

**V ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ
ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ
МАТЕРИАЛДАРЫ
II ТОМ**

ЖАЛПЫ РЕДАКЦИЯСЫН БАСҚАРҒАН

Г. АЛДАМБЕРГЕНОВА

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЛАР:

Ж. СҮЛЕЙМЕНОВА, Г. БАЙТАШЕВА, А. ЧАНЧАРОВА, Н. KORAŞ Ç. ŞAHİN, Т. DÜĞEN,
П. ЕРТАЕВА, S.QASIMOV, N. HÜSEYNOVA

ДИЗАЙНЕР:

Н. ПОШАНОВ

БЕТТЕУШІ:

Г. ДЖЕКСЕМБИЕВА

ӘӨЖ 378

КБЖ 74.58

Б 48

ISBN

978-601-224-964-4

050000, Алматы, Гоголь көшесі 116 үй
© «Редакциялық баспа бөлімі», 2018

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
НИЙДЕ ӨМЕР ХАЛИСДЕМИР УНИВЕРСИТЕТІ
БАКУ ЕУРАЗИЯ УНИВЕРСИТЕТІ
М.АҚМУЛЛА АТЫНДАҒЫ БАШҚҰРТ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

V ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ
МАТЕРИАЛДАРЫ
2 ТОМ
11-13 қазан, 2018 ж

V ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ KİTABI
2. CİLT
11-13 Ekim 2018

V BEYNƏLXALQ TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI SİMPOZİUMU
SİMPOZİUMUN MATERİALLARI
2. CİLD
11-13 Oktyabr 2018-Almatı

ТӨРАҒАЛАР/ONURSAL BAŞKANLAR

Профессор Гаухар АЛДАМБЕРГЕНОВА (Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ректоры)

Prof. Dr. Muhsin KAR (Ömer Halisdemir Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. R. M. ASADULLİN (M. Akmulla Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Nazim HÜSEYNLİ (Bakü Avrasya Üniversitesi Rektörü)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЛАР/SORUMLU EDITÖRLER

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Әділхан ШОРАБЕК

Гаухар БАЙТАШЕВА

Алия ЧАНЧАРОВА

Ömer Halisdemir Üniversitesi

Hikmet KORAS

Çiğdem ŞAHİN

Turgay DÜĞEN

Perizat YERTAYEVA

Bakü Avrasya Üniversitesi

Nigar Hüseynova

Səyavuş Qasimov

ҰЙЫМДАСТЫРУ КОМИТЕТІ

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Лаззат БУЛЕБАЕВА (Стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор)

Ербол ЖУРУНОВ (Әкімшілік және шаруашылық мәселелер жөніндегі проректор)

Әділхан ШОРАБЕК (Медиа департаментінің директоры)

Светлана ШАКИРОВА (Ғылыми жұмыстар және инновация жөніндегі департамент директоры)

Гаухар БАЙТАШЕВА (Ғылым бөлімінің басшысы)

Жанар ҚИЫНОВА (Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультетінің деканы)

Сайра ЖИЕНБАЕВА (Педагогика және психология факультетінің деканы)

Жамал АШИРБЕКОВА (Әлеуметтік-гуманитарлық факультетінің деканы)

Қажмұқан КІШБАЕВ (Жаратылыстану факультетінің деканы)

Бекболат ТАШЕВ (Физика-математика факультетінің деканы)

Гүлнұр ӨМІРБАЕВА (Өнер және мәдениет факультетінің деканы)

Нұргүл ҚАЛИЕВА (Шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы)

Алия ЧАНЧАРОВА (Ғылым бөлімінің жетекші маманы)

Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof. Dr. Bekir ÇINAR (Eğitim Fakültesi Dekanı)

Prof. Dr. Hikmet KORAS (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü)

Prof. Dr. Fatih Yücel (İktisat Bölümü)

Doç. Dr. Nevzat TOPAL (Tarih Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ŞAHİN (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Bayram POLAT (Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü)

Öğr. Gör. Perizat YERTAYEVA (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü)

Arş. Gör. Turgay DÜĞEN (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü)

Arş. Gör. Adem YELOĞLU (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü)

Bakü Avrasya Üniversitesi

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA (Bilim ve Disiplin İşlerinden Sorumlu Rektör Yardımcısı)

Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA (Eğitim İşlerinden Sorumlu Rektör Yardımcısı)

Günhan HÜSEYNLİ (Genel İşlerden Sorulu Rektör Yardımcısı)

Doç. Dr. Mütəllim RƏHİMOV (Bölgesel Çalışmalar ve İktisat Fakültesinin Dekanı)

Dr. Səyavuş QASIMOV (Uluslararası İlişkilerden Sorumlu Rektör Yardımcısı)

Rəşad Alıyev (Uluslararası İlişkiler Biriminin Başkanı)

Zəminə Rüstəmbəyli (Türk ve Yabancı Ülke Dilleri Bölümü)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

- Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Selen DOĞAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Serkan Ercan Bağceci (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ziya AVŞAR (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Bekir ÇINAR (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mustafa TALAS (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Faruk ÇOLAK (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Fatih YÜCEL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Feyzan VURAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Jarkınbike SÜLEYMENOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Bolathan SARBASOV (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Tınıştık YERMEKOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Tınısbek KONIRATBAY (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Nurbala MIRZAHMETOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Saraş KONIRBAYEVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Siyavuş TALİŞLİ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Rüşfət HÜSEYNZADƏ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Rövşən CAVADOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ədalət TAHİRZADƏ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mənsim MƏMMƏDOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Məmməd CƏFƏRLİ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Darhan KIDIRALI (Uluslararası Türk Akademisi Başkanı)
 Prof. Dr. Nazım H. POLAT (Gazi Üniversitesi)
 Prof. Dr. Fatma AÇIK (Gazi Üniversitesi)
 Prof. Dr. İbrahim MARAŞ (Ankara Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Necmeddin Erbakan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN (Muğla Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi)
 Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi)
 Prof. Dr. Halit ÇAL (Gazi Üniversitesi)
 Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN (Erciyes Üniversitesi)
 Prof. Dr. Yıldırım ÖZBEK (Akdeniz Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mustafa ÜNAL (Erciyes Üniversitesi)
 Prof. Dr. Sami KILIÇ (Fırat Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Mimar Sinan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
 Prof. Dr. Birol AKGÜN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN (Polis Akademisi)
 Prof. Dr. Murat ÇEMREK (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
 Prof. Dr. Haluk ALKAN (İstanbul Üniversitesi)
 Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER (İstanbul Üniversitesi)
 Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi)
 Prof. Dr. İrfan MORİNA (Priştine Üniversitesi)
 Prof. Dr. Tsendin BATTULIK (Moğolistan Devlet Üniversitesi)
 Prof. Dr. Elena OGANOVA (Moskova Devlet Üniversitesi)
 Prof. Dr. Chong-Jin OH (Hankuk Üniversitesi)
 Prof. Dr. Alimhan JÜNİSBEK (A. Baytursunov Dil Bilimi Enstitüsü)
 Prof. Dr. Ş. KURMANBAYULI (Avrasya Milli Üniversitesi)
 Doç. Dr. Nevzat TOPAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Hatice İÇEL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Mehmet EKİZ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Recep ÖZKAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. M. Serkan TAFLIOĞLU (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Türkan BAYER ALTIN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Onur KÖKSAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Elvan YALÇINKAYA (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Bibigül İMANBEKOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

- Doç. Dr. Gauhar BAİTASHEVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
Doç. Dr. Svetlana SHAKİROVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Salman SÜLEYMANOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfəddin RZASOY (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. İslam SADIQ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mayıl ƏSGƏROV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Səadət ŞIXIYEVA (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mutəllim RƏHİMOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Elmira MƏMMƏDOVA –KEKEÇ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim KAPLAN (Çukurova Üniversitesi)
Doç. Dr. İdris Nebi UYSAL- (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Doç. Dr. İryna M. DRYGA (A. Krımskı Şarkiyat Araştırma Enstitüsü, UMİA)
Doç. Dr. Marija DHİNDJIC (Sırbistan İlimler ve Sanat Akademisi)
Doç. Dr. Liubovi CHIMPOESH (Moldova İlimler Akademisi)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Pristine Üniversitesi)
Doç. Dr. Vakur SÜMER (Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ŞAHİN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Salih ÖZKAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ramis KARABULUT (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi F. Özlem ALPER (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bayram POLAT (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sercan DEMİRGÜNEŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Suk Kyeong KANG (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hünkar GÜLER (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Atilla JORMA (Ardahan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yakup ÖMEROĞLU (Gazi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan YALAP (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bağdagül MUSA (Ürdün Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Elsev BRİNA LOPAR (Ukshin Hoti Prizren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Nuran MALTA-MUHAXHERİ (Pristine Üniversitesi)
Dr. Nurgül MAMİTOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
Dr. Seyfeddin ALTAYLI (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Dr. Ablet SEMET (Göttingen Georg-August Üniversitesi)
Dr. B.C. İSHAN (Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi)
Öğr.Gör. Kuralay TURGANBAY (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

**ҚЫМБАТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫНА
ҚАТЫСУШЫ ҒАЛЫМДАР!****Құрметті қонақтар!**

Сіздерді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің атынан және өз атымнан 2014 жылы бастау алған дәстүрлі V Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумының ашылу салтанатымен шын жүректен құттықтаймын!

Бүгін түркі елдері ғалымдары үшін тарихи күн.

Өйткені, әлемдегі ғылым, білім саласында түркі әлеміне қатысты зерттеу жасап жүрген ғалымдар тың идеялары мен жаңаша ой-пікірлерін бөлісу үшін бас қосуда. Сондықтан да бұл – түркі дүниесінің әдебиеті мен мәдениетінің кеңеюіне ықпал жасамақ.

Қазіргі күнде білім мен ғылымның қарқынды өзгеру заманында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми әлеуетін арттыру – бәсекеге қабілетті елдер қатарына апарар басты баспалдақ. Олай болса бүгінгі Симпозиумның басты мақсаты да – ғылыми бағытта пікір алмасуды қамтамасыз ету, жаңа ғылыми зерттеулерге жол ашу.

Білім беру мен ғылымды бірге алып жүру – бұл үлкен еңбекті, төзім мен табандылықты қажет етеді. Сіздердің түрлі ғылым саласында пікір алмасып, келешекте түбі бір түркі әлемінде ортақ ғылыми жобаларды жүзеге асыруға серпін беретіндеріңіз – азаматтық және әлеуметтік жауапкершіліктеріңізді білдіреді.

Симпозиум түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының нығая түсуі, әлемдік деңгейде қолданылатын зерттеулер жүргізуге жаңаша бғыт береді деп ойлаймын. Осы жолда Сіздерге үлкен үміт пен зор сенім артамыз!

Құрметті әріптестер!

Симпозиум ұйымдастырушыларына зор алғысымды білдіре отырып, Симпозиум жұмысына шығармашылық табыс, ғылыми ізденіс тілеймін.

Ерлан САҒАДИЕВ,
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі

Алғы сөз

Асқақ Алтай мен Анадолияның арасындағы кең байтақ аймақ – түбі бір түркі баласының қастерлі қонысы, қасиетті мекені. Қаншама дәуірлер алмасып, мыңжылдықтар өтсе де көк түріктің рухы өшпей, бабадан балаға мұра болған Күлтегіннің өміршең өсиеті санадан көшпей келе жатыр.

Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бастамасымен қайта дүниеге келген «Мәңгілік ел» мұратының да негізгі өзегі – Ұлы Дала елін түркі халықтарының ата жұрты ретінде қабылдауға негіздеу, тамыры терең ұлттық мәдениеттің сақталуын және дамуын қамтамасыз ету.

Жаңа мыңжылдық Еуразия кеңістігінде үлкен саяси өзгерістермен бастау алды. Түбі бір түркі мемлекеттері тәуелсіздік алды, бабалар арманы шындыққа айналды. Бұл өзгерістер – жаңа саяси-экономикалық және мәдени кеңістіктің пайда болуына жол ашты. Бүгінде Қазақстан туысқан халықтар ынтымақтастығының нығаюына негізгі ұйытқы болып келеді. Бұған негіз де жоқ емес. Өйткені, Қазақ жері – ежелден Шығыс пен Батысты, Еуропа мен Азияны жалғайтын алтын көпір саналып келген. Құрлықтар мен құндылықтар тоғысқан Ұлы Дала елі – түркі әлемінің алтын бесігі, қастерлі қарашаңырағы. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен тамыры бір туыс жұрт түгенделіп, үзіліп қалған алтын арқау қайта жалғанды. Көктүріктің атажұртындағы мемлекет бауырлас елдер арасындағы саяси-экономикалық, мәдени байланыстарды нығайтуға ұйытқы болып келеді.

Бүгінгідей аумалы-төкпелі заманда барша түркі жұртының алдында маңызды күрделі міндеттер туындап отыр. Бұл турасында Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастық кеңесінің Саммитінде Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев былай деп айтқан болатын: «Біріншісі – түркі әлеміне ортақ рухани, тарихи тұлғаларымызды бірлесіп дәріптеу, ортақ әдеби, мәдени кеңістік құрып, ортақ ғылыми зерттеулер жүргізу. Екіншісі – ортақ экономикалық сауда-саттық саласын дамытып, кеңеске мүше елдер арасындағы тауар айналымы көрсеткішін арттырып, инновациялық жобаларды бірлесіп жүзеге асыру. Үшіншісі – бүгінгі әлемнің бас ауруына айналған діни-экстремистік, лаңкестік топтармен күресте күш біріктіріп, өзге де мемлекеттердің жаппай қырып-жою қаруларынан бас тартуына қол жеткізу». Расында да қазіргі күнде тіліміз мен дініміз бір, рухани-мәдени құндылықтарымыз тамырлас ортақ негізімізді сақтап, оны ары қарай дамыту – маңызды һәм игілікті іс. Түркі халықтарының тұтастығы мен бірлігін, ынтымақтастығы мен достығын нығайту жолында, бүкіләлемдік адамзат өркениетінің тарихында түркі әлемінің алатын орнын көрсету орайында Түркі кеңесі, Халықаралық Түркі академиясы, Түркі Аксақалдар кеңесі, ТүркПА, ТҮРКСОЙ сияқты іргелі ұйымдар ауқымды істерге ұйытқы болып келеді.

Күн астында жорытқан Күлтегін бабамыздың: «Егер сен, түркі халқы, өз қағандығыңнан бөлініп кетпесең, онда бақытты, қайғы-қасіретсіз өмір сүресің» деген түркі халқының мәңгі мақсат-мұраттарын көздейтін «Тұтас түрік елі» идеясы бүгінде жаңа белеске көтерілді. Түбі бір бауырлас елдердің ынтымақтастығын одан әрмен нығайту орайында 75 жылдық тарихы бар отандық жоғары білімнің қарашаңырағы – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті ұйымдастырған Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумытүркітілдес елдердің мәдениеті мен өнерінің, тілі мен әдебиетінің дамуына айрықша үлес қосуды көздейді. Бұл – түркі өркениетінің дамуына, дәуірлер жалғастығына алтын арқау болмақ.

Түркі дүниесіәлі сыры ашылмаған асыл мұраға бай. Осыған орай бүгінгі алқалы жиынға жиналған ғалымдар мен зерттеушілер түркі халқының бай рухани мұрасын, әдебиеті мен мәдениетін, тарихы мен тілін зерттеп-зерделеуге, бабалар дәстүрін жалғастыруға өз үлесін қосады деген сенімдеміз.

Құрметті Симпозиум қатысушылары!

«Ұстаздар ұстаханасы» атанған отандық педагог кадрлар даярлайтын негізгі орталық – Қыздар Университетіне қош келдіңіздер!

Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумының жұмысына сәттілік тілеймін!

Гаухар АЛДАМБЕРГЕНОВА,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор

ÖN SÖZ

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumunun beşincisini düzenlerken, geriye dönüp baktığımızda aldığımız yolun ne kadar önemli ve kıymetli olduğunu görmenin gururunu ve onurunu yaşıyoruz.

Yola çıkarken ki amaçlarımız bugün hala gündemin başında yerini almakta ve bu durum bizim sorumluluğumuzu daha da artırmaktadır.

İlki 2014 yılında düzenlenen sempozyum, bütün Türk dünyası bilim çevresinden ve Türkoloji ile ilgilenen yabancı bilim insanlarından ilgi görmüştür. 2014 yılından beri benzeri pek çok organizasyonun Türk dünyası devlet ve topluluklarında düzenlenmeye başladığını görmek, bizi ayrıca mutlu etmektedir. Bu sempozyum Türk Dünyasında bir marka olmuştur, bu da sempozyum düzenleyen ortak üniversitelerin başarısıdır.

Türk dünyasının bu gün, her şeyden çok birliğe ve dayanışmaya ihtiyacı vardır. Üzerinde yaşadığımız coğrafya paha biçilemeyecek kadar kıymetlidir. Bütün dünya gözünü Türklerin yaşadığı coğrafyaya dikmiş durumdadır. Bu coğrafyada yaşayabilmek, bağımsız devletler olarak var olabilmek için bugünün dünyasıyla rekabet ve mücadele etme zorunluluğu doğmuştur. İşte tam da bunun için Türk dünyasının birliğe ihtiyacı vardır. Birleşirsek büyük oluruz, bölünürsek yok oluruz. İşte bir marka haline gelen sempozyum, düzenlendiği ilk günden bu güne kadar bu birliğin bilim camiasında sembolü olmuştur.

Türk dünyası coğrafyası enerjinin, kıymetli madenlerin, doğal zenginliklerin ve güzelliklerin merkezidir. Bu değerlere sahip olmak, bu değerleri işlemek ve aktif hale getirmek için birlik olmak, birlikte olmak çok önemlidir. Bu birliğin temeli, bilgiyi üretmek yanında bilgiyi paylaşmaktan da geçer. Bilgiyi paylaşmanın yolu da bugün bizi bir araya getiren bu sempozyum gibi bilimsel ortaklıklar ve faaliyetlerdir.

1990'lara kadar dünyada ağırlığını hissettiren iki kutup artık yok olmuştur. Dünyadaki ekonomik ve stratejik merkez hızla Asya'ya kaymaktadır. Türk topluluklarının yaşadığı coğrafya bu merkezin ta kendisidir. Ulaşım, ticaret ve kültür yollarının kesiştiği, enerji hatlarının bulunduğu, yer altı kaynaklarının işlendiği bu coğrafya, niçin bilginin üretildiği ve karşılıklı aktarıldığı yer olmasın?!

İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan liberal küresel düzen birçok farklı boyuttan sorgulanır hale gelmiştir. Gelişmiş ülkelere kaynaklanan ekonomik sorunlar gelişmekte olan ülkelere de yayılmış ve dünya ekonomisi 1929 yılında yaşanan Büyük Buhrandan sonraki en büyük durgunluk dönemine şahitlik etmektedir. Ekonomik alandaki sorunların ağırlaşması, yabancı /islam düşmanlığı, ticaret savaşları, popülizm ve kırılğan jeopolitik merkezlerde hibrit savaşlar şeklinde sonuçlara neden olmaktadır. Bu durum bize, küresel ekonomik ve siyasi düzenin mevcut sorunların çözümünde yetersiz kaldığını ve birçok meydan okumayla karşı karşıya bulunduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Küresel ekonomik ve politik düzenin bu kadar kırılğan olduğu, küresel güç mücadelesinin bu kadar açıktan yapıldığı, belirsizliğin arttığı ve dünyanın kaotik bir küreselleşmeye doğru evrildiği bir dönemde birlik ve dayanışma hayati önem taşımaktadır. Küresel güç mücadelesinin merkezinde yer alan Türk topluluklarının menfaatlerini ortaklaştırarak birliği ve beraberliği koruması ve dayanışmasını çeşitlendirerek derinleştirmesi, tarihte Türk Topluluklarına karşı işlenen zulüm, katliam ve kültürel soykırımların tekrar etmemesi için bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilgi üreten ve teknolojiye dönüştüren milletler, bilgi üretemeyen milletleri idare etmiş ve sömürmüştür. Ortak akıl her zaman tek bir akıldan üstündür. Bizler, Türk dünyasının bilgi üreten ve ürettiği bilgiyi ürüne dönüştüren küresel bir aktör olması için çabalıyoruz.

Ekonomik birlik için siyasi irade ve karar, siyasi karar için ise ciddi bir kamuoyunun oluşması gerekmektedir. Bu kamuoyunu oluşturacak en önemli unsur aydınlar, aydınlar içinde bu konuda en etkili olan grup ise bilim insanlarıdır.

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Türk topluluklarının sahibi olduğu bütün değerlerin masaya yatırılıp tartışıldığı, ortak kararların alınması, ortak projelerin hazırlanması, ortak politikaların belirlenmesi ver hepsinden öte ortak bilinç inşası için gereken bir bilimsel faaliyettir.

Türk devletleri en üst siyasi iradeyi hayata geçirerek, devlet başkanları düzeyinde ilk adımları 1990'ların başından itibaren atmaya başlamışlardır. Bunun en somut sonucu olan Türk Keneşi ve çatısı altındaki Türk Akademisi, TÜRKSOY gibi uluslararası kuruluşlara yol gösterecek, yön verecek olanlar ise; bu konuda çalışan, araştıran, bilgi üreten, geleceği inşa eden bilim insanlarıdır.

Bağımsızlığını kazanan Türk topluluklarından Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan birlik için Latin alfabesine geçmiştir. Kazakistan'ın bu konudaki niyet ve çalışmaları da takdire şayandır. Kazakistan'ın Kazakçayı en iyi şekilde ifade edecek bir Latin alfabesini kabulü, gelecekteki Türk Dünyası birliğinin en önemli adımlarından biridir. Bu konuda çalışan ve emeği geçen bilim insanları ve devlet adamlarını gönülden destekliyor ve tebrik ediyoruz. Ortak hareket alanlarımızın daha da genişleyeceği, işbirliklerimizin daha da yoğunlaşacağı ve Türk dünyasının istediği an birlik içinde hareket edeceği günlerin yakın olduğuna inancımız tamdır.

Bu Sempozyumumuzun da öncekilerde olduğu gibi, Türk bilim dünyasına kapsadığı her konuda ı ışık tutup yol göstereceğinden şüphemiz yoktur. Katılarınız ve katılımınız için teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Muhsin KAR
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Rektörü

MƏNƏVİ BİRLİYİMİZƏ DAHA BİR TÖHFƏ

2018-ci il oktyabrın 11-13-də Almatıda qardaş türk dünyasının elm adamları beşinci dəfə Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumunda bir araya gəlirlər. Bundan əvvəl Türkiyə Respublikasının Niğde Ömer Halisdemir Universiteti, Qazaxıstanın Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universiteti, Azərbaycanın Bakı Avrasiya Universiteti və yenə qardaş Türkiyənin Ömer Halisdemir Universiteti türk dünyası alimlərinin görüş məkanı olmuşdur. İndi bir daha ulu qazax torpağı ağuşunu üzümüzə açır.

Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universiteti, Niğde Ömer Halisdemir Universiteti, M.Akmulla Başqırd Dövlət Pedaqoji Universiteti və Bakı Avrasiya Universiteti artıq davamlı ənənəyə çevrilən bu qiymətli təşəbbüsü qətiyyətlə dəstəkləyir, mənəvi birliyimizi praktiki addımlara söykənən birgə səylərlə qoruyub inkişaf etdirirlər. İki il əvvəl Bakıda keçirilən III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumunun 82 bölməsində 13 ölkədən 413 elm təmsilçisi müasir biliyin müxtəlif sahələrinə dair yeni araşdırmalarının nəticələri barədə məruzə etdilər, müzakirə materialları dörd cildə çap olunaraq geniş elmi ictimaiyyətə çatdırıldı. Ötən il isə qardaş Türkiyənin Ömer Halisdemir Universitetində birgə səylərimizlə keçirilən IV Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumuna 15 ölkədən məruzə üçün 450 məqalə qəbul olunmuşdu.

Heç şübhəsiz, bu qəbildən olan beynəlxalq tədbirlərin qarşılıqlı əlaqələrimizin dərinləşməsi, alimlərimiz arasında anlaşma və təcrübə mübadiləsi baxımından olduqca münasib bir vasitədir. Öz tərəfimizdən biz bu istiqamətlərdə səylərin ardıcıl davam etdirilməsinə tərəfdarıq, eyni zamanda, belə tədbirlərin türk dünyasının müxtəlif bölgələrində təşkili ideyasını dəstəkləyirik. Qəti əminik ki, ictimai-siyasi həyatı son dərəcədə mürəkkəb olan müasir dünyamızda qarşılıqlı anlaşma olduqca vacibdir. Soykökü və taleyi bir olan xalqlarımızın fəaliyyət birliyi istiqamətində elmi müstəvidə çalışmaq hər birimiz üçün həyatı əhəmiyyətli vəzifədir, milli-mənəvi borcdur.

Şübhə etmirəm ki, Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universitetində keçirilən yeni - V Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu türk elm ictimaiyyətinin, eləcə də türk birliyinin növbəti nümayişinə çevriləcək, əməkdaşlığımızın daha da dərinləşməsində layiqli rol oynayacaq.

Prof. Dr. **Nazim HÜSEYNLI**
Bakı Avrasiya Universitetinin rektoru

ҚҰРМЕТТІ СИМПОЗИУМ ҚАТЫСУШЫЛАРЫ! ҚЫМБАТТЫ ҒЫЛЫМИ ҚАУЫМ!

2014 жылдан бері тұрақты түрде өткізіліп келе жатқан Халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумының 5 отырысының ашылуымен баршаңызды құттықтаймын!

Түркі әлемі кем дегенде мың жылдан бері зерттеліп келеді. Қашқарлы Махмұдтың құнды еңбегі мұның нақты айғағы. Түркі және шетелдік ғалымдар мен зерттеушілер мың жылдан бері түрлі қырынан зерттеп келе жатқан түркі әлеміне деген қызығушылық ешқашан толастаған емес. Бұл бағыттағы жұмыстар түбі бір түркі мемлекеттері тәуелсіздіктерін алғаннан кейін жанданып, тереңдей түсті. Түркі елдері мен халықтары бір-бірін жақынырақ тануға, жалпы түркі әлемін бірігіп зерттеуге құлшына кірісті. Осындай талпыныстың нәтижесінде түрлі бағыттарда құрылымдар мен ұйымдар құрылды. Солардың бірі әрі бірегейі Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен ашылған Түркі академиясы. Ірі халықаралық ұйымға айналып, өзін іргелі ғылыми-гуманитарлық орталық ретінде таныта білген Халықаралық Түркі академиясы түркі әлемін ғылыми тұрғыдан зерттеуге бағытталған ауқымды жұмыстар атқаруда. Атап айтқанда, Академия соңғы екі жылдың өзінде шетелдік ғалымдардың қатысуымен түркология, алтаистика және моңғолистика бағыттарында көптеген іргелі ғылыми жобаларды жүзеге асырды, 40 халықаралық конференция мен форум, 30 семинар мен дөңгелек үстел ұйымдастырды, Моңғолия аймағындағы «Шивээт улаан», «Көше цайдам», «Хаяхудаг» және «Гүнбүрд» кешендерінде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді, ағылшын, әзербайжан, қазақ, қырғыз, мажар, моңғол, түрік тілдерінде 100 ден астам жаңа кітап басып шығарды. Атқарылған жұмыстардан әсіресе 2016 жылғы 28 наурызда Біріккен Ұлттар Ұйымының Штаб-пәтерінде ұйымдастырылған «2030 Жоспары үшін Жібек жолы бойындағы синергия» атты халықаралық симпозиумды, 2018 жылғы 30 сәуірде Париждегі ЮНЕСКО-ның штаб-пәтерінде өткен «Рухани жаңғыру және мәдени мұра: қадымнан келешекке түркі тілі» атты халықаралық форумды, Астанада жыл сайын дәстүрлі түрде өткізіліп келе жатқан «Ұлы Дала» гуманитарлық форумын, түркі халықтарының жазба, фольклорлық және рухани-материалдық мәдениетіне қатысты бай мұра үлгілері жинақталған «Аталар мирасы» электрондық мультимедиялық қорын, мүше елдердің оқу бағдарламасына енгізілген «Ортақ түркі тарихы» оқулығын, түркі мемлекеттері тұрғындарының Түркі интеграциясына қатысты әлеуметтік көңіл-күйлерін, экономикалық, мәдени аспектілерге байланысты ой-пікірлерін зерттеп білу мақсатында 6 түркі мемлекетінің тұрғындары арасында алғаш рет жүргізілген «Түркі барометрі» әлеуметтік зерттеу жобасын, Түркі кеңесінің VI саммитінің қорытындысы бойынша қабылданған Түркі тілдес мемлекеттер интеграциясының тұжырымдамасын ерекше атап өткіміз келеді.

Дегенмен, Түркі академиясының әлі де атқарар жұмыстары аз емес. Өздеріңізге мәлім болғандай, жуырда ғана Қырғызстанның Шолпан-ата қаласында өткен Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің VI саммиті ұлттық спорт түрлері мен жастар саясатын дамыту тақырыбына арналды. Алқалы жиында мемлекет басшылары ғылым әлеміне нақты тапсырмалар берді. Атап айтқанда, басшылар қазіргі жаһандану заманында жастар саясатының ерекше маңызды екенін айтып, түркі жастарын жақындастырып, білімдерін тереңдететін іс-шараларды жиі ұйымдастыруды ұсынды. Осыған орай, бұдан кейінгі іс-шараларымызға, әсіресе жастарды, жас зерттеушілер мен ғалымдарды қатыстыруға көп көңіл бөлетін боламыз. Сондай-ақ, Симпозиумға қатысушыларды Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған «Түркі әлеміндегі 100 жаңа есім» және «Түркі әлемінің киелі жерлері» жобалары аясында бірлесе жұмыс істеуге шақырамыз.

Осы орайда, Түркі әлеміне қатысты зерттеулер жасап жүрген ғалымдар мен зерттеушілердің басы қосылып, педагогика, тіл, әдебиет, тарих, мәдениет, өнер, халықаралық қатынастар, экономика, философия, әлеуметтану, гендерлік және т.б. мәселелер мен ғылым салалары бойынша пікір және тәжірибе алмасылып, өзекті мәселелер талқыланып жүрген Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумының 5 жиынында да түркі әлемінің сан-қилы мәселелері талқыланып, жаңа ғылыми тұжырымдар мен салмақты пікірлер алға тартылатындығына сенімдімін. Соған 5 жылдан бері мүмкіндік жасап жүрген Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетіне, Баку Еуразия университетіне, М.Акумлла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті мен Нийде Өмер Халисдемир университеттерінің басшылығына шексіз ризашылығымды білдіріп, Симпозиум жұмысына сәттілік тілеймін!

Құрметпен,
Дархан ҚЫДЫРӘЛІ,
Халықаралық Түркі академиясының (TWESCO) Президенті

III СЕКЦИЯ.

**ЖАҒАНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: ӘЛЕУМЕТТІК-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ЖАҒАША
ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ**

ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ АЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ 100 ЖАҢА ОҚУЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗЫ

Филос.ғ.д., аға оқытушы **Б.М. АТАШ***
саяси ғ.д., доцент **Б.И.ИМАНБЕКОВА**

Түйіндеме:

Осы мақалада Қазақстандағы заманауи білім беру негізінде «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасына орай аударылған оқулықтардың маңызы туралы баяндалды. Бұл ғалымдардың тәжірибе алмасуы, Қазақстандағы білім алушылардың барлығына қолжетімділігі, түпнұсқадағы ойлардың дәлдігі, бұрмаланған идеялардың қайтадан идентификациялануы, мазмұндарының барынша толыққанды екендігі т.б. болып табылады. Сонымен қатар, болашақта атқарылуы тиіс мынадай маңызды мәселелер жолға қойылды: тікелей калька жасамау қажеттігі, кәсіби аудармашылар мектебін құру қажеттігі, бір еңбектің өзі бірнеше баламалы нұсқалармен аударылу керектігі, ғылыми терминдердің бірізді еместігінің қиыншылықтарын жою, аудармалар қайта тексерілуі тиістілігі т.б. Сонымен қатар, қазақ дүниетанымын бейнелейтін қазақша оқулықтарды да басқа шет тілдеріне аударып, елімізді әлемдік ғылыми кеңістікте таныта білуге тиіс екендігіміз де атап көрсетілді.

Түйін сөздер: 100 кітап, идея, аудармашылар, тіл, мектеп, Қазақстан, терминдер.

MEANINGS OF 100 NEW TEXTBOOK IN KAZAKH LANGUAGE ABOUT INNOVATIVE EDUCATION

Abstract:

Only What humanitarian knowledge on basis of what modern form in Kazakhstan in it the article. «Only what 100 textbooks to the project» wrapping up on language of Kazakh, what was translated, was given a report about importance of textbooks. This the scientist experience interchanges, Kazakhstan knowledge customer presence availability, original idea exactness, distorted idea returns, maintenance filled up maximally екендігі is. and also, future carried out touches such important question travelling puts : direct does necessity, professional translators school creates necessity, one labour some equivalent variant translated necessary ri, scientific terms of the same type not difficulty, translation am again checked up needed т.б. country touches world scientific space shows itself knows and also, Kazakh world view depicts Kazakh textbook and except edge language translates, and names.

Keywords: 100 textbooks, idea, translates, language, school, Kazakhstan, terms.

Қазақстан Кеңестер Одағының құрамында болған кезеңдегі 70 жылғы отаршылдық зардаптарының рухани саладағы сарқыншақтары бүгінгі күнге дейін сақталып отырғандығы жасырын емес: білім беру саласындағы қазақ тілді топтарға арналған қазақ тіліндегі оқулықтар мен оқу құралдарының әлі де жетіспеуі, Кеңестер Одағының идеологиясына сәйкес келе бермейтін әлемдегі қоғамдық ғылымдардағы бізге қажетті ақпараттардың қолжетімді бола бермеуі т.б. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, бұл саланы сауықтыру мақсатында аудармашылар мен қазақ тілді ғалымдарымыз айтарлықтай еңбек етіп келеді. Дегенмен, бұл игілікті іс үздіксіз әрі қарай жалғасын таба беруі тиіс.

Осыған орай, Елбасы өзінің өткен жылғы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» деп аталатын мақаласында: «Екіншіден, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын қолға аламыз... Біздің әлеуметтік және гуманитарлық біліміміз ұзақ жылдар бойы бір ғана ілімнің аясында шектеліп, дүниеге бір ғана көзқараспен қарауға мәжбүр болдық. Әлемнің үздік 100 оқулығының қазақ тілінде шығуы 5-6 жылдан кейін-ақ жемісін бере бастайды. Сол себепті, уақыт ұттырмай, ең заманауи, таңдаулы үлгілерді алып, олардың қазақ тіліндегі аудармасын жасауымыз керек», -дей [1] келе, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және филология ғылымдары бойынша қазақ тілінде оқулықтар дайындау мәселесіне айрықша назар аударды.

Ұлттық аударма бюросының шешімі негізінде бүгінгі таңда Қазақстандық бір топ аудармашы ғалымдар қауымы философия, әлеуметтану т.б. қоғамдық ғылымдар бойынша жазылған әлемдік білім беру кеңістігіндегі ең таңдаулы деген бірнеше оқулықтарды іріктеп алып, оларды қазақ тіліне

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, atash_berik@mail.ru

сәтті аударып шығып, оқырман қауымға ұсынып отыр. Мұнда Антикалық философия, Орта ғасыр философиясы т.б. дәуірлер мен философиялық антропология саласы, әлеуметтану теориясы т.б. қамтылған. Олардың сапасы да сарапшылар тарапынан жоғары деңгейде деген бағаға ие болды. Ол оқулықтарды аударуға ғылыми қызметкерлер мен жоғары оқу орындарының білікті мамандары қатысты. Бүгін де бұл игілікті үрдіс әрі қарай жалғасын тауып келеді.

Қазіргі таңда қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулықтың инновациялық білім беру аясында мынадай маңызды ерекшеліктері бар екендігін былайша жинақтап көрсетуімізге болады.

1. Бұл оқулықтардың төлтума нұсқасынан, негізінен, оқулық жазуға маманданған білікті ғалымдар қаламынан туғандығы анық байқалып тұр. Сондықтан, бұл бір қырынан, шет елдік ғалымдармен оқу әдістемелік жағынан тәжірибе алмасудың, «өздігінен-ақ біліктілікті арттырудың» бір көрінісі тәрізді деп те айтуымызға болады. Бұл өркениетті елдердегі инновациялық оқытудағы оқулық жазудың нұсқаларынан да үлгі алуға болады, қажетті, тиімді, оңды жақтарын өзімізге пайдалануға да берілген мол мүмкіндіктер деген сөз. Аудармашылардың бірі С. Оспанов: «Сонымен отандық авторлар КСРО кезіндегі ҚӘГГ бойынша жазылған оқулықтармен бұрыннан таныс. Жаңа оқулықтармен енді танысуға мүмкін алады. Міне соларды жақсы талдай келе өзіміздің келешек авторлар өз оқулықтарын әлемдік озық тәжірибелерді салыстыра отырып жаза алатын болады», -деп [2, 4б.] өз ойын түйіндеген болатын.

Бұл оқулықтарды аударып, толықтай оқып шыққанда, біз, олардың тек мазмұнын ғана емес, сонымен қатар, қазіргі заманғы шет елдік танымал ғалымдардың ойлау машықтарымен, ғылыми айнымдыдағы сөз мәнерлерімен, идеяны жеткізу тәсілдерімен, тетіктерімен, қоғамдық ғылымдарды түйсіну деңгейлерімен де ерікті-еріксіз түрде тәжірибе алмасамыз.

Осы ахуалдың білім алушыларға қатысты қырын, перспективті жақтарын С. Оспанов былайша ашып береді: «Келесі бір үлкен мүмкіндік те Қазақстанның осы Болон үдерісіне енуімен байланысты. Болондық келісім шарт бойынша, әр елдің студенті, магистранты мен докторанты оқу мерзімі кезінде, ұтқырлық жоспары бойынша, шет елдердегі бір жоғары оқу орындарында жарты жыл оқудан өтуі керек. Міне біздің студенттер мен докторанттар сол елдерге барғанда, аударылған озық оқулықтар арқылы, олардың студенттері оқыған оқулықтардың деңгейінде еркін түсінісе алатын болады. Ал қазіргі кезде ондай мүмкіндіктер жоқ. Шет елдерге ұтқырлықпен барған студенттеріміз бұрын өткен пәндерінің мазмұнын қайтадан жаңаша меңгеруге тура келуде. Бұл үлкен кедергі» [2,4б.].

2. Соңғы уақыттарда елімізде шығарылған, ғалымдарымыз өз бетінше аударған оқулықтар мен оқу құралдары еліміздің түпкір-түкпіріне тарамай, тек белгілі бір қала немесе аумақ шеңберінде сақталып қалатындықтан, әрі мардымсыз данасы баспадан жарық көретіндіктен, олар барша қазақстандық студенттерге қол жетімді емес болатын. Себебі, қазіргі ғалымдарымыздың еңбектерінің сұранысқа жеткілікті данасын баспадан шығаруға демеушілер табыла бермегендіктен, олар өз қаржысымен аз мөлшердегі данасын шығарумен ғана шектеліп отыр.

Бұл 100 жаңа оқулықтың баршаға қолжетімділігі де қамтамасыз етілген. Бұл үдерісті: «Оқулықты шығару бар да, оған деген қолжетімділікті қамтамасыз етудің маңызы бөлек. Бұл тұрғыда мемлекет әрбір білім алушының біліктілігін жетілдіруге ынталы азаматтардың әлемде жоғары сұранысқа ие оқулықтарды тегін пайдалануын қамтамасыз етті. Екіншіден, әр оқулықтың таралуы 10 мың және еліміздің барлық жоғары оқу орны мен өңірлік кітапханаларға таратылды», -деп Н. Шаяхметов [3,4б.] баса көрсеткен болатын.

3. Оқулықтардың сөз мәнерлері негізінен түпнұсқада нақты, дәл, барынша анық ойлармен жекізілгендіктен, аудармашылар да нақтылыққа бағдарланады. Сондықтан, оқулықтарды аударған авторлар да осы мәнердің ізінен ауытқымайды. Кейде, біздің оқулықтар орыс тіліндегі оқулықтарды тікелей аударып, құрастырылғандар ретінде ғана жұмыс істейді. Әрине, бұл біздің отанымыздағы қазақ тілінде жарық көрген оқулықтар мүлде жарамсыз дегенді білдірмейді, олар да баламалы көздер ретінде сақталып қалады, білім алушы оларды пайдаланып, өздігінше баға береді, тиімдісін, оңтайлысын, өзіне қолайлысын сұрыптайды, осылайша, оқулықтар өзінің объективті бағасын алатын болады. Сөйтіп, ғылыми және білім берудегі бәсекелестік алаңы арқылы оқулықтардың сапасы да өздігінен арта беретін болады.

4. Көптеген бұрмаланған немесе қате түсіндірілген философтардың идеялары бұл оқулықтарда өзінің шынайы мағынасына ие болған, қайтадан төлтума кейпінде баяндалған. Сондықтан да, бұл оқулықтар барынша объективті мазмұнды қамтиды деп айтуымызға болады. Мәселен, философия тарихындағы Платонның идея мен материя жөніндегі көзқарастары, Ф. Бэконның үңгірлер туралы пікірлері, М. Хайдеггердің іргелі онтологиясы т.б. сәл-пәл өзгешелеу баяндалатын тәрізді.

5. Бұл оқулықтардың тағы бір өзгешелігі өркениетті елдердегі білім беру жүйесіне орай, мазмұндары барынша толық, сондықтан әрі көлемді (300-850 бет аралығында). Біздегі білім алушылар, ғалымдардың түпнұсқаларын оқымай, кей жағдайда оқулық деңгейімен шектелетін болғандықтан, толыққанды білім алу үшін олардың көлемдері шағындау. Демек, білім алушылар аударылған жаңа оқулықтардан барынша толық мағлұматтар ала алады. Жаңа оқулықтардағы түсіндірмелер мен баяндаулар барысында философтардың шұғылданған мәселелері барынша толығырақ қамтылады. Мәселен, «Антикалық философия тарихы» деген оқулықта Аристотельдің логикасы, этикасы, жалпы метафизикалық ойлары т.б. арнайы бөлек-бөлек көрсетіледі. Сондықтан, олар әлемдік білім беру стандарттарына сай келетін жаңа жобаны барынша толықтай қамтамасыз ете алады. Оқулықтың сапасын Н. Шаяхметов олардың бірнеше рет басылғандығымен де дәйектейді: «Біріншіден, ұсынылып отырған оқулықтар әлемде сұранысқа ие, кемінде үш мәрте қайта басылған болуы тиіс. Мәселен, қазақ тіліне Дэвид Майерс пен Жан Тунждың «Әлеуметтік психология» оқулығының 12-ші басылымы, «Әлеуметтану негіздері» (авторы Дэвид Бринкерхоф) оқулығының 9-шы халықаралық басылымы аударылса, әлемдік білім беру кеңістігінде іргелі еңбек ретінде танылған «Экономикс» оқулығының 4-ші халықаралық басылымы аударылған» [3,46.].

Дегенмен, келешекте, қоғамдық ғылымдардағы, оның ішінде, философиядағы аударма ісін одан әрі жетілдіре түсу үшін, біз, мына жағдаяттарды ескеруіміз керек:

1. XIX ғасырда-ақ, Ш. Уәлихановтың: «Қазақ тілі түркі тілдерінің ішіндегі ең тамашасы», -деп берген бағасына орай, шындығында да, ана тіліміз тек әдеби емес, бүгінгі таңда ғылыми стиль жағынан да белгілі бір деңгейде жетілді деп айта аламыз. Әрине, техникалық, жаратылыстану ғылымдары жағынан кемшін қалып жатқан тұстары болуы мүмкін. Бірақ қоғамдық ғылымдар саласында бай сөздік қорымыздың арқасында біздің тіліміздің ғылыми стилі одан әрі кемелдену үстінде. Мәтіндерге үңілсек, орыс, ағылшын тіліндегі қоғамдық ғылым саласы бойынша жазылған еңбектерде сөйлемдердегі сөз қайталаулар жиі кездеседі және ол аса бір кемшілік болып табылмайды. Ал қазақ тіліндегі ғылыми еңбектерде бір абзацта бір сөзді қайталамау талабы бар. Мәселен, орыс тіліндегі «проанализировано» деген сөздің аудармасына «талданды», «зерделенді», «сарапталды», «таразыланды», «сараланды» т.б. бірнеше сөздер сәйкестене береді және олар ғылыми айналымға енгізілген аса қолайлы түсініктер болып отыр. Сондықтан да, аударма калькалану түрінде емес, негізінен мәтіннің негізіндегі мағыналық пен басты мазмұнды негізге алу керек. Мәселен, «...и,...» деген мәтінді кейбір аудармашылар «..., және ...» деп көрсетеді. Қазақ тілінің өзіндік әдеби мен тәртібі бойынша «және» сөзінің алдына үтір қойылмауы тиіс. Бұл жердегі «И» негізінен «сонымен қатар», «сондай-ақ» деген сияқты мағыналарға жуықтайтын тәрізді.

Ұлттық аударма бюросының директоры Р. Кенжеханұлының өзі де бұл ахуалдың күрделілігін былайша түсіндіріп өтеді: «Мысалы, негізгі атауын тура қазақшалағанда көңілге қонымсыз, қазақы түсінігімізге томпақ келетін аудармалар болды. Біз солармен көп жұмыс істедік. Тіпті әлі де кейбір кітаптың қазақша атауын нақты бере алмай отырмыз. Karen Armstrongтің «A History of God: 4000 year guest of Judaism, christianity and islam» атты туындысы (Орысша «История Бога») деген атауды тура аударсақ, «Құдайлар тарихы» болуы керек. Ал біздің сенім бойынша тура солай беруге болмайды. Сонымен қатар, Elliot Aronsonның «The Social Animal» атты туындысын да қазақша атау тым күрделі. Мысалы, «Әлеуметтік хайуан» немесе «Қоғамдық жануар» деп атау қазақы болмысымызға жат» [4]. Мүмкін бұл «Әлеуметтенген хайуан», «Қоғамдық ортаға тағайындалған хайуан» т.б. болып аударылуы қажет. Өйткені, аудармадағы сөз сананына, қосымшаларына да баса назар аударма бермеу қажет секілді. Ал «История Бога» - «Құдайлардың бастан өткергендері» шығар. Мәселен, Мысырдағы «Книга мертвых» - «Өлілер кітабы» деп емес, «Аруақтар кітабы» деп аударылса қалай болар еді.

2. Қазақ тілі мен философияны жетік меңгерген мамандардан құралған кәсіби аудармашылар мектебін құру және оған тұтас мәтінді стилистикалық, грамматикалық жағынан қайта тексеретін тілші мамандарды тартуға тиіспіз. Ал ағылшын тілінен аударушылар ағылшын, қазақ, орыс тілдерін еркін меңгерген білікті философ болуы қажет. Ең бастысы – аударылатын емес, аударылған тілді жетік меңгеру керек. Әрине, аударылған оқулықтарда 15-20 ғалымдар тобынан құрылған редакция алқасында, пікір берушілерде, редакторларда т.б. барлығы жиырма шақты білікті мамандар бар. Бірақ аударатын тіл мен аударылған тілді және сол ғылым саласын жетік меңгеретін аудармашылардың кәсіби мектебі бізде құрылмағандығы рас.

3. Философияны таза қазақ тілінде сөйлетуді одан әрі өркендету. Бұл ілім барлық мамандықтағы 2 курс студенттеріне оқытылатын міндетті пән болып табылады. Дегенмен, студенттер тарапынан философия ғылымын жете түсінбейтіндігі туралы шағымдар жиі айтылып

келеді. Осыған орай, қазақ тілінде дәріс беретін оқытушы-профессорлар философия ғылымының негізгі қағидаларын орысшадан тікелей калька жасамай, баршаға ұғынықты, өте қарапайым тілмен жеткізуге баса мән беруі тиіс. Күрделі ойды қазақ тілінде қарапайымдандырып барып жеткізудің студенттерге, магистранттарға, докторанттарға арналған технологиясы жасалуы тиіс.

4. Бір еңбектің аудармасы тек бір туындымен емес, бірнеше баламалы нұсқалармен ұсынылуы тиіс. Ол таңдау еркіндігіне мүмкіндіктер ашады, сонда білім алушылар өздеріне қолайлы аудармаларды іріктеп алып, салыстырып барып қолданатын болады, әрі бәсекелестік арқылы аударма сапасы да арта түседі. Мәселен, «Шыңғыс хан» туралы фильмдердің бірнеше нұсқасы бар, олардың әрбіреуіне көрермен өз бағасын беретін болады.

5. Ғылыми терминдерді қазақ тіліне аудару барысында ғалымдар арасында ортақ бір келісімдер сақталуы тиіс және олар тұрақтануы қажет. Кейбір аудармашылар оларды өз бетінше, басқаша, әр түрлі ұғымдармен береді. Мәселен, «хаос» термині қазақ тіліндегі еңбектерде бейберекетсіздік, жүйесіздік, ұйқы-тұйқылық т.б. бірнеше сөздермен ұсынылған. Аударылмайтын, қазақша мағынасы жоқ терминдерді сол қалпында қалдыру қажет немесе екі-үш сөзбен де беруге болады немесе керісінше. Мәселен, «құт», «заман», «он сегіз мың ғалам» т.б. төлтума қазақ философемдері болып табылатын сөздер орыс тіліне аударылмайды. Мәселен, Спинозаның – «Causa sui»; Дж. Локктың – «Tabula rasa» т.б. ұғымдары орыс тілді әдебиеттерде көп жағдайда орыс тіліне аударылмай, сол қалпында берілетін болған. Шындығында, М. Хайдеггердің терминдерінің аудармасы да тура сәйкес мағыналарды бере алмайды.

Бұл күрделі ахуалды сол оқулықты аударушылардың бірі былайша түсіндіріп өтеді: «Екіншіден, ғылыми таным ерекшелігі – зерттеу нысанының табиғатына сәйкес келетін, қарапайым ой мен тілде кездеспейтін, арнайы теориялық, қисындық ұғымдар мен терминдерді пайдалануда. Көп жағдайда олардың қазақ тіліндегі балама атауларын табу және оларға өздеріне ғана тән анықтамалар беру өте күрделі мәселе. Грек, латын, қазір ағылшын тілдерінен алынған, халықаралық заманауи ұғымдар мен терминдерге айналған сөздердің қайсысын қазақ тіліне аударуға болады, ал қайсысын аудармай, сол халықаралық атау-термин түрінде пайдалану керек деген мәселені ел болып арнайы талдайтын уақыт жетті. Бұл келешек аударма жұмысына үлкен жеңілдік береді» [2,4б.].

6. Философия ауқымды, терең идеяларды саралайтын іргелі ғылым. Сондықтан, негізгі идеядан ауытқып кетпеуіміз керек. Осыған орай, «тексермелі қайта аударма» тәсілін қолдануымыз қажет. Яғни, аударылған мәтінді, қайтадан, керісінше, басқа аудармашы немесе басқаша көзбен қарап, сол тілге аударсақ (ретроспекция жасасақ), ол бастапқы мағынасын қалай беретіндігіне көз жеткізе аламыз.

7. Қазір жоғары оқу орындарында «аударма ісі» (гуманитарлық білімдер негізінде) мамандығы бар. Онда аударматану, аударудың технологиясы мен техникасы, әдісі мен әдіснамасы ғылыми негізде оқытылады. Сондықтан, тек философтар ғана емес, мәтінді бір тілден екінші тілге аударушылар, алдымен, осы сала бойынша арнайы курстардан өтуі тиіс деп ойлаймыз. Сонда калькалап аудару мен түсіндірмелі аударманы қатар қойып салыстыруымызға болады.

Келесі кезекте: «Үшіншіден, өткен кезеңдегі аударушылар тобы бірнеше рет басқосу-кеңестер өткізу кезіндегі анықталған бір нәрсе бар. Ол қазіргі кезде аударылған оқулықтардың тек батыс елдері оқулықтары екендігі. Оларда негізінен тек батыстық ғалымдар мен ғылыми мектептердің еңбектері, көзқарастары келтірілген. Ал, философия, мәдениеттану, тіпті әлеуметтану сияқты ғылымдардың мазмұнына қатысты шығыс елдері ғұламалары мен заманауи авторларының жұмыстары да аз емес. Сондықтан, алдағы уақытта шығыс елдері авторлары жазған маңызды оқулықтарды да аудару қажет. Рухани жаңғыру бағдарнамасында Президенттің өзі де шет елдік оқулықтарды «әртүрлі тілдерден» аудару керек деп көрсеткен», -деп С. Оспановта өз пікірін білдірген [2,4б.] болатын.

Шындығында, бұл оқулықтарда азды-көпті еуроцентризмдік сарындар да байқалады. Көптеген мәселелер батыс руханияты негізінде жазылған, шығыстық діл көп ескерілмейді. Сондықтан, түркі-қазақ дүниетанымы туралы мәселелер де қозғала бермейді. Ендеше, келесі кезекте, қазіргі қазақ ғалымдары да халқымыздың ділі мен дүниетанымы туралы ақпараттарды оқулықтар түрінде ағылшын т.б. тілдерге аударып таратса игі болар еді дейміз. Елбасы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласындағы «сананың ашықтығы» бөліміндегі айтылған пікірлер тек біржақты болмауы тиіс. Өркениетті елдердің мәдениеті мен тілін игеру, ғылыми-техникалық жетістіктерін бас тартпауымыз керек және оларға да біз өзіміздің жетістіктеріміз бен мәдениетімізді паш етіп, Қазақстанның әлемдік сахнадағы мәртебесін ғылым саласы бойынша да арттыра беруге тиіспіз.

Осы пікірімізді С. Оспанов басқаша арнада былайша ұсынған болатын: «Егер біздің ел әлемнің озық отыз елінің қатарына қосылатын болса, онда біздердің еңбек ету жүйеміз, өмір салтымыз көп жағынан сол озық елдердің жағдайларына жақындайтын болады. Ал ол елдердегі соңғы жазылған оқулықтардың мазмұнында сол елдердің өздерінің өмір салты, жетістігі мен кемістігі, оларды шешу мәселелері келтірілген. Біздер соларды алдын ала түсінуге, қиындықтарының алдын алып, жетістіктерін біздерде де жетілдіруге деген түсініктермен, талдаулармен таныс бола аламыз. Халық «ақылды өзгенің қателігінен үйренеді, ақымақ – өз қателігінен», деген емес пе. Сондықтан шет елдік оқулықтарды оқығанда өз өміріміздің келешектегі кейбір жақтарын алдын ала танып-біліп, оның қатерлі жақтарынан алдын ала сақтану мүмкіндіктерін табуға болады дей аламыз. Осындай танысу, талдаулар кезінде руханияттылыққа байланысты да мәселелерді арнайы қарастыруға болады» [2,46].

Қорыта айтқанда, қазақ тіліне аударылған оқулықтар санаты, баспадан шығарылып, қазіргі таңда еліміздің түкпір-түкпіріне, ондағы барлық кітапханаларға да тарап үлгерді, электрондық нұсқада да жария етілді. Сол сәттен бастап-ақ, білім алушылар мен білім берушілер және осындай мазмұндағы мәселелерге қызығушы қауым игіліктеріне жаратып отыр. Сондықтан, бұндай игі істер әрі қарай да жалғасын тауып отырады деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: <http://egemen.kz>
2. Оспанов С. Рухани жаңғыру мәні және 100 жаңа оқулықтың мәселелері хақында//Айқын.-26 шілде, 2018.-46.
3. Шаяхметов Н. Білімге салынған инвестиция//Білімді Ел.-№33.-4 сентябрь, 2018.-46.
4. Кенжеханұлы Р. «100 жаңа оқулық» – Қазақ ғылымының жаңа белесі» <https://egemen.kz/article/162092-rauan-kenzhekhanuly-100-zhanha-oqulyq-qazaq-ghylymynynh-zhanha-belesi>

GÖKTÜRKLERDE EĞİTİM

Cafer ULUÇ*

Özet:

1969-70 yıllarına değin, Türk yazısının temel dayanağı buluntu olarak Orhun yazıtlarına bağlanıyordu; fakat sözü edilen yıllarda Kazakistan'ın Issık bölgesinde yol çalışması sırasında denk gelinen kurganda yapılan araştırmalar, Türk yazısını VIII. yüzyıldan çok daha öncesine götürdü. M.Ö. V. yüzyıla ait olduğu belirlenen kurgan, adını coğrafyasından alarak *Issık* ya da *Esik Kurganı* olarak anıldı. *Altın Giysili Adam* olarak da bilinen bu kurganda dört bine yakın irili ufaklı eşya bulunmuş olup asıl ilgi çekici olan ise kurgandan çıkan gümüş bir kepçe üzerinde Türk damgalarının olmasıdır. Tüm bu veriler bizlere Türk harflerinin belgelerle destekli olarak 2500 yıllık bir geçmişinin var olduğunu kanıtlamaktadır. Orhun yazıtlarını incelediğimizde kullanılan felsefi ve edebi dil, hiç kuşkusuz bu dilin yazıcıları tarafından köklü bir geçmişi olduğunu bizlere yansıttasının dışında, yine yazıtların içeriğine bakıldığında, görülmektedir ki devletin yöneticileri halka öğüt veren sözlerle geçmişten ders almalarını salık vermektedirler. Halk okusun, bilinçlensin diye yazılan ve dikilen bu yazıtlar, bizlere okuyuzar bir toplumun var olduğuna dair keskin bilgilerin ipucunu vermektedir. Erk sahiplerinin dışında tebaaya seslenen yazıtların okuyucusu olan halk, kuşku yok ki eğitimini alacağı bir kuruma gereksinim duymaktadır. Bu bildiride, Göktürkler dönemi öncesi ve sonrası olmakla birlikte sözü edilen savların desteklenmesi adına tarihi belgelere ayrıca yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Göktürkler, eğitim, kültür, Türk yazısı.

EDUCATION IN GOKTURKS

Abstract:

1969-70 yıllarına değin, Türk yazısının temel dayanağı buluntu olarak Orhun yazıtlarına bağlanıyordu; fakat sözü edilen yıllarda Kazakistan'ın Issık bölgesinde yol çalışması sırasında denk gelinen kurganda yapılan araştırmalar, Türk yazısını VIII. yüzyıldan çok daha öncesine götürdü. M.Ö. V. yüzyıla ait olduğu belirlenen kurgan, adını coğrafyasından alarak *Issık* ya da *Esik Kurganı* olarak anıldı. *Altın Giysili Adam* olarak da bilinen bu kurganda dört bine yakın irili ufaklı eşya bulunmuş olup asıl ilgi çekici olan ise kurgandan çıkan gümüş bir kepçe üzerinde Türk damgalarının olmasıdır. Tüm bu veriler bizlere Türk harflerinin belgelerle destekli olarak 2500 yıllık bir geçmişinin var olduğunu kanıtlamaktadır. Orhun yazıtlarını incelediğimizde kullanılan felsefi ve edebi dil, hiç kuşkusuz bu dilin yazıcıları tarafından köklü bir geçmişi olduğunu bizlere yansıttasının dışında, yine yazıtların içeriğine bakıldığında, görülmektedir ki devletin yöneticileri halka öğüt veren sözlerle geçmişten ders almalarını salık vermektedirler. Halk okusun, bilinçlensin diye yazılan ve dikilen bu yazıtlar, bizlere okuyuzar bir toplumun var olduğuna dair keskin bilgilerin ipucunu vermektedir. Erk sahiplerinin dışında tebaaya seslenen yazıtların okuyucusu olan halk, kuşku yok ki eğitimini alacağı bir kuruma gereksinim duymaktadır. Bu bildiride, Göktürkler dönemi öncesi ve sonrası olmakla birlikte sözü edilen savların desteklenmesi adına tarihi belgelere ayrıca yer verilmiştir.

Keywords: Gokturks, education, culture, Turkishscript.

Yazının yaygınlaşması tarihte ticaret ve din yoluyla olmuştur. Akdeniz tüccarları Fenikeliler, gittikleri, ticarete buldukları topraklara yazıyı öğretmiş, ulaştırmışlardır. Bilge Kağan yazıtının kuzey altıncı satırında şöyle seslenilmektedir: "...*Ötüken topraklarında yaşayıp sağa-sola kervanlar gönderirsen hiç sıkıntıya düşmeyeceksin...*" Yazıtta da görüldüğü üzere alışverişte bulunulma durumu, Göktürkler dönemindeki okuyuzarlığı da destekler nitelikte; çünkü hesapsız ticaret olamayacağı kabul gören bir gerçek kuşkusuz.

Hunlardan sonra kurulan Göktürkler, ikinci dönem olarak adlandırılan ve parlak dönemini Kutlu Kağan'ın oğulları Bilge Kağan, Kül Tigin ile vezir Bilge Tonyukuk'un gerek siyasi gerekse askeri düzene geçişleriyle mümkün olmuştu. Tonyukuk 618 yılında, mahalli beyleri ve idarecileri kağanlığın memurları haline dönüştürmek için onlara çeşitli unvanlar verdi. Mahalli hâkimleri takip edebilmek amacıyla hükümet temsilcileri seçti. Bu dönemde vergileri toplayan hâkimlerin yerlerine idareci olarak Türk beylerini getirtti (Karayev, 2008). Devletin yönetim kadrosuna el atan vezir Bilge Tonyukuk, merkezi idareyi sisteme oturtmuştur.

Türklerdeki okuyuzarlık ile ilgili olarak, 574 yılında Kuzey Tszi hanedanı bir Budist keşiş Budizm'in temel ilkelerini Türkçeye çevirtip, bu metni Türkler arasında dağıtarak onları Budizm'e çekmeyi

*Türk Dili Derneği, caferuluc@gmail.com

emretmişti. Göktürk devletine gelen misyonerlerin sözle değil de yazılı metinler ile yapılmak istenmesi, bizlere Göktürklerde okuryazarlığın yaygın olduğunu gösteren bir diğer kaynaktır (Akyüz, 2016). Sözü edilen olayın gerçekleştiği yıl göz önüne alındığında Hun dönemi Türklerinde de okuryazarlığının var olduğu düşüncesinin haklılık payı artmaktadır.

Göktürklerin yerine gelen Uygurlarda, zaman sonra başa geçen Böğü Kağan, 762 yılında devletin resmî dininin Maniheizm olmasına karar kıldı. Mani inancının Türk devletine girmesiyle yaşam koşullarının değişmesine olumsuz etki ederken dilini de bir o kadar etkiledi. İnanç değişikliğini olumsuz olarak yorumlamamızın nedeni ise, önceleri Bilge Tonyukuk tarafından da bu durum üzerine açıklanmış olmasıdır:

“Türkler, Çinlilerin yüzde biri bile değildir. Su ve otlak peşinde gider, avcılık yaparlar. Sabit yerleri yoktur, savaşçıdırlar. Kendilerini güçlü bulunca önden giderler. Güçsüz olduklarını görünce kaçıp, saklanırlar. Böylece Çinlilerin sayı üstünlüğünü ortadan kaldırırlar, sayı çokluğunu işe yaramaz kılarlar. Şimdi, siz Türkleri, duvarlarla çevrili bir kente yerleştirirseniz ve bir kez Çinlilere yenilirseniz, onların tutsağı olursunuz. Buda ve Lao-tseu'ya gelince, bunlar insanlara yumuşaklığı ve alçak gönüllülüğü öğretirler. Bu, savaşçılara uygun düşen bir öğretilerdir.”

Bilge Kağan, Uygurlardan önce Maniheizm'e geçmek niyetindeydi. Bu düşüncesini Bilge Tonyukuk'a açınca, işte yukarıda belirttiğimiz sözleri etti kendisine. Tonyukuk'a kulak veren Bilge Kağan, taşlara şöyle yazacaktır daha sonra: (Kül Tigin Yazıtı, Güney Yüzü)

“Çin halkının sözleri tatlı, ipeklileri yumuşakmış. Tatlı sözle, yumuşak ipeklilerle kandırıp uzaktaki halkları bu şekilde kendilerine yaklaştırmış. Yakına yerleştikten sonra da gereken kötülüğü orada düşünürlermiş. Bilgili ve yiğit insanları ilerletmezlermiş. Çinlilerin tatlı sözlerine, yumuşak ipeklilerine kanıp Türk halkından birçoğunuz öldünüz. Kötü insanlar şöylece akıl verirlermiş: “Uzakta isen Çinliler ipeklinin kötüsünü verirler, yakındaysan ipeklinin iyisini verirler” diye öğretirlermiş.” (Orkun, 2011: 24,25)

Göktürklerin geçmediği Mani inancına, Uygurlar döneminde geçilince de, ilk kez dini kaynaklı olarak yabancı sözcüklerin dile girişi başlamış oldu. Mani inancı gereği barışçıl ve yerleşik yaşam süren Uygur Türkleri, Soğd kökenli kendi yazılarını da oluşturdular. Yerleşik yaşamın getirdiği düzenden dolayı eğitimin de daha sistemli ve yerleşik kalıntı bıraktığı düşünülmektedir. Uygurlar döneminde de bir süre kullanılan Göktürk yazısı ile dikilen iki önemli yazıt vardır: Şine-Usu ile Karabalsagun.

Şine-Usu Yazıtı: Büyük Uygur kağanı Bilge Bayun-çur (Moyunçur)(746-759) adına dikilen bu kitabede Bayun-çur'un babası ve Uygur kağanlığının kurucusu Kutlu Bilge Kül Kağan'dan bahsedilir (Ö.746). Bu kitabe Kuzey Moğolistan'da Selenga havzasında Sine-Usu gölü kenarında Finli Ramstedt tarafından 1909 yılında bulunmuştur.

Karabalsagun Yazıtı: Uygurlar'ın kuruluşundan, zaferlerinden ve Mani dininden de detaylı olarak bahseder. Bu yazıt, Türkçe, Çince ve Soğdca olarak yazılmıştır. Bütün dillerdeki metinler ne yazık ki şimdiye kadar sağlıklı bir şekilde Türkçeye kazandırılmamıştır. Sanskritçeden Uygurcaya çevrilen pek çok metin vardır. Ayrıca Budizmin ziyana uğrayan bazı bölümleri Uygurca metinlerde bulunmuştur. Tüm bunlardan Uygurların çok yüksek bir medeniyete ulaştıklarını anlıyoruz. Maniheizm ve Budizm gibi dini vesikalar yanında hukuk vesikaları da 1890 yılında tesadüf eseri ortaya çıkmıştır. Bu vesikalarda şahısların kendi arasındaki ilişkilerle ilgili olanlar da vardır. Vasiyetnameler, köle satışları, çocuğun evlatlığa verilmesi, arazi satışları, hayvan kiralama belgeleri vb.

IX. yüzyılda Uygurlardan kalma bir de el yazması bulunmaktadır: İrk Bitig. O tarihten bu güne değin elimize sağlıklı biçimde ulaşmış tek el yazması kitap özelliğini de taşıyor üstelik. Orijinali British Museum'da sergileniyor. Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde çevirileri bulunmaktadır.

Uygurlar, kütüphaneler dolusu kitap yazmışlar, büyük bir bilgi birikimi meydana getirmişlerdir. Sözlü töre bilgisi çok aşılmış, bilgilerin sınırları genişlemiştir. Uygurlarda büyük bir bilim sevgisi vardır. Onlar ayrıca, kâtip, bürokrat, danışman, tercüman yetiştirerek, çeşitli devletlerde bu tür görevleri üstlenmişlerdir.

Resim 1. Uygur dönemine ait olduğu düşünülen mühür (Sertkaya, 2001:12)

Yüzük biçiminde olan mührün üzerinde (GLTuK) “Kutluğ” yani “Kutlu” yazmaktadır. Özgün biçimi soldaki gibi olan mühür basıldığı zaman sağdaki biçimini almıştır. Mührün bulunduğu yazıtın adı ise MutrıTemdeg. Mühür şuan Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde DundgovıAymag'ın merkezi Mandalgov'da bulunan müzede koruma altındadır. Müzeye getiriliş yılı ise 1952'dir.

Bir Uygur atasözü şöyle der: “Çocuğunu öğretmene ver, ondan alıp saraya ver.” Burada çocuğun önce iyi bir öğrenim görmesi gerektiği, iyi yetişen çocuğun da sarayda, yani devletin üst düzey yönetim işlerinde bile görev alabileceği anlatılmaktadır. Başka deyişle, eğitimin hem kişinin sosyal seviyesini yükseltmedeki rolü, hem de bu yükselmenin en ileri hedefinin ne olması gerektiği vurgulanmaktadır.

Resim 2. Moğolistan'da bulunan Türk parası (Sertkaya, 2001)

Resimde gösterilen para Türk parası olarak nitelendirilse de biçimce tamamen Çin usulüdür, Çin'de basılıp basılmadığı netlik kazanmış değildir (Klyashorniy, 1972).

Yazılı belgelerin yanı sıra gerek Göktürkler öncesi ve sonrasında sözlü kültürden kaynaklı olarak atasözleri, masallar, destanlar, ninniler, ozanlar, şamanlar da unutulmamalıdır. Ayrıca araştırma konusu olacak kadar geniş bir konu olan sözlü kültürün de varlığını belirtmekte yarar olacaktır.

Eski Türklerdeki eğitimde önemli bir unsur da hayvan yetiştiriciliğidir. Koppers, “Hayvan yetiştiriciliğinin İç Asya'da doğduğunu, İndoermenler'in bu kültürün yaratıcısı olmayıp, ancak alıcısı olduklarının ispat edildiğini” söylemiştir. Koppers, atın ilk evcilleştirilmesi ve bununla ilgili atlı-çoban kültürünün oluşmasını İç Asyada yaşayan eski Türklere dayandırır (Ràsonyi, 2007). Türkler, at terbiyesi ve türlü cinsten hayvanların yetiştirilmesinde büyük ilerleme kaydetmişlerdir (Kafesoğlu, 2017). Türkler için at, çok önemlidir. Bunu Kaşgarlı Mahmud'un şu sözlerinden çok daha iyi şekilde anlayabiliriz: “At Türk'ün kanadadır. Ata bakan seyise ‘El Başı’ yani ‘Vilayetin Başı’ denir.” (Divan-ı Lügatı't-Türk). Özellikle atların eğitilmesi günümüzde bir sistem olmasa gerek. Bu durumda belli bir birikimin ve belli bir düzenin sonucu olması kaçınılmazdır (Ünalın ve Öztürk, 2008: 89,109).

Türk diline, eğitimine, yaşayışına etki eden dini inanışın etkisini ilk olarak Uygurlar döneminde Maniheizm tarafından görüldüğünün sözünü etmiştik. Bir ulusun yaşam biçimine etki eden dil, dışardan gelen bu etkilere karşı savunmasız kalmış, hatta çoğu zaman farkında dahi olmadan kabullenmiştir. Tarih boyunca benimsedikleri çeşitli dini inanışlar, içinde yaşadıkları çok geniş fiziki, siyasi ve kültürel çevre Türklerin eğitimine de dışarıdan bazı unsurların girmesine yol açmıştır.

Evlilik Yoluyla: Pek çok Türk hükümdarı Çin hükümdarlarının kızı ile evlenmiştir. Ülkelerinde Konfüçyüs'ün sözlerini ezberlemiş ve kendilerini geliştirmiş bu hatunlar Türk şehzadelerin annesi olmuş ve bu fikirleri çocuklarına öğretmişlerdir.

Beyin Göçü: Zaman zaman Çin'den kaçan aydınlar Türk hükümdarlarına sığınmışlar ve kendilerine uygun devlet işleri verilmiştir. Birçok şehzade Çin'e öğrenim için gönderilmiştir.

Siyasi İlişkiler: Ülkeler arasında siyasi ilişkiler kurulmuş, elçiler gidip gelmiştir. Savaşlar, ticaret ilişkileri, gezginler yoluyla başka ülkelerin kültür ve eğitiminin etkileri Türk eğitiminde de görülmüştür (Akyüz, 2016).

Yine de Türklerin, Uygur devleti döneminde matbaayı bulduklarına dair bilim insanlarınca yazılanlar vardır. Bossert'in ileri sürdüğüne göre bir ülkede, matbaanın icadı ve geliştirilebilmesi için üç şartın birlikte bulunması gerekir:

- i. Harf sayısı az bir alfabe kullanılmakta olması,
- ii. Okuma arzusunun artmış ve kitapların çok aranmakta olması,
- iii. Üzerine basılacak sağlam bir malzemenin veya kâğıdın bilinip kullanılması.

Üçüncü maddeye göre Çinlilerin kâğıdı kullandıkları doğru idi; fakat ilk maddeye bakacak olursak binlerce harf içeren Çin yazı düzeneği ile matbaanın kullanılması demek, büyük teknik zorlukları ve masrafları da beraberinde getirecektir. Matbaa değil de tahta kalıp baskılar kullandıkları ayrıca belirtilse de bu tekniğin matbaa ile ilişkilendirilmesi mümkün değil. Komşu devletlerin dil, din ve yaşayışa etki ettiği gerçeği burada da görülüyor; çünkü aynı biçimde Uygurlar da kâğıt ile tahta kalıp kullanıyorlardı. Fazlaca olan Çin alfabesine karşılık Uygurlar yalnızca 18 harfli yazı düzeneğini kullanıyorlardı. Teknik olarak mümkün görünen ve matbaanın Uygurlar tarafından bulunduğu dair elle tutulur kanıt ise, Kansu bölgesinde, Tun-Huang'da üstü örtülü bir mağarada tahtadan bazı Uygur matbaa harfleri ve Uygurca kitaplar ele

geçirilmesi olayıdır. Bunların M.S. 700-900 yıllarına çıktığı anlaşılan belgelere göre, Bossert'in ortaya attığı bu sav, doğru kabul edilmelidir. Çinliler, bu tekniği XI. yüzyılda (1041) demirden harfler yaparak geliştirmişlerdir (Bossert, 1943: 421,426).

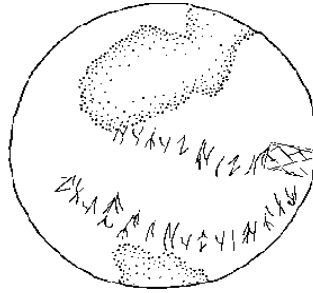
Tüm bunlar, her ne kadar Türklerde halk tabanına yayılan bir eğitimin var olması gerekliliğini bizlere sunsa da, eğitimin örgün biçimde yapıldığına dair bir belgeye henüz ulaşılmamıştır; fakat buna rağmen gerek kazılarda bulunan yazıtlar, gerekse de el yazmalarından edindiğimiz bilgiler halkın okuryazar olduğu konusunda net bir kesinliği gözler önüne sermektedir. Özellikle Orhun yazıtlarında kullanılan kusursuz dil, edebi ve felsefi açıdan önem arz etmesinin yanı sıra M.Ö. V. yüzyıla değin uzanan Issık Kurganını da bir kez daha anımsatmakta yarar görmekteyiz.

İslamiyet öncesi Türklere ait olduğu belirtilen bu iki dizelik şiir de Türklerin bilgiye olan duyarlılığını önemle gösterir nitelikte:

*“Bilgili insan beline taş kuşansa kaş olur,
Bilgisizin yanına altın kuşansa taş olur.”*

Göktürk yazıtları dışında son zamanlarda yapılan araştırmalarda denk gelinen kaya yazıları da vardır. Altay dağlarında kayalarda yolları gösterici sosyal ve günlük yaşayışa ait pek çok yazı bulunmuştur. Küp ve tabak gibi ev eşyaları üzerinde büyüleyici yazılar görülmektedir. Bunlardan biri, bir küpün nişanlanan bir kız için armağan olarak alındığını bildirir. Bunlar bize Göktürklerin yazıyı toplum hayatının her alanında kullandıklarını, okuryazarlığın yaygın olduğunu göstermektedir (Ünalan ve Öztürk, 2008).

1969'a değin Türk yazısını milattan sonraya kadar belgelendirilebiliyordu. Söz konusu yıl Kazakistan'da yapılan bir yol çalışmasında kazı sırasında denk gelinen ve sonrasında kurgan olduğu belirtilen bu arkeoloji çalışması Türk yazı tarihini milattan önceye taşıdı. Bu kurgan “Altın Elbiseli Adam”ın kurganıydı.

Resim 3. Bir gümüş kepeçenin sayısal ortama aktarılmış biçimi-Issık Kurganı (Sertkaya, 2011: 256,257)

OlcasSüleymanov damgaları şöyle yorumlamaktadır:

“Han uya üç otuzı(da) yok boltı, utıgsıtıziltı”.

“Han oğlu yirmi üçte (yaşında) yok oldu, adı yok oldu.” (1970: 1,3)

Bu okumanın yanı sıra Kazak filolog Altay Amanjolov'un yorumu ise:
aga,saňaoçug!, bez çök!, bukun içre(r?)açug!

“Ağabey, sana (bu) ocak! Yabancı (yabancı insan), dizini bük! Halkın yiyeceği (çok olsun)!”

Yorumlar nice farklı okunursa okunsun, bugün farklı bilginler tarafından yapılan araştırma sonucunda bu gümüş kepeç üzerinde yazan yazı, Türk yazısı olduğu noktasında bilim dünyasının görüşü çoğunluktadır.

Türk geleneğinde bilgi, hiçbir zaman iktidar sahiplerinin elinde tuttukları erk aracı olarak görülmedi. Özellikle Orhun yazıtlarının yazılmasındaki ereğe yöneldiğimizde, çok açık görülmektedir ki buldukları duruma nasıl geldiklerinden, devletin ve milletin bekası için yapılan fedakârlıklara, çekilen cefalara kadar değinilmiş, geçmişte devletin yöneticilerinin ve halkın düştüğü yanlıgilara bir daha düşülmemesi için öğütler bir bir sıralanmıştır.

:TTTJTYY:YKKTJ:T YTHJTJN:YXJ:JY:TY:RYNH
:THY:TYJTZY:T KMYJ:HYNYNH:HY:Y:ZY:RYNH:TYKTJYH
HEITHYNE:YTH:JYTYX:RYNH:YNYHYNY:HY:Y:ZY:RYNH

Türk Oguzbegleri, boylar; eşidiñ. Üze teñribasmasar, asra yertelinmeser Türk boylar, eliñintörün kim artatı? (Kül Tigin Yazıtı)

Türk Oguz beyleri, boyları; işitin. Üste gök çökmedikçe, altta yer yarılmadıkça, senin ilini ve töreni kim bozabilir?(Bozkurt, 2012)

Orhun yazıtlarında gözlemlendiği kadarıyla, yinelemeyen sözcük sayısı 850-900 arasındadır. Sözcük varlığının azlığı bizleri elbette yanıltmamalı, ki özellikle Orhun yazıtlarında kullanılan dil bu sözümüzü gölgede bırakacak kadar niteliklidir. Prof. Dr. Doğan Aksan'ın yazıtlar üzerinde yaptığı araştırmada bu 900 ortalama sözcük sayısının %33'lük kısmını soyut kavramların içerdiğini belirtmektedir (Aksan, 2014).

Azımsanmayacak düzeyde bir yüzdeliği kapsayan soyut sözcüklerin oluşu da yine bizlere dilin varsıllığını ve geçmişini gösterir niteliktedir; çünkü hiçbir dil, ilk oluşum çağlarında edebi ve felsefi sözler yazacak kadar gelişmiş olamaz. Hiç kuşkusuz Türkün dili, Göktürkler döneminde dahi bu evreleri çok önceleri aşmış bulunmaktadır.

Türklerin inanış ve yaşayışını da yansıtan yazıtlardan, Bilge Kağan'ın, kardeşi Kül Tigin'in ölümü üzerine belirttiği düşünceleri de oldukça önem arz etmektedir:

“Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Gören gözüm görmez gibi, bilen aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu hep ölmek için yaratılmış. Öyle düşündüm, gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri kaşları berbat olacak, deyip düşündüm.”(Kül Tigin Yazıtı).

İnsanoğlunun ölümlü ve Yaraticının (Türkçe: Tanrı; Arapça: Allah) ise sonsuz olduğunu vurgulaması, Türklerin felsefe ile ilgilendiklerini yazılı biçimde söyler bizlere. Ayrıca, yine bu sözden yola çıkarak Türklerdeki Tanrı anlayışı ve ölüm sonrası yaşamın var olduğuna inanmaları yorumu da çıkmaktadır.

Türklerin en eski destan veya efsanelerinden biri, M.Ö. VII. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Alp Er Tunga'ya aittir. Divân-ı Lûgati't-Türk'te ve Şehname'de bazı kısımları geçen bu destana göre, Saka Türklerinin devlet başkanı Alp Er Tunga, Çin'den Anadolu içlerine kadar uzanan bir devlet kurmuştu. Çinlilerden ve Türklerden meydana gelen muazzam bir ordu ile her yeri titretiyordu. Nihayet, İranlılar tarafından Azerbaycan'da kuşatılarak öldürüldü.

Gene Saka Türklerine ait olan Şu efsanesi de M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış bir Saka hükümdarını ve Türklerin Büyük İskender'i yenip geri çevirmesini anlatmaktadır.

Göktürklerden önce var olan Hun devletinden yana yazılı bir kaynak olmasa dahi Mete Han'ın o zamana değin görülmemiş askeri alandaki yenilikleri ve savaş bilgisi Türkleri tarihte ilk kez tek bir bayrak altında toplayacak kadar kudretli ve 300 bin kişilik ordu ile Çin'in ortasına kadar ilerleyecek donanımda olması, bu alanda eğitimin güçlü olduğu yargısına bizi götürse de kültürel anlamda kalıntılara denk gelinmiş değil henüz; fakat bunun da haklı nedenleri var: Yerleşik bir yaşam sürmeyen Hunlar, her an gelebilecek olan saldırıya hazır olmalı idiler. Dolayısıyla o dönemde eğitimin salt savaş teknikleri üzerine yoğunlaşmış olması beklenir bir davranıştır. Mete Han'ın ordusunda askerler, görevlerine bağlı olarak ayrı ayrı renklerdeydi. Savaş zamanı böylelikle büyük çeviklik kazanılırdı. Her an saldırı altında olabilecek konumda olan Hun Türkleri, o anda ne yapacaklarını, nasıl bir tutumla bu gibi saldırıları püskürtmeleri gerektiğini elbette önceden bilmeliydiler. Savaş eğitimi ile mümkün olan bu durum Türk töresinden gelmekte ve -ne yazık ki- yazılı kaynağı bulunmamaktadır; fakat bu olumsuzluk arkeolojik kazılarla ilerleyen yıllarda çözüme kavuşabilmektedir. Yazının sonraki bölümünde de sözü edildiği gibi, henüz keşfedilmeyi bekleyen 17 büyük kurgan olduğu kamu nezdinde dahi bilinmektedir. Burada önemle üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise yalnızca kurganlar değil, yazıtlar, irili ufaklı günlük yaşamda kullanılan eşyalar, pusatlar, giysiler... Gün yüzüne çıkartıldığında kimi bilinmeyenler de açıkta belirecektir kuşkusuz.

Savaşla bağlantılı olarak, mesleki eğitimin madenleri işleme alanı olarak gözde olması, birkaç kişiden çıkıp tüm ulusça bilinir olduğuna bir örnek olarak, üstte de geçtiği gibi, Hunların 300 bin kişilik ordu ile Çin'e saldırıp merkezine değin ulaşması örneği anımsatılabilir. Basit bir savaş gereci olarak zırh, kılıç olsa bile 600 bin ürün gerekli olmaktadır; fakat Çin'in merkezine girecek kadar büyük ordu oluşturmak demek, elbette yalnızca kılıç ve alelade zırhtan ibaret olmayacaktır. Dolayısıyla sözü edilen savaşta bile milyondan fazla askeri ürün üretilmiştir.

Bunun yanı sıra Türkler, demire ayrıca önem vermekte, kılıç üzerine yemin etmekteydiler. Bu kutsiyet ve gelenek salt İslamiyet öncesinde değil, Osmanlı'da da şehzadelerin kılıç kuşanma törenlerine kadar ulaşmıştır.

Ulaşan bir diğer konu ise dünya devleti kurma ülküsüdür ki İslamiyet öncesinde “kut” olarak bilinen bu anlayış İslamiyet'i kabulden sonra “cihan devleti” olarak dini çerçevede kapsamında değişerek devam etmektedir.

Devleti yönetmenin Tanrı tarafından hükümdara verildiği inancı Bilge Kağan'ın dilinden Kül Tigin yazıtının doğu yüzüne şöyle yansımıştır:

“Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlderis Kağan'ı, anam İl Bilge Hatun'u, Tanrı Tepesinde tutup yukarı götürmüş (yüceltmiş). Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış, dışarı yürüyor diye şehirdekiler dağa çıkmışlar, dağdakiler inmişler, derlenip yetmiş er olmuşlar. Tanrı güç verdiği için Babam Kağan'ın ordusu Kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş... Kul olmuş milleti, Türk türesi bozulmuş milleti, ecdadının türesince yaratmış, yetiştirmiş...”

Göktürkler her ne kadar göçebe yaşayan bir devlet olarak bilinse de tarımla uğraştıkları da kabul gören bir durumdur. Toprakları iyi işlemek adına Kapgan Kağan, Çin'den tohumluk ve bir takım tarım araçları istemiştir (Divitçioğlu, 2000). Tarımla uğraşmak, ileri seviye olmasa dahi temel coğrafi, takvim ve meteoroloji bilgisi gerekmektedir. Türklerin zaten kendine özgü bir takvimi olduğu konusunda kuşku yoktur; 12 Hayvanlı Türk Takvimi en uygun örnektir.

Yazılı kaynak olarak, Türklerde çocuk eğitimine örnek verilebilecek bir olay Dede Korkut Hikayelerinde görülmektedir:

“Meğer Han’ım, Bayındır Han’ın bir boğası vardı. Bir gün dört çocuk meydanda aşık oynuyorlardı. Azgın bir boğa ahırdan dışarı salınmıştı. O boğa katı taşa boynuz vursa un gibi öğütürdü. Oğlancıklara “kaç” dediler. Üçü kaçtı. Dirse Han’ın on beş yaşındaki oğlancığı kaçmadı. Ak meydanın ortasında baktı durdu. Boğa, oğlana sürdü geldi. Diledi ki onu helak ede. Oğlan, boğanın alnına yumruğuyla katı çaldı. Boğa gerisin geriye gitti. Boğa oğlana sürdü geri geldi. Oğlan gene boğanın alnına katı vurdu, alnına yumruğunu dayadı, sürdü meydanın başına çıkardı. Boğayla oğlan bir hamle çekiştiler. Boğa iki arka bacağının üstünde durdu. Ne oğlan yener, ne boğa yener... Oğlan yumruğunu çekti. Boğa düşüp tepesinin üzerine dikildi. Oğlan bıçağa el vurdu, boğanın başını kesti. Oğuz beyleri oğlanın üstüne toplandılar, övdüler, ona güzel bir ad verdiler ve “Boğaç” dediler.” (Uluç v.d., 2015:49, 53).

Kız/oğlan çocuk ayrımı yapmayan Türklerde, çocuksuz ailelerin saygınlığı yok denecek kadar az olurdu. “Ata oğlu ataç doğar”dı (Atalay, 2013).Kaşgarlı’dan okuduğumuz bu sözün günümüz karşılığı: *Oğul babaya, kız anaya benzerdi.*

Dede Korkut Hikayelerinden “Dirse Han oğlu Boğaç Han” öyküsünde de görüldüğü üzere çocuğa ad verilme olayı, onun bir kahramanlık ya da kişisel yeteneğini göstermesiyle mümkün oluyordu. Doğduğu zaman koyulan adı ise geçiciydi. Ad verme olayı şölen ile kutlanır, çocuklar henüz küçük yaşta askeri eğitimden geçer, ata biner, kılıç kuşanır ava giderlerdi. Eğitici olarak baba, ilk elden çocuğuna bunları öğretmesi ise Türkün töresi gereği idi.

Göktürkleri de ardıcıl oldukları devlet olan Hunlardan ayıran en göze çarpıcı etken de yazı konusudur. Hunlardan gelen töre kültürünü devam ettiren Göktürklerin II. dönemi olarak adlandırılan Kutlu Kağan devrinde oğulları Bilge Kağan ve Kül Tigin ile vezir Bilge Tonyukuk adına dikilen yazıtlar her bakımdan Türk tarihi adına dönüm noktasıdır.1893’te Danimarka Bilimler Akademisinde yazıtları çözdüğünü kamuya duyuran Vilhelm Thomsen’in, ilgi çekicidir ki, ilk okuduğu üç sözcük şöyledir:Tanrı (irñt), Türk (Xrüt) ve Kül Tigin (ngitlük) İlk sözcük Yaratıcıyı, ikinci olanı ulusu ve üçüncü olarak da devlet yöneticisi olarak denk gelinen bu durum hoş bir tesadüften öte olmalıdır.

Kül Tigin yazıtının kuzey doğu yüzü birinci satırında:

“Kül Tiğın Koyun yılının [Birinci ayının] yedi yirmi[sinde] uçtu.”

12 Hayvanlı Türk Takvimi temel alınarak bildirilen bu olay, Türklerin astronomi ile olan ilgilerine dair ipucunu vermektedir. Türkler, kendilerine özgü bir takvim geliştirmiş, bunu kullanmışlardır. Bilge Kağan’ın kardeşinin ölümü üzerine diktirttiği bu yazıtta Kül Tigin’in ölüm tarihi net olarak 27 Şubat 731 yılına denk gelmektedir. Aynı yıl duygularını, kardeşi ile ulusunu ve ülkesini kaldırmak adına neler yaptıklarını, nasıl olaylarla karşılaştıklarını ve geçmiş ile alakalı öğütler veren Bilge Kağan, yazıtı 732 yılında tamamlamıştır.

Yazıtlardan bildiğimize göre dördü sesli olmak üzere toplamda 38 harf bulunuyordu. /a/ ve /e/ sesini karşılamak için a damgası kullanılıyordu. Yanına gelen sessiz damgaya göre kalın ya da ince ses veriyordu. Türk yazı düzeneğinde küçük büyük damga ayrımı yoktur; incelik kalınlık ayrımı vardır. Örneğin, *baba* yazarken de *bebe* yazarken de aynı damga (a) kullanılır. Okurken /b/ harfinin incelik, kalınlık durumu göz önüne alınır:

B: Kalın B sesi

b: İnce B sesi

aBaB: aBaB

abab: abab

Görüldüğü üzere yazıtlarda kullanılan sözcükler belli ve tanımlanabilir kurallar çerçevesinde yazılmış, dil bilgisi kuralları ile açıklanabilecek tutarlılıkla işlenmiştir. Böylesi metinler, ancak eğitilmiş kişilerce yazılabilir, günümüz deyimiyle kaleme alınabilir. Fakat ne yazık ki yazının öğretilmesi adına bir bilgiye henüz denk gelinmiş değil; bu durum da bilgi kirliliğine neden olmakta, Türk yazısına (Göktürkçeye) ilgi veren kişiler bundan olumsuz etkilenmektedirler.

Göktürk yazısının bir başka eksik noktası da damgaların bir sırası olmamasıdır; fakat bu eksiklik yazıdan kaynaklı değil, bütünüyle arkeoloji çalışmalarından kaynaklı bir eksikliktir. Uygur Türkçesinde, ondan sonra gelen Osmanlı dönemi Türkçesinde de belli başlı bir yazı düzeneği bulunuyor. Buna Cumhuriyet döneminde Latin temelli Türkiye Türkçesini de katarsak, demeli Göktürkler döneminde kullandığımız

Türkçenin de kendine özgü bir yazı düzeneği olması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bu ve bunun gibi soruların yanıtları elbette dönemin kalıtsal yapıtlarında gizli. Gizli diyoruz; çünkü Mete Han'dan sonra Türkleri ikinci kez tek sancak altında toplayan Göktürkler, salt olarak Orhun yazıtları olarak adlandırılan yazıtlara [bknz. sırasıyla: Tonyukuk (730-31), Kül Tigin (731-32), Bilge Kağan (735)] sığmayacak denli tarihsel olaylara tanık oldular, dahası bir o kadar da tarih yazdılar.

SONUÇ

Bilginin devlet yöneticilerinin tekelinde kalmaması, halkın olabildiğince bilgiye ulaşması, Türklerde üzerinde önemle durulan konudur. Türkler, erdemi her şeyin üstünde tutmuş, kazanılmasını da bilgiye bağlamışlardır. Türk geleneğinde alp insan kişiliğinde yetiştirilmesi için eğitilen çocuklarda yiğitlik, mertlik ve bilgelik esastı. Savaş meydanında cesaret, bilgelik ile zaferi de beraberinde getirdiği gibi Türk toplum ahlakının da temel parçasını oluşturmaktadır. Oğul, babasından; kız annesinden gördüğü bu eğitimle alp insan seviyesine ulaşırdı. Söz konusu dönemde eğitim bu kapsamda yalnızca sözlü değildir. Sertkaya'nın ifadesiyle “23 tane Uygur okulunun listesi olduğuna göre, pek muhtemel ki, Göktürklerin de böyle okulları vardı ve bu harflerle eğitim yapıyorlardı.” (2001)

KAYNAKÇA:

- Akyüz, Yahya (2016), *Türk Eğitim Tarihi*, 29. Baskı, Ankara, PEGEM Akademi Yayıncılık.
- Atalay, Besim (2013), *Kaşgarlı Mahmut - DivanüLügati't-Türk Tercümesi*, 1. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bossert, T. H. (1943), “Tabı Sanatının Keşfi”, *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul.
- Bozkurt, Fuat (2012), *Türklerin Dili*, 5. Baskı, Konya, Eğitim Yayınevi.
- Divitçioğlu, Sencer (2000), *Kök Türkler*, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Doğan, Aksan (2014), *En Eski Türkçenin İzlerinde*, İstanbul, Bilgi Yayınevi.
- Kafesoğlu, İbrahim (2017), *Türk Bozkır Kültürü*, 41. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügati't-Türk*.
- Karayev, Ömürkul (2008), *Türkler ve Kağanlıkları*, 1. Baskı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Klyashorniy (1972), *Sergey G. Moneta S RuničeskoyNadpisyu İz Mongolii*, TyurkologičeskiySbomik, Moskova.
- Orkun, Hüseyin Namık (2011), *Eski Türk Yazıtları*, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rásonyi, László (2007), *Tarihte Türklük*, 1. Baskı, İstanbul, Örgün Yayınevi.
- Sertkaya, Osman Fikri (2001), “Eski Türkler Okur Yazar mıydı?” *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, Ankara, Yeni Avrasya Yayınları.
- Sertkaya, Osman Fikri (2011), “Bulunmasından 40 Yıl Sonra ‘Altın Giyimli Adam’ ve ‘Kâsesi Üzerindeki Yazıt’ Hakkında”, *Tuncer Baykara Armağanı*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Süleymanov, Olcas (1970), “JetisudınKöneCazbaları”, *Kazak Edebiyatı Gazetesi*.
- Uluç, Gökbevy.d. (2015), *Dede Korkut Bétiği - Dresden Nüshası*. 1. Baskı, İstanbul, Kutlu Yayınevi.
- Ünalın, Siddık ve Hakan Öztürk (2008), “İslamiyetten Önceki Türklerde Eğitim ve Öğretim” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 17.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІ МАМАНДАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІС ӘРЕКЕТІН ЖЕТІЛДІРУ

п.ғ.к., профессор м.а. **Н.Б.РАХМЕТОВА***

6M012000 – Кәсіптік оқыту мамандығының 2-курс магистранты **Қ.Б. АЖЫБАЕВА**

Түйіндеме:

Көркем еңбек пәні мұғалімдерін дайындау олардың шығармашылық жұмыстарды орындауына ерекше көңіл бөлінеді. Олардың шығармашылық жұмысты орындау барысында жан – жақты ізденуіне, бәсекелестікке қабілетті болуына, креативті ойлау қабілеттерінің жетілуіне үлкен мүмкіндік беріледі.

Көркем еңбек пәнінде шығармашылық жұмысты орындау – тек жекелеген пәндерді меңгеруге ғана емес, сонымен қатар оқу, ғылыми, кәсіби іскерлік, жауапкершілікті сезіне білу, дербес жұмыс істеуге үйрену болып табылады.

Көркем еңбек пәнінде болашақ мұғалімін дайындау мәселесіне шығармашылық жұмысты орындаудағы іс әрекет білімді тереңдетуге, толықтыруға, дағды мен іскерлікті жетілдіруге, танымдық әрекетке қызығуға, танымдық қабілетінің дамуына, дербес жұмыс істеу мәдениетін көтеруге, ғылыми жұмыстармен айналысуға, өзінің білімі мен іскерлігін жан-жақты қолдана білуіне мүмкіндік жасайды.

Түйін сөздер: Маман, мұғалім, шығармашылық іс-әрекет, көркем еңбек, визуалды өнер.

PERFECTION OF THE CREATIVE ACTIVITY OF SPECIALISTS IN ARTISTIC WORK

Abstract:

The special attention is spared to implementation of creative works at preparation of teachers of artistic lab our. In the process of performing creative works, a comprehensive development for the competition, which contributes to creative thinking, competitiveness.

Performing creative work in art lessons - not only in mastering individual subjects, but also in educational, scientific, professional activities, feel responsibility, learn how to work independently.

When preparing future teachers of art for creative work, comprehensively and in-depth knowledge, skills and actions of development of cognitive abilities are taken into account, which increases the culture of independent work that allows you to make full use of your knowledge and skills in scientific work.

Key words: Specialist, teacher, creative activity, artistic work, visual art.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты еңбегінен ...Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол - әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу.

Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады.

Біз алдағы бірнеше жылда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты әртүрлі тілден қазақ тіліне аударып, жастарға дүниежүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасаймыз.

Жаңа мамандар ашықтық, прагматизм мен бәсекелестікке қабілет сияқты сананы жаңғыртудың негізгі қағидаларын қоғамда орнықтыратын басты күшке айналады. Осылайша болашақтың негізі білім ордаларының аудиторияларында қаланады... – делінген [1].

Білім беру жүйесіндегі кез-келген жаңалық оқу үдерісін ұйымдастыру мен жоспарлауда түбірлі өзгерістер алып келеді. Сондықтан, қазіргі қоғамдық өзгерістерге сай даму қарқыны болашақ мамандарды даярлау барысында рухани, ұлттық болмысты қалыптастыруда білім беру моделін жаңаша құруды қажет етуде. Мұндай туындаған қажеттіліктер болашақ бакалаврларды ұлттың рухани қазынасымен, өнеге-өнерімен сусындатуды талап етеді. Осы орайда көркем еңбек пәні мамандарының шығармашылық іс әрекетін жетілдіру, заман талабына сай өзгеруі, олардың бойында кәсіби мәнді сапалар қалыптасып, тұлғасының дамуы көзделеді.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, nurziya-r@mail.ru, kimbat_95.95@mail.ru

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесінде енгізілген өзгерістердің бірі бастауыш және негізгі мектептің мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектептегі «Бейнелеу өнері» мен «Еңбекке баулу» және негізгі мектептегі «Технология» пәндерінің мазмұны негізінде әзірленген кіріктірілген жаңа «Көркем еңбек» пәні енгізіледі. Осы өзгерістеге сәйкес жоғары оқу орындарында көркем еңбек пәні мұғалімдерін дайындау мәселелерін қайта қарастыру қажеттігі туындайды.

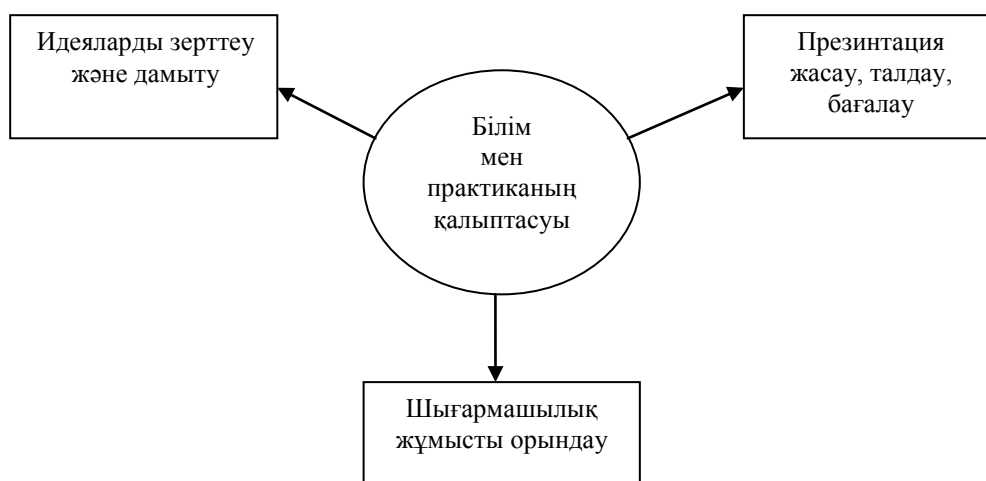
«Көркем еңбек» пәні бойынша негізгі мектепте пәнінің бес білім беру бағыттарын анықтады:

- 1) визуалды өнер;
- 2) сәндік-қолданбалы өнер;
- 3) дизайн және технология;
- 4) үй мәдениеті;
- 5) тамақтану мәдениеті.

«Көркем еңбек» пәнінің мазмұны қолданыстағы «Технология» оқу пәнінің бағдарламасында гендерлік ерекшелігіне қарай (қыздар мен ұлдарға), сыныптың толықтырылуынан тыс қарастырылады. Болашақ көркем еңбек мұғалімдерін дайындауда олардың жоғарыда көрсетілген бағыттары бойынша теориялық білімге, ғылыми тұрғыда ойлауға қабілетті, практикалық шеберлігі мен шығармашылық іс әрекеттер жетілген маман болып шығуына жоғарғы оқу орындары аса көңіл бөлуі керек.

Қандайда бір пәнді оқытуда мұғалімнің шығармашылық ойлау іс әрекеті маңызды. «Көркем еңбек» пәнінің негізі шығармашылық пән болғандықтан осы пән мұғалімдерінің шығармашылық іс әрекеті басты құзіреттіліктерінің бірі болып табылады.

Мектепте «Көркем еңбек» оқу пәні бойынша оқыту мақсаттары жүйесі шығармашылық іс-әрекет барысында негізгі білімдер мен практикалық икемділіктерін қалыптастыру үш бағыт бойынша қарастырылған. 1-ші суретте көрсетілген

«1-сурет» Мектептегі «Көркем еңбек» оқу пәні бойынша оқыту мақсаттары жүйесі.

«Идеяларды зерттеу және дамыту» қоршаған ортаны, әртүрлі материалдарды зерттеу, қазақ халқының және басқа да халықтардың мәдениеті мен дәстүрімен танысу, жеке шығармашылық идеяларын ұсыну барысында зерттеу икемділіктерін және шығармашылық қиялын дамытуға бағытталған.

«Шығармашылық жұмысты орындау» оқушылар әр түрлі материалдармен эксперимент жүргізу, әр түрлі құралдармен жұмыс істеу икемділігі және жұмыстың әртүрлі техникаларын меңгеру барысында қоршаған болмысты бейнелеудің практикалық икемділіктерін дамытуға бағытталған.

«Презентация жасау, талдау және бағалау» коммуникативтік дағдыларын дамытуға және оқушылардың академиялық тілін қалыптастыруға бағытталған [2].

Жоғары оқу орындарында болашақ «Көркем еңбек» пәніні мұғалімдерін дайындауда, олардың шығармашылық іс әрекетін жетілдіруге олардың жан - жақты біліктіліктерін қалыптастыруда бүгінгі таңда қаншалықты талаптарға жауап бере алады деген сұрақ мамандарды алаңдатуда. Біз кредиттік білім беру талаптарына сәйкес дайындаған мамандарымыз жұмыс беруші талаптарына құзіреттілігі сай болуы керек. 2-ші суретте мектеп өз ойын білдіру және өзін-өзі таныту шығармашылық тұлғаны дамытудың негізгі аспектілері көрсетілген осыған болашақ мамандарымызды дайындау бүгінгі күн

талабы. «Көркем еңбек» пәнінің кіріктілуі жағдайында ЖОО –да бүгінгі таңда мамандар дайынауда көптеген шешімін таппаған келесі сұрақтар туындауда:

- біріншіден ЖОО- да «Бейнелеу өнері және сызу» мен «Кәсіптік оқыту» мамандықтары бойынша екі түрлі мамндар дайындау бүгінгі күн талаптарына жауап бере ме?;
- екіншіден екі мамандық біріктірілген жағдайда атауы қалай өзгереді?;
- үшіншіден осы мамандыққа түсуге талап білдіргендерге қандай талаптар қойылады ?;
- бүгінгі күнгі ЖОО білім беру стандарты оқу жоспарын жұмыс беруші талаптарына сай жасауға мүмкіндік бере ме?

2-сурет - «Көркем еңбек» пәнінде оқушылардан шығармашылық жұмыстарын дамытудың негізгі аспектілері.

Жоғарыда көтеріліп отырған сұрақтар бүгінгі күні өзекті. ЖОО-да мамандық бойынша білім беруге арналған құжаттардан басқа осы мамандық бойынша білім алуға тілек білдірушілерге қойылатын талаптар бір жүйеге келтіруді қажет етеді. Себебі «Бейнелеу өнері және сызу» мамандығына тапсыратын талапкерлер шығармашылық емтихан тапсырады, ал «Кәсіптік білім» мамандығы талапкерлері шығармашылық емтихан тапсырмайды. Негізгі мектепте екі пәннің біріктірілуі және пәнінің бес білім беру бағыттары талаптары талапкерлердің шығармашылық емтихан тапсыруы маңызды болып келеді. Болашақ «Көркем еңбек» пәні мұғалімдерін дайындау мәселесіне және шығармашылық іс әрекетін жетілдірудің негіздерінің бірі ретінде шығармашылық емтихандар арқылы талапкерлердің қабілетін айқындап алу болашақ маманның білім алу кезінде шығармашылық іс әрекеттер жасауда маңызды. Шығармашылық емтихандар арқылы қабілеті айқындалған студенттер болашақ маман ретінде «Көркем еңбек» пәнінде оқушылардан шығармашылық тұлғаны дамытудың негізгі аспектілерін жүзеге асыруда өз қабілеттерін көрсете алады.

«Көркем еңбек» пәні мұғалімдерін дайындау мәселесіне және шығармашылық іс әрекетін жетілдіруде студенттердің бейнелеу өнерінің арнайы пәндері сызба геометриясы, сызу негіздері академиялық сурет, академиялық кескіндеме, бейнелеу өнері тарихы, сәндік қолданбалы өнер, дизайн негіздері бағыттары бойынша білім алулары қажет. Жоғарыда аталған пәндер реті оқу үрдісінде оқу жұмыс жоспарларын жасауда сақталуы қажет. Пәндер осы ретте бір біріне пререквизиттері және постреквизиттері болып келеді. Бұл қабілеті айқындалып қабылданған студенттің шығармашылық іс әрекетін жетілдірудің негізі болып табылады. Үй мәдениеті мен тамақтану мәдениеті екі мамандық біріктіріліп ЖОО-да дайындық жүргізген жағдайда элективті пәндер ретінде енгізілуі керек. Көркем еңбек мамандарын дайындауда ұлттық сәндік қолданбалы өнерін оқыту арқылы болашақ «Көркем еңбек» пәні мұғалімдерінің шығармашылық іс әрекетін жетілдіру маңызды орын алады. Ұлттық өнеріміз арқылы болашақ мамандардың шығармашылық іс әрекетін жетілдіру ұлттық мәдениетті дамытудың негізі болар еді. Мәдениетті дамытудың түп негізі білімде. Болашақ көркем еңбек мамандарына ұлттық өнерімізді оқыту мәдениетіміздің ажырамас бір бөлігі және тәрбие құралы ретінде маңызды. «Сондықтын ұрпақ тәрбиелеу ісінде ою-өрнек нұсқаларын пайдаланатын болсақ, алға қойылған көптеген мақсаттарға көптеген мақсаттарға қол жеткізуге болады. Алдымен, ұрпағымыз ұлттық рухта тәрбиеленіп, ұлттық тәрбие беру мәселесі шешімін табар еді. Екіншіден балғандарымыз ою ойып, өрнек салу арқылы ептілікке, іскерлікке, шеберлікке үйреніп, болашақ қай салада болмасын шебер маман болатынының. Үшіншіден ою-өрнекпен шұғылданған жан әлемнің әсемдігін сезініп, жүрегін жақсылықпен нұрландыра алады. Ал жүрегі нұрлы жан жамандыққа жуымай, тек жақсылықтың тура жолымен жүрер еді.»— деп ұлттық өнеріміз ою – өрнектердің ұрпақ

тәрбиелеу де сарқылмас қазына екендігін көреміз. Бейнелеу өнері бойынша академиялық білім мен ұлттық өнеріміздің сан қырын меңгерген шығармашыл мамандар балғындарымызды тәрбиелеуде қоғамдағы орны ерекше. Бүгінгі таңда негізгі мектептерде өнерді оқыту өзекті болып тұр. Болашақ «Көркем еңбек» пәні мамандарын дайындау туындаған мәселелер кезек күттірмей шешімін табуы қажет [3].

Елімізде қазіргі еңбек нарығында жоғары білімді, шығармашылық деңгейі жоғары, әрекеттің сан түрлі саласында өз біліміне қолдана алуға қабілетті мамандардың кәсіби даярлығының деңгейіне және сапасына қойылатын талаптарға өз әсерін тигізуде.

Біз көркем еңбек пәні мамандарының шығармашылық іс әрекетін жетілдіру анағұрлым белсенді және айрықша көрінетін шығармашылық жұмыстарын қастырамыз. Мұнда еңбек қызметіне қарай бірнеше іс-әрекет қарастырылады. Атап айтқанда қолөнер, тігін, дизайн салаларын атап кеткен жөн. Бүгінгі таңдағы қоғамдық және экономикалық өзгерістер шығармашылық жұмыстарды даярлауды ұйымдастыру мен орындауда түбегейлі өзгерістерді талап етеді. Оқытуды халық шығармашылығының рухындағы халық дәстүрлерге, сонымен бірге қазіргі заманауи жетістіктеріне сүйене отырып жүргізу қажет.

Көркем еңбек пәні мамандарының шығармашылық жұмыстарының жаңа үлгілері мен тәсілдерін енгізу мен қабылдау біздің еңбегіміздің үздіксіз мұқтаждық-тарынан туындайды. Сондықтан, біз білім беруді демократияландыру мен гуманизациялауды үздіксіз жүріп, дамып отыратын қоғамдық үрдіс ретінде түсінеміз және ол инновацияға қысқа мерзімді, өткінші ғана құбылыс деп қарамайды. Білім беру жүйесінде инновацияны енгізу, қабылдау мен жетілдірудегі тоқтаусыз үрдіс ретінде, күнделікті білім беру қызметінің компоненті ретінде қарауды талап етеді.

Білім беру жүйесінің құрылысының өзі қоғам үшін, өмір сүріп отырған деңгейінде сақтап қалу үшін оның тамыры табиғатта, біздің қоғамның негізінде жатқанын түсіну керек. Дәл сондықтан да, қоғам құрылымындағы әрбір маңызды өзгеріс өзімен бірге білім беру жүйесін де жаңалыққа тартады.

Осыған орай біз болашақ көркем еңбек пәні мамандарының шығармашылық іс әрекетін жетілдіруді тұжырымдаймыз. Бұл біздің зерттеуімізге сәйкес, жаңа мәдени-жобалық және өндірістік қатынастармен байланыста жүзеге асырылуы тиіс, мұнсыз қоғамның бұдан әрі прогрессивті дамуы мүмкін емес. Бұл қатынастар мына жағдайларға байланысты айқындалады:

- а) өндірістік саланы, оның өнімін көркемдік-эстетикалық көзқараста шығармашылық жұмыстарды бағалай білуге;
- б) маркетинг және жарнама әрекетінің негіздерін меңгеруге;
- в) адамның еңбек әрекетін ынталандыратын шығармашылық жұмыстар түрлерін, әдістерін және құралдарын меңгеруге әсері мол.

–Көркем еңбек пәні мамандарының шығармашылық жұмыстары жалпы білім беретін мектептердегі шағын және ірі кәсіпкерлік шығармашылық іс-әрекеттерін орындаушы және кеңес беруші сипатында белсенді қатысуға бағыттайды.

–Оқу және өндірістік бағыттағы объектілердің сыртқы және ішкі құрылымдық және қызметтік мазмұнын ойластыру процестерінде кездесетін қарама-қайшылықтарды айқындау мен алдын алуға жұмылдырады.

–Көркем еңбек пәні мамандарының шығармашылық іс әрекетін жаңа материалдар мен технологияларды іздестіруде, техникалық және тұрмыстық құрылымдарды жобалауда, қайта жобалауда белсендендіреді.

Аталған талаптар, көркем еңбек пәні мамандарының шығармашылық іс әрекетін жетілдіру күрделілігін, көп түрлілігін, олардың барлық формаларына, құралдары мен әдістеріне ұдайы педагогикалық талдау беру қажеттігін ескере отырып, оны ұйымдастырудың тиімді құрылымдық жолдарын таңдауды дәлелдейді. Сонымен қатар шығармашылық жұмысты ұйымдастыру қабілетін жетілдіру қажеттігі мамандарды даярлауда пайдаланылатын анағұрлым тиімді формаларды, құралдар мен әдістерді тірек етеді [4].

Қазақстан республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» бағыты бойынша қоғамның түрлі салаларына пайда әкелетін 100 кітапты шетел тілдерінен, яғни, түпнұсқадан қазақ тіліне тікелей аударылды. Соның бірі кәсіпкерліктің қыр-сырымен, қалтарыс жатқан құпияларымен толық бөлісетін Дональд Куратконың «Кәсіпкерлік: теория, процесс, практика» атты оқулығының негізінде "Көркем еңбек" пәні мамандарының шығармашылық іс әрекетін жетілдіру мүмкіндіктерін де байқауға болады.

Демек, мұнда еліміздегі шағын және орта бизнесті қарқынды дамытуға осы көркем еңбек пәнінен орындалатын шығармашылық жұмыстарының да Қазақстан елін әлемге әйгілі көрсетуге септігін тигізеді. Демек, алдағы бес жылдықта кәсіпкерлікпен қалай болса солай емес, кәсіби түрде, білім алған маман ретінде айналысатын жастардың қатары артпақ. Бұл – ел экономикасының қарыштап дамуына қосылған зор үлес болар еді.

Дональд Куратконың «Кәсіпкерлік: теория, процесс, практика» атты еңбегін қазақ тіліне халықаралық менеджмент магистрі М.Сейітжаппарұлы, менеджмент магистрі Б.Сабденалиев, Ноттингем университетінің магистрі Н.Ынтайбекова және Г.Түсіпова, М.Қыстаубаева есімді мамандар аударған. Ал осы кітаптағы құнды дүниелерді терең игерген студенттер дипломдары қолдарына тиісімен өздері білім алған салада үздіктер қатарынан атану мақсатында еңбек етуде. Оқулықта әлемдік тәжірибеде дәлелденіп қойған «Mind Tap» әдісі туралы толыққанды мағлұмат беріліп, оның қолданылу жолдарын түсіндіреді. Сондай-ақ, әлемдік бизнес аренасында танымал болған әдіс бойынша арнайы жағдаяттық тапсырмалар жазып, оқырманды сол тапсырманы мұқият орындауға итермелейді. Дональд Куратконың шығармасының өне бойы дәл осындай оқырманға арналған жағдаяттық тапсырма немесе өз алдына жеке бизнес-жоспар жасау жолдары сатылап көрсетілген. Яғни, оқуға да, түсінуге де оңай әрі жас үміткерлерді жігерлендіріп, кәсіпке деген көзқарастарын арттыра түспек [5].

Дәл осы кезде Дональд Куратконың «Кәсіпкерлік: теория, процесс, практика» секілді курс есебін түгелдейтін оқулықтары зор көмек береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 12 сәуір 2017
2. Әбдікәрімұлы, Б.Қ. Жанадилова Қазақ ою-өрнегінің тәрбиелік мәні «Қазақстан жоғары мектебі» халықаралық ғылыми педагогикалық басылым 1/2010 329 б.
3. Рахметова Н.Б., Сандибаева Ж., Калабаева Д. Педагогические условия формирования компетентности будущих педагогов профессионального образования. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований ISSN 1996-3955. №4 (ч.5) за 2016 г.
4. Ысқақ Ә. И. Болашақ сәндік өнер мамандарының кәсіби даярлығын этнокөркем білім беру арқылы жетілдіру. 13.00.08 Автореф. дис...канд. пед. наук. – Түркістан: 2008.
5. Куратко Д.Ф. Кәсіпкерлік: теория, процесс, практика [Мәтін]/10-басылым. - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 480 бет.

VARLIQ VƏ MÖVCUDLUQ ANLAYIŞLARI HAQQINDA

Dos. Dr. Mütəllim RƏHİMOV*

Xülasə:

Fəlsəfənin ən fundamental və ən ümumi kateqoriyalarından olan varlıq və mövcudluq daimi olaraq fərqli izahlarla verilir. Zamanın inkişafı ilə filosoflar bu anlayışların məna tutumlarına əlavələr edirlər. Lakin bununla belə ortaq mövqeyə gələ bilmirlər. Parmenidin fəlsəfəyə gətirdiyi varlıq anlayışı indi özündə tamamilə yeni çalarlar əks etdirir. Varlıq və mövcudluq anlayışlarına yanaşmada hətta idealist və materialist filosofların öz aralarında da fərqli münasibətlər var. Qədim dövrdən başlayan mübahisələr indi də davam etməkdədir. Ancaq müasir inkişafı dəyərləndirərək bu anlayışların tərifini vermək lazım gəlir. Ona görə də məqalədə bütün fikirlər təhlil olunur və ümumiləşdirilir. Sonda belə qənaətə gəlinir ki, varlıq bütün mövcud olanlara və bizə görə mövcud olmayanlara da deyilir, o həm maddi, həm də mənəvi ola bilər və həm də real olmaya bilər. Mövcudluq isə yalnız maddi və real olanlardır.

Açar Sözlər: Varlıq, Mövcudluq, Fəlsəfə.

ABOUT THE EXISTENCE AND PRESENCE

Abstract:

The most fundamental and common categories of philosophy existence and presence are given by various explanations. With the development of the time philosophers make additions to the meaning of these concepts. The notion of existence that Parmenides brought to philosophy now reflects completely new indications. There are also different approaches to the concepts of existence and presence between materialist and idealistic philosophers. However, it is necessary to give a definition of these concepts by evaluating modern development. Therefore, analyzing all the ideas in the article, it is concluded that the existence is called to all who exist and does not exist for us, it can be both material and spiritual and may not be real.

Keywords: Existence, Presence, Philosophy.

GİRİŞ

Fəlsəfi ədəbiyyatları izlədikdə həmişə “varlıq” və “mövcudluq” anlayışlarının fərqli təqdimatı ilə qarşılaşılır. Filosof və tədqiqatçılar bəzən varlığın, bəzən isə mövcudluğun daha geniş anlayış olması fikrini əsaslandırırlar. Bunun üçün hər iki anlayışa tərif verilir və buradan çıxış edilərək qərar qəbul olunur.

Bəzilərinin fikrincə isə “varlıq” anlayışı öz-özlüyündə aydın, aksiom olub, onu bizə aydınlaşdıran heç bir tərifə ehtiyac duymur. Hamının zehində varlıq anlayışı barədə aydın bir təsvir, təsəvvür vardır. Hətta “varlıq anlayışının öz-özlüyündə aydın, aksiom olması” belə aksiomdur. İnsan “X vardır” və “X yoxdur”-cümlələrini dilə gətirdiyi zaman “var” və “yox” anlayışlarını tam aydınlığı ilə sezir, qavrayır, dərk edir. Kimsənin ona bunları izah etməsinə gerek duymur. Hətta abstrakt düşüncəyə malik olmayan uşaqların zehində belə bu anlayışlar barəsində aydın, şəffaf bir təsvir vardır.

Əslində isə “varlıq” anlayışının məna tutumunu izah etməyə çalışdıqda açıq-aşkar məlum olur ki, o göründüyü qədər də sadə deyil və özündə çox böyük həcmdə yük daşıyır. Yəni yalnız bizim gördüyümüz, yaxud duyğu orqanlarımız vasitəsilə bizə bəlli olanlar varlığı ehtiva etmir. Biz bu zaman sadəcə olaraq mövcud olanlardan danışırıq. Yəni duyğu orqanları vasitəsilə insana bəlli olanlar mövcudluqlardır deyə bilərik.

Digər bir filosofun fikrinə görə isə, adi şüurda öz əhəmiyyətinə görə bir-birinə yaxın olan “olmaq”, “mövcud olmaq” terminləri bir sinonim kimi qəbul edilmişdir. Fəlsəfədə “olmaq”, “varlıq” terminləri təkə mövcudluğu ifadə etmək üçün deyil, mövcudluğa zəmanət verən kimi də işlədilir. Ona görə də “varlıq” sözü fəlsəfədə xüsusi məna kəsb edir. Əslinə qalanda dünya fəlsəfi fikrində varlıq nədir? – sualına cavablarda yekdillik yoxdur.

1. VARLIQ HAQQINDA

Bir sıra tədqiqatçılar varlığı şüurdan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv aləmi, materiyayı ifadə edən fəlsəfi anlayış kimi göstərirlər. Cəmiyyətə tətbiq edildikdə “ictimai varlıq” termini işlədilir. Materializm dünyanın maddiliyini və onun varlığını eyni anlayışlar kimi nəzərdən keçirərək, materiyaya qədər və yaxud ondan asılı olmayaraq mövcudluğu haqqında idealist təsəvvürü həmçinin varlığı şüur

*Bakı Avrasiya Universiteti, Humanitar fənlər və regionşünaslıq kafedrası, mutallimr@inbox.ru

aktından almaq kimi idealist səyləri inkar edir. Digər tərəfdən, varlığın yalnız obyektivliyini göstərmək kifayət deyil, çünki bu halda varlığın maddi, yaxud ideal xarakteri aydınlaşdırılmamış qalır. Materializm varlığı birinci, şüuru isə ikinci hesab etməklə yanaşı, şüuru passiv inikas kimi deyil, həmçinin varlığa təsir göstərən fəal qüvvə kimi qəbul edir. Göründüyü kimi, materializm varlığı nə isə maddi olan bir şey kimi təsəvvür edirlər. Buradan belə çıxır ki, materialistlər üçün mənəvi, ruhi olanlar varlıq hesab olunmur.

Digər bir yanaşmaya əsasən varlıq, ümumiyyətlə, insanın mövcudluğunu bildirən daha ümumi və abstrakt anlayışdır. Bu halda obyektiv proseslərin və hadisələrin daha konkret və dərin xüsusiyyətləri olmaq etibarilə varlığı reallıqdan, mövcudluqdan, gerçəklikdən və s.-dən fərqlənmək lazımdır.

Varlığın analogiyası göstərir ki, hər bir mövcudiyət (maddi predmet və yaxud hadisə, ideya) başqa mövcudiyətlə oxşardır və eyni zamanda ondan fərqlidir. Varlığın iyerarxik pilləsi bu prinsip üzrə qurulur. Sxolastik metafizikaya görə varlığın analogiyasında oxşarlıq, vahidlik, ilkin, müəyyənədicisi hesab olunduğuna görə varlığın keyfiyyət rəngarəngliyinin səbəbi, ilk mənbəyi ancaq xarici, fəvqəltəbii bir qüvvə, bütün müxtəlifliklərin vəhdət təşkil etdiyi Allahdır. Beləliklə, varlığın analogiyası anlayışında predmet və hadisələrin eyniyyəti, oxşarlığı mütləqləşdirilir, onların keyfiyyət müxtəliflikləri isə kəmiyyət müxtəlifliklərinə münəcər edilir. Bu anlayış orta əsr sxolastikasında işlədilmişdir. İndiki sxolastlar varlığın analogiyasını əksiliklərin dialektik vəhdətinin tam əksi elan edirlər.

Əslində fəlsəfədə varlıq terminini ilk dəfə antik dövrün tanınmış filosoflarından biri-Parmenid (miladdan əvvəl V-IV əsrlər) işlətməmişdir. Parmenid fəlsəfəyə varlıq anlayışı və problemini gətirmişdir. (Kərimov, 2007: 118.) Termin özü yunanların adi sözündən götürülsə də, onun məzmunu gündəlik işlənən “olmaq” felini ifadə etmirdi. Olmaq-mövcud olmaq anlayışından daha geniş idi. Deməli, varlıq problemi dövrün sual və tələbatına fəlsəfənin özünəməxsus cavabı kimi meydana çıxmışdı.

Platon isə varlıq anlayışının hiss olunan tərəfini ataraq, onu “xalis ideya”-həqiqi dünya mövcudluğu kimi səciyələndirirdi. Aristotel isə varlığa “forma və materiyanın vəhdəti” kimi baxaraq onun müxtəlif səviyyəsindən (hissi, “ideal” “insani” və s.) bəhs etmişdi (Aristotel, 1975: 71). Orta əsr və sonrakı dövrlər şərq və Azərbaycan fəlsəfəsində varlığı “zəruri varlığa” bütün gerçəkliyin və mümkün varlığın səbəbi və ilkin substansional əsası kimi baxmışlar.

Əl-Fərabî varlıq haqqında yazırdı: «Biz deyirik ki, varlıq iki növ olur. Onlardan birinə elə şeylər aiddir ki, onların mövcudluğu öz mahiyyətindən doğmur. Belə növ şeylər “mümkün varlıqlar” adlanır. Başqa növə isə elə şeylər aiddir ki, onların mövcudluğu öz mahiyyətindən doğur. Belə növ şeylər “zəruri varlıqlar” adlanır”. Əl-Fərabinin fikrincə, zəruri varlıq “mükəmməldir; o zəruri olaraq ən mükəmməl mövcudluqdur, səbəbdən – materiya, forma, fəaliyyət və məqsəddən azaddır”. O, fikrini yekunlaşdıraraq deyirdi: «Buradan da nəticə çıxır ki, zəruri varlığın nə cinsi, nə görkəm fərqi, nə tərfi, nə də sübutu yoxdur. Əksinə, onun özü hər şeyin sübutu kimi çıxış edir. O keçici olmayan və əbədi varlıq kimi öz-özünə mövcuddur...”. “Onun əks tərəfi yoxdur, o təmiz xeyrxahlıqdır. O təmiz ağıl, təmiz ağlabatan, təmiz dərkədən varlıqdır ki, hər şey onda vəhdət təşkil edir”. “Beləliklə, biz təsdiq edirik ki, şeylər ya zəruridir, ya da mümkündür. Üçüncü bölgü yoxdur. Bütün elmlər də bu fikirlərdən birinə əsaslanır, onların hamısı bu iki sahəyə aiddir” (Əl-Fərabî, 1987: 54).

İbn Sinanın da varlıq haqqında fikirləri əsasən əl-Fərabinin görüşlərinə uyğun gəlir.

Sufizm (təsəvvüf) fəlsəfəsinə görə, maddi dünya müstəqil varlıq ola bilməz, çünki o yaradılıb, bu səbəbdən də o yalnız onu yaradan Allah sayəsində mövcud ola bilər. Məsələn, böyük mütəfəkkir, sufi-şair Cəlaləddin Rumi (1207-1273) hesab edirdi ki, yalnız bir Mütləq Varlıq var. O tək və şəriksizdir, əbədi və məkansızdır. Bütün Kainatı – canlı və cansız təbiəti, tək-tək əşyaları, cəmiyyəti, o cümlədən insanı şərti olaraq varlıq adlandırsaq da, onlar fani və keçicidir, əvvəli və axırı var. Deməli, yalnız bir Varlıq və yoxluq var. Bizə nəhəng və sonsuz görünən Kainatda Allahla müqayisədə heç nədir. “Dünya sənin nəzərində böyük və nəhayətsiz görünsə də, bil ki, qüdrəti-İlahiyə qarşısında bir zərrə də deyil» (Qurbanov, 2007: 118).

İntibah dövrü Avropasında maddi varlıq fikri ön plana çəkilir. XVII-XVIII yüzilliklərdəki materialist fəlsəfədə də varlıq təbiətilə məhdudlaşır, mənəvi dünya isə varlıq hesab edilmir.

Yeni dövr fəlsəfəsində, xüsusən XVIII əsrdən başlayaraq Yumun skeptisizm və Kantın transsendentalizminin təsiri altında varlıq anlayışı fəlsəfi bilikdən kənarlaşdırılır. Fixtenin və Hegelin (Гегель, 1974) sistemlərində mənəvi-ideal varlığa üstünlük verilir.

B. Rassel qeyd edirdi ki, «dünya sadəcə olaraq var, vəssalam». Deməli, biz dünyanın nə üçün mövcud olduğunu soruşmamalıyıq (Рассел, 1959: 87).

Bu fikir filosoflar tərəfindən birmənalı qarşılınmır.

İdeyalar dünyasını əşyalar dünyası ilə eyniləşdirən Hegel varlığın həm idrakın, həm də gerçəkliyin başlanğıcı olan ən mücərrəd (abstrakt) kateqoriya olduğunu göstərirdi.

XX əsr Avropa fəlsəfəsində çox vaxt maddi varlıq və insan varlığı bir-birindən ayrılır, varlığın müxtəlif qatları arasındakı əlaqə irəli çəkilir. Bəzi filosoflar üçün varlıq yalnız varlıq haqqında anlayışda

mövcuddur. Marksizmdə varlığın bütün hallarda maddi əsası olur, sosial varlıq insanların həyat fəaliyyətinin real prosesi kimi başa düşülür, yəni varlıq maddi həyatın özünün istehsalı hesab edilir. Təbii və sosial varlığın qarşılıqlı münasibət probleminə dialektik materializm təbiəti birinci hesab edir. Həyat fəlsəfəsi təsdiq edir ki, varlıq həyatın özü, onun artmasına olan tələbatdır. Dəyərlər fəlsəfəsi dəyəri dünyanı son həddə çatdırılmış əsas hesab edir. Fəlsəfi antropologiya varlığı insanın öz mövcudluğundan kənara çıxmaq qabiliyyəti hesab edir.

Varlıq problemini xüsusi tədqiq edən alman filosofu M.Haydegger göstərirdi ki, real mövcud olanlar o zaman varlıq olur ki, biz onları hiss edirik, düşünür və haqqında danışa bilirik. “Haqqında danışdıqlarımızın hamısı mövcuddur...”. Əşyalar, hisslər, anlayışlar, bizim özümüz, fantaziyalar və s. hamısı mövcudatdır. “Varlıq hər dəfə mövcud olanın varlığıdır”. Varlıq indi mövcud olan, hal-hazırda meydana gələn (Хайдеггер, 1997: 8). M.Haydegger bu fikirləri ilə mövcudluğu varlıqdan daha geniş anlayış kimi göstərir.

Varlıq təlimini materialist mövqedən işləyib hazırlayan ingilis və fransız materialist filosoflarına əsaslanaraq, Marks və Engels varlıq anlayışını sonsuz məkan və zamanda mövcud olan, şüurdan asılı olmayan materiya kimi başa düşmüşlər. (Маркс и Энгельс, 1970: 23). Varlığın əbədiyyətini elan edən marksizm, eyni zamanda, konkret hadisə və şeylərin yaranması və sonu olmasını etiraf edir. Varlıq materiyasız mövcud deyildir, onlar əbədidir və eyni zamanda mövcud olurlar. Qeyri-varlıq varlığın yox olması deyil, onun bir formadan başqa formaya keçməsidir. Marksizm banilərini öz sələflərindən fərqli olaraq varlığın bir neçə səviyyəsini qeyd etmişlər. Xüsusilə bunlara təbii varlıq və ictimai varlıq aid edilir. İctimai varlıq dedikdə adamların maddi və mənəvi fəaliyyətinin məcmuəsi, maddi həyatın özünün istehsalı başa düşülür.

2. MÖVCUDLUQ HAQQINDA

Bir-birilə əlaqədə və qarşılıqlı təsir halında dəyişən şeylər bütün rəngarəngliyi ilə mövcudluq hesab edilir. Şeylərin mövcudluğunu nə daxili əhəmiyyətinə, nə də yalnız onların varlığına münasibət etmək olmaz. Materialist düşüncəyə görə, şeylərin mahiyyətini, əsasını mövcudluqdan üstün tutan və sonuncunu nə isə əhəmiyyətsiz, təsadüfi, müvəqqəti bir şey hesab edən fəlsəfi nəzəriyyələr yanlışdır. (Хайдеггер, 1997: 6) Lakin şeylərin mövcudluğunun onların mahiyyətindən üstün olduğunu qəbul edən və bu mahiyyəti ya tamamilə mövcud olmayan, ya da nə isə insan idrakı və praktikasi üçün dərk edilməz, anlaşılmaz bir şey kimi nəzərdən keçirən nəzəriyyə də həmçinin yanlışdır. Əslində nə mahiyyət mövcudluqsuz (bu halda təbiət və cəmiyyətin real həyatı ilə heç bir əlaqəsi olmayan tam hərəkətsizliyin hökm sürməsi haqqında təsəvvür alınır), nə də mahiyyətsiz mövcudluq (bu halda yalnız zahiri, xarici, narahat, təsadüfi olan qeydə alınır) mümkün deyildir. Yalnız mövcudluq və mahiyyətin, varlıq və təşəkkül tapmanın vəhdəti bütün mövcudluğu başa düşməyə imkan verir.

3. VIRTUAL VARLIQ

XX əsrin axırlarında isə müasir dövrün tələblərinə uyğun tamamilə yeni bir anlayış “virtual varlıq” deyilən anlayış meydana gəldi. “Virtual” termini XVII əsrdə klassik mexanikada qabaqcadan düşünülmə, lakin obyektiv reallıqla, məsələn, qoyulan məhdudiyət və xarici əlaqələrlə sıxışdırılan bəzi riyazi eksperimentləri qeyd etmək üçün irəli sürülmüşdür. “Virtual dünya” anlayışı xəyalilik, zahirilik, həqiqilik mənalarını ifadə edir. (Rüstəmov, 2004: 214)

Virtual varlıq kompüter üsulları ilə yaradılan süni mühitə deyildir. Həmin mühitə onu daxil etməklə dəyişərək, transformasiyanı müşahidə edərək və bu yolla real duyğunu hiss edərək daxil olmaq mümkündür. Audiovizual reallığın belə yeni tipinə düşməklə nəinki başqa insanlarla, həm də süni şəxslərlə ünsiyyətə və əlaqəyə girmək olar.

Kompüter-virtual dünyanın xarakter xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar: 1) virtual reallıq öz-özünü yaratmır, ondan kənarda olan xarici obyekt tərəfindən meydana gətirilir; 2) virtual reallığın özünün xüsusi məkanı, fərdi zamanı, mövcudluğunun özünəməxsus qanunları var; 3) virtual varlığın başqa sistemlər, o cümlədən onu yaradan sistem ilə fəal rəhbəri var.

Beləliklə, virtual varlıq maddi gerçəklikdən ayrılıb mövcud olmayan bir şeyi əks etdirir və bu mənada xəyali (ilyüзор) xarakter daşıyır. Yəni varlıq formasında əks olunur, ancaq mövcud deyil.

NƏTİCƏ

Varlıq fəlsəfənin ən fundamental və ən ümumi kateqoriyalarındandır. Varlıq kateqoriyasında məhz bu cür universal əlaqənin predmetlərin, hadisələrin, ideyaların və s.mövcudluğunu ifadə edir. Sözüən ən geniş mənada son dərəcə əhatəli reallığı, obyektiv mövcudluğu, insan şüurundan asılı olmayan gerçəkliyi bildirən ən ümumi fəlsəfi kateqoriyadır. Varlıq-dünyanın real mövcudluğunun məcmusu, təbiət və cəmiyyətin, maddi və mənəvi aləminin vəhdətinin ən ümumi ifadəsini bildirən fəlsəfi kateqoriyadır. Daha konkret olaraq varlığın növlərini belə qruplaşdırmaq olar: a) təbii və ya maddi varlıq. Buraya insanı əhatə edən maddi gerçəklik daxildir ki, onun da iki aspektini qeyd etmək olar: təbii mühit və insan əməyi ilə yaradılmış süni mühit və ya “ikinci təbiət” b) mənəvi və ya ideal varlıq. Buraya insanı əhatə edən mənəvi aləm, ideal

mövcudluq: mədəniyyət, elm incəsənət, adət-ənənələr, ideoloji formalar və s. məcmusu daxildir. v)əsasında ictimai istehsal prosesi və ictimai münasibətlərin, sosial-siyasi, strukturun durduğı sosial-siyasi varlıq.q)insanın obyektiv real mövcudluğu və ya varlığı. Bunu da iki qismə ayırmaq olar: ictimailəşmiş insan-şəxsiyyət aləmi və fərdiləşmiş insan-fərd aləmi. Varlıq kateqoriyası öz mahiyyəti etibarilə dərin dialektik təbiətə malikdir.

Varlığa verilən çoxsaylı təriflərdən, onun izahından və nəhayət XXI əsrin reallıqlarından çıxış edərək qeyd etmək olar ki, varlıq yalnız mövcud olanları ehtiva edə bilməz. Belə olduqda varlıqla mövcudluq arasında bərabərlik yaranır. O zaman haqlı olaraq sual yaranır ki, real mövcud olmayanları, eləcə də insanın təxəyyülü vasitəsilə yaradılanları və dərk edilənləri necə adlandırmaq olar. Buna görə də, zənnimcə, varlıq bütün mövcud olanlara və bizə görə mövcud olmayanlara deyilir, o həm maddi, həm də mənəvi ola bilər və həm də real olmaya bilər.

ƏDƏBİYYAT:

- Ал-Фараби (1987), Естественно-научные трактаты. Алма-Ата, с.231.
Аристотель (1975), Соч. в 4-х томах, т.1, Москва, с.386.
Карл, Маркс и Фридрих, Энгельс (1970), Сочинения, т.20, Москва,с.563.
Рассел, Бертран, (1959), История западной философии. Москва, с.221.
Хайдеггер,Мартин(1997), Бытие и время. Москва, «ADMarginem», с.226.
Kərimov, VahidMəcid oğlu (2007), Qədimfəlsəfədə varlıqproblemi. Bakı Universitetinin xəbərləri. №1, s.118-132
Qurbanov, Rasim Nəbi oğlu (2007), “Mədəniyyət. İncəsənət. Ədəbiyyat” (Məqalələr). I kitab. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, s.288.
Гегель, Георг Вильгельм Фридрих (1974), Энциклопедия философских наук. т.1, Москва, с.224.
Rüstəmov, Yusif (2004), Fəlsəfənin əsasları: mühazirə kursu; Bakı : Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, s.499.

**ТҮЛҒАНЫҢ ҰЛТТЫҚ САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ
ЖАҒДАЙЛАР МЕХАНИЗМДЕРІНІҢ ЫҚПАЛЫ**п.ғ.к., профессор м.а. **М.К.БАПАЕВА*****Түйіндеме:**

Мақалада тұлғаның эмоциялық күйлерінің бірі фрустрацияның пайда болуы туралы шетелдік, ресейлік ғалымдардың зерттеулеріне талдау жасалынады. Фрустрациялық мінез-құлықтың маңызды әрі негізгі белгілері жайлы теорияларға салыстырмалы талдау жүйелі берілген. Индивидтің мақсатқа жетудегі физикалық, биологиялық, психологиялық және әлеуметтік, сондай-ақ ішкі және сыртқы кедергілеріне тоқталады. Субъект үшін шешімі қиын жағдайда төрт типке жіктеуге болатын мінез-құлық түрлеріне талдап жасап, мысалдармен түсіндірген.

Мақалада фрустрация құбылысын терең зерттеген американдық психолог С.Розенцвейгтің фрустрация күйі жайлы талдаулары және оны айқындау үшін құрастырған тесттің мәні, фрустрациялаушы жағдаяттарды привациялық, депривациялық және даулы деп топтастыруы, фрустрацияға толеранттылық ұғымын алғашқылардың бірі болып енгізуі туралы ақпараттар келтірілген. Сонымен қатар Абайдың уайым-қайғы ұғымын талдап, жан-жақты ашуға арналған төртінші қара сөзінде уайым адамның тәубешілдігімен, рухани ізденісімен байланысты сезім деген фибратты сөздері ғылыми тұжырымдармен астарлас келуін де дәйекті түрде көрсеткен.

Түйін сөздер: Фрустрация, фрустрациялық жағдаяттар, фрустрацияланған мінез-құлық, фрустратор, толеранттылық, дау-дамай.

**ESSENCE OF PSYCHOEMOTIONAL SITUATIONAL MECHANISMS IN THE
FORMATION OF NATIONAL IDENTITY OF THE INDIVIDUAL****Abstract:**

The article analyzes the research of foreign and Russian scientists about the emergence of one of the types of emotional state of a person - frustration. Systematically presented a comparative analysis of the basic and fundamental signs of frustrated behavior. Indicated physical, biological, psychological and social, as well as internal and external barriers to achieving the goal of an individual. Analyzed and presented examples of the subject's behavior in complex situations, which can be classified into four types.

The article cites the information of the American psychologist S. Rosenzweig, who profoundly investigated the phenomenon of frustration, its analysis the state of frustration and the essence of the test designed to determine it, and the classification of the circumstances leading to frustration, like provoking, deprivative and conflict, and the introduction by him as one of them first concepts of tolerance for frustration.

In addition, consistently presented the similarity of scientific conclusions and the fourth word of Abai, intended to analyze and uncover the notion of anxiety, where the anxiety is a feeling associated with gratitude, spiritual research of a person.

Key words: frustration, frustrate circumstances, frustrate behavior, frustration, tolerance, conflict.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «...Бұл – білім саласындағы жаһандық бәсекеге неғұрлым бейімделген мамандарды даярлау деген сөз. Оған қоса, жаңа мамандар, ашықтық, прагматизм мен бәсекелестік қабілет сияқты сананы жаңғыртудың негізгі қағидаларын қоғамда орнықтыратын басты күшке айналады. Осылайша, болашақтың негізі білім ордаларының аудиторияларында қаланады» деп көрсетеді[1]. Ал мұны өз кезегінде білім беру саласында түбегейлі өзгерістер жасаудың алғы шартына негіз болады. Өйткені, әлемдік білім кеңістігіне енуге байланысты білім саласында жүріп жатқан реформа осының айғағы. Мұның өзі ұлттық білім үлгісін жасауды талап етіп, оның негізгі бағыты – адамды қоғамның ең негізгі құндылығы ретінде тану, оның қоғамдағы орны мен рөліне, әлеуметтік жағдайына, психикалық даму ерекшелігіне мән беру, сол арқылы оның рухани жан-дүниесінің баюына, көзқарасының, шығармашылық еркіндігі мен белсенділігі және іскерлігінің, ұлттық санасының қалыптасуына жағдай жасау.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, m.bapaeva@mail.ru

Сондай-ақ мақалада «... Мақсатқа жету үшін санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс» деп көрсеткен.

Әр ұлттың өзіне тән мінез-құлық құрылымы, ұлттық сезімі, ұлттық санасы т.б. психикалық ерекшеліктері ұрпақтан ұрпаққа көшкен сайын өзгеріп отырады. Қазіргі уақытта мазасыздану сезімі жоғары, өзіне деген сенімділігі төмен және эмоциялы тұрақсыздығымен басқа құрбыларынан ерекшеленетін балалар саны өсіп кетті. Ол адамдардың, балалардың үнемі стрессті жағдайлармен кездесіп қалып отыруымен тығыз байланысты. Осының барлығы адамның өзіне, басқа адамдарға және түрлі жағдайларға деген сенімін жойып отырады. Мазасыздану күйі кезінде балалар әдетте, түрлі эмоцияларды басынан кешіреді, мәселен, оның әлеуметтік өзара әрекеттеріне, соматикалық күйіне, қабылдауы мен ойлауына және мінез-құлқына әсерін тигізетін эмоциялардың кейбір жиынтығын да басынан өткізеді.

Адамның сыртқы ортаны және өзін тануға қабілетінің дамуы ақылды адамға тән бөлінбес белгісі болып табылады. Қазіргі ғылыми білім жеке тұлғаның өзіндік сана-сезім мәселесіне қызығушылықтың артып отырғанын көрсетеді. Бұл қызығушылық психологиялық әртүрлі аспектілерде талданатын ғылыми зерттеулерде байқалады.

Психологиялық талдау деңгейінде жеке тұлғаның сана-сезімін зерттеу үшін сенімді негіз болып – адамның қоршаған орта мен өзінде сананың бірлігі ретіндегі түсінігі саналады.

Осы түсініктің негізінен шыға отырып, сана-сезімнің объектісі субъект болып келетін сана ретінде анықтауға болады. Нәтижесінде, адам өзінің білімін, өнегелі кейпін, қызығушылығын, арман-мұраттары мен мінез-құлық мотивін бағалау қабілетіне әрі өзін-өзі толық бағалау қабілетіне қол жеткізеді. Сана-сезімсіз жеке тұлғаның пайда болып қалыптасуы мүмкін емес.

Эмоциялық күйлердің бірі фрустрацияның туындауы және оның айқындылығы объективті жағдайлармен ғана емес, тұлғаның ерекшеліктері мен оның фрустрацияға толеранттығымен – «шыдас беру қабілетіне» де байланысты болады. Адамның өмірлік таптаурындары өзгеріске ұшырағанда көп жағдайда қажеттіліктердің үйреншікті кешенінің қанағаттануы бұзылады.

Фрустрация (латын тілінен аударғанда *frustratio* — алдау, бос дәмелену, түкке тұрғысыз үміт) – қайсыбір қажеттіліктерді қанағаттандыра алмаудың себебінен туындайтын жағымсыз психикалық күй. Н.Д.Левиттің анықтауынша фрустрация – мақсатқа қол жеткізуде немесе міндеттерді шешу жолында туындаған еңсерілмейтін қиыншылықтардың есебінен пайда болған, күйзелістер мен мінез-құлыққа тән ерекшеліктермен сипатталған күй. Көңілдің қалуы, реніш, өкініш, ыз, наразылық, үмітсіздік түрінде көрініс береді[2].

Бірқатар анықтамалар бойынша көздеген мақсатқа жетуде кедергілерді зор ынтамен жеңуге тырысу фрустрациялаушы жағдаяттың қажетті белгілері саналады. Индивидтің мақсатқа жетудегі кедергілер физикалық (мысалы, түрменің қабырғалары), биологиялық (картаю, ауру, мүгедектік), психологиялық (қорқыныш, ақыл-ойдың жеткілікті болмауы) және әлеуметтік-мәдени (нормалар, ережелер, тиымдар) болуы мүмкін.

Фрустрация өмірлік қиындықтарға қатысты шыдамдылық мәселесі мен сол қиындықтарға реакциялар тұрғысында қарастырылғаны жөн.

Фрустрация күйі туындайтын жағдаяттар «фрустрациялық жағдаяттар» делінсе, олардың туындауына түрткі болған себептері – «фрустрациялық ықпалдар» немесе «фрустраторлар» деген атауға ие болған. Фрустрациялық жағдаятқа тап болған адамның күйі «фрустрациялық қысым» деп аталады. Бұл терминмен фрустрациялаушы жағдайларға бейімделудің психофизиологиялық тетіктерінің көрініс беру қарқындылығын белгілейді. Бейімделу бұзылғандағы өте жоғары фрустрациялық қысым ағзаның жүйке және гормоналды жүйелерінің мөлшерден артық қызмет етуіне ұласып, сақтанды мүмкіндіктерінің сарқылуына әкелуі мүмкін.

Көптеген анықтамаларға сәйкес фрустрациялаушы жағдаяттың негізгі белгісі ретінде мақсатқа қол жеткізудегі жоғары ынтаның болуы және оның жүзеге асырылуына кедергі келтірген бөгеттердің орын алуы.

Осыған сәйкес фрустрациялаушы жағдаяттарды фрустрациялаушы мотивтердің сипаты мен «кедергілердің» ерекшеліктері бойынша топтастырады. Бірінші типтегі жіктеуге А. Маслоудың фрустрациясы патологиялық сипатқа ие психологиялық «тума» негізгі қажеттіліктер (негізінен қауіпсіздік және сыйластыққа және махаббатқа ие болу қажеттіліктері) мен фрустрациясы психикалық бұзылыстарды тудырмайтын «ие болған қажеттіліктер» жатады[3].

Индивидтің мақсатқа жетудегі кедергілері физикалық, биологиялық, психологиялық және әлеуметтік болуы мүмкін. Сонымен бірге кедергілер ішкі және сыртқы да болуы мүмкін (Т.Дембо) [4; 210].

К. Левин, ересектермен баланың мінез-құлқын басқару үшін қолданатын сыртқы кедергілерді талдай отырып, «физикалық-заттық», әлеуметтік («өзінің әлеуметтік ұстанымына байланысты ересектің ие болған билік құралы») және «идеологиялық» (баланың өзі де мойындайтын мақсаттар мен құндылықтармен бірге жүретін кедергілер түрі. Мысалы «Есінде болсын, сен қыз баласың ғой!») кедергілерді ажыратады.

Фрустрациялық мінез-құлықтың маңызды әрі негізгі белгілері қандай болмақ? Н. Майердің монографиясы өзінің атауымен-ақ жауап бергендей болады. «Фрустрация: мақсатсыз мінез-құлық». Өзінің басқа бір еңбегінде Н.Майер өз теориясының негізгі мәні фрустрацияланған адамның мақсаты болмайды дегенге саймайды, фрустрацияланған адамның мінез-құлқының мақсаты болмайды, яғни ол өзінің мақсатты бағдарынан айырылады дегенге келеді деп түсіндіріп өтеді. Н. Майер өзінің тезисін көрнекті мысалмен түсіндіруге тырысады. Пойызға билет сатып алуға асыққан екі адам кезекте тұрғанда ұрыс шығарады, кейін ол төбелеске ұласады, нәтижесінде екеуі де пойызға кешігеді. Н. Майердің анықтауынша, ондай мінез-құлық билетті сатып алуды мақсат тұтпайды, ол бейімді емес (яғни қажеттілікті қанағаттандырмайды), ол «фрустрациядан туындаған мінез-құлық». Мұндағы жаңа мақсат ескісін алмастырмайды [5].

Бұл автордың ұстанымын нақтылау үшін оны өзге де пікірлермен сабақтастыру қажет болар. Мысалы, Э.Фромм бойынша фрустрацияланған мінез-құлық (атап айтқанда агрессия) фрустрацияланған мақсатқа қол жеткізудегі әдетте бос әрекетті білдіреді. К.Гольдштейн керісінше, осы тектес мінез-құлық фрустрацияланған мақсатқа ғана емес, жалпы қандай болмасын мақсатқа да бағынышты болмайды деп есептейді, оның құрылымы түсініксіз әрі ретсіз деп айтқан болатын. Ол ондай мінез-құлықты «апатты» деп атайды[6].

Осы тұрғыда Н.Майердің көзқарасын келесі үлгіде ыңғайлауға болады: бастапқы, фрустрациялаушы мақсатқа бағдардың жоғалуы фрустрациялық мінез-құлықтың қажет белгісі саналады (Э.Фроммның пікіріне қарама-қайшы), дәл сол белгі жеткілікті болады (К.Гольдштейннің пікіріне қарама-қайшы) – фрустрациялық мінез-құлықтың кез келген бағыттылығының болмауы шарт емес, оның ішінде өзіндік бір мақсаты болуы ықтимал (мысалы, фрустрацияның негізінде туындаған дауда қарсыласын барынша түйреуге тырысу). Ол мақсатқа қол жеткізу бастапқы мақсатқа және тап сол жағдайдың мотивіне қатысты маңызды емес екендігін ескеру қажет.

Авторлардың келіспеушілігі фрустрация жағдайындағы мінез-құлықты сипаттауға болатын маңызды екі өлшемді ажыратуға мүмкіндік береді. Оның біріншісін мотивтектес деп атауға болады. Ол мінез-құлықтың мотивпен мағыналы байланысын білдірсе, екіншісі мінез-құлықтың қайсыбір мақсатпен ұйымдастырылуы. Ол мақсатқа жету нұсқалған мотивке қатысты болмауы да мүмкін. Мінез-құлықтың екі өлшемінің әрбір нақты жағдайда жағымды әрі жағымсыз болуы мүмкін екендігін болжай отырып, мінез-құлық күйінің ықтималды типологиясын құрастыруға болады.

Субъект үшін қиын қыстау жағдайда төрт типке жіктеуге болатын мінез-құлық түрлерін байқауға болады.

Бірінші типтегі мінез-құлық мотив тектес және ұйымдастырушы мақсатқа бағынады, алдын ала фрустрацияланған болмайды.

Екінші типтегі мінез-құлық түрі жалған түрде фрустрацияланған деп аталуы мүмкін. Адам ойындағысын іске асыру үшін қасақана байбаламға жол бере отырып, өзінің мінез-құлқын бақылаудан қалады, өз әрекеттерін реттеуге, тоқтауға мүмкіндігі болмай қалады. Ерік тарапынан қадағалау жоқ, бірақ ол сана тарапынан бақылау жоқ дегенді білдірмейді. Ондай мінез-құлық мақсатпен ұйымдаспағандықтан ол мақсатты әрекет атты психологиялық мәртебесінен айырылғанымен, жағдаяттың бастапқы мотивін жүзеге асыру құралы болып қала береді. Басқаша айтқанда, санада мінез-құлық пен мотивтің арасында мағыналы байланыс сақталады, жағдаяттың өз шешімін табады дегенге үміт сақталады.

Үшінші типтегі мінез-құлық үшін мотивтен әрекетке мағына жеткізілетін байланыс жоғалады. Адам бастапқы мотив пен мінез-құлқының арасындағы байланысты саналы қадағалаудан айырылады.

Төртінші типтегі мінез-құлықты К.Гольдштейннің қолданған терминін пайдала отырып, «апатты» деп атауға саяды. Ондай мінез-құлық ерікпен де, санамен де қадағаланбайды, ұйымдаспаған мінез-құлық жағдаяттың мотивімен байланысынан айырылады.

Э.И.Киршбаум мен А.И.Еремеева фрустрацияның пайда болу жағдайларын төмендегіше қарастырады:

- 1) белсенділіктің көзі ретінде қажеттіліктің болуы, қажеттіліктің нақты көрініс беруі ретіндегі мотивтің болуы, мақсат пен әрекеттің бастапқы жоспарының болуы;
- 2) қарсылықтың болуы (кедергі-фрустратор);

Өз кезегінде кедергілер бірнеше түрге бөлінеді:

1) енжар сыртқы қарсылық (физикалық кедергі, мақсатқа жету долындағы кедергілер; қажеттілік нысанының уақыт пен қашықтық бойынша алыста болуы);

2) белсенді сыртқы қарсылық (нысан тиым салынған нәрсені істеуді жалғастыра берсе, айналасының тарапынан жазалау қаупі мен тиымдар) ;

3) енжар ішкі қарсылық (ұғынылған немесе ұғынылмаған толымсыздық кешені; көздегенді жүзеге асыра алмау, талаптану деңгейінің жоғары болуы мен оны орындау мүмкіндіктерінің арасындағы күрт алшақтық);

4) белсенді ішкі қарсылық (ар-намыстың жегідей жеуі: менің мақсатқа жетудегі құралдарым дұрыс па бұрыс па, мақсаттың өзі адамгершілікке жата ма деген сұрақтардың мазалауы) [7].

Неміс психотерапевті Беттхер фрустраторларға жауап беру реакцияларын екі топқа жіктейді. Бірінші топқа қалыпты жағдайдың шеңберінде жүзеге асырылған мінез-құлық реакцияларын жатқызса, екіншісіне күрделі жағдайларда мінез-құлықтың конструктивті емес үлгілерін көрсету жағдайларын жатқызады.

Фрустрация құбылысы психологияда алғаш рет З.Фрейдтің психоанализде қарастырылып, негізінен тұлғаның қиыншылықтарымен және ішкі кикілжіңдерімен шартталған жеке-дара психологиялық қиындық ретінде түсіндірілген болатын. З.Фрейдтің теориясында тұлғаның қалыптасуындағы әлеуметтік-психологиялық аспектілердің қарастырылуы жұтаң екендігі белгілі, сол себепті ол жағдай оның фрустрация құбылысы жайлы түсінігінде толықтай көрініс тапты дейге болады[8].

Фрустрацияның психоаналитикалық тұжырымдамасында фрустрацияланған индивид өзінің ағза ретінде тіршілік етуін қорғап қалу үшін әртүрлі қорғаныс тетіктерін қолдануы мүмкін деген бір жақты идея басым. Сонымен қатар деректердің мұқият зерттелінуінің негізінде (сол психоаналитиктердің еңбектерінің нәтижесінде) сол уақытқа дейін анықталған қорғаныс тетіктерінің көпшілігін тұлға өзінің әлеуметтік мәртебесін: өзі жайлы, әлеуметтік сатыдағы өзінің орны жайлы, адамдардың және ұжымның өзіне деген қатынасы жайлы жағымды пікірді қорғап қалу үшін спонтанды (кейде саналы) түрде қолданылатындығын көрсетті. Сонымен бірге жыныстық әуестік (либидо) пен агрессивтілік қана емес, тұлға мінез-құлқының өзге де мотивтері, ол үшін маңызы зор және болашақтағы даму жетістіктеріне байланысты мақсаттар мен ұмтылыстары да фрустрацияланады. Осылайша, фрустрация мәселесі әлеуметтік-психологиялық мәселе деп айтуға негіз бар.

А. Адлердің даралық теориясының да фрустрация тақырыбына жақындығы бар. А. Адлер өзінің финализм, билікке, өзін-өзін жетілдіруге ұмтылу жайлы тұрғыларын ұсына отырып, қоршаған әлемнің алдында тұлғаның шарасыз қауқарсыздығы жайлы тұжырымдамасын дамыта отырып, толымсыздық сезімі жайлы ойын жетілдіре түсті. А. Адлер бойынша толымсыздық кешенінің орын алуы адамды белсенді іс-әрекет арқылы оның орнын толтыруға итермелейді. А. Адлер идеяларының арасында қазіргі заманғы теория үшін тұрақты сәтсіздіктер мен фрустрациялардың салдарынан толымсыздық кешенінің туындауы жайлы ойы маңызды[9].

1930-жж. фрустрация құбылысы терең зерттеле бастайды. 1934 жылы американдық психолог С. Розенцвейг фрустрация күйін талдай отырып, оны айқындау үшін тест құрастырады. Оның тұжырымдамасы психоанализдің қуатты ықпалында болып, әлеуметтік психологияға аса арқау ете қоймады әрі тек сипаттама түрінде болды. Дегенмен, үлкен үш топқа ажыратылған фрустрациялаушы жағдаяттардың: привациялық, депривациялық және даулы деп топтастырылуы С.Розенцвейгтің тұжырымдамасының ең тұщымды жері болды. Бірінші жағдайда қажеттілікті қанағаттандыру нысаны болмайды. Екінші жағдайда субъект алдында болған нысанын жоғалтып алады. Дау-дамайларды айтатын болсақ, С.Розенцвейг фрустраторлар саналатын тұлғаның ішкі және сыртқы дау-дамайларын ажыратады.

Сонымен бірге С.Розенцвейг фрустрация күйін талқандаушы салдарсыз кешіру қабілеттігін білдіретін фрустрацияға толеранттылық ұғымын алғаш болып қолданады. Қорғаныс тетіктерін топтастыруы да біршама қызығушылық тудырады. Ол адекватты және адекватты емес, тікелей және жанама, қорғаныс және персеверативті, арнайы-арнайы емес типтегі қорғаныс тетіктерін ажыратады. С.Розенцвейг туындаған кедергіге деген реакцияның адекваттығы немесе адекватты болмауын әлеуметтік өлшемдердің негізінде айқындауды ұсынады. Оның ойынша адекватты реакциялар тұлғаның дамуында жағымды рөл атқарады. Тұлғаның тікелей реакциялары тура жағдаятқа бағдарланса, жанамасы өзге нысандарға ықпал етеді (фрустрациялаушы жағдаятқа енбейтін).

Фрустрацияға деген персерверативті реакциялар табысқа әкелмесе де сан мәрте бір үлгіде қайталанса, қорғаныс реакциялары адекватты болып, тұлғаның тұтастығын қамтамасыз етеді. Арнайы реакциялар (қорғаныс немесе персерверативті) жағдаятқа сәйкес келсе, арнайы емес реакциялардың ондай тікелей сәйкестігі болмай, жалпы сипатта болады (шаршау, ұйқы және т.с.с.) [10]

1939 жылы Д.Доллард фрустрация-агрессия теориясын ұсынады. Бұл теорияның басты идеясы фрустрация жағдайында фрустрациялаушы жағдаятқа агрессиямен жауап беру бетбұрысы күшееді деген пікір арқылы айқындалады. Егер мінез-құлық агрессивті болса, адам фрустрацияға ұшыраған деп болжауға негіз бар. Агрессияның қуаты мақсатқа деген талпыныстың қуатына, ал фрустрацияның қуаты – фрустрацияның жиілігі мен оған деген толерантылықтың дәрежесіне байланысты болады. Аталмыш теория өзінің маңызы мен өзектілігіне қарамастан бір жақтылығынан жапа шегуде, өйткені фрустрацияға деген реакциялар қатарының біреуін ғана сипаттап, көбінде бихевиоризмнің идеяларына арқау етеді [11].

1943 ж. К. Левин, Р. Баркер және Т. Дембо «фрустрация-регрессия» теориясын ұсынады. Аталмыш теория балалардың ойынын тәжірибе жүзінде зерттеудің нәтижесінде түзіледі. Фрустрацияға душар болған балалар дамуының анағұрлым ерте кезеңіндегі ойын түрлерін ойнауға әуес келеді, яғни олар мінез-құлықтың қарапайым және деуір ерте түрлеріне кері қайтады. Қорғаныс тетіктерінің көптеген түрлерінің ішінен теорияның авторлары біреуіне ғана - регрессияға баса назар аударады (дегенмен ол қызықты әрі маңызды). Сонымен бірге фрустрация жағдайында регрессияның басқа да қорғаныс тетіктерімен үйлесуі мүмкін екендігін ескеру қажет.

Н.Майердің «фрустрация-фиксация» теориясы да қызығушылық тудыруда. Оның пікірінше фрустрация жағдайында адамның мінез-құлқы өзінің мақсатынан айырылып, мақсатсыз қайталанбалыға айналады. Бұндай қорғаныс тетігі адам мінез-құлқының патологиялық түрлерін түсінуде маңызды [5].

Ресейлік психологияда фрустрация мәселесі тек 1960 жылдары мамандардың назарына ілікті. Ол жайында Б.Г. Ананьев, Н.С. Мансуров, сәл егжей-тегжейлі Н.Д. Левитов пен В.С. Мерлин баяндады. Н.Д. Левитов сырттай фрустрациялаушы күшті білдіретін «фрустратор» терминін енгізеді, ал фрустрацияны ол сол фрустратордың ықпалынан туындайтын тұлғаның психикалық күйі деп анықтайды. Н.Д. Левитов фрустрация күйін қажеттіліктердің шектелуімен байланыстырып, фрустрация мәселесі ресейлік психологияның қағидаларының негізінде психоанализ немесе бихевиоризм идеяларынан тәуелсіз зерттелуі мүмкін деп айтады.

Фрустратор деп аталатын психикалық күй, сол фрустратордың қандай типте болғандығымен анықталады. С.Розенцвейг ондай жағдаяттардың үш типін көрсетеді:

Біріншісі, айырылу (privation), яғни қажеттіліктерді қанағаттандыруға немесе мақсатқа жетуде қажет құралдардың болмауы. Фрустратор адамның өзінен тыс орналасқан, «сырттай айырылу». С.Розенцвейг адамның ашығып, бірақ жеуге асы болмаған жағдайды мысал ретінде келтіреді. Фрустратор адамның өзінде болған іштей айырылу жағдайының мысалы ретінде ер адам әйелге ықтияр болғанымен, өзінің оның жауапты сезіміне бөлену үшін соншалықты сүйкімді емес екендігін ұғынған жағдайды келтіреді.

Екінші тип жоғалтуды білдіреді (deprivation). Мысалы: жақын адамнан айырылу; ұзақ тұрған үйдің өртенуі (сыртқы жоғалту); аңыз бойынша күш-қуатының негізін құрайтын шашынан айырылған Самсон (ішкі жоғалту).

Жағдаяттың үшінші типі – дау-дамай. С. Розенцвейг сыртқы дау-дамай жағдайын көрсету үшін өзінің ер-азаматына адалдығын жоғалтпаған әйел адамға ғашық болған еркекті келтіреді. Ішкі дау-дамайға мысал: адам сүйікті әйелін еліктіріп, азғырғысы келеді. Бірақ ол өзінің анасын немесе қарындасын әлдекімнің азғырғанын елестетіп, өзінің тілегін бұғаттайды.

Фрустрациялық күйді білдіру үшін келтірілген мысалдар біраз қарсылықтарға тап болады: жақын адамның өлімі мен махаббат пен сүйіспеншіліктің көріністері бір қатарда қарастырылған, мотивтердің күресіне қатысты дау-дамайлардың көрінісі аса сәтті емес, көп жағдайда фрустрацияларға еш қатысы болмауы да мүмкін. Адам өзінің жолында еңсерілмейтін кедергіні кездестірген жағдайды дау-дамай деуге мүлде болмас. Бұл қисынға арқау етсек адамның жолында үлкен кедергі ретінде кездескен буырқаған өзенді мысал ретінде келтіруге болады. Бірақ, ол ескертулердің барлығын алып тастап, жоғалту, ауырылу және дау-дамай жағдайларындағы психикалық күйлердің әрқилы екендігін мойындауымыз қажет. Олар жоғалту, айырылу және дау-дамай жағдайларында мазмұны, қуаты және мәні сынды айырмашылықтары бойынша да бірдей болмайды. Бірақ, барлық жағдайларды ескергенімізбен фрустраторлардың әрбір нақты жағдаятта

жеке-дара түрде көрініс беретініне қарамастан олардың ортақ күйлерін ажыратуға болады. Ол үшін ең алдымен фрустраторлар фрустрация тудырмайтын жағдаяттарды нұсқау қажет. Әдебиетте олар әдетте толеранттылық, яғни шыдамдылық, төзімділік, ауыр күйзелістердің болмауы деп белгіленеді.

Толеранттылықтың да әртүрлі қалыптары болады. Фрустраторлардың әсеріне қарамастан байсалдылық, байыптылық, болған жағдайды өзін-өзі кінәламай өмірлік сабақ деп қабылдай алатын психикалық күйді дұрыс толеранттылық деп атаған жөн деп айтар едік. Егер адам фрустрациялық жағдайда өзін-өзі кәналайтын болса, онда ол жағдаятты біз толеранттылық деп есем, фрустрация деп атағанымыз дұрыс-ақ.

Алайда толеранттылық байсалды қалыппен ғана емес, жағымсыз импульсивті реакцияларды тежеу, күш жұмсау, қысымға ұшырау сияқты күйлермен де сипатталуы мүмкін. Сонымен бірге, мұқият жасырынған ыза немесе жабырқаңқылық көрсетілмей, әдейі селқостық білдіру типіндегі толеранттылық та кездеседі.

Ф.Е.Василюк (1984) фрустрация ұғымының мазмұнын аша отырып, фрустрация күйдерінің сипаттамаларына назар аударады. Оның ойынша авторлардың көпшілігі сипаттаушы түсініктемелермен шектеледі: адам фрустрацияланған күйге душар болып, мазасыздық, қысым, апатия, қызығушылықтың жоғалуы, күнә, ашу, өшпенділік, қызғаныш және т.с.с.күйлерді кешіреді. Фрустрациялық эмоциялы күй ретінде көп жағдайда реніш, көңілдің қалуы, ашу, өкініш, жабырқау және т.б.атайды[12].

Реніш эмоциялы күй ретінде адамның ар-намысына нұқсан келгенде, ол өзінің жазықсыз қорланғанын ұғынғанда орын алады. Ол тіл тигізгенде, алдағанда, жазықсыз кінәлағанда және жазғырғанда туындайды. Цицерон тіл тигізу ауыр кешіріліп, данагөй, ең жақсы деген адамдардың өзі оған аса зор қиыншылықпен шыдас береді деп айтқан болатын. Шынымен де реніш қуатты жан жарасына душар ету, қынжылу. Ол жасырын болып, біртіндеп жоғалуы мүмкін, немесе ренжіткен адамынан өш алу жоспарына айналуы да әбден мүмкін. Кей жағдайларда реніш ауыр кешіріліп, адам ашуға булығып, агрессивті әрекеттерге жол береді.

Егер күткен немесе уәде етілген оқиға болмай қалса, адамның көңілі қалып, қаңағаттанғыссыздық, наразылық күйі орын алады. Күткен немесе уәде етілген жағдай неғұрлым маңызды болса, адам үміті ақталмай, соғұрлым зор қанағаттанғыссыздық күйіне душар болады.

Өкініш бұл – адамның өзінің немесе жақын адамының, сүйікті спорт командасының және т.с.с.сәтсіздікке ұшырауынан орын алған наразылығы; қынжылу – ойындағыны жүзеге асыруға кедергі келтірген адамдарға немесе жағдайларға біршама ашулану. Өкініш жағдайындағы ашу көп жағдайда «ауыр» сөздермен айқындалады.

Қаһар. «Қаһар» ұғымы зығырданы қайнау, ашу кернеу сынды ұғымдарға жақынырақ. Э.Шостром бойынша зығырданы қайнау бұл – шектелген немесе толымсыз, тіпті кейде жалған эмоция болуы мүмкін. Мақсатқа жету жолындағы кедергілерді жоюдың ешбір мүмкіндігі болмаған фрустрация жағдайындағы «дәрменсіз қаһар» күйі де кешірілуі мүмкін.

Қуатты қаһар дегеніміз еш нәрсемен тежелмейтін агрессивті мінез-құлық көрініс беретін ашу. Ашу «игі», «әділ» (мысалы соғыстағы ашу), конструктивті (қызу дау кезінде өз пікірін қаһарлана, ашулана жақтау) және деструктивті (агрессия, күш көрсету, каталдық түрінде көрініс береді) болуы мүмкін.

Ә. Нысанбаевтың бас редакторлығымен жарық көрген «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедияда уайым – адамның жан дүниесіндегі сағынышпен, рухани мұқтаждықты сезінумен байланысты құлазу, қайғыру сезімі. «Уайым ер қорғаны есі барлық»- деп Абай айтқандай уайым адамның тәубешілдігімен, рухани ізденісімен байланысты сезім. Мұхаммед пайғамбардың (ғ.с.) хадисіндегі «Көп жылаңдар, аз күліңдер» деуі де, адам баласын баянсыз ойын-сауыққа алданбастан, мәнді, мағыналы өмір сүруге үндейді. Абай Құнанбаевтың төртінші қара сөзі толығымен осы уайым-қайғы ұғымын талдап жан-жақты ашуға арналған. Күлкішілдікті мастық деп таныған Абай оны ғафылдыққа балайды. Ал уайым адамды жинақылыққа, жауапкершілікке тәрбиелеп, әрекетшілдікке талаптандырады деп біледі. Түпсіз уайым түбіне кетудің де зиянын ескеріп, орынды әрекетпен қиындықтарды жеңе білуге шақырады. Уайымсыз, салғырттық, ақылдың кеселі болуымен қатар, ардың да, дәулеттің де дұшпаны. «Досы жоқпен сырлас, досы көппен сыйлас; Қайғысыздан сақ бол, Қайғылыға жақ бол» деген ғибратты сөздерден уайымның негізгі себебі мен түп бастауы адамның езелдегі отанына деген сағынышы, хаққа деген махаббаты екені көрінеді.

Уайым дегеніміз адам үшін маңызды әлдебір маңызды дүниеден айырылу: жақын адамымен немесе басқа адамдармен (жалғыздық сезімін кешіру) тікелей психологиялық байланысты жоғалту, діттеген мақсатына жетуде болашағын елестете алмау[13].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде құлазу–көңілінің құлазып қалғандығы, жабырқаушылық. Кейде көңілінің баласы дендей алмайтын құлазушылыққа ұрынып, сенделіп қалу. Яғни құлазу бұл – адамның эмоциялы күйі ретінде адамның ойындағысын, жүзеге асыра алмау, қалағанына қолын жеткізе алмау сезіміне байланысты жағдаяттың шарасыздығын бағалаудан туындаған когнитивті құраушы. Құлазу сүйікті команда жеңілгенде немесе жоғары оқу орнына түсуге ниеттенген абитуриенттің алғашқы емтиханнан төмен баға алғанның салдарынан жалпы жетістікке мүмкіндігін төмендеуінен орын алуы мүмкін. Осылайша, құлазу жетістікке жетуге, дйттеген мақсатын жүзеге асыруда аз болсын, үміт көзі бар жағдайда аяқталмаған үдерістің сәтсіз болу ықтималдығын болжаумен байланысты деуге де болады. Адамды шарасыздық күйі билегенде немесе үдерістің ақыр соңында сәтсіз болжамы расталатынына айқын көзі жете бастағанда – көңіл қалу, торығу, қайғыру, кею сияқты өзге эмоциялар туындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>
2. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний // Вопросы психологии. 1967. №6.
3. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / А.Г. Маслоу. СПб. : Евразия, 1999. - 432с.
4. Дембо Т. Гнев как динамическая проблема// К. Левин. Динамическая психология. М., 2001.
5. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М: Республика, 1993.
6. Н. Гольдштейн, С. Мартин, Р. Чалдини «Психология убеждения» 1995.
7. Кришбаум, Э.И. Психологическая защита / Э.И. Кришбаум, А.И. Еремеева. – 3-е изд.- М. : Смысл; СПб. : Питер, 2005. – 176 с. 20.
8. Фрейд, З. Тревога / З. Фрейд // Психология эмоций: хрестоматия / сост. В. К. Виллюнас. – СПб.: Питер, 2007. – С. 378-388. Источник: https://superinf.ru/view_article.php?id=214
9. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов. Ростов-н/Д.:Феникс, 1998.-356 с. Д. Доллард
10. Розенцвейг С. Психодиагностика. - М., 2004.
11. XX столетия: Теоретические подходы: Уч. пособие для вузов- М.: Аспект Пресс, 2002. - 287с.
12. Василюк Ф.Е. Психология переживания - М., 2008.
13. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл.

GÜZEL SANATLAR LİSELERİ BAŞLANGIÇ DÜZEYİ BAĞLAMA ÖĞRETİMİNE YÖNELİK ÖĞRETİM ELEMANI GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ*

Neşet GÜNGÖR**

Doç. Dr. S. Ercan BAĞÇECİ***

Özet:

Bu araştırmada Güzel Sanatlar Liseleri (GSL) Başlangıç Düzeyi Bağlama Öğretimine Yönelik Öğretim Elemanı görüşlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada öncelikle **GSL** başlangıç düzeyi Bağlama ders kitabında yer alan Mızrap Tekniği konuları öğretim yöntem ve teknikleri açısından incelenmiş, konu içeriği ile ilgili sorular hazırlanarak alanında uzman Öğretim Elemanı görüşlerine başvurulmuştur. Öğretim Elemanı görüşleri doğrultusunda elde edilen veriler önce metin haline getirilmiş daha sonra ise tablolara dönüştürülmüştür. Araştırmanın sonucunda ise GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama Öğretimine Yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Güzel Sanatlar Lisesi, Başlangıç Düzeyi Bağlama Öğretimi, Mızrap Tekniği.*

THE INVESTIGATION OF INSTRUCTORS' OPINIONS TOWARDS BEGINNER LEVEL BAĞLAMA INSTRUCTION IN FINE ARTS HIGH SCHOOLS

Abstract:

This study aims to investigate the instructors' opinions towards beginner level Bağlama instruction in Fine Arts High Schools. In the study, the subjects on plectrum technique in the beginner level Bağlama Course book in Fine Arts High Schools were examined in terms of teaching methods and techniques, questions related to the subject matter were prepared and experts were asked for their opinions. The data was first textualized and then tabulated. Recommendations on beginner level Bağlama instruction in Fine Arts High Schools were also made in accordance with the results of the study.

Keywords: *Fine arts high school, beginner level Bağlama instruction, plectrum technique.*

GİRİŞ

Güzel Sanatlar Liselerinin (GSL) Müzik Bölümleri ortaokuldan mezun, müzik alanına istekli ve müziksel duyarlılığa sahip öğrencilerin özel yetenek sınavıyla kabul edildiği okullardır. Bu okullarda *Alan Dersleri* yanısıra *Kültür Dersleri* de verilmektedir. Alandırleri Çalgı Eğitimi, Ses Eğitimi ve Müzik Teorisine yönelik dersleri kapsamaktadır.

“Geleneksel sazlarımızdan ve Türk Halk Müziğinin ana sazı olan Bağlamanın, geleceğin müzik anlayışının şekillenmesinde önemli görevler üstlenecek insanların yetiştirildiği Güzel Sanatlar Liselerinde yer alması ve bu sazın sosyal yaşamımızda önemli bir yer tutuyor olmasının da getirdiği avantaj ile müzik eğitim sistemimizde önemli bir yeri vardır. Bağlamanın, özellikle öğrencilerimize kendi kültürel değerlerimizin aşılması ve toplumsal yaşam bilincimizin kazandırılması noktasında çok önemli bir eğitim unsuru olacağı kanısındayız” (MEB, 2016).

GSL Bağlama Öğretim programı ile Bağlamayı tüm yönleriyle tanıyan, her tür ve her tarz eseri icra edebilecek donanıma sahip, dünya müziğini bilen ve kendi müziğini dünya müzikleriyle sentezleyebilen, milli kültürden hareketle ürettiği evrensel değerleri dünyada başarıyla sergileyebilen bireyler yetiştirmek amaçlanmaktadır (MEB, 2016).

Alan yazında Bağlamadamızrap tekniğini konu alan lisansüstü tez çalışmaları ve mızrap tekniğine ilişkin ulaşılan sonuçlar şöyledir;

1) **Engin Şafak Gürler (1992) “Sözsüz Zeybeklerin Tezene Özellikleri”** başlıklı Yüksek Lisans tezinde TRT İstanbul Radyosu Türk Halk Müziği kütüphanesinden almış olduğu 80 adet sözsüz zeybek notasını incelemesi sonucunda;

–9 zamanlı zeybeklerde (2+2+2+3) ve (3+2+2+2) ritim yapılarının yaygın olarak kullanıldığını,

–Derlemecilerin zeybek tavrı mızrap vuruşlarını göz önünde bulundurmadan notaya aldıklarını, bu durumun da icrada tezene vuruş şekillerinde değişiklikler meydana getirdiğini,

*Bu araştırma Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müzik Eğitimi Bilim Dalında Doç. Dr. S. Ercan BAĞÇECİ danışmanlığında Neşet GÜNGÖR tarafından hazırlanan Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Niğde Güzel Sanatlar Lisesi Bağlama Öğretmeni. nstgungor51@gmail.com

*** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Müzik Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim üyesi. ebagceci@ohu.edu.tr

–Noktalı ve senkoplumelodilerin bağlama ile icrasında taramalı mızrap vuruşlarının kullanılmadığını tespit etmiştir.

2) Soner Alçı (2006) “Üniversitelerimizin Eğitim Fakültelerine Bağlı Müzik Eğitimi Ana Bilim Dallarında Bağlamada Yöresel Tezene Tavrılarının Kullanım Durumlarına Yönelik Bir Çalışma” başlıklı Yüksek Lisans tezinde;

–Bazı Müzik Eğitimi Ana bilim dallarında yeteri derecede yöresel tezene tavrının öğretilmediği,

–Üniversitelerde Bağlama ders saatinin yetersiz olmasından dolayı yöresel tezene tavrılarına yeterince yer verilmediği, bir çok üniversitede tavırlı-tavırsız çok sesli eserler, Türk Sanat Müziği Saz eserleri, etüt, parmak ve tezene egzersizleri, klasik batı müziği eserleri, açış, doğaçlama vb. gibi çalışmalar yapıldığı sonuçlarına ulaşmıştır.

3) Naile Karacan(2006) “Bağlamada Mızrap Tekniğinin Öğretiminde İcrayı Kolaylaştırıcı Unsurlar” başlıklı Yüksek Lisans tezinde;

–Tezenenin tiz seslerde alt eşiğe yakın, pes seslerde göğsün orta ve sap bölümüne gelecek şekilde vurulması gerektiği;

–Tezene boyunun çalınacak ezginin karakterine göre ayarlanması gerektiği, yumuşak seslere ihtiyaç duyulduğunda tezeneyi uzun, sert seslere ihtiyaç duyulduğunda tezenenin kısa tutulması gerektiği sonuçlarına ulaşmıştır.

4) Servet Yaşar (2011) “Temel Bağlama Öğretiminde Kullanılmakta Olan ve Önerilen Tezene Tekniğinin Öğrencilerin Bağlama Çalma Becerilerine Etkisinin İncelenmesi” başlıklı Sanatta Yeterlik tezinde temel bağlama öğretimi sürecinde kullanılan tezene tekniğini daha işlevsel hale getirmeyi amaçlamıştır. Araştırmanın sonucunda;

–Önerilen tezene tekniğinin bağlama öğretimine yeni başlayacak öğrenciler için daha kolay olduğu ve konunun rahat anlaşıldığı,

–Önerilen tezene tekniğinin anlaşılabilir ve anlatılabilir olduğu,

–Önerilen tezene tekniğinin toplu bağlama öğretiminde de uygulanabileceği sonuçlarına ulaşmıştır.

5) Sinan Haşhaş(2013) “Bağlama Eğitiminde, Bağlama Tutuş, Mızrap (Tezene) Tutuş-Vuruş Yönelerinin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme” başlıklı Yüksek Lisans tezinde *Bağlama tutuş, mızrap tutuş ve mızrap vuruş yönleri* hakkındaki uzman görüşlerini tespit etmeyi ve bu görüşler doğrultusunda bağlama metotlarını incelenmeyi amaçlamıştır. Araştırma sonucunda;

–İncelenen 14 Bağlama metodunun büyük bir çoğunluğunun *Bağlama tutuş, mızrap tutuş ve mızrap vuruş yönleri* öğretilerinin birbirlerinden farklılıklar gösterdiği, bu metotların içerik açısından yetersiz ve eksik olduğu dolayısıyla ihtiyaca cevap verecek niteliklere sahip olmadıkları sonuçlarına ulaşmıştır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE PROBLEM DURUMU

Bu araştırmada GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama Öğretimine ilişkin konuların öğretim elemanı görüşleri doğrultusunda incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama Öğretimine Yönelik Öğretim Elemanı Görüşleri nelerdir? Sorusu bu araştırmanın ana problem cümlesini oluşturmaktadır.

YÖNTEM -VERİLERİN TOPLANMASI

Bu araştırma nitel araştırma modelindedesenlenmiş olup, veriler mülakat (görüşme) yöntemiyle elde edilmiştir. Görüşlerine başvurulmuş alan uzmanı 5 (beş) öğretim elemanına yapılandırılmış 14 (ondört) soru yöneltilmiştir.

Alan Uzmanlarının Çalıştığı Üniversiteler

Uzman No	ÇALIŞTIĞI KURUM
U ₁	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı
U ₂	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı
U ₃	Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Müzik Bölümü
U ₄	Kırıkkale Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümü
U ₅	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi

Görüşme Formunda Yer Alan Sorular

- 1) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde mızrap tekniğinin çalışılacağı bağlama uzun sap bağlama mı, kısa sap bağlama mı olmalıdır. Neden.
- 2) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde mızrap tekniğinin kullanılacağı tel (alt, orta, üst) tel hangisi olmalıdır.
- 3) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi mızrap yönleri ile eğitime başlanmalıdır.
- 4) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde Sol el pozisyonu uzun sap bağlama üzerinde nerede olmalıdır.

- 5) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi tartımlarla (nota değerleri ile) eğitime başlanmalıdır.
- 6) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde Van (♩), İzmir (♩), Gelibolu (♩), Ankara (♩) tartım kalıpları hangi aşamada kullanılmalıdır (Kaçınca hafta gibi).
- 7) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde perde aralıkları hangi aralıkta olmalıdır Ör: Re-La aralığı gibi.
- 8) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde temel mızrap tartımlarının çalışılmasında metronom kullanımına hangi aşamada geçilmelidir.
- 9) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi zaman anahtarı ile başlanmalıdır (Hangi ölçü sayısı ile).
- 10) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde farklı tellerde mızrap çalışması eğitimine hangi aşamada (Hafta-Ayda) geçilmelidir.
- 11) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde çarpma ve çekme tekniklerine geçilmeli mi neden, ne zaman.
- 12) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde ana perdeler üzerinden mi, yoksa geleneksel makam dizileri üzerinden mi uygulama yapılmalıdır, Neden.
- 13) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi makam dizileri temel alınmalıdır.
- 14) GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde yöresel tavır özelliklerine ön hazırlık olarak öncelikle hangi yöresel mızrap tekniği ele alınmalı, neden.

VERİLERİN ANALİZİ

Araştırmada öğretim elemanlarının yapılandırılmış görüşme formuna verdikleri cevaplardan elde edilen bulgular içerik analizi ile analiz edilmiştir. İlk olarak eldeki veriler metin haline getirilmiştir. Metin haline getirilirken araştırmanın genel amacı ve alt amaçları göz önünde bulundurularak görüşme soruları dışına çıkılmamaya özen gösterilmiştir. İkinci olarak sorulan sorular çerçevesinde temalar not edilmiştir. Alan uzmanları U₁, U₂, U₃, U₄ ve U₅ şeklinde kodlanmıştır. Verilerin analizleri yapılırken, sorulara verilen cevaplar tablolara dönüştürülmüştür.

BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde yapılandırılmış 14 sorunun her birine yönelik Bulgular ve Yorumlara yer verilmiştir.

	<i>SORU 1</i>	<i>Uzun Sap</i>	<i>Kısa Sap</i>	<i>Her İkisi</i>	<i>TOPLAM</i>
Tablo 1	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde mızrap tekniğinin çalışılacağı bağlama uzun sap bağlama mı, kısa sap bağlama mı olmalıdır. Neden.	U ₁ , U ₂ , U ₃ , U ₄	-	U ₅	5

Tabloya göre *Bağlama öğretiminde mızrap tekniğinin çalışılacağı bağlama uzun sap bağlama mı, kısa sap bağlama mı olmalıdır, nedensorusunda* uzmanlardan U₅ başlangıç aşamasında mızrap tekniğinin hem uzun sap hem de kısa sap bağlama ile çalışılabileceğini, diğer uzmanlar ise başlangıç aşamasında mızrap tekniğinin öncelikle uzun sap bağlama ile çalışılması gerektiğini belirtmişlerdir.

Bu görüşlerden hareketle; Başlangıç Bağlama eğitiminde uzun sap bağlama kullanılmasının daha faydalı olacağı düşünülmektedir.

	<i>SORU 2</i>	<i>Alt tel</i>	<i>Orta tel</i>	<i>Üst tel</i>	<i>TOPLAM</i>
Tablo 2	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde mızrap tekniğinin kullanılacağı tel (alt, orta, üst) tel hangisi olmalıdır.	U ₁ , U ₂ , U ₃ , U ₄ , U ₅	-	-	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde mızrap tekniğinin kullanılacağı tel (alt, orta, üst) hangisi olmalıdır* sorusunda uzmanlardan hepsinin bağlama eğitimine alt telle başlanması konusunda görüş birliğinde oldukları tespit edilmiştir.

Bu görüşlerden hareketle; alt telde perde yerlerinin daha kolay öğrenilmesi, sol el ve sağ el hareketlerinin daha kolay olması nedenleriyle alt telde çalışma yapılmasının başlangıç bağlama eğitiminde fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

	<i>SORU 3</i>	<i>Üst</i>	<i>Üst - Alt</i>	<i>TOPLAM</i>
Tablo 3	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi mızrap yönleri ile eğitime başlanmalıdır.	U ₃ , U ₄ , U ₅	U ₁ , U ₂	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi mızrap yönleri ile eğitime başlanmalıdır* sorusunda uzmanların farklı görüşlere sahip oldukları belirlenmiştir. Söz konusu uzmanlardan U₃, U₄ ve U₅ başlangıç aşamasında üst mızrap yönü ile, U₁ ve U₂ ise üst-alt mızrap yönleri ile eğitime başlanmasının yararlı olacağını düşünülmektedirler.

Bu görüşlerden hareketle;Başlangıç Bağlama eğitiminde ilk tezene vuruşunun yukarıdan aşağıya yapılması hareketin daha kolay yapılabilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle kısa bir süre üst mızrap vuruşları yapılmalı daha sonra ise mızrap dengesinin oturması ve mızrap tekniğinin kazanılması için üst- alt mızrap tekniğinden oluşan çalışmalara geçilmesinin daha yararlı olacağı düşünülmektedir.

SORU 4		<i>Re perdesi</i>	<i>Sol perdesi</i>	<i>Boş tel La perdesi</i>	TOPLAM
Tablo 4	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde Sol el pozisyonu uzun sap bağlama üzerinde nerede olmalıdır.	U ₄ , U ₅ ,	U ₂ , U ₃	U ₁	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde Sol el pozisyonu uzun sap bağlama üzerinde nerede olmalıdır* sorusunda uzmanlar üç farklı görüş beyan etmişlerdir. Söz konusu uzmanlardan U₄ ve U₅ sol elin re perdesinde, U₂ ve U₃ sol perdesinde, U₁ ise boş tel la perdesinde olmasının daha uygun olacağını beyan etmişlerdir.

Bu görüşlerden hareketle başlangıç bağlama eğitiminde sol el pozisyonunun belirlenmesinde öğrencilerin fiziksel durumları(kol boyları, parmak boyları) cinsiyetleri, bağlama tekne ve sap boyları gibi faktörlerin gözönünde bulundurulmasının daha doğru olacağı düşünülmektedir.

SORU 5		<i>Birlik, ikilik, dörtlük</i>	<i>Dörtlük, sekizlik, onaltılık</i>	TOPLAM
Tablo 5	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi tartımlarla (nota değerleri ile) eğitime başlanmalıdır.	U ₁ , U ₃ ,	U ₂ , U ₄ , U ₅	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi tartımlarla (nota değerleri ile) eğitime başlanmalıdır* sorusunda uzmanların farklı görüşlere sahip oldukları belirlenmiştir. Söz konusu uzmanlardan U₁ ve U₃ büyük değerli notalarla (birlik, ikilik ve dörtlük); U₂, U₄ ve U₅ ise küçük değerli notalarla (dörtlük, sekizlik ve onaltılık) eğitime başlanabileceğini beyan etmişlerdir.

Bu görüşlerden hareketle; bağlama eğitiminin başlangıç aşamasında tezene vuruşlarının 4'lük, 8'lik ve 16'lık nota değerlerinden oluşan üst-alt mızrap vuruşları ile eğitime başlanmasının öğrenci kazanımları açısından daha faydalı olacağı düşünülmektedir.

SORU 6		<i>3. veya 4. hafta</i>	<i>4.veya 5. hafta</i>	<i>6. 7. veya 8. hafta</i>	<i>Fikir beyan etmeyenler</i>	TOPLAM
Tablo 6	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde Van (♩), İzmir (♩), Gelibolu (♩), Ankara (♩) tartım kalıpları hangi aşamada kullanılmalıdır (Kaçınıncı hafta gibi).	U ₅	U ₂	U ₃	U ₁ , U ₄	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde Van (♩), İzmir (♩), Gelibolu (♩), Ankara (♩) tartım kalıpları hangi aşamada kullanılmalıdır (kaçınıncı hafta)* sorusunda uzmanlar dört farklı görüş beyan etmişlerdir.Söz konusu uzmanlardan U₅ 3. veya 4. Hafta, U₂ 4. veya 5. Hafta, U₃ 6. 7. veya 8. hafta geçilebileceğini, U₁ ve U₄ ise fikir beyan etmemişlerdir.

Bu görüşlerden hareketle; Başlangıç Bağlama eğitiminde temel tartım kalıpları(dörtlük, sekizlik onaltılık ve bu tartımların senkop oluşturmayacak varyantları) öğretimine ne zaman başlanacağına öğrenci başarı durumuna bakılarak karar verilmesinin daha doğru olacağı düşünülmektedir.

SORU 7		<i>Boş tel La – re</i>	<i>Re – la</i>	TOPLAM
Tablo 7	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde perde aralıkları hangi aralıkta olmalıdır (Re-La aralığı gibi)	U ₁ , U ₅ ,	U ₂ , U ₃ , U ₄	5

Tabloya göre *GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama* öğretiminde perde aralıkları hangi aralıkta olmalıdır sorusunda uzmanlardan U_1 ve U_5 boş tel la – rearalığında; U_2 , U_3 ve U_4 ise re – la aralığında olmasının daha yararlı olacağını beyan etmişlerdir. Başlangıçta boş tel la – re aralığını öneren uzmanlar bu durumun temel ezgi yapılarındaki karar sesinin boş tel la olmasıyla hem de geleneksel anlayışa daha uygun olmasıyla açıklamışlardır. Başlangıçta re – la aralığını öneren uzmanlar ise bu durumu geçmişteki deneyim ve tecrübelerine dayandırmışlardır.

Bu görüşlerden hareketle; Bağlama eğitimine hangi perde aralığıyla başlanacağına öğretmenin bilgi, deneyim ve tecrübesiyle birlikte öğrencinin fiziksel yapısının da önem arz ettiği düşünülmektedir.

SORU 8		En başta	İleriki bir zamanda	Gereklikçe	TOPLAM
Tablo 8	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde temel mızrap tartımlarının çalışılmasında metronom kullanımına hangi aşamada geçilmelidir.	U_1, U_2, U_5	U_3	U_4	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama* öğretiminde temel mızrap tartımlarının çalışılmasında metronom kullanımına hangi aşamada geçilmelidir sorusunda uzmanların üç farklı görüşe sahip oldukları belirlenmiştir. Söz konusu uzmanlardan U_1 , U_2 ve U_5 en başta; U_3 ileriki bir zamanda; U_4 ise gereklikçe metronom kullanılabilceğini beyan etmişlerdir.

Bu görüşlerden hareketle; mızrap vuruşlarının ritmik disiplin içerisinde gerçekleşebilmesi için mızrap tekniği alıştırmaları ile birlikte metronomun da kullanılmasının daha yararlı olacağı düşünülmektedir.

SORU 9		2/4	3/4	4/4	TOPLAM
Tablo 9	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi zaman anahtarı ile başlanmalıdır (Hangi ölçü sayısı ile).	U_1, U_2, U_3, U_4, U_5	-	-	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama* öğretiminde hangi zaman anahtarı ile başlanmalıdır sorusunda uzmanların hepsi 2/4'lük zaman anahtarında başlanmasının daha yararlı olacağını beyan etmişlerdir.

Bu görüşlerden hareketle; Başlangıç Bağlama eğitiminde Basit ölçülerin (sıra ile 2/4, 4/4 ve 3/4'lük zaman anahtarlarının) kullanılmasının daha yararlı olacağı düşünülmektedir.

SORU 10		Başlangıç Aşamasında Hemen (Bağlama Düzeni)	Alt Tel Hakimiyeti Kurulduktan Sonra (Bozuk Düzen)	TOPLAM
Tablo 10	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde farklı tellerde mızrap çalışması eğitimine hangi aşamada (Hafta-Ayda) geçilmelidir.	U_5	U_1, U_2, U_3, U_4	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama* öğretiminde farklı tellerde mızrap çalışması eğitimine hangi aşamada (Hafta-Ayda) geçilmelidir sorusunda uzmanlardan U_1 , U_2 , U_3 ve U_4 alt tel hakimiyeti kurulduktan sonra geçilmesini; U_5 ise başlangıç aşamasında geçilebileceğini beyan etmiştir.

Bu görüşlerden hareketle; Başlangıç Bağlama eğitiminde temel davranışların ve alt tel hakimiyetinin kazanılmasından sonra diğer tellere geçilmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir.

SORU 11		Başlangıçta a	3 üncü etkinlikte	İlerleyen haftalarda	TOPLAM
Tablo 11	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde çarpma ve çekme tekniklerine geçilmeli mi neden, ne zaman.	.	-	U_1, U_2, U_3, U_4, U_5	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama* öğretiminde çarpma ve çekme tekniklerine geçilmeli mi neden, ne zaman sorusunda uzmanlardan hepsinin çarpma ve çekme tekniklerine ilerleyen haftalarda geçilmesi gerektiği konusunda görüş birliğinde oldukları tespit edilmiştir.

Bu görüşlerden hareketle; Başlangıç Bağlama eğitiminde temel davranışların kazanılması, mızrap tekniği ve mızrap dengesinin oturtulması, temiz ses üretilmesi, sağ el sol el koordinasyonunun kazanılması sonucunda öğrencinin ilgi, istek ve performansına göre bu tekniklere geçilmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir.

	<i>SORU 12</i>	<i>Makamsal</i>	<i>Önce ana perdeler – sonra makamsal diziler</i>	<i>TOPLAM</i>
Tablo 12	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde ana perdeler üzerinden mi, yoksa geleneksel makam dizileri üzerinden mi uygulama yapılmalıdır, Neden.	-	U ₁ , U ₂ , U ₃ U ₄ , U ₅	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde ana perdeler üzerinden mi, yoksa geleneksel makam dizileri üzerinden mi uygulama yapılmalıdır, neden* sorusunda uzmanların hepsi önce ana perdelerin sonra makamsal dizilerin çalışılması gerektiğini beyan etmişlerdir.

Bu görüşlerden hareketle; Başlangıç Bağlama eğitiminde önce ana perdeler üzerinden eğitime başlanması dahasonra ise makamsal dizilere geçilmesinin daha yararlı olacağı düşünülmektedir.

	<i>SORU 13</i>	<i>Çargah</i>	<i>Hüseyni</i>	<i>TOPLAM</i>
Tablo 13	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi makam dizileri temel alınmalıdır.	U ₄	U ₁ , U ₂ , U ₃ , U ₅	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde hangi makam dizileri temel alınmalıdır* sorusunda U₁, U₂, U₃ ve U₅ Hüseyni dizisinin; U₄ ise Çargah dizisinin temel alınmasını beyan etmiştir.

Bu görüşlerden hareketle; Türk Halk Müziği repertuarının büyük bir bölümünün Hüseyni makamında olması ve Anadolu insanının Hüseyni dizisini daha çok benimsemiş olması nedenleriyle Başlangıç Bağlama eğitiminde Hüseyni makamına öncelik verilmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir.

	<i>SORU 14</i>	<i>Teke</i>	<i>Azeri</i>	<i>Zeybek</i>	<i>Karadeniz</i>	<i>TOPLAM</i>
Tablo 14	GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde yöresel tavır özelliklerine ön hazırlık olarak öncelikle hangi yöresel mızrap tekniği ele alınmalı, neden.	U ₁ , U ₅	U ₂	U ₄	U ₃	5

Tabloya göre *Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde yöresel tavır özelliklerine ön hazırlık olarak öncelikle hangi yöresel mızrap tekniği ele alınmalı, nedensorusunda* uzmanların dört farklı görüşe sahip oldukları belirlenmiştir. Söz konusu uzmanlardan U₁ ve U₅ Teke; U₂ Azeri; U₄ Zeybek; U₃ ise Karadeniz yöresi mızrap tekniklerinin öncelikle ele alınması gerektiğini beyan etmişlerdir.

Bu görüşlerden hareketle; Temel davranışların öğrenilmesi ve pekiştirilmesinden sonra yöresel mızrap tavırlarına geçilebileceği, yöresel mızrap tavırlarının hangi sırada ele alınacağıının öğretmen tarafından belirlenmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

GSL Başlangıç Düzeyi Bağlama Öğretiminde;

1) Temel davranışların öğrenilmesi, pekiştirilmesi ve geliştirilmesine daha uygun olması, tüm akort düzenlerinin çalınmasına imkan vermesi, yöresel tüm mızrap tekniklerinin uygulanabilmesi ve kısa sap bağlamaya göre dahageniş bir kullanım alanına sahip olması nedenlerinden dolayı uzun sap bağlama ile öğretime başlanmasının daha uygun olacağı,

2) Temel davranışların öğrenilmesi, pekiştirilmesi ve geliştirilmesi açısından öğretime alt telden başlanmasının daha uygun olacağı,

3) Temel mızrap vuruş hareketlerinin öğretimine önce *üst mızrap vuruşları* ile başlanması daha sonra *alt mızrap vuruşları* ile devam edilmesinin daha uygun olacağı,

4) Başlangıç düzeyinde sol el pozisyonu öğrencinin fiziksel yapısına uygun bir ses aralığı içermesinin daha uygun olacağı,

5) Bağlamada sesintilama süresi düşünüldüğünde 4'lük, 8'lik ve 16'luk nota değerleriyle öğretime başlanmasının daha uygun olacağı,

6) Dörtlük, sekizlik ve on altılık nota değerlerine (ve bunların senkop oluşturmayacak varyantlarına) temel davranışların pekiştirilmesinden sonra geçilmesinin daha uygun olacağı,

7) Bağlama eğitimine hangi perde aralığıyla başlanacağına öğrencinin fiziksel yapısına bakılarak karar verilmesinin daha uygun olacağı,

8) Mızrap vuruşlarının ritmik disiplin içerisinde gerçekleştirilmesi için mızrap tekniği alıştırmaları ile birlikte metronomun da kullanılmasının daha yararlı olacağı,

9) Başlangıç Bağlama eğitiminde basit ölçülerin (sıra ile 2/4, 4/4 ve 3/4'lük zaman anahtarlarının) kullanılmasının daha yararlı olacağı,

10) Başlangıç Bağlama eğitiminde temel davranışların ve alt tel hakimiyetinin kazanılmasından sonra diğer tellere geçilmesinin daha uygun olacağı,

11) Başlangıç Bağlama eğitiminde temel davranışların kazanılması, mızrap tekniği ve mızrap dengesinin oturtulması, temiz ses üretilmesi, sağ el sol el koordinasyonunun kazanılması sonucunda öğrencinin ilgi, istek ve performansına göre *çarpma* ve *çekme* tekniklerine geçilmesinin daha uygun olacağı,

12) Ana perdelerde temel davranışların kazandırılmasından sonra Makamsal dizelere geçilmesinin daha uygun olacağı,

13) Hüseyini makamının Anadolu insanının duygularını ifade eden en yaygın makam olması, THM repertuarında geniş yer alması ve adeta ana dizi olarak görülmesi nedenleriyle öğretim aşamasında öncelikle Hüseyini makamına yer verilmesinin daha uygun olacağı,

14) Temel davranışların öğrenilmesi ve pekiştirilmesi sonrasında yöresel mızrap tavrına geçilebileceği, yöresel mızrap tekniklerinin hangi sırada ele alınacağına öğretmen tarafından belirlenmesinin daha uygun olacağı **sonuçlarına ulaşılmıştır.**

Araştırmada her ne kadar yukarıdaki sonuçlara ulaşılmışsada, Başlangıç Düzeyi Bağlama öğretiminde sosyo-kültürel veya bireysel farklılıklar barındıran öğrenciler durumlarına uygun öğretim yöntem ve tekniklerin kullanılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

Algı, S.(2006). *Üniversitelerimizin Eğitim Fakültelerine Bağlı Müzik Eğitimi Ana Bilim Dallarında Bağlamada Yöresel Tezene Tavırlarının Kullanım Durumlarına Yönelik Bir Çalışma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Gürler, E.Ş.(1992). *Sözsüz Zeybeklerin Tezene Özellikleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Haşhaş, S.(2013). *Bağlama Eğitiminde, Bağlama Tutuş, Mızrap(Tezene) Tutuş-Vuruş Yönlerinin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Karacan, N.(2006). *Bağlamada Mızrap Tekniğinin Öğretiminde İcrayı Kolaylaştırıcı Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

MEB (2016). Güzel Sanatlar Liseleri Öğretim Programları. <http://ttkb.meb.gov.tr/www/ogretim-programlari/icerik/72>. (Erişim Tarihi: 11.01.2016)

Yaşar, S. (2011). *Temel Bağlama Öğretiminde Kullanılmakta Olan ve Önerilen Tezene Tekniğinin Öğrencilerin Bağlama Çalma Becerilerine Etkisinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІН САБАҚТАСТЫРА ОҚЫТУ

Доцент **Р.Т. ҚҰСАЙНОВА**¹
Аға оқытушы **М.А. ҚАСЫМБЕКОВА**^{**}

Түйіндеме:

Бұл мақалада Қазақстан және түркі халықтарының мәдениетін сабақтастыра оқыта отырып, мектепте және жоғары оқу орындарында да оқыту барысында Қазақстан тарихы пәнінің мазмұнында түркі халықтарының өркениетті мәдениеттерінің бір-бірімен байланысып жатқанын көрсетеді. Әсіресе, ұлы ғұламалар туралы, олардың еңбектері, сәулет өнеріндегі ерекшеліктері мен ұқсастығы да қарастырылады. Қазақстан және Түркі халықтары мәдениетін байланыстыру арқылы біз келешек ұрпаққа осы халықтардың ежелгі дүниеден бастап үнемі бір-бірімен аралас-құралас болғанын көрсетеміз. Қазір пайдаланып жүрген тарих бағдарламаларында түркі халықтарының мәдениеті туралы материалдар бар. Ал, Түркі халықтарының дүние жүзілік мәдениетке қосқан үлесіне, Қазақстан және Түркі халықтарының мәдени байланысына бағдарламалар мен оқулықтарда лайықты орын беру - келешектің ісі екеніне күмәніміз жоқ.

Тірек сөздер: өркениет, мәдениет, түркі жазулары, өнер, сәулет өнері, ойшыл ғұламалар

COOPERATIVE TEACHING OF CULTURE OF KAZAKHSTAN AND TURKIC PEOPLE

Abstract:

The article considers cross teaching of Kazakh and Turkish culture in the content of history of Kazakhstan in school and in high schools and its connecting. By connecting the culture of Kazakh and Turkish people we show to the future generations that we have always been mixed together from the ancient times. There are some materials about Turkish culture in the history programs which we use nowadays.

Keywords: civilizations, culture. Turkish inscriptions, art, architectural thinkers

КІРІСПЕ

Бүкіл дүние жүзі халықтары сияқты Түркі халықтарының ежелгі дәуірден қалыптасып, дамып, жетіліп келе жатқан өзіндік материалдық және рухани мәдениеті бар. Сондықтан болар түріктік мәдени мұра ерекше мол. Шығыстан бүкіл дүниежүзілік ғылым мен өнердің, әдебиеттің дамуына өзіндік зор үлес қосқан, есімі әлемге әйгілі ғалымдар мен өнер қайраткерлері шыққан. Мәселен, Әл-Фараби, Әл-Хорезми, Ферғани, Ибн Сина, Әбу-Райхан Бируни, Ұлықбек сияқты көрнекті ғалымдар дүниежүзілік ғылымның дамуына айтарлықтай үлес қосты.

Шығыстың, оның ішінде түркі мемлекеттерінің өте ерте заманнан бастап-ақ өз жазуы болған. Түркі тілдері тарихындағы ең алғашқы жазу сыртқы нұсқасына қарай «руникалық» немесе табылған жеріне қарай «Орхон-Енисей жазуы» деп аталатын жазу. Бұдан өзге көне түрік тайпалары соғды, ұйғыр, манихей, брахми, эстрангело, тохар жазуларын да білген. Түркі руна жазуының таралу аймағы – Сібірдегі Енисей, Лена өзендері аңғарлары, Монғолиядағы Орхон, Онгин, Селенга өзендерінің алқабы, Орта Азия мен Қазақстандағы Талас пен Сыр бойы, Ертіс пен Іле қойнауы. Руна тектес жазуы бар ескерткіштер хазар мемлекетінің территориясы Еділ, Дон өзендері бойы және Солтүстік Кавказдан да табылған. Алайда руна жазуының бұл батыстық нұсқасы ірі текстердің табылмауынан сыры ашылмай, құпия күйінде қалып келеді (Құлахметова, 2003: 37).

Руникалық жазу ескерткіштерінің таралу аумағының көлемі көне түріктердің сауаттылығы жайынан сөз қозғауға мүмкіндік береді. Зерттеушілер руникалық ескерткіштердің графикалық қорларына шолу жасай отырып, көне түріктер мекендеген аймақтарда жазу-сызу қолданылған, Орхон-енисейлік түріктердің арасында сауаттылық кең жайылған және еш бір «қоңғабыс, кезбе сауаттылардың» көмегінсіз жергілікті тұрғындар өздері жазған, сондай-ақ руникалық эпиграфиялар тек ақсүйектерге ғана емес, қалың оқырманға арналған, тіпті күнделі тұрмыстық бұйымдардың өзінде жазудың болуы тұрғындардың жоғары сауаттылығын айқындайды және көне түріктерде қоғамдық пікір өмір сүргендігін паш етеді.

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, takeshovna@mail.ru

^{**}Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kasimbekova1978@mail.ru

Шығыстың көптеген қалаларында ертеде-ақ мектептер, медреселер және кітапханалар жұмыс істеген. Кітапханалар хан сарайының немесе мешіттер мен медреселердің жанында ұйымдас-тырылған. Бұларда аса бағалы кітаптар мен қолжазбалар жинақталған және Шығыс ғалымдарының шығармаларымен қатар Греция мен Рим ғалымдарының ғылыми кітаптары сақталған. Ол орта ғасырларда дүниежүзінде теңдесі жоқ ғылыми орталық болып есептелінген. Ондағы ғылыми орталыққа Әбу-Райхан Бируни басшылық еткен. Осы орталықта Шығыс ғалымдарымен қатар Еуропаның кейбір ғалымдары жұмыс істеген. Орта ғасырлардағы медреселер діни оқу орны ғана емес, сонымен қатар ғылыми-зерттеу жұмыстарының да орталығы болған. Бұған Ұлықбек медресесі дәлел бола алады. Бұл медреседе бүкіл Азия елдерінен келген ғалымдар дәріс алған. Олар діни білімдермен қатар астрономия, математика және жағрафия сияқты ғылым негіздерімен терең танысқан.

Тарихи деректер тіпті біздің заманымыздан бұрынғы V-IV ғасырларда-ақ ежелгі Шығыс елдерінде астрономия ғылымының жақсы дамығанын көрсетеді.

Астрономия ғылымына ерекше еңбегі сіңген, орта ғасырларда өмір сүрген астроном Ұлықбек болды. Ол дүниежүзілік астрономияның атасы болып есептелінеді. Оның еңбектерін Еуропа ұзақ уақыт бойы ауыл шаруашылық жұмыстарын жоспарлауға пайдаланған. Ұлықбек - белгілі астрономдар Коперник пен Галилейдің ізашары.

Шығыстық мәдениеттің дамуына оның географиялық жағдайы, табиғи байлығы үлкен ықпал еткен. Египет, Бабыл (Вавилон), Хорезм, Үнді, Қытай және Қазақстан да ең ұзын өзендердің бойына орналасқан. Египет-Ніл өзені, Бабыл-Тигр және Евфрат, Хорезм- Әмудария және Сырдария, Қытай-Хуанхе, ал қазақ елі Сырдария өзендерінің жағалауларын қоныстанған. Осыған орай ол мемлекеттерде егін шаруашылығы жақсы дамып, күрделі су жүйелері салынған. Ежелгі тарихшылардың еңбектерінде Шығыс халықтарының музыкалық мәдениетінің жоғарылығы және музыка аспаптарын жасаудағы олардың шеберлігі айтылады. Алғаш Шығыс жерінде қобыз, дутар және сыбызғы сияқты аспаптар пайда болған. Кейінірек осы аспаптар Еуропа елдерінде әр түрлі (гитара, т.б.) аттармен тараған.

Шығыс мәдениетінің тамаша жетістіктерінің бірі-сәулет өнері. Әр түрлі ою-өрнектермен әшекейленген тамаша ғимараттар мыңдаған жылдар бойы өз келбетін сақтап келген, қазір де қараған адамды таң қалдырады. Осы ою-өрнектердің үлгілері кейініректе Еуропа қалаларының храмдары мен соборларын безендіруге пайдаланған. Мысалы, ежелгі Киев Русіндегі София соборының қабырғаларындағы ою-өрнектер Шығыс халықтарының өнерінен алынған. Ежелгі және орта ғасырлардағы Шығыс қалалары сәулет өнерінің гүлденгендігінің айқын куәсі. Сол елдерде қызыл кірпіштен сарайлар, мешіттер, медреселер, күмбезді ғимараттар және қорғандар салынған. Олардың қабырғалары неше түрлі ою-өрнек, әшекей нақыштармен безендірілген. Көптеген зерттеушілер ежелгі Рим мен ортағасырлық Еуропаның бүкіл құрылыс өнерінің негізін батыс сәулетшілері ойлап тапқан деген пікір айтады. Ал, шындығында ежелгі дүниеде Римнің құрылыстары Шығыстық үлгіде жасалынған. Мәселен, соларда кездесетін арқа, күмбез, шаңырақ күмбез, әр түрлі қалау өнері алдымен Шығыс ғимараттарына пайдаланған. Мұндай үлгіде жасалынған сымбатты әрі іштей үйлесім тапқан композиция, әсіресе, Алдыңғы Азияда салынған тарихи, мәдени ескерткіштерде жиі ұшырайды. Сондықтан да Шығыс халықтарының сәулет өнерінің жетістіктерін бүгінгі таңда дүниежүзі мойындап отыр (Аманжолов, 2002: 47).

Шығыста ежелгі дәуірде-ақ математика ғылымы жақсы дамыған. Математиканың ежелгі теориясының авторы - Әл-Хорезми еді. Орыс және басқа да еуропалық ғалымдар математика ғылымын дамытудағы оның рөлін жоғары бағалаған. Оның даңқын дүниежүзіне жайған, есімін тарихта мәңгі қалдырған еңбектері- математикалық шығармалар. Орыс ғалымы Е.Бертельс оны алгоритм ғылымының негізін салушы деп бағалаған. Әл-Хорезмидің бұл еңбегін бүкіл Еуропа халықтары-ағылшындар, француздар, латындар, гректер және испандықтар пайдаланған. Хорезми математикаға практика тұрғысынан қарап, оны еңбекті жеңілдетудің және мәдениетті өркендетудің құралы деп есептеген. Ол шығыстық алгебраны бүкіл дүниежүзіне таратты. Шығыс мәдениеті жетістіктерінің дүниежүзілік мәдениеттің өркендеуіне игілікті ықпалының зор болуына оның ежелгі дәуірден бастап-ақ өзімен көршілес Кавказ және Еуропа елдері мен тығыз шаруашылық және мәдени байланыс жасап, сауда-саттық жұмысын жүргізуі себеп болған. Бұған дәлел Шығыс Еуропа мен Қытай, Үндістан арасын қос қанатты «Жібек жолының» Орта Азия мен Қазақстанның үстінен өтуі елеулі үлес қосты (Гумилев, 2000: 44).

Оқу орындарында, әсіресе, Кеңес өкіметі кезіндегі мектептерде Шығыс мәдениетін оқытуға мән берілмеді. Бағдарламаларға енгізілген аз ғана оқу материалдарында Шығыс мәдениеті мен өнерінің озық үлгілерінің танымдық, тәрбиелік мәні толық ашылмады, дүниежүзілік мәдениетке

қосқан үлесі бұрмаланып, оның маңызы толық көрсетілмеді. Осының себебінен Шығыс ғұламаларының тарихтағы орны мен оның еңбектерінің дүниежүзілік маңызы бар екенін оқушылары білмеді. Бұған дейін мектептік тарих білімінде орыс және Еуропа мәдениетіне баса көңіл аударылды. Осының салдарынан біздің оқушылардың санасында дүниежүзілік мәдениетті жасаушы тек Еуропа халықтары мен оның өкілдері деген пікір қалыптасты. Осыған байланысты өзімізге етене жақын Шығыс халықтарының мәдениетін біздің оқушылар білмей келеді. Шындығында олардың бүкіл адамзат мәдениетін, соның ішінде біздің қазақ халқының мәдениетін дамытудағы орны ерекше.

Қазір жағдай өзгерді. Тарихтағы фактілер мен құбылыстарға әділ баға беруге мүмкіндік туды. Сондықтан да Қазақстан тарихы сабақтарында мәдениет мәселелерін оқытқанда мүмкіндігіне қарай Түрік мәдениетімен байланыстырып отырған дұрыс. Оның білімдік, тәрбиелік және дамытушылық маңызы зор.

Шындығында қазақ, өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрік және басқа халықтар этникалық тұрғыдан әбден қалыптасып, әр қайсысы жеке-жеке халық ретінде бөлініп шыққанға дейін ғасырлар бойы бірге көшіп-қонып, араласып жүрген. Түркі тектес ру тайпалардың сол кезде жасаған мәдени, әдеби мұралары осы халықтардың бәріне бірдей ортақ қазына болып табылады. Сондықтан да мектепте Қазақстан тарихын Шығыс халықтарының тарихымен байланыстыра оқыту арқылы біздің еліміздің тарихын жете меңгеріп, белгілі бір дәрежеде білім алуына көмектеседі. Қазақстан және Шығыс халықтарының тарихын байланыстыра оқытудың тәрбиелік маңызы зор. Тілі, діні салт-дәстүрі ұқсас халықтардың ертеден-ақ байланыста болғанын, олардың имандылыққа, адамгершілікке тәрбиелейтін жақсы қасиеттерін оқушылардың бойына қалыптастыруға мүмкіндік туады. Сонымен қатар ежелгі дүниеден бастап ғасырлар бойы көрші халықтардың тату-тәтті өмір сүргенін біледі. Осыған байланысты енді Қазақстан тарихының сабақтарынан нақты мысалдар келтірейік.

5-сыныпта "Қазақстан жеріндегі түркі тілдес халықтар" сабағында осыдан бір жарым мың жылдай бұрын Қазақстан жерінде түркі тілдес түрлі тайпалардың мекен еткені, олардың кәсібі, әдет-ғұрыптары ұқсас болғандығы айтылады. Одан әрі сабақта осы тайпалардың мәдениет саласындағы ұқсастықтары, мәдени байланыстары әңгіме болды. Бұған оқулықтағы ертедегі Қазақстан ғалымы Махмұт Қашқаридің "Түркі тілдерінің сөздігі" еңбегі дәлел. XI ғасырда өмір сүрген ғалым түркі тілдес тайпалардың қалаларын, қыстауларын, жайлауларын аралап, олардың тұрмысымен танысады. Көрген білгендерін жазып алады. Осы кітап осыдан мың жылға жуық бұрынғы Қазақстан халықтарының тұрмысы, әсіресе мәдениеті туралы құнды дерек болып табылады. Оқулықтағы материалды түсіндірген мұғалім "сөйтіп ғалым Махмұт Қашқаридің айтуынша, түркі тілдес халықтардың мәдениет жағынан көп ұқсастықтары болған олардың өзара тығыз байланысы ортақ мәдениетті дамытуға үлес қосқан. Сол заманда қалыптасқан кейбір мәдени ескерткіштер түркі тілдес халықтарда осы кезге дейін сақталған" деген қорытынды жасайды.

Қазақстан мәдениеті мен Түркі мәдениетін байланыстыра оқытуға 5-інші және 7-сынып оқулықтарындағы Қазақстандағы ертедегі ғалымдары, ертедегі қалалар, тарихи мәдени ескерткіштер туралы сабақтар да мүмкіндік береді. Осы сыныптарда Әбу Насыр Әл-Фарабидің өмірі мен қызметіне тоқталғанда оның дүние жүзіне аты әйгілі ғалым болып қалыптасуына Шығыстың Бұхар, Дамаск, Каир сияқты ғылыми орталықтарының, олардағы оқу орындарының зор әсері болғаны ашып көрсетіледі.

Қазақстан жерінде қалалардың пайда болуына байланысты сәулет өнері де дамыды. Бұрын жергілікті халықтар үйді шымнан, саз балшықтан, тастан, қамыстан, шиден жасаған. Бірте-бірте күйдірілген кірпіштерді қолдана бастады. Бұл кірпіштерден сәулетті сарайлар, медреселер және күмбезді ескерткіштер салған. Қазақстанда құрылыс өнерінің дамуына, оның техникасының жетілуіне орта Азия мен Қашқардан қоныс аударған тәжіктер, өзбектер, ұйғырлар мен дүнгендер ықпал жасады. Қазақстан жерінде салынған Жамбыл қаласындағы Бабаджа Хатұн, Айша бибі мазарлары, Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи, сондай-ақ Алаша хан, Жошы хан күмбездерінің бәрі Шығыс сәулет өнерімен салынған. Бұл ескерткіштердің көпшілігін түркі тілдес тайпалардан шыққан және парсы шеберлері салған. Сондықтан да тарихи ескерткіштерді Шығыс халықтарының ортақ иұрасы деп қарауға болады.

6 - 7 сыныптарда Қазақстан жерінде болған саяхатшылар және олардың еңбектері туралы айтылады. Осыған орай Шығыс саяхатшылары деген мәселені түсіндіргенде Әбу-Райхан Әл-Бирунилердің ежелгі қазақ жерін, оның халқын жақсы білгендігі байқалады. Бируни өзінің "Ел қоныстанған жерлердің шекараларын белгілеу және олардың арақашықтықтарын анықтау" деген кітабында Арал, Каспий теңіздерін, Сырдария өзенін, Отырар, Сауран қалаларының жағрафиялық орнын белгілеп, оларға сипаттама берген.

Қазақстан және Түркі халықтары мәдениетін байланыстыру арқылы біз келешек ұрпаққа осы халықтардың ежелгі дүниеден бастап үнемі бір-бірімен аралас-құралас болғанын көрсетеміз. Қазір пайдаланып жүрген тарих бағдарламаларында түркі халықтарының мәдениетіне байланысты материалдар қарастырылған. Ал, Түркі халықтарының дүние жүзілік мәдениетке қосқан үлесіне, Қазақстан және Түркі халықтарының мәдени байланысына бағдарламалар мен оқулықтарда лайықты орын беру - келешектің ісі. (Тұрлығұл, 2010: 28).

Әдетте әр халықтың өзіне тән ерекшеленіп тұратын ой кешу үрдістері болады. Олардың өзекті арқауын қоғамдық қатынастардың негізінде қалыптасқан өмір салтынан іздеу керек. Дегенмен, қай кезеңді алып қарасақ та, адам мәселесі өзекті болғаны және болатыны да анық. Қоғамдық құрылыс кезінде адамдар айнала қоршаған ортаны жалпылама тұтастық деңгейімен пайымдай отырып, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті үзбеуге тырысып, адам табиғаттың бір бөлшегі ретінде көрсетіп, оның іс-әрекетінің мән-мағынасын талдаған. Себебі, адам бойындағы асыл қасиеттер табиғаттан келетінін көрсетіп, оны жоғары бағалау «адамдық» атқа сай екенін аңғартуға тырысқан. Адамның адамдық қасиетінің қалыптасуы оның жан дүниесінің дамуымен байланыстыратын дала қырандары өмірдің мәнін адамның жан тазалығымен түсіндіре білді.

Қасиетті қазақ даласы талай ғұламаларды дүниеге алып келді. Қазақ топырағының көкірегі ояу, көзі ашық ойшыл талай азаматтары ортақ тілде жаза біліп, адам мәселесін кейінгі ұрпақтарына мұра етіп қалдыра білді. Олардың ішінде Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иассауи, Ахмет Игүнеки, Сүлеймен Бақырғани сияқты ғұлама ойшылдар қазақ дүниетанымының тереңдігін көрсеткен тұлғалар екені анық. Әр қайсысының ғылыми-философиялық жетістіктерін теріп жатпай-ақ адам мәселесін алатын болсақ, Әл-Фараби «Риторика», «Поэзия өнері туралы», «Бақытқа жол сілтеу туралы» трактаттарында этикалық-эстетикалық мәселелерге көңіл бөліп, көркемдік, сұлулық, бақыт, мейірбандық, білім категорияларының бетін ашып, солардың негізін дәлелдеп берді. Этиканы ол ең алдымен жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым деп қарады. Сондықтан, оның этика жөніндегі концепцияларында жақсылық, мейірбандық категориясы басты орын алады. Ғұламаның этикалық ойларынан терең гуманизмнің лебі еседі, ол адам баласын жаратылыстың, бүкіл жан иесі атаулының биік шоқтығы сондықтан, оны құрметтеу, қастерлеу керек деп түсінді. Фараби жасаған қортындының басты түйіні білім, мейірбандық, сұлулық үшеуінің бірлігінде. Оның гуманистік идеялары әлемге кең тарады. Ол ақыл-ой мен білімнің биік мәнін дәріптеді. Көркемдік, сұлулық хақында былай дейді: оның пікірінше, көркемдік өнер шындығының өзіне тән қасиет. Көркемдік- адам денесі мен рухани жан дүниесінің адамгершілік қасиетінің сұлулығын көрсететін белгі деп санайды. Фараби адам міндетті түрде адал ниетті болу керек деп санайды, өйткені, жақсы істер істеп мұның төленуін күтсе, адам бұл істерін жамандыққа айналдырады. Адамды жақсы істерге жетелеуші оның жетелеген санасы мен адал жүрегі екендігін атап көрсетеді (Ақышев, 2002: 102).

Орта ғасырдағы Шығыс ренессансы аталған алтын дәуір Ж.Баласағұнның шығармаларымен тығыз байланысты. Тұтастай алғанда Баласағұнның «Құтты білік» еңбегі жалпы философиялық мәселелерді алға тартқан және өмірді тәжірибелік эстетикалық тұрғыда көбірек зерттеген.

Халқымыздың ойлау мәдениетінің тарихы, түпкі төркіні көне түркі заманнан басталады. Қарахан түріктері билеген X-XII ғасырларда түрік тайпаларының ой-өрісі, мәдениеті мен әдебиеті ерекше дамыды. Бұл кезде Орта Азия мен Қазақстанда әртүрлі қолөнер, ұсталық, тоқымашылық, қала салу және сәулет өнері өркен жайып, сауда-саттыққа кең жолашылды. Осы кезде Қазақстандағы мәдени даму аты жаһандық ғылымға танымал болға, ақылдың ұлы иелері – Әбу Насыр Әл – Фараби, Аббас Жауһари, Ахмет Үйгінеки, Сүлеймен Бақырғани, Махмуд Қашғари, Жүсіп Баласағұни, Ысқақ, Жамал Түркістани, Мухаммед Хайдар Дулати, Қыдырғали Жалайри, Камалиден Сығанаки, Ахмет Иассауи тағы басқа ойшыл ғұламалардың дүниеге келуімен байланысты болып қалды. Бұл аты аталған ғұламалар туралы кітап болып жазылып, аңыз болып ел санасында қалған әңгімелер, ғылыми қолжазбалар кейінгі ұрпаққа мұра болып қалды. Бұлардың арасында асқан шеберлігімен, елге сыйлылығымен, қайырымдылық пен мейірімділікті өмірге арқау етіп, бүкіл түркі жұртын татулыққа, тазалыққа үндеген, қасиетті әулиесі атанған Құл Қожа Ахмет Хазреті Сұлтан Иассауи еді. Ахмет Иассауи жөнінде ел арасында көптеген аңыз әңгімелер тараған. Егер де тарихи деректерге жүгінсек, ақын ежелгі қала Исфиджапта (Сайрам) Ибрагим бин Махмуд деген диханның әулетінде дүниеге келген. Ахмет Иассауи «Диуани Хикмет» («Даналық кітабы») XII ғасырда көне түркі тілінде жазылған кітабының авторы. Жақсылық пен жамандық, әділеттілік пен әділетсіздік, адамның жақсы және жаман іс – әрекеттері сияқты моралдық сипаттары оның құдайға сенуіне байланысты болады. «Кімде кім жамандық жасаса ол күнәдан арыла алмайды, кімде кім жақсылық жасаса, ол құдайдың

сүйіктісі болады», дейді. А.Иассауидің пайымдауынша, ол өзін-өзі тазартуға, кемшілігін жоюға, игілікті іс істеуге шақырған адамның адасуы және жамандық жасауы мүмкін емес. Ол өзінің жолын қуушыларды өзін – өзі жетілдіруге шақыра отырып, адамгершіліктің құдайдан шығатыны әділеттің жолы құдайдың жолы деп уағыздайды.

Орта ғасырлық жұлдыздардың бірі Махмұт Қашқари «Диуани лұғат ат – түрік» сеңбегінде адамдарды өнер білімге әдептілікке шақырып, адамгершілік, мораль, этика, ұйымдастырушылық мәселесін сөз етті. Оның түркі халықтарының бәйіттерінде табиғат сұлулығы, махаббат, көркемдік, үлкен парасаттылық білім, батырлық суреттеледі. Адам бойындағы асыл қасиеттер табиғи сұлулықпен астарланып адамгершілік мәселесі жоғары бағаланады. М.Қашқаридың мақал – мәтелдерінде философиялық ойлар топтала келіп, бүгінгі күнге дейін маңызы бар мәселелер талқыланған. Ол өз сөздерінде әділдікке, адамгершілікке ар – намысты жоғары ұстауға махаббат пен мейірімділікке шақырады.

Қазақ даласында ғақлиятты ойларды жеткізуші тағы бір тұлға Ахмет Йүгінеки айтып кеткен мәселелер әлі де болса өз құндылығын жойған жоқ. Ол шығармаларын түркі тілінде жазған, оның шығармасы «Ақиқат сыйы» деп аталады. Ұлы ұлама дүниенің, әлемнің сырын құпиясын ашатын кілт көкірегі ояу, көзі ашық адамдардың қолында деп көрсетеді. Ашуға берілген адам қашан да надандыққа, тығырыққа тіреледі. Бар дүниенің болмысын тек білім арқылы ғана ашуға болады деген шешімге келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ топырағында дүниеге келіп, кіндік қаны қасиетті жерге тамған ұлы түрік ғұламаларының философиялық ойлары мен идеялары, олардың қалдырған бай мұралары қазақ жеріндегі философиялық ойдың қалыптасуына сөзсіз негізгі арқау болды деп айта аламыз. Бұлардан кейінгі тарих сахнасына шыққан қазақ ойшылдары мен ақын – жыраулары атадан қалған мол мұраны көздің қарашығындай сақтап, рухани дәстүр сабақтастығын одан әрі жалғастыра түсті. Адам туралы ілімнің қалыптасуындағы әр қайсысының шоқтығы биік, орны бөлек. Кейбіреулердің ойынша этика, мораль, мәдениет батыстан басталған, солар арқылы әлемге тараған. Ал қазақ даласының қасиетін бойына сіңірген түркі елі адамды тәрбиелеуде, қоғамдық қатынасты қалыптастыруда, қоғамдық сананың дамуында басқа елдер қызығарлықтай сан түрлі ізетті ойлар мен оларды іске асыруда, моральдық нормаларды орындауда өзге елден әлі де жоғары тұрғаны сөзсіз. «Өзіңді өзің сыйласаң, жат жаныңнан түңілер» демекші, қашанда түркі елі үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетуден өз мәдениетінің ерекшелігін сақтап отыр. Адамдық қасиеттің дамуы этиканың шыңына шығу екені белгілі, сондықтан бұл тұлғалардың негізгі мақсаты адамның өзін-өзі дамыту арқылы жоғарғы күштің рақымына бөленетіндігін түсіндіру. Басқа ел ұрпағына материалды мирас қалдыру мақсат етсе, адам өз бойындағы ізгі қасиеттерді дамытып, оны келесі ұрпаққа өнеге ету, оларды дұрыс жол табуға үйрету, өмірдің мәні деп түсіну қазақтың, тіпті түркі елінің қаныңа сіңген қасиет екені бәрімізге белгілі. Осы қасиетті сақтау және жалғастыру біздің және болашақ ұрпақтың қолында.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Құлахметова Л (2003), *Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі байырғы түркілердің жазулары*. Қазақстан тарихы.
2. Амажолов К.Р (2002), *Түркі халықтарының тарихы*. Алматы: “Білім”.
3. Гумилев Л.Н (2000), *Көне түріктер*. Алматы. “Білім”.
4. Тұрлығұл Т.Т (2002), *Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі*. Алматы: „Атамұра“.
5. Ақышев К (2002), *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін*. Алматы.

Қ.ҚОЖАМИЯРОВТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСİNДЕГІ МАҢЫЗЫ

Аға оқытушы, пед. ғыл. магистрі Р.Ю.БАЛТИЕВА*

Түйіндеме:

Әлемдегі барлық мемлекеттердің прогрессивті музыканттары балалар мен жастарды музыкалық тәрбиелеу мақсатында музыканың адам жанын тазартатын, оның сезімдері мен санасына оңды әсер беретін халық музыкасымен классикалық өнерге арқа сүйенеді, ұлттық мемлекеттердің музыкалық тәрбие саласындағы жетістіктерінен үлгі алуға тырысады. Халық өнерінде үйлесімділік пен сұлулық, табиғат тамашасы, адамның жан дүниесі берілген. Бала мен халықтық өнердің арасында байланыс бар. Балалар фольклордан өзін қоршаған дүниенің әсемдігін, өнердің үйлесімділігін, бір тұтас сезінеді. Қазіргі кездегі халыққа білім беру жүйесінің алдындағы міндет жас ұрпақты жан-жақты дамыту, осы арайда көркемдік білім беру мен эстетикалық тәрбиені жақсарту. Өнер шығармалары арқылы: тарих пен сәулет өнері – ескерткіштерінен әсемдік сезім мен жоғары эстетикалық талғамды дамыту, туған табиғаттың сұлулығы мен байлығын түсініп, бағалай білу қасиеттерін қалыптастыру.

Бұл мақалада Қ.Қожамияровтың музыкалық-шығармашылық мұрасы ұрпақтан-ұрпаққа қалған бүгінгі күнге дейін жеткен сарқылмас бұлақ шабыттың шығармашылық байлығының қалыптасуына үлкен ықпалын тигізуі туралы айтылады. Қ. Қожамияровтың өмірі мен шығармашылығы біздің еліміздің музыкалық өнерінің жалпы бағытының бөлінбес бөлігі ретінде қарастырылады. Композитордың музыкалық шығармашылығы жас ұрпақты ұлттық дәстүр рухына, патриоттық, интернационалдық сезімдерге тәрбиелеу болып табылады.

Тірек сөздер: Мәдени мұра, музыка, фольклор, салт – дәстүр, мәдениет, рухани құндылық

THE IMPORTANCE OF K.KOZHAMIYAROV'S MUSICAL CREATIVITY IN THE EDUCATION OF YOUNG GENERATION

Abstract:

In this article musical works of the composer K. Kozhamiyarov the made huge contribution as musical pedagogical and creative heritage for studying and execution of the subsequent generation are considered. Works by K. Kozhamiyarov are conformable ours time as his works are in the spirit of patriotic and international education.

Key Words: Cultural heritage, music, folklore, tradition, culture, spiritual value.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының 2030-ға дейінгі стратегиясында жас ұрпақтың білім деңгейі және тәрбиелік сипаты әлемдік мәдениетке сәйкес келуі өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Жоғары білім республика экономикасының барлық салалары үшін құзыретті және бәсекеге қабілетті мамандарды кәсіби даярлауды қамтамасыз етуде, ғылым мен өндірісті біріктіруде маңызды рөл атқарады. Қазіргі кезеңде өткен кезеңдерден келіп жеткен мәдени мұра, оның ішінде халықтың дәстүрлі шығармашылығы айрықша орын алады. Өткен құндылықтардың осы заманымызға маңызды сипатын ескере келіп, тарихи мұраларға аса ұқыпты қарау керек, өйткені қазіргі түсінігімізде олардың бәрі бірдей соңғы ақиқат емес, классикалық мұралардың мән-маңызы әлі де ашылуға тиісті.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаев бастамасымен бекітілген «Мәдени мұра» бағдарламасында халықтың үлкен мәдени мұрасын, оның ішінде заманауи ұлттық мәдениет, фольклор және салт-дәстүрлерін; ұлттық тарих үшін ерекше маңызы бар тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру; ұлттық әдебиет пен жазбаның ғасырлар бойындағы тәжірибесін жалпылау; мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ойлар, мәдениет және әдебиет жетістіктерінің үздіктері негізінде толымды қор жасауды зерттеу жүйесін құруды қарастырады. Бүгінгі жастар өз ұлтының рухани дүниесін, өз елінің тарихы мен мәдениетін білуі, өнерге құштарлығы болуы тиіс. Сонымен бірге жан-жақты жетілген, мәдениетті адам болып өсуі де өте маңызды. Яғни, өз мәдениетін, әдебиетін, тілін игерген жан, өзгенің де мәдениетін, жан дүниесін, рухани байлығын сыйлайуы да мүмкін. Жастарды рухани жағынан дамыту мәселесін шешу мақсатында оқу үрдісінде өнердің маңызы зор.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, rahiliam@list.ru

Экономиканың тоқырау және бақылауға бағына қоймайтын саяси жағдайлар қоғамда әлеуметтік қайшылықтардың шиегене түсуіне әкеліп соқтырып жатыр. Қоғамтанушылар экономиканың тоқырауы адамгершілік, руханияттың да тақырауына әкеліп соғады деп санайды, ал бұл өз кезегінде адамзат цивилизациясының құрып кетуіне апару қаупін тұғызады. Адамзаттың барлық басынан кешкен жақсысы мен сұлулығы өнер шығармаларында кеңінен қамти көрсетілген. Адам қарама – қайшылықтардың дәнегі (ядросы) ғана емес, сондай-ақ ол қарым-қатынастардың да өзегі. Адамның ақыл-ой күштер жиынтығы (потенциалы) неғұрлым жоғары болған сайын оның адамгершілік, гумандық сапасы да жоғары болады. «Адамның мәдениеті» деген ұғым өнер деген ұғымсыз бар болуы мүмкін емес, өнер тілі әмбеге түсінікті, интернационалдық тіл болғандықтан ол мәдениеттің топтасқан, шоғырланған аккумуляторының бірі болып табылады. Сондықтан қазіргі кезеңдегі оқытушылар өнердің ролін және оның болашақ зиялы қарымның, жұмысшының, қызметкердің мәдениетіне сөзсіз тигізетін әсерін ескере отырып, оны тәрбие үрдісіне өте қажетті құрал ретінде, ал өнерге жақын болу-тәрбие үрдісінің міндетті түрдегі мазмұнды бөлшегі деп қарау керек.

Жас ұрпақ бұрын қалыптасқан мәдениетке ой жіберіп, өткен тарихи-философиялық, психологиялық, педагогикалық еңбектер мен әдебиетке толғана талдау жасаса және жылдар, ғасырлар бойы тарих қойнауына жасырынған мол тәжірибені меңгергенде ғана белгілі бір нәтижеге жете алады. Жеткіншектер аты әйгілі ұлы педагогтар мен ғалымдардың, зерттеушілердің, әдіскерлердің мұрасын оқып, зер салып, соларды меңгере отырып, өзіндік ой-пікір, көзқарастарын қалыптастырады.

«Мұра» деген ұғым – бұрынғы дәуірден келе жатқан рухани құндылық, рухани өмірдің объективті көрінісі. «Мұра» деген ұғым музыкалық – педагогикалық және музыкалық-шығармашылық контекстімен өте тығыз байланыста, себебі музыкалық өнер ең маңызды идеологиялық, рухани, дүниетанымдық, психологиялық және адам тәрбиесінің көрінісі болып табылады.

Көрікті мәдениет және өнер қайраткерлері П.Аравин, Т.Алибакиева, Б.Ерзакович, Т.Сапарғалиева, К.Кирианың еңбектерінде музыкалық-шығармашылық мұра ұрпақтан-ұрпаққа қалған бүгінгі күнге дейін жеткен сарқылмас бұлақ шабыттың шығармашылық байлығының қалыптасуына үлкен ықпалын тигізуі туралы айтады. Сондай-ақ әр кезеңде өмір сүрген түрлі ұлттардың ғалым педагогтары мен психологтары, ғылыми-әдіскерлері, зерттеушілері, дидактилері И.Г. Песталоцци, Я.А.Коменский, А.В.Дистервег, К.Д.Ушинский, А.И.Герцен, В.Г.Белинский, Н.К.Крупская, А.С.Макаренко, Ыбырай, Абай, Жамбыл, Шәкәрім, Ахмет Байтұрсыновтар оқу-тәрбие процесінде мұраның маңыздылығын баса айтқан.

Музыка - объективті нақтылық айнасының пішіні, сонымен қатар адамзаттың рухани мәдениетінің құрама бөлігі болып табылады. Жеке тұлғаның рухани-адамгершілік сапаларының дамуын қалыптастыруға ықпалын тигізеді. Осы мағынада «Музыкалық мұра», «музыкалық-педагогикалық» және «музыкалық шығармашылық» ұғымдары жеткіншектердің дамуына үлкен үлес қосады. Жас ұрпақтың музыкалық тәрбие беру және оларды жан-жақты дамыған азамат етіп тәрбиелеуді өз алдымызға үлкен мақсат етіп қойдық. Өсемдік сезім дамыту, жоғарғы эстетикалық талғам, өнер шығармалары: тарих пен сәулет өнері ескерткіштері, туған табиғаттың сұлулығы мен байлығын түсініп, бағалай білу қасиетін қалыптастыру. Оқушыларға музыкалық білім беру мен көркемдік тәрбиені халықтың, ұлттың, мәдени мұрасымен байланыстыра отырып, айтарлықтай жақсарту. Мектептегі музыкалық - көркемдік тәрбие де ұлттық, аймақтық мәдени ерекшеліктері, дәстүрлерін жандандырып, бүгінгі талаптарына сай жүйелеп, мектеп оқу – тәрбиесіне ендіру көкейкестігімен сипатталынады. Балалардың музыкалық бейнелер, суреттемелер, оның көркемдік сөзі, әсерлі әуені, жағымды сазы арқылы патриотизмге, отанды сүйюге, сапалы, тәртіпке, жақсы әдет-ғұрыпқа, әдептілікке, мейірім – шапағатқа, ынтымаққа достыққа тәрбиелеу негізгі міндет.

Музыкалық тәрбие адамдардың қабілеттерін, оның музыкаға көңіл-күйі еліктей жауап беру, оның мазмұнын түсіну арқылы әсерлену – осының бәрі мақсатты және жүйелі дамыту яғни музыкалық тәрбие арқылы келеді. Музыкалық тәрбие беру жүйелі музыкалық білім беру және музыкалық аспаптарда ойнау элементтерін, музыкалық қызметтің қоғамдық-тарихи тәжірибесін мұра етіп қалдыру және оны кейінгі ұрпаққа жеткізу.

Әлемдегі барлық мемлекеттердің прогрессивті музыканттары балалар мен жастарды музыкалық тәрбиелеу мақсатында музыканың адам жанын тазартатын, оның сезімдері мен санасына оңды әсер беретін халық музыкасымен классикалық өнерге арқа сүйенеді, ұлттық мемлекеттердің музыкалық тәрбие саласындағы жетістіктерінен үлгі алуға тырысады. Халық өнерінде үйлесімділік пен сұлулық, табиғат тамашасы, адамның жан дүниесі берілген. Бала мен халықтық өнердің арасында

байланыс бар. Балалар фольклордан өзін қоршаған дүниенің әсемдігін, өнердің үйлесімділігін, бір тұтас сезінеді. Қазіргі кездегі халыққа білім беру жүйесінің алдындағы міндет жас ұрпақты жан-жақты дамыту, осы арайда көркемдік білім беру мен эстетикалық тәрбиені жақсарту. Өнер шығармалары арқылы: тарих пен сәулет өнері – ескерткіштерінен әсемдік сезім мен жоғары эстетикалық талғамды дамыту, туған табиғаттың сұлулығы мен байлығын түсініп, бағалай білу қасиеттерін қалыптастыру. Бірде-бір адамзат қоғамы өзінен бұрынғы аға буының ақыл-ойын, тәжірибесін пайдаланбай ілгері баса алмайды. Себебі ұрпағын ойламайтын халық болмайды. Онсыз өну де, ілгерлеу де жоқ. Халқымыздың тарихына үңілсек, ұрпақ тәрбиесі ұйғыр халқының ең тұлғалы мәселесі болып келгені мәлім. Сондықтан аға буын келер ұрпағын өзіне дейінгі қоғамда қолы жеткен тәрбиелік жақсы дәстүр аталуына жинақтап пайдалана отырып, шынайы адамгершілік қасиеттерге баулып тәрбиелеуді мақсат еткен.

XX ғасырда Қазақстанның музыкалық өнерінде маңызды із қалдырған тұңғыш профессионалды ұйғыр композиторы Қ. Қожамияровтың шығармашылық және музыкалық-педагогикалық мұрасын ерекше атап өтіп, оның дүниетанымдық көзқарасын қалыптасуына көптеген факторлар әсерін тигізуін атап өтіуіміз қажет олар: от басы, өскен орта, қоршаған әлем, қоғамға және адамдарға тікелей байланысты. Сондай-ақ Қ. Қожамияровтың композитор болуына ықпал тигізген жүздеген жылдар бойы ауызша дәстүр мен өнер ретінде ұрпақтан ұрпаққа сүйсіне берілген ұйғыр музыкасы. Қ. Қожамияров өзінің алдына ұйғырдың халықтық музыкасын бейнелейтін ерекше стилін табуды мақсат етіп қойды. Ғасырлар бойы халықтық дәстүрмен қанаттанған композитор ежелгі ұйғыр мәдениетінің тарихына деген тыңдаушыларының қызығушылығын оятады. Композитор ұйғырдың халық музыкасын зерделей зерттеп жүріп, әр түрлі әншілерге арналған өлеңдерді өңдеумен айналысады. Қ. Қожамияровтың пайымдауы бойынша, музыкантты тәрбиелеудің ең биік мақсаты музыка өнерінде жинақталған құнды рухани тәжірибені неғұрлым толық түрінде жеткізу. Ол музыка тілінде басты рөлді оның сыртқы көріністері емес, көркемдік идея, терең мазмұндылық атқарады, деп атап көрсетті. Ол үшін мазмұн – шығарманың басты иерархиялық принципі. Эстетикалық терминологиядағы «мазмұн» және «көркем бейне» сөздері музыкалық шығармада қолданылуы жағынан Қ. Қожамияров үшін, оның пайымдауынша, шамамен бір қатардағы бірін-бірі алмастыра алатын ұғыммен пара-пар. Қ. Қожамияров кең ауқымды мүдделелік, мақсарткерлік және міндеттіліктің кешенді (комплекті) әдістемелерін қолдану арқылы музыкалық және психологиялық еркіндікте тәрбиелеудің қажеттілігін өте жақсы ұғынды. Сондықтан да ол студенттің өз алдына шығармашылық жұмыс істеуіне мейлінше мол уақыт беруді талап етті. Қ. Қожамияров әрқашанда олардың рухани дамуын, шығармашылық мүмкіндіктерін арттыруға, шығармаларының белгілі бір құндылыққа ие болуын көтермелеуге талпыныс жасап келді. Толыққанды кәсіби мамандарды даярлап шығару үшін пәндерден сабақ берудің әдістемесі маңызды рөл атқарады, деп есептеді композитор. Солай бола тұрғанның өзінде, ол музыка ғылымы саласындағы жаңа жетістіктерді енгізу қажеттілігіне де баса назар аударды.

Қ. Қожамияров XX-шы ғасырдың екінші жартысындағы көрнекті қайраткерлерінің ортасында өмір сүріп, олардың көпшілігі шығармашылық және азаматтық ұстаныммен дүниетаным көзқарасын қалыптасуына үлкен әсерін тигізді. Белгілі ұлттық республиканың композиторларымен тығыз достық қатынасы байланыстырды; оның ең жақын достарының және ізбасарларының қатарында К. Қараев, Ф. Амиров, М. Ашрафи, Н. Жиганов, З. Исмагилов, В. Мухатов, Ю. Юзелюнас берік орын алды. Қазақстан композиторлары А. Жұбанов, Л. Хамиди, М. Төлебаев, Н. Тілендиев, Е. Рахмадиев, сондай-ақ ТМД елдерінің орыс композиторлары Д. Шостакович, Д. Кабалевский, А. Хачатурян, Т. Хренников, Р. Щедрин, В. Беляев, В. Виноградовтар өте тығыз араласып, шығармашылық достық қарым-қатынаста болуы да сазгердің дүниетанымына айтулы ықпалын тигізді. Әйгілі өнер қайраткерлері Қ. Қожамияровтың өмірбаяны мен шығармашылық мұрасын терең, толық зерттеп, қазіргі ұйғыр музыкасының тарихында алатын орнын атап көрсетті. Оның музыкалық шығармашылық және музыкалық-педагогикалық мұрасында қазіргі заманауи музыкалық өнердің барлық жанрларын қамтиған; опера, балет, симфония, ән-романстар, аспаптық пьесалар, концерттер, симфониялық поэма, оратория, увертюра, сюита, хорларға, арналған шығармалар, вокалдық және инструменталдық миниатюралар. Композитордың ұйғыр әндерінің интонациялық ырғақтарын полифониялық әдістер арқылы өнерге арнап өңдеуі, оларға жаңа реңк беруі бүгінгі жас композитор үшін үлкен өнеге.

Композитордың педагогикалық шығармашылық, әдістемелік, қоғамдық қызмет саласында көптеген құнды педагогикалық, музыкалық адамилық, ой-пікірлер, идеялары бар екендігін анық.

Қ. Қожамияровтың музыкалық - шығармашылық мұрасының композиторлық стилі өзгеше, негізінде ол халық фольклоры мен әдет-ғұрыптарын білу, сол арқылы ұлттық дәстүр рухында

тәрбиелеу, ұлттық ұйғыр өнерінің өткені мен бүгінгісін білу, Отанға деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу, қалыптасқан дағды мен дәстүр арасындағы қатаң реттеудің жоқтығымен ерекшелінеді. Композитор Қ.Қожамиров Қазақстан Композиторлар Одағының председателі мен Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясында ректор қызметін атқарып жүрген кездерінде көптеген маңызды жақтарына игі әсері тиіп, қоғамдық өмірде тұлға ретінде қалыптасуына ықпалын тигізді. Ол 40 жыл бойы сазгерлердің жас буынын тәрбиеледі. Аса сезімтал, көңілі жай ұстаз студенттердің шығармашылық бастамалары өзіндік әрекеттерін аяқ асты етпей, керісінше, олардың жеке-даралығын дамытуға назар аударып, «өз бет-бейнелерін» табуға көмектесті. Оның көптеген бұрынғы шәкірттері әлдеқашан еліміз өнерінің туын биік ұстап келеді. Солардың қатарында Б. Баяхунов, Т. Базарбаев, М. Маңғытаев, И. Масимов, И. Исаев, Н. Ғазизов, Ж. Дәстенов, Д. Лившиц, А. Луначарский, А. Көшербаев, Б. Қыдырбек, А. Мейірбеков, Н. Ахметов, Х. Сейтеков, А. Сейтеков, А. Жетпісбаев, С. Әбдінұров және басқаларды атап кетуге болады. Қ. Қожамировтың композиторлық класын вьетнамдық музыканттар Трань Тхань Ха, Ву Ван Ки, Гунь Тан Ши аяқтап шықты. Қ. Қожамировтың өмірі мен шығармашылығы біздің еліміздің музыкалық өнерінің жалпы бағытының бөлінбес бөлігі ретінде қарастырылады.

Тұлғаның сапасының дамуын белгілі нысанға келтіруі үшін «Садыр Палуан» операсы, «Чин Томур» балеті, «Отан» кантатасы, «Ризвангул» симфониялық поэмасы, «Гүлдене бер, Жетісу» ораториясы, «Жеңіс әні» шығармалары айғақтайды. Қ.Қожамировтың музыкалық шығармашылығы құнды, құтты материал, өйткені оның шығармашылығы жас ұрпақты ұлттық дәстүр рухына, патриоттық, интернационалдық сезімдерге тәрбиелеу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР Президенті Н.А.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы, 2003 жыл Ішкі және сыртқы саясаттың 2004 жылға арналған негізгі бағыттары. – Астана, 2003.
2. Назарбаев Н.А. «Қазақстан – 2030». Қазақстан Республикасының 2030 жылғы стратегиясы. Алматы, 1997.
3. Кирина К. Куддус Кужамияров. Монография о жизни и творчестве. - М.: «Советский композитор», 1980. - 96 с.
4. Музыкальная энциклопедия. - М.: «Советская энциклопедия», 1976. – Т. 3. - 755 с.
5. Хасанова Р.К. Мне повезло в судьбе быть первым. - Алматы, 2003. - 23
6. Кирина К. Куддус Кужамияров и уйгурская музыкальная культура. - Алматы.1994. – 11 с.
7. Ерзакович Б. К.Кужамьяров. /Музыкальная энциклопедия. М.: 1976. - С.87.
8. Бисенова Г. Воспевший свой народ. //Музыкальная жизнь 1986г. № 10.
9. Брусиловский Г. Первая уйгурская опера //Казахстанская правда. 1955, 24 июня.
10. Бирюков С. Из края мукамов //Советская культура. 1986, 9 января.
11. Варшавский Л. Назугум. //Алма-Атинская правда. 1956, 29 июня.
12. Джумакова У., Кетегенова Н.К. Х.Кужамияров // Казахская музыкальная литература 1920 – 1980 гг. Учебник. - Алматы. 1995.
13. Ерзакович Б. К.Кужамьяров. /Музыкальная энциклопедия. М.: 1976г. Стр.87.
14. Ерзакович Г. Молодая поросль искусства. //Казахстанская правда. 1964 г., 31 марта.

БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНІҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

**А.ҒҰМЫРЗАҚ
А.С.АУБӘКІР**

Түйіндеме:

Мақалада білім беру үрдісінің заманауи технологиялары негізінде психологиялық қызмет көрсетудің тиімділігі қарастырылған. Оқытудың жаңа технологияларын қолдана отырып мектеп оқушыларын ҰБТ психологиялық тұрғыдан дайындау мақсатында жүргізілген тренинг-сабақтар аясында қол жеткізген нәтижелер ұсынылған.

Сондай-ақ, жаңа технологияларды қолдану барысында мектеп психологының оқушылармен психологиялық жұмыстар жүргізуде жаңа технологияларды қолдану барысында кездескен өзгерістерге түсініктеме берілген. Жаңа технологияларды қолдана отырып жүргізілген тренинг-сабақ топ негізінде оқушыларда кездескен психологиялық ерекшеліктерге анықтама берілген.

***Тірек сөздер:** Кембридж, ҰБТ, тренинг, жаңа оқыту технологиясы, оқушы.*

THE EFFICIENCY OF PSYCHOLOGICAL SERVICE ON THE BASIS OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Abstract:

This article deals with the effectiveness of psychological services on the basis of modern educational technologies. Using the new teaching technologies, the results of the training sessions conducted in order to prepare the UNT psychological training are shown.

The article also clarifies the changes that school psychologist has encountered while applying new technologies in psychological work with pupils. At the same time, it clearly describes the psychological peculiarities which pupil has during training-based lessons.

***Key words:** UNT, training, new teaching technology, pupil.*

«Адамды бір нәрсені қайталауға үйреткеннен гөрі,
оған жаңалық ашуға көмектескен жөн»

Галилео Галилей

«Ұстаздың биігі ойлана қарасаң биіктей береді, үніле қарасаң тереңдей береді, қол созсаң қарсы алдында, айналсаң артында тұрғандай» - деп Сократ айтқандай Егеменді еліміздің дамыған мемлекеттер қатарына қосылу саясаты мемлекетіміздің түрлі салаларында жүзеге асырылуда.[1] Соның ішінде өскелең жас ұрпақтың әлемдік деңгейде білім беру мақсатына орай білім мазмұнына жаңаша қарау – басты міндеттердің бірі. Бүгінгі күндегі білім мазмұны мен әдіс-тәсілдерінің жаңаруы бәсекелестікке қабілеті мол, шығармашылық бағытта еңбектенетін, ой-қабілетімен ерекшеленетін тұлға тәрбиелеуді көздейді.

Сапалы білім ел болашағын айқындайтын басты көрсеткіш. Бүгінгі педагогикалық-психологиялық сауатты жас ұрпақ ертеңгі елтағдырын шешетін азаматтар. Олардың психологиялық жай-күйін бақылап, сапалы білім беру педагог-психологтардың басты міндеті.

«Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, білім, ар, мінез деген қасиеттермен ерекшеленеді», -деп Абай атамыз айтқандай, озық ойлы білімдер адамдар заманның, қоғамның өзгеруіне үлесін қосып келеді. Осындай қоғамдық әлеуметтік мәдени өзгерістер, дамулар мектептің оқыту процесіне әсер ететіні сөзсіз. Кез-келген оқыту белгілі деңгейде адамды дамытады. Оқыту технологиясы қаншалықты жаңа болғанымен мұғалім мен оқушы арасында тығыз байланыс туғыза алмаса, онда ол берген білім өз нәтижесін бере алмайды. Оқушының адам ретінде қалыптасуы белсенділік арқылы жүзеге асады. Заманауи технологиялардың басты мақсаттарының бірі – баланың оқыта отырып ой еркіндігін, белсенділігін, ізденімпаздығын қалыптастыру, өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру.

Осы орайда өз зерттеуімізде пайдаланған жаңаша оқыту технологиясы жоғарыда келтірілген ұстанымның нақты дәлелі.

Әйгілі зерттеуші Л.С.Выготскийдің «Дәстүрлі оқыту-бала дамуына тек қондырғы болып дамуға стихиялы әсер етсе, яғни «дамудың соңында жүрсе», жаңаша оқыту «дамытуды өзімен бірге ала

жүретін болады» - деген. Бұл ретте психологиялық білім беруде де тек дәстүрлі оқытумен шектеліп қалмай, психолог маман жаңаша технологияларды жиі қолданып отырған жөн.

Әр маман өз кәсібiнiң көшбасышысы. Көшті қалай алып жүремін десе де өз еркі. Ал көшті дұрыс бағыттау білу ол оның шеберлігі.

«Білім есте сақтау арқылы емес, өз ойының күш салуымен алынғанда ғана білім» десе Л.Толстой, Дж. Дьюи «Дәлел – іс-әрекетті қалай жасау жөнiндегі нұсқаулық емес, мәселелерді зияткерлікпен шешудегі және де білім беру саласындағы біздің мақсаттарды анықтаудағы болжам болып табылады» -деген екен. Осы қағиданы басшылыққа алып, оқушылардың назарын сабаққа аударып, өзара ынтымақтастық қалыптастыру үшін, әр сабағымызда амандасу, сергіту тренингтерін жиі пайдалануды жөн көрдік. Оқушылардың көңіл-күйін көтеру мақсатында әр сабақ барысында жиі түрлі психологиялық тренингтер өткізілді.

Осы орайда заманауи оқыту технологияларының бірі «Білім берудегі Кембридж тәсілдерін» пайдалана отырып өткізіген «Өз өзімізге мотивация жасау» тақырыбындағы 11-ші сынып оқушыларымен жүргізген сабақ нәтижесін ұсынамыз. Сабақтың мақсаты бітіруші сынып оқушыларының ҰБТ-ға дайындық кезіндегі мотивациясын тиімді пайдалануларына түрткі болу. Осы мақсат негізінде тренинг барысында оқытудың жаңа тәсілдері, АКТ ны пайдалану, сын тұрғысынан ойлау және оқу үшін бағалау модулдерін пайдалана отырып жоспар құрылып, жаңа оқыту технологияларының көмегімен баланың психологиялық жағдайын зерттеу мәселесі қарастырылды. Мәселен, оқытудың жаңа тәсілдері модуліне келер болсақ бұл орайда сабақ басында оқушылар түрлі фигурадағы қағаздардың көмегімен үш топқа бөліп отырғызылды. Яғни, сабақ басында парталар үш топқа бөлініп дайындалып тұрды. Әрине, әдеттегідей оқушылар бәрі келіп қалаған орындарына отырды. Бірақ оқушыларға түрлі фигуралар таратылып төртбұрыш фигуралар бір топқа, үш бұрыш фигуралар бір және дөңгелек фигураларды таңдағандар бір топқа іріктеліп отырды. Бақылау назарында жүрген А, В және С деңгейлі оқушылар үш топқа бөлінді. Осы орайда үш топ оқушыларына тапсырманы сыни тұрғыдан бағалату мақсатында «мотивацияға жетудің бес қадамы» тақырыбында текст таратылды. Бұл текстте негізі он бес қадам берілген. Оқушылар өзара пікірлесе отырып маңызды деп таныған бес қадамды таңдап алып келесі топтарға түсіндіру керек. Тапсырма бірқатар сұрақтармен жұмыс істеудің құрылымдық әдісі және ұжымдық жұмысқа тиімді ықпал ететін Джигсо әдісі түрінде берілді. Осы орайда дайындалуға берілген бес минут ішінде оқушылар топтық ережелерді сақтай отырып берілген тапсырманы мұқият орындады. Топ белсенді толықтыру арқылы әрекет етіп, бірін-бірі қолдау арқылы өзара пікірлесуге үйренді. Оқытуды үйретудің қозғаушы күші – Метатану екені белгілі, кей кездері метатануды қалай оқыту керек депте қолданамыз. Сонымен қатар оқушылар арасында ойлауға қабілетті және ойлау туралы ойлануға да қабілетті балалар да жиі кездеседі. [МАН32]. Барнс (1971ж.). Жалпы топта тіл қаншалықты жиі қолданылса, оқушылардың оқуына соншалықты тиімді әсер ететіні дәлелденді. Оқушылар топпен жұмыс жасай алды. Бұл орайда оқушылар алғашқы өткен сабақтан өзгешелік танытты. Берілген тапсырманы берілген уақыттың ішінде орындап үлгерді. Ережеге сәйкес топ арасындағы тұйық оқушыларды белсендіре отырып жұмыс жасады. Тақырып еркін болғандықтан оқушылар өз ойларын еркін ашық жеткізуге тырысты. Алдыңғы қатардағы бір топ берілген он бес ережені әр бір екі оқушыға бес қадамнан таратып берді. Әр оқушы өздеріне келген ережелердің адам мотивациясын жетілдіруде қаншалықты маңызды екендігін екеу ара отырып дәлелдеді. Бұл жерде оқушылар арасында сабақ барысында шағын топқа бөлініп, одан кейін өзара жұп болып жұмыс істегендері байқалды. Алты оқушыға бес ережеден таратып беріп әр екі оқушы арасынан бір ұйымдастырушы, бір бақылаушы және бір спикер дайындады. Спикер етіп дайындаған оқушы В деңгейлі бала. Сабаққа деген ынтымақ өте жоғары болғанымен ортаға шығып сөйлеуде жасқаншақтық өз-өзіне деген сенімсіздігі басым болатын. Сыныптастары алдыңғы кезеңде бұл оқушының тұйықтығын байқайтын. Осы жолы спикер етіп тағайындауларының себебі де осы болар деп түсіндік.

«ЖИГСО» бойынша «ЖИГСО» бойынша дәлелдеме кезінен көрініс берілген тапсырма

Келесі екінші топ оқушылары берілген тапсырманы өздері топ ара бірігіп орындады. Бұл топта өте белсенді оқушылар жиналған. Мәселен топтың спикері болып тағайындалған Елдос таңдалған ережелерді түгел өзі дәлелдеген жоқ, ол екі ережеден кейін Өсерге бағыттады, Өсер бір ережеден кейін Еламан жалғастыруын өтінді. Арасында С деңгейлі оқушы Әділетте өз ойын қосып кеткенді жөн көрді. Әділет сабағы өте жақсы оқушы. Бірақ, адамдармен қарым-қатынас барысында жиі қырсығып қалатын кездері бар. Осы мінезінің әсерінен сыныптастарымен ді бір қатар мұғалімдермен де жиі конфликтіге түсіп қала береді. Өзінің сыныбындағы А деңгейлі оқушымен жоғары деңгейде бәсекелескенді ұнатады. Алдыңғы сабақтарда Сұлтанмен бір топқа түсіп қалғанда осы мінезіне салып сабақта тыныш отырып алған кездері де болған. Бұл жолғы сабақта өзінің тобындағы белсенді оқушыларға еліктеп өзін белсенді көрсетуге тырысты. Сондай-ақ, қандай да туындаған бәсекелестік барысында компромисті түрде шығып отырды. Сонымен бірге, бұл топ оқушылары өздері таңдаған бес ережені дәлелді жеткізгеннен кейін, мысалдар келтіріп, өзара сұрақтар қойып, таңдалған тапсырмаларды дәлелді ашып бере алды.

Осылайша бұл топ оқушылары оқушының білім алуын қолдау үшін сұрақ қоюдың түрткі болу, сынақтан өткізу және басқаға бағыттау сияқты әртүрлі тәсілдерін [МАН, 37 б.] пайдаланып кетті.

Үшінші топта А деңгейлі оқушы отырды. Бұл топ оқушылары кумулятивтік әңгіме түрін белсенді қолданған тәрізді. Себебі бақылау барысында топ лидері әрі А деңгейлі оқушы Сұлтан берілген он бес ережені де өзі топтың басқа қатысушыларына оқып маңызды деп таныған бес ережені таңдап берді. Топтың басқа қатысушылары механикалық түрде келісе берді. Әрине, топ қатысушыларының арасында өз пікірлерін айтқан оқушыларда кездесті. Бірақ, топ лидерінің ұсынған пікірін қабылдап отырды. Осы орайда, Мерсердің зерттеген әңгіменің үш түрінің бірі кумулятивтік әңгіменің белсенді болғанын байқаймыз.(МАН,36). Бұл орайда, әңгіме білім алмасу мақсатында жүргізілгенмен, оған қатысушылардың өзгелер ұсынған қандай да болсын идеяларды төзімділікпен тыңдайды, деген пікірі нақты көрінеді.

Әр топ, өз ережелерін қорғап болғаннан кейін бір-бірін бағдаршам арқылы бағалады.

«Бағдаршам» әдісі Өзара ақылдасу кезінен көрініс бойынша бағалау кезі.

Оқытуды үйретудің қозғаушы күші бар ол- метатану, басқаша айтқанда оқу бар , сонымен қатар оқуды үйрету де бар адамдар ойлауға қабілетті және ойлау туралы ойлануға да қабілетті [нұсқаулық, 32 бет]. Барнс (1971) сыныпта тіл қаншалықты қолданылса, оқушылардың оқуына соншалықты әсер ететінін дәлелдеді. Оқушылар топпен жұмыс жасай алды. Топ басшылары көшбасшы бола отырып,

тобындағы үндемейтін оқушыларды сөйлете білді. Оқулықты пайдалана отырып, тапсырмаларды орындады. Сондай-ақ, осы тәжірбиелік жұмыс нәтижесінде біз әр топ оқушылары да тапсырмаларды жоспарлай отырып оларды орындау жолдарын ұйымдастыра білуге қабілетті болғанын байқадық. Уақытты ұтымды пайдаланды. Инновациялық көзқарастар мен идеяларды ұжыммен талқылай отырып жұмыс жасауға бейімделген.

Танымдық даму – баланың оқу және проблемаларды шешу қабілеті. Дәлірек айтқанда, танымдық даму оқуға деген қабілеттілік, сондай-ақ зейін, сөз сөйлеу, ойлау, негіздеу және шығармашылық зияткерлік сияқты қабілеттерді дамытуға және тұрақтандыруға қатысты. [МАН,72б.]. Осы орайда, оқушылардың танымдық қабілетін, ойлау, сөйлеу, зейін қою мүмкіндігін дамыту мақсатында мотивацияның теориялық мәселелеріне «суретпен жұмыс» әдісін пайдалана отырып қолдандық. Әдісті қолданудағы басты мақсат бейнелі суреттерді талдату арқылы сынып оқушылары арасындағы қарым-қатынасты зерттеуде, танымдық қабілеттерінің дамуына әсер ету, танымдық қабілеттерін дамыта отырып, өзіндік мотивацияларын жетілдіруге түрткі болу және мотивация ұғымының мәнін ашып ұғындыру. Бұл орайда, интерактивті тақтада мотивацияның түрлерін, анықтамасын жобалайтын суреттер көрсетіледі. Оқушылар суретке қарап, сыни тұрғыда ойлана отырып өз ой пікірлерін ұсынады. Одан кейін, нақты фактілермен сәйкестендіреміз. Осы орайда, В деңгейлі оқушы Мұхтардан алға жылжу бар екенін байқадық. Мұхтар ең бірінші көрсетілген суреттерді, өзінің күнделікті өмірде кездесетін жайттармен байланыстырып отырды. Осы орайда С деңгейлі оқушы Әділетте кейбір суреттерді адам бойында кездесетін жайттармен салыстыра бейнелеп отырды. Әр сабаққа жиі белсенді қатысып отыратын Сұлтан, Елдос, Еламан, Айсалқам, Айбол, Нұрдәулеттер бұл жолы да тыс қалған жоқ. Бұл оқушылардың тақтадан көрген бейнелер жайлы айтқан ойлары ғылыми дәлелдермен сай келіп отырды. Интерактивті тақтадағы бейне көрініс арқылы жаңа тақырыптың мәні ашылды, диалог арқылы сыни ойлауға шақырдым. «Сыныптағы қарым-қатынасты зерттеуде көздеген белгілі-бір өзара әрекеттестік үлгілер зерттеушілік әңгіме, ойлау қабілетінің дамуына ықпалын тигізетінін көрсетті. «Суретпен жұмыс» әдісі аяқталғаннан кейін оқушылар өздерін ойлау бутербродының үшінші қадамы бойынша бағалады. Бұл орайда, сабақта өте тұйық отырған оқушыларды белсендіру мақсатында тұйық оқушылардың орындығының артына сабақ арасында жүріп байқатпай пластелин жапсырдым. Тапсырма аяқталғаннан кейін кімнің орындығында пластелин бар сол оқушы бутербродтың үшінші қадамы негізінде сөйлейді, деп тарпсырма бердім. Осы кезде сабаққа пассив түрде қатысып отырған Нұрай бірінші болып байқады. Нұрай Елдостың және Еламанның көрсетілген бейне бойынша пікірлері жақсы шыққандарын айта келе, олардың өзге оқушыларға сөз бермей сөйлейтіндігін ескере кетті. Сондай-ақ, осы кезде пайдалана отырып, көрсетілген суреттердің ішінде өзіне жақын деп таныған суретке өз пікірін білдіріп өтті. Екінші, Мираста орындығына жабыстырылған пластелинді байқап өз еркімен ойын білдірді. Бұл орайда Мирас көрсетілген суреттердің ішінде ерекше ұнаған суреттер бойынша пікірін білдіріп, көрсетілген фактілердің ішінде ерекше деп танығандарын түртіп алғанын айтып өтті. Үшінші топта пассив отырған, Ерлан орындығына жабыстырылған пластелинді байқағанымен өз пікірін айтудан ұялды. Бірақ, сәл кідіргеннен кейін Ерлан өз қалауымен жалпы көрсетілген суреттердің мазмұнын түсіндіріп берді. Оқушыны ынталандыру мақсатында, сынып оқушыларымен бірлесе қол шапалақтап мадақтадық. «Жалпы мотивация дегеніміз не?, оқушылардың айтқан пікіріне қосатын қандай ойың бар»,- деген түрткі сұрақтан кейін, Ерлан Сұлтанның және Айсалқамның айтқан пікірлеріне қосылатындығын айтты.

Жалпы «суретпен жұмыс» әдісі оқушының бастапқы білімі мен дағдыларын назарға алып, оларды фактілер арқылы өрістетуге мүмкіндік берді.

Мұғалім оқушыларда Чиксентмихан (2008) «өзіндік мақсат», басқаша айтқанда өзін-өзі ынталандыра алады. Сабағымдағы бұрынғы дәстүрлі тәсілдеріме қарағанда қазіргі сабақтарыма өзгеріс енгізу арқылы, білім беру мен білім алудағы жаңа тәсілдерді қолданып әртүрлі жұмыс түрлерін жүргізу арқылы сабақтарымда қойған мақсатыма және оқушыларымың мынадай өзгерісін анықтадым: Оқушылар өз пікірлерін қысылмай айтып, кеңестер сұрап отырды. Әр кезде бәсекелесе әңгіме құрса да, салыстырмалы түрде бір-бірін тыңдап сөйлеуге бейімделді. Оқушылардың өзін-өзі реттеуі қалыптасты, жаңа тапсырманы сеніммен қолға алды, өз тәртібі мен өзгенің тәртібі туралы айта алды.

Сын тұрғысынан ойлау «ойлау туралы ойлану» деп сипатталған. Осы тұрғыда оқушылардың ойлау туралы ойлануларына мүмкіндік жасау үшін миға шабуыл әдісі жасалды. Бұл орайда, оқушылардың өзіндік ынтасы бар екенін іштей түсіндіру мақсатында «мотивация деген» тақырыбында бейнеролик көрсетілді. Бейнероликтің мазмұнында адамның алдына қойған мақсатына

қол жеткізу барысында кедергілер жөнінде көрсетілген. Сондай-ақ, сол кедергілерді қалай жеңуге болатындығы туралы әдістер ұсынылған. Оқушылар бейнероликті көріп отырып әр қайсысы іштей өз ойларымен салыстырды. Бейнеролик аяқталғаннан кейін өздерінің түсінгендерін жест арқылы бағалады. Түрлі смайликтерді көтеріп бағалау арқылы оқушылардың бейнероликті түсінген және қабылдаған деңгейін байқадық.

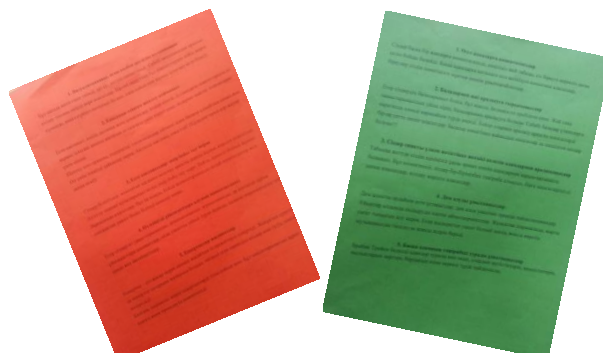
Мига шабуылға байланысты көрсетілген бейнеролик сәтінен үзінді

Аталған әдіс оқушылардың оқыту мен оқудағы сын тұрғысынан ойлау сияқты күрделі міндеттермен қатар, бұл үдеріс анықталмаған болжамдар мен құндылықтарды, проблемаларды мойындау және оларды шешудің тиімді құралдарын табуды, түрлі міндеттерді шешуде басымдықтарды белгілеудің маңызын түсінуге мүмкіндік берді. [МАН,45б.].

Келесі кезеңде оқушылардың жалпы өткен сабақ бойынша не түсінгенін анықтау мақсатында «Ойлау бутерброды» әдісі арқылы рефлексия жасалды. Бұл жерде оқушылар диалог стикері арқылы өздерінің сабақ барысында алған ойларымен бөлісті. Яғни, әрқайсысына таратылған стикерге «не жақсы шықты?», «не қиындық тудырды?», «нені жақсартуға болады?» қадамдары бойынша ой пікірлерін жазып, тақтада ілініп тұрған бутерброд бейнесінің қалаған жеріне жапсырады. Оқушылардың жазған пікірлерін оқи отырып мен «не жақсы шықты» қадамы бойынша мотивацияға жетудің бес қадамы кезеңі өте жақсы ұнағанын білдірген. Бұл кезеңде оқушылар өздеріне қажетті ақпараттарды жинақтап ала алған. Жалпы мотивациясын тұрақтандыра алмай жүрген оқушыларда кездесті, сыныптастарының өзара айтқан пікірлері мен дәлелдері және мысалдарының негізінде өзіндік ойларын толықтыра алғандығын атап өтті. Сондай-ақ, «не қиындық тудырды» қадамы бойынша оқушылар ұсынылған бейнероликті ойлану барысында байқалған қиындықтарын көрсеткен. Бұл жерде бастапқы кезеңде бейнероликті көру барысында оқушылар өздерінің негізгі проблемаларын көре алғанымен шешу тәсілдерін түсінбеген. Бұл жерде бейнеролик көрсетіліп біткеннен кейін мазмұны оқушылар арасында талқыланған жоқ. Одан кейін оқушылардың сұранысы бойынша бейнеролик қайталанып көрсетілгеннен кейін шешу жолдарын салыстырмалы түрде қарап түсінгендерін атап көрсеткен. Сонымен бірге, «нені жақсартуға болады» қадамы бойынша балалар «мотивацияға жетудің бес қадамы» және «суретпен жұмыс» әдістері кезінде жинақтаған ақпараттарын өз мотивацияларын өрістету кезінде қалай қолданатындығын жазған. Бұл арада, оқушылардың өткен сабақ бойынша қолданылған әдіс-тәсілдердің ішінен өздеріне тиімді тұстарын алып пайдалана алғаны мені өте қуантты.

Маслоу оқуды өзін-өзі көрсетудің бір жолы ретінде қарастыруға болады деп ойлайды. Өзін-өзі көрсету басты мақсат болғанымен, басқа сатылармен байланысты мақсаттар да басымдыққа ие бола алады. Бұған жұмысты аяқтағаннан алатын рахат сезімі мен импульстарды бақылауды жатқызуға болады. [МАН, 21б.]. Осы орайда өтілген сабақ негізінде оқушылардың өзін-өзі таныта білуде өз алдарына жоспар қоя білуі және сол жоспарды жүйелі түрде жүзеге асыра білуіне байланысты ақпараттармен қаруланды. Сондай-ақ, сабақты түрлендіріп оқытуда нәтиженің жоғары болатынын, оқушы қабілеттерін түрлі тәсілдер арқылы ашуға болатынын түсіндік. Оқушыны бағалауда басқа да бағалау тәсілдерін қолдануға болатынын білдік. «Джигсо» әдісін жүргізгеннен кейін топтық жұмыс

негізінде әлеуметтік өзара әрекеттестік дағдыларының дамығанын, содан кейін оқушылардың арасында қарым-қатынас біршама орнағанын, сондай-ақ, мұғалім ретінде олардың тиімді қарым-қатынас жасап және мәселелерді шешу дағдыларын дамыта алғанымызды байқадық.

ЖИГСО әдісі бойынша берілген тапсырмалар

«Суретпен жұмыс» әдісін қолдану арқылы оқушының ойлау-логикалық қабілетін дамыттым. Ойлауды дамыту үшін кеңейтілген сұрақтарды пайдаландым. Бұрынғы сабақтарымда менің рөлім басым болса, тиімді тәсілдерді үйреніп қолдану арқылы оқушылардың сабаққа араласуы олардың қызығушылығын оятатынын және жоғары нәтижеге қол жеткізетінін білдім. Оқушыларға өз жұмысым арқылы және білім беруді білімді ұсыну емес, өзінің жеке білімін қалыптастыру үшін мүмкіндіктер беру керек және мұны жүзеге асыру қажет деп ойладым. Сабақтың қорытынды нәтижесі: тақырып бойынша ойын өзектендіре алды, тақырыпты өз бетінше тәжірибелер жасай отырып, зерттеулер жүргізе алды, өз ойын еркін жеткізе білді, сыныптастарымен қарым қатынас нығайды. Соңғы жылдардағы зерттеулерде оқу адамның білім алудағы нақты мүмкіндіктерін пайдалану сипатын қалыптастырытын жиынтық, яғни бастан кешкен тәжірибе, әлеуметтік қарым-қатынастар мен құндылықтар, амал- тәсілдер мен көзқарастар бейімділіктің кешенді үйлесімі [МАН, 13б.] десе болады.

Жалпы бағдарламаны меңгеру–оқыту саласындағы көптеген өзгерістермен танысуыма, оларға талдау жасауыма, оқыту барысындағы көптеген жағдайларды, тәсілдерді тиімді пайдалануыма түрткі болды. Мәселен, мұғалім емес, оқушының ойын дәлелді жеткізе білуі, ой еркіндігі, топтаса, жұптаса отырып берілген тапсырмаларды бірлесе орындай алуы, бір-бірін тыңдап, сыйлап, өзара құрметтеуіне мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Sabaq. Kz. Білім беруде Кембридж тәсілдерінің қолдану тиімділігі.
2. Оқытушыға арналған нұсқаулық/ Бірінші басылым
3. www.senkazakh.com > ... > Оқу- ағарту, ойлары.

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ YANAŞMALAR

Sərxan CƏFƏROV*

Xülasə:

Məqalədə təhsil problemlərindən, Azərbaycanda təhsilin inkişafından, pedaqogikanın bir elm kimi meydana çıxmasından, bəzi aparıcı ölkələrin təhsil sistemlərindən, pedaqoji elmlər sisteminin yaranmasından, pedaqoji elmlər sistemində müqayisəli pedaqogikanın yerindən söhbət açılır, dünyanın müxtəlif hissələrindən olan pedaqoqların «müqayisəli pedaqogika», «müqayisəli təhsil», «müqayisəli etnopedaqogika», «komparativistika » anlayışları şərh edilir. Həmçinin tədqiqatın məqsədi, müasir dünyada təlim-tərbiyənin nəzəriyyə və təcrübəsinə təsir göstərən amilləri tədqiq etmək, onların eyni sosial-iqtisadi sistemə məsub ölkələrdəki məktəb və pedaqogikaya təsirinin nəticələrinin müqayisəli təhlilini vermək, dünyada maarifin inkişafında ən aktual, ümumi problem və meylləri bütövlükdə müəyyənləşdirilmək, xarici ölkələrdə olan müsbət təcrübəni öyrənmək və ümumiləşdirmək, böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi və təhsili sahəsində müqayisəli pedaqogikanın mövqelərinin, müasir pedaqoji nəzəriyyələrin inkişaf etmiş ölkələrdə pedaqogika və məktəbin inkişafına göstərdiyi təsirin konkret ideya və formalarının əsaslandırılmış şəkildə tədqiq etmək və müfəssəl izahat verməkdir.

Açar Sözlər: *Təhsil sistemi, Azərbaycanda təhsilin inkişafı, müqayisəli pedaqogika, müqayisəli etnopedaqogika, komparativistika*

NATIONAL AND INTERNATIONAL APPROACHES IN THE EDUCATION SYSTEM

Abstract:

The article highlights the problems of education, the development of education in Azerbaijan, the emergence of pedagogy as a science, the education system in some leading countries, the emergence of a system of pedagogical sciences, the place of comparative pedagogy in the system of pedagogical sciences, the interpretation of concepts «comparative pedagogy», «comparative education», «comparative ethnopedagogics», «comparativistics» by pedagogues of different countries of the world. The aim of the research is to explore the factors that influence the theory and practice of teaching in the modern world, to provide a comparative analysis of the consequences of their impact on the school and pedagogy of countries in the same socio-economic system, to identify the most current, common problems and trends in education throughout the world, to study and summarize positive experiences, to explore and to provide a comprehensive explanation of the positions of comparative pedagogy in the field of upbringing and education, the concrete pedagogy and the concrete ideas and forms of the influence of modern pedagogical theories on the development of pedagogy and school in developed countries.

Keywords: *System education, development of education in Azerbaijan, comparative pedagogics, comparative ethnopedagogics, comparative*

GİRİŞ

Müstəqil respublikamızda, hazırkı şəraitdə bütün elm sahələri ilə yanaşı, pedaqogika elmi sahəsinin də qarşısında çox mühüm vəzifələr durur. Bu vəzifələrdən ən başlıcası pedaqogikanın ayrı-ayrı sahələrində olan çatışmazlıqların, boşluqların aradan qaldırılmasıdır.

Hər bir ölkənin tarixində təhsilin dünya standartları səviyyəsinə yüksəldilməsi məhz müqayisəli pedaqogikadan çox asılı olduğuna görə onu daha geniş şəkildə hazırlayıb aşkara çıxarmaq təxirəsalınmaz vəzifələrdən sayılır. Çünki müasir dünyamızda təhsil sahəsində olan yeniliklərə, xüsusilə çağdaş dünya pedaqoqlarının təlim-tərbiyə sahəsində olan yeniklərinə istinad etmədən təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılması ilə bağlı irəliyə doğru heç bir addım atmaq olmaz. Bu gün yeni pedaqoji konsepsiyaların formalaşması prosesi dövrün, zamanın tələblərinə uyğun olaraq çox sürətlə inkişaf edir, onların təkmilləşdirilməsi prosesi hər gün həyata keçirilir.

Bunun üçün inkişaf etmiş ölkələrdə müqayisəli-pedaqoji araşdırmaların aparılmasına ciddi diqqət yetirilir. ABŞ-ın, Almaniyanın, Fransanın, Böyük Britaniyanın, İtaliyanın, İsveçrənin, Yaponiyanın və bu kimi ölkələrin müqayisəli pedaqogika ilə bağlı tədqiqat mərkəzləri, laboratoriyaları, institutları fəaliyyət göstərir. Bu ölkələrdəki həmin obyektlər istər etnopedaqogika ilə, istərsə də elmi pedaqogika ilə bağlı bütün

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin (Qubafilialı) magistrı, e-mail: sarxan_cafarov@mail.ru

yenilikləri izləyir və bu yeniliklərin ölkə üçün vacib olan ən zəruri ideyaların, müddəaların, təvsiyələrin tətbiqi ilə məşğul olur, onların təcrübə prosesinə gətirilməsinə səy göstərirlər.

Çünki bu ideyalar, müddəalar, təvsiyələr şagirdləri, tələbələri pedaqoji hadisələrin müqayisəli təhlil sahəsindəki biliklərlə silahlandırması, gələcəyin mütəxəssislərinin, xüsusilə müəllimlərin elmi, pedaqoji dünyagörüşlərinin formalaşması işində istisna kəsb edəcəyi şübhəsizdir. Nəzərə alınmalıdır ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, ölkədə aparılan təhsil islahatı ilə bağlı proqram, direktiv və sənədlərdə yetişən nəslin bilik, bacarıq və vərdislər sistemini milli koloritə və müsbət dünya təcrübəsinə istinad edərək qurulması təvsiyə olunur. Belə olan halda ölkəmizdə gedən təhsil islahatlarının qarşıya qoyduğu ən ümdə vəzifələrindən biri kimi qabaqcıl təcrübənin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

1. AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI

Azərbaycan təhsil sisteminin əsası eramızın üçüncü əsrində qoyulmuşdur. Belə ki, bu dövrdə ölkəmizdə ilkin savad təlimi verən ayrıca məktəblər mövcud olmuşdur.

İslam dininin Azərbaycanda yayılması ilə əlaqədar olaraq təhsil sistemi xeyli təkmilləşdirilmiş və o dövrün bir çox şəhərlərində geniş yayılmışdır. İslam dininin Azərbaycanda tətbiqi elmin də inkişafında mühüm rol oynamışdır. İstər Şərqdə, istərsə də ölkəmizdə görkəmli mütəfəkkirlərin, elmin müxtəlif sahələrində böyük uğurlar qazanmış alimlərin meydana çıxması məhz islam mədəniyyətinin yaratdığı geniş şəraitlə bağlıdır. Azərbaycanda elmin və təhsilin paralel inkişaf etməsi də məhz bu dövrə təsadüf edir. Təbriz, Marağa, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Həmədan, Ərdəbil və sair şəhərlər artıq X-XIII əsrlərdə sözün əsl mənasında elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Onu da qeyd etməliyik ki, bu dövrdə təhsil kütləvi xarakter almamışdı. Əhalinin yalnız müəyyən təbəqəsini əhatə edən bu təhsil həm də pullu idi. XVII əsrin ortalarında Azərbaycanda olmuş türk səyyahı Övliya Çələbi qeyd edirdi ki, 1647-ci ildə yalnız Təbriz şəhərində 47 orta, 600 ibtidai, Şamaxıda 7 orta, 40 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanın başqa şəhərlərində də təhsil sistemi bu cür inkişaf edirdi (Azərbaycan müəllimləri XIV qurultayın stenografik hesabatı, 2013:14).

Qeyd etməliyik ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda yüksək ali təhsil müəssisələri də geniş yayılmışdı. Gəncə, Şamaxı, Beyləqan, Naxçıvan, Bərdə, Təbriz, Marağa kimi şəhərlərdə fəaliyyət göstərən ali məktəblər, rəsədxanalar, kitabxanalar bütün dünyada məşhur idi. Yaxın və Orta şərq ölkələrində ilk ali təhsil müəssisəsi olan "Darülfünun" Qərb ölkələrində də böyük elmi mərkəz hesab edilirdi. XV əsrdə Təbrizdə yaradılmış bu ali məktəbdə 7000 nəfərə yaxın tələbə təhsil alırdı ki, onların da əksəriyyəti azərbaycanlı idi.

Sonrakı dövrlərdə təhsil sisteminin son dərəcə sürətlə inkişafı XX əsrə təsadüf edir. Xalqımızın təhsil sahəsində qazandığı nailiyyətlər böyükdür. Həqiqətən, keçilmiş yol bir daha sübut edir ki, təhsilin keyfiyyət səviyyəsi xalqın ümumi mədəni özülünü təşkil edir. Azərbaycanda ümumi icbari orta təhsilin həyata keçirilməsi respublikamızın konstitusiyasında təsbit olunmuşdur.

Təhsil sahəsində təlim-tərbiyə işinin məzmununun yüksəldilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təlim-tərbiyə sahəsində qazanılmış uğurların əldə saxlanması və daha da artırılması üzrə müəyyən işlər görülməkdədir.

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatları hər şeydən əvvəl təhsil sisteminin dünya standartları səviyyəsində qurulmasını tələb edir. İstər təhsil islahatı proqramında, istər təhsil konsepsiyası ilə bağlı materiallarda, istərsə də "*Təhsil haqqında*" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2009) məktəb və pedaqoji fikir tarixinə, müasir Azərbaycan pedaqoji fikrinə və ən əsası çağdaş dünyamızda baş verən yeniliklərə istinad etməklə yetişən nəslin dünyagörüşünün formalaşdırılması ən vacib şərtlərdən hesab olunur. Göstərilən sənədlərdə təhsilin humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması və demokratikləşdirilməsi ən zəruri amil kimi təvsiyə olunur (Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu, 2009: 10). Bunun üçün ölkəmizdə baş verən təhsil prosesini müasir dünyamızdakı təhsil prosesi ilə müqayisə etmədən uğur qazanmaq mümkün deyil. Ona görə də ölkəmizdə təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi müqayisəli pedaqogikanın öyrənilməsi, araşdırılması ilə şərtlənir. Bu zaman Azərbaycan təhsil sisteminin dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin təhsil sistemləri ilə müqayisə etmək və onlardan faydalanmaq imkanı yaranır.

Müstəqil respublikamızda, hazırkı şəraitdə digər elm sahələri ilə yanaşı, pedaqogika elmi sahəsinin də qarşısında çox mühüm vəzifələr durur. Bu vəzifələrdən ən başlıcası pedaqogikanın ayrı-ayrı sahələrində olan çatışmazlıqların, boşluqların aradan qaldırılmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, pedaqogikanı təşkil edən ən zəruri struktur kimi pedaqoji elmlər sisteminin nizama salınması uzun illərdən bəri həllini gözləyən problemlərdən hesab olunur. Pedaqoji elmlər sisteminə nəzər salsaq, görürük ki, körpəlik pedaqogikası, ibtidai təhsil pedaqogikası, tiflopedaqogika, oliqofren pedaqogika, valeologiya, didaktogeniya, müqayisəli pedaqogika və bu kimi digər sahələr zəruri tədqiqini gözləyir. Qeyd etmək vacibdir ki, pedaqoji elmlər sisteminə daxil olan müqayisəli pedaqogika da

bir elm sahəsi kimi bu günə qədər respublikamızda ciddi tədqiqat obyektindən kənarda qalmışdır. Yuxarıda sadaladığımız bölmələrin bir qisminə dair məqalələr, tövsiyələr, dərş vəsaitləri, dərşliklər, monoqrafiyalar yazılıb çap olunduğu halda müqayisəli pedaqogikaya aid əhatəli, ciddi araşdırmalar aparılmamışdır.

2. MÜQAYİSƏLİ PEDAQOGİKANIN BİR ELM KİMİ FORMALAŞMASI

Hər bir ölkənin tarixində təhsilin dünya standartları səviyyəsinə yüksəldilməsi məhz müqayisəli pedaqogikadan çox asılı olduğuna görə onu daha geniş şəkildə hazırlayıb aşkara çıxarmaq təxirəsalınmaz vəzifələrdən sayılır. Belə ki, müasir şəraitdə təhsil sahəsində olan yeniliklərə, xüsusilə çağdaş dünya pedaqoqlarının təlim-tərbiyə sahəsində olan yeniklərinə istinad etmədən təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılması ilə bağlı irəliyə doğru heç bir addım atmaq olmaz. Məhz bu səbəblərə görə də respublikamızda da müqayisəli pedaqogika elmin əhatəli şəkildə tədqiqini məqsəduğun hesab edirik.

“*Müqayisəli pedaqogika*” terminini ilk dəfə elmi dövriyyəyə (1817) tədqiqatçı Mark Antuan Jülyen Parijski gətirmişdir (1775-1848). O, özünün “müqayisəli pedaqogikaya dair araşdırma və ilkin qeydlər” adlı əsərində Fransa və İsveçrənin məktəb-pedaqoji təcrübəsinin təhlilini vermişdir (Кузьмина, Соколова, 1970: 118). Jülyen müqayisəli pedaqogika terminini işlətməklə, tərbiyənin, təhsilin, tərkib və üsullarının öyrənilməsini, həmçinin müxtəlif ölkələrdə təhsil təcrübəsinin analitik müqayisəsini zəruri saymışdı. O, müqayisəli pedaqogikanı bütün Avropa ölkələri üçün mədəniyyətin tərəqqisinə və xalqların vəhdətinə səbəb olacaq ümumi və pedaqoji nəzəriyyə kimi gördü.

Bu termindən daha sonra dahi rus pedaqoqu K.D.Uşinski və görkəmli yazıçı-pedaqoq L.N.Tolstoy istifadə etmişlər.

K.D.Uşinskinin əsərlərində “müqayisəli pedaqogika”, “müqayisə üsulu”, “müqayisə priyomu” epizodik yozumda sadalanmışdır. Müasir Azərbaycan pedaqoqlarından olan professor, əməkdar elm xadimi N.M.Kazımov respublikamızda ilk dəfə olaraq K.D.Uşinskinin müqayisə priyomuna müraciət etmişdir.

Həmçinin görkəmli pedaqoqlarımızdan biri olan F.B. Sadıqov elmi-pedaqoji ədəbiyyatda ilk dəfə olaraq “müqayisəli etnopedaqogika” terminini işlətməmişdir. O, bu xüsusda yazırd: “*Bu gün etnopedaqogikanın da müqayisəli şərhinə ciddi ehtiyac duyulur. Bir halda ki, etnopedaqogika tarixi – elmi pedaqogikanın əsas bölmələrindən hesab olunursa, deməyə haqqımız var ki, müqayisəli etnopedaqogika da müqayisəli pedaqogikanın ilkin mərhələsi sayıla bilər*” (Sadıqov F. B., Pedaqogika, 2006:153).

3. MÜQAYİSƏLİ PEDAQOGİKA, MÜQAYİSƏLİ TƏHSİL, KOMPARATİVİSTİKA ANLAYIŞLARININ ŞƏRHİ

Müasir elmsünaslıqda müqayisəli pedaqogikanı *komparativistika* da adlandırırlar. Komparativizm sözü (*lat. comparativus – müqayisəli*) oxşar təzahürlərin ümumi və fərqli cəhətlərini, tarixi inkişaf meyillərini, onların müəyyənləşdirilməsini, müqayisəsini və qarşı-qarşıya qoyulmasını bildirir. İngilis dilində də “*to compare*” sözü “*müqayisə etmək*” mənasını ifadə edir. “Komparativizm” anlayışına müxtəlif elmlərdə olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıqda da rast gəlmək mümkündür (Abbasov A. N. Azərbaycanca-İngiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti, 2006:96). Bu termindən müxtəlif xalqlara məxsus ədəbiyyat əsərlərində obraz və süjet xətlərinin inkişafının müqayisəli-tarixi təhlilini vermək üçün istifadə edilir.

Təhsil nəzəriyyəsində “*komparativistika*” anlayışı mahiyyətcə “*müqayisəli pedaqogika*” anlayışı ilə eynilik təşkil etməsinə baxmayaraq, bəzi pedaqoqlar tərəfindən bu “pedaqoji komparativistika” kimi də irəli sürülür.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, xarici mənbələrdə “*müqayisəli pedaqogika*” terminindən deyil, daha çox “*müqayisəli təhsil*” terminindən istifadə edilir. Bir çox xarici pedaqoji ədəbiyyatlara fikir versək, görürük ki, “*təhsil*” sözünün özü də (*ingiliscə “education”*) qərbdə işlədilən pedaqogika (“*pedagogie*”) sözündən fərqli olaraq daha geniş şərhə malikdir. Xarici pedaqoji əməllərə görə “*pedaqogika*” uşaqların təhsili və tərbiyəsini, “*təhsil*” isə inkişaf, təlim-tərbiyə və təhsilin vəhdətini bildirir. Buna görə də xarici mənbələrin təqdimatında “*müqayisəli təhsil*” (“*education compare*”) anlayışından daha çox, “*müqayisəli pedaqogika*” (“*pedagogie comparative*”) anlayışına rast gəlinir. Bir çox pedaqoqların “*müqayisəli pedaqogika*”, “*pedaqoji komparativistika*”, “*müqayisəli təhsil*” və “*komparativistika*” anlayışlarından eynimənalı sözlər kimi istifadə etmələrinə baxmayaraq, müasir nəzəriyyə və praktikada onlar arasında fərqlər mövcuddur. Tez-tez rast gəlinən həmin anlayışlardan eyni təzahür və proseslərin ifadəsi üçün istifadə edilir.

İngilis dilli ölkələrdə (*ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya, Kanada və s.*) “*müqayisəli təhsil*”, Almaniyada isə “*təhsil sistemlərinin müqayisəsi haqqında tədqiqat*” termini geniş yayılmışdır. Bütün bu sadalananlara baxmayaraq üstünlük “müqayisəli pedaqogika” termininə verilir. Çünki, bu termin adı çəkilən elmin mahiyyətini daha aydın şəkildə əks etdirir. Bu xüsusda, Fransa komparativisti olan A.Veksliarın əsaslandırılması diqqəti daha çox cəlb edir. O qeyd etmişdir ki: “*müqayisə obyektləri qismində təhsil sistemlərinin çıxış etməsinə baxmayaraq, müqayisə üsulu həmişə elmi təhlil xarakteri, yəni pedaqoji xarakter daşıyır, məhz buna görə “müqayisəli pedaqogika” termini daha münasibdir*” (Бульфон, 1996:36).

Pedaqoji elmin inkişaf edən gənc sahəsi kimi, müqayisəli pedaqogika elmi **terminalogiyada** (*lat. terminus — sərhəd, son hədd və yun. logos – məfhum, təlim*) müxtəlif cür ifadə olunur. Bu səbəbdən biz müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərini tədqiq edərkən anlayışların çox mənalığı və uyğunsuzluğu üzündən **linqivistik** (*lat. lingua – dil, dilçilik*) çətinlik çəkirik. Azərbaycan və Rusiyada geniş yayılmış “*müqayisəli pedaqogika*” (*Pedagogie comparative*) anlayışı əvəzinə xarici ədəbiyyatda tez-tez “*müqayisəli təhsil*” (*education comparee (fr.dili), comparative education (ing.dili)*) termini istifadə edilir

Prof. Henk Van Daele bunu belə izah edir: “*pedaqogika*” – XVIII və XIX əsrlərdə geniş yayılmış *termini* və *uşaqların tərbiyyəsi, təhsili haqqında elm deməkdir. XX əsrdə sosial-iqtisadi və sosial-mədəni proseslərlə əlaqədar olaraq təhsil haqqında təsəvvürlərlə yanaşı, təhsilin mövqeyi də dəyişdi. Təhsil insanın bütün ömrü boyu davam etdiyindən, formal və qeyri formal ola bilir. Buna görə də, “müqayisəli təhsil” anlayışı istifadə edilmə tezliyinə görə “müqayisəli pedaqogika”dan öndə durur* (Henk Van daele, 1990:118)

Məşhur fransız komparativisti Le Thanh Khoi də “*pedagogie*” (*pedaqogika*) və “*education*” (təhsil) terminləri arasında olan fərqi qeyd etmişdi. O, deyirdi ki, Fransada bu hər iki termindən eyni vaxtda istifadə edilir: “*Pedagogie*” anlayışı alimlər tərəfindən uşaqların tərbiyyəsi və ya tədris metodu haqqında elm kimi başa düşülür. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, “*pedagogie*” termini etimoloji cəhətdən yetkin bir insanın yalnız uşağa (*paida*) qarşı edilən hərəkətləri deməkdir. “*Education*” termini isə yetkin insanlara aiddir və tərbiyyənin tərbiyə olunana yönəldilmiş fəaliyyətini ifadə edir. Həmçinin bu onlar arasında dialoq şəklində baş verir və daha çox özünü-tərbiyəyə, yəni şəxsiyyətin özünü-tərbiyə etməsinə səy göstərməsinə diqqət yetirilir.

Xarici ölkə komparativistlərin əsərlərində müqayisəli pedaqogika və müqayisəli təhsil predmetinin fərqi aşkar etmək çox çətinidir. Müqayisəli pedaqogika, təhsil hadisələrini və faktlarını yəni sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni məzmunundan asılı olaraq təhsil təcrübəsini öyrənməsinə baxmayaraq təhsil haqqında elmlərin fənlərarası tərkib hissəsinə aid edilir (təhsil fəlsəfəsinə, təhsil tarixinə, təhsil iqtisadiyyatına, təhsil sosiologiyasına, təhsil psixologiyasına və s).

Xarici ədəbiyyatı öyrənərkən bizim üçün anlaşılması çətin olan “*education*” sözüdür. “*Education*” sözünə aid ilk yazılı nümunələrə 1530-cu illərdə rast gəlinib. “*Educare, educatio*” latın sözü olub “*inkişaf*”, “*təlim*”, “*tərbiyə*”, “*tədris*”, “*maarif*”, “*education comparee*” söz birləşməsində isə “*müqayisəli təhsil*” mənası verir. Biz hesab edirik ki, bu anlayışı sosial-tarixi məzmunu (XIX əsrin pedaqoji əsərlərində çox guman ki, söhbət müqayisəli tərbiyədən, XX-XXI əsrdə isə - müqayisəli təhsildən gedir) uyğun tərcümə etmək lazımdır.

Müasir ədəbiyyatda isə “*education*” sözü təhsil kimi başa düşülür və tərcümə edilir. Tərbiyə “*nurture*”, təlim isə “*training*” kimi tərcümə olunur. Fikrimizi aşağıdakı nümunələrlə bir daha təsdiq edə bilərik. Məsələn, 1) *Mikayil Jabbarov has been appointed as the Education Minister of the Republic of Azerbaijan by the Order of the President of the Republic of Azerbaijan of 19 April 2013* (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə Mikayıl Cabbarov Azərbaycan Respublikasının **təhsil** naziri təyin olunub); 2) *Therefore, were decided to make transition to the three-year training in order to reduce time spending on the primary education* (Odur ki, ibtidai təhsilə sərf edilən vaxtı azaltmaq məqsədilə üçillik **təlimə** keçilməsinə başlamaq məqsəduyğun hesab edilirdi); 3) *Modern school curriculum creates the basis to nurture a sense of patriotism in pupils* (Müasir məktəb kurikulumları şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda **tərbiyə** olunmasına zəmin yaradır).

NƏTİCƏ

Belənəticəyəgəlmək olarkı, ölkəmizdəhəyatakeçiriləntəhsilisləhətlərinihərşeydənəvvəlpedaqogikanınbütünsahələrinindünyastandartlarısəviyyəsinədəqurulmasınıtələbedir. İstərtəhsilisləhətləpogramında, istərtəhsilikonsepsiyasıiləbağlımateriallarda, istərsədətəhsilqanunundaməktəbvəpedaqoifiki tarixinə, müasirAzərbaycanpedaqojifikirinəvəənəsasıçağdaşdünyamızdabaşverənyeniiliklərəistinadətəmkəlayetişənnəslindünyagörüşününformalaşdırılmasınıvəvacibşərtlərdənhesabolunur. Göstərilənsənədlərdətəhsilinhumanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılmasınıvədemokratikləşdirilməsizəruriamilkimitövsiyəolunur. Bununüçünölkəmizdəbaşverəntəhsilprosesiniçağdaşdünyamızdakıtəhsilprosesiiləməqayisətmədənuğurqazannmaq mümkündür.

Ona görədəölkəmizdətəhsilinhəmməmunununuyaxşılaşdırılmasınımüqayisəlipedaqogikadançoxasılıdır. İstərxalqpedaqogikası, istərelmipedaqogika, istərpadaqogikatarixiiləbağlıölkəmizdəməvcudolanideyaların, müddələrin, nəzəriyyələrinxariciölkələrdəkiəyniadlıkomponentlərləməqayisəlişəkildəizaholunarsa, onlarınşərhimüqayisəlişəkildəöyrənilərsə, şübhəsiz,

ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatlarının zəruri yürüşünün şahiditəkəcə biz yox, beynəlxalq arenanın tədqiqatçıları da olabilər.

Azərbaycanda maarifin, təlim və tərbiyə məsələlərinin, habelə pedaqoji fikir tarixinin və ya xarici ölkələrdəki təhsil sistemlərinin xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənmək zərurəti meydana çıxdıqda tarixi-müqayisəli tədqiqat üsuluna üstünlük verilməlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq pedaqoji elmlər sistemində müqayisəli pedaqogika başlıca yerlərdən birini tutmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

- Abbasov A. N. (2006), Azərbaycanca-İngiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti. Bakı, Mütərcim.
- Ağayev M.H. (2001), Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil (Dərs vəsaiti). Bakı, ADPU.
- Azərbaycan müəllimləri XIV qurultayın stenoqrafik hesabatı (2013), Bakı.
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2002), Bakı, Qanun.
- Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu (2009), Bakı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı.
- Həşimov Ə. Ş., Sadıqov F. B. (2000), Azərbaycan xalq pedaqogikası, Bakı, Ünsiyyət.
- Kazımov N. M. (2003), Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri, Bakı, Çarşıoğlu.
- Sadıqov F. B., (2006), Pedaqogika (Təlim, təhsil, tərbiyə), Bakı, Bakı Biznes universiteti.
- Altbach P.G., Kelly G.P. (1986), *New Approaches to Comparative Education*. - Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Changing educational landscapes: educational policies, schooling systems and higher education: a comparative perspective, selected papers from the 23rd CESE conference. (2010), Edited by Dimitris Mattheou Dordrecht and London, Springer.
- Henk Van daele (1990), *Aims of Education and Development of Personality*, Brussels.
- Husen T. (1989), Educational research at the crossroads? An exercise in self-criticism // *Prospects*. - N 19 (3). - P.351-360.
- Khôi L. T. (1992), *Conceptual Problems in Inter-cultural Comparison // Theories and methods in comparative education / Schriewer J., Holmes B. eds. - Frankfurt am Main & New York: Peter Land, - P.87-114*
- Вульфсон Б.Л. (1972), Некоторые вопросы методологии исследования современной буржуазной педагогики и школы // *Советская педагогика*, №5, с. 85-97
- Вульфсон Б.Л., Малькова З.А. (1996), *Сравнительная педагогика*. - М.: Институт практической психологии, Изд-во Воронеж: НПО «МОДЭК».
- Джуринский А.Н. (2004), Интернационализация высшего образования в современном мире // *Педагогика*, №3, с. 83-92
- Кузьмина Е.Н., Соколова М.А. (1970), О сравнительно-педагогических исследованиях // *Советская педагогика*, №1, с. 117-125

КРЕАТИВТІ ЖӘНЕ ПРОДУКТИВТІ ОЙЛАУ НЕГІЗІНДЕ ФИЛОСОФИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒДАРЛАРЫ

Филос.ғ.д., аға оқытушы **Б.М. АТАШ***
Филос.ғ.к., доцент **М.ДЖЕКЕБАЕВА****

Түйіндеме:

Бұл мақалада креативті, шығармашылық, продуктивті, сыни ойлаудың аса маңыздылығы сипатталды. Оны қазіргі заманғы білім беру жүйесінде қолдану ерекшеліктері сараланды. Олар студенттерге берілетін нақты тапсырмалар бойынша көрсетілді. Бірінші, көне замандағы мифтердің, қазақ аңыздарының мазмұндарын баяндап олардың дүниетанымдық жақтарын ашып көрсету. Екінші, дүниеге діни көзқарасты талдау және қазіргі заманғы діни ахуал жөнінде ашық пікірталас жүргізу. Үшінші, «Философия пәні» және «Ежелгі Шығыс философиясы» тақырыптары бойынша терминдер мен түсініктерді қайта таразылау. «Антикалық философия» тақырыбы бойынша ағымдар мен бағыттардың негізгі мазмұнын және оның өкілдерін жинақтап жазып, оны өз бетінше жазба түрде баяндап беру. Өтілген үш тақырып бойынша 20 пункттен тұратын сөзжұмбақтар құрастыру. Өтілген тақырыптар бойынша тест сұрақтарын дайындау. Әрбір студент өз бетінше 15 сұрақ дайындап береді, жауаптарын көрсетпейді және оны студенттің өзі жауаптарын толық білуі оқытушы тарапынан сол сәтте тексеріледі т.б.

Тірек сөздер: креативтілік, сыни ойлау, философия пәні, әдістеме, студенттер, өтілген материалдар.

NEW ORIENTATIONS OF THE METHODOLOGY OF TEACHING PHILOSOPHY ON THE BASIS OF CREATIVE AND PRODUCTIVE THINKING

Abstract:

The article describes the special significance of creative, creative, productive, critical thinking. The peculiarities of the application of modern education in the system are analyzed. It is shown in specific assignments for students. First, show the worldview content in ancient myths and in Kazakh philosophy. Second, an analysis of the religious worldview and an open discussion about contemporary religious situations. Thirdly, rethink the terms and concepts "The subject of philosophy" and "Philosophy of the Ancient East". independently write about the currents and directions on the topic "Ancient philosophy." compile a glossary of 20 items. prepare test questions. Each student prepares 15 questions, does not show answers, and requires that he himself knows the answers. The teacher immediately checks it.

Key words: creativity, critical thinking, subject of philosophy, methodology, students, materials

Елбасы өзінің «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» атты мақаласында қоғамдық пәндерді оқытуға айрықша назар аудару қажеттігін атап өткен болатын. Осыған орай, философия пәні де жоғары оқу орындарының барлық мамандықтарының 2 курстарына жүргізілетін болғандықтан, оны оқытудың инновациялық әдістері мен әдістемелерін ұсыну заман талабы болып отыр. Философия пәні арқылы студенттердің дүниеге көзқарасы кеңейіп, сыни көзқарастары орнығып, өмір мен қоғам туралы тереңірек пайымдаулары қалыптасады. Біз осы орайда, студенттерге философия пәнінен СӨЖ өткізуде олардың креативті, шығармашылық, продуктивті, сыни ойлауына аса маңыз бере отырып, берілетін тапсырмалардың негізгі бағдарларын ұсынамыз. Ол үшін алдымен, ойлаудың осы түрлеріне, оның маңыздылығына қысқаша шолу жасап өтпекпіз.

Бүгінгі таңдағы әлемдік өркениет көшіне ілесуді және оның алдыңғы шебінде болуды мақсат еткен еліміздің стратегиясы дамудың барлық алғышарттарын да назарда ұстап отыр. Экономикалық өрлеу қашанда әлемдік аренадағы саяси-әлеуметтік қатынастардың ыңғайластырылған кеңістігінде орнығады. Сондықтан Қазақ Елі де осындай дүниежүзілік ынтымақтастық кеңістігінен өзіндік орнын айшықтауы тиіс. Олай болса, экономикалық байланыстарды өрістетудің маңызы алғышарттарының бірі десек, рухани-мәдени толысу да оның түпсебептері болып табылады. Сондықтан, көп салалы руханилық пен мәдениеттіліктің тармақтарының бірі – еліміздегі зиятты капиталды нығайтуға келіп тіреледі.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

** С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ

Осындай объективті қажеттілік сайып келгенде, жастардың зияттылық әлеуетін одан әрі арттырумен келіп сабақтасады. Бұл жастардың тек қана бірді-екілі өкілдерін ғылыми шығармашылыққа тарту ғана емес, мүмкіндігінше, неғұрлым кең аудиторияны қамту нысанаға алынып отыр. Осындай ұстаным «зиятты ұлт» қалыптастыру саясатын туындатты да. Яғни, қоғам дамуындағы «адам капиталы», «адам ресурсы» деген сияқты түсініктердің жаңарған формасы «зиятты ресурс» дегенге келіп саяды.

Ендеше, бізге қажетті қазіргі «зияттылық» - білімді негізге ала отырып, шығармашылық ойлауды талап ететін, ақылдың тапқырлығын басшылыққа алатын ілгерішіл және жігерлі, он нәтижелі психологиялық үдеріс болып табылады. Қазіргі психология мен философияда осы үдеріске тікелей байланысты немесе оған тура сәйкес болып келетін мынадай құбылыстар бар: өрісті ойлау (продуктивті ойлау), креативті ойлау (жаратушы ой), шығармашылық ойлау (творчестволық қабілет), сыни ойлау (критикалық ой), интуитивті ойлау т.б.

Өрісті ойлау – бұрын болмаған идеяны, жаңа пікірді тудырушы, ешкім айтпаған жаңа ой айту дегенді білдірсе, креативті ой да осындай мағынаға келіп жуықтайды. Бұған Әл-Фарабидің «білімді болу деген сөз – белгісіз нәрсені аша білу қабілетіне ие болу деген сөз» деген даналық сөзі осыны аңғартса керек. Дегенмен, біз «білімді болу» деген тіркестің орнына «ғалым болу» деген тіркесті ұсынғымыз келеді. Бұл тұста айта кететін жайт, біз «продуктивті логика» деген түсінікті енгізе отырып, оның қазақша баламасын «өрісті логика» деп атауды жөн көрдік.

Бұл жердегі креативтілік – жаңа ойды жарату, тудыру, өндіру деген түсінікке келіп саяды. Демек, бұлар ой өндірісі дегенді білдіреді. Ал шығармашылық ойлау да осындай мағынаға жақын, бірақ бұлардан айырмашылығы ол көбінесе өнер иелеріне байланысты айтылады. Өнер мен ғылым қашанда жаңашылдықты қажет етеді, егер өнер туындысы біреуді қайталайтын болса немесе оның үлгісін көшіріп алатын болса, онда ол өнер емес. Ал неғұрлым тың, мүлде төлтума, ешқашан қайталанбайтын туындылар дүниеге келген жағдайда, онда ол талант деп аталады. Талантсыз адам өнер иесі де, ғалым да бола алмайды. Талантқа берілетін тағы бір жауапкершілік – тек жаңа ойды бір реткі акт түрінде тудыру емес, үнемі-үздіксіз, талмастан жаңа идея тудыру.

Сыни ойлау – өзінің немесе өзгенің идеясына сыни көзбен талдау жасау: Осы тұста: «Критикалық ойлаудың мәні өзінің немесе басқа біреудің ойын бағалап, сараптау кезінде іс-әрекетке және көз жеткізуде озық ойды қалыптастыруда жатыр. Критикалық ойлаудың өзегі қате ойлауды андай білу, қорытындыны айқындау, нақтылық пен дәлелді бағалау, және нәтижені сараптай білу секілді бірқатар дағдыларда жатыр. Критикалық ойлаудың қорытындысы деректер мен бөтен біреудің пікірін өзіңе сіңіріп алу емес, пікірге төрелік айта білу және өз пікіріңді алға тарта білуде жатыр», -деп пайымдалған пікірлер бағытын ұстанатын боламыз[1,126.].

Интуитивті ойлау – талдау мен сараптаудан, логикалық операциялардан тыс, ақиқатқа тез, бірден жету, ақпараттардың ішкі сезім түйсігі арқылы сол сәтте адамның өзіне де беймәлімдеу жағдайда қабылдануы.

Бірақ бұл тұста, біз ойлаудың шығармашылық ойлау, креативті ойлау, сыни ойлау, стандартты емес ойлау т.б. онымен мағыналас түрлерінің жалпы атауын «өрісті ойлау» деп алуды жөн көрдік.

Сондықтан, «қалай өрісті ойлауға болады, жаңа ой тудырудың, еркін ойлаудың өзіндік бір шарттары, қалыптары мен жүйесі бар ма, қарапайым сананы қалай өрісті ойлауға бейімдей аламыз?» деген сияқты сауалдар қоя отырып, оның белгілі бір бағыттары, өзіндік мәнері бар екендігін ұсынамыз. Мысалы, психолог Д. Халперннің пікірінше, әр түрлі жағдайда қолдануға болатындай етіп сыни ойлаудың құрылғыларын оқыту арқылы арнайы енгізуге болады және ол маңызды іс болып табылады[2,556.].

Олай болса, біз, өрісті ойлаудың бағыттарын іздестіре келе, оның мәнерлері мен өзіндік ерекшеліктері бар екендігін ұсынып, оны «өрісті (продуктивті) ойлаудың әдістемелік нұсқаулары» деп атап, формулалармен белгілеп, нақты мысалдар келтіре отырып, кейбір бағыттарын ғана түсіндіріп өтуді жөн көрдік.

Бірінші тапсырма: Көне замандағы мифтердің, қазақ әфсаналараның мазмұндарын баяндап олардың дүниетанымдық жақтарын ашып көрсету. Оқытушы-профессор бір мифтің мазмұнын баяндап, оның дүниетанымдық жақтарын, маңызы мен мағынасын, ондағы рәміздік, образдық бейнелерге герменевтикалық талдау жасап, демифологизацияның үлгісін көрсетеді, әрбір студент өзі білетін кез-келген мифті таңдап алып, оны осы үлгімен жазба жұмыс түрінде талдап, оқытушыға тексертеді, жұмыс нәтижесін тапсырады. Ең басты шарт, студенттің өз бетінше шығармашылық

ойлауы мен оның нәтижелері болып табылады. Яғни, түсіндірушінің өзіндік тың ойлары мен идеялары бұл тұста басты назарға алынып, негізгі бағалау өлшеміне айналуы тиіс. Көлемі 0,2-0,3 б.т. болуы шарт және оны орындаушы баяндап беруі қажет.

Екінші тапсырма: Дүниеге діни көзқарасты талдау және қазіргі заманғы діни ахуал жөнінде ашық пікірталас жүргізу. Студенттің ойын еркін білдіруге мүмкіндік ашылады, өз ойын ашық білдіріп, пікірталасқа белсене қатысқан студенттер ескеріледі.

Оқытушы-профессор қазіргі заманғы діни мәселелер жөнінде сауалдар тастайды: діни таным бізге қандай оңды, жағымды, тиімді нәтижелер беріп отыр; діни экстремизм мен сектанттық бағыттардың қазіргі қоғамдағы ықпалы және онымен күресудің жолдары; діни дүниетанымның ғылыми дүниетанымға қарағанда қандай ерекшеліктері бар т.б. Әрбір студенттер орындап келген тапсырмаларын баяндап, өзара ашық пікірталас жүргізеді, нәтижесі жергілікті БАҚ-да жариялануы жолға қойылады.

Үшінші тапсырма: «Философия пәні» және «Ежелгі Шығыс философиясы» тақырыптары бойынша терминдер мен түсініктерді қайта таразылау. Әрбір студент осы тақырып аясындағы глоссарийден терминдерді теріп жазып, оған түсініктемелер беріп, өздігінше мысалдар келтіруі тиіс. Жұмыс нәтижелерін оқытушыға арнайы тапсырады. Бұл жерде, студенттің сол терминнің мағынасын қаншалықты деңгейде түсінгендігі маңызды болып табылады. Олай болса, бағалау өлшемі де осы негізге сүйенеді. Берілген немесе таңдалып алынған терминдердің саны мен мөлшері СӨЖ-ге берілген уақытқа байланысты шартталады (5-7 термин). Бағалау терминдерге келтірілген мысалдардың дәйектілігімен, өз бетіншелігімен өлшенеді. Плагиат немесе көшіріп алу табылса, бағасы төмендетіледі.

Төртінші тапсырма: «Антикалық философия» тақырыбы бойынша ағымдар мен бағыттардың негізгі мазмұнын және оның өкілдерін жинақтап жазып, оны өз бетінше жазба түрде баяндап беру. Ол кейде әрбір студентке оқытушының жеке сауалы бойынша жауап беру арқылы жүргізілуі мүмкін, бұл жағдайда, әрбір ағым әрбір студентке бөлек-бөлек сұрақ ретінде қойылады. Мысалы, натурфилософтарды, софистерді, киниктерді, киренаиктерді, пифагоршыларды, эпикуршыларды, перпатетиктерді, стоиктерді, элеаттарды т.б. бөлек-бөлек беруге болады. Тексеру кезінде, ауызша сұрақтар қойылады: мысалы, кинизм өкілдерін атап көрсетіңіз?

Бесінші тапсырма: Өтілген үш тақырып бойынша 20 пункттен тұратын сөзжұмбақтар құрастыру. Әрбір студент өз бетінше 20 пункттен тұратын сөзжұмбақ құрастырып береді, бірақ жауаптары жазылмаған болуы тиіс, оны оқытушыға тапсырады, сол сәтте оның жауаптарын өзінің анық білетіндігі экстренні тексеріледі. Сөзжұмбақтарға жасырылған сөздер философтардың есімдері, философиялық бағыттар, терминдер т.б. болуы тиіс. Плагиат пен ұқсастықтар болған жағдайда бағалары төмендетіледі. Жұмыс А4 форматқа компьютермен теріліп берілуі тиіс.

Дайындалған сөзжұмбақтарды шешу үшін ол студенттердің өздеріне беріледі, өзі дайындаған нұсқа өзіне келмеуі қадағаланады немесе басқа топтар дайындаған сөзжұмбақтар беріледі. Оны дұрыс не, теріс шешкендігі сол сәтте тексеріледі. Әрбір жауап бір баллмен белгіленеді. Мәселен, студент 15 дұрыс жауап шешсе, 15 балл қойылады.

Алтыншы тапсырма: Өтілген тақырыптар бойынша тест сұрақтарын дайындау. Әрбір студент өз бетінше 15 сұрақ дайындап береді, жауаптарын көрсетпейді және оны студенттің өзі жауаптарын толық білуі оқытушы тарапынан сол сәтте тексеріледі. Уақытты үнемдеу үшін әрбір студентке дайындаған сөзжұмбағы бойынша 2-3 сұрақтан беріледі. Оларда да кілттік және мағыналы ғылыми ұғымдар жасырылуы тиіс.

Дайындалған тест сұрақтары студенттердің өздеріне шешу үшін беріледі, бұнда өзі дайындаған тесті өзіне келмеуі қадағаланады немесе басқа топтар дайындаған тестілер беріледі. Жауаптарының дұрыс, не теріс екендігі сол сәтте оқытушы тарапынан тексеріледі. Бағалау қанша жауап тапқандығына байланысты. Мәселен, 12 тапса, 12 балл.

Шешілген тест сұрақтары жауаптарымен қоса, студенттерге таратылады, оның қателіктерін табу мақсат етіледі, қатесі жоқ болған жағдайда өзіне берілген тестінің «қатесі жоқ» екендігін студент дәйектеп беруі тиіс. Қосымша оны да бағалуға болады.

Жетінші тапсырма: Барлық өтілген материалдар бойынша оқытушы өзі дайындаған тест сұрақтарын береді, әрбір студентке әр түрлі болып келуі үшін оның бірнеше нұсқасы болғаны жөн. Оның жауаптары оқытушы тарапынан тексеріліп, қателіктері сол сәтте айтылады.

Сезінші тапсырма: Өтілген тақырыптар бойынша терминдердің мағынасы мен түсіндірмесі ауызша сұралады. Әрбір студентке түсіндірілмеген терминдер сұрақ ретінде қойылып отырылады.

Бағалау қанша терминдерге жауап бергендігіне байланысты. Мәселен, 10 баллдық СӨЖ болса, он сұрақ, оның тоғызына жауап берсе тоғыз балл.

Тоғызыншы тапсырма: Әрбір студентке философтардың даналық сөздері немесе афоризмдері бесеуден таратылады. Оның авторын табу және мағынасын өз бетінше түсіндіріп беру тапсырылады. Нәтижесін жазба түрінде оқытушыға тапсыруы тиіс. Мәселен, «Адам барлық заттардың өлшемі..», «Өзіңді-өзің таны», «Менің білетінім бір-ақ нәрсе ..», «Әлемде даналық, адамда балалық бар», «Білім – күш» т.б. бұлардың авторларын студент тауып беруі тиіс. Бағалау да қаншасын дәл тапқандығына байланысты.

Оныншы тапсырма: Әрбір студентке бес-он шақты әрбір философтардың еңбектерінің атаулары ғана тапсырылады. Олардың бірін-бірі қайталамайтындығы, тек бір-екі ғана емес, әр түрлі философ болғандығы жөн. Әрбір студент өзіне берілген тапсырма бойынша бұл еңбектердің авторларын табуы тиіс. Ол жазбаша түрде тұсына жазылып, оқытушыға тапсырылады. Мәселен; «Қайырымды қала тұрғындрының көзқарастары»; «Таза ақылға сын»; «Рух феноменологиясы»; «Этика», «Жаңа Органон», «Саясат», «Левиафан» т.б. Бұл тұста, атаулары бірдей, авторлары әр түрлі еңбектер берілмеуі тиіс. Бағалау СӨЖ ге берілетін баллға байланысты.

Он бірінші тапсырма: Әрбір студентке бір-бір философтың есімі беріледі. (Кейбір еңбектері анықталмаған немесе мүлде болмаған философтар берілмеуі тиіс) Ол студент өзіне тағайындалған философтың еңбектерін тауып, тізіп жазып беріп, сол арқылы ол философтың жалпы танымдық аясын қысқаша сипаттайды. Тексеру кезінде студенттердің бәрі қатыстырылып, өзге студенттің тапсырмасына қосымша жауап бергендерге қажетті балл қойылады.

Он екінші тапсырма: Шығармашылық ойлау тестілері таратылады немесе логикалық сауалдар қойылады. Әрбір студент өзі белгілеген жауаптарын түсіндіріп беруі тиіс. Бұнда жауаптардың дұрыс немесе теріс екендігі маңызды емес, студенттің өзінің ойын негіздеуі маңыздырақ. Олар мынадай бағыттарда құрылады.

1. *Философияның барлық категориялары болмысқа кіреді, неліктен оларды бөлек-бөлек ажыратқан?*

А) болмыс орталық, жалпы категория болғандықтан, басқа жалқы ұғымдарды нақтылай зерттеу үшін

В) кез-келген нәрсені топтап, жіктеп зерттеу үшін

С) бұлай бөлу де, бұлай зерттеу де шарты

Д) бұлардыңбәрі болмысты құрайды, сондықтан арнайы категория деп оларды қарастырмау керек.

2. *Өнер мәдениетке енетін болса, арнайы өнер философиясын қарастырудың қажеттілігі қанша?*

А) Мәдениетке өнер енбеуі мүмкін

В) мәдениет салаларын жіктеу қажеттілігіне байланысты

С) бұның қажеттілігі айтарлықтай қажеттілік емес

Д) бұл жалпы мен жекенің қатынасы бойынша алынған

Е) бұл аса маңызды мәселе болып табылмайды

3. *Адасу жалған болғанда:*

А) қателік болады

В) өтірікке ұласады

С) адасу үшін қателікке айналады

Д) ақиқат болып шығады

Е) жалған адасу деген болмайды

4. *«Әлемдік ақыл» түсінігі ақиқат па?*

А) мистикалық ақиқат

В) ақиқат болуы мүмкін

С) белгісіз

Д) философияда бұл шешілмейтін мәселе

Е) мәселенің қойылуының өзі қателік

6. *Егер сенімді дәлелдесе, ол:*

А) ақиқатқа айналады

В) дәлелдеу мүмкін емес

С) сенімнің де өз дәлелдері бар

Д) бұл күрделі проблема

Е) дәлелдесе де сенім күйінде қала береді

7. Болашақтың өткенге айналуы қай сәтте?

- А) осы шақ арқылы оны жүріп өткенде
- В) болашақ үнемі болашақ күйінде, жақындаған сайын алыстай береді
- С) өткен мен болашақтың диалектикасы бойынша
- Д) уақыт кері аққанда өткен болашаққа айналады, болашақ өткен болып шығады
- Е) егер даму циклды болатын болса, болашақтың барлығы да өткен

8. Дүние барлық жерде, ал ол жоқ жерде ше?

- А) хаос
- в) Ештеңе
- с) жоқ жер болмайды
- д) өзге болмыс болуы мүмкін
- е) мәселе мәнсіз

Бұл тесттер мен логикалық сауалдар оқытушы тарапынан оңай, орташа, қиын болып үш топқа жіктеледі. Бұл тапсырма бірте-бірте қарапайымнан күрделіге қарай ауысып отырады. Сөйтіп, студенттердің шығармашылық ойлауы мен логикалық ой түйюлері де жетілетін болады. Сауалдар мен тесттер тек философия пәнінен ғана қатысты емес, жалпы мәселелерді қамтитындай болуы да ықтимал.

Бұндай тапсырмаларды көптеп ұсына беруге болады. Дегенмен, олар студенттердің өз бетінше дағдылы ойлауымен қатар, шығармашылық ойлауына аса көңіл аударуды негізге алуы қажет. Студенттердің бір-бірінен көшіріп алып қайталамауы үшін немесе басқа да дайын өнімдерді пайдаланбауы үшін, әрбір студентке жеке-жеке тапсырмалар беріледі және ол тек өзіндік ойын білдіруге бағытталып, басқа көздерден алынбайтындай болуы тиіс.

Бірақ кейбір студенттердің шығармашылық ойлау қабілеттері болмауы мүмкін. Оқытушы оны да ескеріп, олармен жеке жұмыс жүргізіп, қосымша әдебиеттер беріп, креативті ойлауға баулуы тиіс. Қажет кезінде жеке жұмыстар жүргізуі де қажет.

Қазіргі таңда студенттердің білімі басты назарда. Бірақ көп жағдайда олардың ғылыми ойлауына, жаңалық ашу логикасына көп мән беріле бермейді. Білімді болу ғалым болу емес, ғалым әрі білімді, әрі продуктивті ойлауы тиіс. Студенттердің, магистранттардың ғылыми ойлауға бейім болмауының объективті және субъективті себептері бар. Объективті себептері: логика пәнінің оқытылмауы, білімге ғана аса көңіл бөлініп, креативті ойлауға көңіл бөлінбеуі, продуктивті ойлауға машықтандыратын әдістемелік құралдардың болмауы, оның ішінде қазақ тіліндегі материалдардың мүлде аз екендігі т.б.

Логика пәнінің бакалаврларға, тіпті магистранттарға оқытылмауы. Сондықтан да олар қарапайым логика заңдары мен операциялар білмегендіктен, ғылыми және шығармашылық ойлауда белсенді бола алмайды. Осыған орай, бұрынғы Кеңестік дәуірдегі оқу бағдарламасына енгізілген барлық мамандықтағы 4 курс студенттеріне оқытылатын логика пәнін қайтадан енгізу қажет деп есептейміз.

Креативті ойлауға көңіл бөлінбеуінің алдын алу үшін студенттер мен магистранттарға осы саланың білікті мамандары арнайы курстар ұйымдастыруы қажет. Алдымен, әрине, білім қажет-ақ, дегенмен, екеуін қатар алып жүру мақсаты қойылуы тиіс. Студенттердің өз бетінше ойлауына да аса маңыз берілуі тиіс. Бұл жеке ғылыми клубтар, дөңгелек үстелдер т.б. өткізу арқылы жүзеге асып отыруы тиіс.

Продуктивті ойлауға машықтандыратын әдістемелік құралдарды қазақ тілінде көптеп және бірнеше баламалы нұсқаларын шығару қажет. Бұл тек философия үшін ғана емес, барлық саланың мамандарына арналған барынша әмбебап сипат алуы тиіс.

Қорыта айтқанда, студенттердің шығармашылық ойлауын машықтандыру мен философия пәнін білім алу қатар жүргізіліп отырылуы тиіс. Олай болса, бұл тұста философия пәнінің мәртебесі мен беделі артып, бұл ғылымды оқытуға да жауапкершіліктер арта түседі деген сөз. Философияның негізгі қызметтерінің бірі – танымдық, дүниеге көзқарастық т.б. бұл тұста қайтадан өзінің мәніне еніп, шынайы келбетін паш ете алады. Бұл жастардың шығармашылық ойлауына, кретивтілігіне және рухани жаңғыруына да өз кезегінде белгілі бір деңгейде септігіне тигізеді деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Коржумбаева А., Бекахметов Г. Критикалық ойлау негіздері.-Астана.- 208б.
2. Халперн Д. Психология критического мышления.- Серия: Мастера психологии, Питер, 2000.- 213с.

THE USE OF INTERACTIVE METHODS IN THE COURSE METHODOLOGY OF TEACHING MATHEMATICS

B.R. KASKATAYEVA*

Abstract:

This article discusses the use of interactive methods in the course of methods of teaching mathematics (MPM), as the main means of training future teachers of mathematics for professional activities. The urgency of the interactive method in the formation of search skills to solve practical problems and constructive abilities, in the introduction of students to independent research. The aim of the study is to use an interactive method for the formation of search skills to solve practical problems when solving construction problems. The paper uses research methods as a theoretical analysis of domestic and foreign scientific literature on the problem of research; observation, generalization; as a result, we have determined the structure of the solution of the "task to build", consisting of four stages: analysis, construction, proof, research. The peculiarity of this structure when using the interactive method is a non-standard attitude to the organization of the "proof" stage, which allowed not only to gain new knowledge, but also to develop the cognitive activity, skills of analysis and self-analysis in the process of group reflection. The article proposes the study and use of the program "the Geometry's Sketchpad" in practical classes of MPM, which allows with little effort to create high-quality drawings and achieve the best location of their elements, without redrawing the drawing again.

Keywords: professional activity, interactive method, building tasks.

Түйіндеме:

Бұл мақалада болашақ математика пәнінің мұғалімдерін кәсіптік қызмет үшін оқытудың негізгі құралы ретінде математиканы оқыту әдістемесі барысында интерактивті әдістерді қолдану қарастырылған. Тәжірибелік дағдыларды және сындарлы қабілеттерін шешуде іздеу дағдыларын қалыптастыруда, студенттерді өзіндік зерттеуге енгізу кезінде интерактивті әдістердің өзектілігі. Зерттеудің мақсаты - құрылыс мәселелерін шешуде практикалық мәселелерді шешу үшін іздеу дағдыларын қалыптастырудың интерактивті әдісін пайдалану. Зерттеу әдістерін ғылыми зерттеу мәселесі бойынша отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерді теориялық талдау ретінде пайдаланады; байқау, жалпылау; Нәтижесінде біз төрт кезеңнен тұрады: талдау, құрылыс, дәлелдеу, зерттеудің «құрылу міндеті» шешімінің құрылымын анықтадық. Интерактивті әдісті қолданған кезде осы құрылымның ерекшелігі «дәлелдеу» кезеңін ұйымдастырудың стандартты емес көзқарасы болып табылады, бұл тек жаңа білім алуға ғана емес, сондай-ақ танымдық белсенділікті, талдау және өзін-өзі талдау дағдыларын дамытуға мүмкіндік берді топтық рефлексия процесінде. Мақалада «Геометрияның эскиз-жоспары» бағдарламасын MPM тәжірибелік сабақтарында зерттеу және қолдану ұсынылады, ол жоғары сапалы сызбалар жасауға және олардың элементтерінің ең жақсы орналасуына қол жеткізуге мүмкіндік бермейді, бұл сызбаны қайтадан жаңартусыз.

Тірек сөздер: кәсіби қызмет, интерактивті әдіс, құрылыс міндеттері.

INTRODUCTION

Currently, the higher school has a task-to equip the graduate with knowledge, to form his ability to organize search activities and work in a team, the ability to self-development on the basis of reflexive self-organization. To accomplish this task helps an interactive learning method aimed at achieving the goals of the study of mathematics.

The main purpose of the subject "Methods of teaching mathematics" (MPM) - training of future teachers of mathematics as a professional teacher. In this regard, we are developing and applying rational methods and organizational forms of education aimed at achieving the goals of the study of mathematics.

Traditional methods of training future teachers of mathematics do not always meet the challenges. The future teacher should possess innovative technologies for the development of students' abilities to knowledge, creative thinking, the formation of interest in search methods, the use of knowledge in practice. One of them is an interactive method of learning.

In this regard, we use the interactive method as one of the main means of training future teachers of mathematics. An absolute requirement in the preparation of the future teacher is the formation of search

* Kazakh state womens teacher training university

skills to solve practical problems and constructive abilities, familiarizing them with independent research, activation of mental and cognitive activity.

The purposeful application of interactive methods in the training of the future teacher requires the introduction of modern search methods and forms of education, such as game technology, design and research technology, problem-modular technology, case-method, etc. in the educational process of universities. However, the current educational practice does not contribute to the maximum implementation of the interactive method in the training of future teachers of mathematics and the organization of their own educational and cognitive activity of students. There is a need to develop methods of implementation of interactive methods and new techniques of formation of abilities to knowledge, creative use of the acquired knowledge in any educational and life situation, as one of the leading in the structure of the teacher's readiness for professional activity.

The interactive method of teaching is theoretically presented in different areas of scientific knowledge by many teachers and psychologists, but its application in practice in the conditions of pedagogical high school is insufficiently developed that predetermined relevance of this subject.

The object of the study is the process of training future teachers of mathematics.

Subject of research: the use of interactive method in various forms of educational process.

The purpose of the study is: the use of an interactive method for the formation of search skills to solve practical problems when solving problems to build.

Tasks:

- to justify the relevance of the interactive method;
- show the use of the interactive method in the practical lesson of the course "Methods of teaching mathematics".

The hypothesis of the study: if the interactive method is used as one of the main means of training future teachers of mathematics, it will increase the readiness of the future teacher of mathematics for professional activities.

Research methods: study and theoretical analysis of domestic and foreign literature on the problem of research; observation, generalization.

METHODOLOGY

The following concepts form the methodological basis of the interactive method for teaching mathematics:

* the concept of student-centered learning: (V. V. Serikov, I. S. Yakimanskaya assumes orientation to the student's personality, strengthening of his independence and subjectivity (V. V. Serikov, I. S. Yakimanskaya, etc.) [1];

* the concept and strategy of modernization of General secondary education: the main goal-the preparation of a diversified personality, oriented in the modern system of values, capable of active social adaptation in society and independent life choices, self-education and self-improvement (P. ya. Galperin, N. F. Talyzina et al.) [2];

* psychological and pedagogical concept of formation and development of cognitive interest of the student in the learning process is considered as a selective positive focus on the process of cognition, contributing to the internal motivation of the student, his independent activity (AK Markov, G. I. Shchukin, etc.) [3, 4];

* the concept of developing mathematics training determines the need for training, takes into account and uses the levels of knowledge and features of the student, aimed at the development of a set of personality traits (L. S. Vygotsky, V. V. Davydov, etc.) [5];

DISCUSSIONS

Innovative technologies in education are new approaches and methods of interaction between teachers and students, ensuring the effective achievement of the results of pedagogical activity.

Scientific and methodical bases on which the interactive is based:

1) learning through experience and cooperation; 2) taking into account differences in styles of knowledge; 3) search and research methods; 4) game methods

Such qualities as independence of students, responsibility for decision-making, cognitive, creative, communicative, personal activity of students, which determine the behavioral qualities of a competent employee in the labor market, are formed and developed in innovative learning. Many researchers associate innovation in education with interactive teaching methods, which are understood "... all activities that require a creative approach to the material and provide conditions for disclosure of each student" [6, p. 144].

Modern educational process is unthinkable without the search for new, more effective technologies that contribute to the development of creative abilities of students. [7]

We have developed and applied in practice of teaching the course of MPM innovative technologies as game technology; health-saving technology; design and research technology; problem-modular technology and others.

All classes use health-saving technologies, the meaning of which is to prevent the negative impact on the health of the student associated with the process of educational work.

Design and research technology or training of other products includes active learning, i.e. methods of research, collection, generalization of students' results [8].

Problem-modular technology is focused on various activities of students: independent work, production of visual AIDS, writing creative work, exercises. This technology teaches to look for information, to gain new knowledge [9].

Interactive learning technology has a great influence on the development of cooperation between the teacher and the student, familiarization with specific cognitive activity, rational use of best practices.

These technologies contribute to the implementation of state educational standards in practice.

In this paper we consider the use of interactive methods in the course of methods of teaching mathematics as the main means of training future teachers of mathematics.

"Interactive ("Inter "is mutual," act " is to act) means to interact, to be in the mode of conversation, dialogue with someone. In other words, unlike active methods, interactive methods are focused on a wider interaction of students not only with the teacher, but also with each other and the dominance of student activity in the learning process. The place of the teacher at interactive classes is reduced to the direction of activity of students on achievement of the purposes of occupation. The teacher also develops a lesson plan (usually interactive exercises and tasks, during which the student learns the material)" [10].

Interactive learning is a special form of organization of cognitive activity. Interactive learning is the exchange of knowledge, experience and analytical work of students and teachers in understanding communication [11]. It implies a very specific and predictable target. The aim is to effectively assimilate the learning material, to create a comfortable learning environment in which the student or listener feels successful, their intellectual solvency, which makes the learning process itself productive, to give knowledge and skills, as well as to create a basis for independent search of ways and options for students to solve the educational problem;

We used one of the types of interactive method – “case-method” (analysis of real practical situations (case – study)).

The purpose of the method is to teach students to analyze specific information, analyze the arguments of the theorem, solve problems, look for another way, choose the best solutions. When using this method, work with students is carried out in the following sequence::

- 1) statement of the problem;
- 2) individual work with the problem;
- 3) group analysis of the detected solution;
- 4) choosing the most effective solution.

The objectives of the teacher in interactive technology is-to guide and assist the process of information exchange, to support the activity of participants in the connection of theory and practice; to facilitate the perception of learning, to promote creativity and independence of participants.

When solving problems in the scope of the studied topic, the skills of students in groups, team and mutual understanding of participants are developed. In practical classes, students independently develop a model of the use of interactive technologies, learn to work on an interactive whiteboard.

ORGANIZATION OF SEARCH ACTIVITY OF STUDENTS

We present a specific practical application of the " case-method "(analysis of real practical situations) in teaching mathematics on the example of the study of the topic " building Problems " in the 7th grade.

The purpose of the method is to teach students to analyze specific information, analyze the arguments of the theorem, solve problems, look for another way, choose the best solutions. When using this method, work with students is carried out in the following sequence:

- 1) statement of the problem;
- 2) individual work with the problem;
- 3) analysis of the decision in the group;
- 4) choose the most effective solution.

When solving problems in the scope of the studied topic, the skills of students in groups and teams are developed. In practical classes, students independently develop a model of the use of interactive technologies, learn to work on an interactive whiteboard.

Construction tasks are performed using a ruler and compass.

With the ruler you can draw 1) a line through a given point; 2) a line through two given points; 3) any line.

With the help of a compass 1) set aside a given segment of a given point on a given line; 2) you can hold any circle centered at a given point and with a given radius.

With the ruler and compass can solve many problems on the construction.

The solution of tasks on construction is a construction of the necessary figures for this task. For the successful solution of the tasks necessary to build a sufficient understanding of the content of the problem:

- 1) determine which shapes were provided;
- 2) what shape you want to build;
- 3) what are the connections between the given and the search figures.

After that, you can determine the sequence of construction, as a result of which the search figure will be obtained.

After building the search figure, the resulting figure was found and must prove that it satisfies the conditions of the problem. If there is no solution, it is necessary to explain its cause. If you have multiple solutions, you must specify those solutions.

Thus, if a method of constructing a search figure is found and it is proved that the resulting figure, as a result of these constructions, is a search figure, the problem is solved.

One of the most valuable aspects of the “tasks to build” is that they develop search skills to solve practical problems, attach to independent research, contribute to the development of specific geometric representations and enhance mental and cognitive activity. In their decision to actively use knowledge about the properties of shapes, *improving the skills of geometric constructions. As a result, constructive abilities are developed, which is one of the goals of studying geometry.*

The structure of the solution of the “construction problem”.

The solution of the problems of construction with the help of a ruler and a compass is to find the algorithm of solution in the form of a sequence of already known standard constructions. It is known that the solution of construction tasks consists of four stages: analysis, construction, proof, research.

Analysis. A decision plan is drawn up. To do this, proceed as follows: assume the problem is solved, do by hand a rough drawing of the desired. It is necessary to find a relationship between the data and the desired values, which would determine the position of the desired point (segment or angle), the finding of which is aimed at solving the problem.

Construction - mechanical implementation of those techniques that have been derived from the plan of the problem, ie analysis. When building using the basic techniques (tasks to build), i.e. any task to build is divided into a finite number of steps (simple tasks to build).

Proof - When the required figure is constructed, it is necessary to prove that it satisfies all the requirements of the problem. The proof is carried out by a *problem method* according to the following scheme:

- 1) statement of the problem;
- 2) Individual work with the given problem;
- 3) analysis of the decision in the group;

In this case, the course of reasoning will be the opposite to that used in the analysis. Therefore, sometimes the proof is called synthesis.

The study aims to find out whether the problem is always solvable, how many solutions are allowed (one or several). It is necessary to consider all kinds of special cases.

Selects the most effective method of proof.

In the course of geometry class 7 is considered the following simple tasks for the construction of: 1) the division of a given segment in half; 2) the construction of an angle equal to a given angle; 3) the construction of the bisector angle; 4) holding a straight line perpendicular to a given line through a given point; 5) the construction of a triangle on the given sides [12].

We present a solution to the problems of construction.

1-task. Divide the segment in half.

Given: segment AB.

You want to build (designate) the point C so that $AC = CB$. Therefore point C is the midpoint of the segment AB.

Build - any build task is split into a finite number of steps:

- 1) Draw two circles with centers at the points A and B with the same radius AB (1-picture).
 - 2) the Anguish of the intersection of these circles denote E and F.
 - 3) take the straight line EF. 4) the intersection of a line EF and segment AB will be denoted by C.
- C - is the desired point.

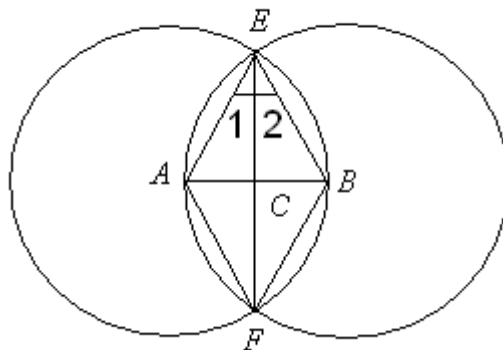

Figure -1

The teacher in front of the class raises the problem: "prove that $AC=CB$ ". Further, the proof is carried out independently by the students.

Evidence. When the required figure is constructed, it is necessary to prove that it meets all the requirements of the problem. In this case, the course of reasoning will be the opposite to that used in the analysis. Therefore, sometimes the proof is called synthesis. Students connect points A, B with points E and F.

Teacher: How many triangles did you get? Call them. What triangles should be considered?

Students think and offer to consider the following two options:

- 1) equality of triangles $\triangle ACE, \triangle BCE$; or 2) Equality of triangles $\triangle AEF$ и $\triangle BEF$.

After some time, students are convinced of the unacceptability of the first option and consider the triangles AEF and BEF.

Teacher: What is the reason for the unacceptability of the first option.

Student: it is Impossible to prove the equality of triangles $\triangle ACE, \triangle BCE$, since the equality of the segments AC and CB is still unknown.

$\triangle AEF = \triangle BEF$, on three sides: EF-common side, others-radii.

From the congruence of triangles $\triangle AEF, \triangle BEF$ follows the equality of angles $\angle 1 = \angle 2$. So, EF is the bisector of the isosceles triangle. Then the point C is the midpoint of the segment AB. What we wanted to prove.

The proof used knowledge about the properties of the figures (the third sign of equality of triangles, the definition of equal triangles, the theorem that "in an isosceles triangle bisector is both height and median»)

2- task. Draw a perpendicular line from a given point to a given line

We consider two cases:

- 1) point A belongs to the line a;
- 2) point A does not belong to line a.

Former case.

Given: a is a straight line, A- is a point. $A \in a$ (figure -2).

It is necessary to construct a perpendicular from a given point A on a given straight line a.

Construction: 1) Draw a circle centered at a point with an arbitrary radius. 2) the Circle intersects the straight line a at points D and C. 3) we Draw a circle centered at the points D and C with radius DC. 4) Circles intersect at two points. Let's call them E and F. 5) take the straight line EF. EF-the desired line.

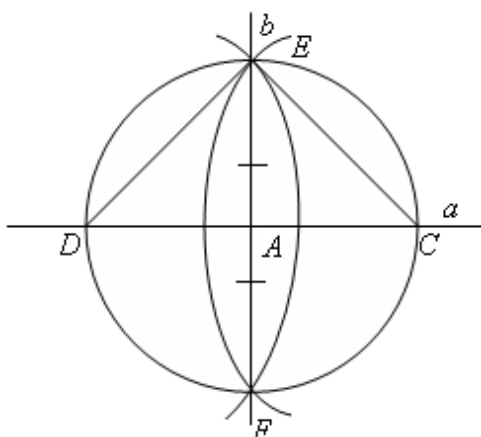

Figure -2

The proof is carried out by the case method. The teacher poses the problem of “Prove that $AF \perp a$ ” and organizes the joint activities of the students. Everyone makes a special individual contribution, there is an exchange of knowledge, ideas, ways of activity. Moreover, this happens in an atmosphere of goodwill and mutual support, which allows not only to gain new knowledge, but also develops the very cognitive activity, skills of analysis and self-analysis in the process of group reflection. The proof is made in the following form:

"Draw line segments DE and EC. (Figure -2). $\triangle DEA = \triangle AEC$ three parties: 1) EA on the overall direction. 2) $DE = EC = R$. 3) $DA = AC$ by construction. So, $\triangle DEC$ isosceles. Hence, EA is median, EA is height. Then, $EA \perp a$ and $AF \perp a$. What we wanted to prove."

Second case.

Given: a - line, A - point, $A \notin a$ (figure -3).

It is necessary to construct a perpendicular from a given point A on a given straight line a.

Construction: 1) Draw a circle centered at point A, with a radius greater than the distance from point A to the line a, so that intersect the line a. 2) the points of intersection of the line and the circle denote D and C. 3) the Segment DC divide in half (1 task). Point F is the midpoint of the segment DC. $DF = FC$. 4) AF - desired straight.

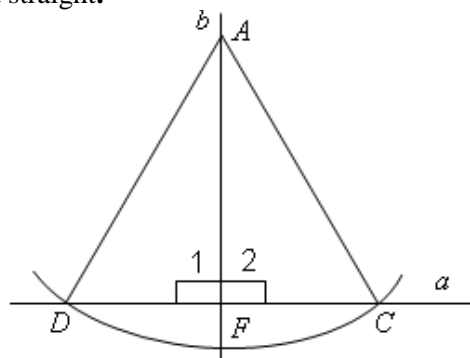

Figure -3

Proof (The proof of the correctness of the build): Construct segments DA and AC. The triangles DAF and CAF are equal.

$\triangle DAF = \triangle CAF$: 1) AF - a common side. 2) $DA = CA$ and $DF = FC$ by construction. From here $\angle 1 = \angle 2 = 90^\circ$. (Corners 1 and 2 adjacent). Means, $AF \perp a$.

The problem is solved.

Thus, they used the knowledge about the properties of shapes (the property of adjacent angles) and see that the "answer" to the problem of construction is a geometric figure. In addition, they will see that the problem of building "solved" only with the help of drawing devices.

After a detailed introduction to the method of solving problems on the construction, students are invited to solve 2-4 similar tasks. Understanding and assimilation of new material is provided at all stages of the tasks. Students gain experience of active learning content in interaction with the learning environment.

The practice of work has shown the effectiveness of this method, as new opportunities for the development of constructive abilities, increasing the efficiency of activation of mental activity of students are created. Thus, interactive technologies open up new prospects for the development of modern education system.

In the generalization of the practical lesson it was found that the problem of building aroused interest among students. In this regard, the students were recommended literature to familiarize themselves with the pedagogical heritage of the great scientist al-Farabi [13] and the program "the Geometry's Sketchpad" [14].

We have previously developed a method of solving geometric problems on the construction using the programs "the Geometry's Sketchpad", which is also used in the preparation of future teachers of mathematics. We propose to study and apply the program "the Geometry's Sketchpad" in practical classes of MPM, which allows you to create high-quality drawings with little effort and to achieve the best arrangement of their elements, without redrawing the drawing again [15].

CONCLUSIONS

Thus, in this paper we developed a method of application of the "case-method" in the practical lesson of MPM in the process of training future teachers of mathematics for professional activities. It is shown that the use of the interactive method is of interest, contributes to the activation of cognitive activity of students and through them students. Geometric problems of construction develop search skills to solve practical problems, attach to independent research, contribute to the development of specific geometric representations, in solving them are actively used knowledge about the properties of shapes, improving the skills of geometric constructions. As a result, constructive abilities are developed, which is one of the goals of studying geometry.

The features of the structure of the solution of the "construction problem", consisting of four stages: analysis, construction, proof, research. Non-standard attitude to the organization of the stages "proof" and "research" allowed not only to gain new knowledge, but also to develop the cognitive activity, skills of analysis and self-analysis in the process of group reflection.

REFERENCES:

- Basic provisions of the concept of personality-oriented education (V. V. Serikov, I. S. Yakimanskaya, etc.) <https://lektsii.org/9-78223.html>
- Galperin P. Ya., Talyzina N. F. (ed.) Formation of knowledge and skills on the basis of the theory of gradual formation of mental actions. M.: MGU, 1968. - 135 p.
- Markova A. K., Matis T. A., Orlov A. B. Formation of motivation of teaching.- M: Education, 1990. - 192 p.
- Shchukina G. I. Activation of cognitive activity of students in the educational process. – M.: Education, 1979. - 160 p.
- The problem of developing education (L. S. Vygotsky, V. V. Davydov, L. V. Zankov). <https://studopedia.org/8-173429.html>
- Ioffe A. N. Active methodology-the key to success / Civic education. The material of the international project. SPb.: Publishing house RGPU im. A. I. Herzen, 2000. 382 p.
- Reflection N.In. , Darinskii, L. A., Kostromina S. N. Modern educational technologies. M.: KnoRus, 2011. 269 p.
- Kaskatayeva B. R., J. Tastanova , A Ergeshova. Method of Projects as the Primary means of Forming Research Competence Undergraduates-mathematicians American Journal of Educational Research, 2015, Vol. 3, No. 12B, 26-30
- Balin A. V. the Use of innovative methods in education // Young scientist. — 2014. — No. 2. - P. 724-725. URL <https://moluch.ru/archive/61/9007/> (accessed: 10.09.2018).
- Gushchin Yu. V. Interactive teaching methods in higher education. <http://fgosvo.ru/uploadfiles/mnenie%20%20expertov/2012n2a1.pdf>
- Matematichny outway destines men technologiesy. Oku kuraly. - Almaty: "Otan" baspasy, 2015. -304 bet
- Pogorelov A.V. Geometry grades 7-11. - M.: Education, 1995. - 268 c.
- Al-Farabi treatises in Mathematics — Science, 1972. — 318 c.
matemattraktat1972.djvu
- Kaskatayeva B. R., A. B. Kokazhaeva, Z. M. Toleuhanova, A. U. Dautkulova. Solution of geometric construction problems with programs using the "the geometer's sketchpad". IJSR - INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH. Volume: 4 | Issue : 12 | December 2015
- Dynamic geometry. [Electronic resource] / access Mode: – <https://videouroki.net/razrabotki/material-po-informatike-na-temu-dinamicheskaya-geometriya-kompyuternye-programmy-po-geometrii.html>

SOVYET DÖNEMİNİN KAZAKİSTAN EĞİTİM SİSTEMİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Umsunay ZHUMASHEVA*

Özet:

Bu çalışmada, yaklaşık yetmiş yıl boyunca Sovyetler Birliği sistemi altında olan Kazakistan'ın eğitim sistemindeki Sovyet döneminin etkileri üzerinde durulacaktır. Çalışmada Sovyetler döneminde Kazakistan eğitiminin gelişimi ve genel durumu üç döneme ayrılarak değerlendirilecektir. İlk dönemde (1917-1939) Sovyetler Birliğinin kurulduğu yıldan itibaren savaş yıllarına kadarki süreçte Kazakistan eğitiminin gelişimi ve genel durumu değerlendirilecektir. İkinci dönem, 1939-1961 yılları arasındaki Savaş yıllarını kapsamaktadır. Üçüncü dönemde ise 1961-1991 yılları arasında Savaş sonrası eğitim sisteminin durumu incelenecektir. Bunun dışında bu süreç içerisinde Sovyetler Birliğinin kendi yönetim sistemi çıkarına uyguladığı politikalara da değinilmiştir. Bu dönemlerin değerlendirilmesi sonucunda Sovyet döneminin Kazakistan eğitim sistemi üzerinde olumlu olumsuz etkileri tespit edilerek örnekler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Eğitim, Kazakistan, Politika, Bağımsızlık, Alfabe, Dil.

THE EFFECTS OF SOVET UNION ON THE KAZAKHSTAN EDUCATION SYSTEM**Abstract:**

This study will focus on the influences of the Soviet period in Kazakhstan's educational system, which has been under the Soviet Union system for nearly seventy years. During the Soviet period, the development and general circumstances of the education system of the Kazakhstan will be evaluated by allocating three terms. In the first period (1917-1939) the development and general instance of the education system of Kazakhstan will be evaluated in the process up to the war years from the establishment of the Soviet Union. The second period covers the years of War between 1939 and 1961. In the third period, the situation of Post-War education system between 1961-1991 will be examined. Apart from this, the policy which the Soviet Union applied in the interest of its management system was mentioned. As a result of evaluating these periods, the positive and negative effects of the Soviet period on the Kazakh education system will be determined and exemplified.

Keywords: Soviet Union, Education, Kazakhstan, Politics, Independence, Alphabet, Language

GİRİŞ

Kazakistan 18.yüzyıldan 1917 yılına kadar Rusya Çarlığının egemenliği altında olmuştur. Sovyetlerin kurulduğu 1917 yılından itibaren 1991 yılına kadar ise Sovyetler Birliği çatısı altında yer almıştır. Kazakistan eğitim sistemi de bu iki dönem arasında oluşturulmuştur. Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan eğitim konusunda büyük ilerleme kaydetmiş ve eğitimde bir sistem oturtulmuştur. Bunun dışında Sovyetlerin eğitimde uyguladığı politikalar Kazakistan nüfusunun okuryazarlık oranının artmasını sağlamıştır. Ayrıca eğitimin ücretsiz olarak her kesimin erişebilir duruma getirilmiştir.

Çarlık döneminde dini eğitim veren mektep ve medreseler Sovyet okullarına dönüştürülerek laik eğitim sistemi oluşturulmuştur. Öncelikle dini dersler kaldırılmış ve erkek ve kız çocuklarının birlikte eğitim almaya başlamıştır. Çeşitli okul türlerinin açılması eğitim alma imkânları olmayan köy çocukları için de okula gidebilme imkânını yaratmıştır. Bu okullarda Kazakçanın yanı sıra ana dilde eğitim alma hakkı da verilmiştir. Buna karşılık Rus dili de eğitime dâhil edilmiş ve zamanla daha baskın hale getirilmiştir. Bu nedenle de Sovyet döneminin Kazakistan eğitim sisteminde olumsuz etkilerinin başında dil politikası gelmektedir. Öncelikle alfabenin Latin alfabesine sonra da Kiril alfabesine değiştirilmesi ve Rusçanın eğitimde zorunlu dil haline getirilmesi Kazakçanın üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır.

Kazakistan bağımsızlığını ilan ettiğinde öncelikle yerleşmiş bir eğitim sistemine ve eğitim seviyesi yüksek bir topluma sahip olmuştur. Kazakistan'ın verimli bir eğitim sistemi Sovyetler Birliğinden miras olarak kalmıştır. Bağımsızlık sonrası Kazakistan bir yandan eğitim sisteminde Sovyet döneminden kalan bu mirası koruyarak eğitimi daha da verimli hale getirmeye çalışırken, diğer yandan olumsuz etkilerini düzeltmeye çalışmıştır.

1. 1917-1939 ARASI DÖNEM

Bu dönem Kazakistan'da Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kurulması ve iktidarının tamamen yerleşmesi ile başlamıştır. Aynı zamanda eğitim sisteminin temeli oluşturulmaya başlamıştır. Devrim sonrası

*NiğdeÖmer Halisdemir Üniversitesi, Türk DiliveEdebiyatıBölümü,DoktoraÖğrencisi, umsunay.1994@gmail.com

Sovyet hükümetinin yeni eğitim sistemindeki başlıca görevlerinden biri cehaletin ortadan kaldırılması olmuştur (Sembayev, 1962:37). 1917 Ekim devriminden sonra Kazakistan'da eğitim kurumlarının gelişimi 16 Ekim 1918'de Tüm Rusya Merkezi Yönetim Komitesi tarafından kabul edilen "Birleşik Üretim Okulları" hakkında deklarasyon ("Deklaratsiya o edinoytrudovoyşkole") prensiplerine dayanmıştır. Birleşik üretim okullarının en önemli prensipleri öncelikle eğitimin toplumun tüm kesimleri için erişebilir hale getirilmesi ve ücretsiz olması olmuştur. Ayrıca eğitimin "svetskiyharakter" (laik eğitim) olması, erkek ve kız öğrencilerin birlikte eğitim almaları, dini derslerin kaldırılması ve okulların özerkliği gibi birçok konulara da öncelik vermiştir (Abdrahmanova, 2010:80). Bu prensiplere dayalı kabul edilen Deklarasyon yeni yöntem ve sistemde eğitim verecek olan Sovyet üretim okullarını oluşturmaya yönelmiştir. Neticede dokuz yıllık iki aşamalı I. aşama – 5 senelik (8-13 yaş aralığı), II. aşama – 4 senelik (13-17 yaş aralığı) okul sistemi oluşturulmuş ve tüm okullar yeni II aşamalı düzene geçirilmiştir (Kunantayeva, 1997:13).

Cehaleti ortadan kaldırma amaçlı Sovyet hükümeti halkın tüm kesimlerine okuma yazma öğrenme fırsatını sağlamaya başlamıştır. Yaşına, milletine, inancına bakmaksızın okumak isteyen herkes için çeşitli programlar, kurs, gece okulları açılmaya başlamıştır. Bu politikanın uygulanmasında büyük yaştaki nüfusun alfabe öğrenimine çok önem verilmiş ve onların okuryazarlık eğitimini almaları için birçok bölgede organizasyon noktaları oluşturulmuştur. 1921'den 1927'ye kadar bu noktalarda yaklaşık 200.000, 1929'da - 150.000, 1930'da ise yaklaşık 500.000 kişi eğitim almıştır (Kuzembayulı ve Abil, 2006:295). Ayrıca okuryazarlık oranını yükseltmek için yeni okul binaları yapılmış, Kazak okullarının sayısı ve okuldaki Kazak öğrencilerin sayısı da arttırılmıştır. Bunun dışında ülkedeki tüm milletlere kendi ana dillerinde eğitim alma haklarını da vermiştir.

Birçok mektep ve medreseler ana dilinde eğitim veren Kazak, Uygur, Özbek, Tatar Sovyet Üretim okullarına dönüştürülmeye başlamıştır. Yetki yerel Sovyetlerin eline geçtikten sonra Kazakça eğitim veren ve Devlet eğitim kurumlarının tüm haklarına sahip olan Kazak okulları açılmaya başlamıştır. Yeni eğitim sistemi oluşturulurken Kazakistan'da çeşitli okullar açılmıştır. Örneğin, Birinci aşamalı okullar (eğitim süresi 2 ve 4 yıl), komün okulları, yedi yıllık okullar, ikinci aşamalı okullar (on yıl), 14-17 yaş aralığı çocuklar için yatılı okullar. Bunların dışında tamamlanmış orta öğretim veren işçi okulları, 3 yıllık köylü gençlerin okulları, teknik okullar da açılmıştır (Sembayev, 1962:89). Bu okullarda ana dilinin yanı sıra ikinci sınıftan itibaren Rusça da okutulmaya başlamıştır.

Kazak okullarında eğitimçok yavaş ilerlemiş ve bunun en önemli nedeni ana dilinde ders kitaplarının yetersizliği olmuştur. İlk senelerde Sovyet okulunun taleplerine cevap veremeyen, malzemelerin bir kısmı dini konuları içeren ders kitapları kullanılmıştır. Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde basım evinin kurulmasıyla ders kitaplarının basım durumu biraz daha artarak iyi gelişme göstermiştir ama ideolojik, metodolojik ve bilimsel açıdan birçok ciddi eksiklikler görülmüştür. Bu eksikliklerin ortaya çıkması ise o dönemlerde neredeyse tüm kitapların hazırlanması milliyetçi entelektüellerin elinde olmuştur. Onlar bu ders kitaplarında bir taraftan okul müfredatında yeni bir yöntem oluştururken, diğer taraftan milliyetçilik fikrini propaganda ederek milli düşmanlığı teşvik etmeye çalışmışlardır (Sembayev, 1962:109). Bu tarz kitapların basılması ve okullarda kullanılması ise öğretmenleri zor durumda bırakmıştır. Böylece ders kitaplarının, öğretmenlerin yetersizliği, kitapların içindeki milliyetçilik sorunu, ders programlarının farklılığı, kesin kabullenmiş müfredatın olmaması, yeni okulların oluşturulmasında, eğitimin ilerlemesinde büyük bir eksiklik olmuştur.

Köy okullarında eğitim alan öğrencilerin eğitim seviyesi düşük olmuştur. Bunun en önemli nedenleri de Kazak köylerinin dağınık olması, halkın göçebe ve yarı göçebe hayat sürdürmeleri ve öğretmenlerin yetersizliği olmuştur. Köy halkının kışın çok farklı ve çeşitli arazilere dağılması, ilkbaharda da yaylalara erken göç etmesi okul işini zorlaştırmıştır. Çözüm olarak köy okullarının eğitim süresinin azaltılması, bir yıllık okulların açılması, bu okullarda sadece 10-15 öğrenci olması ve derslerin çadırda yapılması teklif edilmiştir. Bu gibi tekliflerde bulunanlar ve görüşü savunanlar daha çok milliyetçi kesim olmuştur. Bu kesim eğitimin ilerlemesi için yeni Sovyet okullarının açılması değil mevcut olan iki yıllık köy okullarının daha uygun olduğunu savunarak köy okullarının eski yapısı ve sistemini korumaya çalışmışlardır (Sembayev, 1962:93).

Genel olarak eğitimde Kazakistan diğer Sovyet Cumhuriyetlerine baktığımızda geriden gelmiştir. Kazakistan'da 1926 yılında okuryazarlık oranı %25,2 iken bu oran Sovyetler birliğinde %56,6 olmuştur. 15 Aralık 1927'de yapılan sayıma göre Kazakistan'da Kazak çocuklarının sadece %20'si ilköğretim görmüş ve toplamda 4092 okul, 277087 öğrenci olmuştur (Kunantayeva, 1997:26).

Sovyet okullarının, Sovyet kültürünün ve teknolojisinin hızlı bir şekilde ilerlediği bu dönemlerde Kazakistan'da eğitim sistemini olumsuz etkileyen karar 1928'de alınan "Latin alfabesine geçiş" kararı olmuştur (Sembayev, 1962:161). Arap alfabesi zamanın taleplerine göre kullanışa uygun olmadığı için ve

Kazak dilinin fonetik özelliklerinin aktarılmasını sağlayamadığı için Latin alfabesine geçiş ihtiyacı duyulmuştur. Latin alfabesine geçişin olumlu tarafları da olmuştur ama pratikte görüleni Latin alfabesi Kazak dilinin öğrenilmesinde kolaylık yaratmamış aksine öğrencilerin okuma yazma işini zorlaştırmıştır. Çünkü Kazak okullarındaki çocuklar Rusçanın okutulmasından dolayı hem Latin hem Kiril alfabelerini öğrenmek zorunda kalmışlardır. Bu sorun 1940 yılında Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçtikten sonra ortadan kalkmıştır.

Kazakistan eğitim sistemini geliştirmek, okuryazarlık oranını yükseltmek için 27 Ağustos 1930'da Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Konseyi tarafından "Zorunlu Genel ilköğretim" kararı alınmıştır (Sembayev, 1962:194). 1930'da zorunlu genel ilköğretim, 1931'de ise zorunlu genel yedi yıllık eğitim başlatılmıştır (Kuzembayuli ve Abil, 2006:295). Bunun dışında yükseköğretim kurumlarının sisteminde de gelişimler kaydedilmiştir. En önemlisi de Kazakistan Bilim Akademisinin kuruluşu olmuştur. Bunların hepsi Kazakistan eğitiminde bir sistemin oluşturulmasını sağlamıştır. 1937 yılına kadar okul yaşındaki çocukların %96'sı zorunlu eğitim almıştır. Genel okuryazarlık oranı da 1939'un sonlarında %79,5'e yükselmiştir (Kunantayeva, 1997:36). Bazı kaynaklarda bu oran %83 olarak ta gösterilmiştir (Titenov, 2001:26).

15 Mayıs 1934'te Sovyet okullarındaki sistem farklılıkları ortadan kaldırmak için "İlk ve Ortaokul Yapısı" hakkında karar alınarak tüm SSCB ülkeleri için genel eğitim okullarının üç türü oluşturulmuştur. İlkokul, 4 sınıftan oluşuyor (I-IV sınıf aralığı), tamamlanmamış ortaokul, 7 sınıftan oluşuyor (I-VII sınıf aralığı), Ortaokul, 10 sınıftan (I-X sınıf aralığı) oluşuyor (Sembayev, 1962:228). Bu okullarda eğitim dili olan Kazakça Rusçanın yanında ikinci plana geçmeye başlamıştır. Sovyet hükümeti Kazakistan'da Rusçayı hâkim dil haline getirmeye başlamıştır. Örneğin, 5 Nisan 1938'de "Kazak okullarında Rus dilinin zorunlu okutulması" kararı çıkmıştır (Kınacı, 2010:1311). Bu karar doğrultusunda Rusça ek ders kitapları hazırlanmış ve ders sayıları arttırılmıştır.

Böylece, Sovyet döneminin incelemekte olduğumuz yıllar aralığında Kazakistan eğitim sisteminin temelleri oluşturulmuştur. Kazakistan'da 1939-1940 yıllarının sonuna gelindiğinde çok sayıda ilkokul, ortaokul, yatılı okullar açılmış, yükseköğretim kurumlarının, üniversitelerin sayısı ve eğitim gören öğrencilerin sayısı da artmıştır. Zorunlu müfredat ve eğitim programları hazırlanmıştır. Kazakistan'da yaşayan tüm milletlerin kendi ana dillerinde öncelikle zorunlu ilköğretim, sonradan ortaöğretim uygulaması yapılmıştır.

2. 1939-1961 ARASI DÖNEM

Savaşın ilk yıllarındaki zor koşullara rağmen Kazak hükümeti eğitim sistemini aksatmamaya çalışmıştır. Okul yaşındaki tüm çocukların okumasını, okulların maddi ihtiyaçlarını ve öğrencilerin ders kitaplarını sağlamaya devam etmiştir. Savaştan dolayı bu dönemlerde daha çok yatılı okulların sayısı artmıştır. 1940-1942 öğretim yıllarında 250 yatılı okul açılmış ve burada 29.000 çocuk eğitim almaya başlamıştır (Kunantayeva, 1998:30). Bu çocukların büyük çoğunluğu Batıdan tahliye edilen, savaşta anne babasız kalan çocuklar olmuştur. Savaş koşullarından dolayı bu yıllarda eğitimin sosyal hizmetlerle bağlamına daha çok önem verilmeye başlamıştır. Örneğin, 8-10 sınıflar için traktör, araba gibi araçların öğrenilmesi, 4-7 sınıflar için ise tarımın temel ilkelerinin ve basit tarım makinelerinin öğrenilmesi zorunlu olmuştur (Kunantayeva, 1998:40). Öğretmenler ve öğrenciler kolektif ve sovhozlarda hasat toplamaya yardım etmişlerdir. Birçok yukarı sınıf öğrencilerinin ve uzman öğretmenlerin cepheye gitmesi nedeniyle bazı dersleri verecek öğretmenler kalmamıştır. Savaşın verdiği zorluklar ve yoksunluklar öğrencilerin, özellikle yukarı sınıf öğrencilerinin, okulu bırakmalarına neden olmuştur.

Savaş yıllarının böyle bir koşullarında SSCB Halk Komiserleri Konseyi 1943-1944 öğretim yıllarında okullarda erkek ve kız öğrencilerinin ayrı okutulması hakkında karar alınmıştır. Bu kararın alınma nedeni erkek ve kız çocuklarının fiziki gelişim özelliklerini dikkate alarak savaş koşullarında öğrencilerin pratik faaliyet için özel hazırlıklı okutulması olmuştur (Kunantayeva, 1998:44). Savaş yıllarında alınan bu karar sonradan gücünü yitirmiş ve 1954/55 öğretim yılından başlayarak erkek ve kız öğrencilerin tekrar beraber eğitim almaya başlamışlardır.

1957'de Kazak SSC Yüksek Kurul Başkanlığı tarafından " Kazak SSC'deki Çocukların Genel Yedi Yıllık Zorunlu Eğitimi" kararı alınmıştır (Sembayev, 1962:293). Bu karara göre 15-16 yaş aralığındaki tüm çocukların okulda zorunlu yedi sınıf eğitim almaları, yedi yıllık eğitimi yok 15-20 yaş aralığındaki çocuklar ise köy gençlerinin veya işçi gençlerin okullarında eğitim almaları zorunlu olmuştur. Bu dönemlerde okullarda Kazak dilinin öğretilmesine daha çok önem verilmeye başlamıştır. Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin Almatı'da 1957'de düzenlediği Kazak dili ve edebiyatı öğretmenlerinin toplantısında "Okullarda Kazak Dili Öğrenimini Geliştirme" kararı alınmıştır (Sembayev, 1962:310). Bu karar doğrultusunda okullarda Kazak dili ve Edebiyatı ders saatleri arttırılmıştır.

28 Mart 1959'da Kazak SSC de "Okulun Yaşamla Olan Bağlantısının Güçlendirilmesi ve Kazak SSC Halk Eğitim Sisteminin Geliştirilmesi" yasası kabul edilmiştir. Bu yasada halk eğitiminin yeni bir sistemi oluşturulmuştur. Yedi yıllık ve on yıllık eğitim yerine sekiz yıllık zorunlu eğitime geçiş yapılmıştır (Titenov, 2001:27). Sekiz yıllık zorunlu okulu bitiren öğrenciler fabrikalarda veya tarımda üç yıl çalışmak zorunda olmuştur. Bu sisteme geçiş Kazakistan'da 1961-1962 yıllara kadar devam etmiştir (Kuzembayuli ve Abil, 2006:323). Bundan sonraki dönemlerde Kazakistan eğitim sistemi bu yasa gerekçesi üzerine gelişmeye başlamıştır.

Okullarda eğitim ana dillerinde yürütülmüştür ama öğrencilerin ve anne babalarının isteğine göre farklı dilde eğitim veren okul seçme hakkı verilmiştir. Ama Kazakistan'daki tüm okullar bu seçeneği sağlayacak durumda olmamıştır. 1959/60 öğretim yılında eğitim verildiği dillere göre okullar sayısı şu şekilde olmuştur. Bir dilde eğitim veren okullar sayısı toplam 7 397, bunların arasındaki Kazak okullarının sayısı 3 123, Rus okullarının sayısı 4 199, Özbek okullarının sayısı 52, Uygur okullarının sayısı 19, Tacik okullarının sayısı 4 olmuştur. Rus-Kazak, Kazak-Rus-Uygur, Kazak-Rus-Özbek, Kazak-Tacik, Rus-Tacik-Özbek gibi birkaç dilde eğitim veren okullar sayısı ise 1 158 olmuştur (Sembayev, 1962:297).

Böylece, bu dönem aralığında Kazakistan eğitim sisteminin gelişmesinde genel olarak birçok ilerleme kaydetmiştir. İlk yıllarda zorunlu başlangıç eğitim kararı, sonradan yedi yıllık zorunlu eğitime geçiş kararının alınması halk arasında eğitim seviyesinin yükselmesine katkı sağlamıştır. Bunun dışında tek bir tip okulların oluşturulması, yedi yıllık ve orta öğretim okullarının sayısının artırılması, orta öğretim mesleki ve yükseköğretim kurumlarının açılması ve bunların yanı sıra eğitimin her aşamasındaki eğitim içeriğinde niteliksel değişiklikler yapılması eğitim sisteminin gelişmesini sağlamıştır.

3. 1961-1991 ARASI DÖNEM

1961-1962 yıllarında Kazakistan'da sekiz yıllık zorunlu eğitime geçiş süreci tamamlanmıştır. 1964'te zorunlu orta on yıllık eğitim başlatılmış ve yeni müfredat, programlar hazırlanmaya başlamıştır. Artık eğitim sisteminin büyük ve önemli görevi tüm okul yaşındaki çocuklar için zorunlu genel orta öğretim ve teknik eğitim vermek olmuştur (Kunantayeva, 1998:65).

Zorunlu genel ortaöğretime geçme süreci birkaç aşamada gerçekleştirilmiştir. Örneğin, 10 Kasım 1966'da "Ortaokulu Geliştirme Önlemleri" hakkında karar alınmıştır. Bu kararda ortaokulların malzeme ve teknik esaslarının geliştirilme yolları, yeni binaların yapılması, yeni ders kitaplarının hazırlanması, okul sınıflarının yeni malzemelerin temin edilmesi belirtilmiştir (Kunantayeva, 1998:67). Bunun dışında köydeki gençlerin eğitime dâhil edilmesine de önem verilmiştir. Bu amaçla gece okulları açılmaya başlamıştır. 1970'de ortaokulların üç aşamalı eğitimi başlatılmıştır: ilkokul (3 yıl), sekiz yıllık ve ortaokul(10 yıl). Sekiz yıllık okul mezunları eğitimlerini on yıllık okullarda veya meslek okullarında, özel orta eğitim kurumlarında devam ettirme haklarına sahip olmuştur (Kuzembayuli ve Abil, 2006:323). 1960-1970 yıllarında bilimsel ve teknolojik ilerlemenin görevlerine uygun olması gereken eğitim içeriğine ve yöntemlerine büyük önem verilmiştir. Bu yıllarda okul kütüphanelerinde ders kitaplarının fonları oluşturularak, orada öğrenciler için ders kitaplarının bedava kullanılmasına izin verilmiştir.

İncelemekte olduğumuz bu dönemde eğitim sisteminde alınan en önemli karar 1972 yılında zorunlu ortaöğretime geçme kararı olmuştur. Zorunlu ortaöğretim kararı esasında köy okullarına daha çok önem vermeye başlamıştır. 1973 yılında "Köy Okullarını Geliştirme" kararı alınmıştır (Kunantayeva, 1998:75). 1973-1974 yılları aralığında köylerde toplam 408 ortaokullar açılmıştır. Bunun dışında ortaöğretim gece okulları ve orta mesleki-teknik okulları da gelişmeye başlamıştır (Aktayeva, 2005:295). Kazakistan'da 1988'de eğitimin bütün birimlerini kapsayan sürekli eğitim sistemi oluşturulmuştur. Bu sisteme kademeli geçiş okul öncesi kurumlar, ortaokullar, meslek okulları ve mesleki gelişim kurumları gibi eğitim sistemi temelinde gerçekleşmiştir.

Günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti eğitim sistemi okulöncesi eğitim ve öğretim (5 yıl), ilköğretim (4 yıl), temel orta öğretim (5 yıl), orta öğretim (genel orta öğretim, teknik ve mesleki eğitim), orta öğretim sonrası eğitim, yükseköğretim (4-5 yıl), lisansüstü eğitim (1 ila 3 yıl) düzeylerinden oluşmaktadır.

İncelemekte olduğumuz dönemlerden yola çıkarak Sovyet döneminin Kazakistan eğitim sistemi üzerinde etkilerini olumlu ve olumsuz olarak değerlendirebiliriz. Kazakistan eğitim sisteminde Sovyetlerin olumlu etkileri cehaletin ortadan kaldırılması, zorunlu genel orta eğitim ve yükseköğretim erişilebilirliğinin yüksek seviyede olması, eğitimin her aşamasında ücretsiz olmasıdır (ksu.edu.kz). En önemlisi de Kazakistan bağımsızlığının ilk yıllarında eğitimde bir sistemin oturtulmuş olmasıdır. Kazakistan nüfusunun eğitim seviyesi ve niteliklerine, eğitim sürecinin verimliliğine, bilimsel potansiyellerine göre birçok gelişmiş ülkelerden öndedir.

Olumsuz etkilerin başında alfabe değişiklikleri gelmektedir. Kazakistan'da 1929 yılında Arap alfabesinden Latin alfabeye geçiş yapılmıştır (Kuzembayuli ve Abil, 2006:296). Sovyetler okuryazarlık oranını yükseltme amacının yanı sıra Kazakları yüzyılların büyük manevi mirasından uzak tutmaya çalışmışlardır. Kazakların diğer Türk devletleri ile bağlantılarını koparmak için de alfabe değişikliğini yapmıştır. Çünkü Arap alfabesi Kazakların herhangi bir Türk dilli yayınlarını okuyabilmesini sağlamıştır ki buda siyasi anlamda Sovyetler için tehlikeli bir durum olarak algılanmıştır. Alfabe değişikliği sonrası Arap alfabesi temelinde Kazakça okuyabilen binlerce Kazak tekrar yeni alfabeği öğrenmeye başlamıştır. Ruslaştırma politikasını bir parçası olan alfabe değişikliği 1940 yılında bir kez daha yapılmıştır. Yaklaşık 10 sene kullanılan Latin alfabesinden bu sefer Kiril alfabesine geçiş yapılmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde eğitim sistemi içindeki vatan, kimlik ve kültür gibi kavramların Sovyet merkezli bir düşünce sistemiyle ele alınmış olması neticesinde Kazakistan tarihi ve Kazaklar hakkında bugün bile Sovyet izlerini görmek mümkündür. Örneğin II. Dünya Savaşı'ndaki kahramanlıklar üzerine kurulan vatan ve tarih nedeniyle Kazakistan için II. Dünya Savaşı hala kutsallığını korumaktadır. Bugünkü ders kitaplarında dahi II. Dünya Savaşı Kazaklar için bir "vatan savunması" olarak yer almaktadır. Sovyet Birliği tarafından eğitim sistemine de dâhil edilen tarihi, kültürel ve siyasi kavramlar bugün dahi kullanılmaya devam etmektedir. Örneğin Rusça da Türkiye'deki Türkler için "Turok", Rusya hâkimiyetindeki Türkler için "Tyurskiyenarodi" yani Türki halklar ifadesiyle gerçekleştirilen ayırım bugün Kazakistan eğitim sisteminde de aynen yer almaktadır. Sovyetler Birliği döneminde komünizm karşıtlığı sebebiyle ihanetle ve insanlık dışı olmakla suçlanan milliyetçilik kavramı da yine Kazakistan'da bugün dahi olumlu bir çağrışımından çok uzaktır. Kazakçada milliyetçilik kelimesine karşılık kullanılan "ultıldık" kelimesi doğrudan ırkçılık kavramını çağrıştırmaktadır. Bu sebeple tarihteki milliyetçi bir hareket olan Alaş hareketinin kitaplarda "milliyetçi" kelimesiyle ifade edilmesinden kaçınıldığı görülmektedir. Sovyet eğitim sisteminin Rusça üzerinden kullandığı kavramlar Rusçadan Kazakçaya tercüme şeklinde Kazak eğitim sistemine girmiştir. Bu sebeple birçok kavram hala üzerinde Sovyet etkisini taşımaktadır.

SONUÇ

Kazakistan Sovyetler Birliği döneminde tek tip bir eğitim sistemi oluşturularak yüksek bir ilerleme kaydetmiştir. Sovyetler Birliği döneminde eğitim ülkenin tamamına yayılmış, halkın neredeyse tamamı eğitim sistemine dâhil edilmiştir.

Sovyet rejiminin Kazakistan eğitiminde koşulsuz başarılarından biri halk eğitim sisteminin geliştirilmesi ve genel okuryazarlık uygulamasıdır. 1918 yılından başlayarak Sovyet eğitim sisteminin ana ilkeleri ilan edilmiştir. Dini derslerin kaldırılması, kız ve erkek öğrencilerin birlikte okuması, okulların kendi yönetiminin oluşturulması gibi eğitimin seküler şeklini aldığı göstermektedir. Çocuklara eğitim fırsatını sağlamak için birçok çeşit okullar açılmıştır. Kazak çocukları ve çiftlik işçilerinin çocukları, yetim çocuklar için komün okulları ve yatılı okullar açılmıştır. Buna karşılık Sovyetdöneminin Kazakistan eğitim sistemi üzerine olumsuz etkileri de söz konusudur. Kazakistan'daki alfabenin önce Latin alfabesine sonra Kiril alfabesine değiştirilmesi Kazakça üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Kazak dilinin yapısı ve kullanımı hem Rusça'nın baskın dil olması hem de Kiril alfabesi nedeniyle bozulmuştur. Bunun dışında Sovyet eğitim sistemi içinde milli kültür ve tarih konularında Sovyet yönetim politikalarına uygun bir müfredat oluşturulmuştur. Ama Kazakistan bağımsızlık sonrasında eğitim sistemindeki Sovyetlerden kalan bu olumsuz etkileri üzerinden atmak için gerek Kazak tarihini, gerek kültürünü ve Kazakçayı ön plana çıkarmaktadır.

KAYNAKÇA:

- Sembayev, Abdihamit (1962), İstoriya Razvitiya Sovetskoy Şkoli v Kazahstane, KGUP, Almatı.
- Abdrahmanova, Raysa (2010), İstoria Stanovlenia i Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya Zapadnogo Kazahstana (1841-1941gg.), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Zapadno Kazahstanskiy gosudarstvenniy Universitet imeni M. Utemisova, Uralsk.
- Fallon, Therasa (2015), "The New Silk Road: Xi Jinping's Grand Strategy for Eurasia", American Foreign Policy Interests, V 37, N 3, pp. 140-147.
- Kunantayeva, Kulyaş (1997), Razvitiye Narodnogo Obrazovaniya v Kazahstane (1917-1990 g.g), Respublikanskiy İzdatelskiy Kabinet, Almatı.
- Kuzembayuli, Amanjol ve Abil Erkin (2006), İstoriya Kazahstana, KRİ, Kostanay.
- Titenov, V. vd. (2001), Obrazovaniye v Dvuh Stolitsah - Lider Obrazovaniye, Zolotaya Kniga, Almatı.
- Kınacı, Cemile (2010), "Sovyetlerden Günümüze Kazakistan'da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları", Turkish Studies, Cilt 5, Sayı 5, s. 1304-1317.

Kunantayeva, Kulyaş, (1998), Kazakstanda Halıqqa Bilim Beru İsinin Damuı (1917-1990j), I. Altınсарın Atındağı Kazaktın Bilim Akademiyasının Respublikalık Baspa Kabineti, Almatı.

Aktayeva, K. (2005), Sistema Obrazovaniya v Kazahstane: İstoriçeskiy opıt, Problemi Perspektivi (1960-1980-e godı), Evraziyskiy ejegodnik, s.292-300.

Baranova, N. ve Şamsutdinov R.İ., “Evolutsiya Sistemi Obrazovaniya Kazahstana”, http://ksu.edu.kz/files/education/material_konf/innova2013/baranova_n_a_shamsutdinov_r_i_evolyuciya_sistemy_obrazovaniya_kazahstana.pdf (25.08.2018).

THE ORETICAL ISSUES OF SUBSTANTIATION OF “AUTOGOGY” & “AUTODIDACTICS”

Doctor of Philosophy sciences, associate professor **S.I. OSPANOV***

Түйіндеме:

Болон үдерісі жоғары білім беру жүйесіне іргелі өзгерітер енгізді. Бұрынғы, «өмірлік білім беру» ұстанымына сәйкес сызықтық технологиямен оқытудың орнына, жаңа, «өмір бойы білімдену» ұстанымына сүйенетін, кредиттік технологиямен оқыту енгізілді. Бұл өзгерістердің толық жүзеге асуы үшін педагогика ғылымы мен оның дидактикалық жүйесін түбегейлі қайта зерделеу керек. Бұл объективті тарихи қажеттілік. Соған сәйкес, автор өзінің ноу-хау жаңалығын ұсынады. Ол — дәстүрлі «педагогиканың» мазмұнын «аутогогика» концепциясы тұрғысынан қайта тәржімалау және бұрынғы дидактиканың орнына «аутодидактика» әдістемелік жүйесін енгізу.

Тірек сөздер: аутогогика, аутодидактика, Болон үдерісі, кредиттік технологиямен оқыту, өмір бойы білімдену, сызықтық технологиямен оқыту, өмірлік білім беру.

Abstract:

The Bologna Process has made fundamental changes in the system of higher education. In place of the former linear technology of teaching, with its principle of “education for life”, a new credit technology of education is introduced, with its principle of “education throughout the life”. In order to fully realize this change, a fundamental rethinking of the fundamentals of pedagogical science and its didactic system is necessary. This is an objective historical need. In accordance with this, the author puts forward his know-how development. This is a reinterpretation of the content of pedagogical science from the standpoint of the concept of “autogogy” and the introduction of a system of methods of “autodidactics” instead of the old didactics.

Key words: autogogy, autodidactics, Bologna process, credit technology of education, education throughout the life, linear technology of education, education for life.

INTRODUCTION.

14. **The relevance of the topic** is determined by the need to address the objective tasks of a further, qualitatively new type of human development at the turn of the 20th and 21st centuries. They were formed as a result of the transformation of scientific and technical achievements into a direct productive force of social labor and an increase in the intellectual component of the provided social services. They objectively formed a new foundation and structure for the preparation of human capital. Their previous scientific foundations, standards and norms have found their inadequacy to adequately meet the new needs of society.

All this was well understood by those who prepared and signed the Bologna Declaration. In many of the communiqués adopted in the ten meetings of the Ministers of Education of the Bologna Process (1999 — 2018) member countries, its historic mission is underlined. Unresolved problems were indicated. These include non development of a number of theoretical and methodological bases of education under the principle of education throughout the life. It is pointed out to full development of the goals and objectives of the credit technology of education, its principle of “education throughout life”. Therefore, the Paris communiqué adopted in May 25, 2018 indicated that the Bologna process will support new initiatives “in order to support and stimulate various innovative methods of studying and teaching, based on existing positive practices in our countries and outside. This will include the further development and full implementation of student-centric teaching and open education in the context of continuous education. <...> As the high quality of teaching is important for the promotion of high-quality education, academic progress should be based on successful research and quality teaching [1].

15. **Problem Statement.** In the documents of the Bologna Process, there were no allegations that the replacement of the linear technology of training with credit technology should be carried out on the basis of a fundamental processing of the content of classical pedagogical science. Without this, student-centered learning is impossible. Since according to classical pedagogy the teacher is the subject, and the student is the object of the educational process. And, according to the principle of “education throughout the life”, the student must be himself both the subject and object of the process of self-education. From this position, it is necessary to rethink the content structure of pedagogy. Then, perhaps, we have to refuse some of its

* Kazakh state women`s teacher training university

provisions at all. Other provisions will have to be rethought in a new way. It will not be surprising if entirely new provisions will be included. Naturally, it will be necessary to include the role and place of Internet resources and digital technology of self-education.

If such a fundamental processing takes place, then leaving the former name of science “pedagogy” will already be alogism. The author of these lines offers such a variant of the new scientific system “autogogy”. And the corresponding system of didactics “autodidactics”. In this speech, the initial grounds for such problems are shown. Consequently, the problem of our speech is a well-founded definition of the basis for the legitimacy of the proposals put forward.

Main part.

16. *Review of literature and sources.* The concept of “autogogy” (in Russian:” autogogika”)” in the history of the theory of education and upbringing is met, but very rarely. In particular, V.N. Soroka-Rosinsky wrote back in 1907 that, in addition to pedagogy, there must also be an autogogy — science of self-education [2]. Apparently, he, firstly, considers autogogy along with pedagogy, i.e. as a parallel discipline. Secondly, this term does not mean self-education, but self-improvement. Therefore, our understanding of the essence of “autogogy” differs from the meaning of the term “avtogogika”, which Soroka-Rosinsky offered. Most importantly, as we know, this term was only named by him. But there was no significant development after it.

Thirdly, what is also important is that since that time, almost more than a hundred years, this term has been forgotten. Only in recent times this term is mentioned by some authors. In some modern textbooks under pedagogy there is an assertion that: “autogogy is the science of self-improvement and self-education» [3]. More than such an assertion there is no any detailed elaboration. In another textbook, this term is mentioned along with such terms as androgogy, typhlopedagogy, surdopedagogy, etc. [4]. Compared with the term autogogy, there are solid developments in other branches of pedagogical science.

To our search through google in the Latin “autogogy” does not give any results. And on the word “autogogica”, one source was obtained, to which many other sites refer. This is the work of Charles A. Curran in Spanish. *La Psicoterapia autogogica (counseling) y sus aplicaciones educativas y pastorals / Editorial Razon y Fe. (Madrid, Espana, 1963).* Apparently, this book is under psychotherapy, not pedagogy. Consequently, the meaning of the term “autogogica”, which Curran has in mind is not what we mean by this term.

For us the most interesting was another work, also by the Spanish authors: «Manual practico teorico de CCNN» [5]. It is written that the schoolchildren’s intellectual indicators of self-management in mastering the new material are not perfect. They cannot process the materials themselves, they do not know how to organize them and memorize them on their own. To overcome this shortcoming, the authors propose to form methods for independent study of materials. These methods should awaken children’s interest in linking their content with environmental phenomena and increasing their confidence in themselves that they themselves can study them. To do this, special laboratory classes are developed, such as crossword puzzles, “alphabet soup”, puzzles, maps, projects, etc. The results of such studies the student must generalize independently. It is also important that the students formulate their own questions and problems. A teacher should only be a motivator, a consultant, a companion, a facilitator of experiences. The goal is to make the student realize that his ideas and developments are his know-how.

In our opinion, the search of Spanish authors is very interesting. They are in the same plane on which we comprehend the problems of autodidactics. However, our understanding of the meaning of autodidactics proceeds from the broad theoretical context of “autogogy”, equivalent to the context of pedagogy in general. It seems to us that our autodidactic searches correspond with the experiments of the Spanish authors. But comparative research with them is a matter of the future.

Compared with the countless number of monographic and experimental studies on classical pedagogy for many centuries, our search is an original and innovative approach to the topic.

17. *Theoretical interpretation of subject.* Our idea of the need to rethink the content structure of classical pedagogy from the standpoint of autogogy arose as a result of comprehension of the long-term goals and objectives of the Bologna process. They are concluded in a simple and basic principle of credit technology teaching: “education throughout the life”. This means that the young man in the course of obtaining higher education within the walls of the university for the first time should develop such skills of independent mastering of knowledge that should help him to master all new specialties on his own throughout his life. Since, as the tendency of the development of science and technology shows, in the future new specialties will appear more and more rapidly in place of the old ones. The working specialists of the middle and old age will be forced to retrain to new specialties on the job. At the same time, as current trends

show, new types of labor activity will be increasingly knowledge-intensive. Then the skills of independent mastering of new knowledge on new kinds of labor activity will be useful. This is the historical perspective of the development of society in the future.

Back in the 18th century I. Kant (1724-1804) wrote: “In mankind there are many inclinations, and our task is <...> to disclose the properties of a person from the embryos themselves, making sure that a person reaches his destination»; « Children should be educated not for the present, but for the future, perhaps the best, state of the human race, that is, for the idea of humanity and in accordance with the general purpose <...> Parents take care of their family, rulers take care of the state. Both of them do not set as their ultimate goal the common good and the perfection to which humanity is destined and for which it has all the data» [6]. This is a true philosophical vision of the essence of human development, which is becoming clearer and faster now in the twenty-first century.

In literature, J. Dewey is considered the founder of the philosophy of pedagogy or education. His philosophical-worldview credo is called pragmatism. This means that education must meet the practical needs of society. According to him, “if we consider education as the process of forming fundamental attitudes — intellectual and emotional — in relation to nature and other people, philosophy can be defined as a general theory of education» [7: 449, 451, 452]. Because, only philosophical comprehension is able to offer solutions to the most global contradictions, including the difficulties of educational problems of their time. Dewey raised the task of improving the educational process from the standpoint of the potential growth of each person. So that everyone can develop the makings. He stressed that the traditional education is drawn to the past, i.e. to what has already been discovered, then how it should be guided by the tasks of the future. Then the students will grow up thinking about the problems of the future. They will be guided by an independent solution of the problem.

These ideas of Kant, Dewey and others are deeply intertwined with the principle of “education throughout the life” of the modern Bologna process. Otherwise, this principle is also called “lifelong learning”: LLL — Lifelong Learning. The educational strategy of the Bologna program can also be captured through a paradigm shift of the educational process. If the previous paradigm of higher education could be called in English as “teaching” or as “a person is taught,” the new paradigm can be expressed by the word “learning” — “a person learns”. M. Lusso — President of the Tour University (France) emphasizes: “Students should be able to master and activate their knowledge as isolated and disconnected cognitive sets» [8: 229].

A number of requirements to the structure of the educational process cause, on the one hand, self-sufficient cognitive problems of a fundamental or applied nature. The criterion of relevance of such problems can be the problem of forming the competence of a graduate of a university. Issues related to the “Definition and Selection of Competencies” (DeSeCo) Project, implemented within the framework of the Program for International Student Assessment (PISA), constitute a special group of scientific and pedagogical studies. They refer to the ideology of the Bologna process. They are aimed at deducing the evaluation of education by its results (learning outcomes). It is exhibited by the consumer of the university’s products – the sphere of social labor. The entire learning process is subordinate to this result. In this case, the former pedagogical orientation toward obtaining fundamental theoretical knowledge, at first glance, is pushed to the background. However, in the socio-philosophical context of the prospects for the development of modern society, there is a tendency for “ever greater learning of social being”. I.e. all the pores of social life are saturated with innovative achievements of science. The change in the basic sphere of social production is now increasingly occurring not for physical, but for moral wear. This, in turn, causes the corresponding well-being among the subjects of material production and the service sector.

Thus, when the attitude towards the traditional system of education has radically changed, its foundation — classical pedagogical science cannot remain as before. It should now reflect patterns, mechanisms, aspects, methodology, etc. self-learning of today’s student, the future applicant for a new qualification, even a profession, through self-education. The same self-education should take place among students and within the walls of the universities. Now classical pedagogy should be reconstructed according to the objective needs of society. And we propose, a new form of transformation, which fundamentally depart from its previous objective grounds, to call autogogy.

Such a theoretical basis for a new form of self-learning must be accompanied by its own didactic component. And this aspect of our problems in literature has taken place in the past. S.I. Hessen in his book “Fundamentals of Pedagogy. Introduction in Applied Philosophy” as early as 1923 wrote: “Professor, who gives too much time and energy to teaching, is a bad professor» [9: 311]. In my opinion, this was the shortest and most negative definition of the essence of linear learning technology. The most consistent completion of

this understanding, in a semantic context, said by another scientist M.Z. Lusso: “A successful teacher is the teacher who becomes unnecessary» [10]. This definition, at first glance, is paradoxical. But for those who understand well the essence of credit technology teaching, this definition is the most capacious and accurate.

In modern concepts and theories on education and training there are extremely radical points of view. These include the conceptual theory of I. Illich. He opposes the institutionalized form of education. The school, according to Illich, instills in each generation the social order of subordination, servility to the superior. Therefore, he suggests even abolishing the school and organizing training through a decentralized network of the educational system. A good educational system should have three purposes: it should provide all who want to learn with access to available resources at any time in their lives; empower all who want to share what they know to find those who want to learn it from them; and, finally, furnish all who want to present an issue to the public with the opportunity to make their challenge known [11]. «More learning should be done at home, in offices and kitchens, in those contexts where knowledge is used to solve problems and increase value people’s lives» [12].

In our opinion, Illich’s ideas in a broad context are deeply interwoven with the ideas of the Bologna Process. If the educational systems were decentralized, and a person at any place and at any age would like to learn on their own, then the proposed by us autogogy would be the scientific discipline of such a movement. Its subject system would become a self-instruction manual for self-improvement of education.

The question arises: if students even in the university will learn themselves, then what should the teacher do? In our opinion, he should be engaged in the preparation of good teaching manuals for self-preparation of students. And only to advise students on how to implement the recommendations that are written in these manuals. And it is even better, of course, to write such manuals so that students do not have any question, but would use it at any time, without difficulties.

These are our judgments about the philosophical and theoretical subsection of our work. Now let’s turn to the questions of “autodidactics”.

18. Methodological reinforcement of the problem solution. The essence and content of our know-how didactics, which meets the most stringent requirements of autogogy, has been in our practice for more than ten years. There are almost two dozen publications [13]. The core of our didactics is the “anti-plagiarism-cumulative method”. Our method copes with the problem of plagiarism by means of a semantic-logical analysis of the content of the text. Substantial subtext of the primary source by the student is self-rethought creatively. The structure of the context of the material is constructed. At the same time the content of each topic is mastered by the student in three languages: Kazakh, Russian and English. If the linear technology of training (for example, the presentation of one or more abstracts on the course, or prepared and read the report by someone and the others listen), not all students for each lesson are prepared in full, especially in three languages. And according to our method, each student prepares for each topic in three languages. As a result, for a semester each of them will have a full-fledged project on the subject, as well as presentation material on the entire course in electronic form, in different languages.

The results of each student’s work in each lesson are discussed by the whole group. Evaluation for the work done the student puts to himself. Sometimes the evaluation is derived from the mutual evaluation of the members of the student group. Midterm examination and final examination is done by protecting materials on all passed topics, presented as a presentation on PowerPoint, via an interactive whiteboard. In this case, the assessment of the student’s progress is put by the other students anonymously. The teacher displays the average score on them.

The theoretical-didactic basis for the correctness of this method of deducing the estimate is as follows. First, the student is accustomed to be demanding and objective to himself. Secondly, I believe that other students know their fellow students’ abilities better than the teacher. Since they communicate with each other in an informal setting, so they can compare well the abilities of their fellow students. While a student with a teacher communicates within a limited time and in an official tone. Much depends on how well the student has done successfully in some cases or what material he managed to prepare at this time. A significant role is played by the student’s language ability in the course of the speech. And students, who are dominated by inner speech, introvert, melancholy and phlegmatic, often lose. From this, the teacher does not always objectively form stereotypes about them. Moreover, often not in their favor. While other students and friends in the group are well aware of the abilities and quality of the preparatory work of individual students.

Thirdly, the student will not be depended from the mood when deducing an assessment of himself or his assessments are put by fellow students. The student will disappear the feeling of servility before the teacher. This was the ideal in such pedagogical concepts as in I. Illich.

Now about the second half of the name of our method, denoted by the word “cumulative”. It has a special meaning. Although implemented in parallel with those works that are carried out by students in approximately the same way as already stated. The cumulative factor is two perspective points of the entire

learning process. One of them is the final point of the entire course of study: bachelors have a thesis or a diploma project, and the master's thesis (and for doctoral students too) is a dissertational work. And the second point is the orientation of the learner to the possibility and necessity of using knowledge, mastered and comprehended in the course of mastering the course, in his future professional activity. This is explained to students already at the first installation consultation regarding the use of our method during the course.

Concluding our brief presentation of the essence of our “anti-plagiarism-cumulative method of teaching”, we can say the following. First, the methodology can be found in our publications. Secondly, our method is one of many similar methods that can be used in autogogy. Most importantly, various methods were subject to the principle of “education throughout the life”.

Final part.

19. Conclusions: First, the humanistically-oriented theories of education and training (Kant, Dewey, and others) recognize the individual and practical direction of education as the most effective and promising in terms of the development of society.

Secondly, autogogy should replace pedagogy.

Third, it requires a rethinking of the old methods of teaching with the principle of education throughout life.

LITERATURE:

1. The Paris Communiqué of the Bologna Process. May 25, 2018. Section “Innovations in teaching and learning».
2. Сорока-Росинский В.Н. Психология и самовоспитания // Вестник знания. — 1907. — № 3.
3. Яценко Н.Е. Толковый словарь обществоведческих терминов — 1999. [Yatsenko N.E. Explanatory dictionary of social science terms — 1999. By electron. Resource: http://www.slovarnik.ru/html_tsot/a/avtogogika.html]
4. Методология педагогики. 1.3.1. Диалектическая теория — методологическая основа педагогики [Methodology of pedagogy. 1.3.1. Dialectical theory — the methodological basis of pedagogy / / Electron. Resources: https://studopedia.su/15_51100_metodologiya-pedagogiki.html]
5. Electronic resource: <https://www.buenastareas.com/ensayos/Manual-Practico-Teorico-Ccnn/2521577.html>
6. Кант И. О педагогике // Кант И. Трактаты и письма / Ответ. Ред. И автор вступ. Статьи дфн. А.В. Гулыга. — М.: «Наука», 1980 [Kant I. About Pedagogy // Kant I. Treatises and Letters / Answer. Ed. And the author. Articles dfs. A.V. Gulyga. — Moscow: “Science”, 1980.]
7. Дьюи Дж. Демократия и образование / Пер. с англ. — М.: Педагогика-пресс, 2000. [Dewey J. Democracy and Education / Translation from English. — Moscow: Pedagogika-press, 2000.]
8. Lusso M. Identification of Competencies: The Strategic Method required to Construct Trajectories of Learning // The Bologna Process: learning outcomes and competence approach (book-application 1). — М.: Research Center for Quality Problems in Training of Specialists, 2009.
9. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. — М.: «Школа-Пресс», 1995. [Hessen S.I. Fundamentals of pedagogy. Introduction to Applied Philosophy. — Moscow: “Shkola-Press”, 1995.
10. Люссо М.3. Идентификация компетенций: стратегический способ, необходимый для построения траекторий обучения // Болонский процесс: результаты обучения и компетентностный подход (книга-приложение 1). — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. [Lusso M.3. Identification of competencies: the strategic way necessary for constructing learning paths. Bologna process: learning outcomes and competence approach (book-application 1). — М.: Research Center for Quality Problems in Training of Specialists, 2009. (Source: <https://articlekz.com/article/11009>)].
11. Illich I. Deschooling Society // Downloaded from <http://philosophy.la.psu.edu/illich/deschool/>
12. Illich I. Energy & Equity. — London, 1974.
13. Ospanov S.I. Read, think, use // Modern education. — 2014, № 4. — P. 64-69; Ospanov S.I. Problems of improvement modern technology education in high school. — Training handbook. Almaty, 2015. P. 127; Ospanov S.I. «Autopedagogy» and «autodidactics» as scientific and pedagogical disciplines of the course of raising the qualification of the teaching staff of universities // Bilim Berudegi MANAGEMENT in Education. — 2015 — № 3. — 25-32 p.; Ospanov S.I. «Autopedagogy» and «autodidactics» as a conceptual basis for innovative self-education, // Intern. Scientific-practical. Conf. : Socio-humanitarian vectors of pedagogy of higher education. Kharkov, ХНТУСГ named after P. Vasilenka. 28 April 2016. / Collection of materials. Kharkov: «Miskdruk» ХНТУСГ named after. P. Vasilenka 2016. — P. 43-51.

DEVELOPING ESSENTIAL SKILLS OF YOUNG CHILDREN'S ACADEMIC SUCCESS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

IBRAIMOVA B.S.
ALDIBEKOVA A.I.
SOLTANMURATOVA G.M.

Abstract:

The article is about teaching of English to children at an early age . According to the author of children, English is influenced by cognitive, emotional and physical processes .These are activities and tasks designed to give learners opportunities to practice and extend their use of language, such as new vocabulary, functional exponents or grammatical structures, or of the subskills of reading, listening, speaking or writing. There are many different kinds of activities and tasks with different names and different uses.in the article we use six activities. We can see that activities can differ in several ways: the skill or subskill they focus on; what type they are and what interaction patterns they use. The kinds or the language they focus on and the interaction patterns they use are not fixed. An activity may focus on accuracy or communication depending on how it is introduced by the teacher or by the materials. The survey above is focused on accuracy because it limits the language that learners use to ask and answer the questions. Teachers of foreign languages make their contribution to the education of pupils, to their ideological education. Their role in the upbringing of the younger generation cannot be overestimated. Foreign language teaching should promote pupils' general educational and cultural growth by increasing their knowledge about foreign countries, and by acquainting them with progressive traditions of the people whose language they study.

Key words: *cognitive, language, learning programs, earlier development, exponents, grammatical structures, subskills, interaction patterns, information gap, communicative activity, problems.*

Түйіндеме:

Бұл мақала балаларды ерте жастағы ағылшын тілінде оқытуды қарастырады. Автордың айтуы бойынша, ағылшын тілін үйренуді танымдық, эмоционалдық және физикалық үрдістер әсер етеді. Бұл тренинг студенттерге өздерінің тілдік дағдыларын, функционалдық және грамматикалық білімдерін толықтыруға, оқуды жақсартуға, түсінуге, сөйлеу дағдыларына және жазуға мүмкіндік береді. Әр түрлі мақсаттар мен әртүрлі мақсаттарға арналған көптеген тапсырмалар мен жаттығулар бар. Осы мақалада біз алты тапсырма түрін қолданамыз. Бұл тапсырмаларды бірнеше жолмен бөлуге болады: олардың шоғырландырылған шеберлігі немесе кіші жақтары; өзара әрекеттесудің түрлері мен үлгілері. Тренингтің тереңдетілуі мұғалімнің оқыту әдістемесі мен материалдарына негізделген. Осы әдіске сәйкес тіл білімі белгілі бір санды сөзді сақтау және грамматиканы білу болып табылады. Оқу үдерісі студенттің әртүрлі грамматикалық схемаларды дәйекті түрде меңгергенін және сөздік қорын толықтыратындығынан тұрады. Мәтінді оқыту материалдары жасанды мәтін деп аталады, онда сіз айтқан нәрселердің мағынасы маңызды емес, ең бастысы – бұл сіз қалай айтасыз. Шет тілін меңгергендер шет тілінің құрылымы мен логикасын меңгеруі, оны ана тілімен байланыстыра білуі, олардың ұқсастығы мен айырмашылықтары туралы білуі керек. Бұл грамматиканы елеулі зерттеусіз және екіжақты аударма тәжірибесіз мүмкін емес. Бұл әдіс шет тілін жаңадан бастағандарға ұсынылады.

Тірек сөзер: *когнитивтік тіл, білім беру бағдарламалары, ерте даму, экспоненттер, грамматикалық құрылымдар, қолдау дағдылары, өзара әрекеттесу модельдері, коммуникативтік белсенділік, проблемалар*

It is a common knowledge that there are lots of languages in the world, and some of them fall into the category of international languages or languages of wider communication groups, such as English; French, German, Spanish, Russian, Italian and Arabic. All these languages are the official languages of the UN. English language is very important nowadays. More and more people need English to attend universities and colleges, because now we have an opportunity to get higher education abroad. New ideas in science and medicine happen so quickly that it is impossible to translate everything into different languages. Most articles are published in English. English is the language of international communication in many areas of life: trade, air and sea transport, tourism and sport. Ukraine is establishing closer economic, political,

scientific, and cultural relations with various peoples of the world. International relations are extended and strength through the exchange of scientific, technical, and cultural information. In this situation foreign language teaching is a matter of state significance.

In modern society language is used in two ways: directly or orally, and indirectly or in written form. Thus we distinguish oral language and written language. Direct communication implies a speaker and a hearer, indirect communication implies a writer and a reader. Learning a foreign language makes the pupil acquainted with the life, customs and traditions of the people whose language he studies through visual material (such as post cards with the views of towns, countryside, and people; filmstrips, for example, "Great Britain", "What Tourists Can See in London", "Disney Land" films) and reading material dealing with the countries where the target language is spoken. Foreign language teaching should promote pupils' general educational and cultural growth by increasing their knowledge about foreign countries, and by acquainting them with progressive traditions of the people whose language they study. Through learning a foreign language the pupil gains a deeper insight into the nature and functioning of language as a social phenomenon. Hence the practical aims in teaching a foreign language are four in number: hearing, speaking, reading, and writing.

Teacher should be aware that developing child needs more attention in learning language. Without a knowledge of a child's various stages of cognitive, emotional, physical, social and language development, and an ability to recognize these changes, it is difficult for a teacher to plan an effective programme. Piaget's view that all children pass through the same stages of cognitive development but at different rates, still provides a comprehensive outline for the study of intellectual development. Experienced teachers of young beginners are conscious of these different stages and know how to recognize developmental changes as they take place. Changes can take place within a week or even within a lesson, which means that teachers need to be flexible, adjusting lesson plans where necessary to cope with new developments. In some cases there seem to be periods of concentrated and sometimes rapid development followed by periods of little advance. The rate of development may not necessarily indicate a young child's ability. Since language is connected with thinking, through foreign language study we can develop the pupil's intellect. Teaching a foreign language helps the teacher develop the pupils' voluntary and involuntary memory, his imaginative abilities, and will power. Indeed, in learning a new language the pupil should memorize words, idioms, sentence patterns, structures, and keep them in long-term memory ready to be used whenever he needs them in auditing, speaking, reading, and writing. Teaching a foreign language under conditions when this is the only foreign language environment, is practically impossible without appealing to pupils' imagination. The lack of real communication forces the teacher to create imaginary situations for pupils, to speak about making each pupil determine his language behavior as if he were in such situations.

Teaching a foreign language contributes to the linguistic education of the pupil, the latter extends his knowledge of phonic, graphic, structural, and semantic aspects of language through contrastive analysis of language phenomena. In teaching a foreign language the teacher is called upon to inculcate in pupils the scientific outlook, to prepare the young people for an active participation in production and other types of useful activities.

Teachers of foreign languages make their contribution to the education of pupils, to their ideological education. Their role in the upbringing of the younger generation cannot be overestimated. Foreign language teaching should promote pupils' general educational and cultural growth by increasing their knowledge about foreign countries, and by acquainting them with progressive traditions of the people whose language they study. Through learning a foreign language the pupil gains a deeper insight into the nature and functioning of language as a social phenomenon.

It should be said that practical, educational, and cultural aims are intimately related and form an inseparable unity. The leading role belongs to practical aims, for the others can only be achieved through the practical command of the foreign language. But to achieve any aim it is necessary to remember about the Methods of teaching. A method of foreign language teaching is understood as a body of scientifically tested theory concerning the teaching of foreign languages in educational institutions. It covers three main problems as: content of teaching, i. e. what to teach to attain the aims; methods and techniques of teaching, i. e. how to teach a foreign language to attain the aims in the most effective way to meet modern requirements.

An intelligent child may be a slow developer or even a late developer. These are activities and tasks designed to give learners opportunities to practice and extend their use of language, such as new vocabulary, functional exponents or grammatical structures, or of the subskills of reading, listening, speaking or writing. There are many different kinds of activities and tasks with different names and different uses. In the article we use six activities. We can see that activities can differ in several ways: the skill or subskill they focus on;

what type they are and what interaction patterns they use. The kinds or the language they focus on and the interaction patterns they use are not fixed. An activity may focus on accuracy or communication depending on how it is introduced by the teacher or by the materials. The survey above is focused on accuracy because it limits the language that learners use to ask and answer the questions. Children who make little progress may have some physical difficulty which may not have been recognized. The length of time a child can concentrate on doing one activity also varies from child to child. Some young children can only manage to concentrate for about five minutes, others for very much longer periods of up to fourteen or fifteen minutes. Once children have lost interest in an activity and their attention has wandered, little or no more learning takes place. It is best to change an activity before children lose interest so that they are left wanting more and looking forward to the next opportunity to do the same activity. Over exposure to an activity leads to boredom. As children develop, so their span of concentration lengthens. It is important to confuse a child's span of concentration with his need to move physically. Language development the first language development is a major subject in its own right. It is, however, important to realize that a child's ability to use his first language is crucial factor in the learning process. The degree to which he can use Language 1 to communicate will reflect on his ability to acquire Language 2. Teachers need to know the level of Language 1 development of each child they teach. Where a child's Language 1 ability is not sufficiently developed, teachers can jointly plan activities common to Language 1 and the English lesson. They can also advise parents on suitable language experiences which should help improve the child's use of language. Cognitive development A child's language-learning skills are not isolated from the rest of his mental growth. It appears that concepts that he has learned in Language 1 can be transferred to Language 2. Children find it easier if learning a new concept takes place in Language 1 rather than in Language 2. It is also easier for the person explaining the concept, as the child's use of Language 1 is more developed and thus explaining is easier. Teachers who have no other way but to explain in Language 2 will find it helpful consult books that deal with introducing concepts to young children in a structured way. They also need to plan a longer learning programme, as children will need more experiences and time to learn a completely new concept. Until a child is ready to take a particular step forward it is a waste of time to try and teach him to take it: (HMSO – the Plowden report 1967). Teachers of young children are conscious that children reach a certain point when they are ready to learn something new. This readiness stage is very clear in activities like numbers, reading, and writing. If a child is asked to learn a certain skill before he is ready, he cannot do it. This failure results in disappointment and sometimes loss of interest. It is, therefore, very important for a teacher to be able to recognize children's readiness to learn a certain concept and make use of the enthusiasm that often accompanies it. Teachers also need to know what concepts children in their class already know and what concepts they are likely to learn during the school year. Some textbooks for learning English include concepts which are too difficult for young children. Where teachers are faced with this type of problem, they can substitute different activities which are right for the developmental age of the child and at the same time give the same language experience. Since the individual differences and especially cognitive differences between young children of the same age are so great, to teach a class as one unit does not give a child the individual attention he needs. Where classes are very large, teachers can divide the children into small groups and within each group give them individual attention. However, young children until about the age of eight are still dependent on adult support for much of what they do. This is especially so in the English classroom and although they may work in groups their relationship still has to be with the teacher. Only when they are older are they ready to have less contact with the teacher and relate more with the group leader. It is essential to be able to judge how much new material children can absorb at one time. The amount that they are capable of taking in depends on their developmental level, enthusiasm, interest and on the teacher's skill in presenting material. It also depends on a factor that is often overlooked: the class's mood. Children are excitable; snow or heavy rain, a birthday to be celebrated or an approaching festival can excite them. If they are excited they cannot concentrate for as long as usual. Mood is infectious; if one or two children are excited, this can spread to the rest of the class. When a class is in such a mood, they generally do not want to settle down to quiet activities. In this case it is better not to force the children, but to leave the quiet activities until the next lesson when things have usually got back to normal. Some teachers worry that they may be making young children work too hard. If a child is learning by taking part in activities, it seems to be impossible to push him further than he wants to go. Once he has reached saturation point, he switches off his interest; he no longer concentrates on what he is doing and lets his mind, and in some cases even his body, wander to their activities. However hard a teacher tries to attract his attention back to the original activity, once he has switched off, she is not successful. It is impossible for children to learn everything perfectly in each lesson. For this reason part of every lesson should consist of going over precious work to

help children to expose to. Failure to consolidate any one stage of learning affects the next stage of learning. If new activities are presented before sufficient consolidation of previous activities which are right for the stage of development and are properly consolidated give a feeling of being successful, which in turn motivates. If children can go from one successful activity to another, motivation takes place naturally.

Emotional development It is difficult to examine all aspects of a child's emotional development. However, teachers should be aware that young children differ in temperament. Some children are aggressive, others shy, some are over anxious to please and in some cases frightened of making a mistake; others are moody, especially if they do not get what they want. Temperament affects their ability to take part in language learning activities. Teachers need to be aware of differences in temperament and be able to help children make the best of an activity. By watching children in the classroom, in the playground or with their parents and by talking to parents about their children, teachers can gradually find out about children's temperaments. Once a teacher knows what sort of temperament a child has, she can allocate particular activities to him which gives him an opportunity to develop his character. She also knows better when to give praise and encouragement.

Physical development. Not only cognitive development but also physical development plays an important role in determining what activities are right for the young child. Patterns of physical growth tend to be broadly similar for all children. As coarse muscle control becomes finer, a child can make more complex and differentiated movements. (Tucker 1977:42). Muscular development affects a child's ability to focus his eyes on a page, line or word – a prerequisite for reading. It also affects his ability to hold a pencil, a pair of scissors or a paint brush. Before a child has developed a certain degree of muscular control, some activities are too difficult for him. Teachers often complain that young children have difficulty in sitting still. They want to move, to wriggle and touch everything. To quote Millar, The fact that children find it less easy than adults to sit still for long periods, not to bang their heels against a chair, not to jump up, or move their arms, or touch objects, to execute fine movements with their fingers and modulate their voices, is not a question of having more energy to spill, but of comparative lack of integration and control of movement systems (in Tucker 1977:21). Activities need to give children an opportunity to move around within the classroom. Rhymes, for example, can include activities like jumping or dancing, and games can include physical activity games. In many cases the need to wriggle and move might look like a loss of interest, but if the activity is right for the child, the child will still be involved and listening even if he is wriggling. The debate continues as to whether there are biological differences between young boys and girls which make them behave differently or whether the differences are developed by their way of life and education. The conclusion of Plowden Report was that boys and girls develop at different rates and react in different ways. In some societies it is a fact that young boys 'performance is very different from that of young girls. For example, in societies where the young boy plays most of his time at home and is hardly disciplined in behavior, physical control of muscles and all-round maturity of girls and boys is very great. The young girls generally have finer control of their fingers and hands which shows up in activities involving writing and coloring. Boys hearing ability appears to develop later than girls (Goodacre:10). This can affect their ability to read aloud. Early childhood illnesses, such as middle ear infections, can leave some damage which may go undetected in Language 1, because hearing has been partially replaced by lip-reading. Hearing disabilities may only show up when learning another language. Children aged six sometimes have some pain and general malaise caused by the cutting of their six-year molar teeth. This may make them slightly moody and less able to settle down and concentrate. Around seven or eight years old, children lose their top and bottom front teeth, which is embarrassing for many and makes pronunciation difficult. During this period it is better not to make pronunciation difficult. During this period it is better not to make children work orally by themselves; if they work in small groups, their temporary sub-standard pronunciation is less noticeable. Similar considerations apply to children fitted with an orthodontic apparatus to straighten teeth.

Adult influence on children's language learning Personal relations appear to form the matrix within which a child's learning takes place (Donaldson 1978: 88). A young beginner is entirely dependent on his teacher for all learning in the initial stages. The responsibility for his success is, to a large extent, in the hands of his teacher and how well she manages to build up a personal relationship with the child and his family. Through this personal relationship, attitudes to learning English culture appear to be transmitted from teacher to child. Thus, a teacher's enthusiasm and interest is often contagious. Young children are eager to build up a relationship with their teacher. They are not inhibited or shy if they feel at ease with her and secure in the atmosphere of the classroom. To build up a personal relationship, children have to feel the teacher respects them and understands their needs; they, on the other hand, have to feel a respect for their teacher. To understand the children she teaches, a teacher not only has to understand their developmental needs, but also has to be able to be on their level and see things through their eyes. Young children are dependent on the

teacher for input of language and for organizing language-acquisition activities. In the classroom where only English is used, children depend on the teacher in the initial stages for all interpersonal communication; she is usually the only English speaker. It is up to her to sustain this communication and develop and extend it. Through careful planning she can ensure the children's success and give the encouragement and praise necessary to motivate them. Research shows that parents and the home are the strongest influence on a child's life. If parents are interested in their children's achievements in English and show appreciation of their successes, the children will be motivated. What parents think and say about what a child is doing and achieving is important to the child. A child wants to please his parents and is happy when they become involved in what he is doing. Many parents are eager to know what is going on in the English lesson and some want to help in the teaching by listening to cassettes with their children at home. It is important to sustain this interest and enthusiasm as, apart from motivating, it helps to consolidate. It also gives an added opportunity for interpersonal communication in both Language 1 and Language 2. Children without parental support are undoubtedly at a disadvantage. The foreign language as a subject differs from other subjects of the school curriculum. Whereas the teaching, for instance, of history is mostly connected with the imparting of historical laws and facts which pupils are to learn and the teaching of the mother tongue leads to the mastery of the language as a system (which is already used for exchanging thoughts and feelings) so that pupils will be able to use it more effectively in oral and written language, the teaching of a foreign language should result in the pupil's gaining one more code for receiving and conveying information; that is, in acquiring a second language for the same purpose as the native language: to use it as a means of communication. Learning a foreign language is of great educational value. Through a new language we can gain an insight into the way in which words express thoughts, and so achieve greater clarity and precision in our own communications. Even at the most elementary level learning a foreign language teaches the cognizance of meaning, furnishes a term of comparison that gives us an insight into the quality of language. When learning a foreign language the pupil understands better how language functions and this brings him to a greater awareness of the functioning of his own language.

REFERENCES:

- Crystal, David. 1971. *Linguistics*. Baltimore: Penguin Books.
- De Saussure, Ferdinand. 1949. *Cours de linguistique generale*. Paris: Payot.
- Dingwall, William Orr (compiler). 1971. *A bibliography of linguistic esoterica: 1970*. Edmonton, Alberta: Linguistic Research.
- Rutherford, Phillip R. 1968. *A bibliography of American doctoral dissertations in linguistics: 1900--1964*. Washington, DC: CenterforAppliedLinguistics.
- Brown, H. D. (1991). *Breaking the language barrier*. Yarmouth, ME: Intercultural Press.
- Chamot, A. U. (1987). *The learning strategies of ESL students*. In A. Wenden & J. Rubin (Eds.), *Learner strategies in language learning*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Chamot, A. U. & O'Malley, J. M. (1994.) *The CALLA handbook: Implementing the cognitive academic language learning approach*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Chamot, A. U. & Rubin, J. (1994). *Comments on Janie Rees-Miller's —A critical appraisal of learner training: Theoretical bases and teaching implications.* TESOL Quarterly, 28, (4).

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ӨЗДІК ЖҰМЫСТАРДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

PhD докторанты З.М. АРТУКМАТОВА*

Түйіндеме:

Мақалада оқушының өздік жұмысын жасауға үйрету негізінде әрбір жеке тұлғаның өзіндік табиғатын қалыптастыру мен білімділік деңгейін көтерілуі қарастырылады. Бүгінгі таңдағы қарқындап өсіп отырған ғылым мен техника заманындағы мектеп бағдарламасы мен оқулықтарына сараптама жүргізілді. Сапалы оқыту және өздігінен оқып білім алуға баулу негізінде ғана оқушылардан парасатты азамат тәрбиелеп шығуға болады. Осыған орай, мектеп бітіруші әрбір оқушы ғылым негіздерінің жаңалықтарымен хабардар болып, кейін сол алған білім мен іскерлігін одан әрі дамытуға тиіс. Мақалада өздік жұмыстың бала дамуына тигізетін пайдасы мен іскерлік дағды қалыптастыруда және білім мен біліктілікті игеруде құнды құзыреттіліктерді сіңіруі қарастырылады. Сонымен қатар, танымдық мәселелерді шешуімен бірге игерілген білімдерді практикада қолдану қажеттігі зерделенеді. Өздік жұмыс жүргізген оқушымен жұмыс атқарудағы күрделі үрдіс, оқушының өздігінен ізденуі, зерттеу жұмыстарын жүргізуі, шағын жобаларына жоспар құруы, шығармашылық тапсырмаларды орындауы талданады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, өздік жұмыс, тұлға, оқу-үдеріс, құзіреттілік, эксперимент, дағды.

NEW METHODS OF INDEPENDENT WORK STUDENTS IN TEACHING KAZAKH LANGUAGE

Abstract:

This article is determined about formation of intellect and student's level education in independent work. Today, the time of science and technology is rapidly growing school textbooks and examination program. Only on the basis of high-quality training and self-study training students can take the high of intellect citizen. In this regard, each student aware of the foundations of the new science graduate school, and the further development of the acquired knowledge and skills. The article of the self-formation of the child benefit and the development of business skills and knowledge will be valuable in developing the skills and competencies of absorption. In addition, cognitive problems have been kept to explore the need for the practical application of knowledge. To execute in the pupil of the complex process of self-study, student self-seeker, research, project planning, creative tasks are analyzed.

Keywords: Kazakh language, independent work, individual development, the learning process, competence, experiment, skills.

Білім беру жүйесі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуында жетекші рөл атқарады. Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты - патриот, жауапты, көптілді, креативті және сыни ойлайтын, салауатты өмір салтын ұстанатын, өмір бойы оқуға қабілетті, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру болып табылады. Бүгінгі заман талабы болашақ ұрпақтың ой-өрісінің шыңдалуына, жеке тұлға ретінде құзыреттіліктерін қалыптастыруға назар аударуда. Оқушы зердесіне қалыптастыратын құзіреттіліктің бірі – тіл. Бүгінде өзге тіл ретіндегі мемлекеттік тілді оқытудың өзіндік ерекшелігі айқындалған. Әр ғылымның барлық саласында білім мазмұны мен көлемі қауырт өсіп отырған қазіргі ғылыми-техникалық процесс кезінде бұл міндеттердің жүзеге асуы оқыту үрдісінде оқушылардың өзіндік оқу жұмыстарын оңтайлы ұйымдастырудың тиімді әдістері мен тәсілдерін, оқыту түрлерін, нысандарын іздестіру өзекті сипатқа ие болады. Әсіресе, өзгетілді сыныптарда өздік жұмыстарын арнайы ұйымдастыру оқу үрдісін жетілдірудің негізгі шарты болып табылады. Бұл тіл үйренудегі өздік жұмыстың маңыздылығымен айқындалады.

Шығармашылық жұмыстар білім алушылардың дүниетанымына, ізденімдік қабілетінің дамуына, тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Онымен қатар өздігінен ой қорытып, шешім шығаруға, дұрыс сөйлеп, сауатты жазуға, тіл байлығын арттыруға жәрдемдеседі. Оқытушының сабаққа дайындалғанда өзінің әрекеттерін ойластыруымен шектелмей, деңгейіне қарай білім алушының әрекетіне мән беруі тиіс. Сондықтан оқушылардың өзіндік жұмыстарын таныстыру үшін бірнеше шарттар мен белгілерді ескеру керек. Оқытудың мақсат міндеттеріне және пәннің

*Нийде Өмер Халисдемир Университеті, Нийде қаласы, artukmatova7@gmail.com

мазмұнына, оқыту әдістерінің ерекшеліктеріне, білім алушының даму дәрежесіне қарай өздік жұмыстарды бірнеше топқа бөлуге болады. Оның негізгі жиі кездесетін бір тобы - сабақ мақсатына қарай қолданылатын жұмыстың түрлері. Олар мыналар:

- жаңа білімді меңгеруі;
- жаңа білімді бекіту;
- білім мен дағдыларды қайталау, бақылау және тексеру.

Оқушылардың жұмыстарының барлық топтарын мұғалім оқыту барысында жүйелі түрде әрқайсысын өзіне тиісті жерінде қолдануға міндетті және оның бір ерекшелігі – оқыту үрдісінің барлық кезеңдерінде қолдануға болады. Сондай-ақ оқушылармен жүргізілетін өздік жұмыстары олардың таным, іс-әрекеттерінің ерекшеліктеріне қарай әр түрлі бағытта ұйымдастыруға болады.

Р.Б.Исмаилова «Студенттермен жүргізілетін өздік жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері» атты мақаласында студенттердің өздік жұмысын ұйымдастырудың маңызы өте зор екенін айтады. «Өйткені, сол арқылы студенттердің іс-әрекетінің дербестігі артады. Студенттің өздік жұмысы - кез-келген пәнді оқуға өздік жұмыстың орындалу әдістерінің қалыптасуына бағытталғанымен, бұл жұмыс - студенттің ғылыми, оқу кәсіби қызметін қалыптастырып, мәселелерді өзіндік шешуіне оптималды шешімдерді қабылдауға, дағдарыстық жағдайлардан шығуға арналған. Жоғарғы мектептің орта мектептен ең басты айырмашылығы - оқыту жұмысының әдісі және оқушылардың жеке деңгейі болып табылады. Сонымен қатар, студенттердің өздік жұмыстарының тәрбиелік мағынасы өте зор. Өйткені, бұл жұмыс студенттің білім алудағы жеке жұмысын ғана емес, қазіргі заманғы жоғарғы кәсіби маманды тұлға ретінде қапыптасуына мүмкіндік береді» (Исмаилова, 2012: 2). Студенттің өздік жұмысын ұйымдастырудың жолдарын зерттеген әдіскерлер белсендірудің тәсілдері ұйымдастырушылық және әдістемелік болып бөлінетінін көрсетеді. Сол секілді мектеп оқушысының жасайтын өздік жұмыстарын әдістемелік жағынан белсендіру қолданылған әдіс-тәсілдерге, оқушының өздік жұмысының формалары мен ұйымдастыру құралдарына байланысты болып келеді. Өздік жұмысты мұғалімнің дұрыс басқара білу және оқушылардың дербестік әрекетінің дәрежесінің артып отыруы – осы жұмыстың белгілері болып табылады. Оқушылардың өздік жұмысының маңызын толығырақ түсіну үшін, оның атқаратын негізі мен міндеттерін атап өткен жөн болар.

1. Оқушылардың танымдық қабілетін арттыру.
2. Өзгетілді оқушылардың тілтанымдық деңгейін көтеру.
3. Оқушылардың бойына іскерлік дағды қалыптастыру.
4. Білім, білік деңгейлерін дамыту.
5. Оқушылардың дербестік қабілетін мейлінше арттыру.
6. Өзгетілді оқушылардың бойына тілді игеру құзыреттілігін қалыптастыру

«Тұлға әрдайым әлеуметтік ортаның ықпалында болады. Әлеуметтік институттағы жағдайлар белгілі бір дәрежеде психикалық дамуды қамтамасыз етеді. Керісінше оның дамуына кері ықпалын да тигізеді. Осы орайда, баланың қалыпты психикалық дамуын тікелей бақылау, оны бүгінгі күнгі жаңа зерттеулер негізінде жүзеге асыру қажетті жағдайлардың бірі екені сөзсіз», (Опабекова: 17) -деп Г.Ж.Опабекова өзінің «Оқу-тәрбие процесіндегі тұлғааралық қарым-қатынастың өзіндік бағалауға психологиялық әсері» атты магистрлік диссертация авторефератында көрсеткендей, оқушымен өздік жұмыс жүргізуде олардың әрқайсысының жеке бас ерекшелігімен де санасқан жөн. Мұғалім қалай ықпал етсе мектеп оқушысының бағыты соған тікелей бағытталатынын ғалымдар еңбектерінде айтылып жүрген құбылыс. Сондықтан оқушыға оң ықпал ету әр ұстаздың міндеті болып саналады. «Дәстүрлі педагогикалық білім мазмұны негізінен танымдық сипатта беріліп келді. Оның дидактикалық-әдістемелік бөлігін құрайтын жаттығулар, сұрау-тапсырмалар сол танымдық материалды меңгеруге қызмет ететін мақсатта құрылатын. Ендігі жерде жаңа ХХІ ғасыр педагогикасының философиясы мүлде өзгеше парадигманы қажет етуде. Мұнда білім беру процесінің объектісі бұрынғыдай тек білім, яғни оқу материалы ғана деп қаралмайды. Білім беру процесі, ең алдымен жеке тұлғаға бағытталып, мынадай міндеттерден түзіледі: оқушының интеллектуалдық-танымдық, психологиялық, шығармашылық іскерлік сапаларын, өз бетінше оқу әрекетшілдігін, коммуникативтілігін, әлеуметтенуге бейімділігін, эстетикалық, рухани-адамгершілік, экологиялық, дене мәдениетін т.б. қалыптастыру. Білім мазмұнын құрайтын оқу материалдары тұлға дамытушы мүддені түзуге тікелей қызмет ететіндей етіп құрылуы керек», (Омарова, 2008: 18) – деп Р.С.Омарова «Білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында оқушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың дидактикалық негіздері» атты докторлық диссертацияның авторефератында көрсетеді. Ғалымның осы пікірі қазіргі білім берудің парадигмасын дөп басып

көрсетіп, өзіндік тұжырымдарын, көзқарасын нақты бере білген ғылыми зерттеу екенін айтуға болады. Мұнда оқытудың қазіргі сабақтары қандай болуы керек және қалай ұйымдастырылуы қажет деген мәселелерге жауап алатындай ұстаз үшін құнды пікірлер айтылған.

Мектепте оқу жұмысын ұйымдастырудың негізгі және басты формасы осы күнге дейін сабақ екендігі жоғарыда айтылды. Тек дидактикалық талаптарға сай ұйымдастырылған оқыту формасы ғана оқушының оқуға деген қызығушылығын арттырып, білім игеруде ерекше ықылас тудырып, ұстазға да, шәкіртке де шексіз шығармашылық мүмкіндік береді. Оқушының таным белсенділігінің, қызығушылығының, тіпті оқуға деген құлық-ынтасының төмендеу проблемасы туындаса, ол мұғалімнің өткізген сабақтарының бірсарындылығынан деуге болады. Ұстаз еңбегінде күнделікті ізденістің болмауынан оқытудағы бірізділік пайда болып, ол бірте-бірте оқушының сабаққа деген қызығушылық қарқынын жоюға әкеліп соғады. Ендеше, қазіргі сабақ қандай болу керек десек, ол тек шығармашыл болуы керек. Оқытудағы классикалық әдістеме ғылым мен техниканың дамуы деңгейіндегі «жеңіл», «қиын» деген ұғымдарды меңгеруге ғана жарап келді. Ал осы кезде балалар алатын ақпарат жан-жақты әрі мол (теледидар, интернет, эл почта, т.б.). Сондықтан олар көп мөлшерде қажетті деректерді алуға қабілетті. Ендеше ол сол өзін қызықтыратын мәселе жөнінде ақпарат ізденуден өте жоғарғы көрсеткішке жете алады. Ұстаз осындай жағдайда оқушымен шығармашылық өнерімен байланыста болуы керек. Ұстаздық мәдениет театрлық мәдениетпен айырылмай байланыста. Баланы шығармашыл жағдайға мұғалім өктемдігі мен үстемдігімен емес, оқушы тұлғасын сыйлап, онымен санасу жағдайында жеткізуге болады. Осы орайда, өздік жұмыстарды ұйымдастыру арқылы оқытудың тиімділігін зерттеп жүрген әдіскерлердің ой-пікірлері сараланды.

Көрнекілік әдіс – оқушылардың тілін дамыту, өткен материалдарды бекіту үшін ұтымды әдістердің бірі. Оқушылардың материалды саналы түрде түсініп, есінде берік сақтауын қамтамасыз етуде көрнекіліктің мәні зор екендігін айта келіп, К.Д.Ушинский: «Бірнеше сезім мүшелері қатысуы арқылы жаңа ұғым адам санасына тез қонады және берік те сақталады», дейді.

Көрнекілік – педагогикада дидактикалық тәсілдің бір түрі болып есептеледі. Көрнекілік сабақта қолданылғанда оқушылардың ақпаратты тез түсінуіне ықпал көрсетеді. Себебі сабақ барысында көрнекіліктер оқушыларға беріліп және сол бойынша тақырып түсіндірілсе, оқушы көз алдына елестете алады, заттар мен құбылыстардың әр қайсысының өзіне тән жаратылыс бітімін, әр қилы сыр-сипаттарын сезім мүшелері арқылы байқау, қабылдауға баулиды. Көрнекіліктердің нәтижесінде қоршаған өмір құбылысын және заттарды салыстыра ойлап, оқушылардың мәселені түйсіну дәрежесі артады, сана-сезімі қалыптасады. Сонымен бірге, қабылданған ақпараттар оқу міндеттеріне байланысты талданып, қорытылады. Көрнекілік құралдары оқушыларға бейнелі түсінік беру үшін ғана емес, оқушылардың ұғымын қалыптастырумен бірге, абстрактілі байланыстар мен тәуелділікті түсіндіру үшін қолданылады. Көрнекіліктер арқылы сабақ жүргізілгенде оқушылар материалды тез есте сақтап алады, сабаққа деген құштарлығы оянады. Берілген тапсырмалар сабақ сайын өзгертіліп отырса, сабақ қызықты болады және оқушылардың сабаққа деген ынтасы артады, сабаққа деген қызығушылығы оянады.

Көрнекіліктің үлгілерін пайдалануға Ы.Алтынсарин зор көңіл бөліп, “Қазақ жастары ғылым-өнерді кітап сөзі деп қана қарамай, заттай көзімен көріп, ажырата білуін” мақсат етіп қойды. Қазіргі оқу жүйесінде жанды-жансыз табиғат объектілерін байыппен байқаудың, сурет, өрнек, көркемөнер туындыларын, график материалдарды заттай пайдаланудың мәні зор. Қазіргі дәуірде ғылым, техника, көркемөнер салаларында мол дамыған шынайы деректерді, т.б. едәуір күрделі бейнелеу мүмкіндіктерін пайдалану үшін түрлі кабинет, арнайы жұмыс орындары – кабиналар ұйымдастырылды. Осыған орай оқу барысында кинопроекторлар, кинофильмдер, теледидар, оптик. аспаптар, түрлі механизмдер, дәлдік өлшеу-есептеу машиналары, т.б. көрнекі құралдар қолданылады.

Классикалық дидактикада жалпыға танылған *оқыту ұстанымдары* төмендегідей көрсетіліп жүр: оқытудың дамытушылық, жан-жақты тәрбие берушілік ұстанымы, оқытудың мақсаттылық ұстанымы, оқытудың кәсібилік ұстанымы, оқыту үдерісі мазмұнының ғылымилығы ұстанымы, оқытудың саналылық пен белсенділік ұстанымы, оқытудың көрнекілік ұстанымы, оқытудың түсініктілік ұстанымы, оқытудың жүйелілігі пен бірізділігі ұстанымы, жас шамаға лайықтылығы ұстанымы, теория мен практика арасындағы байланыс ұстанымы, оқытудың саралау ұстанымы.

Оқу материалдарындағы анықтама, ереже, анықтағыштар, сөздіктер, белгілер, жаттығулар, сызба, кесте т.б. көрнекіліктер, техникалық оқу құралдары т.б. педагогика, психология, әдістеме ғылымдарының ең соңғы жетістіктері негізінде берілуі қамтамасыз етілуі тиіс, сондықтан оқылатын лекция, семинар, зертханалық сабақтар оқытудың ғылымилық ұстанымдарын басшылыққа алады.

Білімнің берік қалыптасуы мнемотехникалық тәсілдерді қолдануға үйрету арқылы, оқу материалын жоғарғы көңіл күйде мазмұндау, көрнекілік, техникалық оқу құралдарын қолдану, оқу ойындарын, оқу пікірталастарын ұйымдастырып отыру, ішінара-іздену бағытындағы тапсырмаларды жиі орындау арқылы да жүзеге асады.

Анықталған ғылыми ұстанымдар бойынша жиілігі жоғары сөздердің оқушының жас ерекшелігіне сәйкестілігі, тіл дамытудағы маңыздылығы ескеріле отырып, іріктеліп, сөз таптарына ажыратылады. Содан кейін әр сөз табы бойынша терілген сөздерді әліпбилік ретке келтіріп, тақырыптық сөздік жасалады. Сондай-ақ оқушылардың зерттеу жұмысын сабақ барысында үздіксіз жүргізуге болады.

Проф. Н.Оралбаева, К.Жақсылықова “Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі” (1996) оқулығында қазақ тілін оқытумен байланысты мына әдістерді көрсетеді: баяндау, түсіндіру, ойландыру, жалқылау, жалпылау, әңгімелесу, еліктеу, жаттығу, ана тілімен салыстыру, көрнекілік, ТОҚ, экскурсия әдісі.

Түсіндіру әдісін қолданғанда, мұғалім бірсыдырғы педагогикалық талаптардың орындалуын қамтамасыз етуі керек. Олар: түсіндірілетін материалдың ғылымда әбден орныққан, қалыптасқан, даусыз болуы, теориялық қателердің болмауы, мысалдармен дәлелдеудің жеткілікті болуы, алдын ала жоспар құрылып, мақсатқа жету міндеттердің айқындылығы, оқу материалының сөйлеуге, оқушылардың танымдық қажеттігіне қарай өзекті элементтердің қамтылуы, оқушы ұғымына жеңілдік жасайтын көрнекіліктердің болуы.

Көрнекілікті қолданудың негізгі мақсаты-игерілетін материалдың мазмұнын айқындай түсу, оны оқушылардың санасына берік қалдыруға мүмкіндік жасау. Көрнекі құрал мұғалімнің оны орындай қолдана білгенде ғана тиімді болатыны сөзсіз. Көрнекі оқу құралдары кескінделген және экранды-дыбыстық болып екіге бөлінеді. Кескінделген көрнекі оқу құралдарына кесте, схема, фотосурет, сурет, оқиғалы картиналар т.б. үлестірме дидактикалық қаточкалар жатады.

Сабақ барысында өтілетін материалдарға қажетті көрнекіліктерді күні бұрын дайындап, олардың эстетикалық, білімдік, танымдық мән-мазмұнына айрықша көңіл бөлінеді. Мысалы:

Мультимедиа. Мультимедиа технологиясы (ағылшынның multimedia – көп компоненті орта) мәтін, графика және видеомультимедиа пайдалануға мүмкіндік береді, оқу процесіндегі компьютердің қолдану саласын кеңейтеді.

Мультимедиа – бұл әртүрлі формада (мәтін, графика, дыбыс, видео, анимация) берілген ақпаратты біріктіруге мүмкіндік беретін және онымен интерактивті режимде жұмыс істеуге болатын компьютердің аппараттық және программалық құралдар кешені (Халықова, 2007).

Қызығушылықты ояту. Үйрену процесі – бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да, сабақ қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғату, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады.

Осы кезеңге қызмет ететін «Топтау», «Түртіп алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау», «Болжау», «Әлемді шарлау» т.б. деген аттары бар әдістер (стратегиялар) жинақталған. Қызығушылықты ояту кезеңінің екінші мақсаты – үйренушінің белсенділігін арттыру. Өйткені, үйрену – енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс-әрекет екені даусыз. Оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Яғни айту, бөлісу, ортаға салу арқылы оның ойы ашылады, тазарады. Осылайша шыңдалған ойлауға бірте-бірте қадам жасала бастайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы біліммен ұштастырады.

Психологиялық жаттығулар

Мақсаты: Стресс түсіру, жағымды көңіл-күй тудыру, сабаққа ынталандыру.

Нәтиже: Жағымсыз көңіл-күйді кетіріп, осы сабаққа жағымды көңіл-күй туғызады.

- ❖ Бүгінгі сабақ көңілді өтсін.
- ❖ Бүгінгі сабақта «5» деген баға алуыңа тілектеспін.
- ❖ Бүгінгі сабақтың қызықты өтетініне сенімдімін.
- ❖ Сен грамматикалық тапсырмаларды жақсы білесің ғой, «5» аласың.
- ❖ Сабақта тапсырмаларды орындап, білімің тереңдесін.
- ❖ Бүгінгі сабақтан көп нәрсе үйренейік.
- ❖ Жарайсындар! Бәріне сәттілік тілеймін!

Кубизм стратегиясы.

Бұл стратегия бойынша ойлау мен жазуға көмектесу үшін кубикті және оның жан-жағындағы сөздерді қолданады. Кубикті қағаздан 15-20 см шенінде жасау керек. Оның жан-жағын алты көмекші сөзбен толтырамыз:

Суреттеңіз
Салыстырыңыз
Ойға байланыстырыңыз
Қолданыңыз
Талқыласыңыз
Дауласыңыз

Бұл іс әрекет төмендегіше өтеді. Біріншіден тақырып беріледі, содан соң оқушыны сол тақырып туралы ойлануға және оны суреттеуге бағыттайды. Басқаша айтқанда пәнге тақырыпқа жақынырақ қарап, өздерінің көргендерінен, түсінгендерінен суреттеу керек. Бұл іс-әрекет кубиктің алты жағындағы көмекші сөздерді түгел қамтып біткенге дейін жалғасады.

Берілген мәтінді сөздікті көмегімен оқыңдар.

Екі дос

Ертеде ел арасында жаугершілік жиі болатын кезде қазақтың екі жауынгері төс қағысып дос болады.

Бірде қазақ әскерлері бір өзеннің бойына шатыр тігіп дамылдапты. Тұтқиылдан жаудың қаптаған қалың қолы шабуыл жасапты. Өлгі екі достың біреуі жау қолына түседі. Досының жау қолына түсіп қалғанын естіген екінші батыр күздің қара суығын елеместен, өзеннен малтып, жау жатқан жағаға өтеді. Жау әскерлері тарпа бас салады. Жауынгер өзін қолбасыларына апаруын өтінеді. Алып келген соң, ол жаудың қолбасына:

- Мен қолдарыңа түскен бір жауынгерді сатып алуға келдім. Менің оған айырбасқа берер мал-мүлкім жоқ. Бір-ақ нәрсе беремін. Ол – өзімнің өмірім. Досымды босатыңдар, ең қымбат – өмірімді қиямын, - дейді.

Қолбасы ойланп отырып, оны сынамақ болады да:

- Жарайды, мен сені өлтірмей-ақ қояйын. Маған сол өміріңнің бір бөлшегін ғана берсең болды, - дейді.

- Ол не? – дейді досын құтқаруға асыққан жігіт.

- Маған сенің көздерің керек, - дейді қолбасы, - екі көзіңді аламын.

- Ол да болсын, көзімді тезірек ал да, досымды босат, - дейді.

Қайсарлық пен адал достыққа куә болған жаудың қолбасы екі досты тұтқыннан босатады.

Аялдамамен оқу – бұл оқушылардың үлкен тақырыпты тез меңгеруіне көмектеседі, яғни аялдамамен оқуда тақырыпты тақырыпшаларға бөле отырып оқиды. Ол жерде оқып шыққан мәтініне оқушының өзі тақырып қойып, түсінгенін көршісіне түсіндіреді.

«Жақсы бала!...»

Сабақ арасындағы үзіліс кезі. Самбырлаған сөз, сыңғырлаған күлкі. Ерсілі-қарсылы еденді солқылдата тарс-тұрс жүгірген балалар сендей соғысады.

Сабақтан шыққан екі мұғалім апай ұстаздар бөлмесіне қарай бет алды. Қарғашты сөмкесімен ұрып қашқан тентек Теміртай бұларды да екпінімен келіп, қағып кете жаздады. Жақтырмаған пішінмен қабақтарын шытып бұрылып қарады да, екі ұстаз әңгімелесіп өте берді. Теміртайдың әдепсіздігіне басқа балалармен бірге, дәліздің анау шетінде тұрған оңалбек дейтін бала қатты ұялды. Ол мұғалім апайлар өзіне жақындағанда, қылмысты адамдай қызарып кетті. Бар тапқаны – сыпайы шегініп, құрметпен жол берді. Мынадай жағымды қылық мұғалімдерді жалт қаратты. Олар: «қандай жақсы бала еді мына бала! Қайсы сыныптың баласы екен бұл?» - деді. «Жақсы бала!» деген сөздің Оңалбек туралы айтылғанын қасында тұрған Арманбек анық естіді. Бұл жылы сөз оның көңіл түбінен қызғаныш сезімін кенет оятқандай болды. Ол «жақсы бала» деген сөзді Оңалбекке қимайтын сияқтанды. «Осындай әдепті, сыпайы қылықты мен неге істемедім екен? Оңалбек істемей, мен істеген болсам, әрине, апайлар мына бала қандай жақсы бала еді деп мен туралы айтқан болар еді-ау...»

Оқушылардың өздік жұмыстарының өздігінен орындау біліктілігін қалыптастыратыны тәжірибеде айқындалды. Оқыту үдерісінде тапсырма бойынша қойылған мәселені саналы түрде ақыл-ой мен пайымдау еңбектерін жұмсау арқылы нәтижеге қол жеткізеді. Оқушы қарапайым оқушылық деңгейден алгоритмдік деңгейді басып өтіп, ізденімдік деңгейде тіпті кейбір дарынды, талантты оқушылар шығармашылық деңгейден көрінуі анық. Өздік жұмыстың дұрыс ұйымдас-

тырылуы мен тиімді жолдар арқылы орындалуы оқушының өздігінен жұмыс орындау біліктілігі мен дағдысын қалыптастыра отырып, нәтижеге алып келеді. Әдіскер ғалым Қ.Қадашеваның пікірлеріне сүйенетін болсақ, жаңа материалды игерумен байланысты әр алуан жаттығулар жүргізу мынандай іскерлік дағдыларды қалыптастыруға құрылуы тиіс екен:

1. Оқушылардың өз бетімен жұмыс жасауы үшін анық та нақты берілген тапсырмаға оқушы ізденімдік және шағын да болса шығармашылық ойын қосады.

2. Оқушылардың өз бетімен жұмысы ой дербестігіне, жекелік қорытынды жасай білуіне алып келеді.

Қазіргі кезде біздің республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл барлық білім көздерін кредиттік технологиялық оқуға көшіру, білім сапасын арттырады, ол жоғарғы оқу орнының оқытушыларының пән бойынша білім сапасына жауапкершілігін, әдістемелік және техникалық жағынан жабдықтау білімгерлердің жұмысын бақылауға жеке жұмыс жүргізуге әрдайым кеңес беріп отыруына мүмкіндік туады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Исмаилова, Р.Б (2012). Студенттермен жүргізілетін өздік жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері. //Бастауыш мектеп- №5,6, Б.36.

2. Опабекова, Г. Ж. Оқу-тәрбие процесіндегі тұлғааралық қарым-қатынастың өзіндік бағалауға психологиялық әсері. Магистрлік дис. Қызылорда.

3. Омарова, Р.С. (2008). «Білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында оқушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың дидактикалық негіздері» п. ғ. ғ. диссертацияның авторефераты. Түркістан.

4. Халықова, К.З. (2007). Оқыту процесін технологияландырудың негізгі теориялық қағидалары туралы. Алматы.

УДК 234: 11

ФИЛОСОФИЯ ПӘНІН ЖАҢАША ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ (З. ФРЕЙД КӨЗҚАРАСЫНДАҒЫ АДАМ ПСИХОЛОГИЯСЫ)

филос.ғ.к., **М.А. ДЖЕКЕБАЕВА***
ә.ғ.магистрі, аға оқытушы **С.Ж.ИМАНБАЕВА**

Түйіндеме:

«Философия» курсы жаңаша оқыту әдістемесі «Рухани жаңғыру» жобасында көрініс тапқан ұлттық бірегейлік, ұлттық «Меннің» ішкі өзегі мен ұлттық рухтың сақталу мәселелеріне және студенттердің бойында сананың ашықтығы, өзіндік ұлттық код, ұлттық сана-сезім, рухани жаңғыру, бәсекеге қабілеттілік, реализм, прагматизм, сыни ойлау, білімге ұмтылыс қасиеттерін қалыптастыруға, олардың әділдік, намыс, еркіндік және тағы басқа дүниетанымдық ұғымдарды игеруіне, сонымен қатар, толеранттық құндылықтарын, мәдениетаралық сұқбат пен бейбіт өмір сүру мәдениетін нығайтуға және дамытуға бағытталған. сана жаңғыруындағы, қазіргі жаһандық міндеттерді шешудегі рөліне айрықша көңіл бөлінген.

Мақалада Елбасы көтерген батыс әдебиеттерін қазақша нұсқада жаңа оқулықтармен оқыту студенттер қауымына әлемдік классикалық әдеби шығармалармен танысуға сыни көзқарас қалыптастыруға көмектеседі. Сондықтан мақала түпнұсқамен жұмыс жасай отырып жазылған шығарма.

Мақалада Реми Хесстің «Философияның таңдаулы 25 кітабындағы» 294 бетте «Сексуалдық теория туралы үш эссе» З. Фрейдтің шығармашылығына арналған тарауын оқып шығу және З. Фрейдтің «Знаменитые случаи из практики» еңбегінен үзінді қарастыру арқылы жазылды.

Тірек сөздер: «ИД» (Ол), «ЭГО»(Мен), «СУПЕР-ЭГО»(Меннен жоғары), сублимация, компенсация

Abstract:

The study of the course "Philosophy" with new methodics is aimed at forming the students' openness of consciousness, understanding their own national code and national self-awareness, spiritual modernization, competitiveness, realism and pragmatism, independent critical thinking, the cult of knowledge and education, mastering such key worldview concepts as justice, dignity and freedom, as well as the development and strengthening of values of tolerance, intercultural dialogue and a culture of peace. Particular attention is paid to the problems of preserving the national identity, the inner core of the national "I" and the national spirit, reflected in the project "Rukhani zharyrou", the role of philosophy in modernizing public consciousness and solving global problems of our time.

In the article deals with the works of Western scholars translated into Kazakh, which helps students to get acquainted with Western classical literature.

The problem of the individual about his nature and the psychology of the effect, self-worth is viewed from the point of view of the Freudian theory. The scientific research is based on the Freudian theory of psychoanalysis, based on his work "Lectures on psychoanalysis", "Famous cases from practice".

Key words: *Id, Ego, Super Ego, sublimation, compensation.*

Батыс лассикалық философияны оқу студенттердің өзіндік талдау және өзін адамгершілік тұрғысынан реттеу дағдыларының қалыптасуына, ғылыми-ізденістік қабілетінің дамуына, интеллектуалдық және шығармашылық әлеуетінің артуына ықпал етеді.

Психологияның әртүрлі мектептерінде тұлға табиғаты әртүрлі түсініледі, оның себебі, оны психологияның пәні ретінде анықтаумен, психологиялық зерттеулерге деген қатынаспен, зерттеулерде қалыптасқан принциптермен байланысты болды. Адам көп жағдайда өз қылықтарының себептерін, мотивтерін білмейді және өзінің бойындағы кейбір ілімдерді, естеліктерді жоққа шығарады, бірақ оларды гипноз әсерінде көрсете алады. Мақалада осы бақылаулар психоаналитикалық фрейдистік теория туралы зерттеу жазылған.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педогогикалық университеті

Зигмунд Фрейд – психоанализдің негізін қалаған психолог. Ол ХХ ғасырда қарқынды түрде дамыған медицина, элеуметтану, антропология, әдебиет және өнер саласына көп үлес қосқан. Оның теорияларына деген қызығушылық әлі күнге дейін толастаған емес.

З.Фрейд өзінің ғылымдағы жолын физиологиялық институтта бастады, сондықтан ағзаға энергетикалық шама ретінде қарау оның санасына терең бойлады: ағза мінез-құлықтың қозғалыс күшін ерекше энергия түрінде білдіреді. З.Фрейд невропатолог-дәрігер болды. Оның пациенттері психикалық-жүйке ауруларына шалдыққандар еді. Бірақ олардың жүйке жүйесінің құрылысынан аурудың себебін түсіну болмады. Ол өз тәжірибесінде, анатомио-физиологиялық ұғымдар түсіндірмейтін, айғақтарды жиі кездестірді. З.Фрейд алдында мынандай дилемма болды: мотивация механизмдерін анатомио-физиологиялық схема тұрғысынан қарау керек пе, әлде белгілі бір психологиялық айғақтарға жүгіну керек пе ?

З.Фрейд дәстүрлі психологияға қарсы шықты. Бұрынғы түсініктеме схемаларын ығыстырып, жаңаларын ұсынды. Ол өзінің емдеу тәжірибесінде ерікті ассоциациялар әдісін кең қолданды. Әрбір ассоциация қандайда бір себептің салдарынан басталады деп санады. Ассоциация арқылы ол өзінің пациенттерінің ойын білуге тырысты

Психиатрлар мен невропатологтардың көптеген бақылаулары адам — ХІХ ғасырдағы психология бейнелегендей, интеллектуалдандырылған тіршілік иесі емес екенін көрсетті. Олардың бақылаулары, адамның психикалық өмірі аффектілер мен эмоцияларға, қызығушылықтар мен құмарлықтарға, бір-біріне қарама-қайшы, кейде адамның қабылдауы мен ойлауын басқаша көрсететін, ұмтылыстар мен тілектерге толы екенін көрсетті.

З.Фрейд ұғымдарының өзегі болып метаморфозалар идеясы қалыптасты. З.Фрейдтің сәбидің жыныстық дамуы және эдипов комплексінің теориясы баламалар мен талқылауларға негізделіп жасалған, сондықтан да ғылымды емес, мифологияны білдіреді.[1, 256]

З.Фрейд тұлға туралы психологиялық ілімге маңызды ықпал еткен, басқа модельді ұсынды. Онда тұлға 3 компоненттен тұрады және олар терминдермен белгіленеді деп тұжырымдалған:

— «ИД» (ол), «ЭГО»(мен) және «СУПЕР-ЭГО»(менен жоғары).

— ИД — инстинктерді тасымалдаушы: ол санадан тыс және иррационалды бола тұрып, рахаттану ұстанымына бағынады.

-ЭГО — шынайылық ұстанымына бағынады, сыртқы әлемнің ерекшеліктерін, оның қасиеттері мен қатынастарын ескереді.

— СУПЕР-ЭГО — рухани стандарттарды тасымалдаушы. Бұл сыншы және цензор рөлін атқаратын тұлға бөлігі.

Егер ЭГО ИД-қа тиімді, ал СУПЕР-ЭГО-ға қарсы әрекет жасаса немесе шешім қабылдаса, ол өзін кінәлі сезініп, ұялып, өзін-өзі жазалайды.

ЭГО-ға қоятын әр түрлі инстанциялардың–ИД және СУПЕР-ЭГО — талаптары ұқсамайтындықтан, ол үнемі келіспеушілікте болады. Мұндай жағдай төзгісіз күштеу тудырады.

Бұл күштеуден ЭГО арнайы «қорғаныс механизмдері»— ығыстыру, сублимация және т.б. арқылы құтылады.

Ығыстыру дегеніміз — тұлға қабылдамайтын, белсенді құбылыстарды жою. *Сублимация* — тиым салынған қуаттың басқа әрекет түрінде шығу механизмі.

Психоанализдің негізгі дәрежесі болып мотив дәрежесі саналады. Психоанализ адамның мінез-құлқының серіппелері мен қуат қоры туралы адамның өзі жайлы ұғымдарынан көбірек айтуға тырысты. Бірақ З.Фрейд мотивацияны санаға қарсы қойды.З.Фрейдтегі психикалық қуаттылық биологиялықты алмастырды және қоғамдық дамудың басты қозғаушы күшінің рөлін атқарды. Ағза да, қоғам да пішінделетін материал түрінде қарастырылды.

З. Фрейд жеке тұлғаның дамуының әр түрлі міндеттерін жүзеге асыратын кезеңдерін бөліп және анықтай отырып жеке тұлғаның даму теориясын тұжырымдады, және даму дағдарыстарын сипаттады; психолог бұл дағдарыстардың мазмұнымен жұмыс жасай отырып адамға интенционалдылыққа жетуге көмектеседі.

Эмоционалды және мінез-құлықты стереотиптерді тану үшін жеке тұлғаның қорғаныс механизмдерін оқи отырып жүзеге асыруға болады. Психоаналитикалық консультация клиент мәселесінің бастауын тануын ортаға қояды. Инсайт, саналы түрде түсіну тұлғалық өзгерістердің басталуына жиі жеткілікті болады.

Тұлғалық қақтығысты З. Фрейд Ол (Оно), Мен (Я), және Жоғары-Мен (Сверх-Я). Қазіргі теориялар модификациясында психолог міндеті Мен көмегімен белгілі қарсылықсыз Ол мен Жоғары-Мен арасында қатынасты адам табуы керек. Ол – санадан тыс облысы. Жоғары-Мен — элеуметтену

үрдісінде алған тұлға қасиеттері. Мен Жоғары-Мен мен Олардың арасындағы сілтеуші. Әлді Мен Ол мен Жоғары-Мен арасындағы қатынасты жасаушы – интенционалдылыққа жетудің маңызды шарты.

Мен-нің негізгі міндеті адамға әсер ететін сыртқы (әлеуметтік) күштер мен ішкі (санасыз) арасындағы балансты сақтау болып табылса, онда психолог үнемі тұлғаның өзін қорғайтын механизмдерімен жұмыс жасайды.

Ол сананы мүлде адам өзін қоршаған айналаны түсінеді, өзінің «мен» екенін пайымдайды. Сондай-ақ ол тағы да екі түрлі сана құрылымын мойындайды: бірі – «шектен тыс мен» және санасыздықтың микродүниесі. Санасыздық пен саналылық бірге жүреді, айырмашылығы жарық пен қараңғылық секілді. З.Фрейдше, біздің білмейтініміз бұлыңғыр, күнгірт сана, бірақ оны анықтауға, айқындауға болады. Санасыздық дегеніміз жаттандыға айналдырылған, дағдыланған, автоматтандырылған сана. Оған кейбір ойланбай-ақ атқаратын әрекеттер жатады. мәселен, жаңылыс, не абайсыз айтылған сөз, байқамай істелген іс, не көрген түс, т.б. Санасыздықтың ең жоғары түрі – шығармашылық, кенеттен келген ой, интуиция, инстинкт, т.б. Сөйтіп З.Фрейд классикалық философия көтермеген, олардан қалтарыс қалған мәселелерді қозғайды.

3. Фрейд еңбектерінің бірнешеуін талқылай кетсек, «Зигмунд Фрейд: Знаменитые случаи из практики» атты еңбегінде Фрейдпен байланысты алты ең танымал терапевтік жағдайлардың сипаттамалары келтірілген. Өмірдің күрделі жағдайлары мен науқастарды емдеу курсының жаңа ғылымның авторы түсіндіргені және осы күнге дейін психоанализ негіздерін зерделеудің ажырамас құралы ретінде қызмет етеді.

Ал «Психоанализге кіріспе» еңбегі Зигмунд Фрейдтің 1915-1917 және 1930 жылдардағы оқыған лекциялардың жинағы. Бұл өз шығармалар сериясында ерекше орын алады. Онда Фрейдтің тұжырымдамасы негізделеді: психоанализдің теориялық принциптері мен әдістерінің сипаттамасы, психоаналитикалық зерттеулер нәтижесінде алынған мәліметтерді интерпретациялау жолдары, психоаналитикалық теориясының невроздар мен жеке басының жалпы принциптерін анықтайды [2, 45].

1900 жылы «Түс жору» кітабы жарық көрді. Оны З.Фрейд өзінің басты еңбегі санады. Кітапта түстегі бейнелердің қалыптасу тәсілдері: олардың кешенді қабаттасуы, тұтас бейненің бөлшек бейнемен алмасуы, кейіптеу және т.с.с. сипатталды. Осының барысында ол барлық адамдар үшін бірдей мәнге ие символдар бар деп санады. Мұндай символдар ретінде ұшу, құлау, суды, үшкін заттарды, тістің түсуін көру қарастырылды. Тәуелсіз авторлардың бұл қағиданы тексеруі мұндай тұжырымды растамады. Фрейд түс көрудегі бейнелерді эмоционалды сезім күйлерінің деңгейлері ретінде түсіндірді. Олардың туындау көздері күндізгі қалыптан тыс сезім күйлерінде, қызығушылықтарында, қорқыныш күйлері мен санадан тыс әрекеттерінде жасырылған. Олар өздері туралы ерекше символдық тілде сөйлейді. Фрейд олардың сөздік қоры мен оның құрылу тәсілін қалпына келтіруге тырысты. Фрейдтің есептеуінше, түс көру қаншалықты бос көріністер болғанымен, оның «сценарийі» – бұл түстің бейне-белгілері арқылы қанағаттандырылатын түпкі тілек-қалаулар коды. Бұл болжамына өзі таңырқаған З.Фрейд оның тіпті қандай жағдайда туындағанын да есіне сақтап қалады. Бұл 1895 жылдың 24 шілдесіндегі кешқұрым мезгіл, бейсенбіде, веналық мейрамханалардың бірінің солтүстік-шығыс бұрышында еді. Бұл жөнінен З.Фрейд бірде: «осы жерде дәрігер Фрейд түс көру құпиясын ашты» деген жазуы бар тақтай іліп қойса да болады», – деп әзілдей айтқан екен.

1901 жылы оның «Күнделікті тұрмыс психопатологиясы» кітабы жарық көрді, мұнда ол түрлі бұрыс әрекеттерді түсіндірді: есімдерді ұмыту, сөзден таю, санадан тыс уәждердің көрінуі. Фрейд бойынша, мұның себептерін санадан тыс импульстерден, шұғылданатын әрекеттерінен іздеген жөн.

З.Фрейд шығармашылығының соңғы кезеңінде оның «Бұқара психологиясы және «Мен» талдауы» (1921), «Мен және Ол» (1923) еңбектері жарық көрді. Бұл кітаптарында оның адамның жеке тұлғасының құрылымына деген көзқарастарының өзгергендігін көреміз.

Зигмунд Фрейд қалыптастырған фрейдизм невроздарды түсіндіретін және емдейтін ілім ретінде қалыптасты, кейін келе дау-жанжал жағдайға тап болған саналық пен бейсаналық арасындағы қарым-қатынасты, бейсаналықтың өзіндік заңдылықтары мен әрекетшілдігін түсіндіруге бағытталған теорияға айналды. Фрейд адам технологиясының өсіңкілігін түсіндіру үшін, оның психологиялық түпнегізін қарастырады. Неофрейдизм және фрейдомарксизм негізін қалаушылардың бірі. Эрих Фромм Фрейдтің биологизмін, либидо теориясын, табиғилық пен әлеуметтікті қарама-қарсы қоюын, психологияны философия мен этикадан бөлектеуін сынады. Ол адамды әлеуметтік тіршілік етуші, табиғи және адамдандырылған дүниемен үнемі байланыс жасаушы ретінде қарастырады.

Фромм Эрих - неміс-американдық философ; психолог, социолог, неофрейдизм негізін салушы, гуманист-ғалым, әлеуметтік прогресті жақтаушы. Философия, психология, антропология, тарих және дін социологиясының дамуына зор үлес қосты. Өзінің ілімін «гуманистік психоанализ» деп атады. Фромм индивид психикасы мен қоғамның әлеуметтік құрылымының арасындағы байланысты анықтау барысында Фрейд биологизімінен алшақтады. Психоаналитикалық «әлеуметтік және дербес» терапия негізінде үйлесімді «дені сау қоғам», жобасын АҚШ-та гуманистік позицияда ұсынды. Фрейдтің биологизмін, либидо теориясын, табиғилық пен әлеуметтікті қарама-қарсы қоюын, психологияны философия мен этикадан бөлектеуін сынады. Ол адамды әлеуметтік тіршілік етуші, табиғи және адамдандырылған дүниемен үнемі байланыс жасаушы ретінде қарастырады. Оның ойынша, Фрейдтің ілімі адамды тереңірек тануға мүмкіндік бергенімен, оның өмірінің мән-мағынасы, моральдық және этикалық нормалар туралы, адам қалай өмір сүруі керек және не істеуі тиіс деген сұрақтарға жауап бермеді. Э. Фромм К.Юнгтің аналитикалық психологиясы да адам өмірінің мәні мәселелерін назардан тыс қалдырды деп есептеді. Адамның этикалық мінез-құлықтарының бастауын адамның өзінен іздеген гуманистік этиктердің еңбектеріне сүйене отырып, Фромм моральдық ұстанымдар адамның ішкі қасиеттеріне негізделген болуы керек, әйтпесе оларды бұзу тұлғаның психикалық және эмоциялық құлдырауына әкеледі деген тұжырым жасайды. Осыдан келіп гуманистік психоанализдің мақсаты шығады – гуманистік этиканың құндылықтарын меңгеру, өзінің ішкі табиғатын танып-білу және «өмір өнерін» игеру арқылы адамның ішкі мүмкіндіктерін дамытуына, өмір сүруге ұмтылуына ықпал ету. Фромм еркіндік және жаттану категориялары арқылы адамдардың ба-сым көпшілігі өзінің нағыз «Менін», «Өздігін» емес, «Жалған Менін» да-мытатынын, осы процестің нәтижесінде өзін жоғалтып, ешшеңеге айна-латынын көрсетеді. Бірақ Фромм адамның онтологиялық және тұлғалық сипаттамаларына, әсіресе «үміт» элементіне сүйене отырып, оптимистік болжамдар жасайды. Оның пікірінше, «үміт» өмір құрылымының ішкі элементі, ол пассивті үміттену, күту емес, белсенді әрекетке дайын болу, адам рухының динамикасы, адам болмысының маңызды шарты, сондықтан да Фромм адамды Homo esperans (үміті бар) деп сипаттайды.

Неофрейдист Эрих Фромм еңбектеріндегі негізгі тақырып адамдағы жалғыздық пен адамдардан бөлектену жағдайы болды. Оның көзқарастарының қалыптасуына Маркстің идеялары әсер етті. Адам бір уақытта табиғаттың бір бөлігі, әрі жануар әрі адам, жануар ретінде адам биологиялық қажеттіліктерді игереді, адам ретінде өзіндік санаға, ақылға, қиялға ие.

Адамның бастан кешетін күйлеріне нәзіктік сезімі, қызығулар, махаббат пен бірге әсерлену, жауапкершілік, қатынастар, адалдық, идентификациялану, еркіндік пен трансценденция, құндылықтар мен нормалар жатады. Бес түрлі қажеттіліктерді көрсетті: трансценденцияға қажеттілік, қалыптасуға қажеттілік, идентификациялануға қажеттілік, бағдарланулар жүйесіне қажеттілік, басқаларға қажеттілік [3, 34].

Бағдарлану жүйелері арқылы әлемді таниды. Адам тұлғасы қоғам беретін мүмкіндіктерге сәйкес дамиды. Адамның қоғамға бейімделуі ішкі қажеттіліктер мен сыртқы талаптардың арасындағы компромисс ретінде түсініледі. Фромм әлеуметтік мінездің бес типін көрсетті: рецептивті, эксплуативті, жинақтаушы, нарық, продуктивті. Кейінірек Фромм тағы екі типті атады: некрофильді және биофильді. Фромм үшін қоғам мен адамның қатынас мәселесі ең маңызды болды.

Оның ойынша адам табиғаттың туа берілген маңыздылығы, қоғам сол маңызды табиғат жүзеге асу үшін жасалады, осы уақытқа дейін бірде бір қоғам адамның базалық қажеттіліктеріне көңіл бөлген жоқ, ондай қоғамды жасауға болады деген негізгі ойларды бекітті. Ондай қоғамды Фромм гуманистік коммуитарлы социализм деп атады.

Фромм өз теориясын емдеу барысында адамдарды бақылау арқылы, тарих, экономика, социология, философия, әдебиет жайлы адамдардың білімдерін бақылап, эмпирикалық зерттеулер арқылы жасады.

Эрих Фромм үшін махаббат - жауапкершілік, құрмет, білім мен қамқорлық сияқты элементтердің тығыз өзара әрекеті. Сонымен бірге, автор өзінің негізгі моральдық қасиеттерін дамытпай, сүйіспеншіліктің болуы мүмкін емес екенін атап көрсетеді.

Эрих Фроммның «Бостандықтан құтылу» фундаментальді еңбегінде жеке тәуелсіздікті, тәуелділікті және биліктің психологиялық аспектілеріне арналған. «Еркіндік адамның күші емес, ол құтылуға тырысатын нәрсе ме? Неге, кейбіреулер үшін бостандық - бұл жақсы мақсат, ал басқалары үшін қауіп. Бостандыққа деген тотальды ниет пен құдайға бағынбауға деген ұмтылыс қоспағанда, бар ма? .. Кейбір жасырын қанағаттың көзі емес; және егер солай болса, онда оның мәні неде?» деген сұрақтарды қарастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Фрейд З. Знаменитые случаи из практики. - М., Когито центр, 2007 - с. 538
2. Фрейд З. Лекции по психоанализу. - М., Когито центр, 2006 - с. 480
3. Фромм. Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г.Ф. Швейника, Г.А. Новичковой. – М.: Академический Проект, 2007. – 272 с.
4. Хесс Р. Философияның таңдаулы 25 кітабы. /Ғылыми ред. Раев Д.С. – Астана, 2018. –360 б

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ ШАҒЫН КӨЛЕМДІ ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚУ/ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ф.ғ.д., профессор **Е.АЛКАЯ***
PhD докторант **А.МОЛДАБАЕВА****

Түйіндеме:

Мақалада жалпы білім беретін мектепте шағын көлемді эпикалық шығармаларды оқу/оқыту әдістемесі жаңартылған білім мазмұны негізінде ғылыми тұрғыдан зерделенді. Эпикалық жанрларды оқыту әдістемесіне қатысты отандық және шетелдік ғалымдар зерттеулеріне шолу жасалып, оқу/оқыту мәселелері инновациялық негізде теориялық тұрғыдан айқындалып, жаңартылған білім мазмұнының шағын жанрларды меңгерудегі тиімділігі дәлелденді.

Тірек сөздер: эпика, жанр, әдістеме, инновация, мектеп, әдіс, оқу, оқыту, әдебиет.

PROBLEMS OF STUDYING / TEACHING EPIC WORKS OF SMALL SIZE IN GENERAL SCHOOLS**Abstract:**

The article has scientifically studied the problems of studying / teaching epic works of small size in general schools based on the updated content of education. A survey of domestic and foreign scientists on the methodology of teaching epic genres was made, the problems of learning / teaching were discovered theoretically on an innovative basis, and the effectiveness of the updated content of education in the study of genres was proved.

Key Words: epic, genre, methodology, innovation, school, method, learning, teaching, literature.

2018 жылдың 10 қаңтарында жарияланған Нұрсұлтан Назарбаевтың “Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері” атты Жолдауында «Бүгінде әлем Төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне, технологиялық, экономикалық және әлеуметтік салалардағы терең және қарқынды өзгерістер кезеңіне қадам басып келеді.

Жаңа технологиялық қалып біздің қалай жұмыс істейтінімізді, азаматтық құқықтарымызды қалай іске асыратынымызды, балаларымызды қалай тәрбиелейтінімізді **түбегейлі өзгертуде** делінген [1].

Қазіргі кезеңде білім беру саласында болып жатқан ауқымды өзгерістер түрлі ынталы бастамалар мен түрлендірулер жаңашылдыққа кеңінен жол ашуда. Осыған орай, ұрпақ тәрбиесімен айналысатын әлеуметтік-педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыру, оны жаңа сапада ұйымдастыру қажеттілігі туындайды. Бұл үшін ұстаздарға инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі мақсат етіледі. Ал, жаңа технологияны пайдалану міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейіне жеткізеді.

Қазіргі таңда білім саласындағы дәстүрлі жүйе жаңа арнаға ауысқаны белгілі. Қолданыстағы әдістемеге қатысты ұғымдар да жаңа сипатқа ие болды. Мысалы, «оқыту» ұғымының орнына «оқу», «үйретудің» орнына үйрену ұғымдарының заман талабына сай орын алмастыруына қатысты мәселелердің өзі де жаңаша көзқарасты талап етеді. Оқу/оқытудың негізгі мәселелеріне қатысты ғылым кандидаты, әдістемеші-ғалым А.Әлімов: «Қалай десек те білім саласындағы негізгі мәселелер келесідей болады:

1. Мазмұн (Не нәрсеге үйрену/үйрету керек?);

2. Әдістеме (Қалай үйрену/үйрету керек?);

3. Нәтиже (Не үшін үйрену/үйрету керек? Үйренудің/үйретудің нәтижесі қандай болуы керек?)» деген пікір айтады [2, 14]. Ғалым тұжырымдамасын зерделейтін болсақ, оқыту дегеніміз біржақты орындалатын үрдіс, ал, оқуға екі тарап оқушы-ұстаз бірдей қатысады. Яғни, оқыту барысындағы жауапкершілік ұстазға артылса, оқу барысында білім алушы өзі ізденеді

Оқу үрдісі белгілі пән бойынша білім алу негізінде жүзеге асады. Ал, мектепте әдебиетті оқудың өзіндік ерекшеліктері мен жаңа талапқа сай мәселелері де жоқ емес. Пәнді оқу/оқытудың жаңа мазмұндағы мақсаты - әдебиеттің жас ұрпақты рухани жағынан өсіру мүмкіншілігін, күнделікті

* Фират университеті, Түркия, Елазиг, ealkaya16@gmail.com

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, innovation_koldau@mail.ru

өмірде, болашақта қажеттілігін оқу үрдісінде барынша пайдалану. Сабақ барысында жазушы шығармасында көтерілген адамгершілік, философиялық ой - түйіндерді оқушыға қабылдатып, өзіндік пікір қалыптастырып, қорыта білсек, әдебиет пәнін оқытудағы басты мақсатқа қол жеткізе аламыз. Сабақ барысында әдеби шығармаларды ұтымды талдау жұмыстарын жүргізу оқушылардың пәнді оқуға ынтасын арттырады.

Сондықтан, мақалада жалпы білім беретін мектепте шағын көлемді эпикалық шығармаларды оқу/оқыту мәселелері заманауи негізде жаңартылған білім мазмұны аясында тұңғыш рет арнайы зерттеу аясында жан-жақты сараланып отыр.

Мектепте өтілетін әдебиет пәнінің міндеті дәстүрлі жүйе бойынша - оқушылардың санасына көркем сөз құдіретін, эстетикалық, танымдық тәрбиені сіңіру деп танылса, жаңа мазмұндағы оқулықтарда адамның өзін-өзі бақылауы, үйренгені мен болашақта үйренетінін саралауы – негізгі міндеттерге жатқызылған. Соңғы жылдары әдебиет сабағын оқытуды жақсарту жолында көптеген игі шаралар жүзеге асырылды. Білім жүйесі толығымен жаңа арнаға ойысып, жаңа оқулықтар заман талабына сай толықтырылып, өңделуде.

Көркем шығарманы оқу/оқыту, талдау, сыни хабарлама жазу, жалпы тақырыптық мәселелеріне байланысты өзіндік көзқарасын білдіру, шығарманың сюжетін, композициясын, әдеби кейіпкерді, әдеби туындының идеялық - көркемдік қуатын таныту – жаңа жүйеде де мақсатқа жетудің негізгі құралдарына айналып отыр.

«Жаңа дегеніміз – жаңғырған ескі» дегендей, осы мақсатта әдістеме саласы бойынша зерделі зерттеулерге шолу жасамасқа болмайды. Орыс әдебиеттану ғылымы мен оқыту әдістемесінде М.А.Рыбникова, В.В.Голубков, Г.А.Гуковский, Л.И. Тимофеев, Г.Л. Абрамович, Д.С. Лихачев, В.И. Сорокин, А.И. Ревякин, Н.И. Кудряшев, В.Г. Маранцман, Н.О.Корст, Н.А.Демидова, Г.И.Беленький, Т.Ф.Курдюмова, З.Я.Рез, Л.С.Айзерман сияқты т.б. әдебиетші, әдіскер- ғалымдардың еңбектерінде көркем туындыны талдаудың жүйесі жан-жақты қарастырылған. Ал, қазақ әдебиеттану ғылымында бұл тақырып белгілі бір шамада тиісті шешімін тауып келе жатқанымен, оқыту әдістемесінде жеке әдістемелік еңбектер, арнайы ғылыми негіздегі зерттеулер өте сирек, тіпті жоқтың қасы. Әйтсе де әдебиетші-ғалымдар М. Қаратаев, З. Ахметов, Т. Нұртазин, С. Қирабаев, Т.Кәкішев, Н.Ғабдуллин, Б. Ыбырайым, Ж. Дәдебаев, Б. Майтанов, Қ. Әбдәзұлы [3], Қ.Алпысбаев, Б. Әбдіғазизұлы [4] т.б. еңбектерінде әртарапты арнайы сөз болып, Ә. Қоңыратбаев, А.Көшімбаев, Т. Ақшолақов, Қ. Тасболатов, Р.Сүлейменова, С. Қалиев, Т. Жұмажанова [5], С.Мақпыров [6], Т. Тебегенов [7], Қ.Бітібаева, Г.Құрманбай сынды әдіскер-ғалымдардың еңбектерінде, сондай-ақ тәжірибелі жаңашыл ұстаздардың әдістемелік нұсқауларында көркем шығарманы орта мектеп қабырғасында оқытуға, талдауға байланысты құнды пікірлер айтылады.

Дегенмен, бұл пікірлер жалпы білім беретін мектепте шағын көлемді эпикалық шығармаларды оқыту ерекшеліктерін қамтитын оқу құралдары мен оқу бағдарламаларының аз болуын, жоғары сыныптарда эпикалық шығарманы оқытудың әдістемелік жолдарының арнайы зерттелмеуін, эпикалық шығармаларды оқытудағы инновациялық технологиялардың сарапталмауын, заман талаптарына сәйкес келмейтіндіктерін көрсетеді.

Эпикалық шығармалардың өзге шығармалардан ерекшелігі - көркем компоненттерінің жинақталу белгісі болса, сонымен қатар бүгінгі буынға эпикалық шығармалардың тілін, стилін, мазмұнын жете түсіну, талдау, қажетіне жарату - басты міндет.

Сондықтан эпикалық шығармаларды оқытудың заман талабына сәйкес қолданылуы, алдымен, инновациялық технологияларды қолданумен, екінші, оқушылардың жас ерекшелігін, қоғамдық ортасын ескерумен тікелей байланысты.

Эпосты жанрлық түрге бөліп, жіктеуден өзіндік даму жолы бар. Тіл мен әдебиет теориясында, ғылым мен техника заманынан жырақта А.Байтұрсынов XX ғасырда эпосты ертегі жыр, тарихи жыр деп екіге бөлген. Ал, Х.Досмұхамедұлы өз еңбегінде эпикалық шығармалардың қазақ халық әдебиетінің арнаулы бір саласы деп таниды .

Эпикалық шығармалардың генезисі мен жанрлық белгілері және поэтикасы туралы Қ.Жұмалиев «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты зерттеу еңбегінде «эпостық жанрды үш топқа бөліп: батырлық жыр, лиро-эпос, тарихи жыр» деп қарастырады. Әдебиеттанушы ғалым З.Қабдолов эпикалық жанрлар табиғатын, өзіндік бөлінісін жүйелі түрде талдап, әр жанрға анықтама береді. Ғалым пікірінше: «Эпосты жанр деп білсек, оның шағын, орта және кең көлемді үш түрі белгіленеді де, шағын көлемді эпикалық түрге – очерк, новелла, оқиғалы өлеңдер, орта көлемді эпикалық түрге – повесть, поэма, ал кең көлемді эпикалық түрге – роман, эпопея тәрізділер жатады» [8, 374].

Әдебиет теориясында ғалымдар эпикалық шығармаларды жанрлық ерекшеліктеріне қарай жіктесе, әдіскер - ғалымдар эпикалық шығармаларды оқытудың ерекшеліктерін көрсетеді: Ә.Қоңыратбаев: «Эпикалық шығармаларды оқытуда мұғалім ой мен эмоцияны қатар қойып, дикция элементтерін шебер қолдануға тиіс. Дауыс қарлықпай, жазушы ойына, образдық құбылысқа ене сөйлесе, көркем шығарманың қуаты, музыкалық мелодиясы гармонияға ұйысып, баяндау да талдау да қызықты болады», - дейді [9, 27 б.]. А.Көшімбаев: «Көркем әдебиеттің эпос, лирика, драма сияқты тектері бар. Сабақта осы үш текке (салаға) жататын шығармалардың өзара айырмашылығы, әрқайсысына тән жалпы ерекшеліктері айтылады. Мәселен, эпостық шығармаларда оқиғаны, оған қатысушы кейіпкерлерді (адамдарды) олардың арасындағы қарым-қатынасты автордың өзі немесе кейіпкерлердің біреуі арқылы әңгімелейді», - дейді. Ал, Т.Ақшолақов «Қазақ әдебиетін оқыту» еңбегінде: «Оқыту процесінде мұғалім шығарманың жанрлық, көркемдік ерекшеліктеріне көңіл бөліп отыруы керек», - дейді. Ғалым эпикалық шығармаларды оқытуда шығармаға эстетикалық [талдау жасаудың маңызды](#) екенін атап өтеді [10, 3]. Қ.Бітібаева: «Эпикалық шығармаларды оқытуда қандай мәселелерге көңіл бөлу керек, талдаудың қай түрі тиімді, қандай әдіс - тәсілдер нәтижелі болмақ, міне, осы мәселелерге мұғалім ерекше назар аударуы керек», - дейді [11, 80].

Қазіргі уақытта жаңартылған білім мазмұны бойынша Б.Керімбекова мен Ә.Қуанышбаевның авторлығымен 2017 жылы жарық көрген 5-7 сыныптың мектеп оқулығында шағын көлемді эпикалық шығармаларды (ертегі, аңыз, миф, әңгіме, мысал) оқу – өз ұлтының тарихи тамырын терең тануға, оқушы өз ойын, пікірін анық айтуға, түсінгенін әдемі жеткізе білуге, шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға бағытталса, дәстүрлі жүйеде оқушының назарын бір жерге шоғырландыру үшін үлкен материалды бірден қамтуына, оны бөлшектеп ойлап, бөліп алу мақсаты басшылыққа алынды [12]. Сонымен қатар, қалыптасқан жүйеде сұрақ-жауап - көркем туындыны оқушыларға игертуге, оны толыққанды меңгертуге ерекше қызмет ететін жазбаша жұмыс түрі болса, қазір әлемдік білім кеңістігіндегі озық технологиялар негізінде құрылған тыңдалым, жазылым, айтылым, оқылым тапсырмалары деп бөлініп, берілетін тапсырмалардың барлығы да шығармашылық сипатта келеді. Эпикалық шығармалардың мектеп бағдарламасында оқытылуы – әдебиетті оқыту әдістемесімен бірге өркендеді деуге болады.

Елімізде болып жатқан саяси, мәдени, экономикалық, халықаралық байланыстар қазақ әдебиетін, оның ішінде эпикалық шығармаларды байланыстыра оқытуды қажет етеді. Оқушылардың ұлттық тұлғадағы азамат болып қалыптасу сатылары тек эпикалық шығармалар мазмұнын меңгертіп қана қоймай, шығармалардың мәнін қоршаған ортамен, өмірмен, түрлі жағдаяттармен салыстыра қарауға жол ашумен сипатталады. Эпикалық шығармаларды оқыту барысын әр қырынан зерттеп, инновациялық педагогикалық технологияларды меңгере отырып, сабақ берудің жаңа формаларын, көркем шығармаларды талдаудың тың әдіс-тәсілдерін үйрену, осы арқылы жастардың адами болмыстарының қалыптасуына жол ашу - бүгінгі заман талабы.

Еліміздің білім берудегі бағыт-бағдары Қазақстан Республикасының Конституциясына, Қазақстан-2030 стратегиялық бағдарламасына, Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, сонымен қатар, білім беруді халықаралық стандартқа сәйкестендіру мақсатында 12 жылдық білім беру жүйесіне көшуге сәйкес қабылданған білім беруді дамытудың 2010 жылға дейінгі бағдарламасына және басқа да құжаттарға негізделген. Осы аталмыш құжаттарға сүйене отырып, үздіксіз білім берудің негізгі мақсаттарын жүзеге асыруда жан-жақты білім беруде заманауи технологиялар қолдану - қазіргі заман талабы [13].

Көтеріліп отырған негізгі мәселелердің бірі - инновация ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әр түрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Роджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея». Майлс: «Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», - дейді [14].

Ендеше «инновация» ұғымы – педагогикалық сөздік қорына ежелден енген термин. Кейбір ғалымдардың еңбектерінде оны «өзгеріс» деген терминмен анықтайды.

Инновация термині қазірде білім берудің теориясы мен тәжірибесінде кеңінен қолданылып жүр. Бірақ, ғылымда бұл терминнің нақтылы анықтамасы белгілі бір категория ретінде берілмеген. Берілетін анықтамалардың көпшілігі бұл ұғымды кеңінен терең таныта алмайды. Инновацияны «білім беру жүйесіндегі жаңалық енгізу» деп айтсақ, оның мағынасын тарылтқан болар едік.

«Инновация» ұғымы ең бірінші XIX ғасырда мәдениеттанушылардың зерттеуінен пайда болды, яғни, бір мәдениет түрлерін екінші ел мәдениетіне енгізу дегенді білдіреді және бұл ұғым этнографияда әлі күнге дейін сақталған.

«Инновация» латыншадан аударғанда «жаңа», «жаңалық», «жаңарту» дегенді білдіреді екен. Яғни, С.Ожегов сөздігіне сүйенсек, инновация - бірінші рет шыққан, жасалған, жуық арада пайда болған, бұрынғының орнын басатын, алғаш ашылған, бұрыннан таныс емес енгізілген жаңалық болып шығады.

«Инновация» ұғымын әр елде әр түрлі түсінген, кейбір мемлекеттерде (АҚШ, Нидерланды) бұл термин кең тараған, ал Арабия, Жапония тәріздес мемлекеттерде кезіктіру мүмкін емес. Сондықтан, әр елде бұл құбылысқа қандай көзқарас қалыптасқанын анықтау мақсатымен ғылыми-педагогикалық, техникалық, саяси әдебиеттер мен баспа беттерін қарастыра келе, Ресейде, Еуропа, ТМД елдерінде, Қазақстанда «инновация» ұғымына көптеген анықтамалар берілгенін көреміз.

Ресейде «инновация» ұғымына өте күдікпен қарағаны мәлім. Мәселен, XIX-XX ғасыр басындағы бірде-бір білім реформаларында бұл термин кездеспейді. Негізінде реформа жүзеге асқан, яғни инновациялық үрдіс өткен, бірақ «инновация» термині еш жерде аталмайды.

Ал, Америка ғалымдары Биль және Болен педагогикалық инновацияны «құрамына материалдық ғана емес, сол материалды қолданудағы көзқарастардың кешенді өзгеруін білдіретін үлкен өзгеріс» деп түсінеді [15].

Нейхоз инновацияны үрдіс деп есептейді де, «инновация қандай да бір идеялардан басталатын өзгерістерге әсерін, тұтынушылардың не қолдануы, не бас тартуымен аяқталатын үрдіс» дейді.

Қазақстан мемлекетінде «инновация» ұғымын пайдалану соңғы бес жылдың еншісінде. Ең алғаш «инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол «Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деп жазған. Ал, инновация негізін құраушы ұғымдардың: «инновация», «нововедение», «новшество», «новое» т.б. қазақша аудармаларын жасаған Ы.Алтынсарин атындағы білім мәселелерін ғылыми-зерттеу институтының әдіскері Қ.Құдайбергенова болып табылады. Ол өз еңбектерінде «инновация»-жаңарту, «нововедение»-енген жаңалық, «новое»-жаңа, «новшество»-жаңалық, «инновациялық процесс»-жаңарту үрдісі деп таратады.

«Инновация» сөзі-қазіргі уақытта барлық өндіріс, медицина, техника салаларында өте жиі қолданылып жүрген термин. Қазір бұл сөз «жаңа, өзгеру, жаңаша» деген мағынаны білдіреді, яғни дәл қазіргі жаңа заманға да «жаңа, жаңаша өзгерудің» қажеттілігі туындап отыр. Бұл әдістеменің негізінде үйренушінің дербес қабілеті, белсенділігін қалыптастыру, оқыту материалдарын өзінше пайдалану арқылы танымдық белсенділігін арттыру алға шығады. Мұның ерекшеліктері негізінен мыналар:

- үйренушінің белсенділік іс-әрекетін дамыту;
- оқыту мен үйретудің өзара үйлесімділігін қалыптастыру;
- мұнда үйренушінің дербес қабілетін дамытуға тікелей көмек беру;
- үйренушінің танымдық үрдіске белсенді қатысуын анықтау мүмкіндігі;
- көрнекілік құралдарын көбірек пайдалану арқылы сезіміне, қабылдау эмоциясына әсер ету.

Қорыта келе, жаңа заман, жаңа жүйе жаңа әдістемені де қажет етері сөзсіз. Бұдан түйеріміз, эпикалық шығарманы оқытуда ұтымды әдіс-тәсілдерді пайдалана білу оқушылардың тек теориялық ойлауы мен мәтінді терең түсініп қана қоймай, олардың интеллектуалдық дамуын, адамгершілік-этикалық және рухани тәрбие алуын, іскерлігін қамтамасыз ететінін көрсетеді. Педагогикалық технологияны пайдалану арқылы оқушының көркем шығарманы талдай отырып, сол туындыға ынтасын, қызығушылығын қалыптастыру мәселесі біртіндеп іске асырылады. Оқушының белсенділігі артып, біртіндеп тыңдаушыдан гөрі өзіне деген сенімі бар, өзін-өзі бағалай алатын, іс-әрекетінде белгілі бір дәрежеде дербестікке ие ізденімпаз оқырман- шәкірт қалыптасады.

Демек, оқушыларға берілетін өзіндік ізденіс пен шығармашылыққа құрылған жаңа мазмұндағы әдеби тапсырмалардың тиімді екендігі білім сапасынан, көркем шығарманы терең қабылдап, түсінулерінен, мәтінмен жұмыс барысынан, әдеби және еркін тақырыпқа эссе, сыни хабарлама, өзіндік талдау жасай білулерінен анық көрінеді. Ең бастысы, эпикалық шығарманы оқуды, талдауды жүйелі түрде шығармашылықпен жүргізу, кері байланыс орнату сабақтың білім сапасын арттыруға, оқушының танымдық әрекетін жандандырып, оның жеке тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2016

А.Әлімов Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану. – Алматы, 2009. 14-15 б.б.

Әбдезұлы Қ. Тәкен Әлімқұлов шығармашылығы және 60-80 жылдардағы қазақ прозасы (дәстүр және жалғастық) / Филол. ғыл. докт. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс.. авторефераты. – Алматы, 2002. – 62 б.

Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім әлемі. – Алматы: Раритет, 2008. – 408 б.

Жұмажанова Т.Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы, 2009. – 288 б.

Макпырұлы С. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 8 сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2004. – 288 б.

Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы: Білім, 2001. – 332 б.

Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 374 б.

Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп, 1966. – 27 б.

Ақшолақов Т. Қазақ әдебиетін оқыту: әдістемелік нұсқау. – Алматы: 1993. – 124 б.

Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. – 288 б.

Б.Керімбекова, Ә.Қуанышбаева Қазақ әдебиеті //Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – Алматы, 2017

13.Интернет-ресурс: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205>, /bilimland.kz/kk

G. Gorbacheva. Basic innovation processes in education activities. URL.

Ю. Савельев. Инновационное образование и научные школы // Вестник высшей школы. 2000 № 3. с. 15-18.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AİLƏ HƏYAT TƏRZİNİN MODERNLƏSMƏSİ VƏ ONUN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dos. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV*

Xülasə:

Sürətlə qloballaşan müasir dünyada baş verən siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi proseslərin təsiri altında ailə həyat tərzində ənənəvi norma və standartlar sürətlə dəyişir. Qlobal proseslərin doğurduğu sosial transformasiyalar ailənin strukturunda və funksiyalarında dəyişmələrə səbəb olur, ailədaxili münasibətlərin xarakterinə mənfi təsir göstərir. Qlobal inteqrasiya nəticəsində baş verən transformasiya Azərbaycan ailəsində bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. İstər ər-arvad, istərsə də qohumluq münasibətlərinin xarakterində neqativ tendensiya güclənmiş, ailə-məişət zorakılıqları, boşanmaların statistikasını xeyli artırmışdır. Bütün bunların nəticəsində ənənəvi ailə dəyərlərində deformasiya halları çoxalmış, ailədaxili psixoloji iqlim xeyli pisləşmiş, ünsiyyətdə səmimiyyət və mehribançılıq zəifləmiş, psixoloji yadlaşma, ünsiyyətdə verbal və fiziki aqressiya halları çoxalmışdır. Müasir Azərbaycan ailəsində işsiz qalan təqaüd yaşına çatmamış insanların həyat səviyyəsinin pisləşməsi, ailələrin real gəlirlərinin azalması insanlarda psixoloji diskomforta səbəb olmuş, istər ər-arvad münasibətlərində, istərsə də valideyn-övlad münasibətlərində gərginliklərə və ailə böhranına gətirib çıxarmışdır.

Açar Sözlər: Qloballaşma, ailə həyat tərzini, modernləşmə, ailədaxili münasibətlər, ailə böhranı

MODERNIZATION OF FAMILY LIFESTYLES AND ITS PSYCHOLOGICAL FEATURES IN GLOBALIZATION

Abstract:

The traditional norms and standards have changed dramatically in the family lifestyle under the influence of political, economic, social and spiritual processes in the modern world. Social transformations caused changes in the structure and functions of the family and have a negative impact on the nature of the family relationships by global processes. The result of global integration has led to a number of problems in the Azerbaijani family. The negative trend in the character of both spouses and kinship relationships has intensified family violence and divorce statistics have increased dramatically. As a result, our traditional family values have been deformed, family psychological climate has deteriorated, communication is severed and affectionate, psychological alienation, verbal and physical aggression in communication has increased. The deterioration of the living standards of unemployed people in the modern Azerbaijan family and the decline in real income of the families have led to psychological discomfort in people, and have resulted in tensions and family crises in both marital and family relationships.

Keywords: Globalization, Family Lifestyle, Modernization, Family Relationships, Family Crisis

GİRİŞ

Ailə hər bir cəmiyyətdə ictimai həyat qanunlarına əsasən yaradılan sosial təsisatlardan biridir. Qapalı kiçik sosial qrup olan ailənin ilk sosial tərbiyə institutu, cəmiyyətin ilkin özəyi kimi tədqiq edilməsi, gənclərin ailə həyatına sosial-psixoloji hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi müasir qloballaşan dünyada, dəyərlər sisteminin dəyişməsi prosesində aktual bir problem kimi diqqəti cəlb edir.

İnsanın sosiallaşmasında ilkin mərhələ və cəmiyyətin əsas institutlarından biri olan ailə, müasir qloballaşan və dəyişən dünyada ətraf aləmlə birlikdə zamanın tələblərinə uyğun dəyişikliklərə məruz qalır. Ailə cəmiyyətin əsas elementi, sivilizasiyanın sosial kəşflərindən biri kimi insani dəyərlərin, mədəniyyət və tarixi birgəyaşayışın, nəsillər arasında varisliyin, cəmiyyətin sabitliyi və inkişafı amillərindən biridir. Ailənin sayəsində cəmiyyət inkişaf edir, xalqın rifahı yüksəlir. Bütün tarixi dövrlərdə dövlətin cəmiyyətdə ailəyə münasibəti qiymətləndirici amil hesab edilmişdir və indi də belədir. İnsanın həyatı, ölkə vətəndaşlarının formalaşması ailədən başlayır. Ailə hər bir sivil cəmiyyətdə xoşbəxtlik, səadət, rifah, sabitlik, hörmət, həmrəylik mənbəyidir.

1. QLOBALLAŞAN DÜNYADA AİLƏ

Ailənin insan həyatında məxsusi rolunu qiymətləndirmək o qədər də asan deyil. İnsan dünyaya gəldikdən sonra onun bir çox həyatı vacib problemləri ailə səviyyəsində həll olunur: uşaqların sosial oriyentasiyası, yaşayış yerinin dəyişdirilməsi, ailədə uşaqların sayı, peşə və sosial mobillik və s. əsasən ailə-

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki Filialı, n_chelebiyev@mail.ru

nikah münasibətlərinin vəziyyətindən və ailənin tipindən asılı olaraq müəyyən edilir. Yeni nəsillərin istehsalında, nəsilartımı və tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirməklə ailə həm də generator, baxışların, əxlaq normalarının, psixoloji ustanovkə və davranış nümunələrini qoruyub saxlamaq rolunu yerinə yetirir. Cəmiyyətdə sosial sabitliyin pozulmasında, cinayət hallarının artmasında əlverişsiz, disfunksional və natamam ailələrdən çıxmış şəxslərin sayı daha çoxdur. Valideynlərin şəxsi nümunəsi və nüfuzu, ailədaxili münasibətlərin xarakteri və ailə tərbiyəsinin üslubu və modeli ailədə tərbiyə işinin psixoloji əsasını təşkil edir. Digər sosial institutlardan fərqli olaraq ailə hər bir insana onun bütün həyatı boyu təsir etmək qabiliyyətinə malikdir.

Sosial institut kimi müasir ailənin həyat və fəaliyyətində baş verən böhranlı vəziyyətlər danılmaz sosial reallıqdır. Şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında ziddiyyətlərin artması öz təsirini konkret şəkildə ailədə tapır. Cəmiyyətin digər sosial institutları ilə şəxsiyyət arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirən müasir ailə təbii, sosial-iqtisadi, sosial-demoqrafik və sosial-psixoloji problemlərin əhatəsində öz mövcudluğunu qorumaq məcburiyyətindədir. Ailəni və ailə həyat tərzini hər zaman yüksək dəyərləndirən xalqımız qloballaşan dünyada baş verən mürəkkəb hadisə və proseslərin keçid dövrünü yaşayır. Köhnə, ənənəvi davranış normaları, ər-arvad, valideynlərlə uşaqlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri dəyişir.

Bəşəriyyətin həyatında baş verən XX-XXI əsrlərin ən ciddi, ən böyük hadisəsi olan qloballaşma insanların mənəvi, fərdi həyatlarına mürəkkəb və ziddiyyətli bir proses kimi daxil olmaqdadır. (Musayeva, 2013: 153)

Dünyada baş verən qlobal proseslər nəticəsində sanki bütün xalqlar və millətlər, habelə onların əxlaqi dəyərləri vahid müstəvi üzərində eyni "simmetriya əsasında" düzənlənir. Bu "eynilik" heç də bütün hallarda müsbət nəticələrə bilməz. İnsan fərdiyyətinin milli xüsusiyyətlərini aradan qaldırılması və ya "eyniləşdirilməsi" bəşəriyyətə yaxşı heç nə vəd etmir. (Musayeva, 2013: 154)

İctimai, siyasi və mədəni həyatın qloballaşması insanın müasir dünyada vəziyyətinin yeni situasiyasını yaradır. İnsan varlığının sosial məkanının genişlənməsi sayəsində meydana çıxan təhlükə və hədələr insanı getdikcə daha çox əyir. (Şükürov, 2001: 104-105) Sosial-iqtisadi münasibətlərin yeniləşməsi şəraitində Azərbaycan ailəsinin dəyər istiqamətləri, maraqları, həyat tərzini, idealları, normaları və davranış stereotipləri nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişmişdir. Bu isə ayrılıqda hər bir ailənin həyatında müəyyən gərginliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. (Mirzəyev, 2005: 9)

Yaşadığımız müasir cəmiyyətdə qlobal proseslərin axınında sosial transformasiyalar ailə institutuna güclü təsir göstərir və onu dəyişmələrə məruz qoyur. Müasir dövrdə ailə dəyişmələri inkişaf etmiş sənaye ölkələrində sosial transformasiyaların dönməz mənbəyinə çevrilməkdədir. Nikahların və doğumun azalması, boşanmaların və erkən nikahların sayının sürətlə artması, ailənin etnik xarakteristikasında baş verən dəyişmələr, nikahdankənar doğumların çoxalması, bir sıra qadınların sosial sərbəstliyə can ataraq evdən getmələri, qadın alveri və s. ailənin strukturunda neqativ dinamikaya gətirib çıxarmışdır. Müasir Azərbaycan ailəsində baş verən böhran onun sosiallaşma və tərbiyə funksiyasına ciddi ziyan vurur, milli-mənəvi dəyərlərin deformasiyasına gətirib çıxarır. Sosial yetimlik, uşaq və yeniyetmələrə qarşı baxımsızlıq, cinayətkarlıq, alkoqolizm, narkomaniya nəsillər arasında varisliyin itməsi təhlükəsi kimi sosioneqativ amillər cəmiyyətimizdə vətəndaş mədəniyyətinin və böyüməkdə olan nəslin gələcəyi üçün sosial məsuliyyət hissinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

Qloballaşma təkcə regional və transmilli inteqrasiya ilə müşayiət olunmur, o, eyni zamanda regional və lokal səviyyədə dezinteqrasiya törədir, dünyaya açılan cəmiyyətlərin daxili tarazlığının pozulmasına səbəb olur. (Sərdarov, 2010: 7)

2. AİLƏ VƏ İNSANIN FORMALAŞMASINDA ONUN ROLU

Bəşər cəmiyyətinin ilk elementi, mənəviyyat beşiyi və onun aparıcı qüvvəsi olan ailə hər zaman insani dəyərlərin qoruyucusu olmuşdur və bu gün də bu funksiyaları qoruyub saxlamaqdadır. O, nəsillərin tarixi və mədəni birgəyaşayışının, cəmiyyətin sabitliyi və inkişafının, ümuminsani dəyərlərin əsas amillərindən biridir. Hər bir insanın həyatı ailədən başlayır, burada onun vətəndaş kimi formalaşması baş verir. Ailə sevgi, hörmət, həmrəylik və bağlılıq mənbəyidir və bunlarsız istənilən sivil cəmiyyətin yaranma ehtimalı mümkünsüzdür və bunlarsız insan yaşaya bilməz. Ailənin rifahı isə ölkənin tərəqqisi və inkişafının etibarlı göstəricisidir. Ailə bütün həyat boyu bizi əhatə edən ən əziz və ən doğma insanların məcmusudur. Onların əhatəsində məhəbbət, xeyrxahlıq mühiti yaranır, nəsillər arasında varislik, milli-mədəni adət və ənənələr qorunub saxlanılır və gələcək nəsillərə ötürülür.

Ailə fiziki və mənəvi sağlamlığın, səadət və xoşbəxtliyin mənbəyi olduğu kimi, sosio-neqativ ustanovkaların: spirtli içkilərə, narkomaniyaya aludəçiliyin, uşaqlara və qadınlara qarşı zorakı münasibətin, psixi travmaların mənbəyi rolunda da çıxış edə bilər. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi həyatında baş verən bütün dəyişikliklər ailədə öz izini buraxır. Lakin istehsalat, peşə, siyasi kimi sosial kollektivlərdən

fərqli olaraq, yeniləşmə təsirləri ailədə birbaşa öz əksini tapmır. Ailənin əxlaqi və psixoloji baxımdan yeniləşməsi və dəyişməsi üçün uzun dövr tələb olunur. Bu proses ailə üçün daha kəskin ziddiyyətlərlə və mürəkkəbliklərlə müşayiət olunur. Bütün bu xüsusiyyətlər isə ailəyə spesifik sosial-psixoloji sistem kimi yanaşmağa əsas verir. Cəmiyyətin iqtisadi həyatından fərqli olaraq, ailədə yeni münasibətlərin, yeni əxlaq normalarının bərqərar olması yavaş tempdə baş verir. Ailə həyatındakı dəyişikliklərin baş verməsində əsas sosial-iqtisadi amillərlə yanaşı, bioloji, psixoloji, demoqrafik və s. kimi digər amillər də iştirak edir. Ailə psixologiyasında köhnə stereotiplərin yaşamasını, mühafizəkar baxışların davamlı və dayanıqlı olması səbəblərini məhz bununla izah etmək lazım gəlir. Ailənin inkişafının proqnozlaşdırılmasında meydana çıxan çətinliklərin də səbəbini məhz bunda görmək doğru olardı.

Ailənin həyatı sosial-bioloji, təsərrüfat-iqtisadi, mənəvi-psixoloji və pedaqoji kimi çoxcəhətli münasibətlərlə səciyyələnir. Ailənin inkişafının hər bir mərhələsi, yeni bir funksiyanın meydana gəlməsi ailə tiplərinin sosial fəaliyyətinin miqyasının və xarakterinin dəyişməsi və bununla da bir funksiyanın digəri ilə əvəzlənməsi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Ailə cəmiyyətə və insana münasibət baxımından vacib ictimai əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirir.

Müasir psixologiya elmi ailəni üzvlərinin nikah və ya qohumluq əlaqələri əsasında birləşən, məişət birliyi, qarşılıqlı mənəvi məsuliyyət və sosial zərurətlə cəmiyyətdə insanların fiziki və mənəvi istehsalı funksiyasını yerinə yetirən kiçik sosial-psixoloji qrup kimi səciyyələndirir. Bu tərifdən aydın olur ki, ailə daxilində iki əsas münasibət növü fərqlənir:

1. **Ər-arvadlıq** (ərlə arvad arasında nikah münasibətləri); 2. **qohumluq** (valideynlə uşaqlar və ər-arvadın qohumları arasındakı qohumluq münasibətləri).

Ailənin təşkil olunmasında bir sıra amillər motivləşdirici təsirə malikdir. Bunların sırasında tənhalıqdan qaçmaq cəhdi, uşağa sahib olmaq istəyi, emosional-cinsi əlaqəyə olan tələbatın reallaşdırılması, psixoloji "biz" hissənin yaradılması, psixoloji müdafiə mexanizmləri və üsullarının axtarışı əsas yer tutur. Ailənin fərdi modellərinin diapazonu və ailə münasibəti tiplərini formalaşdıran fenomenlər kifayət qədər çoxcəhətli və genişdir.

Ailə hər bir insanın həyatında ilk növbədə böyük enerji mənbəyidir. Öz ailəsinə qarşı çıxan, onu tərk edən hər bir insan uğursuzluğa məhkumdur. Həyatda uğursuzluqlarla üz-üzə qalanda hər bir insanın köməyinə yetişən onun əzizləri olur, baş vermiş kədər bölüşür. Öz ailə üzvləri ilə ümumi dil tapan, onun ahəngdarlığına xələl gətirmədən həyat sürən, ailənin ortaq mənafeələrinə toxunmadan firavanlıq və səmimiyyətə öz kiçik töhfəsini bəxş edən hər kəsin ailə ocağının istisindən pay almaq haqqı var.

Cəmiyyətin struktur-funksional və normativ sisteminə daxil olmaqla ailə öz üzvlərinin davranışını tənzimləyir, onlara xas olan sosial rolları və strukturları müəyyən edir. Sosial psixologiyasını hər şeydən əvvəl ailə davranışı nümunələri, sosial rolların yerinə yetirilməsi vəziyyəti maraqlandırır. Bu halda ailəyə qulluq, nikah üçün gələcək tərəfdəşin seçilməsi, seksual davranış, gələcək ər-arvadın valideynləri ilə qarşılıqlı münasibətlər və s. kimi norma və standartların formalaşması prosesinin məcmusu kimi baxılır.

Ailə və cəmiyyət, ailə və şəxsiyyət münasibətləri hakim istehsal üsulunun, həyat tərzinin və ictimai münasibətlərin təsiri altında bütün tarix boyunca dəyişmişdir. Cəmiyyət inkişaf edərək kişinin və qadının qarşılıqlı münasibətlərini xeyli dərəcədə tənzimləmiş, qadınların istehsalatda, sosial və mənəvi sferalarda diskriminasiyasını aradan qaldırmış, gender siyasətində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, ailədə ərlə arvad arasındakı münasibətlər nikah institutu tərəfindən xüsusi işlənilib hazırlanmış norma və saksiyalarla tənzimlənir. Onların bir-biri qarşısında bəzi hüquq və vəzifələri hüquqi xarakter daşıyır, ailə və nikah haqqında məcəllə və qanunvericiliklə (məsələn, ər-arvadın bir-birinə və uşaqlara münasibətdə maddi öhdəlikləri, əmlaka sahiblik, habelə nikahın ləğv edilməsi ilə bağlı normalar və s.) tənzimlənir.

Ailədə dəyər, qeyri-hüquqi davranış normalarının tənzimlənməsində əxlaq, adət və ənənələrə əsaslanan qaydalar (məsələn, qulluq, nikahaqədərki davranış, ərlə arvad arasında hakimiyyət və vəzifə bölgüsü, ailənin asudə vaxtının təşkili və s.) mühüm rol oynayır. Normalar kimi, adət-ənənələr də zaman keçdikcə dəyişir və onlar arasındakı fərqlər ailənin həyat tsikli mərhələlərindən asılı olaraq özünü daha aydın biruzə verir.

Ailə həyatında ər-arvad cütliyü arasında hər hansı bir səbəbdən tərəflərdən birinin mövqeyinin dəyişməsi halına, əsasən, nikahın ilkin mərhələlərində təsadüf olunur. Bu mərhələ birgəyaşayış şəraitində tərəflərin bir-birini daha yaxından tanıması və qarşılıqlı uyğunlaşma üçün real imkanlar açır. Bu əsasda formalaşan davranış modeli demək olar ki, həyatın sonrakı mərhələlərində də sabit qalır. Birgə həyat təcrübəsi çox olmayan cütlüklər üçün öz tələbatları ilə qarşı tərəfin tələbatları arasında balans yaratmaq və bu tarazlığı daim qoruyub saxlamaq o qədər də asan olmur. Əksər hallarda yaranan disbalans həlli o qədər də asan olmayan tipik ər-arvad konfliktlərinə səbəb olur.

3. AZƏRBAYCANDA AİLƏ İNSTİTUNUN MÜASİR DURUMU

Ailə vacib sosial institut formalarından biridir və o, bəşər cəmiyyətinin formalaşması gedişində meydana gəlmiş və onunla birgə inkişaf etmişdir. Ailənin hüquqi əsasını hər hansı cəmiyyətdə qadınla kişi arasındakı ailə-nikah münasibətlərinin həmin cəmiyyətdə mövcud olan qanunlar əsasında qeydə alınması təşkil edir. Ailə ər-arvad cütlüyünü və onların övladlarını özündə birləşdirən cəmiyyətin sosial birliyinin ilkin formalarından biridir. Ailə cəmiyyət üçün vacib əhəmiyyətə malik **reproduktiv, tərbiyəedici, iqtisadi, psixoloji** funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi prosesində ailə cəmiyyətdə mövcud olan digər sosial institut və birliklərin köməyinə arxalanır, ailənin, atalığın, analığın və uşaqlığın dövlət tərəfindən sosial müdafiəsinə yönəldilmiş xidmətlərindən faydalanır. Dövlət tərəfindən ailənin sosial müdafiəsi və möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə müxtəlif dövlət qurumları - müəssisə və təşkilatlar (ailə planlaşdırılması mərkəzləri, məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri, uşaq xəstəxanaları, uşaq kitabxanaları, uşaq sanatoriyaları və düşərgələri, Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Dövlət Qeydiyyatı (VVADQ) şöbələri, qadın məsləhətxanaları, doğum evləri və s.) yaradılır. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara müavinətlər təyin edir, onların sosial müdafiəsini həyata keçirir.

Müasir cəmiyyətdə yaranmış yeni tipli dəyər-motivasiya strukturları etno-mədəni sistemlərin transformasiyasına səbəb olur, ənənəvi həyat tərzində modernləşmə meyillərini gücləndirir, insanların ailə həyatında yeni standartlar yaranır, onların məişət texnikası son modellərlə yenilənir, geyim və saç tərzində, davranış etiketlərində, ünsiyyət tipində və ailədaxili münasibətlərin xarakterində ciddi dəyişikliklər yaranır.

Müasir Azərbaycan ailəsində əvvəlki dövrlər üçün səciyyəvi olan patriarxal meyillər get-gedə zəifləyir, qızlara və qadınlara qarşı münasibətdə müşahidə olunan qadağalar aradan qaldırılır, onlar üçün həm ailədə, həm də cəmiyyətdə bərabər imkanların yaranması sahəsində müsbət dinamika müşahidə olunur.

Qloballaşan cəmiyyətin ailəyə təsiri nəticəsində ailənin ənənəvi dəyərlərində transformasiya dərinləşir, onların məzmununda və istiqamətində yeniliklər yaranır, həyat təzi sürətlə modernləşir. Bunların təsiri altında şəxsiyyətin sosial yönəlişliyi, həyata baxışı, sərvət meyilində ciddi dəyişmələr baş verir, onların məzmununda maddi amillərin rolu artır, insanların fərdiyyətçilik meyilləri güclənir.

Nikahda baş verən proseslər yalnız ər-arvadın qarşılıqlı münasibətlərinə deyil, uşaqlara, qohumlara, çoxsaylı digər adamlara münasibətə də təsir göstərir. Son nəticədə müxtəlif baxışlara və fərdiyyətə malik olan adamların qarşılıqlı təsiri bizim həyatımıza fərhlə yanaşı problemlər də gətirir. (Кинг, 2000: 144)

Qaçılmaz və qarşısızalmaz proses olan qloballaşma yeni tələbatların yaranmasına yol açır, yeni maraq və dəyərləri aktuallaşdırır, ənənəvi cəmiyyət üçün yad olan bir çox standartlara və davranış normalarına qarşı insanlarda liberal münasibətin yaranması ilə müşayiət olunur. Bütün bunların nəticəsidir ki, son onilliklərdə ənənəvi Azərbaycan ailəsində boşanmalar sürətlə artır, ailədaxili ziddiyyətlər dərinləşir, konfliktlər və aqressiya kəskin xarakter alır.

Müasir dünyada integrasiya proseslərinin qloballaşması nəticəsində sosial şüur və həyat tərzinin planetləşməsi baş verir. Yaşayışın ümumi standartları və etiketləri əmələ gəlir. (Ulusel, 2005: 118-119)

Qloballaşmanın təsiri altında ənənəvi cəmiyyətlərin stereotipləri sürətlə dağılır, həyat təzi modernləşir, yeni yaşam norma və prinsipləri meydana gəlir. Qloballaşma prosesinin gedişində nəticə etibarilə düşüncə tərzinin, milli şüurun, milli mənlüyün, dünyaya baxışın, adət-ənənələrin, milli mədəniyyətin dəyişməsi baş verir. (Əliyev, 2014: 49)

Müasir Azərbaycan ailəsi böhranlı keçid dövrünü yaşayır. Həm işləmək, həm də ailəni idarə etmək müasir təhsilli qadınların həyatını xeyli çətinləşdirir. Nəticədə ölkəmizdə ailələrin nuklearlaşması və azuşaqlı (1-2 uşağı) ailələrin sayının artım tendensiyası diqqəti cəlb etməkdədir. Son illər Azərbaycan ailələrində doğulan oğlan uşaqlarının sayı artmaqdadır. Bunun başlıca səbəbi isə selektiv abortlardır. Hazırda ölkəmizdə hər yeni doğulan 100 qız uşağına 114 oğlan düşür. Dünya üzrə qəbul olunmuş bioloji norma isə 105-107-dir.

Bir sıra Avropa ölkələrində geniş yayılmış nikahın alternativ formalarından biri olan vətəndaş nikahlarının, "ana ailələri" adlanan ailə tipinin Azərbaycanda da artması, Avropa praktikasının imitasiyası milli ailə modelimizi və ailə dəyərlərimizi sarsıdır. Maliyyə problemləri, qısqanclıq zəminində yaşanan mübahisələr, xarakterlərdə uyğunsuzluq, sosial-psixoloji mühitin gərginliyi, erkən, tələsik və məcburi nikahlar, ailə-məişət zorakılıqları, zərərli vərdislərə aludəçilik, sonsuzluq, mənzil-məişət şəraitinin əlverişsiz olması və s. ailədaxili münasibətlərin pisləşməsinə gətirib çıxaran əsas risk amilləri kimi nəzərdən keçirilə bilər. 2016-cı ildə Azərbaycanda 581 məişət zorakılığı faktı qeydə alınmışdır. Zorakılıq qurbanlarının 87%-i 14-29 yaşlı qadınlar olmuşdur.

2017-ci ildə Azərbaycanda boşanma faktlarının sayı xeyli artaraq 14514-ə, yəni, 20%-ə çatmışdır. Bu, 2016-cı illə müqayisədə 1400 fakt, 2003-cü illə müqayisədə isə 2 dəfə çoxdur. Son illər boşanma, nikahdankənar doğum halları, əcnəbilərlə nikahlar, azyaşlıların ərə verilməsi halları artır ki, bu da ciddi narahatçılıq doğurur. Son 8 ildə boşanma halları 2 dəfə artaraq 12%-ə çatmışdır ki, gənclər arasında bu

göstərici 23% həddindədir. Təkcə 2013-cü ildə 4 mindən artıq şəxs erkən nikaha daxil olmuşdur. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasında 24 mindən artıq nikahdankənar doğum qeydə alınmışdır. Boşanmanın səbəbləri kimi daha çox maddi problemlər, sonsuzluq, qısqançlıq, xəyanət və xəyanət şübhəsi, xarakter uyğunsuzluqları, zövq, baxış və tələbatlardakı ziddiyyətlərlə yanaşı, əksər hallarda ər-arvad arasındakı münasibətlərlə bağlı problemlərin təsiri daha güclüdür. Müasir cəmiyyətin reallığında boşanmanın qəbahət deyil, normal seçim kimi qəbuletmə tendensiyası güclənir, gənclər arasında boşanmaya loyol münasibət, cəmiyyətdə bu halın liberallaşması tendensiyası ciddi narahatlıq doğurur. Müasir ailə cütlükləri arasında boşlanmaya səbəb olan amillər sırasında qeyd olunan amillərlə yanaşı, rol gözləmələri, “xəyal qırılığı”, frustrasiya, ailə-məişət zorakılıqları, zərərli vərdişlərə aludəçilik, sosial şəbəkələrdən sui istifadə ilə bağlı yaranan münaqişələr və ailə üzvlərinin rol-cins davranışı əsas amillər kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Erkən nikahlar boşanma riskini yüksəldən amillərdən biridir. 20 və daha yuxarı yaşda ailə quranlarla müqayisə erkən yaşlı nikahların pozulması hallarına daha çox təsadüf olunur. Lakin bir sıra sosioloqlar belə hesab edirlər ki, boşanmanın artım tendensiyası heç də nikahların dayanıqsızlığı ilə deyil, boşanmanın hüquqi baxımdan asan həyata keçirməyin mümkünlüyü ilə bağlıdır.

Sovetlər dönməndə Azərbaycan ailələrində boşanma statistikasını müqayisə etdikdə, fərqli cəhətlər ortaya çıxır. 1984-cü ildə Azərbaycan SSR-də boşanma 10,03%, 1985-ci ildə 11,4% təşkil etmişdir. Həmin dövrdə nikahın pozulmasına və ailələrin dağılmasına gətirən səbəblər və şərait ən çox sərxoşluqla bağlı olmuşdur.

Dövlətimiz ailəni möhkəmlətmək, onun öz sosial funksiyaların yerinə yetirməsi, gənc ailələrin maddi, mənzil və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirir. İpoteka fondunun yaradılması, “sosial evlər” lahiyəsinin həyata keçirilməsi bu sahədə yeniliklər kimi qarşılanmaqdadır.

“İndi cəmiyyətimizin bütün sahələrində həyata keçirilməkdə olan genişmiqyaslı və mürəkkəb vəzifələrin uğur qazanması, şəxsiyyətin onları nə dərəcədə dərk etməsindən, reallaşdırmaq üçün göstərdiyi fəallıqdan asılıdır.”

Müasir ailənin həyatında baş verən sosial-psixoloji dəyişiklikləri xarakterizə edən ABŞ psixoloqu Bronfenbrenner yazır: “Son illər uşaqların və gənc nəslin həyatında baş verən dəyişiklikləri “yaş seqreqasiyası” anlayışı ilə ifadə etmək olar. Yaş seqreqasiyası gənc insanların cəmiyyət həyatında özlərinə yer tapa bilməmələrində təzahür edir. Bu zaman insan özünü əhatə olunduğu adamlardan və işlərdən təcrid olunmuş hiss edir, hətta onlara düşmənçəsinə münasibət bəsləyir. O, öz şəxsi işi ilə məşğul olmaq istəyir, lakin adətən hansı işlə və necə məşğul olacağını dəqiq müəyyən edə bilmir.”

Cəmiyyətdə yaşayan gənc, orta və yaşlı nəsillərin üstünlük verdiyi dəyərlər onlar arasında konfliktlərin yaranmasının əsas mənbəyini təşkil edir. Ölkədaxili sosial-iqtisadi böhran, siyasi sabitsizlik nəsillər arasında münaqişələrin yaranmasında təsirli amil olsa da, heç də həlledici deyildir. Cəmiyyətdə konfliktlərin sayının və miqyasının artması, mənəvi böhran, əxlaq normalalarının dəyərsizləşməsi, yeni moda, davranış tərzii və dəyərlər sisteminin yeniləşməsi və s. nəsillər arasında konfliktlərin baş verməsində daha güclü təsire malikdir.

Təqaüd yaşlı insanların əmək fəaliyyətini dayandırması və ya əlilliyə görə təqaüdə çıxmağa məcbur olması əksər hallarda onların maddi təminatının pisləşməsinə səbəb olur. Müasir Azərbaycan ailələrində yaşlı övladları ilə birgə yaşayan valideynlərin, tənha qalan yaşlı insanların sayı kəskin artır, onların gənc və orta nəsildən təcrid olunması dərinləşir.

Müasir ailələrdə ailənin əlverişli və ya uğurlu olması dəyəri get-gedə sıxışdırılmağa məruz qalır, ailə üzvlərinin şəxsi karyera uğurları və ailədəki rolu daha güclü təsir amilinə çevrilir. Ailə üzvü olan gənc qızın şəxsi uğurları və gəlirləri onun ailədə söz sahibi kimi üstün roluna təkan verir. Karyerist qadın işləməyi, qazanmağı bacarır, hər şeydən əsas isə onda şəxsiyyətin psixi sağlamlığının vacib göstəricisi olan adekvat özünüqiyətləndirmə mövcuddur. Son onilliklər ərzində bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da gender siyasətinin həyata keçirilməsində xeyli müsbət irəliləyişlər əldə olunmuş mükəmməl qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bu da öz növbəsində qadınların cəmiyyətdə sosial fəallığını xeyli artırmış, onların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində təşəbbüsləri genişləndirmişdir. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində qadınlara qarşı ənənəvi patriarxal təmayüllər tədricən öz yerini neopatriarxal təmayüllərə verməkdədir.

NƏTİCƏ

Ailənin sosial-psixoloji iqlimi onun həyat tərzii və **məişət mədəniyyətinin** əsasıdır. Normal ailə həyat tərzində yaşayan bütün insanları ümumi maraq və mənafeələr birləşdirir. Ailə üzvləri ailənin həyat tərzini məişət mədəniyyətini formalaşdırır, bununla da ailədə tale ümumiliyi hissini və əlverişli psixoloji iqlimin qorunub saxlanmasını təmin etmiş olurlar.

ӘДӘБИYYAT

Çeläbiyev, Nuralı(2015), Ailä psixologiyası. /Ali mäktäblär üçün дәrs vәsaiti. Bakı, “Mütәrcim” Nәşriyyatı.

Әliyev Ramiz, Әliyev Cavid. (2014), Qloballaşma vә sosial fәallıǵa onun tәsiri /Müasir tәhsilin aktual psixoloji problemlәri. Bakı, “Mütәrcim” Nәşriyyatı.

İsmayılov, Fәrman(2010),Bәşәri problemlәр. Bakı, Turan Evi.

Mirzәyev, İlham.(2005), Ailәnin praktik psixologiyası. Bakı, “Adiloǵlu” Nәşriyyatı.

Musayeva, Şәhla. (2013), Dәyәrlәр vә vәtәndaş cәmiyyәti. Bakı, “Elm vә tәhsil” Nәşriyyatı.

Ulusel, Rahid S. (2005),Qloballaşma vә harmoniya fәlsәfәsi. Bakı, “Elm”Nәşriyyatı..

Sәrdarov, Mәmmәdaǵa (2010), Qloballaşma vә miqrasiya siyasәti. Bakı, “Tәknur” Nәşriyyatı.

Şükürov, Aǵayar (2001), Qloballaşma: mahiyyәti vә perspektivlәri. Bakı, “Adiloǵlu” Nәşriyyatı.

Кинг, Джен (2000),Такие непонятливые мужчины. (Перевод с английского), Москва, «Фаир-Пресс».

Обухова, Людмила (2003), Возрастная психология. /Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Издание третье.Москва, Педагогическое общество России.

Орлова, Татьяна (2007), Игры, в которые играют женщины, или на пути к самодостаточности. Ростов на-Дону, Феникс, СПб.

ÇİN-JAPONYA İLİŞKİLERİNDEKİ SON GELİŞMELER

Omirbek HANAYI*

Özet:

Asya-Pasifik'in en büyük eki ekonomisi olan Çin ve Japonya hala çözülme- yen bir takım tarihî sorunlarla karşı karşıya olmalarına rağmen, ikili ilişkilerini hem rekabet hem de işbirliği çerçevesinde devam ettirmektedirler. 2. Dünya Savaşı'ndan sadece 1972'de normale dönüşen Çin-Japonya ilişkileri, bazen açık, bazen üstü örtülü biçimde gerginlik te yaşamaktadır. Buna rağmen, Çin-Japonya ilişkileri genelde ekonomik alanda daha çok önem kazanmaktadır. Mevcut durumuyla daha çok ekonomik çıkarlarına odaklanan Çin-Japonya ilişkilerinin geleceği ise, 2. Dünya Savaşı'ndan kalan anlaşmazlıklar, Sankaku (Diaoyu) adaları üzerindeki egemenlik tartışması, Güney Çin Denizi tartışması, Tayvan sorunu ve ABD-Japonya askeri ittifakı gibi iki ülkeyi de yakından ilgilendiren önemli konuların yanı sıra, bölgesel ve küresel önemli jeopolitik gelişmelere bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Japonya, Sankaku (Diaoyu) Adaları, Uluslararası İlişkiler

ҚЫТАЙ-ЖАПОНИЯ ҚАРЫМ ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ СОҢҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

Түйіндеме:

Азия-Тынық мұхиты аймағының ең үлкен екі экономикалық күші саналатын Қытай мен Жапония арасында әлі де шешілмеген тарихи мәселелердің бар болғанына қарамастан, екі жақты қарым-қатынастары өзара бәсекелестік пен ынтымақтастық аясында жалғасып келеді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін тек 1972 жылы ғана қалыпқа түскен Қытай-Жапония қарым-қатынастары кейде ашық, кейде көмескі қайшылықтарға да дүп келуде. Соған қарамастан, Қытай-Жапония қарым-қатынастары экономикалық салада маңызды жетістіктерге жетті. Қазіргі таңда экономикалық ынтымақтастыққа негізделген Қытай-Жапония қарым-қатынастарының болашағы Екінші дүниежүзілік соғысының дау-дамайы, Санкаку (Дяоюй) аралдарына талас, Оңтүстік Қытай теңізіндегі егемендік тартысы, Тайван мәселесі және АҚШ-Жапония әскери ынтымақтастығы ұатарлы екі ел де барынша көңіл бөліп отырған өзекті мәселелерден сырт, аймақтық және жаһандық маңызды геосаяси өзгерістерге тығыз байланысты деуге болады.

Түйін сөздер: Қытай, Жапония, Санкаку (Дяоюй) аралдары, халықаралық қатынастары

Дүnyanın en kalabalık бөлgesi olan Asya-Pasifik, aynı zamanda küresel ve bölgesel çaplı jeopolitik ve jeoekonomik mücadelelerin de odaklandığı bir bölge konumundadır. Son yıllarda küresel güç dengesinin Asya-Pasifik'e doğru kaymaya başlamasıyla bölgenin küresel alandaki jeopolitik ve jeoekonomik öneminin giderek arttığı hissedilirken, bölge ülkeleri arasındaki siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilerde de hızlı gelişmeler ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmeler çerçevesinde, bir yandan bölge ülkeleri arasında zaten süregelen tarihî anlaşmazlıklar da tekrar gündeme gelmekteyken, diğer yandan da bölgeselleşme ve ekonomik entegrasyon girişimi de önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, Asya-Pasifik'te hem rekabet hem de işbirliği içerisinde bulunan ikili ilişkilerin en iyi örneği de Çin-Japonya ilişkileridir. Günümüzde dünyanın en büyük ikinci ekonomisi konumunda olan ve sürekli yükselen Çin ile, yakın zamana kadar dünyanın en büyük ikinci ekonomisi konumunu sürdürmüş ve mevcut durumuyla dünyanın en büyük üçüncü ekonomisi olan Japonya arasındaki ilişkiler, özelde Uzakdoğu genelde tüm Asya-Pasifik bölgesindeki ekonomik, ticari, siyasi ve askeri ilişkileri için büyük önem teşkil etmektedir.

Genel olarak bakıldığında, hala çözülme- yen bir takım tarihî sorunlarla karşı karşıya olan Çin-Japonya ilişkileri, hem rekabet hem de işbirliği çerçevesinde devam etmektedir. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra neredeyse sıfıra indirilen Çin-Japonya ilişkileri, sadece Eylül 1972'de Japonya Başbakanı Kakuei Tanaka'nın Çin'e yaptığı ilk ziyareti sonucunda iki ülkenin ortak bildiri yayınlamasıyla normale dönmüştür. [1] Nitekim Ağustos 1978'de iki ülke arasında Çin-Japonya Barış ve Dostluk Anlaşması'nın imzalanmasıyla ivme kazanan Çin-Japonya ilişkileri, Ekim 1978'de Çin'in "de facto" lideri Deng Xiaoping'in ilk Japonya ziyaretiyle hem siyasi-diplomatik hem de ticari-ekonomik olarak yeni bir dönem başlamıştır. [2]

Sonraki dönemde nadiren de olsa karşılıklı üst düzey ziyaretler çerçevesinde ilerleyen Çin-Japonya ilişkileri bu yana kadar her alanda elde ettikleri olumlu sonuçlarına rağmen, 2. Dünya Savaşı'ndan kalan anlaşmazlıkların yanı sıra, önemli küresel ve bölgesel gelişmeler nedeniyle bazen açık, bazen üstü örtülü biçimde gerginlik yaşamaktadır. Son olarak, 2012'den sonra giderek şiddetlenen Çin-Japonya gerginliği günümüze kadar sürmektedir. Kasım 2014'te Çin Devlet Başkanı Xi Jinping ile Japonya Başbakanı Şinzō

Abe'nin Pekin'de düzenlenen Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) 22. Ekonomik Liderler Zirvesi çerçevesinde görüşmesi söz konusu girginliğı giderememiştir. [3] 3 yıllık bir aradan sonra Kasım 2015'te Güney Kore başkenti Seul'da düzenlenen 6. Güney Kore-Çin-Japonya Liderler Zirvesi kapsamında Çin Başbakanı Li Keqiang ile Abe'nin bir araya gelmesinin ardından ise 2012'den itibaren devam eden Çin-Japonya girginliğinde yavaş yavaş azalma eğilimi görölmüştür. [4]

Fakat Çin-Japonya ilişkilerinin normalleşmesinin 45. yıl dönemi olan 2017'den itibaren her iki tarafından da ikili ilişkilerini iyileştirmeye yönelik önemli adımların atıldığı söylenebilir. Örneğin, Mayıs 2017'de Pekin'de gerçekleştirilen Tek Yol Tek Kuşak Uluslararası Forumu'na Japonya özel heyet göndermişken, Eylül 2017'de ise Çin'in Tokyo Büyükelçiliğı tarafında düzenlenen Çin-Japonya ilişkilerinin normalleşmesinin 45. yıl dönemi resepsiyonuna Japonya Başbakanı Abe ve Dışişleri Bakanı Taro Kono katılmıştır. [5] Temmuz 2017'de Almanya'da düzenlen G20 Zirvesi'nde ve Kasım 2017'de Vietnam'da gerçekleşen APEC 22. Ekonomik Liderler Zirvesi'nde bir araya gelen Xi ve Abe, Çin-Japonya ilişkilerini iyileştirmeye kararlı olduklarını belirtmişti. [6] [7]

Böylece 2017'de iyileşme eğilimi gösteren Çin-Japonya ilişkileri, Çin-Japonya Barış ve Dostluk Anlaşması'nın 40. yıl dönemi olan 2018'de ise önemli gelişmeler kaydetmiştir. Örneğin, Ocak 2018'de Japonya Dışişleri Bakanı Kono Çin'i ziyaret etmişken, Nisan 2018'de ise Çin Dışişleri Bakanı Wang Yi ilk Japonya ziyaretinde bulunmuştur. [8]] [9] Wang'ın ilk Japonya ziyareti kapsamında 4. Çin-Japonya Ekonomik Diyalogu da gerçekleşmiştir. Bu, Çin-Japonya Ekonomik Diyalogu'nun 8 yıl aradan sonra tekrar düzenlenmesidir. Bu açıdan bakıldığında, Çin Dışişleri Bakanı'nın 9 yıllık bir aradan sonra Japonya ziyaretinde bulunması, iki ülke ilişkilerinin iyileşmeye başladığını işaret etti denilebilir.

Özellikle 8-10 Mayıs 2018 tarihlerinde Çin Başbakanı Li Keqiang'ın ilk Japonya ziyareti Çin Başbakanı'nın 8 yıllık bir aradan sonraki resmi Japonya ziyareti olmasıyla Çin-Japonya ilişkilerinin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Ziyareti sırasında Li, Japonya Başbakanı Shinzo Abe ve Güney Kore Devlet Başkanı Moon Jae-in ile beraber Tokyo'da gerçekleşen 7. Japonya-Çin-Güney Kore Liderler Zirvesi'ne ve 6. Çin, Japonya ve Güney Kore İş Forumu'na katılmıştır. Japonya'da 3 günlük resmi ziyarette bulunan Li ise, sırasıyla Abe, Japonya İmparator Akihito, Hokkaido Valisi Harumi Takahashi, Japonya Temsilciler Meclisi Başkanı Masaaki Oshima, Senatör Ida Tadashi ve diğer Japon yetkilileriyle bir araya gelerek Çin-Japonya ikili ilişkilerinin yanı sıra, bölgesel önemli konuları ele almıştır. Tokyo'daki konuşmasında Li, iki ülke arasındaki çeşitli alanlarda diyalogu ve işbirliği mekanizmalarını kapsamlı bir şekilde tekrar gündeme getirme çağırısında bulunmuştur. [10] Ayrıca Kasım 2015'te Güney Kore'nin başkenti Seul'de yapılmasının durdurulmakta olan Japonya-Çin-Güney Kore Liderler Zirvesi'nin tekrar gündeme gelmesi, hem Çin-Japonya ilişkileri hem de bölge açısından oldukça önemli olduğu söylenebilir.

Ancak son yıllarda iki ülke arasına zaten var olan anlaşmazlıkların artmasının yanı sıra, küresel ve bölgesel gelişmelerden dolayı derinleşen Çin-Japonya girginliğinin, özellikle son iki yılda Çin-Japonya ilişkilerindeki olumlu gelişmelerden dolayı tekrar iyileştiğı söylenebilir. Çin-Japonya ilişkilerindeki söz konusu olumlu gelişmeleri birkaç önemle faktörlerle değerlendirmek mümkündür. İlk olarak, Çin-Japonya ilişkilerinin iyileşmesinde etkileyen başlıca nedenlerin biri iki ülkenin ticari-ekonomik çıkarlarıdır. Bir süre sorunlarla karşılaşılmasına rağmen, Çin-Japonya ilişkileri genel olarak ekonomik alanda daha çok önem kazanmaktadır.

Günümüzde Japonya Çin'in önemli ticaret ortağı durumundayken, Çin de Japonya'nın ikinci büyük ticaret ortağı ve ihracat piyasası haline gelmiştir. Örneğin, 2016'da Çin ve Japonya arasındaki ikili ticaret hacmi %0.2 artışla 270.5 milyar dolar olmuşken, 2017'de ise %9.9 artışla 279.28 milyar dolara ulaşmıştır. Bu rakamla Çin-Japonya ticaret hacmi Japonya'nın toplam dış ticaretinin %21.7'sini oluşturmuştur. Bunun içinde Japonya'nın Çin'e ihracatı %16.7 artışla 132.86 milyar dolar olarak, Japonya'nın toplam ihracatındaki payı %19'a karşılık gelmiştir. Japonya'nın Çin'den ithalatı ise %5 artışla 164.42 milyar dolar olarak, Japonya'nın toplan ithalatındaki payı %24.5 olarak gerçekleşmiştir. [11] [12] Temmuz 2017 itibariyle Çin'deki Japonya şirketlerinin sayısı 50745 olarak Çin'e toplam 106.76 milyar dolar yatırım sağlamıştır. Bu rakamla Japonya Çin'in en büyük yatırım kaynağı olmuştur. Temmuz 2017 itibariyle Çin'in Japonya'ya gerçekleştirdiğı doğrudan yabancı yatırım stoku 3.69 milyar dolara ulaşmıştır. [13] Bu rakamlar açısından bakıldığında, Çin ve Japonya arasındaki ticari-ekonomik ilişkilerin iki ülkenin siyasi-diplomatik ilişkilerinin daha ötesinde olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Çin ve Japonya arasında ikili ve çoklu ticari-ekonomik diyalogların oluşturulmasına çoktan önem verilmiştir. Örneğin, birbirlerini tamamlayıcı özellikte olan Çin, Japonya ve Güney Kore ekonomileri için serbest ticaret ortaklığı kurulmasına yönelik müzakereler Mart 2013'den itibaren devam etmektedir. [14]

Bunun yanı sıra, 10 ASEAN üyesi ile bunların Çin, Japonya ve Güney Kore gibi serbest ticaret ortakları arasında kurulması beklenen Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık (RCEP) müzakereleri 2012'den itibaren resmen devam etmektedir. [15] Çünkü Asya-Pasifik bölgesinin siyasi ve ekonomik açıdan

үкселішіле beraber, бөлге үлкелері арасында економик іліклерінің гүңделірілмесі, тісрет ве ыттырымын сербестлештірілмесі, тісарі ве текнік ішбірлігі іле іш бәғлентіларынның колылаштырылмасы да сідді бір іһтіяч оларак ортыа чыкматтыр. RCEP гібі меканізмаларын гержеклешме оласылығы Чін-Японьа арасындакі економик іліклері даяа өтее ташыыабілір. Долоысыла Чін ве Японьа’нын мевкут економик чыкарлары, ікі үлке іліклерінің гелішмесіне іһтіяч дуыматтыр. Дігер бір тарыфтан ісе, сон ыллarda ABD’нін Чін ве Японьа үзеріндекі економик баскысынын артмасы да тарыфларын ікелі економик іліклеріне ве бөлгесел економик ентегрasyonuна даяа чок өнем вермесіне неден олдү денілебілір.

Өзет оларак бакылдығында, Чін-Японьа іліклері Асыа’нын ен бүйүк ікі економисі арасындакі іліклері олмасыла сядеце ікі үлке ічін деғіл, түм Асыа Пасифік бөлгесі ічін, һатта күресел аландакі економик, тісарі, сійасы ве аскері іліклері де еткеліебеліек өзелліклеріне саһіптір. Чін-Японьа іліклерінің темелінде бір тақым күресел ве бөлгесел сорунларын ыаньа сара, өзеллікте ікі үлкенің чыкарларын ыакындан еткеліебелен өнемлі конулар ыер алматтыр. Бу конулары ашағыдакі гібі сарылаыабіліріз.

1) 2. *Дүнья Савашы’ндан калан анлашмалықлар*. 2. Дүнья Савашы’ндан өнче Японьа’нын Чін’е ыттығы ішгали, бу ыана кадар Чін-Японьа іліклеріндекі ен һассас бір сійасы сорундүр. Бу тарыһі анлашмалық өзеллікте Японьа’нын 89. Башбаканьа Junichirō Koizumi дөнеміндекі (2001-2006) Чін-Японьа гиргінлігінің башлыка недені олмуштыр. [15]

2) *Sankaku (Diaoyu) adaları үзеріндекі егемелік тартышмасы*. Hem жеостратежік hem де зенгін петрол ве доғалгаз кынаклары ачасындан бөлгедө бүйүк бір өнем ташыан Доғу Чін Денізі’ндекі Sankaku (Diaoyu) адалары үзеріндекі егемелік тартышмасы Чін-Японьа арасында узун сүредір девам етмектедір. Чүнкү Sankaku (Diaoyu) адалары үзеріндекі егемелік тартышмасы Японьа’нын салдырганлык савашынның сонундан калма тарыһі бір сорундүр. Гүнүмүзде Senkaku (Diaoyu) адалары Японьа контролү алтүнда олмасына рағмен, Пекин ыөнетімі тарыһсел кытырларына даяандырыларак Чін топрағының бір парчасы олдуғуну іддіа етмектедір. Бу ыүзден Sankaku (Diaoyu) адасы үзеріндекі егемелік тартышмасы да, Чін-Японьа арасында сык сык ортыа чыкан гиргінлігін ана неденлерінен бірідір. 2012 ыылдан сонра гідерек шіддетленен Sankaku (Diaoyu) адасы тартышмасы, Чін-Японьа арасындакі гиргінліге ыол ачмыштыр.

3) *Гүнөй Чін Денізі тартышмасы*. Зенгін енержі резервлеріне саһіп олмасының ыаньа бөлге тісаретінің өнемлі меркезі олган Гүнөй Чін Денізі үзеріндекі егемелік тартышмалары, гүнүмүзде Асыа Пасифік’текі ен бүйүк крызлдерен бірідір. Тарыһсел гержекелеріне даяандығын өне сүрен Чін, Гүнөй Чін Денізі’нін нередөйсе 2 мылыон кылометрекелік аланы үзерінде егемелік іддіа етмектедір. Петрол іthalатының өнемлі бір кысымы да Гүнөй Чін Денізі’ндекі гүзергәһлардан гечен Японьа да Гүнөй Чін Денізі’ндекі сорунлара “каты” сағламаттыр. Чүнкү енержі түкетімінің %95’і іthalата даяанан Японьа ічін Гүнөй Чін Денізі де өнемлі економик ве стратежік конумддыр. Долоысыла Японьа, ескі жеополітік ракыбі олган Чін’е каршы сорунга тарыф олган деғер үлкелері дестеклемектедір.

4) *Tayvan sorunu*. Тайван’ы Чін топракларының бір парчасы оларак таныан Пекин ыөнетімі 1949 ыылдан бері ікі ыаканнң бірлешмесінен ваз гечмемектедір. Японьа ісе, Чін іле ресмі дипломатік ілішкі курдуғундан ітібарен “Тек Чін” пренсібіні кыбул едерек Тайван’ла дипломатік іліклеріні кесмесіне рағмен, Тайван’ла кыпсалмы економик ішбірлігінде булунмаларынның ыаньа сара, Тайван’ы басы аланlarda дестеклемесіні девам еттirmekтедір.

5) *Kore Yarımadası’ndaki gerginlik*. 1950-1953 ыылар арасында ыашанан Коре Савашы’ндан көрүкленен Коре ыарымадасы’ндакі гиргінлік бу ыана кадар һала девам етмектедір. ABD іле beraber Кузей Коре’ге каршы Гүнөй Коре’ге дестеклейен Японьа, Кузей Коре’нін нүклеер сыла геліштірме ве балістік фүзе денемелеріні бүйүк бір теһдід оларак алғыламаттыр. Пекин ыөнетімі ісе, Кузей Коре’нін нүклеер програмьыла ілгелі түм тарыфларга конуы соғукканлы шекілде еле алма чағрысында булунматтыр. Бу бакымда, сон дөнөмде гүндөме гелен Коре ыарымадасы’ндакі барыш фырсытынның да сөз конусу сорунга тарыф олган Чін ве Японьа’нын ікелі іліклерінің текрар іыілесіне імкән сағладығы да сөйлөнебілір.

6) *Японьа’дакі ABD’нін аскері варлыгы*. Үлкесінің Асыа-Пасифік бөлгесіндекі ен бүйүк аскері варлыгы конумунда олган Японьа’дакі аскері варлығын ABD ыөнетімі Асыа-Пасифік бөлгесіндекі кенді ролүнү пекіштірен ве генішлетен өнемлі бір уснур оларак деғерлендірмектедір. Японьа ісе, үлкесіндекі ABD аскері варлығын уснурал гүвенлігінің сағланмасында гаранті оларак гөрмектедір. Японьа ачасындан бакылдығында, 2. Дүнья Савашы’ндан сонра аскері гүcü кысылтанан Японьа’га ABD’нін гүвенлік гарантисі һаяті өнем ташыматтыр. Үлкесіле тарыһі анлашмалықлары олган Чін’ің економик ве аскері үкселішіден ендіше дуян Японьа ічін ABD’ге гүчлү аскері іттіфакы, өнемлі денге сағлаыыдыр. Бу ыүзден де ABD-Японьа аскері іттіфакы гүн гечтікче гелішмектедір. Дігер бір тарыфтан, Японьа’нын ABD’нін терөре каршы мүцаделелеріні дестеклемек амачыла ABD аскері гүчлеріне ложістік дестеғіні вермесінің ыаньа сара, ABD’ге бірлікте 2003’те Ірак’а ве 2009’да да Афганістан’а аскері гөндермесі диккат чекікідір. Чін ыөнетімі ісе Японьа’дакі ABD аскері варлығын ве гідерек артан ABD-Японьа аскері ішбірлігінү үлкесінің істікраны ве гүвенлігінө теһдід

olarak algılanmaktadır. Diğer yandan ABD'nin Sankaku (Diaoyu) adaları üzerindeki egemenlik tartışmasında devamlı stratejik ortağı Japonya'ya destekleyerek, gerekirse Sankaku (Diaoyu) adaları yanındaki karasulara askeri gemilerini de göndermektedir.

Demek ki, son gelişmeleriyle tekrar iyileşen Çin-Japonya ilişkilerinin geleceği de söz konusu meselelere bağlıdır. Bir yandan, Çin'in istikrarlı ekonomik büyümesini sağlaması ve büyük önemle değerlendirdiği Tek Kuşak Tek Yol girişimini hayata geçirebilmesi, diğer yandan da Japonya'nın da birkaç yıldır düşük büyüme kapanına giren ekonomisini canlandırabilmesi, istikrarlı ve güvenli bölgesel ortama ihtiyaç duymaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Çin ve Japonya'nın ikili ilişkilerini daha istikrarlı biçimde geliştirmeye daha çok önem vereceği söylenebilir.

KAYNAKLAR:

Çin'in Japonya ile ilişkileri (中国同日本的关系). Alınan yer: <http://www.fmprc.gov.cn/web/gjhdq676201/gj676203/yz676205/1206676836/sbgx676840/> Erişim tarihi: 05.06.2018

Deng Xiaoping'in Japonya ziyaretine tekrar bir bakış (重走邓小平访日之路). Alınan yer: <http://www.people.com.cn/GB/guojj/8212/30794/index.html> Erişim tarihi: 05.06.2018

Xi Jinping Japonya Başbakanı Şinzō Abe ile görüştü (习近平会见日本首相安倍晋三). Alınan yer: <http://www.fmprc.gov.cn/ce/cena/chn/zgyw/t1209076.htm> Erişim tarihi: 06.06.2018

Li Keqiang Japonya Başbakanı Şinzō Abe ile görüştü (李克强应约会见日本首相安倍晋三). <http://politics.people.com.cn/n/2015/1102/c1024-27763545.html> Erişim tarihi: 06.06.2018

Şinzō Abe Çin-Japonya ilişkilerinin normalleşmesinin 45. yıl dönemi resepsiyonunakatıldı (安倍晋三出席中日邦交正常化45周年活动). Alınan yer: http://www.guancha.cn/Third-World/2017_09_28_429169.shtml Erişim tarihi: 07.06.2018

Xi Jinping Japonya Başbakanı Şinzō Abe ile görüştü (习近平会见日本首相安倍晋三). Alınan yer: <http://www.fmprc.gov.cn/web/zyxw/t1476410.shtml> Erişim tarihi: 11.06.2018

Xi Jinping Japonya Başbakanı Şinzō Abe ile görüştü (习近平会见日本首相安倍晋三). Alınan yer: http://www.xinhuanet.com/2017-11/11/c_1121941111.htm Erişim tarihi: 11.06.2018

Japonya Dışişleri Bakanı Taro Kono ilk Çin ziyaretine başladı (日本外务大臣河野太郎开启首次访华之旅). Alınan yer: http://china.cnr.cn/yaowen/20180128/t20180128_524115026.shtml Erişim tarihi: 12.06.2018

Wang Yi Japon İş Adamlarıyla Buluştu (王毅会见日本经济界人士). Alınan yer: http://www.gov.cn/guowuyuan/2018-04/17/content_5283358.htm Erişim tarihi: 13.06.2018

Li Keqiang: Çin-Japonya arasındaki çeşitli diyalog ve işbirliği mekanizmaları tekrar gündeme getirilmeli (李克强: 全面恢复中日各领域对话合作机制). Alınan yer: http://www.guancha.cn/politics/2018_05_11_456499.shtml Erişim tarihi: 14.06.2018

2016'da Japonya'nın dış ticareti ve Çin-Japon ikili ticareti (2016年日本货物贸易及中日双边贸易概况). Alınan yer: https://countryreport.mofcom.gov.cn/record/view110209.asp?news_id=52724 Erişim tarihi: 18.06.2018

2017'de Japonya'nın dış ticareti ve Çin-Japon ikili ticareti (2017年日本货物贸易及中日双边贸易概况). Alınan yer: https://countryreport.mofcom.gov.cn/record/view110209.asp?news_id=57703 Erişim tarihi: 19.06.2018

Çin-Japonya ilişkileri hakkında (中国日本经贸关系简况). Alınan yer: <http://yzs.mofcom.gov.cn/article/t/201709/20170902651392.shtml> Erişim tarihi: 20.06.2018

Çin-Japonya-Güney Kore serbest ticaret bölgesine yönelik ilk müzakere başladı (中日韩自贸区启动第一轮谈判). Alınan yer: <http://finance.sina.com.cn/world/yzjj/20130327/025214962326.shtml> Erişim tarihi: 21.06.2018

China-Japan-South Korea Hold FTA Talks Despite Political Tension. Alınan yer: <http://thediplomat.com/2014/03/china-japan-south-korea-hold-fta-talks-despite-political-tension/> Erişim tarihi: 21.06.2018

Xi ve Abe görüşmesinin arka planı(習安會背後). Alınan yer: <https://read01.com/RRnnEO.html#.WzGyrVVLiUk> Erişim tarihi: 25.06.2018

MÜASİR AZƏRBAYCANCƏMIYYƏTİNİN SOSIAL QRUPLARIVƏONLARIN SOSIAL - İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

Sədaqət MƏMMƏDOVA*

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə Azərbaycanca sosial qrupların rifahının yüksəldilməsi üçün aparılan sosial siyasət ətraflı təhlil edilir. Burada Azərbaycan–Ermənistan müharibəsi nəticəsində yaranmış sosial qrup – qaçqın və məcburi köçkünlərin, bomjların, ailələrin, qadın və uşaqların, əlillərin, gənclərin, ahılların və məhkum olunmuşların problemləri ilə bağlı məsələlər araşdırılır, təklif və tövsiyələr irəli sürülür. Bildirilir ki, sosial qrupların vəziyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində Prezidentin fərman və sərəncamları verilib, Dövlət Proqramları qəbul edilib, qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklər olunub. Yeni sosial layihələrdən olan - sosial mənzillər ehtiyacı olan insanlara güzəştli şərtlərlə verilir. Məqalədə sosial siyasətin həyata keçirilməsində beynəlxalq təcrübəyə müraciət olunduğu da qeyd olunur.

Açar Sözlər: Sosial qrup, sosial siyasət, qaçqın, məcburi köçkün, ailə

SOCIAL GROUPS AND THEIR SOCIAL ECONOMIC SITUATION OF MODERN AZERBAIJAN SOCIETY

Abstract

Social policy for the improvement of welfare of the social groups in modern Azerbaijan is analyzed in the article. In the result of Azerbaijan Armenian war the problems of social groups- refugees and displaced persons, families, women and children, disabled peoples, the youth and elderly are explored, suggestions and recommendations are put forward. It is noted that, on the direction of improvement of the situation of social groups, degrees and orders of the President are given, State programs are accepted, legislations is amended. New social projects - social flats are given to the needy people on favorable terms. International experience on the implementation of social policy is also noted in the article.

Keywords: Social group, social policy, refugee, displaced persons, family

GİRİŞ

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan sosial qrupların sosial-iqtisadi vəziyyətində bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Bu gün həmin təbəqələrin real vəziyyətinin öyrənilməsi onlarla bağlı effektiv sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün vacibdir. Hazırda qaçqınlar, qadınlar, ahıllar, evsizlər, məhkumlar, ailələr, əlillər və gənclər kimi sosial qrupların vəziyyətinin təhlili, müəyyən təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi vacib məsələlərdən hesab olunur.

1. AZƏRBAYCANDA QAÇQINLARLA BAĞLI VƏZİYYƏT VƏ İŞ

Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı şəkildə həyata keçirdiyi son etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində (bu hadisələr 1905, 1918-1920, 1948-1953-cü illərdə də baş vermişdir) tarixən həmin ərazidə yaşamış 250 min nəfər azərbaycanlı son nəfərədək öz doğma yurdlarından zorla qovularaq Azərbaycana pənah gətirmiş, 1988-ci ildən başlayaraq, Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi - Dağlıq Qarabağın, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun - Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngilan - ərazisi işğal olunmuş, Dağlıq Qarabağdan, ətraf rayonlardan, həmçinin Ermənistanla və ya Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan yaşayış məntəqələrindən 700 min nəfərədək azərbaycanlı öz daimi yaşayış yerindən məhrum olaraq məcburi köçkün düşmüş və respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox sıx məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışdır.

BMT-nin Baş Assambleyası 1993-cü ildə “Azərbaycanda olan qaçqın və məcburi köçkünlərə fəvqəladə beynəlxalq yardımın göstərilməsi haqqında” qətnamə qəbul etmişdir. Bundan əlavə, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrdə münaqişənin tezliklə, sülh yolu ilə həlli, işğal olunmuş ərazilərin Ermənistan silahlı qüvvələrindən azad edilməsi ilə yanaşı qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması məsələsi də öz əksini tapmışdır.

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, Qiymətləndirmə və monitorinq şöbəsinin müdiri, e-mail: sadabaku@yahoo.com

BMT Bař Assambleyasının 62-ci sessiyası çərçivəsində 2008-ci ildə gündəliyin “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlı bəndi üzrə qəbul edilmiş qətnamədə, İslam Konfransı Təşkilatının xarici işlər nazirlərinin konfransları və dövlət və hökumət başçıların zirvə görüşlərində qəbul edilən “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü” adlı qətnamədə, Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən 2005-ci ildə qəbul edilmiş 1416 saylı qətnamədə və Avropa Parlamenti tərəfindən 2010-cu ildə qəbul edilmiş “Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üçün strategiyasına ehtiyac” adlı qətnaməsində yuz minlərlə qaçqın və məcburi köçkünə öz evlərinə qayıtmaq hüququnun reallaşmasına imkan verilməməsindən narahatlıq ifadə olunmuş və bu hüququn beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun şəkildə tez bir zamanda yerinə yetirilməsi tələb olunmuşdur.

Ölkədə olan qaçqınların, məcburi köçkünlərin, “qaçqın” statusu almaq niyyətində olan (sığınacaq axtaran) şəxslərin sosial problemlərinin operativ həlli və vahid mərkəzdən idarə olunması məqsədi ilə 1998-ci ilin noyabrında Nazirlər Kabinetinin strukturunda Baş nazirin müavini, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri vəzifəsi təsis edilmişdir.

Ötən müddətdə qaçqınların, məcburi köçkünlərin, “qaçqın” statusu almaq niyyətində olan (sığınacaq axtaran) şəxslərin sosial problemlərinin həlli ilə bağlı beynəlxalq normalara uyğun tam hüquqi baza yaradılmış, ölkə Prezidenti tərəfindən 55 fərman və sərəncam imzalanmış, Nazirlər Kabineti 248 qərar və sərəncam, Milli Məclis isə 23 qanun, o cümlədən, 1998-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında”, 1999-cu ildə isə “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında”, “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 17 sentyabr tarixli 895 nömrəli Sərəncamı ilə “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üzrə Dövlət Proqramı”, 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli Sərəncamı ilə “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”, 2007-ci il 31 oktyabr tarixli 2475 nömrəli Sərəncamı ilə “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”na əlavələr təsdiq edilmişdir. Ötən illərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində bu proqramlar, digər normativ aktlar uğurla icra edilmiş və bu sahədə nəzərdə tutulan işlər davam etdirilir.

2007-ci ildə Azərbaycan Hökuməti Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına ölkədə olan sonuncu çadır düşərgəsinin (ümumilikdə 12 düşərgə) ləğv edilməsinə nail olmuşdur. Bundan əlavə, həyata keçirilmiş sosial tədbirlər nəticəsində məcburi köçkünlər arasında yoxsulluq həddi son illərdə 74 faizdən 18 faizədək azalmışdır.

Bütün qeyd olunan irəliləyişlərin əldə edilməsi Azərbaycan Hökumətinə heç də asan başa gəlməmiş və məcburi köçkünlərin problemləri tam olaraq həll olunmamışdır. 400000 məcburi köçkün hələ də yaşayış üçün əlverişsiz olan köhnə tikililərdə, çətin şəraitdə yaşayır. Bu baxımdan, Azərbaycanın hələ də beynəlxalq təşkilatların və donorların dəstəyinə ehtiyacı var. Buna səbəb, ölkəmizdəki problemin çox geniş miqyaslı olmasıdır. Azərbaycan məcburi köçkünlərin əhalinin adambaşına düşən sayına görə dünyada ilk yerlərdən birini tutur. 1 milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünə 20 ildən çox bir müddətdə qayğı göstərmək həddindən artıq böyük bir yüküdür. Bu problemin yeganə və kompleks surətdə həlli üçün yalnız bir yol vardır ki, o da Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi və məcburi köçkünlərin öz torpaqlarına geri qayıtmasıdır.

Azərbaycan Hökuməti qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli istiqamətində bir sıra beynəlxalq təşkilatla, xüsusilə BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı ilə əməkdaşlıq edir. BMTQAK Azərbaycanda 1992-ci ilin dekabrından fəaliyyət göstərir. Azərbaycan BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının 2012-ci ilin aprel-may aylarında Nyu-Yorkda keçirilmiş sessiyası zamanı BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının İcraiyyə Komitəsinə üzv seçilmişdir. 2012-ci il oktyabrın 1-5-də BMTQAK-ın İcraiyyə Komitəsinin Cenevrədə keçirilmiş 63-cü sessiyasında Azərbaycan Komitənin üzvü qismində iştirak etmişdir. Ötən illər ərzində təşkilat məcburi köçkünlərə əsasən, sığınacaq, su-sanitariya, gəlirəldətmə, heyvandarlıq, səhiyyə və s. layihələr üzrə yardım göstərən beynəlxalq və yerli humanitar təşkilatları maliyyələşdirmiş və onların fəaliyyətini əlaqələndirmişdir (www.mfa.gov.az/content/117).

Beləliklə, qaçqınlar problemi bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda üçün aktualdır. Bu insanların problemlərinin həlli vasitəsi kimi onların sosial təminatı, hüquqi statuslarının müəyyənləşdirilməsi, qida, yaşayışla, tibbi yardımla təminatı və məşğulluq çıxışıdır.

2. EVSİZ-EŞİKSİZLƏR (BOMJLAR)

Öksər ölkələrdə evsizliyi törədən sosial-iqtisadi səbəblərə münasibətdə vahid bir fikir mövcuddur ki, bura aiddir:

- İstehsalın azalması və işsizliyin genişlənməsi;
- Ucuz mənzilin çatışmaması;
- Hökumətin iş qabiliyyəti olmamağa görə sığorta alanların sayını azaltmaq cəhdləri və s.

İşsizliyin sosial və psixoloji təsiri çox vaxt dağıdıcı qüvvəyə malik olur. İşsizlik daxiligrəginlik yaradır və sosial xaos törədir. İstehsalın düşməsinin sadəcə yaşamaq üçün mübarizə aparan insanlara təsiri hələ tam olaraq qiymətləndirilməmişdir. Bu insanlar nəinki işdən, həm də tibbi sığortadan və mənzil pulu ödəmək üçün vəsaitdən məhrum olmuşlar.

Ucuz mənzilin çatışmaması – bir çox ölkələr üçün problem olaraq qalır. Azərbaycanda da mənzil çatışmaması çoxdan bəri ağırlı məsələ olaraq qalır. Şəhər rayonlarının modernləşdirilməsi vaxtı köhnə ucuz mənzillər, özəl yaşayış yerləri nisbətən bahalı yaşayış yerləri ilə sıxışdırılır. Nəticədə hər il insanların bir hissəsi öz evlərini tərk edir. Bu insanlar əslində yenilənmə və yaşayış fondlarının iqtisadi inkişafı layihələrinin, mənzilin bahalaşmasının qurbanına çevrilirlər. Bu proses eləcə də kənd təsərrüfatı rayonlarını əhatə edir.

Ruhi xəstəxanalardan çıxanların bu aspektdə problemi son dərəcə aktualdır. Bir çoxları bunu evsizlərin sayının artmasının əsas səbəbi sayır. Xroniki psixi xəstəliklərə malik olanların mövcudluğu öz-özlüyündə evsizliyin yaranmasının səbəbi deyildir. Onlar özləri xəstə olmaları ilə bərabər həm də evə sahib deyillər.

Evsizlər arasında narkomaniyadan əziyyət çəkənlər, islah yerlərindən azad olanlar da az deyildir.

Evsizlərin ailə üzvlərinin əksəriyyəti əvvəllər də daimi iş və yaşayış yerinə malik olmamışlar. Bu ailələr (məs., yarımqıç ailələr)artıq çoxdan bəri ağır vəziyyətdədirlər və icarədə qaldıqları evin icarə haqqını ödəyə bilmirlər. Tədqiqatçıların fikrincə, bu ailələrin üzvləri bütün evsizlərin bir hissəsini təşkil edir.

Evsizlərin yerləşdirildiyi əsas yer – sığınacaqlardır ki, bura da evsizlər öz təşəbbüsləri ilə müraciət edə bilirlər. Burada onlar pulsuz sanitariya-gigiyenik nəzarətdən keçir, ilkin tibbi yardım alır, qida və gecələmək üçün yerlə təmin olunurlar. Lakin belə sığınacaqlarda qalma qısamüddətlidir.

Evsiz uşaqlar və yeniyetmələr xüsusi narahatlıq yaradırlar. Onların əksəriyyətinin tibbi və psixoloji yardıma ehtiyacı vardır. Evsiz gənclər öz gələcəklərinə çox pessimist yanaşırlar. Mütəxəssislərin fikrincə, bu yeniyetmələrin böyüyüb boya-başa çatdıqdan sonra öz təcrübələrini bərpa edərək uşaqları ilə qəddarcasına davranmaları ehtimalı yüksəkdir. Əgər hər hansı bir tədbir görülməzsə, evsizlərin sırası onlardan sonra gələn nəslin nümayəndələrinin hesabına artacaqdır.

Qeyri-rəsmi məlumatlara görə, Azərbaycanda 500-ə yaxın tüfeyli həyat təzi keçirənlər var. "Bomj" adlandırılan tüfeyli həyat təzi keçirən evsiz adamlar Azərbaycanda azlıq təşkil etsələr də, əhali üçün kifayət qədər problemlər yarada bilirlər. Belə adamlar çox vaxt yaşayış yeri kimi binaların zirzəmilərini, şəhərdəki qapalı dayanacaqları, parklardakı oturacaqları seçirlər. Bu da vətəndaşların narahatlığına, balaca uşaqların məktəbə və yaxud da bağçaya getmələrinə, həyətdə oynamalarına maneçilik yaradır. Bu məsələnin həllində dövlətlə yanaşı özəl təşkilatlar, QHT-lər çox işlər görə bilirlər. Çünki bomjların səfil həyat təzi sürməsi yalnız dövlətin problemi deyil. Bu məsələdə dövlətlə yanaşı, cəmiyyət də məsuliyyət daşıyır. Cəmiyyət üzvləri bomjlara olan münasibətini dəyişməli və bacardıqları qədər onlara kömək etməlidir. Azərbaycanda digər ölkələrdə olduğu kimi aşağı gəlirli şəxs və ailələrin mənzillə təmin olunmasını, onlar üçün daimi yaşayış yerlərinin tikintisini nəzərdə tutan milli proqrama ehtiyac duyulur. Eyni zamanda fiziki və ya psixi cəhətdən əmək qabiliyyətinə malik olmayan şəxslərə dövlətin maliyyə cəhətdən yardım göstərməsi də vacib məsələlərdəndir.

Bu sahədə sosial işçilər üçün də geniş fəaliyyət meydanı mövcuddur. Onların vəzifəsi bu qrupdan olan əhalinin müdafiəsi üçün pozitiv dəyişikliklərə nail olmaqdan ibarətdir. Buradan da sosial işçilər üçün bu problemlə bağlı xüsusi hazırlıq həm aktual, həm də ki zəruridir.

3. AİLƏ İLƏ BAĞLI PROBLEMLƏR

Son 200 ildə ailənin funksiyalarında əsas dəyişiklik onun kooperativ əmək birliyi olaraq rolunu başa vurması, eləcə də ailənin statusunun valideynlərindən övladlarına ötürülməsi imkanlarının məhdudlaşması ilə əlaqədardır.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə hazırda Azərbaycanda qeydə alınan ailələrin sayı 2 milyon 38 min 400-dür. 1999-cu illə 2009-cu il əhalinin siyahıya alınması ilə bağlı məlumatların müqayisəsinə görə, 1999-cu ildə biruşaqlı ailələrin göstəricisi 22,5, ikiuşaqlı ailələr - 35,3%, üçuşaqlı ailələr 25,5, nəhayət, dörd və daha çox uşaqlı ailələr 16,7% olub. 2009-cu ildə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq aşağıdakı şəkildə dəyişmişdir: biruşaqlı ailələr - 30,1, ikiuşaqlı ailələr - 40,3, üçuşaqlı ailələr - 19,9 və dörd

və daha artıq uşaqly ailələr - 9,7%(www.gender-az.org/doc/az/development/stat/gen_stat_2004_az.pdf). Rəqəmlərdən göründüyü kimi 1 və 2 uşaqly ailələrin sayı artıb, 4 və daha çox uşaqly ailələrin sayı isə azalıb.

Azərbaycanda ailələrin çoxu tamdır. Natamam ailələrin mövcud olmasının səbəbləri aşağıdakılardır:

Kişilərin tez ölməsi səbəbindən yaranan dulluq (Azərbaycanda dul qadınlar (66%) və kişilər (23%) ən çox 70 və yuxarı yaşda olmuşdur)(2009-cu il əhalinin siyahıya alınmasının məlumatlarına əsasən)

-Boşanmalar (Azərbaycanda boşanmaların faizi 10% təşkil edir)(www.xezerxeber.com/gundem/46247/son-7-ilde-azerbaycanda-bosanmalarin-faizi-artib). Nikahda olanların ən yüksək faizi 40–49 yaş qrupunda qadınlarda (81%), 50–59 yaş qrupunda isə kişilərdə (95%) müşahidə olunur.

Gənc ailələrdə nikahın ilk üç ili ərzində müəyyən sosial, psixoloji, iqtisadi və b. problemlər yaranır (məs., belə ailələr, əgər tərəflər çox gənc ikən nikaha girirlərsə valideynlərindən iqtisadi cəhətdən asılı olurlar; ailə valideynlərlə birgə yaşayır və ya kirayə qalır, ailədə uşaq dünyaya gəlməsi əlavə xərclər tələb edir; işsizliklə əlaqədar yaranan qazanc problemi; təzə evlənələrin bir-birinə adaptasiyası).

-Marginal ailələr (margo – (lat. - qıraqda, kənardayerləşən)) - yəni öz problemlərini sərbəst həll edə bilməyən, daim sosial yardıma ehtiyac duyan ailələr.

-Problemlə ailələr – kənardan köməyə ehtiyacı olan ailələr: bura sağalmaz xəstəliyə tutulmuş, psixi pozuntulara malik ailə üzvləri olan ailələr aid edilir.

Bütün bunlardan əlavə ailədə yaranan problemlərlə qarşılaşma depressiya hissi yaradır, suisidə, alkoqolizm və d. hallara meyilliyi artırır.

Ölkədə doğumun ümumi səviyyəsinin nisbətən yüksək olması fonunda nikahdankənar doğumların sayının artması baş verir ki, bunu iki səbəblə - mənəvi normaların təsirinin qismən yumşalması və nikahdankənar uşaqlara cəmiyyətdə son vaxtlar nisbətən daha liberal yanaşma ilə izah etmək olar. Bu halı həm də faktiki evliliyin yayılması kimi şərh etmək mümkündür.

Nəhayət, ailə həyatının sabitsizliyinin bir əlaməti də cazibəli və rahat yaşayış tərzini təklilən, ailə həyatı qurmaqdan daşınmanın yayılması və möhkəmlənməsidir. Əvvəllər ailəsiz insan ya keyfiyyətsiz, ya da ki, bədbəxt hesab olunurdu. Hazırda isə əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə təklildən məmnun qalan əhəmiyyətli sayda bir təbəqə meydana gəlmişdir.

Ailənin inkişafının obyektiv meyilləri dövlətin ailə siyasətinin mərkəzində duran məsələ olmalıdır. Bu isə öz növbəsində fəvqəladə dərəcədə miqyaslı və bahalı tədbirlər kompleksini təşkil edir. Bu sahədə səhv qərarlar qeyri-məqbul və hətta mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, son dərəcə primitiv iqtisadi və hüquqi tədbirlər vasitəsilə doğum sahəsində demoqrafik davranışın dəyişilməsinin mümkünlüyünə inam dövlət orqanlarını miqyaslı proqramlar qəbul etməyə məcbur edə bilər ki, bu da doğum strategiyasının dəyişilməsinə deyil, mövcud demoqrafik vəziyyətin deformasiyasına gətirib çıxara bilər.

Bir vaxtlar Azərbaycanda çoxuşaqly ailələrüstünlük təşkil etsə də bu gün onların sayında nəzərəcarpacaq azalma müşahidə olunur. Çoxuşaqly ailələrin müəyyən hissəsini təsadüfi çoxuşaqlylıq təşkil edir: belə ki, arzu olunan ikinci uşaq əvəzinə dünyaya əkilər gəlir və ya uşaq hamiləliyin qarşısının alınma bilməməsi ucbatından doğulur.

Ər-arvad, valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlərin pisləşməsi ilə müşahidə olunan ailə problemləri ailənin statusundan asılı deyildir və istər təminatlı, ziyalı, istərsə də aztəminatlı və aşağı təhsilli ailəni eyni şəkildə yaxalaya bilər.

4. QADINLAR

Qadınlar əhalinin bir sıra fizioloji xüsusiyyətləri, harmonal statusu və sosial strukturda mövqeyi ilə fərqlənən sosial-demoqrafik kateqoriyasını təmsil edirlər. Konkret cinsə mənsubluq fərdin sosial vəziyyətini və buna uyğun sosial problemlər kompleksini müəyyənləşdirir.

2014-cü ilin mart ayının əvvəlinə ölkə əhalisinin ümumi sayının 50,3 faizini və ya 4 milyon 772,4 min nəfərini qadınlar təşkil edir. Ölkənin sosial-iqtisadi həyatında fəal iştirak edən Azərbaycan qadınlarının məşğul əhalinin ümumi sayındakı xüsusi çəkisi 48,8 faizdir.

Ana ölümü, yəni doğum vaxtı ölüm Azərbaycanda dünya ölkələrinə nisbətdə yüksək olaraq qalır. Bu qadınlara yardım nöqtəyi-nəzərindən səhiyyənin kifayət qədər inkişaf etməməsindən xəbər verir.

Qadınlara qarşı zorakılığın və ya onun müxtəlif formalarının aradan qaldırılma bilməməsi – qadının fiziki və psixi sağlamlığı probleminə digər mühüm amildir. Cəmiyyətin qadınlar üzərində zorakılığının səbəb və faktları haqqında məlumatlılığı son onilliklərdə qadın hərəkətlərinin birbaşa nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Tədqiqatlar təsdiqləyir ki, qadın cəmiyyətdə itaətdə saxlanılır və çox vaxt qurbana çevrilir ki, bu da onun fiziki və psixi vəziyyətinə çox pis təsir edir.

2014-cü ilin mart ayının əvvəlinə statistikaya görə elmin inkişafında qadınların müstəsna rolu var. Doktorantların 49,2 faizini, bütün elmi işçilərin isə 51,2 faizini qadınlar təşkil edir. Son 5 ildə tədqiqat və

işləmələrlə məşğul olanlardan elmlər doktoru dərəcəsi olan qadınların sayı 1,8 dəfə, fəlsəfə elmləri doktoru dərəcəsi olan qadınların sayı isə 1,6 dəfə artıb. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvlərindən 12-si, akademiklərdən 3-ü qadındır.

Qadınların evdən kənar məşğulluğu getdikcə geniş yayılır və bu və ya digər ölkənin ənənəvi təsərrüfatdan sənaye istehsalı və institusion xidmətlərə keçidilə əlaqədar kütləviləşir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə də evdən kənar məşğul qadınların sayı getdikcə artır. Ailə qurulması və uşaq dünyaya gətirilməsi heç də həmişə qadını evdən kənar əməkləməşğul olmaqdan kənarlaşdırmır. Bir qayda olaraq, bir neçə illik fasilədən sonra qadın yenidən işə qayıdır. Bizim ölkə də bu nöqtəyi-nəzərdən istisna deyildir.

2014-cü ilin mart ayının əvvəlinə statistikaya görə dövlət qulluğunda çalışanlar arasında qadınların xüsusi çəkisi 28 faiz, sahibkarlar arasında isə 17,0 faizdir. Bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların 39,7 faizi qadınlardır.

Milli Məclisdə qadın millət vəkillərinin sayı da artır. Əgər 1990-cı ildə bütün deputatların 4,3 faizini, 2000-ci ildə 10,7 faizini qadınlar təşkil edirdisə, bu gün ölkə Parlamentində qadınların xüsusi çəkisi 16 faizə çatıb.

Bələdiyyə üzvü seçilmiş qadınların sayı əvvəlki seçkilərə nisbətən son bələdiyyə seçkilərində 5 dəfə artaraq 4194 nəfərə çatıb və bələdiyyə üzvləri arasında onların xüsusi çəkisi 26,1 faiz olub. Əvvəlki bələdiyyə seçkilərində bu göstərici 4 faiz təşkil edib.

Beləliklə, Azərbaycan qadınları cəmiyyətimizin tam hüquqlu üzvləri kimi ölkənin sosial, iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edirlər.

Daha sonra bu yaşda olan qadınlar üçün əmək bazarında rəqabətlik minimaldır və yeni şəraitə uyğunlaşma, yenidən öyrənmə kifayət qədər çətinidir. Ona görə də itirilmiş iş əvəzinə yenisini tapmaq imkanı bir o qədər də yüksək deyildir. Məşğulluqda baş verən dəyişiklik qadının vəziyyətinə təsir göstərən əhəmiyyətli amildir.

Kişi və qadınların orta əmək haqları arasındakı fərqləndirilmə problemlərdəndir. Bir qayda olaraq, qadının gəliri kişidən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur. Qadının vəziyyətinin iqtisadi tərəfini müzakirə edərkən yoxsulluq səviyyəsi probleminə toxunmamaq olmur. Qeyd olunduğu kimi, natamam ailələrdə yoxsulluq məsələsi dahakəskin xarakter alıb.

Sənayeyəqədərki cəmiyyətlərdə erkən nikah həyat norması idi (məsələn, Şekspirin "Romeo və Culyetta" əsərində sonuncunun 13 yaşı vardı). Gənc qadınlar onları maddi cəhətdən dəstəkləyən ərlərinin evində qaynana, baldız və d. ilə birgə yaşayırdılar. Belə vəziyyətdə gənc qadın özünü tək hiss etmədi və cəmiyyət tərəfindən təqdir edilən arvad, gənc ana, gəlin funksiyalarını yerinə yetirirdi. Erkən nikahlar ailə-məişət münasibətlərinin tarixi ənənəsini təşkil edirdi. Bu ənənələr hələ indi də qalmaqdadır (bizdə və bir çox digər ölkələrdə).

Lakin dünyada və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər müasir şəraitdə erkən nikahların zərərli olduğunu sübut edir. Çox vaxt rəsmi sənədləşdirmə olmadan, sadəcə ruhani möhürü ilə yaradılan bu ailələr məsuliyyət olmadığından çox tez dağılır, həmin qadın, onun ailəsi və cəmiyyət üçün kəskin problemlər yaradır. Bu hallar xüsusən də Azərbaycanın cənub bölgələri üçün səciyyəvidir. Buna bir çox səbəblər vardır: həmin qızların valideynlərinin və özlərinin savadsızlığı, "qız yükündən" tez azad olmaq istəyi, "xoşbəxt ailə" qurmaq arzusuna tez çatmaq istəyi və s. qızları çox vaxt belə səhv addımlar atmağa məcbur edir.

Azərbaycanda 2011-ci ildə qeydə alınmış 88145 nikahdan 5138-i 18 yaşınadək olan qızlarla bağlanıb. Bu, ümumi nikahların təxminən 6 faizini təşkil edir. Rəsmi qeydə alınan hər 17-ci nikah 18 yaşına kimi olan qızların payına düşür. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Azərbaycanda 20-29 yaşlı 100 min qadın 18 yaşına çatmamış, 7 min qadın isə 15 yaşına çatmamış nikah qurub. Qadınların 1/3 hissəsindən çoxu (50 yaşınadək) 18 yaşına çatmamış ailə qurub (www.az.trend.az/azerbaijan/society/2075736.html)

Dövlətimiz belə hallarla mübarizə aparsa da hələlik bu sahədə əhəmiyyətli nəticələrə nail olunmamışdır. Azərbaycan üçün nikahla bağlı daha bir problem yaxın qohumlar arasında nikah bağlanması məsələsidir. Bu xəstə uşaqların doğulması ilə nəticələnir ki, ağrısını da ailə ilə birgə cəmiyyət çəkməli olur. İstər erkən nikahlar, istərsə də ki, yaxın qohumlar arasında nikah bağlanması məsələsinə dair xüsusi tədbirlərin görülməsinə hal-hazırda böyük ehtiyac duyulur.

Vətəndaş nikahı son zamanlar Azərbaycanda yayılan və artmaqda olan nikah formalarından biridir. Cəmiyyət tərəfindən o qədər də təqdir olunmasa da, bu nikah forması əvvəllər də mövcud olmuşdur. Bunun bir sıra səbəbləri iqtisadi, psixoloji, sosial və d. amillərlə bağlıdır. Bu münasibətlərin tam qarşısını almaq mümkün olmasa da hüquqi cəhətdən onların nizamlanması üçün dövlətin müəyyən tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirməsi zəruridir. Ortaqlıqda heç bir öhdəçilik olmadan bir tərəfin digərindən imtina etməsi

(psixoloji problem), nikahdan kənar doğulmuş uşaq və ya uşaqların dolandırılması, statusu, analara alimenti xatırladan və ya elə aliment sayıla bilən ödənişlərin təmin olunması və s. kimi problemlər vardır ki, onlar da hələlək öz həllini gözləyir.

Belələklə, Azərbaycan üçün qadının sosial statusu ilə bağılı bir neçə problem mövcuddur:

1) Maliyyə vəsaitlərinin və gəlirin azalması, məişət xidmətlərinin bahalaşması ilə müşahidə olunan, bununla da qadının məişət yükünün ağırlaşmasına səbəb olan iqtisadi problem;

2) Gənc qadınların sağlamlığı, sosial statusu və iqtisadi durumu üçün təhlükə mənbəyi olan erkən evlilik problemi;

3) Qadınların kişilərlə bərabər hüququ problemi (bunun olmaması qadınların psixoloji cəhətdən müəyyən problemlər yaşamasına səbəb olur) və s.

Qadının mövcud vəziyyətini dəyişmək üçün hər iki cinsə mənsub şəxslər üçün bərabər imkanların (hüquqi, sosial, siyasi, iqtisadi) reallaşma biləcəyi cəmiyyət yaradılması istiqamətində siyasət aparılması bu günün tələbinə çevrilmişdir.

5. ƏLİLLƏR

Əlillər-sosial-demoqrafik qrupdur və onun əsas xarakteristikası hüquqi cəhətdən müəyyənləşdirilmiş statusunun olmasından ibarətdir. 2013-cü ildə dünyada əlillərin sayı 1 milyard nəfər olmuşdur ki, bu da ümumi əhaliyə nisbətdə 14% təşkil edir (www.udpo.az/category.php?lang=1&content=346). Rəsmi statistikaya görə 2013-cü ilin əvvəlinə Azərbaycanda əhalinin sayı 9 235 100 nəfər olmuşdur ki, onun da 520 793 nəfərini (ümumi əhalinin 5,5%-ni) əlilliyi olan insanlar təşkil etmişdir.

Hər hansı bir vətəndaşın əlil sayılması üçün aşağıdakı üç amilin olması zəruridir:

- xəstəliklərin, zədəvə ya defektlərin nəticəsi olaraq sağlamlığın, orqanizmin funksiyalarının ciddi şəkildə pozulması;

- həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması (şəxs tərəfindən özünəxidmət, sərbəst hərəkət etmək və ya istiqamətlənmək, ünsüyyətə girə bilmək, öz davranışına nəzarət etmək, əməklə məşğul olmaq qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsi);

- sosial müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsinin vacibliyi.

Göstərilən amillərdən hansısa birinin mövcudluğu şəxsin əlil sayılması üçün hələ kifayət etmir. Azərbaycan Respublikasının “Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa (1992-ci il) əsasən şəxsin əlil hesab olunması tibbi-sosial ekspertiza ilə müəyyən olunur. (www.udpo.az/qanunlar/qanun010.html)

Dünya praktikasında sosial inteqrasiyaya istiqamətlənmiş sosial müdafiə metodları prioritet sayılır ki, bu da əlilləri həyat fəaliyyəti üçün açıq cəmiyyətin bütün sistemlərinin (təhsilin, əməyin, asudə vaxtın, yaşayışın və s.) istifadəsinə nəzərdə tutur. Bu cür yanaşma həm mənəvi, həm də iqtisadi cəhətdən doğrudur. Əlillər bir çox parametrlərinə görə əhalinin marginal kateqoriyalarına aiddirlər. Belə vəziyyət onların gəlirlərinə nəşəğı olması (əlillərin 90%-dən çoxu yoxsulluq həddində nəşəğı vəziyyətdə yaşayır), işlə təmin edələrin belə işçiləri işlə təmin etməyə neqativ münasibət bəsləməsi ilə əlaqədardır, baxmayaraq ki, onların işlə təmin olunması üçün kvotalar təyin olunmuşdur və buna əməl olunmaması cərimə sanksiyaları ilə nəticələnilir.

6. GƏNCLƏR

Gənclər sosial-demoqrafik qrupdurlar və onların əsas səciyyəsi yaş göstəriciləridir (16-30 yaş). Gənclər ölkə əhalisinin 28,9 faizini təşkil edir. 2002-ci ildə “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş, 2005-ci və 2011-ci illərdə “Azərbaycan gəncliyi Dövlət Proqram”ları təsdiq edilmiş, Gənclərin ümumrespublika forumları keçirilmiş, 2007-ci il Gənclər ili elan edilmişdir. Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait ildən ilə artır. Azərbaycan Respublikasının “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” 5 may 2007-ci il tarixli Qanununa əsasən Azərbaycanda gənclər 14–29 yaşlarında hesab edilir. (www.stat.gov.az/source/demography/ay/)

Gənclər müxtəlif ictimai siniflərdə təmsil olunmuşlar və onların vəziyyəti sosial-sinfi mənsubiyyətdən asılıdır. Gənclərin statusu onların cəmiyyətdə vəziyyəti kimi qiymətləndirilir. Bu vəziyyət bir çox göstəricilərlə səciyyələnilir ki, bunlar arasında gənclərin sosial-demoqrafik strukturunu, hüquqi vəziyyətini, təhsil və tərbiyəsini, iqtisadi vəziyyəti və iqtisadi fəallığını, siyasətdə yeri və rolunu, həyat tərzini, dəyərlər oriyentirini, sağlamlığını və s. göstərmək olar.

Gənclər müxtəlif kateqoriyalarə bölünürlər: məktəbli, tələbə, kənd, şəhər, gənc sahibkarlar və b. Gənclərin hər bir sosial qrupunun müəyyən iqtisadi, sosial, sosio-mədəni səciyyəsi vardır. Gənclərin

psixoloji səciyyəsi əsasən onların yeniyetmə, gənclik və cavanlıq kimi yaş dövrlərindənənasılıdır. Sosial cəhətdən ən həssas dövr gənclərin sərbəst həyat fəaliyyətinə başladığı yeniyetmə və erkəngənclik dövrləri sayılır.

Peşə təhsilinin alınması, işə düzəlmə, mənzil problemləri, asudə vaxtın keçirilməsi, istirahət – bütün bu sualları yalnız cəmiyyətin dəstəyi ilə həll etmək mümkündür. Dövlət gənclərin inkişafı, sərbəst subyekt qismində ictimai münasibətlər sisteminə daxil olması üçün münbit şərait yaradır, onun şəxsi imkanlarının reallaşdırılması üçünəindən gələn edir. Bu cür tədbirləri dövlət özünün gənclər siyasəti vasitəsilə reallaşdırır.

Gənclər sosial-demografik qrup olaraq sosial risk qruplarına aid edilmişlər. Həyat təcrübəsinin, davranış və həyat tərzini üçün sosial meyarların olmaması, deviant, asosial davranış (yəni kriminal yeniyetmə qruplarına daxil olması) onların narkotiklərə, alkohola qurşanması, vaxtlarını boş keçirmələri və s. üçün şərait yaradır. Gənclər həmişə sosial işin diqqət mərkəzində saxlanılmalıdırlar və onlara sosial dəstək və yardım əskik olmamalıdır.

7. AHILLAR

Əhalinin qocalmasının əsas səbəbləri – doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi, tibbin inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi sayəsində yuxarı yaş hədlərində həyatın sürəkliliyinin artmasıdır. Orta hesabla Avropa ölkələrində həyat sürəkliliyi 30 il ərzində kişilərdə 6 il, qadınlarda isə 6,5 il artmışdır.

Dünya ölkələrinin çoxunda olduğu kimi Azərbaycanda da əhalinin yaşlanma prosesi müşahidə olunur. 1950-2010-cu illər ərzində 65 yaşdan yuxarı olan əhali kontingentinin sayı 5%-dən 8%-ə qədər artıb. Sosiogerontoloqların fikrinə görə, 2050-ci il üçün bu rəqəmin 10%-ə çatacağı gözlənilir. Azərbaycanda isə bu göstəricinin 2050-ci ilədək 12%-ə qədər artacağı proqnozlaşdırılır. Bütün dünyadakı yaşlı insanların sayı ildə 2% artır. Bu sürətlə 2050-ci ildə yaşlıların sayı 4 dəfəyə qədər artaraq, 2 milyard nəfərə çatacaq və hər beş nəfərdən biri ahıl yaşda olacaqdır, başqa sözlə dünya qocalır. Belə ki, BMT-nin təsnifatına görə ümumi əhalinin 65 və yuxarı yaşda olan hissəsinin xüsusi çəkisi 7%-dən yuxarı olduqda əhali demografik qoca əhali hesab olunur. Hazırda Azərbaycan Respublikası üçün bu göstərici 7,1%-dir, yəni respublikamız qocalma astanasını az da olsa keçib. (www.stat.gov.az/source/demography/ay/)

Ahıl vətəndaşların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onlara dövlət qayğısının artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 17 aprel tarixli sərəncamı ilə “Ahıl Vətəndaşların Sosial Xidmətinin Gücləndirilməsi üzrə” Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir. Bu proqram BMT-nin Baş Assambleyasının əhalinin qocalması problemləri üzrə Beynəlxalq Fəaliyyət Planından (Madrid, 12 aprel 2002-ci il) irəli gələn vəzifələrə əsaslanaraq hazırlanmışdır. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə nail olmaqdır. Dövlət Proqramında bir çox vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur. Bura ahıl vətəndaşların sosial təminatı sahəsində hüquqların artırılması, onların cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında iştirakının təmin edilməsi, sosial-mədəni tələblərinin ödənilməsi, sağlamlılıqlarının qorunması, qocalma probleminin həll olunması istiqamətində dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və özəl sektorun sıx əməkdaşlıqlarının təmin edilməsi kimi vəzifələr daxildir. (Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası <http://www.ssp.gov.az/view.php?lang=az&menu=76&id=339>).

2008-ci ildə “2008-2013-cü illərdə Azərbaycanda Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf” Dövlət Proqramı təsdiqlənmişdir. Bu və ya digər Dövlət Proqramlarında sosial cəhətdən xüsusilə həssas qrup olan ahılların sosial müdafiəsi istiqamətində bir sıra tədbirlər nəzərdə tutulub.

2008-2015-ci illər üçün sosial müdafiə sahəsində aşağıdakı prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir:

- sığorta-pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- ünvanlı dövlət sosial yardımının və sosial müavinətlər sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- əhalinin həssas qrupların sosial müdafiəsinin və cəmiyyətə inteqrasiyasının gücləndirilməsi.

(2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Pensiya Təminatı Sisteminin İslahatı Konsepsiyası” <http://www.president.az/articles/13330>)

Yaşlılar müəyyən bioloji, sosial, davranış və hüquqi parametrlərlə səciyyələnən əhalinin ən nümayəndəli demografik və sosial qrupudur. Bu qrupun bioloji xüsusiyyətləri qocalma prosesi ilə səciyyələnir ki, bu da insan üçün sosial, psixoloji və d. amillərlə müəyyənləşir. Qocalığın bir neçə növünü fərqləndirirlər:

- yaşamış illərin miqdarı ilə səciyyələnən xronoloji növ (beynəlxalq təsnifata uyğun olaraq qocalığın ilkin dövrü 65-74 yaş, 75 yaşdan yuxarı isə qocalıq dövrü sayılır);
- orqanizmin vəziyyəti, somatik sapmalarla (bu, mübadilə və funksiyaların sönməsinin fərdi xüsusiyyətlərindən və uyğunlaşma mexanizmlərinin formalaşdırılmasından ənasılıdır) səciyyələnən növ;

- insanın özünü hiss etməsi, yaş strukturunda öz yerini görməsi ilə səciyyəli psixoloji növ;
 - qocalığın müxtəlif növləri ilə səciyyəli sosial növ (insanın sosial yaş müəyyən bir ölkədə və müəyyən vaxt kəsiyində həyatın orta davamlılığı ilə əlaqəlidir və o, müxtəlif dövrlər, mədəniyyətlər, əhəlinin müxtəlif sosial təbəqə və qrupları üçün eyni deyildir).

Qocaların sosial parametrlərinə onların sosial statusu, müasir cəmiyyətdə, müxtəlif sosial sistemlərdə, birliklərdə, öz ailəsində yeri, müxtəlif yaş qrupları ilə qarşılıqlı münasibətləri daxildir. Bu aspektdə ikimüştəsna mövqə fərqləndirilir:

1. Formal hakimiyyətə malik olmayan, lakin mikro və ya makro kollektivlərdə real lider olan qocalarına qənaqat qismində vəziyyəti;

2. Qocaların digər insanlarla qarşılıqlı münasibətlərinin zəifləməsinə və ya tam kəsilməsinə səbəb olan izqoy vəziyyət.

Qocaların cəmiyyətdən uzaqlaşması aşağıdakı prinsip əsasında baş verir: qoca adam cəmiyyətdən təcridən uzaqlaşır və o da öz növündə özündən onu uzaqlaşdırır. Münasibətlərdə qarşılıqlı soyuqluq və uzaqlaşma üstün motivə çevrilir. Vəziyyəti qocaların əksəriyyətinin müxtəlif ağırlıqlı və mənşəli psixi pozuntulara malik olması çətinləşdirir. Qocaların davranış parametrləri onların maraq dairələrinin təcridən daralması, emosionallıqlarının və ünsüyyətə (fərdənəsaslı olaraq) olan ehtiyaclarının sönməsi ilə şərtlənir.

BMT-nin Baş Məclisi 1992-ci il 14 dekabrda Ahılların müdafiəsi ilə bağlı Qətnamə qəbul etmişdir. Həmin Qətnamənin prinsiplərinə uyğun olaraq hər il oktyabr ayının 1-i Beynəlxalq Ahıllar Günü kimi qəbul edilmiş, həmçinin 1999-cu il Beynəlxalq Ahıllar ili elan olunmuşdur. 1993-cü ildən başlayaraq hər il oktyabr ayının 1-i Respublikamızda "Beynəlxalq Ahıllar Günü" kimi qeyd olunur. Həmin günün keçirilməsində məqsəd ahıl vətəndaşların sosial problemləri ilə tanış olmaq, ehtiyaclarını müəyyənləşdirərək imkanlı müəssisələr, təşkilatlar və qeyri-hökumət təşkilatları ilə birlikdə əməli tədbirlər görməkdən ibarətdir.

Ahıllarla iş makro və mikro səviyyələrdə həyata keçirilir. Makro səviyyədə dövlət aşğıdıkları həyata keçirir: ahılların maraqları nəzərə alınmaqla sosial siyasətin formalaşdırılması, onlara dəstək olabiləcək pensiya və d. fondların yaradılması, kompleks sosial sığorta, eləcə də bu vətəndaşlar üçün tibbi, psixoloji, məsləhət xidməti sisteminin formalaşdırılması. Bu işin həyata keçirilməsi üçün xüsusi işçilərin hazırlanması zəruridir.

Mikrosəviyyədə qocaların həyat şəraiti (yaşayış, sağlamlıq, əhatə), onların sosial yardım alıb-almamaları və hansı yardım almaları öyrənilir. Makro və mikro səviyyələrdə fəaliyyət bir-birilə əlaqədardır. Yaşlı insanların əsas problemi - fəal həyatdan ictimai və istehsal sferalarında fəaliyyətsizliyə keçiddən ibarətdir.

Qocaların sayının artması xüsusən də bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial siyasətdə dərin dəyişikliklər tələb edir. Bu sahədə sosial işin problemləri müxtəlifdir: sosial təminatın və xidmətin təşkili, sosial bəraət, sosial qəyyumluq və s. Sosial bərpanın mahiyyəti adət halını almış vəzifələrin, funksiyaların, fəaliyyət növlərinin, insanlarla münasibətin xarakterinin bərpasında, yaşlı insanın cəmiyyətin aktiv üzvünə çevrilməsindədir. İnsana həyat perspektivini və yeni şəraitdə onun lazımlı olmasına inam hissini qoruyub saxlamaq, fəal həyat sürməyə imkan yaratmaq vacibdir.

8. MƏHKUMLAR

Məhkumlar – məhkəmənin qərarı ilə qanuna zidd hərəkətlərinə görə dövlət cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən və ya nəzarətdə saxlanılan sosial qrupdur. Bu sosial qrupun spesifikliyi məhkumların desosiallaşması ilə səciyyəli onların xüsusi sosial-psixoloji statusunda, asosial davranışa meyilliliyində, öz sosial qruplarında, çox vaxt uğursuz olan ailələrində şəxslərarası əlaqələrin itirilməsində və ya əhəmiyyətli dərəcədə azalmasıdır. Məhkumların desosiallaşmasının mühüm elementlərindən biri əməyə real iqtisadi stimulun olmaması, onların maraqlarına cavab verən peşə təhsili və təliminin mövcudluğu, azad olduqdan sonra əmək fəaliyyətilə məşğul olmaq üçün məhdud imkanlar üzündən onların peşə cəhətdən tam və ya qismən deqradasiyaya uğramasıdır.

Yeniyyətələr üçün koloniyalarda yerləşən uşaqların vəziyyəti daha kəskindir, çünki burada yerləşdikləri müddətdə onların deviant davranışı nəinki düzəlmir, çox vaxt hətta güclənir və cəmiyyət üçün asosial və daha təhlükəli olur.

Şerti cəzaları olan məhkumlar açıq cəmiyyətdə olurlar. Lakin qanunvericiliyə uyğun olaraq, vəzifəli şəxs nəinki nəzarət etmək və hüquqi təkliflər vermək hüququna malikdir, o, həm də nəzarət altında olanı həbs etmək, evində axtarış aparmaq, ona məxsus olan əşyaları əlindən almaq və onun azadlığını digər vasitələrlə məhdudlaşdırmaq səlahiyyətinə malikdir.

Hazırda Azərbaycanda cəza və islah tədbirlərinin humanistləşdirilməsi və sosial effektivliyi istiqamətində penitensiar sistemin islahatı həyata keçirilir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, son onilliklər ərzində Azərbaycan Respublikasında sosial qrupların sosial-iqtisadi vəziyyətində önəmli dəyişikliklər baş vermişdir ki, bu da dövlət qarşısında onların sosial durumunun yaxşılaşdırılmasından ötrü düşünülmüş addımlar atılmasını zəruri etmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

<http://www.mfa.gov.az/content/117> 20 07.2018-də baxılıb

http://gender-az.org/doc/az/development/stat/gen_stat_2004_az.pdf

<http://xezerxeber.com/gundem/46247/son-7-ilde-azerbaycanda-bosanmalarin-faizi-artib>

<http://az.trend.az/azerbaijan/society/2075736.html>

<http://www.udpo.az/category.php?lang=1&content=346>

<http://www.udpo.az/qanunlar/qanun010.html>

<http://www.stat.gov.az/source/demography/ay/>

Joint report by the Commission and the Council on social inclusion 2001//<http://europa.eu.int/scadplus/printversion/en/s02312.htm> 26.03.2004

Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası <http://www.ssp.gov.az/view.php?lang=az&menu=76&id=339>

“2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Pensiya Təminatı Sisteminin İslahatı Konsepsiyası”//<http://www.president.az/articles/13330>

ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫәлеум.ғ.магистрі, аға оқытушы **Г.Б.ТОҚТАҒҰЛОВА*****Түйіндеме:**

Білім беружүйесін реформалауды жүзеге асырудың бір маңызды сипаты қазіргі уақыттағы оқыту үрдісін технологияландырудың қажеттілігінен туып отыр. Осыған орай, соңғы кезде оқытудың әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, мектеп, ЖОО-ның өміріне енгізіліп жатыр. Бүгінгі жаһандану дәуірінде бәсекелестікке қабілеттілік, ұшқыр ой, жан-жақты коммуникациялық дағды ең керекті қасиеттердің бірі. Жас ұрпаққа бұл білімді, қабілеттілікті ендіру жолында оқу барасы, технологиясы біршама өзгерістерге бет бұрды. Сонымен қатар рухани-адамгершілік тұрғысынан білім беру әр тұлғаның азаматтық келбетінің жоғары болып, олардың кез келген ортада белсенділік көрсете алу қасиетін жетілдіруді көздейді. Дүниетану, білімге талпыну әрбір адамның есейген дәуірінен аңсап қараған түбегейлі ісінің бірі болып келеді. Егер бұл талпыну болмаса, әрбір адам білімге, еңбекке үніле қарамаса, тек аңша қарын тойдырып, ұйқымен уақыт өткізсе, ешбір ілгері басу – өрлеу де болмас еді.

Тірек сөздер: технология, педагогикалық технология, инновациялық оқыту, кредиттік жүйе.

NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES OF TEACHING**Abstract:**

One of the most important aspects of reforming the education reform is the need to modernize the learning process. In this regard, in recent years various pedagogical technologies of teaching have been developed and introduced into the life of the school and the university. In the era of globalization, competitiveness, thought, and comprehension skills are the most important. The education system and technology have undergone significant changes to introduce these skills and knowledge to the younger generation. At the same time, spiritual and moral education is intended to improve the ability of each person to have a high kind and to be active in any environment. The world's pursuit of knowledge is one of the fundamental things that everyone is eager to look forward to from the era of adulthood. If a person does not have initiatives for development, there is no desire to learn, to know, to work, then he does not differ from an animal that only needs to eat and sleep. There will be no progress.

Keywords: technology, pedagogical technology, innovative learning, credit system

Педагогика-бұл ғылым және басқа ғылымдар сияқты, оның өз зерттеу пәні, салалары бар. Кез-келген ғылымның қалыптасуы мен дамуы әруақытта да қоғамның практикалық қажеттілігінен туындайды. Педагогиканың пайда болуы болашақ өсіп келе жатқан ұрпақты өмірге даярлауда қоғамның қажеттілігі болып табылады. Тарихи тұрғыдан педагогика бала тәрбиесі туралы ғылым ретінде қалыптасты. Педагогика өз атауын гректің пайдагос (пайд-бала, гогос-алып бару) деген екі сөзінен шыққан., балаларды алып барушы. Бүгінде педагог, ұстаз, тәлімгер, белгілі кәсіби білімі бар, арнайы кәсіби-педагогикалық даярлықтан өткен білікті ұстаздарды, тәрбиешілерді айтамыз. Алғашқы бала тәрбиесі туралы білім негізі қазақ халқының халықтық педагогикасынан бастау алған.

Технология (грек тілінен аударғанда techne - өнер, шеберлік) -материалдарды, шикізаттарды өңдеу мен қайта өңдеу, алу тәсілдерінің жиынтығы. 1960 жж. басынан бастап «педагогикалық технология» ұғымы тарала бастады. Оның пайда болуына ғылыми-техникалық прогресс жағдайында білімді жаңа сапалық деңгейге көтеруге тырысушылық себеп болды. Бастапқыда білімді технологияландыру негізінен оқытудың жаңа техникалық құралдарын қолданумен байланысты болды. Алайда қазіргі таңда педагогикалық технология — оқытудың құралдарын қолданудың әдістемелік тәсілдері мен ұйымдастырылған түрлерінің жиынтығы ғана емес, сонымен қатар білім беру үрдісінің тиімді тәсілдерін табу, даму қағидаларын анықтау, жаңа әдістемелік тәсілдер қолдану және оқу-әдістемелік материалдар мен оқытудың техникалық құралдарын жасау мақсатында жүргізілетін зерттеулер. *Жаңа педагогикалық технология мақсаты*– оқытуды ізгілендіруі, яғни оқу құралдары оқушылардың өздігінен танымдық іс-әрекетін жүргізе алатындай болуы керек. Оқыту мен білімді игеру үрдісінің бәрін білім берудің тиімдірек түріне жету үшін адам және техникалық ресурстарды ескеру жолымен және олардың арасындағы өзара әсерін бағалау мен қолданудың, жоспарлаудың жүйелік әдісі.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Оқыту технологиясы- деп оның қойылған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқыту құралдарының, әдістерінің, тәсілдерінің, формаларының жүйесінен тұратын оқу бағдарламасымен қарастырылған мазмұнын жүзеге асыру үрдісін айтамыз. Әрбір сабаққа дайындық оның жетекшісінен көп еңбекті және технологияны жасауды талап етеді. *Педагогикалық технология ұғымы үш деңгейде қолданылады:*

1) Жалпы педагогикалық жүйе ұғымының синонимі. Оған: мақсат, мазмұн, оқытудың құралдары мен әдістері, оқыту процесінің субъектілері мен объектілерінің әрекет алгоритмі кіреді.

2) Салалық /пәндік/ - бір пән шеңберіндегі оқыту, тәрбие мазмұнын жүзеге асыруға негізделген әдістер мен құралдар жиынтығы.

3) Локальдік /модульдік/ - жеке әрекеттер технологиясы, ұғымды қалыптастыру; дара қасиеттерді қалыптастыру және дамыту сабағының технологиясы; жаңа материалды меңгерту технологиясы; қайталау және бақылауды ұйымдастыру технологиясы; жеке жұмысты ұйымдастыру технологиясы. Өз кезегінде сабақты өткізу технологиясын жасау келесі алгоритм түрінде көрсетуге болатын әрекеттердің анықталған тізбектілігімен байланысты:

Оқыту технологиясын жасау. *Бұл саты әрекеттердің анықталған тізбегінен тұрады:*

1) Оқу материалын ұйымдастыру (оны таңдау, құрылымдау, аргументтерді, дәлелдерді, есептердің анықтамаларының мысалдарды, дағдыларды қалыптастыруға, үйренуге арналған тапсырмаларды таңдау);

2) Сабақты өткізу формасын таңдау;

3) Сабақтарда қолданылатын оқытудың рационалды әдістерін таңдау;

4) Оқыту құралдары мен оқу-лабораториялық жабдықтарды (оқулықтар, көрнекі құралдары, қондырғылар, оқытудың техникалық құралдары) таңдау;

5) Қатысушылардың оқу-танымдық әрекетін белсендіру тәсілдерін таңдау.

Көрсетілген жіктеуге сәйкес оқыту сабақтарын жүргізу технологияларын қалыптастыру мысалдарын қарастырамыз. Бастапқы саты оқыту жұмысын ұйымдастыру бойынша құжаттарда қарастырылған оқытудың мазмұнын талдаудың қажеттілігімен сипатталады. Алынған қорытындылар негізінде білім беру үрдісінде басымдық берілуге тиісті мақсаттарды анықтау жүргізіледі. Анықталған мақсаттарға сәйкес оларға жиынтық түрінде немесе олардың біреуінің басымдылығының арқасында жетуді қамтамасыз ететін мазмұнды дидактикалық өңдеу жүзеге асырылады. Келтірілген мәліметтер жасалатын технологияның негізін құрайды. Жасалатын технологиялық үрдістің өзіне оқыту материалын ұйымдастыру, сабақтың түрі мен өткізу формасын таңдау, оқыту құралдарының әдістерін, және оқыту-материалдық базасын таңдау кіреді.

Осылайша, оқыту технологиясы — әрекеттердің анықталған тізбектілігі мен белгілі бір мақсатқа жетуді қарастыратын оқыту үрдісін ұйымдастыру мен жүзеге асыру бойынша шаралар жүйесі. Оны келесі параметрлер сипаттайды:

-оқыту мақсаттары нақты әрі өлшемді болуы керек;

- операциялар орындалады;

- операциялар мақсатқа жету бойынша аяқталған үрдіс ретінде болады;

- педагогтың субъективизмі барынша азайтылады. Оқушының еркіндігі мақсатқа жуықтауды қамтамасыз ететін әрекеттер аумағында болуы мүмкін. Технологияны жүзеге асыруға педагогикалық үрдіс жүзеге асатын шарттары мен педагог пен оқушылардың ерекшеліктерімен байланысты көптеген айнымалылар әсер ететіндіктен, педагогтың шығармашылығы болмауы мүмкін емес. Ол кез келген технологияда оны жасау сатысында да, оны жүзеге асыруда да болады. Оқыту технологиясын келесі параметрлер бойынша жіктеуге болады:

-әсер ету объектісі бойынша (курсанттарды, тыңдаушыларды оқыту, қосымша кәсіби білім беру жүйесінде кәсіби қайта дайындау мен біліктілігін жоғарылату, жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіби дайындау жүйесінде кәсіби дайындау):

-пәндік орта бойынша (бейне техникалық, ақпараттық, мәселелі-әрекеттік, рефлексі т.б.);

- оқу әрекеттерін ұйымдастыру бойынша (жеке, топтық, ұжымдық, аралас);

- әдістемелік есеп бойынша (бір пәннің, пәннің бір тарауының, бір тақырыптың, оқыту сабақтарының бір түрінің (бір сұрақтың), бір әдістің, бір құралдың т.б. технологиясы);

- инновациялық технология бойынша (жобалық — жаратушы, оқытуды дамытатын компьютерлік, қашықтықтан оқыту, мультимедия, ақпаратты модульдік, интегралдық, графиктік.

Прогресс үнемі алға жылжиды, оның ішінде білім беру әрекеттеріне де өз түзетулерін енгізеді. Қайтадан жасалған оқыту формалары, әдістері, құралдары, оқыту-материалдық база элементтері потенциалды мамандар дайындаудың тиімділігі мен сапасын көтерудің мүмкіндіктеріне ие болады.

Осындай жаңартулар оқытудың жаңа түрін — инновациялық түрін анықтады.

Педагогикалық инновация деп білім берудің сапалық параметрлеріне айтарлықтай өзгерістер енгізетін әртүрлі жаңалықтарды енгізу мен жасауды айтады. Сапалық параметрлер мұнда модернизациялайтын және реформа жасайтын педагогикалық инновациялардың типіне байланысты ерекшелене алады. Бірінші жағдайда бұл білім беру үрдісін технологияның бар элементтерінің сапасын жақсарту арқылы, ал екінші жағдайда сабақ өткізу жүйесін түбірімен өзгертетін жаңалықтар енгізу көмегімен жетілдіру. Дәстүрлімен салыстырғанда оқытудың инновациялық технологиялары білім беру үрдісінің тиімділігі мен сапасын басқару жүйесінің құрылымдық элементтерімен сипатталатын параметрлерге, оқыту мақсаттарына, оқушы мен педагогтың көзқарастары мен функцияларына, оқу-танымдық әрекеттерді ұйымдастыру спецификасына сәйкес арттыруға мүмкіндік береді. Қазіргі таңдағы ғылыми техникалық прогресс пен өркениетті даму дәуіріне бет бұру кезеңінде жаңа қоғамға лайықты саналы, білімді жеке тұлғаны қалыптастыру бүгінгі қоғамның алдында тұрған негізгі міндет. Сондықтан, қандайда бір мелекеттің білім жүйесінің халықаралық дейгейдегі кредиттік жүйеге өтуінің маңызы ерекше.

Кредиттік технология алғаш рет Америка Құрама Штатында пайда болды. Оның негізін 1870 жылдары Гарвард университетінің Президенті, белгілі Американдық білім қайраткері Чарльз Элиот салып, «кредит-сағат» ұғымын қоғамға енгізген болатын. Бұл жүйе алғашында пәндер көлемі жүйесінің шешуін өлшеуші «кредит-сағат» болып енгізілді. 1892 жылдан бастап «кредиттік-сағаттық» жүйенің екінші кезеңі басталып, осы кезде АҚШ-тың ұлттық білім комитеті университет, колледж, мектеп топтарын жақсарту мақсатында, оқу бағдарламаларын стандарттауда «кредит» ұғымын тек университет пен колледждерде ғана емес, орта мектептерде де, енгізе бастады. Европалық елдердің сынақ бірлігіне көшу мақсаты бұл, алдымен халықаралық «тұнықтық» жетістігі, қазіргі кездегі білім жүйесінің дауы мен дербес елдердің біліктілігін сақтау, көтеру арқылы білім беру саясатында оқу орындарының білім беру облысында да сақталды.

1999 жылы 19 маусымда жоғары білімнің бірыңғай құрылымын енгізу үшін Болон декларациясы қабылданған болатын. Оған 29 ел қол қойды. Барлық ұлттық жүйелерде, жоғары білім жүйесінің сынақтық бірлігін енгізу үшін European Credit Transfer System (ECTS) немесе басқа, ECTS жүйесімен бірігіп, қайта сынақтауды қамтамасыз ететін, сондай-ақ жинақтаушы қызметін, және де академиялық оқу кепілдігін шет елде тану туралы шешім қабылдану. Осы заманғы болып жатқан интеграциялық құбылыстар қоғам тіршілігінің барлық жағына өз әсерін тигізді. Халықаралық процестермен қатар жүруге ниеттелген мемлекет қазіргі кезде қалыптасқан барлық ғылымдандырудың көріністеріне тікелей назар аударды деуге болады. Соңғы 10-15 жылда шетел мемлекеттерінің білім жүйесінде жоғары деңгейдегі қарыштық даму жағдайы жүзеге асып жатқаны бәрімізге белгілі. Әрбір мемлекеттің қоғам өмірінде ғылыми, мәдени, экономикалық, саяси жүйелеріндегі қалыптасқан ескі көзқарастар түбегейлі өзгеріске ұшырады.

Кредиттік оқыту технологиясы оқытудың бағытсыз жүйесі—оқу процесінің ұйымдастыру тәсілін белгілейтін оқушыларға белгіленген шегінің (құрауыш қалауы және оқытудың қосымша түрлері бойынша) білім беру процесінің жеке жоспарлау мүмкіндігі болады. Қатаң жүйеде, белгіленген көлемде, оқыту логикасына сәйкес, белгіленген мерзімде білімдік кәсіптік бағдарлама пәндерін оқушыларға оқытатындығын бағытты оқыту жүйесі жобалайды.

Біздің республикамыздың жоғары оқу орындарында кредиттік жүйені енгізуде шетел мемлекеттерінің тәжірибесі мен халықаралық тәжірибенің маңызы өте зор. Солай болғандықтан, осы технология Қазақстанның жоғары оқу орындарында белсенді жұмыс еткендіктен отандық тәжірибені оқу мәнді болады, одан басқа да аймақтық жоғары оқу орындарының жинақталған тәжірибесін есепке ала отырып, консультация және әдістемелік көмек көрсету қажет.

Қазақстан Республикасында кредиттік оқу жүйесі ХІХ ғасырдың 90-шы жылдарының ортасынан біртіндеп қалыптаса бастады. Елімізде 2007 жылы 15 тамызда «Білім туралы» жаңа заң қабылданды. Осы заңның 11 бабында білім жүйесі мәселелерінің бірі болып оқытуда жаңа технологияларды тиімді пайдалану және енгізу, сонымен қатар кредиттік, дистанциялық, ақпараттық-коммуникациялық оқыту кәсіби білімнің қоғамда және еңбек нарығында болып жатқан өзгерістер қажеттілігіне тез үйлесуге мүмкіндік туғызатыны атап көрсетілген. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңын іске асыру мақсатында №66-шы «кредиттік оқыту технологиясы бойынша оқу процесін ұйымдастыру ережесі» әзірленген және бекітілген. Кредиттік оқыту технологиясы - бұл білім беру технологиясы, өз бетімен білім алу деңгейін көтеру және дара негізінде шығармашылық білімді меңгеру, оқу процесін және білім көлемін кредит негізінде есепке алуды, білім беруді таңдап алған траекториясын регламенттеу болып табылады.

Кредиттік оқыту жүйесі бойынша бір академиялық сағат ұғымы барабарлық өзгерістерге ұшырайды, дәрістік, практикалық (семинарлық) сабақтар 1 байланыс сағатқа (50 минутқа) немесе студиялық оқыту 1, байланыс сағатқа (75 минутқа) немесе лабораториялық және дене тәрбиесі сабақтары 2 байланыс сағатқа (100 минутқа), сонымен қатар барлық оқу практикалар түрлері 1 байланыс сағатқа (50 минутқа), барлық педагогикалық практикалар түрлері 2 байланыс сағатқа (100 минутқа), барлық өндірістік практикалар түрлері 5 байланыс сағатқа (250 минутқа) тең.

Оқуды аяқтау үшін студент құрауыш бойынша міндетті түрде белгілі мөлшерде кредит алуы керек. Оқушы (студент) өзінің білім беру бағдарламасын тәлімгер - кеңесші (эдвайзер) - көп тәжіребесі бар оқытушы арқылы жасайды. Оқу пәндерін меңгеруге көмек көрсету үшін тьюторлар (оқытушылар) ұсынылады. Тьютордың міндеті - оқушының (студенттің) оқу әрекетінің барысын қадағалау және оқушыға (студентке) өтілген оқудың барынша толық көлемде оқытушыға кері қайтарылуы. Яғни, 15 апта бойы өтілген сабақты меңгеріп, оқытушыға айтып беру, сондай-ақ кредитін өтеп беру болып табылады. Топтық консультациялар өткізу (оқу процесінің ішінде). Оқу процесін іске асыру үшін оқытушының және оқушының әр пән бойынша формалар мен құралдары, баспа және электрондық түрде курсты бейнелейтін, оқушылардың (СӨЖ) өз бетімен игеру деңгейін бақылайтын, олардың өткізу мерзімі мен мазмұнын көрсететін оқу-әдістемелік кешені болуы қажет. Студенттің өздік жұмысының жоғары тиімділігін қамтамасыз ету үшін, мазмұны мен оларды өткізу мерзімі көрсетілген оқушының басшылығымен студенттердің өздік жұмысын қабылдайды. Анықтамалық - жолсілтемеге келесі міндеттер енгізіледі: Студенттің құқығы мен міндеті;

Оқу кезеңіндегі жұмыс жоспары;

GPA орта балынан есеп айырысу әдістемесі;

Қорытынды мемлекеттік аттестаттауға қойылатын талаптар. Оқу пәні бойынша оқу әдістемелік кешені мыналардан тұрады:

Әр пән бойынша силабус- бағдарламаларды оқытудан;

Практикалық (семинарлық) сабақтардың жоспарынан;

Студенттің өзіндік жұмысы бойынша тапсырмаларынан;

Студенттің оқытушы басшылығымен орындалатын өзіндік жұмысы бойынша тапсырмаларынан тұрады. Оқу сабақтарын оқыту белсенді шығармашылық формаларда (кейс - сатылар, тренингтер, пікірталастар, дөнгелек үстелдер, семинарлар және т.т.) өткізу керек. Оқу пәні бойынша білімді бақылау формасы - емтихан болады. Білімдері көп балды әріптік жүйе бойынша бағаланады. Қорытынды аттестаттауды өткізу формасы дипломдық жұмысты қорғау немесе мемлекеттік емтихандарды тапсыру болады.

Оқытудың жобалық-жасампаз технологиялары. Жобалық-жасампаз технологияларының негізінде ғылыми зерттеулер жасау, ғылыми-техникалық есептерді шешу, нақты жобалар жасау үрдісіндегі оқушылардың шығармашылық әрекеті жатады. Мұндай технологиялардың базасы - тұлғалық-әрекеттік кәсіп, оған сәйкес білім білімді игеру ғана емес, сонымен қатар осындай оқушылардың шығармашылық потенциалы мен танымдық күштерді игеру мен дамыту тәсілі. Жобалық-жасампаз жүйеде бірінші орынға оқушының әрекеті (жобаларды жасау, зерттеулік сипаттағы әртүрлі өзекті есептерді шешу) мен тұлғасы шығады. Оның кәсіби жауапкершілігі өзінің жасаған жобаларын жүзеге асыру нәтижелеріне бағытталады. Мұндай жүйедегі білімдер мен дағдылар оқытудың мақсаты ретінде емес, оқушының ойлаудың методологиялық стилін қалыптастыруды дамыту құралдары ретінде қарастырылады. Негізгі мақсат ретінде бірінші орынға тұлғаны дамыту, технологиялық қоғам жағдайларында тіршілік етуге дайындау мәселелері шығады. Бұл мақсат қабілеттерді дамыту мен өзін-өзі оқытуда практикалық тәжірибе жинау, өмірлік және оқу жағдайларында жасалған және енгізілген нақты жобаларға жеке жауапкершілікке тәрбиелеу арқылы жүзеге асады.

Бұл технологиялық модельде оқытудың мазмұны айтарлықтай өзгереді. Дәстүрлі білім беру технологияларында дайын түрде көрсетілетін қалыптасқан білімдер жүйесінен ерекшелігі, жобалық-жасампаз тәсілді жүзеге асыруда теорияларды, заңдар мен формулаларды оқудың орнына мүмкін болатын барлық теориялық және практикалық мәселелерді шешуді үйренуді дамытуға ерекше назар аударылады. Бірінші орынға әртүрлі объектілер мен үрдістерді құрастыру, жобалау, модельдеу, зерттеу үрдістері шығады. Бұл жағдайда білім танымдық объектілер мен үрдістердің иерархиясына сәйкес құрылымдалады және жүйеленеді. Оқушылар оларға мәліметтер базасы, анықтамалар, оқулықтар арқылы ашық шыға алуы керек және оларды жобалау, модельдеу, құрастыру немесе зерттеу үрдістерінде меңгеруі керек. Оқыту ақпараттарының көрінісінің құрылымы: оқушы бұл

білімнің шығу тарихын тек хронологиялық тізбектілікте ғана емес, сонымен қатар қарама-қарсылықтардың болуының қорытындысы ретінде де қарай алатындай болуы керек. Сонымен бұл модельде білім тек тұлғаны дамытудың объектісі ғана емес, құралы да бола алады.

Тиімділігіне оқыту материалының көлемі, өзектілігі, қиындығы, формасы, құрамы әсер ететін дәстүрлі технологиядан ерекшелігі жобалық-жаратушылық модельде негізгі механизм - практикалық әрекетпен бірге беріктігі жоғары, жақсы құрылымды білім алуға мүмкіндік беретін есте сақтау. Оқыту материалдарының формасы дәстүрлі дидактикалықтан өзгеше болып, көріністің көрнекілігін арттыратын арнайы компьютерлік орталарда жасалған нақты объектілер мен үрдістер түрінде бола алады. Әдетте оқыту материалдарының қиындығы орташа оқушыға арналған. Ұсынылатын білім орталығы олардың әрқайсысына танымның нақты фрагментінде толық меңгеру моделін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін өзінің күрделілік деңгейін өзі орнатуына мүмкіндік береді. Материалдың құрылымы дәстүрліден — сәйкес ғылымның алдымен шектелген сосын формальды логикасымен ерекшеленеді. Байланыстың жобалық-жаратушылық моделінде оқыту материалындағы байланыс материалдық әлем иерархиясының қағидаларына сәйкес орнатылады. Осыған ұқсас технологияларда оқытушының рөлі де өзгереді. Ол «ақиқат пен білімнің жеке сақтаушысы» болудан қалады, жобаның жетекшісіне, әріптеске, кеңесшіге айналады. Бұл жағдайда авторитарлық педагогиканың орнына осы технологиялық модельде шектеліп жазылатын бірге жұмыс жасау мен қолдау қағидалары келеді.

Дамыта оқыту технологиялары

Дамыта оқыту теориясы өзінің бастауын И.Г.Песталоцци, А.Дистервег, К.Д.Ушинский еңбектерінен алады. Оның ғылыми негізін Л.С.Выгодский берді. Теория ары қарай Л.В.Занковтың, Д.Б.Элькониннің, В.В.Давыдовтың, Н.А.Менчинскийдің жұмыстарында дамытылды. Олардың тұжырымдамаларында оқыту мен дамыту бір үрдістің диалектикалық өзара байланысқан жүйесі түрінде болады. Оқыту адамның психикалық дамуында ерекше мәнге ие, онда тұлғалық сапалардың бүкіл жиынтығының қалыптасуының басты қозғаушы күші деп мойындалады. Қазіргі кезде мақсаттық бағдарларымен мазмұны мен әдістемелерінің ерекшеліктерімен ажыратылатын технологиялар қатары жасалған. Олардың көбі мектеп оқушыларын оқытуға арналған, дегенмен, олар ЖОО педагогикасына да белсенді енгізілуде. Осылайша үздіксіз білім беру тұжырымдамасы жүзеге асырылады.

Берілген технологияның кілттік ұшқыны — арнайы әдістемелермен жүзеге асырылатын тұлғаны жан-жақты зерттеу және интеллектуалды дамудың бастапқы деңгейін анықтауға ғана емес, сонымен қатар ойлау стильдері мен стратегияларға алып келетін тұлғаның психологиялық ерекшеліктерін анықтауға арналған. Бұл мәліметтер ары қарай оқытудың тиімді технологиялық құрылымдарын қалыптастыруға, негізгі міндеттері оқушылардың когнитивтік қабілеттерін дамыту, олардың тұлғалық типтеріне жоғары дәрежеде сәйкес келетін оқыту әрекеттерінің, рефлексік қабілеттерді дамытудың өнімді тәсілдерін игеруі болатын білім беру үрдісін психологиялық қолдау үшін қолданылады. Оқыту үрдісінде жеке мақсаттарға жетудің оперативті диагностикасы мен оқылатын процедуралар мен материал мазмұнының коррекциясы қарастырылады. Коррекция циклы курстардың модульдік-блокті құрылымының шеңберінде ұйымдастырылады. Дамыта оқытудың ғаламдық мәселесі тұлғаны жан-жақты дамыту болғандықтан, жеке мақсаттар да оның орындалуын қамтамасыз етуі керек.

Оқытудың жаңа технологиясы жағдайында оқушылардың өздігінен жүргізетін танымдық іс-әрекеті үшін тапсырмалар күрделілігі төрт деңгей бойынша құрастырылып, ондағы барлық деңгейдегі тапсырмалар қызғылықты мазмұндалған болса оқушыларда ынталану пайда болады. Мұндай жаңа технология бойынша сабақ беріп жүрген мұғалімдер үзіліс кезінде де оқушылардың сабақтан бас алмайтындығын айтады. Өйткені оқушылар өзара бәсекелесе отырып жұмбақ, сөзжұмбақ, ребус, математикалық басқатырғыштар сияқты әр деңгейдегі тапсырмаларды шешуге ұмтылатыны даусыз. Бұл жерде “үлгерімі кейіндеп қалып, өз құрбыларын белгілі бір себептермен қуып жете алмайтын оқушылармен қалай істеуіміз қажет?” деген сұрақ туады. Бұл мәселенің де оңды шешуі қарастырылған. Олар мыналар:

- барлық тапсырмаларды мезгілінде орындаған оқушылар үлгермеушілерге көмектеседі;
- сыныптың басқа оқушылары өздігінен жұмыс істеп жатқан кезде мұғалім үлгерімі төмен оқушыларға дербес көмек көрсетуіне уақыты болады.

Деңгейлік тапсырмаларды енгізудегі басты мақсат – сынып оқушыларын "қабілетті" және "қабілетсіз" деп жасанды әр түрлі жіктерге бөлуді болдырмау. Осы арқылы және дербес оқыту, сонымен қатар барлық оқушыға қатысты ізгілендіру ұстанымдары сақталады. Сондай-ақ деңгейлеп оқыту барысында оқушының бірінші деңгейдегі тапсырмаларды дұрыс орындағаны есепке алынып

отырады. Демек, қандай оқушы болсын, өзінің жақсы оқытындығына қарамастан "оқушылық міндетті", яғни бірінші деңгейдің жұмысын орындаумен бастайды. Нәтижеде бұл барлық оқушыларды тірек білімімен қамтамасыз етеді және Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы талаптарына сай міндетті бірінші деңгейді толық игеруін жүзеге асырады. Мұндай есепке алу (зачеттік) жүйесін жүргізу нәтижесінде үлгерімі нашар оқушылар кем дегенде "оқушылық" деңгейге сәйкес білімді толық меңгерді. Өйткені алғашқы деңгей тапсырмаларын толық және дұрыс орындамайынша олар келесі деңгейге көшпейді. "Міндетті" деңгейді толық меңгерген оқушы әрі қарай ілгері ұмтылады, өзіне өзінің сенімі артады.

Жалпы жаңа педагогикалық технологияда бағалау үрдісі арнайы "қосу" әдісімен жүзеге асырылады. Бағалау жүйесінде оқушы білімінің ең төменгі деңгейі негізге алынады және ол деңгей мемлекеттік стандарттың ең төменгі талабына сәйкес келеді. Дарындылығына, бейімділігіне, жоғары даму деңгейіне қарамастан оқушылардың барлығы бірінші деңгей тапсырмаларын дұрыс орындауы шарт. Бірінші деңгейдегі барлық дұрыс және мезгілінде орындалған тапсырмалар "есеп-зачетқа" алынып отырады. "Зачеттің" "екіліктен" айырмашылығы: бірінші деңгейдің "есепке алынбаған" тапсырмалары қашан "есепке алынғанша" міндетті түрде, қайта-қайта тапсырыла береді. Өзін-өзі бағалау "қосу" әдісімен жүргізілетіндіктен оқушы бұрынғыдай "екілік" аламын деп қорықпайды. Сөйтіп оқушыда жоғары ұпай жинауға деген талпыныс пайда болады. Ол дұрыс орындалған тапсырмалардың санына ғана тікелей тәуелді.

Жаңа педагогикалық мұндай технологиялар арқылы оқытуды ізгілендіру мен демократияландыруға, оқушылардың өздігінен бағыт-бағдарын анықтап, дамуына, ең бастысы, өзін-өзі тәрбиелей алатын тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасауға болатыны күмәнсіз. Сондықтан да білім беру жүйесінің алдында тұрған басты мақсат: жаңа технологияның талаптарына сай жаңа оқулықтар буынын жазу болып отыр. Бұл жаңа оқулықтар мен дидактикалық құралдардың ерекшелігі сол, олардың мазмұнын қысқа мерзімде ешқандай бейімдеусіз-ақ компьютерге кіргізуге болады екен. Себебі, бұл құралдардың құрылымы электрондық оқулық құрылымдарына ұқсас. Әрбір педагогикалық технология жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға, оның өзіндік және шығармашылық қабілетін арттыруға, қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруға және өзін-өзі дамытуына қолайлы жағдай жасауға қажетті объективті әдістемелік мүмкіндіктерін қамтиды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Бастауыш мектеп» журналы №4, 2009 жыл.
2. ҚР-ның 2011-2020жж. арналған білімді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. Астана 2010
3. Педагогикалық технология ұғымының мәні мен әдіснамалық сипаттамасы. //Бастауыш мектеп. 1999. - №8,9.
4. Педагогикалық технология ұғымының мәні мен әдіснамалық сипаттамасы. //Бастауыш мектеп. 1999. - №8,9.
5. Педагогика. Педагогические теории, системы, технологии. Под ред. С.А.Смирнова. 3-е изд. - М.: Академия, 1999.

TÜRKİYE'DE AİLE ARAŞTIRMALARI

Prof. Dr. Yücel CAN*
Ayşe KILIÇ CANDAN**

Özet:

Hemen hemen tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de aile konusuna artan bir ilgi olduğunu gözlemleyebiliyoruz. Bu artan ilginin arkasında toplumların özellikle gençlerin karşıya olduğu tehditlere karşı aile kurumunun koruyup gözetici rolünün olduğunu söylemek mümkündür. Suça sürüklenen çocukların önemli bir kısmının parçalanmış, tek ebeveynli ya da parçalanmış ailelerin çocukları arasından çıkması, bütünlüğünü korumuş sağlıklı bir ailenin önemini daha da artırmaktadır. Her ne kadar zaman zaman aile kadınlar ve çocuklar açısından bir baskı mekanizmasına dönüştüğü için eleştiriliyor olsa da, aile bireyleri arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir yapıya sahip olduğu ailelerin, genç kuşaklar açısından hayati öneme sahip olduğu görülmektedir (Poster, 1989: 15). Bir başka boyutuyla bireylerin kişiliklerinin aile tarafından şekillendirildiğini düşündüğümüzde ailenin toplum açısından önemi de artmaktadır. Özellikle her türlü şiddetin giderek artış gösterdiği günümüz Türkiye'sinde aile içinde çocuklara verilen eğitimin ve anne-baba tutumlarının mercek altına yatırılması gerekmektedir. Bu çalışmada Türkiye'de tarihsel süreçte aile, evlilik ve boşanmaya ilişkin yapılan çalışmaların bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Aile, Aile Araştırmaları.

FAMILY STUDIES IN TURKEY**Abstract:**

Just as it is now all over the world we can observe that there is a growing interest in family issues in Turkey. It is possible to say that behind this increased interest is the protection of the family institution against the threats of the society, especially the young people. The fact that a significant proportion of children who have been guilty of crime go out among the children of broken, single-parented or broken families increases the importance of maintaining a healthy family. Although sometimes criticized for turning into a pressure mechanism for the family and children, families with a healthy structure of relations between family members seem to have vital importance for younger generations (Poster, 1989: 15). In another dimension, when we think that the personalities of the individuals are shaped by the family, the importance of society to society is also increasing. Especially given all sorts of children in the family today in Turkey showed gradually increasing violence education and parental attitudes depositing the scrutinized gerekmektedir. b to study the historical process in Turkey family, an evaluation of the work done concerning marriage and divorce is made.

Keywords: Turkey, Family, Family Studies.

GİRİŞ

Bireylerin hayatlarına yön veren ve toplumların devamlılığını sağlayan, değer yargılarının ve davranışların şekillenip kuşaktan kuşağa dönüşerek aktarıldığı bir kurum olarak aile, toplum bilim araştırmalarının önemli bir öznesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aile; toplumsal yaşamın devamlılığını sağlamak için değer ve davranış kalıplarının bireylere aktarıldığı, sosyo-kültürel, sosyo-demografik ve hukuki özellikleri bakımından toplumun en önemli analiz birimlerinden biridir. Türkiye'nin toplumsal yapısında aile; çocuk gelişiminden bireyin sosyalleşmesine, eğitim olanaklarından meslek seçimine, arkadaşlık ilişkilerini kurmaktan evlilik ve bazen boşanma sürecine, kültürel değer örüntülerinin içselleştirildiği alandan hukuksal yapılanmaların kurulduğu çizgiye kadar bireyin yaşama sanatını edindiği bir okuldur (Aktaş, 2015:419).

Günümüz toplumunda insanlar artık evlilik nedir? Aile olmak için evlenmeye gerek var mı? gibi soruları dışsal bir şekilde sorgulamaya başlamışlardır. Ancak toplumlardaki normatif kurallar bu sorulara net cevapların verilmesini engellemiştir. Toplumda aile ve evliliklerle alakalı sorular ve bu soruların cevapları iki yaklaşım ile ele alınabilir (Miller, 1996). Empirik Yaklaşım; Aile ve evlilik ile alakalı konuları bilimsel olarak ele alan yaklaşımdır. Empirik yaklaşımdaki sorular bilimsel temele dayanır (Miller, 1996). Örneğin, aile ne demektir?, toplumda boşanma oranları nelerdir?, aile üyeleri arasındaki fiziksel şiddet ne düzeydedir? gibi sorular empirik yaklaşımla ele alınır. Normatif Yaklaşım; Bir şeyin ne olduğunu değil de nasıl olması

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, SBE Avrasya Araştırmaları ABD Doktora Öğrencisi

gerektiği üzerine olan yaklaşımdır (Miller,1996). Normatif yaklaşımdaki sorular gelenek, görenek, kanun ve dinsel temellere dayanır. Örneğin, toplumda bekar insanlar cinsel ilişki kurmalı mı?, evli insanlar kendilerine başka partnerler edinmeli mi? gibi sorular normatif yaklaşımla ele alınır(Miller,1996).

Bilimin amacı yeni şeyler, yeni fikirler ortaya koymak yani olmayanı keşfetmektir. Evlilik ve aile denilen kavramlar toplumun temelini oluşturduğu için bilim, bu kavramlara dair olguların anlaşılmasına odaklanmıştır. Yani bilim toplumda anlaşılmaya çalışılan bu tür kavramların bilimsel işlemler ile ele alınması gerektiği üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla bu konu ile ilgilenen bilim adamları, aileleri ve aileleri meydana getiren evlilikleri ele alabilmek için bu konu hakkında çabuk sonuçlara ulaşacak araştırmalar düzenlerler (Miller,1996).

Aile bilimi kısacası aileye dair bütün olguları ele alan bir bilim dalıdır. Aile bilimine sosyoloji, psikoloji, felsefe gibi birçok bilim dalı bu olguların ele alınmasında katkıda bulunur (Miller,1996). Aile bilimi ile uğraşan araştırmacılar toplumdaki evlilik yaşları, hangi yıl aralıklarında boşanma oranları daha fazla, evli ailelerdeki ortalama çocuk sayısı gibi konuları temele alarak araştırmalar gerçekleştirirler. (Miller,1996). Ayrıca evli çiftlerin birbirlerine ya da çocuklarına karşı tutumları, davranışları da bu bilim dalınca ele alınır (Köksal,2014:198).

1. AİLE TARİHİ ARAŞTIRMALARI VE ÖNCÜ ARAŞTIRMACILAR

Aile konusunu metinler üzerinden anlama gayreti için yapılan tarihi çalışmalar kronolojik olarak İslamiyet öncesi döneme kadar gider. Fakat bu döneme ait aile konusu ile ilgili ipuçları Kitabeler, Dede Korkut Hikâyeleri ve diğer edebi metinlerde kendini gösteren Türklerin yaşam biçimlerinde öne çıkan bir takım sözcük ve simgelere (kılıç, savaş, kadın, at gibi) dayanmaktadır (Doğan, 2001: 18-19; Doğan, 2008: 189). Bu malzemeler, güç ve iktidar anlamında kadın-erkek ilişkilerini ve aile yapısına yönelik varsayımları ortaya koymaktadır. Ana konular olarak ailenin dışarıdan ve aile içerisinden gelebilecek tehlikelere karşı dikkatli olunması ve eşler arası sevgi ve ebeveyn-çocuk ilişkisi ortaya çıkmaktadır. İslamiyet döneminde ise dinin aile alanında mevcut töre ve gelenekler üzerine etki ederek, ağırlığını hissettirdiği bazı hükmi ve uygulamaya dayalı sonuçlar doğurduğu İslam ve Osmanlı aile hukuku ile ilgili çalışmalar da genel olarak görülmektedir. Aileye ilişkin düzenlemelerde dinin aile üyeleri arasında aile yapısı ile aile içi dengeleri etkileyen kuralları ve ailenin Tanrı'ya karşı yükümlülükleri kendini göstermektedir. İslamiyet'in yayıldığı geniş coğrafyada farklı inançtaki sosyo-kültürel birimlerin varlığı aile hakkında genel, geniş ve geçerli bir tanımlamayı zorlaştırdığı için o döneme ilişkin aile çözümlenmeleri bilimsel olmayan veriler sunmaktadır. (Cin, 1974; Aydın, 1985; Ercoşkun, 2010).

Orta Asya Türk varlığından ve Selçuklu döneminden bugüne yansıyan bilgiler genellikle dini ve geleneksel temalar üzerinden edebiyat ve nasihatnameler yoluyla bugüne gelebilmiştir (Doğan, 2001).

Aile ile ilgili Osmanlı dönemine ilişkin çalışmaların su yüzüne çıkması Osmanlı Arşivi'nin araştırmacılara açılmasıyla daha somut bir alana çekilmiştir. Eski yazı okuyabilen mesleklerdeki araştırmacıların Osmanlı ailesi üzerine yaptıkları çalışmaların yayınlanarak daha geniş okuyucu ve araştırmacıya ulaşması, henüz yeterli olmasa da aile araştırmalarını zenginleştirir niteliktedir. Şer'îye Sicillerinin, Temettüat Defterlerinin, Nüfus Sayımı sonuçlarının (Doğan, 2001: 18) ve başka arşiv malzemelerinin okunarak geniş okuyucu kitlelerine ulaşması bu çerçeveyi genişletecektir. Bu anlamda hem tarih ve hukuk, hem de sosyoloji üzerinden aile çalışanlarının buldukları noktalar bilim dünyasına yayın ve tez olarak çıkmaya başlamıştır (Ayan, 2013: 8-9).

Ailenin önemi, hem Selçuklu hem Osmanlı döneminde devletin (beyliklerin) evlilikleri kayıt altına almasıyla tarih belgelerine yansımıştır (Ayan, 2013: 62-63). Konu nüfusun ve çocukların kayıt altına alınması ve ileride doğacak miras paylaşımının yapılmasıyla ilgili olduğu kadar, askere alınma ve vergilerle de ilgilidir. Aile araştırmalarının belge tabanı bunlara dayanmakta ve aile ile ilgili çalışmalara bilgi akış kanalları sağlamaktadır. Toprak sistemi, imparatorluk biçimleri, o döneme ait evlilik ve nikâh akdini düzenleyen fermanlar, mülkiyetin paylaşım biçimleri, seyahatnameler, medreseler, arazi kanunnameleri Osmanlı dönemi aile demografisi açısından malzemeler sunmaktadır (Doğan, 2001: 74-76). Osmanlı ailesinin çekirdek aile modelinde olduğu yolundaki iddiaların bir kısmı "tereke defterleri" üzerinde yapılan araştırma sonuçlarına ve spekülatif analizlere dayanmaktadır (Doğan, 2008: 200).

Osmanlı dönemi ailesinin kurulmasına ilişkin H. Cin (1974)'nin İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, ailenin muhtevasına ilişkin İ. Ortaylı (2001)'nin Osmanlı Toplumunda Aile ve İ. Doğan (2001)'nin Osmanlı Ailesi-Sosyolojik Bir Yaklaşım adlı çalışmaları, Osmanlı geleneğindeki aile düzenine ilişkin aile tarihi konusundaki literatüre başlangıç düzeyinde önemli katkılar sunan çalışmalardır. Ailede nikâh ve evlilik ile ilgili düzenlemeler, doğum, evlilik ve ölümlerin kaydedilmesine ilişkin belgeler arşivlerde, özel koleksiyonlarda ve terekelerde kendini göstermektedir. Arşive dayalı Osmanlı dönemi aile çalışmaları

Cumhuriyet dönemi aile çalışmalarının sağlıklı bir şekilde anlaşılması için önemli bir birikim oluşturmakta, aileyi tarih-sosyoloji bütünlüğünde anlamaya olanak sağlamaktadır (Ortaylı, 2001; Doğan, 2001; Aydın, 1992; Ayan, 2013; Aköz, 2006; Ercoşkun, 2010).

Türkiye’de Cumhuriyet öncesi dönemde de bilimsel anlamda aileyi inceleyen çalışmalara rastlanmaz. Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin’in çalışmaları aile sosyolojisine duyulan ilginin ilk ipuçları olarak görülebilir. Ziya Gökalp, Durkheim’in etkisiyle, Prens Sabahattin de Le Play’in etkisiyle aile konusuna eğilmişler ve onların sosyoloji anlayışlarından hareketle Türk ailesi hakkında ilk yorumları yapmışlardır. Fakat bu yorumlar, verilere dayalı bilimsel nitelikli olmaktan ziyade, edebiyat ve tarih okumalarına dayalı spekülatif niteliklidir. Türkiye’nin 1950’li yıllarda hızlı bir değişim sürecine girmesiyle birlikte bu değişimlerden etkilenen bir kurum olarak aile, araştırmalara konu olmaya başlamıştır. İlk ampirik nitelikli ve geniş ölçekli çalışmalara 1960’lı yıllarda rastlanmaktadır. 1970’li yıllara kadar yapılan çok az sayıdaki çalışmada dikkat, köy ve gecekondu ailelerine yönelmiştir. Bu çalışmalara örnek olarak İ. Yasa’nın “Ankara’da Gecekondu Aileleri” (1966) ve Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yapılan “Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri” (DPT 1970) araştırmaları verilebilir (Canatan ve Yıldırım, 2013;25). Daha sonraki yıllar için Aile Araştırma Kurumu’nun yaptırdığı 1950-1988 Köy Ailesinde Meydana Gelen Değişmeler: Malatya Örneği, (Merter, 1990) Malatya köylerinde 2224 kadar haneyi kapsayan geniş bir örnekleme yürütülen alan araştırması verilerine dayanmaktadır. Mübeccel Belik Kıray, “Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası” (1964) adlı çalışmasında toplumların değişme durumlarında geçici denge ve bütünlüğü sağlayan “tampon mekanizmalara” ihtiyacı olduğunu belirtirken, ailenin özellikle ailede “anne ve kız çocuğunun tampon fonksiyonu” üzerinde durur ve aileye bu anlamda toplumsal bütünlüğü sağlayan bir işlev yükler. Emre Kongar’ın “İzmir’de Kentsel Aile” (1972) adlı çalışması; kent ailesinin yapı, akraba ve bürokratik örgütlerle ilişkileri ile zaman içinde değişme eğilimini ele aldığı bir çalışmadır. Bu çalışmayı, “Altındağ’da Kentle Bütünleşme” (1971) adlı çalışması takip etmiştir. Özellikle kentleşme olgusunda gecekonduyu “çarpık kentleşme” gibi belirli değer yargılarıyla değil, kent içinde bir tabakalaşma olgusu olarak ele almak gerektiğini aile konusu içinde vurgulayarak gecekonduya yaşayan aileyi, akrabalar ve bürokratik örgütler olmak üzere çevreyle ilişkileri açısından incelemiştir (Aktaş,2015).

Türkiye’de bir aile sosyolojisi geleneğinden bahsetmek güç olsa da bugüne değin aile ve ailenin değişik boyutları hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar genellikle üniversite bünyesinde ve bireysel çabalarla başlamış ve giderek devlet kurumlarının da sahiplenmesiyle yeni bir ivme kazanmıştır. Bu bağlamda devlet kurumları arasında özellikle Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Aile Araştırma Kurumu (AAK) ayrı bir yer tutmaktadır.

Aile politikası uygulamalarına yönelik ilk somut adım, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989) çerçevesinde 1987 yılı programında atılmıştır. Toplumun refahını arttırmak amacıyla yönelik olarak ailenin maddi ve manevi varlığının geliştirilmesi, bütünlüğünün korunması, toplum içinde güçlü bir müessese olarak fonksiyonunu sürdürebilmesi için; kalkınmanın nimetlerinden faydalanmada, istihdam ve sosyal hizmetlere katılmada ve bunlardan yararlandırılmada aile biriminin temel hedef olarak alınacağı ifade edilmiştir. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın (1985-1989) aileye ilişkin hedeflerinden hareketle, 1987 yılında Türkiye’de ailenin durumunun ve sorunlarının tespiti amacıyla Devlet Planlama Teşkilatı tarafından bir özel ihtisas komisyonu kurulmuştur. Konu ile ilgili resmi kuruluşların uzmanları ile akademik çevrelerin katıldığı bu komisyon tarafından hazırlanan raporda, ailenin özellikleri ve sorunları ayrıntılarıyla açıklanmış, ele alınan konularda geniş kapsamlı bir araştırmaya olan ihtiyaç ifade edilmiştir. Hazırlanan rapor, hem VI. Beş Yıllık Kalkınma Planına, hem de devletin aileye yönelik politikalarına etki etmiştir. Aynı yıl Türkiye’de ilk kez temsili ölçekte bir “Türk Aile Yapısı” araştırması yapılmıştır. 1989 yılında Aile Araştırma Kurumu’nun (AAK) kurulmasıyla aile konusunun sosyal politikalar açısından merkezi önemi daha açık hissedilir olmuştur. AAK’nun kuruluşundan sonra, kısa zaman zarfına sığdırdığı çalışmalarda ailenin her türden toplumsal sorunu yaşayan/çözümleyen temel yaşama ünitesi olduğu gerçeği bütün boyutlarıyla açıklık kazanmıştır. Aile Araştırma Kurumu, “Aile Yazıları” ve “Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi” gibi devasa çalışmalar ortaya koymuştur. Bu çalışmalar hem Türk ailesinin tarih içindeki tecrübelerini yansıtan temel metinler, hem de bu dönemleri analiz eden ve tanıtan önemli makaleler olmakla kalmayıp çağdaş dönem Türk ailesinin göç, kentleşme, boşanma, çocuk sağlığı ve eğitimi, eş ilişkileri gibi özel konuları da toplu olarak bir araya getirmiştir. Türkiye’nin tarihçilerinin, sosyologlarının, sosyal hizmet uzmanlarının, ilahiyatçıların, psikologlarının, ekonomistlerinin ve diğer meslek gruplarının aile ile ilgili çalışmaları bu yapıtlarda toplanmıştır. Böylece büyük bir aile külliyyatı (ontolojisi) oluşturularak entelektüellere ve akademisyenlere sunulmuştur. Geçen zaman zarfında çeşitli hukuki sorunlar yaşayan Kurum, 13 Kasım 2004 tarihinde 5256 sayılı yasa ile “Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü” (ASAGEM) olarak yeniden yapılandırılmıştır.

2. АЙЛЕ ЯПИСИ АРАШТИРМАЛАРИ

Türk toplum yapısında meydana gelen hızlı deęişmeler, bu deęişime paralel olarak aile ve akrabalık ilişkilerindeki çözümler, boşanmaların artması, sanayileşme, göç, kentleşme, gibi sosyolojik olgular aile konusunun üniversitelerde bir alt disiplin olarak ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Böyle bir pratik alt yapı, aile hayatına ilişkin aynadan yansıyan toplumsal gerçekliklerin analiz edilmesini de gerekli kılmıştır. Aile yapısı araştırmaları içinde Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (HÜNEE)'nde Timur'un yapmış olduğu "Türkiye'de Aile Yapısı" adlı çalışma Türkiye'de hem köy hem de kentsel farklılıkları ortaya çıkaracak biçimde geniş ölçekli araştırmadır. Timur'un bu çalışması 1972 yılında yaklaşık olarak 4500 kişilik bir örneklem grubu ile yapılmış olup, ailenin yapısal özelliklerini belirleyen başlıca etmenin sosyo-kültürel özelliklerden çok ekonomik temelli, özellikle mülkiyet ilişkilerinden kaynaklandığını ortaya koymuştur. Daha sonra HÜNEE'de yapılan 1973, 1978 ve 1983 araştırmalarına göre Türkiye'de 1968'den bu yana geniş ailelerde azalma eğilimi görülürken çekirdek ve dağılmış ailelerde artma eğilimi ortaya çıkmıştır. Aslında Türkiye'deki araştırmalarda aile sosyolojisi alanında bir gelenekten bahsetmek güç olsa da bugüne deęin aile ve ailenin deęişik boyutları hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar genellikle üniversite bünyesinde ve bireysel çalışmalarla başlamış ve giderek devlet kurumlarının da sahiplenmesiyle yeni bir ivme kazanmıştır. Bu bağlamda devlet kurumları arasında özellikle Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK = önceki adıyla Devlet İstatistik Enstitüsü=DİE) ve Aile Araştırma Kurumu (=AAK, sonra bu kurum Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü şeklinde Kasım 2004'te yeniden yapılanmıştır ve daha sonra da Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı içinde Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü birimi olarak yer almıştır) ayrı bir yer tutmaktadır (Canatan ve Yıldırım, 2013: 25).

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na bağlı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü aile konusunda yapılan çalışmaları resmi kurumsal bir yapıya dönüştürmüştür. "Aile Yazıları", "Sosyo-Kültürel Deęişim Sürecinde Türk Ailesi" ve "Türk Aile Ansiklopedisi" gibi çalışmalar aile konusunda kültür, tarih, göç, kentleşme, boşanma, hukuk, sağlık, eğitim gibi bilimsel metinleri bir araya getirmiş literatüre dayanan çalışmalardır. Başka kurumların düzenledięi Aile Sempozyumlarına Bakanlığın katılımı olmuş, ayrıca farklı tarihlerde Aile Şuraları düzenlenerek aile politikalarının alt yapısını oluşturma yoluna gidilmiştir. Ayrıca, Avrupa'daki Türk ailesinin sorunlarına yönelik yerinde çalışmalar yapılarak çok boyutlu aile çalışmalarına da zemin hazırlanmıştır. Zamanla aile için sorun olarak görülen konular hakkında saha araştırmaları ya da dięer monografik çalışmalar üniversite bünyesinde gerçekleştirilirken Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı da kurumsal çerçevede aile konusunda önemli bir araştırma dizisiyle dięer eğitim yayınlarına yönelik çalışmalarını Bakanlığın resmi internet sitesinde geniş okuyucu ve araştırmacı kitlesine sunmuştur.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü (Önceki ismiyle Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı) yaptığı yayın ve proje çalışmalarıyla ailenin bu yönüyle anlaşılmasında işlevsel bir rol üstlenmiştir. Kaldı ki engelliler ve yaşlılar konusu Türkiye Aile Yapısı Araştırmaları içinde genel olarak ele alınmakta (TAYA, 2006; TAYA, 2011) hatta monografik araştırmalara da konu olmaktadır (Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü 2005). Sosyoloji Konferansları, No: 52 (201 Türkiye'deki aile araştırmalarının daha çok yapı ve deęişim ağırlıklı araştırmalar olduğu söylenebilir. Çoęu araştırmalar ister kırsal, isterse kentsel ortamda yapılmış olsun, önce mevcut aile yapılarını tasvir etmek daha sonra da genel toplumsal gidişata uygun olarak bu yapıların ne tür deęişmelere sahne olduğunu göstermek amacındadır. Bu çerçevede Aile Araştırma Kurumu'nun yayınları arasında çıkan "Köy Ailesinde Meydana Gelen Deęişimler: Malatya Örneęi" (Merter, 1990) ve DPT yayınları arasında çıkan "Türkiye Aile Yapısı Araştırması" (1992) çalışmaları tipik örneklerdir. İlki köy ortamında yapılmış bir çalışma olup, Malatya köylerindeki mevcut aile yapılarını ve bu yapılardaki deęişme eğilimlerini ele alırken ikincisi Türkiye genelinde mevcut aile yapılarını ve özelliklerini tasvir etmektedir. Bu araştırmalar Türk toplumunu ve ailesini evrimci bir şema içinde yorumlamaktadır (Canatan ve Yıldırım, 2013: 27). Daha çok kent ve köy düzeyinde sosyolojik açıdan yapılan küçük ölçekli aile araştırmaları aile içi ilişkiler, roller, gelenek ve görenekler, kültür, güç ve otorite ilişkileri gibi konuları ele alırken, daha sınırlı bir alanda toplumsal gerçekliğin bir yönüne deęinmişlerdir. Bunun yanında DPT, TÜİK ve AAK gibi kurumsal araştırmalar büyük ölçekli ve kapsamlı alanlarda bilimsel veri tabanı ortaya koymuşlardır (Aktaş, 2015: 426).

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından 2006, 2011 ve 2013 yıllarında gerçekleştirilen TAYA (=Türkiye Aile Yapısı Araştırması) çalışmaları aileyi, Türkiye'de aile yapısını ve deęişimini nüfusun sayısal büyüklüğü, yapısı, yerleşim yerlerine göre dağılımı, doğurganlık normu, aile üyeleri arasındaki ilişkiler, evlilik ve boşanma, akrabalık ve komşuluk ilişkileri gibi çok faktörlü ve çok boyutlu olarak analiz etmeye yöneliktir. Bu araştırmalar, Türkiye'deki aile yapısına yönelik geniş ölçekli bilgi verirken, aynı zamanda daha sonraki sosyolojik çalışmalar için de veri bankası

oluşturabilecek niteliktedir. Yine Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yapılan Türkiye genelinde büyük ölçekli araştırmalar içinde kendini gösteren Türkiye’de Ergen Profili Araştırması (TEPA, 2008; TEPA, 2013)’nın farklı tarihlerdeki tekrarı araştırmaların sürekliliği ve kurumlaşması açısından dikkate değerdir ve TAYA çalışmalarını tamamlayıcı bilgiler vermektedir.

TÜİK, 2016 yılında Aile yapısı üzerine “Ailelerin yaşam biçimi ve değer yargılarına ilişkin” bir araştırma yapmıştır. Bu araştırmada Bireylerin aile ortamındaki yaşam biçimlerine ve aile hayatına ait değer yargılarına ilişkin bilgi derlenmesi amacıyla, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı işbirliğiyle, 2016 yılında Aile Yapısı Araştırması yürütüldü. Araştırma sonucunda, İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS) 1. Düzey ve İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere üç büyük il ayrıntısında tahmin verildi. Bu araştırmayla aşağıdaki bilgilere ulaşılmıştır.

- Kreşte veya anaokulunda gündüz bakımı alma oranı %2,8 oldu.
- Hanedeki ev işleri genellikle bir hanehalkı ferdi tarafından yapıldı.
- Hanehalkları en fazla hafta sonu akşam yemeğinde bir araya geldi.
- İlk evliliklerin %37,5’i 20-24 yaş aralığında gerçekleşti.
- Erkekler için en uygun ilk evlenme yaşı %53,9 ile 25-29 olarak belirtildi.
- İlk evliliklerin %59,9’u görücü usulü ile gerçekleşti.
- Hem resmi hem de dini nikahı olanların oranı %97,1 olarak tespit edildi.
- Eşler en fazla ev ile ilgili sorumluluklar konusunda sorun yaşadı.
- En önemli boşanma nedeni sorumsuz ve ilgisiz davranma oldu.
- Çocuklara en fazla verilen ceza %72,6 ile azarlama oldu.
- Bireylerin %31,4’ü istediği ideal çocuk sayısının 3 olduğunu belirtti.
- İdeal çocuk sayısını 3 çocuk olarak belirten evli bireylerin oranı %31,9 oldu.
- Bireylerin yaşlılıktaki tercihi %37,6 ile çocuklarının yanında kalmak oldu.

3. EVLİLİK ARAŞTIRMALARI

Türkiye, evlilik dinamikleri açısından oldukça hızlı değişimlerin yaşandığı bir ülkedir. Türkiye’de bölgesel, gelir düzeyi, eğitim ve diğer bazı değişkenlere göre farklılaşan evlilik pratikleri ve evliliğe ilişkin görüşler olduğu bilinmektedir. Evlilik pratikleri ve evlilikte ilişkiler ve idealleri anlamak, toplumdaki değişimi ve tüm toplumsal süreçleri anlamakta önemli ipuçları sağlayacaktır. Türkiye’de evlilik pratikleri, evlilik ilişkileri ve ideallere ilişkin çalışmalar sosyal bilim literatüründe çok sınırlı sayıdadır.

Evlilik, aile sosyolojisinde önemli bir başlıktır. Evliliğin tanımı toplumdan topluma farklılık gösterse de, toplumbilim perspektifinden evlilik, “iki yetişkin insan arasında toplum tarafından onaylanan bir cinsel birlik” olarak tanımlanmaktadır (Giddens, Duneier ve Appelbaum, 1996). Ingoldsby (2006), evliliği beraberinde ekonomik ve psikolojik beklentileri de getiren kültürel olarak onaylanmış cinsel ilişki olarak tanımlamaktadır. İki kişinin arasındaki ilişkinin toplumsal olarak kabul edilmesi ve aralarındaki ilişkinin onlara belli haklar kazandırması, evlilik ilişkisinin toplumbilim perspektifi açısından önemli diğer özellikleridir. Ayrıca evliliğin sadece bu iki yetişkinin arasındaki ilişki ile sınırlı kalmadığı, çocukların sosyalleşmesinin temel kurumu olan aileyi de oluşturduğu belirtilmektedir (Risman, 1998). Birleşmiş Milletler 2000 yılı verilerine göre, dünyadaki tüm ülkelerde kadın ve erkeklerin en az %90’ı evlidir ve kadınlar erkeklere göre daha genç yaşlarda evlenmektedir. Evlilik kadın ve erkek arasında bu tür birlikle sınırlı kalmayıp, çocukların da katılımı ile aile ve akrabalık ilişkilerinin oluşmasına da yol açan bir kurum olarak görünmektedir. Ingoldsby’nin belirttiği gibi (2006), evlilik her ne kadar birçok biyolojik ve/veya sosyal temelli ilişkinin gelişmesine neden olsa da temel olarak eşlerden oluşan iki toplumsal konum üzerine kuruludur. Kaufman da (1992) hane halkı ve aileden ziyade çiftin toplumbilimin araştırma konusu olması gerektiğini vurgularken, ailenin de hane halkının da daha kurgu düzeyinde kalırken, çiftin ilişkilerinin günden güne deneyimlenen bir gerçekliğe dayandığını ifade etmektedir. Bourdieu de bu noktada önemli bir katkı sunmaktadır. Bourdieu (1996), aileyi incelediği makalesinde, ailenin farklı toplum ve devletlerin farklı kurgularının sonucu farklı şekillerde tanımlanabileceğini belirtmektedir. Evlilik öncesi törenlerden evlilik süresince gelişen akraba ve hısım ilişkileri gibi, evliliğin her aşamasında toplumsal normların düzenleyiciliği görülmektedir. Bundan dolayı evlilik sadece biyolojik yeniden üretim ve cinsel birliktelik ile sınırlanabilecek bir olgu değil, toplumsal olarak kurgulanan ve düzenlenen bir olgudur. Yerel cemaat ilişkilerinin etkisi azaldıkça, evlilikle kurulan ilişkilerin etkisi artmaktadır (Crow, 2008). Eş seçimi önemle üzerinde durulan bir diğer konudur. Eşin nasıl seçildiği de toplumdan topluma değişmektedir. Örneğin Nock (1998:6), Amerika Birleşik Devletleri’nde evlilik için gerekli olarak algılanan ideallerin öncelikle kişisel tercih, uygunluk, cinsel sadakat ve çocuk sahibi olmak olduğunu ifade etmektedir. Bumiller (1990) ise Hindistan’da, Batı ülkelerinde

olduğu gibi, aşkın evliliğin zorunlu koşulu olarak algılanmadığını, onun yerine ailelerin eş seçiminde ciddi bir rol oynadığını göstermektedir. Bumiller, Hindistan'da evliliklerin %95'inin bu şekilde gerçekleştiğini de belirtmektedir. Aynı toplum içinde farklı toplumsal sınıf veya etnik grupların da evliliğe ilişkin farklı normları olabilmektedir. Örneğin bir toplumsal grup için dini nikâh ve merasim bir zorunluluk olarak görülürken, başka bir grup için ailenin rızası bir koşul olarak algılanabilmektedir. Resmi nikâh da iki insan arasındaki birlikteliğin meşruluğunun bir diğer boyutunu sağlamaktadır. Farklı toplumlarda kişisel beklentiler üzerine kurulu toplumsal normların dışında, hukuksal ve ahlaki normlar da vardır. Çiftler arasında resmi nikâhın olması hukuksal normlarla eşler arasında, çocukları da bağlayacak bir kontrata neden olur. Bu kontrat eşler (ve varsa çocuklar) arasındaki ilişkileri düzenlemede ve hakları tesis etme bir standardı sağlar. Evlilik idealleri kadar evlilikten beklentiler de literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Blakeslee ve Wallerstein (1995), Amerika Birleşik Devletleri'nde, çiftlerin evlilikten beklentilerini incelemiştir. Bulguları, çiftlerin arkadaş, iş ve paranın önüne eşlerini koyduklarını ve en yoğun duygusal ve ruhsal paylaşımı eşleriyle yaşamayı beklediklerini göstermektedir. İş gibi, toplumsal yaşamın diğer alanlarında karşılaşılan zorluklarla baş etmede bu evlilik bir sığınak, destek olarak görülmektedir. Batı toplumlarında bireysel tercih ve beklentiler önde gelirken, Doğu toplumlarında aile ile uyum sağlayacak biriyle evlenerek geniş ailede huzuru sağlamak temel beklenti olabilmektedir. Evlilikte karşımıza çıkan uygulamalar, âdetler ve törenler bir diğer konu başlığıdır. Bu konuda da birçok antropolojik çalışma mevcuttur. Evliliğin zamanı ve kardeşler arasında sırası, evlenirken hayata geçirilen âdetler ve törenler toplumdan topluma, hatta aynı toplum içinde bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Pyke (2005), göçmenlerin evlilik pratiklerinin, göç ettikleri ülkedeki evlilik pratiklerinden ne kadar farklı olduğunu gösterirken, bir yandan da bu pratiklerin göç ettikleri ülkedeki pratiklerden de farklılaştığını belirtmektedir. İkinci ve üçüncü kuşak göçmenlerin evliliği, yaşadıkları ülkede bir strateji olarak değerlendirdikleri de bilinen bir gerçektir.

Evlilik yapısı bir diğer çalışma alanını oluşturur. Evlilik yapıları da toplumdan topluma değişmekle birlikte, temel olarak ele alınan dört tür vardır (Ingolsby, 2006). Bunlar tek eşlilik, çok karılılık, çok kocalılık ve grup evliliği olarak özetlenebilir. Tek eşlilik, kültürel olarak en çok tercih edilen form olarak öne çıkmaktadır. Batı kültürünün egemen olmasıyla bu evlilik yapısının daha çok yaygınlaştığını ifade edenler (Stephens, 1963) kadar, bu evlilik yapısının egemen hale gelmesinin ekonomik, toplumsal ve dini nedenleri üzerine duran sosyal bilimciler de (Ingolsby, 2006) vardır. Evlilik kurumu bireyin siyaset, işgücü piyasası, eğitim gibi diğer kurumlarla olan ilişkilerini de etkilerken (Rotolo, 2000), aynı zamanda devlet, işgücü piyasası gibi diğer kurumlardan da etkilenmektedir (Teachman, Tedrow ve Crowder, 2000). Türkiye'de evlilik çalışmalarına baktığımızda, evliliğin daha çok antropolojik ve sosyolojik çalışmalarda ele alındığı görülmektedir. Altuntek'in de (2001) belirttiği gibi, Türkiye'de bu konudaki ilk çalışmalar Berkes (1942), Boran (1945), Erdentuğ (1956, 1969), Yasa (1957), Pierce (1964) ve Stirling'in (1965) köy monografilerine dayanmaktadır. Bu çalışmalarda Türkiye'nin farklı yörelerinde, farklı grupların evlilik pratikleri incelenmiştir. Evlilik ve akrabalık türlerini araştıran çalışmalarda da (Balaman, 1982; Yalçın-Heckman, 1990; Altuntek, 1993), Türkiye'nin farklı bölgelerinde farklı evlilik türlerinin yöredeki toplumsal örgütlenmeyi nasıl etkilediği tartışılmıştır. Evlilik kurumunda eşler arası ilişkileri inceleyen çalışmalarda da güç dinamikleri tartışılmaktadır (Olson, 1982; Hart, 2007). Evlilik kurumuna ve aileye tarihsel bir yaklaşımla bakan çalışmalar da mevcuttur (Ortaylı, 1985; Duben ve Behar, 1991). Bu çalışmalarda da Osmanlı ve Türkiye'de tek bir aile türü olmadığı, çok farklı türlerin olduğuna dikkat çekilmektedir. Toplumumuzda evlilik öncesinde ve evlilik sırasında izlenmesi gerekli görülen belli aşamalar, görenek ve törenler bulunmaktadır. Bu gelenek ve törenler sosyal bilimciler tarafından incelenmiştir (Erdentuğ, 1969). Erdentuğ, bu geleneklerin Batılılaşma süreci sonucunda eski önemini kaybettiğini ifade etmektedir.

4. BOŞANMA ARAŞTIRMALARI

Evlilik pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de aile birliğinin kurulması ve aile çatısı altında başta üreme olmak üzere iktisadi, toplumsal ve demografik faaliyetlerin yürütülmesi işlevini yürüten temel kurumdur. Yetişkin kadın ve erkeklerin neredeyse tamamının en az bir kez evlenmiş olduğu Türkiye'de, boşanma, yaygın olmayıp son yıllarda tedrici olarak artarak farklı çalışma alanlarının ilgisini çekmeye başlamıştır. Boşanmanın resmi tanımı, yasalar çerçevesinde yapılmış bir evliliğin yine yasal olarak sona erdirilmesi ve kadın ile erkeğin yeni bir evlilik yapacak şekilde, hukuki bir kararla evliliklerini tamamen sona erdirmeleridir (DİE, 2002). Türkiye'de boşanma konusunda resmi istatistikler Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü MERNİS (Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi) kanalı ile toplanan boşanma verisinin TÜİK tarafından yıllık olarak açıklanmasına dayanmaktadır. TÜİK 2012 yılı boşanma istatistiklerinde resmi nikâhlı evliliklerin yine resmi olarak sona erdirilmesinin ardından yapılan nüfus kütüğü güncellemesine dayanmaktadır (TÜİK, 2013). Bu istatistiklere göre, boşanma hızı bir yıl içerisinde %2,7 artarak %01,64'e yükselmiştir. Boşanmaların %40'ı evliliğin ilk beş yılında yaşanmaktadır. Bölgesel olarak boşanma hızları

incelendiğinde en yüksek boşanma hızının Ege; en düşük boşanma hızının ise Ortadoğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu bildirilmektedir. Ancak resmi nikâhlı evliliklerin yanı sıra dini nikâh (yaygın kullanımı ile iman nikâhı) ile kurulmuş evliliklerin toplumsal kabulünün söz konusu olduğu Türkiye gibi ülkelerde evlilikte gibi boşanma konusunda da gerçek durumu yansıtmak için resmi nikâhın sınırlarının dışına çıkmak gereklidir. Bu ihtiyaç yalnızca boşanma düzeyini belirlemek için geçerli değildir. Resmi istatistiklerde boşanma nedenlerine ilişkin bilgiler yer alsa da bu bilgiler de resmi olarak öne sürülen gerekçeleri göstermektedir. Resmi istatistiklerdeki boşanma nedenleri mahkeme kararında belirtilen nedeni esas aldığından, belli nedenlerle sınırlı kalmaktadır. Mahkeme kararlarından hareketle en fazla paya sahip olan boşanma nedeni ise geçimsizlik olarak belirlemekte ama geçimsizlik genel başlığının altında yatan birçok boyutlu olan gerçek nedenler bilinmemektedir. Ayrıca bireylerin boşanma konusundaki tutumlarını analiz etmek için de araştırma bulgularına ihtiyaç duyulmaktadır. Boşanma konusunda Türkiye'de yapılmış araştırmaları incelediğimiz iki araştırma gündeme gelmektedir. Bunlar Aile Araştırma Kurumu tarafından desteklenmiş olan Ankara kent merkezinde yapılmış olan Halkın Boşanmaya Karşı Tutumu Araştırması (Arkan, 1996) ve Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü tarafından desteklenen, 12 bölgeden birer il seçilerek boşanmış kişilerle görüşmeler yoluyla veri derlemiş olan Boşanma Nedenleri Araştırması'dır (2009). Ayrıca Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları (TNSA 2003 ve TNSA 2008), en az bir kez boşanmış ve medeni durumu boşanmış olan doğurganlık çağındaki kadınların sosyoekonomik ve demografik analizlerine uygun tasarıma ve sorulara sahiptir. Bu kapsamda araştırma raporları (HÜNEE, 2004; HÜNEE, 2009) ve TNSA 2008 evlilik tarihçesi verisine dayanılarak evliliğin kuruluşu, çözülüşü ve yeniden kuruluşu üzerine analizler içeren bir çalışma bulunmaktadır (Yüksel Kaptanoğlu ve diğerleri, 2012).

SONUÇ

Aile kurumunun birey ve toplum hayatındaki önemli yeri nedeniyle, aile yapısıyla ilgili araştırma yapılarak yeni verilerin toplanması ve bu verilerin ileri istatistikî analizlerinin yapılması, hem bu günkü durumun belirlenmesi hem de zaman içindeki değişimin değerlendirilebilmesi amacını taşımaktadır. Aile, nüfus, bağımlılık, aile bireyleri, aile yapısı ve bireylerin aile ortamlarındaki değer yargıları gibi birçok konuda araştırmalar yapmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucu, alandan toplanan nitel ve niceliksel veriler ışığında sosyolojik olarak ailede tespit edilen sorun alanlarındaki değişimi görebilecek bilimsel bilginin hazırlanması ve bu bilgilerin sosyal politikaya dönüştürülmesine katkı sağlamak gerekmektedir.

Aile araştırmaları, aile araştırmaları yapacak olanlar için, tez çalışmaları dışında, bir okuma imkânı sağlamaktadır. Aile tarihi metinleri ayrıca kaynakça olarak da okuyucu ve araştırmacılar için önemli bir veri tabanı oluşturmuştur. Arşiv ve diğer belgelerle somutlaşan tarih çalışmaları yanında anket uygulamaları son dönem büyük ölçekli nicel araştırmalarda Türk aile yapısını betimlemiş ve ailenin belli başlı özelliklere göre sınıflanmasına imkân sağlamıştır.

Nicel ve nitel araştırma yöntemlerinin birleştirilmesi tarihsel çalışmalara da metodoloji alanında da yeniliklerin olduğunu göstermektedir. Türkiye'de hem kıyaslamak, hem de programlı ve sistemli aile araştırmalarının olmaması önemli bir eksiklik. Özellikle periyodik olarak tekrar edilmesi gereken panel araştırmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Panel araştırmaları, ailenin değişim sürecim daha iyi kavramamıza olanak sağlayacağı gibi, bununla bağlantılı olarak aile ve gençlik politikalarının da desteklenmesi konusunda sağlam ve yeni veriler sunacaktır.

KAYNAKÇA:

- Aile Ve Sosyal Politikalar Bakanlığı 2014 Verileri
Aktaş G. Türkiye'de Aile Sosyolojisi Çalışmalarına Genel Bir Bakış / Sosyoloji Konferansları No: 52 (2015-2) / 419-441 DOI: 10.18368/IU/sk.53365
Canatan K. Yıldırım E. (2011). Aile Sosyolojisi ikinci baskı: şubat İstanbul
Köksal O. (2014). Selçuk Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu Aile Danışmanlığına Ve Aile İncelemelerine Genel Bir Bakış Ekim
Poster, M. (1989). Eleştirel Aile Kuramı, Ayrıntı U;Yayınevi: İstanbul
Turgut M. (2013). Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Türkiye Aile Yapısı Araştırması Tespitler, Öneriler
Tüik, 2016 verileri

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЯРЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

пед.ғ.магистрі, аға оқытушы **К.Д. БЕЙСЕМБАЕВА***

Түйіндеме:

Мақалада жоғары оқу орнында әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау жүйесі мен оның ерекшеліктері қарастырылады, аталған жүйенің құрамдас компоненттері анықталады, олардың мазмұнды сипаттамалары ұсынылады. Әлеуметтік-педагогикалық кадрларды даярлау жүйесі, үздіксіз білім беру тұжырымдамасына сәйкес дамып келеді. Осы жүйедегі алғашқы саты ретінде әлеуметтік педагогтарды кәсіби іс-әрекетке дейін даярлау алында, бұл даярлық қазіргі кезде әлі кең тарамдады. Жоғары білім беру жүйесінде бірқатар заңнамалық құжаттар қабылданды, олар жоғары білім беру жүйесіне және түлектерді даярлаудың деңгейіне қойылатын талаптарды нормативті түрде бекітеді. Болашақ әлеуметтік педагогтың ЖОО-да практикалық даярлықтың жеткілікті үлкен тәжірибесіне ие болып, оны өзінің болашақ қызметінде қолдана білу қабілеті маңызды фактор болып табылады. Сондықтан, әлеуметтік педагогтың даярлығының өлшемдері ретінде, оның адамдармен жұмыс барысында тәжірибеде меңгерген білімдердің жүзеге асыруда көрінетін тәуелсіздік, еркіндік, дербестік, бастамашылдық дәрежесін ажыратып көрсетуге болады.

Түйін сөздер: әлеуметтік педагог, кәсіби даярлау, педагогикалық жүйе.

FEATURES OF PREPARATION OF SOCIAL TEACHERS IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Abstract:

The article deals with the system of professional training of social pedagogues in high school, identifies its components, gives their content characteristics. The system of training of socio-pedagogical personnel is developing in accordance with the concept of continuing education. The initial stage of this system is the training of social pedagogues for professional activities, which is not yet widely available. In the system of higher education, some legislative documents have been adopted, they normatively fix the requirements for the level of training of graduates and for the system of higher education. The ability of future social teachers to master a large and dostatochnogo experience practical training in the University and apply them in future activities is an important factor. Therefore, the criteria for the training of social pedagogues are independence, freedom, independence, initiative of future social pedagogues in the implementation of practical and professional activities.

Key words: social teacher, professional training, pedagogical system.

Әлеуметтік педагогтар институтын ендіру және оларды кәсіби даярлауды ұйымдастыру, аталған жүйедегі ізгіліктендіру және демократияландыруға бағытталған қоғамдағы қайта құрулар кезеңінде басталған еліміздегі білім беру жүйесін реформалаумен сәйкес келді. Қазақстан Республикасы білім беру саласындағы халықаралық тәжірибені зерттей және талдай отырып, әлемдік білім беру кеңістігіне ене бастады. Білім берудің бұрынғы жүйесі көптеген ғалымдар мен практиктердің сынына ұшырады, себебі аталған жүйенің бірізділігі, тар шеңбердегі бағыттылығы, жалпы-мәдени даярлықтың әлсіздігі сын көтермеді, бұл өз кезегінде тұлғаның дүниетанымын қалыптастыруға, оның табиғатқа, қоғамға, өзіне деген қатынасын қалыптастыруға жағымсыз әсер етті.

90-жылдары «әлеуметтік жұмыс» мамандығы ресми түрде бірнеше модификацияда мемлекеттік құжаттарда тіркелген болатын: әлеуметтік қызметкер, әлеуметтік педагог, әлеуметтік жұмыс бойынша маман. Қазіргі кезде арнайы ғылыми мектепте құрылған, әлеуметтік педагогика саласында арнайы зерттеулер жүргізілуде, әлеуметтік педагогтарды кәсіби іс-әрекетке даярлаудың алуан түрлі модельдері мен технологиялары құрылуда.

«Әлеуметтік педагог» мамандығының атауы ең алдымен, «мұғалім» сөзімен байланысты «педагог» сөзінің туындысы болып табылады. Сондықтан, осындай іс-әрекетті енгізгеннен кейін, алғашқы әлеуметтік педагогтар ретінде мұғалімдер қызмет атқарды, олар аталған мамандық бойынша сертификат алу үшін кадрларды қайта даярлау курсының тыңдаушыларына айналды. Әлеуметтік

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, missis.kenzhe@bk.ru

педагогтарды кәсіби даярлау негізінен педагогикалық ЖОО-да жүргізіледі. Шындығында, мұғалім мен әлеуметтік педагогтың кәсіби іс-әрекетінде ортақ қызмет мен функциялар өте көп. Ең алдымен, бұл екі мамандықты біріктіретін бір мәселе: олардың нысаны ретінде, бала, оның дамуы мен әлеуметтік қалыптасуы алынады.

Сонымен бірге, осы мамандардың кәсіби іс-әрекетінің екі туыс кәсіптердің өзгешелігін анықтауға мүмкіндік беретін бірқатар маңызды айырмашылықтары болады. Мұғалім өзінің басты білім беру функциясын атқарып, өскелең жас ұрпаққа қоғамда жинақталған білім мен әлеуметтік-мәдени тәжірибені береді, оны беру барысында баланың дамуы және тәрбиесі жүзеге асырылады. Әлеуметтік педагогтың басты назарында баланы әлеуметтендіру, оны қоғамға табысты кіріктіру болады. Бұл екі кәсіп іс-әрекет саласы тұрғысында бір-бірінен айрықшаланады. Егер мұғалім кәсіби даярлық барысында белгілі типтегі білім беру мекемесіндегі (жалпы білім беретін мектептер) іс-әрекетке бағдарланатын болса, ал әлеуметтік педагог өзінің іс-әрекетін алуан түрлі мекемелерде жүзеге асыра алады. Бұл тұрғыда әлеуметтік педагогтың іс-әрекеті әлеуметтік жұмыс бойынша маманның кәсіби іс-әрекетіне біршама жақын болады.

Әлеуметтік-педагогикалық сала мен әлеуметтік жұмыс саласын бөліп-жару қиынға соғады, себебі бұл екі сала да жаңадан қалыптасып келеді. Сонымен бірге, кәсіби іс-әрекеттің осы екі саласының өзгешелігін анықтайтын маңызды айырмашылықтар айқындалуы мүмкін. Мұнда әлеуметтік педагог өзінің кәсіби іс-әрекетінде баламен оны тікелей дамуы, тәрбиесі, әлеуметтік қалыптасуы барысында жұмыс істейді, ал әлеуметтік жұмыстың нысаны ретінде жасына қарамастан, белгілі бір әлеуметтік қиындықтары бар адамдар алынуы мүмкін.

Әлеуметтік педагогтың кәсіби қалыптасуы – бұл күрделі және ұзақ, қарама-қайшы үдеріс, аталған үдеріс алуан түрлі мазмұнды және құрылымдық компоненттерді қамтиды. Сондықтан, әлеуметтік педагогты даярлаудың мақсаттары кешенді болып саналады және когнитивті, тұлғалық, жеке және әлеуметтік дамуға бағытталған. Осы мәселені елімізде қалыптасқан әлеуметтік жағдайлар және өмірдің барлық саласындағы өзгерістер ерекше өзекті етеді. Біздің қоғамымыз жедел түрде өзгеріп келеді. Болып жатқан өзгерістер әлеуметтік әрбір қоғам мүшесінің өзіндік санасында қарама-қайшылықтар тудыруда.

Әлеуметтік педагогтар институтын ендіру және оларды кәсіби даярлауды ұйымдастыру Қазақстандағы білім беру жүйесін реформалаумен тікелей сәйкес келді. Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Білім туралы» Заңын (2008) және «Жоғары және жоғарыдан кейін кәсіби білім беру» туралы Заңын (2008) қабылдауы, ізгіктендіру, іргелілік, әмбебаптылық және баламалалық, сабақтастық және жобалау ұстанымдарына негізделген мемлекеттік білім беру саласындағы саясатын нығайта түсті [1].

Әлеуметтік-педагогикалық кадрларды даярлау жүйесі, үздіксіз білім беру тұжырымдамасына сәйкес дамып келеді. Осы жүйедегі алғашқы саты ретінде әлеуметтік педагогтарды кәсіби іс-әрекетке дейін даярлау алында, бұл даярлық қазіргі кезде әлі кең тарамдады. Жоғары білім беру жүйесінде бірқатар заңнамалық құжаттар қабылданды, олар жоғары білім беру жүйесіне және түлектерді даярлаудың деңгейіне қойылатын талаптарды нормативті түрде бекітеді.

Жоғары оқу орнындағы студенттерді оқыту Мемлекеттік білім беру стандарттарына сәйкес жүзеге асырылады, оларды ендіру жоғары білім берудің сапасының қалыптасқан деңгейін қамтамасыз етудің қажеттілігімен, Қазақстан Республикасындағы білім беру кеңістігінің бірлігін және білім беру мекемелерінің іс-әрекетін бағалаудың объективтілігін қамтамасыз ету қажеттілігімен негізделген.

Қазіргі өскелең жас ұрпаққа білім берудің өзекті міндеттерін шешуде, оқытудың, еңбек және адамгершілік тәрбиесінің сапасына арттыруда мұғалімнің алатын орны ерекше. Соған байланысты, болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлауды жетілдіруге бағытталған іс-шаралардың мәні артады. Бұл ретте психологиялық циклдағы пәндерді оқытудың мүмкіндіктері зор. Педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттері мен мұғалімдер өздерінің практикалық іс-тәжірибесінде психологиялық білімді қолдануға қиналады, психологиялық мәдениеттің жетікіліксіздігі байқалады, білім алушылардың психологиясында бағдарлау тәсілдерін әлі толыққанды меңгермегені байқалады.

Мәні бойынша әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау жүйесі құрылымдық-мазмұнды және ұйымдастырушылық тұрғыда белгілі өзгешелігі бар білім беру үдерісі болып табылады. Қазіргі ұғымдарға сәйкес педагогикалық жүйе және оны жүзеге асыратын оқу үдерісі тұлғалық, мақсатты, мазмұнды, операциялды-әрекеттік, нәтижелі-рефлексивті компоненттерді қамтитын күрделі, көпэлементті және көпдеңгейлі құрылым болып табылады.

Әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау жүйесінің тұлғалық компоненті оны жүзеге асырудың жиынтықты субъектісінен құралады және оқытушылар мен студенттердің іс-әрекетін қамтиды.

Қарастырылатын үдерісті тиімді жүзеге асыру, жоғары оқу орнының оқытушыларының педагогикалық шеберлігіне, олардың психологиялық-педагогикалық және әдістемелік даярлық деңгейіне, білім беру үдерісін ұйымдастырудың мазмұны мен технологияларын таңдауда шығармашылық бастаманы көрсетуге, студенттердің жеке ерекшеліктерін есепке алуға байланысты болады. Соған байланысты, білім беру үдерісінің сапасын арттыруға ықпал ететін маңызды шарттардың бірі ретінде, педагогикалық ұжымның әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлаудың педагогикалық жүйесін жүзеге асыруға даярлығы алынады.

Әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау жүйесінің мақсатты компоненті болашақ мамандарды оқытудың, тәрбиелеу мен білім берудің мақсаттарын жобалауды қамтиды. Қазіргі әлеуметтік-педагогикалық білім беру студенттердің өзін-өзі кәсіп анықтауын қамтамасыз етуге, тұлғаның әлеуметтік және кәсіби салаларда дамыту мен өзін-өзі жүзеге асыру үшін жағдайларды құруға, тұлғаны әлемдік және ұлттық мәдениет жүйесіне кіріктіруге бағытталған.

Осыған байланысты, «кәсіби құзыреттілік» категориясы ЖОО-да әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау жүйесін жүзеге асыру сапасының, білім беру және тәрбие үдерістерін ұйымдастырудың, студенттер тұлғасын дамыту, өзіндік дамыту, өзін-өзі анықтаудың интегральды сипаттамасы ретінде қарастырылады.

Әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау жүйесінің мақсаты ретінде, интегративті сипаттамалардың жиынтығын қамтитын тұлғаны дамыту алынады. Бұл ең алдымен, студенттердің әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асыру технологияларын меңгеруін қамтитын, әлеуметтік-тұлғалық, жалпы-ғылыми, педагогикалық және әлеуметтік-педагогикалық құзыреттіліктің жоғары деңгейі бар, жоғары жалпы-мәдени даярлығы бар құзыретті маман болып саналады.

Мазмұнды компонент әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау жүйесінде жүйекұраушы болып табылады және оқу-бағдарламалық материалдарды құрастыруды қамтиды (оқу бағдарламасы, әдістемелік құралдар). Білім беру мазмұнын стандарттау бірыңғай педагогикалық кеңістікті құрудың қажеттілігімен анықталады, соның нәтижесінде адамның әртүрлі типтегі білім беру мекемелерінде алатын сәйкес білімнің бірыңғай деңгейі қамтамасыз етілетін болады.

Әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау жүйесінің операциялды-әрекетті компоненті оқыт тәсілдерін таңдауға бағытталған және дифференцилды тұғырды қолданумен тығыз байланысты. Біздің ойымызша, білім беру үдерісіндегі дифференциалды тұғырдың жалпы мақсаты ретінде, тұлғаны оның нышандарына, бейімділіктеріне және басқа ерекшеліктеріне сәйкес әлеуметтік және кәсіби іс-әрекетке даярлау алынады.

Студенттерді кәсіби даярлауды жүзеге асыру алуан түрлі технологияларды қолданумен тығыз байланысты: ақпараттық, түсіндірмелі-иллюстративті, проблемалық оқыту, зерттеу. Педагогикалық технологияларды таңдау оқыту мен дамытудың мақсаттарына, студенттердің жаңа оқу материалын қабылдауға даярлығына, сонымен бірге психологиялық-педагогикалық шарттарды талдауға негізделген. Бұдан басқа, технология ғылымның өзгешелігімен, зерттеу пәнімен анықталады. Осылайша, әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау технологиясын анықтаудың негізгі принципі ретінде аталған үдерістегі жүйелі тұғыр алынады.

Әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау жүйесінің нәтижелі-рефлексивті компоненті білім беру нәтижелерін бағалау жүйесін қамтиды. Әлеуметтік педагогтарды кәсіби даярлау жүйесінің қызмет нәтижесі деп, біз дамудың бір деңгейінен екінші деңгейіне өтуде көрінетін тұлғаның кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуының белгілі деңгейі ретінде анықтаймыз. Осылайша, кәсіби даярлаудың біртұтас жүйесін жүзеге асыру болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру үдерісін ғылыми тұрғыда негіздеуге, үздіксіз басқаруға, технологиялық қамтамасыз етуге және практикалық тұрғыда жүзеге асыруға бағытталған.

«Әлеуметтік педагог» мамандығы бойынша бағдарламаны аяқтаған тұлғаларды даярлау деңгейіне қойылатын талаптар бес бөлімнен тұрады:

1. кәсіби және зерттеу іс-әрекетінің стиліне, оның мәдениетіне, дүниетанымдық бағдарларының қалыптасу деңгейіне бағытталған, маманның білімділігіне қойылатын жалпы талаптар;

2. философия, әлеуметтану, мәдениеттану, құқық, дін және т.б. білім негіздерін қамтамасыз ететін жалпы-мәдениеттанушы даярлық пәндері бойынша білімдері мен біліктеріне қойылатын талаптар;

3. тұлғалардың медицина, валеология, өмір сүру қауіпсіздігі сияқты тараулар бойынша білімдерін анықтайтын медико-биологиялық даярлау пәндері бойынша білімдері мен біліктеріне қойылатын талаптар;

4. тұлғаларды жалпы педагогика, әлеуметтік педагогика, түзету педагогикасы, жас ерекшелік психологиясы, әлеуметтік психология, педагогикалық психология сияқты ғылым саласындағы біліммен қаруландыратын психологиялық-педагогикалық даярлау пәндері бойынша білімдері мен біліктеріне қойылатын талаптар;

5. тұлғаларды әлеуметтік педагогиканың тарихы мен теориясы, әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың әдістемелері мен технологиясы, әлеуметтік-педагогикалық жүйелерді басқару саласындағы кәсіби білім мен біліктермен қамтамасыз ететін пәндік даярлық бойынша білімдері мен біліктерге қойылатын талаптар.

Мамандарды даярлауда әлеуметтік педагогтың тікелей айналысатын іс-әрекетінің нақты түрі және нақты білім беру мекемелері есепке алынатын болады.

Кез келген іс-әрекеттің өзіндік құрылымы болады, ол іс-әрекеттің элементтерінің өзара байланысы мен өзара негізделуін анықтайды. Әлеуметтік педагогтың іс-әрекетінің басқа кәсіби іс-әрекет сияқты өзіндік құрылымы бар, ол келесі компоненттерден құралады:

1. Субъект (іс-әрекетті жүзеге асырушы);
2. Объект (іс-әрекеттің бағытталғаны және ұйымдастырылған тұлға);
3. Мақсаттар (неге ұмтылады);
4. Функция (қандай функциялар атқарады);
5. Құралдар (қандай әдістер мен технологиялар арқылы мақсатқа жетуді).

Объект әрдайым басты анықтаушы мазмұн болып саналады, алайда іс-әрекет субъектіден объектіге қарай жүзеге асырылады. Әлеуметтік педагогтың іс-әрекетінің объектісі ретінде өскелең жас ұрпақ, яғни балалар мен жастар алынады.

Әлеуметтік педагог оларға өзін-өзі жүзеге асыруға көмек береді. Әлеуметтік педагогтың іс-әрекетінің міндеттері бойынша баланың қоғаммен бірігуіне, оның дамуына, тәрбиесіне, білім алуына, кәсіби қалыптасуына қалай көмек беруді анықтауға болады, яғни баланы әлеуметтендіруге көмек беруге болады. Бұл іс-әрекет баланың өмірін түбегейлі өзгертуге бағытталған. Нәтижесінде, әлеуметтік педагогтың іс-әрекетінің мақсаты ретінде, баланың қолайлы психологиялық күйін құру, оның барлық қажеттіліктерін әлеуметтік, құқықтық, психологиялық, медициналық, педагогикалық тетіктер арқылы қанағаттандыру, отбасында, мектепте, жақын аймақта және басқа социумдағы жағымсыз құбылыстардың алдыну алу және жою алынады.

Әлеуметтік педагогтың іс-әрекеті бірінші кезекте баланың және ның қоршаған ортасының мәселелерін диагностикалаумен, талдаумен байланысты, ол диагностикалық әдістемелерді білуі және қолдана білуі керек немесе диагнозды білікті түрде қоя алатын мамандардың көмегіне жүгінуі керек.

Әлеуметтік педагогтың іс-әрекетінің аса маңызды бағыттарының бірі ретінде, оның баланы табысты дамытуға ықпал ететін бағдарламалар мен әлеуметтік жобаларды, жеке және жалпы бастамаларды құрастыруға және жүзеге асыруға қатысуы алынады.

Әлеуметтік педагогтың іс-әрекетінде негізгі функцияларды ажыратуға болады: диагностикалық; прогностикалық; делдалдық; түзетуші-оңалту; қорғау-сақтаушы; ескерту-алдын алу; эвристикалық.

Енді әлеуметтік педагогтың тұлғалық сипаттамаларын қарастырайық. Әлеуметтік педагогтың кәсіби іс-әрекетін қарастыра отырып, біз осы іс-әрекеттің субъектісін ажыратып көрсетуіміз керек, яғни баланың әлеуметтік жағдаяттық қиындықтарын шеше алатын, балаға және ата-аналарға көмек беруге қабілетті маман-кәсіпқойды көрсетеміз. Әлеуметтік педагог бала мен отбасыны, бала мен қоғамның кикілжіңді және кикілжің алдындағы жағдаяттарын шешуге көмек береді.

Әлеуметтік педагогтың іс-әрекетінің ерекшеліктері тұлғаның келесі интегративті сапаларының қалыптасуын талап етеді: гуманистік, альтруистік, толерантты, креативті, ұйымдастырушылық, коммуникативті, эмоционалды-ерікті.

Осылайша, әлеуметтік педагогтың келесі тұлғалық сапаларын ажыратып көрсетеміз:

- гуманистік сапалар (мейірімділік, альтруизм, өзіндік борыш сезімі);
- психологиялық сипаттамалар (психикалық процестердің жоғары деңгейі, тұрақты психикалық күйлер, эмоционалды және ерікті сипаттамалардың жоғары деңгейі);
- психоаналитикалық сапалар (өзіндік бақылау, өзіндік сын, өзіндік бағалау);
- психологиялық-педагогикалық сапалар (қарым-қатынасқа ашықтық, эмпатиялық, көрегенділік, шешендік өнер).

Әлеуметтік педагогтың іс-әрекетінің негізгі түрлері болып саналатындар: белгілі білім беру бағдарламасын жүзеге асыруда проблемалық жағдаяттарды шешуде балаларға көмек беру; балалардың жеке және жас ершеліктеріне сәйкес дамуын қамтамасыз ететін іс-әрекетін ұйымдастыру; балаларды дамыту, тәрбиелеу және білім беру үшін қолайлы педагогикалық жағдайларды құру; балаларды тәрбиелеу мәселелері бойынша ата-аналармен ынтымақтастықты жүзеге асыру; маманның әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетін жетілдіру мақсатында микросоциумда мәдени-ағартушылық жұмысты ұйымдастыру; педагогикалық шеберлікті жетілдіру және біліктілік деңгейін арттыру мақсатында өзіндік білім алу [2].

Соңғы жылдары әлеуметтік педагогтарды даярлаудың тиімділігін олардың іс-әрекетке практикалық даярлығын арттыру есебінен арттыру мүмкіндіктеріне арналған зерттеулер жиі жүргізіліп келеді. Әлеуметтік өзіндік сананы, әлеуметтік бірдейлікті дамытуды қамтитын педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерін даярлау, кәсіби тұрғыда біршама айрықшаланады. олардың арасында бірқатар өзгешеліктерді атап өтуге болады: өзін саналы ұғыну, өзінің орнын әлеуметтік әлемде түсіну, өзіндік жетістік сезімін дамыту және өзіне сенімділік сезімін дамыту, қарым-қатынастағы төзімділік пен икемділікті дамыту, перспективаларды таңдау және қажет емес, бөгдеден бас тарту, жаңа білімнің маңызын саналы ұғыну, отандық және шетелдік тәжірибені, инновациялық іс-әрекеттің маңызын түсіну және т.б. [3].

Үздіксіз білім беру жүйесінде кадрларды қайта даярлау және біліктілікті арттыру жүйесі маңызды орын алады, себебі ол кез келген кәсіби саланың ұтқыр дамуын қамтамасыз етеді, қызметкерлерге үнемі, тұрақты түрде өздерінің кәсіби деңгейін арттыруға мүмкіндік ұсынады. Бұдан басқа, қазіргі жедел өзгермелі жағдайларда еңбек нарығында жоғары сұранысқа ие жаңа кәсіпті игеру мүмкіндігіне үлкен мән беріледі, бұл да кадрларды қайта даярлау жүйесі арқылы қамтамасыз етіледі.

Болашақ әлеуметтік педагогтың ЖОО-да практикалық даярлықтың жеткілікті үлкен тәжірибесіне ие болып, оны өзінің болашақ қызметінде қолдана білу қабілеті маңызды фактор болып табылады. Сондықтан, әлеуметтік педагогтың даярлығының өлшемдері ретінде, оның адамдармен жұмыс барысында тәжірибеде меңгерген білімдердің жүзеге асыруда көрінетін тәуелсіздік, еркіндік, дербестік, бастамашылдық дәрежесін ажыратып көрсетуге болады.

Жоғарыда баяндалғандар, әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің көпқырлы және жауапты іс-әрекет екендігін көрсетеді. Сондықтан, әлеуметтік педагогты кәсіби даярлау ауқымды, ғылыми-негізделген білімге сүйеніп, тұрақты және үнемі жетілдіру және даму үстінде болуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы. Астана, 2007.
2. Овчаров Е. А. Специальность - социальная педагогика. // Высшее образование в России - №4, -С. 101,1994.
3. Социальная педагогика: теория, методика, опыт исследования. Свердловск, 2010г.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ЫҚПАЛЫ

аға оқытушы **С.Қ. ҚОСДАУЛЕТОВА**
аға оқытушы **А.И.АЛИНОВ**

Түйіндеме:

Жаңарудың, өміршендіктің негізі жастарда. Бұл үшін азаматтар тәлім-тәрбие мен ғылымға баса мән беріп, біліммен мықтап қарулануы қажет. Елдің экономикалық, рухани жағдайының дамып, өркендеуі, ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру елдің білім деңгейімен де тығыз байланысты.

Түйін сөздер: идея, мәңгілік ел, жолдау, тәуелсіздік, жаңғыру, өркениет

KAZAKHSTAN'S TRANSFORMATION PROGRAM INTO "RUHANY ZHANGYRU" (ETERNAL NATION) AND EMBODIMENT QUESTIONS OF SPECIFIED PLAN THROUGH USING POLITICAL AND CULTURAL MECHANISMS IN THAT PROCESS

Abstract:

The article reviews the Kazakhstan's achievements in the present stage. Our generation has the great honor and responsibility under the leadership of Yelbasy, the First President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, to create a new history of Kazakhstan. Rallying around Yelbasy, we passed a great way of achievements and today proudly call ourselves the citizens of strong and successful state – of Independent Kazakhstan.

Following the historic "Word of Independence" of Nursultan Nazarbayev, we are the citizens of Kazakhstan, are united in our aspiration to create the Common Future Nation – **Ruhany zhangyru**. The basis of **Ruhany zhangyru** – is simple, understandable and most valuable for each of us truth: prosperity of our families, hospitality and diligence, stability, security and unity, confidence in tomorrow. Therefore this scientific article gives a brief overview of inviolable fundamentals of Great Transfigured Steppe Country.

Keywords: idea, appeal, independence, freedom, revival, proclamation, civilization.

«Рухани жаңғыру» идеясының маңыздылығын Елбасы Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламасының негізі етіп алып, бұл туралы өз сөзінде: Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды». Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз – ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс.

Рухани жаңғыру арқылы «Мәңгілік елге» айналу үшін тәуелсіздікті сақтап, елдігімізді нығайту басты мақсат болып табылады. Өйткені, тәуелсіздік ұғымы халқымыздың мұраты, ғасырлар бойғы арманына айналған, сонау алаш тұлғаларының зердесі мен өнегесімен келген аманат дүние болатын.

«Мәңгілік Ел - ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Тарихи құндылығымыз болған тәуелсіздік идеясының негізінде сол ұлттың тағдыры, ұлы тұлғалардың ерен еңбегі жатыр. Тәуелсіздіктің бабаларымыздың сан ғасырғы арманымен келгенін Елбасымыз әрдайым қазіргі ұрпақтың есіне салып отырады: «Мәңгілік Ел» идеясының бастауы тым тереңде жатыр. Осыдан 13 ғасыр бұрын Тоныкөк абыз «Түркі жұртының мұраты – Мәңгілік Ел» деп өсиет қалдырған. Бұл біздің жалпыұлттық идеямыз мемлекеттігіміздің тамыры сияқты көне тарихтан бастау алатынын көрсетеді.

Ел тағдырының мәні азаттықтыққа қол жеткізіп, тәуелсіз мемлекеттілікті сақтау болса, осы жолда қаншама алаш зиялылары тәуелсіздік үшін күрес жолын жалғастырды. Кешегі кеңестік кезеңде де ғасырларға созылған тарихы бар қазақ елін жоққа шығаруға бағытталған әрекеттерге тойтарыс беріліп, «қазақ жері» деген ұғымның сақталып қалу жолында ерен еңбектер атқарылды.

Қазақ халқының тарихында ғұндардан бастау алатын «Мәңгілік ел» идеясын тасқа қашалған Орхон-Енисей жазбаларынан бастап қайда барса көрге кезіккен Қорқыт ата менөмір бойы жерұйықты іздеп өткен Асан қайғы бабамыздан кездестіруге болады. Олардың әрекеттерінің негізінде де осы мәңгілік ел болуға ұмтылған, мәңгілік елді орнатуға деген құштарлық жатты. Асан қайғы -елдің ертеңінің жарқын, еркіндігі мен бақытының баянды болғанын армандап, қазақ жерінің түкпір-түкпірін аралап, жайлы қоныс табудың жолын іздеген данышпан. Оның аңсағаны елді орнықтыратын жайлы мекен тауып, елдің мәңгілігін жаңғырту еді. Оның іздеген жерұйығының мәні халқы тәуелсіздік құндылығын ұлықтайтын, ел-жұрты бейбіт өмір сүретін, адамгершілік пен бауырластықты ту етіп, татулықта ұйысып өмір сүретін құтты қонысты табуда болды.

«Рухани жаңғыру» жалпыұлттық идеясын жүзеге асыру жағдайындағы тәрбие жұмысының басым бағыттарын атап өтсек, жалпы дүниежүзілік тәрбие жүйесінің зерттеуі мен талдауы тәрбие мақсаттары, мазмұны, әдістері, нәтижелері мен қоғамдық құндылықтары өзара тіке байланысты екенін көрсетіп отыр.

Кейбір дәстүрлі тәрбие жүйелері алуантүрлі және бірегей бола тұра: мұсылмандық (Египет, Иран, Кувейт), еуропалық (Англия, Аустрия, Швеция, Финляндия), азиялық (Жапония, Корея, Индия), американдық – олардың барлығына дамудың күшті жақтарымен қатар, әлсіз жақтары да тән.

Заманауи әлемдегі ең дамыған елдердің бірі – АҚШ-да – өз Отанына деген махаббатты тәрбиелеу мәселесі мемлекеттіктің белгілерін және нышандарын оқытудан басталады. АҚШ Үкіметі қоғамның идеялық бірігуінен көп көңіл бөле бастады. Германияда арнайы қабылданған заңдармен өнегесіз баспа өнімдерін, аудио- және бейне жазбаларды, иллюстрацияларды, зұлымдық пен қатыгездік, қылмыс пен нәсілдік жеккөрушілік ниетін оятатын фильмдерді шығаруға және таратуға тыйым салынған. АҚШ, Германия, Аустрия, Швецияда 18 жасқа дейінгі жас адамдардың моральдық және дене қауіпсіздігі үшін ресторандарда, кафе, ойын залдарында, кинотеатрларда болу уақыты заңмен шектелген.

Азиялық тәрбие моделінің артықшылығы – ұжымшылдықтың, еңбексүйгіштіктің, тәртіптіліктің және әлеуметтік бағыныштылықтың жоғары деңгейі, ал, кемшілігі – төмен жеке бас жауапкершілік, сенімсіздік, дербестігін басу. Британдық, сол сияқты финндік тәрбие жүйелері тұлғаның дербес дамуын және оның социумдағы корпоративтілігін теңгеруімен ерекшеленеді.

Н.Ә.Назарбаев бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытына жеке-жеке тоқталады. «Сананы жаңғыртудың» мазмұнын негіздей отырып, Президент жаңғырудың алты бағытын белгілейді:

1. *Бәсекеге қабілеттілік;*
2. *Прагматизм;*
3. *Ұлттық бірегейлікті сақтау;*
4. *Білімнің салтанат құруы;*
5. *Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы;*
6. *Сананың ашықтығы.*

Рухани жаңғыру – бұл біздің Қазақстан халқы ұрпақтарының алдындағы жауапкершілік, әлемдегі бәсекеге қабілетті 30 мемлекеттің қатарына ену мәртебесі белгіленген және бұйырған лайықты және ұлы Қазақстанды дамытудағы біздің стратегиямыз. Біздің Мәңгілік Елді жасауымыздың басы тәрбиенің жаңа құндылықты моделі болып табылады, себебі білім беруде басқа саладағы сияқты барлық халықпен бірге ел тағдырын жасайтын балалар мен жастарды тәрбиелеу мен оқытуда еліктеуге лайық үлгі қажет.

Көшбасшымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты халықтан қызу қолдау тапқан кешегі тұғырнамасын ширек ғасырды артқа тастаған Тәуелсіз Қазақстанның жаһандану дәуіріндегі рухани кеңістігіміздің жаңа бастауы деп бағалауымыз керек. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бұл мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Онда ел Президенті Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа

мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі.

Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды». Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз – ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжитатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс.

Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздерінің мақсаттары мен міндеттерін іске асыруда тәрбие жұмысының басым бағыттары анықталды:

- жаңа қазақстандық патриотизм және азаматтық тәрбие
- рухани-адамгершілік тәрбие
- ұлттық тәрбие
- зияткерлік тәрбие
- еңбек тәрбиесі және кәсіби өзін-өзі анықтау
- дене және психологиялық тәрбие, саламатты өмірсалты
- экологиялық тәрбие
- көпмәдениетті тәрбие
- көркем-эстетикалық тәрбие
- көшбасшылық қасиеттерді дамыту
- отбасы тәрбиесі

Елбасымыздың бастауымен «Рухани жаңғыру» бағдарламасы қабылданғанын бәріміз білеміз. Ал оны жүзеге асыру үшін «Жаңару» ұғымын тереңнен түсіндіру, тарихи негіздерін көрсету мәселелері маңызды болып табылады. Осы бағытта қарастырып өтсек «Рухани жаңғыру» мен «Мәңгілік ел» идеясының сабақтастығын көруімізге болады. Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші филология ғылымдарының докторы, профессор Қаржаубай Сартқожаұлының «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында «Мәңгілік ел - түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк негізін қалаған идея...» екендігін жазған [1]. Елтеріс Құтлық қаған екінші Түрік қағанатын құрғаннан кейін Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Мәңгілік ел - мақсаты түрік елінің билігі деп осыдан 13 ғасыр бұрын мәңгілік идеясын ұсынған. Елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер іске асырды. Сол идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің бас ұранына айналуда. «Күлтегін» жазуының қазіргі қазақ тілінің нормасына келтірілген Ғұбайдолла Айдаровтың нұсқасында: «Көктегі түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жер-суы былай депті: Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» деген жолдар бар [2]. Бұл жерде елдің тарих сахнасынан кетпей, сақталуын тілейді. Мәңгілік ел дегеніміз – мемлекеттің ғасырлар тоғысында, ірі державалар арасында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстану деп түсінуге болады. Орхон өзенінің бойында Түрік қағанатының Ордабалық деген астанасы болған. Қағанаттың хан ордасы мемлекеттің ішкі ядросы. Оны қорғайтын арнайы полиция (тұрғақ деп аталған) және оған қоса тұрақты әскер (шерік деп аталған) пайдаланылды. Ішкі қорғаныс деп атаған екінші шеңбер белдеуін түрлі тайпалар қорғап тұрды. Үшінші шеңберде он-оқ Түркештер тұрды. Қырғыздар, Қидандар, Татабилер, Таңғыттар, Басмылдар да үшінші шеңбердің қорғаушысы болды. Осы үш шеңбер тұтас империяны қорғап тұрды. Түріктер осы 3 шеңберді орнатып болған соң, «Мәңгілік ел» идеясын нық

бекемдейді. Ғұлама ойшыл, сазгер, қобыз жасаушы Қорқыт бабамыздың өлімге қарсы тұрып, мәңгі өмірге ұмтылуы, тек Қорқыттың ғана емес, сол замандағы билеушілердің елдің мәңгі өмір сүруін қалағандығын білдіреді.

Түркі елдері арасындағы байланысты дамытуды Т. Рысқұлов пен М.К. Ататүрік бастаса, кейін нақты практикалық шараларды қолға алған ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың шешуші саясаты өз жемісін берді. Н.Ә. Назарбаевтың түрік халықтарының бірлігін нығайтудағы тарихи рөлінің қаншалықты маңызды болғанын аңғаруға болады. Қазақстан Халықаралық «Түрксой» ұйымына қолдау көрсетіп, түрік дүниесінің барын бағалап, жоғын түгендеуге жол сілтеді. Халықаралық аренада Қазақстанның беделі нығайған сайын, түрік мемлекеттерінің бірлігі идеясы ашық әрі табанды насихаттала бастады. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Тарихтың алға қойып отырған өктем талабы әрбір түрік еліне әртүрлі салада саяси, экономикалық, мәдени және гуманитарлық тәсілдермен бірігу проблемасын шешудің бәріне бірдей тең институттық тетіктерін жаппай-тұрмай іздестіруді міндеттейді» [3], - дей отырып, түрік мемлекеттері интеграциясының тиімді жолдарын іздеу қажеттілігін көрсетті.

Бұл мақсаттарға қол жеткізу үшін, «Қазақстан – 2050» Стратегиясы жеті ұзақмерзімді басымдықтарды іске асыруды қарастырады:

1. Жаңа бағыттың экономикалық саясаты – пайда алу, инвестициялар мен бәсекеге қабілеттіліктен қайтарым алу принципіне негізделген түгел қамтитын экономикалық прагматизм;
2. Кәсіпкерлікті – ұлттық экономиканың жетекші күшін жан-жақты қолдау;
3. Әлеуметтік саясаттың жаңа принциптері – әлеуметтік кепілдіктер және жеке жауапкершілік;
4. Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары;
5. Мемлекеттілікті одан әрі нығайту және қазақстандық демократияны дамыту;
6. Дәйекті және болжамды сыртқы саясат – ұлттық мүдделерді ілгерілету мен аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті нығайту;
7. Жаңа Қазақстандық патриотизм – біздің көп ұлтты және көп конфессиялы қоғамымыз табысының негізі[4].

Ал енді жоғарыда аталған басымдықтардың бірнешеуіне тоқталайық. «Президенттің жалпы ұлттық идеясы - еліміздің рухын көтеретін, ұлы мақсаттарға жеткізетін «Мәңгілік ел» - елімізді өз мақсатына талай дәуір сынынан сүріндірмей жеткізетін тұғырлы бастама. Осының барлығы дамыған 30 елдің қатарына кіруімізге жаңа серпін беретіні сөзсіз. Бұл үшін бізде барлық мүмкіндіктер: ресурстар, білімді адамдар, жұдырықтай жұмылған ұлтымыз бар» деді Елбасымыз. Ел басшысы өз сөзін ары қарай жалғастыра келе: «Біз бәріміз бір атаның - қазақ халқының ұлымыз. Бәріміздің де туған жеріміз біреу - қасиетті қазақ даласы. Бұл дүниеде біздің бір ғана Отанымыз бар, ол - тәуелсіз Қазақстан. Біз болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат қылдық. «Қазақстан-2050» Стратегиясы осынау мәңгілік жолдағы буындар бірлігінің, ұрпақтар сабақтастығының көрінісі. Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жасампаздығы арасында сабақтастық болса ғана, біз «Мәңгілік Ел» боламыз. Жаһандану заманы, баршаға мәлім, елдер мен ұлттарға аса қатал талап қоюда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- Н.Ә. Назарбаев «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» бағдарламасы.
 «Қазақстан жолы» Жібек Жолы, 2012ж
 «Тарих тағылымдары және қазіргі заман» Қазақстан, 1997ж
 «Жүз жылға татитын он жыл» Атамұра, 2001ж
 «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы. 10жыл» Елорда, 2005ж
 «Сындарлы он жыл» Атамұра, 2003ж
 «Тарих толқынында» Атамұра, 1999ж

TÜRKİYE’DE KADINA YÖNELİK ŞİDDETİN EKONOMİK VE KÜLTÜREL NEDENLERİ

Prof. Dr. Yücel CAN*
Özge GÜVEL**

Özet:

Şiddet birçok toplumda gün geçtikçe artan bir toplum sağlığı sorunu olgusudur. Şiddet ile ilgili yapılan araştırmaların genelinde şiddetin en çok kadınlara uygulandığı tespit edilmiştir. Önceki yıllarda kadına şiddetle ilgili çok fazla araştırma yapılmamış olsa da günümüzde bu konuyla ilgili yapılan araştırma sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Şiddet sadece fiziksel şiddetle sınırlı kalmayıp; psikolojik, ekonomik, cinsel birçok şiddet türü bulunmaktadır. Bu çalışmada da çok geniş bir alan olan şiddet olgusu kadına yönelik şiddet olarak sınırlandırılmıştır. Çalışma içinde toplumsal cinsiyet olarak erkek ve kadın ayrı ayrı ele alınarak Türkiye’de kadına yönelik şiddetin ekonomik ve kültürel nedenleri açıklanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Şiddet, Kadın, Kadın, Ekonomi. Kültür.

ECONOMIC AND CULTURAL CAUSES OF VIOLENCE AGAINST WOMEN IN TURKEY**Abstract:**

Violence is a growing problem of community health in many societies. It has been found that violence is mostly applied to women in the overall researches related to violence. Although there has not been much research on violence against women in previous years, the number of researches on this topic is increasing day by day. Violence is not limited to physical violence; psychological, economic, sexual violence. Violence as a vast area in this work is limited to violence against women. Men and women in the study were undertaken separately as gender violence against women in Turkey are explained, economic and cultural reasons.

Keywords: Violence, Women, , Economy, Culture.

GİRİŞ

Toplumsal düzeni sağlayan en önemli kurum ailedir. Aile evrensel bir kurumdur. Ancak ailenin evrensel tek bir tanımını yapmak pek mümkün değildir. Çünkü çok çeşitli aile türleri vardır ve bu türlerin kendi içinde ayrıştığı özellikler mevcuttur. Kuramcılar arasında da ortak bir aile tanımı yoktur. Bütün kuramcıların kendine özgü aile tanımı bulunmaktadır. Bazı aile tanımlarına bakılacak olunursa;

“En genel tanımıyla aile, biyolojik ilişkiler sonucu insan neslinin devamını sağlayan; toplumsallaşma sürecinin ilk ortaya çıktığı; karşılıklı ilişkilerin belirli kurallara bağlandığı; o güne dek toplumda oluşturulmuş maddi ve manevi zenginlikleri kuşaktan kuşağa aktaran; biyolojik, psikolojik, ekonomik, toplumsal, hukuksal vb. yönleri bulunan toplumsal bir birimdir” (Adak, 2012, s. 40).

“ Dilimize Arapça’dan geçen aile sözcüğüne Türk Dil Kurumu’nun Genel Türkçe Sözlüğü şu anlamları vermektedir:

1) Evlilik ve kan bağına dayanan, karı, koca, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birlik;

2) Aynı soydan gelen veya aralarında akrabalık ilişkileri bulunan kimselerin tümü;

3) Birlikte oturan hısım ve yakınların tümü;

4) Halk ağzında; Eş, karı;

5) Aynı gaye üzerinde anlaşılan ve birlikte çalışan kimselerin bütünü ve

6) Temel niteliği bir olan dil, hayvan veya bitki topluluğu, familya (Canatan, Yıldırım, 2011, s. 54). “

1. TOPLUMSAL CİNSİYET

Biyolojik olarak “kadın ve erkek olmak, doğal ve doğuştan olarak adlandırılırken, kadınlık ve erkeklik ise toplumsallaşma süreci ile beraber kültürel bir yapılanmaya işaret etmektedir. Baştan biyolojik kabullerin karşısında yer alanlar için bir insanın dişil ve erilden çıkıp kadın ve erkeğe dönüşmesi biyolojiyle değil, tamamen toplumsal kültürel gelişmelerle ilgilidir. Toplumsal cinsiyet biyolojik ayırmadan çok daha öte ve geniştir. En net haliyle “toplumsal cinsiyet, bireyi kadınsı ya da erkeksi olarak karakterize eden psikososyal özelliklerdir.” (Bingöl, 2014, s. 108-109).

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi FEF Sosyoloji Bölümü. ycan@ohu.edu.tr

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji ABD Yüksek Lisans Öğrencisi
ozzgee80@gmail.com

2. ŞİDDET NEDİR VE NASIL ORTAYA ÇIKAR?

Şiddet sözcüğü dilimize Arapçadan giren bir sözcüktür. “Peklik”, “sertlik”, “sıkılık” anlamları vardır. Anlamı bu haliyle, İngilizce ve Almanca’daki karşılıklarından bazı farklarla ayrılır. Örneğin İngilizce violence sözcüğü Latince violentus ve violare’den gelmektedir. Cebri, kuvvetli, hiddetli, sert, zorlu, taşkın anlamlarına gelen ilki Wade’e göre “bir şeyin yapılma tarzını” vurgularken, diğeri yani violare, incitmek, zarar vermek, bozmak, lekelemek, tecavüz etmek, zorlamak, çiğnemek, ihlal etmek anlamlarına gelip “yapılan şeyi” vurgular (Dursun, 2011, s.3). Şiddet, bireylerin bedensel ve ruhsal açıdan zarar görmesine, yaralanmasına ve sakat kalmasına neden olan bireysel ve toplu hareketlerin tamamıdır (Adak, 2012, s. 177).

Şiddetin çeşitli tanımlarında karşılaşılan ortak öğeler şunlardır: Kişinin canını acıtmak, yaralamak, öldürmek, mala zarar vermek amacıyla güç kullanmak; yasaya aykırı fiziki güç kullanmak; yasaya aykırı bir hedefe varmak için şiddet kullanmak ya da şiddet kullanma tehdidinde bulunmak; genelde kabul gören yasa ve ahlak ilkelerine aykırı biçimde fiziksel yok etme, gereksiz yere kırma, yok etme eylemleri; toplumsal ilişkilerde kabul edilebilirlik sınırlarını aşan zorlama eylemidir (Özerkmen, Gölbaşı, 2010, s. 24).

Şiddet olgusunu yaratan nedenler ya da şiddetin kaynakları;

- ✓ Dogmatizm
- ✓ Farklı ve karşıt fikirlere paranoyakça yaklaşım
- ✓ Demokrasinin iktidarlarca yozlaştırılması
- ✓ Demokrasinin muhalefetçe yozlaştırılması
- ✓ Güven bunalımı
- ✓ Partilere ve politikacılara karşı duyulan genel güvensizlik
- ✓ Genel bir değer ve kültür bunalımının varlığı
- ✓ Türkiye’de sosyal kontrolün (toplumsal denetimin) gittikçe gücünü yitirmekte oluşu
- ✓ Siyasal olarak mevcut yapının sorun çözücü ve adil olduğuna ilişkin inançsızlık
- ✓ Tepeden inmece siyasal gelenek
- ✓ Dış örneklerin özendiriciliği
- ✓ Dış ülkelerin desteği
- ✓ Toplumsal ve ekonomik sıkıntılar
- ✓ Toplumsal-psikolojik öğeler
- ✓ Psikolojik öğeler
- ✓ Eğitime ilişkin öğeler
- ✓ Basına ve televizyona ilişkin öğeler (Özerkmen, Gölbaşı, 2010, s. 31-34).

2.1. Fiziksel Şiddet

Fiziksel şiddet, bedensel güce dayanan şiddettir. Fiziksel şiddet, “insanların” bedensel bütünlüğüne karşı dışarıdan yöneltilen, sert ve acı verici bir eylemdir. Fiziksel şiddet daha çok kendisini tokat atmak, dövme, tekmelemek, saçını çekmek, itmek, yumruklamak, kol kıvrırmak, odaya-eve kilitlemek, bir yerini kırmak, silah, kesici-delici bir alet ya da kezzap gibi kimyasal bir madde ile yaralamak, yakmak veya öldürmek, gerektiği halde tedavi olmasına engel olmak şeklindeki eylemlerde kendisini gösterir (Taşdemir Afşar, 2015, 727).

Fiziksel şiddet, şiddetin en sık ve görünür biçimidir. Fiziksel şiddet, daha çok bedene yöneliktir ve bedensel güce dayalıdır. Kontrol etmeyi, acı ve korku yaşatacak istekleri gerçekleştirmeyi hedefler. Bu şiddet türünün, hafif yaralanmalara neden olan eylemlerden cinayete kadar geniş bir yelpazede gerçekleşebildiği görülmektedir (Akkaş, Uyanık, 2016, s. 38).

2.2. Cinsel Şiddet

Cinsel şiddet, birine istemediği riskli ve utanç verici bir cinsel ilişkiye zorlamak cinsel şiddet olarak tanımlanmaktadır (Taşdemir Afşar, 2015, 728). Cinsel şiddetin birçok türü vardır. Kocasının kadına zorla cinsellik uygulaması, iş yerlerinde kadınlara karşı yöneltilen cinsel tacizler, çocuklara yapılan cinsel istismarlar, herhangi bir iletişim aracı tarafından gönderilen cinsel içerikli mesajlar vb. gibi birçok cinsellik içeren davranışlar cinsel şiddet kapsamına girmektedir.

Genellikle fiziksel şiddetle beraber görülen cinsel şiddetin temelinde de geleneksel kadınlık ve erkeklik rolleri yatmaktadır. Toplumda mahrem bir alan, bir tabu olarak görülen cinsel şiddet çoğu zaman gizlenen, bu nedenle de tespiti oldukça güç bir olgudur. Cinsel şiddetin buna maruz kalan bir kadının üzerinde konuşmakta en çok zorlandığı şiddet türü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Akkaş, Uyanık, 2016, s. 39).

2.3. Psikolojik Şiddet

Fiziksel bir eylem uygulamaksızın kişinin ruh sağlığını bozucu davranışlarda bulunma psikolojik şiddet olarak adlandırılmaktadır. Kocasını ya da herhangi bir aile üyesi tarafından aşağılanma, azarlanma, alay

edilme, konuşurken sözünün kesilmesi ya da herhangi söz hakkının olmaması kadını psikolojik olarak etkilemektedir ve bazen çeşitli travmalarla kalıcı hastalıklara neden olabilmektedir.

Burks psikolojik şiddetin kadınlar üzerindeki etkilerini şu şekilde özetlemektedir:

- ✓ Kadının kendisine olan saygısında, kendisine verdiği değerinde ve öz yeterlilik değerlerinde azalma.
- ✓ Herhangi bir sorumluluk almada görülen isteksizlik
- ✓ Duygusal ilişkilerde zorluk
- ✓ Diğer bireylerle kurduğu ilişkilerde sorunlar yaşama
- ✓ Kişilik gelişimi ile ilgili sıkıntılar
- ✓ Kendini yetersiz ve beceriksiz hissetme
- ✓ İntihar düşüncesi ve hayali
- ✓ Değersiz olduğuna yönelik mesajları içselleştirmesi nedeniyle bedeniyle ilgili yanlış düşünceler
- ✓ Kendine bilerek fiziksel zarar verme ve yaralama eğiliminde artış
- ✓ Strese dayalı fiziksel şikâyetler (Akkaş, Uyanık, 2016, s. 38-39).

Psikolojik şiddetin etkileri çoğunlukla gözle görülür olmadığı için hafife alınır, ama bu tür şiddet kişide ağır yaralar açabilir. Psikolojik şiddet görenlerde sürekli korku içinde yaşamak, kendini değersiz hissetmek, depresyon, intihar eğilimi, bağımlılık, utanç ve suçluluk duygusu, uyku ve beslenme bozuklukları, sosyal ilişkilerin bozulması gibi duygusal/psikolojik rahatsızlıklar görülebilir (<http://www.kadinininsanhaklari.org/kadinin-insan-haklari/yasalardaki-haklarimiz/siddet-goren-kadin-ne-yapabilir/kadina-karsi-siddet-ve-siddet-turleri/>).

3. TÜRKİYE'DE KADINA YÖNELİK ŞİDDET

Kadına yönelik şiddet ilk kez 1993 yılında Birleşmiş Milletler Kadına Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge'de tanımlanmıştır. Bildirgede kadınlara yönelik şiddet, “ister kamusal ister özel hayatta olsun bu tür eylemlerle tehdit etme, zorlama veya özgürlükten keyfi olarak yoksun bırakma dahil olmak üzere, kadınlara fiziksel, cinsel veya psikolojik zarar veya acı verme sonucu doğuran veya bu sonucu doğurması muhtemel olan, cinsiyete dayalı her türlü şiddet eylemi” olarak tanımlanmıştır (Karal, Aydemir, 2012, s. 21).

Türkiye’de de kadına yönelik şiddet münferit olaylar olmaktan uzak, en önemli toplumsal sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Şiddet uygulamaları bakımından çeşitlilik göstermektedir. Kadın üzerinde yarattığı tahrip edici sonuçları bakımından özellikle fiziksel ve cinsel şiddet en başta kabul edilemez düzeydedir (Karal, Aydemir, 2012, s. 24).

İslam dininde de şiddet uygun görülmeyen bir davranıştır. Ancak Türkiye’de günümüzde “Kızını dövmeleyen dizini döver.”, “Dabak, sevdiği gönü yerden yere vurmuş.” gibi sözlerin arkasına sığınarak şiddet uygulayanlar mevcuttur. Şiddet uygulayanlar yargı karşısına çıktıklarında küçücük mazeretler sunduklarında bile cezalarında indirim uygulanmaktadır. Toplumdaki ceza oranı bu derece düşürüldüğünde şiddet oranı gün geçtikçe artmaktadır. Şiddetin medya üzerinden gösteriminin de şiddet oranlarının artmasındaki konumu yadsınamayacak derecede çoktur. Medyada şiddet olayları gösterildikçe şiddetin azalması gerekirken aksine daha da artmaktadır. Çünkü televizyonda, sosyal medyada şiddet olaylarını görenler “Onlar yapabiliyorsa bende yaparım.” düşüncesine kapılmaktadırlar. Şiddetin eğitimle olan ilişkisine bakıldığında ise yapılan araştırmalarda beklenenin aksine eğitilmiş erkeklerin daha fazla şiddet uyguladığı ve eğitilmiş kadınların daha çok şiddete maruz kaldıkları görülmüştür.

Türkiye’de de kadın hareketi kadına karşı şiddete bir başkaldırı olarak gelişmiştir. 1987’de “kadının sırtını sopasız, karnını sıpasız bırakmamak gerek” atasözüne atıfla eşinden dayak yiyen hamile bir kadının açtığı boşanma davasını reddeden Çankırı’da bir yargıca kadınların açtıkları manevi tazminat davasından bugüne hareketin itici gücü kadınların aile içi şiddete isyanı olmuştur (Altınay, Arat, 2007, s. 17).

Kadınların ifadesine göre şiddet türlerini araştıran bir çalışmada kadınların %96,3’ü dayak atma, %57,4’ü aşağılayıcı sözler söyleme, %50’si parasının elinden alınması, %39,5’i çalışmasının yasaklanması, %39,5’i harçlık vermemek ya da kısıtlanmak %35’i aile geliri konusunda bilgisiz bırakmak, %70,4’ü istemediği cinsel davranışa zorlamayı ve %64,2’si sık sık kıskançlık nedeniyle kavga çıkarılmasını şiddet olarak tanımlamıştır (Can Gürkan, Coşar, s. 127). Araştırma sonucu ortaya çıkan verilere bakıldığında Türkiye’de kadınların yarısından fazlasının şiddet türlerinden en az birine maruz kaldığı görülmektedir. Kadınlar en çok şiddeti yakınları tarafından görmektedirler: baba, koca, akraba gibi. Kadınlara uygulanan şiddet sonucu kadınlarda kısa süreli veya kalıcı rahatsızlıklar meydana gelebilmektedir.

Batı’da yükselen ikinci dalga feminizmin etkileri, 1980 askeri darbesiyle sol ideolojinin siyasal hegemonyasının sarsılması ve ortaya boş bir ideolojik alanın çıkması, kadın hareketinin güçlenmesine katkıda bulunmuştu. 1980 başlarında İstanbul ve Ankara’da küçük gruplar halinde bilinç yükseltme toplantıları yapan kadınlar, 1990 sonrası şiddete karşı kurumsallaşmayı yoğunlaştıran ve etkin kadın

lobilerini mümkün kılan bir Türkiye’de Kadına Yönelik şiddet dayanışma sürecine girdiler. İlk yaygın kampanya Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin fiilen uygulanması için 1986'da yürütülen imza kampanyasıydı (Altınay, Arat, 2007, s. 17-18).

4. KADINA YÖNELİK ŞİDDETİN EKONOMİK NEDENLERİ

Kadınlar, her dönem ve toplumda çeşitli çalışma biçimleri ile üretim faaliyetleri içerisinde yer almaktadırlar. Kadınların çalışma biçimlerindeki çeşitlilik, çalışma kavramına erkekler ve kadınlar açısından farklı bir anlam ve içerik yüklemektedir. Kadınların “çalışma”sının sadece ekonomik olarak üretken faaliyetlerden oluşmaması, çalışma yaşamına katılımı ve çalışma koşullarını kadın ve erkek için farklı özelliğe büründürmektedir (Özçatal, 2011, s. 22).

Kadının ev içinde gerçekleştirdiği iktisadi faaliyetler, piyasa dışı faaliyet olarak kabul edilmektedir. Piyasa dışı olarak kabul edilen ev içi işler çoğu zaman ücrete tabi olmadan yapılmaktadır. Kadın fiziksel ve zihinsel olarak yoğun çaba gerektiren bu işler karşılığında herhangi bir gelir elde edememektedir. Kadının ev içi üretimi toplumsal ilişkilerin ona yüklediği bir rol olmasına rağmen, yapılan ev işleri kadın olmanın bir doğal sonucu olarak görülmekte ve bu durumda kadının emeğini görünmez kılmaktadır. Dolayısıyla bu durum, kadının emeğinin önemsiz ve ikincil emek olmasına yol açmaktadır (Ataklı Yavuz, 2016, s. 83).

Peki kadının çalışma hayatına girmesi yani kapitalizmin birer üyesi olması ve sonucunda da ekonomik şiddete maruz kalması nasıl gerçekleşmiştir? Osmanlı döneminde çalışma hayatına atılan ilk kadınlara örnek verilecek olunursa:

✓ *Naciye Suman*: I. Dünya Savaşı’nda eşinin cepheye gitmesiyle birlikte evinin geçimini sağlamak zorunda kalan Naciye Suman, ilk profesyonel Müslüman kadın fotoğrafçısıdır. “Türk Hanımlar Fotoğrafhanesi” adıyla fotoğrafçı açmıştır ve evinin geçimini sağlamıştır. Bu stüdyo ile sadece kadınlara hizmet etmiştir.

✓ *Feride Şevket Hanım*: İlk Türk Müslüman kadın bankacıdır. İlk kadın bankacının işe başlaması daha eskilere dayansa da hem Türk hem de Müslüman bir kadının işe başlaması 1921 yılındadır. Müslüman hanımlara hizmet vermiştir.

✓ *Afife Jale*: Sahneye çıkan ilk Türk kadın oyuncudur. Hüseyin Suat’ın “Yamalar” adlı oyununda ilk kez sahneye çıkmıştır. İkinci kez sahneye çıkmasıyla tutuklanmaya çalışılmıştır.

✓ *Mihri Müşfik Hanım*: Türkiye’de çağdaş resim çalışmalarını ilk başlatan kadın ressam olarak tanınan Mihri Müşfik Hanım, kız öğrencilerin gittiği bir Güzel Sanatlar Akademisi’nin yöneticisi olmuştur.

✓ *Arife Hanım*: İlk kadın dergi sahibi olan Arife Hanım, 1884 yılında Şukûfezar dergisini yayınlamıştır. Kadrosunun da kadınlardan oluştuğu derginin ilk sayısında; “Biz saçı uzun, akli kısa denilerek erkeklerin alaycı gülüşlerine hedef olan bir tayfayız. Erkekliği kadınlığa, kadınlığı erkekliğe tercih etmeyerek bunun aksini ispat etmeye çalışacağız.” yazısı yayımlanmıştır (<http://dergipark.gov.tr/uploads/files/4d53/3a73/0e3c/572f7df1cee3c.pdf>).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Türk kadınlarının çalışma alanına girmeleri Osmanlı Devleti zamanında olmuştur. Erkeklerin savaşa gitmeleriyle birlikte fabrikalarda işçi açıkları meydana gelmiştir. Fabrikatörler bu işçi açıklarını kapatabilmek amacıyla kadın işçilere başvurmak durumunda kalmışlardır. Kadınlar işçi olarak erkek işçilerin yerlerine çalıştırılmışlardır. Ancak kadınların fabrikada çalışma süreleri erkek işçilerin savaştan dönmeleri ile sona ermiştir. Kadınlar bu şekilde çalışma hayatına atılması kapitalimin ürünü haline gelmelerine neden olmuştur. Yani artık çalışma hayatında hem erkekler hem de kadınlar kapitalizme bağımlı hale gelmişlerdir.

Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte kadınlara verilen haklar daha da artmıştır ve kadınlar hem sosyal hem de siyasal hayatta söz sahibi olmaya başlamışlardır. Kadınlara verilen haklarla birlikte kadınlar kendilerine güven duymaya başlamışlardır. Kadın haklarını korumak amacıyla feminist hareketler ortaya çıkmıştır.

Kadınların çalışma hayatına girmesi sonucu aile yaşantılarında da söz hakları artmıştır. Geçmişte herhangi bir maddi kaynağı ve güvencesi olmayan kadınlar aile içinde kendilerini ezilmiş konumda görüyorlardı ve ezilmiş konumu kabulleniyorlardı. Çalışma hayatıyla birlikte maddi bir güç elde eden kadınlar ezilmişlik kabuğundan çıkarak yeniden doğmuşlardır. Çalışma hayatıyla birlikte ev işlerini de yapmak zorunda olan kadınlar iki tarafı da aynı anda geçindirmek zorunda kalmışlardır. Çalıştığı işi, evi, erkeği, çocukları, akrabaları vb. birçok ortamı bir arada yönetmek durumunda kalmışlardır. İş yaşamıyla birlikte para kazanmaya başlayan kadın ekonomik gücü de elinde bulundurmaya başlamıştır. Kadının ekonomik gücü elinde bulundurmasının iyi yönleri saymakla bitirilemez. Ancak bu gücün birden fazla kötü yönü de vardır. Örneğin; evi, eşi ve çocuklarıyla çok fazla ilgilenemez olan kadın kendini baskı altında hissetmeye başlayacaktır. İşte yeterince yorulsa bile eve geldiğinde yapması gereken (yemek, bulaşık, çamaşır, çocukla ve eşle ilgilenme gibi) işler vardır.

Geçmişten günümüze kadınların çoğu çalışma yaşamlarında yüksek konumlara gelememektedirler. Ülkemizde mecliste çalışan kadın bakan ya da milletvekili sayısı çok azdır. Mecliste çalışan kadın üyelere baktığımız zaman da kendilerinden erkek gibi olmaları beklenmektedir. Başka bir örnek verilecek olunursa; şirketlerde ya da resmi iş yerlerinde çalışan müdürlere bakıldığında yarım fazlasının erkek olduğu, müdür yardımcılarının ise kadın olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ise iş yerlerinde kadınların yükselmesine engel olan ‘cam tavan’dır.

Kadın işgücü ile ilgili yapılan çoğu araştırmada ustabaşı konumunda olan kadın sayısının azlığı belirtilmektedir. Bunun nedeni işyerinde erkeklerin, kadınlar tarafından denetlenmeyi kabul etmemeleri ve işyerlerinde var olan ataerkil ilişkilerdir. Bu ataerkil ilişkiler kadını işyerlerinde denetleyen değil, denetlenen konumda tutmaktadır. Bu nedenle örnekte yer alan 298 kadın arasında sadece bir kişi ustabaşı olarak çalışmaktadır (Özçatal, 2011, s. 29).

5. KADINA YÖNELİK ŞİDDETİN KÜLTÜREL NEDENLERİ

Kültürün sebep olduğu, kültürden kaynaklanan şiddet türüne kültürel-normatif şiddet adı verilir. İnsan doğumla başlayan kültür alış-verişlerinde “doğru-yanlış” ya da “haklı-haksız” gibi değerleri ve bu değerlerden yararlanarak çevresinde gerçekleşen olaylarda teşhis koymak, talepte bulunmak, yargılamak gibi davranışlarda bulunmaktadır (Saraç, s. 2).

Bazı kültürel normlar ve bunlara bağlı uygulamalar kadınların konumlarını iyileştirmekte ve mevcut konumlarını güçlendirmekte iken, diğer bazı örf-adetler, dini metinleri yorumlayanların ve kendisine ilahiyat profesörü ya da ilahiyatçı(!) denen kişilerin yapmış olduğu yorumlar ve sahip olunan örf-adetler toplumda toplumumuzda kültürü oluşturan temel dinamiklerdir. Bunlardan ilki olan dini metin yorumları bazı kesimler tarafından metin üzerinden lâfzî olarak yapılmakta ve de bunun dışında yorum genellikle yapılmamakta ve yapılan yorumlar da kadınların aleyhine yapılmaktadır (Saraç, s. 5).

Dinlere gönderilen kitaplarda kadına dair yazılanlara bakılacak olunursa;

Tevrat’ta en çok dikkati çeken yaratılış kıssasında Havva’ya yüklenen cadı kadın rolüdür. Adeta tüm insanlığın mahvından Havva sorumlu tutulmakta ve Havva günah keçisi ilan edilmektedir. insanoğlu tarafından işlenmiş ve işlenecek tüm günahlar Tevrat’taki yaratılış kıssasındaki ifadeler baz alınarak Hz. Havva’ya yüklenmiş ve Hz. Havva tüm insanlık tarihinin en kötü insanı ilan edilmiştir. Hz. Havva kötü ilan edilince dolaylı olarak da tüm kadınlık âlemi kötü ilan edilmiş ve İbrani gelenek neredeyse tüm insanlık tarihine ya da tüm ataerkil tarihe hâkim olarak kadının mahkum edilmesine neden olmuştur (Öztürk, 2014, s. 21-22).

Matta, Markos, Luka ve Yuhanna’dan oluşan dört İncil’in kadınla ilgili metinlerinin, Tevrat’ın kadınla ilgili metinlerine oranla daha ılımlı olduğu görülmektedir. Yeni Ahit zamanında kadınlar, erkeklerle daha eşit bir düzlem içinde hareket etmişlerdir. John Mark’ın annesinin evi ilk Hıristiyanların toplanma yeri olmuştur. Sonradan kiliseyi oluşturan Hıristiyan gruplar, Hıristiyanlık’ta kadın erkek ayrımı olmadığını fark etmişlerdir. İsa, ince kavrayışıyla ve sempatik yardımlarıyla kadınları onurlandırmıştır. Aziz Paul, evliliği Hıristiyanların kiliseyle arasındaki ilişkinin bir sembolü yaptı. Kadınlar, erken dönem kilisesinde, papaz yardımcıları, öğretmenler, havarilerin dost çalışanları, yardımsever ev hanımları ve kutsanmış iş kadınları olarak çalışmışlardır (Öztürk, 2014, s. 23).

Bir toplumun kültürü gelenek-göreneklerden, töreden, toplumun yaşayış biçiminden oluşmaktadır. Kültürün bireylere dayatmış olduğu birtakım normlara bireyler uymadığı zaman toplumdan dışlanmaktadır. Toplumdan en çok dışlanan bireyler ise törelere uymayanlardır.

Töre, Türkiye’de en çok Doğu bölgelerinde görülmektedir. Töreleri uygulayanlar daha çok erkekler, uygulanan kesim ise daha çok kadınlardır. Buna örnek olarak küçük yaşta çocukların evlendirilmesi verilebilir. Kız çocukları okula gönderilmek yerine hukuken yasak olmasına rağmen küçük yaşta evlendirilmektedirler. Kız çocuklarını küçük yaşta evlendirerek onların kaçması engellenmeye çalışılmakta, eğitim hakları ellerinden alınmakta, bu şekilde namuslarının korunması sağlanmaktadır. Ancak kız çocuklarına uygulanan bu töre kültürel şiddeti oluşturmaktadır.

Şiddet toplumsal ve çok geniş kapsamlı bir olgudur. Gün geçtikçe de toplumsal yaşamda artmakta ve artmaya da devam etmektedir. Şiddetin bulunduğu alanlar sadece aile içerisinde değildir. Şiddet sokakta, okulda, iş yerlerinde ve bunların dışında birçok kamusal- kamusal olmayan alanlarda bulunmaktadır. Şiddet olgusunun bulunmadığı alan yok denecek kadar azdır. Yaşlı, çocuk, kardeş, erkek, kadın şiddeti olarak kesimlere ayrılmaktadır. Ancak bu ayrımların içinden en çok şiddet uygulanan kesim kadınlardır. Kadınlar ataerkil toplum yapısı nedeniyle ev-içi alanla özdeşleştirilmektedir. Bundan dolayı ev denildiğinde ilk akla gelen argüman kadın olmaktadır.

Araştırma sonucunda da kadınların birçoğunun ekonomik ve kültürel nedenlerle şiddete maruz kaldığı görülmektedir. Ekonomik yönden şiddete maruz kalan çoğu kadının aile üyeleri ve eşleri tarafından çalışma özgürlükleri kısıtlanmaktadır. Çalışmasına izin verilen kadınların birçoğu da iş yerlerinde sözlü veya fiziksel

taciz görmektedirler. Bu ve bunun gibi tacizlerin ve şiddetlerin önüne geçilebilmesi için kadına yönelik şiddet konusuyla ilgili araştırmalar arttırılmalı, konuyla ilgili önlemler alınmalı, insanlar bilinçlendirilmeli, kadınların iş hayatında yükselebilmesi sağlanmalıdır. Şiddetin kültürel nedenlerinden ortaya çıkan töre ve erkeği ıskalayan namus olaylarında kadına yönelik yaptırımların azaltılması ve kadınların nefsi müdafaa yapabilmelerine izin verilmesi gerekmektedir. Dini kitapları yanlış yorumlayan din adamları da bilinçlendirilmelidir.

KAYNAKÇA:

- Adak, N. (Ed.). (2012). *Değişen toplumda değişen aile sosyolojik tartışmalar*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Akkaş, İ., Uyanık, Z. (2016), Kadına Yönelik Şiddet, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 6(1), 32-42.
- Altınay, A., Arat, Y. (2007), *Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet*, İstanbul: Punto Baskı Çözümleri.
- Ataklı Yavuz, R. (2016), Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Ekseninde Kadın İstihdamı ve Ekonomik Şiddet, *Journal of Life Economic*, 3(3), 77-100.
- Aydın, M. (Ed.). (2013). *Sistematik aile sosyolojisi*. Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları.
- Bingöl, O. (2014), Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Türkiye’de Kadınlık, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(1), 108-114.
- Can Gürkan, Ö., Coşar, F. ‘‘Ekonomik şiddetin kadın yaşamındaki etkileri’’. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/234442> adresinden 30 Mayıs 2018 tarihinde erişilmiştir.
- Canatan, K. Yıldırım, E. (2011). *Aile sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Demren, Ç., *Erkeklik, Ataerkillik ve İktidar İlişkileri*, 14 Mayıs 2018 tarihinde https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30908306/erkeklik_ataerklik.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1535487012&Signature=2nRqHaotyUTjuYII6LFzZ7nuRMY%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DERkeklik_ataerkillik_ve_iktidar_iliskile.pdf adresinden alındı.
- Dursun, Y. (2011), Şiddetin İzini Sürmek: Şiddet Nedir?, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (12), 1-18.
- Ecevit, Y., Karkıner, N. (2011), *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Elçi, E. (2011), Türkiye’de "Kadın Olmak" Söylemi: Kadınlarla Yapılmış Bir Söylem Çalışması, *Psikoloji Çalışmaları Dergisi*, 31, 1-28.
- Gürhan, N. (2010), Toplumsal Cinsiyet ve Din, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, (4), 58-80. Kadına Yönelik Şiddet ve Şiddet Türleri, 30 Mayıs 2018 tarihinde <http://www.kadinininsanhaklari.org/kadinin-insanhaklari/yasalardaki-haklarimiz/siddet-goren-kadin-ne-yapabilir/kadina-karsi-siddet-ve-siddet-turleri/> adresinden erişilmiştir. Karal, D., Aydemir E. (2012), *Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet*, Ankara: Uluslar arası Stratejik Araştırmalar Kurumu
- Michael S. Kimmel, ‘‘Homofobi Olarak Erkeklik: Toplumsal Cinsiyet Kimliğinin İnşasında Korku, Utanç ve Sessizlik’’ çev.: Mehmet Bozok, *Fe Dergi* 5, no. 2 (2013) 92-107.
- Özçatal, E. Ö. (2011), Ataerkillik, Toplumsal Cinsiyet ve Kadının Çalışma Yaşamına Katılımı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 21-39.
- Özerkmen, N., Gölbaşı, H. (2010), Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, (15), 23-37.
- Öztürk, E. (2014), Kur’an’ın Kadına Bakışı ve İslam Tarihinde Kadının Sosyal Statüsüne Genel Bir Bakış, *Harakani Dergisi*, 2, 17-34.
- Saraç, O. *Kadına karşı kültürel şiddet sebepleri ve önlenmesine dair çözüm yolları*. <http://www.umut.org.tr/userfiles/files/PDFler/Og%CC%86uzhan%20Sarac%CC%A7.pdf> adresinden 30 Mayıs 2018 tarihinde erişilmiştir.
- Subaşı, N., Akın, A., *Kadına Yönelik Şiddet; Nedenleri ve Sonuçları*, 10 Nisan 2018 tarihinde http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/kadina_yon_siddet.pdf adresinden alınmıştır.
- Taşdemir Afşar, S. (2015). *Türkiye’de şiddetin ‘‘Kadın Yüzü’’*. Sosyoloji Konferansları. no:52.
- Teberoğlu, H. (2004), Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Algısı Araştırması 2016, *HBV Dergisi*, (32), 1-8.
- Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Ve Kadın Algısı Araştırması 2016, 30 Mayıs 2018 tarihinde <http://www.khas.edu.tr/cms/kadin/dosyalar/files/Report%202016%20TR%20BAP.pdf> adresinden erişilmiştir.
- (16 Mayıs 2016). *Türk tarihinde çalışma hayatına atılan ilk iş kadınları*. <http://dergipark.gov.tr/uploads/files/4d53/3a73/0e3c/572f7df1cee3c.pdf> 6 Nisan 2018.

СУИЦИД - ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ НЕГІЗГІ ПРОБЛЕМАСЫ РЕТІНДЕ

PhD, Ә.Ғ.К. **Н.И.ЛӘПБАЕВА**
филол.Ғ.К., доцент **Қ.Т.АНАСОВА**

Түйіндеме:

Мақалада өзіне-өзі қол жұмсау әлеуметтік-психологиялық проблема ретінде қарастырылады. "Девиация" категориясына берілген анықтамаларға және девиацияның формаларына жан жақты талдау жасалған. Девиацияның алдын алудағы әлеуметтендіру процесінің роліне назар аударылған.

Resume

Тірек сөздер: девиация, тұлға, суицид, психология

SUICIDE - AS A MAJOR PROBLEM OF SOCIAL-HUMANITIES SCIENCES

Abstract:

In article suicide as a socially-psychological problem is considered. The all forms of deviation and the definitions of categories of "Deviation" were considered. Attention was paid to social processes of prophylactics of deviation.

Key words: devilization, personality, suicide, psychology

Қоғамдағы адамдар өте алуан түрлі. Біздің әрқайсымыздың өз өміріміз бар, өзіндік проблемаларымыз, қызығушылықтарымыз, алдағы күнге құрған жоспарларымыз бар. Десек те, біздің бәрімізді біріктіретін ортақ нәрсе де бар. Ол – бақытты болуға ұмтылу, бәріміз де бақытты болғымыз келеді. Бірақ, осы бақытты болудың жолдары, тәсілдері бар ма деген сұрақ әркімді мазалайтыны анық. Осыған байланысты біз бір-бірімізге түрлі ақыл-кеңестер береміз, мынаны былай істеу керек, оны солай жасау қажет, сонда дұрыс болады, сонда дұрыс жолмен жүресің т.б. сияқты. Бірақ, өзгенің ақылын тыңдауды көп адам ұната бермейді. Бұл жағдайда әсіресе жастар жағы басқаның ақыл-кеңесіне құлақ асуды жөн көрмейді. Осыдан келіп олар түрлі келеңсіз жағдайларға ұрынып жатады. Осындайда «өзің білмесең өзгенің ақылын тыңда» деген көнеден келе жатқан халық мәтелі еріксіз еске түсетіні анық. Теріс жолға түсушілік, соның ішінде нашакорлық, жезөкшелік, қылмыс жасау, өзіне-өзі қол жұмсау, ішімдікке салыну бүгінгі таңда біздің қоғамымызда, әсіресе жастар арасында белең алған, дабыл қақтырар құбылысқа айналып отыр. Осылардың ішінде, әсіресе өзіне-өзі қол жұмсау біздің қоғамымызда соңғы уақыттарда өте көбейіп кетті.

Бұл жоғарыда атап көрсеткендерді әлеуметтану ғылымында девиантты мінез-құлық деп атайды. Сондықтан ең алдымен девиантты мінез-құлық жөнінде қысқаша тоқтала кеткеніміз жөн болар. Әлеуметтану ғылымы әр түрлі әлеуметтік процестерді зерттеуде және оларды түсіндіруде көптеген жетістіктерге қол жеткізді. Сондай құбылыстардың бірі – осы девиантты мінез-құлық болып табылады. Девиантты мінез-құлық - қоғамда қалыптасқан әлеуметтік нормалар мен ережелерге сәйкес келмейтін мінез-құлық, яғни ауытқыған мінез-құлық болып табылады. Девиантты мінез-құлықтың түрлері өте көп: оқудан немесе еңбектен жалтару, үйден қашып кету, алкогольизм, суицид (өзіне-өзі қол жұмсау), қоғамға жат, жыныстық мінез-құлық, түрлі қылмыс жасау және т.б. Бұлардың қайсысын алып қарасақ та, біздің Қазақстан қоғамында өте өзекті мәселенің біріне айналып отыр. Сондықтан бұл мәселелерді ғылыми тұрғыдан қарастыру, оларды шешудің жолдарын анықтау, оның алдын-алу әлеуметтанушыларға, психологтарға, медицина саласының мамандарына, құқықтанушыларға және т.б. мамандарға үлкен міндет жүктейді.

Кез-келген қоғамның бүкіл өмірі дерлік ауытқушылықтың болуымен сипатталады. Әлеуметтік ауытқу, яғни, девиация кез-келген қоғамда немесе әлеуметтік жүйеде болады. Сондықтан мұндай ауытқулардың себептерін таба білу, олардың әр түрлі жағымсыз формаларын болдырмаудың жолдарын іздестіру қазіргі заманғы қоғамдағы әрбір адамға тән болуы тиіс.

Девиацияның себептерін, оның формалары мен салдарларын анықтау – қоғамға әлеуметтік бақылау жасау мен оны басқарудың маңызды құралы болып табылады.

Ауытқыған мінез-құлық проблемаларын анықтауда, оны зерттеп қарастыруда ең алдымен әлеуметтендіру процесіне басты назар аударған жөн.

Әлеуметтендіру – бұл мәдениеттің элементтерін, әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды меңгеру арқылы жеке адамның қоғамға, түрлі қауымдастықтарға бірігу процесі. Соның негізінде

тұлғаның әлеуметтік мәні бар белгілері қалыптасады. Осы процесс барысында сәбидің адамдық тұлғаға айналатыны белгілі.

Бірақ, осы әлеуметтендіру процесі әрдайым біз ойлағандай, табысты түрде жүзеге аса бермейді. Индивидтің әлеуметтендірілуінде әркез ауытқушылық орын алып отырады. Ауытқыған, сәтсіздікке ұшыраған әлеуметтендіру процесі девиантты мінез-құлықтың себептерінің бірі болып табылады. Дегенмен, ауытқудың кейбір формалары уақытша немесе кездейсоқ құбылыс түрінде (ауру, мас болу және т.б.) және де тіпті ұзаққа созылған, тұрақты жағдай түрінде де (дене кемістіктері, невроз, психоз сияқты) қалыпты жағдайда өткен әлеуметтендіру процесінде де ұшырасып жатады. Сондықтан ауытқыған мінез-құлықты мидың патологиясымен байланысты, аномальды мінез-құлықтан ажырата білу керек.

Жақын уақыттарға дейін «әлеуметтік ауытқу» термині біздің санамызда тек қана криминалды құбылыстармен – қылмыс жасаумен, маскүнемдікпен, нашакорлықпен, жезөкшелікпен және т.б. байланыстырылып келді. Бұл кездейсоқтық емес, өйткені бұлардың бәрі барлық жерде де, барлық кезде де өмір сүріп тұрған әлеуметтік нормалардан ауытқушылық болып есептеледі. Бірақ осыған байланысты бір сұрақ туындайды: тек осындай құбылыстарды ғана әлеуметтік ауытқу деп есептеу керек пе және девиация дегеніміздің өзі не?

Әлеуметтік ауытқу проблемасын криминология, құқықтық статистика, әлеуметтану және басқа ғылымдар зерттейді. Соның ішінде әлеуметтану ғылымы девиацияның барынша ортақ себептері мен салдарларын, оның әлеуметтік процестердің дамуына ықпалын анықтаумен айналысады, ұтымды түрде бақылау жасаудың жолдарын көрсетеді, экономикалық, әлеуметтік және саяси шаралардың көмегімен мұндай мінез-құлықтың алдын-алуға және оны болдырмауға мүмкіндік жасайды.

Девиация категориясын анықтай отырып, белгіленген нормалардан кері шегінудің бағыттары әр түрлі екендігін атап көрсету қажет. Бұл кері шегінулер пайдалы ауытқуларды да, сондай-ақ тәртіп бұзатын (дезорганизирующий) қылықтарды, әлеуметтік патологияны – яғни, барынша тұрақты, қоғам мен тұлға үшін қауіпті мінез-құлықты да қамтуы мүмкін. Сөйтіп, девиация (әлеуметтік ауытқу) дегеніміз – бұл белгілі бір қоғамда қалыптасқан нормаларға немесе мойындалған шаблондарға және мінез-құлық стандарттарына жауап бермейтін адамдардың, әлеуметтік топтардың қылықтары, жүріс-тұрыстары. Сондықтан, әлеуметтік нормалар деп белгілі бір қоғамдық жүйе үшін заңды болып табылатын құбылыстар мен процестердің сипаттамасын түсінген жөн.

Ауытқыған мінез-құлық тұжырымдамасының пайда болуы француз әлеуметтанушысы Э.Дюркгеймнің есімімен байланысты. Ол өзінің бүкіл қызметі барысында қоғамдағы реттілік пен ретсіздіктің себептерін айқындауға айрықша көңіл бөлді. Әлеуметтік интеграция қай кезде болады, яғни қоғамның мүшелері немесе әлеуметтік топтар ондағы өмір сүріп тұрған нормаларға ерекше мән бергенде, өздерінің өмірлерінде осы нормаларды басшылыққа алғанда әлеуметтік бірігу орын алады. Егер индивид жалпы (ортақ) нормаларды сақтағысы келмейтін болса, онда аномия пайда болады, яғни, бұл дегеніміз – қоғамның мүшелерінің айтарлықтай бөлігі өздеріне міндеттелетін нормалардың бар екендігі жөнінде біле тұрып, оларға бей-жай, қалай болса солай қарайтын қоғамның жай-күйі. Бұл жағдай қоғамның әлеуметтік құрылымының күрт өзгеруімен, мысалы, күтпеген жерден экономиканың өрлеуімен немесе оның дағдарысқа ұшырауымен байланысты орын алуы мүмкін.

Қазіргі жағдайларда ауытқыған мінез-құлықтың негізгі формаларына қылмыс жасауды, алкогольизмді, нашакорлықты, суицидті жатқызуға болады. Девиацияның осы атап көрсеткен әрбір формасының өзіндік ерекшеліктері бар. Осылардың ішінде қазіргі кезде біздің қоғамымызда жиі кездесетіндерінің бірі – **суицид**. Суицид - өзін-өзі өмірінен айыру ниеті, өзін-өзі өлтірудің жоғары тәуекелі. Ауытқыған мінез-құлықтың пассивті типтегі бұл формасы өмірдің шешілуі қиын немесе шешілмейтін мәселелерінен қашып құтылудың, өмірдің өзінен қашудың тәсілі болып табылады.

Әр түрлі тарихи кезеңдерде және әр түрлі қоғамдарда бұл құбылысқа түрліше баға берілді. Кейбір қоғамдарда өзін-өзі өлтіруді айыптады, діни көзқарас тұрғысынан алғанда, ол – үлкен күнә деп есептелді, тағы бір қоғамдарда ол белгілі-бір жағдайларда міндетті деп есептелді, мысалы, Үндістанда жесір қалған әйелдердің өзін-өзі өртеп жіберуі, яғни, сати дәстүрі. Нақты суицидтік актілерді бағалауда көп нәрсе оның себептері мен жағдайларына, тұлғаның ерекшеліктеріне байланысты болды.

Өзіне-өзі қол жұмсауға ғылыми талдау жасаудың негізгі үш бағыты бар. /1./ Өмірден саналы түрде кетуге ғылыми талдаудың объектісі ретінде бірінші болып назар аударғандар философтар болды. Философтар үшін өмір мен өлім мәселесі болмыстың маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Философтар өзіне-өзі қол жұмсау мәселесін өмірдің мәні, таңдау еркіндігі және т.б. сияқты басқа да философиялық проблемалармен байланыста қарастырды. Мәселен, антикалық дәуірдің

стоиктері өзіне-өзі қол жұмсаудың болуы мүмкіндігін адамның қиын өмір жағдайларының алдындағы жоғары таңдау көрінісі деп есептеді. Қазіргі заманғы мәдениеттің құбылысы ретінде өзіне-өзі қол жұмсауға ерекше назар аударған экзистенциальдық философияның өкілдері болды (мысалы, Альбер Камю)

Өзіне-өзі қол жұмсау феноменіне психологтар да аз көңіл бөлген жоқ. Олар өзін-өзі өлтіруге бейімділік қандай да бір психологиялық ауытқушылықтармен байланысты емес пе, сол жағына назар аударды. Бұл бағыттың шеңберінде З.Фрейдтің тұлғаның психосексуалдық дұрыс дамымауы туралы тұжырымдамасы кеңінен таралды.

Ал, өзіне-өзі қол жұмсауды зерттеудің үшінші, әлеуметтанулық тәсілінің негізін қалаған жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Э.Дюркгейм болатын. Философтар өзіне-өзі қол жұмсауды жеке дара деңгейде қарастырған болса, Дюркгейм аталмыш құбылысты бұлайша зерттеуден бас тарта отырып, ол суицидтің әлеуметтік детерминанттарына басты назар аударды, яғни, ол өзіне-өзі қол жұмсауды әлеуметтік феномен ретінде қарастырды. Дюркгейм психологиялық ауытқулары бар адамдардан мұндай әрекетті көп күтуге болатындығы жөніндегі постулатты да жоққа шығарған жоқ, дегенмен, бұл құбылыстың мәнін түсіндіретін негізгі факт ол емес екендігін мәлімдеді. Оның пікірі бойынша, мұнда ең маңызды болып табылатыны – қоғамның ықпалы. Ауытқыған мінез-құлықтың басқа да түрлері сияқты өзіне-өзі қол жұмсау да индивид пен тұлғаның өзара қарым-қатынасындағы терең қарама-қайшылықтарды айғақтайды. Қазіргі кезде өзіне-өзі қол жұмсау әлеуметтік-психологиялық проблема ретінде біздің қоғамымызды да қатты алаңдатуда.

XXI ғасырдың басында суицид проблемаларын зерттеуші ғалымдарға көп ықпал еткен нақ осы әлеуметтанулық тәсіл болды. Өзіне-өзі қол жұмсаудың ең кең таралған классификациясын ұсынған да Дюркгейм болды. Оның негізінде адамды өзін-өзі өлтіруге итермелейтін себепті көрсету – яғни әлеуметтанулық өлшем жатыр. Дюркгейм өзіне-өзі қол жұмсаудың *эгоистік*, *альтруистік*, *аномиялық* деп аталатын түрлерін бөліп көрсетті. Өзіне-өзі қол жұмсаудың эгоистік типі көбіне отбасылық проблемалармен байланысты. Мысалы, отбасында баланың болмауы салдарынан отбасылық жұп өздерінің бар ынтасын осы бір мұқтаждық пен қажеттілікке барынша аударып бастайды. Бұл индивидуализм адамның өзінің тілек-қалауларын оның айналасындағы адамдардың қажеттіліктерімен сәйкестендіруін тоқтатуына алып келеді. Сөйтіп, ол адам өзінің қалауы оны қанағаттандыруға деген мүмкіндіктермен сәйкес келмеген кезде өзін өлімнен бөліп тұратын шекаралардан өтіп кетеді.

Өзіне-өзі қол жұмсаудың альтруистік деп аталатын типі эгоистік типке толықтай қарама-қарсы тип болып табылады. Егер эгоистерде бәріне себепші болатын жоғары индивидуализм болса, ал альтруистік өзіне-өзі қол жұмсауда керісінше адам өзінің индивидуалдылығын жоғалтады, тұлға үстінен жоғары құндылықтар үшін оны құрбан етеді. Қандай да бір топтың бөлшегіне айнала отырып, бұл адам осы топтың талаптарына сөзсіз бағынады. Бұл ең алдымен салт-жоралық, әдет-ғұрыптық сипаты бар өзіне-өзі қол жұмсауға тән. Бұл тип өте ерте замандардағы архаикалық қоғамдарда кең таралды. Бірақ, қазіргі заманғы қоғамдарда да ұжымдық дәстүрлермен байланысты өзіне-өзі қол жұмсауларды кездестіруге болады. Мысалы, суға батып бара жатқан кемені тастап кетуден капитанның бас тартуы, күресте өзін-өзі құрбан ету (жапондық камикадзе) және т.б. Альтруистік өзін-өзі қол жұмсауға адамдарды күш-қуатының молдығы және құмарлығының күштілігі итермелейді.

Өзіне-өзі қол жұмсаудың аномиялық типінің негізінде қоғамдық дағдарыстар жатыр (саяси төңкерістер, экономикалық дағдарыстар және т.т.). Мұндай жағдайларда кез-келген адам өмірдің күтпеген өзгерістеріне бейімделе алмайды. Қоғамның шырқының бұзылуы адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастар тепе-теңдігінің бұзылуына алып келеді. Сөйтіп қандай да бір бағыт-бағдардың болмауы өзіне-өзі қол жұмсаудың санының өсуіне әкеп соқтырады.

Суицид қазіргі кезде көп дәрежеде жоғары дамыған елдерге тән болып отыр және қазіргі таңда оның санының өсу тенденциясы байқалады. Адамның суицидтік белсенділігі белгілі бір уақыт аралығымен байланысты. Айталық, көктем-жаз мезгілі – үдемелі кезең, күз-қыс мезгілі – мұндай белсенділіктің төмендеу кезеңі. Бұл кезеңдерді өз уақытысында Э. Дюркгейм атап көрсеткен болатын; сондай-ақ өзіне-өзі қол жұмсаудың санының артуы сейсенбіге сәйкес келсе, оның азаюы – сәрсенбі, бейсенбіге сәйкес келеді; ал аптаның соңы еркектер үшін қауіпті. Өзін-өзі өлтіруші еркектер мен әйелдердің ара салмағы «сәгі түскен» (удавшийся) өзіне-өзі қол жұмсау барысында шамамен 4:1-ді құраса, ал, оған әрекет қылуда бұл көрсеткіш 4:2-ні құрайды екен, яғни еркектердің суицидтік мінез-құлқы көбіне қайғылы жағдайға душар етіп отырады екен. /2/

Зерттеулердің көрсетіп отырғанындай, суицидтік мінез-құлыққа адамды жыныстық ерекшеліктері, жас мөлшері, отбасылық және әлеуметтік жағдайы сияқты сипаттамаларының ерекшелікті қисындасуы итермелейді. Өзіне-өзі қол жұмсау көбіне 55 жастан кейінгілер мен 20 жасқа дейінгілер арасында жиі ұшырасады. Қазіргі таңда тіпті 10-12 жастағы балалар да өздеріне өздері қол жұмсауда. Суицидтік мінез-құлық көбіне қалада, соның ішінде қоғамдық иерархияның жалғыз және түпкі полюстерінде жиі көрініс беретіндігін әлемдік тәжірибе айғақтап отыр. Қазіргі таңда өзіне-өзі қол жұмсаудың дәне басқа да әлеуметтік ауытқушылықтардың артуының себептері өте көп және алуан түрлі. Соның ішінде оның бір себебі әр түрлі әлеуметтік патологияның таралуымен байланысты. Сонымен қатар айта кеткен жөн, суицидтік мінез-құлықтың әлеуметтік ауытқудың басқа формаларымен де, мысалы, ішімдікке салынумен, нашакорлықпен де байланысы бар екендігі сөзсіз. Сондай-ақ, психикалық аурулардың көбеюі, халықтың генетикалық фондының нашарлауы да бұған үлкен әсерін тигізіп отыр.

Америкада өзіне-өзі қол жұмсауды «қара феномен» деп атайды. Бүкіләлемдік Денсаулық сақтау Ұйымының мәліметтері бойынша Қазақстан өзіне-өзі қол жұмсаудың саны бойынша бүгінгі таңда үшінші орынды иеленеді екен. Бүкіләлемдік Денсаулық сақтау Ұйымының келірген деректері бойынша жыл сайын әлемде бір миллионға жуық суицид орын алса, оның сегіз мыңы Қазақстанның үлесіне тиеді екен және олардың басым бөлігі еңбекке қабілетті жастағы адамдар екен. Егер дүниежүзінде әрбір 40 секунд сайын өзіне-өзі қол жұмсау орын алса, Қазақстанда әр сағат сайын осындай жағдай орын алады. /3/ Қоғамдағы қиын әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, баспананың қымбат болуы, жұмыссыздықтың көбеюі, қарызға белшеден бату - осының бәрі қазіргі таңда адамдарға кері әсерін тигізуде. Сондықтан кейбір адамдар осы ауыртпалықтардан шығудың оңай жолын іздейді. Қандай қиындықтар орын алса да, ең алдымен сабырлық керек. Барлық осындай жағдайларға қызуқандылықпен емес, байыппен қараған жөн. Бұл тұрғыдан алғанда көп нәрсе ұлттық тәрбиеге келіп тіреледі, яғни ұлттық тәрбие бала өмірге келгеннен кейін емес, керісінше, бала анасының құрсағында жатқанда басталуы керек. Ол үшін отбасылық өмірге үлкен дайындықпен келу керек. Соның ішінде, баланы өмірге әкелуге ерлі-зайыптылар алдын-ала даярлануы керек. Бұл жерде ең алдымен олар өздерінің денсаулығына көңіл бөлуі қажет. Жоғарыда атап көрсетілген жағымсыз жайттар көбіне сәбидің жүйке жүйесінің ақауларымен де байланысты болып келеді. Ал бұл ата-аналарға балаларының алдында үлкен жауапкершілік жүктейді. Содан соң бала өмірге келгеннен кейін оған берілетін тәрбие мен әлеуметтендіру процестерінің де алатын орны ерекше. Міне, көбіне балалар мен жастар арасында орын алып отырған өзіне-өзі қол жұмсау проблемасының себептері өте көп. Сондықтан, суицидпен күрес, оның алдын-алу әрбір қоғам мүшесінің міндеті болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. www.krugocvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/SAMOUBISTVO_SUL
2. Фролов С.С. Социология: курс лекций. М.: Гардарики, 1999. С. 35.
3. Жанабаев Бауыржан. Казахстан: одно самоубийство в час. // ZONA. KZ. 25 ноября. 2009.

TÜRK DÜŞÜNCESİNE NASIL BAKILMALI?

Dr. Öğr. Üyesi Bayram POLAT*

Özet:

Türk düşüncesi Türklerin tarih sahnesine ilk çıktığı günlerden itibaren varlığını devam ettiren bir düşüncedir. Bu düşünce çoğu düşünür tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Ancak bu değerlendirmelerin doğru bir değerlendirme olmadığı düşüncesindeyiz. Her ne kadar Türk düşüncesi İslam öncesi, İslami dönem ve modern dönem olarak sınıflandırılmış olsa da, Türk düşüncesine bütüncül bir açıdan yaklaşılması doğru olacaktır. Türklerin tarih boyunca ilişkiye girdikleri medeniyetlerin ve dinlerin bunda etkili olduğu bilinmektedir. Fakat asıl düşüncüyü oluşturan Türk milletinin kendisidir. Yani Türklerin kendi kültür ve medeniyetleri, dinleri ve yaşam tarzları Türk düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Bu çalışma literal bir çalışmadır. Türk tarihi, dini ve kültürel kaynaklara başvurularak belli başlı kaynaklardan faydalanılmıştır. Araştırmada Türk tarihi, Türk düşüncesi ve Türk dininden bahsedilerek Türk düşüncesinin ortaya çıkışı ve klasik sınıflandırmalardan bahsedilerek Türk düşüncesine farklı bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türk Düşüncesi, Türk Dini, Türk Tarihi, Türk Kültürü, Orhun Anıtları*

HOW SHOULD TURKISH THOUGHT BE CONSIDERED?**Abstract:**

Turkish thought is a thought that continues to exist from the days when Turks first came to the stage of history. This thought has been considered differently. However, we do not think that these evaluations are correct. Although Turkish thought is classified as pre-Islamic, Islamic and modern periods; Turkish thought is to be dealt with holistically. The history of the Turks is known to be influenced by the civilizations and religions they have entered into relations with. Yet, it is the Turkish nation itself that constitutes the Turkish thought. That is, the Turks' own culture and civilizations, their religions and lifestyles are the basis of Turkish thought. This study is a literal work. Turkish history, religion, and cultural resources have been applied and certain sources have been utilised. In this study, Turkish history, Turkish thought and Turkish religion have been mentioned and deemed worthy of a different understanding.

Keywords: Turkish thought, Turkish religion, Turkish history, Turkish culture, Orhun monuments

A. TÜRK TARİHİNE GENEL BAKIŞ

En eski ve devamlı topluluklardan biri olan Türkler, aşağı-yukarı 5000 yıllık bir maziye sahiptir. Bu zaman içerisinde Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmış büyük bir millettir. Türkler tarihin çeşitli dönemlerinde anavatanlarından değişik yerlere göç etmişlerdir. Bu göçler Türklerin kalabalık bir nüfusa sahip olduklarını göstermektedir. Bundan dolayı farklı coğrafyalarda, farklı isimler altında devletler kurarak dünya tarihinde önemli bir rol oynamışlardır. Dağınık halde yaşayan Türk toplumlarının birbirlerinden farklı gelişme yolları takip etmeleri, yeni iklimler, yeni yurtlar arayarak tarihlerini çeşitli bölgelerde yapmaları sebebiyle, Türk tarihini - diğer milletlerin tarihlerinin aksine olarak - belli bir zaman bütünlüğü içerisinde, bir bütün olarak değerlendirmek kolay olmamaktadır. Bu itibarla tarihin herhangi bir döneminde ayrı ayrı yerlerde çeşitli Türk toplumlarını, idare ve devletlerini görmek mümkün olduğundan, Türk Tarihi denilince, tek bir topluluğun belirli bir yerdeki tarihinden ziyade, Türk adı ve hususi adlar altında ve farklı hükümdar ailelerinin idaresinde görünmekle birlikte dili, dini, töresi, gelenek ve düşüncesiyle aynı "millî kültür" ün taşıyıcısı olan Türk toplumlarının çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu tarihlerin bütünü anlaşılmalıdır (Kafesoğlu, 1994: 41).

Türk Milleti'nin devlet olarak tarih sahnesine çıkması Büyük Hun İmparatorluğu ile olmuştur. Hunlar'ın tarih sahnesine çıkması hakkında farklı görüşler olmasına rağmen, siyasi birliğin kesin olarak sağlanması M.Ö. IV. yüzyıla tekabül etmektedir (Kafesoğlu, 1994: 58). Daha sonra, Hun İmparatorluğu, Avrupa Hun İmparatorluğu ve Doğu Hun İmparatorluğu olarak ikiye ayrılmıştır. M.S. IV. yüzyılda Tabgaçlar'ın, 535 yılında Göktürkler'in, daha sonraki dönemlerde ise Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmsahlılar, Osmanlılar vb. gibi birçok devletler kuran Türk Milleti'nin kurmuş olduğu bu devletlerden, tafsilatlı bir şekilde ayrı ayrı bahsetmemiz konumuz itibarıyla mümkün değildir. Bundan dolayı Türk Tarihi'ne genel olarak bakmaya ve düşünce hayatı üzerinde durmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla Hun,

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Fakültesi, bpolat51@hotmail.com

Göktürk, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti gibi sayısız devletler kuran Türk Milleti'nin tarihini genel olarak ele almayı, ayrı ayrı devletler olarak görülen devletleri birer hanedan olarak değerlendirmeyi ve bunların hepsine “millet”i esas alarak, “Türk Tarihi”(Atsız, 1980:7-14) olarak yaklaşmayı, bu sebeple de bu tarihi seyir içerisinde düşünce hayatını, Hunlardan günümüze kadar getirmek suretiyle, “Türk Düşünce Hayatı” olarak incelemenin doğru olacağı kanaatindeyiz. Kaldiki yeni bağımsızlığını kazanan Türk Devletleri Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Özerk Türk topluluklarında dikkate almak gerekmektedir.

B. KÜLTÜR VE MEDENİYET

Türklerde kültür ve medeniyetten bahsetmeden önce, kültür ve medeniyet kavramlarının mahiyeti üzerinde durarak kısaca tariflerini vermeye çalışalım. **Kültür** : Latince, “toprağı işlemek” anlamına gelen bu kelime, Batı dillerinden “yüksek umumi bilgi” olarak Türkçemize girmiştir. Ziya Gökalp'e göre kültür (hars), bir milletin dinî, ahlakî, hukukî, aklî (entellektüel), estetik, edebî, iktisadi ve bilimsel hayatlarının düzenli bir toplamıdır (Gökalp, 1987: 35-38; Gökalp, 1989: 7-11). **Medeniyet**: Milletler arası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtalarının bütünüdür (Kafesoğlu, 1994: 16). Medeniyet, milletler arasıdır ve ortaktır. Kaynağı ise kültürdür. Bu tariflerden sonra, Türklerde kültür ve medeniyetten bahsetmeye çalışalım. Türk kültür ve medeniyetinde at ve demir önemli yer tutar. Değişik ve geniş coğrafyalarda aynı anda veya farklı zamanlar silsilesi içerisinde farklı isimler altında devlet kuran Türk Milletinin hayatında uçsuz bucaksız bir coğrafya ve bu coğrafyada bir düzen ve sonsuzluk hakimdir. Bu sonsuz düzen ve hakimiyet, koskoca coğrafyada at ile ve buna ek olarak demirle sağlanmıştır. At, Türk düşüncesinde küçük veya büyük mekanlara mahkum olmayan bark'ın kurulmasında önemlidir. At, hız ve hareket demektir. Demir, hızın yanında gücü ve tabiata hakim olmayı, dolayısıyla tabiattaki varlıkları yönetme olgusunu gösterir. Atlı göçebe bozkır kültürünün temeli at ve demirdir (Cöhce, 1995) ve demiri ilk önce kendisinin daha sonra da insanlığın hizmetine sunan da Türk Milletidir. Bu sayede Türkler atlı-göçebe-bozkır kültürünün teşekkül edilmesinde ve gelişmesinde yerleşik (çiftçi-köylü) topluluklar üzerinde kolayca siyasi hakimiyet kurmaları bu sayede olmuştur.

Türklerde hareket ve hakimiyet ile buna bağlı olguların idrak edilmesi ve bu idrak dünyası içerisinde yapılanın düşünülmesi, düşünce bazında olanların da yapılması sonucunu doğurmuştur (Şahin, Basılmamış: 3). Yani Türkler, ilk önce pratik zekâlarının gereği olarak hareket ederek işlerini bir düzene sokmuşlardır. Dolayısıyla Türklerde, bugün spekülatif düşünce diyebileceğimiz bir düşünce şekli bulunmamıştır. Daha doğrusu onların bu şekilde bir düşünceye ulaşma fırsatları olmamıştır. Günlük hayatlarının tamamı pratik bir şekilde geçmektedir. Dolayısıyla ilk önce idrak edilen düşünceyi hemen fiiliyata geçirmişler (yapılan düşünülmüş), düşünce bazında oluşarı da (meydana çıkan fikirler) yapmışlardır. Türk her an ve her dakika harekete hazırdır. Kendisine yapılan bir baskın esnasında obanın savunulması veya düşmandan kaçmak için yapılan hazırlık süresi çok kısa bir zaman aralığında olup bitmektedir (Ögel, 1988:697-706). Bunlardan sonra Türk insan tipi üzerinde durmak yerinde olacaktır. Atlı, göçebe, bozkır kültürünü meydana getiren bizzat Türk Milleti'nin kendisidir (Cöhce, 1992: 1). İnsan, ilk önce fizyolojik ihtiyaçlarını (yeme, içme, örtünme) karşılamayı, emniyet ve güven ihtiyacı (can güvenliği, barınma) yani korunma yolları araması ve bundan dolayı toplumun teşkilatlanması fikri ve felsefesi, düşüncenin gelişmesi, sevgi ihtiyacı, şöhret bulma veya kendini topluma kabul ettirme, kendini gerçekleştirme dediğimiz manevi ihtiyaç (bilme, anlama) ihtiyaçlarını karşılaması ve bunun sonucu olarak da kültürün meydana çıktığını söylemek mümkündür (Kafesoğlu, 1994: 28-29). İşte daha önce de bahsettiğimiz gibi atlı-göçebe Türk boylarının hareketliliğini sembolleştiren de Alp'tir. Hücum motifine dayalı olan Alp Tipi, zaman ve hız kavramlarını (Türkdoğan, 1991: 27), gücü, kuvveti ve hakimiyeti temsil eder. Oğuz kağanın bayrağın güneş olması hız-hakimiyet, güç ve hareketin somut olarak ortaya çıkması demektir. Türk Alp Tipi'ni ise, yine Oğuz Kağan'ın bizzat kendisi temsil etmektedir. Diğer Türk Destanlarına da baktığımızda, rahat bir şekilde Alp tipinin plana çıkmış olduğunu görebiliriz.

C. TÜRKLERDE DÜŞÜNCE

Kültür ve medeniyetin özü tefekkür'dür. Türk Tefekkürü Tarihi, medeniyet tarihinin en önemli kısmını oluşturur. Bundan dolayı o, medeniyetin şuru ve bütün medeniyet tarihinin özü ve ruhudur. Bir taraftan teknik medeniyete, diğer taraftan ise, felsefe olması itibarıyla de, bütün medenî hayata aittir. Dolayısıyla tefekkür sadece bilim ve felsefeden ibaret değildir. Bu itibarla ilim ve felsefe, düşünce tarihinin ancak birer parçasıdır (Ülken, 1933: 3). Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk Milletinin, çeşitli millet ve devletlerle siyasî, ekonomik, askeri, iktisadi olarak ikili ilişkilere girdiği gibi, kültürel ve fikrî ilişkilere de girmesi mümkündür. Dolayısıyla çevresinde meydana gelen çeşitli düşüncelerden etkilenmiş ve bu milletlerin düşüncelerini de etkilemiştir. Doğu'da Çin düşüncesi, Batı'da Yunan düşüncesi, Güney'de Hint düşüncesinin meydana geldiğini bilmekteyiz. Bundan da anlaşılacağı üzere, bu milletlerin bulunduğu

coğrafyanın tam ortasında bulunan Türk Milleti'nin de kendisine ait bir düşüncesinin olmaması düşünülemez. Fakat bugün, bu döneme ait Türk düşüncesi hakkındaki verilerin yetersizliği sebebiyle henüz ispatlanabilmiş veya ortaya konulabilmiş değildir. Buna göre Türkler çevresindeki ortaya çıkmış olan düşüncelerin sadece taşıyıcılığını yapmamış, bizzat kendileri de düşüncelerini ortaya koymuşlar ve çevre kültürleri bu düşünceleriyle etkileri altına almışlardır (Gökalp, 1989: 36-46). Nihayet, Türklerin de bir düşüncesinin var olduğu, bunula birlikte düşündüklerini pratik hayatlarında tatbik ettiklerini görmekteyiz. Ancak tarihin ilk dönemlerinde Türkler filozof seviyesinde bir düşünür çıkaramamışlardır. Filozof düzeyinde kişilerin çıkmaması, Türk düşünce hayatının varlığı meselesini tartışma konusu haline getirmiştir. Her ne kadar ilk devirlerde Türkler arasından filozof seviyesinde insanlar çıkmamışsa da Türk Milletinin hayatı filozofçadır. Çünkü Türk "Alp Tipi" filozofça düşünmeyi gerektirir.

Türk Düşüncesinin Kaynakları

Düşüncenin dışarıya ifadesini dil sağlar. Yani dil, düşüncenin ifade biçimidir. Dil iki şekilde ortaya çıkar; yani dilin iki kaynağı vardır. Bunlardan birincisi sözlü kaynaklar, ikincisi ise yazılı kaynaklardır. Sözlü kaynakları destanlar ve mitolojiler teşkil etmektedir. Bunlar, masal veya hikaye şeklinde nesilden nesile anlatılır. Bir milletin tarih sahnesine çıkması, destanlaşma dönemiyle başlar. O dönemde halk şairlerinin milletin başına gelen bütün olayları terennüm etmeleri ve bunun sonucunda söylemiş oldukları sözlerin olaylar hakkında toplumun düşüncesini ortaya koyması bakımından çok önemlidir (Pekolcay, 1994:25-36). Destanlar, milletlerin din, fazilet ve millî kahramanlık maceralarının manzum hikayeleridir. Bu maceralar milletlerin tarihten önceki devirlerinde veya tarihlerinin kuruluş dönemlerinde başlar. Bazen tarih boyunca devam eder. Farsça "Dâstan" ve Türkçe 'de "Destan" şekline dönüşmüş olan, kahramanlarının arasında tanrılar, tanrıçalar, su köpüğünden, gün ışığından bir Bozkurt'un çocuğu veya karnından doğmuş mukaddes insanlar bulunan Türk Destanları ilk bakışta Türklerin hayal alemlerinin yansıtan masallar gibi görünse de dikkatle incelendiği zaman, bu masalların yapılarında Türk Milleti'nin kendisini, faziletlerini, fikir ve düşüncelerini, sanatlarını meydana getiren büyük medeniyet mirasının temel taşlarının bulurlar (Banarlı, 1983:1). Türk düşüncesinin kaynaklarından biri olan destanlarda, Türklerin Tanrı, insan ve evren hakkındaki fikirlerinin ve düşüncelerinin en güzel şekilde ifade edildiğini müşahade etmek mümkündür.

Yazılı kaynaklarımızı da "Bengü Taşlar" meydana getirmektedir. Bengü taşlar da Türk düşüncesini, kültürünü, sosyal hayatını ve dinini en güzel bir şekilde görebiliriz. Türk adının, Türk Milleti'nin isminin geçtiği ilk yazılı metinler Orhun Abideleridir. Bu abideler, taşlar üzerine yazılmış ilk Türk tarihidir. Türk devlet başkanının millete hesap vermesi, devletle milletin karşılıklı vazifeleri, Türk nizamının, töresinin, medeniyetinin, kültürünün, dininin ve Türk düşüncesinin en büyük belgesidir. Türk askeri dehasının ve gururunun büyük bir örneğidir. Türk içtimai hayatının yüce bir tablosu, Türk edebiyatının ilk ve mükemmel bir şaheseri, hitabet sanatının güzelliğini, milli istikameti aydınlatan bir ışık olan (Ergin, 1995: 7) Orhun Kitabeleri, Türk hakanlarının ilahi bir kudretle görev başına geldiklerini ve üst düzey bir devlet memuru statüsünde bulunduğunu (Kafesoğlu, 1994:236-245) halkına daima iyilik ve adaletle davrandığını bu kitabelerde görmekteyiz. Türk kozmogonisinin en güzel örnekleri yine buradadır. Bu yazıtlar, Türk düşünce hayatının bilimsel ilk kaynaklarıdır. Türklerin kendilerine ait bir düşüncesinden bahsedebilmesi için doğrudan bu kaynaklara bakmak yeterlidir.

Türk Düşüncesinin Kısımları

Türk düşüncesi, İslam öncesi, İslâmî ve batılılaşma (modernleşme) düşüncesi şeklinde üçe ayrılarak incelenmiştir (Ülken.1933).

1. İslam Öncesi Türk Düşüncesi

Bir düşünüş biçiminin üzerine kurulu olduğu temel konular Tanrı, Evren ve insandır. İnsan, akıl gücünün ve ona bağlı yardımcı güçlerin en verimli bir biçimde kullanılarak fikir ve fiil alanında hakikate ulaşmasının, fikir ve fiil alanında hakikat üzere olmasının doğal bir sonucu olarak, olgunlaşmakta ve mutluluğu elde etmektedir (Şahin, 1995: 3). Biz de bu düşünceden hareketle eski Türk düşüncesinde insan, tanrı ve evren konuları üzerinde duracağız.

Tanrı:Çeşitli milletler ve bunların meydana getirmiş oldukları düşünce sistemlerinde olduğu gibi, Türkler'de de bir Tanrı fikri bulunmaktadır. Türklerdeki Tanrı fikri, politeist karakter taşıyan dinlerdeki Tanrı anlayışı gibi değil; bizzat semâvî veya ilahi dinlerde bulunan "Semâvî Tanrı" şeklinde telakki edilmiştir. Bu telakkiden bahsedebilmek için de "hükümrânlık" fikrini hesaba katmak gerekmektedir(Güngör, 1984: 283). Tanrı, hakim ve güçlü bir yüce varlıktır. İnsanların hayatını düzenleyen ve etkileyen "Yüce Tanrı", "Gök Tanrı"dır. Eski Türk Dini denilen "Gök-Tanrı" veya "Yüce Tanrı" dininde Tanrı, bizzat Türk Milletini yok olmasın diye koruyan, hakan tayin edendir. Hakan, emir ve buyrukları Tanrı'dan alır. Bunun örneklerinin Orhun Kitabelerinde en güzel biçimde ve defalarca bulmak mümkündür. "Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk Milleti yok olmasın diye, millet olsun

diye, babam İleriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak”(Ergin,1995: 21, 35). “Tanrı lütfettiği için illiyi, ilsizleştirmiş, kağanlıyıkāğansızlaştırmış, düşmanı tâbi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş”(Ergin,1995: 22). Dikkat edilecek olursa, bu metinlerde Tanrı, lütfedici, ihsan edici olarak geçmektedir. Tanrı'nın sıfatları bunlarla da sınırlı olmayıp, âlim, güçlü, kudretli, kadir-i mutlak yaratıcı bir Tanrıdır (Kuzgun,1993: 58). Türklere ait materyallerden de anlaşılacağı üzere, yoktan var edici olan yaratıcı tanrıya inanılmaktadır. Buna göre Tanrının sıfatlarının şu şekilde sıralamak imkanı vardır: Tanrı, sonsuz bir hayata sahiptir, ezeli ve ebedidir. Tanrı her şeyi yaratır, yaşatır ve öldürür. Tanrı, üstün bir kudrete sahiptir, her şeye kadirdir. Tanrı insana güç, kuvvet ve zafer verir. O, kainatı yönetir ve insanın kaderine hakimdir. Tanrı irade ve kelam sahibidir. Tanrı her şeyi bilir, insana bilgiyi o verir. Tanrı esirgeyici ve koruyucudur. O, kulun duasını kabul edicidir. İnsan, Tanrının kuludur ve onun buyruğu altındadır. Onun emir ve yasaklarına uymakla yükümlüdür (Tanyu, 1980: 33; Kuzgun, 1993: 58)). Zikredilen bu sıfatlardan da anlaşılacağı üzere, “koruyup gözeten”, “yüksekteki yüce hakim”, “dünyaların ilahi yaratıcısı”, “güç ve kuvvet sahibi yarlıgayıcı” ve “ilahi efendi” olarak zikredilmektedir. Herşeyibilen ve gören “Gök-Tanrı”, kanunların yaratıcısı ve bekçisidir. Fakat o, herşeyi doğrudan doğruya düzenlemez, yeryüzünde vekilleri olan kağanlarla durumu idare eder (Güngör, 1984: 284-286). Dolayısıyla kağan (insan), yeryüzünde Tanrının vekilidir. Yani, ilahi düzenin teminatını, korunmasını sağlayan ilahi bir vazife ile görevlendirilmiş olan en yetkili bir memurdur.

Evren ve İnsan: Türk düşüncesinde, evren ve insan, Tanrı tarafından yaratılmışlardır. Gök-Tanrı, yeri ve göğü yaratmış ve alemin nizamını sağlamayı bizzat kendisi üstlenmiştir. Daha sonra insanoğlu yaratılmıştır. Yaratılmış olan evren ve insan hakkındaki düşünceler Türk düşüncesinin ilk yazılı kaynağı olarak kabul edilen Orhun Abidelerinde en güzel şekilde ifade edilmiştir. Buna göre, “Üze kök tengri asra yağız yirkılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğında üze eçümapam Bumin Kağan, İstemi Kağan olurmuş, olurupan Türk budunung ilin törüsintutabirmiş, itibirmiş”(Ergin, 1995: 67,77). Buna göre her şeyi yaratan, kadir-i mutlak olan yaratıcı Tanrı, Türk Milletinin ilini ve töresini koruyan ve düzene koyandır (Ergin, 1995: 24). Ayrıca kitabelerin genelinden de anlaşılacağı üzere, Türk Milletinin genel karakterini temsil eden Alp tipi dikkatimizi çekmektedir. Bu da Tanrının vekili olan insanın Türk düşüncesindeki ortaya konuluş biçimi olsa gerektir. Herkes tarafından saygı duyulan Gök-Tanrı karşısında bütün insanlar eşittir. Din adamı olan Kam ise, iman ile tanrı arasında bir aracı olmayıp bizzat törenleri yöneten saygın kişidir. Kamlar, Türk medeniyetinin ve düşüncesinin gelişmesinde motor görevi yapmışlardır. Türklerin “Ulu Kişi” olgusu, tarihî, kültürel görevi ifa etmekle mükellef olan saygın bir kişidir. Bunlara saygı ise töre ve sevgiden kaynaklanmaktadır.

2. İslami Dönem Türk Düşüncesi

Türk düşüncesinin ilk devredeki özgün biçimi, daha sonraki dönemlerde de kendisini korumuş ve yeni bir senteze ulaşarak tekrar ortaya çıkmıştır. Nitekim Türklerin Müslüman olmaya başladıkları andan itibaren İslam kültür ve medeniyeti çevresine girdiklerini (Ülken, 1933: 18-21), kendi özgün düşünüş biçimlerini muhafaza ederek bu yeni düşünceye de entegre oldukları bilinmektedir. İslami Türk tefekkürü bir ümmet tefekkürüdür. Türk düşüncesi kendisine mahsus karakteri, ancak Araplar, Türkler ve Acemler arasında müşterek olan İslami bir şekil içerisinde ifade edebilmiştir. Ümmet devrinin en müşterek ve umumi karakteri dini devlet ve dini otoritedir. Türklerini Müslüman olmasıyla devlet yönetimi bir dinilik arz etmiş ve geçmişteki fikir ve gelenekler İslam dini ile yoğrularak sentez haline gelmiştir. Böylece Türkler arasında İslam tasavvufunun gelişmesi ve yayılması gerçekleşmiştir. Türk Alp tipi zamanla Alp-Eren, Derviş, Abtal, vs. gibi tiplere dönüşmüştür (Ekinci,1995: 63-65). Türklerin dünyaya hakim olma fikri de İslam ile bir mefkûreye dönüşmüştür. Türk-İslam düşüncesinin ve ilminin gelişip yayılmasında, kurulmasında Türklerin büyük payı olan eğitim kurumları olarak, medreseler de çok önemli bir rol oynamışlardır. Türkler medreselerin kurumlaşmasıyla, hem filozof düzeyinde, hem bunların eserleri düzeyinde, hem de ilmi ve ilim adamını himaye yoluyla düşünce geleneğine katkıda bulunmuşlardır. Bunlar da, Türklerin, İslamî dönemle birlikte yeni birtakım düşünceler geliştirip ortaya koyduklarının göstergesidir. Bunlardan hareketle Türklerin Türk-İslam düşüncesi diyebileceğimiz, düşüncelerinin varlığı meydandadır. Türklerin geliştirmiş oldukları bu düşünce, İslam'ı ve İslam düşüncesini de etkilemiştir. İslamiyet içerisinde Türk'ten değil, Türk'ün İslamiyetinden bahsetmek daha uygundur (Ülken,1933; 126). Yani Türk Milleti İslam'ı aldıktan sonra, onu kendi düşünce sistemi içerisinde algılamış ve uygulamıştır. Nitekim tedvin döneminde yetişmiş olan İslam Hukukçularının büyük çoğunluğunun Türklerden olması da bunu apaçık göstergesidir. Ayrıca Farabi ve İbn Sina'yı İslam felsefesinden çıkartılırsa, onun anlaşılmasız olacağını söylemekte hiçte yanlış sayılmaz. İslami dönem Türk düşünce (tefekkür) sini şu şekilde özetleyebiliriz;

a. İslamiyet öncesi Türk düşünce yapısında var olan bazı değerlerin, İslamiyet'le yeniden şekillenmesi ile elde edilmiş olan yeni düşünce,

b. İlk kez İslamiyet'le gelen yeni değerlerin toplum tarafından algılanıp, uygulama safhasında Türkleşmesi,

c. Eski Türk kültürünü İslam'dan ayrı fakat onunla çelişmediği için, yaşatılan unsurların devam ettirilip, çeşitli alanlarda uygulanmaya devam edilmesi, yani töre'nin daha sonra örfi hukuka da imkan tanınmasıdır (Şahin, Basılmamış).

3. Modern Türk Düşüncesi

Tanzimat döneminden önce çekilmiş olan birtakım rahatsızlıklarla birlikte, Türk Milleti'nini Batı Medeniyet dairesine girmeye karar verdikleri anlaşılmaktadır. Türk düşünce hareketinin doğrudan batıdan etkilendiği dönem XIX. yüzyıldan başlatılmakla birlikte, daha önceleri "Batı'ya ilgi dönemi başlatılmıştır. Böylece modern düşüncenin Türkler tarafından benimsenmesi kademeli olarak sağlanmıştır. Modern düşüncenin amacı ve gayesi, dünyevi aksiyondur. Ahlak, siyaset ve teknik onun vasıtasız hedefini teşkil eder (Ülken,1933; 21-23). Modern Türk düşüncesi Tanzimat'la birlikte ilkönce medrese ve tekke ile karşılaşmış, onunla mücadele etmiş, uzlaşmaya çalışmış ve onu yenmiştir. Bunun neticesinde de varlık kazanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında gerilemeye başlaması, onu bunu engellemek hususunda çeşitli tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu sebeple askeri, ekonomik ve eğitim alanlarında yenileşme hareketleri meydana gelmiştir. Uzunca bir süre halktan uzak ve halka rağmen, gerçekleştirilmeye çalışılan Batılılaşma hareketi, yönetici ve elit tabaka kadroları tarafından sürdürülmüştür. XIX. yüzyıl sonlarından itibaren batılılaşma artık halka inmiş ve onu da ilgilendirmeye başlamıştır(Şahin, Basılmamış). Batılı anlamdaki düşüncenin halk tabanına yansınmasıyla, fikir farklılıkları ortaya çıkarak, değişik bakış açılarıyla düşüncenin geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Batı'da ilmi eğitim ile gelişen modern Türk düşüncesinin temelleri Ahmet Hilmi, Kınalızâde Ali, Prens Sebahattin ve Ziya Gökalp gibi insanlar tarafından atılmıştır. Özellikle bu dönemde Ziya Gökalp önemli bir mevkiye sahiptir. Onun, cumhuriyetin fikri temellerinin atılmasına olan katkısı gözardıedilemeyecek kadar büyük olmuştur. Sonraki dönemlerde de Mümtaz Turhan, Erol Güngör gibi alimlerle modern Türk düşüncesi yeni ve şümüllü bir zemine taşınmıştır.Fakat Türk düşüncesi bu dönemlerde taklitten öteye geçememiş, ortaya yeni düşüncelerin konularak, fikir üretme işi yapılamamıştır. Osmanlı Devletinin son yıllarında ortaya atılmış olan Türkçülük, İslamcılık ve Ümmetçilik şeklinde ifade edilmiş olan düşünceler bugün bile geçerliliğini korumaktadır. Yani, o zamandan bugüne henüz yeni ve farklı düşünceler üretilememiştir.Buna rağmen, hala Türkiye Cumhuriyeti Batılılaşma yolundaki amaç ve gayretini sürdürmektedir. Ancak kanaatimizce, ister Batılılaşmak adına olsun, isterse başka bir sevda uğruna olsun, yeni düşünceler üretilemedikçe, yani taklitçiliğe son verilmedikçe düşüncede ilerlemenin olması mümkün görünmemektedir.

D. TÜRK DÜŞÜNCESİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Buraya kadar sıraladığımız verilerden sonra Türk düşüncesinin genel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Türk düşüncesi realisttir. Yani o, ne Hintlilerin sahip olduğu düşünce gibi mistik, ne Yunanlıların düşüncesi gibi tabiata esirdir, o tam anlamıyla realisttir. Çünkü o, eldeki verilerden hareketle yolunu tayin etmektedir.Türk düşüncesi teori ile pratik arasında sıkı bir irtibat kurmağa elverişlidir. Onda pratik olmayan, sırf zeka oyunu olarak kalan düşünceler üretmek zevki yoktur.Türk düşüncesi fikirler ve mefhumları basitleştirerek, açık ve anlaşılır bir şekle sokarak, ona en rasyonel ve kolay şeklini vermeye müsaittir. Yani o, tasavvufta bile rasyonalisttir.Türk düşüncesi, olaylarla temasında, onlardan kendi aksiyonu için anı ve seri neticeler çıkarmaya muktedirdir. Çeşitli medeniyetlerle sürekli uyum içerisinde olması da bunun esri olarak ortaya çıkmıştır (Ülken,1933; 24-25).

SONUÇ

Gerek ilk dönem Türk düşüncesinde, gerek İslam medeniyeti dairesindeki Türk düşüncesinde ve gerekse modern Türk düşüncesinde, hepsinin ortaklaşa görülen en önemli özelliği kendi içerisinde bir geleneğe kavuşmamış olmasıdır. Bu durum sonucu, bilim-düşünce tarihinde, Türkler değil düşünen bir millet, aksine düşünceyi yıkan ve barbar bir millet olarak nitelendirilmeye çalışılmıştır. Oysaki, tarih öncesi ve tarihi dönemleri incelendiğinde,Türkler medeniyet ve kültür üreten toplulukların en başında gelmektedir. Kültür ve medeniyeti üreten bir toplulukta felsefi bir düşüncenin ve düşünme tarzının olmaması mümkün görülmemektedir. Bu açıdan bakıldığında Türkler, hem yaşayış biçimleri hem de evrene bakış açıları diğer topluluklardan çok farklı ve ileri seviyededir. Onlar özellikle Tanrı, insan ve evren hakkındaki düşüncelerini net bir şekilde Orhun kitabelerine yansıtmış ve somut olarak ortaya koymuşlardır. Özellikle Tanrı konusunda çok ileri seviyede ve soyut bir düşünüş içerisinde ve hiçbir zaman Türk düşüncesinde tanrı somut bir varlık olarak düşünülmemiştir. Hâlbuki çağdaşları bunun tam tersi olarak tanrıyı somut olarak algılamışlardır. Türk düşüncesinde evren ve insan ise tanrının yarattığı bir varlık olarak karşımıza çıkmış, Tanrı evrenin gidişatına ve insan kaderine hakim bir varlık olarak algılanmıştır. Tabiatla barışık bir şekilde yaşayan Türkler, tabiata ve insana hiçbir zaman Tanrılık özelliği taşıyan bir biçimde bakmamışlardır.

Türk ilim ve düşünce hayatının sistemli bir şekilde ortaya konulması millî bir görevdir. Ancak bu yapılırken Türk düşüncesine ve tarihine bütüncül bakış açısıyla yaklaşılması zorunluluğu göz ardı edilmemelidir. Türk tarihinin ilk dönemlerinden günümüze kadarki geçen süre içerisinde, hangi döneme ve dini düşünceye ait olursa olsun Türk düşüncesi Türk düşünürlerinin ürettiği bir düşünce olarak görülmelidir. Ancak bu bakış açısıyla yaklaşıldığında, gerek Türk tarihinin ve gerekse Türk düşüncesinin daha doğru ve sağlıklı olarak anlaşılması mümkün olabilir kanaatindeyiz. Türk düşüncesini; İslam öncesi dönem, İslami dönem ve modern dönem olarak görülmesi ve bu isimlerle kategorilere ayırmak, felsefi ve bilimsel olarak doğru olmasa gerektir. Tarihin hangi döneminde olursa olsun Türk düşünürleri tarafından ortaya konulan fikirler, Türk düşüncesi içerisinde ele alınmalı ve hiçbir kültür ve din ekseninde açıklanmaya çalışılmamalıdır. Son olarak günümüzde hangi Türk devletinde ve topluluğunda çıkarsa çıksın, çıkan düşünür ve onların ortaya koydukları düşünceye Türk Düşüncesi olarak bakılmalıdır. Ve öyle görülmeli ve algılanmalıdır.

KAYNAKÇA:

- Atsız, Hüseyin Nihal (1980), Türk Tarihinde Meseleler, İstanbul.
Banarlı, Nihat Sami (1983), Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I, İstanbul.
Cöhçe, Salim (1992), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi -1, Elazığ.
Cöhçe, Salim (1995), Tarih Eğitimi Ders Notları, Malatya.
Ekinci, Yusuf (1995), Hoca Ahmet Yesevi, Ankara.
Ergin, Muharrem (1995), Orhun Abideleri, İstanbul.
Gökalp, Ziya (1989), Türk Medeniyet Tarihi, Neşr. Metin Toker, İstanbul.
Gökalp, Ziya (1987), Türkçülüğün Esasları, Neşr. Metin Toker, İstanbul.
Güngör, Harun (1984), “Orta-Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semâvî Tanrılar”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 1, Kayseri.
Kafesoğlu, İbrahim (1994), Türk Milli Kültürü, İstanbul.
Kuzgun, Şaban (1993), Dinler Tarihi Dersleri, Kayseri.
Ögel, Bahaeddin (1988), Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul.
Pekolcay, Necla (1994), İslâmî Türk Edebiyatı, İstanbul.
Şahin, Hasan (1995), İslam Felsefesi Ders Notları, Kayseri.
Şahin, Tahir Erdoğan (Tarihsiz), “Türk Tefekkür Tarihi ve İslam Düşüncesi Üzerine Bir Giriş Denemesi”, Basılmamış, Malatya.
Tanyu, Hikmet (1980), İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara.
Türkdoğan, Orhan (1991), “Türk Düşünce Sistemi Üzerine Bir Deneme”, Türk Yurdu, Düşünce Hayatı Özel Sayısı, Nisan, , S. 44, ss. 26-30.
Ülken, Hilmi Ziya (1933-1934), Türk Tefekkür Tarihi I- II, İstanbul.

ТҰЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ РӨЛІ

PhD доктор **А.Б.САРСЕНОВА***
әлеуметтану магистрі аға оқытушы **Р.С.САУРБАЕВА**

Түйіндеме:

Мақалада тұлғаның рухани және әлеуметтік даму процесінде, оның дүниетанымы мен белсенді әлеуметтік позициясының қалыптасуында әлеуметтік-гуманитарлық білімдердің маңыздылығы қарастырылған. Қазіргі заманғы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда жаңа ойлау стилі когнитивті қызметтің табиғатын өзгертуді қамтиды: ғылыми таным әдістері мен процестердің бірлігі, ойлаудың икемділігі мен көпқырлығы, интуитивті, эмоциялық-сезімдік және логикалық ойлаудың өзара байланысы. Ақпараттық өркениетте тұлғаның кәсіби сана құрылымындағы интеллектуалды компонент серпінді және динамикалық болуы қажет. Белсенді және шығармашылық кәсіби ойлау қабілеті бар тұлға тек қазіргі заманғы қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың дамуының жоғары деңгейіне сәйкес кәсіби қызметті жүзеге асыра алады. Сонымен қатар, берілген мақалада белсенді және шығармашылық тұрғыдан жоғары ойлай алатын тұлға қазіргі заманғы қоғамда әлеуметтік қарым-қатынастың жоғары даму деңгейіне сәйкес кәсіби қызметтерді жүзеге асыратын маман ретінде қалыптасу тұрғысынан да қарастыруға талпыныс жасалынды. Қоғамдағы проблемаларды шешу жолдарында, тұлғаның қалыптасу жолында гуманитарлық ғылымдар жүйесінде әлеуметтану ғылымының маңыздылығына тоқталдық.

Тірек сөздер: Тұлға, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар, қабілет, әлеуметтану, жоғары білім беру.

THE ROLE OF SOCIAL-HUMANITARIAN SCIENCES IN FORMATION OF THE PERSONALITY

Abstract:

This article examines the role of social and humanitarian knowledge in the process of spiritual and social development of the individual, the formation of her worldview and an active social position. The intellectual component in the structure of the professional consciousness of the personality of the information civilization must be dynamic. The new style of thinking in modern social and human sciences includes a change in the nature of cognitive activity: the unity of processes and methods of scientific cognition, the flexibility and versatility of thinking, the relationship of intuitive, emotionally sensual, visual-figurative and logical thinking. Only a specialist with active and creative professional thinking is capable of carrying out professional activities corresponding to the high level of development of social relations in modern society. We tried to consider a person able to think creatively and actively in the context of the formation of a professional specialist that meets all the requirements of modern society. Also, in shaping the personality and solving problems in society, attention has focused on the importance of sociology among the humanities sciences.

Key words: personality, social-humanitarian sciences, ability, sociology, high education.

Заманауи талаптарға сай келетін тұлға нақты бір қызмет түрлерінде күрделі проблемаларды өз бетінше шешуге, кәсіби шешімдер қабылдай алуы қажет. Оған қоса, ол жаңаша білім мен технологияларға үнемі бейімделіп, өз дағдыларын жетілдіріп отыруы керек. Жүйелі түрде біліктілікті көтеру, кәсіби және жеке жетілдіру кәсіби қызметпен айналысатын кез-келген тұлғаның табысты жұмысы үшін міндетті шарттар болып табылады.

Кәсіпқойлықты, оның ішінде тұлғаның кәсіпқойлығының ең жоғары сатысы ретінде көрсетудің ең маңызды көрінісі – еркін шығармашылық қабілеті болып табылады. Бұл қабілет, негізінен, тұлғаның интеллектуалды кәсіби мәдениетін қалыптастыру мен дамытуға, кәсіптік өсу қабілеті, жаңа білім алу, қарқынды дамып келе жатқан қоғам жағдайында күрделі кәсіби міндеттерді шешуге байланысты. Жеке тұлғаның кәсіби және әлеуметтік дамуының негізі – ол білім. Білім арқылы адам өзінің шығармашылық қызметін шыңдап, оны ең жақсы түрде өзгертіп, түрлендіреді. 1971 жылдардың өзінде американдық әлеуметтанушы Д. Белл: ««постиндустриалды қоғам» ұғымы

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

теориялық білімнің жаңа технологияны құру, экономикалық өсу және қоғамның жаңа стра-тификациясын құрайтын ось ретінде баса назар аударды»[1,20 б.]. Әлеуметтанулық зерттеулер білім мен тұлғаның әлеуметтік және психологиялық сипаттамалырының өзара қатынасын көрсетеді. Сарапшылардың болжамы бойынша, ХХІ ғасырда еңбек интеллектуализациясы жаһандық бәсекелестіктің басты факторы болады. Дамыған елдерде технологияларды, жабдықтарды, кадрларды оқытуды, өндірісті ұйымдастыруды қамтитын жаңа білім үлесі ІЖӨ-нің 70-85%-ын құрайды [2]. Жаңа технологияларды енгізу, ақпараттандыру және өндірісті автоматтандыру кәсіби еңбекке, тұлғаның қалыптасу жолында өзгерістер енгізеді.

Жоғарыда атап өткендей, жеке тұлғаны қалыптасуы негізінен, жоғары білім беру мекемесінде орын алады. Оның ерекше рөлі жалпы адами құндылықтарды тұлғаның рухани кәсіби сапалар жүйесіне айналдыруға бағытталған. Сол жоғары білім беру мекемелерінде тұлғаның рухани және әлеуметтік даму процесінде, оның дүниетанымы мен белсенді әлеуметтік позициясының қалыптасуында әлеуметтік-гуманитарлық білімдердің орны зор. Білім беру үдерісінің гума-низациялауының нәтижесі болып жалпы білім беру, арнайы білім мен рухани компоненттердің (моральдық, эстетикалық және әлеуметтік құндылықтардың) үйлесімді комбинациясы болуы керек. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар адамға кең, сонымен бірге кәсіби проблемалардың терең, «маңызды» жақтарын көруге үйретеді. Қазіргі жаһандану жағдайында жоғары білім беру мекемелері тек жоғары мамандандырылған оқытуды ғана емес, сонымен қатар, жоғары мәдениетті, гуманистік және адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруы, азаматтық қасиеттерді дамытып, қарым-қатынастың өркениетті формаларын, жылдам өзгеретін әлемде толеранттылық пен үйлесімділік рухында өмір сүруге үйретуі қажет. Сондықтан да әлеуметтік-гуманитарлық білім кәсіби қызметтің кез-келген саласында кәсібиліктің дүниетанымын, әлеуметтік және мәдени ерекшелігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Осыларды ескере отырып, бірнеше қолға алынатын мәселелерді тізбектеп көрсетуге болады. Яғни, жоғары кәсіби білім берудегі гуманитарлық компоненттің ролін түсіну арқылы белгілі бір білім беру үдерісінде қандай қадамдар жасау керек және қандай тақырыптарды қосу керектігі, оларды қалай ұйымдастыру керектігі және т.б. өте маңызды. Негізгі мәселе - гуманитарлы білім берудің жалпы стратегиясын анықтау, ол мәселелерді, пәндерді, іске асырудың ұйымдастырушылық нысандарын (модульдер мен кредиттер) және қажетті құзыреттерді қамтуы қажет. Әрбір жоғары оқу орны өз мамандарының гуманитарлық білімін қалай жүзеге асыратыны, осыған сәйкес универ-ситеттердің Ғылыми кеңестері шешім қабылдайтыны да басты рөл атқарады. Жоғары білімнің әлеуметтік-гуманитарлық компоненті, оның өмірлік қажеттілігі, стратегиялық міндеттер мен перспективаларды анықтаудың өзектілігін және маңыздылығын анықтау да маңызды. Осы мәселелердің ұтымды шешімі жоғары кәсіби білім беруде *гуманитаризацияны* жүзеге асыруда әсерін тигізетіні сөзсіз деп есептейміз.

Тарихи даму барысында білім беру жүйесіндегі гуманитарлық компоненттің рөлі артып келеді. Білім берудің маңызды қызметтері әлеуметтік тәжірибені беру мен әлеуметтендіру, яғни жас ұрпақтықоғамның нормалары мен құндылықтарына үйрету болып табылады. Осындай нормалардың біріне коммуникацияны жатқызуға болады. Коммуникация немесе қарым-қатынас ерекшеліктері білім беру практикасының ерекшелігін анықтайды. Ал, гуманитарлық компонент қарым-қатынастың ерекшеліктеріне байланысты.

ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жаратылыстану ғылымдарынан бір бөлігі ретінде емес, ал өздерінің концептуалды және әдіснамалық іргетасы болуы қажеттілігі пайда болды. Бұл ұстанымды өмір философиясы бағытының өкілдері В. Дильтей және неокантиандық Баден мектебінің өкілдері ұсынған болатын. Осыдан бастап, көптеген әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарды дәріптеуші ғалымдардың саны арта бастады. Мысалы, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарды мәдениет ғылымы ретінде анықтайтын және олардың ерекшеліктерін талдай келе, Г.Риккерт келесі негізгі ерекшеліктерді атап өтті:

- әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың пәні мәдениет және олардың мазмұны мен жүйелі қарым-қатынастарында іс жүзінде жалпыға танылған құндылықтардың жинағы ретінде;

әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарды зерттеудің тікелей объектілері –мәдениеттің даралық құбылыстары;

- әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың түпкілікті нәтижесі тек заңдарды ашу емес, сонымен бірге жазбаша дереккөздер, мәтіндер, өткеннің материалдық қалдықтары негізінде жеке мәдени оқиғаларды сипаттау;

- әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың негізгі әдісі – маңызды тарихи фактілердің ерекшеліктерін сипаттау болып табылады[3; 87 б.].

Бүгінгі күні «Ғаламдық электрондық өркениет» жобасының қолдану аясы кеңейіп, компьютерлік революция біртіндеп дәстүрлі электронды кітаптарды ауыстырып, ғылымды, мәдениетті, білім беруді өзгертті. Оның ішінде, бастысы, адамның рухани әлемі өзгерді. Осы тұрғыдан алып қарасақ, Г.Риккерттің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарды тек мәдениеттану ғылымының тұрғысынан қарау тиімсіз. Біздің пікірімізше, тек бірнеше гуманитарлық бағыттағы пәндердің бірлескен жұмысы адамның тұлға болып қалыптасуына он ықпалын тигізуі мүмкін.

Әлеуметтік-гуманитарлық білім жүйесінде әлеуметтану ғылымы да ерекше рөл атқарады. Өйткені ол қоғам туралы басқа ғылымдарға өзінің құрылымдық элементтері мен өзара әрекеттестігі арқылы қоғамның ғылыми негізделген теориясын; адамды зерттеу әдістері мен әдістерін береді. Басқа ғылымдар арасынан әлеуметтанудың маңыздылығы қоғамның және оның құрылымдарының ғылыми негізделген теориясын береді, әртүрлі құрылымдардың өзара әрекеттесу заңдарын түсінуді қамтамасыз етеді. Сол себепті, біздің ойымызша, гуманитарлық ғылымдар жүйесінде ерекше орын әлеуметтану ғылымына да тиесілі. Оны келесі себептермен түсіндіруге болады:

- қоғам және оның құбылыстары мен процестері туралы ғылым;
- барлық басқа гуманитарлық ғылымдардың теориясы мен әдістемесі сияқты жалпы әлеуметтанулық теорияны немесе қоғам туралы теорияны қамтиды;
- қоғам мен адам өмірінің әр түрлі аспектілерін зерттейтін барлық гуманитарлық ғылымдар әрдайым әлеуметтік аспектіні, яғни қоғамдық өмірдің бір немесе басқа салаларында зерттелетін және адамдар қызметі арқылы жүзеге асырылатын заңдарды қамтиды;
- әлеуметтану ғылымында кеңінен пайдаланылатын адам және оның қызметін зерттеу техникасы мен әдістемелері барлық қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар үшін қажет, өйткені олар өздерінің зерттеулерінде пайдалануы мүмкін.

Әлеуметтану және басқа ғылымдардың тоғысуында жүргізілетін зерттеулердің тұтас жүйесі құрылды. Бұл зерттеулер - әлеуметтік зерттеулер (әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-демографиялық және т.б.) деп аталды. Демек, әлеуметтану қоғамды зерттейтін барлық ғылымдардың әлеуметтік аспектісімен байланысты.

Сонымен қатар, әлеуметтанудың ерекшелігі жаратылыстану мен әлеуметтік-гуманитарлық білім арасында, шекаралас аймақта жатыр деуге негіз бар. Оның себебі, әлеуметтану бір мезгілде философиялық және әлеуметтік-тарихи әдістерді, сондай-ақ эксперимент пен бақылау сияқты жаратылыстану ғылымдарының спецификалық әдістерін де пайдаланады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда гуманитарлық білім жаңартылуда, оның маңызды бөлігі әрбір жеке тұлғаның мәдени дамуы, адамдардың рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады. Әлеуметтік ғылымдар жүйесіне экономика, әлеуметтану, саясаттану, психология, басқару пәндері және т.б. кіреді. Білім берудің модернизациялауына сәйкес біздің елімізде жоғары білім беру әлемдік әлеуметтік-гуманитарлық білімді меңгеруге бағытталған. Осыған сәйкес, ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы бүгінгі күні тиімді жүзеге асып жатыр. Жоба аясында АҚШ, Ресей, Ұлыбритания, Франция және Швейцария сияқты алдыңғы қатарлы елдердің ең үздік ғылыми еңбектері қамтылып, қазіргі таңда 18 кітап аударылып, басып шығарылды. Н.Ә.Назарбаев: «Біз тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және филология ғылымдары бойынша студенттерге толыққанды білім беруге қажетті барлық жағдайды жасауға тиіспіз. Гуманитарлық зиялы қауым өкілдері еліміздің жоғары оқу орындарындағы гуманитарлық кафедраларды қайта қалпына келтіру арқылы мемлекеттің қолдауына ие болады. Бізге инженерлер мен дәрігерлер ғана емес, қазіргі заманды және болашақты терең түсіне алатын білімді адамдар да ауадай қажет» деп бұл шараның бүкіл әлеуметтік-гуманитарлық сала үшін маңыздылығын атап көрсетті [4].

Қазіргі таңда әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласында кәсібилік идеясы кеңейіп келеді және кәсібилікті адамның адамгершілік имиджімен тығыз байланыстыру туралы түсінік қалыптасып келеді. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы кәсібилік кәсіби деңгейде білімді және кәсіби этика талаптарының орындалуын талап етеді. Ал, қазіргі қоғамда кәсібилікті қалыптастыру мен дамытудың маңызды шарты білім беруді гуманизациялау болып табылады. Бұл процесс барлық жеке адамға құрметпен қарауға, адамның тәуелсіздігін қалыптастыруға, оқытушылар мен студенттер арасында адамгершілік және моральдық қарым-қатынас орнатуға бағыттайды. Білім беруді гуманизациялау педагогикалық үдерісте қатысушылардың қарым-қатынастарының демократиялық стиліне негізделеді және жеке адамға (студенттерге де, оқытушыға да) құрметтеу қағидатын сақтай отырып, адамның мәдениетімен танысу арқылы оның рухани-адамгершілік әлеуетін тәрбиелеу мазмұнын ескере отырып, В.П.Кохановский: «Гуманистік ойлауды орнатумен қатар, білімнің мазмұнының тұжырымдамасы педагогикалық тұрғыдан бейімделген әлеуметтік тәжірибе болып табылады. Ол

«дайын» білімі мен тәжірибенің белгілі әдістерін енгізу тәжірибесінен басқа, шығармашылық қызметтің және эмоциялық-құнды қатынастардың тәжірибесі болып табылады» деп тұжырымдайды[5; 26 б.].

XXI ғасырдың басында кәсібилік екі қажетті интеллектуалды компоненттерді құрап отыр:

- интеллектуалдық дүниетанымның қалыптасуы, табиғат пен қоғамның заңдылықтары туралы жалпы кең танымды білімді, сондай-ақ табысты кәсіби қызмет үшін қажетті арнайы білімді қамтитын белгілі бір білім жүйесіне ие болу. Бұл үдерісте шешуші рөлді тұлғаның рухани және адамгершілік дамуына ықпал ететін, жалпы гуманитарлық дайындықты жүзеге асыратын кәсіби білім беру атқарады;

- ойлау мәдениетін қалыптастыру, күрделі кәсіби және әлеуметтік мәселелерді шығармашылық және дербес шешу қабілетін қалыптастыру. Әлемнің интеллектуалды дамуының негізгі элементі - тұрақты дамуға және өзін-өзі жетілдіруге, шығармашылық іздестіруге және модернизацияға қабілеттілігі.

XXI ғасырдың басында пайда болатын әлеуметтік-гуманитарлық білім парадигмаларының негізгі ерекшеліктерін келесідей анықтауға болады. Ғылымишығармашылықтың аксиологиялық компонентін нығайту негізінде жаратылыстану және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың жақындығы пайда болып келеді. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарды зерттеу пәнінің субъективті, жеке аспектілеріне назар аудару өсіп келеді. Әлеуметтік-гуманитарлық білім саласындағы өкілдердің танымдық қызуғышылықтары артты[6; 533-536 б.].

Бүгінгі таңда гуманитарлық компоненттерден тұратын білім беру үрдісі қоғам дамуында, инновациялық даму үрдісінде ерекше орын алды:

1) Адамдардың потенциалын ашуға ынталандыратын тұлға дамуының мықты құралы: интеллектуалды, әлеуметтік, рухани, коммуникативті, шығармашылық және т.б.

2) Әлеуметтік ұтқырлықты арттыру құралы ретінде ол барлық әлеуметтік тәжірибелер мен қоғамдық процестердің динамизмін күшейтеді, әлеуметтік дамуды жеделдетеді. Қоғам дамуын жеделдеткен заң білім берудің таралуымен байланысты деп айтуға болады.

3) Азаматтық белсенділікті қалыптастырудың басты орталығы, саяси белсенділіктің, сана мен жауапкершіліктің өсу нүктесіне айналды.

4) Моральдық сана мен құқықтық сауаттылықты дамыту құралы ретінде ол әлеуметтік-мәдени реттеуді жақсартуға ықпал етеді.

5) Қоғамның әлеуметтік құрылымын өзгертудің шешуші факторы, ол белгілі бір мүдделер мен қызмет түрлерімен жаңа әлеуметтік топтардың қалыптасуына ықпал етеді, әлеуметтік стратификацияны реттейді.

6) Қоғамның рухани өміріне әсер етеді, идеалдардың, қызметтің мотивациясы мен бағытының қалыптасуы, әлеуметтік тартылыс ортасы символдық құндылыққа ие.

7) Бұл өндірістің жоғары технологиялық бағытындағы, зияткерлік әлеуеті мен адами өлшемі бағытындағы дамуының негізгі құралы болады.

8) Еңбек және әлеуметтік қатынастарды ұйымдастырудың жаңа формаларының туындауын ынталандырады.

9) Моральдық сана мен құқықтық сауаттылықты дамыту құралы ретінде әлеуметтік-мәдени реттеуді жақсартуға ықпал етеді [7; 4-5 б.].

Қорытындылай келе, әлеуметтік-гуманитарлық білімдер жоғары кәсіптік білім беруді жетілдіруге, жеке тұлғаны қалыптастырудың негізгі шарттарының біріне айналдырудың маңызды шарттардың бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Bell D. The Post-Industrial Society: The Evolution of an Idea. The Coming of Post-Industrial Society, Social Forecasting. – New York, 1973.

2. Глазьев С. Экономическая теория технического развития. – М., 1990.

3. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре // Культурология. XX век. Антология. – М., 1995.

4. Н.Ә.Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // <https://aikyn.kz/2017/04/13/9894.html>

5. Кохановский В.П. Социально-гуманитарные науки // Основы философии науки. – Ростов-на-Дону, 2004.

6. Краевский В.В. Философия образования в системе научного знания // Вестник РУДН. Серия: «Философия». – 2003. – No2.

7. Панина Г.В. Роль социально-гуманитарных дисциплин в модернизации образования // www.bmstu.ru/ps/~panina/fileman/download/.../панина_Волгоград-2012.doc

IV СЕКЦИЯ.

ТҮРКОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҮЛГІСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУф.ғ.д., профессор **Ә.ЖҮНІСБЕК*****Түйіндеме:**

Мақалада әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдырып, қазақ жазуының ұлттық үлгісін қалыптастыру қажеттігі туралы мәселе көтеріледі. «Бір дыбыс – бір таңба» ретімен төл дыбыстарымызды өз күйінде таңбалау, соның нәтижесінде төл сөздеріміздің жазылымы (орфографиясы) мен айтылымын (орфоэпиясын) өзара үйлестіру мәселесі сөз болады. Төл сөздеріміздің құрамында жазылып жүрген кірме и, у, я, ю, щ дыбыстарынан арылу, кейбір дыбыстар туралы қалыптасқан көзқарастарға басқаша қарау арқылы қазақ жазуының ұлттық үлгісін қалыптастыру мәселесіне мән беріледі.

Үндіевропа тілдері «орфографиялық» тілдерге жатады, қазақ (жылпы түрік) тілі «орфоэпиялық» тілге жатады. Сондықтан қазақ тілінің әліпби жүйесі «Бір дыбыс – бір таңба» ретімен келіп, сөз құрамындағы ақиқат дыбыстардың бәрі өз шебінде өз таңбасымен тұру қажет.

Тірек сөздер: латын, орфография, орфоэпия, дыбыс, таңба

FORMATION OF THE NATIONAL MODEL OF THE KAZAKH WRITING**Abstract:**

The article focuses on the necessity of forming a national model of the Kazakh writing, turning it into a reform of writing alphabet. "One sound - one character", marking our original sounds as usual, as a result of which the question of coordination of subscription (orthography) and speech (orthophase). Our notes are a subscription «и, у, я, ю, щ» focusing on the issue of eliminating the sounds, forming a national model of the Kazakh writing by looking at different views on some sounds.

Indo-European languages refer to "spelling" languages, the Kazakh (fluent Turkish) language is referred to as "orthographic" language. That is why the alphabetic system of the Kazakh language "One sound - one character" sequence, all the sounds in the word should be on their own label.

Keywords: Latin, Spelling, Orthographic, Sound, Symbol.

КІРІСПЕ

Қазіргі әліпби түзу мен еміле-ереже құрастыру барысында мамандарымыздың екі жар болып отырғанын жасыруға болмайды. Бір топ мамандар бүгінгі қолайлы сәтті пайдаланып, әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдырып, қазақ жазуының ұлттық үлгісін қалыптастырып алайық деп отыр. Ондағы мақсат – «бір дыбыс – бір таңба» ретімен төл дыбыстарымызды өз күйінде таңбалау. Соның нәтижесінде төл сөздеріміздің жазылымы (орфографиясы) мен айтылымы (орфоэпиясы) өзара үйлесе кетеді. Өйткені орфография деп жазып, орфоэпиямен түзетіп, бір жұмысты екі жұмыс етіп жүрміз. Сонда «үнеміміз» қайда қалды?

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ендеше төл сөздеріміздің құрамында жазылып жүрген кірме и, у, я, ю, щ тәрізді тіл бұзар әріптерден құтылу керек. Сонда «ықшам» да өзі келеді, «үнем» де болады, «қағаз» да көп кетпейді. Мысалы, мый дейтін жуан әуезді сөзімізді ми деп жіңішкертіп жібермей немесе «дауыстыдан кейін дауыссыз болады, дауыссыздан кейін дауысты болады» деген сықылды бейрет ережелерден арылар едік. Бұл бір ғана мысал емес, тізе берсек жетіп жатыр: су, бу, ту, ти, ки т.б. бір буынды сөздер, ал екі және көп буынды сөздердің шегі жоқ: тиын, тиін, суыр, сурет, иық, иін, алу, келу т.б. Енді осы сөздердің үндесім әуезі, морфем құрамы, буын жігі, тасымал реті қалай болады екен? Төрелігін оқытушы-мұғалім қауымға, оқулық авторлары мен әдіскерлерге қалдырдық.

Егер осыларды сұу, бұу, тұу, тій, кій, тыйын, тійін, сұуыр, сұурет, ыйық, ійін, алұу, келуу т.б. таратып жазатын болсақ, онда сөздің, ең алдымен, үндесім әуезі сақталады (тіліміз үндесім тіл екенін ұмытпайық), морфем құрамы бұзылмайды, буын реті сәтінемейді, тасымал оңай шешілетін болады. Ең бастысы, қазақ сөзінің табиғи айтылымын қайтарып аламыз.

* А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, tilbilimi@tbi.kz

Келесі топтың уәжіне келейік: егер кейбір дыбыс тіркестерін бір таңбамен белгілесек, онда жазу ықшамдалады, қағаз (?) үнемделеді, жазу оңтайланады, сөзді оқу жеңілдейді т.б. Сөздеріміз «шұбалаңқы» дейді.

Қарсы пікірімізді бірден айтайық, қазақ тілінің (сөзінің) табиғи тұрқын бұзатын ықшамның, үнемнің, оңайдың, жеңілдің т.б. алдамшы ұстанымдар (принциптер) кімге және неге керек?! «Шұбалаңқы» деп тілімізден жиренеміз бе? Тіліміздің әлем тілдерінің құрамындағы ерекшелігі мен құндылығы да сол көп қосымшалылығында.

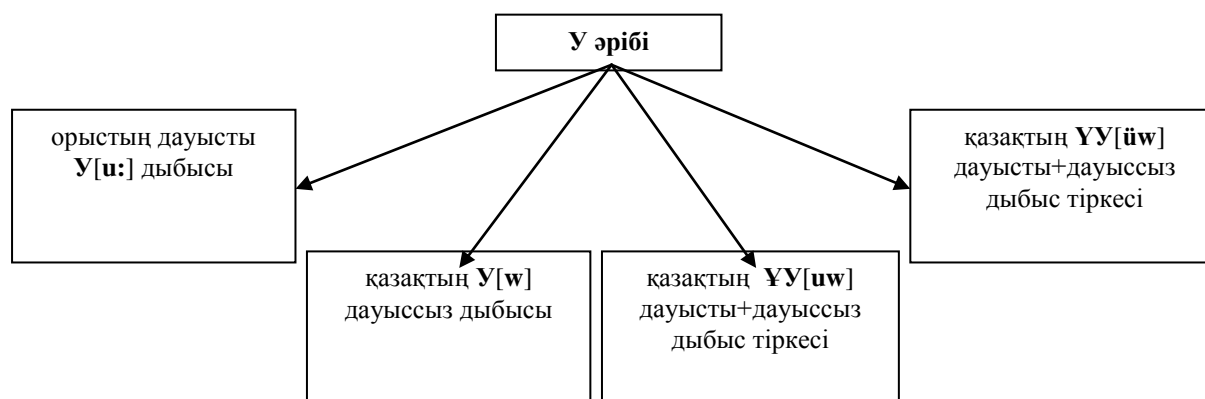
Олардың тағы бір уәжі – қазіргі қоғам су, бу т.б. деп жазғанға көзі әбден үйренген, сұу, бұу т.б. деп жазғанды қабылдамайды-мыс. Расты рас деу керек, қазіргі қоғам дәл солай, оны біз білмей отырған жоқпыз. Жарты ғасыр бойы (1957 жылдан бастап) су, бу т.б. деп тоқпақтай берсе, сеніп қалмағанда не істейді. Сеніп қалған нәрсе бұрыс болса да дұрыс көрінетіні анық.

«Бұу» мен «сұуды», «мый» мен «қыйды» қазіргі қоғам қабылдамайды деп бас ұра беретін болсақ, жазуымызға реформа жасап несіне әуре болып жатырмыз, онда қоғамды ырза қылу үші кирилде отыра берейік. Оу, әріптестер, біздің бүгінгі мақсатымыз - қазақ сөзінің қазақы жазылымы мен айтылымын бүгінгі қоғамға түсіндіру, қабылдану, тіптен, мойындату емес пе? Әрине, бұл іске оңай аса қоймайды, себебі реформаның оңайы болмайды.

Көзіміз үйреніп, қолымыз жаттығып, санамызға сіңіп қалған соң кірме жазуды да өгейсінбейтін болдық. Егер рухани сана жаңғыру ұлттың тілінен басталатынын ескерсек, онда алдымен төл әліпби мен емілені қалыптастырып алу керек болады. Төл әліпбиден төл сөз қалыптасады, төл сөзден ұлт тілі қалыптасады. Бұл - әлеми жазу тәжірибесі көрсетіп отырған фонетика-грамматикалық ұстаным.

Қазіргі қазақ әліпбиінің құрамындағы кірме таңбалардың дыбыс құрамы (мазмұны) академиялық еңбектер мен орфоэпиялық сөздіктерде таратылып көрсетіліп келеді. Алайда академиялық еңбектер мен орфоэпияның нәтижесіне ешкім мән бермей отыр. Орыс әліпбиімен санамыздың тұмшаланып (мәңгүрттеніп десе де болады) қалғандығынан болар, әйтеуір кірме таңбалардың тіл бұзар машақатынан арыла алмай-ақ келеміз.

Әдетте, әлеми әліпби түзу тәжірибесінде бір дыбысты бірнеше (екі-үш) таңбамен белгілеу дәстүрі жиі кездеседі. Ал әлемде жоқ әліпби үлгісі қазақ жазуында ғана бар: бір таңбамен екі-үш дыбыстың тіркесін біз ғана белгілеп келеміз. Мысалы, бір ғана У таңбасын (әрібін) алайық (өзге И, Я, Ю, Щ таңбаларының жайы да осындай), төрт түрлі орфографиялық үлгісі бар: орыс тілінің У дауысты дыбысын, қазақ тілінің У дауыссыз дыбысы мен ҰУ және ҮУ дыбыс тіркестерін бір өз-ақ белгілеп келеді (1 сурет). Белгілеп қана қоймай, арнайы еміле-ережемен бұлжымастай етіп бекітіп те қойдық. Жарты ғасыр бойы ұрпақтан-ұрпақ сол еміле-ережемен ауызданып, сол еміле-ережемен ер жетіп, сол еміле-ережемен қартайып, сол еміле-ережемен «ұзап» кетіп жатыр.

Сурет 1: Орфографиялық жаңсақтықтар

Ендігі шешім не болмақ? Қазіргі естияр ұрпақты «олай емес, былай» деп сендіру қиын болып отыр. Қазақтың өзіне «қазақтың бар дыбысын бар деп, жоқ дыбысын жоқ деп» сендіре алмайтын кезеңде тұрмыз. Біз, қазіргі ұрпақ, шамасы, сол «И-У-Я-Ю-лап» өтетін тәріздіміз.

«Әліпби жаңғыруды» мектептен, тіптен, бірінші сыныптан бастамаса болмайтын түрі бар. Сол ұрпақ өсіп жетілгенде ғана қазақ сөзінің қазақы жазылымы мен айтылымы кірме таңбалардың машақатынан тазаратын болады. Бірақ ұрпақ дайындығын бүгіннен бастау керек. Мұндай дайындық, ең алдымен, сауат ашудың бастау көзінде тұрған мұғалім-ұстаздарға керек. Көзі ашық сауатты қауымның да игеріп алғаны артық болмайды. Өйткені болашақ қабылданатын латын әліпбиінің құрамы мен еміле-ережесі бүгінгі кемшіліктерден сонда ғана арылып жаңаратын болады.

Ендеше оқулықтарымыздағы дауысты У деп жүргеніміз дербес-дербес екі дыбыс тіркесінің таңбасы екен, басқаша айтқанда дыбыс емес таңба (әріп) екен. Қазақ тіліндегі екі түрлі дыбыс тіркесін тағы да бір таңбамен (әріппен) белгілеп жүр екенбіз.

Қазақ тілінің сөзқұрауыш (просодикалық) заңдылығы бойынша жазу үлгісі «бір дыбыс - бір таңба» болу керек, сонда ғана мәтіннің дыбыс/әріп саны, үндесім әуезі, морфем құрамы, буын жігі, тасымал реті мен сөйлеу ырғағы үйлесімді шығады. Қазақ (жалпы түрік) тілінің өзге тілдердің жазу үлгілерінен басты ерекшелігі осы болып табылады. Тіркестің бірінші сыңары бірде дауысты Ұ болса, бірде дауысты Ү болады. Тіркестің екінші сыңары дауыссыз У[w] дыбысы болып табылады (орыс үлгісімен дауысты у деп жүргеніміз дұрыс емес, қазақ тілінде дауысты у дыбысы жоқ).

Гәзет бетінде барлық таңбаларды талдап жату, әрине, мүмкін емес. Сондықтан бір ғана У таңбасының жазылым/айтылымын ұсынып отырмыз.

Сонымен «У» дыбыс па, таңба (әріп) ма?

Осы дауыссыздың жасалым белгілері: ерін-еріндік, жуысыңқы, үнді дауыссыз дыбыс. Дауыссыздың ақиқат анықтамасы осы болып табылады. Оның қазақ тілі дауыссыздарының жіктелім кестесі мен пішіндемесінде (моделінде) өзінің орны бар. Соған қарамай, көпшілікті шатастырмас үшін У таңбасының іргесіне w таңбасын қосақтап У(w) деп көрсетіп отыруға мәжбүрміз.

Тағы да ғылыми негізге жүгінетін болсақ, халықаралық фонетикалық әліпби (ХФӘ немесе МФА – международный фонетический алфавит) үлгісі бойынша таңбасы Ww болуға тиіс. Бұдан әрі қарай осы таңбаны тұрақты пайдаланатын боламыз. Мысалы, тау[taw], аяу[awa], ту[tuw], туыс[tuwus] т.б.

Сонымен бұл өзі неғылған дыбыс болып шықты? Оның академиялық мазмұны:

Анықтамасы: ерін-еріндік жуысыңқы үнді

Мәртебесі: жүйекұрауыш

Қызметі: тұйық рай көрсеткіші

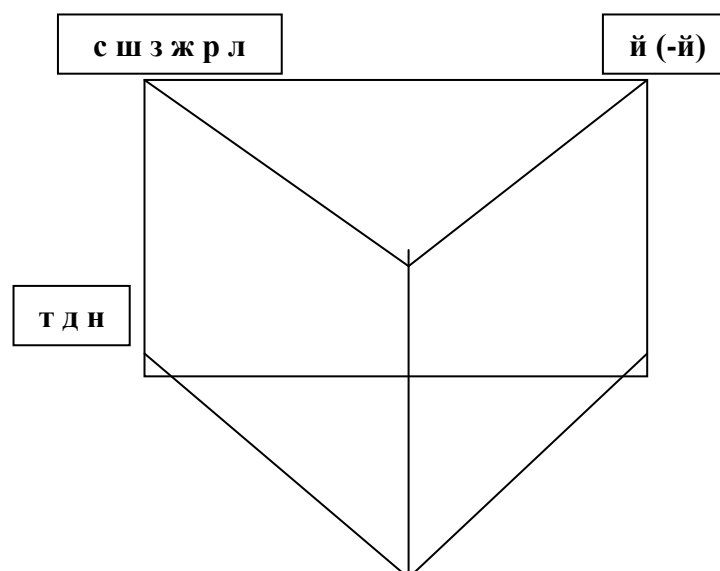
Тіркесімі: тек дауыстыдан кейін тұрады

Шеп орналасымы: сөз басында кездеспейді

Жиілігі: жиі кездеседі

Ұқастығы: орыс, араб тілдерінде жоқ, ағылшын тілінде бар.

ЖАСАУ ТӘСІЛІ		ДАУЫС ҚАТЫСЫ	ЖАСАЛУ ОРНЫ			
			ерін-ерін	тіл ұшы	тіл ортасы	тілшік
тоғысыңқы		қатаң	p	t	k	q
		ұяң	b	d	g	ğ
		үнді	m	n	(ŋ)	ŋ
жуысыңқы	жайылыңқы	қатаң		š		
		ұяң				
		үнді			(y)	y
	жинақы	қатаң		s		
		ұяң		z		
	үнді		w			
				r		
				l		
				j		

Сурет 2: Қазақ тілінің дауыссыз дыбыстарының жіктелім кестесі мен пішіндемесі (моделі)

Дауыссыз У(w) дыбысын жоғалтып жүргеніміздің тағы бір себебі «жалған естілім» (слуховой немсе перцептивный обман) болып табылады. Қазақ тілінде сөз басында кездеспейтін бес дауыссыз дыбыстың бірі - осы У(w). Ендеше дыбыс атауына, өзге дыбыстардай бы, ды болып дауысты соңынан қосылмай, дауысты алдынан қосылып, ұу (уұ емес) түрінде айтылады. Сондықтан ұу тіркесінің айтылымы орыс тілінің у дауысты дыбысының естіліміне ұқсап кетеді. Қазақ тілі мамандарын да, өзге зерттеушілерді де шатастырып жүрген осы жайт.

Жүрген жеріміздің бәрінде «әліпби сауатымызды ашып алудан бастайық» дегенді босқа айтып жүрген жоқпыз. Және «әліпби сауатты» алдымен оқулық авторлары мен әдістеме иелері бастау керек. Ал бастауыш сыныптан бастау алса, жас ұрпақ өсе келе, ересектердің бүгінгідей «олай емес, бұлай емес» деп арпалысқан «әліпби» дертіне ұшырамайтын болады.

Тіліміздегі У(w) дауыссызының ақиқатына көз жеткізу үшін бір-біріне орайлас тіркестерді пайдалануға болады. Мысалы, ау тіркесінің (сөзінің) екі дыбыстан құралатынына ешкімнің шүбәсі жоқ, ал дәл сол үлгідегі ұу тіркесінің (сөзінің) дыбыс құрамының ау-мен бірдей екеніне сенбейміз. Тіптен Тау-ды Тау деп үш әріппен жазғанда үнем қумаймыз, ал морфологиялық тұрқы тап сондай Тұу-ды үш әріппен жазуға ерінеміз. Осының себебін әркім өзі тапсын... Мүмкін бәріміз бірге көз жеткізіп көрерміз, келіңіздер.

Жуан әуезді сөздер құрамында:

-жуан әуезді қысаң Ұ[u] мен үнді жуысыңқы У[w] дауыссызының тіркесі ҰУ[uw] болып жазылады;

-сөз басында [w] кездеспейді, сондықтан сөз ұ[u] дауыстысынан басталады: у (ұу) [uw], уық (ұ-уық) [u-wuq], уыс (ұ-уыс) [u-wus], уақыт (ұ-уа-қыт) [u-wa-qt];

-сөз ортасында: туыс (тұ-уыс) [tu-wus], суық (сұ-уық) [su-wuq], жуан (жұ-уан) [ju-wan], шаруа (ша-рұ-уа) [ʃa-ru-wa], оқушы (о-құу-шы) [o-quw-ʃi];

-сөз соңында: ту (тұу) [tuw], су (сұу) [suw], бу (бұу) [buw], алу (а-лұу)

[a-luw], толу (то-лұу) [to-luw], оқу (о-құу) [o-quw], қару (қа-рұу) [qa-ruw];

Жіңішке әуезді сөздер құрамында:

-жіңішке әуезді қысаң Ү[ü] мен үнді (жуысыңқы) У[w] дауыссызының тіркесі ҮУ[üw] болып жазылады.:

-сөз басында [w] кездеспейді, сондықтан сөз ү[ü] дауыстысынан басталады: үіл (ү-үіл) [ü-wül], уәде (ү-уә-де) [ü-wә-de], ү-уәж (ү-уәж) [ü-wәj], уәли (ү-уә-ліи) [ü-wә-liy], уәзір (ү-уә-зір) [ü-wә-zir];

-сөз ортасында: сурет (сұу-рет) [süw-ret], келуші (ке-ліу-ші) [ke-lüw-ʃi], сенумен (се-нұу-мен) [se-nüw-men], секіруге (се-кі-рұу-ге) [se-ki-rüw-ge], келуі (ке-лү-уі) [ke-lü-wi];

-сөз соңында: күлу (кү-лұу) [kü-lüw], тілу (ті-лұу) [ti-lüw], күту (кү-тұу) [kü-tüw].

Ақут әліпбиіміз үшін де осы еміле-ереженің ұсынылғаны жөн болар еді.

Ендеше латын әліпбиіне қазіргі кирилл орфографиямыздың үлгісімен өтуге болмайды. Онда кириллдегі тілбұзар ережелерімізді сол күйінде қайталаған болып шығамыз, қайталайтын түріміз де бар.

Өкінішке орай, бұл дыбыстың ақиқат W таңбасына латын негізіндегі жаңа АКУТ ӘЛПБИІМІЗДЕН де орын табылмады, қайтадан сол орыс тілінің созылыңқы у[u:] дауысты дыбысының Ыу деген таңбасының кебін киіп, бірде дауысты, бірде дауыссыз болып қалып отыр. Енді қашан және қай ұрпақ оны осы бір шала жансар әліпбиі тамұғынан аршып ала алар екен, әлде біздің көз алдымызда бір төл дыбысымыз өшіп, құрдымға кете береді ме? Келер ұрпаққа аманат етіп қалдыруға да дәрменіміздің жетпегені ғой.

Қазіргі әліпбиі мен еміле санамыздағы «жалған естілімнің» нәтижесі болып отыр. Амал жоқ, күйінесің-күйесің, кімнен демеу күтесің...

Босқа күйіп-пісіп жатқан жоқпыз, көптеген оқулық пен оқу-құралдарының кез-келген біреуінің бетін ашайық. Бастауыш мектептің оқулығын, оқулық болғанда 2-сыныптың оқулығын әдейі алдық. Оқулық авторларынан арнайы кешірім сұраймыз, олар мемлекеттік бағдарлама бойынша дайындап отыр, басқа амалы жоқ, ендеше кеткен жаңсақтықтар автор-әріптестеріміздің кінәсі емес. Анығын айтсақ, бәріміздің ортақ кінәміз, мүмкін күнәміз де шығар...

Сонымен: Жұмабаева Ә.Е., Уайсова Г.И., Сәдуақас Г.Т. Қазақ тілі. 1-бөлім. Жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық. –Алматы: Атамұра, -2017. 127 б. 11-39 беттер.

Мынау сабақтың тақырыбы: «У дыбысының дауысты және дауыссыз болып айтылуы». Көріп отырғанымыздай, У әрібінің дауысты дыбыс екеніне еш күмәніміз жоқ. Баланың санасына жалған білімді құю, міне, қай жерден басталады. Одан әрі оның еміле-ержесіне тоқталайық: «Дауыстыдан соң және сөз басында дауыстыдан бұрын келген у дыбысы дауыссыз болады: әуежай, уақыт, Сәуле. Дауыссыздан соң және сөз басында дауыссыздан бұрын келген у дыбысы дауысты болады: сусын, елу, улап-шулап». Осы бір жаңылтпаш сықылды еміле-ережеден құтылатын түріміз жоқ. Бала түгілі ересекті жаңылдыратын, жаттауға да көнбейтін амалсыз табылған әрекет. «Дауыссыздан кейін..., дауыстыдан кейін...», жарайды ұқтық дейік, ал «сөз басында...» дегенге жол болсын: уақыт [uwaqıt] пен улап [uwap] дегендегі У[uw]-дың бір-бірінен қандай айырмашылығы бар?!

Қорыта келіп, дауысты У дыбысынан айрыла алмай, «Мәтінді көшір, дауысты У дыбысының астын бір сыз, дауыссыз У дыбысының астын екі сыз» деген үй тапсырмасымен бір-ақ тыныстадық.

Еміле-ереже «сауат ашуды күрделендірмеу керек» деген уәждің жөні жоқ, еміле-ереженің басты мақсаты тілдің табиғи құрылымын сақтау, ол – қазақ тілі үшін «бір дыбыс – бір таңба». Жалпы, еміле-ереженің оңайы болмайды, оңай еміле-ережені қай тілден көрдік? Қазақ тілі де соның бірі.

Тағы бір ережеге жол-жөнекей тоқтала кетейік: «Ы, І дыбыстарына аяқталған сөздерге У дыбысы қосылса, Ы, І дыбыстары түсіп қалады: тасы – тасу, оқы – оқу, торы – тору». Жоқ, дауысты Ы, І дыбыстарымен дауыссыз У дыбысы өзара ымырасыз дыбыстар болып табылады, олар өзара ешуақытта қатар тұрмайды, тіркеспейді. Сондықтан тасы езулік әуезді сөзі тасу болған кезде Ы дауысты дыбысы түсіп қалмайды, У дауысты дыбысымен алмасады: тасы [tası] – тасу [tasuw]. Сөйтіп буынның дауысты құрамды бөлігі жоғалып кетпейді, сақталады. Ал оқы, торы сөздерінің құрамындағы Ы әрібі орфографиялық елес. Еріндік әуезді сөздің соңғы дауыстысы Ы емес, о бастан У болып табылады. Ендеше еріндік У дауыссызы еріндік дауысты У-ға келіп тіркесіп тұр: оқу [oqu] – оқу [oquw], тору [toru] – тору [toruw].

Келесі тақырып: «И, й әріптерінің жазылуы». Орфографиялық үлгісі У әрібіне ұқсас болғандықтан, арнайы таратып талдап жатпаймыз. Тек еміле-ережесін келтіре отырып, «И – дауысты, й – дауыссыз. И әрпі сөз басында және дауыссыздан соң жазылады: жиек, би, ит, Иса; ал й әрпі дауыстыдан кейін жазылады: мойын, мейіз, ай, қайыс», қазақ тілінің төл дыбыс құрамында И дауысты дыбысы жоқ екенін ескертеміз. Сонда жиек [jiyek], би [biy], ит [iyt], Иса [Isa] болып шығады. Мұны да көңілге қонымсыз емле-ережемен аяқтайық: «И дыбысының алдында ы, і естілгенімен, олар жазылмайды: киім, қиын, жиын», естіп тұрып, неге жазбаймыз?!

Сонымен кірме таңбалар орфографиямыздың оны мен солын, көлденеңі мен тігін, жоғарысы мен төменін қым-қуыт сапырыстырып жіберіп отыр. Әзірге жөнделп алуға, жөнге салып алуға дәрменсіз болып отырмыз. Үстем (тоталитарлық) шешім барлық уақытта үстемдігін көрсетеді.

Жарайды, практикалық талданым осыны көрсетті, ал теория не дейді екен. Теория қысқа қайырады. Қазақ фонетикасының «айырым белгілер» теориясына сүйеніп жасалған қазақ тілі дауыстыларының жіктелім кестесі мен пішіндемесіне (моделіне) жүгінейік (3 сурет).

Қазақ тілінің дауысты дыбыстары		Тілдің тік қалпы	Жасалу орны			
			тіл ортасы		тіл алды	
			езулік	еріндік	езулік	еріндік
құрамы	жалаң	ашық	ä		а	
		қысаң	і	ü	ı	u
	құранды		е	ö		о

Сурет 3. Қазақ тілі дауыстыларының жіктелім кестесі мен пішіндемесі (моделі)

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тілі дауысты дыбыстарының жіктелім кестесінде де, оның көрнекі пішіндемесінде де дауысты мәртебесіндегі И, У дыбыстарына орын жоқ, ендеше олар төл дыбыстар құрамына ене алмайды. Қазақ (жалпы түрік) тілінің фонетикалық тұрқы тұтасқан үндесім бірлік болып табылады. Сондықтан үндесім тұтастық сырттан дыбыс қабылдатпайды, «шапқыншы» дыбыстар үндесім тұтастықты бұза алмайды.

Осыған орай, тағы бір теориялық батыл ұсыныс-ұстаным жасамақпыз. Үндіевропа тілдері «орфографиялық» тілдерге жатады, қазақ (жылпы түрік) тілі «орфоэпиялық» тілге жатады. «Бір дыбыс – бір таңба» болып, сөз құрамындағы ақиқат дыбыстардың бәрі өз шебінде өз таңбасымен тұру керек. Басқаша айтқанда, қалай айтылса, солай жазу керек. «Орфография» деп бұзып, «орфоэпия» деп түзетіп жатудың басы артық. Әрине, «орфография» мен «орфоэпияның» керек жері – тек қана біріккен/кіріккен сөздердің, түбір мен қосымшаның шегара шебіндегі үйлесім түрленімі мен ерін әуезді үндесімді белгілеу ғана қалады. Мұның өзі де шартты. Егер кірме таңбалардың «орфографиясынан» арылатын болсақ, онда «орфоэпиялық» сөздігіміз көп ықшамдалып қалатын түрі бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жүнісбек, Әлімхан (2018): *Әліпби азабы*. www.tbi.kz (А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты директоры Е.Қажыбектің жетекшілігімен ұсынылған бейне-дәріс.)
2. Құрманбайұлы, Шерубай (2012): *Жаңа атаулар мен жаңа қолданыстар*. Бірінші кітап. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2012. –288 б.; *Жаңа атаулар мен жаңа қолданыстар*. Екінші кітап. – Алматы: «Сардар», 2017. –288 б.

ШЕТ ТІЛДЕРІНЕН ЕНГЕН ТЕРМИНДЕРДІ ЛАТЫН ӘЛІПБИМЕН ЖАЗУ МӘСЕЛЕСІФ.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі **Ш. ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ*****Түйіндеме:**

Латын әліпбиіне көшу барысында ең өзекті мәселенің бірі - шет тілдерінен енген терминдердің жазылуы. Қоғам мүшелерінің бір бөлігі үйреншікті психологиясынан арылығы келмейтіндіктен, ондай сөздерді өздері үйренген нұсқасында қолдана бергісі келеді. Ал тіл мамандары мен қоғамның енді бір бөлігі тіліміздің дыбыстық жүйесін бұзып, табиғатына үйлеспей тұрғандықтан, ондай сөздерді өзгертіп жазып, тілге «қайта қабылдау» қажет деп санайды. Осы құбылыстың өзі шет тілдері сөздерін тілге дұрыс қабылдамаудың тілді тұтынушылар арасында пікір қайшылығын тудырып, жік салатын, олардың тілге сіңіп кетуіне кедергі келтіретінін көрсетеді. Мұндай қателікті түзету келесі ұрпақтар алдынан тағы да шықпауы үшін әрі шет тілдерінен қабылданған терминдердің тілге кірігіп, сіңісіп кетуі үшін кириллден латынға көшу үдерісі жүріп жатқан дәл осы кезеңде жасалатын емле ережелерін тілдің өз табиғатына сай болуы өте маңызды. Әліпби ауыстыру барысында шет тілі терминдерін қабылдау мен жазу шын мәніндегі қазақ тілінің орынсыз бұрмаланған заңдылықтарын қалпына келтіру қажет. Бұл істі атқару тіл мамандарына үлкен жауапкершілік жүктеп отыр.

Түйін сөздер: латын әліпбиі, термин, шет тілі, орфография

PROBLEMS OF WRITING TERMINALS FROM FOREIGN LANGUAGE**Abstract:**

One of the most pressing issues in transition to the Latin alphabet is the writing of terms from foreign languages. As some of the members of the community do not want to abandon the habitual psychology, they want to use them in their own way. And linguists and other part of society believe that we should "re-translate" such words and phrases, as it does not disrupt the sound system of our language. This phenomenon indicates that foreign language proficiency can prevent language disruptions, disruptions and disruptions of language consumers. Correcting such an error is important to ensure that the spelling rules that are made at this particular stage of the process are translated into their own language, so that the next generations can not be overlooked and that the terms adopted from foreign languages are translated into the language. When translating alphabet, it is necessary to adopt and record foreign-language terms and to restore the usual distorted laws of the Kazakh language. This is a great responsibility for linguists.

Keywords: Latin alphabet, term, foreign language, spelling

КІРІСПЕ

Латын әліпбиіне көшу барысында қиындық туғызатын, тіл мамандарының айрықша назарын аударып, аса мұқияттылық танытатын мәселенің бірі – шет тілдерінен енген терминдердің жазылуы. Әліпби ауыстырудың қай кезеңін алып қарасақ та, бұл мәселе алдан шығып, тіл мамандарына оны шешу міндеті жүктелген. Жаңа әліпбиге көшу жөнінде шешім қабылданып, жарлық шыққан қазіргі кезеңде де дәл солай шет тілдерінен термин қабылдау қағидатын белгілеп, оларды жазудың ережелерін жасау мәселесі күн тәртібіне қойылып отыр. Бұл міндетті атқару үшін шет тілдерінен енген терминдерді жазудың жай-жапсарын жан-жақты зерттеп-зерделеуге тура келеді.

Бұл бүгін ғана көрініс беріп, жаңадан пайда болып отырған жағдай емес. Қазақ тілінің, оның терминологиялық қорын қалыптастырудың осыған дейінгі даму кезеңдерінде де тіл мамандары бетпе-бет келген, ғалымдардың кәсіби біліктілігі, тіл ғылымының сол уақыттағы даму деңгейі мен заман талабы, елдің ұстанған саяси курсы, соған сәйкес белгіленген тіл саясаты сияқты факторларға байланысты шешімін тауып та келген мәселе. Ендеше, бізге сол алдыңғы кезеңдердің тәжірибесіне жүгініп, олардың кемшіліктерін қайталамай, жетістіктерін ескеру өте маңызды. Бұл тұрғыдан келгенде ең алдымен ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ тіл білімі дамуының алаш кезеңін айналып өте алмаймыз.

* Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, sheru_64@mail.ru

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарының бас кезіндегі қазақ оқығандары өзге тілден қабылданған терминдерді, жалпы қолданыстағы сөздерді «жат сөздер», «кірме сөздер», «бұратана сөздер», «бөгде сөздер», «қотыр сөздер», «бұралқы сөздер», «бөтен сөздер» деп атап, бұл сөздердің тілімізге көптеп кіруін тілімізді шұбарлау ретінде қабылдады. Нәзір Төрекұлұлы «Жат сөздер» деген кітап жазса, Қошке Кемеңгерұлы «Қотыр сөздер» деген мақала жазды. Шет тілдерінен кірген сөздерге беріп отырған атауларынан да олардың өзге жұрттардың тілдерінен алынған сөздерге деген көзқарасын, берген бағасын байқауға болады. Басқа тілдерден қабылданған сөздерге қатысты жат, кірме, бұратана, бөгде, қотыр, бұралқы, бөтен деген сияқты кілең жағымсыз мағынадағы анықтауыштарды қолдануынан-ақ олардың шет тілі сөздерін қабылдауға мүлде құштар болмағанын аңғару қиынға соқпайды. Солай бола тұрса да, өзге тілден сөз алмай, сөз алмаспай тұру мүмкін еместігін жақсы түсінген алаш оқығандары оларды мейлінше тілге зиянын тигізбейтіндей етіп қабылдау жолдарын қарастырды. Шет тілі терминдерін тілге енгізудің талаптарын, ережелерін белгіледі.

Алаш зиялыларының арасында жат шет тілі сөздерін жазу мәселесін алғаш сөз еткен, бұл мәселеге назар аударған Ахмет Байтұрсынұлы. Ол 1912 жылы «Айқапта» жариялаған «Жазу тәртібі» деген мақаласында былай деп жазады: «Тобы бөтен болса да, қазақ тіліне келіп сіңген, қазақтың өз сөзі болып кеткен араб я парсы сөздері бар. Мысал: арабтан алған адал – халал, арам – харам, әл – хал. Фарсыдан алған ән – аһн, қожа – хожа сықылды сөздер. Бұлар бұрынғы қалыбында емес, өзгертілген. Міне, бұ сықылды сөздерді қазақ тілінен қуып шығару ма? Я болмаса сақтау ма? Мұны көп білсін! Мен өзім сақтау жағындамын. Өзге жұрттарда бұзып алған сөздер сақталады» (Байтұрсынұлы, 1912.).

Алаштың ардақтысы, қазақтың әліппесін жасап, дыбыстық жүйесін анықтап берген тіл ғұламасы Ахаң араб тілінен тілімізге бейімделіп алынған сөздерді сақтау жағындамын дейді. Ғалым айтқандай «бұзып алынған» араб сөздері туралы бүгін ешқандай мәселе туындап отырған жоқ. Олардың жаттығы ұмытылып, тілімізге сіңіп, өз сөздеріміздей болып кетті.

Жалпы Ахмет Байтұрсынұлы бастаған алаш зиялылары пән сөздерін (терминдерді) ұлт тілінде жасауға барынша басымдық беріп, шет тілдерінен термин қабылдауды ең кейінгі орынға қойды. Бұл мәселедегі Ахандардың ұстанымын оның мына сөзінен анық көруге болады: «Пән сөздері жағынан басынан-ақ қазақ басқалардан бөлек жол тұтынды... Қазақ жат сөзге әуестенбей, пән сөздерін өз тілінен жасауға тырысты. Әдебиет тілі ауылдағы қазақтың қат білетін, білмейтін – қайсысына да болса түсінікті болуын көздеді. Тіл арасына жік түсіп айырмасы үшін, жат сөздерді амалсыз болған жерде ғана алатын тәртіп қолданды» (Байтұрсынұлы, 2013).

Өздері айтқандай, «жат сөздерді амалсыз болған жерде ғана алғанын» олардың соңында қалдырған барлық еңбектерінен, жазған мақалалары мен оқулықтарынан, ғылыми еңбектері мен түзген сөздіктерінен көруге болады. Олардың оқулықтарында қолданылған өздері жасаған, қазақтың сөздік қорынан алынған төл терминдердің үлесі 90-95 пайыздан асып, жат сөздердің 1-5 пайыз шамасында болуы соның айқын дәлелі. Алаш оқығандары жат сөздерді тілге қабылдауда, жазуда да ұлт тілінің мүддесін, оның дыбыстық жүйесін жоғары қойды. Тілге қабылданған сөздер соған бағынуы тиіс деген қағидатты берік ұстанды. Олардың бұл мәселедегі ұстанымы Елдес Омарұлының, Халел Досмұхамедұлы мен Нәзір Төрекұлұлының төмендегі пікірлерінен де анық көрініп тұр. Елдес: «Пән сөзді өз тілімізден таба алмаған күнде, иаурыпа қолданған латынша пән сөздерді алуға болады. Бірақ ондай жат сөздерді алғанда, оны тіліміздің заңына келтіріп өзгертіп алу керек. Өйткені жат сөздің асыл түбін бұзбай алсақ, ондай сөзге қазақтың тілі келмейтүн болады. Жаңа қазақ тілінің заңына келмеген сөзді, оған қазақша жұрнақ, жалғаулар жалғап өзгертуге де болмайды. Ондай сөз қазақ тіліне қазақтың өз сөзіндей болып сіңісе де алмайды, біртүрлі ерсі сөз болып қалады. Жат сөз қазақ тіліне сіңіп түбкілікті қазақ сөзі болып шығуы үшін, мағанасы түсінікті болмаса да, айтуға жеңіл, құлаққа ерсі болмауы керек. Бұл шартқа келмеген сөз қазақ сөзі бола алмайды, тек кітеб сөзі болып қана қалады. Олай болып кетсе, кітеб тілі ел тілінен басқаланып шығады, кітебтің елге пайдасы болмайды» (Төрекұлұлы, 2006) – десе, Халел: «Тілге кірген жат сөздер де сіңу үшін, тілге «өзілік» болуы үшін сол тілдің заңымен өзгеріп, танымастай хәлге келуі керек. Бүйтпесе жат сөздер бұралқы болып, тілдің шырқын бұзады, тілге зиян береді» (Досмұхамедұлы, 1998) – деп жазады. Нәзір Төрекұлұлының пікірі де олармен үндесіп жатыр. «Біз білген тілдерде жат сөздерге қойылған бөгет емес серт, заңдай қазақ та өз тілінде бір белгілі көше салып қоюы керек. Қазақ тіліне кіретін

жат сөз болса, қазақтың тымағын киіп жалпақ қазақ сөзі болып кірсін. ...Сертсіз, заңсыз жат сөздерді бос қоя беру де жарамайды, опыр-топыр болып тіліміздің негізгі заңдылықтарын бұзып, тас-талқанын шығарып жіберуі де бар», – деп жазады ол (Досмұхамедұлы, 2006).

Өзге де алаш қайраткерлерінің жат сөздер жайындағы пікірлері осы сарындас, бір-бірімен үндесіп жатыр. XX ғасыр басындағы алаш зиялыларының шет тілі сөздерін қабылдаудағы, игерудегі көзқарасы, ұстанымы осындай. Мұны сол кезеңнің ерекшелігі, олардың таңдаған жолы десек болады. Олардан кейінгі кезеңде біз жат сөздерді алуда басқа жолға түскендіктен, қазір солар айтқандай тілге сіңіп түпкілікті, «өзілік» бола алмаған, «қазақтың тымағын кимеген» сөздерді қалай жазамыз деген мәселені қайта көтеруге мәжбүр болып жатқан жайымыз бар. Яғни, шет тілдері терминдерін бізге 30-жылдардан кейін орыс тілінің емлесі бойынша еш өзгеріссіз, «бұзылмай алынғандықтан» да тіліміздің заңдарын бұзып, жаттығын жасырмай тұрған терминдердің мәртебесі, жазылуы қиындық туғызып отыр. Біз де олардың сақталуына қарсы емеспіз. Олардың бәрін бірдей аударып, бәріне балама тауып тастау мақсаты да қойылып отырған жоқ. Бірден тілге икемдеп алмай, о баста өзгеріссіз қабылдап алғандықтан, ұзақмерзімдік қолданыстан кейін жұртшылықтың жадында жатталып қалған сөздерді қайтадан басқаша оқып-жазуға бейімделу қажеттігі туындайды. Мұны көптеген адамдар жаңадан сауат ашқанмен барабар қосымша қиындықтар жүктейтін артық жұмыс деп есептесе, қоғам мүшелерінің тағы бір бөлігі үйреншіктілік психологиясынан арылғысы келмейтіндіктен ондай сөздерді өздері үйренген нұсқасында қолдана бергісі келеді. Ал тіл мамандары мен қоғамның енді бір бөлігі тіліміздің дыбыстық жүйесін бұзып, табиғатына үйлеспей тұрғандықтан, ондай сөздерді өзгертіп жазып, тілге «қайта қабылдау» қажет деп санайды. Осы құбылыстың өзі шет тілдері сөздерін тілге дұрыс қабылдамаудың тілді тұтынушылар арасында пікір қайшылығын тудырып, жік салатын, олардың тілге сіңіп кетуіне кедергі келтіретінін көрсетеді. Мұндай қателікті түзету келесі ұрпақтар алдынан тағы да шықпауы үшін әрі шет тілдерінен қабылданған терминдердің тілге кірігіп, сіңісіп кетуі үшін кириллден латынға көшу үдерісі жүріп жатқан дәл осы кезеңде жасалатын емле ережелерін тілдің өз табиғатына сай болуы өте маңызды. Бұл істі атқару тіл мамандарына үлкен жауапкершілік жүктеп отыр.

Алаш қайраткерлері қуғын-сүргін құрбаны болып, кеңес үкіметі толық күш алған 30-жылдардан кейінгі тіл саясаты қазақ оқығандарының шет тілінен енген сөздерге деген көзқарасын өзгертті. Енді оларды «жат», «қотыр», «бұратана», «кірме», «бұралқы», «бөгде», «бөтен» деп кемсітпей, әлемдік ғылымның жаршысындай қабылдап, ғылым тілінің кілтіндей санау мінезі орныға бастады. Соған сәйкес ондай сөздерді ерекше мәртебесі бар «халықаралық терминдер», «интернационалдық сөздер» деп атау кең өріс алды. Шет тілдерінен термин қабылдаудың жаңа қағидаттары да соған сәйкес белгіленді. Алаш зиялыларының ұстанған бағыты аяусыз сыналды, оларды басшылыққа алу үлкен қателік, адасушылық, кертартпалық деп түсіндірілді. «...Халықаралық сөздердің орфографиясын қалайда қазақ тілінің заңына бағындыруға тырысушы адамдар, сол әрекеттері арқылы қазақ тілінің революцияға дейінгі заңдарына бағындыру жолына түседі. ...Мұны қазіргі революциялық өзгерістер заманында қолдануға болмайды, сондықтан орфографияны қазақ тілінің жүріп жатқан прогрестік дамуына лайықтап жасау керек, интернационалдық терминдерді өзгертпей, сол қалпында жазу керек» деген дәлелдер ұсыныла отырып, «Халықаралық терминдер орыс тілінде қалай жазылса, сол түрінде қабылданады» [6] – дейтін қағидат қабылданды.

Кенестік кезеңде терминқорымызға енген мыңдаған терминдер тілімізге осы қағидаттар негізінде қабылданды. 90-жылдардың басына дейін бұл жолды теріс деген ғалым болған жоқ. Керісінше, адасқан теріс жолдан шығып, оң жолға түскеніміз үсті-үстіне дәлелденді. Сондықтан да қазақ тілінің терминдер қоры осы қағидаттарға сәйкес қалыптасып, дамуын жалғастырып жатты.

Алайда осы бағытты белгілеп берген КСРО ыдырып, қоғам өмірінде түбегейлі өзгерістер болуына байланысты 90-жылдардан кейін одақ құрамында болған ұлт тілдерінің терминологиясын дамыту бағыттарына өзгерістер ене бастады. Тәуелсіздік таңы атқаннан кейінгі бұл мәселеге қатысты алғаш арнайы мақала жазып, терминқор қалыптастырудың жаңа қағидаттарын ұсынған, латын әліпбиіне көшу мәселесін көтерген ғалым, академик Ә.Қайдар болды. Ол өзінің тұжырымдарын 1993 «Қазақ тілі терминологиясына жаңаша көзқарас» деген мақаласында және «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген атпен шағын кітапша түрінде жариялады. Осы еңбегінде ғалым «Тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау (5-принцип); Терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу (11-принцип) деген қағидаттар ұсынды (Қайдаров, 1993). Одан бергі ширек ғасырда терминдерді шет тілдерінен қабылдау, жазу, халықаралық терминдер мәртебесіне қатысты арналған тілші-ғалымдардың көптеген еңбектері

жарияланды, диссертациялар қорғалды. Солардың арасында дәл осы мәселеге арнайы тоқталып, бірнеше мақаласын шет тілінен термин қабылдау мәселесіне арнаған белгілі тілші-ғалым Б.Қалиұлы. Ғалым оларды игерудің, тілге қабылдаудың 4 түрлі жолын ұсынады: «Біріншісі – интернационалдық сөздердің қазақ тіліндегі баламасын көрсету; екіншісі – интернационалдық сөздерді калька жолымен тікелей аудару; үшіншісі – халықаралық терминдердің орнына қолдан (жаңадан) сөз жасау; төртіншісі – халықаралық терминдердің өзін алу. Бірақ бұрынғыдай ешбір өзгеріске түспеген қалпында емес, дыбыстық жағынан тіліміздің заңдылығына сай өзгеріске түскен қалпында алу» (Қалиұлы, 1997).

Тәуелсіздік тұсындағы терминология дамуының жаңа кезеңінде термин, терминология мәселелері қарқынды зерттеліп, терминжасам үрдісі, термин шығармашылығы алдыңғы кезеңмен салыстырғанда едәуір жанданғанымен, шет тілдерінен термин қабылдау тәртібі берік орнығып, оларды тіліміздің дыбыстық жүйесіне икемдеп жазудың нақты емле ережелері жасалып, ресми қолданысқа ене қоймады. Алаштық қағидат пен кеңестік қағидаттар қатар қолданылғандықтан, бір жағынан шет тілдері сөздері бұрынғы жолмен орыс тілі орфографиясы бойынша қабылданып жатса, екінші жағынан аз да болса тілге икемделіп жазылған терминдер мен жаңадан жасалған терминдер қолданысқа енді.

Мәселен, кейінгі оншақты жыл көлемінде орыс тіліндегі қалпын сақтап жазылып келген бірқатар сөздер қазақ айтылымына икемделіп жазыла бастады. Оған ҚР Үкіметі жанындағы республикалық терминология комиссиясының мақұлдауымен 2013 жылы жарық көрген орфографиялық сөздіктің алтыншы басылымына енген мәшине, мәйкі, бәнкi, пәлсапа, пәлте, пойыз, кәстөм, кәстөм-сым, кәлөш, кәстрөл, пошта, стансы, шөтке сияқты бірқатар кірме сөздер мысал бола алады. Сондай-ақ аталған комиссия 2000-жылдары режім (режим), реліс (рельс), төкір (токарь) тәрізді жекелеген атауларды ресми бекітті. Жалқы есімдер арасында да дыбыстық өзгерістермен жаңаша жазылған Еуропа, Мәскеу, Ресей сияқты санаулы-ақ сөздер бар.

Көріп отырғанымыздай бұлар осы уақытқа дейін орыс тіліндегі қалпын сақтап келген мыңдаған кірме сөздердің жарты пайызын да құрамайды. Кеңестік кезеңде орныққан кірме сөздер «орыс тілінде қалай жазылса, біз де солай жазуымыз қажет» деген қағидаға сәйкес келмейтін мұндай сөздердің пайда болып, қолданысқа енуін санадағы сілкіністерге сәйкес өзгелерден қайтсек те өзгешеленейік немесе өткеніміздің бәріне өзгеріс енгізейік деген жалаң отаншылдықпен ғана байланыстыруға болмайды. Мәселеге бұлай қарау біржақты баға беру болып шығады. Бұған тіл табиғатын сақтап, кірме сөздерді қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне, айтылымына лайықтап алудың ғылыми негізділігіне байланысты таза лингвистикалық себеп те түрткі болып отырғандығын айту қажет.

Ал шет тілдерінен қабылданған терминдер мен атаулардың басым бөлігі бұрынғысынша, орыс тілінің емлесіне сәйкестендірілген қалпында қабылданып жатыр. Кейінгі жылдары тілімізге енген немесе қолданылу белсенділігі артқан мына төмендегі атаулар соған мысал бола алады: автобан, аниматор, антиэйджинг, аэробот, бипатрид, блогер, блогбастер, брэнд, гаджет, гастербайтер, медиация, модератор, ноу-хау, паркомат, пиротехника, прайм-тайм, спам, тренд, хакер, хоспис, флешмоб, франчайзинг, шопинг және т.б. (Құрманбайұлы, 2012).

Отызыншы жылдардың орта шенінен бастап тоқсаныншы жылдардың басына дейінгі алпыс жылдай мерзімде екі-үш ұрпақ кірме сөздерді орыс орфографиясы бойынша жазуға, айтуға дағдыланды. Мұндай сөздерге олардың көз-құлағы үйренді, санасына сінді. Сондықтан да оларды жатсынбайтын, ондай кірме сөздерді өзгертуді қаламайтын, басқаша айтылып-жазылуына қарсы қауым қалыптасты. Олардың арасында кешегі кеңестік кезеңде сол заманның талабын орындауға, кірме сөздерді өзге тілдің емлесі бойынша жазуды заңдастыруға атсалысқан, қазір де сол бағытты қолдап отырған тіл мамандары да бар. Бұл – мәселенің әлеуметтік қыры. Әліпби ауыстыру, терминологияны дамыту қағидаттары мен шет тілінен енген терминдерді қабылдау, жазу мәселесінде де осы әлеуметтік фактордың өзіндік рөл атқаратынын жоққа шығаруға болмайды. Өйткені қоғамдық пікір, қоғамдық сана сол қоғамда болып жатқан ірілі-ұсақты оқиғалар мен маңызды процестерге әсер етпей тұра алмайды. Жаңа әліпбиде «в», «х», «ф» әріптерінің қалдырылуы, бекітілуге ұсынылған әліпби нұсқасының айналдырған екі-үш ай ішінде қайта-қайта өзгертілуі, сөйтіп соған дейін ұсынылған диграфты әліпби мен ноқаты көп диакритикалы әліпби ақутты қазіргі әліпбимен алмастырылды. Ертең шет тілі терминдерін тілге қабылдау қағидаттары мен олардың емле ережелерін бекітуде де әлеуметтік фактордың ықпалы, қысымы болмайды деп ешкім айта алмайды. Тіл мамандарынан құрылған жұмыс топтары олардан жоғары тұрған ұлттық комиссияның қарсылықтарын еңсеріп, таза лингвистикалық заңдылықтарға негізделген емле ережелерін жасап, бекітуі айтуға оңай болғанымен, іс жүзінде солай болмайтынын болжау қиынға соқпайды.

Шет тілдерінен терминдерді қабылдауға қатысты белгілі фонолог ғалым Ә.Жүнісбек те пікір білдірді: «Мыңдап тілімізге халықаралық терминдер, атаулар кіріп жатыр. «Оларды не істейміз?» – деген сұрақ туындайды. Оның мынадай амалы бар. Халықаралық терминдерді, атауларды жазудың өзінің халықаралық үлгісі бар. Ол үлгіні қазір орыс та пайдаланып жатыр, қытай да пайдаланып жатыр, араб та пайдаланып жатыр, еуропалықтар о бастан өздері пайдаланып жатыр. Ендеше біз оларға арнайы таңба, еміле іздеп әуре болмаймыз. Біз де сол үлгіні қабылдаймыз. Оның басқа амалы жоқ. Ал енді, бірақ, ол таңбалар әліпбидің тізімінде тұрмауы керек. Ол өз алдына оңаша еміле ережесімен, ескертпесімен, өз алдына ерекше тұруы керек. Қазір терминдерімізді қалай жазамыз деген үлкен дау туып жатыр. Егер оны мына халықаралық үлгімен жазатын болсақ, «бұл неге былай, неге олай жазылады» деп оған ешкім қарсы шықпайды. Ал оқылуы жағынан әркім өз білгенінше оқи береді.» (А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты директоры Е.Қажыбектің жетекшілігімен ұсынылған бейне-дәріс. www.tbi.kz).

Халықаралық фонетика қауымдастығы қабылдаған халықаралық фонетикалық әліпби арқылы бүкіл кірме терминдерді ұлт тілінде жазуға арналмаған. Ол латын әліпбиі негізінде транскрипцияны жазу үшін қажет. Ал барлық кірме терминдерді біз төл әліпбиімізде таңбалауымызға тура келеді. Сондықтан бұл мәселені біз айналып өте алмаймыз.

Бұл айтылғандармен қоса қазір тіл мамандарының арасында пікірталастар өрбіп жатыр. Бұл дұрыс үрдіс. Ең бастысы нақты бір ғылыми тұжырымға, ортақ пікірге келе білу. Тек шет тілінен енген сөздерді ғана емес, и, у дауыссыздары бар төл сөздеріміз бен терминдерді жазу мен ерін үндестігін сақтау төңірегінде де тіл мамандары ортақ пікірге келе қойған жоқ. Үндестікті сақтап жазу мен латын әліпбиімен де қазіргі емле ережеміздегідей жазу жайындағы пікірталастар соны көрсетеді. Көпшілік мамандар екінші, үшінші буындарда ерін үндестігін сақтау қажет деп санайды. Керісінше, ол пікірлерге қосылмайтын мүлдем айрықша көзқарас та байқалады. Сондықтан мәселенің мәніне тереңірек үніле отырып, бұл тұжырымды елеусіз қалдырмай, оның анық-қанығын, дұрыс-бұрыстығын анықтаған абзал. «Біздіңше, ерін үндестігінің әлсіреуі сөйлеу мәнеріміздің бұзылуы емес, даму үрдісіндегі жетілуі сияқты. Езулік дауыстыны айтқанда сөйлеу мүшелері босаң қалыпта болады, ал босаң қалып – сөйлеу мүшелерінің табиғи қалпы. Олай болса, қазіргі сөйлеу заңдылығымызды ерін үндестігінің әлсіреуі дегеннің орнына «сөйлеу мүшелерінің табиғи қалыпқа ұмтылу заңдылығы» деп атауға болады» – деп жазады Қуантқан Ванов. (mtdi.kz).

Қолданысқа ұсынылып отырған латын графикасына негізделген жаңа әліпбиімізден кириллде болған ё, ц, щ, э, ю, я және ь, ь таңбалары алынып тасталды. «Х» мен «h» (Hh) «и» мен «й» (Ii) бір таңбамен берілетін болды. Сонымен қоса бұл әліпбидегі «в», «х», «ф» таңбаларының да басы артық деген пікірлер айтылып жатыр. Қазіргі әліпбиде жоқ ц →тс, щ→шш, э → е, я→(ыйа, йа), ю-(йу, йіу) түрінде ал «и» (ій, ый) мен «у»-ды (у және ьу, іу, үу, ұу) таңбалау ұсынылуда.

Сонымен қатар ш мен ч дыбыстарын Sh, Ch сияқты қос таңбамен берілуіне байланысты да «Ш» (Sh), мен «х» (h), «ч» (Ch) мен «х» (h)-ның қатар келу жағдайлары көп болмаса да кездесуі ықтималдығын есепке алып, ондай терминдердің жазылуы төңірегінде де бір тоқтамға келіп, олардың емлесін пысықтауға тура келуі мүмкін.

Ағылшын тілі мен кейбір роман-герман тілдері мамандары түбі грек, латын, ағылшын неміс, француз болып келетін терминдерді -ция орыс қосымшаларынан айырып, түпнұсқаға жақындатып жазуды ұсынуда. Мысалы: motivation – мотивацион//мотивейшн (мотивация емес), presentation – презентацион //презентейшн (презентация емес), construction – конструкцион//конструкшн (конструкция емес), evolution – эвалюсион //эволюшн (эволюция емес), revolution – ревалюсион//революшн (революция емес), privatization – приватизацион//приватизейшн (приватизация демей немесе жекешелендіру деп аудармай, приватион немесе приваттау) түрінде алу сияқты ұсыныстар айтылып, жазылып жатыр. Сондай-ақ -ция жұрнағын – -sion/-tion жұрнақтарымен алмастырумен қатар, -ist, -ism, -al жұрнақтарын да жазып-айтуды ұсынушылар бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әліпби алмастыру мен терминология дамуының жаңа қағидаттарын белгілеудің қай кезеңін алып қарасақ та, шет тілдері терминдерін ұлт тіліне қабылдау мен олардың емлесін белгілеу кезінде тіл заңдылықтармен қатар әлеуметтік, саяси-әлеуметтік, экстралингвистикалық факторлардың да ықпалы күшті болғанын айқын көруге болады. Сондықтан тіл мамандары мәселенің осы жағын да ескеріп, қоғам пікірін қазақ тілінің заңдылықтарын сақтауға бағытталған тұжырымдар мен емле ережелерін қолдайтындарға дайындау жағын да назардан тыс қалдыруға болмайды. Әліпби ауыстыру

барысында шет тілі терминдерін қабылдау мен жазу шын мәніндегі қазақ тілінің орынсыз бұрмаланған заңдылықтарын қалпына келтіретін жазу реформасына ұлассын дейтін болсақ, мұны естен шығармаған абзал.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынұлы, Ахмет (1912): Жазу тәртібі//«Айқап», 1912. № 4-5.
2. Байтұрсынұлы Ахмет (2013): Ахмет Байтұрсынұлы. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. 296-б.
3. Омарұлы Елдос (2005): Қазақша пән сөздер//Қазақ білімпаздарының тұңғыш сіезі. Екінші басылымы. Араб графикасынан кириллицаға түсіріп, баспаға дайындаған, алғы сөзін жазған Ш.Құрманбайұлы. –Алматы, 2005. ж. 97-б. (Бірінші басылымы 1925 жылы Орынборда араб әріптерімен басылған).
4. Досмұхамедұлы, Халел (1998): Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы//Халел Досмұхамедұлы. Тандамалы. –Алматы, 1998. 148-б.
5. Төрехұлұлы, Нәзір (2006): Жат сөздер туралы. Екінші басылымы. Араб графикасынан кириллицаға түсіріп, баспаға дайындаған, алғы сөзін жазған Ш.Құрманбайұлы. – Астана, 2006. 12-бет. (Бірінші басылымы 1926 жылы араб әріптерімен Мәскеуде басылған).
6. Жұбанов, Құдайберген (1966): К пересмотру казахской орфографии//Исследование по казахскому языку. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы,1966. 267-268 б.
7. Қайдаров, Әбдуәли (1993) Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. –Алматы,1993.
8. Қалиұлы, Байынқол (1997): Жат сөздер жағадан ала бермесін//Қазақ тілінің көкейтесті мәселелері.–Алматы,1997. 107-115 бб.; Шет тілі терминдерін қалай қабылдап жүрміз?–Алматы,1997. 121-125 бб.
9. Құрманбайұлы, Шерубай (2012): Жаңа атаулар мен жаңа қолданыстар. Бірінші кітап. –Алматы: «Сөздік-Словарь»,2012. –288 б.; Жаңа атаулар мен жаңа қолданыстар. Екінші кітап. – Алматы: «Сардар», 2017. –288 б.
10. Жүнісбек, Әлімхан (2018): Әліпби азабы. www.tbi.kz (А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты директоры Е.Қажыбектің жетекшілігімен ұсынылған бейне-дәріс.)
11. Ванов, Қуантқан (2018): www.mtdi.kz.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТҮРКОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ф. Ғ. Д., профессор Т. ЕРМЕКОВА*

Түйіндеме:

Мақалада рухани жаңғыру жағдайындағы түркологияның өзекті мәселелері сөз болады. Түркілердің әлемдік өркениетте алатын орны, әлемдік ғылыми кеңістікте орныққан кейбір жаңсақ (қате) тұжырымдарды басқаша бағамдап, жаңа көзқараспен қарау қажеттігіне мән беріледі. Өзгелерге телінген тарихи мұралар, түркілер туралы жаңсақ көзқарастарға қатысты автор көзқарасы жекеленген түркітанушы ғалымдар мен қоғам қайраткерлері тарапынан айтылған тұжырымдар арқылы дәйектеледі. Мұның бәрі қазіргі қоғамдағы түрілер өркениеті, рухани мұрасы туралы кейбір стереотиптерді жаңаша бағамдауға жол ашады. Қазіргі қоғамдағы басты тренд – технологиялық жаңаруға ғана ұмтылумен шектеліп қоймай, адамның сана-сезімін ұлттық кодты жаңғырта жетілдіруге мән беріп, түркітану ғылымын жаңа биікке көтеруде аға, орта буынмен бірге, жас ғалымдардың зияткерлік әлеуетіне назар аудару қажеттігіне басымдық беріледі.

Түйін сөздер: түркітану, қыпшақтану, скиф, номад, латын

ACTUAL PROBLEMS OF TURKOLOGY IN CONDITIONS OF SPIRITUAL REVIVAL**Abstract:**

The article deals with actual problems of Turkology in the context of spiritual modernization. The article focuses on the following issues: importance of the role of the Turkic world in the world civilization, necessity to look at some erroneous statements in the global scientific space and look at a new perspective. The author's views on historical heritage and other unrealistic views are proved through the conclusions of individual Turkologists and public figures. All this leads to a new assessment of some stereotypes about the Turkic civilization, its spiritual heritage in modern society. The main trend in modern society is not only to focus on technological innovation, but also to focus on the need to pay attention to the intellectual potential of young scientists, both senior and middle generation, to focus on improving human identities in modernizing the national code.

Keywords: Turkology, Kipchak, Scythian, nomads, Latin

КІРІСПЕ

Жалпы мәдениет әлемінде ренессанс деген ұғым бар. Мағынасы қайта өрлеу, жаңғыру деген мағынаны береді. XIV ғ. алдымен Италияда басталып, кейін Батыс Еуропа елдерінде өріс алған білім, ғылым, өнер, әдебиет, сәулет салаларындағы мәдени төңкеріс дәуірі, кезеңі. Ол антикалық идеалдар мен құндылықтарды жаңғырту және ортағасырлық схоластикадан арылу негізінде қалыптасты, сондықтан Қайта Өрлеу, Қайта Өркендеу (фр. Ренессанс) деп аталды.

Дәл қазір бізде де осындай сәт туып тұр. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде?» деген сұрақтың тамаша жауабын береді: «Меніңше, басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз тануында. Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» (Назарбаев Н., 2017).

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Экономика мен технология қарқынды дамып бара жатқан кезде рухани тамырға бет бұру, ұлттық санада қалыптасқан игі салт-дәстүр мен тарихи, мәдени, әдеби, тілдік құндылықтарды жаңа

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ken_tina@mail.ru

заманның ағымына сай жаңғырта дамыту «Мәңгілік Ел» болуды мұрат еткен еліміздің әрбір азаматының санасына ой салары сөзсіз. Өйткені Елбасының бұл мақаласы қоғам және мемлекет қайраткері М. Құлмұхамет айтқандай, «бұл – мазмұны терең, ауқымы өте кең, ұлт руханиятын 21-ғасырдың биігіне шығаратын үлкен бағдарламалық құжат». Олай болса, Италиядан бастау алып, бүкіл Европа мәдениетіне ықпал еткен ренессанстың оң әсеріндей рухани жаңғыру да Қазақстаннан бастау алып, бүкіл түркі жұртына ықпал ететіндей ғаламат күшке ие болу, болмауы қазақстандық түркітанушылардың, төл тарихына, түп тамырына теріс қарамайтын зиялы қауымның іс-әрекетіне тікелей байланысты.

Міне, сондықтан рухани жаңғыру жағдайындағы түркологияның басты өзекті мәселелері не болуы мүмкін? деген мәселеге өз шамамызша жауап беріп көрейік:

Біріншіден, қазіргі Қазақстан мен Орта Азияның байырғы тұрғындары – сақтар мен ғұндар. Олардың бүкіл мәдени-рухани құндылықтары евроцентристік көзқараспен бірде неміске (сакс – Саксония), славянға (Зарина -заря), соңында парсыларға телініп келгені жасырын емес. Бірақ ғылым әрдайым ақиқатқа табан тірейді. Веналық Хаммер, В.В.Григорьев, Л.Н.Гумилев, А.Н. Бернштам т.т.беделді ғалымдар дәлелдеген олардың түркілік негізін лингвистикалық тұрғыдан дәйектеу қазақстандық ғалымдар тарапынан мардымсыз екенін мойындауымыз керек. Бұл жағынан белгілі ақын Олжас Сүлейменовтің жан-жақты эрудициялық біліміне ризашылық танытып, оның идеяларын тарихи-салыстырмалы әдіспен лингвистикалық терең талдаулармен жалғастыру қажеттігі анық. О.Сүлейменов сияқты өзге де түркологтар (М.Закиев, П.Гасанов т.т.) дәлелдегендей, «скиф» атауы «іс-оғуз» деген бабатүрік атауы екеніндігі, өзге де скифтер қолданған жүздеген атаулардың ежелгі бабатүркі лексиконы екені лингвистикалық тұрғыдан дәйектелуі, Ю.Немет, В.В.Латышев, К.Т.Лайпанов, М.Закиев, И.М.Мизиев іспетті зерттеушілер ежелгі іс-оғуздардың (скиф=сақ) этномәдениетіне, палеоэтнографиясына, этникалық құрамына сараптама жасау нәтижесінде айқындаған Сібір, Орта Азия, Еділ бойының түркі тектес тұрғын халықтармен ұқсастығы, сондай-ақ соңғы кездері Сібірде, Қазақстанда жүргізілген антропологиялық және генетикалық сараптамалар нәтижелерінің қорытындысына сүйенсек, ежелгі сақтар (скиф=іс-оғуз) түркітөктес халық екеніне күман болмауы тиіс (Сартқожаұлы Қ., 2018). Көрнекті жазушы М. Мағауин өзінің «Мен» атты роман-эссесінде айтқандай: «Қазіргі әлемдегі ең дамыған жұрттар тілінің өзі біздің түркі текті ана тіліміздей әрі бай, әрі айқын, және осыншалық ұзақ тарих кешуін өткермеген... Қазір бүкіл әлемге тараған ағылшын тілінің де, жарты дүние тұтынып тұрған испан тілінің де, өткен ғасырда ұлы әдебиет жасаған орыс тілінің де тарихи ғұмыр жасы біздің жарым жолда ғана», – деген тұжырымын ескерсек, қазіргі түркі халықтарының рухани бай мұрасының тарихи маңызын әлемдік қауымдастық алдында дәйектей білу абыройлы іс болары анық (Мағауин М., 1998).

Екіншіден, әлемдік ғылыми-танымдық кеңістікте стереотипке айналған кейбір қасаң көзқарастарға басқа қырынан қарау керек. Мысалы: түркілер бірыңғай көшпелі-номадтар деген тұжырым орныққан. Бұл жөнінде белгілі түрколог Қаржаубай Сартқожаұлы былай дейді: «Гректің «nomados» (көшіп жүретіндер) деген атауы туралы ғалымдар мынандай түсінік берген: «тұрақты мекені жоқ, белгілі шаруашылықпен айналыспайтын, тек қана күн көріс мақсатында қоректік азық іздеп тынымсыз көшіп жүретін кезбелер». Бұл – әлемдік Антропологиялық сөздік пен Британ энциклопедиясының анықтамасы. Еуропалықтар бізді «номад» (көшпелі кезбе тобырлар) десе, біз бас изеп ыржалаңдап, «иә, біз номадпыз (көшпелі тобырмыз)» деп келдік. Түркология ғылымы енді осы мәселеге нүкте қоятын биікке көтерілуі керек» (Сартқожаұлы Қ., 2018). Біздің ойымызша, бұл мәселеге қатысты түркітанушылардың алдында екі түрлі міндеттің бірін шешіп алу парызы тұр. Бірі – әлемдік деңгейдегі *номад* ұғымына берілген анықтамаға өзгеріс енгізу немесе екіншісі – түркілердің бірыңғай көшпелі халық болмағандығын дәлелдеу. Көне түркілердің отырықшылық өмір салтын кешкендігін баяндайтын деректер өте көп. Халық арасында; «Бесқаладан Сауранға, Саураннан Сайрамға, Сайрамнан Таразға дейін бір үйдің төбесіне секірген лақ тұяғын жерге тигізбей жетеді» деген аңыз қалған. Ғалымдардың айтуынша, бір ғана Сырдарияның орта және аяқ шенінде 300-ге дейін қалалар мен елді-мекендер болған. Бау бақша өсіру мен мыс өндіру, Ұлы Жібек жолындағы қалалар мен сауда-саттық кәсібі түркілердің тек көшпенді халық болмағандығын дәлелдейді.

Үшіншіден, өзіміз тікелей мұрагері боп саналатын орта ғасырдағы қыпшақ ескерткіштері, қыпшақ тілінің халықаралық мәртебесін зерделеу мәселесі. Көрнекті түркітанушы, «Кодекс Куманикус» пен орта ғасырдағы қыпшақ ескерткіштері тілін зерттеген білгір ғалым Ә. Құрышжанұлы нақты ғылыми дәйектемелер арқылы қыпшақ тілінің Батыс пен Шығысты, Таяу Шығыс пен Кіші Азияны, Монғолия мен Қытай жұртшылығын, Кавказ халықтары мен Қырым

далаларын өзара байланыстырып тұратын «алтын көпір» болғандығын көрсетеді. Одан әрі «Мамлюк қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер» атты еңбегінде арабтардың да қыпшақ тілін меңгергендігі туралы былай деп жазады: «XII-XIV ғасырларда Сирия мен Египет аймақтарын мекендеген қыпшақтар – мамлюктер² мен оғыздардың жергілікті халықтарды барынша билеп-төстеуі де ол өңірдегі саяси әлеуметтік және ғылыми-мәдениеттік әрқилы ағымдарға, әрине әсерін тигізбей қалған жоқ. Түрік сұлтандарының үкіметі айбынды еді. Олар өз ана тілінде сөйлейтін. Басқару биліктерін де осы тілде жүргізетін. Түркі тілі туған тілге лайықты құрметте ие болатын.

Мемлекет басшылары мен түркі халықтарының ұйтқысы негізінен қыпшақтар болғандықтан, сұлтан сарайының маңындағылар қыпшақ тілінде жазып, қыпшақ тілінде сөйлейтін. Қыпшақ тілі мамлюктер мемлекетінде түркі тайпаларының ауызекі сөйлеу тілі, жазба тілі – іс қағаздары, ғылыми еңбектер, әдеби шығармалар жазылатын тіл болып тұрды. Ол әдеби тіл есебінде, әсіресе поэзия әлемінде шырқау биікке көтеріліп, кең шарықтады. Көптеген туындылар осы тілге аударылып та жатты. Араб тіл білімпаздары өз жұртшылығының мақсаты үшін қыпшақ тілін оқып үйрену мақсатымен алуан түрлі сөздіктер, грамматикалық оқулықтар, үлкенді-кішілі анықтамалар (справочники) және талдаулар жазды. Бұл, әрине сол кездегі өмір талабымен қабысып жатқан қадірменді іс еді (Құрышжанұлы Ә., 2011).

Бұл кезең туралы ғалым Мурад Аджи келтірген төмендегі дерек те ғалым пікірінің қисынды екенін айғақтайды: «...V ғасырдың аяғында қыпшақтар Еуропаның жартысы мен түгел Орта Азияға орнықты. Түркі сөзі Евразия континентінде кез келген басқа тілді өшірді (заглушала). Түркілер әлемнің ең күшті және саны көп халқына айналды. ... Қыпшақтардың күшімен ежелгі әлем Евразия деп аталатын бір кеңістікке бірікті» (Аджи М., 2015, с.11).

Қыпшақ тілінің халықаралық мәртебесі туралы тұжырым қазіргі қазақстандық қыпшақтанушы ғалымдардың көшбасшыларының бірі А. Гарковецтің еңбектерінде жалғасын тапты (Гарковец А.Н., 2002). Көп ғасырлар бойы Ұлы Жібек жолы саудамен қатар халықтардың өзара мәдени алмасуына зор ықпал етті. Ұлы Жібек жолының Енисейден Дунайға дейінгі бөлігі қыпшақтардың иелігінде болып, ол Дешті Қыпшақ деп аталды. Осы аралықтағы халықаралық қатынас тілі қыпшақ тілі еді. Александр Николаевич оған мынандай бір мысал келтіреді. XIV ғасырдағы италияндық көпестің Қырымдағы Федосия қаласында ұлына арнап құрастырған сауда жөніндегі оқу құралында Ұлы Жібек жолымен керуенге ілеспес бұрын сақал өсіріп, шашты тақырлап ал, екі әйел, бір еркек малай жалдап, қыпшақ тілін үйрен деп өсиет қалдырыпты (Серікқали С., 2009).

Бұл мәселе қазіргі орта буын ғалымдардың да қызығушылығын тудырды. Сол дәуірдің тарих сахнасында батырлық пен ерліктің, жауынгерліктің нағыз символын танытқан қыпшақтармен достық қарым-қатынаста өмір сүру Еуропаның көптеген мемлекеттері мен орыс князьдарының, Қап тауы ақсүйектерінің арманына айналған еді. Бұл мүмкіндікке қол жеткізуге тырысқан әр алуан мемлекет басшылары қыпшақтармен саяси одақтар мен әскери бірлестіктер құруға, қыз алысып, күйеу болып, құдандалық қарым-қатынастарды дамытуға ықпал жасады. Олар қыпшақтардың шапқыншылығына ұшырамаудың айла-әрекетін жасап, орайы келгенде олардың әскери қуаты мен жауынгерлік шеберліктеріне арқа сүйеп, өздерінің ішкі және сыртқы саяси жағдайларын реттеуге пайдаланғаны да белгілі. Қыпшақтар бұл жерлерде тек саяси үстемдік жасап қана қойған жоқ, өздерінің ата салты мен ділін, дінін, тілін дәріптейтін үлкен рухани-мәдени ошақтар қалыптастырды. Бұл мәдени ошақта қыпшақтардың этникалық менталитеті мен дүниетанымы, этностық тілі мен этностық санасы, этникалық моралі мен салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнері ерекше қарқынды дамыды. Әсіресе, «төрткүл дүниенің жарты әлемін» билеген әйгілі Алтын Орда мемлекеті тұсында қыпшақтардың мәдени кеңістігінің өрісі кеңейе түсті (Күркебаев К., 2012).

Бұл мәселені насихаттау қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне қатысты жұртшылық арасында жақсы мотивация туғызатын рухани әлеуеті зор құрал бола алады деп санаймыз.

Төртіншіден, көне түркі, орта ғасыр ескерткіштерінің түпнұсқа мәтінін оқу мәселесі. Рас, қазір бұл ескерткіштерді түпнұсқадан оқи алатын азғантай шоғыр бар. Бірақ олар тым аз. 10.02.06 – түркология шифрімен қорғаған ғалымдарымыздың өзі аударма мәтінмен жұмыс жасайды. Түркология мамандығын даярлайтын жоғары оқу орындары да саусақпен санарлық. Филология, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша маман даярлап жатқан оқу орындарында таңдау пәні ретінде енгізген пәндеріміз сипаттамалық шеңберден шыға алмай келеді. Осы арада әсіресе Түркия, Қытай мемлекеттеріндегідей білімгерді белгілі бір кезеңнің тарихи ескерткіштерін түпнұсқа мәтінде оқи

² «Мамлюк» деген сөз – арабша «құл» (сатылып алынған). Бірақ бұл сөз қара түсті адамдарға /құлдарға/ емес, ақ түсті (зәңгілерден бөтен түсті) адамдарға айтылады.

алатын құзыреттілікке жеткізу міндетін мойнымызға алу керек деп есептейміз. Міне, бұл нағыз рухани жаңғыру болар еді. Рухани тамырымыздан қашықтай бастағанымыз соншалық – күні кешегі Ахмет Байтұрсынұлының төте жазуымен жазылған мәтіндерді де оқи алмайтын шамаға жеттік.

Ә. Құрышжанұлының «Қыздар университеті» баспасынан шыққан «Тіл тарихы туралы зерттеулер» (Құрышжанұлы Ә., 2011) атты еңбегінде зерттелгені, зерттелмегені бар көптеген орта ғасыр мұраларының бірқатарына жалпы сипаттама мен тілдік талдаулар берілсе, бірқатарының қолжазбасы қайда сақталғаны, алғашқы мәліметтерді кім бергені, тіпті әлі күнге дейін табылмай жүрген еңбектердің аты аталып көрсетіледі. Бұл – бүгінгі түркітанушылар, қыпшақтанушылар үшін бағдар болуы тиіс.

Ғалым М.Қ.Ескеева айтқандай, «Тіл лингвоэволюциясындағы мираскерлік сабақтастық адам ағзасындағы, қанындағы генетикалық жалғастықпен пара-пар жүретін феномендік құбылыс» болатын болса (Ескеева М., 2012), жоғарыда аталған еңбектердің барлығы – түркітанудың, оның ішінде қыпшақтанудың құнды мұралары, бір кездері халықаралық мәртебеге ие болған қыпшақ тілі, жалпы түркі түркі тілдерінің бүгінгі мираскерлері бұл мәселеде немқұрайылық танытпауы тиіс. Оны зерттеп-зерделеу – бүгінгі ұрпақтың басты парызы. Олар жай ғана жәдігерліктер емес, Елбасының арнайы тапсырмасымен тарихымызды түгендеп жатқан қазіргі кезеңде құнды дереккөз, төл тарихымыздың, тіліміз бен мәдениетіміздің айшықты бөлшегі. Осыған байланысты алаңдаушылық туғызатын бір мәселе бар, ол – жоғарыда айтқандай, елімізде түпнұсқа мәтінді оқитын маман тапшылығы. Екінші бір ескеруге тиісті мәселе қазір тіл біліміндегі жаңа бағыттарға бет бұрған ғылыми бағытты ұстанушылар, тіпті кез келген филолог маман тіл тарихына немқұрайы қарамауы керек. Қазіргі кезде еліміздің білім, ғылым жүйесіндегі оң өзгерістердің бірі – академиялық ұтқырлық мәселесі болса, еліміздің филолог маман даярлайтын оқу орындары осы мәселені аталған бағытқа бұруы қажет. Тіл ғылымы бойынша шақырылып жүрген шетелдік түрколог ғалымдардың көпшілігінің артықшылығы – олардың мәтін танитындығы, мұны мойындауымыз керек. Сондықтан таңдау компоненті есебінен барлық жоғары оқу орындары филолог мамандарға үш деңгейде де түркітану мен тарихи мәтінтануға байланысты пәндерді көбірек енгізіп, кәсіби-ғылыми кадр даярлау мәселесін естен шығармауы керек. Еліміздегі саусақпен санауға да жетпейтін осындай мамандар мен шетелдік (әсіресе Түркия мен Қытай) әріптестерді осы істе шоғырландыру арқылы, түрлі дәрістер мен семинарлар, басқосулар өткізу арқылы келешек ұрпаққа бұл істің қаншалықты маңызды екенін насихаттай білуіміз қажет.

Енді бірауыз сөз латын графикасына қатысты. Бүгінде латын әліпбиіне көшу – түркі тілдес халықтардың бір-бірімен толық ынтымақтастық орнатуға жасалатын нақты қадам. Түркі тілдес елдердің ұлттық тілдерінің латын графикасына өтуі бұл елдердің ұлттық бірегейлігін қамтамасыз етететін әлеуетті фактор. Латыншаға өту технологиялық, жаһандық прогрестерге жол ашып қана қоймайды, бұрын өткені бар, кейін қабылдағаны бар әлемдегі 200 миллионнан астам түркі халқының 55,5 пайызының латын әліпбиін қолдануы – түркі әлемінің көрнекті қайраткері *Гаспыралы* Исмаил аңсаған «*Тілде, пікірде, істе бірлік*» болуын қамтамасыз етуге мүмкіндік берері анық.

Бесіншіден, синхронды зерттеумен айналысатын филолог ғалымдар да өз пәнін түркілік, халықтық рухани құндылықтармен сабақтастыра өтуі қажет. Әсіресе, этнолингвистика, лингвомәдениеттену, когнитивті тіл білімі, әлеуметтік лингвистика сияқты пәндердің негізгі өзегі түркілік дүниетанымды насихаттауға бағытталса құба-құп.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл, әсіресе, артымызда өсіп келе жатқан бізден де гөрі білімді, бізден де гөрі ақылды жастар үшін қажет. Олардың артықшылығы – біріншіден, олардың табиғи биологиялық, физиологиялық мүмкіндіктерінің кеңдігі. Екіншіден, көптілділігі, құдайға шүкір, олар – кемі үш-төрт тілді еркін білетін, өз ойын осы тілдерде еркін жеткізетін, ертең әлемге түркілік өркениетті насихаттай, дәлелдей алатын тегеурінді күш. Үшіншіден, олар – бабалар мұрасын кейінгі ұрпаққа жеткізер ең әлеуетті тасымалдаушы-трансформатор. Ал оларға лайықты білім беру – біз бен сіздің міндетіміз.

Қорыта айтқанда, технологиялық жаңарумен шектеліп қоймай, адамның сана-сезімін ұлттық кодты жаңғырта жетілдіруге мемлекет баса мән беріп отырған қазіргі кезде түркітану ғылымын жаңа биікке көтеру барлығымыз үшін қасиетті мұрат болуы тиіс деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев, Нұрсұлтан (2017), Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Алматы. Сартқожаұлы, Қаржаубай (2018), Әлем түркологиясының өзекті мәселелері: ізденіс, іркіліс, жаңаша тұжырым // <https://www.enu.kz/downloads/lichnie-stranici/turkology.doc>
2. Мағауин, Мұхтар (1998), Мен. Ғұмырбаяндық хамса. – Алматы.
3. Құрышжанұлы, Әбжан (2011). Тіл тарихы жөніндегі зерттеулер. Алматы.
4. Мурад, Аджи (2015). Великая степь. Приношение тюрка (сборник)
5. Гарковец, Александр (2002). Кыпчакские письменное наследие. –Алматы.
6. Серікқали, Сандуғаш (2009), Әлемге үстемдік еткен қыпшақ тілі. “Қазақстан-Заман” газеті 05 мамыр.
7. Күркебаев, Кенже (2012), Қазақ тілі көне қыпшақ тілінен шыққан ба?// «Ана тілі» газеті. 3-Мамыр
8. Ескеева, Мағрипа (2012), Қазіргі қыпшақ тобындағы тілдердің қыпшақтық белгілерінің қалыптасуы және этногенез мәселелері // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». № 2(66)

ЛАТЫН ҚАРПІН ЕНГІЗУ ТУРАЛЫ (ҰСЫНЫС)

ф.ғ.к. Б.С. ҚАПАЛБЕК*

Түйіндеме:

Мақалада қазақ әліпбиіне алынған латын қаріптерін клавиатурадағы 26 таңбаға сыйдырудың жолдары көрсетілген. Автор ол үшін А.Байтұрсынұлының өз әліпбиінде қолданған сингорманизм заңын тірек етіп алып, соған электрон бағдарлама жасауды ұсынады. Сондай-ақ мақалада әліпбиді енгізуге асықпау керектігі, алдымен ереже емледегі *y* мен *и* бойынша ғалымдар арасындағы түрлі пікірлерді бірізге түсіріп алу керектігі, бірге және бөлек жазылатын сөздер бойынша әлі талқылау қажет екендігі және шеттен енген сөздердің жазылуы бойынша автордың өз ұстанымы айтылған.

Мақалада қазақ тілінің XIX ғасырға шейін жазуға байланбай ауызша дамығандығы, соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесінің өте жақсы жетілгендігі, онда сөз басында, сөз ортасында, сөз аяғында келетін дыбыстардың көп өзгеріске ұшырамайтындығы және қазақ тілінде хат тану үшін I сыныптың баласына төрт-ақ апта қажет екендігі көрсетілген. Автор осының негізінде латын қарпіндегі әліпбиді енгізуге көп уақыттың қажет еместігін фактілер келтіре отырып дәлелдейді.

Тірек сөздер: латын қарпі, үндестік заңы, емле ереже, А.Байтұрсынұлы әліпбиі, дыбыстық жүйе.

ABOUT ENTERING LATIN ALPHABET (SUGGESTION)

Ph.D. B.C. KAPALBEK

Abstract:

The article is presented how to put Latin characters in Kazakh alphabet into 26 characters in keyboard. For that the author takes A. Baitursynov's law of singularity, which he used in his alphabet, and proposed to create an electronic program. It should also be noted that the article should not be in a hurry to introduce the alphabet, and first of all, it is necessary to remind the different opinions between letter rules of *y* and *и*, the author's own opinion on the necessity to discuss the words together and separate words.

The article concludes that until nineteenth century Kazakh language developed orally, as a result of which the sound system of the Kazakh language has been perfectly improved, in the beginning of speech, in the middle of speech, end of the speech don't change sounds and requires that the first form child needs only four weeks to recognize Kazakh language. The author proves that the introduction of the Latin alphabet needn't take a long time.

Key words: Latin alphabet, consensus law, spelling rule, A. Baitursynov's alphabet, sound system.

КІРІСПЕ.

Білгенімді баяндайын. Бұл өзі жиырма бесінші жылға шейін жоспарланған шара. Бірақ неге екенін қайдам, әйтеуір 2019 – 2020 - сыншы оқу жылы әліппені латын қарпімен шығарамыз. Сондықтан осы жыл аяқталмай жазудың емле ережелерін бекіту қажет деген жоспар құрылып, соны орындау үшін жауапты мекемелер (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл – Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы) жанталасып жатқан жайы бар.

Дыбыстарға таңдаған таңбалары дұрыс болып, жасаған емле ережелеріміз тіл табиғатына жайлы болса, жаңа әліпбиді қоғамға енгізуге көп уақыт қажет емес. Осыдан бір ғасырдан аса уақыт бұрын жасалған Ақаңның әліпбиімен хат танып кету үшін қабілеті орташа балаға төрт-ақ апта қажет (Т.Шонанов) болғандығы белгілі. Ал енді сауаты бар қазаққа дұрыс әліпбиімен жүгіртіп оқып, жазып кету үшін төрт-ақ сағат қажет болар. Яғни дайын әліпбиді енгізу қазіргі таңда тіптен оңай шаруа. Қазіргі IT технологияның дамыған кезінде электронды нұсқасы бар кириллдегі барлық мәтіндер 2-3 минутта конвертер арқылы жаңа латын әліпбиіне қотарыла салады. Бұл өте қарапайым операция. Мұндай жұмыстарды қазір атқаруға құлшынып отырғандар көп. Бірақ оған әлі ерте. Өйткені қазақ дыбыстарына белгіленген латын таңбалары әлі нақтыланып болған жоқ.

* Мемлекеттік тілді дамыту институтының атқарушы директоры, zhomart_til@mail.ru

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Қазақ әліпбиінде тек төл дыбыстарға ғана таңба арналуы керек. Қазіргі қолданыстағы орыс әліпбиінде 42 таңба бар. Оның он төрті жат таңба, 28-і ғана төл дыбыстарды бейнелейді. Мына есепке қараңыз:

$$\blacktriangleright 42-28=14$$

Бар халықтың әліпбиі тек өзінің төл дыбыстарына ғана арналып түзілген. Әлі құлдық санадан арыла алмаған біздің әліпби ұсынғыштар ұлттық әліпбидің ішіне әлгі 14 жат таңбаның біресе анаусын, біресе мынауын тықпалап әуре. Бұл мүлдем дұрыс емес. Бұның ешқандай негізі жоқ. Қазақ әліпбиі тек төл дыбыстардың таңбасынан түзілуі керек те, емле ережелердің негізі де осы төл дыбыстардан құралған сөздердің жазылуына арналуы керек. Бекітілген әліпбидегі (32-28=4)/F, H (X, H), V, CH таңбалары артық.

Қазақ тілі күні кешеге дейін жазуға байланбай, дыбыстық жағынан әбден жүйеленіп дамыған тіл және қазақ тілі сөз ішінде түбір мен қосымшаның жігі айқын көрінетін жалғамалы тілдер тобына жатады. Емле ережелерін түзу кезінде қазақ жазуына фонематикалық, фонетикалық, морфо³логиялық, тарихи-дәстүрлік принциптерінің ішінен біреуіне басымдық беру кезінде қазақ тілінің осы ерекшеліктерін басты назарда ұстау шарт. Қисық әліпбиден қисық емле шығатынын естен шығармаған жөн. Әліпби де, емле де ұлттық болуы керек.

Иә, емленің жобасы бар. Оны қазір латын жұмыстарына жауапты мекеме Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл – Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы республикадағы тілші ғалымдарға талқылап, нақты ұсыныс айту үшін таратып берді. Содан кейін бір-екі айдың ішінде бұл ереже ресми түрде бекітілмекші. Жоғарыдан талап солай. Меніңше, латын жұмысына қатысты ресми мекеме басшылары ондағы ғылыми кеңестің шешімімен емле ережелерді бекітуді әлі де зерттеп, пысықтай түсуі үшін ең құрмағанда бір жыл мерзім сұраулары қажет. Өйтпеген жағдайда, қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігін асығыс шығарған секілді ел алдында, әсіресе болашақ алдында ұятқа қаламыз. Латын жұмысына жауапты мекемелер не сұраса, соны жасап бере беретін қытай зауытының рөлін атқармаулары тиіс. Бұл әкімшілік жолмен шешілетін мәселе емес. Әр қадамның ғылыми негізі болады. Соған сүйенсе, өздері де адаспайды, жұртты да адастырмайды.

Осыдан төрт-бес жыл бұрын он бес томды соған жауапты азаматтар (атын атап, түсін түстемей-ақ қояйын) мерзімін белгілеп қойып, көлемін асығыс толтырып, ұйымдастыру кезінде «мен білемге» салып, тез-тез шығарып тастады. Алайда артынан іле-шала сол он бес томға енбей қалған тағы бір том (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 2014) жарық көрді. Бұрынғы 10 томдық сөздіктің бар жұмысын атқарған өте тәжірибелі маман, профессор Байынқол Қалиев белгілі бір себептермен он бес томдықтың жұмысына тартылмағандықтан сөздік ішінде көптеген теориялық қателер кеткен. 13 мың сөз бен сөз тіркесі сөздікке енбей қалған. Оны тәжірибелі маман «Түсіндірме сөздік жасаудың теориясы мен практикасы» деген еңбегінде тізіп көрсетіп берді. Ал оны 15 томдық сөздікті жасаушылардың бірде-біреуі терістей алмады. Міне асығыстық пен жұртқа ортақ жұмысқа осы саланы білетін мамандарды түгел тартпаудың, «мен білемдіктің» кесірі. Профессор Б.Қалиевтің атқарған бұл қыруар жұмыстары 15 томдықты жетілдіруге енді көмегін тигізбес, бірақ болашаққа бағдар болары сөзсіз.

Латын қарпіндегі қазақ жазуының емле ережесін жасауда да дәл осы қателіктер қайталануы мүмкін. Әлі де зерттей түсуді қажет ететін мәселелердің барлығы емлені тез бекіту қажет деген асығыстықты тежей тұруды қалайды. Мәселен, үнді дауыссыздар *и* мен *у*-дың емлесі, бірге не бөлек жазылатын сөздер емлесі және шеттен енген сөздердің жазылуы бойынша тілші ғалымдар әлі де бір мәмілеге келген жоқ. БАҚ-та бұл мәселелер қызу талқылануда. Оның шешімі біреу – асықпай әрқайсысын жеке-жеке талқылап, оң-терісін өлшеп, тіл табиғаты үшін тиімдісін таңдап барып бір шешімге келу. Оған уақыт қажет екендігі белгілі. Қазір әлі піспеген, әлі жетілмеген емле ережемен қаржы шығарып, әліппе және басқа да қажетті оқулықтар басу немесе конвертер жасау не үшін керек? Ертең бәрі керексіз, жарамсыз болып қалатынын біле тұра мұндай қадамдарға бару зиянкестік емес пе? Алдымызда әлі жеті жыл уақыт бола тұра, алдымен асықпай жатық әліпби мен жақсы емле құрастырып алмай оны енгізуге кірісетіндей, осы бізді қуып келе жатқан қандай жын екендігін біле алмадық.

Үнді *у* және *и* дыбыстары бойынша ұсынылған тұжырымдамадағы ережеге көп ғалым қарсы. Бұл төл ережеміз болғандықтан оның тиімді-тиімсіз жақтарын әбден саралап алу керек. Мемлекеттік тілді дамыту институты өзінің <http://latyn.mtdi.kz> сайтында осы мәселені мамандарды қатыстыра

отырып біршама талқылады. Мұның лингвистикалық жағы баршаға түсінікті. Енді экономикалық және педагогикалық жағын әбден салмақтап, тіл, жазу мәдениетіне әсерін парықтап, сол салалардың мамандарын қатыстыра отырып бір шешімге келуіміз керек. Ұсынылған тұжырымдаманың жобасында бұл мәселе ескіше қалдырылған. Сондай-ақ у мен и дыбыстарының жаңа әліпбидегі таңбасы жөнінде уәжді ұсыныстар бар. Емлешілер бекітілген барға икемделмей, осы жөнінде де айтуы пікірлерге құлақ асуы тиіс.

Бірге және бөлек жазуды жеке ғалымның зерттеуіне, жеке көзқарасына сүйеніп шешуге болмас. Бұл мәселеге де осы саланы зерттеп жүрген өзге де мамандарды қатыстыра отырып, кеңесіп пішкен жөн.

Сынама жұмыстарының нәтижесіне сүйеніп, әліпбиімізге келмей тұрған 4-5 таңбаның мәселесін шешіп алуымыз керек. Пернетақтадағы 26 латын таңбасы жетпегендіктен кейбір дыбыстарды таңбалау үшін әліпби ұсынушылар өткен ғасырдағы механикалық екі рет басу тәсілдерін қолданған. Қазіргі таңда қазақ тілінің сингармонизм заңына негізделген жасанды интеллектке, инновациялық заманауи тәсілдерге, бүгінгі IT технология жетістіктеріне жүгіну қажет. Меніңше, ә, ө, ү, і дыбыстарына пернетақтадан орын іздеп керегі жоқ. Олардың басын әрі түртіп, бері түртіп (А', Ä) немесе қосақтап (AE) әуре болмай, тарихқа, тәжірибеге жүгінейік. А.Байтұрсынұлы қазақ жазуының тарихында «төте жазу» деген атпен 1929 жылға шейін қолданылған өз әліпбиінде дауыстылардың сөз ішінде бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке айтылу заңдылығына сүйеніп, олардың жуан-жіңішке түрлерін бір-ақ таңбамен беріп, сөз алдына дәйекше қойып отырғаны белгілі. Қазір бізге пернетақтада тек жуан дыбыстарды ғана белгілеп, бірақ мониторға немесе принтерден қағазға олардың жіңішке, нормаға сай дұрыс жазылу нұсқасын шығарып беретін, сингармонизм заңына сүйенген электронды бағдарлама керек. Мәселен, Аlурбі деп тереміз. Ал ол бағдарлама арқасында немесе бір нүктені басу арқылы автоматты түрде мониторға Әlурбі немесе Älурбі болып шығады, қағазға да солай басылады. Сонда төрт жіңішке дауысты дыбысқа пернетақтадағы 26 таңбаның ішінен жеке таңба іздеп жатпаймыз. Олар жуан дауыстылардың таңбасымен теріледі, бірақ көзге сингармонизм заңына негізделген бағдарлама арқылы өзгертілген жеке таңба ретінде көрінеді. Қолмен жазғанда, қағазда, әліппеге басқанда, әліпби тізбесінде жеке таңба ретінде тұрады. Тіпті оларды жаңа әліпбиде көз үйренген Ө,Ә күйінде қалдыра берсе де болады, өйткені пернетақтада олар жуан нұсқасымен ғана теріледі. Қазіргі жастар бір-бірімен хат алмасқанда амалсыз солай қолданып та жүр. Қазір ХХІ ғасыр. Ақаңның кезіндегідей әріптерді қорғасын қалыпқа құятын кез емес. Қазір компьютерге жақындап сөйлеп-ақ сөзіңізді термей өзі басып шығаратын бағдарламалар жасалды. Желінің арғы басынан жіберілген жобаны өзіңнен дайын материал күйінде шығарып алатын 3D принтерлердің заманы келді. Енді сипырлы Қазақстанға айналамыз деп қыруар қаржы жұмсағалы жатқанда, өткен ғасырдағыдай әріптерді қосақтап немесе қолмен екі басып таңбалап, механикаға бет қоюымыз естіген елден ұят. Сондықтан IT мамандардың бүгінгі міндеті – қазақ тілінің үндестік заңына арнап бағдарлама жасау. Яғни Ақаңның кешегі дәйекшесінің қызметін бүгінгі электрон бағдарламаға жүктеу. Ең басты жұмыс – алдымен әліпбиімізді түзеп алу. Қисық әліпбиімен түзу емле шықпас. Ал қисық әліпбиге емлені бұрып, икемдеу дегеніміз – мәселенің ғылыми негізін елемей деген сөз. Емле жасаушылар керісінше, негізсіз, ойдан алынған таңбаларды қолдану барысындағы қиындықтарды көрсетіп, ұлттық комиссияға өз ұсыныстарын айтып, пысықтауға мерзім сұраулары тиіс.

Шеттен енген сөздерді жазудағы тұжырымдамадағы талаптар бүгінгі күні жүзеге аспайтын, ертең жоғары жақта бекітілер кезде белден басып тоқтатылатын қадамдар болып табылады. Орыс тілінің орфографиялық нормасымен еніп, тілімізде тұтасып тұрған сан мыңдаған термин сөздерге бір-ақ ережемен бірден қазақы шапан кигізу мүмкін емес. Сөз түп нұсқасынан оғаш көрініп, бірден көпшіліктің жаппай қарсылығын тудырады. Ең бастысы орыс, ағылшын және т.б тілден енген сөздер былай жазылсын деген типтік ережелер жасау мүмкін де емес, өйткені ол тілдер жалғамалы тілдерге жатпайды. Ол тілдердің типі бөлек, яғни сөз құрамы мен дыбыстарының тіркесімі бөлекше болып келеді. Мәселен, осы жұмыстармен өз бетінше айналысып жүрген Табылды Каюповтың базасында 96 мың қолданыстағы қазақ сөздері бар. Оның 38 мыңы қазақтың төл сөздері, 58 мыңы басқа тілден енген сөздер. Қазақтың төл сөздерінің де кирилл әріптерінің қолдану аясын арттыру мақсатында и, у, я, ю әріптері енгізілгендіктен 12 мыңы қате жазылған. Сөйтіп 70 мың сөзді дұрыстау қажет. Әрине, осынша сөзді қолмен екі жылда да талдап шығу мүмкін емес. Сондықтан мұны өндеуге компьютерлік бағдарламалар қолдануды және төмендегідей топтар құруды ұсынады – автор:

► 1. Өңделмей латын әріптеріне өткізілетін сөздер саны шамамен 26 мыңдай болады. Оны да бір топ ғалым саралауы керек.

- ▶ 2. И, у, я, ю әріптері кездесетін 12 мыңға жуық қате сөздерді икемдейтін топ.
- ▶ 3. Таза орыс сөздерін икемдейтін топ.
- ▶ 4. Латынша және медициналық терминдерді икемдейтін топ.
- ▶ 5. Діни сөздерді икемдейтін топ.
- ▶ 6. Жер, су, адам аттарын икемдейтін топ.
- ▶ 7. Басқа сөздерді икемдейтін топ.

Меніңше, көңілге қонатын жұмыстар. Осындай мамандарды тартып, кеңесіп пішкен тон келте болмас еді. Басында оларды латынның 26 қарпінде тұрған нұсқасымен-ақ қабылдап, содан кейін бірте-бірте *Мәскеу, Бейжің, Ресей, машина, стансы, мәйкі* деген сияқты өзіміздің төл әліпбиімізге икемдей берсек болар еді. Оларды аудару немесе өз тілімізге икемдеу үрдісі үздіксіз жүріп отыратындығы белгілі. Шеттен енетін сөздер қазақтың төл таңбаларымен таңбалану жағынан келгенде бірнеше категорияларға бөлінеді: таңбалануы бірдей, сәл өзгеше және мүлдем танылуы қиын және т.б. Латын қарпіне көшкенде шеттен енген сөздерді оқып-жазуда мүлдем сауатсыздыққа ұшырамас үшін және көптің қарсылығына ұшырамас үшін бізге қазір бұларды бірден емес, біртіндеп игеру позициясын ұстану қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Қазақ тілі XIX ғасырға шейін жазуға байланбай ауызша дамыған, соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесінің өте жақсы жетілген, онда сөз басында, сөз ортасында, сөз аяғында келетін дыбыстардың көп өзгеріске ұшырамайды және қазақ тілінде хат тану үшін 1 сыныптың баласына төрт-ақ апта қажет. Сондықтан емле жасауға уақытты көбейтіп, латынды енгізуге мерзімді азайту қажет. Жоғарыдан уақыт сұрап ғалымдар кеңінен отырып талқылайтын ең басты мәселелер бірге және бөлек жазылатын сөздер, дауыссыз и және у дыбыстарының емлесі, шеттен енген сөздердің жазылуы. сондай-ақ орфографиялық жұмыстар бойынша кейбір бұрынғы талаптарға негізделген ережелерді қайта қарау үшін осы салаға қатысты мамандарды түгел тартып, әлі де талқылай түсуді ұсынамын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://www.facebook.com/bizhomart.kapalbek.3>
2. <http://www.qamshy.kz/article/minaw-meninh-bilgenim-latin-zhayli.html>

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ ЖӘНЕ КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІ ФОРМАЛДЫ БЕЙІМДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ф.ғ.д., доцент **Қ.Ж.АЙДАРБЕК**
ф.ғ.к. **ЖОНКЕШОВ Б.С.**^{4*}

Түйіндеме:

Мақалада латын графикасына өту жағдайында кірме терминдерді формалды бейімдеу мәселелері сөз болады.

Қазіргі таңдағы кірме сөздердің басым көпшілігі, дәлірек айтқанда 90% терминология үлесіне жататыны ешбір күмән келтірмейді. Кірме инновацияларды игеру – бұл көпәспектiлi тiлдiк үдерiс болып табылады. Оның негiзгi екi түрi ажыратылып көрсетiледi: формалды және функционалды. Латын әлiпбиiне көшу барысында терминология үшiн ең күрделi мәселелердiң бiрi – кiрме терминологиялық инновациялардың формалды бейiмделуi болып келетiнi сөзсiз. Әрине, функционалды бейiмдеу де әрi қарай жүргiзiлетiнi заңды, өйткенi бейуәждi терминнен гөрi, уәждi терминнiң ұлттық тiл иелерi үшiн ұтымды болатыны мәлiм. Бiрақ, мұндай сәтгiлiк жайттар жиi кездесе бермейтiнi де анық. Сондықтан да, латын әлiпбиi негiзiнде кiрме терминдердi формалды бейiмдеу мәселелерi үлкен арнайы ғылыми жоба аясында зерттелiп, жете қарастырылатын сұрақтардың бiрi болып саналады.

Тiрек сөздер: латын графикасы, кiрме терминология, терминологиялық инновациялар, функционалды бейiмдеу, формалды бейiмдеу

ROBLEMS OF FORMAL ADAPTATION OF LATIN GRAPHICS AND BORROWED TERMS

Abstract:

The article deals with the formal adaptation of borrowed terms in Latin script.

There is no doubt that the vast majority or more precisely 90% of borrowed words are terms. Acquisition of borrowed innovation is a multidisciplinary language process. There are two of its main types are distinguished: formal and functional. One of the most difficult issues for the Latin alphabet is the formal adaptation of borrowed terminological innovations. Certainly, functional adaptation is also legitimate, since it is well-known that the motivated term is more profitable for the national language owners rather than an indifferent term. But it is clear that such lucky situation does not happen often. Therefore, the formal adaptation of the terms of the Latin alphabet is one of the most studied and researched within the framework of a very special scientific project.

Key words: Latin graphics, borrowed terminology, terminological innovations, functional adaptation, formal adaptation

КІРІСПЕ

Уақыт өмірдің ақиқатына бойымыз үйренбей жатып-ақ, оны жылдам өзгертеді. Мәселен, Қазақстандағы қазіргі буын жаңа ақпараттық қоғамның, яғни білімге негізделген феноменнің қалыптасуына куә болды. Ортағасырлардағы латын Қайта өрлеу дәуіріндегі ғылым мен технология тілі болған секілді ағылшын тілі де қазіргі ақпараттық өркениеттің, яғни цифрландыру заманының негізгі тіліне айналды. Сондықтан да ағылшын тілін меңгеру және латын әліпбиіне өту – заман талабы.

Статистикаға сәйкес, әлемдегі елдердің 80 %-ға жуығы латын әліпбиін қолданады екен. Латын әліпбиіне көшу еліміздің әлемдік ақпараттық және виртуалды кеңістікке жылдам еніп, әрі қарай технология және экономикалық жағынан ұмтыла дамитынына еш күмән жоқ. Қазақстан ғалымдарының жалпы пікірі бойынша, бұл жай ғана әліпбиді ауыстыру емес, бұл біз үшін өркениетті таңдау болмақ, бұл ашық әлемнің бір бөлігі болуға ұмтылуды, прогреске бағытталуды растайды.

⁴ А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, tilbilimi@tbi.kz

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ әліпбиін латындандыру қажеттілігі Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстанды жаңғырту жөніндегі стратегиялық жопарының негізгі жоспары болып табылады. Қазақстан халықтар ассамблеясының 2006 жылғы отырысында Елбасы қазақ әліпбиін латын әліпбиіне көшіру туралы мәселені қарастыру қажеттігін мәлімдеген болатын. Ал 2012 жылғы «Қазақстан-2050» стратегиясы» атты Жолдауында Елбасы «...Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен біріге түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» деп мәлімдеген болатын. Ал Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты жуырдағы бағдарламалық мақаласында көпшіліктің санасын сапалы түрде өзгерту және қазақстандықтардың идеологиясын жаңғырту қажеттілігі негізделген.

Мақалада қазақ әліпбиін латынға негізделген жазуға көшіру екі негізгі фактор арқылы айғақталған: ұлттық бірегейлікті сақтау және компьютерлік сауаттылықты арттыруға, шет тілдері мен мәдени ашықтықты білуге байланысты Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін күшейту. Осы негізде жаңғырылған Қазақстан өзінің ұлттық бірегейлігін сақтап, жаһандық өзгерістерге оңтайлы бейімделуі тиіс. Латын әліпбиіне көшу идеясы бекерден-бекер туындай салған жоқ. Басқа да Шығыс елдері мен халықтарының латын әліпбиіне көшу бойынша тиімді тәжірибесі бар. КСРО ыдырағаннан кейін бірқатар республика кирилл әліпбиін қолданудан бас тартты. Қазіргі таңда ТМД-ның бес түркітілдес елінің үшеуі латын әліпбиіне көшкен, олар – Әзірбайжан, Өзбекстан және Түркіменстан. Бұл саланың көшбасшысы Әзірбайжан болып шықты. 1991 жылы латын жазуына ауысқан әзірбайжан әліпбиі түркі тілінің орфографиялық нормаларына жақындау болды.

1992–1993 жылдары Әзірбайжаннан кейін бұл істі Түркмения қолға алды, мұнда 2000 жылдан бастап латын жазуы түркімен тіліндегі бірден-бір рұқсат етілген жазу түріне айналды, ал кирилл әліпбиі толық қолданыстан шығарылды. 1993 жылы өзбек әліпбиін латын әліпбиіне көшіру туралы заң жарияланып, бұл заң 1996 жылы іске асырылды. Туысқан халықтар үшін бірыңғай коммуникациялық база жасау – түп-тамырға оралу. Латын жазуына өту арқылы туыстас халықтар жаңа өркениет негізінде жақындасады. ТМД-ның түркітілдес елдерінің қатарына жатпайтын Молдова латын жазуына сонау 1989 жылы өткен, бұл ел іс жүзінде латындалған румын әліпбиін қолданады. Кирилл жазуы байырғы заманнан бері қолданылып келе жатқан бұрынғы кеңес республикаларының ішінде де бұл жазудан бас тарту идеясы болды. Украинаның бұрынғы президенті Виктор Ющенко 2005 жылы латын әліпбиіне көшу туралы декреттің жобасын дайындаған болатын. Бұл өзгерістер құжатта айтылғанда, «Украинаның ЕО құрылымдарына бірігуін жылдамдату» мақсатында біртіндеп енгізілуі тиіс болатын.

Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың латын әліпбиіне өту туралы мақаласы жарияланғаннан кейін бұл мәселе Қырғыз елінде де көтеріліп жатыр. 13 сәуір күні «АтаМекен» фракциясының атынан парламент депутаты Қаныбек Иманәлиев қырғыз әліпбиін латын әліпбиіне өзгерту туралы ұсыныс жасаған болатын. «Түркіментаң, Өзбекстан, қазір Қазақстан латын әліпбиіне өтіп жатыр, – деп мәлімдеді ол пленарлық отырыста. Қазір бұл мәселеге бізде қаражаттың жоқ екені белгілі, бірақ біраз уақыттан кейін, 2030-2040 жылдары, бұл істі жүзеге асыру керек». Депутаттың пікірінше, Қырғыз елінде латын жөніндегі мамандарды қазірден бастап дайындау қажет, өйткені латын әліпбиін қолдану – «заман және қарыштап дамыған технология талабы». Сонымен қатар кирилл жазуынан бас тарту қырғыздардың ұлттық бірегейлігін сақтауға көмектесу керек. Интеллектуалды топтың кейбір өкілдері бұл идеяға қолдау көрсетіп, өз пікірлерін білдіріп те қалды. «Латын жазуына ауысу түркі әлеміне қарай таңдау жасау деген үнемі айтылып келе жатқан пікір бар, – деді Қырғыз-Ресей славян университетінің профессоры Осмонакун Ибраимов, – Белгілі бір деңгейде бұл рас, бірақ бұл басқа таңдау. Бұл мемлекеттің тәуелсіздігін сақтауға деген таңдау. Бұл бізді ата-бабаларымыздың жүз жылдар бойы емес, мың жылдар бойы ұмтылған мақсаты».

Қазақ тілін латын жазуына көшірудің белсенді кезеңі 2017 жылдың сәуір айында Елбасы қазақстандықтарға «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласын ұсынған сәттен басталды. «2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет. Алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілуі тиіс», - деп президент үкіметке тапсырды.

Қыркүйектің басында мәжілісте «Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы» ашық [парламенттік тыңдалым](#) болды. Тыңдалымда белгілі бір маңызды мәселелер ресми түрде талқыланып, нәтижесінде тиісті ұсыныстар тізімі жасалады. Тыңдалым барысында латын жазуына негізделген қазақ әліпбиін әзірлеу жөніндегі жұмысшы топ басшысы мәжілісмендерге диграф (екі әріптің бір дыбысты беруін білдіреді) негізіндегі әліпбиді ұсынған болатын.

Бір айдан соң, Нұрсұлтан Назарбаев жұмысшы топтың мүшелерімен кездесті. «Бірде бір ел өзінің жаңа әліпбиін қоғам талқысына салған емес. Біз үшін әр адамның ойы маңызды. Президент әкімшілігіне латын әліпбиіне көшу турасында 300-ге жуық ұсыныс түсті» деді Елбасы. Президентке диграфтың орнына дәйекшесі ([апострофтар](#)) бар әліпбидің басқа нұсқасы ұсынылды. Екі жарым апта өткен соң, Елбасы дәйекше қолданылған нұсқаны бекітіп, қазақ тілінің әліпбиін кирилл әліпбиінен латын әліпбиіне ауыстыру туралы жарлыққа қол қойды. «*Менің тұжырымдауымша, барлығында консенсус бар. Ғалымдар, тіл мамандары, саясаткерлер, жастар, ассамблея, басқа халықтардың ой-пікірін білдік. Жалпы қоғамда қолдау бар*», - деп түсіндірді Н.Назарбаев өз шешімін. Жарлыққа сәйкес, республикада Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру жөніндегі ұлттық комиссия құрылған.

Қазіргі таңда Қазақстан «бір ел – бір тіл – бір ұлт» стратегиясын іске асырып жатыр. Латын әліпбиіне өтудегі басты мақсат – мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру және оның болашағын қамтамасыз ету. Қазіргі таңда бұл ширек ғасыр бойы күн тәртібінде тұрған тіл мәселесін шешудің ең ұтымды тәсілі екенін көпшілік айдан анық түсінеді. Бізге туыстас Түркияның үлгісіне сәйкес, ыңғайлылығымен әрі қолданылуы жағынан әмбебаптылығымен ерекшеленетін бұл жазу Қазақстандағы электронды байланыс жүйелерін дамытып қана қоймайды, сондай-ақ әлемдік интернет-технологияларын игеруді үдете түседі. Олай болса, жаңғыртылған қазақ тілі заман талабына жауап беріп, жеке қазақстандықтың бәсекеге қабілеттілігіне ықпал етеді, республикамыздың әлемдік аренадағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың жан-жақты дамуына көмектеседі. Бұл мемлекетті жан-жақты дамыту, ең бастысы, оның мемлекеттік тілін дамыту мүдделеріне сай келеді.

Сөйтіп, жаппай латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшу жалпы әлемдік жаһандану үдерістерінің міндетті өркениетті талабы болып саналады. Жалпы латын әліпбиінің өзі жайлы айтар болсақ, әрине бұл графика көптеген кемшеліктерге ие кириллицаға қарағанда әлде қайда ыңғайлы болып келеді. Шын мәнісіне келгенде, кириллица әліпби де емес, мәселен «я» және «ю» сияқты әріптері буындық графемалар ретінде ешбір фонеманы айқындамайды. Ал бұл, өз кезегінде өзге тілділерді былай қойғанда, өз ана тілінде сөйлеп бастаған балалардың орыстың кириллицаға негізделген әліпбиін бастапқы меңгеруінде көптеген қиындықтарға алып келеді.

Осыған орай, өз ана тілін білмейтіндерге немесе өзге тілділерге қазақ тілін оқыту үдерісі барысында ортақ әліпби салдарынан туындайтын кемшіліктер жайында айтып жатудың қажеті де жоқ. Алайда, бір мысал келтіре кетейік: мәселен, орыс және қазақ әліпбилерінде «ы» секілді ортақ таңбалар бар, бірақ екеуі мүлдем екі басқа дыбысты айқындайтыны белгілі. Осы ретте, орыс тілді студенттер таңбаның бір болғанына орай және бала кезінен «*дым*», «*сыр*», «*мыло*» деп дағдыланып үйреніп алғандар, қазақ тілінің аталған таңбасы бар сөздерін де солайша оқып айтатыны заңды, мысалы: «*тамыз*», «*мамыр*», «*қырық*».

Осымен байланысты, көптеген Кавказ және солтүстік халықтарының өкілдері де бірауыздан 1930 жылдардың аяғына дейін қолданған латын әліпбиі негізінде өз ұлт тілдерінде кейіннен енгізілген кириллицаға қарағанда оқып жазу ыңғайлығы жайында айтатындары да түсінікті. Бұл ретте кезінде айтылған: «Неғұрлым тілдер графикасы жақын болса, соғұрлым орыс тілін меңгеру оңай болады. Сондықтан да Кенестер Одағына кіретін басқа халықтарға қарағанда қазақ халқы орыс тілін жетік меңгереді. Ал жазуы мүлдем басқа, мәселен грузин немесе армян халықтарының өкілдеріне қаншама орыс тілін үйретсең де акцент болады», - деген пікірмен толық келісуге болады.

XIX ғасырдың басы мен жалпы аталған ғасыр бойы Германия және де солтүстік Еуропаның басқа да мемлекеттерінде готикалық графика пайдаланылып, барлық баспа өнімдері тек осы графика негізінде жарық көргені белгілі. Қазірде кез келген адам готиканы оқи бермейді, ол үшін арнайы білім қажет. Дегенмен, осының салдарынан мәдени сабақтастық үзілді деп айта алмаймыз. Біздің ойымызша, латынға көшу кітапшығармашылық ісінің, жаңа әліпбиді қолданатын баспа ісінің кенекімен ұлғасатын болса, бар мұраның жоғалуына алып келмейтіні сөзсіз. Оның үстіне, кириллица ұзақ жылдар бойы халқымыздың басым көпшілігі үшін таныс және түсінікті болып қалатыны да анық.

Енді, кірме сөздердің тілімізге ену тәсілдеріне келер болсақ, оларды ғалым К.Аханов тікелей ауысу және жанама түрде ауысу деп екіге бөлсе (Аханов К., 1993), І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаев араб және иран тілінен енген кірме сөздерді атқаратын қызметіне қарай үш топқа: шаруашылық, үй тұрмысы және діни деп бөліп қарастырған (Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ., 1962). Ә.Болғанбайұлы және Ғ.Қалиұлы атқаратын қызметіне қарай оларды төрт топқа: 1) тілге әбден сіңісіп, қазақтың байырғы төл сөзіндей болып кеткен актив сөздер; 2) терминдік сипаты бар арнаулы сөздер; 3) экспрессивті-эмоциялық мәні бар сөздер; 4) әдеби тілдің шеңберінен біржола ығысқан немесе ығысуға жақын жүрген сөздер, ал ену саласына қарай үш топқа: ғылым мен мәдениетке байланысты сөздер, үй тұрмысы мен шаруашылыққа қатысты сөздер, дінге байланысты сөздер деп бөлген (Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ., 1997).

Академик Ә.Айтбайұлы кірме сөздерді араб-парсыдан енген терминдік атаулар, монғол тілімен ортақ атау сөздер, орыс және орыс тілі арқылы енген интернационалдық терминдер деп қарастырып, олардың басым көпшілігі діни, ғылыми, қоғамдық-саяси, түрлі шаруашылыққа, ұсақ өндіріске, қол өнеріне, үй іші жабдықтарына, құрал-саймандарына, әскери-әкімшілікке байланысты термин сөздер болып келетінін атап көрсетеді (Айтбайұлы Ә., 1997:67-100). Академик Р.Сыздықова 1968 жылы шыққын «Абай шығармаларының тілі» атты зерттеу еңбегінде кірме сөздерге байланысты мынадай ой-тұжырымдарын келтіреді: «а) қазақ тілінің жұрнақтары арқылы жаңа сөздер жасайды; ә) кірме сөздерден грамматикалық және тұрақты тіркестер жасалады; олар, мысалы, *қызмет* сөзінің *істеу* деген сөздің түрлі ситуацияларға байланысты қолданылатын әр түрлі синонимдерімен тіркесіп көпмағыналылық сипатқа ие бола алады» (Айтбайұлы Ә., 1997:77-78).

Түрлі тілдік жүйеге жататын тілдердің бір-біріне өзара әсері, олардың құрылымдық және сөзжасамдық жүйесі мамандар арасында айтарлықтай қызығушылық тудырып келеді. Өмірдің түрлі салаларындағы қарым-қатынас тілге де өз әсерін тигізбей қоймайтыны белгілі. Бір тілдің сөздері екінші бір тілге ауысып жатады. Ал, бұл рухани-мәдени байланыстар нәтижесінде тілімізге енген атаулардың, кірме сөздердің қазақ тілінің лексикалық, терминологиялық жүйелерінде өзіндік орны бар. Кез келген атау өзі шыққын тілінде ғана ерекше бір уәждік белгілер арқылы жасалады. Ал басқа тілге еніп, кірме сөзге айналғанда ол өзінің уәжділік белгілерін жоғалтып, бейуәжді сөз болып саналады да түбір сөздер қатарына жатады.

Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі жаңа кірме лексиканың кеңінен жұмсалуды мен игерілуі көптеген себептермен айқындалады: 1) жаңа затқа, жаңа ұғымға, жаңа құбылысқа атау беру қажеттілігі; 2) мазмұн жағынан жақын, бірақ дегенмен бөлек ұғымдарды ажыратып беру қажеттілігі; 3) бөлек және тұтас құрылымды тілдік бірліктер арасында сәйкестік орнату үрдісі. Яғни, тілдегі тіркесті атауларды универб атаулармен алмастыру үрдісі. Ал, қазіргі таңдағы кірме сөздердің басым көпшілігі, дәлірек айтқанда 90% терминология үлесіне жататыны ешбір күмән келтірмейді.

Әрине, латын әліпбиіне көшу терминологияға қатысты көптеген мәселелердің тиімді шешімін табуына алып келетіні анық. Мысалы, Қазақстан Республикасының елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің жолдауында: «Біз қазақ тілін жаңғыртуды жүргізуге тиіспіз. Тілді заманға сай үйлестіріп, терминология мәселесінен консенсус іздеу керек. Сонымен қатар, әбден орныққан халықаралық және шет тілінен енген сөздерді қазақ тіліне аудару мәселесін біржола шешу қажет. Бұл мәселе оқшауланған қайраткерлердің ортасында шешілмеуге тиіс. Үкімет мұны реттегені жөн. Бүкіл әлемде бірдей қабылданған терминдер бар. Олар кез келген тілді байытады. Біз өмірді өзіміз күрделендіре түсеміз, түсінбестікке бой алдырып, ақыл-ойды сапырылыстырамыз, көнерген сөздердің шырмауынан шықпаймыз. Мұндай мысалдар аз емес», - деп көрсеткен болатын.

Осымен байланысты, осы кезге дейін әліпби ортақтығынан дұрыс қолданылмай келген терминдердің фонеморфологиялық игерілу тетігі енді іске қосылатыны сөзсіз. Себебі, біз орыс тілі арқылы және сол тілдің фонеморфологиялық бейнесіндегі үлгіні ешбір өзгеріссіз қабылдап келгеніміз рас. Алайда, ғалымдардың пікірі бойынша, орыс тілінің өзінде «А»-дан басталатын сөздердің 90% өзге тілді сөздер екен. Яғни, орыс тіліндегі кірме терминдердің фонеморфологиялық бейімдеу көрсеткіші өте жоғары деген сөз. Бұл сөздік құрастырушылар үшін өте түсінікті жайт, өйткені кез келген тілдің сөздік қорында «А»-ға қатысты реестрдің үлес салмағы маңызды екенін білеміз.

Біздің оймызша, қазақ әдеби тілі мен ауызекі сөйлеу тілінің арасындағы алшақтық аталған тетіктің толыққанды іске аспауы салдарынан пайда болған. Ал, орыс тіліне қатысты бұл салалардың арасында керісінше мұндай алшақтық байқала бермейтіні белгілі. Сондықтан да, терминологияға байланысты енді бұдан былай қарай орыс тілімен емес, түпнұсқа-тілмен жұмыс жүргізу мәселесінің өзектілігі маңызды. Өйткені, мысалы: «ағылш *jeep*» болатын болса, орыс тілінің орфографиялық

нормаларына байланысты ол бұл тілге «орыс. *джип*» деп кіріккен, біз де солай алуға мәжбүр болдық, егер тікелей ағылшын тілі арқылы алынғанда, онда «қазақ. *жип*» болатын еді. Ал, ұсынылып отырған жобалардың ішінен, біздің ойымызша, терминология үшін ең қолайлысы үнемдеу принципін негізге алғандары болып табылады. Себебі, бұл нұсқалар терминдерге қойылатын басты белгіні, яғни қысқалық принципін қамтамасыз етуге септігін тигізеді.

Соңғы онжылдықта әлем тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне де ағылшын тілінің әсері айтарлықтай. Әсіресе, қазіргі таңда ағылшын терминологиясының ықпалы орасан зор. Мысалы: қаржы-экономикалық қызметке байланысты: *дистрибьютор, клиринг, логистика, промоутер, тендер, франчайзинг* және т.б.; информатика мен есептеуіш техникаға қатысты: *браузер, интерфейс, плагин, трафик* т.б.; мәдениет пен шоу-бизнес салаларына байланысты: *саунд-трек, сингл, эм си (МС)* т.б.; спортқа қатысты терминологиялық инновациялар (жаңа спорт түрлері): *дайвинг, кайтсерфинг, роббджампинг, стритрейсинг* т.б.; мемлекеттік басқару жүйесіне байланысты саяси, құқық терминдері: *импичмент, электорат, раунд (делегациялар кездесулері мен түрлі келіссөздердің бір кезеңі, бөлімі мағынасында)*. Сонымен бірге тұрмыстық дискурс та көптеген кірме новациялармен толығуда: *слайсы, энерготоник, мультиварка, типсы, трансформер, топ, френч, боди, свингер* және т.б.

Кірме инновацияларды игеру – бұл көпаспектілі, осыған орай тіл мамандарының түрлі ұстанымдар тұрғысынан қарастыратын күрделі тілдік үдеріс болып табылады. Оның негізгі екі түрі ажыратылып көрсетіледі: формалды және функционалды. Кірме терминнің функционалды игерілуі дегеніміз – өзгі тілді терминнің өз тіліміздің лексика-семантикалық жүйесіне бейімделуі. Ал, формалды бейімдеу үш түрлі жол арқылы жүзеге асырылады: фонетикалық, графикалық және грамматикалық (немесе морфологиялық).

ҚОРЫТЫНДЫ

Міне, латын әліпбиіне көшу барысында терминология үшін ең күрделі мәселелердің бірі – кірме терминологиялық инновациялардың формалды бейімделуі болып келетіні сөзсіз. Әрине, функционалды бейімдеу де әрі қарай жүргізілетіні заңды, өйткені бейуәжді терминнен гөрі, уәжді терминнің ұлттық тіл иелері үшін ұтымды болатыны мәлім. Бірақ, мұндай сәттілік жайттар жиі кездесе бермейтіні де анық. Сондықтан да, латын әліпбиі негізінде кірме терминдерді формалды бейімдеу мәселелері үлкен арнайы ғылыми жоба аясында зерттеліп, жете қарастырылатын сұрақтардың бірі болып саналады.

Бұл ғылыми-зерттеу жобасы төмендегідей міндеттердің шешімін табуын көздуі қажет:

- терминологиялық кірмелер жайындағы бар концепцияларды жүйелеу;
- тіл иелерінің түрлі топтарының кірме терминдерді қабылдауының психологиялық аспектілерін зерттеу;
- кірме терминдерді бейімдеудің негізгі түрлеріне сипаттама жасау;
- түрлі жастағы адам топтарының кірме терминдерді қабылдау ерекшеліктерін айқындау;
- негізгі бейімдеу өлшемдерін іріктеу және т.б.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
2. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1962. – 217 б.
3. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 б.
4. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.
5. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 334 б.

«ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЭТНОМӘДӘНИЯТ СҮЗЛЕГЕ» ТУРЫНДА

ф. ф. к., доцент **Р.С.НУРМӨХӘММӘТОВА**,
магистрант **Ф.Р.НУРМӨХӘММӘТОВ***

Аннотация:

Мәкалә Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты галимнәре тарафыннан төзелгән «Татар теленең этномәдәният сүзлеге»н тасвирлауга багышлана. Бу сүзлектә татар халкының әйләнә-тирә, яшәү һәм тормыш итү шартлары, хезмәт эшчәнлеге турында мәгълүматларны үзенә туплаган милли мәдәният лексикасы туплап бирелә. Мондый хезмәтләр халыкның матди һәм рухи мәдәнияте формалашу шартларын өйрәнү өчен ныклы чыганақ булып хезмәт итәләр.

Төп сүзләр: татар теле, милли мәдәният, сүзлек

ABOUT "ETHNIC AND CULTURAL DICTIONARY OF THE TATAR LANGUAGE"**Abstract:**

The article describes the "Ethnic and Cultural Dictionary of the Tatar Language", which was composed by a team of teachers of the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University. There is the Tatar language vocabulary, reflecting the national culture of the people, in which the accumulated information about the world, life conditions, life, work organization etc in the Dictionary. This kind of work is a better way to study factors in the formation of the material culture of the people.

Key words: Tatar language, national culture, dictionary

Тел һәм мәдәниятнең бер-берсенә төрле яктан тәэсир итүе бүгенге көндә күп кенә фәннәрнең даими тикшеренү объекты булып тора. Тел – шушы телдә сөйләшүче халыкның милли мәдәнияте хезинәсе. Ул мәдәниятнең баялап бетергесез мирасын саклай, мәдәни мәгълүматны буыннан-буынга тапшыра. Телдә халыкның ижтимагый тормыш тәҗрибәсе туплана, тел берәмлекләре халыкның эчке һәм тышкы дөньясын, милли хольк үзенчәлекләрен чагылдыра.

Тел һәм халыкның традицион мәдәнияте этнолингвистик тикшеренүләренә төп үзәген тәшкил итә. Бу вакытта халык мәдәнияте лингвистик чаралар ярдәмендә өйрәнелә, мәдәниятнең һәм телнең охшаш яклары нигез итеп алына. Мондый тикшеренүләр һәрвакыт комплекслы була, ягъни милли-мәдәни төшенчәләр телдән тыш чынбарлык белән бәйләп карала, чөнки теге яки бу күренеш турында мәгълүмат никадәр күп булса, аңа атама булып йөргән сүзнең семантик тулылыгы да шулкадәр кинрәк ачыла.

Хәзерге вакытта төрле тематик төркемнәргә караган лексиканы тасвирлау һәм комплекслы рәвештә этнолингвистик планда өйрәнү – лингвистика фәне алдында торган иң мөһим мәсьәләләрнең берсе булып тора.

Һәр милли телдә этномәдәни лексика аерым урын тоту һәм ул халык тормышының һәр үсеш этабында күзәтелгән төп мәдәни төшенчәләргә үз эченә ала. Этномәдәни лексика түбәндәге катламнардан гыйбарәт: а) әлеге тел вәкилләре яшәгән тирәлеккә хас табигать күренешләре атамалары; ә) матди мәдәният лексикасы; б) рухи мәдәният лексикасы [1, б. 52]. Бу сүзләр ижтимагый тормыш үзгәрешләренә бәйле рәвештә үсә-үзгәрә һәм кулланыла. Шулай ук, әлеге төркем лексиканың барлыкка килүенә халыкның этник, эстетик күзаллавы, буыннан-буынга тапшырылган гореф-гадәтләре, матди һәм икътисади шартлар, милләтләрнең үзара бәйләнешләре һ.б. йогынты ясый. Мондый лексиканың үзенчәлеге шунда: аны тикшергәндә, өйрәнгәндә даими рәвештә тел белән бәйле булмаган шартларны да карарга, тел чынбарлыгы белән генә чикләнмичә, этнографик дәлилләргә дә мөрәҗәгать итәргә кирәк.

2015-2017 елларда «2014-2020 нче елларга Татарстан Республикасы дөүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләргә саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы дөүләт программасы» кысаларында телне мәдәни күренеш буларак өйрәнү юлында бер тәҗрибә булган «Татар теленең этномәдәният сүзлеге»нең өч томы дөнья күрдә. «Татар теленең этномәдәният сүзлеге» – яңа тип сүзлек. Моңа кадәр дөнья күргән сүзлекләрдән аермалы буларак,

* Казан федераль университеты, Казан, Россия, rsagadat@yandex.ru

монда тел һәм мәдәниятнең үзара бәйләнеше төпле мисаллар ярдәмендә дәлиләнә. Күпчелек сүзлек мәкаләләре милли-мәдәни үзенчәлекләренә ачык чагылдырган, өстәмә мәгълүматка һәм ассоциацияләргә бай, халыкның тарихы һәм матди көнкүреше белән тыгыз бәйләнгән, һәр татар кешесенә кечкенәдән таныш булган берәмлекләргә багышлана. Болар белән беррәттән, халык хәтереннән югала барган, әмма кайчандыр мөһим урын тоткан берәмлекләргә дә игътибар ителә. Сүзлектәге материал татар һәм инглиз телләрендә бирелә.

Сүзлек мәкаләләре түбәндәгечә төзелгән. Баш сүздән соң аның килеп чыгышы турында мәгълүмат китерелә, әгәр сүз гарәп яки фарсы телләреннән кәргән булса, чыганак телдәге мәгънәсә бирелә. Сүзлек мәкаләсенә алдагы пунктлары татар теленә төрле сүзлекләре буенча сүзнен туры һәм күчерелмә мәгънәләрен, сүзьясалыш потенциалын ачыклауны күздә тотта. Алга таба әлегә сүз белдергән күренеш турында өстәмә мәгълүматлар китерелә. Шуннан соң лексик берәмлекнең фразеологизмнар, мақалалар составында кулланылышы яктыртыла. Татар жырларында, язучыларның әсәрләрендә кулланылышын барлап, сүзнен лексикографик чыганакларда теркәлмәгән яна семантик, стилистик үзенчәлекләрен ачыкларга мөмкин.

Беренче томда ризык һәм аны эзерләү белән бәйлә төшенчәләренә белдергән сүзләр карала (Татар теленә этномәдәни сүзлегә: матди мәдәният лексикасы (ризык һәм савыт-саба атамалары) / Төзүче авторлар: Р.Р. Жамалетдинов, Ә.Ш. Юсупова, Г.Ф. Жамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, Г.Н. Хөснуллина / Тәржемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәммәтжанова, Л.Р. Мөхәрләмова, Л.Х. Шәяхмәтова. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2015. – 280 б.). Бу очраклы хәл түгел. Тарихта мәгълүм бер гыйбарә бар: үз милли традицияләрен хәтерләгән һәм саклаган халык гомерлә һәм көчлә була. Халыкны яшәтә торган шундый горәф-гадәтләренә берсе ризык эзерләү һәм ашау культурасына бәйлә. Теләсә кайсы илдә һәм теләсә кайсы чорда матди мәдәниятнең иң тотрыклы элементлары – ашау-эчү традицияләре. Нәкъ менә шул сәбәпле, этномәдәни сүзлегенә беренче томы әлегә тематик төркемгә багышлана.

Татар тел белемендә ризык атамалары Ф.С. Баязитова [2], Р.Г. Мөхәммәдова [5], Т.Х. Хәйретдинова [10] һ.б. галимнәренә хезмәтләрендә гыйльми күзаллана.

Татарлар – тарих дэвамында табигый һәм ижтимагый-икътисади шартларга бәйлә шактый үзгәрешләр кичергән халык. Әлбәттә, болар татар халкының милли ризыклары язмышына да тәәсир итми калмаган: күп кенә ризыкларны эзерләү тәҗрибәсә буыннан-буынга күчмичә, тарих төпкелендә онытылган, кайберләре матди яктан яна эчтәлек алган, чит халыклардан кәргән ризыклар үзләштерелгән. Әмма шундый шартларда да татар халкының элек-электән килгән матди һәм рухи байлыгын үзләрендә саклап калган ризыклар күпсанлы. Бу ризыкларны эзерләү үзенчәлекләре һәм аларның атамалары ата-бабалар тәҗрибәсен, татарларның тормыш итү рәвешен, андагы үсеш-үзгәрешләренә ачык чагылдыра.

Ризыкны куллану-эзерләүгә бәйлә горәф-гадәтләрдә теге-яки бу мохиткә хас ресурслар гына түгел, бәлки халыкның мәдәни үзенчәлекләре дә туплана. Күп кенә ризыклар халыкның борын-борыннан килгән традицияләренә, йолаларга бәйлә була, алар төрле бәйрәмнәренә төп компонентларына әверелә. Шуңа күрә ризыкларда матди һәм рухи мәдәният элементлары туплану табигый.

Матди мәдәният элементлары вакытлар үтү белән зур үзгәрешләр кичерә. Кешенә көндәлек тормышында чагыштырмача тотрыклы өлкә саналган ашау-эчүгә бәйлә ихтыяҗлар да заман шукумыннан читтә кала алмый. Тикшеренүчеләр фикеренчә, кулинарунимнар бер халыктан икенчесенә бик жинел үтеп керә. Моңа дәлилләренә күпләп китерергә була: соңгы елларда пәйда булган чит халык ризыкларын бүген өендә хәзерләмәгән кеше сирәктер. Тормышыбызга ныклап үтеп кәргән Интернет челтәре дә мондый ризыкларның популярлашуына китерә. Шуңа да карамастан, татар халкының күп еллар дэвамында формалашкан үз кулинариясе, милли ризыклары бүгенгә көнгә кадәр үзенчәлекләрен саклап калганнар. Дөрес, хәзергә вакытта традицион туклану культурасы үткәнгә калып бара. Кешеләр тиз эзерләнгән торган ризыкларга өстенлек бирә. Шул сәбәпле өйдә шактый вакыт һәм көч түгеп эзерләнгән торган ашамлыкларның үзләре белән бергә аларга бәйлә лексик берәмлекләр дә юкка чыгу алдында. Димәк, киләчәк буын аларны төрле язма истәлекләрдән, әби-бабалар сөйләгәннәрдән генә күзалларга мөмкин. Күп дигәндә, милли ашханә-рестораннарның бу борынгы тәҗрибәне саклап калуы ихтимал. Теге яки бу халыкның этник үзенчәлекләре бетеп барган бүгенгә көндә милли ризык атамаларын, аларны эзерләү ысулларын өйрәнү, саклап калу гаять әһәмиятле.

Телне мәдәни күренеш буларак өйрәнү юлында бер тәҗрибә булган әлегә сүзлектә ризык һәм аны эзерләү белән бәйлә төшенчәләренә белдергән 40 сүз карала: *азык, дйрән, бавырсак, бәлеш, ботка,*

бөккән, гөбәдия, гөбе, дучмак, жәймә, иләк, кабартма, казан, казы (казылык), каймак, каклаган каз, катык, кашык, коймак, кош теле, күмәч, кымыз, кыстыбый, мичкә, өчпочмак, пәрәмәч, пилмән, пычак, самавыр, сумса, таба, табак, табикмәк, токмач, умач, чәй, чәкчәк, чүлмәк, ширбәт, шулпа. Бу берәмлекләр татар халқы формалашуга нисбәтле мөһим ижтимагый-тарихи төшенчәләрне тәшкил итәләр. Аларның төрле чыганақларда урын алуы халыкның көнкүреше, мәдәнияте, горейф-гадәтләре һәм тел үзара тыгыз бәйләнгән булуны күрсәтә.

Этномәдәният сүзлегенең икенче томында киём-салым, тукумалар һәм бизәнү атамаларынан 45 берәмлек урын ала (Татар теленең этномәдәният сүзлеге: матди мәдәният лексикасы (киём-салым, тукумалар һәм бизәнү әйберләре атамалары) / Төзүче авторлар: Р.Р. Жамалетдинов, Ә.Ш. Юсупова, Г.Ф. Жамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, И.И. Фазлыева, З.Г. Ханова / Тәржемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәммәтжанова, Л.Р. Мөхәрләмова, Л.Х. Шәяхмәтова. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2016. – 288 б.). Болар: *алка, альяпкыч, балак, балдак, башмак, беләзек, билбау, бишимәт, бияләй, бүрек, ефәк, жиң, итәк, итек (киез итек), йөзек, каеш, калфак, ката, кәләпүш, кесә, киём, киндер, куныч, күлмәк, күн, муенса, оек /оекбаш, олтан, толып, тун, түбәтәй, ука, хәситә, чабата, чалбар, чалма, чапан, чикмән, читек, чулпы, шәл, ыштан, эшләпә, яка, яулык.*

Тел белемендә киём-салым атамалары галимнәрнең күптәннән күз уңында. Татар теленең көнкүреш лексикасындагы бу сүзләр дә күп кенә хезмәтләрдә искә алынган һәм кайбер берәмлекләр жентекле тикшеренүләргә жәлеп ителгән. Мәсәлән, Ф.Ф. Гулова [3], Р.Р. Жамалетдинов [4], Д.Б. Рамазанова [6], С.В. Сулова [8], Л.Ф. Тухбиева [9] һ.б. галимнәр тарафыннан киём-салым атамалары теге яки бу аспектта каралган.

Бу тематик төркемдәге атамаларга мондый игътибар шулай ук очраклы түгел, чөнки бу предметлар, иң беренче чиратта, кешенең табиғый ихтыяжларын канәгатьләндерә һәм кешелекнең бөтен тарихы дәвамында баеп-камилләшәп килә. Шунлыктан, аларга карап, халыкның тарихын да, матди хәлен һәм статусын да, төрле халыклар белән үзара багланышларын да, эстетик нормаларының үсеш-үзгәрешен һ.б. да чамаларга була. Нәкъ менә шул сәбәпле бу төркем предметларга һәм аларны белдергән сүзләргә тел белгечләре, этнографлар, тарихчылар, культурологлар һ.б. битараф түгел.

Татар телендә киём мәгънәсендәге лексик катлам гаять зур. Европаның шактый кырыс шартларында киёмнән башка тереклек итү мөмкин түгел: ул салкыннан һәм эсседән, яңгырдан һәм кардан, жылдан саклый; шул ук вакытта эстетик функция дә үти, ягъни кеше киём белән үзен тыштан берникадәр бизи дә. Димәк, киём-салым атамаларына өске киём атамаларын, баш һәм аяк-кул киёмнәрен, аларның аерым өлешләрен, тукумаларны, тегү материалларын, бизәү детальләрен һ.б. белдергән сүзләренә кертәп карарга була. Болар арасында татар традицион киём-салым атамалары үзенә бер төрле кыйммәтле таш сыман игътибарны жәлеп итә. Традицион киёмнәр – халыкның этник үзенчәлекләренә ишарә итә торган элементлар, аларда халыкның күпгасырлык тәҗрибәсе, хужалык төзелеше һәм мәдәни дәрәжәсе, физик-географик яшәү шартларына жайлашуы, матурлык турында күзаллаулары матди рәвештә чагыла.

Һәр халыкның теле – аның сүзләрдә чагылыш тапкан тарихи хәтере. Ул халык байлыгын, аның үткәнән түкми-чәчми киләчәк буыннар өчен саклай. Сүзлек составының XXI гасыр башына кадәр сакланып килеп житкән ризыклар, савыт-саба, киём, тукума, бизәнү әйберләре атамаларының шактый өлеше инде тарихи лексикага карый. Бу хезмәтләрдә туплап бирелгән лексик берәмлекләр татар халыкның үзенчәлекләрен, милли менталитетын билгели торган күрсәткечләренә тәшкил итәләр.

III том 2017 елда «Татар теленең этномәдәният сүзлеге: кешенең интеллектуаль һәм әхлак дөньясы лексикасы» дигән исем белән басыла (Төзүче авторлар: Р.Р. Жамалетдинов, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, Ф.Р. Сибгаева / Тәржемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәрләмова. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2017. – 188 б.). Басмада татар халыкның кыйммәтләр системасын һәм менталитет үзенчәлекләрен чагылдырган, югары дәрәжәдәге эмоциональлеккә ия булган һәм ассоциатив кырлары бай 30 сүзлек мәкаләсе урын алган: *абруйлы, акыллы, атаклы, батыр, бәхетле, дуамал, елак, житез, жор, зирәк, изге, ихлас, көнче, куркак, мактанчык, мәрхәмәтле, моңлы, намуслы, оялчан, оятсыз, сабыр, саран, тиле, хәйләкәр, хыялый, шаян, юмарт, явыз, ягымлы, ялагай.*

Аерым бер халыкка хас булган сыйфатларны ачыклау – әлеге халыкның ижтимагый-икътисади яшәешендә, мәдәниятендә һәм традицияләрендә гомумкешелеккә хас сыйфатлар чагылышын тикшерү дигән сүз. Бу кешелек үзенең яшәү дәверендә очраткан ин катлаулы, буталчык һәм авыр хәл ителә торган проблемаларның берседер, мөгаен. Әлеге мәсьәләне фәлсәфә, астрология, теология, әдәбият, биология, психология, сәнгать, тел белеме һ.б. фәннәр чишәргә омтылыш ясап карый һәм

күп төрле концепциялар тәкъдим ителә. Әмма фаразларның күп һәм төрле булуына карамастан, ақыл ияләре хәзергәчә әлеге проблемага төгәл, ачык һәм қысқа жавап бирә алмыйлар. Чөнки кеше, тикшеренү объекты буларак, күп планлы, катлаулы һәм каршылыклы күренеш. Шунлыктан һәр фән аның кайсы да булса бер яғын төшенергә тырыша һәм «кеше» дип аталган табышмакның чишелешенә үз өлешен кертә.

Соңгы елларда тел белемендә дә «кеше» фәнни тикшеренүләренә үзәгенә чыкты. Лингвистика фәннендә кеше холкының чагылышы буларак сөйләм характеристикасын өйрәнүгә, төрле зат атамаларының үзенчәлекләрен барлауға, ялғызлык исемнәрен, антропоүзәкчел метафораларны һ.б. тикшерүгә багышланган хезмәтләр барлыкка килде. Әмма кешенә шәхес буларак сыйфатларын атый торган лексик берәмлекләренә гомумиләштереп өйрәнгән хезмәтләр юк дәрәжәсендә.

Татар кешеләренә хас сыйфатларны махсус өйрәнәп язылган фәнни хезмәтләр күп түгел [7]. Бары соңгы елларда лингвокультурология қысаларында татар теле материалында башкарылган хезмәтләрдә намуслылык, шәфкатьлелек, сабырлык, ярдәмчеллек, хезмәт сөүчәнлек, тырышлык кебек сыйфатлар турында сүз алып барыла башлады [4]. Бу нисбәттән, жирле сөйләшләр материалында башкарылган тикшеренүләренә дә уңай тәҗрибә буларак атап китү урынлы булыр.

Рус милли характерын ачыклауға багышланган хезмәтләрдә милли характер формалашуда табиғый шартларның, диннең һ.б. роленә басым ясала. Руслар һәм татарларның бер үк табиғый-географик шартларда тормыш итүләрен игътибарга алганда, әлеге фикерләренә татарлар өчен дә кулланырга мөмкин дип саныйбыз. Чыннан да, қырыс табиғый шартлар безнең халықта да *чыдамлылыкны, тырышлыкны, авыр хезмәткә сәләтлелекне* арттырган. Зур киңлекләргә таралып яшәү халқыбызда *киң күңеллек, кунакчыллык, бердәмлек, дуслык, үз-үзеңне саклау һәм бер-береңә ярдәм итү* сыйфатларын тәрбияләгән. Матди яктан авыр тормыш *булганына канәгать булу, гадилек, сабырлык, түземлелеккә* китергән.

Татар халқында кешене характерлаганда шәхеснең рухи ягы, эчке дөнъясы белән бәйлә сыйфатлары аның мөһим билгеләре буларак бәяләнә. Татарларда белемгә омтылыш элек-электән югары бәяләнгән: *уқымышлы – белемле, укыган, мәдәни, мәдәниятле, мәдәниләшкән, белекле, белгән, мәғрифәтле, мәғлүматлы, хәбәрдар, абыз, зыялы, зыя, культуралы, интеллегент* һ.б.; надан кешеләргә исә түбәнсетеп караганнар: *надан – грамотасыз, укый-яза белмәүче, укый-яза белми торган, белемсез, укымаган, томана, белексез, кара, караңгы, жаһил* һ.б.

Үзара мөнәсәбәтләрдә бер-береңә йомшак, игътибарлы булу, өлкәннәргә һәм кечкенәләргә ярдәм итү кебек сыйфатларга өстенлек бирелгән: *шәфкатьле – мәрхәмәтле, миһербанлы, рәхимле, қызганучан, аяучан, хәлгә керүчән, рәхим-шәфкатьле, кешелекле, йомшак күңелле, кече күңелле, гуманлы, мәрхәмәт иясе, шәфкать иясе, яхишы күңелле, изге күңелле* һ.б.

Хезмәт сөю уңай сыйфат буларак бәяләнгән: *уңган – булдыклы, булган, эшлекле, эшчән, эшмәкәр, эшкә оста, булдыра торган, кулы эш белгән, өлгер, алтын куллы, оста, кулга оста, сәләтле; ә ялкауларны халык бер дә өнәмәгән: ялкау – иренчәк, наян, үшән, иренгән, суйлак, эшлексез, тик йөрүче* һ.б.

Шул рәвешчә, сүзлекнең бу томында милли тел шәхесен сыйфатлы торган кайбер лексик берәмлекләр бирелгән. Кешегә генә хас булган хис-кичерешләр, тасвирлаулар, сыйфатлаулар аша тулы бер милләт, халык турында мәдәни-лингвомәдәни күзаллау булдырырга, үзенчәлеген тирәнрәк ачарга ярдәм итә. Шулай ук кешене дөнъяның үзәгендә тора торган зат буларак сыйфатларга, аның уй-фикер рәвешен ачықларга ярдәм итә.

Этномәдәният сүзлегенәң өч томында туплап бирелгән татар милли мәдәниятен чагылдырган берәмлекләренә XIX-XXI гасыр татар сүзлекләрендә теркәлүе, фразеологик әйтелмәләр, мәкаль-әйтемнәр составында кулланылу үзенчәлекләре, жырларда, матур әдәбият әсәрләрендә урын алуы һәр аерым берәмлекнең татар этномәдәниятендә тоткан урынын билгели. Мондый берәмлекләренә барлау һәм аерым атамаларны жентекләп өйрәнү татар матди һәм рухи мәдәниятте формалашу, үсү һәм камилләшү тарихына яңа сәхифәләр өсти.

Сүзлекнең өч томы да Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара бағланышлар институты укытучы-галимнәре тарафыннан әзерләнгән. Алар фикеренчә, рухи һәм матди мәдәниятнең кисешү ноктасы булган ризык һәм аны әзерләү белән бәйлә, киенү культурасына караган, халыкның милли холкын ачык чагылдырган берәмлекләренә әлеге юнәлештә өйрәнү – тел белемендә соңгы елларда көчәеп барган лингвокультурология фәнненә кертелгән зур өлеш. Тәкъдим ителә торган материаллар татар һәм төрки мәдәният концептлары сүзлекләренә кертелергә мөмкин. Тел байлығын шушы рәвештә туплап биргән хезмәтләр төрки-татар лексикографиясендә дә, һичшиксез, лаеклы бәясен алып.

ӘДӘБИЯТ

1. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – М., 1981. – 144 с.
2. Баязитова Ф.С. Аш-су һәм халық традицияләре лексикасы. – Казан: Дом печати, 2007. – 480 б.
3. Гулова Ф.Ф. Татарская национальная обувь: Искусство кожаной мозаики. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1983. – 47 с.
4. Замалетдинов Р.Р. Теоретические и прикладные аспекты татарской лингвокультурологии. – Казань: Магариф, 2009. – 351 с.
5. Мухамедова Р.Г. Татары-мишари. Историко-этнографическое исследование. – Казань: Магариф, 2008. – 295 с.
6. Рамазанова Д.Б. Названия одежды и украшений в татарском языке в ареальном аспекте. – Казань: Мастер-Лайн, 2002. – 354 с.
7. Рамазанова Д.Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика. – Казан: ТР ФА Г.Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2013. – 364 б.
8. Сулова С.В. История костюма тюркских народов (этнографическое исследование татарской народной одежды). – Астана: Изд-во «Сарыарка», 2011. – 286 с.
9. Тухбиева Л.Ф. Лексика одежды и головных уборов в татарском литературном языке: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.02.02. – Казань, 2006. – 218 с.
10. Хайрутдинова Т.Х. Названия пищи в татарском языке. – Казань, 1993. – 142 с.

ҰЛТТЫҚ ӘЛІПБИ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

Ф.Ғ.К. Б.Ж.ИСХАН,
Ф.Ғ.К. Б.Қ.АҚҚОЖИНА^{5*}

Түйіндеме:

Қазақстан Республикасында кирилицадан латын әліпбиіне көшу үдерісі қазіргі таңда ең жоғары мемлекеттік деңгейдегі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Әліпби ауысуы – күрделі әрі ұзақ құбылыс. Аталмыш мақалада осы шараны іске асыру барысында туындайтын мәселелер туралы айтылады.

Тірек сөздер: тіл, латын алфавиті, жазу, кирилл алфавиті

NATIONAL ALPHABET: THE PAST AND THE PRESENT

Abstract:

In the Republic of Kazakhstan the change problem like alphabet from Cyrillics on latinets is considered at the highest government level now. Change like alphabet in the state – difficult.

In this article is considered serious problems, in the course of implementation of this action.

Key words: *language, Latin alphabet, writing, Cirill alphabet*

Әліпби ауыстырудың, қалай дегенмен, саяси астары бар. Осы күнге дейін ұлтымызды орыстандыру саясаты жан-жақты жүргізіліп келді. Қазақ тілінің кирилл негізді әліпбиі кезінде тілді бұзу үшін енгізілген еді. Ал тілді бұзу бірден бола қоятын оңай шаруа емес. Соны білгендер өз ойын біртіндеп жүзеге асырды. Алдымен жазуымызды (әліпбиімізді) өзгертіп, сонан соң орысша сөздер орыс тілінде қалай жазылса, қазақ тілінде де солай болуын талап етті. Бірақ дәл солардай етіп жазатындай бізде кейбір дыбыстар болмағандықтан, орыс тіліне тән дыбыстарды және солардың әріптерін «әліпбиімізге» зорлап енгізді. Сөйтіп, орысшаланған «әмбебап», яғни «орыс-қазақ» әліпбиін жасап берді. Қазіргі уақытта кирилден қайта латыншаға көшу арқылы соны бір ретке келтірудің оңтайлы сәті туған еді.

Алайда қазақ тілі дыбыстық жүйесінде қанша дыбыс бар екені және олардың саралануы, дауысты-дауыссыз болып жіктелуі баяғыда жасалып қойылса да, қазақ тілінің дайындалып бекітілген (19.02.18) латынша жаңа әліпбиі толықтай ұлттық сипат алаған жоқ.

Әліпби ауыстыру, шынында да, аса маңызды реформа. Оны жүзеге асырған кезде қазақ тілінің жаңа емле ережесін, соның негізінде емле (орфография), айтылым (орфоэфия) сөздіктерін, морфологиялық, синтаксистік ішкі заңдылықтарын қайтадан жаңғырту қажет. Жаңа әліпбиімен компьютерде жұмыс істеу (компьютер пернетақтасына қазақ әріптерінің қолданыс жиілігіне қарай тиімді орналастыру және т.б. мәселелер) де өз алдына жеке қарастыратын мәселе. Осы аталғандарды және т.б. мәселелерді оңтайлы шешу үшін, ең алдымен, қазақ тілінің төл дыбыстық жүйесін айқындап алып, сосын оларды латынша әріптердің, яғни ағылшын тілінде қолданылатын әріптердің қайсысы қазақ дыбыстарына сәйкес келетінін нақтылап алу қажет еді. Бір қарағанда аса қиындық тудыра қоймайтындай көрінетін осы бір мәселе де қиынның-қиынына айналып отыр. Өйткені ол нағыз филолог-фонетиктердің қарамағынан шығып кетіп, талай адамның «мен де білем» деген тақырыбына айналғаны қашан! Сол себептен де бізде ол (бәрі мойындаған латынша мінсіз әліпби құрастыру) әлі толық шешімін таба қойған жоқ. Осыны ескере отырып, мына бір мәселеге де ерекше назар аударуымыз қажет сияқты.

Мәселен, осы уақытқа дейін де қазақтың төл әліпбиі қалыптасқан. Оны жасаған Ахмет Байтұрсынұлы еді. Бұл әліпби қазақтың 28 төл дыбысын таңбалайтын араб әріптеріне негізделді (Байтұрсынұлы, А., 2005:128). Осы әліпбидегі дыбыстардың саны мен сапасы туралы қазақ қоғамы тарапынан ешқандай дау-дамай туындамаған еді. Тіпті 1926-1927 жылдардағы қазақ жазуын латын әріптеріне көшіруге байланысты туындаған дау-дамай кезінде де қазақ тілі дыбыстарының саны мен сапасы туралы үлкен әңгіме бола қойған жоқ. Тек оны сол арабша қалпында қалдыру керек пе, әлде латынға көшірген тиімді ме деген мәселе ғана көтерілген еді.

Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиі негізінде жасалған қазақ тілінің 1928 жылғы әліпбиінің әріптері латынға негізделгеніне қарамастан, ұлттық сипатта болды. Қазіргі қабылданған латынша жаңа әліпби қазақ тілінің табиғатына біршама жақындағанымен, онда әлі де болсын жаттілдік дыбыстар бар.

* Абылайхан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, bayan-kanatovna@mail.ru

Кирилше әліпбидегі 42 әріптің орыс тілі дыбыстарын таңбалайтын әріптердің барлығы алынып тасталмаса да, бірқатары (я, ю, ё, ц, щ, э, ь, ъ) енгізілмеді. «Х» мен «h» дыбыстарына, дауысты «и» мен дауыссыз «й» дыбыстарына, сондай-ақ бірде дауысты, бірде дауыссыз болып саналатын «у» дыбысына бір таңба берілді.

Қазақ тілінің жаңа әліпбиін құрастыруға ағылшын тілі әліпбиі негіз етіліп алынды. Бұл – Елбасының тапсырмасы болатын.

Латынша жаңа әліпбиге көшу – қазақ тілінің табиғи бітім болмысын барынша сақтап қалу үшін керек еді. Ол – ғасырға жуық созылып келген қазақтарды орыстандыру саясатынан құтылудың да бір амалы болып саналады.

«Латыншаға көшу орыстың қолтығынан шығып, ағылшынның қолтығына кірумен бірдей» деген сияқты т.б. ой-пікірлер түпкі мақсатты түсінбеуден туындап жатыр. Ал «латынша жазуға көшсек, компьютерде жұмыс істеу оңай болады, ғаламторды жетік игереміз, ағылшын тілін тез үйренеміз, шетелдердегі қандастарымызбен және түркітілдес бауырларымызбен тығыз байланыс орнатамыз» деген сөздер қазақ тілі жазуын латыншаға көшіруге қажетті желеу ғана. Мәселен, қазақ тілі әліпбиін өзгерту, осы, кімге керек? Шетелдегі, оның өзінде Еуропадағы ағылшын, француз, неміс, түрік болып кеткен аздаған, бүкіл қазақтың 2-3 пайызын ғана құрайтын қазақтар үшін бе, әлде қазақстандық қазақтілді қазақтар үшін бе? Ғаламторда қазақша жұмыс істеу қазаққа ма, әлде басқаға да керек пе? Ғаламтордың қазақша сайтына кімдер кіреді? Ондағы қандай да болсын бір қаріппен (араб, латын, кирилл, руна т.б.) қазақша жазылған ақпарат-мәліметтер, әдеби-ғылыми танымдық материалдар кімдерді қызықтырады, оларды оқып, кімдер дүниетанымын кеңейтеді? Кімдер қазақша ақпарат алмасады? Оның қандай таңбада (әріпте) болғандығы кімге қажет? Айналып келгенде, қазақ пен қазақ қана, оның өзінде қазақтілді қазақтар ғана бір-бірімен хат-хабарды қазақша алысып-алмасады емес пе? Біздің ойымызша, бұның жалғыз жауабы – қазақ тілі қазақша сөйлеп-жаза алатындарға ғана керек. Сондықтан тілді техникаға бағындыруды көздемей, техниканы тілге икемдей отырып, өзіміздің төл әліпбиімізді құрастыруымыз қажет. Әйтпесе, ісіміздің бәрі бекер!

А. Байтұрсынұлы түзген әліпбиді басшылыққа алып, латыншаланған жаңа әліпби құрастырдық, ең дұрысы сол-ақ дейік. Бірақ әліпби құрастыру бір басқа, сол әліпбиді пайдаланып жазу бір басқа мәселе. Бір қарағанда қазақ дыбыстарын ғана таңбалайтын сол әліпбиді пайдаланып, қазақ тілі сөздерін жазуда еш қиындық туындамайтындай болып көрінетінеді. Алайда А. Байтұрсынұлы әліпбиінен мүлдем алшақтап, орыстық сипат алған, яғни біздің қазіргі қолданып жүрген кирилше «орыс-қазақ» әліпбиіміз қазақ сөздерінің айтылымы (орфоэфиясы) мен емлесі (орфографиясы) арасына сына қағып кетті. Осыны жаңа әліпбиді пайдаланған кезде қатаң ескеруіміз керек. Бұны айтып отырған себебіміз қазақ тілінің латын негізді жаңа әліпбиі 32 әріптен тұрады. Оған қазақ тілі дыбыстық жүйесіне жат в, ф, х, ч дыбыстарының әріптері де еніп кеткен. Қазақ тілінің 1929 жылғы латынша әліпбиінде бұл дыбыс-әріптер болмаған еді.

Ахмет Байтұрсынұлының түстеп-түгендеуі бойынша, қазақ тілінде 28 (29) дыбыс бар. Олар: **а, ә, б, ғ, г, д, е, ж, з, й, қ, к, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ш, ы, і, (х)**. Бұл орайда Ә.Жүнісбектің: «Әліпби ауыстырғанда тіліміздің табиғатына сай келмейтін **в, ф, ц, ч, ь, ъ, һ, х, и, у, э** сияқты дыбыс-әріптерді алып баратын болсақ, онда әліпби ауыстырудың түкке де қажеті жоқ» (Жүнісбек Ә., 2013б:128), – деген сөзі көп нәрсені аңғартады.

Ғылыми терминдер мен қоғамдық саяси сөздер көбінесе өзге тілдерден ауысып келетіні белгілі. Олар қазіргі тілімізде екі сипатта кездеседі: біреулері тіліміздің дыбыстық-құрылымдық заңдарына бағынып, игеріліп енген болса, екіншілері орыс тілінде қалай жазылса, қазақ тілінде де солай болуы талап етіліп енгендер. Оларды екі түрін де қазіргі қазақ қоғамы жаппай қолданып жүр. Қазақы өң-түр алғандары туралы ешқандай күмәнді уәжіміз жоқ. Ал еш өзгеріссіз қолданыста жүргендерінің халық арасында кең таралуына Бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) сеп болып жүр. Газет-журналдарды сөз етпегенде соңғы жылдарда радио-теле хабарлармен қатар электронды құрал-жабдықтардың, соның ішінде, әсіресе ғаламтор желісінің де ықпал зор бола бастады.

Енді төменде қазіргі БАҚ-тардағы осындай сөздер қалай қолданылып жүргеніне бірнеше мысал келтіріп көрейік: «2012 жылдың 12 желтоқсанында Еуразиялық экономикалық комиссияның алқасында Кеден Одағынан тыс елдерден әкелінетін астық оратын комбайндар мен модульдерге арнайы баж салығын енгізу жөнінде шешім қабылданғаны мәлім» («Жас қазақ», 2013:128), «Индустрия және жаңа технологиялар министрі Әсет Исекешевтің айтуынша, 2014 жылға қарай электр энергиясын өндіру 97, 9 млрд. квт/сағатқа жеткізілмекші» («Түркістан», 2003:128), «Рим прокуратурасы Мұхтар Әблязовтің әйелі Алма Шалабаева мен қызы Алуаны заңсыз депортациялаған қазақстандық дипломаттардың үстінен тергеу жүргізіп жатыр», «Әблязовтің қорғаушылары оларды

дипломатиялық иммунитеттен айырып қана қоймай, экстрадицияға көмектескен итальяндық шенеуніктерді әшкерелеуді талап етуде» (Жас Алаш Жас Алаш, 2013: 28), «ҚР индустрия және жаңа технологиялар вице-министрі Альберт Рау «Инновациялық технологиялар паркі инновациялық кластері» туралы заң жобасын таныстыру кезінде «Инновациялық технологиялар паркі» арнайы экономикалық аймақ басқармасының органы ретінде шетелдік жұмысшыларды тиісті квоталарсыз тартуға құқылы» екенін айтты» («Алаш айнасы», 2013:128).

Көріп отырғанымыздай, әрбір сөйлемде қазақ тілінің дыбысталу заңдылығына сәйкес келмейтін, қазақтілді адам жүгіртіп оқи алмайтын, оқыған күннің өзінде оны дұрыстап дыбыстай алмайтын сөздер кем дегенде екеу-үшеу. Орыс тілінің жазылу емлесімен БАҚ-тар арқылы мұндай сөздер тасқындап кіріп жатыр. Қазіргі қабылданған латынша жаңа әліпбиімізбен оларға тосқауыл қою мүмкін емес. Өйткені «Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді» дегендей, өзгетілдік бір дыбыстың өзі біраз лаң салады. Ал олардың саны – жаңа әліпбиде төртеу (в, ф, х, ч).

Қайталап айтамыз: осы дыбыс-әріптер қолданылатын сөздердің дені – қоғамдық-саяси сөздер мен ғылыми терминдер. Қоғамдық-саяси лексикаға елдің, мемлекеттің басқарушы органдардың, лауазымдық қызметтер мен мекемелердің, мемлекеттердің, құрылықтардың (географиялық атаулар) атаулары (аттары), тіпті оған кісі аттары да кіреді. Мемлекеттердің аттары, географиялық атаулар, кісі аттары қазіргі орфографиялық сөздіктерімізде орыс тілінің заңдылығымен жазылатынына көзіміз үйренгені соншалық – оларды қазақ тіліне бейімдеп алу керектігі туралы тіпті сөз де болмай келеді. Кісі аттары қоғамдық-саяси лексикаға жатпаса да, белгілі бір уақытта, саяси кезеңде кейбір мемлекет қайраткерлерінің аттары баспасөз беттерінде жиі қолданылуы мүмкін. Оның үстіне шетелдік кісі аттарын қазақша жазу мәселесі тіпті сөз болып та жүрген жоқ. Ал латын әліпбиіне көшкенде әліпбиімізге қазақ тілінің табиғатына жат, басы артық дыбыстарды (в, ф, х, ч) енгізбейтін болсақ, бұл мәселе өзінен-өзі біршама оңай шешілер еді.

Енді төменде бұқаралық ақпарат құралдарында орыс тіліндегідей қолданылып жүрген қоғамдық-саяси сөздерді болашақта латын әліпбиімен қазақ тіліне бейімдеп жазғанда қандай мәселелерге назар аударуымыз қажет дегенге тоқталайық. Біріншіден, әліпбиімізде қазақ тіліне тән емес дыбыстар болғандықтан, тіліміздің табиғатына келмейтін дыбыстар тіркесімі пайда болды, екіншіден жөн-жосықсыз тықпаланған тілімізде жоқ дыбыстар қазақ тілінің айтылым әуезін бұзып, жазуды қиындатады. Бұл қиындықтардан шығу үшін алдымен қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар тіркесімі, дауысты дыбыстардың үндесуі сияқты т.б. тіліміздің ерекшеліктерін ескеруіміз қажет.

Тілімізді тәп-тәуір білетіндердің көпшілігіне қазақ тілі пәні мен ғылымы оп-оңай болып көрінетін сықылды. Олар өз ана тілін бір қазақтай жап-жақсы білсе де, оның қыр-сырына терең бойламай жатып, тілдік жүйе мен тілдік құрылымға қатысты мәселелерге араласып, мұқым елді адастырып жүр. Бұндай адамдар, бір өкініштісі, кейде қазақ филологиясынан жоғары білімі барлардың да арасынан бой көрсетіп жатады. Әлбетте, бұның себебі де түсінікті. Оларға кеңестік жүйе кезінде қолданыста болған саяси идеология мен сол дәуірдің 1940 жылдарынан бері бүгінге дейін қолданылып келе жатқан «орыс-қазақ» әліпбиімен жазылған «халықаралық сөздер» өз ықпалын жасап келеді. Оқулық, оқу құралдарындағы қазақтарды біртіндеп орыстандыру саясатымен қасақана жасалған қате қағидалар саналарына берік орныққан.

Дегенмен қазіргі қолданыстағы қазақ тілі пәнінің оқулық, оқу құралы, әдістемеліктерін кезінде мамандар жазды, бірақ онда «әтеген-ай» дегізетіндей кемшін тұстардың бар екенін көптен бері талай ғалымдар айтып та, жазып та жүр.

Оқулықтардағы сол қате қағидалар мен солақай ережелердің бірқатары соларды дайындаған филолог мамандардың білім-біліксіздігінен де болған жоқ. Ондай қате тұжырымдарға олар кер заманның кереғар саясатының кесірінен еріксізден-еріксіз барған болатын. Соларды енді, міне, тәуелсіздік алып, егемен ел болған тұста түзетуге кәсіби мамандығы жоқ кісілердің араласуына жол бермей, қазақ филологиясы мамандарының өздері кірісуі керек-ақ еді. Жоқ, олай болмай, оған филолог мамандармен қосамжарласып, түрлі мамандық, кәсіп иелері де араласып жүр. Сонымен бірге көпшілігіміздің санамызға жат сөздерді бұзып айту арта қалғандықтың, надандықтың белгісі ретінде де қалыптасып, жат сөздерді қазақша жазып, қазақша дыбыстау керек екені санамызға сіңбей жатыр. «Бөтен тілден енген сөздерді дәл сол тілдердегідей етіп бере алатын» әмбебап «орыс-қазақ» әліпбиіміз тіліміздің өзіндік дыбысталу ерекшелігіне, өзіндік дыбыстық тіркесіміне ғана нұқсан келтіріп жатқан жоқ, оның дамуына да бөгет жасап жатыр. Сондықтан жазылу мен айтылу арасындағы айырмашылықты барынша азайтып, аударуға келмейтін, жаңа ұғымды беретін жат сөздерді тіліміздің ерекшелігіне бейімдеп алу (тілдік қолданысқа енгізу) керек. Сонда ғана тіліміз жат сөздер топанының астында қалмайды және қазақшаланып кірген сөздер тіліміздің сөздік қорын

байыта түседі. Ал бұны бір жөнге салу үшін қазіргі қабылданған әліпбиімізге үлкен бетбұрыс қажет болып тұр. Латынша негізді жаңа әліпбиіміздегі жат тілдік сөздерді жазып-айтуға мәжбүрлейтін, сөйтіп, тіліміздің шұрайын кетіретін, тіліміздің табиғи бітім-болмысына жат дыбыстарды (в, ф, ч, х) таңбалайтын әріптерден арылу болмақ. Тілімізді азат ету арқылы ғана біз орыстандыру саясатынан құтылып, рухани тәуелсіздікке жете аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 3 т. – Алматы: «Алаш», 2005.
2. Жүнісбек Ә. Қазақ жазуы: Төл дыбыс – төл әліпби. – Астана, 2013.
3. Жас қазақ, №36. (452) 2013.
4. Түркістан, №38. (1000) 2013.
5. Жас Алаш, № 78. (15848) 2013.
6. Алаш айнасы, №172. (1083) 2013.

КАЗАН ХАНЛЫГЫ ЧОРЫ ТАТАР ЯЗМ ӘДӘБИ ТЕЛЕНДӘ АЛМАШЛЫКЛАРНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

ф. ф. к., доцент **ЭНЖЕ ХӘНӘФИ КЫЗЫ КАДИРОВА**^{6*}

Аннотация:

XV – XVI ғасыр татар әдәби телендә язма традицияләр сақлана. Шул уқ вақытта Алтын Урда чоры белән чагыштырғанда, Идел буе татар теленә хас формаларның текстларда ишәя барғаны күренә. Мәкаләдә Казан ханлығы чоры иске татар язма әдәби теленә үзенчәлекләр өйрәнү өчен төп чығанақлар булған шагыйрьләребез Мөхәммәдъяр һәм Колшәриф әсәрләрендә, «Зафарнамәи вилаяте Казан» истәлегендә, Өмми Кәмал әсәрләрендә, «Сираж-әл-кулуб» дигән зур күләмле проза әсәрләндә, ярлықларда, 1581 елда язылған гарәпчә-төркі-татарча сүзлектә, Корһән тәфсирендә, фәнни стильне чагылдырған «Мәжмәгыль-кавагыд» кебек истәлекләрдә алмашлыкларның кулланылыш үзенчәлекләре тикшерелә.

Төп сүзләр: *eskitatar dili, Kazan Hanate, zamir.*

THE USE OF PRONOUNS IN TATAR WRITTEN LITERARY LANGUAGE OF KAZAN KHANATE PERIOD

Abstract:

Annotation. In the Tatar literary language XV - XVI centuries written traditions are remaining. At the same time, in comparison with the period of the Golden Horde, there is a gradual increase in the forms characteristic of the Tatar language of the Volga region. The article explores the peculiarities of the use of pronouns in such monuments as the works of poets Muhammadjar and Kulsharif, which are the main sources of studying the characteristics of the Old-tatar literary language, "Zafarnami Vilayate Kazan", the works of Ummi Kamal, the volume prose "Sirazh-al-kulub", Arabian-Turki-Tatar dictionary of 1581, tamping of the Koran, "Mazhmaghil-kavagy", reflecting the scientific style.

Key word: *Old-tatar language, Kazan Khanate, pronoun.*

Фәндә «Төхфәи мәрдан», «Нуры содур» поэмалары һәм «Нәсыйхәт» исемле бер шигыре белән билгеле XVI йөз шагыйре Мөхәммәдъяр Казан ханлығы чоры язма әдәби телен күзаллау өчен иң әһәмиятле чығанақлардан исәпләнә. Мөхәммәдъяр поэмаларында 1 һәм 2 зат берл. сан алмашлыклары *мән, сән* формаларында килә. «Нур-ы содур» поэмасында бер урында гына *мин* варианты очрады. Аларның килеш белән төрләнешенә мисаллар: Балық алыб, биргел сән мәңа утун [5: 47], Имди мәндиң алғыл аны уш сән уң [5: 46], Эвенә барыб ашағыл аны бөтүн [5: 47], Сәндиң үзгә һич кеше алмас аны [5: 47], Лотф итеб, андин хәлас иткел мәңе [5: 47], Қылды хәммал аның сүзени қәбул [5: 47], 1зат берл. сан алмашлығы хайваннарға бәйле дә кулланыла: Бичин әйде: «Фәлән атлығ тағда *мән*, Барсаң аңа, ул тағ эчендә бағда *мән*» [9: 56а], Қаплан әйде: «Мән (дә) һәм ул тигрәдә Бер биркәдә булурмән, и кәдхода...» [9: 56а], Йылан әйде: «Бу ил хисарында мән, Анда барсаң, тапук қоллуқ иткәймән» [9: 56а].

Кол Шәриф ижатында *мән* төп форма булса да, *бән* варианты да кулланыла: Мән әйтәйен бифәрман [2: 44]; Мән шикәстә гәрибнең халин бер дәм сурмадың [2: 46]; мән гәрибне, жан балам, имди маиб қылдың» диб [2: 48]; гөнаһындин бән үтдем, белгел, ходай үтмәде [2: 49]; айрулуб мән баламдин, имди қайа барайсы [2: 50]; ғариф мән дип күп шәйех дөңйә йиғыб йатубдыр [2: 51].

Өмми Кәмал ижатында бары тик бән варианты гына кулланыла. Әгәр бән дидүгеме дота белсәм [6:73]; Йулында сән гәниң бән фәкирең [6:73]; һәм әйдә разыймы сез вәлиләрәм бәндән [6:56]; Бәне зыйарәт идәчеләрәм дусларым [6: 54]; Бәнем бәгдә адыма гәйәр сығмаз [6:35]. 1 зат берлек сандагы *бән* алмашлығы юнәлеш килешендәгә *бәңа* формасын ала, иялек килешендәгә – *бәнем* формасын: *Комулар илтәчәк анда әрмәган / төхфәм ум бонлар дорур бәнем һаман* [6: 46]; *бәңа бер дәстүр вир әй шәмс ру / кем үлүмем деләлүм андан кирү* [6: 46].

«Сираж әл-кулуб» әсәрләндә 1 зат берлек сан алмашлығы мән من һәм мин مین вариантларында бирелгән. Аны Ә.Нәжип әдәби традициянең нәтижәсе һәм сөйләмә телнең кулланылышы белән аңлата [4:158].

* Казан федераль университеты, Казан, enge@inbox.ru

«Зафарнамә-и Вилайәт-и Казан» истәлегендә 1 һәм 2 зат берл. сан алмашлыҡлары кулланылмаған.

Мөхәммәдьяр ижатында 2 зат берл. сан алмашлығы *сән* формасында килә һәм тулы төрләнеш парадигмасын күрәбез: Сүз әчендә *сән* йөзүмни ақ қыл [9: 62а]; *Сәнең* тәк дошман урыны дар булғай [9: 48а]; Жәннәт эчрә бостан қылғай *сәнең* чөн [9: 62а]; Йарлыкаб тәкре биргәй *сәна* тәүфиқ [9: 67б]; Қызга әйде: «Мән *сәне* никах берлә алайым [9: 61б]; *Сәндин* үзгә йуқ ирүр мәңә пәнаһ [9: 61а]; Кеше *сәндин* күңүл өзсә, *сән* өзмәгел [9:60а]; Булса *сәндә* ғәқл-у данеш, хирәдмәнд [9: 59б]. Мөхәммәдьяр поэмаларында автор, кешеләрдән тыш, хайваннарға, язмышына, күңеленә син дип мөрәжәгать итә. Шагыйрь күңелен борчу алған вақытларда аңа эндәшә, аны тынычландыра, язмышы белән гәп қора: И фәләк, сән худ ирүрсән бивафа./ Табмадым бәргөзин *сәндин* сафа [9: 54а], Нәчә үртәрсән, – дидем, – *сән*, и күңүл./ қуй мәңә үз халемә, мәндин түңүл [9: 44а]. Бу чорға караған башка истәлекләрдә дә *сән* формасы урын ала.

Өмми Кәмал шигырьләрендә *сән*, *син* вариантлары килә: Мөжтаба вә мөқтада / хақиқүн камумызы *сән* йарлыка [6: 51]; кем йазуқлардан дүнә *сән* сән табиб [6: 47]; чөн хәбәр бирдүк нәбидән *сәңа* без [6: 51]; кәлүк имди шунлары қыл *син* фикер [6: 57]; һәм бере дөн намзыдур *сәнең* / гишықилә қыл кем бихмәт ула *синең* [6: 48]; *сән* деләмәдин дәхи *сәңа* кәлүр [6: 46].

Сәхибгәрәй хан һәм Ибраһим хан ярлыҡларында ул кулланылмый.

Зат берлек сан ул алмашлығы Мөхәммәдьяр әсәрләрендә: Ибне Әсғәд ләшкәрени қырды ул [5: 60], «Һәр ки тотты телени қотулды ул [5: 58], Эвенә барыб ашағыл *аны* бөтүн [5: 58], Сәндин үзгә һич кеше алмас *аны* [5: 47], Лотф итеб, *андин* хәлас иткел мәңә [5: 47], Қылды хәммал *аның* сүзени қәбул [5: 47], Бетмеш ирди *анда* бер тағ, аңлағыл [5: 63], Йети иқлимни *аңа* биргел өлүш [5: 62].

Өмми Кәмал шигырьләрендә: Һәм бел әгяһ ул кә ризваның дәхи / әрмәғәнә вәр дорур *аның* дәхи [6: 47]; Һәм кәрәк дүрт әрмәғән *аңа* шәриф / ишетимди ул нәләрдүр әй хәриф [6: 50]; Чөнкә кол сәүген белүбән қыла аһ / куртара қурқуарындан *аны* шаһ [6: 49]; Бәңә бер дәстүр вир әй шәмсру кем үлүмен деләлүм *андан* кирү [6: 46].

Юнәләш килештә *аңар* формасы очрый: аңар тийеш йүкдур (II 48-10) ‘ему нет дачи’. Әлегә форма хәзергә татар әдәби телендә затка мөнәсәбәттә айдаланыла, ә бу мисалда ул предметка карата кулланыла.

Без һәм сез алмашлыҡлары тикшерелә торған истәлекләрдә мәғнәләре яғыннан хәзергә татар әдәби теленән аерылмыйлар. Мөхәммәдьяр ижатында 1 һәм 2 зат күпл. сан алмашлыҡларының килеш белән төрләнешенә без, безләр, безем, безгә, безә, безне, бездин; сез, сезләр, сезнең, сезгә, сезә, сезне, сездин, сездә очрақларына мисаллар теркәлгән: Дөнйә *без* буланчә күрүнмәз күзенә [5: 66 а]; Ғәфу итеб *бездин* кичүргел бу заман [5: 61 а], Сән *безем* йаманымызға бақмағыл [5: 61 а], Қәһр уты берлә *безни* йақмағыл [5: 61 а], Қәһр қылма *безгә* сән, и намдар [5: 61 а], Рәхмәтендин *безни* қайтарма қоруғ [5: 64 а]. Шул рәвешле, Мөхәммәдьяр поэмаларында без алмашлығының иялек килешендә уғыз кушымчасы килә, алмашлыҡларның килеш белән төрләнешендә кушымчаларның уғыз тибы да урын ала. Мәсәлән, юнәләш килешендә -гә – 17, -ә кушымчасы – 3 тапқыр, -не – 3 мәртәбә, -и аффиксы 1 урында кулланыла:

Безләр бер урында һәм *сезләр* өч тапқыр "Төхфә-и мәрдан" поэмасында кулланыла: Вафасыз кеше күрдүк *безләр* аны [9: 56а]; Мән ирүрмән *сезләр* ара бичара [9: 47а]. Биргәм *сезләр* жанына зәүк вә сафа, Дидарымны күрсәтеб, қылғам *вафа* [9: 51а].

Мөхәммәдьяр поэмаларында дәүләт житәкчеләренә сүз кушканда *син*, *сез* алмашлыҡларының кулланылышы қызыклы. “Күплек санда килгән икенче зат алмашлығы тыңлаучы затларның күплеген күрсәтә һәм, ихтирам белдергәндә, икенче зат берлек сан мәғнәсендә кулланыла [8: 95]. *Сез* алмашлығы поэмаларда, нигездә, затларның күплеген белдерә:

Әйде: *И ахмақлар*, *сез* орушмаң, / Бер дәнкә өчен ата-ана сүгешмәң [9: 62б].

Алмашлыҡның икенче мәғнәсе Мөхәммәдьяр әсәрләрендә шулай ук урын ала: Вәзирләр шаһка мөрәжәгать иткәндә күп урында *сез* варианты килә: Ул ғәкрәб тиккәнәнә түзмәдин / *Сезгә* сабырм барын күргүзмәдин [5: 54 а].

Шаһ вәзиргә *син* ди: *Сәне* ғәкрәб ул заман тиккәндә үк / Нә сәбәбдин чықмадың *сән* анда ук [5: 54 а].

Вәзирләр шаһка эндәшкәндә һәр очрақта да *сез* алмашлығын кулланып. «Төхфә-и мәрдан» поэмасында юлбасарлар турында хикәят бар. Анда вәзир ил башлығыннан юлбасарлар арасындагы бер әсир егетне азат итүне сорый: Диде: *И падишаһ һәр ду милләт*, / Мәнем жанымға салғыл төрлүк миннәт / *Сәнең* чөн фида булсун қолың жаны [9: 66а].

Бу – бердәнбер очрак.

Поэмаларда хәммал, утынчы, балыкчы, карт һәм яшь егет, ир һәм хатын, егет белән кыз бер-берсенә син дип эндәшәләр. Гади гарәп кешесе дә шаһка син дип мөрәжәгать итә: Кем сәңа кәлдәм, *халифә*, бу заман [5: 49а].

Эндәш сүзләр янында кулланылган син, сез алмашлыкларыннан, сез дип эндәшү югары дәрәжәдәге кешеләр арасында күзәтелгән: вәзирләр шаһларга сез дип мөрәжәгать иткәннәр.

Аллага, Мөхәммәд пәйгамбәргә эндәшү поэмаларда зур урын алып тора. Аллага аның сыйфатларын атап һәм сән дип эндәшү актив: Әйде: И көдрәт изәсе, кардигәр, / Тәүбә кылдым, *сән* кәчүр, пәрвәдигәр [9: 53б]. Бу башка истәлекләрдә дә, мәсәлән, Мөхәммәд Әминнең “Гыйкаб” шигырендә, Өмми Кәмал ижатында да шулай: Йә илаһи, әйлә ул бәндәнне сән [10: 60], Илаһи өстүмезә рәхмәтең сәч / Сәңа лайық қани ағыз вә делсүз [6: 41].

Килешләр	Өмми Кәмал әсәрләрендә	Мисаллар
Б.к.	без	чөн хәбәр ширдүк нәбидән сәңа без [6: 51]
И.к.	безем, безин	Ул безә бездән йақындур безинчүн андан йырак [6: 68] Ул ниғмәт кәчмәз ди безем хәтеремездән [6: 56]
Ю.к.	безә безгә	Бал шәкәрдән әмлах ширин кәлүр безә [6: 67] [6: 35] Дөһйә ниғмәтләрене ул ширде безгә [6: 63]
Т.к.	безе	Мәгәр ул мөршид камил қыла безе аңа васыйл [6: 64] [6: 35]
Ч.к.	бездән, беземдән	Хушнуд ул анлардан һәм бездән қаму [6: 35] Вәли һич күрмәде бонлар беземдән [6: 73]
У.-в.к.	Бездә безләрдә	Бездә хәрам, хаталар бигәдәд [6: 35] Бу йулда вәр делем пәрдә нә қылалум кә безләрдә [6: 64]

Язылышларына мисаллар: بزده رحم [6: 44]; بزيم مقصوديمز طيونكدان اولدور [6: 46]; بز دخى آندان روايت قىلالوم [6: 42]; ايله سن قيل كيرى يارى [6: 44]; بزى محتاج قيلمه غيرى بابه [6: 63]; دنيا نعمتلىرىنى اول وپردى بزكارايكان [6: 42].

«Зафәрнамә-и Вилайәт-и Казан» истәлегендә I зат күплек сан алмашлығының *بىزلار* *безләр* варианты очрый [1: 64а].

Казан ханлығы чоры истәлекләрендә 3 зат күпл. сан анлар һәм алар (хәзерге татар әдәби теле формасы) вариантларында килә, әмма *анлар* формасы – кулланылыш ешлығы ягыннан активрак.

Мөхәммәдьяр әсәрләрендә 3зат күпл. с. алмашлығы *анлар* һәм *алар* вариантларында: Үлтүрүб *аларны* ғаси булдилар [9: 66б]; Чықарыб данкене бирде *аларга* [9: 62б]; *Аларның* бу тарикә мәғишәтләри [9: 62б]; *Анлар* илә бергә булғандур йәкин [9:66]; Шәмғун *анлардин* ойалыб ул заман [5: 56]. Бу алмашлыкларның төрләнешендә бары бер очракта ғына уғыз формасы очрады.

III зат күплек санда *анлар* формасы бик актив: *һайбәтилә кәләчәк анлар сәңа / һәм кәрәк дүрт әрмәган анда аңа* [6: 48].

“Сираб әл-кулуб” әсәрәндә алар, анлар, улар вариантлары кулланыла [4: 158].

III затның күплек сан алмашлығы «Зафәрнамә-и Вилайәт-и Казан» истәлегендә бары тик алар формасында ғына килә һәм әңгәмәгә катнашмаган затларны белдерә: *الارى* аларны [1: 61а].

Сәхибгәрәй хан ярлығында урын алган зат алмашлыклары күп түгел: безгә вә безнең оруғымызга доға вә алқыш қылсынлар [7], Мин бәғьд бу мөшарен иләйһимларға йулларында вә инләрендә, [7]. Шулай да *мин, безнең* формалары бу ярлықта шул чор халық сөйләм теленә хас формалар урын алған икәнлеген күрсәтә.

Күрсәтү алмашлыклары. Өйрәнелә торған истәлекләрдә бу, ул, у, ошбу, ушал, әһле, шул, шу кебек күрсәтү алмашлыклары урын ала.

Мөхәммәдьяр поэмаларында *ул* күрсәтү алмашлығы гаять актив кулланылышка ия: Ул қуй арыды, ғәкибәт тотдуң аны [5: 45 а], Ул борунғи рузгярда, и йегет [5: 46], Бер хәммал бар ирди, хуш ишет, Ул йегет мескин ойалыб тик торур [5: 61 а], Кереб қаплан ул қызыны үлтүрүб [9: 56б], Ул шәһәрдин кәчәрәндә кем һаман Йадиға килде Зәргәр ул заман [9:56б]. Мөхәммәдьярның “Нәсыйхәт” шигырендә *ул* алмашлығы өч урында килә, әмма бер очракта *у* рәвешендә бирелә: У хәсрәтдин дәхи башы ағармыш [3: 309]. Ул алмашлығы поэмаларда иң күп кулланылган сүз (285 тапқыр), әмма бер генә урында да қыскартылған варианты очрамады. Бу очракка мисаллар Өмми Кәмал ижатында күп: У тапасының бере алтун ула бере көмүш [6: 55]; У тапасыларда ула шул тәғәмләр кә аны [6: 55].

Бу алмашлығы да әлеге автор поэмаларында еш айдаланыла: Бу қаптан қылды, күр, мәрданәлық [9: 56б], Бу күнүл куймас мәне аһ wә аһ, Бу күнүлдин сақла мәне, и илаһ [9: 54б], Мон бигин эш адәмигә төшмәгәй / Мән тиггән утға кеши пешмәгәй [9: 54б], Бақ ни эшләр бу фәләк гәрдешенә. [9: 56б], Бер заман мең төрлүк утға йақмаңыз, Бәргәзин бу хәстә хатрен сақлаңыз [9: 56б], Шаһ үзе бу вәғдәне белүр иди, Ошбу эшнен чарәсын қылуи иди [9: 52б].

Килеш белән төрләнгендә бары тик *м* варианты гына килә: Шаһ ди: «И қызым, бер йылга *монда* қарар [9: 53а], *Мондин* үзгә безгә йахшы йуқ һаман [9: 65 б.], Шаһ күрүр (һәм) һич кеши күрмәс *мони*, Бу ғәжәб сер, һич кеши белмәс *мони* [9: 52а], Ишетәб Гәлруй бичарә, мескин / Монуң бу сүзендин булды ғәмгин [9: 48а], Ики кемсә ултурур *монлар* ара [9: 52а], Шаһ булүб *монлар* эшендин сәһемнак [9: 52а].

Бу әсәрләрдә *ошбу* алмашлығы да кулланыла, әмма статистик тикшерү аның азрак санда булуын күрсәтә: Ошбу Зәргәр йаман йәкжәһәт иде [9: 57б], Жәмиғ қылдым ошбу «Тәхфә-намә»ни [9:64б], Шаһ атыға бетедем ошбу китаб [5: 56б], Ошбу диннен хәқлықына йуқ сүзем [5: 59], Ошбу ирди мәғнәси, әйтәйем сәңа [5:58], Ишетәнез ошбу сүзни хәсс-wә ғәм [5: 46].

"Нур-и содур" поэмасында берничә очрақта автор гәрәп теленнен кәргән *әһле* алмашлығын куллана: Күчтиләр *әһле* йортдин аңлар қәмуғ[5: 48]. Бу алмашлық Өмми Кәмал ижатында да очрый: Әһле бәйге табгыйн әһйәр өчүн [6: 38].

«Зафәрнамә-и Вилайәт-и Казан» әсәрнендә бу алмашлығы очрый: غزاة اهلينغه عالمدا يو بر حسن لطافت بار [ЗвК. 60б], يو اولومنينك خوفيدين چشمه حيوان تترايور, [1: 60б], يو خبر مصطفوى من رمى في سبيل الله تعالى [ЗвК. 61б], يو بريدن بولماسون هيچ, [1: 61б], ابرور يو بير هميشه دنيا دا خان ابن خان شهرى, [1: 61б], سببدين و هم ايتيب خان بلکه سلطان تترايور يو بريدن بولماسون هيچ [1: 62а].

Өмми Кәмал шигырьләрендә *шул* алмашлығы еш кулланыла: Шул кеше кем бер өчүн икәдә [6: 69]; Мостафа шул тәғәт эчрә [6: 68]; Шул шәһид улан мөжәһидләр хақы [6: 39].

Шагыйрь ижатында бу алмашлыкның борыңгы *шу* варианты да актив: Шу қош биге дөшәрүз данә үзрә [5: 74]; Дийә күтәр арадан шу пәрдә дәхи кем [5: 56]. Ана шу рәсемә хуш аواز бирә аллаһ [5: 56]. Ишәдүр белүр шу кем һәр йалғузлар ишәдүр [5: 69].

Әлеге алмашлык текстларда исемләшеп, күплектә килә, тартым кушымчалары ала, шулай ук килеш белән төрләнәшенә дә шигырьләрдә мисаллар күп: *Шулары* кем аныңла ашнәдүр [6: 70]; Зи сәғәдәт тәңредән *шунлара* кем йаруңгы көн [6: 68]; кәлдүк имди *шунлары* қыл син фикер [6: 48]; *Шуларың* хөрмәтичүн кем беләшдүр [6: 41]; *Шулар* һәр бере бер қоллықда эшдә [6: 41]; *Шулар* кем дөнә ачыла қарара [6: 41]; Қыш жәфада *шулар* кә қәһәрә туш улды / Йаз сафада *шулардур* кә улды лотфына туш [6: 8]; Күзен қашын *шуны* харжанисасын [5: 72]. Бойурды кем өмидемез *шуңадур* [5: 71]. *Шуны* шөйлә күрүргән кирү холқың [5: 71]. *Шуның* кә ғәреш көрсидән ундур бидайәте [5: 67].

Сорау алмашлықлары. Казан ханлығы истәлекләреннен, Мөхәммәдъяр әсәрләрендә нә / ни, кем, қайу, нимә, қайда, қайсы, қандин, қач кебек сорау алмашлықлары урын ала. Аларга мисаллар китерү белән чикләнәбез: Бәс, *ни* килсә башка, бел, телдин килүр [9: 57]; *Нәчә* тигәр ирди ғәкрәб үзени [9: 53]; *Кайу* кеше сабыр қылса ул мөдам [9: 53]; Йә *қачан* кем бетисә аны қәләм [5: 62]; Жәүһәршинас әйде: «Бу *қандин* килдә?» [9: 63б]; *Нәчә* қурла аһ оруб [9: 59а]; *Ни* сәбәбдин ихтияр иттең мәни [5: 45].

«Зафәрнамә-и Вилайәт-и Казан» истәлегендә сорау алмашлықларына мисаллар күп түгел. *Кем* алмашлығы аерым затқа күрсәтә:

بو بريدن بولماسون هيچ سايه سى كے [1: 62а].

Әлеге әсәрдә бу алмашлыкның кулланылу ешлығы зур (ЗвК. 60а, 60 б, 61 а, 62а, 62а, 62а, 62 б, 63а, 63а, 63а, 63 б, 63 б, 63 б, 63 а, 63 а, 64 б, 64 б) [11: 383].

Нә алмашлығы«Зафәрнамә-и Вилайәт-и Казан» текстында нә / ни вариантларында кулланыла [11: 393].

“Гыйкаб” шигырендә дә нә формасы урын ала: Нә жавап бирүр хода қашыда ул [10: 60].

Өмми Кәмал ижатында сорау алмашлықларына мисаллар гаять күп санда. Кем алмашлығына мисаллар китереп үтик: Ничә кем ғәжиз ғәиб йазуғыма [6: 73]; Тәмизең варисә кемдән кем аңла [6: 72]; Нә кем кәсеб итдүңисә йаз йәйен[6: 72]; Үземе күзләмә сүзем ишет кем [6: 71]; Без кемез кем сәңа лаиқ әрмәғән [6: 51]; Кем шәфәғәт қыла ул сәңа дәхи [6: 51]; бере улдур кем қыла халес ғәмәл [6:47]; Кем зинадан тәүбә қылса қортылуи [6: 47].

Нә күрдә кә күзләр, нә худ ишетде қолақлар,

Нә һич кемсәләреннен ул хатерендән кәчде,

Нә кемсә тукуды аны, нә дүкде, нә бечде [6: 55].

Нә һә аннан ясалған алмашлықтарны бу автор ижатында күпләп табарға була: Ничә мөәминләрнең буйнун чапарсән [6:71]; Айа, ғәфил, ничә йулдан сапарсән [6:70]; Ничәсе wasыф иде белә кем ул ғәйәте [6:69]; Ничә wasыф әйдәйем кем бу делем [6:35]; Нә қылды һәр тарафы дөрле хәлғәт буш [6:8]; Кә қылыч нәснә кискмәз қын эчендә [6:72]; Нәчә кәсрәйе йотды йийде бу йир [6:72]; Нәдән кәлдүн нә сән фикер илә даим [6:71]; Бу йулда war делем пәрде нә қылалум кә безләрде [6:64].

Ничә һәм нәчә вариантлары язуда чагылыш таба: نیچە һәм نیچە .

Шагыйрь ижатында борынғы қан- тамыры белән бәйле сорау алмашлықтары актив кулланыла: Сәйран улур ди қанда йөрүрсә аңа болут [6: 66]; Қани тәғәт мәжәл ирмәз [6: 55]; Кәрбан китде қани азук йарақ [6: 51]; Қанки адәмдә кә war улур мөлек [6: 50]; Делемездән дәлем йомшақ қани таш [6: 42]; Сәңа лайық қани ағыз wә дел сүз [6: 41]; Әй қани ташдан дүкән йирә зәләл [6: 40]; Жәһед идүб дурушмәгә тәкәт қани / мәнзилә ирүшмәгә тәғәт қани [6: 35]; Қанки айағын басар [6: 35].

Өмми Кәмал текстларында әлеге алмашлықтардан тыш, нинди? кайсы? мәғһәнәсәндә фарсы алынмасы чу алмашлығы еш очрый: چو توپراقدان ياراتيلدى تمنز Чу тупрақдан йаратылды тәнәмәз [6:19]; Чу тула күнәл уй қаранғулығылә аңа [6:57]; Чу туғры йул warымызым күрәрләр [6:73].

Колшәриф ижатында шулай ук қан- тамырлы сорау алмашлықтары кулланыла: Күзе йәшлиғ, бәғри башлиғ булмағунча булур қандин [2: 34]; Кәнже ғишқы кәрәк ирсә, алтун-көмүш чықса қандин [2: 34]; Қол Шәриф, атаң-анаң сәндин борынғылар қани [2: 29]; зари қылуб йығлайдур: «кайда ғәиб булдың?» - диб [2: 48].

Билгеләу алмашлықтары предмет, күренеш яки төшенчәләрне берәм-берәм яисә жыеп билгеләу өчен килә. Уз алмашлығы Мөхәммәдьяр ижатында актив һәм ул еш қына, мөстәкыйль кулланылып, тартым кушымчалары ала: Узләре бер хали йирдә йәшенәб [9: 65б], Наданлықдин уз башына йиткәнләр [9: 60б], Хөрмәт иткел үзүңдин бер йәш олуғны [9: 60а], Қылыб үзе төрлү, төрлү зарийәт [9: 59а], Зәргәр үзе қылған бәласына үзе грифтар булғаны [9: 55б].

Кәндү алмашлығы “Төхфәи мәрдан” поэмасында ике урында очрый: Кәндү фиғлендин үзе шәрмәндә булды [9: 49б], Кәндүнең дилзарлықны һөнәр белеб, үзене уртаға салыб, мәнмәнлеген күрсәтеб, Хушнәваны хурлағаны [9: 49б].

Шулай ук бу истәлекләрдә худ алмашлығы да бар: Адәми худ пак ирүр, аслы шәриф [9: 56б], И фәләк, сән худ ирүрсән биwафа [9: 54а]. Өмми Кәмал, Колшәриф ижатында да чагылыш таба: Нә ул Хак туғды кемсәдән нә худ кемсә туғар андан [9: 64], Ходайымның әмредин худ без өлкән имәсбез [2: 47].

Бу чор истәлекләрендә болардан тыш, барча, қамуғ / қаму , жәмлә, жәмиғ алмашлықтарын, шулай ук һәр сүзе катнашында ясалған алмашлықтарны билгеләргә мөмкин. Диде қызы: «И ходай кәрдиғяр, барча серне сән белүрсән әшқяр» [9: 62а]; Барчә ғәләм халқының солтаны сән [9: 51 б]; Һәр кем укуб, мәңа доға қылса [9: 64 б]; Барчамызың серредин ағяһ сән [9: 64 б], Жәмлә мөшқилләрне ул қылды хал [9: 46]; жәмлә йалғандур сүзүн [9: 58б]; Олуғ мән, димә, олуғ улдур – йаратқан, / Жәмиғ мәхлүк ирүрмәз жәмлә йәксән [5: 46б]; Ирүрсән жәмлә мәзлумләр пәнәһи [9: 43а]; Жәмиғ мәхлүк ирүрмәз жәмлә йәксән [9:46б]; Кем жәннәт эчендә, и дин олуғы / ғәнж, дәүләт, рәнж, миҳнәт – қамуғы [5: 46б]; Тел күни булса, күнүлүр әл, азақ / Күни булур барчасы бу күз, қолақ [5: 57]; Иғри булса тел, – қамуғы игелүр [5: 57]; И қамуғ ханлар ичрә намдар [5: 65]; Хәзрәтендин теләнү килдүк қамуғ [5: 64]; Йите иқлимдә қамуғ ханлар ханы [5: 61]; Хәк тәғәлә һәр әшкә қадир ирүр [9: 57 б]; ул утлуғ йәдрәләр кичәләр шәһәр эчендә һәр йиргә кем төшәр ирде [ЗвК. 63а], барчасыны йиргә төште тийү [ЗвК. 63а], һәрбер йәдрә ташы [ЗвК. 63 б], Каму талиб аны сөйләр дәнә көндүз [6: 64]; Бу каму мөлек Рум Чин эчендә [6: 72]; Қамусын сақла зинһар улма хайн [6: 74].

«Зафәрнамә-и Вилайәт-и Казан» кульязмасында һәркем башка истәлекләрдән аермалы языла: هرکیم اوق آتسا لشکر کفار [1: 62а], کورسا کفار ایله هرکیم حرب ضرب ایامیدا [1: 60б], بو أجردا برکا دور هرکیم غزاة امیدیدا [1: 62а]. Башка очрақларның язылышына да мисаллар: һәрбер: ایرور میدان آرا هربری بر شیر [1: 62а], کیم کوکلراداکنواکب ثابتات [1: 63а]; барчасыны: حتمینا قران تاشیغه بتمان اول توپلارنینک هریر اولوغ جادره سی بار ایردی اول برکا اوزلارین یتکوروب جان و دل [1: 61б], هیئت برله آوزی بشلاب [1: 63а]; үзе: و سیاراتلارنی پارچاسینی برکا توشتی تیو برله مدد و معاونت بیریب کفار سیه کار برله محاربه و مقاتله قیلیب کافرلرنی بیقیب سونکولارین سندریب غازیلیق تشریفاتنی برله مشرف ایردی [1: 62б].

Юклық алмашлықтарынан һич алмашлығы XV-XVI ғасыр язма истәлекләрендә еш кулланыла. Йебе череген белде, һич кемсә алмады [9: 63б]; Алғыл нанны һич кем ирсә белмәсүн [9: 60б]; Аның имен һич утачы белмәғәй [9: 57б]; Мәңа сән қылмадың һичбер wафа [9: 54а] кебек мисалларға Мөхәммәдьяр әсәрләренән тағын да өстәп булыр иде. Өмми Кәмал ижатында да алар шактый: Кем йаланчының һич улмаз хөрмәте / һич сүзенә кемсә қылмаз рәғбәте [6: 48] Жәмләсенә

сәwәгә йукдур һич кеми [б: 51]; Нә һич кемсәләрнең ул хатерендән кәчде [б: 51]; Аны күрүб кәтүрмәйә һич бере тәкәт [б: 56]; Бу дәрдлү күңлемең һич уналмаз жәрәхәте [б: 67]; Кә бәңа һич мәдәд йук көндүземдән [б: 73], Бизәнде бинзады һәр бер дөккән бәззәә [б: 8].

«Зафәрнамә-и Вилайәт-и Казан» хезмәтендә юклық алмашлықларыннан *һичкем* алмашлығы очрый: *һичкем*: *هیچ کیم ایروسانینک عرصه سی یوق ایردی* [1:63a].

Шул рәвешле, истәлекләрдә барлық төр алмашлықлар да актив кулланылган. Бу чор язма истәлекләрендә зат алмашлықларының кыпчак вариантлары өстенлек иткән хәлдә, угыз һәм уйгыр формалары да урын ала, борыңгы төрки алмашлықлар да очрый.

ӘДӘБИЯТ

1. Зафер наме-и Вилайет-и Казан: рукопись // Фонд библиотеки Зейтиногуллары ильчи Таушанлы, N 2348 60a-64b.
2. Кол Шәриф И күңел, бу дөнъядыр: Гәзәлләр, кыйсса / Жыентыкны төзүче, текст һәм искәрмәләрне хәзерләүче, текстларның юлын-юлга тәржемә итүче, кереш сүз авторы филология фәннәре кандидаты Әнвәр Шәрипов. - Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 93 б.
3. Мөхәммәдъяр. Нуры содур. Поэмалар, шигырь. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 336 б.
4. Наджип Ә.Н. Исследование по истории тюркских языков XI – XIV вв. / Ә.Н.Наджип. – М.: Наука, 1989. – 291 с.
5. Нур-и содур: рукопись поэмы // Рукописная коллекция ИВР РАН. Фонд тюркских рукописей. B4417.
6. Өмми Кәмал: рукопись // Фонд отдела редких книг Научной библиотеки имени Н.И.Лобачевского. №338.
7. Старотатарская деловая письменность XVIII века / сост. Ф. С. Фасеев. – Казань, 1982. – 171 с.
8. Тумашева Д. Г. Хәзерге татар әдәби теле. Морфология. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1978. – 221 б.
9. Тухфа-и мардан: рукопись поэмы Тухфа-и мардан (Тм): рукопись поэмы // Рукописная коллекция ИВР РАН. Фонд тюркских рукописей. B50.
10. Хәсәенов М.З. Тәварихы Болгария. – Казан, 1883. – С. 60.
11. Özyetgin M.A. Astrahanli Serifini 1550 tarihli zafer-namesi / A.M. Özyetgin. *Türkoloji Dergisi*, C. XI, S. 1,216 Ankara, 321-413.

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШУДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Тех.ғ.к., проф. Г.И.САЛҒАРАЕВА *

Түйіндеме:

Латын графикасына көшу ақпараттық және коммуникациялық технологияларды дамытады. Ақпарат пен технология дамыған заманда адамдардың бір-бірімен мәлімет алмасуына, қарым-қатынасында ақпараттық технологияларды кеңінен қолданып, қарқындап дамып келе жатқан заманауи ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр.

Мақалада Қазақстанның латын графикасында көшуде заманауи ақпараттық технологияларды пайдаланудың жаңа мүмкіндіктері ашылатындығы туралы баяндалған. Сонымен қатар ақпараттық технология құралдарын пайдалана отырып кириллицадан латын графикасына ауыстырудың тиімді жолдары қарастырылған. Жаңа әліпби арнайы таңбаларды барынша қысқартып, Қазақстан азаматтарының заманауи компьютерлік технологияларды кеңінен пайдалану мүмкіндігін жеңілдетуі қажет. Ақпараттық технология ілгерілеген заманда латын графикасы технологиялық тілдерді дамытуға үлкен үлес қосады. Латын әліпбиі ғылыми жетістіктер мен ақпараттық-коммуникациялық технология негізіне айналып отыр.

Тірек сөздер: латын графикасы, ақпарат, коммуникация, технология, әліпби

THE POSSIBILITIES OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE TRANSITION OF LATIN GRAPHICS

Abstract:

The transition to the Latin graphics is developed information and communication technologies. In the time when knowledge and technology develops, it is necessary for people to exchange information with each other, using information technologies in their areas and creating a rapidly developing modern information society.

In the article considered that the Latin graphics opens new opportunities for using modern information technologies in Kazakhstan. There are also simple ways to convert Cyrillic alphabet into Latin graphics by using information technology. The new alphabet should reduce special characters and simplify the possibility of using the most modern computer technologies by Kazakhstan citizens. In the era of information technology, Latin graphics greatly contribute to the development of technological languages. The Latin alphabet is the basis of scientific achievements and information and communication technologies.

Keywords: Latin graphics, information, communication, technology, alphabet.

КІРІСПЕ

Елбасымыз республикалық «Егемен Қазақстан» газетінде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық. Қазақ тілінің әліпбиі тым тереңнен тамыр тартатынын білесіздер», - деді (Назарбаев, 2017).

Қазақстандық қоғам өкілдері 90-шы жылдардың бірінші жартысында қазақ тілінің графикасын өзгертудің орындылығы туралы мәселені алғаш рет көтерді. Алайда, сол уақытта әзірленген тұжырымдамалық негіздер практикалық қолданысқа ие бола алмады.

Келесі қадам 2006 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясында Мемлекет басшысы Н. Назарбаев сөйлеген сөзінде жасалған болатын. Елбасы Н.Назарбаев латын графикасы әлемдік коммуникациялық кеңістікте басым екенін атап өтіп, мамандарға латын әліпбиіне көшу мүмкіндігі туралы мәселені талқылауға қайта оралуды ұсынды. Осыған байланысты, лингвист ғалымдар қазақ жазбасын қайта реформалау механизмдерін белсенді түрде іздестіруге кірісті. Қазақ халқы қашаннан өзінің ұшы-қиырсыз кең даласының табиғи-географиялық жағдайына байланысты орналасып, көшпелі, отырықшы ғұмыр кешкен. Атап айтқанда, түркі тілдес елдердің – Түркия, Әзірбайжан, Түркіменстан, Өзбекстанның латын әліпбиін пайдаланған тәжірибесі, сондай-ақ 20-30-шы жылдардың соңында орын алған Қазақстанның тарихи тәжірибесі мұқият зерттелді.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, gulnaz_sal@mail.ru

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Елбасы Қазақстан Халқына арнаған «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында латын қарпіне көшу мәселесіне тоқталып келіп: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе» десе, жаңа жыл қарсаңында отандық жетекші телеарналар өкілдерімен кездесу кезінде: «латын қарпі бізге дүниежүзінің халқымен, әлемнің ғылым-білімімен қарым-қатынас үшін керек. Егер латын әліпбиін енгізуге ақылмен келе алсақ, біз компьютер тіліне көшеміз, балаларымызға және бізге экономикалық және ғылыми кеңістікке еруге оңайырақ болады. Бұдан қашып құтыла алмаймыз, бұл – келешектің талабы. Сондықтан біз осыған ұмтылуға тиіспіз» деп атап өткен болатын (Назарбаев, 2017).

Қазіргі уақытта қоғамдық сананы жаңғырту міндетін қалыптастыру практикалық салаға алып келді: жаңа әліпбиді қабылдау және қазақ тілін латын графикасына кезең-кезеңмен ауыстыру жоспары анықталды, қазақ тілшілері үшін бірқатар мәселелерді шешу қажет болды, оның ішінде келесі үш мәселе қарастырылады.

Біріншіден, жаңа әліпби қазақ тілінің фонетикалық құрылымын пара-пар көрсетуі тиіс. Қазіргі уақытта қазақ әліпбиінде 42 әріп - орыс әліпбиінің 33 әріптері және тоғыз қазақтың ерекше әріптері бар. Ал қазақ тілінің фонетикалық жүйесіндегі дыбыстардың барлық саны 28. Бір жағынан, лингвистиканың заңдарына сәйкес әріптер дыбыстардан аз болуы тиіс. Қазақстандық лингвистердің пікірінше, латын графикасы қолданылуға ыңғайлы және қазақ тілінің фонетикалық жүйесін дәлме-дәл жеткізе алады.

Екіншіден, жаңа графика графикалық жүйені механикалық ауыстырудың салдары ғана емес, ұлттық хатты түбегейлі реформалауға әкелуі тиіс. Ол үшін латын әліпбиі негізінде қазіргі заманғы ұлттық әліпбиді әзірлеу және жасау ғана емес, сонымен қатар жазудың жаңа креативті ережелерін жасау - жазбалардың бірыңғай ұлттық стандарты негізінде қазақ және кірме сөздерді орфографиялау қажет.

Үшіншіден, жаңа алфавит қазақстандық азаматтарға заманауи компьютерлік технологияларды пайдалануды барынша жеңілдетуі тиіс, бұл ерекше белгілерді барынша қысқарту кезінде мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда қазақстандық ғалымдар ұсынылған латын графикасындағы қазақ әліпбиінің бірыңғай стандартының жұмыс нұсқасын әзірледі. Ұсынылған нұсқада тек латын алфавитінің белгілері алынып, бүгінгі күні ол қоғамның барлық бөлімдерінде белсенді талқылануда, өйткені бұл әр адамның өмірдегі ең өзекті және маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Латын графикасына көшу мәселесімен қоса, орфография мәселесі де қатар жүреді. Себебі кирилл графикасы мен латын графикасындағы қазақ дыбыстарының таңбалануындағы өзгешеліктер орфографиялық мәселелерді туындатады. Осы мәселелер шешілмей, сауаттылық та жоғары деңгейге көтерілмейді. Сондықтан орфография мәселелері кезек күттірмейтін мәселе болып саналады.

XX ғасыр басында қазақ халқы бірнеше рет графика ауыстырғаны белгілі. Осы кезеңдерде жазуға үйреніп, сауатты жазу үшін әр түрлі сипаттағы шаралар жүзеге асырылды. Әрине, ол кездегі жазуға үйрету тәсілдері қазіргімен салыстыруға келе қоймас. Ол кезеңде арнайы сөздіктер шығарылып, дұрыс-бұрыстығын білу үшін сөздіктерге ғана жүгіне алатын. Қазіргі кезде де арнайы сөздіктер өз қажеттілігін жойған жоқ, дегенмен, техника мен технологиялардың дамуына байланысты жаңа мүмкіндіктер ашылып жатыр. Бүгінгі күні осы технологияларды қолданып латын графикасына өтуге байланысты сөздерді дұрыс жазып, емле мәселелерінің оңтайлы шешімін табуға қабілетті арнайы мобильді қосымшалар дайындауға болады.

Ақпараттық технология құралдарына техникалық, бағдарламалық, ақпараттық құралдар жататын болса, өз кезегінде техникалық құралдарға дербес компьютер, байланыс желілері, желі жабдықтары енеді. Техникалық жабдықтау мәселесіне тәуелді болып келетін ақпараттық технология түрі ақпаратты жинақтауға, өңдеуге мүмкіндік береді. Техникалық және ақпараттық жабдықтамаларға тікелей тәуелді болып келетін бағдарламалық құралдар жинақтау, өңдеу, талдау қызметін атқарады (Ермеков, Стифутина, 2013).

Латын графикасына көшуде ақпараттық технологияның атқаратын міндеті орасан зор. Ақпараттық технологияның қарыштап дамыған заманында елімізге латын графикасын енгізу аса қатты қиындық туғыза қоймауы керек. Бұл заманауи ақпараттық технологиялық ортаның, коммуникацияның, яғни қазіргі кездегі ғылым мен білім беру процесінің ерекшеліктеріне тікелей байланысты.

Қоғам дамуының заманауи талаптарына лайық болу үшін кириллицадан латын графикасына көшу - елдік, мемлекеттік деңгейдегі мәселеге айналды. Латын әліпбиін әлемнің дамыған елдерінің біразы қолданады. Ағылшын, неміс, француз, түрік тілдері секілді барлығының пайдаланып отырғаны – латын әліпбиіне негізделген жазу. Кеңестік бұғаудан босағаннан кейін түркі халықтарының біразы латын әліпбиіне көшіп кетті. Мұндай үлгі көрші және түп-тамыры жақын келетін Түркия елінде бар екен, алғаш рет бұл тәжірибені Әзірбайжан елі қолға алыпты. 1998 жылы Өзбекстанда осы графикаға көшу толық аяқталған. Мұндай тәжірибе Түркімен елінде де енгізілген. Бұл латын тілінің экономикалық тиімділігін айқындайды.

Латын графикасына көшкен басқа елдердің тәжірибелерін ескеріп, қазақ тілінің төл дыбыстарының ерекшеліктері белгілерді таңдаумен анықталып, морфологиялық белгілерге негізделген орфографиялық ережелердің дұрыс жасалғаны біз үшін аса маңызды.

Латынша жазу жаңа технологиямен, прогреспен де байланысты, өйткені бүкіл атаулар, электрондық пошта т.б. латынша жазылады. Жаңа алфавиттің енгізілуінің басты үстемдігі - бұл латын алфавитіндегі мемлекеттік тілді оқи отырып, ағылшын тілін меңгеру жеңіл болады деген пікір. Сондықтан латын әліпбиіне көшу аса маңызды. Өйткені бұл процес уақыттан қалмай, әлем кеңістігімен біте қайнаса отырып, өз болмысымызды жоғалтпай даму қажеттілігін алға тартады. Қазіргі кезде компьютер, смартфон сияқты құрылғылар нарығы тез қарқында дамып жатқандықтан, жаңа графиканы енгізу қажеттілігін уақыт талап етіп отыр, әрі қазіргі кезде компьютерлік сауаттылық жағы көпшілік арасында мәнді өсіп келеді.

Компьютердегі жазу графикасының негізгі драйвері - латын тілі. Сондықтан компьютерлік пернетақта туралы тоқталып өтейік.

Бір мезгілде пернетақтадан үш қаріпті, яғни қазақ, орыс, латын қаріптерін пайдаланған қолданушы оның өте қолайсыз және бір әліпбиден екіншісіне ауыстыруы өте қиын екеніне шағымдануы мүмкін.

Латын сценарийіне көшу кезінде пернетақтаны пішімдеуге мүлдем басқа тәсіл қажет. Өйткені, қазақ әліпбиінің көптеген әріптері латын әріптерінен ерекшеленеді, яғни латынша әріптерге (көлденең немесе тік) немесе латын әріптеріне нүктелер қосылады. Осылайша, латын әліпбиінің 24 белгілері қазақ алфавитінің 42 таңбасына оңай айналады.

Компьютерде кез келген бас әріп, кіші әріп (символдар) код арқылы ажыратылады. Компьютердегі бағдарламалардың күрделілігі, оларды жасауға өте көп қаржы жұмсалатындығы, төл әріптердің кодтау кестесінің жоқтығы көптеген қиындықтар туғызары анық.

Бірақ мұндай әріптердің барлығы негізгі операциялық жүйелердің әліпби базасында бар болуымен жағдайды жеңілдетіледі. Демек, бұл біздің әліпбиге ұқсас әріптерді жинау керектігін көрсетеді. Кім әріптерді жинаумен тезірек айналысса, сол біздің әліпбидің электрондық нұсқасын әзірлеуші атанады.

Пернетақтада пайдаланушы қолданбайтын және бас әріптерге ауысу батырмасының үстінде өте ыңғайлы жерде орналасқан түйме бар. Егер пайдаланушы осы батырманы және латын әріптерін басса, онда қазақ әрпін алады.

Осылайша, біздің латын әріптері мен кириллицасы бар пернетақтада оңай, ешқандай процедурасыз латын әліпбиінде қазақ әліпбиі болады. Түрлі өндірушілердің баспа табақшалары сәл өзгеше болғандықтан, әрбір өндірушінің баспа схемаларын бейімдеу де жақсы бизнес болып табылады.

Енді ұялы телефондарға арналған пернетақталарға тоқталып өтейік.

Мобильді құрылғыларда баспа интерфейсін жасау оңай. Әр түрлі әзірлеушілердің 2-3 нұсқасы бар болуы мүмкін. Нәтижесінде басып шығаруға арналған әріптері ыңғайлы орналасқан және жоғары жылдамдықпен жұмыс жасайтын адамның нұсқасы жеңеді.

Яғни, қазақ тіліндегі ең жиі кездесетін жазбалардың комбинациясын дұрыс түсінетін адам, ол ең дұрыс қаріпті жасайды. Сонымен бірге, егер бәрі заңды түрде жасалса, ол жақсы жұмыс істейді.

Бірақ басқа тақырып бар - телефонда тілдерді ауыстыру тізілімі. Егер сіз жазу үшін 3 немесе 4 тіл қолдансаңыз, мысалы, тілдерді ауыстыру iPhone үшін өте ыңғайсыз. Әрбір басқа тілдерге ауыстыру үшін баспа платасында батырмаларды енгізуді қажет етеді.

Қазақ тіліндегі кітаптарды цифрлау, яғни сандық нысанға көшіру туралы да айта кетсек болады. Іс жүзінде кириллицада бұрын шығарылған барлық кітаптарды цифрлауға нақты қажеттілік туындайды. Қазіргі уақыттағы барлық кітаптарды цифрлау ісінің нақты жағдайын білмеймін, бірақ менің ойымша, басылымдардың үлкен көлемі электрондық форматқа көшірілмеген.

Тек кітапхананың үлгілерін ғана емес, сондай-ақ ғылыми есептердің, техникалық регламенттердің, мұрағаттық құжаттардың санын цифрлау қажет болады.

Барлығын латын тіліне аудару керек. Кириллицамен цифрланған мәтіндер автоматты түрде латын әліпбиіне аударылуы мүмкін. Демек, кітапты, қалталарды өздігінен алуды, парақтарды қарап шығуды және сканерлеуді жүзеге асыратын компьютерлік роботтар қажет, содан кейін латын әліпбиіне ауысады.

Бұрын шығарылған барлық мәтіндерді ауқымды көшіру деректер базасын сақтайтын сақтау қоймаларын құруды талап етеді. Бұл ақпарат, ғылым, білім беру, әдебиет, тарих, медицина және т.б. алмасу жүйесі үшін үлкен септігін тигізеді.

Қазіргі уақытта мемлекеттік органдардың ақпарат қоймасы бар. Жеке тұлғалар ақпараттарының үлкен көлемі шетелдік қоймалардың ақпараттық бұлттарын пайдаланады. Біздің елімізде ақпаратты сақтаудың ұлттық жүйесін құру қажет. Бұл ретте мемлекеттік ақпараттың сақталуын мемлекеттік ақпарат қоймаларында, ал жеке тұлғалардың, білім беру және ғылыми мекемелердің ақпараттарын жеке ақпарат қоймаларында сақтауды заңды түрде бекіту өте маңызды.

Нәтижесінде жеке қоймалардағы ақпаратты сақтау құны арзан болады деп батыл болжауға болады, бұл мемлекеттік ақпараттық қоймалардағы ақпаратты сақтау шығындарын төмендетеді. Егер жеке ақпарат сақтау орындары бөлінген желі ретінде салынатын болса, онда бұл сенімділікті арттырады және ақпаратты сақтау құнын төмендетеді.

Іздеу машиналары мен дерекқорлары туралы айтып өтелік. Егер біздің әліпбиге қандай да бір ерекше графикалық белгілер енгізілсе, онда біз барлық қажетті ақпаратты толық жинау үшін ұлттық іздеу жүйелеріне мұқтаж боламыз. Мұндай іздестіру жүйелері болашақта ұлттық іздеу жүйесін құруға негіз бола алады. Нәтижесінде Ұлттық Бриндер пайда болуы мүмкін.

Қазіргі уақытта бұрын жарияланған индустрия туралы ақпаратты іздеу қажет. Мысалы, жүзім шаруашылығына және мал шаруашылығына қатысты кеңестік ғылыми зерттеулерге қызығамын. Бағалы зерттеулер өте құнды болды. Көптеген ғылыми-зерттеу институттарының ақпараты жоғалып кетеді, олардың кейбіреулері сөрелерде өмір сүріп, шаң болды. Мұндай ақпараттың қайта жаңғыруы пайдалы болуы мүмкін. Демек, түйінді сөздер негізінде салалық белгілер бойынша барлық деректер базасын дұрыс құру ақпараттық бизнес үшін жақсы тақырып.

Ұлттық кең таралған ақпаратты сақтау жүйесін құру және жады қоры бар жылдамдықты есептеу техникасын енгізу қажеттілігі сөзсіз ұлттық криптовалютаны құру үшін негіз бола алады.

Сандық формадағы құнды кітаптардың пайда болуы сөзсіз басып шығарудағы көптеген кітаптарды алу қажеттілігіне әкеліп соғады, бұл елдегі баспа ісінің дамуына серпін береді. Кітаптар мен жарияланымдарды өз бетімен қайта пішімдеуге әкелетін баспа парақтарының өзгеруі әртүрлі болады, өйткені мәтінді кириллицадан латынға аударғанда электронды және қағаз басылымдарға арналған электронды жобалау жүйелерін енгізу қажет.

Сонымен бірге компьютерлік графикалық дизайнға сұраныс артады.

Еліміздегі білім беру жүйесін әлемдік ақпараттық кеңестік жүйесіне қосуда латын әліпбиіне көшудің қажеттілігі анықталып отыр. Атап айтсақ, біріншіден, қазақ әліпбиіндегі дыбыстар құрамын қайта қарап, оның табиғи заңдылықтарын сақтау. Бұған латын әліпбиіне көшу арқылы жетуге болады. Бұл лингвистикалық қажеттілік. Екіншіден, көптеген программалау тілдерін, деректер базасын басқару жүйесі, мәтіндік редакторлар, тоғыз төл әрпіміздің кодтау кестесінде жоқтығы компьютерде жұмыс істеуде қиындықтар туғызады. Бұл мәселені латынға көшу арқылы реттеуге болады. Бұл техникалық қажеттілік. Үшіншіден, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, өркениетті ел қатарына қосылуда тілді сақтап, дамыту, кез келген ел мамандарымен бәсекеге қабілетті, әлемдік білім, ғылым, техниканы меңгеруіне жол ашуға мүмкіндік жасайды. Интернетке латын әліпбиімен енсек, әлем қазақтарымен байланыса аламыз. Бұл жаһандану тұрғысындағы қажеттілік. Төртіншіден, қазіргі жаңа әліпби жобасы қай жағынан болса да кирилл-қазақ әліпбиіне қарағанда тиімді болмақ, біріншіден, таңба саны аз болғандықтан, оқу-жазуда уақыт үнемделеді; екіншіден, бастыруға материал аз шығындалады; үшіншіден, қаржы жағынан әлдеқайда тиімді. Бұл экономикалық қажеттілік (Досанова, 2009).

Әліпби деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалар жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арналған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, өз заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліпби жақсы болмақ. Олай болса, әліпби сынға түсіп жақсы-жаман жағы тексерілуге әбден келетіндей болып шығады (Байтұрсынов, 1992).

Жаңа заман талабына сай жастар өзгермелі уақытта өмір сүруге қабілетті болып қана қоймай, оқиғалар мен үдерістердің ортасында, көш басында болуы тиіс. Бұл терең түйсіне білгенге бәсекелестікке апарар жолдың басы, ұлттық құндылығымызды көздің қарашығындай сақтаудың негізі. Қазіргі мемлекетімізге ұлтты ұйыстыра алатын, тың бағыттағы рухани ағым керек. Латын әріпін енгізудің басты өзегі де осында жатыр. Сондықтан да жаңа әліпби еліміз үшін қажетті, уақыт талабынан туындап отырған жаңа атрибут, аса маңызды фактор деп санаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру еліміздегі ақпараттық технологияның дамуына үлкен үлес қосып, білімді тиімді меңгеруді, әрі тез қабылдауды жеңілдететіндігі туралы айтылған. Уақыт талабымен ақпараттық технологиялар ғасырында біздер алға басу керекпіз. Сондықтан латынға көшу уақыт талабымен туындап отырғандығын түсінеміз. Қазіргі заманғы технологиялық қарқынды дамуда латын алфавиті басты, әрі прагматикалық аспапқа, яғни ешкімді бір-бірінен алыстатпайтын, керісінше, қарым-қатынас орнатуға ықпал ететін аспап болып табылады.

Осы жылдары Кеңес одағында болған түркі тілдерінде сөйлейтін басқа да халықтар латын графикасы негізінде қазақ әліпбиіне көшті. Латын әліпбиіндегі әрбір әріп өзінің жеке тұрғандағы қалпын сақтайды. Бұлар байырғы сөздерді дұрыс жазуға мүмкіндік берді. Латын графикасы негізіндегі әліпби сауатсыздықты қысқа мерзімде жоюға көмектесті.

Латын қаріптері біздің технологиялар тіліне жетік болуымызға мүмкіндік береді. Сондай-ақ ұрпағымыздың шетел тілдерін, соның ішінде қазіргі үштұғырлы тілдің бір бөлігі болып есептелетін ағылшын тілін еркін меңгеруге жағдай жасайды.

Латын әліпбиіне оралу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді мүмкіндіктер ұсынады. Қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев, Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Мақала. Егеменді Қазақстан. - Астана, 2017 ж. 12 сәуір. №70
2. Назарбаев, Н.Ә. «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». Астана, 2013.
3. Ермеков, Н., Стифутина, Н. Информатика. Жалпы білім беретін мектептің 7 сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2003. – 240 бет.
4. Досанова, А.Ж. Латын әліпбиі негізінде сауат ашу әдістемесі. Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2009. – 30 б.
5. Байтұрсынов, А. Тіл тағылымы. 1992. – 400 б.

МЕКТЕП АЛДЫ БАЛАЛАРЫН ЖАЗУҒА ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕРІ

С.О. СЕРІКОВА
Н.Ә. АМАНЖОЛОВА
А.Н. ЖАҚЫБАЙ*

Түйіндеме:

Бұл мақалада мектепалды балаларын жазуға үйретудің әдістеріне тоқталып талдау жасалынды. Мектепалды балаларын жазуға дұрыс дағдыландыру үшін психологиялық ерекшеліктерін ескерген жөн. Оқу мен жазуға машықтандыру кезеңінде педагог балаға қойылған талаптарды толық игеруі керек. Жазуға кірісерде алғашқы күннен бастап орындалуға тиісті гигиеналық талаптарды қатаң қадағалауда ұстаған дұрыс. Сауат ашу оқу- қызметіндегі жазуға үйретудің негізгі талаптарын басшылыққа ала отырып, балаларды жазуға машықтандырса балалардан оң нәтиже ала аламыз. Жазудың сапасы және оны қалыптастыру жұмыстары.

Балалардың жазу жұмысына қарап кейбіреуінің жазуы таза, көркем, анық жазғаның байқаймыз. Ал, кейбірінің жазуы қисық, біркелкі емес, қалай болса солай жазылғанын көреміз.

Мұндай қателіктер кетпес үшін педагог сауат ашу сабағында жазу сапасымен үнемі жұмыс жасау керек.

Тірек сөздер: символикалық жазу, жазу дағдыларын қалыптастыру, сауат ашу, жазуға қойылатын талаптар, дыбыстық талдау

METHODS OF TRAINING CHILDREN'S WRITING SKILLS AT SCHOOL

Abstract:

This article provides an overview of some methods of training children's writing skills at school. Availability of good practices of writing skills depends of important thing - psychological characteristics. During to the training and writing practice, the teacher must fully support the child. At the beginning of the training, it is best to take into account the hygienic requirements that must be observed from the first day. Guided by the basic requirements of writing skills training in the curriculum, we can get positive results from children. Writing quality and its creation. When you look at a children's letter, you can see that some of them are clean, understandable. Well, some of the letters are crooked, uneven and, apparently, are the same.

To avoid such mistakes, it is necessary to constantly work on the quality of writing in the discourse of the teacher.

Key word: Symbolic writing, writing skills, literacy, writing requirements, sound analysis

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының білім туралы заңында «Білім беру жүйесінің басым міндеттерінде: білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау және жеке адамының шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы парасатын байыту» - деп атап көрсеткен. Осыған сәйкес қоғам алдында білім жүйесін саналық жағынан жаңарту, жалпы білім беретін ХХІ –ғасыр мектебінің жаңа моделін таңдау, баланың жеке басын үйлесімді дамытуға бағыттайтын міндеттер қойылып отыр (Білім туралы Заң, 2018).

Осы міндеттерді жүзеге асыру бағытында мектепалды даярлығына әзірленген сауат ашу бірінші сыныптағы әліппені оқуға даярлықты жүзеге асыруға үйлестіріліп жасалады.

Себебі, онда рухани – адамгершілік құндылықтың іргетасы қаланады. Сауат ашу арқылы баланың танымдық белсенділігі, қоршаған ортамен қарым-қатынасы дамып интеллекті байиды. Ол үшін сауат ашудың негізгі мақсаты – оқу дағдысының негізін қалау, фонетикалық есту қабілетін дамыту, дыбыстарды ажырата білу, әріптің баспа түрін таңбалап жазу, әріптерді таныту, буын, сөз, сөйлемді оқытуға үйрету сауатты жазу дағдыларын қалыптастыру өздігінен оқуға, жазуға дағдыландыру, кітап оқуға қызығушылығын арттыру, ауызша сөйлеуге үйрету жүзеге асырылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жазба тілдің ауызекі тілден кейін пайда болғаны белгілі. Жазба тілдің жасалуының күллі мәдениет атаулының тарихында орасан зор маңызы болды және болып та отыр. Жазусыз мәдениет атаулыны, өркениет атаулыны көзге елестетудің өзі мүмкін емес. Көрнекті жазушы Леонид Леонов

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, zhanar.suinzhanova@ iktu.kz karligash78@mail.ru

жазудың маңызы туралы былай дейді: «Адамдардың тегін қорлық жағдайдан бөліп алып шыққан, өткен замандарда ашылған ұлы жаңалықтардың ішінде жазу өте-мөте үлкен роль атқарды. Алфавиттің туған күнін адамның өзін-өзі біліп ұғынуындағы дәуір деп есептеуге болады, осыдан кітап басу станогының пайда болуына тура жол ашылды. Адам өзінің қазіргі өміріне нақ кітап арқылы баспалдақпен көтерілгендей көтерілді».

Кішкене бала тілі шықпай, қолына қарындаш ұстайтын шаққа келгенде – ақ, түрлі сызықтар сыза бастайды. Л.С.Выготскийдің зерттеуі бойынша ол бізге, үлкендерге, шимай сызық болғанмен, бала үшін ішкі ойдың көрінісі, яғни бала ойын қолының қозғалысы арқылы көрсетеді. Тілі шыға бастаған кезде бұл шимайлар мағыналы сызықтарға айнала бастайды. Бала ол сызықтарына ішкі ойлау арқылы мағына беріп, бара-бара ойын сыртқа тіл арқылы шығарып сурет сала бастайды. Сурет сала отырып, сөйлеп отырады. Міне, біз осы ішкі психикалық процесс арқылы балада табиғи тәсіл қалыптасады деп қарастырамыз. Сонда табиғи тәсіл деп отырғанымыз әуелі шимай, кейінгі суреттер салу – баланың ішкі ойының сыртқа шығу тәсілі. Бұл тәсілді бала мектепке дейін дамытып келеді (Меудис В.Я., Негурэ И.П., 1994)

Американдық психолог Ф.Фришен XX ғасырдың басында жазуды үйрету 9 жасында өте қолайла десе, 20 – жылдары Ю.К.Фаусек 5 жастан жазуды үйрету керек екенін тәжірибе жүзінде көрсетті.

Оқу, жазудың әдістемесіне басқа елдердің тәжірибесінің де әсері мол. Мәселен, Германияда торкөз арқылы оқыту. XIX ғасырдың аяғында бірнеше елдерге тарап қолдану аясы кеңейді. Алайда, гигиеналық талап пен жазуға кері әсерін тигізетіні дәлелденгенде алынып тасталынды.

Сол сияқты Англиядағы курсивті үзіліссіз жазуды да айтуға болады.

Мұндай оқу, жазу әдістемесіне әсерін тигізген, оның өзгеруіне мынадай себептер болды.

1. Өзінің зерттеулер немесе басқа мұғалімдердің тәжірибиесі негізінде жасалынған қорытындылар немесе әдістемелік нұсқаулар. Бұл жазуды байытуға әсерін тигізеді. Мәселен, XX ғасырдың басында Е.Евсеев оқу, жазудың әдістемесін жасаса, Е.В.Гурьянова, Е.Н.Соколова методикалық нұсқаулар жазды.

2. Оқу, жазудың тәжірибесінің басқа елдермен ауысуы.

3. Жасалған іс – тәжірибиелер арқылы әдістердің өзгеруі.

Осындай іс – тәжірибиелер негізінде жазуға оқытудың алғашқы әдістерін Гурьянов енгізді. Жеке мектепте және сыныпта жүргізілген эксперимент негізінде графикалық дағдыларын үйретудің әдістемесін жасады (Желтовская, Соколова, 1987).

Баланың алғашқы символикалық жазуы – пиктографиялық жазудан (заттың суретін салу арқылы жазу) одан кейінгі екінші символикалық жазуы – идеограммалық жазуға (сөздің, ойдың суретін салу арқылы жазу) көшіру процесі жазу механизміне үйретеді. Осылай жазу дағдысына үйрену ғана жазба тілге көшуге ықпал жасайды. Баланы жазуға үйретуге психологиялық жағынан дайындайтын осы кезең болуға тиіс. Мұны зерттеп көру өте қиын жұмыс. Бірақ бір анық нәрсе: баланы нағыз жазуға үйрету жазу дағдысын қалыптастырумен келмейді, заттардың суретін салудан сөз суретін салуға көшу кезеңі арқылы үйренеді. Осы мақсатты шешу үшін, сауат ашуда төмендегідей міндеттерді жүзеге асыру керек:

1. баланың жазу ерекшеліктерін ескеру;

2. сөйлеу тілінің дыбыстық ерекшеліктерін меңгеру, яғни сөздегі дыбыстарды дұрыс айтуға үйрету;

3. буындап оқу әдісі арқылы, сөзді тұтастай оқуға дағдыландыру;

4. дыбысты әріптермен дұрыс таңбалауға, жазуға, сөз ішіндегі олардың байланысу тәсілдерін сақтап, сөздерді тұтас оқуға дағдыландыру;

5. дыбысты әріптермен дұрыс таңбалауға, жазуға, сөз ішіндегі олардың байланысу тәсілдерін сақтап, сөздерді тұтас жазуға үйрету;

6. жазудың талаптарын орнату;

Алты жастығыларды оқытудың тиімді амалдарын саналы меңгеру үшін педагог төменде келтірілген негізгі жағдайларды білуі тиіс:

1. Дыбыстық талдау сөзден жеке дыбыстарды бөліп алып және оларды атап берумен шектелмейді. Ол сөздегі дыбыстардың бірізділігін, дыбыстық құрылымын сақтап, сол қалпында қабылдап және қайтадан еске түсіру шеберлігі айқындалады. Балалар ана тілінің дыбыстық құрылымының, әр дыбыстың маңызын түсінуі керек. (жуан, жіңішке, дауыссыз дыбыстардың дыбыс-талуы нұсқалары).

2. Сөздің дыбыстық құрылымын талдауды білу. Ашық буындағы дауыссыз дыбыстардың дыбысталуы одан кейін тұрған дауысты дыбысқа байланысты тәуелді екенін түсінуі балалардың буындап оқудың тез және нақтылы игеруіне негіз болады.

3. Оқу мен жазуға үйретудің элементтері қатар жүреді. Оқу мен жазудың негізі – ана тілінің дыбыстық құрылымын түсінуі өте маңызды. Бағдарлама талабына сәйкес балаларды жазудың графикалық дағдысы (әріптерді дұрыс жазу және олардың байланысы) және орфографиялық дағды қалыптасуы қажет. Жазу бірнеше бөліктерден тұрады. Жазатын сөздерге талдау жасай білу дыбыстардың реттілігін сақтау, дыбыстарды сәйкес әріптермен белгілеу бейнелеу. Басқы кезеңде бұл бөліктер арнайы қайталанады. Сауат ашу кезеңінде жазудың негізі мен сауатты жазудың негізі қаланады.

4. Жазуға үйрету, партаға отыру, қаламды, дәптерді дұрыс қою ережелерін сақтаудан басталады. Жазу кезеңінде жарық баланың сол жағынан түсу.

5. Жазу үлгісі № 1 дәптерде әліппеге дейінгі кезеңде арналған баланың саусақ бұлшық еттерін жазуға икемдеп дайындау үшін тапсырмалар берілген, сол үлгі бойынша жұмыс жүргізіледі.

6. Жазу үлгісі дәптерімен толық танысқаннан кейін оны партаның үстелдің үстіне 30 градус бұрыс жасайтындай жағдайда орналастыруға ерекше көңіл бөлу.

Жазу үлгісіндегі әрбір әріптің жеке элементтерін жазғызып, одан соң ол әріптің баспа түрін тұтастай жазуға үйретіледі.

Әрбір әріптің баспа және жазба түрі салыстырмалы түрде көрсетіліп отырады. Жазу үстінде қалай отыру, қаламды қалай ұстау керектігі үнемі ескертіліп, тақтаның жанында ілулі тұрғаны жөн. Сонда ғана баланың жазуы жақсы, әдемі болады. Жазуға үйрету сауат ашу кезеңі аяқталғаннан кейін де жалғаса береді.

Жазу сабағын жаттықтыру:

Балалар жазуды қаламмен жазады. Дайындық кезеңінде балалар жай және түрлі-түсті қарындаштарды және қаламдарды пайдаланады. Сыныпта, топта әліппе ілініп тұрады.

Әріптерді жазуға үйрету тәртібі мынадай:

1. Жаңа әріпті таныстыру, көрсету, плакатта, дидактикалық, материалда дәптердің бетінде;
2. Педагог жаңа әріпті ауада және тақтаға жазып көрсетеді;
3. Дәптердегі жаңа әріптің үстінен басып жазу;
4. Жаңа әріп элементтерін және әріпті толық жазу;
5. Сөздерді жазу

Педагог жаңа әріпті тақтада жазылуын көрсете отырып түсіндіреді. Әр баламен қаламды ұстап жүргізіп, бір әріпті жазып көрсетеді.

Сауат ашу кезеңіндегі жазу сабағын құрылысы мынадай:

- сөзге дыбыстық талдау жасау;
- кеспе әріптерден сөз құрау;
- жаңа әріпті көрсету;
- жаңа әріпті тұтас жазу;
- Жаңа әріппен сөз, сөлем жазу;
- Балалардың жұмысын талдау.

Оқу мен жазуға үйрету бірге жүргізіліп отырады.

3. Жазуға кірісерде алғашқы күннен бастап орындалуға тиісті гигиеналық талаптар:

а) дәптер партаның үстіне, баланың кеудесінің қақ ортасына тура келетіндей болып, сәл көлбетіле (оңға 65) қойылады;

ә) бала басын оңға не солға, иықтарын, кеудесін алға не артқа қисайтпай, аяқтарын қатар қойып, алдына түзу қарап отырады. Бұл

олардың омыртқалары, көкірегі дұрыс жетілу үшін қажет;

б) балалар табандарын еденге (партаның табан тақтайына) еркін басып отырады. Тізені қатты бүкпей, бір аяқты екінші аяқтың үстіне қоймай, аяқтарын я алға, я артқа сілтемей отырғаны дұрыс;

в) партаға кекіректі тірмеу керек. Өйткені бұл тынысты тарылтады жаңа өсіп келе жатқан кеудені бұзады;

г) қаламды ұстағанда саусақ қаламұштан үш сантиметрдей жоғары тұратындай болып және қаламның жоғарғы жақ ұшы оң иықтың тұсына дәл келетіндей жағдайда болғаны жөн;

д) жазғанда баланың көзі мен дәптер аралығындағы қашықтық 25—30 см сақталуға тиіс (Кенжебекова, 2005).

Сауат ашу кезінде жазу сабақтарында балалар әріп элементтерін немесе жекелеген әріптерді жазғанда ұзақ уақыт жазып отырмауын қадағалау керек. Өйткені ұзақ уақыт бір-екі элементті немесе бір әріпті жаза берсе, бала шаршайды да, сабаққа зейін қоюдан қалады, сондықтан үш — бес минут жазғаннан кейін қолдарына демалыс беріп, сонан соң құрамында үйреніп отырған әрпі бар сөздерді жазуға көшкені дұрыс. Жұмыс түрі өзгергенде балалар да оған зейін қоя бастайды (Горецкий, Кирюшкин, Шанько, 1988).

Балаларды дұрыс әрі көркем жазуға үйрету үшін оның қалыптастыру жолдарын білу керек. Яғни, психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет. Жазу дағдыларын қалыптастыру және оны дамытып отырудағы негізгі шарттардың бірі әрі бастысы балалардың жазба жұмыстарын орындау кездегі психологиялық ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Балалардың біреуінде немесе әрбір балада жазба жұмыстарын орындау барысында әр тірлі психологиялық өзгерістер болып отыруы мүмкін. Ондай психо- логиялық өзгерістерді байқамау салдарынан орындалған жазба жұмыстарының нәтижесі де әр деңгейде болады.

Жазуға үйрету кезінде саусақтың қозғалысының маңызы зор. Яғни, бала қаламсапты ұстай білу керек. Бұл қозғалыстар мектепке дейінгі кезеңде қалыптасады. Т.С.Коморова « Бала 3 жасында қол қимылы қалыптасқанымен қаламсапты ұстай алмайды». Бұл қабілеттерді арнайы жаттуғулар арқылы: сурет салу, жабыстыру т.б. негізінде қалыптастыруға болады. Е.Н.Соколованың зерттеу жұмысында 4 – 7 жасар баланың саусақ сүйектері онша дамымаған, олар жазған кезде ерні қоса қимылдайтыны байқалған. Яғни, сөйлеу және қол қозғалысы бір – бірімен байланысты болады.

4 – 5 жасар баланың салған түзу сызықтары қисық және ирелек болып келеді. 6 жасар баланың жазуы бір шама түзеледі. Алайда, тік сызықты элементтерден дөңгелек элементтерге көшкенде біршама ауытқулар болуы мүмкін.

Д.Б.Эльконина Л.Ф.Ткачевой, Л.В.Журовой т.б. зерттеулері бойынша 6 жасар баланың жазуы мен қатар дауыстап оқу қабілеті дамыған. Сондықтан бұл екеуін бірге алып жүрудің маңызы зор (Садовникова, 1983).

Қорытынды

Мектепке дейінгі мекемеде және мектепте оқыту үрдісі сауат ашудан басталатыны белгілі. Сауат ашу жұмысының негізгі мақсаты – балаға хат таныту, яғни оған оқу мен жазуды үйрету. Сауат ашу аса жауапты да күрделі жұмыс. Өйткені сауат ашу кезінде балалар дыбысты әріппен таңбалай білуге үйретіліп қоймады, сонымен бірге каллиграфиялық талапқа сай жазуға дағдылануы тиіс. Демек, сауат ашудың міндеті әріпті жаза білуге үйрету емес, оның әрбір элементін дұрыс сақтауға, дәптерге қалай болса, солай жазбай, оңға қарай біркелкі көлбеу, таза, анық жазуға машықтандыру міндеті де тұр. Осы талаптарды орындау негізінде балада көркем жазу дағдысы қалыптасады.

Жазба тілді дамыту маңызды, әрі күрделі мәселе. Жазба сөз ауыз сөзге қарағанда өзгеше психологиялық негізі бар, айырықша тіл функциясы. Ол өте қиын, саналы, әдейі бір мақсатпен жұмсалатын тіл формасы.

Осы уақытқа шейін жазбаша тілді меңгерудің, яғни оқушының жазуын Л. С. Выготский: «әріп жазуға үйрету деп ойламау», - дей келіп, әрі қарай осы күнгі қолданылып жүрген дыбыстық талдаудың да жазуға үйрету жатпайтындығы туралы: «...тәжірибе көрсеткендей, сөз ішіндегі дыбыстарды талдай алатын бала сөз жазып кетеді деп айтуға болмайды, оған жазу механизмін үйрену қажет» дейді. Біз баланың мектепке дейінгі ішкі ойын сыртқа шығаруының табиғи тәсілін мектепке келген бірінші жылы «Әліппеден» оқыған, жазғанымен, яғни оқу, жазумен оны бейнелеу өнерімен интеграциялауымыз, тәжірибе көрсеткендей, жазба тілді дамытудың көзі болады.»

Әдемі жазу – өнер. Таза, анық, әдемі жазуды оқу да жеңіл, ондай жазумен берілген ойды түсіну де оңай. Әріп таңбаларын әдемі, көркем етіп салуға жаттықтыру мақсатында жүргізілетін жұмыстардың бала бойында жақсы қасиеттердің қалыптасуына ықпалы бар. Таза, әдемі жазуды талап ету бала бойындағы әсемдік сезімін оятып, мінез-құлқын тәрбиелеп, жауапкершілікке, тыңғылықтылыққа, ұқыптылыққа үйретеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы (2018).
2. Меудис В.Я., Негурэ И.П. (1994) Психологические основы формирования письменной речи у младших школьников. – М.: Международная пед. академия,. – 150 с.
3. Желтовская Л.Я., Соколова Е.Н.(1987) Формирования каллиграфических навыков у младших школьников. Москва, 1987.
4. Кенжебекова Н. (2005), Оқушылардың көркем жазу дағдыларын қалыптастыру // Бастауыш мектеп. - №8 – 2005. –Б.15-16
5. Горецкий В.Г., Кирюшкин В.А., Шанько А.Ф. (1988). Уроки обучение грамоте. Москва,.
6. Садовникова И.Н. (1983), Нарушение письменной речи у младших школьников. Москва, 1983.

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА ӨТУДЕГІ ТҮРКИЯ МЕН ТҮРКМЕНСТАН ТӘЖІРИБЕСІ

Ф.Ф.Д., проф. Т. ЕРМЕКОВА,
Ф.Ф.К. Ғ.ШОЙБЕКОВА
Магистр Ж. АБДУМАНАПОВА*

Түйіндеме:

Мақалада латын графикасына өткен түркітілдес мемлекеттердің (Түркия, Түркіменстан) тәжірибесі сараланады. Түркітілдес мемлекеттердің латын қарпіне өтуі тарихи тамырлас, рухани мұрасы ортақ туыс халықтарды жақындастырып қана қоймайды, әлемдік ақпараттық кеңістікке еркін еніп, аталған мемлекеттердің жаһандық үдерістерге төтеп беруіне мүмкіндік береді.

Латын қарпіне өтудің себептері айқындалып, аталған графикаға бұрын өткен бұл мемлекеттердің тәжірибесі негізінде, бұл қадамға енді барып отырған Қазақстан үшін оның ұтымды тұстары мен кемшіліктеріне талдау жасалады. Жазудың бірыңғай графикаға ауысуы тамыры бір аталған мемлекеттердің өзара жақындатумен бірге, жалпытүркілік сана мен болмыстың жаңғыруына, түркі халықтары арасындағы рухани үйлесімділік пен тарихи тұтастықты орнықтыруға ықпал етері сөзсіз.

Тірек сөздер: түркітілдес мемлекеттер, латын, рухани мұра, тәжірибе

EXPERIENCE OF TURKEY AND TURKMENSTAN IN TRANSITION TO LATINNESS

Abstract:

The article analyzes the experience of the Turkic-speaking countries (Turkey, Turkmenstan), which has a Latin graphic. The transition to the Latin alphabet of the Turkic-speaking states does not merely bring the historical roots, spiritual heritage to the common brotherly peoples, and will allow them to penetrate into the global information space and resist the global processes.

The reasons for the Latin alphabet have been identified and the graphics are analyzed on the basis of the experience of these past nations and their rationales and weaknesses for Kazakhstan, which is now stepping into this step. The transformation of the writing into uniform graphics, together with the interconnectedness of these states, undoubtedly contributes to the revival of the universal identity and the existence, the establishment of spiritual harmony and historical integrity among the Turkic peoples.

Key words: Turkic states, Latin, spiritual heritage, practice

КІРІСПЕ

Дүниежүзілік жаһандану үдерісі тамыры бір түркітілдес халықтардың қоғамдық-экономикалық, мәдени-рухани тұрғысынан біртұтастануын қажет етеді. Түркі әлемінің рухани құндылықтарының бірігуі жалпытүркілік сана мен болмыстың жаңғыруына, түркі халықтары арасындағы рухани үйлесімділік пен тарихи тұтастықты орнықтыруға қызмет ете отырып, қазіргі түркі халықтарының қоғамдық-мәдени әлеуетін биіктетіп, тарихи тамырын тереңдетіп, адамзат өркениетіндегі түркілік өркениеттің айрықша орнын айқындайды. Еліміздің тәуелсіздігі түркі халықтарына ортақ мәдени мұраларымызды қайта зерттеп, олардың шынайы табиғатын тануға, ұлт игілігіне қолдануға, сол жәдігерліктер арқылы қалыптасқан рухани құндылықтарымызды қайта бағалауға, саралауға мүмкіндіктер беріп отыр. Әр кезеңдерде зерттеушілердің тарапынан қызығушылық тудырып келе жатқан түркі тілдері, соның ішінде қазақ тілінің қалыптасуы, даму жолдарының өзіндік заңдылықтары, ұлттық дүниетанымды қалыптастырудағы белсенді қызметі бүгінгі ғасырлар тоғысында зерттеудің ерекше тәсілдерімен қоса, ұлттық таным мен болмыстың тарихи күретамырын одан әрі тереңдете қарастыруды қажет етеді. Ол үшін жалаң түркілік оқшаулану саясатын ұстану, алдымен, өзімізге зиян.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қай халықтың да асыл мұратының бағалысы саналатын тәуелсіздіктің салтанат құруы мұндай бағалы құндылықтарды жанаша бағамдауға мүмкіндік ашты. Түркологиялық кеңістіктен қарар болсақ, бұрынғы КСРО құрамындағы түркі тілдес мемлекеттердің біразы тәуелсіздікке қол жеткізген соң, бірден латын қарпіне көшу ісін қолға ала бастады. Тарихи тамырластық негізін сақтай отырып,

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ken_tina@mail.ru, shoibekova_gaziza@mail.ru

қазіргі қоғам сұранысына лайықты мемлекет болу мүддесінің бірден тіл мен жазуға бет бұруы неліктен? Өйткені ол - өркениет өлшемі. Біздің ойымызша, адамзат жасаған құнды мұралардың басым бөлігі тіл мен жазу арқылы жетті. Ғасырлар тарихы, мәдениеті, күрестер мен рухани жаңғыртулар ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы жетеді. Әр өркениеттің өзіне тән үстем тілі болады. Жазу арқылы сан ғасыр бұрын бабалар жасаған ғажайып өмірлік құндылықтар жетеді. Жазу тек шартты таңбалардың жиынтығы емес, ол, біріншіден, адам санасы қол жеткізген аса биік жетістік, мәдени дамудың жалпы деңгейін көрсететін өркениет белгілерінің көрсеткіші. Сондықтан жазу таңдау – өркениетке ілесудің бір жолы. Бұл тұста Қазақстан мемлекеті де осы жауапты іске үлкен сарабалдықпен келгенін атап өткен жөн. Алдымен, ғалымдар тарапынан латын графикасына өткен өзгерткітілдес мемлекеттердің тәжірибесі сарабалды. Соның бірқатарына тоқталар болсақ, алдымен Түркия тәжірибесі.

Түркия Республикасының негізін қалаушы Мұстафа Кемал Ататүріктің жүзеге асырған маңызды реформаларының бірі – латын графикасына негізделген жаңа түрік әліпбиін қабылдау туралы бастамасы. Әрине, бұл мәселе бір күнде шешілген жоқ, оған қажетті алғышарттар бұған дейін де болған. Ең алғаш 1863 жылы эзербайжандық ғалым Фетхалы Ахунзада Осман патшасы Сұлтан Абдулмежитке Османлы мемлекетінде пайдаланылып жатқан түрікшенің, нақтырақ айтқанда, «османшының» арап әліпбиі және парсы тілі грамматикасынан жасақталғанын, қолданыстағы сөздердің не таза түрікше, не таза арабша немесе таза парсыша еместігін айта келе, бұл тілді оқып-жазудың қиындығына тоқталып, түрік тіліне ең қолайлы әліпби латын екенін жазған. Патша бұл еңбекке қатты қызығушылық білдіріп, ғылыми кеңеске талқылауға жіберген. Сол кездегі ғылыми кеңестің мүшелері Әли паша, Фуат паша және Жевдет пашалар бұл еңбекті оң бағалап, саяси кеңесте талқылауға ұсынған. Саяси кеңес бұл мәселені жан-жақты талқылай келе, латынға көшу идеясын шарифатпен басқарылып жатқан мұсылмандардың халифаттық елінде дінге қарсы шара ретінде қабылдамаса да, бұл ұсынысты аяқсыз қалдырған. Оның неліктен аяқсыз қалғаны жөнінде нақты мәлімет берілмесе де, Фетхалы Ахунзада патшаның бұйрығымен Межидие медалімен марапатталған.

Латынға байланысты тақырыптар сол кезеңдегі күн тәртібінен түспегенін байқауға болады. 1879 жылы албан тектес Абдул және Шемсеттин Сами атты азаматтар латын әліпбиінен «Ыстанбұл Алфabetі» деген атпен әліпби дайындап, мектептерде оқытылуға ұсынылып, әдебиеттер басылса да, халық қолдау көрсете қоймаған. Сұлтан Абдулхамит өзінің тақтан кеткеннен кейін жазған «Саяси естеліктерім» атты еңбегінде «Жазуымызды үйрену оңайға соқпайды. Бұл істі халқымызға жеңілдетіп беру үшін латын әліпбиіне көшу дұрыс болар еді» деген екен.

Сондай-ақ, Якоп Нарджи Харшабани деген мажар ғалымы сол жылдары «Қолданыстағы түрікше» деген тілашар еңбегін латын әліпбиімен жазған екен. Алайда, бұл еңбектер, саяси биліктен қолдау таппай, өзге ұлттардың түрік тілін үйрену әдістері ретінде қолданылған.

1923 жылы 29-шы қазанда Түркия республикасы ресми түрде құрылғаннан кейін елде жаңа реформалар қабылдана бастады. Атап айтар болсақ: «Республикалық халық партиясы» құрылып, Парламентте көппартиялық жүйе тәжірибесі енгізілді. Ататүріктің басшылығымен араб әліпбиінің орнына латын әліпбиіне көшу реформасы өте қысқа мерзімде жүзеге асырылды. Алғашқы түрік информациялық агенттігі – «Анадолу агенттігі» құрылды. Зайырлы мемлекет формасы Атазаңмен бекітілді. Анкара ел астанасы болып жарияланды. Азаматтардың аты-жөні, тегі туралы заң бекітілді (Аляз А., 2018).

Ос кезеңде Түркия мемлекетінің Министрлер кеңесі 1928 жылдың 28 маусымында «Алфавит жөніндегі комиссия» құрады. Бұл комиссия өз жұмысы барысында мына мәселелерді қарастырады:

- ✓ латын графикасына негізделген жаңа түрік әліпбиін қабылдайды;
- ✓ жаңа грамматиканың жобасын жасайды;

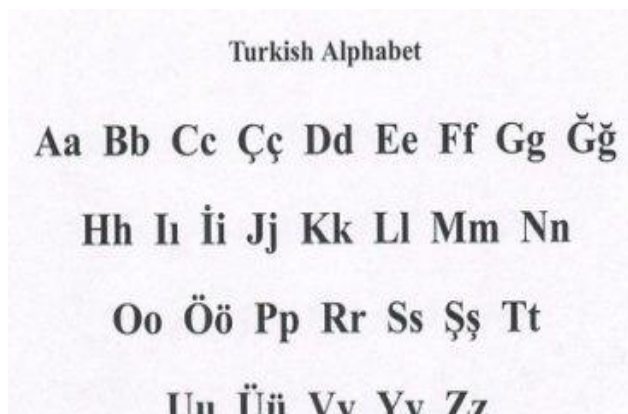
✓ бұл жобаларды қолданысқа енгізу жолдарын нақтылайды. Аталған комиссия сол жылдың 8 және 12-шілдеде отырыс өткізіп, онда латын графикасына негізделген жаңа түрік әліпбиін қабылдайды. Халық арасында «Әріп революциясы» деп аталатын бұл шара ел ішінде тез әрі қарқынды дамиды. Сол жылдың 1 қарашасында М.К.Ататүрік «Жаңа түрік әріптерінің қабылдануы мен қолдануы туралы» Заң шығарды. Бұл заң бойынша, 1929 жылдан бастап мемлекеттік мекемелер-түгелдей латын графикасына өтіп, бұрынғы қолданыстағы араб тек сол жылдың 1 маусымына дейін ғана қатар қолданып, одан әрі қолдануға тыйым салынды. Осылайша, Түркияның латын әліпбиіне көшуі небәрі бір жылға ғана созылды.

Дәстүрлі араб графикасын латын әліпбиіне ауыстыруға әсер еткен бірнеше факторды атап өтуге болады:

✓ Саяси-экономикалық факторлар. Еуропаның ортасында отырған жаңа республиканың экономикасының қарқындап дамуы үшін көршілес батыс елдерімен тығыз қарым-қатынас орнатуда латын негізді жазуға көшудің маңызы зор болды. Мұны Түркия Республикасының стратегиялық бағдары – діни қоғамнан зайырлы, демократиялық елге айналу, мемлекеттің даму бағытында батыстың мемлекеттік моделін негізге алғанындығымен түсіндіреді.

✓ Аталған фактор мемлекет дамуында шешуші рөл атқаратын геосаяси фактормен де түсіндіріледі. Кез келген мемлекеттің дамуына өздері көршілес тұратын елдердің геосаяси жағдайы әсер етпей тұрмайды. Көршілес Еуропа мемлекеттерімен сан ғасырлық байланыс, олармен тығыз қарым-қатынас орнатуды көздеген мемлекеттік ұстаным аталған шараның жүзеге асуына ықпал етті. Ғалым Ертем Рейкіннің сөзімен айтсақ: «Біз тек әліпбиде ғана араб дәстүрінен батыс дәстүріне өткен жоқпыз, біз бұл бағытты жүйелі ұстандық, күнтізбемізді де, уақытты өлшеуді де (сағатты), өлшем бірліктерді де, тіпті кейбір атауларды да араб үлгісінен батыс үлгісіне ауыстырдық», - дей келе, мына мысалдарды ұсынады: бұрын түрік тілінде «мәдениет» еді, қазір «kültür» т.т.

✓ Әлеуметтік-лингвистикалық фактор. Жаңа саяси бағдар ұстанған мемлекеттің лингвистері қолданыстағы әліпбидің семит-хамит тобындағы араб тілінің ерекшеліктерін толық көрсеткісімен, түрік тілі дыбыстық жүйесіне икемсіз араб графикалы жазудан бас тартудың маңызын түсінді. «Түрік тілі құрамының» бір кездегі төрағасы Шүкру Халық Акалиннің көрсетуінше, «араб графикасын пайдаланған Осман империясы тұсында түрік халқының сауаттылығы 10 пайызды ғана құрайтын, ал латын әліпбиіне өту кезеңі аяқталғаннан кейінгі сауаттылық деңгей 60 пайызға өсті. Себебі жаңа әліпбиге үйретуді көздеген ең алғашқы ұлттық мектептер мен курстар ашылды. Ол кезде Түркия халқының саны 15 млн. болды, 1 жылда осы курстардан 3 млн. адам диплом алып шығатын, курстар 3-4 жыл бойы жұмыс жасады, сонда осы мерзімнің ішінде 10-12 млн. адам сауат ашып шықты. Қазіргі кезде Түркия халқының 90 пайызы сауатты. Ал қалған 10 пайызының көп бөлігін ауылды жерлерде діни наным-сенімдерімен оқымай қалған қыз балалар құрайды» (Фазылжанова, А. 2013).

Сурет 1. Түрік әліпбиі

Латын әліпбиі Түркияда ғасырлар бойы қолданылған араб әліпбиін ығыстырып шығарды. Қазіргі түрік тілінің латын әліпбиіне негізделген жазуының артықшылығын түрік ғалымдары былай деп көрсетеді:

- 1) әрбір әріптің бөлек таңбалануы (араб жазуында бірге жазылған);
- 2) солдан оңға қарай жазылады (араб жазуында оңнан солға жазылған);
- 3) түрік тілінің дыбыстық қорындағы дыбыстар ғана белгіленген (араб жазуында түрік тілінде жоқ, бірақ араб-парсы сөздеріндегі бөтен дыбыстарды да таңбаланған);
- 4) латын графикасына көшкен кезде түркі тілдес басқа халықтар да латын әліпбиін қабылдаған болатын, сондықтан түркі әлеміне ортақ жазу ортақ ақпарат алмасуға қолайлы болды;
- 5) экономикасының батыстық даму бағытына латын графикалы жазу тиімді болды;
- 6) латын графикалы жазу-сызу сауат ашушылар үшін әріп саны аз болуына байланысты ыңғайлы келді. Осылайша халқының 10-20 пайызы ғана араб жазуымен сауаттанған түрік халқы 29 қаріптен тұратын латынадаған әліпби негізінде аздаған жылдар ішінде сауаттылық деңгейі артты.

Аталған реформаның прогрессивтік сипатымен бірге кемшіліктері де болды. Ғалымдар мұндай кемшіліктің екі түрін көрсетеді:

1. Жаңа әліпби жасалған тұста түрік әдеби тілінің жалпыхалықтық негізде қалыптаспағандығы мен түрік тілінің негізгі дыбыстық қорының толықтай айқындалмауы салдарынан қазіргі графикада жалпыхалықтық тілдің дыбыстық қорындағы үш негізгі дыбысты таңбалайтын әріптер әліпби жүйесіне енбей қалғандығы. Олар: Q [Қ], W [дауыссызУ], ð [Н];

2. Қазіргідей ақпараттық технологияның дамуы сол кезеңде мардымсыз сипатта болғандықтан, араб графикасына негізделген сан ғасырлық мұралардың барлығын халықтың толықтай пайдалану мүмкіндігінің шектелуі.

Түркіменстан тәжірибесі. 1904 жылдан бастап Түркімен халқы латын графикасына көшу мәселелерімен айналысып келеді. Бірақ бұл ел де өзге өзбек, қазақ, әзірбайжан секілді түркі халықтары секілді Ресей империясына бағынышты болғандықтан, кирилл графикасын пайдаланаған. Бірақ түркіменде тәуелсіздік алған жылдары, 1992 жылы, бірден латын графикасына көшіп алады. Бірақ көп жылдан бері көкейлерінде жүрген латын графикасына көшу туралы ойлары әлі де піспеген еді. Көптеген таңбалық, емлелік қиыншылықтар, оған қоса экономикалық, саяси мәселелер де латын қарпіне көшуді қиындатып жіберген еді. Бүгінгі күнге дейін латын графикасына көшкенмен кирилл әліпбиін де қатар қолдану тәжірибесі де кездеседі. Бұл туралы мәселені «Everyday Life in Central Asia: Past and Present (Повседневная жизнь в Центральной Азии: Прошлое и настоящее)» жинағына енген Виктории Клементтің «Alphabet Changes in Turkmenistan, 1904–2004» атты мақаласынан оқуға болады (Клемент, 2007). Бұл мақалада автор Түркіменстандағы жазу эволюциясы туралы сөз қозғайды. Мысалы Оғұлбүбі деген түркімен кейіпкері бұл кітапта әр кезең ұрпақтарының латын графикасын игеру мәселесін, игенген кездегі орфоэпиялық өзгерістерді, соған сәйкес орфографияның, емле ережелерінің жасалғанын айтып өтеді.

ТҮРКМЕН ӘЛІПБИЙИ			
A a	а	N n	н
B b	б	Ñ ñ	ñ
Ç ç	ç	O o	о
D d	д	Ö ö	ö
E e	э	P p	п
Ä ä	ä	R r	р
F f	ф	S s	с
G g	г	Ş ş	ш
H h	х	T t	т
I i	и	U u	у
J j	ж	Ü ü	ü
£ £	л	W w	в
K k	к	Y y	ы
L l	л	Ý ý	й
M m	м	Z z	з

Сурет 2. Түркімен әліпбиі

1991 жылы Кеңес үкіметі құлағаннан кейін Түркіменстан өзінің туын, елтаңбасымен қоса, әліпбиін де ауыстырып алды. Әліпби ауыстыру жаңа, жас мемлекет үшін өте қымбатқа түсті: оқулықтар, газет-журналдар, көшеге ілінген жарнамалар, карта, нөмір таңбалары бәрі-бәрі латын қарпіне ауысты. Сол кезеңдегі түркімендердің кейбірі үшін бұл үшінші рет әліпби ауыстыруды бастарынан кешіп отырған еді.

1904–2004 жылдар аралығында түркімендер бірнеше рет жазу ауыстырды. 1900–1928 жж. араб әліпбиін, 1928–1939 жылдары латын әліпбиін, 1940–1993 жылға дейін кирилл әліпбиін пайдаланды.

Түркімен ғалымдары да дәстүрлі араб жазуы әр түркі дыбысын толық бере алмайтынын байқады. Түркі тілдерінде араб тіліне қарағанда дауысты дыбыстар көптеу болды. Оларға қосымша таңба бере отырып, араб әліпбиі түркімен тілінің барлық дыбыстарының ерекшеліктерін толық бере алмады: [a], [ä], [e], [i], [o], [ö], [u], [ü], [y]. Мухаммед Гельдиев, Мухамметгулу Атабаев и Дурду Гылыч секілді білімділер түркімен тілінің жадидше оқыту үшін өзбек, татар білімдарларынан оқыған болатын. Бұндай ой түркімен тілінің фонетикасына жақын таңбаларды алып, тілді сақпап қалу болатын.

1926 жылы Мухаммед Гельдиев Баку қаласында өткен әліпби ауыстыру туралы конференцияға қатысады. Бұл конференцияда жадид жазуынан бас тартып, латын қарпіне көшу ұсынылады.

Осыдан кейін түркімен халқының сауаттылығы тағы да бәсеңдей түсті. Жаңа әліпбиді үйрену – жазу, сызудың дамуын кешеуілдетті. Бұл әліпбиді қолдану 1940 жылдарға дейін созылды.

1991 жылы Түркіменстан тәуелсіздігін алды. Латын қарпіне қайта жол ашылып, халық қайта жазуын ауыстырды.

1993 жылдың 21 қаңтары күні Түркіменстан басшылығы жаңа латын әліпбиіне көшу туралы жарлыққа қол қойды.

Сол кездегі президент Сапармұрат Ниязов 1993-1885 жылға дейін жаңа латын әліпбиіне көшіп біту қажет деген өз халқының алдына шарт қойды.

Латын әліпбиімен айналысатын 30 таңбадан тұратын жаңа әліпбиді ұсынды. Көшедегі биллбордтар, жарнамалар ауысты. Мектеп оқулықтары жаңа әліпбиге көшіп, жаңа мамандар даярлана бастады.

Латын әліпбиіне қолдау білдіретін адамдар арнайы БАҚ –да жиі сөйлейтін, жазатын болды. Себебі халықтың өзін осыған бейімдеу - латын әліпбиіне көшудің алғашқы шарттары болды.

Ел президенті Сапармұрат Ниязов мәжілісте сөйлеген сөзінде «Елдің мәдени жаңғыруы латын әліпбиіне көшуден басталады» деп айтқан болатын. Бірақ стихиялы түрде дайындықсыз латын әліпбиін қабылдау таңба мен емле ережелерінің жиі ауысуына алып келді. Әрі емле ережесі ескіріп қалып, 2 жыл сайын қайта жаңарып шығып отырды. Бұл, әрине, жаңа ғана тәй-тәй басып келе жатқан жас мемлекет үшін оңайға соқпады.

Азық-түлік қаптамалары мен этикеткадағы жазулар, көшедегі нысандар атауы жиі-жиі ауысып, елді шатастыруға алып келді.

Сондықтан бұрынғы кирилл әліпбиін қолдану да көрініс тапты. Бірақ қатал президент Сапармұрат Ниязовтың талапқойғыштығының арқасында кирилл әліпбиін қатар қолдану тоқтатылды. Түркімен жазушысы Аманмұрад Бугаев 1993 жылы латын графикасына көшу жөнінде шешім қабылдаған Түркіменстан әлі күнге бұл үдерісті аяқтамағынын айтады.

2000 жылдан бастап ресми құжаттарды латын графикасына толық өткізе бастады. Халықтың көпшілігіне, әсіресе, ересектерге қиын болды. Бізде сауаттандыру үдерісі (ликбез) болмады. Қазірдің өзінде халықтың 30-40 пайызы латын графикасын білмейді, – дейді ол.

Әлі күнге үйреншікті кириллицамен жазатынын айтқан Аманмұрад Бугаев «Азаттыққа» берген сұқбатында «қазақтардың латын графикасына өткені түркі халықтарын жақындастыруға септігін тигізеді» деп айтады (https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_latin.../28427794.html).

Әлімхан Жүнісбектің айтуынша, қазақстандық зерттеушілер латын графикасына өткен Өзбекстан, Түркіменстан, Әзербайжанның тәжірибесімен танысқан. Ғалым Өзбекстан мен Түркіменстан түркі халықтарына ортақ жасалған әліпбиге бірнеше әріп қосқанмен, бірақ жазулары әлі күнге дейін тұрақты емес деп санайды (Жүнісбек, 2017).

Оны Әзірбайжан, Өзбекстан, Түркіменстан елдерінің тәжірибелерінен көреміз. Бастапқыда Әзірбайжан, Өзбекстан, Түркіменстан үшеуі де ортақ алфавитті қолданысқа енгізді. Жоғарыда көрсетіп кеткеніміздей, бұл мемлекеттерде оқулықтар, ғылыми кітаптар, бұқаралық ақпарат құралдары латын графикасына дайын емес еді. Елдегі ғылыми базасының 80-90 пайызы орыс тілінде болды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Латын графикасына өтудегі Түркия тәжірибесі зайырлы, демократиялы қоғамға тән сананың ашықтығы, түркітілдес мемлекеттердің ішінде алғашқылардың бірі және бұл графиканы табанды түрде ұстап тұруы арқылы өзге түркітілдес мемлекеттерге үлгі болуымен ерекшеленеді. Түркімен әліпбиі де кириллицадағы басы артық әріптерден тазарған ұлттық сипаттағы әліпби болды. Латыннегізді қазақ әліпбиінің басты ерекшелігі латын графикасына өткен мемлекеттер тәжірибесін мұқият зерделеп, таразылап келуінде. Ұзақ дайындықпен келсе де, әртүрлі пікір алшақтықтарының орын алуы графика ауыстыру ісінің таза лингвистикалық аспектісімен бірге, әлеуметтік, экономикалық т.т. факторларды шоғырландырып, кешенді құбылыс ретінде қарау қажеттігін дәлелдей түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аляз, Ахмет (2018), Латын әліпбиіне көшудегі Түркия тәжірибесі. «Ақиқат» газеті, 27.06.2018
2. Фазылжанова, Анар (2013), Латын әліпбиіне көшу Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан елдерінде қалай жүргізілді? «Ана тілі» газеті, 24.01.2013
3. Klement, Victoria (2007), «Alphabet Changes in Turkmenistan, 1904–2004» Everyday Life in Central Asia: Past and Present.
4. https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_latin.../28427794.html
5. Жүнісбек, Әлімхан (2017). https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_latin.../28427794.html
6. Қабылдинов, Зиябек (2017). Латынға көшу – өткенімізді қайтарумен тең [//https://aikyn.kz/2017/09/07/26022.html](https://aikyn.kz/2017/09/07/26022.html)

КӨРШІЛЕС ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН ТІЛ САЯСАТЫ

ф.ғ.к. С.А.ОДАНОВА,
PhD докторант Н.А.ЖАҢАБАЕВА^{7*}

Түйіндеме:

Мақалада латын графикасына өткен Әзербайжан, Өзбекстан мемлекеттерінің жүргізген тіл саясаты сараланады. Латын графикасына өтуге себеп болған негізгі факторлар анықталып, әліпбиіді реформалау үдерісінде кездескен негізгі мәселелер, латын әліпбиінің артықшылықтары мен кемшін тұстары қозғалады. Ғалымдарды пікірлері мен қоғамдағы жүргізілген саясаттың негізгі әсерлері сөз болады. Қазіргі таңда біздің қоғам және ұлттық әліпбиімізді қайта құруда осы елдерде болған жайттарды ескеру өте дұрыс қадам деп санаймыз. Себебі түбі бір түркі халықтарының тілінің тұтастығын, бірлігін сақтауда тәжірибе алмасудың орны бөлек. Әзербайжан және Өзбекстан мемлекеттерінің өз әліпбилерін қайта құруда басты назарға алған ұстанымдарын, тіл жанашырлары мен ғалымдарының жүргізген ізденістерінің қорытынды тұжырымдамаларын біз өз тәжірибемізде тіліміз үшін қажетті және маңызды тұстарын алуымыз тиіс деп ойлаймыз.

Тірек сөздер: түркітілдес мемлекеттер, латын, ұлттық сана, тіл саясаты

LANGUAGE POLICY OF THE STATES OF AZERBAIJAN AND UZBEKISTAN IN THE PERIOD OF LATINISATION

Abstract:

The article analyzes the language policy conducted by Azerbaijan and Uzbekistan, which has a Latin graphic. The main factors that led to the transition to Latin script are identified and the main issues encountered during the alphabetic reform process are the Latin alphabet's advantages and disadvantages. The main impressions of scientists' opinions and policies in society are discussed. Nowadays, we consider it a very good step to take into account the circumstances in which our societies and our national alphabets are reconstructed. The reason is that the bottom of the table is the exchange of experience in preserving the integrity and unity of the Turkic peoples. We believe that the conclusions of Azerbaijan and Uzbekistan on their key algorithms in rebuilding their own alphabets, and the conclusions of their researchers should be in the best of our knowledge and experience.

Keywords: Turkic speaking states, Latin, national consciousness, language policy

КІРІСПЕ

Бүгінгі күн – ертең тарих. Өткен іс – болашаққа жолдама... КСРО ыдыраған кезде түркітілдес көрші мемлекеттерде өзінің ұлттық әліпбиін латын графикасы негіздеп, қайта құру қадамдары жасалды. Солардың көш алдында тұрған елдердің бірі Әзербайжан мемлекеті. Саналы түрде тұтас мемлекет болып латын қарпіне өз әліпбиін реформалауы – тәуелсіз Әзербайжан елінің батыл қадамы, азаматтық және ұлттық сананың азат етілуі үшін жасалған шешімі болатын. ХХ ғасырдың 90 жылдары Әзербайжан Республикасы латын графикасына негізделген әзербайжан әліпбиін қайта құруды қолға алды. Бұқаралық ақпарат құралдарының бір бөлігі латын қарпімен жазуды бастап кеткен болатын.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әзербайжан мемлекетінде латын графикасына өтуге саяси, экономикалық, мәдени, лингвистикалық, қоғамдық-әлеуметтік мәселелер себеп болды. Осы аталғандардың ішінде алғашқысы саяси, одан кейінгі кезектегісі экономикалық, тілдік мәселелер болған. 1991 жылы 25 желтоқсанда Әзербайжан Республикасының Президенті А.Муталибов «Латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиін қалпына келтіру туралы» заңға қол қойды (Закон Азербайджанской Республики, 1991). Бұл заң бойынша Әзербайжанда 1940 жылға дейін қолданылған 32 таңба-әріптен тұратын латын графикасындағы әліпби азын-аулақ өзгерістермен қалпына келтірілу мақұлданды. Бұл шаралар Кеңес үкіметі ыдырағаннан кейінгі түркі мемлекеттерінің тәуелсіздік алуымен байланысты ұлттық

⁷ *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, sagi68@mail.ru, asilnaz_07@mail.ru

сананың көтерілуімен, өз рәміздерін, ұлттық нақышын белгілеу әрекетінің нәтижесі болды. Оның үстіне Әзірбайжан елі шекаралас жатқан бауырлас Түркия мемлекетімен тығыз мәдени қарым-қатынасы да осы үдерістің Әзірбайжанда бірінші болып басталуына себепші болды. Әзірбайжан халқы үшін XX ғасырдың 90 жылдары үлкен отаншылдық серпіліс, ұлттық сананың көтерілген кезеңі болды. Осының негізінде елде жазу реформасы жасалды. Оған әзірбайжан тілінің кирилл әліпбиі негізіндегі жазудың екіжақтылығы дағдарысқа әкелді. Себебі орыс тілінен енген сөздерді өзгеріссіз жазуға арнайы жасалған кирилл графикасы олардың тұрпатын өзгертуге мүмкіндік берген жоқ. Бұл лингвистикалық фактордың нышасын білдіреді. Одан кейінгі кезекте мәдени-әлеуметтік мәселелер, бұлар: ұлттық сананың көтерілуімен болған елдегі ұлттық отаншылдықтың рухтың өрлеуіне жауап беретін нақты шаралар керек болды, ұлттық жазуға негізделген графика талап етілді; көршілес мемлекет Түркиямен теледидар, сауда, БАҚ құралдары арқылы да кеңінен тарап, орныққан мәдени қарым-қатынас нәтижесінде осы аяда қолайлы болатын жазуды талап етті.

Әзірбайжанның латын қарпіне өткенге дейінгі жағдайы посткеңестік дағдарыс кезеңінде елде көптеген саяси ағымдар мен діни секталар көбейіп, ұлттық отаншылдық сезімінің көтерілу үдерісімен қатар үлкен саяси пікірталас, тартыс кезеңі қатар жүрді. Осы тұста ұлттың басын біріктіретін қадамдар жүзеге асырылуы керек болды. Ол тіл мәселесі болды. Бұл мәселенің бірден-бір шешімі мемлекеттік тілді барлық мемлекет тұрғындарының мүддесіне қызмет еткізу болды. Ал орыс жазуына негізделген кирилл графикасы тілдің осындай қызметіне жауап бере алмады; халық арасында латын жазуымен өркендеп өсіп жатқан Түрік мемлекетінің мәдениетіне, экономикасының дамуына бет бұру керек деген сияқты көзқарастар күшейді.

Әзірбайжан тілінің 1940 жылдарға дейін қолданған әліпбиіне қайта оралу мәселесі көтерілді; елде орыс тілінің беделі күрт төмендеді, мұның себебі Әзірбайжан халқының ең көп пайызын әзірбайжан тілділер құрады. Мемлекеттің құрамында ұлттың пайызы үстем болғандықтан, басқа ұлт өкілдерінің арасында да мемлекеттік тілді білмейтіндер аз болды; ұлттық мүддені көздейтін «Народный фронт» атты саяси басым күштердің ұйымы белсенділік танытып, қоғамдық өмірдің өзгерістеріне қатысып отырды. 1991 жылы Әзірбайжанда түрік тілінің нұсқасындағы әліпби қабылданды; алғашқы заң қабылданғаннан кейін ел ішінде осы мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастар болды; осыны ұзаққа созып, аяғын ушықтырып жібермес үшін Үкімет қатаң қадағалау саясатын ұстанды; артық пікір білдіруге теріс қарады, тіпті агрессиялық қатандықпен барлық қарсылықтарды - тыйып отыруды ұстанды, біржақтылықты ұстанған тіл саясаты өз жемісін берді; қазіргі кезде Әзірбайжанда латын графикасына өту процесі аяқталды, осы кезеңге дейін аталған мәселе бойынша айтарлықтай наразылық болмағандығын аңғаруға болады.

1991-2001 жылдар аралығында мынадай шаралар жүзеге асырылды: ең бірінші орта білім беретін мектептің бірінші сыныбы мен басқа сыныптары латын графикасында білім алды; 5-6 жылдың ішінде барлық ісқағаздары кезеңімен жаңа қаріпке көшірілді; осы аралықта барлық мемлекеттік мекемелер латын жазуына көшірілді; соңында барлық БАҚ латын әліпбиіне көшірілді. Сөйтіп, өту кезеңінің соңында Әзірбайжан Республикасының Президенті Г.Әлиев 2001 жылдың 18 маусымында «Мемлекеттік әзірбайжан тілін қолдануды жетілдіру туралы» Жарлық шығарады (Указ Президента Азербайджанской Республики, 2001). Үдерістің аяқталғанының белгісі ретінде Республика Президентінің 2001 жылдың 9 тамызындағы «Әзірбайжан тілі мен әзірбайжан әліпбиінің күнін өткізу туралы» Жарлық қабылдады (Указ Президента Азербайджанской Республики, 2001). Әзірбайжан жазу-сызуы үшін қазіргі әзірбайжан әдеби тілінің латын әліпбиі мен оған көшу кезеңінің артықшылығын ғалымдары былай деп көрсетті: латын графикасы әзірбайжан тілінің дыбыстық қорындағы фонемаларды белгілейді, ал орыс графикалы жазу әзірбайжан тілінде жоқ, бірақ орыс, басқа тілдерден енген ғылыми-техникалық терминдер бөтен фонемаларды да таңбалайды; латын графикасына көшкен кезде түркітілдес басқа халықтар да латын әліпбиін қабылдаған болатын, сондықтан түркі әлеміне ортақ жазу ортақ ақпарат алмасуға қолайлы болды; графемалық жүйесі ықшамды әрі қолайлы болғандықтан, әзірбайжан тілінен үйрену үдерісі жеңілдеді.

Жастар латын қарпін тез үйреніп алып, оның таралуын қолдап отырды; көршілес мемлекет Түркияның ресми әрі коммерциялық телеарналары Әзірбайжанда еркін көрсетілетіндіктен, латын графикасы негізіндегі бейне ақпарат легі әліпбидің игеріліп, қолданылуына дұрыс бағыт жасады. Әзірбайжан мемлекетінде латын әліпбиіне көшу кезеңінде ұтымды жақтарынан бөлек кемшіліктері де кездесті: мектептер латын қарпіне көшірілген алғашқы жылдары оларды оқытатын бастауыш сынып мұғалімдерін дайындау ісі бірден алға баса алмады, мұғалім тапшы болды. Кирилл графикасында білім алған мұғалімдер үшін латын әліпбиін оқып-үйрену қиынға соқты; балаларға арналған латын қарпіндегі әдебиеттер тапшы болды; ересектерге арналған латын жазуын оқытатын

курс-тардың аздығынан ұрпақ арасындағы түсіністік қиындап қалды; кирилл графикасына негізделген бір ғасырлық мұралардың барлығын толықтай халық пайдалана алмады бірақ ол мәселені шешу қазіргі таңда да жүргізіліп жатыр.

«Латын графикасын қабылдау егемендік алған жаңа мемлекетте ұлттық сананың көтерілуі, өз рәміздері мен ұлттық нақышын бел-гілеуі секілді жемісті үдеріс ретінде қаралып, бұған қарсылық танытқан әртүрлі саяси топтардың әрекеттері мемлекет тарапынан тойтарылып отырады» (Указ Президента Азербайджанской Республики, 2001), – деген мәлімет келтірілген. Алайда, бұған қарап әзербайжанның латын графикасына көшу реформасы кемшіліксіз болды деп айта алмаймыз. Латын графикасы негізіндегі әзербайжандардың жаңа әліпби алты жаңадан диакритикалық сим-волдардың енгізілуіне орай электрондық жағынан тиімді болып саналмай отыр. Десек те, бұл кемшіліктерді түзетудің мүмкіндіктері жоқ деп айта алмаймыз. Әзербайжан халқының тоталитарлық жүйе ұсынған әліпбиден арылуы арқылы ұлттық сәйкестілігін орыстық негізден ұлттық бағытқа бұруы үлкен жетістік болып саналады. Филолог А.Фазылжанова: «Әзербайжандағы графика реформасына себеп болған. Саяси факторға Әзербайжанның тәуелсіздік алуын, бауырлас Түркиямен шекаралас жатуын және 1990 жылдары отаншылдық серпілістің, ұлттық сананың өсуін айтады. Ал лингвистикалық факторға әзербайжан тілінің кириллица бойын-ша екіжақты болғандығын, қолданыстағы әліпбидің орыс тілінен енген сөздердің тұрпатын өзгертуге қауқарсыздығы мен Ислам шеииттік ағымын ұстанған әзербайжандар үшін кирилицаның діни жаттығын жатқызса, мәдени-әлеуметтік факторға елдегі ұлттық жазуға негізделген графикаға деген сұраныс пен көршілес Түркиямен сауда-саттық және БАҚ арқылы орныққан қарым-қатынасқа қолайлы жазудың қажеттілігін айтады» (Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі., 2007).

Әзербайжан ғалымдары әліпби реформасын зерделеуге келген қазақстандық экспедиция өкілдеріне латын графикасына көшудің артықшылықтары деп фонемалық тұтастықты, әріп санының аздығын, түркілік ортақ жазба және ортақ әліпби кеңістігін қалыптастыруын, жаңа жазу арқылы экономиканың бастыстық моделін дамытудың мүмкіндігін, сауаттылық деңгейін көтеруін, жаңа әліпбидің жастар мен сауда-саттық жасаушыларға тиімділігі мен Түркия телеарналарынан берілетін ақпаратты игерудегі латын әліпбиінің қолайлылығын атаса, латын әліпбиіне көшудегі кемшіліктер ретінде мұғалімдер үшін латын әліпбиін үйренудің қиынға соғуын, жаңа әліпбимен басылған балалар әдебиетінің тапшы болуын, ересектердің жаңа әліпбиді игерудегі қиындықтарға ұшырауы мен орыс жазуына негізделген мұраларды пайдалану мүмкіндіктерінің аздығын көрсеткен.

Әзербайжан мемлекетінің латын графикасына өз әліпбиін қайта құру тәжірибесін зерттеу барысында Тіл білімі институты ғалымдарының анықтаған негізгі фактілерімен сөзбе-сөз бөлісуді жөн көрдік: **1 факт.** Әзербайжан тілінің дыбыстық жүйесіне негізделген латын графикасындағы жазу кирилл әліпбиінде қалыптасқан қосамжар орфографиядан арылудың жолына айналды. Түйін. Қазіргі қазақ орфографиясындағы дәл осы проблеманы түбегейлі реформа жасау, яғни әліпби алмастыру арқылы ғана шешуге болатыны айқын. **2 факт.** Түркі дүниесіне ортақ жаңа әліпби негізінде бауырлас елдермен, әсіресе көршілес Түркиямен мәдени қатынастарды жақсарту көзделді;

Түйін. Қазақ халқында бауырлас елдермен ортақ түркілік бірегейлік (идентичность) төмендеп кетті, түркі дүниесіне ортақтанып келе жатқан латын графикасы негізіндегі жаңа жазу оны жаңғыртуға септігін тигізері сөзсіз. **3 факт.** Жаңа графика тоталитарлық жүйенің боданынан босаған жаңа мемлекетте ұлттық сананың көтерілу, өз рәміздерін, ұлттық нақышын белгілеу процесінің жемісі ретінде қаралып, әртүрлі саяси қарсы топтар тарапынан болған қарсылықтар мемлекеттің қатаң саясаты арқылы тойтарылып отырды. Түйін. Қазақстанда жаңа әліпби отаншылдықтың бір белгісі ретінде танылып, оның бекуіне қарсылардың барлығына тойтарыс беретін мықты қоғамдық-әлеуметтік күш қалыптастыру керек. **4 факт.** Ұлттық тілдің ерекшелігіне негізделген жаңа жазу республикада әзербайжан тіліндегі монотілдік жағдаяттың (ситуация) қалыптасу процесін үдете түсті. Қазіргі кезде елде мемлекеттік тіл элитарлық тіл саналады. Түйін. Жаңа әліпбимен сауаттандыру процесі мемлекет құрушы ұлттың тілін элитарлық тілге айналдыруға жұмыс істеу керек» (Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі, 2007). Осы фактілерді анықтап, оған тұжырым ойларын жасаған ғалымдар қазақ жазуын қайта құру үдерісінде ұтымды қолданады деп сенеміз.

Енді ойымызды жақын көршіміз Өзбекстан мемлекетінде жүргізілген тіл саясаты жөнінде өрбітейік. Өзбекстан кирилл графикасынан латын қарпіне өтуге байланысты заң жобасын 1993 жылдың 2 қыркүйегінде қабылдаған болатын. Бұл заңның Өзбекстанда қысқа уақыт ішінде қабылдануына басты себеп, сол заманда Түркиямен арадағы қарым-қатынасының жақсы деңгейде болуы болды. Себебі Орталық Азиядағы түркітілдес мемлекеттердің тәуелсіздік ала салған жылдарында Түркияның Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан сынды елдердегі саяси

салмағы басым болды. Жоғарыда аталған елдердің барлығы Түркияның даму жолын үлгі тұтты, сол кезеңде Түркия Өзбекстан Республикасына латын әліпбиіне көшуге көмектесуге ниетін білдіргені де белгілі. Бірақ кейіннен Ташкент пен Анкара қарым-қатынасы солғындап, Өзбекстан билігі латын әліпбиіне көшуді 2000 жылға, одан кейін 2005 жылға, сосын 2010 жылға дейін кейінге қалдырды. Осы кезден бастап Өзбекстан мектептерінде қос әліпби оқыту бағдарламасы енгізілді. Бұл бағдарлама уақыт өте келе өзбек қоғамын екі тарапқа бөліп тастады. Олардың бірі кеңестер одағы кезінде кирилл әліпбиімен білім алып, өмір бойы кирилл әліпбиімен жазып келген аға буын өкілдері мен тәуелсіз Өзбекстанда туылып, латын әліпбиінде оқыған жас буын өкілдері. Қазіргі таңда Өзбекстанда 25 жасқа дейінгі өзбек жастарының барлығы дерлік латын әліпбиін пайдаланады. Ал аға буын өкілдері керсінше кирилл алфавитінде жазады, сызады. Елдегі баспа жұмыстары екі алфавитте шығады. Бірақ мектептер мен жоғары оқу орындарының басым көпшілігі латын әліпбиінде жазылған кітаптарды қабылдамайды. Кітапханаларда латын алфавитінде жазылған кітаптардың саны өте аз. Мысалы Өзбекстанның Әлишер Навои атындағы көне кітапханасында 600 мыңнан астам өзбек тіліндегі кітаптар мен құжаттар сақталған. Ал олардың арасында латын әліпбиіне аударылған нұсқалары жоқтың қасы. Өзбекстан ғылым академиясының кітапханасындағы жағдайда осыған ұқсас. Онда 5 мыңнан астам кирилл алфавитінде жазылған ғылыми еңбектер бар. Оны әлі күнге дейін ешкім латын әліпбиіне аудармаған. Биыл Өзбекстанда өзбек тілінің латын әліпбиіне көшуге ниет етіп бастағанына 25 жыл толады. Бастапқы кезде латын әліпбиі қоғамда жалғыз әліпби болады деп жорамалданған болатын. Алайда кирилл графикасының елде қолданылуы жалғасын табуда. Бұл кириллицаны аға буын ғана емес, жастардың да қолданатындығын көрсетеді. Тіл білімі институтынан барған ғалымдар өздері сұрақ қойған сарапшылардың барлығы жастар латынша оқығанмен күнделікті өмірде және жұмыста кириллицамен бетпе-бет кездесіп отыратындығын және оны тез игеріп алатындығын алға тартқанын айтады. Тіпті көпшілігі өздерінің қызметінде, мысалы мемлекеттік ұйымдарда да қолданатынын ғалымдар тілге тиек етіп отыр. Қарап отырсақ, Өзбекстанда латын графикасына тиісті жүргізілген тіл саясаты «Бір тіл — бір әліпби» ұстанымын ұстамағандықтан екі әліпби әлі күнге дейін қолданылып отыр. Осы тұста Әзірбайжан мемлекетінде ұстанған тіл саясаты алдыға шығары сөзсіз. Себебі тіл саясатын мемлекет ұлт болашағы тұрғысында ұстанар болса, қоғамда екі тарап болмайтын сияқты. Бұл мәселе тарапында ғалым А.Фазылжанованың ой-пікіріне жүгініп көрейік: «Өзбек тілінің латынша дара әліпбиі болуы үшін қанша уақыт қажет деген сұраққа, барлық сарапшылар бұл проблема ұзақ сипатқа ие екендігін айтты. 1990 жылы тіл реформасының алғашқы кезеңінде-ақ латыншаға кезең-кезеңмен көшудің мемлекеттік жоспарында мерзім — 2010 жыл ретінде белгіленген, осы кезде барлығы латын графикасына көшуге тиіс болған. Алайда объективті себептер тұрғысында бұл тапсырма мерзімінде орындалмады. Уақыт өте келе мемлекет пен қоғам ішінде мәселенің күрделі екендігіне көздері жетті. Бүгінгі таңда мемлекет өзбек тіліндегі баспалар мен басқа да күнделікті өмірдегі латындандырудың нақты мерзімін көрсетпейді. Тек нақты мерзімге белгіленген әліпбиді, емлені, орфографияны және басқа да жазудың аспектілерін, атап айтқанда 2020 жылға дейін жетілдіру бойынша қысқа мерзімде жүзеге асыру туралы міндеттер қойылуда. Өзбек әріптестер өз елдерінің латыншаға өту тәжірибесін «сәтсіз» қадам ретінде қарастырмайды. Олар осы өтудің кейбір қиыншылықтарын мойындайды, бірақ өзбек әліпбиін латындандырудың тілдік реформасын дұрыс бағалайды... Жалпы алғанда сарапшылар өзбек тілінің латыншаға өтуі ұлттық бірегейлікті нығайтуда жағымды рөл атқарғандығымен келісті. Сарапшылардың ойы бойынша латын әліпбиі Өзбекстан тәуелсіздігінің символы ретінде танылады» (Фазылжанова А., 2013).

Өзбек тілі әліпбиінің латын графикасына көшу тәжірибесін саралау барысында ғалымдар мынадай фактілерді көрсетіп береді: біріншіден, Өзбек тілінің дыбыстық жүйесіне негізделген латын графикасындағы жазу кирилл әліпбиінде қалыптасқан қосамжар орфографиядан арылудың жолына айналды; екіншіден, жаңа әліпби өзбек жазба тілінің жүйеленуіне, оның мәдениетінің дамуына әсерін тигізді. Үшіншіден, жазу реформасын жүзеге асырушы құзырлы орындар құрамына өзбек тіл білімінің фонетика, фонология, грамматология саласындағы лингвист мамандардың аз тартылып, олардың пікірі негізге алынбады. Төртіншіден, жаңа әліпби жобасы Интернет желісіне қолайлы болу керек деген принцип басым түсіп кеткен. Кейбір дыбыстарды қосалқы таңбалармен бірге қолданылатын бір әріппен белгілеуден қашып (интернет үшін қолайсыз болғандықтан), бір дыбысты екі әріптің тіркесімен таңбалаған. Бесіншіден, өзбек тілінің жаңа әліпбиіндегі графемалар жүйесі гетерогендік сипаттағы әдеби тілдің дыбыстық қорына негізделгендіктен, бір әріп бірнеше фонеманың репрезентанты болып қабылданған. Жалпыхалықтық тіл элементтері өзбек фонетикасында басым емес, сондықтан халықтың сауат ашу ісін жаңа әліпби біраз қиындыққа соқтырды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біздің тілімізде жалпыхалықтық тілдің ізі нақты салынғандықтан, графика ауыстырған уақытта өзбек тіліндегі қиындықтар кездеспейді деп ойлаймыз. Қазіргі таңда қазақ ғалымдарының алдында тұрған басты мақсат өз еліміздегі жағдайды талдап, тілдің қажеттілігін, халықтың тілек-арманын, қазақ тілінің ұлттық тіл ретіндегі сақталып, қайта жаңғыруына мүмкіндік туғызуды бірінші кезекте алға шығару болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Закон Азербайджанской Республики О восстановлении азербайджанского алфавита с латинской графикой (25 декабря 1991)
2. Указ Президента Азербайджанской Республики Об усовершенствовании применения государственного языка, 18 июня 2001 г.
3. Указ Президента Азербайджанской Республики Об учреждении Дня азербайджанского алфавита и азербайджанского языка, 9 августа 2001 г.
4. Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. / Ред. алқа: К. Ш. Хұсайын және басқалары. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.
5. Фазылжанова А. Латын әліпбиіне көшу Түркия, Әзірбайжан және Өзбекстан елдерінде қалай жүргізілді? «Ана тілі» газеті, 2013, 24-қаңтар.

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

g.ғ.м. Р.Т.ҚҰЛАБАЕВА*

Түйіндеме:

Қазіргі таңда латын алфавиті жер бетіндегі оқи алатын адамдардың барлығына дерлік таныс. Латын әліпбиінің көптеген тілдердің төл әліпбиі екендігін санамағанда, ол мектеп табалдырығында математика, немесе шет тілі сабақтарындағы ұғымдар мен түсініктерден белгілі. Сондықтан да ол «халықаралық қатынас әліпбиі» болып табылады.

Қазақстан Республикасында кириллицадан латын графикасына көшу үдерісі қазіргі таңда ең жоғары мемлекеттік деңгейдегі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бұл жоспар 2025 жылға дейін кезең-кезеңімен жүзеге асырылуы жоспарланып отыр. Кейбір орта азиялық мемлекеттерде кириллицаның латын қарпіне көшірілу үдерісі болған. Графиканың ауысуы – күрделі әрі ұзақ құбылыс. Ол жеке тұлғалар үшін де, тұтас мемлекет үшін де психологиялық тұрғыдан дайындықты қажет ететін шара.

Аталмыш мақалада осы шараны іске асыру барысында туындайтын мәселелер туралы айтылады. Дегенмен, жазу тұтастай және жазудың кез келген түрі жекелей алғанда – тұрақты категория болып табылады. Сондай-ақ, жазудың қоғамдық қызметі мен қазақ жазуының тарихындағы әліпбилер мен оған себеп болған факторлар жөнінде айтылады.

Тірек сөздер: тіл, лингвистика, алфавит, жазу, латын графикасы

KAZAKH WRITING: THE PAST AND THE PRESENT

Abstract:

Now the Latin alphabet is familiar almost to all to the people of Earth able to read as it is studied by all school students or at mathematics lessons, or at lessons of a foreign language not to mention that for many languages the Latin alphabet is native therefore it is "the alphabet of the international communication".

In the Republic of Kazakhstan the change problem like graphics from Cyrillics on latinets is considered at the highest government level now. Previously the beginning of alleged change like letter is planned for 2025. Change of Cyrillics on latinets has taken place in some Central Asian states. Change like graphics in the state – difficult, long, psychologically painful action both for the certain individual, and for all state.

In this article is considered serious problems, in the course of implementation of this action. However it is necessary to tell that the letter in general and each type of the letter in particular – constant categories. And also it is reported on importance of the letter (writing), public function and also about various alphabets and factors which have influenced emergence of the Kazakh writing.

Key words: language, linguistics, alphabet, writing, Latin graphics

«...Осы заманғы ғылыми технологияның негізін латын тілінен енген сөздер құраса, ақпараттық технология дамыған қазіргі дәуірде күн сайын дерлік ағылшын тілі дүниежүзі халықтарының тілдеріне жаңа сөздер арқылы батыл енуде. Бұл үдерістен біз де тыс қалмауымыз керек... Біз 2025 жылдан бастап, әліпбиімізді латын қарпіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе».

Н.Ә.Назарбаев

Жазу туралы түсініктің қарапайым ережесі – адамдардың қашықтықта тұрып қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ету. Өйткені жазу қоғамдық қажеттіліктен туындаған. Адамдар арасындағы түрлі қоғамдық қатынастардың дамып жетілуіне ауызша сөйлеу жеткіліксіз болды. Сондықтан жазудың пайда болуы ең алдымен қарым-қатынастың маңызды бір құралына деген қоғамдық мұқтаждықпен байланыстырылады. А.Байтұрсынов: «Біздің заман – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман» деген. Жазусыз өркениеттің болуы мүмкін емес, себебі жазудың арқасында адамзат көптеген мәдени жетістіктерге жеткен.

* Қазақстан-Ресей медициналық университеті, gimma.kaznu@mail.ru

Жазу – тілді жаңғыртудың, бекітудің құралы (Волков А.А., 1974: 9). Жүйесі мен құрылымы бар тілдік таңба жазуға түсіп, денотаттық тұрпатқа ие болғаннан кейін мәңгілік құндылыққа айналды. Өйткені жазу ауызша сөзді таңбалап қана қоймайды, адамның тіл туралы түсінігін кеңейтеді және тереңдетеді. Ауызша сөйлеудегі еркіндікті тілдік қалыпқа салу, яғни жазуға түсіру кез келген адамның қолынан келмейтін нәрсе. Адам күнделікті қарым-қатынас тілімен біреуге хат жазу мүмкіндігіне ие болғанмен, өзінің ойын жүйелі, толыққанды, мазмұнды етіп жазбаша жеткізуде түрлі қиындықтарға тап болады.

Сондай-ақ жазу – адам ойының материалданып, жарыққа шығуының, дәлірек айтқанда шығармашылық әрекетінің негізгі құралы. Жазудың көмегімен қағазға түскен шашыраңқы ойды жүйелеуге болады. Жазудағы стандарттық құрылымдар, сөйлем мүшелерінің нормативті орын тәртібі сыртқа шыққан адам ойына өзгеше сипат береді. Жазудың арқасында сөз екінші өмірге, дербес өмірге ие болады. Жазу қарым-қатынас құралы болмаса да адам өз ойын монологті түрде жарыққа шығаратын сананың материалдану құралы болады (Истрин В.А. 1961: 24).

Қазақ жазуы – қазақ халқының мәдени өмірінде басқа да түркі халықтарымен бірге пайдаланып келген әр түрлі әріп таңбаларынан тұратын дыбыстық жазу жүйесі. Қазақстан жерін жайлаған көне ғұн, сақ тайпалары (б.з.б. 5 – 4 ғ.) пайдаланған көне (“Есік жазуы”) жазу сол тайпаларға тән мәдениеттің (жазуының да) тарихи мұрагері – қазақ халқының негізін құраушы үйсін, қаңлы, қыпшақ, т.б. тайпалардың ең көне жазуы болып саналады. Көне замандағы қазақ ру-тайпаларының түркі дүниесіне ортақ Орхон-Енисей, Талас ескерткіштеріне негіз болған “руна” жазуы (5 – 12 ғ.), көне ұйғыр жазуы, 8 ғ-дан бастап күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан араб жазуы, (Қытай қазақтары ағарту жүйесінде) бір кездерде (1929 – 40; Қытай 1960–1970) қолданыста болған латын жазуы, кириллица жазуы (1940 жылдан кейін) – осылардың бәрі қазақ жазуының негізі болып саналады. Қазақ халқының қолданған жазу типтерін ғалымдар семасиографиялық және фонемаграфиялық деп бөле отырып, зерттеуге фонемаграфиялық жазу түрлерін нысан етеді. Өйткені пиктографиялық жазу мен дыбыстық жазудың екі басқа типіне жатады. Сондай-ақ, ғалымдар арасында сурет жазуды жазу түріне санамайтын көзқарастар басым. Пиктографиялық жазуды өз алдына кең масштабтағы зерттеуге нысан етіп алады (Күдерина Қ.Б. 2006: 76). Қазіргі қазақ жазуының бейнесін, болашақ «кескінін» тану үшін қазақ жазуы тарихындағы дыбыстық жазу түрлерінің сипатын, әліпбиі мен емлесін анықтау қажеттігі бар.

Көне түрік жазбалы ескерткіштердің табылу аймағы үлкен: Хакасия, Алтай, Тува, Саян-Алтай, Енисей, Талас, Алта-Бай сайы, Орхон, Қаракорым, Тараз, Павлодар, Ертіс, Шемонайха, Қырғызстан Қошқар өңірі. Бұл әр аймақтың графикасы өзіндік дыбыстық ерекшелігімен көрінетінін білдіреді. Дегенмен көне түрік жазуына қатысты түрлі ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып, көне түрік жазбасына ортақ графика-орфографиялық ерекшеліктерді тануға мүмкіндік бар. Қазақ тіл білімінде көне түрік жазуына қатысты Ғ.Айдаров, А.Аманжолов, Ә.Қайдар, Ғ.Мұсабаев, Ә.Құрысжанов сынды ғалымдар елеулі зерттеулер жазған.

Жалпы Орхон-Енисей жазбаларында қолданылған графеманың 4-і ғана дауысты фонеманы, ал 31-і дауыссыз фонеманы және үнді қатаң тіркесін бергені бүгінге айқындалған жайт (Уәлиев Н. 1993: 180). Сонда көне түрік жазбаларында дауысты фонеманың 4 инварианты мен тілдегі 9 вариантын (*a-e-ə, ы-i, o-ұ, ө-ү*), дауыссыздардың 20-дан аса жуан-жіңішке вариантымен 10 инвариант фонеманы (*б, в, г, й, қ, л, н, р, с, т*) берген түркі тілдеріндегі үндесім құбылысын дауыссыздар санын көбейтумен шешкен графика болып табылады. Проф. Б.Сағындықұлы көне түркі тілдеріндегі алғашқы дауысты фонема ретінде *a*-ны атайды (Сағындықұлы Б. 1994: 157). Орхон-Енисей, Талас ескерткіштері дауысты таңбаларының *<a, e,(ə), ə>* графемасында ғана әріп варианты көп болған, ал *ы, о, ө* графемалары бір таңбалы болып келеді. Бұдан негізгі инвариант дауыстының (*a*) вариант, вариациялары (*э, e, ə, әe, i*) басқа дауыстыларға қарағанда артық болғанын көруге болады (Аманжолов А. 1973: 20).

Қазақ тілінің жазу тарихында әліпби жүйесі бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткен. Бірнеше ғасыр бойы қазақ халқы араб графикасына негізделген әліпби жүйесін пайдаланып келген-ді. 1929-40 жылдар аралығында латын графикасына негізделген әліпбиді жазу жүйесіне енгізіп, 1940 жылдан бері қарай кирилл графикасы әліпбиін қолданып келеді.

Қазақ қоғамындағы араб жазуына қатысты зерттеулерде араб жазуы «қадим», «жәдид» деп екіге бөлінеді. Зерттеушілердің көрсетуі бойынша, қадим жазу үлгісіне XVI-XVII ғ.ғ. аралығындағы тарихи негізі бар жылнамаларды, құжаттарды және түркі халқына ортақ еңбектерді, ал жәдид жазуына «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты» тәрізді алғашқы қазақ газеттерінде қолданылған жазу үлгілерін жатқызады.

Қадим жазу жүйесінің басты бір ерекшелігі дауысты дыбыстардың таңба арқылы емес, диакритикалық белгілермен берілуі, яғни дауысты дыбыстардың қызметін қарақаттар атқарған. Қарақаттар үшеу: «фатха», «дамма», «кесра». Бұл белгілер қазақ тіліндегі тоғыз дауыстының мәнін берген, фатха – «а», «ә»; дамма – «ұ», «ү», «о», «ө»; кесра – «ы», «і», «е» дыбыстарының мәнінде жұмсалып отырған.

Қадим жазу жүйесінен жадид жазуының басты ерекшелігі жазуда дауысты дыбыстардың қарақаттар арқылы емес, таңба арқылы беріліп, дауысты дыбыстар үнемі жазуда хатқа түсіріліп отырғандығында. Бұл жөнінде Бабаш Әбілқасымов былай дейді: «Газеттер пайдаланған араб графикасына негізделген алфавитте араб әліппесіндегі әріп таңбалары түгел дерлік сақталған. Араб әліппесін толықтыратын асты, үсті, үтір сияқты қосымша белгілер пайдаланылмаған (Әбілқасымов Б. 1971: 43).

Жадид, қадим жазу үлгілерінде кітаби тілдің тұрпат межесін белгілейтін графикалық таңбалар, сонымен қатар халықтық тілден едәуір алшақта болды.

Араб жазуындағы кейбір үйлесімсіздікті жоюға арналған алғашқы қадам «Дала уәлаяты», «Айқап» беттерінде көтеріледі. Қазақ тілі туралы, әліппе, емле қағидаттары туралы жазушылар – сол кездегі қазақтың оқығандары, мұғалімдер араб әліпбиінің кемшілігі туралы, қазақ сөздерін жазуға толық үйлесімді еместігін, оның орнына ұлттық әліпби шығару керектігін маңызды мәселе ретінде көтеріп отырған.

Жалпы қазақ жазу тарихында араб графикасын (араб әліпбиін) қабылдауға не себеп болды, қандай ықпал, әсер негізінде араб жазуына бет бұрды, оның халық сауатын ашуда, қазақ тілінің дыбыстық жүйесін толық таңбалауда кемшілік тудыруының себебі неде деген мәселелерді айқындау үшін, араб графикасына көшуге негізделген түркілік бағыт көрсетіледі.

А.Байтұрсынұлы әліпбиінде 24 әріп болды. Ал дыбыстың саны, ғалымның өзі айтқандай – 43. Графеманың бесеуі (*a, o, ʏ, ы, e*) дауыстының, 17-і (*б, п, т, ж, ш, д, р, з, с, ғ, қ, к, ғ, ң, л, м, н*), дауыссыздың, 2-і (*у, й*) жарты дауыстының таңбасы. Ал фонеманың 9-ы (*a, ə, o, ø, ʏ, ʉ, ы, i, e*) дауысты, 34-і (*б, б', д, д', н, н', т, т', ж, ж', ш, ш', р, р', з, з', с, с', ғ, қ, к, н, ң, л, л', м, м', н, н', у, у', й, й'*) дауыссыз. Сөйтіп, ғалым тіл дыбыстарын бір жарым есе аз әріп таңбаға сыйдырып, ең үнемді әліпби түрін жасады. Әліпби теориясында әріп саны фонема санынан аз әліпби жетілген жазу сипатын көрсетеді деген қағиданы қалыптастырған А.Байтұрсынұлының төте жазуы деп білеміз (Күдерінова Қ.Б. 2006: 87).

А.Байтұрсынұлының әліпбиі ресми түрде тек 1924 жылы қабылданады. Бұл әліпбидің түрлі ғалымдар тарапынан қолдау тапқанына қарамастан, 1926 жылы 26 ақпан мен 5 наурыз аралығында Бакуде өткен түркітанушылардың съезінен кейін 6 наурызда қазақ жазуын латын графикасына көшіруді қолға алу тапсырылады.

XX ғ. бірінші ширегінде Орта Азия халықтарының арасында латын әліпбиіне көшу үдерісі үдей түседі. Латын графикасының қазақ қоғамында орын алуы тек саяси идеологиялық жайтқа негізделді.

Әліпби, емле және оны реформалауға байланысты қазақ оқымыстыларының арасындағы пікірталас алғашқыда «Дала уәлаяты», «Айқап», «Қазақ» газеттері беттерінен көрініс тапса, 1920 жылдан бастап «Еңбекші қазақ», «Жаршы», «Жаңа мектеп» газеттерінде де көрініс тауып, газет төңірегіне ұйыса бастайды.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, қазақтар арасында латын әліпбиіне көшу мәселесі жиырмасыншы жылдың орта тұсынан бастап сөз бола бастады. Алғашқыда осы жөнінде алдыңғы қатардағы қазақ оқымыстылары баспасөз беттерінде арнайы мақала, пікірталас ретінде өз ойларын білдіріп отырды. Н.Төреқұлов «Бізге қандай әліппе керек», Ә.Байдилдиннің «Жаңа әліппе тарихынан», Б.Байтоғайұлы, Қ.Басымов, М.Дулатов, Т.Шонанұлының «Бізге жаңа әліппе не үшін керек», О.Жандосұлы, М.Жолдыбаев, Қ.Жұбанов, Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Н.Қаймекеұлы, Ж.Аймауытовтың, М.Мұхтарұлы «Дыбыс белгілерін негізінен өзгерту керек» деген мақалалары оған дәлел бола алады.

Соңында латын графикасы негізіндегі әліпби жүйесіне көшіру жұмысы басталады. Жалпы Шығыс елдеріне жақын орналасқан дамымаған мемлекеттердің алғашқы жазу графикасы ретінде латын әліпбиінің енуі 1924-32 жылдар аралығын қамтиды. Байқап қарасақ, сол кезде латын графикасын дүниежүзі болып қабылдау мақсатын жүзеге асыру сияқты жаһандық проблеманы алға тарту көзделген болуы керек. Осындай саяси идеологияның негізінде көптеген елдерде латын графикасы қабылданып, шама-шарқынша қызмет етті.

Орыс графикасына негізделген ең алғашқы қазақ әліпбиі жобасын Н.И. Ильминский жасады. Н.И. Ильминский жасаған әліпби турасында бірнеше сындар айтылады. Оқымыстылар тарапынан

сынға ұшырағанымен Н.Ильминскийдің орыс графикасымен берген қазақ әліпбиі қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесіне өзгерістер әкелді.

Н.И. Ильминскийден кейін, 1879 жылы қазақ ағартушыларының бірі – Ы.Алтынсарин орыс әліпбиі негізінде қазақ балаларына арнап қазақша анықтама жасаған болатын. Жобаның негізгі ерекшелігі – орыс графикасындағы бар таңбалармен ғана шектеліп, қазақ тілінің дауыссыз дыбыстарын беруде де осы жүйені ұстанған, яғни *қант, дөңгелек, үзеңгі, тоғай* деген сөздерді *кант, кагаз, дунгелек, узенги, тогай* түрінде таңбалаған. Ал қазақ тіліндегі *ң* дыбысын әріп тіркесі арқылы белгілейді: *нг (мангдай – маңдай, сараңдық – сараңдық)*. Сөзді жіңішкерту үшін сөздің соңында (*урть – өрт*) және *л* дауыссызынан кейін *ь* (жіңішкерту) таңбасын жүйелі түрде қойып отырған: *тульки (түлкі), бль (піл), куль (күл), бельбеу (белбеу)*. *Иа, иу* әріп тіркесі келетін жерде орыс графикасындағы *ю, я* графемаларын да белгілегенін көреміз: *аяк, узюк* (Алтынсарин И. 1979: 32).

Латын графикасы негізінде әліпби жүйесін түзгендердің бірі қазақтың дарынды дипломаты Нәзір Төрехұлов. Ол 1924 жылы Мәскеу қаласында «Жаңа әліпби туралы» атты кітабында өзінің жобасын көрсетеді. Жобада 28 дыбысқа 28 әріп арнаған. Дауысты дыбыстардың жіңішке варианттарын автор дәйекше арқылы айыруға болатындығын көрсетеді. Мысалы «*оп (он) – оп' (өн)*», «*ип (үн) – ип' (өн)* т.б.» Ал кірме сөздер арқылы енген «ф», «ч» дыбыстарына әріп арнайды. Мысалы, «*fylosofya*» (философия), «*сепруон*» (чемпион) (Әміржанова Н.С. 2009: 16).

Қазақ жазуының 1940 ж. латын графикасынан орыс графикасына көшуінің бірнеше себебі болды: 1) өзге идеология мен саясат ұстанған Түркия мемлекеті мен Кеңестер Одағындағы түркі халықтарының араласуына кедергі жасау; 2) араб және латын графикасына негізделген қазақ жазуының негізін қалаған қайраткерлердің «халық жауы» болып шығуы; 3) бір мемлекет (ССРО), ортақ астана (Мәскеу) астындағы халықтардың ортақ мемлекеттік жазуы болуы керектігі (орыс тілі мен жазуы); 4) термин сөздердің орыс тілі арқылы игерілуі; 5) жазу емлесіндегі ала-құлалық т.б. (Күдерінова Қ.Б. 2006: 103).

1940 жылдан бастап қазіргі күнге дейін осы алфавит жүйесін қолданып келеміз. Қазіргі қазақ орфографиясындағы қиындықтар емлені нормалаудың алғашқы жылдарында кеткен олқылықтардан туындайды.

Мемлекет басшысы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында 2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін және болашақта барлық саладағы іс қағаздар мен оқулықтар да осы қаріппен жазылуы тиіс екенін қадап айтты. Сондай-ақ, Үкіметке қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің нақты кестесін жасауды тапсырып, уақыт ұттырмай бұл жұмысты қазірден бастап қолға алу қажеттігін атап өтті.

Бүгінгі таңда қоғамда әліпбиді ауыстыруға байланысты түрлі пікірлер айтылуда. Біреулер латын әліпбиінің оңтайлы тұстарын алға тартса, енді басқалары бұл істе асығыстық жасамайық деп сақтандырады. Мұндай пікірлердің орын алуы өте заңды. Соның арқасында көпшілік осы бір күрделі мәселеге орай өзінің көзқарасын қалыптастырады. Алайда анық болатын бір мәселе бар. Ол – қазақ тілі бүгін бе, ертең бе міндетті түрде латын әліпбиіне көшеді.

Бұл бағытта істелініп жатқан және жоспарланған істер өте көп. Қазақ жазуын латын графикасына көшіру жұмыстарында тілші ғалымдардың зерттеу еңбектері мен әліпби жобаларының маңызы өте зор. Түрлі жобалар ұсынылып, талқыланып жатыр. Ендігі мәселе – осылардың қайсысының тиімді екендігін анықтау болып табылады. Тілші ғалымдар оны анықтауға қызмет жасайтын төрт түрлі принципті ұсынып отыр. Олар:

Бірінші принцип – тілдегі фонологиялық заңдылықтарды сақтау. Бұл жердегі ең бастысы: тілдегі төл дыбыстар түгелдей жеке әріптермен бейнеленуі қажет. Қазақ тіліндегі 28 дыбысқа – 28 әріп болуы керек. Бұларға қосымша қандай әріптерді алу мәселесі осыдан кейін барып екінші кезекте анықталуы керек.

Екінші принцип – жазудағы графологиялық заңдылықтарды сақтау. Латын графикалы ұлттық әліпбиімізді жасау кезінде латын қаріптерінің негізгі оқылымы ескерілуі керек. Ұлттық әліпбиі түзу кезінде тіліміздегі төл дыбыстарды бейнелеу үшін латын әріптерінің кеңейтілген латыншадағы модификациялық варианттарын пайдалануға болады. Алайда латын әріптерін мүлде басқа оқылымда қолдануға болмайды.

Үшінші принцип – әліпбидің ұлттық бет-бейнесін сақтау. Жаңа әліпбиде ұлттық бет-бейне анық көрініп тұруы керек. Ұлттық бейнесі анық көрінбейтін әліпби – ұлттық әліпби болып саналмайды. Әсіресе, *ұ, к, і, ң* тәрізді төл дыбыстарды таңбалауда осыны ескеру керек.

Төртінші принцип – әліпбидің түркілік бейнесін сақтау. Түркі тілдеріне ортақ төл дыбыстарымызды бейнелейтін қаріптердің түркі әлеміне ортақ әріптер құрамынан алынуын, олардың өзге түркі әліпбилеріндегі қаріптерген ұқсас болуын қадағалау керек (Малбақов М. 2013: 189).

Қазақ жазуының латын графикасына көшуі – ұлт мүддесін көздейді. Тіл ғылымының атасы Ахмет Байтұрсынұлының елеулі еңбегінің арқасында бұл үдеріс қазақ жазуы үшін таңсық дүние емес. Сондықтан да «латын әліпбиіне көшеміз» дегеннен гөрі «төл әліпбиімізге ораламыз» деген жөн шығар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Волков А.А. Типология алфавита, графики и орфографии: автореф. канд. дис. фил. наук.: – М., 1974. – 30 с.
2. Истрин В.А. Развитие письма. – М.: АН СССР, 1961. – 394 с.
3. Күдерінова Қ.Б. Қазақ жазуының онтогенездік дамуы: фил. ғыл. док. дис. – Алматы, 2006.
4. Уәлиев Н. Қазақ грамматикасы орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1993. – 162 б.
5. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алматы: Санат, 1994, - 168 б.
6. Аманжолов А. Графика таласских, енисейских и орхонских надписей // Қазақ тілі мен әдебиеті, 1973, 3 шығ. 17-20 бб.
7. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы, 1971. – 170 б.
8. Резолюция I тюркологического съезда о новом латинированном алфавите // Культурное строительство в Казахстане (1918-1933), Алматы, 1965. – 564 с.
9. Алтынсарин И. Начальное руководства к обучению киргизов к русскому языку. Оренберг, 1979. – 183 б.
10. Әміржанова Н.С. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы. Канд. дисс. – Алматы, 2009.
11. Малбақов М. Ұлттық жазуды латын қарпіне көшіру жобалары туралы // Тілтаным, №2. – Алматы, 2013. 187-189 бб.

ТЕРМИНДЕРДІ ЛАТЫН НЕГІЗДІ ЖАЗУМЕН ТАҢБАЛАУДА БАСШЫЛЫҚҚА АЛАТЫН ҰСТАНЫМДАР

Ф.Ф.Д. **О.ЖҰБАЕВА**⁸
Ф.Ф.Д. **Қ.АЙДАРБЕК**
Ф.Ф.М.М. **ТАУБАЛДИЕВ**

Түйіндеме:

Мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының шет сөздерді қабылдаудағы ұстанымдары туралы сөз болады. Бүгінгі таңда жарық көрген жиілік сөздіктегі б, г, д дыбыстарына, аб, уб, об, ерб, омб, умб, анг, енг, ерг, онг, унг, ург, фаг, яг, инг, ог, ад, айд, ард, ед, ейд, еид, онд, орд, унд, фуд, юд, ярд т.т. дыбыс тіркесімдеріне біткен сөздердің тізімі, жиілігіне талдау жасау арқылы нақты тілдік дәйектер негізінде ондай сөздерді таңбалау жолдары берілген. А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров сынды зиялылардың еңбектерін басшылыққа ала отырып, бүгінгі таңда латыннегізді жазуда шеттен енген термин сөздерді таңбалауда ескерілетін қағидаттар көрсетіледі.

Тірек сөздер: ұлттық код, дыбыстар, термин.

PRINCIPLES OF WRITING TERMS ON THE LATIN CHART

Abstract:

The article deals with the principles of perception of foreign-language terms in the early twentieth century. Frequently translated frequency b dictionary includes b, g, d sounds, ab, wil, d, erb, ommb, ugb, ang, girg, erg, ugg, ugg, sf, phag, yg, ingg, og, hell, ayd, ard, ed, etc. The list of vocabulary endings, the analysis of the frequency, the ways to mark such words based on specific language definitions. Analyzing the terms found in the frequency dictionary of the Kazakh language, clear spelling of the terms is given. Focusing on the installations of A. Baitursynuly and E. Omarov, the spelling of foreign-language terms is given.

Key words: national code, sounds, term.

КІРІСПЕ

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу», – деген болатын. Бұл орайда XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының еңбектері – ұлттық кодтың негізі бола алады. Осыған байланысты ұлттық кодтың негізі болатын XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының еңбектерін, тілтанымдық мұрасын әрдайым назарда ұстауымыз қажет.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бүгінде латын графикасына көшуге байланысты терминдерді таңбалау, халықаралық атауларды дұрыс жазу мәселесі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Осыған байланысты өткен ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ зиялыларының еңбектерін назардан тыс қалдыруға болмайды.

1922 жылы Қазақстанда жат сөздерді, пән атауларын қазақшаландыратын комиссия құрылады да, оны А.Байтұрсынұлы басқарады. Комиссия жат (өзге тілдік) сөздерді қабылдауда мына принциптерді басшылыққа алған:

- а) жат атаулардың мағынасын түсіндіргендей қазақ сөзін алу;
- ә) оған қолайлы қазақ сөзі болмаса, түркі сөзін алу;
- б) түркі сөзі де тура келмесе, қазақ тілінің заңына үйлестіріп, Еуропа сөзін алу (Жолдыбаев, 1926).

Қазақ оқығандары арасында жат (шет) сөздерді қабылдауда екі түрлі ұстаным болған. Съезде сөйлеген сөзінде де, «Жат сөздер туралы» деген кітапшасында да Н.Төреқұлов түркі тілдерінен сөз іздемей-ақ «делдалсыз тура Аурыпадан алуды» ұсынады да *бибауырмал* дегеннің орнына *интернационал*, *тарих* сөзінің орнына *история*, *тарихшы* сөзінің орнына *историк* деп қолдану керектігін айтады. М.Қайыпназарұлы да осы ұстанымды негізге алып, жат сөздерді «өзге жұрт

⁸ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты.: alm-ornai@mail.ru, aidarkar_10@mail.ru, taumeir@mail.ru

тілдерінде айтылуынша ешбір бұзбастан, айнытпастан алу керек. Кәзір Қырым, Өзербайжан сықылды өзге ұлт республикелері де солай алып жүр. Біз неге сүйтпейміз?» – дейді. Ал ұлттың болашағын ойлаған Ө.Бөкейхан, Х.Досмұхамедұлы, А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы сынды ғалымдар бұл ұстанымға үзілді-кесілді қарсы шығады. Х.Досмұхамедұлы «Жат сөздерді қолданғанда, тілімізге ылайықтап алу керек. Жат сөздерді өзгертпей, бұлжытпай алатын жер дүниеде тіл жоқ деп айтса да болады... Жат сөздерді өзгертпестен алып, бастапқы жат қалыбымен тілге сіңіреміз дегендік – шатасқандық. Бұ жолда жүрген адамдар тілімізге орасан зиян келтіреді», – десе, А.Байтұрсынұлы «Сәбитке жауап» деген мақаласында: «Жат сөздерді басқалар, мәселен, орыстар өз тілінің заңына үйлестіріп алғанда, солай алуға біздің де қақымыз бар», – дейді (Байтұрсынұлы, 1928).

XX ғасырдың 20-жылдарда орыс тілінен енген сөздерді (жат сөздерді) қабылдап, тұрақтандыруда төмендегі ұстанымдар негізге алынған:

- орыс тілінен енген сөздерді жазуда сол уақытқа дейін тілімізде араб-парсы және бұрынырақта орыс тілінен енген сөздерді үлгіге алынған.

- сөздердің өн бойында сингармонизм заңдылықтары сақталған. Сол себепті *комиссариат* – *кемесерет*, *тема* – *теме*, *курсант* – *күрсент*, *губерния* – *гүбірне*, *конференция* – *кәнперенсе*, *лекция* – *лексіе* түріне ауысқан.

- бастапқы буындары езулік, соңғы буыны езулік болып келген сөздерде (екпін түспесе) еріндік бастапқы буындарға ауысқан не мүлде жойылып, езулікке айналдырылған: *автор* – *аптыр*, *срок* – *сұрык* т.б.

- орыс тіліндегі **ф** орнына **п**; **г** орнына **ж**; **h**, **х** орнына жуан сөздерде **к**; жіңішке сөздерде **к**, **ц** орнына **с**, **в** орнына **у**; **щ** орнына **ш** қолданылған. Мыс: *физика* – *пійзійке*, *география* – *жағырапа*, *химия* – *кійміе*, *техник* – *теқнійк*, *станция* – *станса*, *Москва* – *Мәскеу* т.б.

- сөздің соңындағы **а** дыбысы түсіп қалған: *аптека* – *аптек*, *фабрика* – *набірік*, *награда* – *награт*. Жер атауларындағы соңғы **а** дыбысы үндесіміне қарай **ы**, **і** болып өзгерген: *Европа* – *Жаурыпы*, *Африка* – *Әпірікі*, *Азия* – *Әзіе* т.б.

- орысшада **тр**-ға біткен сөздерде **т** мен **р** арасына **ы**, **і** дыбыстары кіргізілген: *тыйатыр*, *метір* т.б.

- орыс тіліндегі **-тор**-ға біткен сөздерде ол **-тыр/-тір**, **-тұр/-түр** болып өзгерген: *тырақтыр*, *доқтұр*, *кәректір* т.б.

- **ка**-ға біткен орыс сөздерінің соңы көбінесе **-ке** түріне ауысқан: *справка* – *ыспырабке*, *музыка* – *мүузійке*, *техника* – *теқнійке* т.с.с.

- орыс тіліндегі **-ок** қосымшасы қазақ тілінде **ке**-ге өзгерген: *участок* – *ұушаске*, *список* – *іспеске* т.б.

- орысшада аяғы **-ция**-мен тынған сөздерде оның орнына **-са/-се** жазылған: *милиция* – *мелетсе*, *станция* – *станса* т.б.

XX ғасырдың басында сөздік түзушілер аударуға көнбеген сөздерді қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіріп алып отырған. Мысалы: *зауыт* – *завод*, *капыйтал* – *капитал*, *кійміе* – *химия*, *кассы* – *касса*, *дйідәктійке* – *дидактика*, *натарыс* – *нотариус*, *газ* – *газ*, *азотная кислота* – *азот қышқылы*, *бром* – *бұром*, *аммоний* – *әмөн*, *бром* – *бұром*, *бактерия* – *бактеріе*, *барий* – *барый* т.б.

1924 жылы Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының I съезінде термин мәселесін арнайы сөз еткен Елдес Омаров қазақ тілінде сөздің соңында **б**, **г**, **ғ**, **д** дыбыстары келмейтінін ескерте келіп, осы заңдылықты шет тілінен енген сөздер үшін де ұстану керектігін айтады (Омаров, 1925).

Осы ұстаным сөздіктерде де басшылыққа алынған:

Актив – әктіп

Анод – анот

Биллиард – біліярт

Велосипед – белесепет

Завод – зауыт

Заводоуправление – зауыт басқармасы

Залог – залок, аманат (кепіл)

Залоговой акт – залок әктісі

Залогодатель – залок салушы

Залогодержатель – залок алушы

Изумруд – зүмірет

Йод – йот

Микроб – мекроп

Устав – ұстап

Ухаб – оқап

Штатив – ыштатып (үш аяқ)

1924 жылғы сиез қазақ тілінің дыбыстарын дауысты, дауыссыз деп екі бөліп алып, дауыссыз дыбыстарды өз ішінен бес бөліп жіктеген: **р, л, у, й** – *жарты дауысты*; **ң, м, н** – *ұяң*; **б, п, т, с, ш, қ, к** – *қатаң*; **ж** мен **з** – *ымыралы*, **д, ғ, г** – *ымырасыз* атанған. Съезд қазақ тіліндегі дыбыстарды жіктегенде жалғау, жұрнақтардың ауанына қарай топтастырып, жалғау-жұрнақтардың ешқайсысымен үйлеспейтін үш дыбысты (**г, ғ, д**) *ымырасыз* деп атап (**б** дыбысы көпке дейін зерттеушілер арасында талас тудырған) өз алдына бөлек шығарған. Осылайша жіктеу А.Байтұрсынұлының 1927 жылы жарық көрген «Тіл – құралдарында» да сақталған (Байтұрсынұлы, 1927).

Бүгінде профессор Ә.Жүнісбектің еңбектерінде қазақ тіліндегі төл ұяң дауыссыздар (**б, г, ғ, д, з, ж**) тоғысыңқы және жуысыңқы дыбыстар болып жіктеледі, яғни **б** дыбысы ерін тоғысымы, **д** тіл ұшы тоғысымы, **г** тіл ортасы тоғысымы, **ғ** тілшік тоғысымы арқылы, **з** тіл ұшы жинақы жуысымы, **ж** дыбысы жайылыңқы жуысымы арқылы жасалатыны жан-жақты дәлелденген (Жүнісбек, 2002, 35) Екінші сөзбен айтқанда, ғалым еңбектерінде **б, г, ғ, д** дыбыстарының не себепті ымырасыз болатыны жасалу жолдарына қарай сипатталған. Екі кезеңнің ғалымдары **б, г, ғ, д** дыбыстарын топтастыруда екі түрлі қырынан (XX ғасырдың басындағы ғалымдар қосымша жалғануына қарай, Ә.Жүнісбек жасалу жолына қарай) жіктегенмен, аталған дыбыстардың ерекшелігін нақ басып көрсетіп, жеке топтастырған.

Яғни қазақ тілінде сөз **б, г, ғ, д** дыбыстарына бітпейді.

Шет тілден енген сөздерде сөздің соңында келген **б, г, ғ, д** дыбыстары келетін сөз көп. Қазақ тілінің жиілік сөздігіне сүйсенсек:

Б

аб дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

араб/зт 854

архесиллаб /зт 1

мазһаб/зт 11

масштаб/зт 165

хиджаб/зт 17

штаб/зт 113

об дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

гардероб/зт 8

гидрофоб/зт 2

микроб/зт 34

уб дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

автоклуб/зт 9

аэроклуб/зт 6

бизнес-клуб/зт 4

интернет-клуб /зт 1

клуб/зт 531

куб/зт 49

мотоклуб/зт 1

спорт-клуб/зт 3

фитнесклуб/зт 2

ерб дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: герб/зт 25

омб дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: ромб/зт 9

умб дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: румб/зт 11

Г

аг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

аншлаг /зт 3

архипелаг /зт 10

детритофаг/зт 1

рейхстаг /зт 13

рычаг /зт 5

анг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

бумеранг/зт 2

ранг /зт 1

фланг/зт 5

енг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: сленг/зт 26

онг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

гонг/зт 7

дифтонг/зт 3

полидифтонг/зт 1

ерг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: айсберг/зт 26

орг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: комсорг/зт 1

унг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: лозунг/зт 1

ург дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

драматург/зт 91

жазушы-драматург/зт 7

кардиохирург/зт 2

кинодраматург /зт 1

металлург/зт 9

нейрохирург/зт 1

хирург/зт 22

фаг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

ксилофаг /зт 3

макрофаг /зт 1

олигофаг /зт 3

сапрофаг /зт 1

саркофаг /зт 2

энтомофаг/зт 1

бактериофаг/зт 4

яг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: варяг/зт 2

инг дыбыстар тіркесіміне біткен сөздер:

автопаркинг/зт 3

агрохолдинг/зт 1

аутбридинг/зт 8

аутсорсинг/зт 30

банкинг/зт 1

бизнес-рейтинг/зт 1

бизнес-тренинг/зт 27

боулинг/зт 1

брифинг/зт 79

викинг/зт 1

демпинг/зт 10

допинг/зт 3

импритинг/зт 1

инбридинг/зт 7

инжиниринг/зт 16

карлинг/зт 1

картинг/зт 2

кастинг/зт 8

кикбоксинг/зт 7

кинг/зт 13

клиринг/зт 12

консалтинг/зт 46

контроллинг/зт 5

лизинг/зт 5

маркетинг/зт 134

митинг/зт 227

мониторинг/зт 269

пейджинг/зт 3

порцинг/зт 1

рейтинг/зт 643

роуминг/зт 3

ринг/зт 31

семинар-тренинг/зт 6

серфинг/зт 1

скрининг/зт 4

смокинг/зт 1

спарринг/зт 1

стайлинг/зт 1

стерлинг/зт 12

тренинг/зт 97

фандрайзинг/зт 3

франчайзинг/зт 33

холдинг/зт 114

хостинг/зт 2

ог дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

ағартушы-педагог/зт 1

акушер-гинеколог/зт 3

аналог/зт 21

антрополог/зт 7

археолог/зт 86

астролог/зт 3

бактериолог/зт 1

барлаушы-геолог/зт 1

тілші-когнитолог/зт 1

тілші-терминолог/зт 2

физиолог/зт 3

филолог/зт 40

фитопатолог/зт 1

бейнеблог/зт 4

биолог/зт 4

блог/зт 57

бульдог/зт 1

гендеролог/зт 7

геолог/зт 56

герцог/зт 177

гидролог/зт 1

гинеколог/зт 5

гляциолог/зт 1

ғалым-антрополог/зт 2

ғалым-археолог/зт 1

ғалым-педагог/зт 3

ғалым-теолог/зт 2

ғалым-терминолог/зт 1

ғалым-физиолог/зт 1

ғалым-филолог/зт 2

дәрігер-кардиолог/зт 1

дәрігер-нефролог/зт 2

демагог/зт 2

дефектолог/зт 2

диалектолог/зт 1

диалог/зт 928

драма-диалог/зт 1

зоолог/зт 3

идеолог/зт 29

инженер-геолог/зт 4

инженер-педагог/зт 2

инженер-технолог/зт 1

кардиоревматолог/зт 4

каталог/зт 57

конспиролог/зт 3

косметолог/зт 5

маркетолог/зт 9

метеоролог/зт 6

минеролог/зт 4

мифолог/зт 2

нейрофизиолог/зт 1

офтальмолог/зт 2

палеоантрополог/зт 1

нарколог/зт 6

палеонтолог/зт 1

паремиолог/зт 1

педагог/зт 440

педагог-психолог/зт 5

пролог/зт 11

рентгенолог/зт 1

роман-диалог/зт 4

сейсмолог/зт 5

синолог/зт 1

социолог/зт 5

сурдопедагог/зт 1

тәрбиеші-педагог/зт 211

теолог/зт 8

технолог/зт 3

түрколог/зт 16

сноуборд/зт 3

унд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

карборунд/зт 1 секунд/зт 153

эколог/зт 24
эмбриолог/зт 1
эпидемиолог/зт 4
эпилонг/зт 10
этимолог/зт 8
этнолог/зт 6

Д

ад дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

бал-маскарад/зт 2
жад/зт 224
жиһад/зт 10
зүмрад/зт 2
лад/зт 4
лимонад/зт 35
мармелад/зт 4
фламанд/зт 1
флэш-жад/зт 2
рафинад/зт 1
шад/зт 13
шоколад/зт 198

айд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: слайд/зт 98

ард дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

авангард/зт 14
гепард/зт 4
электркард/зт 1
ед дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: швед/зт 49
ейд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: рейд/зт 13
ейд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:
нуклеопротеид/зт 4
протеид/зт 3
хромопро-теид/зт 1
енд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:
бренд /зт 10
дивиденд /зт 31
стенд/зт 13
тренд/зт 20
фотостенд/зт 1
онд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:
алюкобонд/зт 1
генофонд/зт 8
евробонд/зт 1
орд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:
аккорд/зт 3
билборд/зт 2
корд/зт 2
рекорд/зт 70
сканворд/зт 1
скейтборд/зт 8
карбид/зт 2
мүрид/зт 15
нитрид/зт 9
нуклеозид/зт 2
нуклеотид/зт 45
озонид/зт 4
оксид/зт 476
оксогалогенид/зт 1

оксохлорид/зт 5
пестицид/зт 11
пластид/зт 12

фуд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: фаст-фуд/зт 2

юд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: фотоэюд/зт 1

ярд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: бильярд/зт 3

ард дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: стюард/зт 38

яд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: заряд/зт 230
наряд/зт 516

вод дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: завод/зт 27

ряд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:
авиаотряд/зт 1 отряд/зт 59 разряд/зт 39
снаряд/зт 59

езд дыбыс тіркесіміне біткен сөздер: подъезд/зт 15
съезд/зт 344 уезд/зт 106

ид дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

альдегид/зт 24
антимонид/зт 2
арсенид/зт 4
бактерицид/зт 2
бромид/зт 19
галогенид/зт 8
геноцид/зт 21
гербицид/зт 6
гибрид/зт 16
гид/зт 2
гидрид/зт 19
гидроксид/зт 206
гидроксохлорид/зт 3
гидропероксид/зт 1
гидрохлорид/зт 1
гипохлорид/зт 7
глюкозид/зт 1
дигидроксохлорид/зт 1
диоксид/зт 25
дипептид/зт 2
дихлорангидрид/зт 1
жадид/зт 1
индивид/зт 2
инсектицид/зт 3
ихтиопсид/зт 1
капсид/зт 2
карбамид/зт 18
взвод/зт 28
дресс-код/зт 2
еурокод/зт 48
диод/зт 3
йод/зт 72
катод/зт 70
код/зт 186
комод/зт 1
метод/зт 13
штрих-код/зт 1

полигибрид/зт 1
 силицид/зт 3
 суицид/зт 22
 сульфохлорид/зт 9
 супероксид/зт 6
 фенол-формальдегид/зт 2
 фитонцид/зт 1
 формальдегид/зт 1
 формамид/зт 2
 фосфид/зт 3
 фунгицид/зт 3
 хлорид/зт 191
 цианид/зт 5
 шахид/зт 7
 зоксид/зт 2
 эпоксид/зт 1

од дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

анод/зт 35
 антикатод/зт 1
 антипод/зт 1
 белгі-код/зт 27
 бутерброд/зт 6

экскурсовод/зт 7
 электрод/зт 81
 эпизод/зт 53

оид дыбыс тіркесіміне біткен сөздер:

астероид/зт 9
 гаплоид/зт 11
 геоид/зт 2
 гранитоид/зт 1
 диплоид/зт 2
 дифтонгоид/зт 1
 кардиоид/зт 1
 каротиноид/зт 1
 кератиноид/зт 4
 коллоид/зт 12
 коракоид/зт 1
 кристаллоид/зт 4
 моңғолоид/зт 2
 органоид/зт 12
 парасфеноид/зт 3
 ризоид/зт 1
 сфероид/зт 5
 таблоид/зт 1
 цистицеркоид/зт 3
 экспрессоид/зт 2

Бұлардың ішінде **аб** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **об** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **уб** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **аг** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **орг** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **ург** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **фаг** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **яг** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **ог** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **ад** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **айд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **ард** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **ед** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **ейд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **eid** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **фуд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **юд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **ярд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **ард** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **яд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **ряд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **ид** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **од** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **оид** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер; **орд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздердегі **б, г, д** дыбыстарының орнына **п, к, т** дыбыстарын жазу керектігі талас тудырмайды.

Қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына сәйкес бұл сөздердің соңындағы (әсіресе сөз бітеу буынға аяқталғанда) ұяң дауыссыздың орнына қатаң дауыссыз жазылуы тиіс. Араб тілінен енген *кітап* сөзі түпнұсқада *б* дыбысына біткенмен, қазақ тілінің заңдылығына сәйкес сөз соңы қатаң дыбысқа алмастырылды. XX ғасырдың басында *завод* сөзі *зауыт* түрінде таңбаланған. Бұл дәстүр қазіргі кезде де сақталып келеді.

Қазақ тілінде дыбыс тіркесімінің өзіндік заңдылықтары бар. Соған сәйкес сөздің соңында екі қатаң дауыссыз қатар келе алмайды, қатаң дауыссыздан кейін үнді не ұяң дауыссыз келе алмайды. Ал үнді дауыссыздан соң қатаң келе алады (*қант, женит, кент, серт* т.с.с.). Мұндай тіркестерді Қ.Кемеңгерұлы «дауыссыз дифтонг» деп атаған еді. Сондықтан **енд, онд, унд** дыбыс тіркесімдеріне біткен сөздерді де *ент, ант, ұнт* түрінде жазуға болады.

Шет тілден енген, **енг, инг, онг** дыбыс тіркесімдеріне біткен сөздердің соңындағы **нг** дыбысының орнына қазақ тіліндегі **ң** дыбысын таңбалауға болады. *Сленг, дифтонг, паркинг, холдинг, банкинг, рейтинг, тренинг, боулинг, брифинг, маркетинг, мониторинг* т.с.с. сөздер орыс тілінен енгендіктен, **нг** түрінде таңбаланған, ал түпнұсқадағы айтылымы (транскрипциясы) **ң** дыбысымен беріледі. Ендеше, аралық тілдің ықпалынсыз қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкестендіруге әбден болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде термин (пән сөзі) мәселесі турасында баяндама Е.Омаров: «Қазақ тіліне жат сөздерді кіргізгенде, оның жат дыбыстарын бұзбай кіргізуге болмайды; жат дыбысқа жалпы бұқараның тілі келмейді де ішінде жат дыбыс бар жат сөз жалпыға жат болып қала береді; сөйте келе қазақша әдебиет тілі бұқараның тілінен мүлде басқаланып, қат танитұн бұқара біздің жазған сөзімізге түсінбейтін болады. Ол болмай, ойда жоқ бір керемет себептер болып, бұқара оқығандардан қалыспай, жат сөздерді жат дыбыстармен бұлжытпай айта алатұн болып кетсе, қазақтың тілі бұзылады. Мұның қайсысы болғанда да жақсы болмайды» (Омаров, 1925), – деген еді.

Тіл тазалығына мән бермейтін немқұрайдылықтан, тілін білмегеніне арланбайтын намыссыздықтан сақтанудың, олардың алдын алудың бірден-бір жолы – ұлттық рухты ояу, ұлттық кодты сақтау. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтқандай, «Қазақ тарихында қазақ ұялатын ештеңе жоқ... Әр халықтың тарихында есімі мәңгі өшпестей ел жадында сақталатын тарихи тұлғалар болады». Сондай тұлғаларымызды үлгі етіп, ұлттық рухты ояту қажет. Қазақтың терең тарихын білген ұрпақ ешқашан тіліне селқос қарамайды, ұлт мүддесі жолында аянбай еңбек еткен қазақ тарихындағы тарихи тұлғаларды мақтан етіп, өз елінің патриоты болады. Тарихтан тағылым ала отырып, болашағының жарқын болуы үшін де өз үлесін қосуға тырысады. Елбасымыздың «Тарихты жеңіл-желпі аңыз сөздердің жиынтығы деп қарайтын адамдар шынында да тарихтан тағылым ала алмайды. Өткенге қарап, ертеңіңді түзе!» деген сөздерін әрдайым жадымызда ұстауымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жолдыбаев Молдағали (1926, 12 тамыз) Қазақ тілін байытамыз // Еңбекші қазақ.
2. Байтұрсынұлы Ақымет (1928, 26 қаңтар) Сәбитке жауап // Еңбекші қазақ.
3. Омаров Елдес (1925) Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. – Орынбор.
4. Байтұрсынұлы Ақымет (1927) Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана, 2017. – 751 б.
5. Жүнісбек Әлімхан (2002) Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 783 б.

ESKİ TÜRKÇE – KAZAKÇA SÖZ VARLIĞINA İLİŞKİN KISA NOTLAR

Mehmet ÖLMEZ – Emin OBA*

Abstract:

Vocabulary of Kazak language shows that how colorful and rich about nomadic life. Kazakh language is rich from Turkic vocabulary side. We can find a rich vocabulary in Kazakh from Old Uighur, from Old Kipchak and Chaghatai languages. Till today even some of famous dictionaries missed important part of Kazakh vocabulary (for example Clauson). There is new a study whic examines whole Kazakh vocabulary according to its Turkic vocabulary. Here we mention just some words about the topic from the entry “a”.

Keywords: *Kazakh language, vocabulary, Old Uighur, Old Kipchak, Chaghatai.*

Özet:

Kazakçanın sözvarlığı bize göçebe hayatının ne kadar renkli ve zengin olduğunu göstermektedir. Kazakça, Türk dili açısından zengin bir sözvarlığına sahiptir. Kazakçada Eski Uygurca, Eski Kıpçakça ve Çağataycadan çok sayıda kelime buluruz. Bugüne kadar bazı meşhur sözlükler dahi bu kelimeleri gözden kaçırmışlardır (mesela Clauson). Yeni bir çalışmada Kazakçanın bütün sözvarlığı Türk dili açısından ele alınmaktadır. Burada söz konusu çalışmanın “a” harfinden bazı örneklerle yer veriyoruz.

Anahtar kelimeler: *Kazakça, sözvarlığı, Eski Uygurca, Eski Kıpçakça, Çağatayca.*

Her Türk dili gibi Kazakçanın asıl sözvarlığını, Kazakça sözlüğü oluşturan kelime kadrosu esas olarak Türkçe (Turkic) olup türemiş sözcüklerin büyük çoğunluğu da Türkçe kökenlidir. Komşu dillerden veya öteki dillerden alınma kelimeler ise ikinci sıradadır. Alınma kelimeler arasında her şeyden evvel Arapça ve Farsçaya ait kelimeleri, az sayıda da olsa Çince, Soğudca gibi eski döneme ait kültür kelimelerini saymak gerekir. Geçmişte Moğolca, son iki yüz yıllık özellikle de son yüz yıllık dönemde Rusça Kazakçayı önemli ölçüde etkilemiştir. Buna göre Kazakçanın sözvarlığı önemli ölçüde Eski Uygurca, Dīvānu Luğātī't-Türk ve Kutadgu Bilig ile örtüşür. Bir taraftan da bu döneme ait olmayan, ilk defa olarak Eski Kıpçakça metinlerde görülen Türkçe ve Moğolca kelimeler de bugün Kazakçada kullanılmaya devam eder. Ses ve imla yapısı açısından Kıpçak dillerine değil de Çağataycaya ait olan kelimeler de az değildir. Göçebe hayat tarzına, bozkır hayatına ve hayvancılığa, devencilik terimlerinden sürü hayvancılığına uzanan çok geniş bir kullanım alanına ait, zengin, renkli bir sözvarlığı da Kazakçanın özgün yönlerindedir.

Bu sözlerimizi bir kaç örnekle daha somut hale getirebiliriz:

ET, OT, Çağ. odğuç “ateşin alevi” DLT I: 95, I: 177, (EDPT: 47a; DTS: 362b) ⇒ Kzk. otkıs “ateş, ateşin kızılıığı” (otkıskaş “maşa”);

ET, OT, Çağ. oduğ “uyanık” Uyg. (TT VIII: E25), DLT I: 63, KB: 408, 452, Kıp. (CC oyov: 155/21; GT oyağ: 265/12; İM oyağ: 378a/2), Çağ. (BVt oyağ/oyağ: 411/4; EDPT: 47a; DTS: 362b) ⇒ Kzk. oyav “uyanık, ayık”

ET tizme “şalvarın uçurluğu, torbanın bağı ve buna benzer nesnelere” DLT I: 433, (EDPT: 576b; DTS: 565a) ⇒ Kzk. tizbe “çadırın iskeletlerini birbirine bağlamaya yarayan ip, bağ”

Yukarıdaki örneklerden tarihî dönemlere ait odğuç, oduğ, tizme tam da Kazakçanın ses gelişimine uygun olarak otkıs, oyav, tizbe şeklinde bugün kullanılmaya devam etmektedir.

Eski Kıpçakçadan, Eski Türkçeden bugüne uzanan Moğolca, Soğudca kelimeler için şu iki örneği anmak yeterlidir:

Eski Kıpçakça tovlğa “miğfer, tolga” Kıp. (CC: 100/9; Grønbech, 1942: 250) ⇒ Kzk. duvlğa “miğfer, tolga” (= Mo. duğulğa Lessing 271b).

Eski Türkçe (Uyg., DLT, KB) Eski Kıpçakça, Çağ. uçmak “cennet” (EDPT: 27b; DTS: 604a) ⇒ Kzk. uşpağ “cennet, uçmak” (< Soğudca ’wştm’x Gharib § 2008, s. 79a).

Yine kökeni uzun tartışmalara yol açan, kimi kaynaklarda Farsça (M. Räsänen), kim kaynaklarda ise Çince (A. von Gabain) olduğu iddia edilen, Anadolu ağızlarından Farsçaya, Azerbaycan Türkçesi ile Kırgızcadan Özbekçeye kadar uzanan lök Kazakçada da görülür: lök Kıpçakça (Kİ “asil, iyi cins deve”; BM “iyi cins deve”), Çağ. “erkek deve; “asil, iyi cins deve”, Kırg. “tek hörgüçlü erkek deve”, Özb. “lider deve”, Az.T. “deve yavrusu”, Anadolu Ağızları lök “1. Erkek deve. 2. İğdiş edilmiş deve. 3. Kızgın, azgın deve. 4. Tek hörgüçlü damızlık, tüysüz erkek deve. 5. Çökmüş, oturmuş deve. 6. Dişi deve. 7. Doğurması yakın keçi. 8. Gebe hayvan” (Derleme Sözlüğü, IX, L-R, s. 3089), EAT – Osm. lök “tek hörgüçlü deve” (Tarama Sözlüğü, 2791).

Kazakçanın sözvarlığını, özellikle Türkçe (Turkic) tabanlı sözvarlığını ortaya koymak amacıyla 8-13. yüzyıl Türkçesinin sözvarlığı baştan sona bugünkü Kazakça ile karşılaştırıldı. Bu karşılaştırma esnasında

Eski Kıpçaqça ve bir ölçüde Çağatayca da göz önünde bulunduruldu. Hem çalışmayı hem de Kazakçanın Eski Türkçe sözcük varlığını gözler önüne sermek amacıyla aşağıda a ile başlayan kelimelerden seçmeler sunuyoruz: 15

açığ “acı, ekşi” Uyg. (U III: 1335; TT I: 180), DLT I: 63, KB: 616, 853, Kıp. (CC açı: 74/11; DM açı: 4b/4; TZ açı: 13a/11; İM açı: 93b/5; TA açı: 29a/7; Kİ açı: 9), Çağ. (Seng.: 32v/5; LD: 766; SD: 709; EDPT: 21b; DTS: 4b; ESTY I: 89-90) ⇒ Kzk. aşı “acı, acımsı, ekşi, kırmızı aşı kırmızı ekşi”

açuk “açık” Uyg. (U III: 35), DLT I: 64, KB: 500, Muh. açık: 188, Kıp. (İN: 29a/6; GT: 185/13; İM: 190b/1; Kİ: 8; MG: 39b/4; MS: 26a/6), Çağ. (Seng.: 32v/2; ŞHD açık: 184a/7; LD: 2244; EDPT: 22b; DTS: 6b) ⇒ Kzk. aşıq “açık, aşıq jüzdü açık yüzlü, beyazımsı yüz”

adağ “ayak” Uyg. (TT I: 199; U II: 242), DLT I adağ/ayak: 84, KB: 374, AH: 455, Muh. ayak: 142, Kıp. (Kİ adağ/azak: 9; CC ayak: 96/18; DM ayak: 13b/6, GT ayak: 327/13, İM ayak: 87b/1; KF ayak: 10a/3; MG ayak: 8a/4; MS ayak: 10a/6; TA ayak: 22b/2; TZ ayak: 16b/9; KK ayak: 69a/1), Çağ. (Seng. ayak/ayak: 57v/7; BVt ayak: 466/7; FK ayak/ayak: 206/1, 436/5; İD ayak/ayak: 333/5, 77/3; LM: ayak: 3332; MKb ayak: 40a/1; MN ayak/ayak: 13a/7, 73a/9; TEH ayak/ayak: T697a/24; SS ayak/ayak: 97, 541; Bab. ayak/ayak: 242a/13, 232a/8; LD: 1630; SD ayak/azak: 572; ŞHD ayak: 7b/3; Pav.C. 90 ayak “son, bitiş”;

EDPT: 45a; DTS: 14a; ESTY I: 103-104; UW: 45) ⇒ Kzk. ayak1 “ayak; son”, ayak atta- “ayak basmak”

aqça “akçe, para” Kıp. (BM: 8; CC: 80/10; İM: 248a/2; Kİ: 17; MG: 84a/7; TZ aqça/aqşa: 41a/12; KK aqça: 28b/8), Çağ. (Pav.C. 25; DTS: 48a; ESTY I: 125) ⇒ Kzk. akşa “akçe, para”

aqı “cömertlik, eli açıklık” Uyg. (TT VI: 4; AY: 412/11), DLT I: 90, KB: 43, 55, AH: 231, Kıp. (TA aqı: 27b/6; Kİ ağı: 17; EDPT: 78b; DTS: 48b; TMEN II: 435) ⇒ Kzk. aqı “cömertlik, eli açıklık; sorumluluk sahibi, yükümlülük; bedel, değer”

aqrın “yavaş, yavaşça” Uyg. aqruru (U II: 242; U III: 7217), DLT III aqrı/aqrın: 361, KB, aqrı: 769, 1556, Muh. aqrı: 80, Kıp. (TZ aqrın: 90b/7; EDPT: 91a; DTS: 49b) ⇒ Kzk. aqrın “yavaş, yavaşça”

alaçu, alaçuq “göçebelerin kullandığı ev, çadır, tente” Uyg. (U III alaçu: 62), DLT I alaçu: 136, Kıp. (İH alacı: 6; CC alaçuq: 79/14), Çağ. (Seng. alaçuq: 49r/1; FK alaçuğ: 179/5; TEH alaçuğ: M783b/26; Pav.C. alaçuq: 29) (EDPT: 129b; DTS: 33a; ESTY I alaçuq/alaçuq: 130-131) ⇒ Kzk. alaşık “göçebelerin kullandığı ev, çadır”

añız “hububatın biçildikten sonra tarlada kalan köke yakın sapları, anız” DLT I: 94, Çağ. (Seng.: 52r/7; EDPT: 191b; DTS: 47a) ⇒ Kzk. añız “hububatın biçildikten sonra tarlada kalan köke yakın sapları, anız”

arğu “uçurum, iki dağın arası” Uyg. (Man I: 2625), DLT I: 127, (EDPT: 215b; DTS: 51a) ⇒ Kzk. arğı “dağın yamacı, iki dağın arası”

arığ1 “temiz, saf, pak” Uyg. (TT II: 2; TT III: 164; TT V: 22), DLT I: 63, I: 230, KB: 831, 847, Muh. arıq: 61, AH arıq/arıq: 111, Kıp. (CC arı/arov: 139/8, 123/10; GT arı: 51/3; İM arı/arıq: 118a/1, 116a/7; Kİ arı/arıq: 10; MG arı: 84a/5; MS arı: 8a/5; İN arı/arı: 70b/8, 70a/9; KH arı: 5/9, 9/1; TZ arı: 23b/7; KFT arı: 330b/17), Çağ. (Seng. arı/arıq: 37v/12; FK arı/arıq: 626/6, 256/5; MKb arıq: 37b/13; TEH arıq: M785b/15; SS arıq/arıq: 4598; SD arıq: 29, 58; ŞHD arıq: 171a/4; LD arıq: 13; Pav.C. arıq: 16; EDPT: 213b; DTS: 51b; ESTY I: 184) ⇒ Kzk. aruv “temiz, saf, pak, güzel”

arıq2 “epeyce, çokça, bütünü” DLT I: 241, II 328, III 41, (DTS: 51b) ⇒ Kzk. arı “epeyce, çokça, tamamı, bütünü”

arsal “kumral, konural” DLT I arsal/arsıl: 105, (EDPT: 238a; DTS: 55a) ⇒ Kzk. arsal “kumral, kahverengi, konural”

art-2 “yüklemek” Uyg. (EDPT: 201b art-1) ⇒ Kzk. art-2 “yüklemek, yük bindirmek; birisini görevlendirmek”

aruq “arık, zayıf, cılız, bitkin, yorgun” Uyg. (Hüen: 1914; U III: 8016), DLT I arıq/aruq: 66, Muh. arıq: 143, 152, Kıp. (CC arıq: 77/7, 115/23; GT: arıq/aruq: 20/6; TZ arıq: 37b/12; Kİ aruq: 11; İM aruq: 368b/5; TA aruq: 29b/6), Çağ. (Seng. arıq ~ arıq: 37v/17; EDPT: 214a; DTS: 52b) ⇒ Kzk. arıq “zayıf, cılız, ince, sıska, bitkin”

arva-, arba- “büyülemek, efsunlamak” Uyg. (AY arva-: 475/9; USp arba-(la-): 262), DLT I: 283, Çağ. (Pav.C. arba-: 11; EDPT: 199a; DTS: 58b; ESTY I: 168-169) ⇒ Kzk. arba- “büyülemek, efsunlamak”

arvışlıq “sihirli, büyü” Uyg. (U II: 604; DTS: 58b) ⇒ Kzk. arbaslı “sihirli, büyü”

aşaq “aş, yemek” Uyg. (TT VIII: I2; EDPT: 259a) ⇒ Kzk. asav “aş, yemek, yemeklik”

atan “kısırlaştırılmış deve” DLT I: 75, Muh.: 172, Kıp. (Kİ atın: 15; EDPT: 60a; DTS: 66a; ESTY I: 202) ⇒ Kzk. atan “kısırlaştırılmış deve”

atız “tarla arasına suyun geçmesi için yapılan set, ark” DLT I: 54, (EDPT: 73b; DTS: 67a) ⇒ Kzk. atız “tarla arasına suyun geçmesi için yapılan set, toprağı arklar oluştıracak şekilde parçalara ayırma”

ayağ “merhamet, esirgeme, koruma; değer, sayğı, hürmet” Uyg. (U II: 119; U II: 7718; TT I: 59; TT III: 75), DLT I: 271, KB: 5771, Muh. aya: 145, (EDPT: 270a; DTS: 26a) ⇒ Kzk. ayav “esirgeme, koruma; sayğı, hürmet”

ayman-, eyemen- “utanmak, çekinmek” Uyg. (U III ayman-: 3113), DLT I eyemen-: 270, KB eyemen-: 777, 5869, Kıp. (BV ayman-: 4a/13), Çağ. (LD ayman-/eyemen-: 145, 1214; BVt ayman-: 56/5; Pav.C. eyemen-: 135; DTS: 167a; ESTY I: 249-250) ⇒ Kzk. eyemen-, iymen- “utanmak, çekinmek; korkmak”

azuk “azık, gıda” Uyg. (Man III: 109; U III: 2936), DLT I: 66, KB: 1417, 3435, AH: 187, Muh.: 188, Kıp. (CC azıq: 140/1; BM azıq: 8/17; TZ azıq: 18a/1; GT azıq: 355/9; İM azıq: 339b/1), Çağ. (Seng. azuğ/azuk: 39r/14; TEH azuk: T706b/4; Bab. azuk: 194b/12; LD azuğ: 2718; Pav.C. azuk; EDPT: 283a; DTS: 73b; TMEN II: 475; ESTY I azık: 98) ⇒ Kzk. azık “azık, gıda, yiyecek”

Bu örneklerden tamamına yakını Eski Türkçeye göre Kazakçanın tabii fonetik değışimlerini gösterirken bir kısmı Çağatayca üzerinden Kazakçaya geçtikleri izlenimini verirler. ET -rv-, -lv- ünsüz çifti daha Eski Uygurcadan başlayarak farklılık gösterir ve Çağataycada -rb-, -lb- olarak kullanıma devam eder. Ancak aşağıdaki örnekte görüleceğı üzere kelimenin +lğ ekini almış şekli yine Kazakçaya özgü bir kullanımla +l ile görülür: arva-, arba- “büyülemek, efsunlamak” ⇒ Kzk. arba- “büyülemek, efsunlamak”; arvışlığ “sihirli, büyülu” ⇒ Kzk. arbaşı “sihirli, büyülu”

Çoğı Türk dilinde “yavaş” veya “yavaş yavaş” için birbirinden farklı kullanımlar varken, örneğın Türkçede yavaş, yavaş yavaş, Uygurcada āsta, āsta āsta [Far. āheste اهسته], Tuvacada oojum, oojum oojum [ooжум < Mo. āgucim TuwW 227a] sözü kullanılırken Kazakçada (ve başka az sayıdaki dilde) Eski Uygurca akuru, akurun sözününün devamı akırın kullanılır (UW NB II.1): akırın “yavaş, yavaşça” ⇒ Kzk. akırın “yavaş, yavaşça”

argu için Clauson günümüz Türk dillerinden örnek göstermez, oysa kelime Kazakçada görölmektedir: argu “uçurum, iki dağın arası” ⇒ Kzk. argı “dağın yamacı, iki dağın arası”

arig2 Clauson’a göre (tabii bir soru işaretiyle) bugün yalnızca Hakasça ve Tuvacada görülür. Oysa elimizdeki Kazakça örnek kelimenin Kazakçada da canlı ve kullanımda olduğunu göstermektedir (EDPT s. 214a): arig2 “epeyce, çokça, bütünü” (DLT) ⇒ Kzk. arı “epeyce, çokça, tamamı, bütünü”

Yine arsal, art-2, atan ve atız kelimeleri de seyrek görülen (Clauson’da atan için de günümüzden örnek yoktur) örneklerdendir.

Sonuç: Çalışmanın bütünü Kazakçanın Eski Türkçe sözcüklüğünü ayrıntısıyla ortaya koyacak, Ortak Türkçe sözlük çalışmalarına önemli bir katkıda bulunacaktır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

AH: Arat, R. R., 1951: Atebetü’l-Hakayık, TDK Yayınları, Ankara.

AratU I: Rachmati, G. R., 1930: Zur Heilkunde der Uiguren I, Berlin.

AratU II: Rachmati, G. R., 1932: Zur Heilkunde der Uiguren II, Berlin.

Bab.: Şen M., 1993: Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur, Bâburname Giriş-Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri)- Açıkalamalı Dizin, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul.

Bayniyazov, A., Bayniyazova, J., 2007: Türükşe-Kazakşa Sözdik, Almatı.

BM: Zajackowski A., 1958: Vocabularie arabe-Kiptchak de l’epoque de l’état Mamelouk. Bulğat al-muštāq fi luğat al-Türk wa’l-Qifžāk Le Noam, Prace Orientalistyczne, Zklad Orientalistykij Polskiej Akademii Nauk Warszawa, XXII + 14 + 28 levha.

BVt: Türkay, K., 2002: ‘Ali Şir Nevāyī: Bedāyiu’l-vasat (Üçüncü Divan), TDK yayınları, Ankara.

CC: Grønbech, K. 1942: Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhagen.

Çağ.: Çağatayca

Derleme: Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, I-XII, TDK, Ankara 1963-1982.

DLT: Dankoff, R. Kelly J., 1982-1985: Maħmūd al-Kāşyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luğāt at-Turk) I-III, Cambridge/MA.

DLT: Atalay B., Divanı Luğat-it Türk Tercümesi, TDK Yayınları, Ankara 2013 .

DM: Toparlı, R., 2003: Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-luğati’t-Türkiyye, TDK Yayınları, Ankara.

DS: Türkiye’de Halk Ağzlarından Derleme Sözlüğü, 2009: TDK Yayınları, Ankara.

DTS: Nadelyayev, V., M.- D. M. Nasilov – E. R. Tenişev – A. M. Şçerbak, 1969: Drevnetyurskiy slovar’, Leningrad.

- EDPT: Clouston, S. G., 1972: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Clarendon Press, Oxford.
- Eren, Hasan à TDES.
- ESTY I: Sevortyan E. V., 1974: Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov, Moskva.
- FK: Kaya, Ö., 1996: ‘Ali Şir Nevâyî: Fevâidü’l-kiber, TDK Yayınları, Ankara.
- Gharib, B., 1995: Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English), Tehran.
- GT: Karamanlıoğlu, A. F., 1989: Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi’t Türkî), TDK Yayınları, Ankara.
- İD: Özdarendeli, N., 2002: Ali Şir Nevâyî İlk Divan İncelme-Metin-Dizin, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne.
- İH: İzbudak, V., 1936: El - İdrak Haşiyesi, TDK Yayınları.
- İM: Toparlı R., 1992: İrşâdü’l-Müluk ve’s-Selâtin, TDK Yayınları, Ankara.
- İN: Delice, İ., 2003: Hulasa Okçuluk ve Atçılık. Kitâb fi-İlmi’n-Nüşşâb – Kitâb fi-Riyâzât’il-Hayl Kitâb fi’-İlmi’l-Musâbaka, Kitabevi yayınları İstanbul.
- Kazak Desturlı Medeniyetiniñ Entsiklopediyalık Sözdigi (red. Jalıkuş G.), 1997: Almatı.
- Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi, 15 cilt (red. Iskakov A.), 2011: Almatı.
- Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi (red. Kaliyev G., Hakısbekov O., Sarıbayev Ş., Uderbayev A.), 2005: Arıs baspası, Almatı.
- Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi (red. Januzakov T.), 2008: Dayk-press, Almatı.
- Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, 10 cilt (red. Iskakov A.), 1978-1986: Kazak SSR Gılım Baspası, Almatı.
- KB: Arat, R. R., 1979: Kutadgu Bilig III index (Yay.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), TKAE, İstanbul.
- KE: Ata A., 1997: Kısasü’l-Enbiya (Dizin), TDK Yayınları, Ankara.
- KF: Kuanışbayev, E., 2006: Kitâb Fi’l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- KFT: Agar, E., 1989: Kitâbu Fi’l-Fıkh Bi-Lisani’t-Türki (İnceleme-metin-Sözlük), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KH: Özgür, C., 2003: Kitâbü’l Hayl (Memlük Kıpçakçasıyla Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması), Çantay Yayınları, İstanbul.
- Kıp.: Kıpçakça
- Kİ: Caferoğlu A., 1931: Abû Hayyân Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk, Evkaf Matbbası, İstanbul.
- KK: Toparlı R., M. S. Çögenli, N. H. Yanık, 1999: El-Kavânînu’l-Küllîye Li-Zabti’l-Lügati’t-Türkiyye, TDK Yayınları, Ankara.
- Koç K., Bayniyazov, A., Başkapan V., 2003: Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara
- KTKES: Kazak Tiliniñ Kısaşa Etimologiyalık Sözdigi (red. Iskakov A.), 1966: Kazak SSR Gılım Baspası, Almatı.
- LÇT: Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhâri, Luğat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî, İstanbul 1298.
- LD: Karaağaç, G., 1997: Mevlânâ Lutfî Dîvanı, TDK Yayınları, Ankara.
- LM: Çelik, Ü., 1996: ‘Ali Şir Nevâyî, Leylî vü Mecnun, TDK Yayınları, Ankara.
- Man I: Le Coq, A. von, 1912: Türkische Manichaica aus Chotscho I. Berlin.
- Man II: Le Coq A. von, 1919: Türkische Manichaica aus Chotscho II. Berlin.
- Man III: Le Coq A. von, 1922: Türkische Manichaica aus Chotscho III. Nebst einem-christlichen Bruchstück aus Bulayıq. Berlin.
- MG: Uğurlu M., 1987: Münyetü’l-Guzât, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- MKb: Ölmez Z., 1993: Mahbûbu’l-kulûb, İnceleme-Metin-Sözlük, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- MS: Toparlı, R., 1987: Kitab-ı Mukaddime-i Ebu’l-Leys es-Semerkandi, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.
- Muh.: Battal, A., 1997: İbni-Mühennâ Lugati, TDK Yayınları, Ankara, 3. Baskı”
- Pav.C.: Corturteille, P., 1870: Dictionnaire Turk-Oriental.
- SD: Eraslan, K., 1999: Mevlânâ Sekkâki Dîvanı, TDK Yayınları, Ankara.
- Seng.: Clouston, S. G., 1960: Senglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan, E. J. Gibb Memorial Series, New Series, London.
- SS: Tural, G., 2015: Seb’a-yi Seyyâr (Yedi Gezegen) Giriş-Metin, TDK Yayınları, Ankara.

- ŞHD: Karasoy, Y., 1998: Şîbân Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), TDK Yayınları, Ankara.
- Tarama: TDK, 1963-1977: Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, I-VIII, TDK Ankara.
- TA: Toparlı, R., M. S. Çögenli, N. H. Yanık, 2000: Kitâb-ı Mecmu-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, TDK Yayınları, Ankara.
- TDES: Eren, H., 1999: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- TEH: Abik, A. D., 1993: Ali Şîr Nevâyî'nin Risâleleri, Tarîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Tarîh-i mülûk-i Acem, Münşeat: Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- TMEN: Doerfer, G., 1963-1975: Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band I-IV, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- TT I: Bang, W., A. von Gabain, 1929: Türkische Turfan-Texte I, Berlin.
- TT II: Bang, W., A. von Gabain, 1929: Türkische Turfan-Texte II: Berlin.
- TT III: Bang, W., A. von Gabain, 1930: Türkische Turfan-Texte III: Berlin.
- TT IV: Bang, W., A. von Gabain, 1930: Türkische Turfan-Texte IV: Berlin.
- TT IX: Gabain, A. von, W. Winter, 1958: Türkische Turfan-Texte IX, Berlin.
- TT V: Bang, W., A. von Gabain, 1931: Türkische Turfan-Texte V: Berlin.
- TT VI: Bang, W., G. Rachmati, A. von Gabain, 1934: Türkische Turfan-Texte, VI, Berlin.
- TT VII: Arat, R. R., 1937: Türkische Turfan-Texte, VII, Berlin.
- TT VIII: Gabain A., 1954: Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brâhmîschrift. Berlin.
- TT X: Gabain, A. von, T. Kowalski, 1959: Türkische Turfan-Texte X. Das Avadâna des Dâmons Ātavaka. Berlin.
- TZ: Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lugat'it-Türkiyye (çev: Besim Atalay), 1945: TDK Yayınları, Ankara.
- TwW: Ölmez, Mehmet, 2007: Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen - Tuvacanın Sözcükleri Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle, Wiesbaden.
- U I: Müller, F. W. K., 1908: Uigurica I, APAW, Berlin.
- U II: Müller, F. W. K., 1910: Uigurica II, APAW, Berlin.
- U III: Müller, F. W. K., 1920: Uigurica III, APAW, Berlin.
- U IV: Müller, F. W. K., 1931: Uigurica IV, SPAW, Berlin.
- USp: Radloff, W., 1928: Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von Sergey Malov herausgegeben. Leningrad.
- UW NB I.1: Röhrborn, K., 2010: Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, -Neubearbeitung- I. Verben. Band 1: ab- - äzüglä-, Stuttgart
- UW NB II.1: Röhrborn, K., 2015: Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, -Neubearbeitung- II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a - asvık, Stuttgart.
- Uyg.: Uygurca
- VEWT: Räsänen M., 1969: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen, Helsinki.

V СЕКЦИЯ.

ТҮРКІ ҚАУЫМЫ: ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ

TÜRKİYE VE AZERBAIJAN MÜZİĞİNDE ORTAK MAKAMLARIN KARŞILAŞTIRILMASI: RAST VE NİHAVENT ÖRNEĞİ

Öğr.Gör.Alpay ÜNSAL*

Özet:

Türk Dünyası'nda genel olarak orta ve kuzey Asya'da kendine özgü kullanılan pentatonik, güneye inildikçe de Makam müziğinin yaygın olarak kullanıldığı günümüzde de görülmektedir. Makam müziği Doğu Türkistan'dan başlayarak Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye, İran, Irak ve Balkanlar'a kadar Mugam, Megam, Makam, Makom, Şaşmakom, Destgah gibi adlarla Türk Dünyasında yaşamaktadır. Dil ve Kültür bakımından Türkiye ile en çok ortak özellikleri olan Azerbaycan'ın Güzel Sanatlar ve Müzik ile de ortak yönlerinin olması, Tarihi süreçte bu özellikler siyasi, coğrafi şartlar ve sınırlar nedeni ile bazı kendine özgü farklı gelişmeler göstermekle beraber, yapılan incelemelerde temel ortak unsurların hala korunduğunu görüyoruz. Bu çalışmada Azerbaycan'da ve Türkiye'de müziğe genel bir bakış, benzer makamlardan Rast ile Nihavent Makamı melodik ve dizi (lad) bakımından incelenerek ortak özellikleri, teorileri karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Müziği, Mugam Rast, Makam.

COMPARISON OF COMMON MAKAMAS IN TURKISH AND AZERBAIJANI MUSIC: RAST AND NİHAVENT EXAMPLE

Abstract:

The pentatonic used in the Turkish world in general in Central and north Asia is also seen as the common use of the Makam music as it is down south. Starting from East Turkistan, the Makam music lives in the Turkish world with names such as Mugam, Megam, Makam, Makom, Shashmakom, Destgah, Uzbekistan, Turkmenistan, Azerbaijan, Turkey, Iran, Iraq and the Balkans. Having the most common characteristics of Azerbaijan in terms of language and culture, and having common aspects with fine arts and music, these features in the historical process show some distinctive developments due to the political, geographical conditions and boundaries. Together, we see that fundamental common elements are still preserved in the investigations. In this study, an overview of the music in Azerbaijan and Turkey, the common characteristics and theories were compared with the Rast and Nihavent Authority melodic and series (LAD) from similar authorities.

Keywords: Azerbaijani music, Mugam Rast, Makam.

GİRİŞ

Müzik, tarihin derinliklerinde ilk çağda işaret dili olarak başlayıp insan hayatının her anı ile bütünleşerek; sevinç, acı, keder, düğün, bayram, eğlence, ibadet, aşk, sevgi, istek, arzu v.s. paylaştıkları ve dile getirdikleri canlı bir unsur olmuş, belirli evrelerden sonra sistematik hale getirilerek Bilim ve Sanat seviyesine ulaşmıştır.

“Müzik Fenni matematik ilimlerinden olup, makam, ağaze, şube ve terkibine surette icra olundukta zevk, lezzet kesb olunacağını beyan eden bu ilmi merufun adı aslında bir musigare adındaki bilinen eski bir alete nispet edilmiştir. Musigar ismi çok kullanıldığından arapça olan elif ve re harfi düşerek musigi kelimesi ortaya çıkmıştır. Bazı lügat erbabına göre musigar Çoban Neyi'ne, bazı erbabın ideasına göre de bütün enstrümanlara istinat edilmiştir.” (Haşim Bey, 1846:19)

Haşim Bey'in bu fikirleri ile mutabık kalarak, müzik ilminin matematik, fizik, astronomi, astroloji, psikoloji ve sosyolojinin yanında felsefe ile de yakından ilişkili olan müzik maddi dünyada bulunan bütün seslerin yansımasıdır.

Şark Müziği dediğimiz ve aynı zamanda Makam müziğinin kastedildiği bu janr, bir çok batı ve doğu bilim adamları tarafından yüzyıllar boyu incelenerek çeşitli teoriler ortaya atılmış ve nazariyatlar kitapları yazılmıştır. Bu konuda El-Kindi, Kubrettin Şirazi, Farabi, İbni Sina, Safiyyüddün Urmevi, Abdulkadir Meragi, Ruhulla Haligi, Ali Nagi Veziri, Üzeyir Hacıbeyov, Mehmet Salih İsmailov, Ramiz Zöhrabov, Rauf Yekta, Suphi Ezgi, Saadettin Arel, İsmail Hakkı Özkan, Ekrem Karadeniz, Yalçın Tura, Murat Bardakçı, birçok müzikologların araştırmaları olmuştur.

* Niğde Ömerhalisdemir Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, aunsal@ohu.edu.tr

SAFIYYÜDDÜN URMEVİ(1217-1294)

Ses sistemleri konusunda araştırmalar yaparak ses fiziğini oluşturmuş, 17 aralık tespit etmiştir. “Kitabül Edvar” adlı eseri Baron d’Erlanger tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. (Öztuna, 1990:251) Yüz otuz kadar bestesi olduğu söylense de bunlardan ancak “Nevruz” adında bir bestesi günümüze kadar gelmiştir. Kanun’a benzer tahta üzerine üçerli olarak iki eşik üzerine çekilmiş tellerden oluşan “Nüzhe” (Öztuna, 1990:153) ve yine Kanun’a benzer 32 telden oluşan, XVII. yy. ortalarında İstanbul’da 40 tane profesyonel çalıcısı olan “Mugni” adlarında iki çalgı aleti icad etmiştir. (Öztuna, 1990:61)

Eserleri

Risalatü’şŞereffiyafi’n-Nisabü’t-Telifiye: Bu kitabı 1252 yılında yazmış, tellerin titreşimi ve oranlarını inceleyerek ses fiziğinin temellerini atmıştır.

KitabülEdvar : Bu eserinde de önceki çalışmaları üzerine daha da derinleştirerek tellerin boylarına göre oranlamalar yaparak 17 aralık ses sistemini oluşturmuş ve makam tasnifleri yapmıştır.

ABDULKADİR MERAGİ

İcracı Bestekar ve Müzikolog Meragi, SafiyyüddünUrmevi’nin çalışmaları üzerine devam etmiş, 1423 yılında Bursa’ya gelerek Maksadul Elhan adlı eserini Padışah II. Murad’a sunmuştur. (Öztuna, 1990:61)

Eserleri

Câmi ül-Elhân (Nağmeler Derlemesi-1405) Bir nüshası İstanbul Nur Osmaniye Kütüphanesi’nde dir.

Mekâsüdül-Elhan (Nağmelerin Maksadı-1421) Rauf Yekta Bey, Oxford, İran

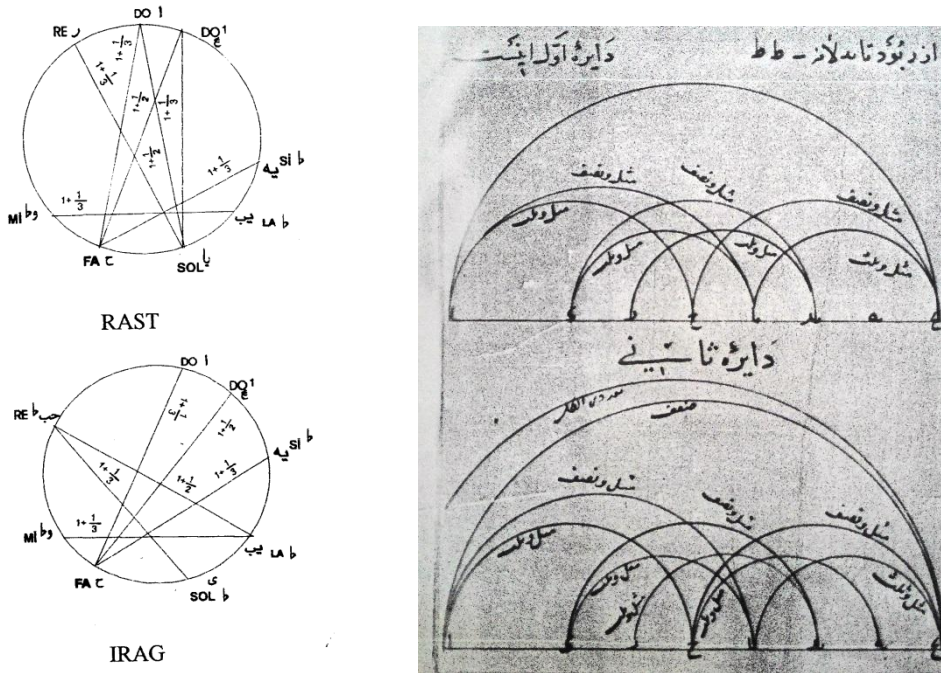
Kenzül-Elhan (Nağmeler Hazinesi) Tebriz ve İsfahan kütüphanelerinde olup incelenmesine izin verilmemektedir.

Şerh ülEdvâr (Musiki Makamları Şerhi)

Kitabül-Edvâr (Makamlar Kitabı) Leiden Üniversitesi.

Nurosmaniye Kütüphanesinde bulunan Maksadul Elhan kitabından bir örnek.

SayifüddinUrmevikitab-ül edvarında makamları Şekil 1’de olduğu gibi göstermiştir.

ŞEKİL 1. MAKAM DAİRESİ (MERAGI, A, ARŞIV NO:2307,32)

TÜRK MÜZİĞİ NAZARİYATI

Temelleri SafiyyüddünUrmevi ve Abdulkadir Meragi tarafından atılmış ses fiziği oluşturularak perdeler ve diziler oran ve geometrik yöntemlerle daireler çizilerek izah edilmiş, daha sonra gelen müzikologlar tarafından geliştirilerek çeşitli evreler geçiren makam müziği, Azerbaycan ile Türkiye’de müzik teorisinde benzer ve farklı yönlerle rastlamaktayız.

Ses Sistemi

Bugün Türkiye’de Hüseyin Saadetin Arel’in oluşturduğu 24 aralıktan oluşan sistemi kullanılmakta olup fakat bazı konularda hala tartışmalar vardır. Örneğin uşşak, segah, hüseyini makamlarında kullanılan si

notalarının farklı olmasına karşın aynı işaretle kullanılması. Azerbaycan'da tar çalgı aletinde 1.oktavda 19, 2.oktavda 17 aralık ses sistemi olup komalar ise yalnızca Klasik Azerbaycan Mugamları'nda kullanılmaktadır. Komalardaki fark uşşak ve hüseyini dizilerinde Türkiyede daha pes Azerbaycan'da daha dik kullanılmasıdır. Azerbaycan ses sistemi hakkında Üzeyir hacıbeyov "Şark musikisinde Azerbaycan musikisi de dahil olmak üzere tam ve yarım seslerin yanı sıra 1/3 ve 1/4 seslerin de olduğunu, Azerbaycan Müziği'nin de Batı Müziği gibi 7 diyatonic ve 12 kromatik sesten oluştuğunu, Gamin Batı Müziği'nde muntazam, Azerbaycan Müziği'nin gayri muntazam olduğunu, küçük tersiyanın (üçlü aralık) Batı Müziği'ne göre daha geniş ,büyüküçlünün daha kısa olduğu için piyanoda Azerbaycan Müziği icra edilirken bazı uygunsuzlukların hissedildiğini belirtmiştir. (Hacıbeyov. 1985:21) Tar'da Üzeyir Hacıbey'in bu fikri üzerine incelersek örneğin do-mi büyük üçlü aralığı olarak daha küçüktür çünkü mi segah perdesi olarak kullanılmakta ve l koma daha pestir. Aynı perde sarı simlerde (orta teller) si sesidir ve segah perdesidir. Şekil 2 de bu iki ses sistemi karşılaştırılmıştır.

Kaba Çargah (DO)
 Kaba Nim Hicaz
 Kaba Hicaz
 Kaba Dik Hicaz
 Yegah (RE)
 Kaba Nim Hisar
 Kaba Hisar
 Kaba Dik Hisar
 Hüseyini
 Asıran (Mi)
 Acem Aşıran (FA)
 Dik Acem Aşıran
 Irak
 Geveşt
 Dik Geveşt
 Rast (SOL)
 Nim Zırgule
 Zırgule
 Dik Zırgule
 Dügah (LA)
 Kürdi
 Dik Kürdi
 Segah
 Buselik (Si)
 Dik Buselik
 Çargah (DO)

Şekil 2.

Dizilerin Oluşumu

"Bir dördlünün sonuna bir beşli, yahut bir beşlinin sonuna bir dördlü ekleyerek bir takım sekizliler vücuda getirebiliriz. Bu suretle yapılan sekizlilere dizi denir." (Arel, 1968:13) Türk Müziğinde Makam dizileri dördlülere ve beşlilerin birleşmesi ile oluşmaktadır. (Şekil-3) Dördlülere tam ses eklenerek beşliler elde edilir. Safiyyüddün Urmevi "Kitabül Edvar" adlı kitabında kıvarta (dördlü), kıvinta (beşli) ve oktav (sekizli) daireleri çizerek açıklamıştır. Bu temele dayalı olarak Azerbaycan'da da Üzeyir Hacıbeyov mugam dizilerini tetrakortların (dördlü) birleşmesi ile açıklamış ve tetrakortların dört değişik birleşme usulü göstermiştir. (Şekil-4-)

1-Zencirli birleşim: Alt tetrakordun üst sesi ile üst tetrakordun alt sesinin ortak olması.

2-Yanaşık birleşme: Alt tetrakordun üst sesi ile üst tetrakordun alt sesinin yanyana gelmesi ve büyük sekunda (ikili) aralık oluşturması.

3-Orta yarımton birleşmesi: Alt tetrakordun üst sesi ile üst tetrakordun alt sesinin küçük tersiya (üçlü) oluşturması.

4-Orta ton birleşmesi:

Türk Müziğinde Dördlüler: Alt tetrakordun üst sesi ile üst tetrakordun alt sesinin büyük tersiya (üçlü) oluşturması.

Çargah Dörtlüsü: T T B

Rast Dörtlüsü: T K S

Buselik Dörtlüsü: T B T

Uşşak Dörtlüsü: K S T

Kürdi Dörtlüsü: B T T

Hicaz Dörtlüsü: S A 12 S

Şekil 3.

Azerbaycan'da tetrakortlar:

1 1 1/2

1 1 1/2

1 1 1/2

1 1 1/2

1 - 1 - 1/2 = T - T - B 1/2 - 1 - 1 = B - T - T
 1 - 1/2 - 1 = T - B - T 1/2 - 1 1/2 - 1/2 = S - A12 - S

Şekil4.

Rast Makamı

“Rast perdesinden başlayıp Düğah, Segah ve Çargah perdesine çıkıp, aşağı döner; Segah ve Düğah ile Rast Rast perdesine gelip orada karar verir. Çargahtan yukarı Neva, Hüseyini, Acem ve Gerdaniye perdesine kadar, Rast perdesinden aşağı İrak, Aşiran, ve Yegah perdesine kadar gezinebilir”(Tura, 1997:10) “Rast makamının perde dairesinin merkezi, Rast perdesidir. Ses vermeye kendi perdesinden başlar ve gerek kalından inceye gerek inceden kalına doğru hareket ettiğinde üç tam perdeye varır uğrayıp kendi perdesine varır ve orada kendini gösterir”(Tura, Yalçın 2001:48,49.)

“İpdida rasttan başlayıp düğah, segah, çargah, neva, hüseyini, eviç, gerdaniye basarak muhayyere kadar çıkıp, muhayyereden gerdaniye, acem, hüseyini, neva, çargah, düğah, rast, irak, aşiran perdesiyle yegah açıp, tekrar yegah, aşiran, irak, rast, düğah, çargah, yine irak ile karar verir.”(Haşim Bey,1864:24)

Bu önemli tarihi şahıs ve müzikologların fikrine istinaden analiz yapmak daha gerçekçi olur kanısındayım.

Rast Makamıtüm makamsal müziğin olduğu ülkelerde kullanılır önemli makamlardan olup, genellikle ağır, ciddi karakteristik melodik yapıya sahip, daha çok kahramanlık ve marşlarda kullanılmıştır. Makamsal müziğin kullanıldığı ülkelerde birbirine benzerlik gösteren makamların enbaşında gelmektedir. Burada benzerlikler uygulamada daha bariz ortaya çıkmaktadır. Örneğin Rast makamını incelediğimizde; Türkiye’de bir Rast beşlisine bir Rast dörtlüsü eklenmesi ile Rast dizisi elde edilmekte ve dörtlü ile beşlinin birleştiği nota “Güçlü” olarak tanımlanmaktadır. Makam tarifi ise Saadetin Arel tarafından “Dizde veya lahinde seslerin durakla ve güçlü ile münasebetlerinden doğan hususiyete Makam denir. Şu halde makam: bir durakla bir güçlünün etrafında bunlara bağlı olarak toplanmış seslerin umumi durumudur. Dizi makamın çatısını gösterir.” (Arel, 1968:14) Azerbaycan’da ise bu perdelere istinat yani durak perdeleri adı verilmiştir. Müzikolog M.S. İsmailov, Azerbaycan melodilerinin dizide durak perdelerine istinat etmeleri ve onların etrafında dolşmakla oluştuğunu, Rast dizisinde IV-VI-VII-VIII (sol-si-do-re) olmak üzere dört tane istinat perdesi olduğunu, melodinin bu perdeler etrafındaki hareketlerinden doğduğunu ve şubelerin de durak perdeleri görevini üstlendiğini yazmıştır. (İsmayılov, 1991) :6,7)

Yukarıda fikirlerini beyan etmiş Müzikologların yorumuna göre de Rast Makamı bugün izahı yapıldığı gibi çıkıcı değil, inici ve çıkıcı seyre sahiptir. Fakat pesten başlayan bir makamın genelde çıkıcı seyir yapması doğaldır.

Rast beşlisi

güçlü

(T K S) (T K S T) T K(B) S(T)

Alt kvarta(dörtlü) Tonik-Karar Rast dörtlüsü

(1 1 1/2) (1 1 1/2) (1 1 1/2)

Üzeyir Hacıbeyov'un belirttiği Rast Dizisi

(1 1 1/2) (1 1 1/2) (1 1 1/2)

MayeHüseyni Vilayeti Irak Pençgah Gerayi

Şekil5.

Türk Müziğinde çıkıcı melodilerde fa diyez kullanırken inici melodilerde fa naturel olması Azerbaycan’da da aynı şekildedir. Dizileri skala ve sent sistemi olarak gösteren Ekrem Karadeniz, rast makamının çıkış ve iniş skalasını ayrı ayrı göstermiştir. (Karadeniz, 1965:85, 86)

Çıkış skalası

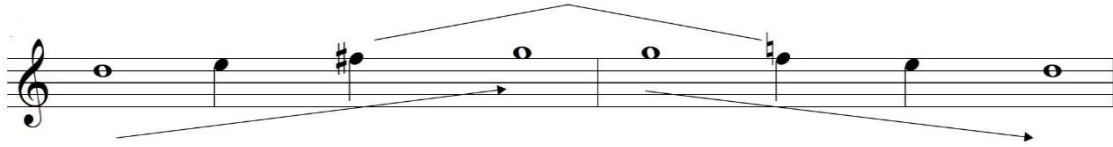
Perdenin adı aralıkları senti frekansı

Rast 0	1.000
Dügah 1	1800 1.125
Segah 1	3400 1.250
Çargah ½	4400 1.333
Neva 1	6200 1.500
Hisarek 1	7800 1.667
Eviç 1	9600 1.875
Gerdaniye ½	10600 2.000

İniş skalası

Perdenin adı aralıkları senti frekansı

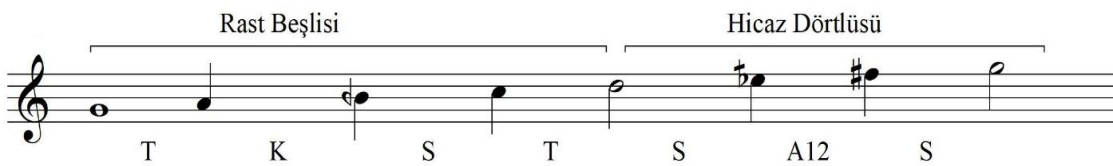
Rast 0	1.000
Dügah 1	1800 1.125
Segah 1	3400 1.250
Çargah ½	4400 1.333
Neva 1	6200 1.500
Hisarek 1	7800 1.667
Acem ½	9600 1.778
Gerdaniye 1	10600 2.000

Şekil6.

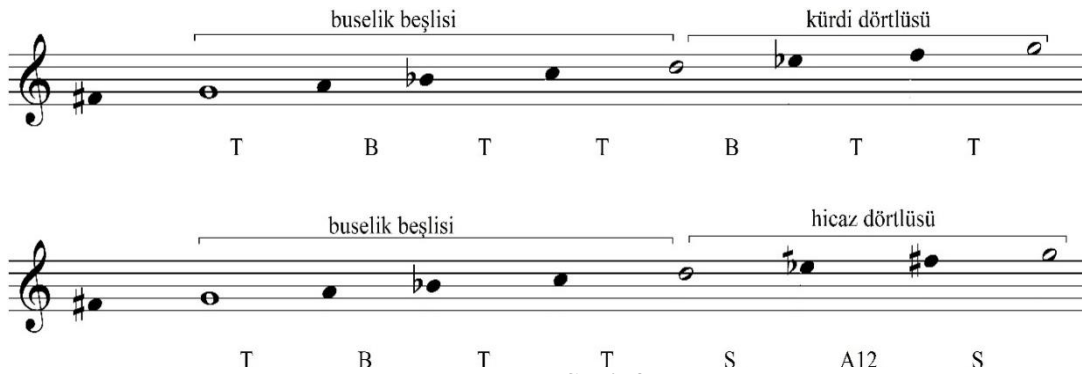
Bir diğer bezer fonksiyon, Türk Müziğinde makamlarda geçkiler(modülasyon) yapılırken Azerbaycan'da makamların şubelerden oluşması ve benzer modülasyonların yapılmasıdır. Fa diyez in kalkarak eksik ferahnak beşlisi ile inip segahta (si)asma karar yapılması, hoceste (xoceste)şubesi ile aynı özellikleri taşımakta olup segah çeşnileri yapılmaktadır.

Şekil7.

Bir diğer geçki nekada hicaz yapılarak suzinak geçkisi, vilayeti şubesi ile benzer yapıdadır. Makamın güçlüsü olan başka bir deyişle istinat perdesi olan Re perdesi vurgulanarak önemi gittikçe artırılır ve karar yani toniğe dönüştürülür. Mi, bemole dönüşür ve re de asma karar yapılarak vilayeti şubesi oluşur. Vilayeti şubesinden sonra isteğe bağlı olarak fa natürelle dönüşerek dikleş ve kürdi şubelerine geçilebilir. Bu geçkiler(modülasyonlar) ve şubeler çok önemlidir çünkü dizide değişiklikler olmakla beraber melodilerin insan hisleri üzerindeki etkileri de fark edilebilir derecededir.

Şekil8.**Nihavent Makamı**

Buselik makamının Rast perdesine transpoze edilmiş olan Nihavent Makamı dizisi bir buselik beşlisine bir kürdi dörtlüsü veya hicaz dörtlüsü birleştirilerek elde edilmiş, hem inici hem çıkıcı melodik karakterdedir. Çok nazik ruh okşayıcı melodik seyre sahip bu makam Azerbaycan'da Bayatı Şiraz olarak isimlendirilmiş ve daha çok kullanılmıştır.

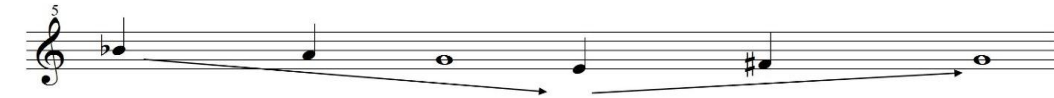

Şekil 9.

Güçlü perdesi olan nevada(re) asma karar yaparak hem kürdi çeşnisi yapıp istenilirse uzatılıp kürdi makamı gibi, hem de hicaz çeşnisi yapılarak istenilirse humayun makamı gibi kalınabilir. (Şekil:11) Rast makamı gibi alt kvartayegaha kadar genişleyebilir. Bayatı Şiraz makamında da re kvinta istinat perdesinde fa diyez natürel olarak Nişib-i Feraz şubesi meydana gelir ki bu da kürdi dizisi demektir. Dolayısıyla Kürdi ve Humayun Makamı dizilerinde her iki ülkede kullanılmaktadır.

Nişib-i Feraz şubesinden sonra Bayat-ı İsfahan şubesi gelir ki burada dizinin karakteri tamamen değişerek majör tonaliteye hazırlık olur fakat uzun bir hazırlık sonunda tekrar maye şubesine bağlanır. Şekil: 10 (Zöhrabov, 1983:14)

Bayat-ı İsfahan Şubesinden sonra zil bayat-ı şiraz çalındıktan sonra si ile mi notaları natürel dönüşerek do majör olan haveran şubesi gelir ve burada tiz durağın kvartası olan do sesi geçici olarak durak görevini üstlenir. Haverandan sonra Uzzal şubesi gelir ve uzzal içinde şikeste-i fars ve segahgeçkileri yapılır. Burası mugamın zirve noktasıdır. Segah melodik inici motifler ile si bemol olarak tekrar maye şubesi ile karar sesine inilir.

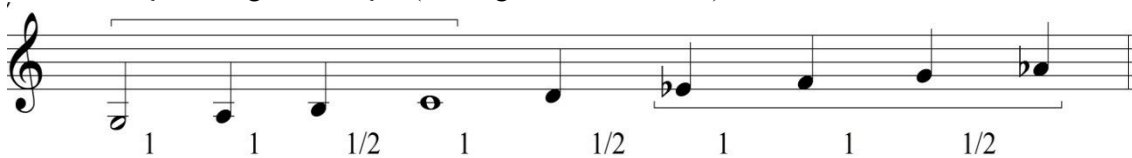

Şekil 10.

Şekil 11.

Üzeyir Hacıbeyov Bayatı Şiraz Mugam dizisini Rast makamında olduğu gibi alt kvartada genişlediği yerden itibaren almış ve do karar(maye) olarak göstermiştir. Küçük çaplı bazı eserler, romanlar, şarkılar sanatçıların ses diapozonuna göre do karar perdesinden çalınsa da hem Rast hem de Bayatı Şiraz mugamlarının karar(tonik) sesi sol dur, çünkü yapılacak olan geçki ve şubeler sol sesine göre dizayn olunmuş, do kararda bazı şube kuruluşları mümkün değildir. Ancak Batı müziği ses sisteminde donanımda hem diyez hem bemol işaret bulunmadığından diziyi ifade edebilecek en uygun tonalitedir. Şekil 12 de Bayat-ı Şiraz makamı ve şubeleri gösterilmiştir. (Abdulgasimov, 1989: 63)

SONUÇ

Türk Halklarının zengin klasik irsi,şiiri, edebiyatı, folkloru, güzel sanatları, mimarisi ve medeniyeti orijinal müziğiyle Şark Medeniyeti'nin temeli olarak dünya medeniyetleri arasında kendine yer bulmuştur. Halk müziği asırlarca halk kültürü ile birlikte etkileşimi sonucu halkın hayat tarzından doğup genetik olarak nesillere aktarılan akarsu ve okyanus gibidir. Halkın acısı ve sevinci, savaşı ve barışı, galibiyeti ve mağlubiyeti, duası ve bedduası, ninnisi ve bayatıdır. Şarkınkeşmekeş hayatından doğan, insanlığın zevkini okşayan etik ve estetik terbiyenin, kendine özgü psikolojisinin esasını ortaya koyan esrarengiz bir güç kaynağıdır. Üzeyir Hacıbeyov "Halkın ahval-i ruhiyesin-i şerh, müzik zevkini beyan, şiirde ve müzikte yaratıcılık kabiliyetinin derecesini tayin edebilen büyük bir materyal olduğundan onun, ister müzik, ister psikoloji, isterse etnografik ehemmiyeti çok büyüktür." (Hacıbeyov, 1985: 190) ifadesiyle müziğin önemini yüksek seviyede açıklamıştır.

Yukarıda analizler sonucunda rast makamının her iki ülkede de gerek teorik gerek ses sistemi olarak aynı olduğu görülmektedir. Nihavent ve bayatı-ı şiraz makamına gelince gerek teorik gerek ses sistemi olarak aynı fakat Türkiye'de Nihavent olan makam Azerbaycan'da Bayat-ı Şiraz olarak adlandırılmıştır.

KAYNAKÇA:

- Abdulgasimov, Vagif (1989). Azerbaycan Tari, Bakü.
- Arel,Saadettin(1968). "Türk Musikisi Nazariyat Dersleri" İstanbul.
- Hacıbeyov,Üzeyir(1965-1985). "Azerbaycan Halk Musikisinin Esasları"Yazıcı Neşriyatı,Bakü.
- Hacıbeyov,Üzeyir(1985). "Seçilmiş Eserleri" Yazıcı Neşriyatı, Bakü .
- Haşim Bey (1846). Musiki Mecmuası, Süleymaniye kütüphanesi, İstanbul.
- İsmailov,M.S.(1991). "Azerbaycan Halk Musikisinin Megam ve Mugam Nazariyesine Dair İlmi-Metodik Oçerkler" Elm(ilim)Neşriyatı,Bakü
- Karadeniz,Ekrem(1965) "Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları" Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Meragi,Abdulkadir (1422). "Maksadül-Elhân -3199-3656, 105 varak Nur Osmaniye Kütüphanesi, İstanbul.
- Öztuna, Yılmaz(1990). Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi, cilt II, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Tura, Yalçın (1997).Nasır Abdalbaki Dede. İnceleme ve Gerçeği Araştırma (Tedkik-ü Tahkik), İstanbul
- Tura, Yalçın (2001).Kantemiroğlu, Dimitri,KitabülEdvar,İstanbul.
- Urmevi, Safiyüddin (1252). Kitab-ül Edvar, Nur Osmaniye kütüphanesi, arşiv no:3136-3653, 63 İstanbul.
- Zöhrabov, Ramiz (1983). Azerbaycan Tasnifi. Bakü.

ЎЗБЕК ЭСТРАДА МУСИҚАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ДАВРЛАРИкатта ўқитувчи **Н.А.АМАНОВА*****Аннотация:**

Ўзбек эстрада мусиқасининг яралиш даври ХХасрнинг иккинчи ярмига тўғри келди. Бу даврда собиқ иттифоқ давлатларида эндигина эстрада санъати шаклланаётган эди. Юртимиздаги илк эстрада симфоник оркестрларининг фаолияти эстрада мусиқаси санъатининг ривожланишига сабаб бўлди. Халқ оғзаки ижодиёти, композиторлик мактаблари янги санъат туринининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этди. Жаз санъатига ҳос бўлган оҳанглар, мусиқий товушлар концерт майдончалари ва залларида, радио, кейинчалик телевидение орқали янграй бошлади. Композиторлик ижодиётида кўшиқ жанрига аҳамият кучайди. Етакчи композиторлар маҳсус эстрада кўшқиларини ярата бошладилар. Мусиқий фолькор намуналари эстрада симфоник оркестрлари ижросида янграй бошлади.

1970-80 йилларга келиб ўзбек эстрада санъати нафақат республика доирасида, балки ундан ташқари мамлакатларда ҳам ном чиқарди. Жаҳон оммавий мусиқаси услублари – рок-мусиқаси, диско, хип-хоп мусиқаларининг таъсири кузатилди.

1990 йиллар ўзбек эстрада мусиқасида янги даврга ўтиш билан боғлиқ бўлди. Ўзбек эстрадасида ёшлар ижодиёти устиворлик қила бошлади. Бу давр тажрибалар даври бўлди.

20000 йиллар ўзбек эстрада мусиқа санъатининг янги босқичдаги даври десак ҳато бўлмас. Тарихий тажрибалар маҳсули чет давлатларда намоиш қилина бошланди. Эстрадамиз иждоқорларининг профессионал даражаси юксалди.

Калитли сўзлар: *ўзбекэстрада мусиқаси, услублар, жаз, рок, диско.*

STAGES OF DEVELOPMENT OF UZBEK POP MUSIC**Abstract:**

Uzbek pop music originated in the second half of the twentieth century. This period coincides with the introduction of pop music in the former Soviet Union countries. The activity of variety-symphony orchestras contributed to the development of pop music in the country. Oral folk art, composer's schools played an important role in the formation of a new field of music. Typical jazz musical sounds and melodies began to sound from concert halls, on the radio, and later on television. The importance of the song genre in the composer's work began to increase. Leading composers started to compose pop songs. Numbers of musical folklore began performing by pop-symphonic orchestras.

In 1970-80 people knew about pop music of Uzbekistan not only inside the Republic, but also far beyond its borders. There was an influence of styles and genres of world mass music – rock, disco and hip-hop.

90 years is a turning point in the pop music of Uzbekistan. During this period, the creativity of youth groups prevails. This time can be called a period of experimentation.

2000 marked the transition to a new level of Uzbek pop music. The accumulated historical experience allowed the musicians to improve their professional level and present their work to the world audience.

Key words: *Uzbek pop music, styles, jazz, rock, disco.*

Жаҳон мусиқа маданиятини оммавий мусиқасиз тасавур қилолмаймиз. Эстрада мусиқаси турлари ва жанрлари барча халқларнинг кундалиқ ҳаётидан муҳим ўрин эгаллаб унинг ажралмас қисмига айланди. Бу мусиқа тури одамларнинг эмоционал ҳолати-ю, ғоявий қарашларига ҳам катта таъсир кўрсатиб келмоқда. Шундай экан, оммавий мусиқа маданияти тарихини ўрганиш, унинг жанр ва турлари, услубларини аниқлаш муҳим вазифалардандир.

Бугунги кун ўзбек эстрада санъати серқирра ва бой кўринишга эга. Қисқа давр ичида бўлса-да, бу санъат тури ўз тарихига эга. Албатта, бастакорлик санъатига таянган ўзбек миллий мумтоз мусиқаси, композиторлик мактаби асосидаги ўзбек академик мусиқаси нафақат юртимизда, балки кўшни давлатларда ҳам танилган, шуҳрат қозонган. Шу билан бирга, нисбатан ёш ҳисобланмиш

* Ўзбекистон давлат консерваторияси, nadira-amanova@mail.ru

Ўзбек эстрада мусиқаси усталарининг номлари ҳам шуҳрат қозиниб, чэт давлатларда ҳам ўз муҳлисларига эгадир. Булар орсиди Ф.Зокиров ва “Ялла” гуруҳи, Р.Намозов ва “Қарс гуруҳи”, Ю.Усмонова, М.Тошматов, С.Назархон, О. Нечитайло (Соғдиана), С.Милано, С.Мустаеваларнинг ижоди алоҳида эътиборга лойиқ.

Ўтмишсиз келажак бўлмайди деганларидек, эстрада мусикамининг бугунги ютуғлари шу даврга қадар ижод қилган устозлар меҳнати туфайлидир. Бу санъат анъаналари ва ижро мактабларини шакллантирган пионер санъаткорлар келажак авлод ижодига пойдевор куриб берганлар.

“1950 йилларнинг иккинчи ярмига келиб собиқ иттифокда юз берган “халқаро муносабатлар” сиёсатидаги ўзгаришлар боис Ўзбекистонда эстрада мусикасининг янги шакллари юзага келиб ривожлана бошлади. 1957 йилда Москвада ўтказилган VI ёшлар ва талабалар жаҳон фестивалида иштирок этиш мақсадида “Ёшлик” эстрада ансамбли Тошкентда ташкил этилади.” [1.] Айнан шу даврдан бошлаб ўзбек мусиқа маданиятига янги жанр – эстрада мусиқаси кириб келади. Бу мусиқа маҳаллий аҳоли учун янгича бўлишига қарамай катта қизиқиш уйғотади. Ёш хонандаларнинг ижодий фаолияти Ш.Рамазонов, Я.Френкель, А.Двоськин, Э.Салихов каби санъаткорларнинг мусиқий раҳбарлигида камол топа бошлади. Шу даврда ижодий фаолиятини бошлаган хонандалар – Б.Зокиров, Л.Зокирова, К.Жалилова, Б. Мавлоновлар ижросидан ўзбек ва дунё халқлари кўшиқлари янграб бошлади. Айниқса Б.Зокиров ижросидаги “Араб тангоси” (араб хонандаси Фарид Аль-Атраж репертуаридан) ва Л.Зокированинг “Наманганнинг олмаси” кўшиқлари нафақат Ўзбекистонда балки собиқ иттифок давлатларида ҳам машҳур бўлган.

Ўзбек эстрада мусиқа санъати тарихини ўрганар эканмиз унинг жаҳон эстрада мусиқаси билан узвий боғлиқликда ривожланганининг гувоҳи бўламиз. Ўзбекистон эстрада мусикасининг шаклланишига рус эстрада мусиқаси ҳам, француз шансонни ҳам, Шарқ мамлакатлари эстрада мусиқаси ҳам, рок-мусиқа, ва албатта жаз ҳам ўз таъсирини ўтказган. Бу борада ёш хонандалар билан бир даврда фаолият бошлаган эстрада симфоник оркестрлари, жаз биг-бендлари, Тошкент мюзик холли, вокал чолғу ансамбллари фаолиятини таъкидлаш зарур. Моҳир аранжировкачи ва дирижёрлар Ш.Рамазонов, Я.Френкель, А.Двоськин томонидан қайта ишланган кўшиқ ва мусиқий асарлар ханузгача ўз жозибасини йўқотмаган. (Я.Френкель сайқаллаган (аранжировкалаган) “Араб тангоси” бугунги кунгача илк кўринишда ижро этилади).

Ўзбек мусиқа маданиятига эстрада жанрининг кириб келиши композиторлик ижодиётига ҳам катта таъсир кўрсатди. Бу борада Э.Салихов, М.Бурҳонов, И.Акбаров, Е.Живаев каби композиторлар ўша даврнинг қаҳрамонлари эдилар. Уларнинг қаламига мансуб бўлган “Мафтун бўлдим”, “Газли”, “Раъно”, “Юлдуз кўшиғи”, “Қиз бола” каби кўшиқларни кекса-ю ёш севиб тинглайди.

Агар 1960 йиллар ўзбек эстрадасининг шаклланиш даври сифатида қаралса, 1970 ва 80 йиллар унинг ривожланган ва гуллаб-яшнаган даври бўлди. “Вақт ўтиши билан ўзбек эстрада мусиқаси сараланди, камол топди, истеъдодлар билан бойиди, турли услубларни, хато ва тўғри, Ғарб ва бошқа маданиятларни ўзида мужассамлаб, миллий жанр ва оҳанглари қориштириб ўзига ҳос бетакрор мусиқий тил яратди” [2.]. Ўша даврнинг афсонавий гуруҳлари ва ижрочилари қатъий цензура шароитларида ҳам ўзбек эстрада мусиқасига бетакрор қиёфа бахш этиб, эстрада санъати дурдоналарини яратдилар. Таниқли хонандалар Ю.Тураев, Э.Қандов, Р.Шарипова, М.Шамаева, И.Малаев, Н.Нурмухаммедова, М.Алимова ва Л.Макеевлар ўзбек эстрада кўшиқчилиги санъатининг услубий ва ижрочилик доирасини кенгайтдилар. Улар дунё халқлари кўшиқларини қайта куйлашда янги услубий кашфиётлар қилиб, Шарқ ва Ғарб анъаналарини боғладилар.

Р.Шарипова ижросидаги “Аяжоним койиманг” кўшиғи миллийликка бой, шу билан бирга жаз анъаналарини жамлаган ноёб кўшиқлардан. Хонанданинг нафис лирик овози оркестр дамли чолғуларига қарама-қарши жарангда янграб ёрқин образлар дунёсини яратади. М.Шамаева ижросидаги “Кўчалар” кўшиғи эса лирик куйчанлиги билан “Аяжоним койиманг” кўшиғига ўхшаш бўлса-да, услубий жиҳатдан умуман бошқадир. Ашулла жанридаги бу кўшиқнинг тузилиши хонанданинг кучли лирико-драматик овозига айни мос келган. М.Алимова ва Л.Макеев дуэти ижросидаги “Сияй, Ташкент!” кўшиғи эса ҳеч бир услубга мос келмайдиган, шу билан бирга ўзида жаздаги свингни, ритм-энд-блюзни, дискони, ўзбек миллий усулларини ва куй оҳангининг йиғиндисини намоён этади.

1960 йилларда ривожлана бошлаган рок-мусиқаси ўзбек эстрада мусиқасига ҳам таъсир кўрсата бошлади. Жаз оҳанглари ва чолғулари устиворлик қилган эстрада симфоник оркестрлари оҳанглари элекрогитара чолғусидаги наволар эгаллай бошлайди, ўзбек эстрада мусиқасида янгича услуб поп-рок услуби оммалаша бошлайди. Бу борада эстрадамининг ташриф картасига айланган

“Ялла” гуруҳи фаолиятини алоҳида таъкидлаш лозим. Гуруҳнинг ижоди аввало, унинг етакчиси бўлган Ўзбекистон халқ артисти Ф.Зокиров билан боғланган. Ф.Зокиров фаолияти ижрочилик чегараларидан ҳам ошади, унинг томонидан яратилган мюзикл ва хит кўшиқлар кўп йиллар давомида тингловчибоп ва долзарблигича қолмоқда. Гуруҳ ижросидаги “Бойчечак”, “Рамазон”, “Навнихол” кўшиқлари услубий жиҳатдан инглиз рок гуруҳлар ижодини эслатса-да, шакил, мазмун ва оҳанг масаласида ўзбек фольклор анъаналарини давом эттирган. Қизиғи шундаки, гуруҳнинг “Рамазон” кўшиғи ҳали дунё аҳли эшитиб-эшитмаган, оммавий мусиқадаги янги услуб миқёсини эгаллаш арафасида турган – реп услуби элементлари қўлланган ҳолда ишланган! Гуруҳ репертуаридан турли халқлар фольклор мусиқаси ўрин олган, шулар қаторида рус, араб, озарбайжон, тожик, туркдилларида ижро этилган кўшиқлар ўзбек тингловчилари қалбидан ўрин олган, халқлар аро дўстона муносабатларни кучайтирган. Шундай кўшиқлар қаторидан қозоқча “Қаратурғай” ўзига ҳослиги билан ажралиб туради. Қозоқ миллий чолғуси домбранинг майин, куйчан жаранги билан бошланган кўшиқ ривож давомида ажойиб ўзгаришларга дуч келади. Кўшиқнинг иккинчи бандида ямайкча услуб – реггига айланади. Бу кўшиқ тингловчисини рақсга тушишга мажбурлайди. Ўз навбатида кўшиқ ижросида гуруҳнинг ҳеч кимга ўхшамас ижро услуби сақланиб қолган, “Қаратурғай” “ялласига” янграган. Кўриб турганимиздек, “Ялла” гуруҳининг ижоди турли мусиқий анъаналар таъсири остида ривожланган ва бу табиий. Замон талабига жавоб бериш – бу оммавий мусиқа вазифасидир. “Ялла” гуруҳи эса кўп йиллар давомида шу позицияни эгаллаб келди. Мода бўлган оммавий мусиқалардан ритм-н-блюз (қисман), регги ва албатта, бутун дунёни ўзига бўйсиндирган диско услублари ўзбек эстрада сахналарида янграй бошлади.

Хонанда Д.Ғоипов бошчилигидаги “Оригинал” гуруҳи 1980йилларда танила бошлади. Гуруҳнинг ижросидаги кўшиқлар эндигина Ғарбдан кириб келган янги кўринишдаги поп-рок услубига ҳос эди. “Гўзал жонона”, “Бу нима?” каби кўшиқлар аранжировкасида рок мусиқасига ҳос бўлган бит, электрогитаранинг етакчи яққохонлиги, ўзига ҳос жаранги, риффлар, шунингдек, поп-мусиқасига ҳос бўлган баён турининг оддийлиги (банд-нақарот), аммо ёрқин бўлган гармония мавжуддир. Алабатта, бу Ғарбда машхурлик қозонган гуруҳларнинг таъсири эди. Бунда биз таниқли гуруҳлар “БониМ”, “Модерн Токинг”, “Сантана” ва бошқаларни айтиб ўтишимиз мумкин.

Ғарб оммавий мусиқасида 80 йилларда машхур бўлган аёллар гуруҳи фаолият олиб борган. Масалан немис гуруҳи “Арабеск”, испан гуруҳи “Бакара”, инглиз гуруҳи “Бананарама”ларни ёдга олсак бўлади. Албатта, уларга тақлид қилиб ер киррасининг турли жойларида шу каби гуруҳлар тузилан ва уларнинг ижро услубларини такрорлашган. Ўзбек эстрада мусиқаси ҳам бундан четда қолмади ва В.Барамиков раҳбарлигида “Садо” гуруҳи ташкил қилинди. Гуруҳ таркибига А.Мухамедова, К.Раззоқова ва М.Романидилар кирдилар. Гуруҳ замон талабига жавобан диско услубига ҳос ижод қилса-да, ёрқин, ўзбекона, миллий оҳанглардаги услубий ўзига ҳослиги билан ажралиб турар эди. Улар репертуаридаги “Счастье первому дому”, “Наманганнинг олмаси” каби кўшиқлар собиқ иттифоқ ва чет эл сахналарида ижро этилиб шуҳрат қозонган. Кейинчалик гуруҳ тарқалгач, улар яққа хонанда сифатида ижодий фаолиятни давом эттирдилар.

Эстрадамизда миллий кўшиқчилик анъаналарини акс эттирган хонандалардан Ғ.Ёкубов, О.Мадалиев, Ш.Жўраев, кейинроқ эса, М.Холиқов кабилардир. Улар ўзбек миллий кўшиқларини анъанавий йўлда ижро этиб, миллий чолғулар иштирокида замонавий сайқаллаганлар. Айтиб ўтилган ҳар бир хонанда ўзи мусиқий чолғу чертиб мусиқачиларни бошқарган. Бу хонандаларнинг ижоди турк хонандалариникига жуда ўхшашдир.

Ўзбек эстрада мусиқаси поп мусиқанинг шарқона оммавий услубларини ҳам қайта ишланган кўринишида ўзлаштирди. Масалан, 1980йилларда машхур кўшиқчи Н.Абдуллаеванинг ижодида кўплаб эронча, озарбайжонча, туркча поп-мусиқа намуналарини кўриш мумкин эди. Бу кўшиқлар кўр-кўрона кўчириб олиб куйланмаган, балки ўзбек халқ чолғуларидан фойдаланган ҳолда қайта сайқал берилган, айтиш мумкинки, қайта тафаккур этилган эди. Унинг ижросидаги “Бари гал”, “Фаридам”, “Самарқанд”, “Айрилик” каби кўшиқлари Шарқ халқлари ижодиётига асосланган бўлиб, эстрада мусиқамизнинг классик анъаналарини давом эттирди.

XXасрнинг 80 йилларида ўзбек эстрада мусиқаси оммавий мусиқанинг яна бир тури – жаз мусиқасини ўзида намоён этди. Жаз мусиқаси таниқли хонанда М.Тошматовнинг ижодидан кенг ўрин эгаллади. М.Тошматов классик жазнинг свинг услуби анъаналарини ўзбек эстрада сахналарида тарғибот қилди, шуҳрат қозонди.

1990 йиллардасобиқ иттифоқ давлатлари сингари мамлакатимизда ҳам катта сиёсий, ижтимоий ва маданий ўзгаришлар рўй берди. “Бу жараёнларнинг натижаси ўлароқ 90 йилларнинг бошига келиб ўзбек мусиқий эстрадасида оҳанг-ритм манбалари турлича, услуб йўналишлари хилма-хил, бадий

қийматлари эса кескин фаркли намуналар юзага келди”[3.]. Ұзбек мусикий маданияти, шу жумладан эстрада мусикаси санъати ҳам бу ҳодисалар таъсири остида бўлиб, янгиланиш босқичи бошланди. Бу давр эстрадаси шиддат билан ривожланади. Ұзбек эстрада мусикачилари ранг-баранг Ғарбга ҳос поп оқимлар таъсири остида ўз қиёфаси, ўз услубини топишга интилдилар. Кўплаб касбий билимга эга бўлмаган ёш ижрочилар пайдо бўлди. Бундай “бир кунлик” ижрочилар ўзларини тақлид қилиш йўли билан танитишга уриндилар. Шундай гуруҳлардан 1990йиллар бошида инглизча “Тейк зет”, американча “Бекстрит Бойз”, Россиянинг “Ласковий май” гуруҳларига ўхшашни хоҳлаган “Болалар”, “Шофайз”, “Шум бола” ва б. гуруҳлар ўз чиқишларини амалга оширар эдилар. Бу даврда нафақат ташқи кўриниш ва ижро тақлид қилинди, балки таникли кўшиқлар ўзбек тилидаги сўзлар билан қофияланган ҳолда ижро этилиши ҳам кузатилди. Вақт ўтиши билан бундай гуруҳларнинг аксарияти ўз фаолиятини тўхтатди. Аммо бу тажриба қолган ижрочиларга ўз қиёфасини топиш имконини берди. “Дадо”, “Сидериз”, “Сетора” гуруҳлари шулар қаторидандир. “Болалар” гуруҳи ҳозирда ҳам поп-рок услубида ишламоқда ва у ўзбек эстрада мусикасида ўзининг бетакрор имижига эга бўлди. Гуруҳ ижросидаги “Маликам”, “Ҳаёлим сенда”, “Сен кетган кундан”, “Ёшлигимда”, “Ойижон” каби кўшиқлари ҳақиқий хитга айланган.

Айрим услублар аранжировкаси ва ижроси аранжировкачидан ҳам, ижроқидан ҳам бирдек асл профессионализмни, катта тайёргарлик ва саводни, доимий изланиш, ўз устида ишлашни талаб этади. Тингловчи эса ўз навбатида, ҳар доимгидек маҳоратга баҳо беради. Албатта, бу муаммо мусика махсулотини ишлаб чиқарувчиларнинг маҳорати ва саводчилиги масаласи билан чекланиб қолмайди.

90 йилларда кенг оммага танилган яна бир жиддий ва юқори савияли профессионал гуруҳлардан бири – бу “Қарс” гуруҳидир. Улар томонидан танланган фольк-поп-рок услуби Сурхонча, Бухоро-Самарқандча, Фарғонача, Андижон фольклор мусикаси намуналари асосида яхши ишлаб чиқилган. Гуруҳ сардори Р.Намозов ижросидаги “Кавушим”, “Давидам”, “Ҳаёл”, “Мажнунтол” каби кўшиқлар эса қолувчан, юқори бадиий дид билан ижро этилган бўлиб, муҳлислар қалбидан ўрин эгаллаган. Гуруҳ 1990 йилда Қозоқистонда бўлиб ўтган Биринчи “Азия Дауси” Халқаро мусика фестивалида Гран-Прини қўлга киритган.

Поп-фольк услубида сайқалланган асарлар “Тошкент”, “Нола”, “Байрам”, “Сурхон”, “Хўжа” ва б. гуруҳлар репертуарини ташкил қилди. Поп-гуруҳлар бўлган бу ижрочилар фольклор мусикасига янада кўпроқ ранг ва ифодавийлик бахш этиб, уни қайта жонлантира олдилар. “Нола” гуруҳининг “Сенсан севарим” (фольк-поп-баллада), “Байрам” гуруҳининг “Ёввойи қиз” (латино), “Тошкент” гуруҳининг “Бедана” (поп-фольк) каби хитга айланган кўшиқлари бунинг ёрқин далилидир.

1990йилларда шарқона поп-мусикага бўлган қизиқиш янги куч билан қад кўтарди ва ориент-поп услуби яна ўзбек эстрадасига кириб келди. Кўплаб арабча, туркча, козоқча, озарбайжонча композициялар ижрочилар томонидан ҳатто шахсий асл ғоялардек кўрсатилди. Бугунги кунда ҳам айрим мусикачилар бирор-бир шарқона композицияни ижро этаётди, унинг муаллифи ва биринчи ижрочисига ишора ҳам қилмайдилар.

Ориент-услуби ўзбек эстрадасига сингиб кетди ва у ижрочиларимиз томонидан кенг миқёсда қўлланилмоқда. Ғарб поп-мусикаси ушбу услубга мурожаат этаётди, бирор бир Шарқ ҳалқи мусика меросининг куй йўлидан нафақат фойдаланади, балки унинг усули ва куйини, турли хил Шарқ ва Африка миллий маданиятлари мусикий чолғуларини (кўпинча араб, турк, эрон, ва ҳинд чолғулари) усталик билан комбинациялайди. Афсуски, ўзбек ижрочиларининг композицияларида бундай экспериментлар деярли кузатилмайди. Бизнинг аранжировкачилар тайёр композициядан фойдаланиб, унинг бирор қисмини олиб ташлаш ёки қўшиш билан кифояланадилар. Шунга қарамай, ориент-поп услуби ўзбек эстрада мусикасидаги энг кўп тингланадиган услублардан биридир. 1990 йиллар танилган хонандалардан эса О.Нурсаидова, У.Отажонов, О.Мадраҳимовларни эслашимиз мумкин.

Шубҳасиз, поп-мусикада услуб ва йўналишлар жуда кўп, ва шуни унутмаслик керакки, улар ўзаро бир-бири билан узвий боғлангандир. Ўзбек ижрочилари диско, техно ва хип-хоп услубларига тез-тез мурожаат этадилар. Шундай серкирра ижодкорлардан хонанда Ю.Усмонованинг ижодига эътибор қаратамиз. Ижодий фаолиятининг бошидаёқ хонанда омманинг диққатини ўзига жалб қилди. Унинг ижросида турли тил ва услубдаги кўшиқлар хилма-хил характерда бўлиб, жуда қисқа вақт ичида энг таникли хонандага айланди. Ю.Усмонова муҳлислари учун энг катта концерт дастурларини уюштирадиган хонанда эди. Унинг “Настарин”, “Бир дона”, “Осмонимга олиб кетаман”, “Айтмасам” ва бошқа жуда кўп кўшиқлари халқимиз орасида хитга айланди.

Ёшлар аудиториясига мўлжалланган кўшиқларни яратувчи мусикачилар асосан хип-хоп услубларида ишлайдилар. Шу тариқа, 1990йиллар охирида фаолият юритган “Ал-Вакил” гуруҳи рэп гуруҳи сифатида мавжуд бўлди. 2000 йиллар бошида эса яна бир рэп гуруҳ – “Радиус 21” гуруҳи

фаолият бошлади. Таъкидлаш жоизки, аксарият ғарбона рэп ва хип-хопдан фаркли ўларок, мазкур услубдаги ўзбекча композицияларда агрессия кам ва маънавий маъно-мазмунга кўпроқ аҳамият қаратилган. Бундай композицияларда ўзбекча вербал ва мусиқий оҳанглардан фойдаланилади. Айрим рэп гуруҳлар репертуарида ўзбек халқ чолғулари жарангини тинглаш мумкин, шеърлий матнлар эса шунчаки қофияланган сўзлар эмас, балки муайян мазмунни ифодаловчи сатрлардир. Шу ўринда “Радиус 21” гуруҳининг “Тунги капалак”, “Шекспир”, “Ваъда”, “Синглим” кабиларни келтиришимиз мумкин. Ушбу кўшиқларда ахлоқ, тарбия, ҳаё каби тушунчалар, жамиятда муҳим бўлган муаммолар кўтарилган. Бу эса, ўз навбатида ёшларни оммавий мусиқа орқали дунёқарашига таъсир кўрсатади, тарбиялайди.

Поп-мусиқанинг илғор ижрочилари нафақат ўзбек поп-мусиқа маданиятини намоён этишди, балки чет эллик ҳамкасбларининг кўп йиллик тажрибаларини ҳам ўзлаштиришди. Ўзбек ижрочиларининг “Новая волна”, “Славянский базар”, “Дискавери” каби халқаро танловларда иштирок этишлари, уларнинг ўз устида қанчалик ишлаётганидан далолатдир. Маҳобат ва нуфуз жиҳатидан кам бўлмаган танлов ва фестиваллар Ўзбекистонда ҳам ўтказилмоқда. “Офарин”, “Анор”, “Янги тароналар”, “Ўзбекистон Ватаним маним”, “Олтин хумо”, “Азиз она-юртим наволари”, “Янги номлар”, “Садо” каби кўрик-танловлар ҳамда “Ниҳол” давлат мукофоти ғолиб ва совриндор бўлган ёш ижрочиларга ўзларига нисбатан ишонч бағишлайди.

XXI аср ўзбек эстрада санъати миллийлик ва замонавийликни ўзида жамлаган санъат туридир. Ўзбек миллий кўшиқчилик санъати анъаналарини давом эттирган хонандалардан О.Назарбеков, Р.Комилов, А.Файз, С.Мамадалиевлардир. Уларнинг ижодида ўзбек кўшиқчилик анъаналари замонавий услубларда сайқалланган ва янгича жило топан.

Бугунги кунда ўзбек эстрада мусиқа санъатини юқори профессионал даражада дунёга танитаётган хонандаларимиз ҳам кам эмас. Улар орасида миллий оҳангларни ғарбга ҳос оммавий услубларга мослаб ижро этаётган хонандаларимиз орасида С.Назархон, О.Нечитайло (Соғдиана), Х.Иногамов, С.Милано, С.Мустаевларни эслаш жоиз.

Этно-поп услубида ижод қилаётган С.Назархон ўзининг бетакрор овози ва кенг дунёқараш билан нафақат ўзбек балки, Россия, Европа, Америка ва Канада мусиқа шинавандаларини ром этди. У 2004 йилда BBC World Music Award томонидан ўтказилган “Осиёнинг энг яхши хонандаси” танловида ғолибликни қўлга киритган. С.Назархон дунёга машҳур рок мусиқачи Питер Гэбриэл билан ҳамкорликда 50 дан ортиқ концерт сафарларини ўтказди. Охириги йилларда С.Назархон Россия телевидениеси томонидан ўтказилган турли телелойихаларда қатнашди, кўплаб концерт дастурларини тайёрлади.

Иқтидорли хонанда О.Нечитайло (Соғдиана) ўзбек ва рус эстрадаси саҳналарида самарали ижод қилиб келаётган мусиқачилардандир. 2006 йил О.Нечитайло Россияда ўтказиладиган “Золотой грамфон” танлови совриндори бўлди. Шу даврдан бошлаб О.Нечитайло мусиқий эстрада саҳнасида фаол ижод олиб боради. О.Нечитайло 2006 йилда Чечен Республикаси халқ артисти унвонига эга бўлди. Бу икки хонанда Ўзбекистон давлат консерваторияси “Эстрада хонандалиги” кафедраси битирувчиларидан бўлиб, ўз фаолиятини энди бошлаган эстрада мусиқачиларига муваффақият ва ютуқлар ҳамда юксак даражага эришиш имкониятларини ўз меҳнатлари мисолида кўрсатиб бердилар.

С.Милано (кроссовер услуби) ва С.Мустаевлар ҳам Россия телевидениеси томонидан ўтказилган танловлар (“Главная сцена” (С.Милано), “Голос. Дети” (С.Мустаева)) ғолибларидир. Уларнинг кенг истеъдоди ва самарали меҳнати мусиқа билимдонларининг назаридан четда қолмади.

Ўз устида ишлаётган, изланаётган ижрочи ва аранжировкачилар янада кўпайиб бормоқда. Бирор тажрибага эга бўлмай туриб, олдинга силжишининг иложи йўқ. Янги натижалар фақат профессионализм базасида, тинимсиз изланиш ва машаққатли меҳнат туфайлигина қўлга киритилиши мумкин. Умид қиламизки, ўзбек эстрада мусиқаси ҳам худди қозоқча, эронча, арабча, туркча эстрада мусиқаси сингари жаҳон поп-мусиқасида муносиб ўрин эгаллайди.

Бугунги кунда ўзбек поп-мусиқаси дунё шоу-бизнесида ўз ўрнига эга эканлиги хусусида сўзлашга ҳали эрта бўлса-да, бироқ бу реал ҳолатдир. Эстрада артистларининг бугунги меҳнати эртанги фаровонликка пойдевор ясайди.

АДАББИЁТЛАР:

1. Хонандалик санъати. Жаҳон ва ўзбек миллий анъаналари. – Тошкент: Санъат, 2009., – 222 б.
2. Яфасова Э. Пространство массовых жанров. // Узбекская музыка на стыке столетий (XX-XXI вв.): тенденции, проблемы. – Ташкент: 2008. с. 88-106. (муаллиф таржимаси).
3. Муллажонов Д. 1990 йиллар ўзбек мусиқий эстрадасида оҳанг муаммоси. // Санъатшунослик фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент: 2004. 22 б.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ ЖӘНЕ СЕМАНКАЛЫҚ МӘНІ

ө.ғ.к., қауым.профессор м.а. **С.М. КРЫКБАЕВА***
магистрант **К.С.ЖҰМАБАЕВА**

Түйіндеме:

Бұл мақалада ұлттық ою-өрнек өнерінің көне замандарда қалыптасып, дамып бүгінге дейін өз қасиетін жоғалтпай келе жатқан нұсқалары мен семантикалық мәнінің көркемдік сипаты баяндалады. Ою-өрнек - ұлттық дүниетанымның пішінді түріндегі көрінісі. Оның көптеген мазмұндық белгілері қазіргі кезеңде ұмытыла бастады.

XX ғасырда ою-өрнектің сәнділік, рауажды үйлесімі әшекей сәнді өрнек ретінде ғана қолданыла бастады. Дегенмен күнделікті пайдаланылатын тұрмыстық бұйымдарда, қару-жарақ пен киіз үй безендірілуіндегі көптеген заттардың ою-өрнегі, әшекей-нақышы, оған пайдаланылатын материалдар өзінің киелі қасиетін, салт-жоралармен байланыстылығын, ырым ретіндегі нышанын әлі де болса жоғалта қойған жоқ.

Қазақ халқы өзінің айналасындағы кеңістікпен өте үлкен үйлесімділікте өмір сүрумен бірге, оны тануға, заңдылықтарын ұғуға тырысты. Осы түйсіну ерекшелігі дәстүрлі шығармаларының пластикалық және пішіндік сипатынан өзіндік көрініс тапты.

Тірек сөздер: ою-өрнек, ұлттық, құндылық, дәстүр, рәміз, белгі.

ARTISTIC FEATURES OF NATIONAL ORNAMENT OF THE KAZAKH PEOPLE AND THE ESSENCE OF SEMANTICS

Abstract:

In this article of art of a national ornament in the ancient time, having developed develops still did not go, in the properties the art character of options and semantic values is reported. In a look a form - national outlook of an ornament ". At the present stage and its numerous in substantial signs are forgotten.

In the XX century in harmony with the elegance, pattern began to be applied only for a sample ornamental. However household products, arms and a yurta to undersign an ornament to which many substances, the used materials a divorce style of the Saint property, on tradition of daily use coherence of a symbol in quality, and not still, yry loss.

The tried comprehension by space, together with life of the Kazakh people around its recognition in combination with very big, his lives. Perceptions the specification are specified plastic and personal was found by reflection in traditional compositions of character.

Key words: ornament, national, value, traditions, symbol, mark.

КІРІСПЕ

Рухани дербестікті қалпына келтіру, нығайту, дамыту ол үлкен мемлекеттік мәселе екенін айтуға тиіспіз. Ел басының халыққа жолдауында: «Қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрін, тілі мен мәдениетін сақтап, түлете беру. Сонымен қатар, ұлт аралық және мәдениет аралық келісімді, біртұтас Қазақстан халқының ілгері дамуын қамтамасыз ету» көзделген. Қоғамның әлеуметтік құрылымы мен мәдениет бір - бірімен өзара тығыз байланысты екендігі даусыз.

Өркениет тудырған қайшылықтар соның ішінде ұлттық ою-өрнектер нұсқаларының белгілерін шатастырып, талғамсыз, ұлттың сана сезімін бүлдіретін бөтен үлгілерді пайдаланудан басталады. Ал, ұлттық ерекшеліктер халықтың рухы мен мәдени дәстүрін жинақталған ұлттық бейнесіне қарай өзгертіп, оның бейнелік тұрақты нақыштарының дара қасиеттерін рәміздік белгі категорияларын ұлттық ойлау жүйеде игеріледі. Оны заман талғамына сай әшекейлеп пайдалану рәміздік қасиеттерін жандандырып, мәдени құндылықтарымыздың өзіндік ерекшеліктерінде айқындаудың маңызы зор. Қазір таңда ұлттық дәстүрлі құндылықтарға, олардың қайнар бастауларын тануға деген ықылас күн санап артып келеді.

Ұлттық ою-өрнектер - ежелгі көшпелі тайпалардан жалғасып келе жатқан дәстүр сабақтас-тығының көрінісі. Ата - бабамыз ою-өрнек арқылы тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, өнерін, мәдени

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, sarakm@yandex.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, zhumbaeva1995@list.ru

құндылықтарын көрсете білді. Жазу-сызу шыға қоймаған ерте заманда адам өз ойын тасқа, сүйекке де ойып түсірген. Бұйым мүліктерде аң-құстың, малдың суреттерін өрнектеп салып, қарым-қатынас құралы ретінде белгілі бір ұғымды аңғартып отырғанын деректемелерден белгілі. Белгілі бір қажеттіліктерден туындаған ою-өрнек келе-келе сәндік, салтанат белгілеріне айналып, әртүрлі жағдайда дамып, түрленіп отырғанын археологиялық зерттеулер, этнографиялық мол деректер мен көне жазбалардағы мәліметтерден дәлел.

Қазақ өрнек әшекейлері С. Дудин, Е. Шнейдер, Р. Карутц тағы басқа ғалымдар зерттеп, қазақ халық киім үлгілері мен оның сәндік әшекейлі өрнек мәнеріне үлкен мән берсе, XX ғасырдың 20 жылдарынан кейінгі кездегі С.М. Дудин, Р. Карутц, В.М. Чепелев, Б.В. Веймарн, В.Г. Мошкова, Е.Р. Шнейдер т.б. ғалымдардың еңбектерінде қазақ халқының көне ою-өрнек нұсқалары сипатталған.

Бұл зерттеулер Т.К. Басенов, Ө. Жәнібеков, Ө. Марғұлан, С. Қасиманов, К.А. Ақышев, Қ. Арғынбаев, Н.А. Оразбаева, М.С. Мұқанов, К.М. Байпақов, К.Т. Ибраева және тағы басқалардың еңбектерінде жалғасын тауып, олардың мәні мен маңызы, әшекейлердегі өрнектердің дамуы, ерекшелігі, рәмізділігі, қолданылуы, жасалу техникасы, классификациясы әр қырынан қарастырылды.

Академик Ө.Марғұланның «Казахское народное прикладное искусство» деген үш томдық еңбектері қызықты деректермен, құнды мазмұнымен қатар, әрбір заттың жасау технологиясын сипаттап, қолдану орнын анықтайды [1].

Ою-өрнек өнері көне замандарда қалыптасып, дамып бүгінге дейін өз қасиетін жоғалтпай келе жатқан мәдениет көрсеткіші. Өрнек үлгілерінің үй тұрмысында, өнеркәсіпте, архитектурада әлем өмірінің дамуында қолданылмайтын жері жоқ.

Бүгінде өнерді жіктеп және семиотикалық тұрғыдан зерттеу ерекше маңыздылыққа ие. Адам санасындағы болмыс түсініктеріндегі барлық рәміздік-белгі мәдениет саласының шығармашылық қызметі. Қазіргі таңда дәстүрлі мәдениеттегі ою-өрнек өнерінің ақпараттық белгісі, таңбалық сипаты мен мәні мәдени-философиялық, өнертанулық мәселе ретінде әр қырынан қарастырылып, зерттелуде.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетін өнертанулық және мәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеген ғалымдардың қатарына Б.Р. Қазыханова [2], С.Н. Ақатаев [3], Г.Ш. Елеукенова [4], Б. Байжігітов [5], Қ.Ш. Нұрланова [6], Г.К. Шалабаева [7], Ш., Ж. Тохтабаева [8], Н.Ж. Шаханова [9], Г.К. Ибрайшина [10], Ө.Қ. Малаев [11], М. Өмірбекова [12], С.М. Қрықбаева [13] және т.б. атауға болады. Бұл ғалымдардың еңбектері халқымыздың мәдени құндылықтар жүйелерін өзіндік мәселелерде көтерудің жарқын ізденістері болып табылады.

Ұлттық ою-өрнек пен таңба ежелгі тас дәуірінен бірге қалыптасып, дамып келе жатқан негізгі көркемдік жүйе, ол екеуі тұтас қабылдаудың, түйсіктің нәтижесінде пайда болған белгі. Таңбалар әріп емес, олар дүниетанымдық белгі болумен бірге, оның астарында күрделі әлеуметтік дәстүр нышандары көрініс тапқан. «Таңбаны көшпелі қазақтың кеңістікті меңгеру барысындағы, нақтылы табиғат көріністерінің немесе ондағы белгілі бір бейне бөлшектерінің кескіндік белгісі ғана емес, көзбен бақылауға көне бермейтін субъективті қатынастардың арасында қалыптасқан, шындалған және уақыт аралығында сипаттық нышандары тұрақталып, олардың арасында объективті белгіге айналған құбылыс категориялар бейнесінің рәмізді көрінісі» деп профессор Б. Байжігітов орынды қарастырған [5, 101 б.].

Ою-өрнек - ұлттық дүниетаным мен көзқарастың пішін түріндегі көрінісі еді. Бертін келе оның көптеген мазмұндық белгілері ұмытыла бастады. Жиырмасыншы ғасырда ою-өрнектің сәнділік, рауажды үйлесімі әшекей сәнді өрнек ретінде ғана қолданылатын болды. Дегенмен ер адам мен әйел киімдеріндегі, күнделікті пайдаланылатын тұрмыстық бұйымдардағы, қару-жарақ пен киіз үй безендірілуіндегі көптеген заттардың ою-өрнегі, әшекей-нақышы, оған пайдаланылатын материалдар өзінің киелі қасиетін, салт-жоралармен байланыстылығын, ырым ретіндегі нышанын әлі де болса жоғалтқан жоқ.

Қазақ халқы өзінің айналасындағы кеңістікпен өте үлкен үйлесімділікте өмір сүрумен бірге, оны тануға, заңдылықтарын ұғуға тырысқан. Осы түйсіну ерекшелігі дәстүрлі шығармаларының пластикалық және пішіндік сипатынан өз көрінісін тапты. Қазақтың дәстүрлі өнерінің өзіне ғана тән сипаттық ерекшелігін ою-өрнектің көркемдік жүйесі негізінде қарастыратын болсақ, оның композициясындағы тұрақтылықты ою-өрнектің симметриялылығы, тепе-теңдігі, жайсаң жазықтылығы айқындайды. Қолөнер бұйымдарындағы ою-өрнектің сыртқы құрылымына зер сала қараған адам бір өрнектен екінші өрнекке әуенді өтулерден, бір түстен екінші бояу түсіне үйлесімді ауысуларынан кез-келген ою-өрнектің негізін құрайтын симметриялық пен статикалықтан асимметриялық пен динамиканың пайда болғанын байқар еді. Ою-өрнектің сыртқы контур сызық-

тарының пластикасы мен өзіндік пішіндерінің бір-бірін ырғақты қайталаулары, йірімді өтулері композицияны қозғалысқа ендіреді.

Оның дүниетанымдық мағынасының көркемдік мүмкіндіктері жөнінде Қ. Нұрланова былай дейді: «Кез-келген қоғам өзіне қажетті белгілермен ғана қызмет етеді. Дәстүрлі дүниесіне рационалды және иррационалды сәттер қайшы келмейтіндігіне де байланысты оның сарқылмас тылсым сырындағы терең байлық анықталады» [6, 89 б.].

Қазақ ою-өрнегіне өте бір тамаша қасиет тән. Ол - тепе-теңділік. Формалардың жоғарғы үлгідегі жалпылық қасиеті мен біртұтастылығын сақтай отырып, сол арқылы типикалы құбылыстарға өз қатынасын білдіруі, көшпелі адамның кеңістіктегі бағыт-бағдары іспеттес. Ол - Әлем Жаратылысы мен адам дүниесінің өзара байланысы.

Қазақ текеметтерінде, сырмақтарында, терме алашаларында, т.т. ою-өрнек пен оның бейнелену аясы арасындағы тепе-теңділік принципі әруақытта айқын көрінеді. Қазақ шеберлері түрлендіру барысында аз ғана реңдер мен өрнек жүйелерін пайдалана отырып, ерекше сәнді бай әшекей әуендер құрай білген. Тепе-теңділік принципінің арқасында ғана жарасымды, орнықты көңіл-күй қалыптасады.

Қазақ өрнектерінің ерекше үйлесімді орналасуы әлеуметтік дүниетанымдық жағдайлармен байланысты. Өрнектер, әдетте, бөлек орналасады. Бірінің үстіне бірі салынбайды, айқастырылмайды. Өрнек ретсіз көп немесе кез-келген жерге орындалмайды. Негізінен, әсіресе, текемет, аяққап секілді бұйымдарда олар ірі болып келеді. Өрнектердің осы ірілігі оның монументті сипатын арттырып, бойына күш-қуатқа толы энергия жинақтайтындай. Өрнектер нәрсенің бетіне, түр-түстеріне және сызық әуендеріне байланысты ерекше талғаммен беріледі.

Ою-өрнектер гармония мен пропорция заңдылықтарына бағынады. Орнамент (латын сөзінен аударғанда «әшекей» деген мағынаны білдіреді). Көбіне ол архитектурамен сәндік қолданбалы өнерде қолданылады. Ал киімде қолдану ерекшелігі басымдау. Киім дизайны жобалау іс-әрекетімен жаңа инновациялық тәсілдермен байланыста болып – жобалау мәдениеті ғылыми техникалық және гуманитарлық мәдениетпен тұтас байланыста болады. Сондықтан да киім дизайны адамның тұрмыстық кейпін өзгерту және қажеттілігіне қарай жаңа қасиетке ие бұйым үлгілерін жобалауға бағытталуы тиіс. Ол дәстүрлі формаларды әшекейлеумен айналыспайды жаңа үлгілерді шығарады.

Ою-өрнек композициясы маңызды мәнге ие. Өрнектің ұқсас бөліктерінің кіші ауданда қайталануы «рапорт» деп аталады (француз тілінен аударғанда «қайту» деген мағынаны білдіреді). Рапорт горизонталь мен вертикаль бағытта қайталануы *рапорт торы* – деп аталады [14, 60 б.].

Қазақ оюларын мазмұны жағынан жіктесек, олар үш түрлі ұғымды бейнелейді. Біріншіден мал өсіру аңшылықты, екіншіден жер, су, көшіп – қону көріністерін, үшіншіден күнделікті өмірде кездесетін әр түрлі заттардың бейнесін береді. Ұлттық ою-өрнегіндегі бір ерекшелік осы түрлі ұғымның қайсысын бейнелегенде де ұлттық ою-өрнектің негізі болған мүйіз ою барлық әшекей ішінде кездеседі. Халықтың этнографиялық әдет-ғұрпының кейбір элементтері ою сызу, бедерлеу, бейнелеу өрнектерде ерекше орын алған. Қазақ халқының қол өнері текеметке түсірілген ою-өрнектер көбінесе малдың денесіне, ізіне байланысты оюлар болған, яғни мал өсіру аңшылық, жер су, көшіп қонудың мағынасын білдірген.

«Мүйіз» - ою - өрнектердің түрлері мен атаулары өте көп. Мүйізтектес өрнектер кейде өте ұсақ, кейде өте ірі болып келген. Ұсақ түрлері зергерлік жұмыстарда және ұлттық киім түрлерінде жиі қолданылған. Мүйіз сияқты ою-өрнектердің мағынасына қарай қазақ арасында ғасырлар бойы қалыптасқан. «Қошқар мүйіз», «марал мүйіз», «өркеш мүйіз», «сынар өкше», «төрт құлақ», «түйе мойнақ» ою түрлері бар.

Мүйіз ою түскізідің шетіне көбінесе қолтықшасына өрнектеледі. Жерге төселетін текеметке ұдайы осы ою салынып қолтық деп аталады.

Омыртқа- мал шаруашылығымен тығыз байланысты туған, малдың дене мүшесіне қатысты өрнек. Бұл ою-қайраттылықтың ерліктің белгісі. Ер адамның, батырдың киімінің, кейде құрлардың шетіне салынады.

Тау оюы- колөнер бұйымдарының жиектеріне салынады, мәңгіліктің, күш құдіреттің символы.

Гүл оюларының өзінде де халықтың дана ойы жататынын мынады байқаймыз: гүл мен гүл түйнегінің айқаса бірігіп салынуы-бірлікті, елдің ынтымақты болуын меңзейді.

“Тасбақа оюы”-мәңгіліктің символы. Бейіт басындағы сынтастар көбінесе тасбақа бейнесіндегі тасқа қашап орнатылады. Бұл ою батырдың, ханның киіміне, жауырынына, қалқанына салынатын болған.

Халықтың рухани өмірі: ұлттық салт-дәстүрлер, наным-сенімдерге байланысты оюлар-мысалы, қазақ халқының ерте кезден бергі әдет-ғұрпы, салты бойынша, бөтен жерге, алыс ауылға күйеуге ұзатылатын қыз баланың белгілі бір уақыттан кейін төркін жағына сәлемдеме жіберу дәстүрі болған. Сәлемдемеге жас келіншек өзінің тұрмысқа шыққаннан кейінгі тұрмыс жағдайын ою-өрнекпен бейнелеп жіберуі шарт. Осы салт бойынша тұрмысқа шыққан қыздың үйіне жіберген сәлемдемесінде алақандай жарғақ, оның бетіне бойы сорайған ұзын және өте жіңішке, әрі арық адам бейнесі кестеленіп салынған және оның жанында тұрған дөп-дөңгелек адам тұрпаты бейнеленген. Бұл сәлемдемеде қыздың ата-анасы жат-жұртқа ұзатылған баласының “отырса опак, тұрса сопак” болған мүшкіл халін түсінген. Ал басқа ретте күйеуге ұзатылған қыздан “құсмұрын” бейнесі салынған сәлемдеме келсе, ата-анасы одан баласының барған жерінде құстай ерікті, басы бостандықта, жағдайы жақсы екенін ұғатын болған.

Итқұйрық - иттің құйрығы тәрізді ою. Бұл өрнек ауыларалық белгісі (символы). Кебеже, қоржын бетіне, тақыр кілемге салынады.

Түйе табан оюы - алыс сапар нышаны (символы). Көштегі түйе жабуына, жібек жол сауда заманында саудагерлердің шапанына салынған.

Қазақстан ою-өрнектерінің түстік шешімі, басқа да әлем халықтарының өрнегі сияқты түстік шешімін анықтай білген. Ою-өрнек бояуларының түстік шешімі көзге ғана емес адам психикасына да әсері барын білген, әсіресе қызыл, сары, жасыл, көк, қоңыр түстерге көңіл бөлген. Ою-өрнектер ежелгі кездерде дәстүрлік, ырымдық, діни ұғымдық сипатқа ие болған [15, 38 б.].

Бір түстің өзі әртүрлі мәдениетте әртүрлі символикаға ие болады. Түсті білдірудің әлеуметтік мәдени метафорикасы туралы бірқатар ғалымдардың еңбектерінде (Г.А. Антипов, О.А. Донских, И.Ю. Марковина, Ю.А. Сорокин) ақ және қара түстің негізінде егжей текжейлі түсініктермен қарастырылған. Ақ түс көптеген мәдениетте үміттің, қайырымдылықтың, тазалықтың, махаббатың және соған жақын басқа ұғымның символын білдірсе, қара түс өлімнің, қайғының, қазаның символы ретінде қабылдана, ал кейде салтанатты іс шараны да білдіреді [16, 87-92 бб].

Қазіргі заман талабына сай сәндік-қолданбалы өнер саласында ою-өрнектің алатын орны мен маңызы ерекше. Көркемдік өнер заттары мен бұйымдарының барлығы ою-өрнекпен әшекейленіп, өзінің сәндік, көркемдік мағынасына, түріне, сипатына ие бола алады.

Өсімдіктес ою-өрнектерінде көне жергілікті дәстүрлері жоқ. Оның басты-басты әуендері қатарында лотостың түйіндері мен гүлдері шырмауық өсімдіктерінің өрмесі, гүл тізбегі үш салалы жапырақтар түрінде болды. Кейбір ою-өрнек әуендері, мәселен лотос Ежелгі Шығыс өнерінің ықпалынан туған.

Символдық ою-өрнектің негізгі табиғат күштері мен аспан шырақтарына сыйынушылықтан туды. Шенбер, бұрама, айқыш-ұйқыш сызық үлгісіндегі фигуралар күннің эмблемасы болды; бұйра толқындар сарыны бұрама ирек түріндегі қисық сызық белгілерімен, S-тәріздес фигуралармен берілді.

Қазақтың ою-өрнек өнерінде кездесетін әртүрлі саздағы (мотивтегі) элементтер көп ғасырлар бойы сұрыпталудан өтіп, әр шебердің өзінше өзгеріс ендірудің арқасында бір түрден екінші түрге ауысып отырған. Ою жасаушылардың шығармашылық еңбегінің арқасында зооморфты саз өсімдіктер тектес сазға, геометриялық саздағы элементтер – зооморфты, немесе өсімдіктер тектес сазға т.с.с. ауысып отырған. Бұл жағдай қазақ ою-өрнек өнерінде бірнеше элементтермен-ақ шахматтағыдай мыңдаған түрлі композициялық варианттарды жасауға болатындығының дәлелі.

Қазақ оюларының өрісі кең, болашағы мол. Ою-өрнектерді шеберлердің шығармашылық жұмыстарынан, тоқыма бұйымдардан, киім жиынтықтарынан және т.б. кездестіруге болады. Тарихи мұраларды қарастыру нәтижесінде қазақ оюларының негізін құрайтын 200-ден астам ою-элементтерінің атаулары анықталған. Көп жағдайда ою элементтерінің аты материалдық дүниедегі жан-жануарлардың дене мүсіндеріне қарай, өсімдіктердің сабақтары мен жапырақтарының сыртқы бейнелеріне қарай немесе геометриялық фигуралардың жаратылу ерекшеліктеріне қарай аталып келген. Тіпті, олардың арасында аңыз ертегілерде айтылып жүрген аждаһалардың бейнесінен бастап бүгінгі күнгі космосты игеру тақырыбына дейінгі атаулар мен элементтер де кездеседі. Халқымыздың қай қолөнер саласын алсақ та, ою-өрнектің өзіндік ерекшелігі белгілі бір тәртіппен орналасқан заңдылық жүйесі ежелгі нұсқаларында құстың, гүлдің, жануарлардың түрін тұспалдайтын бөлшектерде сақталғандығын зерделедік.

Көне түркілердің түсінігінде құс – көктің, балық – судың, ағаш – жердің тіршілік нышаны болып көрініс табады. Ол қазақ ою-өрнегінің мақұлық аты, нәубет аты, ғарыш аты, тік сызықты, нышандық, танымдық т.б. сарындарының мазмұнын сөзсіз кеңейте түсті. Біз әйел киімдерінің

көркемдік безендірілу мәнерін қарастыруда өнер зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, ою-өрнектердің сипаттық ерекшеліктеріне байланысты негізінен төрт түрге бөлуге болады. Себебі ою-өрнектердің бояу түсі, ырғақ, таңба, сызық белгілері табиғат жаратылысымен және кеңістіктегі бейнелерімен рәміздік байланыста екенін аңғаруға болады:

1. Өсімдіктер ою-өрнектер: («гүл», «жапырақ», «бесжапырақ», «жауқазын» т.б.).

2. Космогониялық ою-өрнектер: (« ай», «күн», «жұлдыз», т.б.).

3. Зооморфты ою-өрнектер: (хайуанаттардың, жан - жануарлардың бейнесін сипаттайтын, рәмізді бейне арқылы көрсететін «мүйіз», «арқар мүйіз», т.б.).

4. Геометриялық ою-өрнектер: («бесбұрыш», «ирек», «шеңбер» т.б.).

Қазақтың ұлттық өрнектерінің кез келгені космогониялық, зооморфтық, өсімдіктер, геометриялық өрнектердің нақыштағы айналадағы қоршаған ортаны танудан, бейнелеуден туған шағын үлгі іспеттес. Олар біріншіден сиқырлы күштің, екіншіден бақыт пен сәттіліктің рәмізді нышанын білдіреді. Қорытындылай келе ұлттық ою-өрнектер мынадай бірнеше мәнде топшыладық: а) материалда өзіндік заттық әшекейі; ә) материалдық әлеуметтік белгісін білдіру; б) қосалқы мағынадағы түрлі қасиеттерді, сипаттарды белгілейтін ауыспалы, рәміздік мағына ретінде қолданылатыны.

Мұның бәрі жеке тұлғаны рухани және мәдени байытуға бағытталып, жан-жақты дамытуға әсер етеді, ұлттық өнерді бағалауға, түсінуге, қастерлеуге үйретеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. - А-А: Өнер. - Т. 1. 1986. – 256 с.
2. Қазыханова Б.Р. Роль художественного наследия в эстетическом воспитании. – Алма-Ата: Қазақстан, 1967.- 228 с.
3. Ақатай С. Қазақтың ұлттық менталитеті. // Мәдениет ұлттық болмысы. Культура сущность нации. Сб. научных статей. Алматы, 1998. – 280 б.
4. Елеуқенова Г. Очерк истории средневековой скульптуры Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1999. – 220 с.
5. Байжігітов Б. Қазақ өнерінің эстетикалық табиғаты. (Қазақтың дәстүрлі творчествосы мен бейнелеу өнерінің негізінде): филос. ғыл. канд. ... дисс. - Алматы, 1994. - 123 б.
6. Нурланова К. Символика мира в традиционном искусстве казахов. // Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – А-А.: Ғылым, 1993. – 226 с.
7. Шалабаева Г.К. Постигание культуры: мировоззренческие парадигма и исторические реалии Казахстана. -Алматы: Ақыл кітабы, 2001.-420 с., с330.
8. Тоқтабаева Ш. Функция казахской традиционной одежды. // Известия НАН РК. серия общественных наук. - Алматы: Ғылым, 1994.
9. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов(этнические очерки). - Алматы: Қазақстан, 1998. - 184 с.
10. Ибрайшина Г. К. Декоративно - прикладное искусство как отражение национальной самобытности казахской культуры. Автореферат дисс. канд. философских наук. 24.00.01. Алматы, 2006. - 48 с.
11. Малаев А.К. Орнамент как феномен культуры: семиотический и семантический анализ. //диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук. Алматы, 2008.-267 с.
12. Өмірбекова М.Ш. Энциклопедия. Қазақтың ою-өрнектері. - Алматы: Алматыкітап, 2005. – 284 б.
13. Қрықбаева С.М. Қазақтың дәстүрлі әйел киімдерінің тарихы, рухани-мәдени құндылықтарының мәні» монография. Алматы, «ОНОН», 2016.- 220 бет.
14. Кажғали улы А. Ою и ой. – Алматы, 2004. – 444 с.
15. Джанибеков У. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата , 1982. - 144 с.
16. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. Монография. Алматы, Ұлттық аударма бюросы, 2018. 312 бет.

XX YÜZYIL BAŞLARINDA KUZEY AZERBAJCAN'DA SİYASAL HAYAT**Mehmet KAYA***

Özet: Azerbaycan, konum itibariyle tarih boyunca önemli bir yere sahip olmuştur. Bu anlamda kavimler göçü de dahil olmak üzere, önemli uygarlıkların merkezi ve geçiş noktasında yer almıştır. XX. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle de 1905 Çarlık Rusya'sına yapılan başarısız darbe girişiminden sonra Azerbaycan'da da önemli değişimler yaşanmıştır. Siyasal alanda demokratik yaşamın bir sonucu olarak çeşitli görüşleri destekleyen siyasi partiler kurulmuştur. Bu partilerin ağırlıklı yönü İslamcılık, Türkçülük ve Sosyalizm üzerinde bulunmalarıdır. Bu bildiride XX. yüzyılın başları itibariyle siyasi yapı gündeme gelecektir.

Anahtar Kelimeler: *Türk Dünyası, Kuzey Azerbaycan, Azerbaycan'da Siyasal Hayat*

POLITICAL LIFE IN NORTH AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

Abstract: Azerbaijan has had a significant place in history throughout in history. In this sense, including the tribes immigration, it has taken place in the center and transit point of important civilizations. Since the beginning of the 20th century, especially after the failed coup attempt in 1905 Tsarist Russia, important changes took place in Azerbaijan. As a result of the democratic life, political parties have been established to support various views in the political arena. These parties are predominantly on Islamism, Turkism and Socialism. In this study, the political structure as of the beginning of the 20th century is being examined.

Keywords: *Turkish World, Northern Azerbaijan, political life in Azerbaijan.*

GİRİŞ

Azerbaycan jeopolitik konumu itibariyle önemli bir yere sahiptir. Bu konum özellikle XX. yüzyıl başlarında siyasi bakımdan da desteklenmiş, önemini arttırmıştır. Rus devrimi öncesinde 4 Çarlık rejiminin baskısı altında bulunmaktadır. 1905 ihtilali Çarlık rejiminin devrilmesi adına bir girişim olmuştur da başarıya ulaşamamıştır. Bu hareketle birlikte demokratik anlayış Azerbaycan'da kendini göstermeye başlamıştır. Demokratik hayatın vazgeçilmez unsuru olan farklı görüşlerde siyasi partiler Azerbaycan'da kurulmaya başlamıştır. Bu partiler, İslamcı, milliyetçi ve Bolşevik fikirleri savunmuşlardır. Bu bildiride Azerbaycan'ın bağımsızlık öncesi siyasi yapısı ele alınacaktır.

1- PARTİLER**1.1.Himmet Partisi**

Rus Sosyal Demokrat Partisi üyelerinin Bakü'deki Türkler arasında faaliyetlerini arttırmasıyla Azerbaycan'da sosyalist düşünceler yaygınlaşmaya başladı. Bundan başka genç aydınların bir şey anlatabilme gayretleri yavaş yavaş bir alt yapı oluşturuyordu (Swietochowski, 1988: 80). Bazı kaynaklarda partinin kurucuları arasında Mehmet Emin Resulzade göstermese de Mehmet Emin hatıralarında partinin kendisi tarafından kurulduğunu belirtmektedir (Resulzade, 1337: 22).

Azerbaycan'ın en eski partisi olan Himmet'in Rus Sosyal demokratları ile ilişkileri açıkça kanıtlanamamıştır. Partinin etkinlik gösterememesinin nedenleri arasında dışarıdan yönetilmesi ve yöneticilerin Türk asıllı olmaması sayılabilir. Partinin kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte kaynaklar 1904 tarihinde ittifak etmektedirler (Swietochowski, 1988: 82; Kazemzadeh, 1951: 20).

Parti üyelerinin Türkler üzerindeki faaliyetlerini arttırmaları, 1905 ihtilalinin getirdiği serbestlik, uygun bir ortam hazırlamıştır. 1906 yılından itibaren, Bakü'nün yanısıra, Transkafkasya'nın diğer şehirlerinde de önemli bir teşkilat haline gelmiştir. Parti 1905 ihtilalinde olduğu gibi 1906 yılında İran ihtilalinde de etkili olmuştur.

Resulzade partinin amaçlarını: "milli hisleri uyandırmak, Rus okullarında okutulmayan Türkçeyi ilerletmek, yerli yazarların eserlerini okumak, Çarlık aleyhinde yazılmış ihtilal şiirlerini ezberlemek, beyannameler yayınlamak" olarak ifade etmektedir. Partinin sosyalist görüşleri benimsemesine rağmen yayın organı Himmet gazetesinde sosyal bir ihtilal yapılması konusunda açık bir bilgi yoktur. Parti 1905'te Meşhedi Azizbeyoğlu, Neriman Nerimaov'un katılmasıyla daha da güçlenmiştir. Parti temsilcisi Zeynelov'un II. Rus Devlet Duma'sına seçilmesiyle gücü en üst düzeye ulaşmıştır. İlerleyen zaman içinde parti güç kaybetmeye başlamış, çalışmalarını ağırlıklı olarak yayım hayatı ile ilgili olmuştur (Kazemzadeh, 1951: 20).

*Doç, Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, dr.kkaya40@hotmail.com

1.2.Dufai Partisi

1904 yilının sonlarına doğru Ermenilerin saldırılarını arttırmaları Türklerin bu saldırılara karşı bir teşkilat kurmalarını zorunlu hale getirdi. Bu zorunluluk Dıfai Partisinin doğmasına yol açtı. Parti beyannamesinde kuruluş amacı Taşnaksüyun ile mücadele olduğu belirgin bir şekilde dile getirilmektedir. “Karabağ’da olduğu gibi, Müslümanların üzerine hain ve gaddarane hücumlarına devam ederse, bizden layık cevabı alır ve Kafkasya bitmez tükenmez bir sahne haline düşer. Taşnak Partisi emin olsun ki, hiçbir vakit biz öz milletimizin harabedarlığı ve külü üzerinde Ermeni milletine saadet ve hoşgörenlik kurmasına yol vermeyiz” (Mirzza Bala, 1991: 33). Bazı kaynaklarda Fedai olarak geçen partinin kurucusu olarak Ağaoğlu Ahmet Bey gösterilmektedir. Partiye üyeliği konusunda kesin bir bilgiye sahip olmadığımız Topçubaşı Ali Merdan Bey, Hüseyinzade Ali Bey, parti bünyesinde çalışmalarını yürütmekteydiler (Mirza Bala, 1991: 35; Orkun, 1977: 77)

Rus idarecilerinin yaptıkları kötülükler incelendikten sonra suçlu bulunan idareciler parti tarafından ölümle cezalandırılmaktaydılar. Ölüm cezasından sonra durum bir beyanname ile halka bildirilmekteydi. Partinin bu gizli hareketi karşısında idareciler bir tedbir olarak partinin bir üyesini bulup haber verene elli bin altın ruble ödül vadetmişlerdi. Zaman içinde partinin Gence, Karabağ’da teşkilat kurması etki alanının genişlettiğinin bir işareti olarak ele alınabilir. Baskılar sonucunda Ağaoğlu Ahmet Beyin Türkiye gitmesiyle parti etkisini yitirmiştir. Bazı partili idareciler Musavat’a katılmışlar, onun güçlenmesine yardımcı olmuşlardır (Keykurun, 1964: 10).

1.3.Musavat Partisi

Kelime anlamı “ eşitlik” olan Musavat, Müslümanların Ruslarla eşit haklara sahip olması amacıyla kurulmuş, bu yönde faaliyetlerini sürdürmüştür. Parti Abbas Kazımzade, Mihailzade, Korbolayve bir kısım Himmet partililer tarafından 1912 yılı başlarında kurulmuştur (Swietochowski, 1988: 307; Baykara, 1975: 202).

Romanova hanedanlığının 300. Kuruluş yıldönümü münasebetiyle 1913 yılında çıkarılan aflu Resulzade Mehmet Emin Beyin Bakü’ye dönerek partinin başına geçmesiyle Musavat güç kazanmıştır. Partinin amaçlarını belirten bir beyanname yayımlanmıştır. Beyannamenin özüne bakıldığında ümmet fikrinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Fırkanın programının daha iyi anlaşılabilmesi için kısaca amaçlarını belirtmekte yarar vardır. Kısaca sekiz madde halinde ifade edebileceğimiz amaçları şu şekilde dile getirilebilir (Baykara, 1975: 205).

- 1-Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanların birleşmesini temin etmek
- 2-İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerin yeniden bağımsızlığına kazanması için çalışmak
- 3-İstiklallerini müdafaa ve ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlere maddi ve manevi yardımda bulunmak
- 4-Müslüman milletlerin müdafaa ve taarruzi kuvvetlerini arttırmak için yardım etmek.
- 5-Bu fikirlerin yayılmasına mani bütün engelleri yıkmak.
- 6-Müslümanların birleşmesine ve terakkisine çalışan diğer bütün partilerle irtibat tesis etmek.
- 7-Müslümanların birleşmesine ve terakkisine çalışan yabancı kuruluşlarla ihtiyaç görüldüğü nispette irtibat ve görüş alışverişinde bulunmak
- 8-Müslümanların yaşamak uğrunda savaş vesaitini, ticaret, sanayi ve bilim iktisadi hayatlarını kuvvetlendirmeye çalışmak(Kazemzadeh, 1951: 21).

Partinin ümmet bilincini ağırlıkta tutmasına sebep anlamında Trablusgarp ve Balkan savaşları sırasında kurulmuş olması gösterilebilir. Beyannamede bu vakte kadar Avrupalılar İslam Âleminin cem-i azasını eziyor ve her gün tahkirden çekinmiyorlardı. Ümitvaridler ki, Âlem-i İslam’ın kalb-i menzilesinde olan Hilafet-i Osmaniye nahoş insan gibi, bu kadar darbelerden sonra çar ve naçar devam edemeyip, mahv ve nabut olacağından ve ilan-ı Meşrutiyet’ten sonra kendilerinin yanılmış olduğu ve Hilafet-i Psmaniye’nin kuvvetlenmesinden dehşete düştüklerinden söz ederek hayat hakkının ve kurtuluşun Türkiye’nin bağımsız olmasına ve ilerlemesine bağlı olduğu önemle vurgulanmıştır.

Müsavat 1 Mayıs 1917’de Moskova’da toplanan Rusya Müslümanları Kurultayı’nda aynı fikirleri paylaştığı Adem-i Merkeziyet Partisi ile birleşerek ortak parti programı ile kurultaya katılmış, görüşmeler bu program etrafında devam etmiştir(Mirza Bala, 1991: 39).

1.4.Ahrar Partisi

Partinin kuruluş tasrihi kesin olarak belli değildir. Ancak, Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra parlamentoda çıkan fikir ayrılıkları ve bir takım menfaat ve şahsi çıkarlar üzerine kurulmuştur. Partinin amaç bakımından zayıf olduğu, parlamentoda birkaç milletvekili ile temsil edildiği ifade edilmektedir.

Partinin ileri gelenleri iktidara gelebilmek için mezhep ayrılıklarını ileri sürerek “Türkçülük ve Sünnilik” fikrini ortaya atmışlardır. Musavat’ın Türkiye’yi desteklemesi ve iş başında bulunanların Şii olması sebebiyle yönetimde Sünnilerin de söz sahibi olması gerektiğini savunmuşlardır (Baykara, 1975: 206; Efendizade, 1337: 23).

1.5.İçtimai-yi Amiyun ve İçtimai-yi İnkılabiyun Partileri

Nerimanov’un liderliğinde 1906’da kurulan Bakü de İranlı işçilerin kurduğu Sosyal Demokrat (İçtimad-ı Amiyun Partisi ve kuruluş tarihi belli olmayan (İçtimai-yi İnkılabiyun) prensip edinen diğer bir parti de birkaç milletvekili ve öğrencilerden ibarettir (Efendizade, 1337: 25).

1.6.İttifak Partisi

Bu partinin kuruluş yeri Azerbaycan olmasa da Türk ve Müslüman birliğinin tesisi yönünden önemlidir. 19 Ağustos 1905’te toplanan Birinci Rusya Müslümanları Kurultayı’nda ittifak-ı Müslimin kurulması fikri gündeme gelmiştir. 13-23 Ocak 1906’da toplanan II. Rusya Müslümanları Kurultayı’nda İttifak-ı Müslimin’in adı Rusya Müslümanları İttifakı olarak değiştirilmiştir. Üçüncü kurultayda (15-20 Ağustos 1906) yetmiş iki madde ve on bölümden oluşan parti programı kabul edilmiştir. Azerbaycan temsilcisi Topçubaşı Ali Merdan Bey getirilerek, merkez heyet oluşturulmuştur. Zenkovski, partinin yöneticilerinin Kadet Partisi Merkez İcra Kurulu ile birleştiğini ileri sürmektedir. İttifak’ın Kadet Partisinin bazı fikirlerini paylaştığı görüşüne katılmakla birlikte birleşme konusunda başka kuvvetli bir işaret bulunmamaktadır. Parti yöneticileri Duma’ya resmi bir şekilde girebileceklerini düşüncesinde olsalar bile Kadet partisi ittifakın bu düşüncesini önemsememiş, Duma’da beraber yer alma anlamında bir çalışmada bulunmamıştır. Partinin etkisini bir süre sonra yitirdiği söylenebilir (Mirza Bala, 1991: 21; Zenkowsky, 1983: 41; Karabekir, 1990: 457).

1.7.Adem-i Merkeziyet Fırkası

Şubat ihtilali (23 Şubat 1917) ile Çar II. Nikola’nın tahttan inmesi, üç yüz yıllık hanedanlığı ve monarşiyi tarihe gömmüştür. İhtilali izleyen günlerde Gence’de Türk Adem-i Merkeziyet Partisi kurulmuştur. Parti Meşrutiyet’in ilanı ile Paris’te kurulan Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Partisi ile program ve amaçlar bakımından benzerlik göstermektedir. Partinin kurucusu, Azerbaycan Müstakil Cumhuriyeti’nin başvekilliğini yapacak olan Yusuf Beyli Nesip Beydir (Resulzade, 1990: 31; Tunaya, 1984: 403; Tuğaç, 1966: 141)

Devlet yönetimi olarak Cumhuriyet’i benimseyen parti, Gence’nin aristokrat yapısı itibarıyla, Bakü’de kurulan Musavat gibi işçi ve köylü meselesine dair çözüm önerilerini programına dahil edememiştir. Rusya içinde bulunan milli unsurlara bağımsızlık verilmesi, bu unsurların kendi kendilerini yönetebilmeleri, partinin amaçları arasında yer almıştır.

Bakü’de 15- 20 Nisan 1917’de toplanan Kafkasya Müslümanları Büyük Kurultayı’nda parti çalışmalarını kendini göstermiştir. Partinin Musavat ile aynı görüşleri paylaşması sonucunda Türk Adem-i Merkeziyet- Musavat Partisi adıyla birleşmesi gündeme gelmiştir (Resulzade, 1990:37).

1.8.İttihat Partisi

Kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra (Haziran 1918) olduğu söylenebilir. Dr. Karabey Karabeyli partinin başkanı olmuştur. Karabeyli’nin hayatı bir següzeştin yaşamını hatıra getirmektedir. Gence’deki İttihat-ı İslam Partisi ile birleştiğine göre kuruluş tarihi Haziran 1918’den önce olmalıdır. Parti birleşmeden sonra da aynı isimle anılmıştır (Swietochowski, 1988: 128).

1.9.İttihat-ı İslam Partisi

Kesin tarih belli olmamakla birlikte Hüsametdin Tuğaç’a göre Musavat Partisinden sonra kurulmuştur. Merkezi Gence’de bulunan fırkanın reisi Şeyhülislam Hacı Mehmet Pişnamaz Efendidir. Musavat’ın karşısında en güçlü parti olmuştur. Birleşmeden sonra kendisinin izlediği İslamcılık ve İttihat’ın temsil ettiği Sosyalizm fikirlerinin bütünleştiği bir parti haline gelmiştir (Tuğaç, 1966: 144).

2.CEMİYETLER

2.1.Cemiyet-i Hayriye

Savaşlarda kimsesiz kalan çocukların çocuk yuvalarına yerleştirilmesi görevini üzerine almıştır. Zeynel Abidin Tagi Bey Bakü’de kimsesiz çocukların barınması için iki yüz yataklı bir bakımevi yaptırmıştır (Keykurun, 1964: 81; Erdoğan, 1954: 126).

2.2.Maarif Cemiyeti

Çarlık idaresinin tahsisat vermediğinden bu cemiyet Türkçe eğitim veren okullar açmış, okulların gerekli ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Necat cemiyeti ile ortaklaşa çalışma yürütmüş, 1906-1917 yılları arasında Bakü’de tuza yakın ilkokul ve işçiler için de akşam okullar açmıştır.

2.3.Dram Cemiyeti

Temsiller düzenleyerek halkın tiyatroyu sevmesini sağlamış, elde edilen para ile Azerbaycan milli davasına katkıda bulunmuştur.

2.4.Necat Cemiyeti

1906-1917 yılları arasında Azerbaycan'da önemli hizmetler görmüş büyük bir cemiyettir. Okulların geliştirilmesi, öğrencilere bursa sağlanması, okuma-yazma oranı düşük olan Azerbaycan'da okuma yazma oranının artırılması gibi çeşitli çalışmalarda bulunmuştur.

2.5.Safa Cemiyeti

Cemiyet, 1910-1917 yılları arasında Bakü'de faaliyet göstermiştir. Aynı adla anılan bir tiyatro topluluğu da vardı.

2.6.Saadet Cemiyeti

1907'de Bakü'de kurulan bu cemiyet, Medrese-yi Saadet ve Medrese-yi Ruhaniye adıyla dini okullar açmıştır. Bu okullarda Türkçe, Arapça, Farsça öğretimi yapılmıştır (Keykurun, 1964: 10).

3.AZERBAYCAN'DA FİKİR AKIMLARI

3.1.İslamcılık

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan da İslamcılık akımı adeta birbirine girmiş gibidir. Bu akımı Azerbaycan'da savunanlar bu hareket hakkında gazete ve mecmualarda başarılarının doruğuna ulaşmışlardır. Ocak 1906'da Rusya Müslümanları Kurultayı'nda teşekkül eden İttifak-ı Müslimin önemli yer tutmaktadır. Partinin programı incelendiğinde Müslümanların birleşmesi, dini eğitimin çekirdeğini oluşturan mektep ve medreselerin ıslahının yer aldığı görülmektedir. Kurultayda İslamcı unsurların ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Musavat Partisi'nin de programında da İslamcı teşkilat anlayışının etkisi, bağımsızlıkları için mücadele eden Müslüman memleketler için maddi, manevi yardımda bulunulmaktan kaçınılmaması, fikirlerin yayılması için engellerin ortadan kaldırılacağı ifade edilmiştir. Gence'de kurulan İttihat-ı İslam'ın bu akımla doğrudan ilişkili olduğunu söylemeye gerek yoktur. Partinin başkanı Doktor Karabey Karabeyli İslamcılıkla Sosyalizmi bir bütün olarak görmek düşüncesine sahiptir.

Topçubaşı Ali Merdan Beyin yayımladığı hayat gazetesinde Ağaoğlu Ahmet Beyin "Sünnilik ve Şiilik" kelimelerinin ortadan kaldırılmasına yönelik yazıları İslamiyet'i birleştirici bir unsur olarak göstermektedir. Bundan başka Hüseyinzade Ali Bey de temelini İslamiyet'ten alan yazılar yayımlamıştır (Orkun, 1977: 86).

3.2.Türkçülük

Türkçülük siyasi akımlar içinde önemli bir yer tutmaktadır. Azerbaycan'ın Türkiye'ye yakın olması bu akımın burada etkili olmasını sağlamıştır. Öğrenci ve ilim adamlarının İstanbul'a gelişleri, onların bu görüşü benimsemesinde etkili olmuştur. Bu kişiler ülkeye dönüşlerinde bu fikri hararetle savunmuşlardır. Gazete ve dergilerdeki yazıları, halkın aydınlatılmasında önemli bir yere sahiptir. Hayat mecmuasında Hüseyinzade Ali Beyin Tatar diye ayrı bir kavim olmadığı, bunların Türk olduğunu ısrarla belirttiği görülmektedir. Yine Ağaoğlu Ahmet Beyin Sünni ve Şiiliğin bir ayrılığa meydan vermemesi gerektiği, Türklüğün birleştirici özelliği üzerinde önemle durduğu anlaşılmaktadır (Gökalp, 1976: 25; Ahmet İzzet, 1339: 91).

SONUÇ

Azerbaycan siyasal ve sosyal bakımdan XX. yüzyıl başlarında önemli bir durumdadır. Osmanlı Devleti'ne olan yakınlığı dönemin fikir akımlarından ve siyasal ortamından yoğun bir şekilde etkilenmesine sebep olmuştur.

Bağımsızlığın kazanılması sürecinde bu yapı ülkeyi önemli ölçüde etkilemiştir. Aynı zamanda bu sürece gidişte de uygun ortamın oluşmasına katkıda bulunmuş, demokratik bir yönetim anlayışının çoğulcu demokrasinin hızlı mesafe kat etmesinde rol oynayan önemli nitelikler arasında sayılabilir.

KAYNAKÇA

- Baykara, Hüseyin (1975) *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul.
 Erdoğan, Fahrettin (1954), *Türk Elllerinde Hatıralarım*, İstanbul.
 Gökalp, Ziya (1976), *Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak*, İstanbul.
 Karabekir, Kazım (1990), *Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum.
 Kazemzadeh, Firuz (1951), *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*.
 Keykurun, Naki (1964), *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları*, İstanbul.
 Mehmetzade Mirza Bala (1991), *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara.
 Orkun, Hüseyin Namık (1977), *Türkçülüğün Tarihi*, Ankara.
 Resulzade, Mehmet Emin (1337), *Azerbaycan İnkılabı*, İstanbul.
 Swietochowski, Tadousz (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, İstanbul.
 Tugaç, Hüsamettin ((1966), *Bir Neslin Dramı*, Ankara.
 Tunaya, Tarık Zafer (1984), *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, C.I
 Zenkowsky (1983), *Rusya'da PanTürkizm ve Müslümanlık*, İstanbul.

**ШЫҒЫС ЕҢБЕКШІЛЕРІНІҢ КОММУНИСТІК УНИВЕРСИТЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚ
СТУДЕНТТЕРІНІҢ МАТЕРИАЛДЫ-ТҰРМЫСТЫҚ ЖАҒДАЙЫ**

М.И. АМАНДОСОВА*
Т.Ғ.К. Б.М. ТАҚАБАЕВА**

Түйіндеме:

Мақалада Шығыс елдерінің Коммунистік Университетінде партиялық жұмысқа даярлықтан өтіп жатқан қазақ студенттерінің материалды-тұрмыстық жағдайы зерттеу нысанына айналды. Соның ішінде студенттердің жаңа әлеуметтік ортаға үйренуі, тұрмыс дәстүрінің өзгеруі, коммундық жүйеге бағынуы, санитарлық ережелермен танысуы және т.с.с. мәселелер қарастырылды. Мақала жазу барысында Ресей және Қазақстан елдерінің орталық мұрағаттан алынған құжаттар жаңаша интерпретацияланып, жаңа методологиялық көзқараспен талқыланды. Отандық тарихнамада партиялық қызметке даярланушы студенттердің оқуға жіберілуі, олардың оқу бағадрамалары, материалды-тұрмыстық жағдайлары осыған дейін зерттеу нысанынан айналған емес, сол себепті бұл мақалада Шығыс елдері үшін кадр даярлауда негізгі роль атқарған, сондықтан да ШЕКУ секілді университетті білім алған қазақ студенттерінің материалды-тұрмыстық жағдайы зерттеушілер үшін үлкен қызығушылық тудырады.

Тірек сөздер: студенттік, қазақ студенттері, шығыс халықтары, жатақхана тәртібі, тамақтану.

**MATERIAL CONDITIONS OF LIFE OF KAZAKH STUDENTS IN THE COMMUNIST
UNIVERSITY OF TOILERS OF THE EAST****Abstract:**

The article considers the materials of the Kazakh students studying for party work at the Communist University of the Eastern Countries. In particular, students learn new social environment, change of prison tradition, subordination to communal system, familiarization with sanitary rules, etc. issues were discussed. During the writing of the article documents from the central archives of Russia and Kazakhstan were updated in a new way and discussed with a new methodological approach. The students who prepare for party service in domestic historiography, their study assignments and material conditions have not been the object of research before, so this article has played a key role in the training of staff in the Eastern countries, so the material and everyday life of Kazakh students is of great interest to researchers.

Key words: students, Kazakh students, eastern people, conditions in the hostel, food.

КІРІСПЕ

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университеті (ШЕКУ) басқа да жоғары партиялық оқу орындары сияқты 1920-жылдардың басында құрылған. Алғашында шығыс ұлтынан шыққан азаматтар Свердлов атындағы алғашқы Коммунистік Университетте білім алды, алайда мұнда оқуға тапсырушылар орыс тілін жетік білуі қажетті болғандықтан Орта Азия мен Солтүстік Кавказ және Қиыр Шығыс елдерін қажеттілігіне сай келетіндей кадрларды даярлай алмады. Сондықтан да Свердлов атындағы Коммунистік Университетінен оқыту әдіс-тәсілі жағынан ерекшеленетін оқу орнын құруға мұқтаждық туындады. Алғаш рет бұл мәселені 1920 жылы Бакуде Шығыс халықтарының I съезінде Коминтерннің атқару комитетінің төрағасы Г.Е.Зиновьев көтерді, ол: «Шығыс қызметкерлері үшін әлеуметтік ғылымдар университетін» ИККИ жанында құрылға Шығыс халықтарының әрекет және насихат кеңесіне ұйымдастыруды ұсынды [1]. Біршама уақыт өткен соң 1921 жылдың 21 қаңтарында РК(б)П ОК-нің қаулысынмен Мәскеуде «Шығыс курстары» ұйымдастырылды, сол жылдың 9 ақпанында курс «Университет» атағын алды [2]. Алайда Университеттің ресми құрылған күні 1921 жыл 21 сәуір деп саналады, өйткені осы күні БОАК «Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университеті» құрылғандығы жайлы қаулы жариялайды [3].

1921 жылы Университетке алғашқы студенттер Свердлов атындағы Коммунистік Университетінен шақыртылды, сол жылдың 12 ақпанында Оргбюро кеңесінде Сталин шығыс тілді студенттерді Шығыс еңбекшілерінің Университетіне ауыстыру жайлы ұсыныс білдірді [4].

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, amandosmd@mail.ru

Нәтижесінде, сол кезде Свердлов атындағы Коммунистік Университетінде лектор қызметін атқарып жүрген Г.Бройдо (кейінде ШЕКУ ректоры) шығыс тілді 35-40 студентті жинап алып, Шығыс халықтары үшін жаңа арнайы университет ашылғандығын жариялайды. Бұл жайлы өз естеліктерінде ШЕКУ-дің алғашқы студенттерінің бірі болған Н.Цветков баяндайды [5].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университетінде студенттерді баспанамен, киіммен, тамақпен және де басқада тұрмыста қажетті заттармен қамтамасыз ететін және сонымен қатар олардың күнделікті дағдыларын тәртіпке келтірумен және тәрбиелеу жұмыстарымен айналысатын арнайы ұйым болды, ол ШЕКУ Еңбек Коммунасы. «Коммуна» сөзі француз тілінен аударғанда ортақ қызығушылығы, меншігі, қоры бар және бір мақсат айналысында біріккен қауым деген мағына береді. ШЕКУ Еңбек Коммунасы коммунистік тәрбие жүргізу үшін, сонымен қатар ШЕКУ студенттерінің материалдық және гигиеналық жағдайын жақсарту үшін құрылған. ШЕКУ Еңбек Коммунасы қатарына барлық студенттер және оқытушылар енді және олар толықтай Коммуна басқармасына бағынды.

ШЕКУ-дің Еңбек Коммунасы басқармасына – Коммуна басқармасы; Үй және дәліз комитеттері; Кезекшілер институты енді. Коммуна басқармасы Университет ішінде әкімшілік-шаруашылық жұмыстарды басқарды. Басқарма құрамына: а) Басқарма төрағасы; б) денсаулық және санитарлық нормалар кеңесінің төрағасы; в) әкімшілік жұмыстарының төрағасы; г) азық-түлікпен қамту жұмысының төрағасы; д) өзара көмек көрсету комиссиясының төрағасы; е) кітап және театр жұмысының төрағасы; ж) басқарма хатшысы енді [6].

Коммуна басқармасының отырысында студенттердің Коммунаға қабылдануы, асхананы студенттер мен қызметкерлердің қолдануы, киімнің бөлінуі, студенттердің жатақханамен қамтамасыз етілуі, қаржылай көмек беру жайлы мәселелер талқыланды. Коммуна көмегінен тыс қалған тек бір мәселе болды, ол студенттердің Университет қабырғасына жеткізілуі.

ШЕКУ-дің басқа коммунистік жоғары оқу орындарынан ерекшелігі, студенттер құрамының көп ұлттылығы, сондықтан да оқу орнына Коминтерн мен Ұлттар Комиссариаты жетекшелік етті. 1921 жылы алғашқы оқу жылында 700-ге жуық студенттер, 40 ұлт өкілінен шыққан еді [7]. Университет жұмысын ұйымдастырудағы ең қиын мәселе, түрлі ұл өкілінен шыққан талапкерлерді бір қабырғада жинақтау болды. Университет жұмысы екі бағытта жүргізілді, біріншісі, әлі де капиталистік елдердің езгісінде жатқан шығыс елдерінің өкілдерінен революционерлік рухты таратушы тұлға тәрбиелеу және соған сәйкесінше білім беру болса, екіншісі, КСРО құрамына енген шығыс ұлт өкілдерінен партиялық қызметке лайықты кадр даярлау болатын. Бірінші бағытта Үндістан, Пәкістан, Қытай, Түркия, Жапония, Корея, Египет және т.б. елдерден студенттер шақыртылды. Олардың Университетке жетуін, жолақысы толықтай Университет немесе Коминтерн тарапынан төленетін. Олар шетелдік топтың ішіне еніп, жалпы студенттер құрамының 10-25 пайызын құрады [8].

Ал, КСРО құрамына енген Шығыс елдері үшін жағдай өзгеше еді, студенттердің тандалып алынуы және даярлығы, олардың оқу орнына жөнелтілуі және сынақтан өтпеген жағдайда қайта жұмыс орнына қайтуы толықтай жергілікті ұйымдардың міндетіне енді. Студенттердің Университетке сынақтан өтуі үшін жөнелтілуін Университет басқару бөлімі Өлкелік Комитет құрамындағы Үгіт-насихат бөліміне тапсырса, өз кезегінде Үгіт-насихат бөлімі студенттердің екі бағыттағы жол ақысы мен күнделікті қаржымен қамтамасыз етілуін соңғы жұмыс орнына тапсырған. [9].

XX ғасырдың 20-жылдары Азамат соғысы кезінде орнаған «Әскери коммунизм саясаты», соның салдарынан орын алған ашаршылық Қазақ халқына кері әсер еткені бәрімізге белгілі. Бұл жағдай қазақ даласынан оқуға жөнелтілген студенттерге де әсерін тигізбей қоймады. Студенттердің жол ақысы және киіммен қамтамасыз ету қиындықтар туындатты. Университет алғашқы құрылған жылдары Коммуна көмегі арқылы Мәскеудің қытымыр ауа-райына үйренбеген студенттерге жылы киімдерді қосымша бөлу шаралары жүргізілді [6]. Жалпы, студенттерді киіммен қамту жұмысы 1924 жылға дейін дұрыс жолға қойылмаған болатын, әсіресе қазақ студенттерін толықтай арнайы киіммен қамтамасыз ету мәселелері көтерілмеген еді. Тек 1925 жылы ШЕКУ Коммуна басқармасының ерекше талабымен ҚазАСКР үкіметінің уәкілділік мекемесінен қазақ студенттерінің киімі үшін қаражат төленуін талап етеді [10]. Алайда, оқуға қабылдау ережесінде, Университет өз тарапынан тек төсек бұйымдары, шәкіртақы және азық-түлік беріледі, ал киіммен оқуға жөнелткен ұйым қамтамасыз ету қажет деп айтылған. Студенттерді киіммен қамтудың қиын болғандығын «Под знаменем Ильича» гезітінің бетінде «А как насчет обмундирования?» атты мақаласында айқын көрініс тапқан: «...Дело в

том, правила – приема на 24-25 уч.год ясно говорят, что командиремый товарищ должен снабжаться обмундированием той организацией, которой он командирован. Хорошо, если эта организация имеет средства. А если нет. Я вот про себя скажу, я приехал их красной армии, командирован ЦК РЛКСМ ЦИК мне категорически отказал, так же и предствительство. Спрашивается, каким образом я должен существовать? Вот зима на носу, а как говорить гол как сокол. Если посмотреть много таких ребят.» [11]. 1929 жылдан бастап, оқуға қабылдау ережесінде Университет студенттерді киіммен қамтамасыз етуді өзі ұйымдастыратындығын, тек жергілікті ұйымдардың қаражат бөлуі міндетті деп жазылады. 1925 жылғы дерек бойынша әрбір студентке киім алу үшін 109 руб. 50 коп. құрады. Мұның ішінде: пальто -30 р.; костюм-41 р.; аяқ-киім-12 р.; су етік-3р.; бас киім-3р.; 3 шұлық-3 р.; 4 іш киім-16 р.; белдік-1р.50 к. енді [12].

ШЕКУ студенттерінің барлығы шалғай аймақтардан келгендіктен, университет оларды жатақханамен қамтамасыз етуге міндетті еді. Алайда, Университеттің материалды-техникалық жағдайы студенттердің барлық мұқтаждықтарын өтеуге мүмкіндік бермеді. 1921 жылы ШЕКУ қарамағында төрт ғимарат болды, оның біреуі ғана жатақханаға арналған, ал қалғандары дәріс жүргізуге және әкімшіліктің орналасуына арналды. Бұл берілген ғимараттарда 2000-ға жуық студенттер орналаса алады деп күтілгенімен, шын мәнісінде, қараңғы, жөндеу жұмыстары жүргізілмеген бөлмелердің өзінде 10-15 студенттен орналасуға тура келді. Ал дәріс жүргізуге бар жоғы 15 аудитория ғана қалды. Сабақ жүргізу әдісі «топтық» болғандықтан бұл аудиториялар саны мардымсыз болды [13]. 1922-1923 оқу жылына байланысты жылы ШЕКУ ректоры жасаған баяндамасында тұрғын-үй мәселесінің әлі де шешім таппағандығын және университеттің жалпы жағдайының өте төмен жағдайда екендігін хабардар етеді [14]. Бұл жағдай біздің мәліметтер бойынша 1925 жылға дейін сақталды. Оған себеп Мәскеу қаласының тұрғын-үй кеңесі Университет үшін жана ғимараттарды беруін кешеуілдетуі. ШЕКУ қабырғасынынан 1923 жылы шығып тұрған «Восточник» газетінде «Бытовая картина [Тұрмыс бейнесі]» атты мақалада жатақхананың күнделікті тұрмысы сипатталған: «Глубокая ночь. Часы показывают два ночи. Студенты давно уже легли спать. За столом сидит один парторганизатор с папироской в зубах и что-то пишет. Приходят товарищи «Дай прикурит – пожалуйста». Завязался разговор. Приходит второй - «Курит есть – есть». Курят, спорят, приходят, уходят и так без конца. «Товарищи, пора спать» предупреждает сосед по койке. «Ну спи, что я тебе мешаю, что ли». «Конечно мешаешь» говорят несколько товарищей. «Я вас не держу, спите». Снова пишет, пишет и пишет. Староста ему снова напоминает о постановлении общего собрания комнаты «Какое мне дело, что постановили» - выпаливает ревностный наш организатор, «Ложитесь спать» загудели кругом. «Пока я не кончу своей работы, не лягу спать». «А не хочешь считаться с общим мнением коллектива, то мы тебя заставим согласиться» решает наш староста. Встал, подошел к выключателю и потушил электричество. Наш организатор рассердился и снова зажег свет. «Нас двенадцать человек, а ты один не даешь ни кому покоя» - гулят проснувшиеся товарищи. Ретивый парторганизатор садиться и снова начинает писать. Долго еще стоял шум и гам, ругательство со стороны нашего организатора. «С этим нужно покончить». Такое решение всей комнаты.» [15].

Жалпы студенттер екі негізгі топқа бөлінген, біріншісі «Кеңестік топ», екіншісі «Шетелдік топ». Оларды жатақханаға орналастыруда да осы ерекшеліктері ескерілген. Біздегі мәліметтер бойынша 1925 жылдан бастап қазақ студенттері басқа да Сібір халықтарынан және Орта Азияның басқа да ұлт өкіледірнен шыққан студенттермен бірге М.Путинковская көшесінде орналасқан 5 үйде, Малая Бронная көшесіндегі 15 үйде және Тверская желек жолында орналасқан.

Университет жатақханасы тікелей ШЕКУ Коммунасына бағынғандықтан, тұрғын үйлердегі тәртіп пен тәрбие жұмыстары арнайы старосталар мен комитеттерге жүктелді. Әрбір үйде «Дәліздік (үйдің) комитеті» құрылады. Олардың жұмысы әрбір дәліздің ішкі тұрмыс тіршілігін, тәртібі мен тазалығын қадағалау, дәліз бойынша жұмыстарды реттеу үшін апта сайын екі рет жиналыс ұйымдастырылатын. Студенттердің жатақхана қабырғасында саяси даярлығын дамуын, үйірмелерге қатысуын және олардың күнделікті газеттерді оқып, оларды талқылауын қадағалайтын «Дәліздік саяси жетекші» қызмет атақарды. Сонымен қатар, дәліз старостасы, бөлме старостасы жатақхананың ішкі тұрмысына араласып, студенттердің ішкі тәртібін ұйымдастыруға тікелей қатысқан [16].

Шығыс еңбекшілерінің Коммунаситік Университетінің ашылуы жөнінде 1921 жылы РСФСР БОАК жариялаған декретінде: «...В отношениях всех видов довольствия студентов, сотрудников и преподавателей, а равно и оплаты труда последних, Университет Трудящихся Востока приравнивается к высшим учебно-военным заведениям» [17] деп көрсетілген. Алайда іс жүзінде ШЕКУ-де азықпен қамту жағдайы қандай болғандығын Г. Бройдо берген есебінде толық көрініс табады: «Мы

до сих пор не получили того пайка, который получают Свердловские студенты. Теперь только нам дается в натуре фронтный паек, который более или менее может нас удовлетворить или вернее мог бы, если бы не специфические вкусовые различия. Вот например селедки. Есть целая группа иноземцев, которые даже в самом голодном состоянии не будут есть селедки, и нам приходится ее заменять овощами или другими вещами. В этом направлении мы получили возможность заготовить продукты в Туркестане, нам ассигновали на это 150 миллионов. В настоящее время конечно все стало очень дорого, но наш кооператив открыл лавочку, где продают продукты сотрудникам по более дешевым ценам. Есть надежда, что кооператив даст результаты.» [18]. Университет студенттерінің құрамы түрлі болғандықтан, олардың азық түлікке сұраныстары әр түрлі болғандығын көріп отырмыз. Осы жағдайдың алдын алу үшін Университет Коммунасының ережесі бойынша Университет тарапынан қамтамасыз етілетін студенттер ортақ азық-түлік қорына өздерімен алып келген азық түлікті өткізуі қажет болды [19]. Студенттерден алынған азық-түліктер арнайы студенттердің тамақтануына жақсартуға арналған арнайы қорға түстіп отырған, ал жеке қолданысындағы заттарын тізімдеп, азығын қорға өткізуден бас тартқан студенттер Университет қабырғасынан аластатылған [20]. Студенттер Университет тарапынан 3 мезгіл тамақтанған, алғашқы уақытта ортақ асхана қолданысқа берілгенге дейін жатақханалардағы асханалар қолданыста болған. Кейінгі уақытта қаржы тапшылығына байланысты және тамақтың сапасын арттыру мақсатымен кешкі ас орнынан жатақханада кешкі шай ішу ұйымдастыру ұсынылады. 1924 жылы Под знаменем Ильича газетінің №4 санында Кремнев және Контиев мұндай өзгерістің экономикалық тиімділігін түсіндіреді: «В настоящее время ужин обходиться на каждого человека в $11^{1/4}$ коп. Вечерний чай (в размере завтрака) будет обходиться в $9^{7/8}$ коп.; разница на каждого человека – в $1^{3/8}$ коп., на 1200 чел., это даст экономия в день на одном только ужине 16 руб. 50 коп.; в месяц круглыми цифрами – 500 руб.

... Выгоды же для студентов будут весьма очевидны. Будет возможность улучшить качество обеда, так как повара не будут его готовить на спех, боясь задержать ужин. А полученную нами денежную экономию можно будет употреблять на улучшение и разнообразие пищи.» [21] (Кремнев и Контиев. 1924.).

ҚОРЫТЫНДЫ

Кейінгі уақытта бұл бастама іске асырылып, ШЕКУ студентінің тамақтану рационы мынадай болды: таңғы асқа шай, нан, май жатақханада бөлмелерге беріледі; түскі ас – аспаздар даярлауы бойынша толық ас қабылдау, ортақ асханада берлді; кешкі ас таңғы ас рационымен бірдей жатақханала беріледі. Интеллектуалды, қоғамдық және де физикалық жұмыстарға көптеп энергия жұмсайтын студент үшін мұндай рацион жеткілікті болды деп айта алмаймыз. Сондықтан да, қазақ студенттері соңғы 3 курста көптеп ауруға шалдығып, тіпті қазақ еліне қайта алмай Мәскеуде айықпас ауруға шалдыдыққандар көз жұмып жатты. Жоғарыда көрсетілген қорытындыларды жасауда жаңадан қазақ тіліне аударылған «Әлеуметтану негіздері»[22] кітабында көрсетілген зерттеу әдістері қолданылды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. 1-ый съезд народов Востока. Баку. 1-8 сентября, 1920 г. Стенографические отчеты. Пг.: Изд-во Коммунистического Интернационала, 1920. с. 212
2. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 17-к., 112-т., 123-і., 6 п.
3. СУ. 1921, 5 мая, №5, с. 191
4. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-к., 8-т., 1-і., 4 п.
5. Н.Цветков (1931). Как был создан КУТВ // Сталинец.
6. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-к. 8-т. 8-іс. 62-п.
7. Тимофеева, Наталья Николаевна. (1988) Коммунистический университет трудящихся Востока (КУТВ) - центр идейной подготовки коммунистических и революционных кадров Востока: автореферат дис. ... кандидата исторических наук. - Москва. С. - 17.
8. Панин Е. В. (2012) Материально-бытовые условия жизни студентов интернациональных и национальных коммунистических университетов Советской России (1920-1930-е гг.) Теория и практика общественного развития. № 3. С. 165-168.
9. Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты 141-к. 1-т. 327-іс. 1-п.
10. Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты 141-к. 1-т. 335-і. 148-п
11. Кутузов. (1924). А как насчет обмундирования?. Под знаменем Ильича №8, 22 сентября.

12. Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты 141-қ. 1-т. 335-іс. 143-п.
13. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 7-і. 7-8 пп.
14. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 1-т. 5-іс. 1 п.
15. Катушкина М.С. (1923). Бытовая картина. Восточник №2, 21 апреля.
16. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 8-іс. 68-70 пп.
17. СУ, 1921. 5 мая. №36 с. 191
18. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 7-іс. 8 п.
19. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 8-іс. 71 п
20. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ. 8-т. 13-іс. 8 п
21. Кремнев А., Контиев П. (1924). Дела коммунальные. Под знаменем Ильича №4, 8 марта.
22. Бринкерхофф К., Уейтс Р., Ортега С (2018). Әлеуметтану негіздері.– Алматы: Ұлттық аударма бюросы. – 464 б.

TÜRKİYE’NİN KÜRESEL REKABET GÜCÜ VE CARİ AÇIK SORUNUNA YÜKSEK KATMA DEĞERLİ YERLİ OTOMOBİL ADIMI

Dr. Öğr. Üyesi **Cihan BAYINDIRLI***
Dr. Öğr. Üyesi **Mehmet ÇELİK***

Özet:

Türkiye ekonomisinde hem ihracatta hem de oluşturduğu yüksek katma değeri bakımından otomotiv sektörü ekonominin lokomotifi olmaya devam etmektedir. Gelişen teknoloji ile birlikte otomotiv sektörü, dünyada büyük bir değişim sürecine girdi. Yakın dönemde, sürüş güvenliğini ve sıfır emisyon değerini esas alan yüksek donanımlı elektrikli araçlar, bulut teknolojileriyle donatılmış otonom araçlar piyasaya hakim olacaktır. Adına Yeni Sanayi Devrimi” de denen ve Endüstri 4.0 ile başlayan bu gelişime Türkiye yerli otomobil üretimi projesi ile dahil olmuştur. Günümüz itibarıyla halen benzinli ve dizel motorlu araç üretimi ağırlıkta olsa da yakın dönemde hibrit araçların, uzun vadede de tamamen elektrikli araçların otomotiv endüstrisine yön vereceği beklenmektedir. Bu çalışmada Türkiye’de otomotiv sektörünün gelişimi, mevcut durumu, ihracatta ve cari açığa etkisi değerlendirilmiştir. Türkiye’nin yerli otomobil projesindeki güçlü yönleri, fırsatları, tehditleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, yerli otomobil, otomotiv sektörü, cari açık, ihracat

THE HIGH VALUE ADDED DOMESTIC CAR STEP TO TURKEY'S GLOBAL COMPETITION POWER AND CURRENT ACCOUNT DEFICIT PROBLEM

Abstract:

The automotive industry in terms of both high value-added created and exports in Turkey's economy continues to be the locomotive of the economy. With the developing technology, the automotive sector has entered into a great change process in the world. In the near future, highly equipped electric vehicles based on driving safety and zero emission values and autonomous vehicles equipped with cloud technology will dominate the market. It is also named “New Industrial Revolution ” which starts with industry 4.0, Turkey has been involved in this development, with domestic automobile production project. Today, although the production of gasoline and diesel-powered vehicles still dominates but it is expected that hybrid vehicles will soon be leading the automotive industry in long-term wholly electric vehicles will. In this study, the development of the automotive sector in Turkey, the current situation, the impact of exports and the current account deficit is evaluated. Turkey's domestic automobile project strengths, opportunities, threats were discussed.

Keywords: Turkey, domestic car, automotive sector, current account deficit, exports

GİRİŞ

Motorlu taşıtlardan kaynaklı emisyonların düşürülmesi zorunluluğu ve küresel ısınma tehditi sonucunda otomotiv üretiminde zirvede bulunan lider ülkeler ve otomobil üreticileri, bunun altyapısını oluşturmuş durumda. Bazı Avrupa ülkelerinde şimdiden 2025 yılı sonrasında benzinli ve dizel motorlu araçların üretim ve satışının durdurulması gündeme gelmiştir. Bu ülkeler arasında İngiltere, Almanya, Norveç ve Fransa başı çekiyor. Son olarak dünyanın en büyük otomobil pazarı olan Çin de, sıfır emisyon planını açıkladı. Bu vizyonun büyük bir değişimi beraberinde getireceğini görülmektedir. Türkiye ‘nin yerli otomobil hamlesinde üretilecek araçların elektrikli olması çağın gereksinimleri, pazar payı ve özellikle beraberinde batarya teknolojisinin de gelişimi açısından oldukça önemlidir.

Avrupa’nın önde gelen ticari araç üretim noktalarından birisi olan Türkiye, yeni model otomobil üretim projeleriyle birlikte otomotivde önemli bir üretim merkezi haline geldi. 2016 yılında üretim kapasitesi 1.8 milyon adede yaklaşan Türkiye’de verilen teşvikler ile birlikte Ar-Ge çalışmalarında hız kazanmıştır. Bunun durum ülkemizin en önemli problemlerinde birisi olan işsizliğin azaltılmasına ve istihdama pozitif katkı sağlamaktadır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) verilerine göre Türkiye’nin toplam

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, Motorlu Araçlar ve Ulaştırma Teknolojileri Bölümü, 51240, Niğde, Türkiye cbayindirli@ohu.edu.tr

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, Elektronik ve Otomasyon Bölümü, 51240, Niğde, Türkiye mehmetcelik@ohu.edu.tr

Ar-Ge harcamalarında otomotivin sektörünün payı yüzde 14'e ulaşmıştır. 2010 ila 2015 yılları arasında Ar-Ge istihdamı yüzde 96, patent başvuru sayısı yüzde 370 artmıştır. (TOBB, 2017 ekonomik forum dergisi)

Türkiye'de otomotiv yan sanayinin de istihdama ve ihracata önemli katkısı bulunmaktadır. Ülkemizde otomotiv yedek parça üretimi yapan ve ürünlerini lider otomotiv şirketlerine satan birçok üretici firma bulunmaktadır. Otomotiv yan sanayisinde üretim yapan bu firmaların sürdürülebilir üretim açısından, Endüstri 4.0'a altyapı oluşturmaları büyük önem taşımaktadır. İhracat yapan yan sanayi firmalarına yurtdışındaki üreticilerden yeni teknolojilerle üretilen araçlar için ar-ge çalışmalarını yapmaları ve sürece hazır olmaları gerekmektedir.

1.İÇTEN YANMALI MOTORLARI TARİHÇESİ

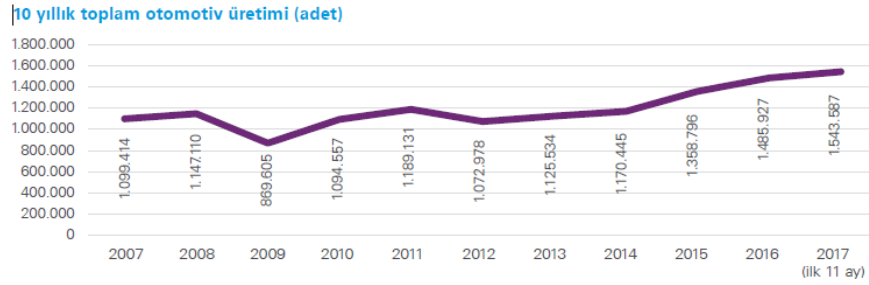
İçten yanmalı motorlar üzerinde ilk çalışmalar on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. 1794 de İngiliz Mühendisi Mr. R. Street, Terementin ve hava karışımını bir alevle ateşleyerek çalışabilecek bir motor projesi yaptı. 1796 da Murdock katı yakıtlardan elde ettiği hava gazını içten yanmalı motorlarda yakıt olarak kullanmıştır. Hava gazı, bu motorların gelişmesinde önemli rol oynamıştır.Hava gazı ile çalışan, ticari bakımdan elverişli ilk motor, Fransız Mühendisi EtiyenLöner tarafından 1860 yılında yapıldı. Bu motorda yakıt olarak kullanılan hava gazı, sıkıştırılmadan ateşlendiği, motorun devri ve gücü istenilen seviyeye yükseltilmediği için beklenen başarı elde edilemediyse de, bütün bu çalışmalar insanlığı bu günkü modern yaşama doğru adım, adım yaklaştırmıştır.1862 de Fransız Mühendisi Beau-De Rochas 4 zamanlı çevrimin esaslarını ortaya koydu. Böylece 1. zamanda emilen yakıt hava karışımının, ateşlenmesinden önce sıkıştırılması gerektiği prensibi de, Rochas tarafından bulunmuş oldu.Bütün bu çalışmalardan faydalanan Alman Mühendisi NikolausAugustOtto dört zamanlı çalışan ilk motoru, 1876 tarihinde yaptı.

Yakıt olarak yine hava gazı kullanılan bu motorda, önceleri karışım kedi kendine yanınca kadar sıkıştırılmakta olup bu durum kontrolsüz yanmayı beraberinde getirmiştir. Bunun üzerine Otto sıkıştırılan karışımı bir dış etki ile ateşleyerek motorunu dakikada 150 – 200 devirle çalıştırmayı başardı. Otto bu motorun patentini, 1877 deAmerika'da aldı ve bu günkü modern benzin motoru olarak bilinen motorunu Fransa'da sergiledi.

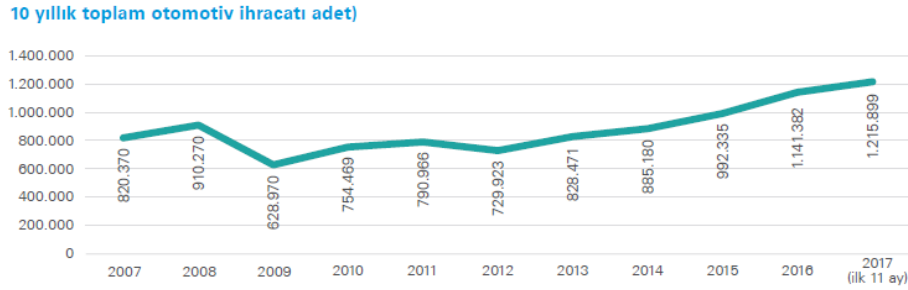
Bu çalışmalardan kısa bir zaman sonra, 1878 yılında İngiliz Mühendisi DugalClerk iki zaman esasına göre çalışan ilk motoru buldu. Bu çalışmalar Avrupa'da sürerken Amerika'da George Brayton, 1880 tarihinde yakıt olarak benzin kullanılan bir motor yapmıştır. Otto'nun çalışma arkadaşlarından Daimler, sıcak boru ateşlemesi denilen bir sistemi geliştirdi. Boru sıcaklığını ayar ederek, motor devrini ve çalışmasını kısmen kontrol altına aldı. Böylece; motor devrini 800-1000 d/d ya çıkarmayı başardı. Bundan sonraki çalışmalar, havagazının yerine benzinin kullanılmasını sağlamak için; benzini atomize ederek, hava ile karıştırılması üzerin de yoğunlaştı. Bu çalışmalar devam ederken, Alman Mühendisi Karl Benz, Daimlerin motoruna, kendi bulduğu ilk elektrikli ateşleme sistemini de ekleyerek, ticari yönden daha elverişli içten yanmalı motoru yaptı. Karl Benz bu motorunu üç tekerlekli bir araba üzerine koyarak, benzin motorlarının ilk uygulaması olan otomobili 1885 yılında yaptı. İlk zamanlarda çok pahalı olan bu otomobiller, az miktarda yapılabildiği için geniş bir kullanma alanı bulamadı. Amerikalı Sanayici Ford Otomobili seri halde yapmayı başardı. Böylece otomobiller daha ucuza mal edilerek, geniş halk kitlelerinin hizmetine sunulmuş oldu.Benzin motorlarında kullanılan yakıtların istenilen oranda yanamaması ve bu yakıtların her ülkede yeterince bulunmadığını düşünen, Alman Mühendisi RudolfDiesel yeni bir prensip ortaya koydu. Benzine nazaran daha ucuz olan, kömür tozu veya ağır yağlarla çalışan, Dizel motorunu 1892 de buldu. 1899 da Alman Krup Fabrikalarında ilk Dizel motoru yapıldı. Otto motorlarından ayrı bir prensiple çalışan bu motorlara bulucusunun ismine ithafen Dizel motorları denilmiştir. (Poyraz, 2011: 13-17)

2.TÜRKİYE'DE OTOMOTİV SEKTÖRÜ

Türkiye otomotiv sektörü, üretim ve ihracat değerlerini her geçen yıl artırarak dünya pazarındaki payınıbüyütmektedir. 2016 yılı verilerine göre Türkiye yüzde 16,1'lik artış ile 2016 yılında üretim performansını en çok artıran ülkelerden biri konumuna geçerek, dünyada 15. sırada yer aldı. Avrupa'da ise Almanya, İspanya, Fransa, Birleşik Krallık ve Rusya'nın ardından 6. oldu. Türkiye, AB'ye yapılan motorlu taşıt ihracatında ise Japonya, Güney Kore ve ABD gibi güçlü oyuncuları geride bırakarak ilk sırada yer alıyor. Açıklanan rakamlar 2017'de sektörde büyümenin devam ettiğini göstermektedir. (OSD, 2017 Otomotiv Sanayi Raporu)

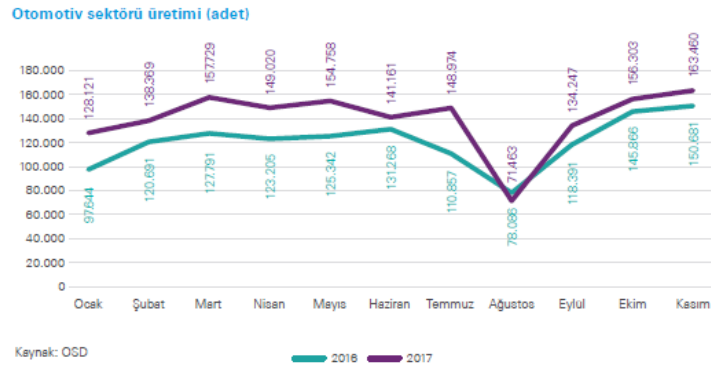

Şekil 1. Türkiye’de 10 yıllık otomotiv üretimi grafiği (KPMG, 2018 Sektörel Bakış Dergisi; 8-12)

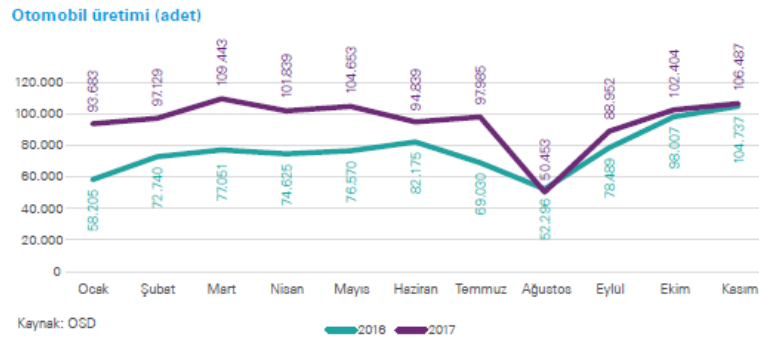

Şekil 2. Türkiye’de 10 yıllık otomotiv ihracatı grafiği (KPMG, 2018 Sektörel Bakış Dergisi; 8-12)

Otomotiv sektörü, son 11 yılda olduğu gibi 2017’de de en çok ihracat yapılan sektör unvanını elinde tutuyor. TİM verilerine göre Türkiye’nin 1 Ocak-30 Kasım 2017 tarihleri arasında 142 milyar doların üzerinde gerçekleşen toplam ihracat rakamının 26 milyar dolarlık bölümü otomotiv sektörü tarafından gerçekleştirildi. Toplam ihracattaki payı ise ilk 11 aylık dönemde yüzde 18,3 seviyesinde gerçekleşti [4].

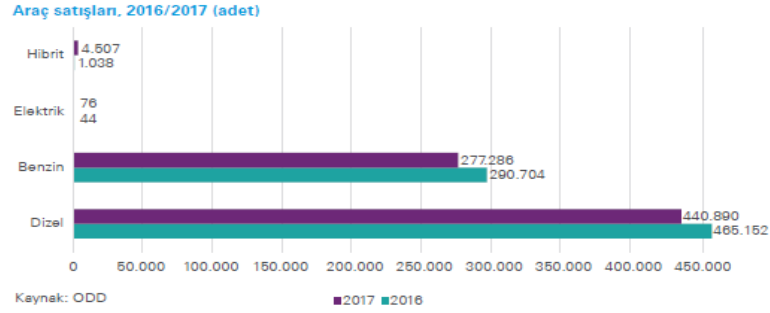

Şekil 3. Türkiye’nin 2016-2017 yılı otomotiv sektörü üretimi grafiği (KPMG, 2018 Sektörel Bakış Dergisi; 8-12)

Şekil 4. Türkiye’nin 2016-2017 yılı otomobil üretimi grafiği (KPMG, 2018 Sektörel Bakış Dergisi; 8-12)

2017 yılında 85kW altı 55 adet 121Kw üstü 21 adet olmak üzere toplam 76 adet elektrikli otomobil satış gerçekleştirilmiştir.

Şekil 5. Türkiye'nin 2016-2017 yılı araç satış grafiği (KPMG, 2018 Sektörel Bakış Dergisi; 8-12)

Türkiye otomotiv sektörü 12 firma ile 18 fabrikada faaliyetlerini sürdürüyor. Bu 12 firmanın 4'ü yalnızca otomobil, 6'sı sadece ticari araç, 2'si ise hem otomobil hem de ticari araç üretimi yapıyor. İstanbul Sanayi Odası tarafından açıklanan 500 büyük sanayi kuruluşu arasında ilk 10 sırada Ford Otosan, Oyak-Renault ve Tofaş yer alıyor. Hyundai Assan, Mercedes-Benz Türk, Toyota Otomotiv Türkiye gibi oyuncular da listenin devamında yer alıyor. (KPMG, 2018 Sektörel Bakış Dergisi; 8-12)

3. TÜRKİYE' DE OTOMOTİV SEKTÖRÜNÜN İHRACATTAKİ YERİ

Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) verilerine göre; 2018 Nisan ayında ihracat geçen yılın aynı ayına göre %15,0 artış ile 13 milyar 549 milyon dolar oldu. 2018 Ocak-Nisan dönemi sonunda ise %10,4 artarak 54 milyar 734 milyon dolar olarak gerçekleşti.

TİM sonuçlarına göre Sanayi Mamulleri, 2018 Nisan ayında (%66,4 pay) ve 2018 Ocak-Nisan döneminde (%63,9) Sanayi Grubu alt başlığı altında ilk sırada yer alıyor. Sanayi Mamulleri içinde "Otomotiv Endüstrisi", 2018 Nisan ayında ve 2018 Ocak-Nisan döneminde Türkiye'de en fazla ihracat yapan sektör oldu. Otomotiv endüstrisi geçen seneye göre, 2018 Nisan ayında %26,6 artarak 2 milyar 903 milyon dolar ihracat sağladı. 2018 Ocak-Nisan döneminde ise %19,8 artarak 11 milyar 130 milyon dolar ihracat sağladı.

Türkiye'nin kilogram başına ihracat gelirinini yaklaşık 1.5 dolar bandında seyretmektedir. Otomotiv sektöründe bu değer 2016 yılında kilogram başına 6.6 dolara ulaşmış olup son altı yılın ortalamasının ise 7.2 doları bulmaktadır. Ana sanayi firmalarının kilogram başına ihracat değerinin 2016 yılında 8.4 dolar, son altı yılın ortalamasının 9.2 dolara ulaştığı belirtilmektedir. (Türkiye İhracatçılar Meclisi, 2018 raporu)

Gelişmiş ülkelerin ihracat mallarının kilogram başına ortalama fiyatı 5 dolar. Türkiye'nin ihracat mallarının kilogram başına ihracat fiyatı ise bu ortalamadan çok altında ve son 3 yıldır düşüş gösteriyor. 2014 yılında kilogram başına 1.59 dolar, 2015 yılında 1.44 dolar ve bu yıl 1.39 dolardan ihracat yapılıyor. Bununla birlikte cari açık da büyümeye devam ediyor. Son verilere göre cari işlemler açığı, bir önceki yılın Ekim ayına göre 1 milyar 332 milyon dolar artarak 1 milyar 675 milyon dolara ulaştı. (Türkiye İhracatçılar Meclisi, 2018 raporu)

Cari açığın azalması için ise ithalat oranlarının azaltılarak ihracat paylarının yükseltilmesinin yeterli olmadığı; Türkiye'nin katma değeri yüksek ürünlere ağırlık vermesi gerekliliği iktisatçılar tarafından ortaya konuyor. Türkiye'nin yeni nesil yerli araç üretimi ve ihracatı ile birlikte söz konusu yüksek katma değerli ihracatı daha da artacaktır.

4. TÜRKİYE'NİN YÜKSEK KATMA DEĞERLİ YERLİ OTOMOBİL ADIMI

Fosil kaynaklı yakıtların azalması ve çevresel etkileri bakımından gelecekte elektrikli ve sürücüsüz araçların sektöre hâkim olacağı beklenmektedir. Bu yüzden Türkiye'nin yerli otomobil adımı elektrikli araç üretimi birlikte, Türkiye'de de altyapı değişikliğine ihtiyaç duyulacaktır. Elektrikli araç teknolojisinin etkin kullanılabilmesi için de, şebeke dönüşümünün gerçekleştirilmesi ve altyapının aynı anda yüzbinlerce aracın şarjını sağlayacak seviyede olması gerekmektedir. Ayrıca şehirlerarası yollarda çok sayıda şarj istasyonlarına ihtiyaç duyulacaktır. Söz konusu duruma, devletin enerji politikası ve yatırımlarının hazır olması gerektiği gibi elektrik enerjisi dağıtım firmalarının da hazır olmaları gerekmektedir. Sürücüsüz araç teknolojileri gelişmesi gereken bilişim altyapısının teknolojiyi destekleyecek konuma gelmesi gerekmektedir. Bu durum, otomotiv sektöründeki gelişmelerin birçok sektördeki teknolojiyi ilgilendirdiği ve multidisipliner bir çalışmayı gerektirdiğini bir kez daha kanıtlamaktadır. Türkiye ihracatının öncüsü olan

otomotiv sektörünün bu özelliğini koruyabilmesi için tüm firmaların bu dönüşüm planının içinde yer alması gerekmektedir.

Güçlü Yönler

- ✓ Türkiye'nin artan nüfusu ve genç nüfusun oranı otomotiv iç pazarındaki en güçlüyanlarından birisi olmaya devam edecektir.
- ✓ Otomotivdeki lider ve firmaların yabancı ortaklıkları ve gelişmiş tedarik sanayisi önemli avantajlardan birisidir.
- ✓ AB ülkelerine kıyasla düşük işgücü maliyeti de üretim maliyetleri açısından olumlu bir etkidir.
- ✓ Türkiye'de de en fazla Ar-Ge harcaması yapan sektörlerden birisi otomotiv sektörüdür. Ar-Ge 250 listesindeki en büyük 10 otomotiv ana sanayi firması, 250 firmanın yapmış olduğu toplam harcamaların %40'ını oluşturmaktadır.

Fırsatlar

- ✓ Türkiye otomotivsektörü, sayıları giderek artan ar-ge merkezleriyle, girişimcilerle bir araya gelecek platformları yaratacak olanağa sahiptir. Türkiye 2023 vizyon hedefleri doğrultusunda birçok alanda Ar-Ge ve tasarım merkezi olabilecek potansiyele sahip bir durumdadır.
- ✓ Hükümet, Ar-Ge ve yatırım teşviklerinde sağlanan yeni avantajlar bu vizyonda kendine düşen katkıyı sağlıyor.
- ✓ Türkiye güçlü bir iç pazar hareketliliğine ve potansiyeline sahip durumdadır.
- ✓ Türkiye'nin jeopolitik konumu, birçok pazara kolay ulaşılabilirlik fırsatı sunmaktadır.
- ✓ Türk dünyası ile yakın dönemde gerçekleştirilen ortak enerji projeleri sayesinde ikili anlaşmalar artmıştır. Yerli araçların en büyük ihracat potansiyeli olan bölgeler yine Türk Dünyası olacaktır.

Zayıf Yönler

- ✓ Endüstriyel tasarım ve patent konusunda otomotiv sektörünün lider ülkelere göre oldukça kat etmemiz gereken mesafe vardır.
- ✓ Türkiye'de otomotiv sektörü yabancı ortaklar ile çalışmış, yüksek oranda ithal girdi kullanmış ve tasarım ve inovasyon geri kalmış ve montajdan pek öteye gidememiştir.
- ✓ Sektörün Endüstri 4.0 yapılarına geçmesinde eğitimli iş gücü eksikliği ve disiplinler arası çalışma önemli bir engel olarak ortaya çıkıyor.
- ✓ Üniversitelerde lisans ve yüksek lisans düzeyinde otomotiv mühendisliği ile ilgili bölümler makine mühendisliği bölümünün gölgesinde kalıp yeterli talebi görmemektedir.
- ✓ Bölgemizde dış politika kaynaklı sorunlar sektörü doğrudan etkiliyor.
- ✓ Ham maddede dışa bağımlılık azaltmamız gerekiyor.

Tehditler

- ✓ Endüstri 4.0 ve geleceğin fabrikalarına dönüşümde Avrupa'nın gerisinde kalınma ihtimali sektörün bir an önce gündemine alması gereken önemli bir risk.
- ✓ Doğu Avrupa, Çin, Hindistan gibi otomotiv alanında agresif büyüyen ülkelerin daha düşük maliyetle üretim yapabilme potansiyeli, Türkiye'nin yeni yabancı yatırımları çekmek için sahip olduğu düşük işgücü maliyeti avantajı üzerinde bir tehdit oluşturuyor.
- ✓ Otomotiv tedarik sanayisi için, araç ithalatının giderek artması ve ithal parçaya dayalı araç üretimi nedeniyle dış ticaret dengesinin ithalat lehine bozulması önemli bir tehdit oluşturuyor.
- ✓ Genel parite değişimleri tüm zamanlarda bir tehdit olarak değerlendirilebilir. Sektörün girdi maliyetleri değişimlerden olumsuz yönde etkileniyor.

SONUÇ

Uluslararası Motorlu Araç Üreticileri Organizasyonu (OICA) verilerine göre, 2016 yılında 72 milyonu otomobil ve 23 milyonu ticari araç olmak üzere 95 milyon motorlu araç üretilmiştir. En fazla üretim 28 milyon ile Çin'de gerçekleşmiş, Çin'i 12 milyon ile ABD, 9 milyon ile Japonya ve 6 milyon ile Almanya takip etmiştir. Bu sıralamada Türkiye 1,5 milyon araç ile 14. sırada bulunmaktadır. Marka olarak bakıldığında ise, Toyota ile Volkswagen 10 milyonun üzerinde üretim ile ilk iki sırayı almakta, bu iki dev 8 milyona yakın bir üretim ile Hyundai/Kia ile GM, 6,5 milyon ile Ford, 5,5 milyon ile Nissan ve 5 milyon ile Honda takip etmektedir. (OICA, 2016 Raporu)

Sektörde belli firma ve ülkelerde yoğunlaşma vardır: en büyük 10 üretici küresel üretimin toplam %71'ini gerçekleştirirken, 6 ülkeye ait 20 firma üretimin %90'ına hakimdir.

OICA verilerine göre, dünyada 54 ülkede otomobil üretimi yapılmakla birlikte, "yerli" otomobil üretimi kapasitesine sahip sadece 13 ülke bulunmaktadır: Avustralya, Çin, Fransa, Almanya, Hindistan,

İtalya, Japonya, Malezya, Rusya, Güney Kore, İsveç, İngiltere ve ABD.Türkiye’de üretilen araçların %77 ihraç edilirken iç piyasada satılan araçların yaklaşık %65’i ithal araçlardan oluşmaktadır. Bu durum otomotiv sektörünün cari açığa olumlu etkisini düşürmektedir. (OICA, 2016 Raporu)

Yerli ve milli otomobil projesinin sahipleri Anadolu Grubu, BMC, Kıraça Holding, Turkcell ve Zorlu Holding oldu.Araç prototipin 2019’a hazır olacağı, ticari satışların ise 2021’de başlanacağı ifade edilmektedir. Yerli otomobil ile hem iç piyasada ithalatıazaltılacak hem de ihraç edilen araçların yerli parça oranı artarak kg başına düşen ihracat değerimiz büyüyecektir.Yerli otomobil projesi ile otomobildeki yerlilik oranını artacak Ar-Ge faaliyetleri ile birlik tasarım, batarya teknolojisi, ve bilişim ve iletişim teknolojilerinde önemli gelişmeleri beraberinde getirecektir.Avrupa’da her 1000 kişiye 570 araç düşerken, bu oran Türkiye’de 200 civarındadır. Türkiye’ de kişi başına düşen gelir arttıkça bu oranın artacağı öngörülmektedir.

TÜİK 2018 verilerine göre trafiğe kayıtlı araç sayısı Mayıs 2018 sonu itibarıyla 22 645 085 oldu ve %54,3’ünü otomobiller oluşturmaktadır. Bu oran, ülkede şu anda 12 milyondan fazla otomobilin olduğu göstermektedir. Bu araçların ortalama 2017 yılı sonu itibari ile yaşı 12,4 yıldır. Yakın dönemde bu araçların önemli bir kısmının yenileneceğini düşünürsek ülkede uzun vadede 15-20 milyon araçlık bir talep potansiyeli söz konusudur. İleri teknoloji ile donatılmış, yedek parça sorunu olmayan, kaliteli ve makul fiyata satılan yerli bir otomobil bu piyasanın önemli bir kısmını ele geçirebileceği gibi ciddi ilk etapta Ortadoğu ve Türk dünyasına ihraç olabileceği dedüşünölmektedir. (TÜİK, 2018)

KAYNAKÇA:

https://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2017/276/020_029.pdf

Ülger Poyraz “Termik Motorlar Kitabı”Syf 13-17, Hiperlink Yayınları 2011.

http://osd.org.tr/sites/1/upload/files/2017-12_OSD_RAPOR_SB_1-3300.pdf

<https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/tr/pdf/2018/01/sektorel-bakis-2018-otomotiv.pdf>

Türkiye İhracatçılar Meclisi 2018 raporu

<http://www.oica.net/category/production-statistics/2016-statistics>

<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27647>

ҰЛТТЫҚ САЯСИ ЭМИГРАНТТАРЫНЫҢ КҮРЕСКЕРЛІК ӘРЕКЕТІ

Т.ғ.к., доцент **А.М. СМАНОВА***
докторант **А.Е. АБДИХАНОВА****

Түйіндеме:

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін бұрынғы, яғни кеңестік билік тұсында бұрмаланған тарихымызды қайта қарау кең қолға алынды. Оның ішінде қазақ халқының біртұтастығын, егемендігін ұстанған, ал кеңестік саясаттан бас тартқан ұлтымыздың зиялы қауым өкілдерінің тәуелсіз автономиялы мемлекет жолындағы қызметтеріне арналған арнайы зерттеулер кеңестер тұсында жоқтың қасы. Ал атап айтар болсақ, кеңестік билік тұсындағы тарих ғылымында түркі халықтарының ортақ мүдделерін алға тартқан ұлт зиялы қауымы өкілдері жүргізген саясат қудалауға түсті. Ұлт зиялы өкілдердің ұсыныстары, идеялары мен саясаттары, ортақ мүдделері мұрағат қойнауында қалып оны зерттеуге мүлдем тыйым салынды. Өйткені олардың көздеген мақсаты мен ұстанған қағидалары елдің егемендігі болатын.

Тірек сөздер: саяси эмигранттар, Дүниежүзілік Ассамблея, Яш Түркістан, түркі мәдениеті, «Шуро-и-Улема».

FOREIGN ACTIVITY OF NATIONAL-POLITICAL EMIGRANTS

Abstract:

After gaining Independence, it became possible to review the presentation of many problems of the history of the Republic of Kazakhstan, which were distorted during the Soviet period. Among them, we will not find any special studies devoted to the vital activity of representatives of the national intelligentsia, who supported the independence and integrity of the Kazakh people and its autonomy, and did not support Soviet policy. It should be noted that during the Soviet period, representatives of the national intelligentsia were subjected to political persecution, advocating the unity of the common interests of the Turkic peoples. The main ideas, proposals and results of this part of the national intelligentsia remained in the archives and they were banned from research. Since the main task and the basis of their activities was the independence of the people.

Key words: political emigrants, World Assembly, Young Turkestan, Turkic culture, «Shuro-i-Ulema».

КІРІСПЕ

Түбі бір түркі халықтарының – саяси-экономикалық әрі мәдениет саласында бірігіп, тиімді әрекет етуді ұйымдастырған бастамалар және өзектілігін жоймайтын идея. XX ғасыр басында қалыптасқан түркі зиялыларының ұмытылған дәстүрді жандандырып, оған саяси сипат беру нәтижесінде дүниеге келген бұл идея өміршеңдігімен ерекшеленетіні сөзсіз. Күні бүгінге дейін халықаралық саяси байланыстар барысында түркі халықтары арасында құрылып, нәтижелі жұмыс жасап жатқан ассамблеялар мен түрлі ұйымдардың қызметі сөзімізге дәлел бола алады. Олардың қатарында Түркі халықтарының дүниежүзілік Ассамблеясы, Түркі мәдениеті халықаралық ұйымы, Түркітілдес халықтардың парламенттік Ассамблеясы, Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесін атап өтуге болады. Еліміз егемендік алғалы бері үлкен қолдау тауып отырған бұл мәселенің, яғни түркі елдерінің түрлі салада өзара бірігу мәселесі әсіресе XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлері тарапынан ерекше насихатталды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Түркі халықтарының бірлігі немесе ұлт қайраткерлерінің өзара ортақ мақсат тұрғысынан әрекет ету идеясы Исмаил Гаспаралының «тілде, пікірде, істе бірлік» деген ұранымен мағыналас [1, 56 б]. XX ғасыр басында айтылған бұл пікір сөз жоқ түрлі түркі халықтарынан шыққан ұлт қайраткерлерінің қызметіне жаңа серпін берді. Мұндай әсіресе Түркістан мемлекеттілігі мәселесінің пайда болуы тұсында аса өзекті бола түсті. Сонымен қатар түрікшілдік идеясының кең таралуында түрік жазушысы Зия Гөкалыптың да өзіндік орны бар. Түрік жазушысының пікірінше, түрікшілдік – түрік ұлтын өркендету, биіктету болып табылады. Түбі бір түркі елінің басын қосуды ойлаған Зия

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті aigulsmanova@mail.ru

** Сельджук университетінің докторанты (Түркия) aika_1989_respect@mail.ru

Гөкалып аталған мәселеге қатысты «түркілендіру, исламдандыру, модернизациялау» деген пікірді ұстанды [2, 35-37 б.]. Бұл пікірі арқылы қайраткердің осы кезеңдегі түркі халықтарының бірлігін сол заманғы ерекшеліктерге барынша негіздеуді көздегенін байқауға болады. Біздің түсінігімізше автор түркі халықтары алдымен шығу тегі бойынша бірігуі қажет деген ойды басшылыққа алған. Мұндай бірігу үдерісінде исламның және шариғат заңдарын негізге ала отырып, сонымен бірге ХХ ғасырдың басындағы заман талаптарынан қалмай, дамудың прогрессивті жолын табуға негіздегісі келген сыңайлы. Оның еңбектерінде тұраншылдық, түрікшілдік мәселесінің насихатталуы сөз жоқ оның ХХ ғасыр басындағы саяси-экономикалық жағдайы ауыр түркі халықтарының тек бірігуі арқылы ғана тығырықтан шығу мүмкіндігін көрсеткендей [2, 439 б.]. Біздің пікірімізше ХХ ғасыр басында аса қатты насихатталған түрікшілдік идеясының мақсаты – түркі халықтарының туысқаншылдығы мен бірлігін негізге ала отырып бірлесе әрекет етуге шақыру болған және бұл идея жаулаушылық сипатқа мүлде ие болған емес. Қарастырып отырған кезеңдегі барлық түркі халықтарының жағдайы саяси және экономикалық, тіпті рухани тұрғыдан алғанда да сыртқы күштердің ықпалында болғаны белгілі. Мысалы Түркияға ағылшындардың ықпалы күшейсе, Орта Азия жеріндегі түркі елдері большевиктіктердің бақылауында болды. Сондықтан түркі халықтарының өзара бірігу идеясы қорғану мақсатында туындаған деп нақты тұжырым жасай аламыз. Әрине түркі қайраткерлерін біріктіретін өзге де балама идеялар болған сыңайлы. Мысалы оларды біріктіруі мүмкін болатын идеялар қатарында исламшылдық идеясын атауымызға болар еді. Бірақ салыстырмалы түрде алғанда түрікшілдік идеясы төл әрі барлық түркі халықтарын біріктіретіндей тарихи негізі бар болған. Сондықтан ХХ ғасыр басындағы ұлт зиялыларының дәл осы бағытта жұмыс жасауы заңды құбылыс деп есептейміз.

«Тұтас Түркістан» мәселесі – мемлекеттілікке жету жолындағы түркі халықтарының өзара бірігіп әрекет етуге шақыратын идеялар жиынтығы. Бұл идея түркі халықтарының өзіндік құндылықтарын сақтай отырып, өзара ынтымақтастық пен идеялық бірлікке негізделді. Бұл идея ұлттық мүддеден емес, жалпы түркілік мүддеден туындады. Біздің пікірімізше бұл идеяның қалыптасуына Түркістанның большевиктер тарапынан бөліске түсіп, түркі халықтарының тапталған мүддесі түрткі болған.

Мұстафа Шоқайдың Париждегі қоғамдық-саяси қызметінде 1923 жылы «Orient et occident» атты француз журналында жарыққа шыққан «Ресей саясаты және Түркістан ұлттық саясаты» атты мақаласының орны ерекше. Аталған мақаласында большевиктердің ұстанған саясатын әшкерелеп, түркі халықтарының өзара ықпалдасу мәселесін көтереді. Біздің пікірімізше Кеңестер билігіндегі түркі халықтарының саяси-әлеуметтік жағдайын баяндайтын бұл мақала аталмыш мәселені халықаралық деңгейге шығарған. Әрине мақала авторы түркі халықтарының мүддесін жоғары қояды. Мұстафа Шоқай түркі халықтарының өз күшімен егемендікке жету қиын екендігін де жете түсінген. Дегенмен түркі халықтарының Ресей аумағында федерациялық-демократиялық елдікке жету мүмкіндігін де жоққа шығармайды. Париждегі қоғамдық-саяси қызметінің негізгі бағыты баспасөз құралдары арқылы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу болған сыңайлы. Оған дәлел А.Ф. Керенскийдің «Дни» және П.Н. Милюковтың «Последние новости» атты газеттерінде қызмет атқарған болатын. Әрине Мұстафа Шоқайдың Еуропадағы қоғамдық-саяси қызметінің негізгі бағыты баспасөз құралы болғандығы кездейсоқ емес. Өйткені Ташкентте бір жылға жуық шығып тұрған «Бірлік туы» газетінің редакторы болған, сонымен бірге Грузиядағы «Вольный горец», «Борьба» газеттерінде де қызмет атқарған болатын Демек Мұстафа Шоқай бұқаралық ақпарат құралдары саласында тәжірибе жоқ адам болған емес.

Франциядағы Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі мен көтерген мәселелері өзге де түрікшіл қайраткерлердің көзқарастарымен көп жағдайда бір болған. Осы жылдардағы түркі халықтарын біріктірудің жолдары мен түркі халықтарының туралы құнды пікірлерін білдіріп, аталмыш мәселенің халықаралық сипат алуына жағдай жасаған қайраткерлердің қатарында Зәки Уәлиди Тоған, Садри Максуди, Әли Мардан, Ә. Топчибашев, Г. Исхаки, Ю. Ақшораларды атауға болады. Түрікшіл мұндай қайраткермен пікір алмасып, алдағы уақытта түркі халықтарының болашағына сай өздерінің іс-әрекеттерін ұйымдастырып отырған. Мұндай пікір алмасулар әсіресе Мұстафа Шоқай жетекшілік еткен «Түркестан милли бирлиги» («Түркістан ұлттық бірлігі») ұйымының маңызы жоғары болды. Осы ұйымның жұмысы барысында Ә. Топчибашев және Г. Исхаки сынды эмиграцияда жүрген түрікшіл қайраткерлермен үнемі кездесіп, түркі халықтарының егемендігі жолында тек өзара бірігіп әрекет ету керектігі жөнінде талқылаулар өткізіп отырған.

Түркістан ұлттық мемлекеттілігі мәселесін халықаралық деңгейге көтеруде «Яш Түркістан» журналының орны ерекше. «Яш Түркістан» журналында Түркістан жерінде большевиктер жүргізіп

отырған саясаттың ерекшеліктері мен жергілікті билік орындарының саясатына баға беріп, ұлт қайраткерлерінің болашақтағы саяси ұстанымдарын анықтауға тырысып отырған. Атап айтқанда түркі халықтарының мәдениеті, большевиктердің осы өлкедегі саясаты және тағы да саяси-әлеуметтік мәні бар мақалаларын жариялады. «Яш Түркістан» журналында тек қазақтардың ғана емес, большевиктердің бақылауына түскен барлық түркі және өзге халықтардың саяси-әлеуметтік жағдайы туралы мақалалар жарияланды [3, 37-38 б].

Әрине Мұстафа Шоқайдың Түркістан ұлттық мемлекеті жолындағы күресі тек большевиктерге қарсы бағытталмаған. Атап айтқанда барлық антитүріктік сипаттағы пікірлерге де өз қарсылығын білдіріп, нақты әрекеттерге барып отырған. Соның нақты бір көрінісі ретінде Петербургтағы Түркияның бас елшісі Тұрхан пашамен арадағы байланысты атап өтуге болады. Бұл байланыс Түркиядағы ауыр жағдайдан шығу үшін Мұстафа Шоқай мен оның досы Садық Өтегеннің түрік елшісіне көмек ретінде алтын ақша берген болатын [6, 52-54 б.]. Сонымен қатар Тбилисиде тұрған жылдарында америкалық әскери шендінің Түркияны орынсыз сынауына қарсы баспасөз арқылы пікір айтуы да Мұстафа Шоқайдың тек большевиктер ғана емес, түркі халықтарының қарсыласы болған барлық күштерге қарсылас болуға дайын екендігін дәлелдейді. Осындай пікірді берік ұстанған Мұстафа Шоқай түркі халықтарының ұлтқа немесе аймақтық ерекшеліктерге байланысты бөлінуге түбегейлі қарсы болды. Нақтырақ айтқанда «Батыс Түркістан», «Шығыс Түркістан» немесе «орыс Түркістаны», «Қытай Түркістаны» деген атауға қарсы болды. Түбі бір түркі елдерінің басын қосуды армандаған ұлт қайраткерінің бұл позициясы түсінікті. Осы аталған аймақтардағы түркі халықтарының басындағы ауыр жағдайды халықаралық деңгейдегі шиеленісті мәселе ретінде көтеру үшін 1930 жылдардың басында Еуропаның Лондон, Париж, Берлин және Варшава сияқты ірі қалаларында дәрістер оқыған [4, 26-30 б.]. Бұл әрине мейлінше барлық түркі халықтарының қамқоршысы болуға деген талпынысы деп бағалауға болады.

Башқұрт қайраткерінің эмиграциядағы қызметі Иран, Ауғанстан, Үндістан, Түркия арқылы өрбіп, кейіннен Еуропада жалғасын тапқан. Бірақ кейіннен Түркияға қайта келіп, түркі халықтарының бірлігі мен Түркістан ұлттық мемлекеттілігі мәселесін шетелде көтерген. Барлық түркі қайраткерлері сияқты Зәки Уәлиди Тоғанның да көзқарастары большевиктердің ұлт саясатына сәйкес келмеді [5, 44-50 б.]. Зәки Уәлиди Тоғанның естеліктеріне мән берсек, автордың большевиктер билікке келген тұста амалсыздан солардың жағына шығуға мәжбүр болғанын байқаймыз. Мысалы Зәки Уәлидидің Ахмет Байтұрсынов пен Әлихан Бөкейхановқа жазған хатында большевиктер жағына амалсыздан өтіп жатқандығы және бұл қадамға Колчактың шектен тыс жауыздығы мәжбүр етіп отырғандығы айтылады. Сонымен қатар Кеңестермен бейбіт келісімдер болғанымен оларға толық сенуге болмайтындығы, ал болашақта большевиктерге қарсы бастаған күресті жалғасыртуға мәжбүр болармыз деген мағынадағы хат жолдаған [6, 55 б.].

Зәки Уәлиди Тоғанның алғаш түркі халықтарының бірлігін насихаттап, мәселеге саяси астар бере бастауы – «Түркістан ұлттық бірлігі ұйымымен» тығыз байланысты. Бұл ұйымның құрылуына Зәки Уәлиди Тоғанның атқарған қызметі жоғары. Бұл ұйымның 1920 жылдың маусым айында болып өткен ірі жиналыс нәтижесінде құрылады. Бұхара қаласында өткен жиналысқа башқұрт, түрікмен, өзбекпен қатар қазақ халқының өкілдері қатысқан. Атап айтқанда Х. Болғанбаева, М. Әуезов, Д. Әділовтар болған. Ең басты ескеретін жайт, жиналыстың қорытындысы бойынша осы ұйым құрылып, Түркістанның толық азаттық алғанына дейін кеңестермен күрес жүргізе беру керектігі және бұл күресте Түркістан халқын ұлттарға жіктемеу жайлы шешім қабылданады.

Зәки Уәлиди Тоғанның ұлттық мемлекеттілік жолында түркі халықтарының бірлігі мәселесін насихаттап, осы бағытты таңдауына геосаяси жағдайда түрткі болған деп есептейміз. Өйткені Зәки Уәлиди Тоғанның башқұрттардың автономиясы құрылған күннің өзінде оларға орыстардың әсері қатты болатындығы туралы айтқан болатын [7, 56 б.]. Сондықтан бұл фактор жеке дербес мемлекеттілік құрып кетуге кері әсерін беретіндігі сөзсіз еді. Біздің пікірімізше бұл жайт Зәки Уәлиди Тоғанның түрікшіл қайраткер болып қалыптасуына әсер еткен. Сондықтан осы мәселеде Мұстафа Шоқай сынды Түркістанның аймақтық ерекшеліктеріне байланысты Солтүстік Түркістан, Шығыс Түркістан болып бөлінуіне қарсы болған. Бұл оның түрікшіл қайраткер болып қалыптасқандығын көрсетсе керек. XX ғасыр басындағы Зәки Уәлидиден басқа алдыңғы қатарлы өзге де башқұрт зиялылары орын алған геосаяси жағдайдың тиімсіздігін терең түсінді. Дегенмен осы кезеңдегі башқұрт халқының тарихы зиялы қауым өкілдерінің ұлт-азаттық сипаттағы қозғалыстарына толы болды десек болады. Олардың қатарында Зәки Уәлидимен қатар, Ш. Бабич, Г. Иркабаев, С. Магази, Х. Ғабитов, Г. Тоған, ағайынды Қармышевтарды атап өткенімізде жөн болар.

Юсуф Ақшора 1876 жылы Симбирск губерниясында татар Ақчуриннің отбасында дүниеге келген. Әкесінің өлімінен кейін, анасымен бірге Стамбулға қоныс аударып, Түркияда түркішіл қайраткер болып қалыптасқан. Түркияда жас түріктер ұйымдарына белсенді қатысып, 1897 жылы Триполиге жер аударылған. Бұл айдаудан қашып құтылып, Парижде саяси ғылымдар мектебін бітіреді және «Осман империясындағы саяси ұйымдар» атты диссертация қорғайды. Оның қоғамдық-саяси қызметінде И. Гаспаралы, Ә. Ибрагимов, Ә. Топчибашев сияқты түркішіл қайраткерлермен болған тығыз қарым-қатынастарды атап өтпеуге болмас [8, 33-36 б.]. Өзінің саяси ұстанымын «Түрік жұрты» журналының алғашқы санында жариялаған мақаласында айқындайды. Мақалада түрік жұртының игілігі жолында қызмет етіп, оларға пайда тигізуді басты мақсат етіп көрсетілген «Түрік жұрты» журналы тек Түркия ғана емес, Ресей империясындағы түркі халықтары арасында да кеңінен танымал болған. Өйткені бұл журнал 1912 жылдан бастап «Түрік ошағы» қоғамының идеологиялық баспа құралына айналып, Зия Гөкалп, Кеprüд-Заде, Мұхаммед Эселлизде сынды түркішіл қайраткерлер қызмет еткен болатын. Исмаил Гаспаралының да мақаласы дәл осы журналда жарияланып тұрған. Түркі әлеміне танымал тұлғалардың қызметі сөзсіз журнал мен «Түрік ошағы» қоғамының Ресей жеріндегі беделінің көтерілуіне себеп болған деп санаймыз. Ю. Ақшораның қоғамдық-саяси қызметі М.К. Ататүрік негізін салған Түркия Республикасымен тығыз байланыста дамыды. Осы елде мәжіліс депутаттығына сайланып, Анкара университетінің заң факультетінде профессор болып қызмет атқарады. Бұл өз кезегінде түркішілдік идеясының кең таралуына жағдай жасағаны сөзсіз.

Ю. Ақшораның жалпы Түркістан ұлттық мемлекеттілігі жолында Ресейдегі Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы мүшелерімен тығыз байланыстар орнатқан. Әрине мұндай астыртын байланыстар түркі халықтарының бірігуі мақсатында жүрген болатын. Татардың көрнекті қайраткері Гаяз Исхакидің айтуынша Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы мен шетел асқан түркішіл қайраткерлер арасында астыртын байланыстар үнемі әрі табысты жүріп тұрған [9, 78 б]. Біз жоғарыда көрсеткен И.В. Сталиннің «Ақжол» газетіне қатысты жазған хатында Ресей жерінде болып жатқан саяси үдерістер туралы мәліметтерді Мұстафа Шоқайға жеткізуші деп газет ұжымын кінәлаған болатын. Бұл тағылған айып шындыққа жақын. Өйткені осы жылдар түркі қайраткерлері арасында мұндай астыртын байланыстар көптеп кездескен. Осы сипаттағы байланыстар IV Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясымен Ю. Ақшора, Ә. Ибрагимов арасында жүрген. Мұсылман фракциясы арқылы эмиграцияда жүрген қос түркішіл азамат Ресейдегі саяси-әлеуметтік жағдайдың түркі халықтарына қатысты тұстары туралы мәліметтерді біліп отырған. Осы орын алған құқық бұзушылық пен түркі халықтарының ауыр жағдайына әлем назарын аудару мақсатында 1915 жылы қараша айында Швейцариядағы Лозанн қаласында конференция өткен болатын. Ю. Ақшораның ұйымдастыруымен өткен бұл конференция Түркістан ұлттық мемлекеттілігі мәселесін халықаралық деңгейге көтерген алғашқы конференциялардың бірі болды. Сонымен қатар Ю. Ақшора осы мәселе төңірегінде Австрия президенті Штюрк пен сыртқы істер министрі Форгачтың қабылдауында болған. Бұл кездесу барысында Ресей құрамындағы барлық түркі халықтарының бодандығы мәселесі және олардың егемендікке жету мүмкіндігі талданады және ең назар аударарлығы 1916 жылы Ю. Ақшора тарапынан осы сипаттағы мәлімдеме АҚШ президенті В. Вильсонға да жіберілген.

Түркістан ұлттық мемлекеттілігі мәселесінің халықаралық аренадағы аса өзекті мәселелер қатарына қосуда аянбай еңбек еткен Ю. Ақшора Ресей жеріндегі саяси оқиғаларды ерекше назарында ұстады. Бұл әсіресе 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін қатты байқалды. Салыстырмалы түрде алғанда түркі халықтарына деген көзқарас Қос үкіметтің билігі жылдарында өзгере бастаған. Демократияға негізделген саяси қарым-қатынастарға жол ашылып, түркі халықтарының өзін-өзі басқару мәселесі күн тәртібіне қойыла бастады. Оған дәлел ретінде Алаш партиясының құрылғанын айтсақ та болар. Дегенмен большевиктердің билікке келуі мұндай қарым-қатынастарға тоқтау салып, түркі халықтарына қатысты саяси ұстаным барынша қаталдана түсті. Тіпті салыстырмалы түрде алғанда большевиктер билігінің қаталдығы патшалық Ресей және Қос үкіметтен де асып түсті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Эмиграцияда жүргізілген идеологиялық күрес барысында түркішіл қайраткерлердің түрлі ұйымдары пайда болып, түркішіл қайраткерлердің қызметі бір орталықтандырылды. Бұл ұйымдардың ғұмыры қысқа болғанымен, саяси институт ретінде орнығып, мемлекеттік құрылымға бағытталды. Саяси ұйымдардың қызметі Еуропа елдерімен саяси және мәдени байланыстар орнатуға бағытталды. Түркістан ұлттық мемлекеттілігі мәселесі төңірегінде жүргізілген байланыстар аясында Еуропаның алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарына тәлімгерлер жіберуі сөзсіз түркішіл

қайраткерлердің алысты болжаған саяси қайраткерлер болғандығын тағы бір дәлелдейді. Өз кезегінде Түркия мен Германия жерінде білім алған тәлімгерлер эмиграциядағы түркішіл қайраткерлермен етене араласып, Түркістан мемлекеттілігін көтерген ұйымдардың белсенді мүшесіне айналды. Бұл өз кезегінде біз атаған қос түркішіл тараптың ортақ мақсаттағы бірлігін көрсетсе керек.

Түркістан ұлттық мемлекеттілігі мәселесінің халықаралық сипатқа ие болуында Түркия Республикасы басшылығының сіңірген еңбегі зор. Түркішіл көзқарастары үшін айыпталған қайраткерлерге саяси баспана берген бұл елде Түркістан мемлекеттілігі туралы мәселе көтерген баспасөз құралдары шығарылды. Саяси байланыстар орнатылып, Түркістан жастарын оқыту ісіне жәрдем көрсетілді. Тіпті Түркістанмен байланыстарға Мұстафа Кемал Ататүріктің өзі қызығушылық танытуы сөзсіз мәселенің аса өзектілігін көрсетсе керек. Бүгінде тарихи сабақтастық жалғасын тауып, қос мемлекет арасында достық қарым-қатынас күн өткен сайын жаңа қарқын алуда. Қазақстан Республикасы президенті Н. Ә. Назарбаевтың «түркі халқы бірігу арқылы әлемдегі ең үлкен күшке айнала алады» деген сөзінде тарихи шындыққа негізделген ой бар.

Қоғамдық-саяси қызметі эмиграцияда өткен қайраткер Түркістан мемлекеттілігі қозғалысының басында тұрды. Сондықтан да біздің пікірімізше түркішіл қайраткерлер үшін жарқын үлгі бола білген тұлғаның қоғамдық-саяси қызметін айшықтау – түркішілдік қозғалысының бастауы мен барысына баға беруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Nadir Devlet. Rusya Türklerinin milli mücadelesi tarihi (1905-1917). –Ankara, 1999. – 347 s.
2. Saray Mehmet. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996. – 439 s.
3. Vahidov Mollanur. Millî İhtiyaçlar Uydurma Değildir // <http://www.sultangaliyev.org/gyoldas/vahih.asp>. – 408 s.
4. Түркістанның инкылап алдындағы уәзиреті // Яш Түркістан. - 1933. - № 43. - Б. 26-30.
5. Oktay A. Mustafa Çokayın Gençlik ve Siyasi Hayatından Bir Parça // Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay. – İstanbul, 1950. – S. 44-50.
6. Togan Z.V. Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. – İstanbul, 1969. – 538 s.
7. Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII - XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: Жалын, 2004. – 400 б.
8. Махаева. А.Ш. Түркі жұрты тәуелсіздігінің жаршысы (Ю. Акчуриннің саяси келбеті хақында) // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2012. – №8. – Б. 40-43.
9. Исхаки Г. Идель-Урал. – Лондон, 1988. – 78 с.

KÂTİP ÇELEBİ'YE GÖRE NİĞDE VE ÇEVRESİ

Doç. Dr. Nevzat TOPAL*

Özet:

İslam Coğrafyacılarının son büyük yazarlarından biri Kâtip Çelebidir. Bu alanda yazdığı Cihannüma isimli eseri ile şöhret bulmuştur. Kâtip Çelebi tarafından Cihannüma iki kez kaleme alınmış olup birinci Cihannüma 1648 yılında tamamlanmıştır. İkinci cihannüma ise 1654 yılında kaleme alınmaya başlamış ancak Kâtip Çelebi'nin 1657 yılında ölmesi ile eser eksik kalmıştır. Bu eser İbrahim Müteferrika tarafından Ebu Bekir b. Berhamed-Dimeşki **Ошибка! Залка не определена.** denyapılan ilaveler ve kendi ilaveleri ile 1732 yılında tab edilmiştir. Bu çalışmada cihannümanın 1732 yılında tab edilen baskısı esas alınma suretiyle Niğde ve çevresi hakkında verilen bilgiler değerlendirilmiştir. Kâtip Çelebi Niğde şehrinin idari yapısı, vakıf kurumları, fiziki yapısı, ekonomik yapısı gibi pek çok husus hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kâtip Çelebi tarafından verilen bilgiler dönemin diğer kaynakları ile de mukayesesi edilerek değerlendirilmiştir. Ayrıca eserde ismi zikredilen vakıf kurumlarının eski ve yeni fotoğrafları eklenerek bugünkü durumları ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Niğde, Kâtip Çelebi, Bor, Kemerhisar, Üç Kapılı, Cihannüma

NIGDE AND SURROUNDINGS ACCORDING TOKÂTİPÇELEBİ

Abstract:

One of the last great authors of Islamic Geography is Kâtip Çelebi. He win a name for himself with his work named Cihannüma, which he wrote in this area. Cihannüma was written twice by Kâtip Çelebi and the first Cihannüma was completed in 1648. The second Cihannüma was begun to write in 1654 but the work was incomplete with the death of Kâtip Çelebi in 1657. This work developed by İbrahim Müteferrika in 1732 with addition made from Berhamed-Dimeşki and his additions. In this study, the information given about Niğde and its surroundings was evaluated based on the cihannüma's developed edition in 1732. Kâtip Çelebi gives detailed information on subjects such as the administrative structure, foundation institutions, physical structure and economical structure of Niğde. The information given by Kâtip Çelebi was evaluated by comparing it with other sources of the period. In addition, old and new photographs of foundation institutions mentioned in the work have been added to reveal the current situation.

Keywords: Niğde, Kâtip Çelebi, Bor, Kemerhisar, Üçkapılı, Cihannüma

GİRİŞ

Niğde şehrinin Selçuklulardan itibaren önemli bir merkez olduğu ve vilayet statüsünde olduğu görülmektedir. Niğde şehri 1470-71 yılında II Mehmed (Fatih) zamanında İshak paşa tarafından kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Hoca Sadettin Efendi, 1979: 103). Niğde'nin Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile beraber Karaman Eyaletine bağlı bir sancak şeklinde idari olarak yapılandırıldığı görülmektedir. XVI. asırda Niğde, Enduğu/Anduğu, Bor, Develi, İncesu, Karahisar, Yahyalı, Ürgüp, Şücaüddin ve Çamardı kazalarında oluşan bir sancak merkezidir (Akşit, 2005: 131; Öztürk, 2012: 26).

Kâtip Çelebi'nin eserindeki bilgilerden Niğde'nin idari yapısının fazla değişmediği görülmektedir. Niğde sancağının Anduğu (Altunhisar), Ürgüp, Bor Çamardı, Develi, Sücaaddin (Ulukışla), Kayı, (bor ilçesine bağlı köy) Karahisar Develi (Yeşilhisar) kazalarından ibaret olduğu gösterilmektedir. Niğde'nin Karaman eyaleti dâhilinde 7 sancaktan bir olduğu belirtilmektedir. Kâtip Çelebi'ye göre Karaman eyaleti Konya, Niğde, Aksaray, Akşehir, Beyşehir, Kırşehir ve Kayseri sancaklarından oluşmaktadır. Niğde sancağının hassının 350.000 akçe olduğu ifade edilmiştir (Kâtip Çelebi, 2013: 900).

Niğde şehri ve çevresi hakkında ilkçağdan günümüze çok sayıda seyyah ve coğrafyacı eserlerinde önemli bilgiler vermiştir⁹. Bu hususta yapılan çalışmalardan ilki Hamdi Doğan tarafında gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu önemli çalışmada Kâtip Çelebi'nin eserinde Niğde şehri ile ilgili bilgiler ve değerlendirmelerde yapılmıştır (Doğan, 2005: 148-149). Bu hususta yapılan bir diğer çalışma ise Niğde İl Özel İdaresi tarafından basım tarihi belirtilmeden neşredilmiştir. Adı geçen çalışmada Kâtip Çelebi ismi zikredilememiştir. Ancak Kâtip Çelebi'de yer alan bilgiler Ebubekir Behram-ı Dimeşki şeklinde anlatılmakta olup bilgiler 1327 yılı ile ilişkilendirilmektedir (Özme, ty: 15-16). Bu bilgilerin dikkat edilmeden alındığı aşikârdır. Bu çalışmada

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi, nezzattopal@hotmail.com

⁹ Niğde çevresine gelen seyyahlar ve şehir ile ilgili verdikleri bilgiler için bkz. (Doğan, 2005: 179).

1327 yılı sonrasında inşa edilmiş olan Ak Medrese (1409) ve Sungur Bey Camii (1335) gibi eserler hakkında bilgiler verilmesi mümkün değildir.

Kâtip Çelebi eserini 1654 yılında yazmaya başlamış ve ölümü ile çalışması yarım kalmıştır. İbrahim Müteferrika 1732 yılında bu çalışmayı Ebu Bekir Behram-ı Dimeşki'den ve kendi yaptığı ilaveler ile tamamlamıştır. Fakat bahse konu olan Dimeşki eserinin 1327 yılından önce tamamlayan Dimeşki değildir.

Kâtip Çelebi 1609 yılı Şubat ayında İstanbul'da fatih semtinde dünyaya gelmiştir. 14 yaşında Divan kalemlerinden Anadolu Muhasebesi Kalemî'ne girmiş, 1626 yılında gerçekleşen Bağdat Seferi'ne babası ile birlikte katılmıştır. Bu seferde babasını kaybetmiştir. IV. Murad'ın Revan Seferi'ne'de katılan Kâtip Çelebi 6 Ekim 1657 sabahı çok genç denecek yaşta vefat etmiştir (Kâtip Çelebi, II, 2013: X). Cihannüma, Keşfüzzünun, Arapça fezleke başta olmak üzere 30 ya yakın eseri bulunmaktadır¹⁰.

İran Seferlerine katılan yazarın Anadolu'nun çok sayıda şehrini görme fırsatı bulunduğu anlaşılmaktadır. Kâtip Çelebi kuvvetle muhtemel bu seferler sırasında Niğde şehrini de görme fırsatı bulmuştur. Verdiği bilgilerden gözlemlerine dayanan bilgilerde olabileceği düşünülmektedir.

1. NİĞDE'NİN FİZİKİ YAPISI

1.1. Şehrin Genel Görünümü ve Esas Yol Sistemi

Niğde, Nevşehir, Kayseri, Adana, İçel, Konya ve Aksaray şehirleri ile çevrilidir. Şehir önemli yol güzergâhı üzerindedir. İç Anadolu bölgesini güneye, güney bölgeleri ise iç bölgelere bağlayacak yeredir. Niğde, ayrıca önemli bir merkez olan Konya şehrini ülkenin doğu kesimine bağlayan önemli bir güzergâh üzerindedir. Bu önemini 16-17 yüzyıllarda da devam ettirmiştir. 16-17. yüzyıllarda İran Seferine çıkan Osmanlı Padişahlarının geçiş güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Osmanlı Padişahlarının İstanbul'dan Sivas'a ulaşmak için umumiyetle İstanbul'dan Konya'ya; Konya'dan sonra ise Ereğli, Niğde, Kayseri ve Sivas güzergâhını kullandıkları görülmektedir. Aksaray güzergâhının ise Tuz gölünden dolayı pek tercih edilmediği anlaşılmaktadır (Topal, 2018: 20). Bu durumu Taeschner; "*Anadolu'yu İstanbul'dan itibaren boydan boya geçen büyük yolun, Bizans döneminden Osmanlı dönemine geçen tek yol olması ve yeni bir yol ağının ancak zamanla oluşması idi.*" şeklinde izah etmektedir (Taeschner: 2010: 218-219).

Kâtip Çelebi, Kayseri-Konya arası yol güzergâhı hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Kayseri-Konya arası güzergâh; Kayseri-İncesu-Develi Karahisar (Yeşilhisar)-Gölbaşı (Araplı Çevresi)-Niğde-Nakkarezen-Ereğli-Gölbaşı-Akçaşar-Pınarbaşı-Bekaroğlu-Konya şeklindedir.. Ayrıca bu güzergâhtaki yerleşimlerin aralarındaki mesafe saat olarak ta verilmiştir (Kâtip Çelebi, 1145: 628; Kâtip Çelebi, 2013: 918).

Niğde şehrinin Konya'nı kuzeydoğusunda 4 menzil mesafede olduğu, Ereğli'de kuzey 2 menzil mesafede; Aksaray'ın Niğde ile Konya arasında olduğu, Niğde'nin Ulukışla'nın 3 menzil kuzeyinde olduğu kaydedilmiştir. (Kâtip Çelebi, 1145: 617; Kâtip Çelebi, 2013: 904).

Niğde'de Konya yolu üzere 4 saat mesafede Bor kasabasının bulunduğu anlatılmaktadır. Buranın zemininin kuru ve çorak olduğu belirtilmektedir (Kâtip Çelebi, 1145: 618). Eserde bahsedilen bir diğer yerleşim biriminin ise Bor kasabası yakınında bulunan Kilisehisar/Kemerhisar olduğu belirtilmektedir. Kemerhisar'ın Rumlardan kalma bir kale olduğu, hala mamur bir karye olduğu kaydedilmiştir (Kâtip Çelebi, 1145: 618).

Bölgede bahsedilen bir diğer yerleşim ise Niğde'de 3 saat mesafede bulunan Üç Kapılı yaylasıdır. Bahsi geçen başka bir yerleşimin ise Konya-Şam anayolu üzerinde bulunan ve birkaç küçük köyde ibaret olan Ulukışla'dır. Ulukışla'nın Çiftehan ile Karapınar arasında bir menzil olduğu belirtilmiştir (Kâtip Çelebi, 1145: 618).

1.2. Kale

Kale kelimesi kal' kökünden türeyen kalaa ifadesinden türemekte olup "tırmanılması zor, çıkılmayan bir dağdan kopan büyük kaya parçası veya dağ gibi büyük bulut" manasına gelmektedir. Ortaçağ Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Niğde şehrinin de nüvesini oluşturan en önemli fiziki unsur kaledir. Kalelerin şehri çevreleyen kalın ve yüksek sur ile kulelerden oluştuğu belirtilmektedir (Sevgen, 1959: 6; Emecen, 1989: 43; Topal, 2018: 22-23). Kaleler aynı zamanda yöneticilerin oturduğu yer olmasında dolayı bütün idari yapıların kaleye göre yerleştiği görülmektedir (Elisseeff, 1992: 132). Niğde Kalesi hakkında ilk bilgilerden birisi Niğdeli Kadı Ahmed'in 1333 tarihinde Niğde'de tamamladığı eserinde geçmektedir. Kadı Ahmed Niğde kalesinin burçlarının ilk kısmının II. Rükneddin Süleymanşah döneminde (1196-1204) Kadı Mahfuz Niksari adındaki bir mimar tarafından tamamlandığını belirtmektedir (Ertuğrul, 2015: 440).

Matrakçı tarafından yazılan Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılı İran seferindeki yol güzergâhı hakkında bilgiler yer alan eserinde Niğde kalesinin minyatür bir çizimi yer almaktadır (Matrakçı, 1976: 224).

¹⁰Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. (Öztürk, 2013: XVI-XXV)

Resim 1. Matrakçı Nasuh (Matrakçı, 1976: 18a)

Niğde kalesi hakkında en eski ve tafsilatlı bilgi ise Kâtip Çelebi'nin eserinde yer almaktadır. Bu eserde kalenin üç kat hisardan oluştuğu ve bütün şehri ihata ettiği; ayrıca kale surlarının sağlam taş duvarlardan ibaret olduğu belirtilmektedir. Bu ifadeden şehrin büyük ölçüde kale içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumu kalenin ulaşabildiğimiz en eski fotoğraflarında da görmek mümkündür (Kâtip çelebi, 1145: 617). Ayrıca şehrin diğer fiziki unsurlarının ve bunların kaleye göre konumlarını anlatmaktadır. Bu bilgileri ilgili konular içerisinde ayrıntılı olarak değerlendireceğiz.

Şehrin bir tabakasında Alaeddin Camii ve Sungur Bey Cami'nin kale içinde olduğu belirtilmektedir. Kale ve Hisarda 11 camini bulunduğu ifade edilmiştir. Yine Eski Saray kadar Rumlardan kalma bir kalenin yivli taş üzerine oturmuş olup minare gibi yüksek görüldüğü belirtilmektedir. Ayrıca şehirde batıya doğru yolların açıldığı söylenmektedir. Kale duvarı üzerinde yükselen büyük binaların olduğu kaydedilmiştir (Kâtip çelebi, 1145: 617).

Resim 2. Niğde Kalesi, 19. yy sonu (İÜ Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, Fotoğraf Albümü, 90597-0010)¹¹

Niğde kalesinin ortasında üç harman büyüklüğünde bir kalenin daha olduğu belirtilmektedir. Bu kalede dizdar ve muhafızların evlerinin bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca bu iç kalede birde mescit bulunduğu kaydedilmiştir (Kâtip çelebi, 1145: 617). Günümüzde tarif edilen yerde Rahman Camii (1747)

¹¹Resimde yer alan burçlar günümüze ulaşmamıştır.

bulunmaktadır. Kâtip Çelebi'nin bahsettiği bu mescidin zaman içerisinde harap olup yıkılması ile yerine Rahman Cami'nin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kâtip Çelebi'nin eserinde bilgiler yer alan bir diğer kale ise Bor kalesidir. Bor'un Niğde'de Konya yolu üzere dört saat mesafede bir dere içerisinde olduğu ve topraktan küçük suru olan bir kasaba olduğu ifade edilmektedir (Kâtip Çelebi, 1145: 617-618; Kâtip Çelebi, 2013: 904).

Ayrıca bir kalenin de Kilisehisar/Kemerhisar'da olduğunu ama tamamen yıkıldığını ve kale yıkıntılarından yağmur yağdıqça güherçile topladıkları ifade etmektedir (Kâtip Çelebi, 1145: 617-618; Kâtip Çelebi, 2013: 904).

Resim 3. Niğde Kalesi, 19. yy sonu (İÜ Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, Fotoğraf Albümü, 779-77---0050)

1.3. Bedesten, Kervansaray, Hanlar, Çarşı ve Pazar Yerleri

Bu hususta Niğde ve Bor'da bulunan Bedesten, Kervansaray, Han, çarşı ve Pazar yerlerine ait herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Kâtip Çelebi'nin eserinde Öküz Mehmet Paşa (Sadrazam) tarafından Ulukışla'da yaptırılan han ve çarşıdan bahsedilmektedir. Ancak bunlara ait tafsilatlı bilgi yer almamaktadır (Kâtip Çelebi, 1145: 618; Kâtip Çelebi, 2013: 905).

Resim 4. Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı

1.4. Mahalleler

Niğde'de 15. Yüzyıl sonu ve 16. Yüzyıl başlarında mahalle sayısının 29 (Topal, 2018: , 1530 yılında ise mahalle sayısının 32 (BOA. 387: 159), olduğu bilinmekle beraber eserde mahalle sayısı ve isimleri hakkında bir bilgi yoktur. Eserde Niğde'de sonrada kurulmuş büyük bir mahallesinin bulunduğu bilgisi yer

almaktadır. Ancak bu mahallenin yeri ve ismine ait herhangi bir kayıt yer almamaktadır (Kâtip Çelebi, 1145: 617; Kâtip Çelebi, 2013: 904).

Eserde ayrıca kale duvarı üzerine yükselen büyük evlerin bulunduğunu, kalenin ortasında da üç harman genişliğinde bir kalenin daha olduğu ve burada da evlerin bulunduğunu anlatmaktadır (Kâtip Çelebi, 1145: 617).

1.5. Bağ-Bahçe ve Akarsular

Niğde ve çevresinin bağlık ve bahçelik olduğu görülmektedir. Kâtip Çelebi Niğde'nin bağlık ve bahçelik akarsuyunun çok olduğunu belirtmektedir. Ayrıca halkın çınar ağaçları gölgesinde sohbetler ettiğini söylemektedir. Ayrıca meyvesinin çok zengin ve çeşitli olduğu ifade edilmektedir (Kâtip Çelebi, 1145: 617; Kâtip Çelebi, 2013: 904). Bu bilgiler şehrin bağlık, bahçelik ve meyvesinin zengin olduğunu ortaya koymaktadır.

Eserin Bor'dan bahseden kısmında Niğde'de geçen akarsuyun bor içinden de geçtiği söylenmektedir. Kemerhisar'dan bahseden kısımda Bağ çubuğundan kömür yapıldığı, Niğde ve Kemerhisar'da dağlar gibi bağ çubuğunun bulunduğu ifade edilmektedir (Kâtip Çelebi, 1145: 617; Kâtip Çelebi, 2013: 904). Üçkapılı'nın ise lale, sümbül ve sair çiçeklerle bezenmiş bir yaylak olduğu anlatılmaktadır (Kâtip Çelebi, 1145: 618; Kâtip Çelebi, 2013: 905).

1.6. Su kemerleri

Kilisehisar/Kemerhisar'da mermer sütunlar ve büyük taşlardan yapılmış kemerler olduğu belirtilmektedir. Sultan Alaeddin (1220-1237) Konya kalesini inşa ettirirken (tamir) kalede kullanılacak taşların Kemerhisar'dan nakledildiğini söylemektedir (Kâtip Çelebi, 1145: 617; Kâtip Çelebi, 2013: 904).

Resim 5. Kemerhisar Su Kemerleri

2. VAKIF KURUMU VE MİMARİ ESERLER

2.1 Camiler

Kâtip Çelebi kale ve hisarda 11 cami olduğu ve bunlardan üçünün minaresi olduğu belirtilmektedir. Ancak bu camilerin hepsinin ismi verilmemektedir.

2.1.1 Alâeddin Camii

Kâtip Çelebi'nin ismini zikrettiği camilerden biridir. Caminin Sungur Bey Camii ile birlikte kale için olduğunu belirtmektedir. Bunun dışında cami hakkında fazla bilgi yer almamaktadır (Kâtip Çelebi: 1145: 617).

Resim 6. Alaeddin Camii

2.1.2. Sungur Bey Camii

İsmi zikredilen camilerden biridir. Bu caminin de Alaeddin Camii gibi sur içinde olduğu belirtilmekte olup başka bir bilgi yer almamaktadır (Kâtip Çelebi: 1145: 617).

Resim 7. Sungur Bey Camii (1927-1928) (Gabriel, 2000)

2.1.3. Hasan Çelebi Camii

İsmi zikredilen camilerden biri olup zarif bir bina olduğu dile getirilmiştir. Ancak caminin yeri ve fiziki durumuna dair başka bir kayıt bulunmamaktadır (Kâtip Çelebi: 1145: 617).

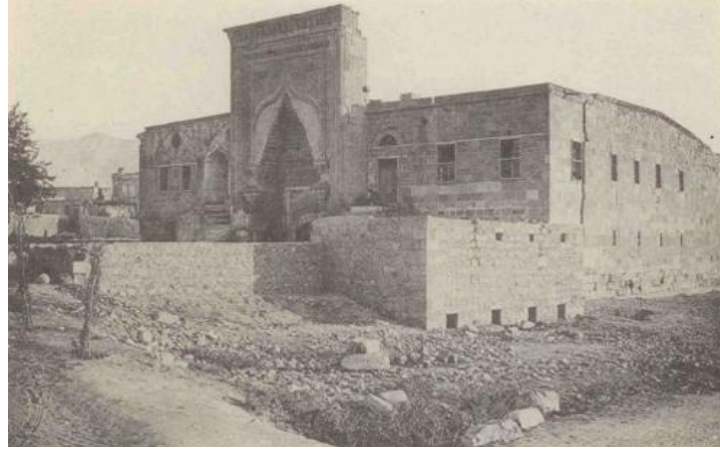
2.1.4. Öküz Mehmet paşa Camii

Eserde fazla ayrıntı yer almadan bir tepe yamacında kurulan Ulukışla'da Öküz Mehmet Paşa tarafından yapılan bir camiden bahsetmektedir (Kâtip Çelebi: 1145: 618).

2.2. Medreseler

2.2.1. Ak Medrese

İsmi zikredilen yapılardan biri Ak Medresedir. Kâtip Çelebi Alâeddin'in (Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey) Beyza namında iki katlı ve her katta odaları olan bir medresesinin bulunduğunu ifade etmektedir. Medresenin 1929 yılında Gabriel tarafından çekilmiş bir fotoğrafı aşağıdadır (Kâtip Çelebi: 1145: 617).

Resim 8. Ak Medrese (Gabriel, 2000)

Kâtip Çelebi'nin serinde bunun dışındada camiler ve medreseler vardırki şeklinde bir ifadesi bulunmakta ise de bunların isimleri ve yerleri hakkında her hangi bir bilgi vermemiştir.

2.3. Hamamlar

Eserde Niğde'de mükellef hamamlar olduğu belirtilmekle beraber bunların yerleri ve isimlerine ait bir bilgi yer almamaktadır (Kâtip Çelebi: 1145: 617).

3. EKONOMİK YAPI

Niğde çevresinin ekonomik yapısının tarım ve hayvancılığa dayandığı anlaşılmaktadır. Kâtip Çelebi, Niğde'nin bağlı, bahçeli ve sularının zengin olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca ekini güzel olur şeklinde bir ifade ile şehirde hububat ekiminin yapıldığını ve kaliteli olduğunu belirtmiştir (Kâtip Çelebi, 1145: 617).

Bor'un zemininin kurak ve çorak olduğu belirtilmektedir. Ancak burada devlete ait büyük bir baruthane bulunduğu; baruthane için gerekli güherçilenin de Kilisehisar (Kemerhisar)'dan temin edildiği söylenmiştir (Kâtip Çelebi, 1145: 618).

Ekonomik faaliyetle alakalı olarak belirtilen bir diğer husus ise Kilisehisar'da bağ çubuğundan kömür yapıldığı ile alakalıdır. Bağ çubuklarının da büyük ölçüde Niğde'de temin edildiği söylenmektedir (Kâtip Çelebi, 1145: 618). Bu durum Niğde şehrinin bağ çubukları açısından zengin olduğunu ortaya koymaktadır.

Kâtip Çelebi Üç Kapılı yaylasından bahsederken burada Türkmenlerin yaylaklarını olduğunu belirtmektedir. Burada Türkmenlerin bir çeşit tulum peyniri yaptıklarını ve yapılan bu peynirlerin olgunlaşması için çevredeki mağaralarda saklandığını söylemektedir (Kâtip Çelebi, 1145: 618; Karlığa, 2013: 904). Şehirdeki hayvancılık ve hayvansal ürünlere ait bilgiler yer almaktadır.

SONUÇ

İslam coğrafyacılarının son büyük yazarlarından olan Kâtip Çelebi'nin yazdığı ve 1732 yılında İbrahim Müteferrika tarafından tab edilmiş Cihannüma isimli eserde Niğde ve çevresine ait bilgiler değerlendirilmiştir.

Niğde şehrinin Anadolu'da kullanılan ve önemini devam ettiren önemli bir güzergâh üzerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin İran seferlerinde İstanbul'dan hareketler Konya-Niğde-Kayseri-Sivas güzergâhını kullandıkları anlaşılmaktadır.

İstanbul'un ile birlikte şehirlerin önemli fiziki unsurlarında olan kalelerin önemini yitirmeye başlamasına rağmen Niğde kalesinin büyük ölçüde mevcudiyetini koruduğu görülmüştür. Şehri üç kat surla çevrili olduğu anlaşılmıştır.

Çarşı ve pazaryerleri olarak Niğde, Bor gibi büyük yerleşimlere ait bilgiler bulunmamakla beraber Ulukışla'da yer alan Öküz Mehmet Paşa Kervansarayının varlığı eserde kaydedilmiştir.

Eserde ismi zikredilmeyen fakat sonrada kurulduğu belirtilen büyük bir mahallenin varlığı ve burada yer alan evlere ait tafsilat ortaya konulmuştur.

Niğde ve çevresinin bağlık ve bahçelik olduğu, akarsular bakımından zengin olduğu belirtilmektedir. Ancak günümüzde bu akarsulardan eser yoktur. Bahsedilen akarsular bugün kuru birer dere yatağından ibarettir. Eserde dikkatimizi çeken bir diğer husus ise Kemerhisar'da yer alan dünyaca ünlü su kemerlerinin Sultan Alaeddin Keykubat tarafından Konya kalesini tamir sırasında nakledildiği bilgisidir.

Vakıf kurumu ve mimari eserler olarak camiler, medreseler ve hamamlardan bahsedilmektedir. Ancak bunlara ait ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır.

Şehrini ekonomik yapısının büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayandığı görülmektedir. Ayrıca Kemerhisar'da bağ çubuklarından kömür yapıldığı tespit edilmektedir. Şehrin ekonomik yapısına dair bir diğer kayıt ise Bor'da devlete ait büyük bir baruthanenin mevcudiyetidir. Baruthane için gerekli olan güherçilenin de Kemerhisar'dan temin edilmektedir.

KAYNAKÇA:

- Akşit, Ahmet, (2005), "Selçuklular Devrinde Niğde'nin Fiziki Yapısı", *Niğde Tarihi Üzerine*, edt. Musa Şaşmaz, Kitabevi, İstanbul, s. 25-32
- Doğan, Hamdi, (2005), "Seyahatnamelere Göre Niğde", *Niğde Tarihi Üzerine*, edt. Musa Şaşmaz, Kitabevi, İstanbul, 145-179.
- Elisseff, Nikita, (1992), "Fizikî Plan", *İslam Şehri*, edt. R. B. Serjant, çev., Elif Topçugil, İstanbul, s. 121-140.
- Emecen, Feridun M., (1989), *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara.
- Ertuğrul, Ali, (2015), *Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halîk'ı* (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak), Cilt I, TTK, Ankara.
- Gabriel, Albert, (200), *Monuments Turcs D'Anatolie Kayseri-Niğde*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, Fotoğraf Albümü, 90597-0010.
- İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, Fotoğraf Albümü, 779-77---0050
- Kâtip Çelebi, (2013), *Cihannüma I-II*, Proje: Bekir Karlığa, Mahya Yayınları, İstanbul.
- Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul H. 1145.
- Matrakçı, Nâsuh es-Silâhî, (1976), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Nşr. Hüseyin Gazi Yurdaydın, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1976.
- Özme, Adil-Kocaeli, Filiz-Süslü, O. Murat, (t.y.), *Seyahatnamelerde ve Anılarda Niğde*, Niğde İl özel İdaresi, Niğde.
- Öztürk, Gülin, (2012), *Niğde Sancağı Merkez kasabası Asar-ı Atika Defteri*, Kömen Yayınları, Konya.
- Öztürk, Sadi, (2013), "Katip çelebi Hayatı ve Eserleri", *Cihannüma I*, Proje Bekir Karlığa, Mahya Yayınları, İstanbul, s. XVI-XXV.
- Sevgen, Nazmi, (1959), *Anadolu Kaleleri I*, Ankara.
- Taeschener, Franz, (2010), *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epçeli, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Topal, Nevzat, (2018), *15. Yüzyılda Niğde*, Kömen Yayınları, Konya.

لواء نیکه بوسنجاعک قضااری یونلرداندوغی اورکوب یورچام
 اردی دده لوشجاع الدین قای قره حصار دووه لومند اوصاف نیکه بوشهرده اوج قوت
 حصار واردر ووجه شهر اطه ایدر صوری متین طاش دیوار دروشهرک بر طبقه سنه
 سلطان علاء الدینک وسنقور بیک مکلف جامعری قلعه ایچنده اولوب علاء الدینک
 میضانا منده بحرانی فوقانی و تحتانی ایکی قات برینظیر مدرسه عالیه سی واردر و حسن
 چلبی جامعی نازک بنادرودخی نیچه جامعرو مدرسه لر واردر که قلعه وحصارده اون برجامع
 واردر و مکلف جماملری واردر اوج منان سی واردر اسکی سرای قدر بر کافری قلعه
 یولوقیبا اوزن وضع اولنوب شهر طرفندن نیچه منان قدر مرتفع کورینور
 و شهر دن غربه چیمقر یوللری یابلسدر و قلعه دیواری اوزن مشرف بیوت عالیه واردر
 و بوقلعه وسطنده اوج خرمن خرمنده بر قلعه دخی واردر که دزداری دخی
 مستغظلری وانلرک بیوتی و مسجدی واردر ابکی قلعه دن مرتفعدر و بوشهر دن منفضایه
 صکره دن حادث اولش بر حمله عظیمه واردر و بونیکه باغلو و باغچلو و صولری فراوان
 و شهرک اوکنده بر واسع قضاسی واردر که بر اقر صولری و چنار سایه لری واردر خلخی
 محبت ایدر لرو کوزل اکینی اولور و انواع میوه سی فراواندر و بوشهر قونیه دن شرق و شماله دورت
 منزل وارکلی دن ایکی منزل شماله دوشمشدر اقرسرای بونیکه قونیه ار اسنده در و اولوقشلا
 منزلی اوج ساعت قدر شماله واقع اولمشدر (بور) نیکه دن قونیه یولی اوزن دورت ساعت

Ek 1. (Kâtip Çelebi, 1145: 617)

بردن ایچنده طبراقدن سور مختصری وار بر قصبه در زمینی یا پیش و سون برلر در انده
 میری باروت اسلنور عظیم باروتخانه سی وارد که یوز عدد دیککی وارد افر صوی نینه نیکه
 او کندن یکن صودر باروت ایچون کهر چله یی کلیسا حصار نام کافر یی کهنه قلعه
 منهدمه دن باران اولد قجه جمع ایدر لر نو کلیسا حصار بور یاننده بر خرابه قلعه در که انده مرمر
 ستونلر و عظیم ایچاردن بنا اولنش کر لر سلطان علاء الدین قونیه قلعه سی بنا ایلد کر تده
 ایچاری بوندن الوب نقل ایلش حالایته بر قریه معوم در و کومری باغ چبوغنددر
 نیکه دن طاغیر کبی باغ چبوقلری کتور لر اوچ قبولو نیکه دن اوچ ساعت چفته خانک
 یسارنده اولان جبال وراسنده بر مرتفع سنبل و لاله و شکوفه لوی ییلاق در اکثر ترکان
 کلوب انده ییلار لر و انده بزوع طولم پییزی یا یوب طولوم لر له ییلاق مزبون ده بعض
 مغان لده حفظ ایدر لر غایت اعلا پیتر در وییلاق مزبور اوچ طاغیر نه سابت بولدوغی
 کوشه لر نیک ار اسنه دوشمش بر صحرا در اول اجلدن اوچ قبولو دیرلر قضاء شجاع الدین
 بر قاج پاره قریه دن عبارت اسمی اولوقشلا در شاهراه قونیه و شام اوزن اولوقشلا
 دید کلری محله او کوز محمد یاشا بدوز صحرا یه مشرف بر دیه یماچنده بر مکلف خان و جامع
 و سوق بنا لیدر یوب قره بکار ایله چفته خان ار اسنده منر لر در

Ek 2. (Kâtip Çelebi, 1145: 618)

ҰЛЫ ДАЛАДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ: ТАРИХЫ МЕН ТАҒЛЫМЫ

Т.ғ.к., доцент **Е.Т. БЕРЛІБАЕВ***
Т.ғ.к., оқытушы **Ж.М. АРЫНОВ****
С.А. СЕМЖАНОВА***

Түйіндеме:

Мақалада ежелгі түркі халықтарының әлем өркениетіне қосқан мәдени тарихын оқып үйренудің негізгі мәселелері қамтылған. Автордың пікірінше тарихтың үздіксіз дамуында территория, тіл, тұлға, билік мемлекет негізгі қозғаушы күш болып табылады. Сонымен қатар ежелгі түркі халықтары тарихын кезеңдеудің методологиялық кезеңдеу мәселелері де қарастырылған. VI-ғасырдың екінші жартысында Кореядан Қара теңізге дейінгі аралықты қамтыған әлемге әйгілі Түрік империясы құрылды. Авторлар түріктер осы кезеңде бүкіл әлемдік тарихи аренаға шаруашылықтың ең негізгі түрі, темір өндірісімен әйгілі болғандығы туралы тұжырым жасаған. Түріктер Қытайдан шыққан Жібекті Жерорта теңізі жағалауы елдеріне жеткізетін Жібек саудасы жолдарының негізгі бөлігін өз бақылауында ұстады.

Тірек сөздер: халық, жеке тұлға, билік, территория, тіл.

THE CIVILIZATION OF THE ANCIENT TURKS IN THE STEPPE: HISTORY AND LESSONS

Abstract:

The article substantiates the need for the development of innovative principles of the study of national and Turkic history. The author traced the role of methodology in enhancing the cognitive potential of historical science. According to the author, territory, language and state should be considered as the basis, substrate of history's movement, while people, individual, and power should be considered as the driving forces. In the article there were noted the methodological requirements for the periodization of the ancient Turkic world's. In the second half of the VI century, the world-famous Turkish Empire was created, covering the period from Korea to the Black sea. The authors concluded that the Turks in this period became known in the world historical arena as one of the main types of economy, the production of iron. The Turks control the main part of the silk roads from China to the Mediterranean countries.

Keywords: people, individual, power, territory, language.

КІРІСПЕ

Еуропа мен Азия құрлықтарын мекендеген халықтар арасында өзіндік тарихымен, әлемдік өркениеттегі қайталанбас қолтаңбасымен жаһанға мәлім қауымдастықты түркі этностары құрап отыр. Түркілік алты тәуелсіз мемлекетте, Ресей мен Қытайдан басқа ондаған елдерде өмір сүріп жатқан бұлардың саны 200 миллионнан асып жығылады.

Мәдениет-белгілі бір адамдар тобының белгілі бір дәуірде жасаған дәстүр, сенімі, өнері, музыкасы және басқа да адамзат ойының жемісі (ежелгі грек мәдениеті, тайпалық мәдениет т.б) /1/. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда шыққан тегі бір түркілер тарихы жеңіс пен жеңіліске, салтанат пен қасіретке, тұтастық пен тұрақсыздыққа куә тарихи із қалдырды. Алайда сол тарихты зерттеуде, оқытуда, насихаттауда ортақ ұстаным мен көзқарас қалыптаспаған. Олардың бірі империялық биікті бағындырса, екіншісіне отар өлке қамытын кигізді. Басқа халықтар мен өркениеттер қатарына кіріп кеткендері де бар. Қайткенде де әрқайсының өз тарихы, бәрінің басын қосатын ортақ тарихы бар. Ол түркі халықтарының ортақ бастау алған ежелгі түбі бір тарихының болуы.

VI ғасырдың екінші жартысында Кореядан Қара теңізге дейінгі аралықты қамтыған әлемге әйгілі Түрік империясы құрылды. Түріктер осы кезеңде бүкіл әлемдік тарихи аренаға шаруашылықтың ең негізгі түрі, *темір өндірісімен әйгілі* болды. Түріктердің аты аңызға айналған аталары Ашиналықтар солтүстікке қашып барып «жужандықтарға темір өндіріп бергені» туралы тарихи деректер бар. Археологтар VI - IX ғ.ғ кезеңіне сәйкес келетін түріктердің темір өндіру кеніштерінің орнын көптеп тапты. Ғалымдардың мәлімдеуінше түріктер өндірген темір сапасы өте

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, turbekuly.e@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

*** №173 мектеп лицей, Алматы қ.

жоғары 95,45% таза металдан алынған. Алтай өңіріндегі метал өңдеу орындарының қалдықтары түріктердің алтын, күміс, мыс, қалайы өндірісімен де айналысқаны туралы дәлелді деректер береді. Мұндай тарихи археологиялық ескерткіштер көптеп кездеседі. Түріктер темірден, сауыт-сайман, сол замандағы ең сапалы қылыш, найза пышақ, балта, садақ ұшын, ат әбзелдерін, қармақ жасады және қазанның екі түрін: дөңгелек аспалы және тұғыры (аяғы) бар жасауды меңгерді. Түркі кезеңіне сәйкес келетін табылған археологиялық ескерткіштердің негізі темірден жасалған бұйымдар өзіндік формасымен, өздеріне ұқсас ортақ ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Табылған метал бұйымдар VI - IX ғ.ғ. түркі дәуірінің тарихи ескерткіштерінен мол мәліметтер береді. Аталған аймақтардағы темірден жасалған бұйымдар түріктердің темір ұсталығы кәсіпшілігін өте жоғары деңгейде меңгергенін дәлелдейді.

Өндірістегі осы жетістіктер түріктердің атты әскерін сол замандағы тамаша сауыт-сайманның ең жетілген түрімен қамтамасыз етіп, тез арада әскери жетістіктерге жетуіне мүмкіндік жасады. Түрік кезеңіне дейін майданда атты садақшы мергендер шешуші рөл атқарса, темірден жасалған сауыт-сайманның жасалуы майданның бұрынғы сипатын түбірімен өзгертіп жіберді. Түріктер Азияда алғаш рет темір өндіру кәсіпшілігімен даңқы шығып оны өздері өмір сүрген аймақта жалпы бұқаралық деңгейде пайдаланып осы жетістігін әскери салаға шебер пайдалана білуімен әлемдік тарихи аренаға шықты. Осы аталған жетістіктер түрік жауынгерлерін бұрын соңды болмаған жеңіске жеткізіп Қытайдан Донға дейін және Сібірден Иранға дейінгі аралықта әскери үстемдігін жүргізуге мүмкіндік беріп даңқын бүкіл әлемге таратты. Түрік қағанатының негізгі күші көшпелі тайпалардан құралды, бар жинақталған байлық отырықшы аймақтарға осылардың еңбегі арқылы теңіздей құйылып жатты. Соғдылықтар күміс бұйымдар, түрлі түсті шынылар дәрі-дәрмек және бояу заттарын, кілемдер шығарып сатумен айналысты. Византиядан, Соғдыдан, Қытайдан және басқа елдерден шыққан бағалы әсем заттардың бір бөлігі түрік шонжарларының ордаларында, қала тұрғындарының үйлерінде қалып қоятын [2].

Көшпелілермен айырбас сауда Исбиджаб, Отрар, Тараз, Суяб, қалаларында жинақталған жәрмеңкелерде жүргізілді. Жетісудің оңтүстік – батысында маңызды сауда орталығы Тараз болды, деректерде Тараз қаласы көпестер қаласы деп аталған [3].

Шу аңғарында орналасқан Суяб қаласында осындай қала болды. Ол туралы тарихи деректерде онда «түрлі елдердің саудагерлері аралас тұрады» ал қала тұрғындарының жартысынан көбі көпестер» - деген жазба тарихи деректер қалған [4].

VII ғасырдың басында түрік империясы экономикалық мәдени гүлденудің шарықтау дәуірін басынан өткізді. Аймақта біртұтас ортақ діни келісімге келіп, жер иеленуде, және қолөнерде тамаша жетістіктерге қол жеткізді. Қытайдан Византияға өтетін жібек сауда жолдары қағанат территориясындағы қалалар арқылы өтіп жатты. Осы аталған жетістіктер түрік қағанатының қол астына қарайтын халықтардың еңбегінің нәтижесі болды.

Түріктер Қытайдан шыққан Жібекті Жерорта теңізі жағалауы елдеріне жеткізетін Жібек саудасы жолдарының негізгі бөлігін өз бақылауында ұстады. Батысқа баратын Қытайдан шыққан Ұлы Жібек жолының Жетісумен Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін бөлігі нақ осы түрік кезеңіне сәйкес келеді. Бұл мәлімет Жетісу өлкесінде Ұлы Жібек жолының осы бөлігін өз бақылауында ұстаған түріктердің аса бай әулеті билегенін, қағанаттың орталығы (ставкасы) осы аймақта орналасқанын және олардың теңіздің арғы жағынан келетін басты товарларды пайдаланушылар болғанын айқындап береді. Нәтижесінде VI-XI ғасырларда сауда керуендерімен елшілер осы аймақ арқылы өтті. Сол кезеңдегі халықаралық керуен жолымен сауда жасау кеңінен өрістеді [5].

Ұлы жібек жолының солтүстік тармағы Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісу арқылы өткен. Оның Суяб Тараз, және Исбиджаб қалалары арқылы өтетін бөлігінің суреттелгені туралы тарихи жазба мәліметтер бар [6]. Түріктер өмірінде арнайы шеберлікті меңгеруді қажет ететін аңшылық өнері ерекше рөл атқарды. Бұл өнер түріктерді әскери өнерді меңгеруге баулып ерлікке тәрбиеленуге жол ашты. Орта ғасырлық авторлар кең далаларда аңдардың сансыз көп түрі кездесетінін көшпелілердің аң аулау өнерін жақсы меңгергені туралы естеліктер бар. Аңшылықтың бірнеше түрі болды құспен, ишшіл аңшы иттермен, қоршап қамап ұстау әдістерін қолданған. Аң аулаулауға қаршыға, бүркіт сұңқар, т.б құстар пайдаланылды. Түріктердің құспен аң аулау шеберлігі XXғ-дың басына дейін жалғасып, кейінгі ұрпаққа құспен аң аулау мәдениеті туралы бай тәжірибе қалдырды. Аң аулаудың осы түрі түркі тектес халықтарда күні бүгінге дейін ұлттық мәдениеттің ерекше түрі ретінде сақталған. Сұңқармен, қаршығамен аң аулау әдісі әсіресе аң аулаудан кейін құстың өз иесінің қолына қайта келіп қонуына түріктерге келген елшілер таң-тамаша болған. Осыған қарамастан түріктердің негізгі кәсібі аңшылық емес көшпелі мал шаруашылығы болды.

Егіншілер мен малшылар арасында «жан өтпейтін шекаралар» болған жоқ. Мал шаруашылығы түріктерді өмірге қажеттінің барлығымен қамтамасыз етті. Мал түріктерді ет, сүт, маймен, тұрғын үймен, киіммен, көлікпен қамтамасыз етті. Өмірге ең қажетті өнімдер сырттан мал өнімдерін айырбастау арқылы қол жеткізілді. Түріктер негізінен қой, жылқы, түйе өсірді. Мүйізді ірі қара жылдың барлық мезгіліне бірдей жайылымға бейімделмегендіктен әсіресе қыста өз аяғымен далада қалың қарды тебіндеуге бейім болмағандықтан өндірісте негізгі роль атқармады. Осы себептерге байланысты түріктердің мал шаруашылығында жылдың барлық мезгілінде өз аяғымен азық таба алатын жылқы қой өсіру негізгі рөл атқарды. Әр жеке жанұяның меншігінде өзінің жеке малы болды.

Көшпелі түріктер құрылыс үйлерін тұрғызған жоқ. Көшпелілер өмірі табиғат пен тығыз байланысты болды. Жазда далада қапырық ыстық орын алғанда көшпелі түріктердің өмірінің негізгі көзі мал жазда биік таулы өңірлердегі жайлауда, ал қыста қалың қар жауғанда табындарды қар жұқа, шөбі мол, жазық, желі аз құмды өңірлерге апарды. Киіз үйлерде тұру табиғи қажеттілікке байланысты болды. Олар көшуге, қалаған жерлеріне орын ауыстырып қайта құруға ыңғайлы жылы киіз үйлерде тұрды. Осы мезгілге дейін түрік кезеңінде тастан жасалған лашықтар киіз үйлерденде ыңғайлы жылы, қолайлы болды деп ешкімде дәлелдеген жоқ.

Түрік дәуіріндегі жерлеудің сипатты белгісі-адамды атымен бірге жерлеу. Мұның өзі түрік халықтарының өмірінде ер қанаты жылқының ең маңызды рөл атқарғанын жөнінде басқа дәлелдеуді қажет етпейтін тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Түрік халықтарының байырғы мекені саналатын бүгінгі Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялаған алғашқы жылдарда-ақ қабылдаған Елтаңбасында түрік тектес халықтар ерекше қадір тұтатын, аңыздарда көп айтылатын, ай мүйізді алтын пырақты бейнелеп бүкіл әлемге паш етуі осы тарихи сабақтастықтың заңды жалғасы. Түрік заманының Шығыс Қазақстан мен Алтайдағы, Жетісудегі обалар құрылымы және табылған деректер бір-бірімен өте жақын. Қазақстан жеріндегі Түрік дәуіріндегі молалардың көпшілігінде адам сүйектерімен, жорықтарды мінген аттарының сүйектері, қару-жарақтары, темір үзеңгілер, жебелер, қанжарлар, қылыштардың сол заманғы жетілген түрлері, мүсінді метал қаптырмалармен сәнделген жауынгерлік белдіктер көп кездеседі [7]. VI-IX ғ-дағы ескерткіштер тастан жасалған тұлғалар түрінде кездеседі. Археологиялық олжалар VI-IX ғ түрік дәуірі тайпаларының материалдық мәдениетінің кейбір ерекшеліктерін сипаттауға мүмкіндік береді. Түрік шеберлері аттың ер тұрманын сәндейтін айылбастар мен тоғаларды ерекше әсем жасаған. Өсімдік тектес, жануар тектес формалармен әшекейлеген. Әшекейлер арасында күміс жүзіктер, сырғалар салпыншақтар, шыныдан жасап ұнтақтан қатырған моншақтар көп кездеседі. Археологиялық мәліметтер түрік киімдерінің қандай болғаны жөнінде мәліметтер береді. Олар жүн және жібек матадан тігілген. Сырт киім теріден тігілген. Шекпен денемен дене болып тігілген, белі белдікпен буылып жылдам, епті қозғалуға ыңғайланған. Былғары етік, өкшесіз болды. Әйелдер көйлектің шапанның сыртынан аң терісінен, түсті маталардан желбегей жамылған. Еркектер биік киіз қалпақ, аң терісінен жасалған малақайлар киген. Олардың осы бейнелері қазақ далаларында көптеп кездесетін балбал тас мүсіндерде де бейнеленген. Бүгінгі түрік халықтарының бәрінде де киіз үй өте бағалы. Қазақстанның бүгінгі Елтаңбасындағы шаңырақ ұлттық нышанымыз ғана емес, түп атамыз түрік халықтарының бәріне де ортақ нышан.

Шаруашылық пен тіршіліктің жағдайы түріктерді жиналмалы киіз үйді жетілдіре түсуге мәжбүр етті. Дала байлары мен шонжарлары үшін ақ және көгілдір туырлықты киіз үйлер жасады. Киіз үйлердің қасиетін көршілес қытай мен арабтар жоғары бағалаған. Отырықшылыққа ауысқан түріктер сарайлары мен тұрғын үйлерінің аулаларына киіз үй тігіп отырған. Салтанатты қабылдаулар үшін түрік ақсүйектері уықтарына алтын жалатылған үлкен киіз үйлерді пайдаланған. Түріктер киіз үйлердің ішкі көріністерін күміс пен алтынан жасалған аттардың мүсіндік бейнелері мен күміс ыдыстар безендірген. Түріктердегі алтын тауыстар, құстар, жануарлар түрінде бейнеленген алтын тақтардың сән-салтанаты әр түрлі елдерден келген елшілерді өзінің әсемдігімен қайран қалдырған. Жазбаша деректерде тоқымашылық, теріден, жүннен, киізден, матадан жасалған түрлі бұйымдар туралы мәліметтер бар.

Қазақстанның кең байтақ жерінде отырықшы және қала мәдениеті дамуының ірі-ірі тарихи-мәдени аймақтары ежелден ерекшеленеді. Солардың бірі Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аймағы. Ол бір жағынан орта Азия, екінші жағынан орталық Қазақстан, Сібір мен Орал аралығындағы аумақты алып жатыр. Онда үш аудан- Оңтүстік Қазақстан (Сырдария алқабы), оңтүстік – батыс Жетісу (Талас және Шу) өзендерінің аралығы, Оңтүстік Шығыс Жетісу (Іле алқабы) аудандары өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады [8]. Егіншілік пен мал шаруашылығы бір-бірімен жанасып егіншілікті жазиралар мен көшпелілік даласының тоғысқан жерінде орналасқан. Мұндай жағдай мәдениеттің

дамуына ежелден ерекшелік беріп келеді. Бұл алуан түрлі: саяси, экономикалық, мәдени этникалық қатынастарға да тиісінше әсер етті. Бұл қатынастың сипатына зерттеушілердің көзқарасы бірдей емес. XXғ-дың бас кезінде көшпелілер туралы: «отырықшы егіншілермен тұрақты күрес жағдайында, олар өз жолындағының бәрін жайпап кетеді және гүлденген жазираны өлі шөл далаға айландырады» деп жазылды [9]. Түркі халықтарының соның ішінде Қазақстан мен Орта Азияның көшпелілері көбінесе көтерген мәдениетті таратушылар, ал олардың өркениет дамуына ықпалы тек бүлдірушілік тұрғыда ғана болды деп қарастырылады. Мысалы, Орта Азияның тарихы отырықшы иран өркениетін көшпелі түріктердің бірте-бірте жаулап алып, күйретуінің тарихы деп саналады. [10].

Алайда бүгінде көшпелілермен егіншілер арасында тығыз, етене байланыс болғаны туралы пікір басым. Қазіргі ғылымда жалпы тұрғындардың отырықшы бөлігін де көшпелі бөлігін де қамтитын біртұтас экономикалық жүйе, шаруашылық өмірдің екі бағытының өз ара тығыз байланысы туралы айтылып жүр. Қала мен отырықшы тұрғындар өмірінде егіншілік пен мал шаруашылығы маңызды рөл атқарды. Отырықшы тұрғындар дәнді дақылдардан-бидай, тары, өсірді. Жүзім, бау бақша өсірумен айланысты. Егіншілік суармалы және табиғи түрде болды. VIII ғасырдың орта шеніндегі шежіреде, - үшінші айдан тоғызыншы айға дейін жаңбыр болмайды, ал егістікті суару үшін қар суы пайдаланылады. Мұнда арпа, күріш, бұршақ және атбас бұршақ өседі. Тұрғындар жүзім мен қарақұрай шараптарын ішеді [11], - деген мәліметтер бар. Отрардағы археологиялық қазба жұмыстары кезінде тары, бидай, арпа, асбұршақ дәндері, алма, өрік сүйектері табылды. Бұл экономикалық бірліктің бұзылуы көшпелілердің де, отырықшы жазиралардың тұрғындарын да ауыр зардаптарға ұшыратты [12].

VI-IX ғасырлардың бірінші жартысы аралығында қала мәдениеті- Оңтүстік Қазақстан мен Оңтүстік – Батыс Жетісуда дамыды. Саяси жағынан аймақ түрік әулеттеріне бағынды және реті бойынша Батыс Түрік, Түргеш және Қарлұқ қағанаттарының құрамына енді. Аталған кезеңде мемлекеттік төрешілдік аппарат құрылып ортақ тіл, жазу қалыптасты, сауда және дипломатиялық байланыстар дамыды. Осындай жағдайда әкімшілік орталығы ретінде қолөнер, сауда, мәдениет орталығы ретінде қалалар салына бастады. Отырықшы егіншілік тұрмыс салтының ықпалы көшпелілердің дамуын жеделдетті. Отырықшы тұрғындар көшпелілерден қару-жарақ, сәндік заттар, қымбат тұратын металдардан істелген ыдыстар алған. Біртіндеп бұл бұйымдарға өздеріне тән өзгерістер енгізген. Ортағасырлық қоғам ақсүйектері құнды бұйымдармен алмаса отырып, көшпелілер бұл бұйымдарға деген өз қажеттерін дамыған қала өнері болған жағдайда қанағаттандыра алатын еді. Көшпелі малшылардың сұранымы қала қолөнерінің дамуын қажет етті, ал түрік қағандары қалалар салынуына мүдделі болды. Түркі тілдес тайпалардың саяси, экономикалық және этникалық- мәдени жағынан бірігуі біртектес, бірақ бытыраңқы этностардың топтасуына жол салды. Ұлы Жібек жолы өтетін түрік елінің осы бір бөлігінің жаңа жетістікке ие болуы аймақтағы қала мәдениетінің де дамуында да басты рөл атқарды. Жетісумен Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін Ұлы Жібек жолы бойында жаңа қалалармен сауда орталықтары бой түзеп тез дамыды. Жеткізілген бағалы товарлармен Жібектің бір бөлігі осы қалаларда саудаға түсті. Сауда түрік ақсүйектерін орасан пайда әкелді, атап айтқанда қолға түскен олжаны сатуға мүмкіндік берді. 567 жылдың өзінде-ақ Иштеми қағанның сауда ісін дұрыс жолға қою үшін Иранға екі рет елші жіберуі кездейсоқ емес [13]. Тарихтан бізге белгілісі бұл елшілік сәтті болған жоқ, қағанның Византияға жіберген келесі елшілігі сәтті болып екі ел арасында сауда саттық дамыды.

Қытайдан жібек, қағаз, айналар әкелінді. Орта және Таяу Шығыстағы Византиядан Қытайға опа, далап, Вавилон кілемдері, асыл тастар, інжу-маржандар шыны маталар апарылып отырды [14]. Халықаралық және аймақаралық саудада, Қытайда, (Таң әулеті) Соғдыда, Ферғанада, Бұхарада соғылған теңгелер пайдаланылды. VII-VIII ғ.ғ Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуде жаппай өз теңгелерін соғу басталды.

Отрар алқабында бірнеше түрдегі қола теңгелер шығарылды. Шу аңғарының қаларында ақшамен сауда жасаудың дамығанын түргештер кезінде соғылған теңгелер дәлелдейді. Түргеш теңгелері қаған атынан шығарылған.

Ұлы Жібек жолы арқылы Азиямен еуропа халықтары өркениеті араласып, түрік халықтарының мәдениетінің дамуына тиімді әсер етті. Сонымен қатар Жібек жолы арқылы теңіздің арғы жағындағы елдерден ғылым білім, түрлі діни ағымдармен оны насихаттаушы миссионерлер өздерінің діни көзқарастарын ала келді. Индиядан Орта Азия және Шығыс Түркістан арқылы буддизм келді. Сирия, Иран Араб елдері арқылы христиан, кейін ислам діні тарайды.

Түріктердің тамаша жеңістері, қағанаттың жарты әлемге әмірін жүргізуі кездейсоқтық емес. Түрік қағанаты өз дәуірінде жоғары дәрежедегі армия мен басқару жүйесін құрып, соған сәйкес идеология жүргізіп дұрыс бағыттағы экономиканы үйлестіре білді. Сондықтан түркі дәуіріндегі

жеңістерге толық сеніммен нағыз лайықты жеңістер болды деп баға беруге болады. Бір өкініштісі түркі қағанатының дәуіріндегі тарихи шындықтар кешегі патшалық Ресей мен кеңестік дәуірдегі саясатпен, евроцентристік көзқарастардың үстем болуымен толық тарихи шындықтар айтылмады немесе бұрмаланып көрсетілді. Кезіндегі пантуркистік идеологияның үстем болуы түркі тектес халықтардың түпкі тарихымен ата тарихына балта шабумен бірдей болды. Бүгіндер осы кемшіліктердің орнын толтыратын жаңа кезең туды.

XVIII ғасырда Орхон-Енисей жазбалары Еуропа ғалымдарының назарын аудартты. 1893 жылы Дания ғалымы В. Томсен байырғы түркі мәтіндерін оқудың кілтін тапты. Азияны мәдени-өркениеттік дамуда мешел құрлық санаған еуроцентристік түсінікке соққы берілді. XIX-XX ғасырларда Ресей ғалымдары түркі және шығыс халықтарының тарихын зерделеуге көп күш жұмсады. Отарлауды және социалистік идеяны жүзеге асыруды көздеген империялық саясат пен өктемдік жақтастары бұл орайда аянып қалған жоқ. Біреуі мәселенің мәнін білмей тарихи сананы шатастырды. Енді біреулері түркітануда құнды зерттеулер жазғанмен түркі халықтарын аса ұната қойған жоқ. Қалай десек те, XX ғасыр соңына дейінгі зерттеулер, құжаттар жинағы, даланың ауызша тарихы, шығыстану мен түркология құнды-құнды ойтүйіндермен, пайымдармен, тіпті тұжырымдармен ерекшелене тұра, ұлттық және жалпытүркілік тарихымыздың кешенді келбеті мен мәнін бере алмады. Ортақ түркі тарихын зерттейтін мамандар даярланбады, жазуға КОКП рұқсат бермеді. Түбі бір Түркиямен ғылыми-гуманитарлық байланыс туралы сөз де болуы мүмкін емес еді.

Бүгінгі таңда осы мәселелерді жаңа заман тұрғысынан саралап қайта қарастыруға зор мүмкіндіктер туып отыр. Жер жүзінде 11 миллион шаршы шақырымды алып жатқан, аумағына үш Еуропа сыйып кететін ұлан ғайыр жерде орналасқан түркі жұртының әлемдік қауымдастықта алар орны күн санап артып келеді. Кеңестік жүйеге негізделген алып империяның құлауымен, Тәуелсіздік алған түркі тектес елдердің қазіргі заманға сай аймақтық, халықаралық деңгейдегі саяси-экономикалық беделіде артып өзара достық түп тамырын айқындайтын түрлі халықаралық шаралар өткізілуде. 2018 жылдың 11-13 қазанында өтетін V Халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумы да осы айтулы шараның бір бөлшегі. Түркі дүниесі ұғымының аясы мейлінше кең. Бір замандарда түркілер билеген аумақтардың біразында тап қазір мүлде басқа этностар мен мемлекеттер өмір сүруде. Қалай болғанда да ежелгі дәуірден бергі түркі тарихының хронологиялық ауқымы 1 млн. жылды қамтып жатыр. Өйткені Ұлы даладағы алғашқы адам ж.с.д. 1 млн. жыл шамасында пайда болғанын археологиялық жәдігерлер куәлендіруде.

Ғасырлар тоғысында бес түркі елінің мемлекеттік тәуелсіздікке қолы жеткенде, аумақ, шекара, тіл туралы қасиетті талаптар, халық, билік, тұлға одағы Ата Заңмен бекемделгенде тарих тағылымын ескере, алға қадам басудың жауапкершілігі өте зор. Тағы да бірлік пен біртектілік ауадай қажет екені сезілуде. Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиында Елбасы Н. Назарбаев былай деген еді: «Түркі халықтары жаратылысында әрдайым бірге, береке-бірлікте болу үшін жаратылған. Бабаларымыз да бізге осыны мирас еткен. Бірлік – біздің барлық жеңістеріміздің алтын қайнары, ел қорғағанда күш-қуат берер асқақ айбары. Осыны әрдайым жадымызда ұстауымыз керек. Жаһандану заманында тағдыр талайымен бөлініп кеткен, тілі, ділі, діні мен тегі бір түркі халықтары XXI ғасырда ынтымақ жарастыруы қажет. Сөйтіп, саясатта, экономикада, ғылым мен технологияда өзара ықпалдастық пен байланыстарды күшейте беруіміз керек. Ата тарихы бізді осыған шақырады» [15]. Бұл сөздер – өмір шындығы.

Түбі бір түркі ұрпағының бір тармағы ата жұртта мекен етіп отырған Қазақстанның Тәуелсіздік алан азғана жылда қол жеткізген табыстары ұшан теңіз. Ұлттың рухани өмірі, оның мәдениетіне байланысты әлі де болса көпшілік қауымға жетпей жатқан тарихи, әдеби асыл мұраларымызды игеру жолында еңбектену, бұрын мән бермей жатқан халық тану, шығыстану, түркітану, ілімдерін барынша дамытуды мақсат ету заман талабы. Олай болса жауынгер рухты, биік мұратты ежелгі түркілердің бүгінгі азат рухты, терең білімді ұрпақтары да осы халықтың тілі мен тарихын мәдениеті мен этнографиясын зерттеушілер де осы конференция аясында келелі ой айтып, түркі тану ілімінде жұртшылық игілігіне айналар құнды нәтижелерге қол жеткізеді деген сенімдеміз!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 320 б. 18-б.
2. Шефер.Э Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. М.:Наука,1981. – С.164,270,312.
3. Волин С.Л.Сведение арабских и персидских источников IX-XVI вв.,73-б

4. Зуев Ю.А Китайские известия о Суябе, 90 б.
5. Кляшторный С.Г Древне тюркские рунические памятники, 101-103-б.
6. Зуев Ю.А Китайские известия о Суябе, 87-96.
7. Арсланова Ф.Х. Памятники Павлодарского Прииртышья (VII-XII.в.в)// «Новое в археологии Казахстана» - Алматы, 1968.
8. Аболин Р.И Отпустынных степи Прибалхашья до снежных вершин Хан Тенгри//Труды Института почвоведение и геоботаники САГУ. Вып.5. Ташкент, 1930; М.: 1960, 400-405-б
9. Россия. Полное географическое описание нашего отечества.Т.ХІХ.Туркестанский край. - СПб,1913. - 19-19 б.
- 10.Pipes К.Muslims of Sovier Central Asia trent and prospect.The Middle East Jornal.Washington.v.9,№2.3.1955.
- 11.Зуев Ю.А Китайские известия о Суябе, 93 б.
- 12..Плетнева.С.А Кочевники средневековья. – М.: 1982, 147-б.
- 13..Бартольд В.В Очерк историй Семиречья. - Соч. т.2,ч.1. - М.: 1963, 31-б.
- 14.Кляшторный С.Г Древне тюркские рунические памятники, 101-103-б.
- 15.Назарбаев Н. Біз – ұлы дала ұрпақтарымыз! // Отан тарихы. - 2015. - №4. - 7-б.

ÇAR I. PETRO VE GÜNEY KAFKASYA

Oghuz MAMMADLI*

Özet:

Dağlar ve nehirlerin ikiye ayırdığı Kafkasya bildiğimiz gibi Kuzey ve Güney Kafkasya olmak üzere iki kısımdan oluşur. Araştırma Kuzey Kafkasya'dan ziyade Güney Kafkasya ağırlıklıdır. Çoğu zaman güney Devletleri tarafından idare edilen Güney Kafkasya 18.yy'dan itibaren kuzey Devleti olarak nitelendirilebileceğimiz Rusya'nın imparatorluk yolunda ilerlerken bu bölgeye yaklaşımı ve Hazar Denizi'ni iç denizi haline getirmeyi planlayan siyasi ve askeri eylemlerini içinde kapsayan bir araştırmadır. Çalışmada öncelikle IX.-XI. yüzyıllar arasında Kiev Ruslarının Hazar Denizi etrafı ve Azerbaycan'ın içlerine doğru olan yıkıcı ve yağmalayıcı seferlerinden ve bu seferlerin neticesinde zamanının en büyük şehirlerinden olan ve Arap Seyyahlarının "Arranın Annesi" olarak nitelendirdiği Berde şehrinin yerle yeksan edilmesine değinilecektir. Ardından XVIII.yy'da Petro'nun Güney Kafkasya seferi öncesi Safevi Devleti'nde yani Azerbaycan'daki durum, Petronun keşif amacıyla gönderdiği A.V.Volinskinin gözlemleri, Çar Petro'nun Güney Kafkasya seferi, Osmanlı ve Safevi Devleti ile yaptığı anlaşmalar ele alınacaktır. Sonuçta ise Güney Kafkasya'nın kara kısmının Osmanlı, deniz etrafı bölgelerinin ise Rusya tarafından işgalinden sonra Safevi Hanedanlığı'nın kendilerine vatan olarak gördüğü Güney Kafkasya'yı (yani Azerbaycan'ı) geri kazanmak için yaptığı girişimler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Çar Petro, Güney Kafkasya, Safeviler, Rusya.

CHAR I. PETRO AND SOUTH CAUCASUS

Abstract:

The Caucasus region, being separated into two parts by the mountains and rivers, consists of two parts such as Northern and Southern Caucasus. My research is in the direction of Southern Caucasus more than Northern Caucasus. Southern Caucasus, being mostly powered by the southern states in the past, has been supposed to the approach of Russia, which can be characterized as a northern state since the XVIII century and moved on the way of empire, and its political and military actions aiming to change the Caspian Sea to its internal sea. This study, at the first part, consists of the issues related to the pillaging and plundering campaigns of the Kiev Russians to the surroundings of the Caspian Sea and the hinterland of Azerbaijan during the IX-XI centuries, as well as, about the demolishing of Barda city, which had been one of the biggest cities of past and called as "the mother of Arran" by the Arabian travelers, as the result of the remarked campaigns. Then, the situation within the Safavids state and Azerbaijan on the eve of the Peter's campaign towards Southern Caucasus in the XVIII century and the observations of A.V.Volinsky who was sent for exploring the region by Peter I, Tsar Peter's campaign to Southern Caucasus and his agreements with the Ottoman and Safavids states are being explained. And in the conclusion, it is intended to evaluate the attempts of the Safavids dynasty to gain back their motherland in Southern Caucasus – Azerbaijan after the mainland of Southern Caucasus was invaded by the Ottomans and the regions surrounding the sea by the Russia.

Keywords: Azerbaijan, Tsar Peter, South Caucasus, Safavids, Ottoman, Russia.

GİRİŞ

Arap Hilafeti'nin zayıflaması ve dağılma sürecine girmesi Slavlar'ın güçlenmesine Kafkasya'ya yağma maksadıyla işgaline zemin hazırlamıştı. Don-İdil-Hazar vasıtasıyla ticaret yapan Slavlar bu bölgeleri çok iyi biliyorlardı. Bereketli toprakları olan Azerbaycan onlar için "ganimet cenneti" idi. O zamanlar Kiev Rus Devleti'nin askerleri kendilerini "Rus" olarak isimlendiriyorlardı. Arap yazarları da kaynaklarında Slavlar'ı "Ruslar" olarak kaydetmişlerdir.

Slavlar'ın Kafkasya'yla ilk temasları IX. yüzyılın sonlarından başlamıştır. X. yüzyılın başlarından itibaren ise bu bölgeye yapılan yağma ve talan hareketlerini artırmaya çalıştılar.

909, 910 yılında yağma ve talan maksatlı seferler yapan Slavlar 914 yılında büyük bir orduyla Azerbaycan'a giren Slavlar'ın bu seferi diğerlerinden çok farklıdır. Hazar Kağanlığı'nın arazisinden geçtikleri için Slavlar elde edecekleri ganimetin yarısını Hazar Kağanlığı'na vereceklerini söylemişlerdi.

* Niğde Ömerhalisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, oghuzmammadli@gmail.com

Hazarlarla anlaşan Slavlar Abşeron yarımadası sahilindeki arazilerde büyük yağma ve talan hareketlerinde bulundular. Slavlar, Pirallahı, Zire, Zenbile, Sarı ve diğer adalarda yerleşerek etraf bölgeleri talan ediyorlardı. (Nuriyev, 2015: 66)

Erkekleri katleden, kadınları ve çocukları esir götüren Slavlar geri dönmeye başladılar. Lakin Hazar Denizinin kuzey sahillerinde Türk-Müslüman orduları ile karşılaştılar. Türk orduları tarafından ağır mağlubiyete uğrayan Slavlar bir müddet bu topraklara işgal girişiminde bulunamadılar.

30 yıllık bir aradan sonra Slavlar 944 yılında Hazar sahillerine yeniden hücum ettiler. Bu sefer onların hedefi o zamanki Orta Doğu'nun en büyük ticaret ve bilim merkezlerinden biri olan Kafkasya'nın merkezi, Arap kaynaklarında "Arran'ın Annesi" olarak nitelendirilen Berde şehri idi.

Gemilerle Kür Nehri'nin Hazar'a döküldüğü yere gelen Slavlar buradan nehrin aksi istikametinde hareket ederek Berde şehrinin yakınlarında, Kür Nehri'nin sahilinde ordugah kurdular. Buradan ise Berde'ye hücum ettiler. Şehirlerini kahramanca müdafaa etselerde sayı bakımından fazla olan Slavlar Berde şehrini işgal ederek, büyük yağma ve talanhareketleri yaptılar.(Mahmudlu Y., Ağayev., 2014 : 51)

Bu faciadan sonra Berde şehri bir daha eski güzelliğine kavuşamadı. Meşhur Azerbaycan Türkü Nizami Gencevi "İskendername" eserinde Berde şehrini şöyle tasvir ediyordu :

Şimdi o dergahın tahtı alçalmış,
İpeği, kumaşı külekler çalmış.
Taze nar gülleri dökülüp solmuş;
O narlar, nergisler dönüp toz olmuş.
Şimdiyse yerinde bu güzel yurdun,
Var sel dere, kurumuş odun.

Slavlar'ın kendilerinin gerçekleştirdiği baskınlarla birlikte Azerbaycan'ın bazı emirleri Slavlar'ın askeri yardımlarından da faydalanıyordu. Hatta Derbend emiri 987 yılında yerli ayanlara karşı Ruslar'dan yardım almış ve onlardan ibaret bir askeri birlik barındırıyordu. (Mahmudlu Y., Ağayev., 2014 : 50-51)

Ruslar'ın Azerbaycan'a sonraki yürüyüşleri XVII. ve XVIII. yüzyıllaradank gelsede kalıcı olarak Ruslar bu topraklara sadece XIX yüzyılda gelebilmişlerdir.

I PETRO'NUN SEFER ÖNCESİ HAZIRLIKLARI

Safevi Devleti 18. yüzyıla geldiğinde ticaret yollarının karadan denizlere doğru yönelmesi sebebi ile oldukça büyük ekonomik kriz geçiriyordu. Durum böyle olunca boşalmış hazineyi doldurmak maksadıyla yeni vergiler koyuyorlardı. Zamanın Safevi hükümdarı Şah Sultan Hüseyin devlet işlerinden uzaklaşarak gününün büyük kısmını camide ibadetle ve haremde geçiren birisiydi. 1699 yılında Şah Sultan Hüseyin vergi sistemini düzene sokmak için 15 yaşına gelmiş herkesin vergi mükellefi olması ile ilgili karar verdi. Yeni vergi düzenlemesi 1699'dan 1702 yılına kadar devam etti. 15 yaşını dolduran her erkekten yeni vergiler toplanıyordu.

1702-1703 senelerinde Azerbaycan'da, bilhassa Şirvan'da geçen kuraklık kendisiyle birlikte büyük açlık getirmişti. Bu ise pazarlarda fiyatların yükselmesiyle sonuçlanmıştı.

Ağır vergi şartlarında yaşamak istemeyen halk 1707-1711 yıllarında Car-Balaken bölgesinde ve Şirvan'da isyana kalkıştılar, devletin doğu kısmında ise 1709 yılında Afgan kabileleri Kandahar şehrini işgal ederek başkent İsfahan'a doğru ilerliyorlardı. (O. Efendiyev., T. Kerimli., 2007: 318-319)

Safeviler böyle ağır bir durumdayken Şah Sultan Hüseyin Rus Devleti'nden yardım almak maksadıyla "Dostluk ve Ticaret Antlaşması"ni imzalamak için Fazlullah Bey'i St.Petersburg'a elçi olarak gönderdi.

Safeviler'in Rusya'ya müracaatı I.Petro'nun doğu siyasetini hayata geçirme devrine denk geliyordu. Osmanlı ile başarısız bir savaşın sonucunda 1711 yılında Prut Antlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşmadan sonra Petro Karadeniz'e açılmayacağını anlayarak gözünü Hazar Denizi'ne dikti. Aynı dönemde İsveç ile savaşan I.Petro güney topraklarına vakıf olmadığından dolayı 1714 yılından itibaren Berkoviç-Çerkassikin'in önderliğinde gemilerle bu bölgeye donanma göndermeye başladı. (http://militera.lib.ru/h/sb_istoria_russkoy_armii/76.html)

Aynı zamanda I.Petro Hazar Denizi'nin batı sahillerini öğrenmek için Azerbaycan, bilhassa Şirvan'dan geçerek Safevi Devleti'nin içlerine doğru giden yolu öğrenmek maksadıyla kendisinin yakın adamlarından biri olan A.P.Volinski'yi elçi sıfatıyla İsfahan'a gönderdi. Bununla beraber I.Petro Volinski'ye kervan yollarını, bu yollar üzerinde otlakların olup olmamasını, yerli askerlerin savaş potansiyelini ve en önemlisi de bölgede yaşayan hristiyan ahaliyle irtibata geçmesini söylemişti.

13 Temmuz 1716'da Astrahan şehrine gelen Volinski, buradan gemilerle Niyazabad Limanına oradan ise Şamahı şehrine geldi. Şamahı'da bir müddet kaldıktan sonra Volinski İsfahan şehrine geldi. Yapmış olduğu bu yolculukta Volinski Petro'nun Azerbaycan'la ilgili öğrenmek istediği her şeyi kaydediyordu. Şah ile görüşükten sonra bölgedeki siyasi, askeri, ekonomik durumu şifrelenmiş mektupla Petersburg'a,

Golovkin'e göndermişti. Mektupların birinde Volinski, I.Petro'ya Hazar Denizi için Kazan'da yapımı süren gemilerin kısa zamanda hazırlanmasını tavsiye etmişti. (<http://alpan365.ru/kaspijskij-poxod-petra-i-prichiny-i-celi/>)

1717'de Volinski ve başvezir Feth Ali Han tarafından Rusya ile Safevi Devleti arasında ticaret antlaşması hazırlandı. Daha anlaşma her iki devlet hükümdarı tarafından kabul edilmeden Volinski, metnin nüshalarını Rus tacirlerinin ticaret yaptığı şehirlerin valilerine, bilhassa Şirvan beylerbeyine gönderdi. Şahın fermanına ve anlaşmaya göre Rus tacirleri ticaret yapacakları şehirlerde gümrük reisleri onların ticaret yapabilmesi için her türlü imkanı sağlamalıydı.

Aslında antlaşma daha çok Şirvan ve Hazar Denizi sahilindeki eyaletleri kapsıyordu. Nitekim Rus tacirleri bu şehirlerde daha çok ticaret yapıyorlardı.

Safevilerle ticaret antlaşması imzalandıktan sonra Volinski Rusya'ya geri dönmeye karar verdi. O, kara yolu ile Reşt şehrine, oradan da gemi ile Astrahana gitmek, böylece Gilan bölgesi hakkında da bilgiler toplamak istiyordu. Lakin Şah hükümeti Volinski'ye yalnızca geldiği yol ile geri dönmesine izin verdi.

Aralık 1717'de Şamahı'ya varan Volinski yolların açılmasını bekleme bahanesiyle 8 ay Şamahı'da kaldı. Şamahı'da olduğu müddette I.Petro'nun gösterişlerine esasen Volinski Güney Kafkasya Hristiyanları ile görüşler geçirdi. Kartli'nin (Gürcüstan'ın) gelecek hükümdarı VI. Vahtang'ın nümayendesi Volinski ile görüşmek için Kartli'den Şamahı'ya geldi. Aynı zamanda Rus elçisi Ermeni tacirleri ile de görüştü. Derbent'ten gelen Ermeni tacirleri Volinski'ye gizli olarak DerbentKalesi'nin planını da getirmişlerdi. Böyle bir "hediye" Petro'nun bu bölgeyi işgali öncesi çok önemli idi. Nitekim Derbend Azerbaycan'ın kuzeyinin anahtarıydı.

Böylece 1718 Temmuz'unda Volinski toplamış olduğu bilgiler ve belgelerle birlikte Azerbaycan'ı terk etti. Ağustos ayında Astrahan'a varan Volinski direk Petersburg'a giderek I.Petro'ya bilgiler verdi. Petro ilk başta ona Albay ardından General rutbesi verdi. Hazar Denizi sahillerine sefere hazırlanan Petro Volinski'yi Astrahan'ın valisiyaptı ve sefere hazırlık yapmasını emretti. (O. Efendiyev., T. Kerimli., 2007: 320-321)

HARITA 1. ÇAR PETRO'NUN HAZIRLATTIĞI KAFKASYA HARITASI
([HTTP://WWW.TERTIASP.RU/SHOP/N-64-1.JPG](http://www.tertiasep.ru/shop/N-64-1.JPG))

Rusya İsveç ile yaptığı 20 yıllık savaştan 1721 yılında zaferle çıktı. Artık Petro İsveç ile işini halledip, Safevi seferine başlayabilirdi. Bahsedilen devirde Azerbaycan'ın neredeyse her yerinde merkezi hükümete karşı isyanlar vardı. Bu isyanlara şahit olan Volinski şöyle yazıyordu: "Burada (Azerbaycan'da) nadir yerler kalmıştır ki, isyana kalkışmamış olsun".

Rus tarihçisi S.M.Solovev'in vermiş olduğu bilgiye göre bu dönemin Ermeni siyasetçisi İ.Ori isimli Ermeni diplomat Çar I. Petro'ya Kafkasya'ya sefer yapacağı takdirde Ermeni ve Gürcülerin de "Kafkasya'yı müslümanların zulmünden kurtaran" I. Petro'ya yardım edeceklerini mektupla bildirmişti, yaşadıkları 17 vilayetten 116 bin Ermeni ve 30 bin Gürcüden oluşan bir ordu toplanarak atılacaklarını bilirmişti. İ.Ori'ye göre Ruslar savaşa başlarsa Osmanlılardaki ve Safevilerdeki Ermeni ahali de yardım edeceklerdi. (S.Solovev, 1989: 118)

Şirvan'da baş verenler Çar Rusyası'nın Hazar Denizi'nde faaliyetini genişlettiği zamana denk geliyordu. I.Petro Hazar kıyılarını daha da iyi öğrenmek maksadıyla Astrahan Limanı'ndan üç gemiyi Bakü

Limanı'na doğru gönderdi. Bakü Limanı'na vardıktan sonra bu üç gemi Kür Nehri'nin Hazar'a döküldüğü yere geldi ve nehire girerek 21 km mesafe katetti. Böylece Hazar Denizi sahillerini iyice öğrenen I.Petro için yalnızca savaş bahanesi kalmıştı. (Nuriyeva, 2015: 148)

I.PETRO GÜNEY KAFKASYA'YA İNİYOR

18. yüzyılın 20'li yıllarında Safevi Devleti en ağır günlerini yaşamaktaydı. İsyan etmiş Afgan kabileleri vilayetleri birer birer işgal ederek, İsfahan şehrini kuşatmaya aldılar. Durum böyle olunca şehzadelerden birisi adamları ile birlikte gizlice şehirden çıkarak devletin kuzey bölgesine geldi ve burada kendisini II.Tahmasib adı ile Şah ilan etti. Safeviler'in çöküşü zamanında devletin her yerinde ayaklanmalar başladı. Şirvan'da başveren bu isyana Hacı Davut diye birisi önderlik ediyordu. Hacı Davut'un kendisi daha önce devlete isyan etmiş, fakat Safevi ordularına yenilerek, hapsedilmişti. Merkezi devletin çökmesinden yararlanan Hacı Davut hapisten kaçarak Şirvan isyancılarına yeniden önderlik etmeye başladı. Dağıstanlı Gazikumuklu Surhay Han'ın paralı askerlerini de kendi tarafına çekmeyi başardı. Hacı Davut'un gayesi Şirvan'ı Safevi Devleti'nden ayırarak burada bağımsız bir devlet kurmaktı. Fakat Hacı Davut'un askeri birlikleri Safeviler ile yalnız başına mücadele edemiyorlardı. Bundan dolayı Hacı Davud Rusya Devleti'ne müracaat ederek ondan yardım istiyordu. (<http://alpan365.ru/persidskij-poxod-petra-i-vostochnogo-kavkaza/>)

Astrahan'ın yeni valisi, Rusya'nın Safevi Devleti'nde görevli olan eski elçisi A.P.Volinski Rus ordularının Hazar'ın etrafındaki bölgelere seferi öncesinde I.Petro'nun emrine uygun olarak Hacı Davut'a cevap mektubu yazarak şöyle diyordu: “Hacı Davut Rusya Devletinin himayesini mi arzuluyor ?” Hacı Davud ise cevabında, Rus ordusunun yardımı ile Şirvan'ı Safeviler'den ayırarak kendisini de yeni devletin hanı ilan etmek istediğini bildiriyordu. Bu durum I.Petro'nun düşüncelerine aykırıydı.

Rusya ile anlaşamayan Hacı Davut bu sefer Osmanlı ile anlaşma girişimine bulundu. Hazar kıyılarını ele geçirmek isteyen Osmanlı Devleti hiç vakit kaybetmeden Hacı Davut ile irtibata geçti. Hacı Davut Osmanlı'dan askeri yardım almakla birlikte Osmanlı Devleti'nin himayesini kabul edeceğine dair söz verdi. I.Petro'nun 1722 yılındaki seferinden sonra aralık ayında Osmanlı Hacı Davut'u kendi himayesine kabuletti. (<http://alpan365.ru/persidskij-poxod-petra-i-vostochnogo-kavkaza/>)

İstanbul'da Hacı Davut ile Sultan Ahmet arasında giden görüşler I.Petro'yu çok rahatsız ediyordu. Nitekim Şirvan'a Osmanlı ordusunun gelmesi Petro'nun yalnızca Doğu siyasetini tehdit etmiyor, aynı zamanda Doğu ticaretini de büyük tehlike altına atıyordu. Tüm bunlar Petro'nun Hazar Denizi'ne bir an önce inmesini tetikledi.

I.Petro Hazar kenarındaki eyaletlere sefer yapmadan önce bir bildiri yayımladı ve Petro'nun hareket edeceği köy ve şehirlere gönderildi. Bildiride yürüşün asıl sebebi olarak Rus ordusunun Şirvan isyanı zamanı öldürülmüş ve soyguna uğramış Rus tacirlerinin intikamını almak, aynı zamanda Rusya Devleti'nin dostu olan Safevi Şahı'na karşı isyana kalkmış isyancılara, bilhassa Hacı Davut ve Surhay Han'a ceza vermektir. I Petro bildirisinde halkla hiç bir işinin olmadığını da belirtiyordu. “Bildiri” Türkçe basılmıştı.

RESİM 1. ÇAR PETRO'NUN YAYIMLADIĞI BILDİRİ ([HTTP://ISLAM-INFO.RU/UPLOADS/POSTS/2012-09/1347880021 PYOTR.JPG](http://islam-info.ru/uploads/posts/2012-09/1347880021_pyotr.jpg))

Kendi mal varlıklarını kaybetmekten korkan bazı beyler I.Petro'nun “Manifesto”suna sıcak yanaşıyorlardı. (O. Efendiyev., T. Kerimli., 2007: 329)

22 Ağustos 1722'de Rus orduları hiçbir direnişle karşılaşmadan Azerbaycan'ın kuzey kapısı rolünü oynayan Derbent şehrine girdiler. Derbent Valisi İmamkulu Han vazifesinde kalmak şartıyla Derbent kalesinin iki gümüş anahtarını I.Petro'ya takdim etti. Şehirde Ruslara direniş göstermek isteyenler de vardı.

Hatta Petro'ya suikast planı bile hazırlamışlardı. Fakat suikast önceden tespit edilmiş, önderleri ise hapsedilmişti.

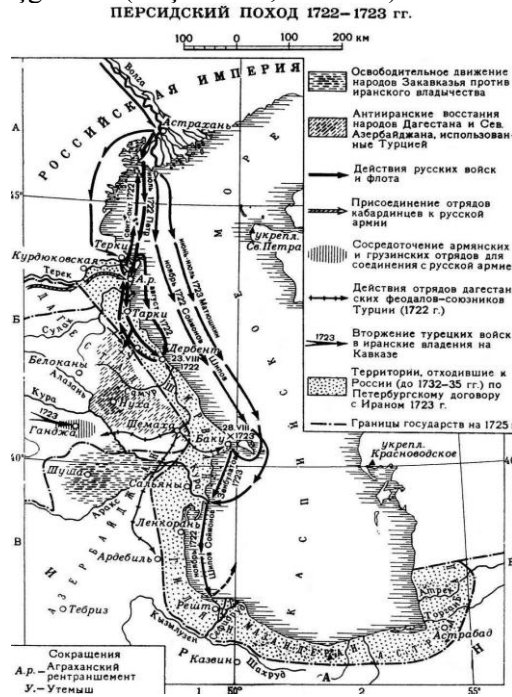
Derbent'in işgali Bakü ahalisi tarafından hoş karşılanmadı. Bakü Kalesi daha önce Şirvan isyancılarının hücumuna uğramıştı. Hiçbir yerden yardım alamayan Bakü ahalisinin bir kısmı Petro'nun yürüşünü sıcak karşıladılar ve hatta 13 kişinin imzası ile Çar'a mektup gönderdiler. Fakat Bakü valisi Muhammed Hüseyin Han ve bir çokları buna karşı çıktılar.

Bakü'den mektup alan Petro ordu kumandanlarına Bakü'ye doğru ilerleme emri verdi. Fakat Bakü Hanı Rus askerlerini kaleye alınmayacağını bildirdi.

30 Ağustos günü Rus ordusu Derbent'ten Bakü'ye doğru ilerlemeye başladı. Fakat İsveç'in Nişad Antlaşması'nı bozmaya girişimi sebebinden dolayı I.Petro 5 Eylül'de seferi durdurarak Derbent'e geri döndü. 7 Eylül günü ise albay Yünker'in önderliğinde askeri birliklerini burada bırakarak Rusya'ya geri döndü. Rus orduları Bakü'yü ve Şamahı'yı alamasalar bile I.Petro seferin sonuçlarından memnundu. Nitekim Rus İmparatoru "Safeviler'den hiç olmazsa bir avuç toprak" elde etmeye bile razıydı. Ancak Petro Rusya'ya geri döndükten sonra yeni askeri gemiler göndererek Hazar'ın batı kısmını işgal etmeyi ve bu toprakların işgalini emreden bir mektup gönderdi. (A.Kulikov, V.Runov., 2013 : 36-37)

1722 yılının Ekim ayında Rus gemileri Bakü'ye doğru ilerlemeye başladığı bir dönemde Afgan kabileleri İsfahan şehrini işgal ederek, Safevi Devleti'nin diğer şehirlerini de işgale başladılar. Böyle bir durumda Gilan eyaletini de büyük bir tehlike bekliyordu. I.Petro Gilan'ı da işgal ederek Hazar'ın tüm batı kısmını ele geçirmek düşüncesindeydi, bu sebepten dolayı hazırlanmış gemilerle birlikte askerlerine Gilan'a doğru harekete geçmeyi emretti.

1722 yılının aralık ayında Yarbay Şipov'un önderliğinde Rus gemileri Enzeli Limanına girerek, hiç bir mukavemet görmeden Reşt şehrini işgal etti. (Boçarnikov, 2013: 20)

НАРИТА 2.

RUSORDULARI'NINHAREKETISTIKAMETI([HTTP://DIC.ACADEMICSS.RU/PICTURES/SIE/PERSID_POKHOD.JP](http://dic.academic.ru/pictures/sie/persid_pokhod.jp)
G)

İsfahan şehri Afganların eline geçtiği zaman Safevi Şahı'nın kuşatmadan kaçmış büyük oğlu Şah II.Tahmasib ismiyle kendini Safevi hükümdarı ilan etti. Şunu da belirtmek gerekir ki, daha Afganlar İsfahan'ı kuşatma altına aldıkları zaman Şah Sultan Hüseyin Hazar'metrafindaki vilayetleri Rusya'ya vermeye, karşılığında ise Rus Devleti'nin Safevilere askeri yardım göndermesi için İsmail Bey'i Peterburg'a elçi olarak göndermişti. İsmail Bey daha Azerbaycan'dan çıkmadan II.Tahmasib'in kendisini Şah ilan ettiğini duyarak geri dönmüş ve ona verilen yetkilerinonayını istemişti. Tahmasib Rus ordularının Hazar'ın etrafındaki bölgeleri tuttuğundan habersiz olduğundan dolayı İsmail Bey'in verilen emri yerine getirmesine izin vermişti. Lakin İsmail Bey yola revan olduktan sonra II.Tahmasib'in Reşt'i Rusların işgal ettiğini öğrendi. Bunu duyan Şah, İsmail Bey'i geri çağırmaq için arkasından ulak göndermesine rağmen iş işten

geçmişti. Nitekim İsmail Bey artık gemi ile Rusya'ya doğru yol almıştı. (O. Efendiyev., T. Kerimli., 2007: 331)

Safevi Devletinin zayıflamasını fırsat bilen Osmanlı Devleti de kendi ordularını Güney Kafkasya'ya gönderdi. Osmanlı'nın böyle girişimde olmasının en büyük nedeni Batı Avrupa devletlerinin, özellikle İngiltere'nin bu girişime teşviki olmuştur.

Hiç zaman kaybetmeyen Osmanlı Devlet'i Tiflis'i işgal ederek, Şamahı'ya doğru ilerlemeye başladı. Osmanlı'nın da Güney Kafkasya'ya geldiğini duyan Ruslar hiç vakit kaybetmeden Bakü'yü işgal girişimine başladılar. 1723 yılındaki şiddetli savaştan sonra Bakü şehri Ruslar tarafından ele geçirildi. (N.A.Smirnov, 1958: 62)

Bakü'yü de işgal ettikten sonra Ruslarla hiç bir şeyden haberi olmayan Safevi Devleti'nin Petersburg'daki elçisi İsmail Bey bir antlaşma imzaladılar. Antlaşmaya göre Derbend'ten Gilan'a kadar olan arazi, ilaveten Mazandaran ve Astrabad Ruslara veriliyordu. Karşılığında Ruslar Safevi Şahı'na kendi hakimiyetini korumak için askeri yardım yapacaktı. Böylece Azerbaycan'ın Hazar etrafı eyaletleri Rusya tarafından işgal edildi. II.Tahmasib ise yapılmış olan bu antlaşmayı reddetti. İsmail Bey vatan haini ilan edildi ve bir daha Safevi Devleti'ne geri dönemeyerek ömrünün sonuna kadar Rusya'da yaşadı. (O. Efendiyev., T. Kerimli., 2007: 333)

Daha önce de yukarıda anlattığımız gibi Osmanlı orduları batıdan harekete geçerek Azerbaycan'ın batı-güneybatı kısımlarını işgal etti. Daha Doğu'ya doğru ilerlemesi Ruslar'la savaşıma anlamına geldiğinden ve Ruslar'ın Osmanlı'yla savaşmak istememesinden dolayı 1724 yılında Rusya ile Osmanlı arasında İstanbul Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Osmanlı, Hazar etrafı vilayetlerinin Rusya tarafından ilhakını kabul ediyordu. Rusya tarafıysa Kafkasya'nın güneyinin ve Azerbaycan'ın güneyinin Osmanlı tarafından işgal edileceğine itiraz etmiyordu. (Boçarnikov., 2013: 16)

Devletin bu kadar zayıf durumda olduğu bir dönemde Bakü'nün Ruslar tarafından işgal edilmesi nedeniyle Petersburg'da, Erdebil'in Osmanlı tarafından işgal edilmesi nedeniyle ise İstanbul'da havai fişeklerle kutlandı. (O. Efendiyev., T. Kerimli., 2007: 333)

SONUÇ

İstanbul Antlaşmasıyla Derbent'den Astrabat'a kadar olan Hazar etrafı vilayetler Rusya'nın idaresi altına geçti. Bu bölgede yerleşen şehir-kale durumunda olan Derbent, Bakü, Enzeli Rus ordusunun yoğun olarak toplandığı bir bölgeye haline geldi.

Rus devleti bu bölgeleri hem ekonomik, hem de stratejik alanlarda kullanmak için özel taktikler hazırlamıştı.

Rusları, ilk başta, Abşeron Yarımadası'ndaki petrol kuyuları ilgilendiriyordu. Rus orduları Bakü'yü aldıktan iki ay sonra ordu komutanlığı petrol kuyuları hakkında özel raporlar hazırladılar.

Raporlarda "kullanılan siyah ve beyaz petrol kuyuları", kullanımdan çıkmış "petrol kuyuları", petrolün taşınması, her iki petrolün fiyatı vesaire ile ilgili bilgiler vardı.

I.Petro'yu hususi olarak "beyaz petrol" ilgilendiriyordu. O, Bakü'yü almaya gönderdiği Rus Orduları'nın başı General-Majör Matyuşkin'e önceden, "Rusya'ya bir kaç fiçı beyaz petrol gönder veya kendinle birlikte getir" diye emir vermişti.

Gelişmekte olan Rusyasınayisinde petrolden başka, Hazar etrafında yerleşen eyaletlerin, aynı zamanda Şirvanı'n tabii servetine ve burada üretilen hammaddeye ihtiyaç duyuluyordu. Rusya'nın hakim zümrelerinin daha çok ipek, pamuk, yün, doğal boyalar, metal ve diğerleri ilgilendiriyordu. Bununla ilgili olarak, bu toprakları sömürmek için özel planlar hazırlandı.

I.Petro hatta Hazar etrafı eyaletlerde biten bazı bitkilerin Ukrayna'da, Astrahan'da ve Rusya'nın diğer bölgelerinde ekilmesi için ferman verdi. Bu ferman I.Petro için o kadar önemliydi ki dut ağaçlarını kıran şahısları dahi idam edeceğine dair karar verdi. Fakat kuzeyin sert iklimi ipekçiliği yaratma girişimine mani oldu. Bu hadiseden sonra Rusya'nın iş adamları Hazar etrafı eyaletlerde yetiştirilen ipeğe daha çok önem vermeye başladılar. Şirvan Bölgesi'nin ipekçiliğini kullanan I.Petro ham ipeği bir sıra Batı Avrupa ülkelerine, İngiltere, Hollanda, Fransa ve Polonya'ya ihraç etme fikrindeydi.

İşgal ettiği bölgeleri elinde tutması için Rus Kumandanlığı Bakü, Astara, Salyan ve Niyazabat'ta askeri üsler inşa etme karara aldı. Aynı zaman Rus uzmanları Kür Nehrin'de gemiciliğin ilerlemesi ve balıkçılıktan yararlanmak için çeşitli planlar hazırladılar. Safeviler ve Osmanlılar ile daha yoğun ekonomik ilişkiler kurmak için Rusya Hükümeti Kür Nehri'nin Hazar'a döküldüğü yere yakın bir yerde Peterburg gibi bir şehir inşa etmeyi düşünüyorlardı. Bu şehir Rusya'nın Hazar Deniz'i vasıtasıyla Doğu ülkeleri ile yaptığı ticaretin merkezi olmalıydı. 1723 yılında Ruslar Safeviler ile ticaret yapan yaklaşık 400 şirket kurdu.

Önceleri ticaret maksatlı bu şirketlere büyük ümitler vardı. Kurulduğu yıl Bakü'den, Derbent'ten ve Enzeli'den Astrahan'a 140 tay ve iki bağlama işlenmemiş ipek, 64 bağlama işlenmiş ipek, 131 tay ve 192 bağlama parça gönderildi.

Rusya kendi işgal dairesinde ticaretin ilerlemesi maksadıyla her vasıtayı kullanmaya çalışıyordu.

1723 yılında Rus orduları tarafından Bakü işgal edildikten sonra burada askeri yönetim olan komendant usulü idaresi kuruldu. Rus Kumandanlığı tarafından Bakü ve Abşeron'a tayin edilmiş Baryatinski yerli ayanların petrol kuyularını elinden aldı. Petrol kuyularını kaybetmiş ayanlar düşmanlara karşı ayalanma kararı aldılar. Fakat isyandan Ruslar'ın haberdar olduğunu duyan isyanın teşkilatçısı, Bakü'nün eski Yüzbaşısı Dergahkulu Bey şehirden kaçmak zorunda kaldı. Rus Komendatlığı isyana girişim gösterdiklerine içinburadaki ahalinin bir kısmını Rusya'nın çeşitli şehirlerine sürgün etti.

Rus Komendatlığı'nın böyle bir davranışı Bakü'de ve genel olarak bu bölgedeki bereketli topraklarda yaşamak isteyen Ermeniler için bir fırsattı. Ermeniler, I.Petro'ya müracaat ederek "yeni kazanılmış topraklarda", özellikle Bakü'de onlar için yer ayrılmasını rica ettiler. Ermeniler'in bu müracaatı I.Petro'nun hoşuna gitti. Nitekim, bu yerlere Hristiyanlar'ı göç ettirmek isteyen I.Petro, Hristiyan olmaları ile birlikte ticareti de iyi bilen Ermeniler'i bu yeni topraklarda görmek istiyordu. Rus tarihçisi, P. Butkov bu konuyla ilgili şöyle yazıyor, "1724 yılındaki İstanbul Antlaşması'ndan sonra I.Petro Komutan Rummyantsev'e, Ermeniler'i bu bölgeye göç ettirmeyi, gerekirse yerli ahaliyi o topraklardan kovarak, yerine Ermeniler'i yerleştirin diye emir verdiğini yazmaktadır.

Çar'ın güney sınırlarına Ermeniler'i yerleştirmekte iki maksadı vardı. Birincisi, kısmi dahi olsa da güneyde eminlik yaratmak, ikincisi ise Ermeniler'in ticaretle olan başarılarından faydalanmak. Ermeniler'in Şirvan'a göç ettirilmesisadece I.Petro'nun isteği değildi, aynı zamanda Ermeniler'in bu bölgeye göç etme isteğininde büyük payı vardı. P. Butkov'un yazdığına göre, Ermeniler üç kere I.Petro'yayalvararak, Hazar Deniz'i etrafında daimi yaşamak için yer vermesini istemişlerdir.

I.Petro 14 Kasım 1724'te General-Majör Kropotov'a özel emir vermişti. Emirde:"Ermeni halkı bizden onları himaye altına almamızı ve onları bu arazilere yerleştirmemizi istemiştir. Bundan dolayı size emrediyorum, eğer Ermeni halkı bu arazilerde yaşamak isterse, onlara yardım edip, koruyun, hatta öyle davranın ki, onlardan hiçkimse şikayet etmesin. Nitekim biz onları İmparatorluk bünyesinekatarak kendi himayemize almışız". Aynı mazmunlu mektubu I.Petro tüm Hazar etrafındaki Komendantlara göndermişti. Bakü ile ilgili ise özel gösteriş veren Petro "iyi olmayan veya şüpheli müslümanları buralardan kovun ve yerlerine hristiyanlar yerleştirin" diye emretmişti.

Ruslar'ın Hazar etrafındaki hakimiyeti Safevi Devleti'nin yeni komutanlarından olan Nadir Han Afşar'ın dağılmış Safevi Devletini yeniden kurmasına kadar devam etti. İlk başta Afganlar'ı ülke içinden kovan Nadir Han, 1732 yılında Ruslar'ı tehdit ederek Reşt Antlaşması'nı imzalattı. Yapılan bu anlaşmaya göre Ruslar Kür Nehrine kadar olan arazileri kayıtsız şartsız Safeviler'e bırakmalıydı. Ardından Osmanlı işgal kuvvetlerini ülkeden çıkarırken yüzünü yeniden Rusya'ya doğru dönen Nadir Han 1735 yılında Ruslar ile yapmış olduğu Gence Antlaşma'sı ile Ruslar Derbend'e kadar olan bütün bölgelerden Safeviler'in lehine faragat ettirdi.

Nadir Han devleti iç ve dış sorunlardan kurtararak siyasi istikrarı tekrar sağlamak amacıyla 1736 yılında Muğan'da kurultay toplayarak Safevi Hanedanlığı'nın siyasi yetkilerini elinden aldı ve kurultayda Şah seçilerek Nadir Şah Afşar ünvanıyla Devlet'in başına geçerek Afşar Hanedanlığını kurdu. Osmanlı'ya Ruslara, Özbeklere ve Babürlerin devamı olan Gürhanlılara karşı ciddi zaferler kazanarak bazı tarihçilere göre "Asya'nın son büyük fatihi" oldu ancak büyük imparatorluğu uzun sürmedi ve iç isyanların artması neticesinde 1747'de kendi komutanları tarafından suikaste uğradıktan sonra Rusya yeniden Güney Kafkasya'ya yönelmeye başlamıştır. Afşarlar'dan sonra coğrafyada istikrar sağlamaya çalışan Kaçar Devleti her ne kadar Ruslara karşı direniş gösterse de 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarındaki savaşlar sonucunda 1813 yılında Gülistan ve 1828 yılında Türkmençay Antlaşmaları sonucunda Azerbaycan'ın Araz Nehrinden kuzeyde kalan toprakları tekrar Rusya'ya kaybedilmiştir

KAYNAKÇA:

- Ağayev, Mahmudlu Y. (2014), Azərbycan Tarihi, Bakı.
 Boçarnikov, İ.V. (2013), Kavkazskaya Politika Rossii v X-XX vekax., Moskva.
 Efendiyev O.- Kerimli T. (2007), Azerbaycan Tarihi III Cilt, Bakı.
 Guseynov, A.N. (1963), Azerbaydjano-Russkie Otnosheniya XV-XVII., Bakı.
 Kulikov, A.- Runov V. (2013), Vse Kavkazskie voyny Rossii, Moskva.
 Nuriyeva İ. (2015), Azerbaycan Tarihi, Bakı.
 Smirnov, N.A. (1958), Politika Rossii na Kavkaze XVI-XIX vekax., Moskva.

Solovev, S.M. (1989), Cteniya i rasskazi po istorii Rossii., Moskva.
http://militera.lib.ru/h/sb_istoria_russkoy_armii/76.html
<http://alpan365.ru/kaspijskij-pohod-petra-i-prichiny-i-celi/>
<http://alpan365.ru/persidskij-pohod-petra-i-vostochnogo-kavkaza/>
<http://www.ufolog.ru/publication/4119/>
<http://www.tertiasp.ru/shop/N-64-1.jpg>
http://islam-info.ru/uploads/posts/2012-09/1347880021_pyotr.jpg
http://dic.academic.ru/pictures/sie/persid_pokhod.jpg
http://ic.pics.livejournal.com/liqe/76607699/376527/376527_900.jpg
http://hiswar.net/images/item_pictures/kaspiy1723.jpg

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ «ТҮРІКШІЛДІК» ҚОЗҒАЛЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ КІТАПТАРЫНЫҢ ИДЕЯСЫ МЕН ТАҒДЫРЫ

Т.ғ.к., қауымд., профессор **А.Т. ҚАИПБАЕВА***
PhD доктор **С.Д. САРҚҰЛОВА****

Түйіндеме:

XX ғасыр басында Қазақстанда түрікшілдік, мұсылманшылдық қозғалыс барысы өрлеп, түрік бірлігі, түрік ынтымағы жолында қазақ ұлтының оқыған азаматтары мен зиялы қауым өкілдері түркі елдерінің алдыңғы қатарлы қайраткерлерімен бірлесе отырып күрес жолына түсті.

Ғасыр басында шыққан мерзімді баспасөз арқылы патша үкіметінің отарлау, қоныстандыру, орыстандыру саясатына батыл қарсылықтарын білдірді, ұлт тілінде отаршылдықты әшкерелеген кітаптар шығарды. Алайда сол кітаптар үкімет тарапынан қатаң бақылауға алынып, көпшілік басылымдар аса қауіпті делініп, айналымнан алынды. Оның авторлары қудалауға түсті.

1917 жылғы төңкеріске дейінгі шыққан қазақ кітаптарындағы мәдени, рухани өмір мәселелеріне қатысты көзқарастары Кеңес билігі жылдарында дами түсіп, ұлттың білімі мен мәдениетін көтеру идеясы – ұлттық идеяның қайнар көзіне айналды. Бұл тарихи идея Ресей қоластындағы барлық түрік тектес халықтардағы азаттық идеяларымен астасып жатты.

Тірек сөздер: тарих, «түрікшілдік», мұсылманшылдық, қазақ кітаптары.

IDEOLOGY AND FUTURE OF “TURKOLOGISM” AND KAZAKH BOOKS AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

Abstrakt:

In beginning of the XX-th century in Kazakhstan prospered movement of Turkization and Moslems, representatives of intelligency of the Kazakh nation together with the advanced representatives of the Turkic people have followed a struggle way for unity and interaction of the Turkic people.

At the beginning of the century in periodicals in a native language there were books in which courageous protest ideas against a policy of subsidence, resettlements are stated, to russification of the imperial government. But these books from the government were taken on the special control, many editions were considered especially dangerous and have been removed from a turn. Authors were exposed to persecution.

The sights, concerning problems of cultural and spiritual life in the Kazakh books published before revolt of 1917, have received more development in days of board of the Soviet power, the idea of increase of an educational level and culture became a source of national idea.

This historical idea has found similarity with emancipating ideas of all Turkic people subject to Russia.

Key words: History, the Turkic, the Muslim, Kazakh books.

XX ғасырдың басындағы қазақ халқының тарихы өзінің аса күрделі әлеуметтік және қоғамдық-саяси қайшылықтарымен ерекшеленеді. Себебі Қазақстан жері түгелдей патша үкіметінің тарапынан отарланып, идеологиялық жағынан орыстандыру саясаты пәрменді түрде жүргізілген еді. Осы кездегі қазақ халқының экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени, жалпы рухани өмірінде аса маңызды өзгерістердің болуы мен ұлт зиялылары қатарының қалыптасуы елдің елдігін, ұлттың бірлігін, жердің тұтастығын сақтау, қазақ халқын өркениетті елдердің қатарына қосу, ол үшін қазақ елін қалың ұйқыдан оятып, оқу, өнер-білім, іскерлік жолына салу, ең бастысы дербес мемлекет құру сияқты негізгі мақсатты көздеген мұсылманшылдық немесе түрікшілдік қозғалыстың жандануына алып келді.

Патшалық Ресей мен Кеңестік билік тұсында түрікшілдік, мұсылманшылдық қозғалысы үкімет саясатына аса қауіпті ағым ретінде бағаланып, оның басында тұрған лидерлері мен қолдаушылары қуғындалғаны белгілі. Түркияда түрікшілдік идеяны насихаттаған, Зия Гөкалп, Мехмет Эмин Юрдакул, Юсуф Ақшора сияқты қайраткерлердің құнды мақалаларын жариялаған «Türk Yurdu» журналы жарыққа шығуы қазақ ұлт зиялылары мен оқыған азаматтарын бей-жай қалдырған жоқ.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Aina_78@mail.ru

** Sarkulova_84@mail.ru

Қазақстанда түрікшілдік немесе мұсылманшылдық идеясы алдыңғы қатарлы интеллигенция қатарын ғана емес, қарапайым халық санасына да қатты әсер беріп, түрікшілдік идеясына қолдау көрсете баспа беттеріне құнды мақалаларын және кітаптарын жариялауға алып келді. XX ғасыр басында шығып тұрған «Тәржіман», «Қазақ», «Айқап», «Ульфат», «Вакт» т.б. газет-журналдарда көптеген мақалалар түркі-мұсылман халықтарының мәселелерін көтеріп қана қоймай, осы газет-журналдар арқылы империалистік мемлекеттердің әрекеттерін әшкерелеп, түркі халықтарының ұлт-азаттық санасының қалыптасуына, империялық саясатқа қарсы оқу-ағарту саласын қайта құрып, сауатсыздықпен күрес жүргізуге шақырды. Жалпы, бұл басылымдардың басты көздегені түркі елдерінің еркіндігі, ұлттар арасындағы кемістігушілікті жою, империалистік құрсаудан құтылу жолында жұмыла күрес жүргізу еді.

Жалпытүрік ұлт-азаттық идеясының қарқын алуы империялық Ресей үкіметін алаңдатпай қоймады. Оның үстіне XIX ғасырдың соңында Орта Азия мен Қазақстан аумағында дінді уағыздау кең өріс алып, татар және османдық дін басыларының бой көрсетуі жиілей түсті. Олар әсіресе Бұхар әмірлігі мен Хиуа хандығы, Түркістан мен Дала облыстарына келіп, діни бағытта әңгімелер жүргізіп, Қазанда, Түркияда шыққан діни әдебиеттерді таратты.

Қазақ халқының бірсыпыра оқығандары, атап айтқанда Ақмола, Әбібәкір, Нұржан, Мақыш, Мәшһүр және тағы басқа ақындары мәдени-ағарту майданында қараңғылыққа, надандыққа қарсы шығып, жаңа жәдит оқуын жақтап, оны насихаттап, өз шығармаларымен жаңалық үшін күреске шықты. Олардың жаңаша бағытқа мойын бұруы патша үкіметін сескендірмей қоймады. Сондықтан түркі халықтарының арасында түрікшілдік идеясын кең таратуы мүмкін деген себептермен патша үкіметі ғылыми және діни ұйымдардың белсенділігіне шек қоя бастады. Осыған қарамастан қазақ даласында жаңа әдісті мектептер ашылып, ұлтжандылық әрекеті күшіне еніп, тек мәдени салада емес, сонымен қатар саяси бағытта да белсенділігі артты. Қазақ жастарының көпшілігі Қазан қаласындағы ашылған «Мухаммедия», Уфадағы «Ғалия», Орынбордағы «Хусайния» медреселерінде де білім алып, ұлттық мүдде жолынағы күреске араласа бастады.

Түрікшілдік бағытты қолдағандардың басы 1905 ж. 15 мамырында Нижний Новгородта мұсылмандардың бірінші Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне, 1906 жылдың 28 қаңтар мен 5 ақпан аралығында Санкт-Петербургта өткен Екінші бүкілресейлік мұсылмандар съезіне қатысып, орыс империясының саясатын сынға алып, түркі халықтарының ұлттық болмысын, бірлігін қорғайтын бірқатар шешімдер қабылдаған еді.

Қазақ халқының арасында Юсуф Ақшора, Садри Мақсуди, Хади Мақсуди, Ысмайыл Гаспыралы, Али Мардан Топчибашы, Абдүррешит Ибрагим, Муса Джаруллах, Абдуллах Буби, Аяз Исқақи, Фуат Тоқтар және сол сияқты азаматтар кең танымал бола бастады. Бұлардың кейбірі Ресей Мемлекеттік Думасында түркі халықтарының өзекті мәселелерін көтеріп, сол жолда батыл шешімдер қабылдауын талап етті.

XX ғасыр басында ұлт-азаттық жолындағы түркі-мұсылман халықтарының жаңа сатыдағы түрікшілдік әрекеті, «түрік бірлігі», «түрік ынтымағы» ұғымы халық санасына терең сіңіріліп, тұтас қуатты әрекетке айналды. Түркі-мұсылмандары империалистік мемлекеттердің отарлық саясатына қарсы шығып, түркі-мұсылман халықтарын ислам дініне біріктіруге тырысты. Халық бірте-бірте ұлттық ерекшеліктерін ұғына бастаған сәттен өзара жұмылуға бет бұрды. Түркістанда шетелде жарық көрген панисламдық мерзімді баспасөз материалдары да халық арасына кең тарады. Мәселен, Түркістанда Кабулда құрылған «Сирадж-уль-ахбар», Стамбұлда құрылған «Сирадж-уль-мұстақим», Каирда құрылған «Аль-Алем-уль-ислам» ұйымдарының бөлімшелері астыртын панисламдық идеяларды таратып, мұсылман халқын азаттық жолында күресуге насихаттады (Вахидов Х.Т. 1979: 49, 74). Алайда Ресей империясының басшылары мен отарлық әкімшіліктің өкілдері қолынан келгенше түркі-мұсылман халықтарын бір-бірінен ажырату жолдарын іздестіре бастады.

Халықтың сауаттылыққа, мәдениетке талпынуы, әдебиет, өнер, педагогикалық ой-пікір ізденістері өрістей түсуі, мәдени орталық саналған Орынбор, Қазан сияқты қалалармен байланысты күшейтті. Саяси өзгерістер барысында қазақ халқы арасында шым-шытырық қоғамдық, әлеуметтік құбылыстарды өз мүмкіндігіне сәйкес түсіндірген, жанры жағынан әралуан әдеби туындылар жарық көрді. Оқу-ағарту, діни, әдеби, тарихи және тағы басқа мазмұнда Қазан, Орынбор, Троицк, Уфа, Семей және тағы басқа қалаларда қазақ тілінде кітаптар басылып шыға бастады.

Діни-ағартушылық ағымдардың белең алуы біріншіден, адамзат бойында имандылық, діни-рухани тазалық, ұлттық нышандарды сақтаудан, екіншіден, ұлттың ұлттық мүддесін аяққа таптай бастаған отаршылдық қысымға қарсылық есебінде туындаған еді. Дегенмен бұндай кітаптардың шығуына патша өкіметін үлкен секеммен қарады. Сондықтан империя қарамағындағы түркі

халықтарының баспасөзінен бастап, жарыққа шыққан кітаптар жайында дер кезінде мәліметтер алып отыруға тырысты. Басылымдарды шығаратын барлық баспаханалар, литографиялар, кітапханалар мен кітап дүкендеріне дейін есепке алынып, қатаң бақылау қойылды. Тіпті кітап дүкендерін ашу барысы да ұзақ қаралып, кітап дүкенін ашпаққа ниеттенгендердің өтініші қанағаттандырылмады [2].

Қазақ жеріне діни тақырыптағы кітаптардың көптеп таралуы бақылауды күшейтті. Жоғарғы басшылардың қысымына қарамастан қазақтардың арасында ұлттық-діни қозғалыс өрлей түсіп, пантүрікшілдік идеяны насихаттаған кітаптар, газет-журналдар қазақ даласына небір жолдармен таралып жатты. Осыған орай барлық облыс губернаторларына өз қарамағындағы өлкедегі барлық мұсылман тіліндегі әдебиеттерге мұқият болуын, кітап дүкендерінде пантүрікшілдік мазмұндағы кітаптардың сатылып кетпеуіне жол бермеуі қатаң талап етілді. Қазақ кітаптарының басым көпшілігі Қазан қаласында басылып шыққандықтан, барлық шығыс тіліндегі кітаптардың мазмұнын қадағалау Қазан губернаторының бұйырығымен Н.И. Ашмаринға жүктелініп [3], баспаханалардан басылуға өтініш етілген кітаптар арнайы бақылаудан өткізіле бастады. Нәтижесінде С.-Петербург цензура комитетінің шешімімен 1902 ж. сәуірінде қазақ және түркі тілдерінде шықпақ болған «Тухфету-ль-тәржімәсі», «Қисса Сал-Сал» және «Шежірме манзума» «Шежіресі анас ибн Мәлік» «Ки-табу-л-кабаир уа-с сығайыр» сияқты кітаптарды басуға тыйым салынды [4].

Жәрмеңкелердегі кітап саудасы да үкімет назарына ілігіп, арнайы сатуға рұқсат алынбаған күмәнді кітаптар тәркіленіп отырды. Мектеп, медреселерде оқытылып жатқан оқу құралдары да жіті тексеріске алынды. Мәселен, Семей облысының халық училищесінің инспекторы Злобин облыстың әскери губернаторына жіберген рапортында Семей медресесінен табылған арнайы рұқсаты жоқ 10 кітапты сыртқы істер департаментіне жібергендігін хабарлаған [5].

1906 жылдың 29 мамырында Қазандағы Баспа ісінің инспекторынан Баспа басқармасына Қазан қаласында Баспа ісін бақылайтын арнайы цензуралық уақытша мекеме құру қажеттігін ұсынған хат түсіп, оны құрудың мәнісін елде күмәнді тақырыптағы кітаптардың кең таралып кеткендігінен деп түсіндірді [6]. Бұл ұсыныс маусым айында тағы да Баспа ісінің Бас басқармасында қайталанып көтерілді [7]. Уақытша комитет Ішкі істер министрі П. Столыпиннің қол қоюымен 3 қарашада құрылып, оның төрағалығын статист кеңесші Пинегин, ал хатшылығына Қазандағы цензура және Баспа инспекторы бөлімінің хатшылық қызметін атқарушы А.Н. Антонов атқарып, комитетке коллеждік кеңесші Фролов, Қазан мұғалімдер семинариясының тәлімгері Н.И. Ашмарин, Қазандағы император университетінің монғол тілінің төрағасы, статист кеңесші Н. Катанов мүше болды [8].

Комитет құрылысымен Қазан қаласындағы барлық баспаханалар шығарылған басылымдардың 10 данасын міндетті түрде комитетке жіберіп, әр басылымның мазмұнын, жалпы данасы жіті тексеріле бастады [9]. Сөйтіп, қазақ тілінде шыққан діни, ағарту, тарихи мазмұндағы кітаптар комитет тексерісінен өтті. Күмәнді деп тәркіленіп алынған кейбір түркі тіліндегі кітаптарына тексеру Қазан губерниялық жандарм басқармасының өтінішімен жүргізілді. Кітап дүкендерін тексеру барысында кей жағдайларда цензура рұқсат етпеген, Сот Палатасы қолданыстан алып тастаған кітаптар мен журналдар табылып жатты. Мәселен, ерекше тапсырманы орындаушы аға шенеунік Запаловский Семей қаласындағы Косаревтің дүкенін тексеру барысында Ресейдегі ірі қалалардағы баспаханаларда басылып шыққан революциялық пиғылдағы 90 түрлі басылымдар, кітаптар мен кітапшаларды тәркілеп алған [10].

Комитет мүшелері әрбір кітаптың ішкі мазмұнына ерекше мән берді. Н. Катановтың құзырына түскен Шарафтың «Насихат қазақиясы» сенімсіз кітап ретінде басудан шеттетілген. Оның себебін Н. Катанов 1908 ж. 8 ақпанда Уақытша комитеттің төрағасы М.Н. Пинегинге жолдаған хатында көрсетіп, кітап ішінде орыстарға қарсы жазылған мәтіннің барлығын айтқан [11].

Уақытша комитет Қазан баспаханасынан рұқсатсыз басылып кеткен кітаптарды да сынға алып, тәркілеуге дейін барған. Мысалы, 1908 жылы 24 маусымда Уақытша комитетке «Шараф» баспаханасында басылып шыққан «Пираддар» («Фирядлар») деп аталған 54 беттік кітаптың қауіптілігі жөнінде Н. Катановтан мәлімдеме түсіп, кітаптың 8-10 беттерінде революциялық пиғылдағы жолдардың барлығы айқын келтіріліп, онда орыстардың тұрғылықты халықты жерінен ығыстырып отырғандығын, енді олардың бұл қыспағына төзбей ояну қажеттігін көтерген деген тұжырым жасаған [12]. Бұдан кейін Шараф баспаханасынан кітаптың 1500 данасы тәркіленіп алынып, бұл кітапты таратқандарға Қылмыстық Заңның 129 бабының 6-тармақшасы және 103-бабы бойынша іс қозғалып, автор сот жауапкершілігіне тартылды [13]. Қазан полициясы бұл татар-қазақ тіліндегі кітаптың 2250 данасын тәркілеп алып [14], саяси қауіпті кітап шағырғаны үшін 1908 жылдың 25 маусымында Қазан губернаторының бұйырығымен Шараф баспаханасын жапты [15].

Шараф баспаханасынан басылып шыққан барлық кітаптардың мазмұны жете тексеріске алынып, «саяси мазмұнда» деп табылған, жеке қолданыстағы және кітапхана қорларындағы кітаптар тәркілене бастады. Дегенмен түрлі баспаханалардан шығып жатқан кітаптардың мазмұнын Уақытша комитет мүшелері тексеріп үлгермеді [16]. 1909 жылы Қазандағы Баспа ісінің уақытша комитетінің тексерісінен 3 115871 данамен әр түрлі уақытта шыққан 449 кітап өтті. Мазмұнына қарай бұл шығармалар екіге бөлініп, оның біріншісі, діни-өнегелі кітаптар және діни мазмұндағы мұсылман мектептеріне арналған оқулықтар деп қарастырылған. Аталмыш кітаптар не араб тілінде немесе араб-татар, тіпті парсы аралас тілдерінде басылған.

Діни мазмұндағы кітаптар ескі (қадымша) мен жаңа (жәдидше) бағытта болған. Мәселен, ескі бағыттағылар діни оқу жүйесін ғана қолдауды көтерсе, ал жаңа бағыттағылар осы кітаптары арқылы мектептердегі оқу жүйесін заман ағымына сай құруды насихаттап, жаңаша білім алуға шақырды.

Оқулықтардың мазмұнында да мұсылманшылдықтың ісі сезілетіндей көріп, әрбірі жіті тексеріле бастады. 1910 жылы Омбыдағы Абдулкерім Меджидевтің Қазан қаласындағы ағайынды Кәрімовтар баспаханасынан шыққан 26 беттен тұратын «Қазақ шәкірттеріне ғадие» кітабы да бақылаудан өтіп, Н.Ф. Катанов кітапты «ұлтшылдық пиғылда» деген қорытынды жасаған [17].

Қазақ зиялылары Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Торайғыров, М.Жұмабаев сынды алдыңғы қатарлы азаматтар Ресейдегі бірінші орыс революциясы идеяларының және қазақ қоғамының ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайының ықпалымен саяси күрес жолына түсті. Олар саяси күрес жолында ұлттық, мұсылмандық, түркілік бірлік идеясы негізін ұстанған бір діндес, бауырлас, тағдырлас елдердің алдыңғы қатарлы өкілдерімен бірлесті. Сөйтіп, қазақ зиялылары да мұсылмандық қозғалысқа ат салысты.

Ұлт зиялыларының шығармашылық ізденістерінде жаңа, тың серпін пайда болды. Бұл сол кездегі қоғамдағы саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайға байланысты туындаған еді. Ресейлік патша үкіметінің қазақ жерін қоныстандыру арқылы жерінен айыруы, тілді орыстандыру, дінді жою саясаты ұлт зиялыларын бей-жай қалдырмады. Олар қалың қазақты ұйқыдан ояту, ілгерілеушілікке ұмтылдыру, азаттыққа үндеу аталған прогресшіл ақындарға басты міндет санап, қазақты біріктіруге тырысты. Ел арасында жайлаған алауыздықты жоюға, сөйтіп, қазақтың санасын оятуға бел буды. Ұлт зиялысының бірі М. Дулатовтың 1909 жылы Уфа қаласында «Шарк» баспасынан «Оян, қазақ» еңбегі жарық көрді. Қайраткердің түпкі мақсаты - халықты рухани кемелдендіру жолына жетелеу болатын. Міржақыптың бұл «Оян қазақ» кітабы патшаның отарлау саясатының халыққа тигізген қасіретін, қарапайым қазақтың тұрмыс күйінің күйзелісін, әлеуметтік жағдайдың құлдырауын айқын түрде баяндап берді.

М. Дулатов қалың қазақтың XX ғасыр басындағы әлеуметтік жағдайын айқын көрсетті. Ол қазақ халқының байырғы ата-бабадан бері ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан шұрайлы жерлері келімсектерге кетіп, өздерін құмды, шөлейт жерлерге ығыстырылуын әділетсіз санайды. Бұлай болуының негізін халықтың өнер-білімнен нақұрым қалуынан деп есептейді. Ол осылайша халықтың басындағы ауыр жағдайды айта келіп, оның елдік мүддесіне қызмет ету - әрбір саналы азаматтың ең бірінші борышы екеніндігін түсіндіреді. Қазақты осындай жағдайға душар еткен патша саясатын ашық түрде сынға алды. Дегенмен қазақты артта қалуына бірден бір себеп болған бірінші, өзінің қараңғылығы десе, екінші, қара халыққа жаны ашымас пасық байлар, атқамінерлер дей келе, тығырықтан шығуға шақырып, үн тастайды. Ол халықтың алға жылжуына тек оқу арқылы жете алатындығына сендіреді (Дулатұлы М. 1991: 47-49.) [18].

Қазақ кітаптарының арасынан М. Дулатовтың Орынбордағы «Вакт» баспаханасынан шыққан «Оян, қазақ!» кітабы патша үкіметі саясатына қарсы шыққан кітап ретінде сынға алынып, 1911 жылы 15 маусымда, өлеңмен жазылған кітаптың 6 бетінен бастап 64 бетіне дейінгі аралықтағы жолдар орыстарға қарсы жазылған деп көрсетілді. Кітапқа сыни пікір берген Н.Ф. Катанов М. Дулатов 3-4 беттеріндегі алғы сөзінде көшпелі халыққа қазақтардың орыс бодандығына түскеннен бері жері кетіп, тіл күрмеліп, діні қысымға ұшырап отырғандығын айтып, босқа жатпай басты көтеріп, оянуға шақырғандығын келтіре отырып, басқа беттерінде де орыс үкіметіне қарсы жазылған деген тұжырым жасады [19]. Ол «Оян, қазақ!» кітабына сараптама жасай келе, мазмұнын қауіпті деп тапты.

Осы «Оян, қазағы» үшін Міржақып Семейде 1911 жылы 6 маусымда қамауға алынып, 129-бап бойынша іс қозғалып, 23 желтоқсанда болған Семей өлкелік сотының шешімімен Қылмыстық Істердің 120-бабымен бір жылға бас бостандығынан айырылды [20].

Кітап қазақ арасына тез таралды. Бұл жайында Омбы Жандарм Басқармасы басшысының көмекшісі Леваневскийдің Семей губернаторына жіберген қатынас хатында Қарқаралы уезд басшысынан 22 мамырда көпес Мұқан Бекметев пен оның приказчигі Мұқаш Аталжанов екеуі

Петропавл қаласына М. Дулатовтың «Оян, қазақ!» кітабының 50 данасын 20-25 тиыннан қазақтар арасында сатқандығын, 5 маусымда құпия түрде М. Дулатовтың Петропавлға осы кітабын әкелгендігі жөнінде мәлімет түскендіктен, 7 маусымда тінту жүргізіліп, 9 дана кітап тәркіленіп, М. Дулатовтың өзі қамауға алынғандығы айтылды. Құпия жолмен «Оян, қазақ!» кітабы Семей қаласында көп мөлшерде тез арада сатылып кеткендігі анықталғандығы, кітап өте ұғынықты өлең жолдарымен жазылғандықтан көпшілікке үлкен әсер қалдырып отырғаны да келтірілсе [21], ал Семей облысының әскери губернаторы А. Тройницкий Дала генерал-губернаторына жазған құпия хатында М. Дулатовтың бұл кітабы орыс үкіметінің саясатына, патша Ағзамға қарсы жазылған делініп, кітаптың орысша аудармасын міндетті түрде оқуын өтінген. Хатта Дулатовтың Семей қоныстандыру ауданындағы статистикалық партиядағы қызметінен аластатылғаны да келтірілді [22].

М. Дулатовтың қамауға алынғаны жөнінде 1911 ж. «Айқап» журналының 6 саны мен «Уақыт» («Вакт») газетінің №802 нөмірінде шағын хабарлама жарық көрді. Хабарлама Азамат Қорсықов деген атпен жарияланған.

1911 жылы 10 қыркүйекте Баспа ісінің Бас Басқармасынан Қазандағы Баспа ісінің Уақытша комитетіне жіберген жазбаша өкімінде Орынбор губернаторының 3 қыркүйектегі қаулысында «Уақыт» («Вакт») газетінің баспаханасында М. Дулатовтың қазақ тілінде панисламшылдық идеясын уағыздаған, орыс үкіметінің саясатына қарсы қазақтарды наразылық білдіруге шақырған «Оян, қазақ!» кітапшасы басылып шыққандығы, кітапшаның «Жұмбақ» деп аталатын мақаласында Ұлы патша ағзамды дөрекі түрде кемсіткені үшін сотқа тартылғаны келтірілді [23].

1911 жылы 29 наурызда Омбы Жандармерия Басқармасының басшысы Щеглов Полиция департаментіне Петропавл қаласында 26 наурызда «Панисламдық» партиясының құпия қызметкері оған «Алаш», «Мұхаммет Ханафия», «Қисса Зарқұм» кітаптарын беріп жіберіп, «Алаш» кітабы көп мөлшерде қазақ арасына таралып отырғандығын, авторы Торғай облысының Қостанай уезіне қарасты Арақарағай болысының қазағы Нұржан Наушабаевтың 41 беттік, кітап 1910 жылы Қазандағы «Ағайынды Кәрімовтар» баспаханасынан басылып шыққандығы, кітап авторы қазақтардың ұйқыда жатпай оянып, айырылған жерлерін қайтарып алуға кірісу керектігіне шақырып отырғандығы жөнінде мәлімдегендігін айтқан хат жолдаған [24].

Патша цензурасына Машһүр Жүсіп Көпеевтің «Сарыарқаның кімдікі екендігі» және «Қазақ шәкірттеріне ғадие» атты кітаптары ілікті. Оған да сараптаманы профессор Катанов жасап, күдік туғызады-ау деген тұстарын орысшаға аударды. Оның қорытындысынша, кітапта орыс тілін білгендер өздерін керемет санап, шарифатты қастерлемейтіндігін, қандай да бір себеп тауып мешіттерді жауып, жаңа мешіт ашуға рұқсат бермей, керісінше кітаптарды тартып алып, өздерімен алып жайы келтірілген [25].

1912 жылдың басында Қазандағы Баспа ісінің Уақытша Комитетке 1911 жылы Б.Домбровскийдің, Ағайынды Кәрімовтардың «Кәрімов, Хұсайынов және К» баспаханасына бастыруға түскен қазақ кітаптарының 28 тізімі түскен. Оның ішінде М. Қалтаевтың «Қазақ ахуалынан», «Алтын балық», Б. Ержановтың «Тұр, қазақ!», М.С. Тарабаевтың «Қисса-и қырық уәзір», «Қисса Шортанбай», А. Маштақевтың «Қарлығаш», С. Көбеевтің аудармасымен И. Крыловтың «Басни», А. Сабаловтың «Бес намаз» және тағы басқа кітаптардың мазмұнына ерекше мән беру қажеттігі баса көрсетілді және арнайы рұқсатсыз баспау қажеттігі де баса талап етілді [26].

Міне, көріп отырғанымыздай, үлген террорға қарамастан XX ғасыр басындағы елдік тарихымызда ұлттық мүддені негізгі мұраты есебінде биік көтерген қазақ тілінде біраз еңбектер жарық көрді. Бұл кітаптардың авторларының идеологиясының негізі атамекен жерді ел игілігіне сақтау, жас ұрпаққа өз ана тілінде білім алу мүмкіндігін туғызу, дін бостандығы, баспасөз еркіндігі сияқты құндылықтар үшін күрес бағдарламасы құрауға тиіс болды. Азаттыққа қол жеткізу үшін ең алдымен қазақтың ұлттық сапасын арттыру қажет деп түсінген бұл азаматтар ағартушылық жолда жасаған қызметтері арқылы мәдени және рухани өмірімізге үлкен үлес қосты деп санаймыз.

Діни тақырыпта жазылған кітаптардың да идеялық маңызы жоғары. Шарифат іліміне негізделген кітаптарда бірінші кезекте адамгершілік, адалдық, бала тәрбиесі тұрды. Осы қағидаларды жүзеге асырудың жолдары айқындала көрсетілді. Діни-ағартушылық бағыттағы кітаптардың көпшілігі кеңес үкіметі орнағанға дейін Қазақстандағы мектеп-медреселердің негізгі оқу құралына айналып, түркі бірлігі идеясын пәрменді насихаттады.

1917 жылғы төңкеріске дейінгі шыққан қазақ кітаптарындағы мәдени, рухани өмір мәселелеріне қатысты көзқарастары Кеңес билігі жылдарында дами түсіп, ұлттың білімі мен мәдениетін көтеру идеясы – ұлттық идеяның қайнар көзіне айналды. Бұл тарихи идея Ресей қоластындағы барлық түрік тектес халықтардағы азаттық идеяларымен астасып жатты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Вахидов Х.Т. (1979) Просветительская идеология в Туркестане. – Ташкент: «Узбекистан», 1974. - 49 с.
2. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (одан әрі -ҚР ОММ) 15- қ.1-т. 511-іс.3-п.
3. Татарстан Республикасы Ұлттық мұрағаты (одан әрі - ТР ҰМ). 420-қ. 1-т. 13-іс. 7-п.
4. ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 16-іс. 18-п.
5. ҚР ОММ. 15- қ.2-т. 513- іс.23-п.
6. ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 50-іс. 1-2-пп.
7. ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 50-іс. 4-пп.
8. ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 50-іс. 17-п.
9. ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 50-іс. 24, 26-п.
- 10.ҚР ОММ. 15- қ.2-т. 543- іс.7-12-пп.
- 11.ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 107-іс. 8-п.
- 12.ТР ҰМ. 1-қ. 4-т. 3764-іс. 4-5-пп.
- 13.ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 115-іс. 8,35-п.
- 14.ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 115-іс. 36-п.
- 15.ТР ҰМ. 1-қ. 4-т. 1688-іс. 35-п.
- 16.ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 110-іс. 9-10-пп
- 17.ТР ҰМ. 969-қ. 1-т. 47-іс. 49-59-пп.
- 18.Дулатұлы М. Оян, қазақ! – Алматы: Алтын Орда, 1991. - 47-49-б.
- 19.ТР ҰМ. 969-қ. 1-т. 47-іс. 49-59-пп.
- 20.ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 3885 «а»-іс. 30-п.
- 21.ҚР ОММ. 15-қ. 2-т. 408-іс. 2-3-пп.
- 22.ҚР ОММ. 15-қ. 2-т. 408-іс. 4-п.
- 23.ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 179-іс. 120- 121-п.
- 24.ГАРФ. 102-қ. 74-т. 2-Б. 1- 2-пп.
- 25.ТР ҰМ. 969-қ. 1-т. 47-іс. 49-59-пп.
- 26.ТР ҰМ. 420-қ. 1-т. 175-іс. 3, 27, 347 357 44, 537-пп.

БЕСІК - ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІМІЗДІҢ АЖЫРАМАС БӨЛІГІфилософия докторы (PhD) **А.С.СЕЙСЕНБАЕВА*****Түйіндеме:**

Автор мақалада сан ғасырлар бойы ұлттың ұясы, қазақы тәлім-тәрбиенің қайнар көзі болып табылатын бесіктің ерекшеліктерін, құрылымын қарастырған. Сонымен бірге халықтың дүниетанымы мен салт-дәстүрін сіңіртуге таптырмас құрал болып табылатын бесік жырының тәрбиелік мәні мен қызметі ашып көрсетілген. Сонымен қатар бұл мақаладан көшіп-қонып жүрген халқымыздың ғасырлар бойғы тәжірибесінен туындаған, уақыт, заман сынынан сүрінбей өткен киелі бесіктің өзіндік ерекшелігі мен, тұрмысқа бейімділігін және бала өміріне пайдалылығы туралы мәлімет алуға болады. Бүгінде, қолданыстан шығып, көне дүниелер қатарына еніп бара жатқан салт-дәстүріміздің бірі бесік жыры. Бесік жыры – балаға берілетін алғашқы тәрбие. Бұл ғылыми жұмыста далалық зерттеу нәтижесінде жыйналған бесік жырлары енгізілген. Ізденуші ғылыми жұмысында дәстүрлі мәдениетіміздің ажырамас бөлігі болып табылатын, халқымыздың киелі мұрасы бесіктің шығу тарихы, жасалынуы, бесікке байланысты ырым-тыйымдар мен ғылыми негіздерді қарастырған.

Кілт сөздер: бесік, Жетісу, бесік жыры, түбек, салт-дәстүр.

BESIK IS AN ESSENTIAL PART OF OUR TRADITIONAL CULTURE**Abstract:**

The author describes a gem of the nation, a base of the Kazakh upbringing – the peculiarities and structure of besik. As well as, the article tells about a cradle song that enriches our generation's conscious with outlook and traditions of the Kazakh people. Also this article gives information about features of a sacred besik that has been created due to a nomadic people's long-term life experience and its usefulness for a baby's life. A cradle song is an essential part of the Kazakh traditions that is out of use nowadays. A cradle song is the first step of upbringing. This scientific work is comprised of the cradle songs, collected as a result of field research works. The history, creation, superstitious beliefs related to the legacy of the Kazakh people - besik and its scientific evidences are given in this article.

Key words: Besik, Zhetysu, cradle song, customs.

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек. XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде? Меніңше, басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз таңуында. Әжептеуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу» деп көрсеткен болатын [1]. Ұлттық код дегеніміз не? Қазақы қалып, ұлттық мәдениет, салт-дәстүр және ұлттық болмыс. Осы рухани кодымызды яғни сонау елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр алатын ұлттық мәдениетімізді ұлықтамай, бар мен жоғымызды түгендемей, жүйелемей біз өркениет көшіне ілесе алмаймыз.

Н.Назарбаевтың "Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру" атты бағдарламасы негізіндегі "Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық" атты жобасы аясында аударылып жарыққа шыққан 18 кітаптың ішіндегі Алан Барнардтың «Антропология тарихы мен теориясы» атты еңбегінде автор «табиғат пен мәдениетті бөліп қарастыруға болмайды себебі екеуіде адамгершілік идеясына тән» деп көрсетеді [2, 25]. Яғни табиғат пен мәдениеттің үндестігі болып табылатын, ұлттық мәдениетіміздің ажырамас бөлігі, тәрбиелік мәні зор, ұлы мұрамыздың бірі ол Бесік. Бесік – көшпелі ғұмыр кешкен бабаларымыздан қалған қасиетті мұра, ұлтымыздың алтын қазынасы. өмірге жаңа келген періште-сәбидің ақ отауы, оның ер жеткенде алаңсыз балалық шағын есіне түсіретін ардақ тұтар асыл бұйымы.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, S.akbota@mail.ru

Қазақта “Есік көргенді алма, бесік көргенді ал”, “Бесік көрмеген ессіз болып есікке енеді”, “Есік арқалағаннан бесік арқалаған артық” деген ұлағатты сөздер содан.

Аңызға сүйенсек, ең алғашқы бесік Жетісу мен Алтайдың бойын мекен еткен Айдархан бидің кезінде пайда болған. Айдархан бидің әкесі, төңірекке белгілі Мизам баба, қазақ даласына ағаш отырғызумен, орманды көбейтумен айналысса керек. Елге сыйлы Мизам баба 150 жыл өмір сүріпті. Өзі сүрген ғұмырында еккен көшет-талдардан үлкен бау-бақшалар өсіп шығыпты. Мизам бабаның о дүниеге сапар шеккенінен хабардар қытайлар бақилық бабаның еңбегін көреалмаушылықпен өртеп жіберіпті. Сол уақытта Мизам бабаның баласы, Айдархан би алыс ауылға сапар шегіп кетіпті. Би түсінде әкесін көреді, лезде бір сұмдықтың болғанын сезген ол үйге қарай аттың басын бұрады. Ауылға асығыс жетіп, ну орманның орнында шөл далаға айналған ауылын көріп қатты қапаланады. Жылдар өте келе Айдархан би үйленіп, ең тұңғышы туылады. Бірақ туыла салып сәби тоқтамай жылай береді. Оған шартарапқа аты шыққан емшілер де көмектесе алмайды. Бір күні бала жылауын тоқтатады. Әкесі қуанып кетіп, жүгіріп үйге кірсе, оны ақ шапан киген бір қария өрттен аман қалған сынық бұтақтарға жатқызып, сәбиді тербетіп отырады. Айдархан би жақын келгенде, ақсақал ғайып болады. Артынша би оның орнында қалған ағаш бұтағымен қазіргі «бесік» деп айтылып жүрген бұйымды жасайды [3].

Қазақ халқы бесікті қарағайдан, қайыңнан, көбіне талдан иіп жасайды. Бесікті «тал бесік» деп атаудың сыры осында. Бесіктің тал бесіктен басқа «аспалы бесік» деп аталатын түрі де болған. Жалпы ата-бабамыз бесікті қасиетті, құтты мүлік деп есептеген. Мұны Төле бидің мына бір әңгімесінен байқауға болады: Жоңғарлар шапқыншылығынан соң тоз-тоз болған ел таулы жаққа қарай босып, үдере көшкенде, аяғы ауыр жас келіншек бос бесікті арқалап бара жатқан көрінеді. Сонда Төлемен қатар келе жатқан кісі: «Мына бейшараның көрпе-жастығын тастап, бос бесікті арқалап келе жатқаны-ай», — дегенде, Төле би: «Баланың бесігі – кең дүниенің есігі ғой», — деген екен.

Бесік көшіп-қонатын қазақ тіршілігіне өте ыңғайлы. Оны түйе үстіне, өзге жүктермен қоса артып жүре береді. Кейде бала бөленген бесікті де осылай алып жүретін болған. Бұл қазақтың «баланың ұйқысын бұзған періштенің үйін бұзғанмен барабар» деген ұғымына толығымен сай келеді. Сонымен қатар бесік үй шаруашылығымен айналысып жүретін анаға қалай қолайлы болса, баланың өзінің де денінің сау болып өсуіне де тиімді. Ал бесіктің құрылымы балаға гигиеналық тәрбие беруге лайықталған әрі алып жүруге жеңіл, ықшам және берік. Ол баланың тазалығына өте қолайлы, өйткені арнайы қойылатын түбек пен шүмек баланың дәретін жаймай, таза және ұзақ ұйықтауына жағдай жасайды. Түбектің түбіне күл салып қоятын болған, оның бір себебі бесікті тербеткенде нәрестенің зәрі шайқатылмау үшін, ал екіншісі оның күлге төгіліп, жылы бу шығарып тұруы үшін. Бесіктің жабдықтарын негізінен түбек, шүмек, құс төсек, жастық, жөргек, қолбау, тізебау, тізе жастық, екі тартпа құрайды. Шүмекті қойдың асықты жілігінен жасаған, ол айрықша аппақ болу үшін сүтке қайнатылған. Бесікті жасаушы әр шебер оны өзінше ою-өрнектермен әсемдеген. Өзгеріссіз қалатын тек оның құрылымы ғана. *Белағаш* - ұстап тұруға ыңғайлы, бесіктің ең үстінде көлденең орналасқан жұмыр бел ағаш. *Бөген* - бөлік алдыңғы бас, артқы бас деп те аталады. Бөген - негізінен жас тал мінсіз жонылып, жақсы әрленіп, морға қыздырылып, қыртысын сыртына қарай иген бесіктің екі басы. *Шабәк* – екі бөгеннің аяқтарын қосып тұратын ұзын жақтауларға біркелкі қашықтықта көлденең қашалып бекітілген бесік еніндей тақтайша. *Сабау* - екі бөгенді қосып тұратын екі ұзын жақтаудың астына түсетін, бесік ұзындығына тең жұмыр ағаш. *Жорға* - бөгендердің иілген басына қарама-қарсы бекітіледі, оның астыңғы қыры қайқы - бесіктің табаны. Табанның қайқылығы бесіктің бірқалыпты жеңіл тербетілуін қамтамасыз етеді. *Түбек* - сәбиді бесікке бөлегенде жаялығы былғанып қалмас үшін бесіктің ортасындағы тақтайды тесіп орнатын алмалы-салмалы киіз қалта. *Шүмек* - бесіктегі баланың кіші дәреті үшін қойдың асық жілігінен бір басы тесіліп, екінші басының төменгі жаны ойылып жасалған түтікше.

Бесік туралы сөз еткенде, қазақтың бесікке салу ырымы жайлы айтып кету, әрине, парыз. Өйткені ата-бабамызда кез келген салт-дәстүр өзінше мағыналы да сәнді болған. Қазіргі таңда бұл салт ұмыт болып бара жатыр. Әдетте, баланы бесікке баланың кіндігі түскен соң яғни қырқынан шыққан соң салады. Оғанға дейін бала жөргекте болады. Өйткені оған ит көйлекті кигізу қиын. Бесікке салған күні қарын шашы алынып оған бір молла ат қояды. Атты азанмен жұртқа естірте айтып, онан соң бесіктегі баланың екі құлағына: «Сенің атын пәлен» деп молла айғайлап айтады. Баланың есімі қойылғаннан кейін, бесікке баланы салмай тұрып бесікті аластау рәсімін жасайды. Мейлі күндіз, мейлі түнде болсын, әр жолы баланы бесікке бөлер кезде ең алдымен, бесікті міндетті түрде аластайды. Бесікті көбінде арша бүрі шырпысын тамызып, ол болмаса шам, шақпақ, сіріңке талы секілді жарық шығаратын заттардың бірін пайдаланып, бесіктің бас-аяғын тегіс айналдыра:

Алас, алас, баладан алас,
Иесі келді, пәледен қаш!
Алас ал, пәл алас,
Көзі жаманның көзінен алас,
Тілі жаманның тілінен алас!
Уы жаманның уынан алас,
Қырық қабырғасынан алас,
Отыз омыртқасынан алас, –

деп жамандықтан, тіл-көзден сақтасын деген тілекпен бесікті аластап шығып, онан соң барып баланы бөлеуге кіріседі [4].

Бесік аластаудың да өзіндік ғылыми негізі бар:

1. Аршаның микроб өлтіретін қасиеті бар. Сондықтан онымен бесік аластаса, бесіктегі микробтарды өлтіріп, баланың сау денелі болып есеюіне септігін тигізеді.

2. От жарығымен бесікті аластау барысында баланың жанбасына бататын бөгде заттар мен бақа-шаян, құрт-құмырсқа тектес зиянды жәндіктерден сақтандырады. Бала құрғақ, жайлы орында жақсы ұйықтайды. Дәретіне былғанбайды, баланы бесіктен шешіп алған соң, түбек-шүмегін жуып, көрпе-жастығы мен жөргегін күнге жайып отырады [5].

Бесікке салу рәсіміне ауыл-үйдің тек әйел адамдары шақырылады, олар өздерінің шашуға деген кәделерін ала келеді. Ал бесікке салу жолы ауылдағы ұлын ұяға, қызын қияға қондырған, өнегелі әжелерге, аналарға тапсырылады. Баланы бесікке салуға (бөлеуге) ерекше мән беріледі. Баланы бесікке саларда бірінші «тышты ма» ырымы жасалады. Онда баланы бесікке салуға жиналған әйелдердің біреуі: «Тышты ма?» - деп дауыстағанда, бесікті айнала отырған әйелдер: «Тышты, тышты» десіп, бесіктің түбек салар тесігінің астына тосылған қолдарға бал бауырсақ, құрт, ірімшік, қант, кәмпит тастайды. Оны алған балалар таласа-тармаса жейді. Баланы алғаш бесікке балалы-шағалы, инабатты кісілердің бірі салады [6]. Бұдан соң нәрестені айналып-үйіріліп отырып бесікке бөлеп, оның үстіне, баланы әруақтар қорғап жүрсін деп, ата-бабадан қалған сырт киім, ел тізгінін ұстар азамат болсын деп, аттың тізгінін, ел арасында айбынды болсын деп, қамшы қояды. Қайсыбір жерлерде бесіктің үстіне жеті түрлі қадірлі, таза заттар жабады. Осылайша бесікке салу рәсімі ойын-күлкі, тамашамен аяқталады. Бесікке жабылған таза маталарды үй иесі отырғандарға, өздерінің орнына қарай үлестіріп, сыйға тартады. Бұдан соң жас аналар қосылып «Бесік жырын» айтады.

Тәрбиелі де тәлімгер қазақ аналары баланы бесікке салған күннен бастап «бесік жырын» айтып, перзенттерінің ата-анасы мен ел-жұртына сыйлы, көзі ашық, көкірегі ояу азамат болып есеюін тілеп, қасиетті халық жырын ұрпақтар құлақтарына құя білген. Қытайдан және басқа шет мемлекеттерден келген қандастарымыздың арасында да бесік жырын айтып тәрбие беретін аналарымыздың бірінен жазып алынған бесік жырында былай деп жырлайды:

Әлди-әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!
Балапандай мұзбалақ,
Қанатыңды қақ, бөпем!

Арыстандай жауыңа,
Айбаттанып шап, бөпем!
Қай-қашанда халқыңды,
Қамқоршы боп бақ, бөпем!

Өз құрбыңның алды боп,
Өнер шамын жақ, бөпем!
Ата-бабаң таппаған,
Тапқырлықтар тап, бөпем!

Кең бол байтақ далаңдай,
Далаң жомарт анаңдай!
Сүйсең отан, жеріңді,
Болар анаң көңілі жай,
Әлди-әлди, әлди-ай!

Аспандағы жұлдызым,
Суда жүзген құндызым.
Ізгі ісіне ел сүйінер,
Қас қырандай шүйілер,
Азамат бол, әлди-ай! –

деп бесік жырын төгіп, халқымыз ұрпақтарына мол рухани азық беріп отырған [6].

Қазақ аналары бесік жырын ермек үшін немесе баласын жұбату үшін айтпаған. Қайта, халықтың мол ауыз әдебиетін ұтымды пайдаланып, ұрпақтарының құлағына халықтық салт-дәстүрмен адамгершіліктің, ізгіліктің өркенін сіңіріп, даналық тағылымдарын құю үшін айтқан.

Бесік жырын айтқан ана көңілі сергіп, серпіліп, албыртқан көңілі «бесік жырымен» бірге болашақ өмірге алып ұшып, бесіктегі бөбегіне: «Өскенде, есейгенде кім боласың?» - деп, жыр аяғын:

Балғын қолың іс алып,
Балдыр мойның күш алып.
Бізді баға ма екенсің?!

Сом құрықты майырып,
Түнде жылқы қайырып,
Жаудан елді айырып,
Жігіт болар ма екенсің?!

Дуылға-сауыт киініп,
Жауға батыл тиісіп.
Батыр болар ма екенсің?!

Өлең сөзден дес бермес,
Нөсерлетер төске өрлеп,
Ақын болар ма екенсің?!

Тандайларың тақылдап,
Шешендерді тақымдап.
Сөз сөйлейтін тақпақтап,
Шешен болар ма екенсің?!

Дүйім елді бастайтын,
Қиын жерде саспайтын.
Бақ-дәулетке таспайтын,
Көсем болар ма екенсің?! –
сияқты игі тілектерге ұластырып отырған.
Ал, баланы бесіктен шешіп аларда:
Бөпемді шешіп алайын,
Нұр жүзіне қарайын.
Емін-еркін керіліп,
Қуандырсын маңайын.

Атасын іздеп барса екен,
Барып асыр салса екен.
Қайта келіп жатқанша,
Бесікте ұйқы қалса екен! –
деп сәби жанын қуаныш пен шаттыққа бөлеуге тырысқан [6].

Бесік жырының кез келген тәлім-тәрбие орнын толтыра алатын ұшан-теңіз ғылыми мән-мағынасы бар. Мысалы, ана сүтімен бірге бесік жырын тыңдап өскен бала жаны сұлу, ізгі ниетті, моральды, мұратты, мәдениетті, көпшіл, қайсар, ержүрек азамат болып жетіледі.

Тарихта «бесік жыры» ғаламат тәрбие құралы болған, ұрпақтарды адамгершілікке, ізгілікке, береке-бірлікке, достыққа жетелеп, ұлттық салт-дәстүрдің нәрімен сусындатқан.

Баланы бесікке бөлеудің өзіндік ғылыми мәні бар. Ал, «тышты ма» айту – жаңа дүниеге келген сәбиге құт дарысын, несібелі болсын, артынан байлық саулап жүрсін деген ниетпен жасалады.

Бесіктегі бала көбінесе омыраудан шыққанша жатады. Ит көйлегі тозып, қарын шашы алынған бала талпынып, артынан бақа тірсегі бір бүктеліп, бір созылып еңбектей бастайды. Бұл кезде дөңбекшіп бесікке өзінің жатқысы келмейді. Бала бұл шамаға келген соң бесікті аса қадірлейтін қазақ әдемілеп тазалап, келешек ұрпақ тезірек келсін, енді сол жатады деп үйдің ең бір сенімді жеріне сақтайды. Қазақта бесік қасиетті, киелі құтты мүлік болып саналады. Оны атадан балаға сый ретінде қалдырып отырған. Кейде қазақтың туған жерді де алтын бесік деуі де осы ардақтаудан шыққан болар.

«Төрінде бесік тұрса, төре де басын иеді» дейді біздің халық. Алайда, қазіргі таңда сәбиін бесікке бөлейтін аналар, бесік жырын айтатын әжелеріміз азайып барады. Алайда қазіргі нарық уақытында, баланы бесікке бөлеу, бесік жырын айтатын аналардың қатары сиреп бара жатқаны айқын. Жыр айтылмағаннан кейін, ысырылып, біржола дәстүрімізден өшіп, көненің қатарына еніп, ең соңы тарих бетінен жойылып, болашақ ұрпаққа жетпеу қаупі де бар. Осы кезде, Халық Қаһарманы Бауыржан Момышұлының «Бесігі жоқ елден қорқамын» деген сөзі еске түседі. Осы тарапта Елбасының халыққа Жолдауы ойға оралады: «Біз өзіміздің ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлерімізді осы әралуандығымен және ұлылығымен қосып қорғауымыз керек, мәдени игілігімізді бөлшектеп болса да жинастыруымыз керек».

Ата-бабаларымыздың бесікке салу салт-дәстүрлері бір күннің не бір жылдың ғана емес, ғасырлар жемісі. Елдің туын көтеріп, тәуелсіздік талаптарын орындау ісіне батыл бетбұрыс жасаған бүгінгі таңда адамзаттық игіліктерді, халқымыздың ғасырлар бойы армандаған мәдени салт-дәстүрлерімізді ұмытпауымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy.
2. Барнард Алан. Антропология тарихы мен теориясы. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 240б.
3. <http://ult.kz/post/besigimizdi-tuzedik-besik-zhyrymyzdy-she>
4. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст.С. Әжіғали – Алматы, 2005. – 328 б.
5. Айып Нүсіпұқасұлы.Тал бесіктен жер бесікке дейін. – Үрімжі, 2006.
6. «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу» атты №1147-ғылыми жоба аясында Жетісу аумағына жүргізілген экспедиция материалдары. Алматы, 2013.

MİLLİ MÜCADELE'DE ŞARK SİYASETİ VE ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ İLE İLİŞKİLER

Nurten AY*

Özet:

Birinci Cihan Harbi, dünya tarihinde büyük izler bırakmış birçok imparatorluğun çöküşüne sebep olurken yeni devletlerin ortaya çıkmasına ise zemin hazırlamıştı. Bu devletlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Cihan Harbi'nin getirdiği ağır yükün altında ezilmiş, topraklarının büyük çoğunluğunu kaybetmiş ve eski ihtişamlı günlerine dönmek için açılan cephelerde savaşın kaybedilmesi, devleti tamamen kaybetmeye mahkûm etmişti. Muasır medeniyetler seviyesine çıkmak amacıyla Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Milli Mücadele ile bir milletin yeniden yapılanması ve milli bir devlet kurma süreci de başlatılmıştı. Bu bağlamda devletlerarası ilişkiler kurmak üzere Orta Asya'da Müslüman Türk devletlerini himaye eden Sovyet Rusya ile ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış, Mustafa Kemal Paşa Orta Asya Türk devletleri ile irtibata geçerek onlardan destek ve yardım sağlamaya çalışmıştı.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Sovyet Rusya, Nahçıvan, dış politika

EASTERN POLITICAL RELATIONSHIP CENTRAL ASIAN TURKISH STATES IN THE NATIONAL STRUGGLE

Abstract:

While the First Civil War which left great traces in world history, caused the collapse of many empires, it prepared the ground for the emergence of new states. The Ottoman Empire, one of these states, had been crushed under the heavy burden brought by the First World War, lost the vast majority of its territory and had lost the war on the front store turn to its former glorious days. With the national Struggle led by Mustafa Kemal Pasha in order to reach the level of contemporary civilizations, has been initiated the process of restructuring a nation and establishing a national state. In this context, attempts were made to develop relations with Soviet Russia, which patronized Muslim Turkish states in Central Asia to establish interstate relations, Mustafa Kemal Pasha tried to provide support and assistance to them through the interaction with Central Asian Turkic states.

Keywords: National Struggle, Soviet Russia, Nakhchivan, foreign policy

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sürecinde devleti son bir gayretle kurtarmak amacıyla çeşitli düşünce akımları ortaya atılmış ve devletin dış politikası bu fikir akımlarıyla belirlenmişti. Bu düşünce akımlarından bir tanesi olan ve bütün Müslümanları halifelik kurumu altında birleştirmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nu bu İslam birliğinin lideri yapmak düşüncesi olan Panislamizm idi. Bu düşünce akımı özellikle sultan II. Abdülhamit tarafından devlet politikası olarak benimsenmişti (Günel, 2011: 25-26). Diğer bir fikir akımı ise Pantürkizm idi (Akçura, 1976: 19-36) ve soy, dil, din ve kültür birliğine dayanarak Türkleri bir araya getirmeyi benimsemişti. Bu düşünce özellikle II. Meşrutiyet sonrası hayat bulmuş, İttihat ve Terakki Fırkası'nın temel politikası haline gelmişti (Kartekin, 1973: 49-51). Bu ülkü etrafında toplananlar Turancılık fikri (Aybars, 1984: 43) ile Asya'da geniş alanlara yayılmış Türkleri, Osmanlı bayrağı altında toplayarak büyük bir ilhanlık kurulması gerektiğine inanıyorlardı (Öklem, 1977: 116-117). Ancak bu düşünce akımları Birinci Cihan Harbi'nde hüsrarla sonuçlanmış, beklenen ve istenilen sonucu vermemişti. Arapların milliyetçilik düşüncesi ile İngilizlerle anlaşmaları Panislamizm politikasının Anadolu coğrafyasında uygulanamayacağını ve Enver Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusunun ise Sarıkamış Harekâtı'nda Azerbaycan üzerinden Rusya yönetimi altında olan Orta Asya'daki Müslüman Türk toplulukları ile birleşme düşüncesinin ağır bir kayıpla son bulması neticesinde Turancılık, coğrafi ve siyasi şartlar dolayısıyla ulaşılmaz bir hayal olarak kalmış ve bu düşünce akımlarının devlet politikası olamayacak kadar gerçeklikten uzak olduğunu göstermişti.

Son olarak 30 Ekim 1918 yılında Birinci Cihan Harbi'nden çekilmek için imzalanan ve fiili olarak Osmanlı Devleti'nin yıkılması anlamına gelen Mondros Mütarekesi, bir yandan 600 yıllık bir çınarın yıkılmasını temsil ederken diğer yandan uzun bir tarihi geçmişe sahip olan bir milletin artık kendi kaderini

*Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Mezunlu, nurten_ay@windowslive.com

eline alma zamanının geldiğini de göstermekte idi. Mondros Mütarekesi'nin getirdiği ağır uygulamalar ve İtilaf Devletleri tarafından yurdun stratejik öneme sahip hemen her bölgesinin işgali ve son olarak İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali Türk Milleti'nin uyanışına sebep olmuş ve işgallerin geçici olmadığı ve ülkeyi parçalayarak İtilaf Devletleri tarafından ilhak edileceği anlaşılmıştı.

1. MİLLİ MÜCADELEDE ŞARK SİYASETİ VE ŞARK MİLLETLERİ İLE İLİŞKİLER

Milli Mücadele sürecinde düşman işgalleri öncelikle yerel milis kuvvetler olan Kuvayı Milliye birlikleri ile durdurulmaya çalışılmış ancak düşman işgalinin teşkilatlı bir siyasi yönetim ve askeri birlik olmaksızın yürütülmesinin yeterli olmadığı anlaşılacak şekilde Milli Mücadele için teşkilatlanma çalışmaları başlatılmıştı. 16 Mart 1920 tarihinde başkent İstanbul'un resmen işgali, Büyük Millet Meclisi'nin açılışına hukuki zemin hazırlamış ve İstanbul'dan gelen ve yeniden seçilen mebuslarla meclis, 23 Nisan 1920 tarihinde Cuma günü açılmıştı. Milli Mücadele'nin sadece savaşla ve maddi imkânlarla değil çok yönlü aktif bir siyaset ve diplomatik ilişkiler yoluyla da önemli başarılar elde edileceğinin farkında olan Mustafa Kemal Paşa, devletlerarası münasebetler kurmanın Milli Mücadele'nin diğer cephesini oluşturacağını daha mücadeleye başlamadan farkına varmıştı. Bu siyaset doğrultusunda batının emperyalist güçler tarafından tutulması ve Avrupalı milletlerin düşmanca tavırları, BMM'nin dış politikasında öncelikle doğu milletlerine yönelmesinde etkili olmuş, Kafkaslar ve Nahçıvan bölgesinin Milli Mücadeleye yardım gelebilecek tek yol olduğu düşüncesi ağır basmıştı. Tam bağımsızlık ilkesi doğrultusunda kurulan münasebetlerde hayalperestlikten uzak, siyasi, askeri ve coğrafi gerçeklere dayalı milli bir politika takip edilmesi, milletin kurtuluşu için tek çare idi.

Meclisin açılışından sonra Mustafa Kemal Paşa ve BMM, dış ilişkilerin kurulması sürecinde gerçekçi ve tam bağımsızlık ilkesi ile hareket etmeyi sürdürmüş, devlet politikası ve dış siyasette ilişkileri belirlerken uygulama ihtimali düşük olan fikir akımlarından çok ulusçu milliyetçi bir düşünce takip etmiş, Milli Mücadele'nin temel dayanağının ne Turancılık ne de İslamcılık olduğunu milli sınırlar içinde bir vatan kurarak Türk Milleti'nin refahı için çalışacaklarını şu sözleriyle belirtmişti: *“Panislamizm... Panturanizm siyasetinin başarılı olduğuna ve dünyada uygulama alanı bulabildiğine tarihte rastlanmamaktadır. Irk ayrımı gözetmeksizin, bütün insanlığı kapsayan bir dünya devleti kurma hırslarının sonuçları da tarihte yer almaktadır... Bizim aydınlık ve uygulama imkânı gördüğümüz siyasal yöntem, milli siyasettir. Dünyanın bugünkü genel şartları ve asırların hafızalarda ve karakterlerde topladığı hakikatler karşısında hayalperest olmak kadar büyük hata olamaz. Milletimizin güçlü, mutlu ve istikrar içinde yaşayabilmesi için devletin tamamen milli bir siyaset takip etmesi ve bu siyasetin iç teşkilatımızla tamamen uyumlu ve ona dayalı olması gerekir. Milli siyasetten kast ettiğim şudur; milli sınırlarımız dâhilinde her şeyden önce kendi kuvvetimize dayanarak mevcudiyetimizi koruyup millet ve memleketin gerçek mutluluğuna ve bayındırlığına çalışmak... Gelişigüzel emeller peşinde milleti uğraştırmamak ve zarara sokmamak. Medeni dünyadan uygarca ve insani davranışını ve karşılıklı dostluğunu beklemektir”* (Atatürk'ün Milli Dış Politikası, 1992: 27) sözleriyle milleti hezeyana ve hüsrana uğratmanın yanlış olduğunu belirtmiş ve olağanüstü şartlar altında politikalarının temellerini eldeki imkânlarla göre belirlemenin zorunluluğunu dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'yu düşman işgalinden kurtarmak ve tekrar aynı duruma düşmesini engellemek için gerekli önlemleri almak amacındaydı. Siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik hazırlık gerektiren bu hedefler için Mustafa Kemal Paşa, Misak-ı Milli sınırları dışında kalan Türklerle ve onları barındıran ülkelerle temas kurmaktan çekinmedi (Tüzün, 2005: 27).

Mustafa Kemal Paşa'ya göre Türkiye, Kafkasya'da Bolşevik istilasını kolaylaştırarak ve Sovyet Rusya ile siyasi ilişkiler kurarak batıdan doğuya doğru Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Hindistan kapılarını açarak İtilaf Devletleri'nin bölgedeki çıkarlarını zedeleyebilirdi. Bu sebeple İtilaf Devletleri, Bolşeviklerle Türkler arasındaki ilişkileri kesmek amacıyla Kafkas ulusları olan Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan'a bağımsızlıklarını vâad ederek onların desteğini sağlamaya çalışmakta idi. İtilaf Devletlerinin bu tasarısı başarılı olursa ve Kafkas milletleri Türkiye'ye karşı bir set durumuna gelirse Türkiye her cephede kuşatılmış ve direnme olanağı ortadan kalkmış olacaktı (Sonyel, 1987: 176-177). Böylece şark ile olan münasebetlerin ehemmiyeti ve Milli Mücadele'ye sağlayacağı faydalar daha meclis açılmadan Mustafa Kemal Paşa tarafından öngörülmüş ve bu yönde bir siyaset belirlemenin Türk Milleti'nin kurtuluşu için çare olacağı ve İtilaf Devletleri'nin Kafkasya'da askeri kuvvetleri ve İtilaf Devletleri'ne destek olan hükümetler ile Türk Milleti'ne set çekip Anadolu'da boğma politikasına karşı başarı sağlanacağı tasavvur edilmişti (Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, 2006: 197-200).

Ankara Hükümeti'nin, şark siyaseti kapsamında münasebetler inşa edeceği devletlerden birinin Sovyet Rusya olmasının diğer sebebi ise emperyalizme karşı Birinci Cihan Harbi sırasında Bolşevik İhtilali ile Çarlık yönetiminin yıkılarak Sovyet Rusya'nın kurulması ve kuruluşunda beyan ettiği ezilen milletlerin koruyucusu olacaklarına dair beyanatları idi. Bu sebeple Türk Milleti'nin de emperyalizmi reddederek bir

inkılap sürecine girmesini ilgi ile takip etmekte idi. Ayrıca federatif bir şekilde Sovyet Rusya idaresinde yaşayan Orta Asya'daki Türk ve Müslüman milletlerle de iletişime geçebilmek için Sovyet Rusya ile münasebetlerin başlatılması ve sürdürülmesigerekli idi. Orta Asya milletleri ile siyasi bir birliktelik olmasa bile kültürel bir birliktelik kurmanın ve bunu geliştirerek ekonomik ve politik yardımlarla uluslararası alanda birliktelik kurulabilecek milletlerle münasebetlerin kurulmasının, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması ve daha sonrasında ise dünya siyasetinde kendini kabul ettirebilmesi için elzemdi¹²(Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, 1921: 439). Milli Mücadele döneminde Sovyet Rusya ile ilişkiler kurulması, Mustafa Kemal Paşa'nın Doğu siyasetinin başlangıcı olmuş, böylece Sovyet Rusya yönetimindeki Türk toplulukları ile iletişime geçilmesi için fırsat sağlamıştır. Batı sınırının işgal kuvvetlerince tutulması dolayısıyla yardım alınacak tek bölgenin Kafkaslar olduğunun farkında olan Büyük Millet Meclisi, bu çerçevede Sovyet Rusya ile birlikte hareket ederek bölgedeki İngiliz varlığını zayıflatma siyaseti uygulamıştı. Bunun yanı sıra Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'daki savaş ortamına rağmen Türkistan bölgesiyle yakından ilgilenmekte ve olayları takip etmekte idi. 1920 yılında Eskişehir'de görüştüğü Seyit Hamza adındaki Türkistanlıya "Türkistan'a gitmek ve bölgedeki gelişmeler konusunda kendisini bilgilendirmek" görevini vermişti. Seyit Hamza daha sonra yazdığı mektubunda bölgedeki gelişmeleri anlatmakta ve Buhara, Taşkent, Hive gibi merkezlerde konsolosluklar açılmasını önermekte idi. Mustafa Kemal Paşa'nın Türkistan'a yönelik diğer girişimi de Milli Mücadele'ye yardım ederken İngilizlerce deşifre edilen Üsküdar Özbekler Tekkesi Şeyhi Ata Efendi'yi Türkistan bölgesindeki gelişmeleri izlemek ve yöneticilerle görüşme yapmak amacıyla bölgeye göndermesidir. Ata Efendi 1921 yılı ortalarında bu bölgeye gelmiş, Harezm ve Buhara Halk Şûraları cumhuriyetleri yetkilileri ile ve Cüneyd Han gibi Basmacı liderleriyle görüşmeler yaparak Türkiye'ye dönmüştü(Andican, 2009: 388-389).

Mustafa Kemal Paşa, Orta Asya milletlerinden edindiği olumlu izlenimle ilişkileri resmiyete taşımak için Sovyet Rusya ile siyasi ilişkiler kurmak bağlamında elçilik heyeti ve bu heyet içinde görevli olmak ve Türk ve İslam toplulukları ile iletişim kurmak görevi üstlenen heyet-i ilmiye göndermişti¹³(TBMM GCZ, 1920: 153-154). İlmiye heyetinde bulunan İsmail Subhi Bey¹⁴ görevini tamamlayıp meclise döndükten sonra Sovyet Rusyaidaresinde yaşayan Müslümanların bugün büyük bir güç olduğunu ve gelecekte de dünya siyasetinde söz sahibi olabileceklerini vurguladığı sözleriyle Türkiye için bu bölgede yaşayan milletlerle birlik ve beraberlik kurmanın önemi üzerinde durmuş, Rusya ile olan siyasi ilişkileri de bu Müslüman ve Türk nüfusun şekillendireceğini belirtmiştir(TBMM GCZ, 1920: 179-180). Ancak Rusya ile ilişkiler mecliste komünizm ve Bolşevizm üzerine tartışmalara sebep olmakta, komünistlerin Türkistan Taşkent'te Türk esirlerin kurduğu okullarda öğretmenlerin sürgün edilerek yerlerine komünistlerin getirilmesi ve Türk askerlerinin bölgeden kovulması, bunun yanı sıra Türkiye'nin Orta Asya'da etkili bir faaliyette bulunup sesini duyurmaya başlaması Sovyet ve BMM arasında karşılıklı bir güvensizlik yaratmış(TBMM GCZ, 1921: 331- 337. TBMM Zabıt Ceridesi, 1921: 160). BMM'nin Orta Asya faaliyetlerinin önüne çoğunlukla engel konulmuştu.

Doğu topluluklarının büyük çoğunluğunun Müslüman olması ve Milli Mücadele'nin sömürgeci devletlere karşı yapılması sömürülen devletlerin dikkatini çekmiş Ankara hükümeti ile temasa geçmek istemişlerdir. Afganistan ve Ankara Hükümeti'nin eş zamanlı olarak İngiliz sömürgeciliğine karşı bağımsızlık mücadelesi başlatması bu iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştı (Can, 2008: 1. Nimani, 2014: 4). Bu bakımdan Afgan temsilcileri, Sovyet Rusya ile görüşmek üzere Moskova'da bulunan Türk heyet

¹²Birinci Meclis'in Hariciye vekili Ahmet Muhtar Bey'in, mecliste Şark Siyaseti hakkında izahat verirken şark siyasetinin sadece Sovyet Rusya'ya dayanmadığını Sovyet Rusya idaresinde bulunan dinen irken kültürel olarak yakın bulunan milletlerin bulunduğunu bu sebeple Rusya ile ilişkilerin önemli bir sebebinin de bu etken olduğunu belirtmiş, Sovyet Rusya idaresinde bulunan bu milletlerin onların istiklalini ve saadetini herhangi bir anlaşmazlık çıkmadan temin etmenin BMM için büyük başarı olacağını belirtmiş, Rusya ile siyasetin temelini bu şekilde açıklamıştı. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, 1. Dönem 1. Yasama yılı, Cilt: 1, Birleşim: 153, 19. 2. 1912, c. 3, s. 439.

¹³Mustafa Kemal Paşa gönderilecek olan heyet-i ilmiyenin vazifesi hakkında meclise şöyle bilgi vermişti: "Bildiginiz gibi Rusya'ya bir sefaret heyeti gönderiyoruz. Bu sefaret heyeti esasen malum ve mazbut kadro dahilindedir. Fakat Rusya'da ve Rusya ile temasta namütenahi İslam kütleleri vardır. Bu İslam kütleleri içinde bizim ifa edebileceğimiz bir takım hususi, gizli ve önemli vazifelerimiz vardır. Tabi bu vazifelerin mahiyeti ilan edilerek oraya memur heyet gönderilemez. Sırf bu gizli vazifeyi yerine getirebilmek, takip edebilmek, icabında izhar edebilmek üzere sefaret heyeti kadrosuna heyet-i ilmiye namı ile bir heyet ilave edilmiştir". *TBMM GCZ*, 1. Dönem 1. Yasama yılı, C: 1, B: 81, 11. 10. 1920, celse: 4, s. 153-154.

¹⁴ Rus idaresindeki Türk milletleriyle münasebetlere girişen İsmail Suphi Bey, bu konuda ayrıntılı bir rapor hazırlamışsa da mecliste okunmamış ve henüz gün ışığına çıkarılmamıştır. Raporun o dönemde gündeme gelmemesi meclisteki dikkatleri başka yöne çekmeden tek bir gaye etrafında tutmak olduğu düşüncesi kuvvetle muhtemeldir. *TBMMGCZ*, 1. Dönem 1. Yasama yılı, C: 2, B: 75, 13. 9. 1921, c. 2, s. 232.

ilegörüşmelerde bulunmuş ve 1 Mart 1921 tarihinde ve Orta Asya'da stratejik bir öneme sahip bu devletle siyasi ilişkilerin geliştirilmesi için atılan adımların yanı sıra Ankara Hükümeti, asker ve eğitimci göndermeyi kabul ettiği bir dostluk anlaşması imzalamıştı (TBMM ZC, 1922: 9- 10). Türk askerlerinin gönderilip bir ordu şeklinde Orta Asya'da teşkilatlanması ve yine eğitimcilerin gönderilerek modern bir Afgan devleti oluşturma çabaları şüphesiz bölgede nüfuz sahibi olan hem İngiltere'nin hem Rusya'nın zararına idi. Afganistan'a subaylar gönderilmesi Orta Asya'da Ankara Hükümeti'nin emirlerine hazır güçlü bir ordunun bulundurulmasıyla gelecekte Anadolu'nun savaş yükünü İngilizleri, Anadolu'dan uzak tutarak hafifletebilirdi (Onar, 1995: 220). Mustafa Kemal Paşa bu anlaşma maddesi ile Anadolu'nun kurtuluşu için gerekli görüldüğünde Türk askerlerinin eğittiği ve Türk Milleti'nin menfaatleri için çalışacak bir ordunun Afganistan'da kurulmasının yararlı olabileceğini düşünmüş, savaş ortamında askerin ve eğitilmiş insan gücünün en gerekli olduğu durumda dahi geleceği düşünerek adımlar atmış ve bu bağlamda imkanlar dahilinde bir müfreze askerin Afganistan'a gönderilmesi önerisini İstanbul'da Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'ya 21 Aralık 1920 tarihinde iletmişti (Atatürk'ün Milli Dış Politikası, 1992: 218-219). Bir süre sonra Sultan Ahmet Han'da ilk Afgan elçisi olarak Türkiye'ye geldi eski Medine müdâfi Fahrettin Paşa da Kabil'e ilk Türk elçisi olarak atandı (Can, 2008: 3-4). İkili ilişkilerin geliştiği bu dönemde Emanullah Türkiye'ye olan sempatisini Sultan Ahmet Han'ı Ankara'ya Afgan elçisi olarak göndermekle kanıtlamıştır. Sultan Ahmet Han Türkiye'ye 9 Nisan 1921'de Hopa'dan giriş yapmış Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgrafla geldiğini haber vermiştir (Köçer, 2009: 188-189).

Afgan elçisi II. İnönü Zaferi münasebetiyle Mustafa Kemal Paşa'yı ve Türk ordusunu kutlamıştır (Şimşir, 2002: 62). Sultan Ahmet Han'ın Ankara'ya elçi olarak gelişi Türk basınında çok önemsenmiş, İslam ve Doğu'nun tarihinde bir dönüm noktası olarak yorumlanmıştır. Bu adım Türk-Afgan ilişkilerinin gelişmesi yönünde sıcak ilişkilerin başlangıcı olmuştur. TBMM'nin 3. yasama yılı sebebiyle Afgan sefiri Sultan Ahmet Han 1 Mart 1922 tarihinde gönderdiği tebrik mektubu göndermiştir (TBMM ZC, 1922: 31). Afganistan'la ilişkiler Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, 1928 yılının Mayıs sonlarında Kral Emanullah Han Türkiye'yi ziyarete gelen ilk devlet başkanı olmuştur (Saray, 1984: 48-49).

Şarkta münasebetlerde bulunulan diğer Müslüman devlet ise Sovyetlere bağlı Buhara'dır¹⁵. Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti meclisin üçüncü açılış yılını kutlamak üzere meclise bir tebrik mesajı göndermiş, İnönü ve Sakarya zaferlerini kutlamış ve Türk milletinin emperyalist güçlere karşı yaptığı mücadelenin bütün İslam âlemi için örnek teşkil ettiği üzerinde durmuştu (TBMM ZC, 1922: 50-51). 7 Ocak 1922 tarihinde Buhara'dan gelen temsilciler BMM'nin Buhara'da bir Türk sefaretini açılmasını talep etmişler ve yanlarında getirdikleri Timur döneminde yazılmış bir Kur'an-ı Kerim ve üç adet kılıcı hediye olarak sunmuşlardır (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006: 293-294). Buhara ile münasebetler karşılıklı olarak elçiliklerin kurulması yolunda ilerlemiş 1922 yılında Buhara'ya bir sefaret heyeti gönderilmişti (TBMM ZC, 1922: 10). Moskova Anlaşmasında Sovyet Rusya'nın vermeyi taahhüt ettiği 10 milyon altın ruble de yine Buhara Türkleri tarafından karşılanmıştı. Buhara Hükümeti Sovyet lideri Lenin'e, emperyalizme karşı savaşan BMM için 100 milyon altın ruble yardımı yapabileceklerini belirtmiş, meclislerinde bu miktar da kabul edilmişti. Ancak Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye gönderdiği miktar bunun onda biri kadardı ki Buhara Türklerinin yardımı hiçbir zaman Anadolu'ya ulaşmamıştı (Saray, 1990: 75-78).

Nahçıvan'ın doğuya açılan kapı olması sebebiyle orada meydana gelen olaylar da BMM'ni yakından ilgilendirmekte idi. İlk Müslüman Türk akınlarından itibaren sadece Anadolu'ya giriş kapısı değil aynı zamanda Anadolu'nun Kafkaslar ve Orta Asya ile bağlantısını sağlayan Nahçıvan, bulunduğu stratejik konum açısından yeni kurulan Ankara Hükümeti için büyük önem arz etmekte idi. Bu sebeple Kafkas

¹⁵İsmail Suphi Bey'in Buhara'daki faaliyetleri Türklerin birleşmesine hizmet etmiş bir devlet adamı idi. Zeki Velidi Togan onunla ilgili anılarını şöyle anlatır: "Temmuz'da Ankara Büyük Millet Meclisi azası İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey Buhara'ya gelmişti. O resmen, güya Komünist Partisi taraftarı bir Türk mebus olarak seyahat ediyordu. Bu cihetten Türkistan'da serbest gezmeye imkânını elde etmişti. Hatta Hive'ye bile gidip geldi. Fakat kendisi Mustafa Kemal Paşa tarafından vazifelendirilmişti. Bu zat Buhara'da iken benimle birkaç defa görüştüktan sonra benim ricamı kabul ederek o zaman birbirleriyle rakip durumda olan Özbek ve Tacik zümreleriyle görüştü. Türkistan Milli Birliği'nin yani müşterek Komite'nin kurulmasının bir çıkmaza uğramış olmasından endişe duydu, taraftarların bir akşam bir yerde toplanmalarını teklif etti. İsmail Suphi Bey önce taraflarla konuşarak Müşterek komite riyasetine beni intihap etmelerini teklif etmiş, onun bu teklifi kabul edilmişti. Ben 2 Ağustos'ta Türkistan Milli Birliği'nin yani Müşterek Komite'nin reisi sıfatıyla harekete geçtim. Bu kritik günlerde Türkiye'den Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen bu mebusun Kazak-Alaş- Orda mümessillerinin, bilhassa Dinşe'nin ve Afganistan sefiri Abdürresul Han'ın Türkistan için bir milli mücadele merkezi kurulmasında kat'i ve nihai tesirleri oldu." A. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar/Türkistan ve Diğer Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Tan Matbaası, İstanbul 1969, s. 375.

Cephesi'nde Osmanlı orduları, Rusların işgal ettikleri doğu vilayetlerini Brest- Litovsk anlaşması ile¹⁶ Türk yönetimine terk etmesine rağmen Ermenilerin bu bölgelerde askeri harekâtlar düzenleyerek Türk köylerini yakıp yıkması bölgeyi kendi egemenliğine almaya çalışması ve Nahçıvan'ı ayıptıkları tecavüzleri durdurmak için ileri harekâta geçmiş, bölgedeki Ermeni birliklerinin halka yaptıkları saldırıları durdurmuşlardı. Bakü'ye kadar giren Osmanlı ordusu 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. şartları (Meray ve diğerleri, 1977: 1-5) gereğince geri çekilmek durumunda kalmıştı (Gökdemir, 1990: 151). Bunun üzerine İngiliz, Ermeni ve Gürcü tehditleri altına düşen Türk-İslam ahali yerel ve özerk yönetimler olan Ahıska Hükümeti Muvakkatası (29 Ekim 1918: Mondros'tan bir gün önce), bir meclis-i müşavereden doğan ve İğdir'ı merkez seçen Aras Türk Cumhuriyeti Hükümeti (3 Kasım 1918)(İrevanlı, 2015: 397-400) ve Kars İslam Şurası'nı kurdular (5 Kasım 1918)(Tanör, 1991: 427. Ural, 2008: 179-185) Bölgede Türk İslam ahaliyi birlikte tutmak için kurulan bu yerel yönetimler Ermenilerin taarruzlarına karşı ayakta duramamakta ve BMM'den yardım istemekte idiler. Ankara Hükümeti 11 Eylül 1920 tarihinde Ermenistan'a bir nota vererek barış için müracaat etmişse de Ermenistan'ın barış teklifini reddetmesi üzerine (TBMM ZC, 1920: 419) başlatılan harekâtlarla, Türk orduları Gümrü'ye kadar Ermeni kuvvetlerini takip etmiş ve bu harekâttan sonra Ermenistan barış şartları için BMM'ne başvurmuştu (TBMM ZC, 1920: 336-340). Ermenilerle yapılan anlaşma müzakerelerinde Nahçıvan özerk bir yönetime sahip olması kararı alınmış (TBMM GCZ, 1920: 245), daha sonra yapılan anlaşmada Nahçıvan ve havalisinin Türkiye Büyük Millet Meclisi himayesi altında bir idare muhteriye kurulacağı Ermenilere kabul ettirilmişti. Türk askerleri bölgeden çekildikten sonra ise Cenûbi Garbî Kafkas Hükümeti teşekkül etmişti (Gökdemir, 1989: 90-96). Ancak Ermenilerin Bolşevizm'i kabul etmesi ve hükümet değişikliğiyle Rus himayesine girmelerinden dolayı bölgedeki Türk nüfuzu azalmış, Ermeniler Kafkasya'da tehditlere ve yıkıma devam etmiş dolayısıyla yapılan anlaşmanın bu maddesi Ermenilere uygulanmamıştı (TBMM GCZ, 1921: 441).

Kafkasya'da meydana gelen hadiseler diplomasi yoluyla çözümünü engellemiş, Rusya'nın desteği ile Ermenistan ve Azerbaycan'ın Gürcistan'a saldırması ve bölgedeki İngiliz faaliyetleri savaşın fitilini ateşlemiştir. Türkiye bu karmaşadan diplomasi yoluyla Gürcistan'la yaptığı anlaşma dolayısıyla Ardahan ve Artvin'i sınırları içine katmıştı (TBMM GCZ, 1921: 448-454). Öte yandan Ermenilerin Nahçıvan bölgesine tekrar taarruz etmeleri ve komünist Azerbaycan Hükümeti'nin Nahçıvan'ı Ermenilere hediye ettiği söylentileri üzerine Nahçıvan temsilcisi Hacı Cebbar Şızkade, BMM'ne telgraf çekerek, bölgede Türk olmalarından dolayı yaşadıkları acıya ve zulme dikkat çekmiş, Ermeni saldırıları karşısında BMM'den yardım istemiş ve eğer Sovyet idaresine girilecekse bu Ermeni topraklarındaki Türkler olarak değil bağımsız Nahçıvan Türkleri olarak komünist birliğe katılmayı temenni ederek BMM'nin Nahçıvan'daki Türkleri göz ardı etmemesini istemişti (TBMM ZC, 1921: 62).

Bu bağlamda Moskova'daki Türk heyeti, Sovyet Rusya ile yapılan Uhuvet ve Muhadenet Ahitnamesi (Moskova Anlaşması) maddelerinde Nahçıvan'a da yer verilmesini sağlamış, Nahçıvan'ın hiçbir devlete terk edilmemek üzere Azerbaycan himayesinde muhtar bir yönetim kurulması kararlaştırılmıştı (TBMM ZC, 1921: 206). Bununla birlikte buradaki sorunlar kesin olarak çözülebilmemiş değildi. Bu sebeple Batıya yönelmeden önce doğu sınırını tam anlamıyla güvence altına almak isteyen BMM Kafkas cumhuriyetleri ve Sovyet Rusya ile diplomasi yoluyla görüşerek anlaşmalar yapmış Nahçıvan meselesini Azerbaycan'la halletmek için Bakü'ye gitmişti. Türkiye Nahçıvan'ı bir şart ile Azerbaycan'a bırakmıştı. Buna göre Azerbaycan Nahçıvan'ı asla üçüncü bir ülkeye teslim etmeyecekti. Bu maddeyi teyit ve tekrar tespit için Azerbaycan'la görüşmeler yapılmış, Nahçıvan toprağı güvence altına alınmaya çalışılmış bunun için Kars'ta toplanma kararı alınmıştı (TBMM GCZ, 1921: 227). 13 Ekim 1921 yılında yapılan Kars Muahedenamesi'nin beşinci maddesine göre Nahçıvan'ın Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir ülke olması taraflarca kabul edildi (Soysal, 1989: 43). Böylece Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Sovyet Rusya ile sınırlar kesinleşmiş, bu tarihten sonra doğuda herhangi bir devlet tarafından sınır tecavüzü yapılmamıştı.

BMM Milli Mücadele boyunca ve daha sonrasında da Nahçıvan'la olan irtibatını kesmemiş, gerekli desteği sağlamaya çalışmıştı. Ordubad bölgesinde Ordubad Kaza İnkilâp Komitesi Reisi Abbas Kuli, Kars ve Ardahan'ı topraklarına katarak büyük başarı gösteren BMM ve Ankara hükümetini kutlamış, Nahçıvan daki bütün Türklerin Ermenilerin süngülerine karşı siper olduklarını ve Türk ordusunun başarıları için camilerde toplanıp dualar ettiklerini belirterek, Türk Milleti'nin kurtuluşu için hiçbir fedakârlıktan kaçmayacaklarını ve desteklerini belirtmişti (TBMM ZC, 1921: 26-27).

¹⁶ Rusya Kars ve Ardahan bölgesini Türklere bırakmış Bakü'ye kadar ilerlemek Türk ordularının inisiyatifinde gerçekleşmiştir.

SONUÇ

Tam bağımsızlık ilkesi ve Misak-ı Milli sınırları temel alınarak kurulan dış ilişkilerde, Kurtuluş Savaşı'nın silah, cephane ve nakit ihtiyaçlarını karşılamak, emperyalizme karşı savaştan mazlum milletlere örnek teşkil ederekkurulacak olan münasebetlerde Milli Mücadele'ye destek olmalarını sağlamak öncelikli hedef olmuştu. Milli mücadele için dünya siyasetinde sözü geçen ve emperyalizme karşı mücadele eden Sovyet Rusya ile münasebetler kurmak bu bakımdan gerektiği. Sovyet Rusya ile ilişkileri bozmamak adına dikkatli ve kontrollü adımlarla kışkırtıcı siyaset engellenmiştir ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Orta Asya'ya olan ilgisi devam etmişti. Orta Asya'da meydana gelen olaylarla yakından ilgilenmek adına Azerbaycan Buhara ve Afganistan'a elçilikler gönderilmiş, siyasi ilişkilerin yanı sıra büyük çoğunluğu Müslüman olan bu devletlere kültürel bağlantılar da kurarak kalıcılığı sağlamaya çalışılmıştı.

Azerbaycan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra buradaki Türklerle ilişkilerin sürdürülmesi için buraya bir elçilik heyeti gönderilmiş ve giden heyete Mustafa Kemal Paşa, Azeri Türklerinin yanı sıra Kafkasya'daki diğer topluluklarla da temasta olunmasını istemiş, Azeri Türklerinin menfaatlerini ve birliğini korumaya çalışmıştır. Bu bağlamda Kazım Karabekir Paşa'ya gizli bir emirle Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olması için çaba harcanması gerektiğini belirtmiştir (Saray, 1995: 9-11). Mustafa Kemal Paşa, şark siyasetini çeşitli Müslüman kitleleri bağımsızlıklarını kazanmaları için Türkiye'ye musallat olan düşmanlar aleyhinde tahrik etmek ve böylece Türkiye'nin üzerindeki baskıyı azaltarak maddi ve manevi gücünü en üst düzeyde yarar sağlayabilecek şekilde kullanmak ve gelecekte bağımsızlıklarını kazanacak olan Türk Müslüman kitleleriyle kültürel olarak birleşme ve iş birliği içinde olma olarak belirlemiştir. (Andican, 2009: 388).

Müslüman Türk Devletlerini bünyesinde barındıran Sovyetler Birliği'nin sağlam bir temele dayanmadan birliktelik kurmaya çalışmasının gelecekte sıkıntılara sebep olacağını dil, tarih ve inanç birliğinin olmadığı yapay bir sistemle yönetilmeye çalışılan bu devletin yıkılacağını tahmin eden Mustafa Kemal Paşa, Türk Devletleriyle kültürel ilişkiler vasıtasıyla münasebetler geliştirmenin Türkiye Devleti için büyük önem arz ettiğini Milli Mücadele'nin en erken safhalarında farkına vararak Türkiye'yi bu yönde tedbir almaya sevk etmişti.

KAYNAKÇA:

- TBMM Gizli Celse Zabıtları*
TBMM Zabıt Cerideleri
Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. 1, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2006.
Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
Akçura, Yusuf, *Üç Tarzı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.
Andican, A. Ahat, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
Aybars, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1984.
Can, Aydın, "Atatürk Dönemi Türk-Afgan İlişkileri", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırma Merkezi*, 09. 07. 2008, s. 151- 164.
Gökdemir, Ahmet Ender. *Cenûbi Garbî Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.
Gökdemir, Ahmet Ender, "Millî Mücadele'de Elviye-i Selase", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VII, Kasım 1990, S. 19, s.
Günel, Necmi, *Ali Suavi İkinci Meşrutiyet Öncesi Fikir Akımları*, Ada Ofset Matbaacılık, İstanbul 2011.
İrevalı, Sevil Abbasoğlu, *Kafkaslar'daki Kıyım ve Sürgünler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2015.
Kartekin, Enver, *Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*, Sinan Yayınları, İstanbul 1973.
Köçer, Mehmet, *Emanullah Dönemi Afganistan (1919-1929)*, Manas Yayıncılık, Elazığ 2009.
Melek, Kemal, *Doğu Dorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
Meray, Seha L. -Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.
Nimani, Ali, "Afganistan ve Türkiye İlişkileri", *Kırıkkale Üniversitesi*, Kırıkkale 2014
Onar, Mustafa, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, C. 2, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
Öklem, Necdet, *Türk Devrim Tarihi*, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir 1977.

Saray, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Damla neşriyat, İstanbul 1990.

Saray, Mehmet, *Türk-Afğan Münasebetleri*, Kuşak Ofset Tesisleri, İstanbul 1984.

Sonyel, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, TTK Basımevi, Ankara 1987.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Şimşir, Bilal N., *Atatürk ve Afganistan*, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002.

Tanör, Bülent, "Mondros Mütarekesi Döneminde Türklerin Kurduğu Geçici Hükümetler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Ankara 1991, C. 46, S. 1, s. 423-431.

Togan, A. Zeki Velidi, *Hatıralar/Türkistan ve Diğer Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Tan Matbaası, İstanbul 1969.

Tüzün, Süleyman, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Dış Türkler Tartışmaları (1939-1945)* Fakülte Kitabevi, Isparta 2005.

Ural, Selçuk, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Harita 1. Nahçıvan'ın Türkiye ile Dilucu sınır kapısı vardır.

Harita 2. Türkiye, Nahçıvan ve Azerbaycan yolu ile Orta Asya Türk Devletleri ile bağlantı kurmaktadır. Bu yüzden Nahçıvan 'Türk Kapısı' olarak adlandırılır.

ИСЛАМ МӘЗХАПТАРЫ ТАРИХЫНЫҢ ХАРИЖИТТЕРДІ ЗЕРТТЕУДЕГІ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

Б. Қ. БОТАҚАРАЕВ*

Түйіндеме:

Харижиттер Ислам тарихында Мұсылман қоғамынан бөлінген алғашқы топ болып саналады. Сондай-ақ Ислам тарихындағы әсерлері саяси және қоғамдық деңгейде ұзақ уақыт бойы жалғасқан. Батыс және Шығыс ғалымдарының назарын аударған және Харижиттер туралы көптеген зерттеулер жасалу мұқтаждығы пайда болған. Харижиттік ағымын туғызған саяси және қоғамдық жағдайлар әрдайым назар аударған және олар туралы түрлі пікірлер жасалынған. Харижиттер діни және саяси тақырыптары аясында шектен тыс көзқарастары және іс-әрекеттерімен танылған және Исламның алғашқы ғасырларында пайда болған саяси ғырқа болоып табылады. Бұл ғырқаның алғашқы өкілдері, Хз. Оспанның өлтірілуінен кейін, бастапқыда Хз. Алиді жақтап Муғауияға қарсы соғысқан болатын.

Хз. Пайғамбар кезеңінде мұсылмандар арасында мазхаптардың пайда болуына алып келетін түсініспеушіліктер болмаған. Өйткені ол кезең, Құран және Сүннеттегі түсінуге қиын болған аяттар және Хз. Пайғамбардың іс-әрекеттері мен сөздері тікелей пайғамбардан сұралып отыратын.

***Тірек Сөздер:** Ислам Мазхаптары Тарихы, харижиттер, Хз. Оспан, Ислам, ибн Саллам.*

THE METHODOLOGY OF RESEARCHING THE KHARIJITES OF HISTORY OF ISLAMIC SECTS

Abstract:

The Kharijites are the first group separated from the Muslim community in Islamic history. In addition, the consequences of this activity in Islamic history continue for a long time at the political and community levels. This attracted the attention of Western and Eastern scholars and the need for a large number of studies about Khazhidov. The political and social conditions that triggered the Harjid movement were always noticeable, and different opinions were expressed in them. The Kharijites are a political phenomenon that has been recognized as excessive views and actions in religious and political topics and originated in the early centuries of Islam. The first representatives of this snort, who after the assassination of Ospan, fought against Muawiya in support of Ali.

During the reign of the prophet, there were no misunderstandings that led to the emergence of different currents among Muslims. Therefore, the disagreements that arose about the Sunnah and the Quran in the time of the Prophet, which were difficult to understand, were directly addressed to the prophet.

***Key Words:** History of Islamic Sects, Kharijites, Hz. Osman, Islam, ibn Sallam*

КІРІСПЕ

Харижиттердің пайда болуы Ислам тарихының алғашқы кезеңдері, Levi Della Vida-ның айтуынша, «Ислам тарихындағы ең көмескі және ең даулы кезеңі» (Vida, 1978: 1074) болған. Осы себептен бұл кезеңді зерттегендер «қиын және ауыр міндетпен кезігеді» (Hüseyn, 1968-1969: 92). Алғашқы кезеңді зерттеу, талдау зерттеушілер үшін әрдайым күрделі әрі жауапкершілікті талап ететін жұмыс болып табылады.

Харижиттер жалпы алғанда қоғамның кедей, жоқшылықтағы адамдар тарапынан пайда болған. Бұлар араб қоғамының дәтүрлі құрылымы ішінде әлеуметтік және экономикалық жағынан мақрұм қалған, төмен деңгейдегі сыныптардан құралған (Dabaşı, 1995: 23). Сол себепті өз араларында тұрақтылығы жоқ еді және әдеілетсіз деп таныған бір саяси системаға қарсы әрдайым төңкеріс/күрес жасауды дұрыс көрген. Бұл идеология системасы тек теория жүзінде қалмай, бүлік әрекеттерінде практикалық түрде де жүзеге асырылатын. Олардың бүкіл топтарын бір категорияда бағалау, ғылыми түрде дұрыс емес. Мысалы, алғашқы Харижиттер болған Мухаккимә-и Улә мен олардан бөлінген Эзракия ең қатаң және дөрекі мінез-құлықпен танымал болғанымен, басқалары оларға қарағанда біраз икемді және жұмсақ сипатына ие. Ибадия болса Харижиттік топтары ішінде ең ұстамды болып, сол себептен Ибадия тысындағы басқа топтары бүгінгі таңға дейін жете алмады (Darkıran, 2004: 200).

* Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, bake.kaz.tr@gmail.com

Харижиттер Ислам тарихында Мұсылмандардың күн тәртібіне өте көп маңызды сұрақтар және проблемаларды алып келіп, адамдардың саналарынан орын тапты. Бұл сұрақтар сипаты жағынан саясатты және дінді қызықтырды. Бұл аспектімен Харижиттер Мұсылман қоғамы ішінде сеніммен байланысты болып, маңызды пікірталасты бастатқан бір топ ретінде көрінеді. Харижиттер «*Мұсылман кім?*», «*Мұсылман қоғамы қандай бір қоғам?*», «*Мұсылман қоғамының дұрыс бір басшысы кім және үкімі қалай жүзеге асады?*», «*Күнәһар бір әрекетіне қарсы Мұсылман қоғамының реакциясы қалай болуы керек?*» секілді негізгі сұрақтарды күн тәртібіне алып келген еді (Darkıran, 2004: 201).

Ислам тарихының алғашқы кезеңдерінде Харижиттердің жағдайы, ең дәрекі сипатымен қоса, Ислам тарихшылары тарапынан бізге жеткен әдебиеттерде, Харижиттерге тиесілі болған риуаяттар көп болғаны секілді, бір-біріне қарама-қарсы кейбір түсініктерді қамтиды. Бұл риуаяттардың көбісі, Харижиттерден тыс басқа мәзһаптардың адамдары тарапынан бүгінгі күнге дейін жеткенін де атап өтуіміз керек. Осы себеппен Харижиттер туралы, әсіресе алғашқы Харижиттік ғырқаларға байланысты мәліметтерді өз әдебиеттерінен білу мүмкіндігіміз шектеулі. Өйткені әдебиеттердің көбісі, Ибадия тармағына тиесілі кейбір еңбектер тысында, түрлі себептермен бүгінгі күнге дейін жетпеген еді.

Басқа мәзһап иелерінің оларға байланысты берген мағлұматтары уақыт өте келе қайшылықтарға толы сипатын иемденген. Мұнымен байланысты әдебиеттердің риуаяттың көптігі, ретсіздігі, күрделілігі және қайшылықтары өз араларында бар болған қарама-қайшылықтар және осылай уақиғаларды шынайы табиғатынан алшақтатқан сипатына ие болмаса да, түрлі көріністермен тақырыптың әртүрлі проблемалары болып алдымызға шығуда. Қолымыздағы мәліметтердің көп болуы және бір-бірімен қайшылығы да, кейбір проблемаларды күн тәртібіне алып келеді. Осылайша әдебиеттердегі риуаяттарға сүйене отырып адамның қалаған мәзһапты жамандап немесе мадақтауы әбден мүмкін. Өйткені екі жағдайда да өзіне жәрдем беретін арқа сүйері және дәлелдерді табуда қиналмайды (Abdürrazik, 1973: 53-54).

Теология ғылымының ішінде негізгі Ислам ғылымдары алаңына кірген бір ғылым тармағы болған Ислам Мәзһаптары Тарихы жазбалары, әр ғырқа жақтаушысының өз пікірлерін жақтап, басқа ғырқаларды сынауынан басталған. Мұндағы мақсат – қарсы тарапты төмендетіп олардың пікірлерін жоққа шығару. Бұл мақсатпен жазылған және ең алғашқы өрнегі болған еңбектерге «*Мақалат*» есімі беріліп, белгілі бір пікір айналасында жиналғандарға «*Achabu-l Maqalat*» делінді. Ислам тарихында Мақалат жазулары тарих сахнасына алғашқы шыққан мәзһап болған Харижиттерге және Муржияға тиесілі (Kutlu, 2008: 31-32). «*Мақалаттар кезеңі*» деп аталатын кезеңнің басталу уақыты, классикалық Мәзһаптар тарихы жазбаларының алғашқы деңгейін қалыптастыруында маңызды рөл атқарған. Бірақ, өкінішке орай, Мәзһаптар Тарихының алғашқы қолжазбалары сипатына ие болған бұл еңбектер, «Бәлкім бөлек-бөлек болып немесе кішігірім болуларынан, соғыстар, өрттер, шапқыншылықтар немесе Әмәуиттердің саяси және әкімшілік қысымдарының туғызған құпиялық алаңдаушылық себебімен бүгінгі күнге дейін жетпеген еді» (Fıđlalı, 2007: 17-18). Осылайша Ибн Нәдим (385/995) Харижиттер бастаған түрлі ғырқаларға тиесілі бірнеше еңбектерінің аттарын және жазушыларын айтуымен қатар, «*Бұл еңбектер бізге дейін жетпеген, өйткені кітаптары жасырын сақталған*» деп айтады (İbn Nedim, 258).

Ислам Мәзһаптар Тарихы бір ғылым саласы ретінде тарихта болған және бүгінгі күнде де өмір сүріп жатқан ғырқа, мәзһап және ағымдардың Исламды қалай түсіндіргендерін объективті түрде бағалай отырып, бұл ағымдардың көзқарастарының тарихи, саяси және әлеуметтік негізін зерттеуге тырысады (Sađkaıya, 2000: 74). Бұл тұрғыда ие болған ақпарат ресурстарының шынайылығы және бұл еңбектердің мәзһаптар туралы берген ақпараттарының сенімділігі секілді мәселелерді шешу мәзһаптар тарихшыларының ең басты міндеті болып табылады. Өйткені мәзһаптардың пайда болуы және қалыптасуы үшін маңызды болған һижри үшінші ғасырға дейін жазылған және алғашқы қайнар көз сипатына ие болған еңбектердің көбісі бүгінгі таңға дейін жетпеген болатын. Үшінші ғасырға тиесілі, бізге дейін жеткен қолжазбалар болса, мәзһап фанатизмімен жазылып шектеулі ақпараттарды қамтыған. Һижри үшінші ғасырдың соңы мен төртінші ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап жазылған еңбектерге келетін болсақ, бұлардың барлығы бізге жете алмағаны секілді, мәзһаптарды қолға алу формалары және жазылған ақпараттары доктриналар және мәзһаптарды схемалық бөлу секілді тақырыптарды ғана қамтыған. Бұл тұрғыда әрбір мәзһапқа байланысты түрлі түсініктер де пайда болады. Әрбір автор классикалық еңбектерде жазылған *73 ғырқа мәселесіне* сүйеніп түрлі

жорамалдар жасап немесе тарихты дәл сол қалыпта қайталаған. Жасалған бұл жорамалдар және қолданылған материалдар, әдетте һижри төртінші ғасырға дейінгі жасалған мәліметтер болып, келесі бесінші және алтыншы ғасырға да тиесілі болады (Kutlu, 2005: 431-432).

Классикалық еңбектерде жасалған бұл құрылымдардың түгелі дерлік теориялық және теологиялық болып табылады. Бұл жерде уақыт және мекен байланыстары және ғырқалардың тарихи сабақтастығы туралы мәселе қозғалмайды. Бұл тұрғыда кейбір классикалық мазхаптар тарихы авторлары 73 ғырқа мәселесіндегі санын сол қалыпта ұстау үшін бірнеше жасанды ғырқа шығару жолына түседі. Э. Рухи Ғығлалының айтуы бойынша, бұл хадисті сахих санап ғырқалардың санын жетпіс үшпен шектеген автор, бірнеше сәйкессіздіктердің орын алуына жол берген. Бұл жерде ғырқалардың ең басты тармақтары негізге алынатын болса, сандары он-он бестен аспайды, бірақ бұл ең басты тармақтарының төменгі топтары назарға алынатын болса, ғырқалардың саны жетпіс екі немесе жетпіс үште ұстап тұру мүмкін емес. Бұл жолда қиындықтардың ішінде ауытқығандар арасында Сүнниттік Мазхаптар Тарихы жазушыларынан Бағдади бастаған Шәхристани және Ысфараиниді айта аламыз (Fiğlah, 2007: 40-42). Сондай-ақ, 73 ғырқа мәселесі авторларда болғаны секілді классикалық Мазхаптар Тарихы, ғырқалардың санын жетпіс үшпен шектегені үшін, ғырқаларға байланысты жетінші ғасырда толықтырылған санға жаңа бір нәрсе қосылмаған еді. Осы тұрғыда жетінші ғасырдан бүгінгі күнге дейін өткен кезеңдерде өмір сүрген немесе жаңадан пайда болған мазхап және ғырқалардың тарихы бұл категорияның тысында сақталған.

Бұл тұрғыда жазылған еңбектер ғырқалардың тарихына қарағанда олардың доктриналарының тарихына көптеу тоқталған. Негізінде мазхаптарды жақсы танып, түсінуімізді қамтамасыз етпеген, керісінше көптеген проблемаларды туғызып, бұл тұрғыда жалған кейіпкерлер/тұлғалар, жалған мазхаптардың шығаруы және бір тұлғаның бірнеше кейіпте таныстыруы секілді ғылыми емес, қате әдістері мен тәсілдері болып табылады (Kutlu, 2005: 432). Әшғаридің (324/936) жазбалары жүздеген жылдар бұрын бұл шындықты айтады. Оның ойынша автор, қарсы тараптың көзқарас, пікірлерін асыра сілтеу формасында, қате және жеткіліксіз түсіндірмелермен және бірнеше толықтырулар жасау кейіппен оқырманды еріксіз қателестіреді. Тіпті ішінде өзі де қарсы тарап туралы оларды жаман көрсету мақсатымен өтірік айтқандарды да кездестіруге болады (Eşari, 1416/1995: 33). Бұл жағдайда пікірталас тақырыбы болған мәселеге байланысты қарсы тараптың пікірлері болғаны секілді емес, бұрмаланып, түпнұсқаларынан басқаша түрде жеткізілген.

Әрбір ғырқаның ашық түрде немесе Тәуил (түсіндіру) жолымен болсын, Құран және Сүннетті негізге ала отырып түрлі дәлел мен сілтемелермен өз пікірлерін дұрыс етіп шығаруға тырысады. Бұл жағдай Мазхаптар Тарихшыларының және мазхап иелерінің тарих бойынша өз мазхаптарына фанатизмдік көзқараспен қарауға жол ашқан еді (Abdürrazik, 1973:56).

Сондай-ақ, Харижиттік Классикалық Мазхаптар Тарихы еңбектерінде Ислам Тарихында алғаш пайда болған мазхап ретінде көрінген және Сүнниттік мазхаптардың алдында *Әһл-и һәуа* немесе *Әһл-и Бидғат* болып танылған еді (Şehristani, 1975: 114-115). Классикалық Мазхаптар тарихшыларының Харижиттерге көзқарасы қысқаша осындай. Бұл жағдай, жүздеген жылдар бойы Харижиттерге бірдей қарау стилі және бірдей рухани қалыптармен зерттеуін қамтамасыз еткен, бұл зерттеу тәсілі де Харижиттердің пайда болу мен даму деңгейлерінің объективті түрде және ғылыми деңгейде зерттелуін қиындатқан еді.

Бүкіл бұл проблемаларға қарсы, біздің әдісіміз «көзқарас-оқиға сабақтастығы» деп аталынған әдіс болып табылады. Көзқарас-оқиға сабақтастығы бір пікірдің немесе сенімнің болмысын және әлеуметтік, саяси, экономикалық және діни оқиғаларда бұл пікір мен сенімнің көріністерінің «*уақыт-мекен контексті*» аясында анықтау. Мазхаптар Тарихы алаңында бұл әдіс, кез келген бір мазхаптың пайда болуына әсер еткен оқиғалар мен ол мазхапты басқа мазхаптардан ерекшелендірген алғашқы пікірлерін және оның әсерлерін зерттеп, бұл екеуі арасында бір байланысты ортаға қою болып табылады. Бұл әдіс бір бағыттық сипатқа тән болмай, пікірден оқиғаға және оқиғадан пікірге қарай бағытталған сипаттарға ие болып саналады (Kutlu, 2005: 435-436). Э. Рухи Ғығлалының сөзімен айтатын болсақ, кез келген бір мазхапты туғызған тарихи, географиялық, саяси, әлеуметтік және экономикалық шарттары анықталмай, діни көзқарас және мінез-құлықтарын бағалау және ол мазхаппен байланысты болған адамдарды түсіну мүмкін емес (Fiğlah, 2007: 371). Осылайша Мазхаптар Тарихы алаңында маңызды функцияларға ие болған бір кезеңнің итиқади (сенім) үкімдері, қазіргі заманғы саяси және тарихи шарттармен байланыстырылады (Watt, 1998: 6). Әйтпесе Хасан Онаттың айтқаны секілді, «бұрынғы тарихи мәселелерін жаңа заманғы саяси сөйлемдермен немесе ұрандармен түсіндірілуі» секілді қате әдістер, зерттеушіні әрдайым қате нәтижелерге итермелеуі мүмкін (Onat, 1993: 3). Бұл әдіс тарихи зерттеулерінде таптырмас маңызға ие әдіс болып, ғылыми

болмаған, қате түсінік және тарихты жаңадан манипуляциялау секілді анахронизмге (гр. *ανά* — кері, гр. *χρόνος* — уақыт — жыл санаудағы уақытқа сәйкессіздік (хронологиялық қателіктер) немесе бір дәуірдің оқиғалары мен сипаттамаларын жаңылыс немесе шартты түрде екінші дәуірге телу) баратын көрініс стилін де алдын алады.

Бұл секілді әдістердің қателіктерінің ең қарапайым мысалдардың бірі, Харижиттердің алғашқы кезеңдегі әдебиеттерінің бірі болған және біздің де әдебиеттеріміздің арасында болған Ибн Сәллам әл-Ибадидің «*Kitabun fihi Bād-ul Islam uʿ Sharaiud-Din*» есімді кітабында жазылған бір мысал. Мұнда Хз. Омар мен Абдуллаһ б. Аббас арасындағы кейінгі халифа үміткерлерінің тұлғалық бағалары жасалады. Бұл диалог тақырыбымызға және бұл әдістің маңыздылығына өте ыңғайлы бір мысалы бола алады. Бұл тұрғыда Хз. Омардың әсіресе Хз. Оспан және Хз. Али туралы қорлау сөздері (al-ʿIbadi, 1406/1986: 102-103), Буюккараның ерекше атап өткені секілді (Büyükkara, 2005: 473), негізінде Хз. Омардың көзқарастарын емес, одан екі жүз жылдан кейін өмір сүрген Ибн Сәлламның тұлғасында Харижиттердің тарихқа және оқиғаларға көзқарасын, тарихты өздерін дұрыс шығару сипатта жаңадан қалай қалыптастырғандарын көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақала Түркия Республикасында қалыптасқанына ұзақ уақыт өтпеген Ислам Мәзхаптары Тарихы алаңында жасалған зерттеулерге негізделі отырып жазылған болатын. Мәзхаптар тарихының зерттеу алаңы мәзхаптар болғанымен де, әрбір мәзхаптың шығу тарихынан бұрын, сол географияның саяси-әлеуметтік жағдайы да қолға алынуы маңызды болып есептеледі. Харижиттер секілді Исламнан ұзақтаған, бөлініп шыққан қандай да бір ағым болмасын, өздерінің шығу тарихын Хз. Пайғамбар мен оның Әділетті Халифалар (Хулафа-и Рашидин) дәуірімен байланыстыруға тырысады.

Қазақстан немесе басқа да Орта Азия мемлекеттерінде Харижиттік тақырыбы ауқымды түрде зерттелмегені үшін бұл мақала келесі зерттеулер үшін бастапқы бір күш болатынына үміттенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Della Vida, G. Levi (1978), “Kharijites”, EI, IV, Leiden.
2. Hüseyin, Tâha (1968-1969), *el-Fitnetü'l-Kübra*, Mısır.
3. Dabaşı, Hamid (1995), *İslam'da Otorite*, (Ayd. Süleyman E. Gündüz), *İnsan Yay.*, İstanbul.
4. Darkıran, Sayın (2004), «Haricilerin el-Emru Bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu Ani'l-Münker Anlayışı» *Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Der.*, III/IV Erzurum.
5. Abdürrazik, Mahmud İsmail (1973), «Cedel Havle'l-Havaric ve Kadıyyeti'l-Tahkim», *el-Mecelletu't-Târihiyyetu'l-Mısriyye*, XX, Kahire.
6. Kutlu, Sonmez (2008), *Mezhepler Tarihine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yay., İstanbul.
7. İbn Nadim, *al-Fihrist*, Beyrut, Trz.
8. Fığlalı, E. Ruhi (2007), *İtikadi İslam Mezheplerine Giriş*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İzmir.
9. Watt, W. Montgomery (1998), *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (Ayd. E. R. Fığlalı), Birleşik Yay., İstanbul.
10. Sarıkaya, M. Saffet (2000) «Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde İslam Mezhepleri Tarihi Eğitimi», *SDÜİFD.*, VII, Isparta.
11. Kutlu, Sonmez (2005), «İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu», *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*, I, Ensar Neşriyat, İstanbul.
12. Eş'ari (1415/1995), *Makalatu'l-İsmamiyyin ua İhtilafu'l-Musallin* (Thk. Muhammad M. Abdulhamid), Beyrut.
13. Şehristani, (1975), *el-Milel ve'n-Nihal* (Thk. M. Seyyid Kilani), Beyrut.
14. Onat, Hasan (1993), *Emeviler Devri Sii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
15. al-ʿIbadi, İbn Sallam (1406/1986), *Kitabun fihi Bād'u'l-İslam ua Sharaiu'd-Din* (Werner Schwarta, Salim b. Ya'kub), Beyrut.
16. Büyükkara, M. Ali (2005), «Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler», *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*, I, Ensar Neşriyat., İstanbul.

ТҮРКІ ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРЛІК БИЛЕРІНІҢ ДАМУЫ

Өнертану ғылымдарының магистрі **С.Ә.БӘКІРОВА***

Түйіндеме:

Мақалада түркі тілдес халықтардың салт-дәстүрлік билеріне сараптама жасалып, ортақ тұтастығы, ерекшеліктері мен ұқсастықтары, айырмашылығы айқындалып және тарихи даму жолы қарастырылған.

Тірек сөздер: би өнері, мәдениет, шығармашылық байланыс, салт-дәстүр, би ансамблі.

THE DEVELOPMENT OF TRADITIONAL DANCES OF TURKISH PEOPLES

Abstract:

The article analyzed the traditions and customs of the Turkish peoples, their overall integrity, features and similarities, determines the difference and considers the path of historical development.

Key words: art of dance, culture, creative connection, tradition, dancing ensemble.

КІРІСПЕ

Түркі халықтары фольклорының ерекше бай түрінің бірі – би өнері. Халықтық салт-дәстүр – әр ұлттың би өнерінің негізі. Әр бидің әуенінде, оның пластикалық өрнегінде, бояуында барлық даналық, қиялдың байлығы, халық өнерінің әсемдігі мен ерекшелігі көрінеді.

«Өнер-ұлттың ары мен рухы» - деп Елбасы Н.Ә.Назарбаев айтқандай, өнер біздің асыл қазынамыз, оны сақтап, дамытып, қаймағы бұзылмаған қалыпта кейінгі ұрпаққа жеткізу басты міндетіміз. Бұл халқымыздың мәдениеті мен өнерін дамыту қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Өнер – өмірдің көрінісі. Өнер – халық ескерткіші. Өнер адамзат өмірінде, тарихында үлкен рөл атқаратын, өрісі кең ұшы-қиыры жоқ, қиын да қызықты ұзақ жол.

Өнер – шынайы талант, шындық, шыдамдылық пен табандылықты, ақыл мен парасатты, терең ой, көркемдік, сұлулықты талап етеді. Өнер туындыларын көргенде, оның мазмұнына мән бере отырып, ұрпақтан-ұрпаққа жететін рухани байлықты көреміз. Өнердің сан алуан түрі бар. Олардың қандай да түрі болмасын өз-өзіне баға беріп, өзіне және халыққа қызмет етеді. Өнер адамға рухани, ерекше сүйсіну, толқу сезімін оятып, өмірге деген құштарлықты арттырады. Осындай керемет өнердің бір түрі – би өнері.

Қазақ халқының би өнері ерте заманнан пайда болғаны көптен зерттеліп келеді. Бұл мәселеге Қазақстан зерттеушілері Л.П. Сарынова, Д.Т. Әбіров, Ө.Ж. Жәнібеков, О.В.Всеволодская-Голушкевич, Т.О.Ізім, А.К.Кульбекова, А.Б.Шанкибаева, А.А. Жолтаева, т.б. өз еңбектерін арнады.

Қазақтардың дәстүрлі халық билері мазмұндық бағыты, сипаты және орындалу мәнері бойынша мынадай топтарға бөлінеді.

Салт жоралғы, әдет-ғұрыпты: «Бақсы ойыны», «Айқосақ» (бақсы билері), «Жезтырнақ» (жалмауыздың биі), «Буын би», «Жар-жар», «Қоштасу» (қалыңдықтың құрбыларымен қоштасуы), «Айда, былпым» (бойжеткен биі), «Келіншек» (бойжеткеннің бозбаламен биі), «Шалқыма» « биік өкшемен билеу).

Жауынгерлік-аңшылық: «Сайыс» (жекпе-жек), «Ақат» (ежелгі ерлер ырғағының мәтіні бойынша би), «Қылышпен би», «Мерген» (садақпен би), «Қоян-бүркіт», «Құсбегі - дауылпаз» (құс аулау және дауылпазбен билеу).

Тұрмыстық – еліктеушілік: «Өрмек би» (тоқымашылар биі), Ортеке (секіргіш-таутеке биі) , «Қаражорға», «Тепең көк» (жүйріктің шабысы).

Топтық көпшілік: «Алқа-котан» (бүйір мен бүйір), «Алтынай», «Кербез-би» «Ырғақты», «Қаз-қатар», «Балбырауын», «Көкпар», «Қосалқа», «Шашу» және т.б.

Қазақ билерінің барынша сипатты ерекшеліктеріне олардың домбыра, қобыз және даңғыра сарынымен орындалуы болып табылады. Дәстүрлілік орындау жылдамдығынды, буындар қозғалысында, қимылдар шалттығынан байқалады. Ерлер биінде тұлғаның жинақылығы, ал әйелдер биінде белдің икемділігі мен қолдың қимылы міндетті. Кез-келген жігіт ат үстіндегі кәсіби ойынды жеңіл орындай алмайды. Осындай шеберлік тек дарынды бишіге ғана тән. Қазақ халық билері үшін алтыбақан теуіп, жалын айналасында түнгі топ болып ән салу тән.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің оқытушысы, samikosh_92@mail.ru

Қазақ музыкалық фольклорында халық биінің дәстүрлі ырғағы - «күйлер биі» деген ұғым бар. Өткен уақытта халық би өнерін көптеген суырып салма ақындар мен әншілер меңгерген. Олардың қатарында «ағаш аяқ» атанған танымал әнші Берікбол Көпенов, Шашубай Қошқарбаев, Жүнісбек Жолдинов, Қарсақ Қопабаев және тағы басқалар бар. Суырып салма ақындар-әншілер барлық мерекелерде, жәрменкелерде, сахналық көріністі билерде, бишілердің икемділігі мен күшін көрсететін би-ойындарда, пантомимо мен әзілдер қойылымында құрметке ие болған.

Өзбекәлі Жәнібеков халық ақыны, павлодарлық Жүнісбек Жолдинов туралы айтқанда, оның қозғалыстары мен қимылдарына бас иген. Ж.Жолдинов өзінің биінде бүркіттің шарықтап ұшуын, аңға түсуін, оның қырағы да қаһарлы көзқарасын, темірдей тырнақтарын, қанатының қағысын, басының маңғаз кейпін кереметтей суреттей білген. Ол сонымен қатар, «Айқосақ», «Жезтырнақ», «Қылышпен би», «Бала бүркіт», «Қаза-қалмақ биі», «Құсбегі», «Алқа қотан» және т.б. шеберлікпен орындаған.

Қазақ халық билерінің дәстүрлілігін сипаттай отырып, қазақтардың этникалық мәдениетінің және өнерінің білгірі Ө.Жәнібеков өз естеліктерінде өзге мұсылман халықтарына қарағанда қазақ билерінің айырмашылығын, яғни бозбала мен бойжеткеннің қосарлана билеуін ерекше атап көрсетті. Мысалы, «Келіншек», «Қоян-бүркіт» және т.б., алайда сол заманда далада би мектептері болмағаны бәрімізге аян. Жазба көздері куәландырғандай, кейбір рулардың, тайпалардың сарай сайқымазақтары мен күлдіргілері сынды өздерінің биші-шеберлерін (кулар) мен өзбек «масқарапаздары» сияқты өнерлі жігіттері болған. Ғалымдардың айтуынша қазақ биінің ырғақтық негізін еңбек құрады. Биде эмоциялық жағдайдан басқа ырғақ пен қимыл арқылы образ жасауда көркемдік негіз бар. Қазақ биінде эмоциялық жағдайы адамның психологиялық көңіл-күйін күшейтіп, көркем образдар жасауға мүмкіндік туғызды» [1,5 б.], - деген тұжырым айтады Сонымен **қазақтың ұлттық би өнері ерте заманнан қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыппен қоса, халқымыздың аса бай ауыз әдебиетімен, ән-күйлерімен, музыкасымен қатар дамыды.**

Қазақтарға салт-дәстүрі мен мәдениеті, **тыныс-тіршілігі өте ұқсас қырғыздар Орта Азияны мекен ететін, түркі халықтарына жататын халық. Ата-бабасы Енисейдің жоғарғы бөлігі Оңтүстік Сібірді мекен еткен қазіргі қырғыздар** ән-жырға, жалпы музыкаға өте әуес халық. Баланың дүниеге келген сәтінен қайтыс болған адамға ас беруге дейін ән-жырсыз өтпейтін қырғыздарға жалпы шаттық пен оптимизм тән. «Көркемдік стилі жағынан қазақ пен Сібірдегі алтай, хакас халықтарының музыка өнерінде өте ұқсастық байқалады. Әуені кең әрі қайырмалы болып келетін бір дауысты халық әндері эпикалық және тұрмыс-салт, еңбек, лирикалық әндер, бесік жыры, әзіл-сықақ, балалар әндері, т.б. жанрға бөлінеді. **Оларда да қазақтар сияқты ақындар айтысы ұлттық өнер ретінде бағаланады.** Кең тараған сүйікті аспабы – үш шекті комуз. Сондай-ақ, ысқымен ойналатын шекті аспабы қыяқ, темір комуз, сурнай, чоор, барабанға ұқсас досбаш, ұрып ойнайтын так-теке. Қырғыз сазгерлері аспаптық музыкада ойнаудың асқан шеберлері. Халық өзінің жан-дүниесін, ой-сезімін ән-жыр арқылы ғана емес, әсем ырақпен, жарасымды темпераментпен орындалатын би өнері арқылы да бейнелеп жеткізеді. Егер ертеректе қырғыздың халық биі болмаса, соңғы жарты ғасырда олар әлгі олқылықтың орнын толтыра түсті. Жұртшылық сүйсініп тамашалайтын қырғыз билері киіз басу, жаш кербез, қыздардың қиялы, шабандар биі – мұның бір айғағы» [2.250 б.] деген пікір де қырғыз билерінде жалпы түркі халқына ортақ тақырыптағы билерінің көптігін көрсетеді. Мысалы, «Келіншек», «Аққу», «Жорық» сяқты т.б. билерінде көпке ортақ салт пен дәстүрдің көріністері берілген. Түркі халқының көбіне ортақ тақырыпта колөнерді бейнелейтін «Киіз» - қырғыз халқының алғашқы билерінің бірі. Бұл би алғашқы рет «Алтын қыз» драмасында қойылған еді. «Киіз» - киіздің басылуын бейнелейтін, жай қимылдардан тұратын, қырғыз қимылының характеріне сай би.

Сахнаға қыздар жеңіл жүріспен жүгіре шығып, отыра қалып, жерден жүнді көтеріп, жұмысты бейнелеп билей бастайды. Тапау, су құю, таяқпен сабау сияқты қимылдар жасайды. Киіз басылып біткеннен кейін, оны төрт бұрышынан ұстап ортаға жайып, бишілер киіз үстіне жайғасып әр түрлі қалыптарда билерін аяқтайды. Би 4 қызға қойылған, бірақ жалпы қырғыз биі жөнінде деректерді өнертану ғылымының докторы, белгілі ғалым Р.Х.Уразгильдиев "Қырғыз балеті" атты кітабында көрсеткен.

Түркі халқының алғаш мекен еткен, өсіп, өрбіген алтай халқы туралы С.Бизақов өзінің еңбегінде: «Төл жазба әдебиеті кенжелеп дамыған алтай халқының мол ауыз әдебиет мұрасы сақталған. Алтай халқының фольклоры, аңыз-әңімелері мен ертегілері, мақал-мәтелдері хакас, шор, тува, т.б. туыс халықтары ауыз әдебиетімен сарындас. Өкінішке орай, оларда би өнері болмапты. Себебі, би – адамзаттың аса маңызды рухани қазынасы, халықтың төл-тума өнері. Би өнерінде әдемі

сазды құлақпен естіп, әсем қимылды көзбен көріп, адамның нәзік сезімі мен әуазат лебін түйсінесің. Сондықтан да би өнерін жандандырып, оны ширықтыру, жетілдіре түсу, жас ұрпақтың биге бейімділігін, құмарлығын ояту зиялы қауымның іске асырар басты мақсатының біріне айналып отыр» [2, 260 б.], - деп жазады.

Алтайлықтардың бай ауыз әдебиеті бар. Оны ертегішілер (кайчы) мен жыршылар (қожанчы) жаттап алып, ұрпақтан ұрпаққа таратып келді. Алтай фольклорының жанрларына миф, аңыз, ертегі, дәстүр жырлары, алғыс, қарғыс, жоқтау, нақыл, мақал, жұмбақ, жаңылтпаш, халық өлеңдері, эпостар, афоризмдер т.б. кіреді. Алтай халық шығармашылығының ішінде батырлар жырының және оның айтушылардың халық сөз өнеріндегі орны жоғары саналады. Алтай халықтарына ортақ тақырыптағы «Аңшы», «Шағала», «Бұғы аулау» сияқты билер нағыз халықтық фольклорға жататын билер.

Ал, музыкаға, ән-жырға әуес тува халқында музыка аспаптары жақсы дамыған. Ішекті, іліп тартатын, үрлемелі және соқпалы аспаптармен сүйемелдеп отыратын әр алуан тұрмыс-салт жырлары, лирикалық әндері, көмеймен айтылатын және эпикалық сарындағы жырларының диапазоны үлкен, тынысы кең. Әйтсе де, кейін болмаса туваларда ертеден би дамымаған. Халықта әндік мелодия дамып, биге ырғақ жағынан келіп тұрса да, бидің дамымау себебі кезіндегі тұрмыстық жағдайларының келіссіз болуынан шығуы мүмкін. Дегенмен, кейбір шамандар мен будда құдайына құлшылық қылушылары ежелгі діни нанымдардан бастау алған қойылымдарда би элементтерін жасаған. Діни мейрамдарда беттеріне қорқынышты маска киген адамдар биге ұқсайтын жаппай ұйымдастырылған көріністер жасаған. Бүгінгі таңдағы билерінде көбіне орын алатын салт-дәстүрінің көрінісімен қатар, атқа шабу, түрлі спорттық ойындарының үлгісі және жаугершілік заманнан көз аспаған жауынгер халықтың биде батырлар келбетін көрсететін тұстары көп болса, якуттардың дәстүрлік билері «үш әлемге» сену, құдайға табыну мен мифологиялық түсініктеріне байланысты дамыған. Би – адам мен космосты қоршаған ортамен байланыстыратын құрал және «Битий», «Осохай», «Узор», «Шаман» биі сияқты салттық билерде адам мен құдайдың, аспан мен жердің байланысын бейнелейді.

Хакас фольклоры туралы: «Басқа түркі тілдес халықтар фольклоры сияқты ертегі, жұмбақ, миф, халық өлеңдері, нақыл-мақалдардан тұрады. Хакас фольклоры аңшылыққа байланысты жырлармен бірге рулардың шығуына арналған эпсаналарға бай екендігін көреміз. Сонымен бірге салт-дәстүр жырлары, жыр, алғыс, қарғыс, жұмбақ, той алғысы, айтыс, афоризм, ертегі, қаһармандық жырлары бар» [3.43б.] – делінсе, Чукотканың Чукот және Анадыр аудандарында өмір сүретін чукчалар көшпелілер мен жағалауда су жануарларын аулайтын аңшыларға бөлінген. Олардың тұрмыстық жағдайлары, тамағы, киімі мен жылу, жарығы толығымен кәсіпке байланысты болған.

Ал, хореографиялық өнері Сібір халықтарында салт-дәстүрлік, пантомималық билер, ойын билері мен имитациялық билер болып бөлінеді. Бастапқыда билер барлық Оңтүстік Сібір түркі халықтарында пластикалық қимылдардың жекеше түрінде болған, бірақ әр ауданда әр түрлі деңгейде дамығандығы күмәнсіз. Үнемі дәстүрлі өнердің дербес түрі болмағанымен, көптеген халықтарда би әдет-ғұрыптарда көрініс тауып отырған. Аңға шығар алдында билерімен жындарды қорқытып, қуамыз деп сеніп, аяқтарын тарсылдатып, қолдарын шапалақтап айғай-шумен, бубеннің сүйемелдеуімен билеген немесе аңнан қайтқан кезінде салттық билерін орындаған.

Жалпы Сібір халықтары көп ғасыр бойы өзіндік қайталанбас би өнерін дамытты. Тұрмыстық және географиялық жағдайларға байланысты дамыған билер сюжеттік тақырыпқа аса бай. XIX-XXғғ. қарқынды дамыған би өнері сібірдегі түркі тілдес халықтардың жалпы және жалқы көрінісін ашты. Сібірдегі түркі халықтарының дәстүрлі билері бүгінгі күнге жекеленген элементтер түрінде жеткен ертедегі діни және отбасылық-тұрмыстық жол-жоралардың бөлінбес бөлшегі болған. Қазіргі таңда қырғыздар мен якуттер сияқты солтүстікте немесе оңтүстікте тұратын түркі тілдес халықтар тобының оңтүстіктегі ата-тектері Оңтүстік Сібір түркілерінен ерте бөлінгендіктен, якут, дұңған, қырғыздардың және басқа да кейбір этностардың хореографиялық материалдарын талдауды қажет етеді. Қырғыздар мен алтайлықтар тілінің жақындығы қырғыздардың Тянь-Шаньға қоныс аударуына дейінгі олардың ата-бабаларының ұзақ және тығыз тілдік қарым-қатынасын ғана көрсетпейді, сондай-ақ, белгілі бір тұтастық пен олардың рухани мәдениетін, хореографиясында ортақ тұстары мен айырмашылықтарының пайда болу салыстырымдылығын танытады.

Ал, Сібір халықтарынан географиялық аумағы бөлек Гагауздардың бүгінгі таңда көршілес қатар тұратын молдовандармен ұқсастықтары ерекше. Гагауздар егін жиналып болғанда, қол босағанда үстелдерді аулаға шығарып, жүздеп қонақ шақырып, өздерінің жасаған шарабымен той тойлайды. Тек бір ерекшеліктері тілдерінде. Түрік халқымен жақсы түсініседі. Гагауздар түркі халықтарына тән құрбан шалу салтын жасайды. Жаңбыр жаумай, қолайсыз ауа-райы болғанда,

немесе қайтыс болған адамдарды еске алғанда бейіт басына барып ас береді. XIX-XX ғасырларда бел алған ат жарысы да, тойларда ұйымдастырылатын күрес те - көп түркі халқының дәстүрлік ойындары. Жер шаруашылығына байланысты мейрамдарда міндетті түрде орындалатын салттық билері бар.

Дәстүрлі түрік музыкасының араб-иран мәдениетімен байланыстылығын мақамдарының етенелігінен көрінеді. Түріктің халық музыкасы қысқа қайырымды диапазонның ықшамдылығымен және ұзақ қайырымды диапазонның кеңдігімен ерекшеленеді. Түрік музыкасында хиджаз, зенгуле, курды, гулистан секілді мақам көп. Түріктердің халықтық саз аспаптары түрі жағынан аса бай және музыкасы біздер үшін экзотикалық болып келеді. Билерінің барлығы дерлік ұрмалы аспап – үлкен барабанмен сүймелденіп отырады, сонымен қатар зурна, кемеңч, тулум, аккордеон, кларнет, скрипка секілді музыкалық аспаптар кеңінен қолданылады.

Түрік – халықтық биі өте көне дәстүрге ие, әр аймақтың өзіне тән биі бар. Көшпелі және отырықшы болған халықтың өмір салтының айнасы түрік халық бинің шығу тарихын дөп басып айту қиын, өйткені Анадолы жерінде мекендеген көп ұлтты халықтың хеттер, гректер мен сығандардың іздері би қимылдарынан танылады. Түрік халқының биі өте көркем, ырғақты, сыпайы, өз алдына стильді болп келеді. Орта Анадолы, Сивас өңірінің ең танымал билерінің бірі «Чайда Чира» биі, Эгей аймағында және Батыс Анадолыда салттық би – «Зейбек», ал Орталық және Шығыс Анадолыда көбіне «Халай» биі биленеді. Әйелдері мен ерлері қосыла билейтін топтық билер көп кездеседі. Бір қызығы Көк Тәңіріне табынған түріктердің тарихында шаманизм болмаса да, билерінен шамандық элементтерді көруге болады.

Сондай-ақ, рухани мәдениеті мен тұрмыстық белгілері ортақ, этникалық және тілдік жақындастығы бар өзбек пен ұйғыр халықтары өзіндік өркендеу тарихы мен мәдениеті бар, өнер мен дәстүрге бай халық. Бұл халықтарда көне дәуірден бастап қол өнері тамаша дамыған. Зергер, темір ұстасы, етікші, тігінші, ағаш ұстасы секілді т.б. қол өнерін игерген шебер халық киімдерін зерлеп, кестелеп, жылтырақ тағып киген. Рухани өмірі мен мәдениеті, той мерекесі, ұлттық ойын түрлері, тұрмысы, бітімі мен болмысы бірдей ұйғыр мен өзбек халықтары жалпы жиын-тойға, думанға әуес, бос уақыттарын көңілді өткізеді.

Өзбектердің би өнерінің бастауы ғасырлар тереңіне кетеді. Зерттеу, қазба жұмыстарының жүргізілуі нәтижесінде белгілі болғандай күнделікті тіршіліктің ажырамас бөлігіне айналғанға ұқсайды. «Халық ортасында билер көпшіліктің қосылып ән шырқауымен, алақан соғуымен сүймелденген. Соңғы уақытқа дейін сүймелдеуші аспаптары ретінде саздан жасалған ысқырғыштар мен дойраның бір түрі чылдырмалар қолданылған және би барысында табақшалар, шәйнектер мен қасық, таяқшалар да соқпалы аспап ретінде қолданылған» [4, 26 б.], - деп Г.Саитова өз еңбегінде көрсетеді. Стиль жағынан Өзбекстанның халық билері басқа шығыс билеріне ұқсайды, әйтсе де өзіндік ерекшелігі мен айырмашылығы да бар. Негізгі ерекшелігі өзбек билеріндегі айқын мимика мен қол қалыптарының күрделілігі. Бет жүзімен көңіл-күйді мың құбылдыратын билер пантомима жанрына жақын. Ежелде аңыздар мен эпостар негізінде және қилы қимылдар арқасында тарихтан сыр шертетін әр қойылым өзінше бір кішігірім мазмұнды ойын-сауыққа ұқсайды. Бергін келе қойылымдар күрделілігін жойып, жай көңіл көтеру үшін биленген. Өзбек билері аймақтарға байланысты бөлініп, өзіндік сипат алады.

Сейдін Бизақов: «Көне дәуірден жеткен бейнелеу өнерінде тұрмыс-салт көрінісімен бірге бишілік өнерінің сипатталуы өзбек биінің көп ғасырлық тарихы мен даму жолын айғақтайды. Өзбек биі түр жағынан байып, саны молая түсіп, профессионалды билеу шеберлігінің техникасы шырқау биікке көтеріліп, эстетикалық тәрбие құралына айналып отыр. Тандаулы классикалық би дәстүрі негізінде өзбек биінің ұлттық мектебі туып қалыптасты. Бидің жаңа түрін табуда көптеген ізденіс жүргізілді» [2, 221 б.], - дейді

Ұйғыр фольклорын жинау, зерттеу ісі XIX ғасырдан басталады, оны зерттеушілер В.В.Радлов, Н.Н.Пантусов, Н.Б.Катанов, Ш.Уалиханов, С.Е.Малов, И.В.Певцов, Т.Ракет есімдері алдымен аталады және Н.М.Прежевальский, М.В.Певцов сияқты тағы басқа ғалымдардың көмегімен XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанға экспедиция ұйымдастырылып, ұйғыр халқының фольклоры жиналып, зерттелді.

Г.Ю.Саитова ұйғыр биінің пайда болуы туралы: «Ұйғырлардың кәсіби би өнері, біздің эрамыздағы буддизм дәуірінен бастау алып, дамыған және алғашқы би билей бастаған ғибадатхана бишілері болатын. Ғибадатхана қабырғасында орындалған билер кейінен қытай императоры және оның игі жақсыларының алдында биленетін «концерттік» билерге ұласты. Кейінірек билер қытай қалаларының көшелері мен алаңдарында билене бастады», - дей келе, «...көшпелі ұйғыр халқында

қазіргі кездің түсінігіндегі театр немесе салттық билер болмады. Дегенмен, «шамандық» билер өзінің драмалық жағынан жоғары болды. Олардың орындаушылығы театр жанрының заңдарымен ұштасып жатты: арнайы костюмдерінің болуы, мүмкіндігі, канон мен импровизацияның үндесуі және т.б. Шаман актерге тән образдық ойлау мен сезінуді білді. Ежелгі шамандық ойынның негізгі тамырында қазіргі замандық би композициясының желісінде құралатын толыққанды хореографиялық драматургия болды» [4, 101 б.], - деп көрсетеді.

Ұйғырлар - өте тойшыл, әнші және биші халық. Тойларда, мейрамдарда, көңілді отырыстарда үлкен-кішісі араласып «Сенем» биін билейді. Бұл би - жеңіл әрі еркін, қимылдар шектелмей, музыка ырғағымен бас, иық, қол, белдерін ырғалта билейтін болса, келе-келе қызып, музыка ырғағы тездетіліп, дауыстап, қолпаштаумен одан әрі кульминациясына (шарықтау шегі) жететін би. Көп жерге тарап, бытырай орналасқан халық болғандықтан ұйғырлардың билері әр аймақта өздеріне сай ырғақ пен ерекшеліктеріне ие. «Қазіргі кезде ұйғыр биінің өзіндік ерекше тұстары кез келген, тіпті, ең кішкентай аймақтарда сақталып қалған. Бұлар: аяқтың негізгі қимылдары, би жүрістері, қол қимылдарының ерекшеліктері мен денені ұстау ерекшеліктері. Мұндай би мәнерлері көп-ақ, бірақ билер өзіндік ерекшеліктерімен: 1)Ілелік, 2)Доландық, 3)Қашқарлық, 4)Хотандық болып 4 аймаққа бөлінеді» [4,107 б.].

Ал, Орта Азияның алғашқы "ақындары мен жыршылары" қарақалпақтарда көшпелі өмір салтына байланысты әуелден би қарқынды дами қоймады. Өртүрлі жанрдағы халықтық салттардың, ән мен жырдың алуан түрлілігі бұл халықтың көңіл күйге берілгіш екенін дәлелдейді. Әуел бастан би дамымаса да қарақалпақ халқы ауызекі сөйлескенде, ән айтқанда сөздерін дене қимылымен, ыммен және бет-жүзінің эмоциялық күйімен білдірген. Тіпті түрлі жағдайда өзара түсінісіп, белгілі бір ым мен қимылдар қалыптасқандығына қарап, біз қарақалпақ халқының пластикалық қимылдарға, көңіл күйге берілгіштігін көреміз. Осының арқасында олардың табиғи болмыстары пантомимаға әуестіктерінен бұл халықта кейіннен би өнері тез дамып, белгілі бір өзіндік деңгейіне жетті.

XX ғасырдың 20 жылдарынан бастап қарқынды даму алған өнер көркемөнер және театрлық үйірмелерден дамып, кейін 20 жылдары кәсіби театр ашылды. Ұлттық ансамбльдерде би топтары ашылғанымен бұл өнер түрі салған беттен дамып, халыққа сіңіп, жанданып кетті деп айту қиын. Әйтседе, бірнеше талпыныстан кейін 1944-45 жылдары белгілі өзбек балетмейстері Али Файзулла Ходжаұлы Ибрагимов (15.01.1900 – 9.11.1959) көркемөнер ұжымдарына бірнеше билер қойды. Бұл билер сахналық үлгіде қойылғанына әрі белгілі бір деңгейде орындаушылық дайындықты қажет етуіне байланысты жаппай биленіп кете қоймады.

1956-59 ж. Елизавета Петросова атты өзбек бишісі халық арасында қызу қабылданған бірнеше билерін қояды. Елизавета Петросова билерінің халық көңілінен шығып, сінуі үшін алдымен ел аралап жүріп, халықтың тұрмыстық салт-дәстүріне, кәсіптеріне көңіл бөлгендігінде деп білген жөн.

Е.Петросова халық арасына барып, жиын-тойларға қатысып, ән-жыр айтылып көңіл көтеретін, сауық құрушы жастармен қатар жүріп, ойындарына араласып, салт-дәстүрдің, әдет-ғұрыптың дамуы мен қалыптасуын бақылады. Алғашқы әйелдер мен ерлердің айналысатын күнделікті шаруаларына аса ден қоя отырып, халыққа жақын, қарапайым шаруа адамға етене таныс тыныс-тіршілігіне үлкен көңіл бөлді.

Соның арқасында болашақ билердің нобайы пайда бола бастады. Халықтың қол өнерімен айналысу сәтін және өрнегі мен оюын зерттеп, Елизавета Петросова алғашқы билерінің бірі, "Киіз басу" биін қояды. Байқап отырғанымыздай, «Киіз басу» биі көп халықтың хореографиясынан орын алған, мұның себебі бұл халықтарда киіз басумен байланысты істелетін істердің де ортақтығы және қол өнерінің ұқсастығын аңғаруға болады.

Келесі қойған билерінде де еңбек процесін бейнелегенімен, әр түрлі әдемілік безендіру сияқты қимылдар қосылып, құрастырмалы түрде қойылады. Қарақалпақтардың алғашқы билеріне "Шағала", "Киіз басу", "Балықшылар", "Айқұлаш" билері жатады. Қарақалпақ халқының билері кенжелеп, кейіннен дамығанымен өзіндік ерекшеліктері бар. Сонымен, қарақалпақ хореографиясы өткен жүз жылдықтың орта шенінен ғана қызу дамуды бастап, тез арада қызықты, өзіндік бай колоритімен көрермен көңілінен шығып, қарақалпақ халық би және ән ансамбльдерінің алғашқы ірге тасын қалаған Өзбек ССР мен ҚҚАССР-інің халық әртісі, балетмейстер Елизавета Петросова – атақты биші Тамара ханумның туған апасы. Елизавета Петросова шығармашылығын Андижан театрында биші болып бастап, өнертану институтында ғылым қызметкері болуы арасындағы уақытта 70-тен астам қарақалпақ билерін қойды. Дененің түгел қозғалып, аяқ-қолдарының тез, шебер қимылдары мен күрделі нақыштарынан және бас пен иықтың қызық қимылдарымен биленетін қарақалпақ биі қазіргі таңда халықтық фольклор негізінде мейілінше дамыған.

Әдемілігі жөнінен қалыспайтын ашық түсті, әдемі ұлттық киімдері мен қайталанбайтын бай башқұрттық фольклор ірі көлемді эпикалық шығармалардан әңгіме аңыздардан халық өлеңдері, жұмбақтар мен мақал-мәтелдерден, сыңсу, айтыс және балалар фольклорынан тұрады.

Түркі тілдес халықтардың бірі башқұрттардың да фольклорлық өнері тарих тереңінен бастау алады. Башқұрттарда би - ерекше дамыған халық арасына кең таралған өнер түрі, өйткені бұл халықтарда би ежелгі наным-сенімдері мен күнделікті өмір салтынан туындаған еді.

Ертеректе би әртүрлі мейрамдарда, аңшылық және әскери дәстүрлерге байланысты өзіндік ерекшеліктерімен орындалған. Қыстақтан жазғы ауылға көшер уақытта халық той жасап, ойын-сауық ұйымдастырған. Мұндай жиындарда ән айтылып, аспаптарда әуендер ойналып, жаппай би биленген. Жастардың өнерге, соның ішінде биге, осындай тойларда үйреніп, бұндай өнер сайысы спорттық ойындарға ұласып кетіп отырған.

Билерде жастар жұптаса билеу арқылы, танысуға, болашақ жұбын табуға да болатын еді. Бір қызығы башқұрттарда кейбір билер бишінің жасы мен жынысына қарай орындалған. Бұның бір себебі: башқұрттарда тек әйелдер ғана қатысатын жиындар мен ер адам қатыстырылмайтын салтты мейрамдардың болуы. Мұндай жиындардың басшысы, яғни жүргізушісі көпке сыйлы, халық әуендері мен билерін білетін, жасы үлкендеу әйел болған.

Тағы бір түркі тілдес, бірақ христиан дінін ұстанатын Чуваш халқының тұрмысын, әлеуметтік көз қарасын, әдет-ғұрпын қамтитын фольклорлық халық әндері, мақал мәтелдері, жұмбақтары, ерекше дамыған. Ауыз әңгімелерінде табиғат, орман, жан-жануар, аңдар бейнеленеді, сонымен қатар аңшылар, шопандар және дихандардың тұрмыс тіршілігі айтылады.

Ал, Әзірбайжан аймағында халықтық би өнерінің пайда болу және қалыптасу процесі ұзақ және көптеген ғасырлар бойы жүрді. Кешегі күнге дейін халықтың тұрмысында қолданылып келе жатқан «году-году», «коса-коса», «хыдыр ильяс», т.б. сияқты көпшілік әдет-ғұрыптық билер де көне болып табылады. Халықтық билердің көптеген түрлері ортағасырлық дәуірдің өзінде осы әдет-ғұрыптық билерден шыққан. Әзірбайжан билеушілерінің ауласында бишілердің жоғары шеберлігімен бағаланған би ансамблдері болған. Халықтың ән жанрының кең таралуы жағынан Әзірбайжан халқының ұлттық фольклорлық музыкасының негізгі бөлігін би музыкасы құрайды. Халықтық билер өзінше аспаптық музыканың негізін көрсетеді. Халық тудырған билер жүз жылдар бойы ұрпақтан ұрпаққа мұра боп жеткен.

Әзірбайжанда бірінші кәсіби би ұжымы 1938 жылы көркемөнерпаздық үйірме негізінде құрылған. Бұл ансамбль репертуарында көне және сол кезеңдегі халықтық билері биленген.

Тарихқа сүйенсек Тәжікстан таулары бишілерінің материалды мәдениетінің көне ескерткіштері, жартасқа қашалған суреттер ежелгі тәжіктердің өмірінде би маңызды роль атқарғандығын айғақтайды. Тәжіктің Ходжент, Ура-Төбе сияқты қалалары араларында кәсіби орындаушылары да бар биші қыздарымен әйгілі болғандығы белгілі.

Мұсылман діни адамдарының көркем шығармашылыққа, сондай-ақ биге деген теріс көзқарасына қарамастан, тәжік ұлты үздік би үлгілерін сақтап қалды және біздің заманымызға дейін жеткізе білді, басқа халықтармен байланысы арқылы тәжіктің би өнері де дамып, жетілді.

Орта Азия халықтарының билерін зерттеген Г.Саитова тәжік халық биі туралы: «Тәжіктердің халықтық-би шығармашылығында басқа да көптеген халықтардағы сияқты тұрмыстық көріністер мен күнделікті өмір бейнеленеді. Олардан қоршаған әлемнің пайда болуын көркем түрде суреттейтін табиғатқа ұқсас қимылдар да туды. Әсіресе олардың арасында қызғалдақтардың гүлдеу кезінде егістіктен кейін егіншілер атап өтетін «Лола» (қызғалдақ) көктем мерекесі ерекшеленді. Бұл дәстүрлі мереке таң сәріде басталатын. Таңертең ерте жастар тауға шығып, үлкен теректі таңдап алып, оны қызғалдақтармен өрілген гүл тізбекпен әшекейлеген. Содан кейін, әшекейленген терек тау алаңына орнатылатын. Осы уақытта халық жиналып, әншілер, күлдіргі әртістер, бишілер арасында сайыс өткізген. Бұл мерекенің белгілі бір сценарийі болған. «Нагора» - үрмелі аспап, «базм» - думан, қуаныш дегенді білдіретін сөздерден құралған «Нагорабазм» деп аталатын көпшілік биімен ашылған. Мерекеге қатысушылар шеңбер жасап, ауылдың ең үздік бишісі ортаға шығып, басын изегеннен кейін мәнерлі қимылдармен айналасындағыларды биге қатысуға шақырған. Оның биі «Харакати-Кифт» (иықтың әр түрлі қимылдары) аяқ қадамын айқын етіп көрсететін, жылдам және күшті қимылдармен қойылған, анық бейнелермен айшықталған би болатын. Осыдан кейін алаң бишілермен толыға түсіп, олардың әрқайсысы басын жоғары көтеріп, биді жанынан шығарып, өз шеберлігін көрсеткен. Бидің халықтық сипаты Қаратегін және Гиссар аудандарында сақталған. Онда бейнелі қимылдар еңбек барысындағы адамның қозғалысын білдіреді, кейбір қимылдар табиғаттың пайда болуын мадақтайды, пластикада жануарлар мен құстардың қимыл-қылықтарын көрсетеді» [4,5 б.], - дейді Г.Саитова.

Тәжік биі, басқа да халықтар биіндегі, театрландырылған ойындар, салттық жоралар мен рәсім элементтері негізінде дамыған, сонымен қатар үздік би дәстүрлері барлық отбасылық-тұрмыстық жол-жоралғыларда сақталған. Бұған дәлел халықтық билермен әрленген қыздардың сауық кеші, қыз ұзату мен жігіттің үйіндегі қонақ күту сияқты үйлену тойларында бидің көпшілікпен қызу орындалуы.

Үйлену тойының думаны құдағи биімен басталады. Ол әзіл түрінде денесін теңселтіп, қонақтарды күлдіре отырып, ортаны айналып шығып, оларды биге шақырады. Үйлену тойы салтында қызды ата-анасының үйінен жігіттің үйіне шығарып салу салтанатты шеруі ерекше орын алады. Шеру басында билей жүріп дәстүрлі әнді орындап жігіттің достары жүреді, қалған топ қол шапалақтап, саусақтарын сыртылдатып олардың биін қошеметтеп тұрады. Шеру барысындағы жарқын сәттердің бірі таяқшамен би орындау болып табылады. Жастар би ырғағын сақтай отырып, таяқшаларды тықылдатады, онымен қоса «Чархи» акробаттық аударылу мен айналу қимылдарын орындайды.

Қандай да болмасын халықтың дәстүрлі өнері оның тарихынсыз қабылданбайтыны белгілі. Би өнерінің тарихы халық тынысынан бастау алып, ғасырлар бойы дамыған. Демек, Халықтық бидің зерттелуі халықтық хореографияның сан қырлы түрлерінің тұрақтылығын көрсетеді және олардың тарихи-этнографиялық негіз ретінде қолданылуына кеңінен мүмкіндік береді. Бұның бәрі этнология, этноөнертану және ғылым саласы ретінде қолданылатын жаңа бағыттағы этнографиялық тәртіп жүйесін дайындауға әсер етті. Қазақстан жеріне табан тіреп, өмір сүрген көптеген ұлт өкілдерінің би өнері зерттеу мен талдауды қажет етеді. Еліміздегі түркі тілдес халықтарының билерінің төркіні бір, ал бүгінгі даму аясы орасан зор.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ізім Т.О., Кульбекова А.К. Қазақ биін оқытудың теориясы мен әдістемесі.– Астана, 2012. – 191б.
2. Бизақов С. «Түбі бір түркілер». - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2000. - 320 б.
3. «Түркістан». Халықаралық энциклопедия. – Алматы, 2000. – 656 б.
4. Саитова Г.Ю. Теория и методика преподавания восточного танца. – Алматы: Goodprint – 2013- 283 с.

KAZAKISTAN'DAN ANADOLU'YA KOÇBOYNUZU MOTİFİ

Dr. Öğr. Üyesi Asuman ŞENEL*

Özet:

Milletlerin uğuruna, bereketine inandığı, muhtelif anlamlar yüklediği sembolleri vardır. Bu semboller geçmişten geleceğe millî hafızaların izlerini taşır; nakışlarda, yanışlarda, motiflerde yer bulur kendine. “Koç-koyun” Türk kültürünün önemli unsurlarından biridir ve 12 hayvanlı Türk takviminin yıllarından birine adını vermiştir. Koçboynuzu motifi de Kazakistan'dan Anadolu'ya tüm Türk yurtlarında erliğin, yiğitliğin, bereketin sembolü olarak yüzlerce yıldır sevilerek kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kazakistan, Anadolu, Sembol, Koçboynuzu*

The Horn Of Aries Motif From Kazakhstan To Anatolia**Abstract:**

There are symbols of the nations which nations attribute some meanings to them and believe their luck and abundance. These symbols bear traces of national memory from past to the future; they find place in embroideries, motifs, motifs of rugs. The “aries” and “sheep” are one of the important elements of Turkish culture and they named one of the years of Turkish 12-animals-calendar, The horn of aries motif has been used for hundreds of years gladly in every Turkish country from Kazakhstan to Anatolia as symbols of courage, bravery and abundance.

Keywords: *Kazakhstan, Anatolia, Symbol, Horn of aries*

GİRİŞ

Milletlerin bağımsızlığının, tarih boyunca var oluşunun sembolleri vardır. Bayrak en önemli bağımsızlık ve varlık sembolüdür. Mezar taşları coğrafyalara vurulmuş mühürler gibidir. Mimari eserler, âbideler, bunların yanında halılar, kilimler, geleneksel giysiler; bunlarda kullanılan nakışlar, motifler, renkler, simgeler, semboller, hepsi imbikten süzülen öz gibi tarihin derinliklerinden süzülüp günümüze ulaşan, bizi biz yapan değerlerimizdir.

Koç, Türk kültürünün önemli sembollerinden biridir. Kaşgarlı Mahmud'un Divan ü Lügati't Türk adlı eserinde de belirttiği gibi 12 hayvanlı Türk takviminin yıllarından biri de koç (ya da koyun) yılıdır (Çoruhlu, 2000: 175).

Koçboynuzu motifi Anadolu'da halıdan kilime, seramikten giyim kuşama birçok alanda sevilerek kullanılan bir motiftir. Erkekliğin, yiğitliğin, mertliğin, bolluk bereketin sembolü olarak kullanılan koçboynuzu motifi Kazakistan'dan Anadolu'ya, Atayurttan Anayurda süslemenin vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur.

YÖNTEM VE TEKNİKLER

Konu ile ilgili literatür taranmış, araştırma-inceleme yapılarak bulgular değerlendirilmiş, Kazakistan ve Anadolu'da kullanılan koçboynuzu motifli örnekler incelenerek ortak kültür değerleri tespit edilmiştir.

BULGULAR

Emel Esin, Alma-ata'nın doğusunda, Esik (veya Issık) çayı kıyılarında bulunan M.Ö. V-IV. yüzyıllardan kalma bir mezarda bulunan ve Kök-Türk harflerinin arkaik bir şekli olduğu düşünülen yazının Türk kültür tarihinin başlangıcını M.Ö. IX.-VIII. yüzyıllara kadar götürdüğünü söyler (Esin, 1978: 3). Şanlıurfa'da bulunan Göbeklitepe araştırmaları da muhtemelen bu tarihi M.Ö. 12000'lere götürecektir.

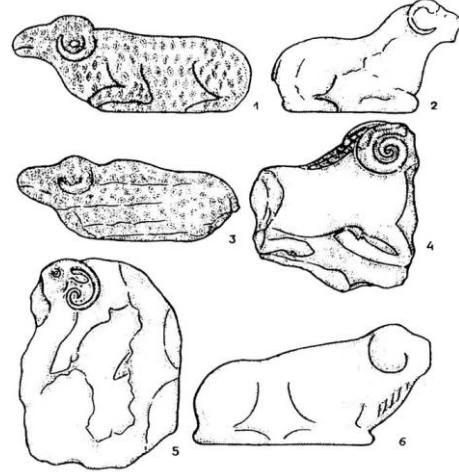
Taşlar üzerine yazılmış ilk Türk tarihi olarak kabul edilen Orhun âbidelerinden Kül Tigin âbidesi doğu cephesi ve Bilge Kağan âbidesi doğu cephesinde yer alan “Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?” (Ergin, 1973: 24, 38) ifadeleriyle Türk milleti iline, töresine sahip çıkması konusunda uyarılmaktadır. Yine Kül Tigin âbidesi batı cephesinde yer alan Çince kitabede “Gelecek nesillerin dimağlarında müşterek muvaffakiyetler canlansın, uğurlu haberler ebediyen ilan olsun diye bu kutlu taşların dikildiği” söylenir (Ergin, 1973: 9-10). Bengü taşlar, kaya resimleri, mezar buluntuları, bunlarda kullanılan damgalar, şekiller, motifler Türk tarihinin, büyük Türk kültürünün önemli vesikalarıdır.

*Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Türk-İslam Edebiyatı ve İslam Sanatları Anabilim Dalı.
senelasuman@gmail.com

Kuşlar, ejderhalar, geyik, dağ keçisi gibi hayvanlar Türk sanatında önemli bir yer tutar. Türklerin hayatında önemli yeri olan hayvanlardan biri de koçtur. Orhun âbidelerinde “Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu.” İfadesi yer alır (Ergin, 1973: 30). Türklerin 12 hayvanlı takvimindeki yıllardan biri koyun (koç) yılıdır. Eski Türklerde Gök Tanrı’ya sunulan kurbanın beyaz koç olduğu söylenir. İslâmiyet’te Hz. İsmail, Allah için koç kurban etmiştir. Koç; tarih boyunca güç, kuvvet ve yiğitliğin sembolü olmuştur (Çatalbaş, 2011: 53).

RESİM 1. KAZAKISTAN MANGIŞLAK
(AKSOY, 2012: 29)

RESİM 2. RUSYA-ALTAYLAR BÖLGESİNDE
BULUNAN VE MILATTAN ÖNCEYE
TARİHLENDİRİLEN BAZI TARİHİ KOÇBAŞLI
MEZAR TAŞLARININ ÇİZİMİ (BORISENKO VE
KHUDYAKOV’DAN AKTARAN AKSOY, 2012:
31)

RESİM 3. TUNCELİ PÜLÜMÜR
(AKSOY, 2012: 30)

RESİM 4. HAKKARI-YÜKSEKOVA
(ADNAN MENDERES KAYA’NIN
ARŞİVİNDEN AKTARAN AKSOY, 2012: 31)

Geyik, dağ keçisi, koç gibi hayvanlar ebedî hayatın sembolüdür. Türk hükümdarlarının atalarına saygı olarak koyun kurban ettiği, yüksek rütbeli beylerin hükümdara koyun hediye ettiği söylenir. Türk yurtlarında görülen koç ve koyun heykellerinin de bu kurban merasimleri ile ilgili olduğu düşünülmektedir (Esin, 1978: 94).

Kazakistan’da üzerinde hilal, lale, ay yıldız sembolleri olduğu gibi koçbaşı sembolleri de olan, adına kulgu taş denilen mezar taşları vardır (Resim 1,2). Bu mezar taşı üslubunun örneklerine Anadolu’da da rastlanmaktadır (Resim 3,4) (Aksoy, 2012: 32-48; 2012: 29-31). Koç- koyun mezar taşları üzerinde ölenin kimliği ya da hayat hikâyesiyle ilgili kabartmalar da bulunmaktadır (Gülensoy, 1989; 77- 80). Mezarlarda görülen hayvan heykelleri “mezar bekçisi, mezar koruyucusu ya da ölümsüzlük, ebedî hayat” kavramlarını hatırlatmaktadır (Esin, 1978: 72-95).

Oğuz boylarında balballar gibi kurban edilen koçların da Alplere öbür dünyada hizmet edeceğine inanılmaktadır (Esin, 2003: 19). Koç, geyik, dağ keçisi gibi hayvanlar, kutlu dağda ölümsüzlük otunu yediği için Türk boylarında ölümsüzlüğün, ebedî hayatın timsali sayılmış, koçbaşı, koçboynuzu motifleri de güç ve bereket sembolü olarak sıklıkla kullanılmıştır (Görgünay-Kırzioğlu, 2001: 71). Boynuz sembolü insanlık

tarihinde erkekle özdeşleştirilmiş, koruyucu anlamlar yüklenmiş; koçboynuzu da çoғalma ve bereket anlamlarıyla spiral, hilal gibi şekillerde kullanılmıştır (Erbek, 2002: 30-34).

RESİM 5. MUHTELIF DOKUMALARDA KOÇBOYNUZU MOTIFI (ERBEK, 2002: 38)

Pazırık Kurganı mezar buluntuları arasında yer alan şapka şeklindeki altın başlıkta (Resim 6) büyük koçboynuzu motifi dikkati çekmektedir (Özder, 1999: 15). Büyük koçboynuzu motifleri geleneksel Kazak kadın başlığında da (Resim 7) görülmektedir [(A. Galimbayeva, “Kazakh National Suit” albümünden, 1958) den alıntılanan Özlü, Yergeshova, 2016: 91].

RESİM 6. PAZIRIK KURGANI
KADIN BAŞLIĞI (ÖZDER, 1999: 15)

RESİM 7. KAZAK KADIN BAŞLIĞI (TAGIYA) ÖN
GÖRÜNÜMÜ (A. GALIMBAYEVA, “KAZAKH NATIONAL SUIT”
ALBÜMÜNDEN, 1958’DEN AKRATAN ÖZLÜ, YERGESHOVA,
2016: 91)

İnsanlık, bilgi birikimini nesiller boyunca sembollerle birbirine aktarmıştır ve toplumsal hafızalar da onları tekrar tekrar üretmiştir (Ateş, 2002: 196-219). Burdur’da üretilen alaca dokumalarda da koçboynuzu motifi (Resim 8) hâlen kullanılmaktadır (Şenel, 2013: 50-55).

RESİM 8. ALACA DOKUMA EV TEKSTİLİ (ALACA DOKUMALARI SERGİSİ, ŞENEL, 2013: 55)

RESIM 9. YÜN ÇORAPTA KOÇBOYNUZU MOTIFI (BURDUR MÜZESİ ENVANTER SEKSIYONU NU. 78.23.73, ŞENEL, 2013: 116)

RESIM 10. ELDIVENDE KOÇBOYNUZU MOTIFI (BURDUR MÜZESİ ENVANTER SEKSIYONU NU. 75.23.73, ŞENEL, 2013: 121)

Burdur Müzesi Envanter seksiyonuna kayıtlı yün çorap ve yün eldivende koçboynuzu motifleri (Resim 9,10) kullanıldığı görülmektedir (Şenel, 2013: 116,121).

Kazakistan'ın Kökşetav şehrinde keçeden yapılan ve adına “keçe ev” anlamında “kiyiz üy” denilen çadırlarda beyaz keçeden mamül “sırmak” ve “tüskiz” adlı halıların kullanıldığı, bu halıların üzerinde çadırın bereketli olması, soyun devamlı olması gibi anlamlar yüklenerek koçboynuzu motifinin kullanıldığı söylenir (Sembı, Tatlıcan, 2017: 330-339).

RESIM 11. KARAMAN TAŞKALE'DEN POST ÜZERİNDE KOÇBOYNUZU VE DETAY (BARIŞTA, 2017: 560)

19-20. yüzyıla tarihlenen, Karaman Taşkale'den, “post” tabir edilen halı dokuma üzerinde koçboynuzu motifi (Resim 11) görülmektedir (Barişta, 2017: 560).

RESIM 12. ORTA ANADOLU KILIMINDE KOÇBOYNUZU (THE GALVESTON KOLEKSİYONU'NDAN ALINTILAYAN ÖZAY, 2001: 144)

69*369 cm ebatlarında, (The Galveston Koleksiyonu) Niğde (Aksaray), Orta Anadolu bölgesi kiliminde (Resim 12) ve 163*214 cm ebatlarında, (Kuveyt-Homaizi Koleksiyonu) Balıkesir, Kütahya, Kuzey Batı Anadolu bölgesi kiliminde (Resim 13) koçboynuzu motifleri görülmektedir (Özay, 2001: 144, 145).

RESIM 13: KUZEYBATI ANADOLU YÜNCÜ KILIMINDE KOÇBOYNUZU (KUVEYT, HOMAIZI KOLEKSİYONUNDAN ALINTILAYAN ÖZAY, 2001: 145)

RESIM 14. CİCİMDE KOÇBOYNUZU (ONUK, 2005: 165)

125*140 cm ebatlarında, Ankara Beypazarı İlçe Müzesinde bulunan cicim seccade üzerinde, baklava dilimleri içinde koçboynuzu motifleri (Resim 14) görülmektedir (Onuk, 2005: 165). İstanbul Vakıflar Kilim Müzesinde bulunan, 150*317 cm ebatlarındaki kilimde kurtağzı, ejderha, çengel, canavar izi, kuş motifleriyle birlikte büyük koçboynuzu motifleri de (Resim 15) kullanılmıştır (Erbek, 2005: 113).

Geleneksel Türk motifleriyle eski Türk damgaları ve Kök-Türk harfleri arasındaki benzerlikler çok açıktır. Gülensoy'a göre Türk yazı ve damga tarihi şöyle şematize edilebilir:

RESIM 15. KILIM ÜZERİNDE KOÇBOYNUZU (ERBEK, 2005: 113)

“I. devre: RESİM, II. devre: PİKTOGRAHP (eski Mısırlılarkı gıbi harf yerine resim kullanan yazıda tek işaret). III. devre: PİKTOGRAM (basitleştirilmiř resim). IV. devre: İDEOGRAM (yazıda kelimenin harfleri gösterilmeden dođrudan dođruya fikri ifade eden işaret). V. devre: PHONOGRAM (bir harf veya hece veya sesi gösteren işaret). VI. devre: HARF (dildeki bir sesi gösteren ve alfabeyi meydana getiren işaretlerden her biri)” (Gülensoy, 1989: 14).

RESİM 16. STILIZE KOÇBOYNUZU DAMGASI-YENİSEY (BİLGİLİ, 2014: 36)

RESİM 17. KAZAKİSTAN’DA STILIZE KOÇ PETROGLİFİ VE İLHANLI PARASI ÜZERİNDE STILIZE KOÇBOYNUZU (BİLGİLİ, 2014: 36)

RESİM 18. İRAN NOHUR TÜRKMEN MEZARLIĞINDAKİ KOÇBOYNUZLU DİREKLER VE ARTUKLU PARASINDA KOÇBOYNUZU (BİLGİLİ, 2014: 36)

Koçboynuzu motifinin tamgalarda (damga), petroglif (kaya resmi) ve paralarda da (Resim 16,17,18) kullanıldığı görülmektedir (Bilgili, 2014: 36).

SONUÇ

Damgalardan harflere, Orhun âbidelerinden mezar taşlarına, paralardan çadırlara, halı ve kilimlerden geleneksel giysilere, cođrafyalardan gündelik hayatın safhalarına uzanan koçboynuzu motifleri, diđer Türk motifleri gibi, yüzyıllar öncesinden bugüne köklerle bađları hatırlatmaya devam etmektedir.

Nakişlarda, yanişlarda, desenlerde, motiflerde kullanılan semboller, Türk milletinin değerlerini, inanışlarını yüzyıllar öncesinden yüzyıllar sonrasına taşıması açısından çok önemlidir. Bir yerin Türk yurdu, bir eserin Türk eseri olduğunu üzerindeki Türk işaretleri gösterir. Hilal gibi, yıldız gibi, güneş- ay gibi, elibelinde, pıtırak, geyik, ejderha, kartal gibi koçboynuzu da eserlere vurulmuş, o eserin Türk eseri olduğunu gösteren bir çeşit damgadır.

Milattan binlerce yıl önceye giden Türk tarihinde Türklerin yaşadığı coğrafyalar; kaya resimleri, mezar buluntuları, bengü taşlar Türk damgaları, runik harfler, hayvan sembolizmi ile doludur. Türk milleti tarihi boyunca, gökyüzü ile yeryüzü arasında geçtiği bütün topraklara mührünü vurmuştur. Bu mühür Kazakistan'da, Türkiye'de ve tüm Türk yurtlarında aynı ihtişamdadır. Halılarda, kilimlerde, geleneksel giysilerde tekrarlanan motifler, binlerce yıllık Türk tarihinin, büyük Türk kültürünün etkisini her an hissettirmeye devam etmektedir.

Günümüz Türk sanatlarında, tasarımlarında da gerek koçboynuzu motifinin gerekse diğer Türk motiflerinin kullanılması, gelecek nesillerin tarih ve kültürle bağlarını güçlendirecektir. En ulu ağaçlar, kökleri en sağlam olanlardır. Yeni nesillerin güçlü köklerini fark etmesi, yeni eserlerin üretilmesinde, yeni bakış açılarının kazanılmasında bir zenginlik sağlayacaktır.

KAYNAKÇA:

- Aksoy, Mustafa (2012) “Kazakistan’da Koç-Koyun Heykelli Mezar Taşları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, s.29-31.
- Aksoy, Mustafa (2012) “Türk Sanatının Temel Özellikleri Bağlamında Fars Sanatı İle Bir Karşılaştırma”, *İdil Dergisi*, Cilt 1, Sayı 5, s. 32-48.
- Ateş, Mehmet (2002) *Mitolojiler ve Semboller*, İstanbul, Aksiseda Matbaası.
- Barişta, H. Örcün, (2017) *Türk El Sanatları 2* Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Bilgili, Nuray (2014) *Türklerin Kozmik Sembolleri Tamgalar*, İstanbul, Hermes Yayınları.
- Çatalbaş, Resul (2011) “Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi”, Cilt: 3, Sayı: 12, Sonbahar, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, s. 49-60.
- Çoruhlu, Yaşar (2000) *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi.
- Erbek, Güran (2005) *Anatolian Kilims*, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.
- Erbek, Mine (2002) *Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1973) *Orhun Âbideleri*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- Esin, Emel (1978) *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi Ve İslâma Giriş* (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/B ' Den Ayrı Basım) İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, Emel (2004) *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi.
- Görgünay-Kırzioğlu, Neriman (2001) *Altaylardan Tunaboyu'na Türk Dünyasında Ortak Yanişlar*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer (1989) *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını 51.
- Onuk, Taciser (2005) *Ankara İli El Sanatları ve Beslenme Kültürü*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını 333.
- Özay, Suhandan (2001) *Dünden Bugüne Dokuma Resim Sanatı*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özder, Lale (1999) *İç Anadolu Bölgesi Geleneksel Kadın Başlıkları*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özlu, Pınar Göklüberk; Yergeshova, Sayara (Kış-2016) “Kazak Geleneksel Kadın Giysilerinin Çağdaş Kadın Giysi Tasarımlarında Kullanılması”, *Akademik Sanat; Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*. s. 87-93.
- Sembi, Nurbolat; Tatlıcan, Nezih (2017) “Kökşetav Yöresi Keçe Çadırları (Kiyiz Üyler)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Sayı 50, s. 330- 339.
- Şenel, Asuman (2013) *Burdur Alaca Dokumaları ve Geleneksel Giysilerinde Biçim ve İkonografi*, Antalya, Burdur Belediyesi Yayınları.

МУЗЫКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ КӨРКЕМӨНЕРПАЗДЫҚҚА БАУЛУ

аға оқытушы **Ш.А. УМИРХАНОВА***
профессор **М.М.БУРУНЧИН****

Түйіндеме:

Бұл мақалада оқушыларға көркемөнерпаздық және эстетикалық тәрбиені халықтың ұлттық мәдени мұрасымен байланыстыра отырып жүйелі түрде жақсарту жолдары қарастырылған. Сонымен қатар оқушылардың әсемдік сезімін дамыту, көркемдік талғамын тәрбиелеу, өнер шығармаларын сүйіп, туған табиғатын, оның байлығын қастерлеп, бағалай білу өнерге баулу жолдары айқындалған. Халқымыз өнерпаздық дәстүрлерін әрқашан да жас ұрпақты, оқушы балаларды өнерге баулу әрекетімен жалғастырып келеді. Өнерпаз болу үшін отбасының және қоршаған ортаның ықпалы өте зор. Жан жақты өнерімен қаруланған өнерпаз адамға әрқашан да орын берген. Өнерпаз болу – адам баласының бойына біткен жақсы қасиет. Ертеде қазақ халқы өнерлі адамды қастерлеп төріне шығарып қошеметтеп отырған. Әр өзеннің бастау бұлағы болады Мектепте, жоғарғы оқу орындарында оқитын жастарды адамгершілікке, қоғамдағы болмысқа нәзік сезгіштікпен қарап, оны эстетикалық талғамдылықпен жоғары бағалай біліп өз бойына жақсы қасиеттерін қабылдауға бағыт берілу қажет. Балалардың қабілетінің шыңдалуына, олардың дұрыс жетілуіне әсер ететіндей қосымша мазмұнды шаралар атқару да көп нәтиже береді.

Мектеп табалдырығындағы тәрбие көп жақты процесс болғандықтан, оған табиғи орта, өмір дүниесі, отбасы, мектеп, өнер және ақпараттық жүйе сияқты түрлі жағдайлар әсер етеді. Бүгінгі таңда оқушыларға эстетикалық тәрбие беру, халықтың мәдени мұрасы, соның ішінде халықтық музыканы шығармалар арқылы дамыту жаңа қоғамның сұранысынан туындап отыр.

Тірек сөздер: көркемөнерпаздық, эстетикалық тәрбие, музыкалық шығармашылық, музыкалық қабілет, көркемөнерпаздық тәрбие.

UPBRINGING OF ARTISTIC CREATIVITY OF PUPILS IN MUSIC LESSONS

Abstract:

This article, questions of highly artistic education of pupils by means of folk music are considered. Together they consider the ways of educating the aesthetic taste of pupils, the formation of love for nature and the native land. ns of highly artistic education of pupils by means of folk music are considered. The Kazakh people consider one of the important tasks the education of a fully developed person. In this regard, we consider as one of the important tasks the education of a sensitive and educated person and the development of patriotism and love for the homeland. Since the schoolboy as education is a comprehensive process, it is influenced by a safe environment, family, school, art and information systems.

Key words: artistic creativity, aesthetic education, creativity, musical abilities, artistic education.

КІРІСПЕ

Халқымыз өнерпаздық дәстүрлерін әрқашан да жас ұрпақты, оқушы балаларды өнерге баулу әрекетімен жалғастырып келеді. Сөйтіп, дараланып шыққан талай-талай дарындыларды дамытып отырған. Өнерпаз болу үшін отбасының ықпалы өте зор. Ата-анасы баласының қабілетін, ұмтылысын, мінез-құлқын ерте аңғарады. Балалардың өнерге ұмтылуы, оның өнерсүйгіштігі ата-ананы қуантады, кейіннен биік жетістіктерге ие болып елінің мақтанышына айналады. Өнерпаздық нышандарын айқындап, дарынын дамыту – адамзаттың міндеті.

Қоғамда тәрбиенің құрамды бөліктерінің бірі осы өнерпаздық жолға бағыттау болып табылады.

Мектепте, жоғарғы оқу орындарында оқитын жастарды адамгершілікке, қоғамдағы болмысқа нәзік сезгіштікпен қарап, оны эстетикалық талғамдылықпен жоғары бағалай біліп өз бойына жақсы қасиеттерін қабылдауға бағыт берілу қажет. Сөйтіп, адамның жалпы мәдениетінің маңызды бөлігі өміріміздің барлық саласына ықпалын тигізетін өнерді үйрену, қабылдау болып табылады. Оқушыларға көркемөнерпаздық және эстетикалық тәрбиені халықтың ұлттық мәдени мұрасымен байланыстыра отырып жүйелі түрде жақсарту нәтижелі іс қатарына жатады. Әсемдік сезімін дамыту,

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, burunchinmurat@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, shynar.umirhanova@mail.ru

көркемдік талғамын тәрбиелеу, өнер шығармаларын сүйіп, туған табиғатын, оның байлығын қастерлеп, бағалай білу өнерге баулу үрдісін қалыптастыру болып саналады. Ойшыл, данышпан абай айтқандай,

Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң арқалан
Сен де бір кірпіш дүниеге
Кетігін тап та, бар қалан.

Жан жақты өнерімен қаруланған өнерпаз адамға әрқашан да орын берген. Өнерпаз болу – адам баласының бойына біткен жақсы қасиет. Ертеде қазақ халқы өнерлі адамды қастерлеп төріне шығарып қошеметтеп отырған. Әр өзеннің бастау бұлағы болады. Тарих қойнауына үңілер болсақ, сонау бір кездегі өмір сүрген өнер адамдарының бір басына өнердің бар саласын үйіп бере салғандығын байқаймыз. Өзі әнші, өзі күйші, ақын, композитор, актер, т.б. сан қырлы өнері бар Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Жаяу мұса, Мұхит, Естай, ақын Сара т.б. Осылай талай өнер саңлақтарын қатарынан тізіп айта беруге болады. Олар әнін де өзі жазып, сөзін де өзі шығарып, орындаушысы да бір өзі болған. Барығы да бір басына сифан « сегіз қырлы, бір сырлы» өнер тарландары болатын. Осындай өнер тарландарының әндері олардың музыкалық шығармашылық өнерлері қазақ отбасында тәрбиелік мақсатында кеңінен пайдаланылған. Олар балалар мен жастардың ақыл- ойына, зерде-сезіміне әсер етіп, музыкалық қабілетін оятып және де танымдық-тәрбиелік маңызға ие болған.

Оқушыларды көркемөнерпаздық жолға бағыттау оларды қызығушылығын тудырып, қабілетін арттырады.

Мектеп оқушыларының қабілеті мен қызығушылығын аңғару әрбір ұстаздың негізгі міндеті болып саналады. Барлық оқушылар оқу үдерінде білім алып мектеп бағдарламасын меңгеруі тиіс. Бірақ мектеп қабырғасында әрбір балаға жекелемей ақ бәріне бірдей дәріс беріп, бірдей жағдайлар жасалса да әрбір оқушы әртүрлі дәрежеде өзін көрсетеді. Оның себебін осы жерде қабілеті мен қызығушылығының әрекетінен деп тануға болады.

Демек, кейбіреуі сабақта берілген тапсырманы тез орындаса, біреулері өте баяу орындайды. Мысалы, кейбір бала бір сабақта белсенділік танытып жақсы жауап беріп отырса, енді келесі басқа сабақта керісінше, селқос жай ғана қатысып отырғанын байқауға болады. Одан мынадай қортынды жасауға болады: жақсы жауабымен жақсы белсенділік танытқан сабағы ол оқушыға жеңіл немесе қабілеті жететін болып, ал екіншісі оған қиын немесе қызықсыз болуы мүмкін. Сондықтан оқытушы психолог, педагог ретінде оның осындай жекелеген қасиетін дер кезінде байқап, жетіспеген жерлеріне көңіл бөлгені дұрыс. Ондай жағдайда қосымша әдістемелік жұмыстар жүргізілуі тиіс. Балалардың қабілетінің шыңдалуына, олардың дұрыс жетілуіне әсер ететіндей қосымша мазмұнды шаралар атқару да көп нәтиже береді.

Сонымен қабілеттілік дегенді қалай ұғынуға болады? Бұл ғылыми тұрғыда білім алу, меңгеру немесе игеру, оқып үйрену деген сияқты ұғымды білдіреді. Қабілеттілік барлық салада да кездеседі тіпті күнделікті тіршілікте де қажет.

Балалардың музыкалық тәжірибесі неғұрлым бай болған сайын олардың дербес шығармашылық еңбегі жемісті бола түсетіні аян. Өйткені балалардың шығармашылық қабілеттерін көркем туындылардың әсерлерімен дамытып отыру олардың өздігімен әсер алатындай заттарға жақын жүруіне көмектеседі. Қазақ халқының түрлі жанрадағы көркем шығармаларының оқушыларға тигізетін әсері мол. Табиғаттың тұрмыстық алуан түрлі құбылысына сан қилы терең музыкалық үн қосуы айналадағы тұрмыс құбылыстарын, шығармашылық көзқарасты қалыптастыруға, байытуға жәрдемдескен.

Оқушыларды көркемөнерпаздыққа баулу жолындағы атқарылатын шаралар қандай болмақ? Демек әрқайсысының қабілетін ескере отырып оларды түрі үйірмелерге қатыстыру, қызығушылығын арттыру болып табылады. Мектеп табалдырығындағы тәрбие көп жақты процесс болғандықтан, оған табиғи орта, өмір дүниесі, отбасы, мектеп, өнер және ақпараттық жүйе сияқты түрлі жағдайлар әсер етеді. «Көркемөнерпаздық тәрбие» ұғымы музыкалық тәрбие теориясындағы ең жалпы ұғым. Ол өзіне тәуелді бірқатар ұғымдардың бірі – эмоциялық тәрбие. Ол балада эстетикалық қабылдаудың, шығармашылықпен елестетудің, эмоциялық толқуларының, сондай-ақ рухани қажетсінулердің белсенділігін қамтамасыз ететін мәндік күштерді мақсатқа бағыттап қалыптастыру процесі. Балалардың эстетикалық тәрбиеленуі мен дамуы идеялық, психологиялық және педагогикалық жағынан негізделген бағдарламалық-әдістемелік құжаттардың негізінде идеялық-саяси, адамгершілік және еңбек тәрбиесімен тығыз байланыста эстетикалық тәрбие жүйесі арқылы жүзеге асады. Өнер шындықтың мәні шоғырланып, мазмұнды, толық, көлемді бейнелеп және білдіре алатындықтан, ол адамның өмірге эстетикалық қатынасын қалыптастырудың өткір және әсерлі қаруы болып табылады.

Әдетте музыкалық материал әсерді қорытындылауға жәрдемдесетін жетекші тақырыптар негізінде беріледі. Мысалы, мектепте бұл балаларға музыканың өмірмен тығыз байланысын көрсетуге мүмкіндік береді («Музыка не туралы айтады?», «Музыка нені білдіреді?», «Музыкадағы табиғат», «қазақтың халық музыкасы»). Қорытындылаушы тақырыптарды қамтитын музыкалық туындылар мұғалімге балалардың сүйемелдеуші музыкалық құралдарды әртүрлі аспаптарды және әншілік дауыстарды игеру жөніндегі жұмыстарға қайта оралуына мүмкіндік береді. Музыкалық дамудың барлық кезеңдерінде де хормен өлең айтуға, сондай-ақ музыкалық іс-әрекеттердің барлық түріндегі білімдерді жинақтауға баса көңіл аудару қажет. Оқушыларды музыкалық өнерге баулуда сүйіспеншілікті үйретуге, олардың арнаулы іскерліктері мен дағдыларын дамытуға (естуі, ән салуы, музыканы қабылдауы, орындаушылық шеберлігін ұштау және т. б. дамыту) бағытталған музыкалық оқыту мен тәрбиелеудің дәстүрлі міндеттерін музыкалық педагогика дамуының қазіргі кезеңдегі бағыты деп білу керек. Және басты назар оқушылар тұлғасын қалыптастыру проблемасына аударылады.

Хор музыкасы оның жоғарғы дамуына жетудің құралы ретінде қарастырылады. Музыка саласындағы музыкалық іс-әрекеттің сан алуан түрлерінен бүгінгі күні көбірек қатысатыны қабылдау, орындау және біршама аз мөлшерде- шығармашылық іс-әрекет пен музыкалық аспаптарда ойнау. Оқушыларда қабылдауды дамыту- музыка мұғалімінің маңызды міндеті. Өйткені оның негізінді іс-әректің басқа түрлері жүзеге асады. Музыкалық тәрбиелеу практикасындағы оның әдістемесі мынадай: мұғалім әуен немесе шығарма туралы айтады, қабылдау үшін қажетті жағдай жасайды, содан кейін шығарма тыңдалады, ал одан соң мұғалім оқушылардың тыңдағандары туралы әңгімелесу өткізеді, қайталап тыңдайды. Осындай жұмыстың барысында мұғалім композитор туралы, ол өмір сүрген кезең туралы, шығарманың жасалутарихы туралы, оның замандастары қалай қабылдағаны туралы, онда қандай үйреншікті емес көркемдік артықшылықтардың бары туралы айтылады. Белсенділікті қалыптастыру үшін мұғалім оқушылардың назарын берілген хор шығармасында қандай көңіл-күй білдіргенше, композитор өз шығармасын шығарғанда оның негізгі ойы қандай болғанына, ол арқылы басқа адамдарға не айтқысы келгеніне аударылады. Берілген музыка талдайтын толқуларды бастан өткере отырып, адам қиалында қандай образдар пайда болуы керек? Асқақтаған толқулар әрқашан адам мен ол өмір сүретін қоғамның қайырымдылығымен, өз халқының, өз Отанының және оның табиғатының тағдырына қатыстылығын түйсінуімен байланысты.

Оқушылардың назарын музыкалық шығармадағы мелодияның және гармонияның, ритмдер мен тембрлердің ойынының әсемдігіне аударып отырып, мұғалім оқушылардың музыкадан алатын эстетикалық ләзаттану дәрежесін тереңдетеді. Эстетикалық әсемдікке сезім арқылы жетуге болады дегенге сендіреді. Бүгінгі таңда оқушыларға эстетикалық тәрбие беру, халықтың мәдени мұрасы, соның ішінде халықтық музыканы шығармалар арқылы дамыту жаңа қоғамның сұранысынан туындап отыр. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге терең талдау жасай отырып, «эстетикалық іс-әрекет», «эстетикалық тәрбие» ұғымына берілген түсініктерді жүйеге келтіру үшін эстетикалық тәрбие түсінігі мазмұнын жан-жақты анықтап, оны әрі дамыта түстім.

Зерттеу барысында эстетикалық тәрбие берудегі қазақ халқының ағартушылары, ойшылдары еңбегіне тарихи-танымдық талдау жасалып, еңбектердің мәселені шешудегі ролі анықталып, ұсыныстар берудің маңыздылығы нақтылана түсті. Сыныптан тыс жұмыстар- оқушылардың қызығушылығына, эмоциясына, рухани қажеттілігіне қарай адамгершілік және этикалық, эстетикалық мәдениетіне ықпал ететін үрдіс ретінде қарастырылды. Педагог ғалымдар жеке адамдарды өнер арқылы тәрбиелеуде мектептің рөліне ерекше мән береді. Оқушыларды адамгершілік, эстетикалық және дене тәрбиелеріне, жасөспірімдердің рухани өсуінің үйлесімді даму мәселелеріне кешенді тұрғыдан қарауды көздейді. Оның әсер ету мүмкіндігін оқу тәрбие үдерісінде ескеріп отырғанда ғана іске асады. Өнер арқылы әсемдікке тәрбиелеуде оның педагогикалық негізімен қатар психологиялық аспектілерін де ескеру қажет. Өнер-адамның айнала қоршаған ортамен көңіл күй қатынасымен ғана асатын бейнелі, образды, эмоционалды ұғымдардың синтезі. Мұнда эмоциялық таным жан жақты дамып, субъективтік сезім жетекші рөл атқарады. Оның табиғи мәні адамның сезімталдық зерделі парасатын айқындайды. Әбунасыр әл-Фараби айтқандай, музыка баланың эмоциясына бірден әсер етеді. Эстетикалық тәрбиенің құралы музыкалық тәрбие болып саналады.

Музыкалық тәрбие жас буынға тікелей және кешенді түрде әсер ете отырып, рухани жан дүниесін байытады, балалардың музыка эстетикалық қызығушылығын, қабілеттерін эстетикалық өарым қатынастарының қалыптасуына септігін тигізді. Музыка адам жанын толғандырып, ойлау, есте

сақтау, қиялдау зейін қою сияқты психологиялық қасиеттердің дамуына әсерін тигізеді. Эстетикалық тәрбие- жас жеткіншектерді тәрбиелеудегі жалпы міндеттерін шешудің өзара құралы. Осы орайда қазақтың ұлттық халық әндерінің алатын орны ерекше. Қазақтық ұлттық халық музыкалық мәдениеті ән шығармагерлігінен неғұрлым айқын көрінеді.

Мектепте оқушыларды, жоғары оқу орындарында оқитын жастарды адамгершілікке қоғамдағы болмысқа нәзік сезгіштікпен қарап, оны эстетикалық талғамдылықпен жоғары бағалай білуге бағыттау қажет. Сөйтіп, адамның жалпы мәдениетінің маңызды бөлігі өміріміздің барлық саласына ықпалын тигізетін эстетикалық мәдениетті сіңіру болып саналады, оқушыларға көркемдік білім беру мен эстетикалық тәрбиені халықтық ұлттық мәдени мұрасымен байланыстыра отырып жүйелі түрде жақсарту болып табылады. Әсемдік сезімін дамыту, көркемдік талғамын тәрбиелеу, өнер шығармаларын сүйіп, туған табиғатын, оның байлығын қастерлеп, бағалай білу өнерге баулу үрдісін қалыптастыру.

Балалардың еңбекке деген эстетикалық көзқарасы тікелей еңбек барысында қалыптастырылады. Сол сияқты сурет өнері арқылы болған жағдайда оның қарапайым бейнелерді өзінше топшалап тани білуі, оның әсерін сезіне білуі оған деген көзқарасын кеңейтеді. Өнер арқылы тәрбие беру дегенде біз музыкалық эстетикалық тәрбие деп тұтас қарастырамыз. Қазақ халқының өнер шығармаларының барлық түрі музыка арқылы беріледі. Сондықтан музыка-эстетикалық тәрбие берудің бір амалы осы өнерлердің ішіндегі ән-музыка арқылы жүзеге асады. Ән дегеніміз- қоғамдық жанрдың ең көп таралған түрі. Әр уақытта да қазақ халқының ұлттық музыка қорының ішінде ән жанры аса оқшауланып күнделікті кмір тіршілігіндегі ерекше орын алады. Ән өмір шежіресі. Заманнан заманға өзгеріске ұшырап отыратын тарихи өмірмен байланысты ән де дамып, екшеліп сұрыпталады. Қазақтың ән әуездерінің тамаша бір қасиеті-оның шын жүректен шыққан эмоционалдық сезімталдығы мен сезгіштігі, әуендердің оралымдылығы, олардың құлақтан кіріп бойды алатындығы, ән тақырыптарының әр алуандығы. осы қасиеттердің бәрі халық психикасының аса терең толғауын көрсету арқылы қазақ әншілерінің жарқын орындалуы арқылы, айқын сезіліп отырады-деп жазды белгілі академик Б.Асафьев.

Хор ұжымының репертуарында эстетикалық тәрбие берудегі әндер көңілге қонымды, мағынасы бай шығармалар болуы шарт. Қазақ халқының рухани мәдениетін, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жақсы ұғындырып, жас ұрпақты отаншылдық рухта тәрбиелеуге үлкен себептерін тигізетіндей, әсер қалдыратындай болғаны абзал. Әннің жас ұрпақтарға беретін әсері мол. Композитор Нұрғиса Тілендиевтың «Алатау», Ескендір Хасанғалиевтың «Атамекен», Кеңес Дүйсекеевтің «Сәлем саған туған ел» сияқты әндер туған жерге, елге деген ыстық сезімін оятуға әсер етсе, Бақытжан Байқадамовтың «Жастар жыры», Әбілахат Еспаевтың «Одағым бақыт ордасы», Сейдолла Бәйтерекөвтың «Әлия», Ж. Тұяқбаевтың «Атамекен» әндері жастарды отаншылдыққа, патриоттық рухта тәрбиелеуге баулиды. Композитор Ғ. Жұбанованың «Жыр жазамын жүрегімнен», Ш. Қалдаяқовтың «Әнім сен едің», Ж. Тұрсынбаевтың «Қызқарағай», Б. Жұманиязовтың «Көктем гүлі», Б. Байқажеевтың «Ақ баян» т. т. с. лирикалық әндер жанға жақын мейірім құйып, нәзік сезімге жетелейді.

Хор музыкасының үнінде адамның әрекеті мен сезіміне әсер ететіндей бір тылсым күш бар. Адамның бойындағы көңіл күй толғанысына әсер етеді. Әннің әуенімен оның өлең сөздерінің мағынасы қабысып келіп бірден көңілге қонымды әсер қадырары хақ. Ән, музыка жас жеткіншектерді өмір сүруінде барлық әрекеттеріндегі талғамымен қатар сергек сезімталдыққа баулып тәрбиелейді. Хор музыкасы арқылы орындалған бейнелер, суреттемелер, оның көркемдік сөзі, әсерлі әуені, жағымды сазы арқылы патриотизмге, отанды сүйуге, еңбекке, саналы тәртіпке, эстетикалық жақсы әдет-ғұрыпқа, әдептілікке, мейірім-шапағатқа, адамгершілікке, ынтымаққа, достыққа тәрбиелейді. Репертуардың оқушылардың қабылдау деңгейіне сай таңдалуы да маңызды шарттардың бірі. Өйткені бала орындап тұрған шығарманың мән-мағынасын түсінбейінше, шығармаға деген қызығушылық сезімі оянбайынша шығарманы нақышына келтіріп орындау мүмкін емес.

Яғни шығарма баланың жүрегіне ұялап, санасында қорытылып, көңілінен шықса ғана көркем, әрі терең сезіммен орындалады.

Осындайда шығарма сөздері мен әуеннің үйлесуі де аса маңызды. Көп жағдайда, авторлар тарапынан шығарма мәтіні мен әуені арасында жүйелі, байланыс заңдылығы ескерілмейді, яғни әдеби мәтін баланың жас ерекшелігіне сай балғанымен, әуен жиілісі тым күрделі болады немесе керісінше құбылыс іс-тәжірибеде жиі байқалынады. Сонымен қатар хор жетекшісі вокализді, яғни қарапайым тілмен айтқанда сөзсіз әуенді орындатқанда ондағы музыкалық бейнелердің мән-мағынасын, даму жиілісін түсіндіру арқылы көркем, мәнерлі орындалуын қамтамасыз етуі қажет.

Репертуарды таңдау кезінде хор жетекшісі шығарманың тәрбиелік бағытын, көркемдік құндылығын ескеруі қажет. Осы тұрғыда классикалық және халық әндерін ерекше атап өтуге болмасқа. Олар тәрбиелік жағынан аса құнды және орындаушылардың эстетикалық талғамын жетілдіріп, кәсіби дәрежесін жоғарылатады.

Балалар хорының репертуарына полифония имитацияларын енгізу өте маңызды. Өйткені бұндай шығармаларды орындау арқылы оқушылар кәсіби дәрежеде өсіп, жетіледі. Балалар хорында кеңінен тараған музыкалық форма-канон. Мысалы А.Сагинованың айтуы бойынша орыс композиторларының ішінен В.Одоевский, М.Анцев, Е.Жарковскийдің канондарын ерекше атауға болады.

Г.А.Струве “Школьный хор” атты еңбегінде балалар репертуарына а капеллалық, яғни сүйемелдеусіз шығармаларды енгізуді ерекше ұсынады. “Қазіргі уақытқа дейін а капеллалық шығармаларды орындау тек кәсіби дәрежедегі ұжымдарға ғана тән деген көзқарас көпшілігінде қалыптасып кеткен. Бірақ бұндай көзқарастың терістілігін, бұрыстылығын іс-тәжірибе дәлелдеп отыр, яғни а капелланы балалар хорына орындатудың көп пайдасы бар. Ең біріншіден, кез-келген аспаптық сүйемелдеу балаларға ғана тән таза, ашық, жұмсақ, табиғи дыбысталу

Нақышын бұзып бұрмалайды.

Л.Дмитриевскаяның айтуы бойынша «Хорда ән айту халықтың, қоғамдық мүмкіндік музыкалық білімді өмірмен бірге еш қиындықсыз әсемдеп, байытады». Бұл хор өнері жайлы дәл айтылған сөз. Хор өнерін тек қана әртүрлі, әр салада жоғары көркемдік репертуардағы шығармалардың, патриоттық, ойнақы, лирикалық, әзіл-қалжыңды, жәй және тез шығармалар құрайды. Осындай шығармалар баланың мінез-құлқын байытып, жан дүниесін аша түседі. Халықтың шығармашылық музыка білімнің, жерден аз шығатын бұлаққа ұқсап өсуіне көмектеседі. Классикалық шығарма — мазмұнының тереңдігімен, әртүрлі қатаңдық формаларымен, жаңа шығармалар музыка өнерінің ізденісімен, жылдам екпінімен көңіл білдіреді. Репертуар таңдауда, топтардың физиологиялық мінез-құлқына, фундаментіне қарау керек. Балалардың қабілетін білу хор жүргізушінің басты міндеті. Репертуар — ең басты өзекті де, маңызды мәселе, шығармашылық ұжымның бет әлпеті және өзін таныстырып көрсету. Хорды естімей жатып, оның репертуарын көріп-ақ шығармашылық ұжымды білуге болады. Өте ойланып алынған жоғары көркемдік репертуар, жеке және бүтіндей шығармашылық ұжымның өмірімен байланысты. Ал ойланбай әшейін алынған репертуар ұжымның тарқап кетуіне әкеледі. Сондықтан хор жүргізушіге хор саясатымен ойланып қарау керек. Репертуар толық қанды музыканың дамуын өсіреді, сонымен қатар оқушы баланың талғамын өсіруде өзіндік көзқарасын, шынайы сезімін алып, Отанға, халыққа деген жауапкершілікті сезініп ұжымдыққа, жолдастыққа тәрбиелейді. Хор жетекшісі репертуарға көркемдік құндылығы мол, тәрбиелік мәні жоғары халық әндерін халық композиторларының шығармаларын ендіруі тиіс. К.Абуованың айтуы бойынша «Бала дауысының дұрыс қалыптасуына хор жаттығуларының жүйелі қолданылуы өте үлкен әсер етеді. Ал әртүрлі жаттығуларды орындай қолдана білу, баланың дауыс аппараттарын жетілдіреді және жұмыс істеуге деген белсенділігін арттырады. Ән айту дағдысын қалыптастырады»

Балалардың музыкалық тәжірибесі неғұрлым бай болған сайын олардың дербес шығармашылық еңбегі жемісті бола түсетіні аян. Өйткені балалардың шығармашылық қабілеттерін көркем туындылардың әсерлерімен дамытып отыру олардың өздігімен әсер алатындай заттарға жақын жүруіне көмектеседі. Қазақ халқының түрлі жанрдағы көркем шығармаларының оқушыларға тигізетін әсері мол. Табиғаттың тұрмыстық алуан түрлі құбылысына сан қилы терең музыкалық үн қосуы айналадағы тұрмыс құбылыстарын, шығармашылық көзқарасты қалыптастыруға, байытуға жәрдемдескен.

Сонымен қатар Қазақстан мектептерінде, оқу орындарында көркемөнерпаздық үйірмелердің жұмысына жақсы көңіл бөлінеді. Әсіресе кең қанат жайған әртүрлі драмалық үйірмелер, балалар студиясы, ән-би, хор сабақтары өркендеу үстінде. Оған дәлел дәстүр бойынша жылына бір рет өтілетін өнерпаздық байқаулар. Республика көлеміндегі атқарылған шаралардың нәтижесінде талай өнерлі өрендер шықты. Елімізге аты белгілі таланттар, атакты өнер қайраткерлері, көркемөнер үйірмелеріндегі мыңдаған дарынды өнерпаздар- бір кездегі мектеп түлектері болған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абуова К. Хор жүргізу. - Алматы, 1993.
2. Жакеева Б. Хор үйірмесімен жұмыс. - Алматы, «Өнер», 1988.
3. Хор үйірмесімен жұмыс. Құрастырған: Сагинова А. - Алматы: Өнер, 1988.
4. Дмитриевская Л. Анализ хорового произведения. - М.: Советовская Россия, 1965.
5. Дмитриев Л. Основы вокальной методики. - М.: Музыка, 1968.
6. Соколов В. Работа с хором. – М.: Музыка, 1983.
7. Красношеков Е. Вопросы хороводения. - М.: Музыка, 1968.
8. Романовский. Хоровой словарь. – Л.: Музыка, 1980.

ORTA ASYA VE KAZAKİSTAN MÜSLÜMANLARI DİNİYE NEZARETİ'NİN KURULMASI

Talgat ZHOLDASSULY*

Özet:

Bolşevikler İç Savaş yıllarında müslümanları kullanmak için çeşitli vaadlerde ve hareketlerde bulundu. İç Savaştan sonra da birkaç yıl dinlere ve müslümanlara ılımlı baktılar. Devrimden on yıl geçtikten sonra İslam'a karşı doğrudan doğruya saldırı yaptılar. Komünistler her zamanki gibi, duruma göre İslam'a ilgili tavırlarını değiştiriyorlardı. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'nda bazı iç ve dış nedenlerden dolayı Stalin dine karşı tavrını yumuşatmak zorunda kaldı. Bundan dolayı savaş yıllarında SSCB'de dört müftülüğün kurulmasına izin verdi. Bunlardan birisi 1943 yılında Taşkent'te kurulan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'dir. Müftülüğün dini eğitim çalışmaları oldu. Müftülük müslümanların dini hayatını kontrol etmek ve dünya müslümanlarının desteğini almak için siyasi amaçla kuruldu.

Anahtar Kelimeler: *Sovyetler Birliği, Türkistan'da İslam, Orta Asya'da Dini Yapılanma*

THE FOUNDATION OF THE SPIRITUAL ADMINISTRATION OF THE MUSLIMS OF CENTRAL ASIA AND KAZAKHSTAN

Abstract:

During the Civil War Bolsheviks plighted and acted in various ways in order to use Muslims. Also, after the Civil War for several years they showed a moderate attitude towards religions and the Muslims. However, 10 years after the Revolution they started to attack Islam directly. Accordingly, Communists, as usual, were changing their attitude towards Islam. Whereat, after the World War II Stalin had to apply moderate policy towards religion because of internal and external causes. That was the reason why he permitted the four offices of mufti to be opened in the Soviet Union throughout the war. One of them was The Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan which was founded in Tashkent in 1943. This administration had religious education studies. The Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan was founded for political purposes to control Muslims in the Soviet Union and get support from Muslims all around the world at the same time.

Keywords: *The Soviet Union, Islam in Turkistan, Religious formation in Central Asia.*

GİRİŞ

XIX yüzyılda Kazakistan'ı işgal eden Çarlık Rusya'sı oralara tam hakimiyet kurmak için önce ruslaştırmaya ve hıristyanlaştırmaya başladı. Fakat işgalcilerin bu amacı iyi bir netice vermedi. Çarlık Rusya'sı Türkistan'da İslam'ı kontrolde tutmaya çalışarak farklı teşebbüslerde bulundu. 1917 İhtilallerinden sonra durum biraz iyileşse de çok geçmeden İslam dini büyük bir hücumu uğradı. Sovyet hükümetinin dinlere ve İslam'a ilgili siyaseti bazı nedenlerden dolayı her dönemde farklı oldu. Mesela ateistlik ideolojiyi yürüten komünistler II. Dünya Savaşı yıllarında Stalin'in izniyle İslam'a karşı ılımlı davranmak zorunda kalarak müslümanlara kendi Diniye Nezaret'lerini kurmaya izin verdiler. Onun bir tanesi Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'dir.

1. SOVYETLERİN MÜSLÜMANLARA İLGİLİ İLK TAVIRLARI

Şubat inkılabı 1917'de müslümanlar dahil, herkese mensup olduğu din ve ibadet hususunda gerçek serbestinin tanındığını kati bir lisanla ifade etti. Ekim inkılabının husule gelişi ile dinlerin durumu esaslı olarak değişti. Kızıl ideolojinin din hususunda prensibi, dini red, dinsizliği devlet dini olarak kabuldür. Hal böyle iken onlar güçlerini arttırmak ve beyazlara karşı giriştikleri kanlı mücadeleyi zaferle bitirmek amacı ile müslümanlara yaklaşıp vicdan hürriyeti mevzuunda çeşitli vaadlerde bulundular. Komünistlerin liderleri Lenin ve Stalin 7 Aralık 1917'de bütün Rusya ve Şark müslümanlarına bildiri yayınladılar. Bildiride ibadet yerlerini açmakta, din ve geleneklerini yaşatmakta, milli ve kültürel müesseselerini işletmekte serbestlik vaadediyorlardı. Çar hükümeti zamanında toplatılan Hazreti Osman'a ait Kuran-ı Kerim nüshası ile Kazan ve Orenburg'da müsadere edilen camiler tekrar Müslümanların hizmetine tahsis edilmişti (Münih İslam Cemiyeti, 1963: 5-6). 19 Ocak 1918'de Milliyetler Halk Komiseri olan Stalin, "iç Rusya ve Sibirya müslüman işleri merkez komiserliği"ni oluşturmuştu (Monteil, 1992).

*Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi,
Konya/Türkiye.zholdassuly2018@gmail.com

Türkiye ile İrânın Sovyet hükümeti sayesinde kurtulduklarını bir daha kaydettikten sonra müslümanların dini hislerini tahrike geçen beyanname, Mekke, Medine ve Necef gibi mukaddes şehirlerin İngilizler tarafından zaptedildiğini, buralarda “müslüman kanı akıttıklarını” ve müslüman din ulemasının hakarete maruz bırakıldığını tebarüz ettirmekte ve bu tahrikatın uyandıracağı aksülamelden faydalanmağa çalışmakta idi. Bütün bu ilan edilen beyannelere ve tanılan haklara rağmen, kendi mukadderatlarını kendi ellerine almış ve milletlerinin iradesine dayanarak müstakil ve demokratik birer cumhuriyet haline gelmiş bulunan sabık esir milletleri birer birer istila etmekte gecikmediler. Bolşevikler İslamdan faydalanmak için bin bir hileye başvurdular (Bala, 1958).

2. İSLAM'A KARŞI SALDIRILAR

Sovyet devleti açısından, din bireyin özel sorun olmasına rağmen Komünist Partisi'ne göre din, bir komünistin hatta bir insanın hayatında yer almaması gereken bir unsurdu. Bolşevik Devrimi'nin başından II. Dünya Savaşı'na kadar Türkistan'da İslamla mücadele ve bölgenin dinsizleştirilme çabaları iki dönemde gerçekleştirilmiştir: I. Dönem (1917-1928): Bu dönem de kendi içinde üç dönemde mütalaa edilir: 1. Savaş Komünizmi Dönemi (1917-1920); 2. Mutedil Dönem (1920-1924); 3. İslama Karşı Mücadeleye Hazırlık Dönemi (1924-1928). II. Dönem (1928-1941): İslam'a karşı ideolojik ve fiili saldırı yılları (Erşahin, 2007: 103).

Basmacı hareketinin yenilgisinden sonra İslam toplumuna uygulanan yumuşak tavır kısa süre sonra değişti. 1925'te Stalin'in etkisiyle Tanrısızlar Birliği hareketi resmen başlatıldı, hareketin amacı Sovyetler Birliği'nin bütün dinsel inançlardan kurtarılmasıydı. Dini “halkın opiumu” olarak tanımlayan Marks yanlı aktarıldı ve ülke çapında ibadet yerlerine karşı saldırılar başlatıldı (Taheri, 1991). Daha sonraysa dine karşı faaliyet gösterecek bir kurum olarak Militan Tanrısızlar Birliği ve Moskova'da din karşıtı yayınlar, yapacak yayınevleri kuruldu, gazeteler, dergiler yayınlandı. Bu basın yayın faaliyetinin daha sonra Sovyet cumhuriyetlerinin başkentlerine de yayıldığı görülmektedir (Yaman, 2012: 30).

Dini menfur addeden bu siyasi sistemde 1927 yılına kadar müslümanların durumu çok kötü değildi denilebilir. 1927-1928 yılında İslam ulemasına karşı tenkil hareketlerine başlandı. Bidayette dini sebeplerden dolayı adli kovuşturma yapılmıyor, daha ziyade rejim aleyhtarlığı suçu ile ittiham metodu kullanılıyordu. Muhtelif kaynaklardan elde edilen rakamlara göre, komünistleştirme seferberliği karşısında İslam'ın uğradığı kayıp çok büyük ve ibret vericidir. 1929-1939 yılları Sovyetler Birliğinde kapatılan cami sayısı 26 000'dir. Bütün şeyhler, imamlar, vaizler, hocalar gibi din işleri ile vazifeli zevata eziyet ediliyor, kimi öldürülüyor, kimi de uzak esir kamplarına sürülüyordu. Mevcut mukaddes yerler, dini ziyaretgahlar müsadere ediliyordu. Daha başlangıçtan itibaren Hac vazifesinin ifası için seyahat yasak edilmişti. İslami vecibelerin (namaz, oruç, zekat ve dini bayramlar) ifası tehlikelerle dolu bir cesaret meselesi haline gelmişti (Münih İslam Cemiyeti, 1963: 5-6).

3. DİNİYE NEZARETİ'N KURULUŞ NEDENİ

1928-1938 yıllarının sert krizi II. Dünya Savaşı'nın hazırlandığı devreye ulaşınca, Moskova Hükümeti müslüman halklara karşı davranışını kökünden değiştirmek lüzumunu hissetti. Çünkü Kızıl Ordu'nun müslüman birlikleri cesaret ve disiplin içinde savaşıyorlardı ama 1941 ve 1942 yıllarında Alman Ordusu'nun işgali altına giren Kırım ve Kuzey Kafkas topraklarında Sovyet rejimine karşı açık ve seçik düşmanlık hareketlerine giriştiler. Ancak bu hareketler antikomünist olmaktan çok anti-Rus bir karakter taşıyordu. (Kızıl Ordu buraları tekrar ele geçirdikten hemen sonra Kırım Tatarları, Karaçaylar, Balkarlar, İngüş ve Çeçenlerden oluşan bir milyondan fazla bir topluluk “ihanelle” suçlanarak Orta Asya'ya ve Sibiryaya sürüldü.) Bu sebeple Sovyetler müslümanların sempatisini kazanmak için bir seri tedbirlere girişti. Kremlin yöneticileri İslam'ın şanını hukuki bir kuruluşla yücelttiler. Müminleri hükümet nezdinde resmen temsil etmek ve onların dini işlerini yürütmek maksadıyla dört dini teşkilat kurulmuştu. Destekleme tedbirleri dini liderler ve dindarlar nezdinde fazlasıyla itibar gördü. Hükümetin olumlu davranışına karşılık müslümanlar dünyanın bütün müslümanlarına hitab ettiler ve kendilerini Rusya'nın savaşta gösterdiği gayretleri desteklemeye davet ettiler (Benningson, 1997).

Sovyetler Birliği'nde varlığını devam ettirebilen dini teşkilat başkanları ve din adamları, Nazi işgalinin daha ilk günlerinden itibaren Stalin'in imdadına yetiştiler. Avrupa Müttefik Devletleri de Hitler karşısında ölüm-kalım savaşı veren Stalin'e destek vermek için Sovyet yönetimine ülkede din özgürlüğünü sağlamasını şart koştu. Almanlar işgal ettikleri Sovyet topraklarında daha önce kapatılan kiliseleri ve camileri yeniden açınca kamuoyunun desteğini kazanmaya başladılar. Halk işgalcileri adeta kurtarıcı gibi gördü. Bu çerçevede, Nazi işgalinden yaklaşık üç ay sonra Eylül 1941'de Militan Tanrısızlar Birliklerinin tasfiyesine ve onların yayın organı “Bezbojnik” dergisinin kapatılmasına karar verildi. Stalin 1942'de ise Sovyetler Birliği'ndeki dini önderlerle ilişkilerini normalleştirmek ve desteklerini temin etmek için bir dizi görüşmeler yaptı. Bu arada müslümanları temsilen 1942 sonlarında Ufa'daki Merkez Diniye Nezareti müftüsü

Abdurrahman Resulev ile buluştu. Sovyetler Birliği'nde müslüman dini kurumlarından sadece Ufa Merkez Diniye Nezareti kalmıştı. Görüşmede Resulev, Sovyetler Birliği'ndeki müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılamak için Merkez Diniye Nezareti'nin faaliyetlerinin canlandırılması ve yeni dini idareler açılması isteğini bildirdi. Stalin istekleri kabul etti (Erşahin, 2007: 217-219). Sovyetlerin İslam siyasetinde değişikliğe gidilerek geçici bir yumuşama dönemi gerçekleşti. Dini kurum yöneticileri ve din görevlileri müslümanları Sovyetler topraklarını kurtarmak ve faşizmi yok etmek için birleşmeye çağırdılar. Örneğin, Ekim 1943'te gerçekleştirilen Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Dini Liderlerinin Kongresi bütün müslümanlara bir çağrıda bulunarak Sovyet topraklarını kurtarmak ve Hitler faşizmine karşı savaşmak için birlik olmaya ve düşmanın yenilmesi için Allah'a dua etmeye davet etti. Dine karşı bu yumuşama döneminde Sovyetler Birliği'nde resmi İslam'ın yönetimi dört dini yönetim birimi tarafından yürütüldü (Yaman, 2012: 33).

Resmi İslam'ın yönetimi, coğrafi bakımdan, bir müftünün başkanlık ettiği bir İcra Komitesi tarafından (veya Bakü'de Şeyhülislam tarafından) yönetilen dört Dini Nezaret'e bölünmüştür. Bunların yapısı ve taksimatı şu şekildedir: 1. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti: Sünni, Hanefi, merkezi: Taşkent, 20 Ekim 1943'te kurulmuştur. Nu nezaretin yetkisi bütün Orta Asya cumhuriyetleri ve Kazakistan'a şamildir. 2. Avrupa Rusya'sı ve Sibiry Müslümanları Diniye Nezareti: Sünni, Hanefi, merkezi: Ufa (Başkırstan SSOC). II. Katerina tarafından 1783'te kurulmuştur. Nazırlığın yetkisi, Tataristan, Başkırstan, Litvanya, Bilorusya cumhuriyetlerini ve Avrupa Rusyası ile Sibiry (SSFC ve Ukrayna SSC) müstemlekelerini içine alır. 3. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Müslümanları Diniye Nezareti: Sünni, Şafii (Dağıstan'da) ve Hanefi (Kuzey Kafkasya'da). Merkezi: Buinaksk (1974'ten sonra Mahaçkala), 1944'te kurulmuştur. Nazırlığın yetkisi Abhazya ve Güney Ossetya hariç olmak üzere Kuzey Kafkasya'nın bütün cumhuriyetleri ve otonom bölgeleri ile Stavropol ve Krasnodar topraklarını içine alır. 4. SSCB Şii Müslümanları ile Uzak Kafkasya Sünni Müslümanları Diniye Nezareti: Şii-Caferi ve Sünni-Hanefi karması, merkezi: Bakü (Azerbaycan SSC). Mayıs 1944'te kurulmuştur. Bu karma nezaretin yetkisi de, bir taraftan Sovyetler Birliği'nin bütün İmamiye Şii'lerini, diğer taraftan Uzak Kafkasya'yı (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcüistan) içine alır. Müslümanların dini idaresinin genel bir merkezi yoktur. Müslüman toplumların her türlü birleşme teşebbüsünden ("panislamist" veya "pantürkist") sakınma düşüncesinde olan Moskova hükümeti, müslümanların kültürel, dini ve siyasi bakımdan birleşmelerine engel olmaya çalışıyordu (Bennigsen, 1988: 33-35). Sovyetler Birliği müslümanlarının dört Diniye Nezareti içinde en önemlisi Orta Asya ve Kazakistan'ındır. Sorumlu olduğu bölge, ülke müslümanlarının çoğunluğunun yaşadığı beş federe cumhuriyeti (Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkmenistan) kapsamaktadır (Vakhobov, 1979).

4. DİNİYE NEZARETİN KURULUŞ AMACI

Moskova hükümetinin önderliğinde kurulan bu Diniye Nezaretler İslamiyete uyum sağlamak için, daha doğrusu İslamiyeti'i Sovyet hukukunun denetimi altına getirmek için devreye sokulmuştu (Braker, 1984). 20-22 Ekim 1943'te Türkistan cumhuriyetlerinden gelen 160 kişinin katılımıyla Orta Asya I. Ulema Kurultayına Abdurrahman Resulov başkanlığında bir heyet katıldı. Kurultayda Orta Asya'nın beş cumhuriyetinin müslümanlarını birleştiren bir dini idare kurma yönünde karar alınmıştı. Ayrıca ittifakla, İshan Babahan b. Abdülmecidhan dini idare başkanlığına (müftülüğe), Muradhoca Salih müftü naibliğine ve Ziyauddinhan Babahanov sekreterliğe, aynı şekilde Ziyauddinhan Babahanov Özbekistan, Abdulgaffar Şemseddin Kazakistan, Alimhantora Şakirhoca Kırgızistan, Salihhoca Babakalan Tacikistan, Şeyh Ata İshan Türkmenistan kadıklarına seçildiler (Erşahin, 2007: 234). Müslüman dini kuruluşlarla Sovyet Hükümeti arasındaki irtibatlar Sovyetler Birliği Bakanlar Konseyi nezdindeki Din İşleri Konseyi tarafından sağlanmıştı. Dört müslüman dini nezaret, "tescilli" din görevlilerini tayin eder ve ücretlerini öder. Bu din görevlileri Sovyet kanunu tarafından müslüman cemaatin dini hizmetlerini yerine getirmek ve sadece resmen tanınmış olan bir ibadet yerinde kanuni olarak ifa edilebilen dini ibadetleri yönetmekle görevlendirilmiştir (Bennigsen, 1988: 35).

Diniye Nezareti'nin kuruluş amacı, resmi belge niteliğindeki Nizam'da şöyle belirtilmektedir: *"Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan SSC'deki Müslüman dindarların iman ve ibadetlerine ait dini meselelerle ilgilenmek, dindarlara İslam dininin esaslarını anlatma yolu ile tebliğ etmektir. Bununla beraber Orta Asya ve Kazakistan halklarını, hem kendi aralarında hem de Sovyetler Birliği'nde bulunan bütün halklar ile kardeşçe dost olmaya, dindarları doğru çalışmaya, hakkaniyet ve adalete davet eder. Onları, birbirlerine kardeşçe yardım verme, büyüklere hürmet, gençlere sevgi gösterme, kendi vatanına ve onun önderlerine son derecede sadakatli olma yönünde terbiye eder."* Bu ifadeleri biraz daha açarsak Sovyet hükümetinin Diniye Nezareti'nden istediklerini şöyle sıralayabiliriz: 1. Dindar vatandaşların dini sorunlarını çözmek; 2. İslam esaslarını anlatmak; 3. Orta Asya halklarının kendi aralarında ve diğer Sovyet halklarıyla kardeşçe ve dostça yaşamalarını sağlamak; 4. Dindarları doğru çalışmaya,

hakkaniyet ve adalete, başkalarına yardım etmeye, büyüklere saygı, küçüklere sevgi göstermeye, vatanlarına ve önderlerine sadakatli olmaya çağırmaq; 5. Müslümanlar arasında yaşayan hurafeler ve bidatlerle savaşmaq. Burada açıkça görüldüğü gibi Sovyet hükümeti Diniye Nezareti'ni iyi vatandaş yetiştirmeye yardımcı olabilecek bir kurum olarak kullanmayı amaçlamıştır. Ancak, dinin fazilet ve ahlak kaynağı olamayacağını iddia eden Marksist-Leninist anlayış içindeki devlet için Dini İdare'ye iyi vatandaş yetiştirme görevi yüklenmesini bir çelişki olarak görüyoruz (Erşahin, 2007: 235-236).

SONUÇ

Ekim İhtilalinden sonra başlayan İç Savaş yıllarında bolşevikler müslümanların desteğini ve yardımını almak için onlara birçok vaadte bulundular. Müslümanları kendi tarafına çekebilmek için din özgürlüğünden bahsettiler. Müslümanları ve müslüman liderlerini kullandılar. İç Savaşın sonuna kadar böyle devam etti. İç Savaştan sonra 1923-1928 yıllarında da İslam'a ılımlı baktılar aynı zamanda ateistlik ideoloji yürütmeye başladılar. Sovyetler Birliği laik devlet olarak Anayasasına göre vatandaşlarına din özgürlüğünü sağlaması lazım idi ancak öyle olmadı. Çünkü Komünis Partisinin Marksist-Leninist görüşüne göre ateistlik ideoloji yürütülmesi gerekti ve din yok olacaktı. Böylece 1928-1941 yıllarında dine, İslam'a karşı çok sert bir politika izlediler. Duruma göre dini kullanmaktan kaçınmayan Sovyet hükümeti II. Dünya Savaşı'nda dinlere biraz özgürlük vermek zorunda kaldı. Savaş yıllarında Sovyetler Birliği müslümanlarının dört Diniye Nezaret'i kuruldu. Stalin Batılı Müttefik devletlerinin, yurtdışı ve yurtiçi müslümanlarının desteğini almak için bu Diniye Nezaretlerinin kurulmasına izin verdi. Sovyet müslümanları II. Dünya Savaşı'nda zafer için çok büyük katkıda bulundular. Fakat çok geçmeden Sovyet hükümetinin İslam'a ilgili tavrı yine değişecekti.

KAYNAKÇA:

- Bala, Mirza (1958), "Sovyetler Birliği'nde İslam Dinine yeni hücumlar", *Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü Dergisi*, Münih 4. Yıl, s. 9-10
- Braker, Hans (1984), "İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu*, Yayın No: 7, s. 6
- Benningsen, Alexandre (1997), Quelquejay, C. L., *Step'de Ezan Sesleri*, İrfan Yayınevi, İstanbul, s. 226
- Benningsen, Alexandre (1988), Quelquejay, C. L., *Sufi ve Komiser*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Erşahin, Seyfettin (2007), *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Monteil, Vincent (1992), *Sovyet Müslümanları*, Pınar Yayınları, İstanbul, s.182
- Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet (İslam today in the Soviet Union)*, Biblos Matbaası, München 1963.
- Taheri, Amir (1991), *Kızıl Gökte Hilal*, Sel Yayınları, İstanbul, s. 174
- Yaman, Ali (2012), *Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik*, Elips Kitap Yayınevi, Ankara.
- Vakhabov, Abdullah (1979), *Sovyetler Birliğinde İslam*, Havass Yayınları, İstanbul, s. 26

МУСИҚИЙ СУЛОЛАР ФАОЛИЯТИ - ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Доцент Г.А.ТУРСУНОВА*

Аннотация:

Илмда мусиқий сулолавийлик муаммоси билан боғлиқ бўлган кўплаб масалалар ханузгача деярли ёритилмаган. Бу масалани атрофлича ўрганиш эса бугунда нафақат санъатшунослар, балки кенг доирадаги мутахассислар-психологлар, тиббиёт ходимлари, физиологлар, гинетиклар, рухшунослар ва социологлар эътиборини ўзига жалб қилинишини ҳам тақазо этмоқда. Уларни илмий-изланишлари улароқ, мажмуавий ёндашуви асосида масалани атрофлича ва батафсил ёритилиши заминида маълум натижаларга эришиш мумкин.

Мақолада мусиқий сулолавийлик феномени аҳамияти, жаҳон мусиқа маданияти таррақиётида шунингдек, ўзбек мусиқа санъатида сулолаларнинг тутган ўрни ва мавқеи белгиланиб, замонавий илмда ушбу масалани деярли ўрганилмаганлиги боис, мусиқий сулолавийлик феноменини тадқиқ этилишида санъатшунослик томонидан танланган муқобил таҳлилий ва услубий ёндашувлар, баҳолаш мезонлари хусусида фикр юритилади.

Калитли сўзлар: сулола, феномен, мусиқа, ирсият, ижтимоий ворислик.

MUSIC DYNASTIES AS AN OBJECT OF SCIENTIFIC RESEARCH

Abstract:

Numerous issues related to musical dynasty in science have not yet been clarified. A comprehensive study of this issue also draws attention not only to art critics, but also to the attention of a wide range of experts - psychologists, health workers, physiologists, gynecologists, astronomers and sociologists. The results can be achieved in the context of detailed and comprehensive coverage of the issue based on their research and their complex approach.

The article considers the phenomenon of the musical dynasty, its important role as an engine of the progress of the whole world musical culture. The main priority methods of art criticism are studied in the study of this issue, the main evaluation and analytical critiques and approaches to its study are discussed.

Key words: dynasty, phenomenon, music, genetics, social continuity.

Маълумки, мусиқий сулолавийлик¹⁷ -бетакроп феномен сифатида қариндошлик ришталари билан боғлиқ бўлган бир неча гуруҳ, авлод вакиллари узулуксиз равишда маълум муддат, тарихий давр мобайнида мусиқа санъатида давом эттириб келинаётган ёркин ижодий жараён мисолида кўз олдимизда намоён бўлади. Сулола фаолияти вакилларининг ҳар бирига бу борада табиат қонуни билан инъом этилган “мусиқий истеъдод”, қолаверса, бир оила, шажара мисолида асрлар давомида мусиқий анъаналарни қай тарзда сақлаб келиниши, йиллар давомида ўзини мустақкам мавқеини нафақат сақлаб қолиши, шунингдек, ривожлов динамикасида Жаҳон мусиқа маданияти тараққиётида ўзининг ёркин ўрни ва аҳамияти билан белгиланиши алоҳида эътиборга молик. Айнан ижтимоий-тарихий ходиса сифатида мусиқий сулолавийлик феномени миллий қадриятлар тизимини шаклланиши ва ривожидида алоҳида ўрин тутиб келади. Хусусан, Жаҳон ва Шарқ мусиқа санъати тарихига катта улуш қўшган қатор таниқли мусиқий сулолалар ўз фаолияти билан маҳаллий санъатда катта давр, концептуал йўналиш, бутун бир мамлакат ижодий мактаби ва ижрочилик услубларининг юзага келишини таъминлаган: Олмонияда-Бахлар, Италияда-Скарлаттилар, Австрияда-Гайдн, Моцарт, Штрауслар сулоласи, Испанияда-Кабесонлар, Францияда-Куперенлар, Чехияда-Бенд ва Бриксилар сулоласи, Болгарияда-Пипковлар, Россияда-Рубинштейнлар, Озарбайжонда-Гаджбековлар сулоласи, Ўзбекистонда-Ражабийлар, Сўфихоновлар, Ҳотамовлар, Жалиловлар, Ҳарратов, Матякубовлар, Зокировлар ва яна шулар каби бир қатор таниқли сулолаларни сермахсул ижодий фаолияти алоҳида эътиборга молик.

Замонавий мусиқашунослик ва илмий адабиётларда мусиқий сулолалар феноменини ханузгача кам ўрганилган мавзулар сирасига киради. Жаҳон маданият ва санъати равнақида қўшган кўзга кўринарли улуши, ушбу жараёнда сулоларни ижодий фаолияти самарадорлигини намоён этган холда

* Санъатшунослик фанлари номзоди. ЎзДК “Мусиқа тарихи ва танқиди” кафедраси. Ўзбекистон.

маданият, илм ва ўзга соҳаларни тарраққий этишда катта харакатга солувчи куч сифатида қайд этилиши охирги йилларда мазкур масалани илмий нуктаи назардан тадқиқ этишга асос бўлмоқда.

Илмда сулолавийлик муаммоси билан боғлиқ бўлган кўплаб масалалар ханузгача деярли ёритилмаган. Бу масалани атрофлича ўрганиш эса бугунда нафақат санъатшунослар, балки кенг доирадаги мутахассислар-психологлар, тиббиёт ходимлари, физиологлар, гинетиклар, рухшунослар ва социологлар эътиборини ўзига жалб қилинишини ҳам тақазо этмоқда. Уларни илмий-изланишлари уларок, мажмуавий ёндашуви асосида масалани атрофлича ва батафсил ёритилиши заминада маълум натижаларга эришиш мумкин деб уйлаймиз. Зеро, ижодий сулолалар фаолиятини тадқиқ этилишини ўзи, ўта серқирра ва мураккаб жараёни кўздан кечириш демакдир.

Сулола атамаси (лотин тилидан “*dinastia*”) - хокимлик, куч қудрат маъносини билдириб, оила тушунчасига нисбатан дастлаб сиёсий майдонда, сўнг эса, инсонларнинг касбий фаолияти ва эгаллаган хунар касбларига нисбатан қўлланилган. Бу борада сулолавийлик тарихан ҳукумат бошида оилавий ришталар, насаб, зоти асосида авлоддан авлодга ўтган хокимликни назарда тутган бўлса (Сомонийлар, Темурийлар сулоласи, Россияда Романовлар сулоласи ва б.), замонавий тушунчада сулолавийлик бир мунча кенг маънода, наслдан келиб чиқиб ота- она касбини узулуксиз равишда давом эттириб келаётган бир қанча инсонларни фаолиятига нисбатан қўлланилди.

Яъни, сулолавийлик фаолиятни ташкил қилиш учун ўрганилаётган объект қуйидаги мезонларга жавоб бериш лозим бўлади:

- Бир авлод ичидан келиб чиқиши (оила, шажара, фамилия).

- Ворислик асосида расман зурриёт кетма -кет узулмай алмашиб келиши. Бу борада оилаларни ўрин алмашиб, авлодалар давомийлигини белгилаш.

- Маълум соҳада машхурлик ва ном қозониши мезони.

- Авлоддан авлодга маълум касбий анъаналар, маҳорат даражасини давом эттирилиши ва уларни қадриятлар кесимида жамият томонидан мақулланиб келиниши омили. Бу борада биз айнан мусиқий сулолалар мисолида ўларнинг тўплаган ижодий, ижровий, илмий ва амалий тажрибаларини нафақат ворислик асосида оила доирасида тақдим этишлари, балки, бутун жамиятга ошқора қилиб намоиш қилишларида ҳам кўришимиз лозим.

Қариндош уруғлар томонидан “мусикачи”, касбини давом эттириб, бутун сулолалани мусиқий сулолала бўлиб шаклланишига туртки бериши (масалан, оиланинг фарзанд ва набиралари баъзида мусикадан жуда узоқланмай ўзга санъат турларида ўзларини ёрқин намоиш қилишлари уларни шу тариха “санъаткорлар” сулалаоси деб аталишига асос бўлади).

Шарқ халқларининг узоқ ўтмишдаги бой тарихи, яшаш тарзи, маънавий ва маданий қадриятлари ворислик асосида кўплаб ўзга соҳаларда сулолавийлик анъаналарини ривож ва гуллаши учун асос бўлди (миллий ўзбек хунармандчилик санъати, илм ва санъат эгаларини бу борада узулуксиз ёрқин ижодий фаолияти бунга мисол бўла олади).

Азалдан оғзаки анъанадаги мусиқа ижодиёти асосида ривож топган ўзбек мусиқа санъати ҳам турли тарихий ва ижтимоий босқичларда “устоз-шогирд” тизими асосида айнан қариндошлик ришталар замирида мувоффақиятли давом эттириб келинган. Жумладан, бутун Яқин ва Ўрта Шарқ мусиқа илми ва ижодиётида из қолдирган ота бола Иброҳим (742-804) ва Исҳоқ (767-850) Мавсулийлар, темурийлар саройи бош мусикачиси, бастакор ва олим Хўжа Абдулкодир Мароғий (1353-1435), унинг ўғли Абдулазиз, набираси Мухаммаднинг Самарқанд ва бошқа шаҳарлардаги серқирра фаолиятларини мисол сифатида эслашимиз мумкин.

XX асрда рўй берган янги сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар, инсонларга берилган эркинлик ҳуқуқи, янги босқичда сулола вакиллари олдида ота касб хунарини давом эттириш мажбурийлик шартидан озод этади. Бироқ, санъат соҳасига авлодда бўлган ирсий мойиллик, келгусида сулола вакилларини мусиқага яқин бўлган ўзга санъат турларида ўз имкониятларини синашига туртки беради. Бинобарин, ижодий сулола вакиллари олдида очилган янги имкониятлар, маълум маънода мусиқий сулоларга хос бўлган ворислик анъаналари давомийлиги ва изчиллигини чеклаб қўйди.

Юқорида келтирилган мезонлардан ташқари сулолавийлик феномени юзага келиш учун бир қатор ички ва ташқи омилларнинг шаклланиши алоҳида аҳамиятга эга. Уларни вужудга келиши учун ижтимоий ворисликнинг аҳамияти ҳам алоҳида эътиборга молик. Ижтимоий ворислик деганда мазкур сулолада йиллар ва асарлар давомида ворисликни таъминлаб бериш учун керакли бўлган шарт-шароитлар шаклланишини тушуниладиз. Зеро, мусикачилар оиласида улғайган фарзанд, ушбу муҳит ва шароитда катта бўлиб, санъат оламини ич ичидан ўрганиш, соҳа қадриятлари ва муаммоларни эрта тушуниб, англаб олиш имконига эга бўлади.

Мусикашунос, санъатшунослик фанлари номзоди, Ўзбекистон давлат Консерваторияси профессори И. Г. Галущенко ўз мақоласида ота онасидан олинган ва ворисликни белгилловчи “генотип” яъни “ирсий тур” билан бир қаторда “фенотип”нинг (ташқи омиллар) аҳамиятини алоҳида қайд этади¹⁸. Дарҳақиқат, ирсий равишда инъом этилган қобилиятларни ривожда ташқи муҳитнинг аҳамияти фенотипнинг даражасини белгилаб беради. Қанчали бу кўрсаткич баланд бўлса шунчалик ворислик анъаналари кенг ривож топади. Ижодкорлар оилаларида тарбия кўрган авлод кўпинча биринчи қадамданок ижодий муҳитга шўнгиб боради. Оиладаги ижодий муҳит қизиқишлар, ўз ишига қўйилган профессионал касбий талаб ва мезонлар доираси, уларни бажариш даражаси, туғма мойиллигига таяниб тез ва самарали ўсиши учун қулай шарт-шароит яратиб беради. Айни босқичда сулолаларни ижодий самарадорлигини аниқлашда ижодий ворислик, ташқи муҳитнинг ўрни ва аҳамияти билан бевосита аниқланиди.

Дарҳақиқат, сулолаланинг касбийлик борасида қўлга киритган “мувоффақият даражаси” ёш авлод вакиллари ижодий харакатини тенгдошларига нисбатан анча эрта бошланишига ва тез қадамлари билан олға юришга ундайди. Жамият олдида мусика борасида мувоффақитларни қўлга киритилишининг юқори кўрсаткичи эса, аксарияти ҳолларда авлод вакиллари ирсий равишда инъом этилган қобилият даражаси, маълум санъат турига мойилиги, меҳнатсеварлиги, юқори талабга биринчи қадамданок интилиши, омад ва яна бир қатор шахснинг ўзига боғлиқ бўлмаган ташқи шароит ва вазиятлар билан боғлиқ бўлади.

Суловийлик масаласини ўрганишда шуниси аён бўладики, ҳар бир мусиқий сулола, ўзининг ички коди, омиллар йиғиндиси ва даражаси, фақат ўзига хос модель асосида шакл топиб ривожланади. Авлодан авлодга ўтиб, кўз қорчиғидек асраб авайлаб келинган турли кўринишдаги ойлавий ва сулолавий анъаналар, “сир асрорлари” унинг вакиллари махсус иш фаолияти ёки ижод турига мойиллиги кўрсатиб бу борада қобилиятларини ёрқинроқ намоён этишга замин яратиб берган.

Шуни таъкидлаш жоизки, мусиқий сулолалар фаолияти ўз ичига катта тарихий даврни қамраб олиши боис, қолаверса, биргина сулоланинг кадриятлари, профессионал касбий мезонлари, авлод фаолиятида анъанавийлик ва ўсиш эволюциясини кузатиб тадқиқ этилиши масалалари бугунда тадқиқотчи олдида уни ўрганишда маълум қийинчиликларни туғдиради. Бу борада ханузгача махсус методологик андоза ва намуна ишлаб чиқилмаган.

Буюк психолог Б.Г. Ананьев ўз вақтида қўллаган боиграфик услуб (метод) ханузгача илмда муқобил тадқиқ қилиш усуллардан бири сифатида сакланиб келинмоқда¹⁹. Унга кўра биографик, яъни таржимаиҳол услуби (таржимаиҳол баёнотига нисбатан кенг ва мажмуавий кўринишга эга) инсоннинг хаётий йўли ва фаолияти хусусида маълумотларни йиғиб тизимлаштириш оқибатида тадқиқ этилади. Сулолаларнинг ҳар бир вакили фаолияти бу борада алоҳида ўрганиб чиқилиб, қиёсий таҳлил қилиниб, чиқарилган натижалар заминда ворислик учун асос бўлган касбийлик, этетик ва эстетик, ахлоқий ва соф оилавий анъана ва кадриятлар, бутун сулолавийлик мезонлари инкишоф этилади. Мақола муаллифнинг мусиқий сулола феномени ўрганишга бағишлаган ва санъатшунослик фанлари номзодлиги олиш учун тақдим этган илк диссертацион тадқиқоти ҳам ўз вақтида мазкур масалага бағишланган эди. Ўзбекистонда таниқли мусиқий сулолардан бири Карим Зокиров ва унинг ёрқин хонандалар авлоди (Луиза, Навфал, Ботир, Фаррух, Равшан, Наргиза Жавохир, Вағиф Зокировлар)ни ўрганишда диссертациянинг методологик таянчи айнан ушбу биографик услубга асосланиб тадқиқ этилган²⁰.

Мусиқий сулолалар фаолиятининг даврий кенглиги уни ичида трансформацион жараёнларни кузатиш учун ҳам замин яратиши мумкин. Масалан, мусиқий оилалардан фарқли улароқ (икки авлод: ота - она ва ўғил, қизлар) мусиқий сулолавийликни ташкил қилиш учун уч авлод вакиллари бир соҳа эгалари бўлиши лозим (уч авлод фаолияти вақт кенглиги борасида деярли бир асрни қамраб олади). Асрлик ўлчами шак -шубҳасиз санъат тарихи ривожда катта аҳамиятга эгадир. Бу борада олиб борилиши лозим бўлган тақиқотларда тарихий ва замонавий маълумотларни (оилавий ва давлат тасарруфидаги архив ҳужжатлар, бевосита сулола аъзолари билан олиб борилган интервью ва суҳбатлар ва х.) йиғиш ва тизимлаштириш, ретроспектив таҳлил асосида узулксиз тарихий кетма-кетлик занжирини кўрсатиш, қиёсий ва солиштириш таҳлиллари ёрдамида

² И. Г. Галущенко. К вопросу изучения музыкальных династий и семей в Узбекистане // Мустақил оила-маънавий тарбия маскани. Илмий тўплам. Т., “Сано- стандарт”, 2012 й. 160 б.

³ Бу ҳақда қаранг: Андреева Т. В. Идеи Б. Г. Ананьева и эмпирическое исследование жизненного пути личности // Вестник Санкт-Петербургского Университета. Сер 12.. 2008 г. Вып №1 52-59 с.

²⁰ Турсунова Г.А. Карим Зокиров ва унинг сулоласи XX аср Ўзбекистон мусика маданияти кесимида (дис. автореф.) Т., 2007

бүтүн сулола аъзоларининг фаолиятиларини тадқиқ қилиш, фарқи ва умумийлигини очиб бериш, касбийлик борасида қўлга киритган ютуқлари, мусиқий оилавий мезонлар ва анъаналарга таяниши, ирсиятидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос талқин йўллари ва “сулолавий” хатини ўрганилишини тақазо этади.

Юқорида келтирган биографик усул мусиқий сулолавийлик масаласини ўрганишда камлик қилиши аниқ. Зеро, ҳар бир мусиқий сулола ва унинг вакилини мазкур соҳага таалуқли бўлишида ташқи омиллар (яқинлари, атроф муҳит, яшаш тарзи, қизиқишлари, тафаккур даражаси ва оддийгина бир “омад чопиши” ҳам ҳал қилувчи вазифани бажариши мумкин). Айнан шу боис, мусиқий сулолалар феноменини тадқиқ қилишда нафақат ўзга соҳа вакиллари -ирсият масаласи билан шуғулланувчи тиббиётшунослар, мусикашунослар,социологлар ва руҳшунослар балки янада кенг соҳа вакиллари жалб қилиши муҳимдир.

Мазкур масалани ўрганилишида яна бир қийинчилик соҳа вакиллариининг касбий турлари кенглигидан ҳам келиб чиқади. Маълумки, мусиқий санъат олами ниҳоят кенг ва ранг барангдир. Мусқачилар тоифасига турли касб эгалари киради. Уларни аксарият ижрода (хонана ва созандалар,дирижёрлар), ижодда (бастакор ва композиторлар) мусиқий илм(мусикашунослик, санъатшунослик)да ўзларини намоён қилишади.Қобилият ва унинг ворислик анаъанасини ўрганишда физиолигик кирралар (масалан, мусиқий сулола аъзоларига инъом этилган яқин ва ўхшаш тебр овоз жихҳати, унинг физиолигик кирралари (бармоқлар узунлиги, жағ тузулиши,лабларининг кенглиги ва шу каби жисмоний мойилликлар) ни атрофлича ўрганиб чиқиш ҳам лозим бўлади. Масалан, Жаҳоннинг энг катта мусиқий сулолардан бир бўлмиш И. С. Бах сулоласи, буюк композитор туғилишидан аввал ва сўнг, катта санъаткорлар авлодини қамраб олаган.Хусусан, узулуксиз равишда сулола асосчиси скрипкачи Ганс Бах (1580-1626) номи билан бошланса , Иоганн Бах (1604-1673) органчи, дирижёр, Гених Бах (1615-1692) органчи ва композитор, Иоганн Михаел Бах (1648-1694) органчи, композитор, чолғу устаси , Христоф Бах (1613-1661) сарой мусикачиси, Иоганн Кристоф Бах (1645-1693) скрипкачи ва органчи,Иоганн Амвросий Бах (1645-1695) скрипкачи, ёрқин вакили, буюк Иоганн Себастиан Бах (1685-1750) , унинг ўғиллари Вилгелм Фридеман Бах (1710-1782) композитор, органчи, Филипп Эммануэл Бах (1714-1788) композитор, клависинчи, мусика педагоги, мусиқий директор, Иоганн Кристоф Фридрих Бах (1732-1795) композитор, клависинчи капелмейстер, Иоганн Кристиан Бах (1735-1782) композитор, пианист, органчи, мусика педагоги каби танилган ижодкорлар силсиласидан ташкил топган. Уларнинг фаолияти Олмонияда икки асрдан зиёд катта мусиқий даврни қамраб олган. Сулола вакиллариининг аксарияти композиция ва ижро билан шуғулланган бўлса уларни оилавий қобилият ва мусиқий мойиллиги маълум йўналишда ўрганиб тадқиқ этилиши ҳам бу борада алоҳида изланишлар марказида туриши мумкин.

Юқорида келтирилган маълумотлар мусиқий сулолар фаолиятини ўрганилишига доир фақат айрим масалаларга ойдинлик киритишга қаратилган. Аммо, бу масалани серқирра ва мураккаблиги, турли соҳа намояндалари томонидан чуққур ва атрофли илмий-назарий изланишларни биргаликда олиб боришига даъват этади.

Мусиқий сулола каби мураккаб ходисани ўрганиш, унинг феномени негизда ётган ва мусика санъати ривож ва истиқболли учун муҳим бўлган оилавий институтининг касбий ва ахлоқий кадриятларни тарғиб этилиши замонавий санъат, илм ва таълим соҳаларнинг устивор вазифаларини амалга оширишда ёрдам беради.Ўз навбатида ушбу масалани тадқиқ этилиши нафақат ушбу масала доирасида балки бугунда буткул тарбия, таълим тизими, ўсиб келаётган янги ёш авлодни истеъдодли ва қобилиятли ўсиши учун керакли замин ва омиллар даражасини англаш ва илғаб олишимизга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР:

- 1.Андреева Т. В. Идеи Б. Г. Ананьева и эмпирическое исследование жизненного пути личности // Вестник Санкт-Петербургского Университета Сер 12.. 2008 г. Вып №1
2. Галущенко.И.Г К вопросу изучения музыкальных династий и семей в Узбекистане // Мустақил оила-маънавий тарбия маскани. Илмий тўплам. Т.,”Сано- стандарт”, 2012 й.
- 3.Турсунова Г. А .Карим Зокиров ва унинг сулолалси XX аср Ўзбекистон мусика маданияти кесимида (дис. автореф.) Т., 2007.

ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БОЙЫНА ӨМІРШЕНДІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ

п.ф.м., аға оқытушы **Н.Т. АЙНАБЕКОВА***
аға оқытушы **Ж.Н. АЙТЖАНОВА****

Түйіндеме:

Мақала оқушылардың өмір сүру салтын қалыптастырудағы педагог педагогикалық – ұйымдастырушылық мәселелеріне арналған. Музыка мұғалімдеріне жоғары шығармашылық белестерге жету мақсатында жаңа инновациялық зерттеу әдістерін қолдану жолдары ұсынылады. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты тәрбие жұмыстарына іс шаралар тізбегі беріледі. Жасөспірімдік жылдар шығармашыл әрі бақытты болуы, немесе ұсақ шиеленістерге толы, зеріктіретін әрі қызықсыз естеліктер қалдыруы мектептегі күйге, оның мұғалімдермен жеке қарым-қатынасының орнауымен тығыз байланысы жайында.

Тірек сөздер: мақсат қою, оқу үлгерімі, толеранттылық, коммуникабельділік.

BASES OF FORMATION OF VITAL VALUES AT PUPILS

Abstract:

Article focuses on the organizational and pedagogical problems of teachers in shaping the life of students. Also analyzed the materials of psychology in the preparation of teachers. Offered training of teachers through innovative research method subsequently affecting continue training to persons interested a higher level of creativity. The article is also about the relationship between a teen-ager and it's influence on adolescent years: either it will encourage further creativity or will leave unpleasant memories.

Keywords: goal setting, study progress, tolerance, skill to communicate.

Бүгінгі күнде мәдениетаралық және ұлтаралық әрекетті кеңейту басымдылық танытып отыр. Әлемдік қауымдастықтағы ынтымақтастық барысында осыған байланысты адамдардың коммуникабельділігі және толеранттылығы жоғары маңызға иеленіп отыр. Сондықтан да қажеттіліктерін қанағаттандыруды жағдайында жүзеге асатын оқушы ынтымақтастығына деген жаңа өмірлік қажеттіліктер мен қабілеттердің қалыптасуы үшін педагог-мұғалімге жауапкершілік жүктеледі. Демек XXI ғасыр мектебінің түлегі экономика, ғылым, мәдениет салаларындағы үлкен өзгерістерге дайын болуы қажет. Дәл осындай еркін қоғамда өмір сүру үшін оқушылар мұғаліммен ынтымақтаса отырып, конструктивті әрекеттерге ашық болулары тиіс. Педагог-мұғалім түлектерге өзінің тұлғалық коммуникативтілік мәнін аша отырып, айналасындағылармен қарым-қатынасында басқа адамдардың жақсы қасиеттерін жетістікпен ашуға үйретуі тиіс. Мектептегі қазіргі жоғарғы сынып оқушысының беделі бізмәнді емес. Бір жағынан, үлкеннің дәрежесі жасөспірімге қосымша жауапкершілік жүктейді, оның алдына күрделі міндеттер қойылып, одан сұраныс көбірек болады. Бір шетінен, өз құқығы бойынша олар толығымен мұғалімге және мектеп әкімшілігіне тәуелді болады [1]. Олай болса, жоғары сынып оқушысының мектепке деген қарым-қатынасының ішкі ұстанымы оның мекемеге деген, оқу және білім алу үдерісіне деген қарым-қатынасынан, мұғалімге және сыныптастарына деген қатынасынан қалыптасады. Жасөспірім сынып оқушысы және бұл нәрселерді түсінбейді, олар тек мектепті не «жақсы көреді», немесе «жек көреді». Ол – жоғары сынып оқушысының жетекші әрекеті болып табылады. Демек, оқудың мотивтері жас келген сайын өзгереді. Оқу, білім алу алдымен келешек әрекетке деген дайындық құралы. Осыған байланысты жасөспірімдік кезеңдегі оқушының педагог-мұғаліммен қарым-қатынасы неғұрлым күрделі және жіктемелі болады. «Идеалды мұғалім» бейнесінде – әрдайым түсінуге даяр, жауабы эмоционалды, сезімталдыққа қасиеті бар, яғни олар мұғалімнің бойынан оның жеке адамгершілік қасиеттерін, яғни ең алдымен үлкен досын көргісі келеді [2]. Екінші орында педагог-мұғалімнің кәсіптік құзіреттілігі, білім деңгейі мен оқыту сапасы, үшінші орында – билікті адал игеру қабілеті болып табылады.

Егер мұғалім оқушылармен эмоционалдық жақындықта болмаса да өз пәнін өте жақсы меңгере оқытатын болса онда сыйластыққа ие болып табылады. Сонымен бірге, жоғары сынып оқушысы педагог-мұғалімнің бойынан нағыз дос бейнесін көргісі келеді, мұндай достыққа оның талаптары өте жоғары болып келеді.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, naziko2030@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, zhanna.2030@mail.ru

Педагог-мұғалім тек оқу-тәрбие беру үдерісін құрал ететін қарапайым психологиялық климатты көргісі келеді, ал оқушы эмоционалдық жылулықты қалайды. Педагог-мұғалім оқушының оқу үлгеріміне көңіл бөліп, бағаның артындағы жеке даралығын көрмейді. Оның түсінігіндегі идеалды оқушы «әрқашан мұғаліммен ынтымақтастықта болады, білім алуға тырысады, сабақтағы тәртіпті бұзбайды». Барлық қатынастағы идеалды оқушы бейнесі қарама-қарсы басқа бейне бар: жалқау, енжар, тілазар, мектепке және мұғалімге жау боп қарайтын оқушы. Мұндай қарама-қайшылықтар педагог-мұғалімнің көңілінен шықпайды. Егер «идеалды» оқушы педагог-мұғалімнің орнын басатын, оның жұмысына жағымды болатын, сәйкестікте болып жатса оның Ментұжырымдамасына оңтайлы әсер етіп, онда «жаман» оқушы теріс эмоция негізі болып табылады. Сол себептермен мұғалімдер мұндай оқушыларды немқұрай, ызалы, бейімделмеген, тіпті олардың бойынан құқықбұзушы бейнесін көреді. «Мұндай кері байланыс өзі түзілетін әулиелілікті сирек тудырмайды» [3]. Бұл біржақты көзқарас тек оқушылардың бір-бірінен айыратын жеке ерекшеліктерін ескеру емес.

Бұл бәрінде болатын оқушыға тұлға ретінде қарау деген, жауапкершілікті, іс-әрекеттің саналы субъектісі ретіндегі қатынасының бірізділігі. К.Д.Ушинскийдің сөзімен «балаңдықты жалындататын отта адам мінезі ұшталады. Сол үшін бұл отты өшіруге, одан қорқуға, қоғамға зиян нәрсе ретінде қарауға, оның еркін жануына қарап, оны ұялтуға болмайды, тек балаңдықтың жанына құйылып жатқан жақсы сапалы материалды қорғау қажет» [4]. Сол себептен оқушының жеке мінезін білу негізінде жүзеге асырылатын тәрбиедегі жеке дара тіл табу қажеттілігінің маңызын атап өту қажет.

Жеке дара тіл табу әрекеті педагогтың нақтылығы мен тактісін болжайды, өз әрекетінің психологиялық салдарын алдын ала көре білу қабілеттілігін көздейді. Оқушының ерекшеліктері мен оның дәл қазіргі тұрған жағдайына сәйкес болатын тәрбие іс-шараларының жүзеге асырылуы мен таңдауды талап етеді. Бір оқушыға тәрбиелеушінің сәтті қолданған қызықтыра-ынталандыру шарасы тиімді нәтиже бермеуі немесе қанағаттандырылғысыз нәтиже беруі мүмкін. Мысалы, оқушыларға ынталандыру түрліше әсер етуі мүмкін. Бір оқушыны оның өз күшіне сенімін көтермелеу үшін мақтап қоюға болады, сыныптастарымен қатынас барысында оның өзімшілдігін көтермеу үшін қолдануға болмайды. Оқушыларға да талаптарды түрліше қою керек. Негізінен әлдебір қалыптасқан мінез жеке жағдайларды ескеру қажет. Демек, педагогтың табандылыққа деген қатынасы оның туу себебіне байланысты түрліше болуы тиіс. Олай болса баланың бойында бар құнды қасиеттерін дамыта отырып, соған тәртібін, оның әрекетін бағыттай отырып, оңтайлы қадамдарға ынталандыру арқылы педагог мінездің теріс сипаттарын жеңуге қол жеткізе алады.

Олай болса жасөспірімдік жас – «өмірге дайындық» фазасы емес, тек өте маңызды, өмірлік жолдың өзінше абсолютті құндылыққа ие сатысы. Жасөспірімдік жылдар шығармашыл әрі бақытты болуы, немесе ұсақ шиеленістерге толы, зеріктіретін әрі қызықсыз естеліктер қалдыруы мектептегі күйге, оның мұғалімдермен жеке қарым-қатынасына байланысты. Жасөспірімдік тұлға - әрқашан да қарама-қайшылықты және өзгермелі. Мұғалімдердің кең таралған және типтік қателігі - оқу үлгерімі, ішкі тәртіптілік сияқты ресми, ішкі орталандырылған көрсеткіштер арқылы бағалауы және оқушылардың туа біткен қасиеттеріне терең үңілмеу қабілетсіздігінде. Мысалы: Т.Н.Мальковская бір сыныптың «үшпен оқитын» мұғалімдер қанағаттанарлық деп санайтын балаларының өмір стилі мен қызығушылықтарын зерттеуде, ұлдар мен қыздардың бәрі өте жарқын, әрбірінің мектептің бағдарламасына сыймайтын және сыныпта көрініс таппайтын өзінше ерекше қызығушылықтары мен әуесқойлықтарының шеңбері бар екені анықталды. Оқушының бойынан әлдебір құнды және қызықты ешнәрсе көрмей жатып мұғалім оны тәрбиелей алмайды. Алайда жоғары сыныптағы мұғалім мен оқушылардың қарым-қатынасы өзара түсінушілік және бір-біріне деген сыйластық негізінде құрылуы мүмкін, өзара қатынастың бұрынғы түрлері тек қатынас орнатуы үшін мұғалімнен жатсыну мен негативизмнің тууына себеп болады. Олай болғанда жоғары сынып мұғалімдері жұмыс ыңғайының біртекті еместігімен, ой еңбегінің жоспарлығы мен интенсивтілігі, міндеттілік пен орындаушылығымен ерекшеленеді.

Қазіргі таңда отандық білім беру саласында болып жатқан түбегейлі қайта құрылулар, оның әлемдік білім беру кеңістігіне енуі көптеген тың педагогикалық мәселелердің шешілуін талап етуде. Мәселен, тұлға шығармашылығының жүзеге асырылуының өзекті мәселелері және оның музыка мұғалімінің кәсіби - шығармашылық белсенділігін ұлттық хор репертуарын оқу үдерісінде игеру жолдары арқылы қалыптастыру мен дамыту, аталып отырған талаптар зерттеу жұмыстарының бағытын белгіледі. Бүгінгі педагогика ғылымында шығармашылық мазмұны, мәні, құрылымы туралы нақты түсініктер қалыптасқан: шығармашылық тұлғаның қоршаған әлеммен өзара әрекеттесу әдістері, өзін-өзі дамыту, өзгерту әлеуметтік іс-әрекеті, рухани және материалды құндылықтарды

жасау, рухани және материалдық құндылықтарды игеру сияқты, жоғары психикалық және психо-физикалық құбылыстардың тұтас кешенін құрайды. Қазіргі педагогикада мұғалім шығармашылығы белсенділігі тұлға дамуы мен өзін-өзі дамытуы қажеттіліктерінің белгілі бір деңгейі, білім беру және ғылымда болып жатқан инновацияларға сай тұлғалық-бағдарлық білім берудегі субъектінің саналы іс-әрекеті белгісі ретінде қарастырылуда «Шығармашылық» ұғымының мәні философиялық және психологиялық – педагогикалық әдебиеттерде екі көзқараста қарастырылады: шығармашылық - материя атрибуты ретінде және шығармашылық – іс-әрекеттің жоғары формасы ретінде. Психология мен педагогикада шығармашылық, іс - әрекеттік көзқарас аясында көптеген жағдайда себеп-салдар логикасында іс - әрекет процесі ретінде, әрекеттің амал - тәсілі, әрекеттің өнімі мен нәтижесі ретінде сарапталады [5].

Қазіргі күнгі мектеп сабақтарының жаңа формалары, түрлері оқушылардан ғана емес, ең алдымен мұғалімдерден күш жігер жұмсап, психологиялық жағынан қайта бейімделуді, яғни шығармашылықты, ізденуді, зерттеуді талап етуде [6]. Олай болса, мектеп сабағы бұл мұғалім мен оқушының нақты, ақиқатты, мазмұнды және мәнді, бірлескен белсенді жұмыс нәтижесі, білімін толықтыруға күштарлық және тағы басқа. Оқушы белсенділігі екі аспектіде көрініс табады. Оқу жағдайындағы белсенділік және тұлға сапа-қасиеті ретінде, біріншісі екіншінің қалыптасуына әсер етеді. Белсенділік іс-әрекет түрінде жүзеге асып, практика арқасында тұрақты мінез-құлық ретінде қалыптасады. Осылайша оқушы белсенділігі – оқушының оқу іс-әрекетіне деген қатынасы, шектеулі уақыт аралығында қойылған мақсатқа жету ынтасын сипаттайды, - дейді В.И.Орлов. Осылайша қажеттілік мотивациясының құрылымы күрделеніп, оқушының өз бетінше саналы әрекеттену деңгейі жоғарлайды. Л.И.Божовичтың пікірінше: «Болашақ маманның жоғары оқу орнында табысты оқуы мен білімге деген ой-пікірі тікелей туындайды» [7].

Білім, ептілік, қабілет пен ынтаны дамытатын тұлға белсенділігі шығармашылық бастамасы, ол деген идеалды емес шынайы түрде шындықты өзгертіп түрлендіру іс-әрекеті. Сол себепті «белсенділік» білім беру мақсатын жүзеге асыру шарты мен құралы деп қабылдауымызға болады.

Музыка мұғалімінің кәсіби шығармашылық ептілігі тек оған қажетті теориялық білімінің мазмұнымен, жүйесімен ғана шектелмей қалуы тиіс оқу-тәрбие қызметін атқаруға қажетті білікті де меңгеруі қажет, яғни оқытатын пәніне қарай (музыка) оның ерекшеліктеріне қарай біліктілікті де меңгеруі тиіс. Ең бастысы болашақ педагог-музыкант музыканы оқытуда өзіндік ерекшелігі бар эмоционалды танымды әрекет–музыканы қабылдау іс-әрекетін ұйымдастыру мен осы танымды дамыту әдістемесін білуі қажет. Болашақ педагог-музыкант кәсіби іс-әрекетінің маңызды түрлерінің бірі – музыканы оқытудың теориялық негіздерін біліп, оны мектеп музыка сабағы тақырыптарын оқытқанда, оларға музыканы тандату, музыка туралы әңгіме айтуда, орындап беруде қолдана білу қажет, ал ол үшін оның әдістемелік даярлығы болуы қажет. Солай болғандықтан жоғары оқу орны студентін оқыту мен тәрбиелеудегі басты міндет өзбетінше шығармашыл әрекеттенетін белсенді тұлға қалыптастыру студенттерді кәсіби практикалық іс-әрекетке даярлауда негізгі нысан олардың шығармашылық әлеуетін дамыту барысы болуы тиіс, ал оның шешімі тұтастықтағы кәсіби дайындық үдерісі: оқыту мазмұны, кәсіби білімдер жүйесі, оны меңгеру әдістемесі, өзбетінше әлемдік мәдени құндылық-тарда баға беру ептілігі. Осылайша, музыкалық мәдениетті меңгеру кәсіби – шығармашылық белсенділігін ұлттық хор репертуарын оқу үдерісінде игеру жолдары арқылы кәсіби бағыттылықтың белсенділігін арттырады. Жоғарыда айтылған ғалымдардың ой түйіні педагог-музыкант шығармашылық іс-әрекетін дамыту, оның педагог-музыкант шығармашыл тұлғаны дамытуға бағыттау, нақтысы, жасампаздық іс-әрекетке даярлау маңызын айқындайды. Ал ол үшін психикалық, психофизиологиялық қасиеттерді, яғни сезімталдықты, эмоцияларды музыка арқылы өзін таныту ниетін және т.б. музыка өнерін тануға көмектесу қажет.

Мұғалім мен оқушы – мектептегі екі негізгі тұлғалар. Тұлғалардың өзарақатынасы бүкіл оқу-тәрбиелік үдеріске оларға тікелей әсер ететін сабақта және сабақтан тыс тікелей және шешуші жетістігін анықтайды. Мектептегі өзара терең түсіністік, мейрімділік, сыйлау, ынтымақтастық атмосферасының құрылуы кездейсоқ емес. Қазіргі кезде жасалып жатқан реформалар, қоғамның экономикалық – әлеуметтік, саяси бағыттағы өрлеулер шығармашыл тұлғаның мәртебесін көтеріп, мерейін үстеметуде. Білім саласына жүктеліп отырған міндеттерді, барлық реформаларды жүзеге асыратын тұлғалар – жаңа формация мұғалімі болып табылады және рухани адамгершілігі мол, азаматтық белсенді, рефлексияға қабілетті, шығармашыл, ақпаратты – коммуникативтік, әлеуметтік – тұлғалық құзырлы, әдіснамалық, зерттеушілік, әдістемелік деңгейінің жоғарылығымен сипатталады [7]. Демек, мұғалімнің жоғары сынып оқушысына, оның педагогикалық қызметіне әсері мұғалімнің беделіне байланысты десек ал педагог-мұғалім-тәрбиелеуші сынып оқушыларының не нәрсеге

қызығатынын, қалай өмір сүретінін білуі керек. Осының бәріне көп уақыт қажет емес, бұл үшін тек балаларға және олардың өміріне көңіл бөлу керек. Баланың өмірінде оның кеңесті, көмекті қажет ететін, қалай істеу керек екенін білмейтін кездері болатын көптеген жағдайлары болады. Егер ол педагог-мұғалімге кеңес беруін сұрап жүгінсе, оның оған сенгенінің белгісі, яғни мұғалім ол үшін беделді болып табылады. Бала қорғауды сезінетін болады, бірақ ол педагог-мұғалім одан әлденені талап ететінін, жауапкершілікті оның бойынан алмайтынын түсінеді. Беделді педагог-мұғалім үшін міндетті талап – моралдық тазалық. Ал педагог-мұғалім мен оқушының өнегелік қатынастары араласудың барлық жағын береді. Кез-келген жақсы немесе жаман әрекет өнегелік аспектіге ие. Егер оқушылар сабақта жақсы жұмыс істеп отырып, үзіліске қоңырауды естімесе, қарсылық білдірместен оның барлық тапсырмасын орындаса педагог-мұғалімнің беделі жоғары болады. Осындай себептермен әр мамандық иесінен белгілі бір сапаны талап етеді десек қателеспейміз. Оқушыларына деген сенімділік және сыйласымдылық – мұғалім беделінің тұлғалық маңызды компоненті. Мұғалім жасөспірімдер үшін де, төменгі сыныптар үшін де бұлжымайтын бедел бола алмайды. Жасөспірімдер іс-әрекетте жоғары талаптар көрсетеді, мұғалім тұлғасы мен ісінде. Олар әрдайым мұғалімді бағалайды және өзінің оған деген қатынасын бағалық пікір ретінде құрады. Жасөспірімнің өз ойының жолдастары мен ұжымның ойымен сәйкес келуі және мұғалімнің ойымен ұқсас болуын өте қажет етеді. Тек осы жағдайда ғана туындаған қарсылықтарды шешуге болады және жасөспірімнің қалыпты дамуы үшін қолайлы шарт туындайды. Нақты жағдайда мұғалімнің рөлі – жасөспірімдердің туындаған мәселелерін ескеруге тырысу, оған сыйластықпен және сенімділікпен қарау, оқуда кездесетін қиындықтарды жеңуге көмектесу, достарымен өзара қарым-қатынас орнату, олармен байланысын сақтау, оның сансыз сұрақтарына жауап беру, оның ойлауы, дамуы үшін қолайлы жағдай жасау. Орта және жоғары жастағы оқушылар өздерінің мұғалімдерін олардың мінез-құлқы (тік мінезділік, талапшылдық, сезгіштік, оқушылармен қайырымды қарым-қатынаста болуына, шынайылығы және т.б.) ерекшеліктеріне, өз пәнін білетіндігіне, педагогикалық шеберлігі мен қоғамдық беделіне қарай бағалайды. Демек, оқушыларды терең және тұрақты біліммен қаруландырған мұғалім ғана беделге ие бола алады. Сонымен, оқушылардың көзқарасы бойынша мұғалімнің беделі педагогтың тұлғалық және кәсіби сапасымен тығыз байланысты екені әбден анық. Әрбір педагог тәжірибеде өзінің оқушысының жүрегінен өзінің жеке орнын таба білуі керек және олардың көмегімен өзі үшін беделдің жұмбағын шеше білуі керек. Олай дегеніміз педагогикалық оптимизм – жақсы педагог-мұғалімнің қажетті сапасы. Мұғалім аяғына дейін табандылықпен талап етуі тиіс. Мұғалімнің талабы барлық жағынан көрінуі тиіс - үй тапсырмасын орындағанда, оқушылардың білімін бағалауда, сабақта және сабақтан тыс уақытта өзін-өзі ұстауы. Оған: кәсіби білім, педагогикалық такт, мұғалім мен тәрбиешінің және білім алушылардың арасындағы қарым-қатынас стилі жатады. Сол себептен педагог-мұғалімнің қабілеттілігі сыныпта және сыныптан тыс оқу үдерісінде бәрін көру, білу, әр оқушының және сыныптың анда-санда көрінетін ерекшеліктерін олардың көңіл күйіне қарай талқылау қажеттілігі туындайды. Олардың түсінгендігі және түсінбегендігі жөнінде, сабаққа деген дайындығы туралы, білім алушылардың басқада толық әрекеттерін жақсы педагог-мұғалімнің түсіне білуі кәсіби-психологиялық сапасы болып табылады.

Тәрбие үрдісінде мұғалімдер оқушылардың жалпы білімге және жас психологиясына, педагогикаға, педагогика тарихына және әдістемеге үлкен мән береді. Бұл ғылымдарды қолдана оқыту және тәрбиелеу үдерісінде оны ұйымдасқан және мақсатты түрде жасайды. Ғылымда көрсетілген білім мұғалімге өзінің оқушысының әр әрекетін дұрыс бағалауға көмектеседі және ғылыми түсіндірілген әдістермен әр баланың және балалар ұжымының барлығын біліп алуға болады. Жақсы педагог-мұғалімдер әр оқушының жеке ерекшеліктерін біледі, бала психологиясын түсінеді, өзінің тәрбиеленушілерінің жүрегіне жол табады және осыдан педагогикалық шығармашылық еңбегінің қызығын көреді. Ол дегеніміз педагог-мұғалім кәсіби-психологиялық жүйесінде сапалы жұмыс жасай тәрбиеленеді және басқа педагогтардың тәжірибесімен байланыста болады. Жақсы мұғалімнің – тәрбиешінің мінез ерекшелігі педагогикалық ұжымда қалыптасады.

Педагогикалық мамандық мұғалімнің өз білімін, тәжірибелік білігін және дағдысын әрдайым жетілдіріуін талап етеді. Мектеп және қоғамдық жұмыс педагог-мұғалім білімінің жан-жақты болуына қажетті жағдайлармен қамтамасыз ету қажет. Педагогикалық такт – мұғалімнің өз пәнінде, педагогикалық психологияны білмей, әсіресе жас ерекшеліктерін педагогика ғылымынсыз ескермеуі мүмкін емес. Педагогикалық – такт мұғалімнің таза кәсіби сапасы. Педагогикалық такт – мұғалімнің білім алушылармен қатынасындағы кәсіби, психология-педагогикалық өзін-өзі ұстау ерекшеліктері, шығармашылықта көрсететін мақсаттары мен міндеттерінің сәйкестігі, педагогикалық тапқырлық, зеректік, бастамашылдық, ойланып әрекет жасау, сабырлылық, шыдамдылық, балаларға деген

кішіпейілділік және талапшыл қатынас. Педагогикалық такт – бұл педагогикалық мақсатқа лайықтылық және мұғалім әрекеттерінің пайдалығы, оның сөзінің, құралдары және білім алушыларға деген қарым-қатынасы. Педагогикалық мақсаттылықтың шектен тыс шығуы, мұғалімнің әрекеттері мен қылықтары тәрбие жұмыстарына қарсы шығады, бұл педагогикалық такты бұзушылық болып табылады. Педагогикалық такт – білім алушылардың жеке және жас ерекшеліктеріне қарай мұғалімге оқу-тәрбие мәселелерін нақты жағдайда шешуге рұқсат береді. Мұғалімнің теңдей дәрежеде жоғарғы деңгей талаптарына сәйкес білім алушыларға деген сыйласымдылық қатынастарымен нағыз беделін көрсетеді ал олар өз тарапынан оған сенеді және оның пікірін тыңдайды, жиі кеңесіп, көмек сұрайды.

Қорыта келе беделдік қатынасты сипаттауға себепші болған, мұғалім тұлғасының педагогикалық қатынастағы жан-жақтылығы және жеткіліктігі, ол тек білім ғана беріп қоймайды, тұлғалық мағынаны білдіреді және сирек кездесетін өзінің жеке бас ерекшеліктеріне лайықты білім алушыларды тәрбиелейді демекпіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жаңа формациядағы педагогтың үздіксіз педагогикалық білім беру концепциясы «Қазақстанская правда» 01.10.05.
2. Рубинштейн С.П. Основы общей психологии: в 2 т. – М., 1989 - Т.1 (Развитие мышления ребенка: 400 – 442. Развитие речи у детей: 460 – 482 с.).
3. Развитие Я - концепции и воспитание. – М.: Просвещение, 1986. – 276 б.
4. М.К.Бұлақбаева «Шығармашылық сипаттағы сабақ түрлерін «Педагогикалық мамандыққа кіріспе» пәнінде ұйымдастыру» // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы, 2016 №5 – «Қыздар университеті» баспасы, Алматы, 2016.
5. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой. М.: 1990. - С. 31. Свободное цитирование при указании авторства.
6. Арчажникова Л.Г. Профессия – учитель музыки: Книга для учителя –М.: Просвещение, 1984. – 111б.
7. Апраксина О.А. О праве учителя музыки на эксперимент.// Музыкальное воспитание в школе. 1982. – Вып 15. 23 б.
8. Құлманова Ш.Б. Теория и практика воспитания младших школьников средствами казахской народной музыки. – Алматы, 1999.

IN İLKÇAĞ SAVAŞÇI TÜCCARLARI İSKİTLER

Prof.Dr. **Fatih YÜCEL****Ozet:*

Bu çalışmada, kadim Turan coğrafyasının önemli topluluklarından İskitlerin ticari yönleri ele alınmıştır. Bilim dünyasında İskitler genelde savaşçı yönleriyle ele alınmıştır. Ancak İskitlerin hükmettikleri geniş coğrafyada Doğu-Batı ve Karadeniz-Akdeniz arasındaki uluslararası ticarete üstlendikleri rol uluslararası iktisat tarihi açısından çok önemlidir. İskitler, hem kendi ürettikleri özgün ürünlerin hem de farklı coğrafyaların ürünlerini uluslararası piyasalarda güçlü bir şekilde pazarlayan antik dönemlerin önemli tüccarlarıdır. Literatürde Yunan-İskit ticareti üzerine yazılmış belli sayıda çalışma vardır. Bu çalışmayı onlardan ayıran temel fark İskit ticaretinin tüm yönleriyle ele alınmış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Turan Ekonomisi, İskitler, Ekonomi Coğrafyası.

FIRST AGESWARRIOR MERCHANTS SCYTHIANS OF ANCIENT TURANIAN ECONOMY GEOGRAPHY

Abstract:

In this study, the commercial aspects of the Scythians as one of the important communities in Turan geography are examined. In the literature, the Scythians are considered as warriors in general. However, the role they play in the international trade between the East-West and the Black Sea-Mediterranean in the large geographical region that the Scythians ruled is very important in terms of international economic history. The Scythians were important merchants of antiquity, who marketed both their original products and the products of different geographies strongly in international markets. There are a certain number of studies on Greek-Scythian trade in the literature. The main difference that distinguishes this study from them is that they are dealt with in all aspects of the Scythian trade. A retrospective analysis indicates that an uneven distribution of transport infrastructure is the important reason behind economic disparities across Chinese regions.

Keywords: Turanian Economy, Scythians, Economy Geography.

GİRİŞ

Heredot, Thukydides, Aristetas, Homeros, Hekataios, Hesiodes, Aristophanes, Sophokles, Strabon, Plutarkhos, Theopompe, Scylax, Gaius Marius gibi antik çağ yazarları ile Asuri yıllıkları ve Pers Kitabeleri gibi tarihi kayıtların yanı sıra elde edilen arkeolojik buluntular bize İskitlerin sosyo-ekonomik ve siyasal yaşamları hakkında oldukça yoğun bilgiler vermektedir.

İskitler Türkistan'da (Saklar olarak da anılmışlardır) yerleşiklerken Massagetlerin sıkıştırmasıyla İdil üzerinden geçerek Kimmerlerin yurtlarına yerleşmişlerdir. Bir kol da Kafkaslara inen Kimmerleri takip ederek Medya'ya (çağdaş Azerbaycan) girmişlerdir (Hasanov,2009:7). İskitler akınlarıyla İspakay Kağan devrinde Asur, yerine geçen Partatua Kağan devrinde de Lidya ve Mısır'a kadar uzanmışlardır. Doğuda kalan bir başka kol ise Hazar'ın doğusundan güneye, çağdaş Afganistan-Pakistan'a kadar inmişlerdir. Bu üçüncü kol Indo-Scythians olarak anılmıştır.

İskitlerle ilgili ilk bilgiler Asur kralı Asarhaddon'un yıllıklarında M.Ö.770'de geçer ve o zamanki İskit kağanı İspakay'dır. O'nun ölümü üzerine yerine Partatua Kağan geçmiştir. Bu dönemde Ön Asya'da İskit hakimiyeti altın devrini yaşamıştır. Çağdaş Kırım topraklarındaki İskitler ise M.Ö.4.yy.'da Ata/Atey/Atay Kağan zamanında tek sancak altında görkemli bir dönem yaşamışlardır. Kendi adına sikke bastıran Ata Kağan İskit topraklarını Trakya'ya kadar genişletmiştir. Ata Kağan'ın M.Ö.339'da ölümüyle²¹zayıflayan İskit konfederasyonu Büyük İskender'in Helen yayılcılığı konusunda bir tehdit olmaktan çıkmıştır.

İskitler hakkındaki veriler, tarihsel çizelge içinde bilim dünyasınca, Türk soylu oldukları ortak kabul görmüş boylara ait verilerle karşılaştırılıp analiz edildiğinde elde edilen bulgular bizi İskitlerin antik dönemlerdeki Türk Ulusunun bir kolu olduğu gerçeğine götürmektedir. Ancak, İskitlerin kullandıkları dil linguistik olarak incelendiğinde Pers-İran kökenli kelimelerin yoğun olduğu bazı batılı bilim insanlarıncıca iddia edilmektedir. Ancak dil yapısı etnik köken olarak net sonuç vermeyebilir. Bu konuda

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, fatihyucel@ohu.edu.tr

²¹ Ata Kağan, yaklaşık 100 yaşındayken M.Ö.339'da kendi damadı (Antiguo,a.g.i.s²¹) ve aynı zamanda Büyük İskender'in de babası olan Makedonyalı II. Philip'le giriştiği savaşta öldürülmüştür. (Şeker,2015:612-613)

en önemli örnek günümüz İran ve Afganistan topraklarında yaşayan Moğol kökenli Hazaralar verilebilir. Hazaralar etnik dilleri olan Moğolca yerine bugün içinde çoğunlukla Farsça olmak üzere Moğolca ve Türkçe kelimeleri de barındıran, İran dili Farsçanın bir kolu olan “Dari”ceyikullanmaktalar (Kisamov, 2012:1010). Kısaca FarçanınDari kolunu kullanmaları aslen Moğol Hazaraları etnik olarakFars kökenli olacakları anlamına gelmeyecektir. Bilhassa İskit kurganlarının mimari özellikleri ve ölü gömme ritüelleri tipik Türk kurgan mimarisi ve ritüelleriyle örtüşmektedir. İran coğrafyasında bugüne kadar bir “Pers kurganı” kalıntısına da rastlanmamıştır. Çünkü Pers toplumunun din karakterinde böyle bir ölü gömme tekniği tarihlerinin hiçbir safhasında varolmamıştır. Alman Sinolog Eberhard (1944:570) çalışmasında Türklerin tarihin hiçbir safhasında domuz yetiştirmediğinden bunun doğal bir sonucu olarak da Türk hayvancılık envanterinde domuz yetiştiriciliğinin yer olmadığı, Türk kavimlerinde rastlanılan bir üretim tarzı olmadığını söyleyebilir. Grakov (2008:97) kitabında İskit kurganlarında yahut İskitlere ait diğer arkeolojik buluntular arasında domuz yetiştiriciliğine ait bir emarenin kaydedilemediğini, Herodot’un da İskitlerin kesinlikle domuz kurban etmediklerine dair bilgilere yer vermiştir. Vielva (2018:72-73) çalışmasında Akdeniz’de başlayan Osmanlı üstünlüğü karşısında İspanyol yazarların Türklerin kökenlerini ve nereden geldiklerini araştırmaya başladıklarını ve bu konuda üç farklı görüşün varlığından ve bu görüşlerden en çok kabul görenin de “İskit Hipotezi” olduğunu belirtmiştir. Gonzalo de Arredondo, Aziz Hieronymus’un aktarmalarını benimseyen Gonzalo de İllescas, Historia de losReyesGodos (Got Krallarının Tarihi) adlı kroniğinde Julián del Castillo, VicenteRoca ve en net olarak da Antonio de Herrera gibi 16-17.yy İspanyol yazarlarının ileri sürdüğü bu teoriye göre Türkler İskitlerin soyundan gelmektedir.1560 yılında yayınlanmış La Carolea adlı eserinde, JerónimoSampere Kanunî Sultan Süleyman’ı “İskit Süleyman” (Scythasolyman) olarak adlandırmıştır.

Bütün bu çıkarımlar bizi İskitlerin İlkçağlar Batı Turan coğrafyasında yaşamış bir Türk boyu olabileceği kanısına götürmektedir. İskitler, hakim ve yönetici Kağanlık Boyu olan Krali/Çar İskitler ile alt boylar olarak yarı-göçebe Kallipidailer, Halizonlar, yerleşik olan Ekinciler(Georgi)/Davarcılar ve Sabancıardan oluşmaktaydı (Melyukova, 2000:144:147:151). M.Ö.7.yy.’da İskit Devletinin ilk efsanevi kurucusu Koloksai’dır. İskitler Batı Turan coğrafyasındaki hakimiyetleri M.Ö.2.yy.’da Part akınlarıyla zayıflamış, M.Ö.1.yy.da Got akınları sonucunda siyasi varlıkları tarih sahnesinden silinmiştir.

Bu çalışmada, ilkçağların savaşçı Türk boyu olarak bilinen İskitlerin iktisadi yaşamları ve yaşadıkları dönemin iktisadi yapısına katkıları ortaya koyma çalışılacaktır.

1. İLKÇAĞ BATI TURAN İSKİT EKONOMİSİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

İskitlerin yayıldıkları İskityacoğrafyası, Tuna boylarından başlar, Altay dağlarından Kuzey Hindistan’a kadar uzanır. Bu çalışmada Batı Turan coğrafyasında yer alan İskit ekonomisini inceleyeceğiz. Bu bağlamda Harita 1.’de gösterildiği gibi Batı Turan İskit toprakları Tuna boylarından Kafkaslara kadar olan alanı kapsamaktadır. Ele alınan coğrafya iktisadi açıdan incelendiğinde,hem hayvancılık ve tarım için hem de denizle bağlantılı büyük nehirlerin varlığı deniz ticareti için deoldukça elverişlidir. Ayrıca olduğu kadar ve Kafkasya ve Hazar üzerinden de Güney Asya ve Uzak Doğuya uzanan İpek Yolu da dahil olmak üzere birçok ticaret yolunun güzergahı da İskityadan geçmektedir. Bu bilgiler ışığında İskit ekonomisinin hem canlı hem de ekonomik faaliyetler açısından oldukça yoğun olduğunu söyleyebiliriz. İskit boyları da tarihçiler tarafından göstermiş oldukları ana ekonomik uğraşlarına göre adlandırılmışlardır. İkinci (Çiftçi) İskitler buna örnek olarak gösterilebilir (bknz Harita1).

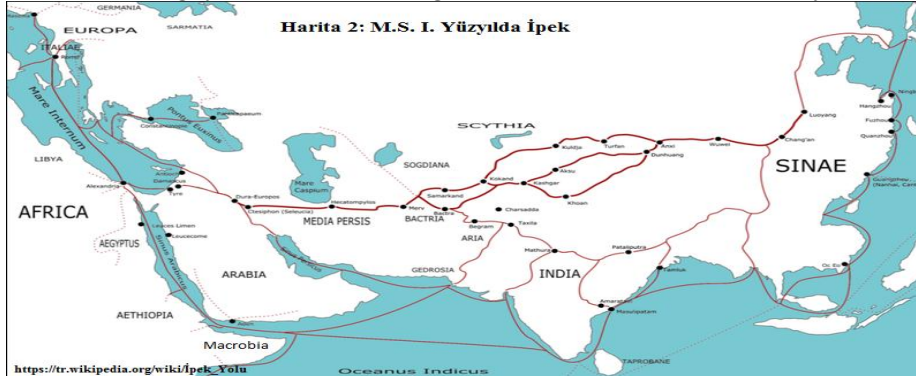

Kaynak:Grakov,2008:39.

Harita 1.

Antik ticaret yolları incelendiğinde üç ana güzergah olduğu görülmektedir. Bunlar, 1.Güney Ticaret Yolu (İpek Yolu): karşılıklı bağlantı olmak üzere Uzak Doğu-Ortadoğu-Avrupa hattı. 2. Deniz Ticaret Yolu: karşılıklı bağlantı olmak üzere Pasific-Hint Denizi-Kızıl Deniz-Akdeniz hattı. 3. Kuzey Ticaret Yolu:

karşılıklı bağlantı olmak üzere Uzakdoğu-İskitya-Avrupa hattı. Genel de İpek Yolu vurgusundan dolayı ticaretin yönü doğudan batıya doğru aktığı akla gelse de batıdan da doğuya yönelen güçlü bir ticari akım da vardır. Bu nedenle ticaret yollarında ticaret akımının yönünü ticarete konu ürünler oluşturmaktadır. Avrupa ve Ortadoğu menşei ürünler doğuya akarken Uzakdoğu, Hint menşei ürünler de batıya akmıştır.

Harita 2.

Harita 2'de de görüldüğü üzere İpek Yolu Hazar'ın altından çağdaş İran üzerinden geçerken Kuzey Ticaret Yolu Hazar'ın kuzeyinden geçmektedir. Bu yol bütün İskitya'yı baştan sona kat etmektedir.

1.1. Savaşçı İskitlerin Ekonomi Yapıları

Bu önemli Kuzey Ticaret Yolu'na sahip İskitlerin ticari faaliyetlerine konu olan ürün envanterleri kendi dönemlerine göre oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Doğal olarak bu ürün çeşitliliğinde, üretim faktörleri açısından buldukları geniş coğrafyanın sunduğu zenginliklerin yanı sıra stratejik konumlarının da payı büyüktür.

İskit ekonomisinin temeli tipik bozkır Turan kavimlerinde olduğu gibi ticaret ve savaş ekonomisine dayanmaktaydı. İskit ürünlerinin iki önemli müşterisi Yunan (İyon) ve Persler idi (Nemeth, 1962:227). Doğal olarak bu medeniyetlerle olan ticari ilişki ürünlerin karşılıklı takasını da beraberinde getirmiştir. Bu durum kültürel etkileşimi de ister istemez sağlamıştır. Özellikle İyon malları İskit Türkleri ve hükmettikleri topraklara yayıldığını gösteren birçok arkeolojik buluntu söz konusudur.

Nemeth (1962:229-230) çalışmasında İskit Türklerinin ekonomisi hakkında şu bilgileri vermiştir:

“İskit devrinde, garp tarafta Karpatların üstündeki suyolları boyunca Silezya ve Karpatların altında da Macaristan'ın nispeten dağsız sâhaları, İskit kolonilerinin anbarını takalarını teşkil ederdi. Şark cihetinde, Hazar denizinin üzerinden ilereyen İskit kervan yolunun en mühim nihaî hedefi, Yenisey ırmağının yukarı akış sahasının bir kısmını teşkil eden Minussinsk havzası idi. Bu dağlarla ve eski ormanlarla çevrilmiş bulunan sâha, Macaristan'ın Tuna ötesi sahasından çok büyük değildir. Her taraftan çevrili bulunması, toprağının mükemmeliyeti ve bütün havalinin tabii zenginliği dolayısıyla burası eski çağlardan itibaren inkişaf etmiş kültürlerle sahne olmuştu. Burada ele geçirilen ve sayısı binlere varan arkeoloji malzemesi, Minussinsk havzasının tarihî zamanlarda, Cenubî Rusya'nın menfaat sahasına son derece bağlı bulunduğu delâlet etmektedir. Bunun yanında İsa'nın doğuşu sıraları gibi oldukça erken bir çağda, Çin imperatorluğu ile de münasebetlere girişmiştir... Bugün artık mevzu bahis medenî eserlerin, Yunan ve İran medenî unsurlarıyla esaslı surette ihtilâta bulunan Cenubî-Rusya bozkırlarından kervan yollarıyla muhtelif istikametlerde yayıldığını ve Minussinsk havzasına da buradan intikal ettiğini açıkça görüyoruz. Tabiatıyla daimî temasları karşılıklı tesirler takibetmiştir. Cenubî-Rusya'nın İskit-Yunan medenî çevresinin şarktaki yayılışı, dağlar arasında uzanan istebleri de aşmıştır. Ordos'un meşhur bronz sanatı da ilk sırada bu kaynaktan beslenmiştir.... Kırım yarımadası, İktisadî, askerî ve siyasî bakımdan aynı derecede mühimdi. TrakBosforos cihetine işleyen en mühim liman Chersonesos (Kerson)'du. Burası, Bizans devrinde Greklere kalmıştır ve İskandinavya'dan başlayarak İstanbul'a doğru ilerleyen büyük ticaret yolunun en mühim intikal noktalarından birisi idi.”

Görüldüğü üzere İskit Türk Devleti'nin bulunduğu coğrafya Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaret yollarının kesişiminde bulunmaktaydı. Bu açıdan ticaret yolları sadece Doğu Turandan Batı Turana ulaşmakla kalmayıp İskandinav Turan topraklarından Anadolu ve Akdeniz Ticaret yollarına kadar da uzanmaktaydı.

Kağan ve çevresinin en önemli gelir kaynağı Kuzey Karadeniz kıyılarındaki Yunan ve İyon Kolonilerine ve Bosporos Krallığına satılan tahıl üretimi oluşturmaktaydı. Tahıl ticareti oldukça yüksek kar sağlamaktaydı. Ancak elde edilen gelir alt tabakalara yansıtılmıyordu. Bu nedenle alt tabaka İskitlerin yoksul olduğu bunlara ait kurganlardan elde edilen arkeolojik kalıntılar gösteriyordu. İskit kurganları içerisindeki

еşya açısından iki түрлүдүр: аристократ табаканын мезарларындан чыкан пaha биçилемейен есерлер башта алтын олмак üzere деđerli metallерден yapıлмыш икен alt табaka курганлары деđerсиз ve basit eşyalardan олушмактаыды. Herodot İskitlerde ev işlerinde kullanılan köle emeđi varlıđından bahseder. Bu ачидан İskitlerdeki kölecilik çок gelişmemiş hane içi kölelik sistemine sahip olduđunu göstermektedir. Ancak İskitler ve yakın akrabaları Sarmatlar'da köle ticaretinin izlerine de rastlanmaktadır. Ata Kađan'ın 339'da ölüмünden sonra varlıđına devam eden Büyük İskit Devleti MÖ.3.yy'ın ikinci yarısında yılmış ancak biri çağdaş Dobruca civarında diđeri ise Kırım'da olmak üzere iki yeni İskit devleti kurulmuştur. Kırım Simfeopol'da kurulan Yeni İskit Devleti Skilurus Kađan ve ođlu Palakus Kađan dönemlerinde altın çağ yaşamıştır. Bu dönemde elde edilen yeni topraklar ve kıyı şeritleri İskitli tüccar ve tarım üreticilerinin ürünlerini Akdeniz pazarlarına taşımalarına olanak sağlamıştır. MÖ.4.yy'da İskit zanaatkârlarının ortaya çıkardıkları temerenler (ok uçları), yaylar ve İskit kılıcı akinakes (kingırak)'ler Orta ve Batı Avrupa'ya ihraç edilmişlerdir (Melyukova, 2000:151-155).

Elde edilen arkeolojik bulgular göstermektedir ki MÖ.5.yy'a ait İskit kurganlarında kendi özgün eserlerinin yanı sıra hem Yunan hem de Çin eserleri bulunmuştur. Veliаht prensin doğumuna istinaden NikitaDemidoy tarafından Çar Büyük Petro'ya verilen hediyeler arasında Sibiryа İskit kurganlarından çıkartılan saf altından nadide eserler takdim edilmişti (Uhlіg,2000:71-72). Bu eserler eşsiz İskit Türk kültürünün ulaştıđı konumu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kıymetli metallерden yapıлмыш bazı eserler ile Çin'den ithal edilen yeşim taşından kıymetli süsler, ipekli ürünler gibi bulgular doğu ile batı arasında İskitlerin canlı bir ticari hayata da damga vurduklarını ortaya koymaktadır. Bu ачидан İskitler uluslararası transit ticaretin aracıları konumunda yer almışlardır.

Karadeniz'in kuzey kıyısında kurulu bir kent olan Olbia MÖ.5.yy.'da hareketli bir ticaret merkeziydi. Herodot kayıtlarına göre kervanların Batıdaki son durađı ve Dođu içinde başlangıç noktasını oluşturmaktaydı. Olbia, İskit ve Yunan tüccarların buluştuđu bir kentti. Bu kentte İskit hükümdarının temsilcisi Thymues yaşamaktaydı. Esasen temel görevi sadece siyasi elçisi deđil aynı zamanda doğu-batı ticaretinin düzen ve güvenliđinden sorumlu yetkili idi. İskitlerin yaşadığı kuzey bozkırlarında altın madeni bulunmadığından ihtiyaç duyulan altın İskit tüccarlar aracılığıyla çağdaş Kazakistan'da bulunan Altay Dađlarından getirilmekteydi. Ayrıca İpek de bu tüccarlarca batıya getirilmekteydi. Karşılıđında Yunan işçiliđinin önemli eserlerinden altın kaplamalı bronz eserler башта olmak üzere seramik ve madeni eşyalar da doğuya gönderilmekteydi (Uhlіg,2000:95). Bu bilgiler ışığında İskit Türkleri sadece savaşı kimlikleriyle deđil aynı zamanda dönemlerinin uluslararası ticaretindeki önemli tüccarlar olarak da anılmalarını gerektirmektedir.

İskitlerin kökenleri hakkında Herodot ve diđer antikçađ yazarlarının aktarımlarının esasında şu bilgiler yer almaktadır:

“İskitlerin ilk atası Targıtay'dır, onun üç ođlu vardı: Lipoksay, Arpoksay ve Koloksay. Bunların küçüğü Koloksay, ateşi kontrol etmiş ve kardeşlerinin rızasıyla İskitleri tek devlette birleştirmiş nihayet ilk İskit hanı olmuştur. Koloksay'ın zamanında, efsaneye göre simgesi gökten gelen boyunduruk, kotan (toprađı işlemeye yarayan saban), kap ve kılıç olan İskit toplum yapısı oluşmuştur.” (Hasanov,2009:7)

Aslında bu efsanede anlatılan simgeler aynı zamanda İskit ekonomisinin temellerini oluşturan ekonomik yapıların birer simgeleridir. *Boyunduruk*, hayvancılığı; *Kotan*, tarımcılığı; *Kap*, zanaatkârlığı; *Kılıç* ise savaş ekonomisini nitelendirmektedir. Bu çerçevede İskit ekonomisinin temellerini oluşturan ve ticari ачидан da güçlenmelerine olanak veren üretim alanlarını şu şekilde gruplandırabiliriz: Hayvancılık ve Hayvansal Ürünler Üretimi, Tarımsal Üretim, Denizcilik ve Su Ürünleri, Zanaatkârlık, Savaş Ekonomisi ve nihayetinde Ticari Yapıları

1.1.2. Hayvancılık ve Hayvansal Ürünler Üretimi

Bozkır ekonomisinde görülen en önemli ekonomik faaliyetlerden birisi de at yetiştiriciliđidir (horsehusbandry). Tarihte çođu zaman at ve hayvan yetiştiriciliđinin üretkenliđi, yerleşik tarımcılıđın üretkenliđini aştığı görülmektedir. Hayvan yetiştiriciliđinden elde edilen arz fazlası canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin satılabilmesi için konar-göçerlerin serbest piyasaya ihtiyaçları vardı. Bu noktada da Bizans pazarları yerel pazarlara göre daha yüksek kazanç getirmekteydi. Buna bađlı olarak konar-göçerlerin GSYİH'sı sahip oldukları atlı ordularının büyüklüđünden şu şekilde ölçülebilir: aile başına 1 savaşçı ve yıllık %20 üretimle 30 at (nispi fiyat olarak da 1 at için 10 koyun) veya her ailenin 6 at satma gücü var. Konar-göçerler ürünlerini Bizans pazarlarında piyasa fiyatından satıyorlarsa, bir at 20 solid²²/lb²³ yani her aile yılda

²²Solid ya da Solidus ismi İmparator Diocletian tarafından (284–305) yılları arasında bastırılan ve Constantine'inkilerden farklı olan altın sikke için kullanılmıştır. Sikke teorik bir deđerle 1/72 Roman pound'u (yaklaşık 4.5 gram) ölçü alınarak basıldı (kaynak: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Solidus>)

6 at satışından 6 libre (yaklaşık 2.72 kg) altın geliri elde etmektedir. Yerel pazarlar da ise muhtemelen her bir aile için yılda sadece %10, yani 0.25 kg altın ya da 5 kg gümüş geliri söz konusuydu. Bunun anlamı 10 bin kişilik bir ordusu bulunan 40 ila 50 bin kişilik konar-göçer topluluk sadece at yetiştiriciliğinden, Bizans pazarlarından yılda yaklaşık 2500 kg altın, yerel pazarlardan ise 50.000 kg gümüş geliri elde etmekteydi. Bu ancak ve ancak ticaret kanalıyla elde edilebilen bir gelirdi. (Laiou,2002'den aktaran Kisamov,2012:993). Burada sunulan örnek Kimmer, İskit, Hun ve diğer Türk boyları içinde bir emsal teşkil etmektedir. Konar-göçer Türk boyları serbest ticarete önem vermişlerdir. Bu nedenle savaşlar sonrası yapılan anlaşmalarda sınır pazarlarının kurulması ve ticaretin serbestleştirilmesine yönelik maddeler dikkat çekmiştir. Yücel (2017) çalışmasında Mete (Motun) döneminde Hunlar ile Hanlılar arasında MÖ.178'de yapılan Hoçin Anlaşması ve sonrasında ilerleyen dönemlerde yapılan 10'dan fazla Hoçin anlaşmalarında bu durumu tespit etmiştir. Kısacası konar-göçerlerin en temel iktisadi faaliyetleri arasında yer alan hayvan yetiştiriciliği barış zamanlarında yapılan ticaretle çok karlı hal almaktaydı. Doğal olarak İskitlerde de durum aynıydı. Tuna nehrinden Don nehrine kadar uzanan İskit bozkır coğrafyası hayvan yetiştiriciliği açısından çok elverişliydi.

Hayvancılık İskitlerde en önemli ekonomik uğraşlardan birisidir. Homeros'un İlyada'sında ve Hesiodos'de İskitlerin "yılıklı" yetiştirdiğinden ve yetiştirdikleri yıllıkların sütlerini içtikleri ve kurban ettiklerine dair bilgilere yer verilmektedir. M.Ö.2. Binyıla ait buluntularda yıllıkılığın yanında sığır yetiştiriciliği de yaptıkları görülmektedir. Hatta bu dönemlerdeki İskitler, konar-göçer bozkır kültürünün bir gereği olan yaylacılıkta (transhüman)²⁴ yaşam tarzı yerini çarvacılığa²⁵ bırakmıştır. At-yılıklı yetiştiriciliğinin yanı sıra sığır, geyik başta olmak üzere çeşitli büyükbaş hayvanlar ile koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanları da yetiştirmişlerdir. Buldukları coğrafya da bol olmasına rağmen hiçbir şekilde domuz yetiştirmemişlerdir. Sayga, kunduz ve tavşan gibi kürkleri ve etleri için yaban hayvancılığı ve avcılığı da İskitlerin hayvancılık alanındaki diğer uğraşlarıydı. İskit hayvancılığına ait bilgilerin elde edilmesinde bir örnek olarak Zaporajye bölgesinde bulunan kalıntılardan elde edilen organik bulguların %80'i at dahil büyükbaş hayvan %18'i de küçük hayvan kemiklerinin varlığı gösterilebilir (Grakov,2008:25;52;97). At-yılıklı yetiştiriciliğinde İskitler iri ve güçlü atlar elde etmek için ıslah çalışmaları yapmışlardır (Hasanov,2009:11).

İskitlerin hayvancılıktan elde ettikleri ürünlerin başında kürkleri, kürk başlık papak, yumuşak deri pantolon ve yelekler, keçe, dokuma için yün ve kıl toplar, Hipokrat'ın aktarımıyla yılıklı sütünden yapılan *hippaka* adını verdikleri peynir, tereyağı ve bir çeşit kurutulmuş peynir olarak *kurt*,

1.1.3. Tarımsal Üretim

Heredot, İskitleri *konar-göçer çarvacı İskitler* (Diyeper Nehrinin sağ tarafıyla Don Nehri bozkırlarında yaşamış olanlar) ve *Çiftçi İskitler* (Tuna Nehri havzasında ve Azak (Meoti) Denizi civarlarında yaşamış olanlar) olmak üzere temelde iki kategoriye ayırmaktaydı. Helen-İskitler, Çiftçi (Ekinci) İskitler ve Halazonlar hem kendilerinin ve hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılamak hem de Yunanlılarla ticaret yapmak için tarımla uğraşmaktaydı. Örneğin Heredot'un aktarımlarına göre Dinyeper sahillerinde Çiftçi İskitler'in mısır tarlaları vardı (Grakov,2008:93). **Buğday, Arpa, Çavdar, Darı, Bakla, Soğan, Sarımsak** gibi ürünler ticari tarım envanterinde öne çıkan mahsullerdi. Günümüz Ukranya'nın Karadeniz sahil kesiminde bulunan Olbia kentinin kuzeyinde Kallipadaia İskitlerine rastlanırken daha kuzeyde ise buğday, darı, mercimek, soğan ve sarımsak yetiştiren Çiftçi ve Halazon İskit kolu dahi vardır (Taşağıl,2016b:49).

Heredot gibi toprakla uğraşan İskitler hakkında diğer bilgi veren diğer yazarlardan Samos'lu Heril (M.Ö.5.yy.) "*sürülerin çobanları Saklar da kökence İskitlerden olup, tahıl üretimince zengin Asya'ya yerleşmişlerdir*" diye aktarır. Strabon ise İskitlerin tarımda demir değil ağaçtan imal kotan (saban) kullandıklarını aktarır (Hasanov,2009:14).

Kuzey Karadeniz kıyıları ve iç kesimleri yanı sıra ve Bospor'daki yerleşimlerin artmasıyla, şehirlerin büyümesi ve AVM gelişimleri yerleşik hayata geçen bir kısım İskitlerin tarımsal üretim alanında geliştikleri ve İskit soylularının zenginleşip güçlenmişlerdir. İskit soyluları tarımsal üretimde, köleleri ve sıradan halkı serf olarak çalıştırmışlardır. Kimi zaman fetihler yoluyla kimi zamanda icar karşılığı topraklar kiralanarak hububat üretimlerini artırmışlardır. M.Ö.4. ve M.Ö.3.yy'da Bospor Krallığı hububat ticaret işini İskit soylularına vermiştir. Anlaşılacağı üzere hububat ticareti, İskitlerin batı ve güney komşularına yaptıkları ihracatlarında en önemli kalemlerden birisini oluşturmaktaydı. Bunun en önemli örneklerinden birini M.Ö. 431-404 Yunanlıların arasında meşhur kardeş savaşı olarak tarihe geçen Atinalılarla Spartalılar arasında yapılan ünlü Peloponnes Savaşlarında görülmüştür. Spartalıların Atinalılara üstünlük sağlamasında İskit buğdayı hayati rol oynamıştır. Bospor ve Olbia bölgelerindeki tarım ve ticarete dayalı olarak gelişen İskit şehirlerinin karakteri M.Ö.5. ve M.Ö.4.yy.'larda Yunan kültürünün İskitler üzerinde hakimiyetinin

²³ 1 libre yaklaşık 0,45 kilogram

²⁴ Transhüman: hayvanları yazın yükseklerdeki veya dağlardaki otlaklara götürüp otlatmaya dayalı hayvancılık

²⁵ Çarvacılık: Su kaynaklarına bağlı olarak gerçekleştirilen göçe dayanan hayvancılık (Agacanov,2003:131)

oluşmasına evrilmiştir. Buğday ve diğer hububat ticaretiyle zenginleşen İskit soyluları Yunan yaşam tarzını benimsemeye başlamışlardır. Kaynaklarda bu İskitlere “Helen İskitler” denmesine yol açmıştır. Görüldüğü üzere ticaret sadece ürünlerin değil kültürlerin taşınmasına yol açmıştır. (Grakov,2008:25-27:60).

Anakreon, İskitlerin şaraba düşkünlüklerinden, Aristotel ise düşman öldürmemiş bir İskitin “herkesle aynı kadehten” içmeyeceğini belirtmiştir (Hasanov,2009:12-13). İskitlerde şarabın ve dolayısıyla üzüm yetiştiriciliğinin ekonomi açısından ayrı bir önemi dahi vardı. Bu durumda bağıcılığın da İskit tarımsal hayatında yeri olduğunu söylemek gerekmektedir. Akdeniz topluluklarıyla dış ticareti zamanla ilerleyen İskitlerin Akdeniz ve Anadolu’dan zeytinyağları yanında kaliteli şarapları da ithal ettikleri bilinmektedir.

1.1.4. Denizcilik ve Su Ürünleri

M.Ö.8.yy.’ın başlarında henüz Yunan tüccarlar gelmeden önce Karadeniz kıyısı ve nehir ağzında yaşayan İskitlerin oldukça küçük bir kısmı balıkçılıkla da uğraşmaktaydı. Örneğin Grakov, (2008:25) çalışmasında, Berzan Adası’nda ilk balıkçılık dönemlerine ait küçük bir AVM (Alış Veriş Merkezi)den bahsetmektedir. Ayrıca İskitçede “balık yolu” anlamına gelen Pantikapea kenti de ilk olarak bir balıkçı rıhtımı olarak Azak denizinin Kırım güney sahillerinde kurulmuştur.

Muhtemelen balıkçılık İskit ekonomisinin önemli bir uğraş alanı değildi. Fakat ilerleyen dönemlerde özellikle Yunan tacirlerinin ilk uğrak yerleri olup sonradan deniz ticaretiyle büyüyüp gelişecek olan kıyı kentlerinin kuruluşuna İskit balıkçılığının öncülük ettiğini söylemek oldukça yerinde bir çıkarımdır. Başlangıçta, otarşik bir ekonomik yapı olarak ortaya çıkan balıkçılık zaman için elde edilen arz fazlasını kurutma ve tütsüleme yollarıyla işleyerek iç kesimlere, bozkıra satmaya da başlamışlardır.

İskitler, Azak ve Karadeniz’de çeşitli türlerdeki boyu 3 metre ve ağırlığı 200 kg’a ulaşan Mersin (Sturgeon) balıkları (beluga ve yıldızlı türleri)ile Dinyeper Nehri’nde yaşayan boyu 5 metre ve ağırlığı 300 kg’a ulaşan Yayınbalığı (catfish), İskitler için hem çok önemli bir besin hem de sağlık alanında kullandıkları ilaçlar için de hammadde kaynağıydı. Hatta bu balık birçok İskit süslemelerinde yer almaktadır.(Gavriljuk,2005:107)

Denizcilik açısından bakıldığında İskitlerin bu alanda direkt olarak yer almadıkları görülmektedir. Karadeniz ticaret filolarının neredeyse tamamı Akdeniz ve Anadolu halklarının elindeydi. Çoğunluğunu da Yunanlılar oluşturmaktaydı. Ancak İskitler korsanlarla mücadele için M.Ö.3.yy.’da Yunan ve yerli Olbiatayfalı savaş filoları oluşturdukları görülmüştür. Böylece Akdeniz ve Anadolu’ya yaptıkları hububat ticaretini korumuş oluyorlardı. Ancak zamanla filonun askeri açıdan önemsenerek geliştirildiği görülmektedir. Nihayetinde M.Ö.80 yılında Kerçen Körfezinde Bosporluları yenmiş olması bu durumu kanıtlamaktadır(Grakov,2008:28:68:86).

Diğer taraftan nehir taşımacılığında İskit denizcilerin varlığından söz edilebilir. Çünkü hüküm sürdükleri coğrafyada Karadeniz’den Kuzey Avrupa’nın içlerine kadar uzanan geniş nehirler yollarına sahiptiler. Bu yollar Yunanlılar için korunaklı olmamasına rağmen yerliler ve İskitler için güvenli nehir ticaret yollarıydı. Bu avantajlı konum İskitlerin ticarete nehir yollarını rahatlıkla kullandıklarını göstermektedir.

1.1.5. Zanaatkârlık

Savaş sanatları ve araçlarında mahir olan İskitler, bu özellikleriyle çok geniş bir coğrafyada rakiplerine üstünlük kurmuşlardır. Kendilerine has kılıç, kargı, hançer ve yay imalat teknik ve usulleri vardı. İskit silahları bu özellikleriyle teknolojik üstünlük açısından çağdaş diğer kavimlerin silahlarından hemen ayrılmaktaydı.

Savaş zanaatkârlığı açısından İskitler icada imza atmışlardır. Süvarinin ata hakimiyetini tam sağlaması için eğer, üzenği ve savaşlarda korunması için metal levhalı at zırhları ilk İskitler tarafından insanlığa sunulmuştur. Ayrıca iki ve üç kanatlı temrenler de onların balistik alandaki icatlarındadır.Heredot2un çağdaşı olan MitlenliHellanik, ilk demir silahın İskit Kağanı Sanevn tarafından yapıldığını aktarır. Bu icatlar İskitlerin mühendislik ve zanaatkârlık alanlarındaki maharetlerinin ne derece ileri olduğunun sağlam kanıtlarıdır. İskit icatları elbette sadece savaş araç-gereçleri alanında değildir. PilinySekund’unaristo’dan naklettiği bilgiye göre, İskitlerin bakırı eritme ve lehimleme sanatının İskitliLid tarafından icat edildiğini, Seneka ve Posidoniy’in verdikleri bilgide ise İskit Kağanı Gnur’un oğlu filozofAnaharsis’in (doğum:M.Ö.614) çömlekçilik çarkını icat edildiğini öğreniyoruz. Ayrıca Sapfo (M.Ö.7-6.yy) saç ve yünlerin sarı renk alması için sonraları İskit Ağacı da denecek olan *Fabs Ağacını* ilk kullananların İskitler olduğunu bildirir. Parfüm sektöründe de İskitlerin oldukça ileri düzeyde olduğu bu nedenle Filon İudey (M.Ö.1.yy) İskityayı “*güzel kokular vatani*” olarak tanımlamıştır (Hasanov,2009:11:16-17).

İskit eserlerinde bozkır sanat üslubu hemen göze çarpar. Özellikle İskit geyik motifi neredeyse tüm Turan coğrafyasında yüzyıllara damağa vurmuştur. At koşumları, ziynet ve ev eşyalarında yaygın olarak Türk bozkır süsleme sanatını güçlü biçimde tatbik etmişlerdir.

Altın işlemeciliğinde de oldukça ileri giden İskit zanaatkarları eserlerinde yoğun olarak Türk bozkır süsleme motiflerinin yanı sıra İskit panteonunda bulunan sekiz tanrı²⁶ sembolik olarak sekiz köşeli yıldızla tasvir edilmiştir (Hasanov,2009:15). Bu yönleriyle İskit eserleri Helen kültürüne ait eserlerden ayırtılabilir. Ancak ticaret İskit ve Helen kültürler ürünlerinin de karşılıklı alışverişe konu olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Birçok kurganda her iki kültüre ait esere rastlanmıştır. Artan ticari ilişkiler bu birlikteliği de artırmıştır.

İskit giyiminde de İskit zanaatkârlarının estetiği kendini göstermekteydi. Çağdaşlarına göre olağanüstü giyim-kuşam tarzları vardı. Pantolon, *İskitika* adı verilen yumuşak botlar, zırh yerine geçen metal parçacıklı kolsuz deri yelekler, kürklerden imal edilmiş sivri papaklar, yumuşak gömlekler yer almaktaydı (Hasanov,2009:12).

Konar-göçer İskitler tekerlekli arabalar üzerine kondurdukları keçeden ve kıldan örme kubbeli çadırlarda yaşamaktaydılar. Bu nedenle araba ve keçe imalatında teknik açıdan ileri düzeydeydiler.

Bütün bu işçilik şaheseri ürünlerin ticarete de önemli bir ekonomik değerliliği vardı.

1.1.6. Savaş Ekonomisi

Antik dönem devletlerinin en önemli gelir kalemlerinden birisi de savaşlardan elde edilen ganimetler ve vergilerdi. Doğal olarak savaşçı İskitler de sürekli düzenledikleri akınlar yoluyla hem hakimiyet alanlarını genişleterek yeni ve zengin topraklara sahip olmuşlar hem de ganimetler ve yeni vergi kaynaklarına ulaşmışlardır.

İskitlerde savaş ekonomisi getirileri olarak sadece maddi varlıklar yer almamaktaydı. Bunların yanı sıra tarım, hayvancılık ve diğer üretim sistemleri için güçlü bir üretim faktörü olarak gördükleri “kölelere” de sahip olmaktadır. Herodot tarihinde köleler,Krali (Çar ya da Hakan) İskitlerin süt ürünlerinin üretilmesinde, madencilik ve imalat atölyelerinde, tarımsal alanda toprakların işlenmesinde ve hayvan yetiştiriciliğinde çok önemli ve kıymetli üretim faktörü olduğu, ayrıca kölelerin parayla satın alınmadığı bilgilerine yer verilmiştir. (Grakov,2008:25;52).Ancak, artan İskit ticaret hacmi doğal olarak köle talebini de artırmaktaydı. Nitekim köle ticareti antik dönem ticaretinin en önemli alanlarından biriydi. İster istemez İskit pazarlarının artan köle talebi kendi içlerinden karşılanamamaktaydı. Fakir ve vasıfsız alt tabaka İskitlerin üretim süreçlerinde çalıştırılması emek talebini karşılamaktan uzaklaşmaya başlayınca Yunanlı köle tüccarlarından köle alimlerini zaman içinde artırmıştır. Ancak tarihin garip cilvesidir ki Yunan kayıtlarında Attika Yarımadası ekonomisinde Atinalılarca M.Ö.6.yy.’da Kolchos ve Skythas adlı İskit kölelerden bahsedilir. M.Ö.5.yy.’da Pers Savaşları sonrasında çok sayıda İskit kölenin Attika’ya getirildiğinden bahsedilir. Hermokopids (M.Ö.414-413) davasında suçlanan Kephisodoros adlı bir İskit köle düzinelerce köle arasından 144 drahmiye satıldığı da kayıtlar arasındadır. Ata Kağan’ın II. Philip’e yenildiğinde de Makedonlar 20.000 kadın ve çocuktan oluşan İskiti köle yapmışlardır(Gavriljuk, 2003:77).

Ganimet ve yeni vergilendirmeler için İskitler boylar halinde farklı coğrafyalara akınlar düzenlemişlerdir. Akınlar güneyde Medya (çağdaş Azerbaycan) üzerinden Asur ve Mısır’a kadar ulaşmıştır. Partatua Kağan devrinde Mısır Firavunu Psammetih vergi vermeyi kabul ederek İskit işgalinden kendilerini kurtarmışlardır. Bu dönem İskitlerin Ön Asya’daki hakimiyetlerinin en parlak devridir.

2. ANTİK KUZEY TİCARET YOLU HÂKİMİ: İSKİT TÜCCARLARI

İskitya ticaret yolu (Kuzey Ticaret Yolu) Karadeniz limanlarından kuzey doğuya, uzak Kama ve Ural civarlarına (Grakov,2008:27) oradan da Orta ve Batı Turan’a kadar uzanıyordu. Bu ticaret yolunu Güney Ticaret Yolu’dan ayıran en önemli farklardan birisi sadece kara yolunun kullanılması değil İskitya’nın kuzey bölgelerine ürünleri hızlı biçimde ulaştırmak için büyük nehir yolları kullanılmış olmasıdır.

İskitli kervan tacirlerinin izlediği güzergâhlar şu şekilde tasnif edilebilir (Grakov,2008:56-57): Herodot’un aktardığına göre, Batı Karadeniz kıyılarından başlayan kervan yolu Olbia üzerinden Bug ve Dinyeper’e ulaşıyordu. Kuzeydoğu’ya doğru olabgüzergâh, bozkır üzerinden Don, Volga ve İdil ötesine Ural, Altay, Sibiryaya’ya ve nihayetinde Tarım Havzası ve güneyde Soğd-Baktariya’ya kadar uzanıyordu. Bu bölgelerde bulunmuş olan İskit tipi savaş aletleri bu güzergâhların en önemli kanıtı olarak görülebilir.İskitya ve Avrupa ürünlerinin bu bölgelere taşıyanların İskitli tacirler olduğu kuvvetle iddia edilebilir. Çünkü savaşçı İskitler kendi kervanlarının güvenliğini de sağlamaktaydılar. Çünkü kırım bozkırlarına güvenlikten dolayı Yunanlı tacirleri direkt olarak girememeleri de bu iddianın bir diğer kanıtı olarak sunulabilir.

²⁶ Bu tanrıları: Tabiti, Papa, Api, Tagimasad, Goytosir, Ares, Herakl(es) ve Argimpasa. Helenlerle ticaretin gelişimiyle zamanla bazı yerleşik İskit tayfaları Helen kültür ve inanç sistemini benimsemiştir. Bunlara Helen İskitler de denir. Bu nedenle İskit panteonunda Ares ve Herakles gibi tanrısal figürler bulunmaktadır.

M.Ö.6.yy sonlarından itibaren İskit-Yunan ticari ilişkileri Bospor kıyılarında Yunan kolonilerinin ve doğal olarak emporionlarının²⁷ kurulmasıyla oldukça güçlenmiştir. Çoğunlukla bu iki ulus arasındaki ilişkiler daha çok ticari karakterliydi. Ticari çıkarları gözetken İskitler M.Ö.5.yy sonlarına doğru ticaret güzergâhlarını kontrol etmek için çeşitli şehirler kurmuşlardır. Bunlardan birisi de Dinyeper kıyısında, devasa boyutlarda surlara sahip Ata Kağan'ın başkentliğini de yapan Kamenka kentidir. Bu kent aynı zamanda bir zanaat merkeziydi. (Grakov,2008:65-66, Hasanov,2009:14)

M.Ö.4.yy'da özellikle Bospor'da bulunan ekonomik açıdan altın çağını yaşayan İskitkağanları ve aristokratları buğday ticaretinde monopol hale gelmişlerdir. Bu döneme ait İskit kurganlarında (Kerç şehri yakınındaki Kul-oba başta olmak üzere) harikulade işlemeli kilolarca altın ziynet ve diğer kişisel eşyalar bu zenginleşmenin en önemli kanıtlarıdır.

Antik dönem geleneksel ticari İskit uluslararası ticaretinde en önemli *ihraç ürünleri* başta buğday ve at olmak üzere, sığır, sığır derisi, çeşitli hayvan kürkleri, köleler, altın-demir-bakır gibi kıymetli madenler, kılıç, kargı, balta, zırh, temrin, sadak, yay, at gemleri gibi savaş araç ve gereçleri, bozkır sanat ürünleri, güzel kokulu parfümler, madenler ve geç dönemlerde Uzakdoğu'dan ithal edilen ipekli dokumalar gelmekteydi. *İthal ürünleri* ise Rodos, Yunan ve Anadolu menşeli sofrta takımları gibi mutfak malzemeleri, şarap amforaları, seremoni silahlar, bronz aynalar, kişisel ziynet eşyaları, şarap, ilerleyen dönemlerde Uzakdoğu menşeli ipekli dokumalar, çeşitli hayvan kürkleri ve köleler.

İskit dış ticaret yapısı incelendiğinde endüstri içi ticaretin zanaata dayalı ürünler ile işlenmiş hayvansal ürünlerde yoğun olduğu görülmektedir. Ayrıca İthalatlarında yer alan dokumalar, kürkler gibi ürünler de ihracatlarında yer almaktadır. Kendi üretimlerinin yanı sıra kuzey ve doğu komşularından ithal ettikleri değerli kürkleri, Batı Turan'dan ithal ettikleri ipekli dokumaları ve değerli taşlarla bezenmiş objeleri Avrupa ve Anadolu'ya pazarladıkları arkeolojik olarak ispat edilmiştir. Bu veriler, İskitlerin ticarete birçok yabancı menşeli ürünleri pazarlayan uluslararası tüccarlar olduklarını kanıtlamaktadır.

İskitlerin tüccar yönlerini vurgulayan bir diğer gösterge de savaşlar sonrası rakipleriyle yaptıkları ticaret anlaşmalarıdır. Tıpkı Hun Tanhusu Mete'nin Hanlılarla yaptığı Hoçin Anlaşmasının ekonomiyile ilgili maddelerinde olduğu gibi İskitler de serbest ticaret üzerine kurulmuş "*Sınır Pazarları*" oluşturma gayretinde olmuşlardır. Bütün diğer antik dönem Türk boyları gibi İskitler de karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları ürünlerdeki arz fazlalarını kazanca dönüştürmenin yolu olarak savaşları değil uluslararası ticarete konu etmeyle olduğunu biliyorlardı. Savaş yoğunluğunu yüksek olduğu antik dönemlerde elbette sürekli savaş içinde olmanın toplumsal hasarı artırdığı ve ordu gücünü zayıflattığı bilinen bir gerçektir. Bu nedenle ekonomik açıdan güçlü olmak için ulusal gelirin yükseltilmesi, ürün çeşitliliğinin sağlanması sosyal yapının güçlendirilmesi siyasal açıdan güçlü kalabilmenin yegane yollarından biriydi. Dolayısıyla zaruret dışında savaşlara girişmek yerine barış dönemlerinde ticaret yoluyla sosyo-ekonomik gücü yükseltmek, idare altındaki halkın refahı için hayati önem taşıyordu. Tüm diğer uluslarda olduğu gibi İskit-Türk idarecileri de bunun farkındaydı ve serbest ticareti benimsemekte ve uygulama için tüm fırsatları değerlendirmekteydiler.

Ticari Emtia		Dra hmi
Birinci kalite şarap		0.2- 0.3
Düşük kalite şarap		0.1
Tahıl (Buğday)	1	6-9
medimnos ²⁸		
Tahıl (Arpa)	1	3-5
medimnos		
At		1200
Köle (Eğitilmiş)		1200
Köle (ortalama birey)		200
Köle (ortalama birey)		300
Köle (ortalama birey)		450
Köle (yetişkin olmayan)		100
Köle (maden işçisi)		225

²⁷Emporion: Yunan kentlerinde farklı coğrafyalardan gelen ürünlerin satıldığı pazar

²⁸Medimnos: Antik Yunan'da katı maddelerin ölçülmesinde kullanılan, bölgelere göre farklılık gösteren ama yaklaşık olarak 51,84 litreye eşit, hacim ölçüsü birimi

Köle (ustabaşı)	350
Köle (atölye idarecisi)	550
Köle (kamarot)	6000

Tablo 1. Klasik Yunan Kaynaklarında Çeşitli Ticari Emtia Değerleri (Gavriljuk, agis)

Tablo.1.'de verilen ticari emtia fiyatlandırması İskit-Yunan ticaretinin parasal yönünün anlaşılması açısından önemlidir.

Daha öncede belirtildiği üzere M.Ö.5.yy.'da Kuzey Karadeniz bölgesinde bir köle (144 drahmi) yaklaşık 624 litre buğdaya ($144/12 \times 52 = 624$) karşılık gelmekteydi. Bu fiyatlama aslında İskitya'dan buğday ihraç etmenin mi? yoksa köle ihraç etmenin mi? Daha karlı olacağına oldukça basit bir göstergesidir. Şayet İskitlerin buğday ihraç ettiği, Yunanlıların ise köle ihraç ettiği dikkate alınırsa bu dış ticaretten İskitlerin kazancı oldukça düşük kalmaktaydı. Ancak İskitlerin seçkin at yetiştiricileri oldukları düşünülürse İskitlerin at ihraç etmeleri Yunanlıların köle ticareti karşısından daha karlı (ortalama olarak 4 köle 1 at değerine eşit) oldukları da ayrı bir konudur.

İskitler ticaretlerinde sikke olarak tanımlanan metal paralar kullanmışlardır. İskit dönemlerine ait paralarda Yunan alfabesi ve Yunan mitolojisine ait görseller kullanılmıştır. Bunun nedeni olarak ticari kaygılar gösterilebilir. Çünkü İskit ticaretinin yoğun olarak Yunan kolonileriyle ticaret yapmaktaydılar. Skyles (M.Ö.470-460), Ataias (Ata/Atay/Atay Kağan M.Ö. 429-339), Eminakos, Kanites (Kanitus-III.yy), Sariakus (Sariakos-M.Ö. 180-150), Skilouros (Skylurus-M.Ö.125-110), Palakus (Palacus-M.Ö.100) gibi İskit kağanları adına bastırılmış sikkeler (Şeker,2015:612; Grakov,2008:24).

Resim: Ata Kağan'a ait sikke (Herakles/Atias)

Resim: Ata Kağan'a ait sikke (Artemis/Atias)

Yandaki resimde İskitlerin en önemli kağanlarından olan ve onları tek bir sancak altında birleştiren, Ata Kağan (Ölümü M.Ö. 339) adına basılmış sikkelerin portre yüzlerinde Yunan mitolojisinden Herakles ve Artemis yer alırken arka yüzünde ise Ata Kağanı tasvir eden ok atan atlı savaşçı rölyefi ve Grek Alfabesiyle "Ataias" ismi yazılmıştır. Helen kültürüne ait tanrıça figürlerinin kullanılması nedeni paralarını Akdeniz ve Anadolu ticaretinde konvertible olmasını sağlama düşüncesinden başka bir şey değildi.

İskitler kendi kültürlerine ve inanç sistemlerine sıkı bağlı bir topluluk idi. Hatta tarihlerinde sırf Helen inanç sistemini öne çıkardıkları için bazı kağanlarını dahi devirmişlerdi. Helen Solon'un öğrenciliğini yapmış İskitli Filozof Anaharsis, birçok ülkeyi gezmiştir. Ülkesine sağ-salim dönebilmek için Kizik'te gördüğü tanrıçaya kurban adanmış. İskitya'ya döndüğünde gizlice bu adak ritüelini yerine getirirken O'nu gören bir İskit, kardeşi Kağan Sauli'ye haber vermiştir. Kağan kardeşi Anaharsis'i

yabancı tanrıçaya kurban keserken görmüş ve oklayarak öldürmüştür. Aynı durum bir başka zaman diliminde Skul Kağan'ın başına gelmiş O da kardeşi Oktamasad tarafından öldürülmüştür. (Hasanov,2009:18).

SONUÇ

İskitlerin yaşadıkları M.Ö.8.yy ve M.Ö.1.yy. arasında oldukça geniş coğrafyalara hükmetmişlerdir. Bu çalışmada Tuna Nehri ile Volga Nehri arasında kalan İskitya üzerine odaklanılmıştır. Belirtilen coğrafyada yaşayan İskitlerin ekonomi yapıları ve dış ticaretleri incelendiğinde elde edilen bulgular İskitlerin yaşadıkları dönemin en önemli tüccarları arasında olduklarını göstermektedir. İskit dış ticaret yapısı bir yandan kendi özgün ürünlerinin ihracatı diğer yandan da komşularının birbirleriyle kurdukları ticari bağlarda bir köprü görevi görmüş olmaları bu çalışmadan elde edilen kayda değer bir sonuçtur. İskitler uluslararası ticarete birer aracı rol üstlenmişlerdir. Böylece hükmettikleri geniş coğrafyada Doğu-Batı, Kuzey-Güney ve Karadeniz-Akdeniz arasındaki uluslararası ticarete önemli bir ticari kavşak rolü üstlenmişlerdir. Uzun menzilli ticari kervanlar bu geniş coğrafyada İskit tüccarlarının kontrolünde hedeflerine güvenli bir biçimde ulaşabilmişlerdir. Ortaya koydukları dış ticaret modeli hem ticaretin küreselleşmesine hem de taleplerin homojenleşmesine katkı sağlamıştır. Ulaşılan sonuçlar itibarıyla bu çalışma sonraki çalışmalar için bir çıkış noktası oluşturacağı düşünülmektedir.

КАЙНАҚÇA:

- Agacanov, Sergey (2003). Oğuzlar, İstanbul: Selenge Yayınları, , s.131
- Eberhard, Wolfram (1944), “Kay’lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar”, *Belleten*, 32, s.567-584.
- Gavriljuk, A. Nadezda (2003), “The Graeco-Scythian Slave-trade in the 6th and 5th Centuries BC”. in P.G. Bilde J.M. Hojteand V.F. Stolba (edd.), *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Sceglon on the occasion of his 70th birthday*, Aarhus: Aarhus University Press, pp:75-86.
- Gavriljuk, N. 2005. „Fishery and life of the nomadic population of the North Black sea area“. In *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region. Black sea studies 2*, edited by T. Bekker-Nielsen et al., 105-13. Aarhus: Aarhus University Press.
- Grakov, B.N. (2008), *İskitler*, Selenge Yayınları, No:27, İstanbul.
- Hasanov, Zaur (2009), *Çar İskitler*, (aktaran: Dr. İlyas Topsakal), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kisamov, N. (2012), “Ethnic affiliation of the Scytho-Sarmatians”, *Proceedings of Russian DNA-genealogy Academy*, Aug. 2012, Vol. 5, No 8, pp. 979-1012.
(http://s155239215.onlinehome.us/turkic/27_Scythians/KisamovNScytho-TurkicEn.htm)
e.t.:27/07/2018.
- Laiou, Angeliki E.(2002), “The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century”, *Dumbarton Oaks*, Washington. <http://www.iisg.nl/hpw/byzantium.pdf> e.t.:27/07/2018.
- Melyukova, Anna Ivanovna (2000). “İskitler ve Sarmatlar”, (Çev. İsenbike Togan) *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim yayınları, 7. Baskı, İstanbul
- Şeker, Hamza (2015), “Mızrak Atan İskit Kralı Tasvirli Kerkinitis Bronz Şehir Sikkesi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 8, Sayı XXIV, ss. 607-620.
- Taşagıl, Ahmet (2016b). *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 7. Basım, İstanbul.
- Uhlig, Helmut (2000). *İpek Yolu, Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, (çev. Alev Kırım), Okyanus Yayıncılık, İstanbul
- Yücel, Fatih (2017), “Kadim Turan Ekonomisi'nin Kodları: İlkçağlarda Doğu Turan Ekonomisinin Yükselişi”, IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 26-28 Nisan, Niğde (Türkiye).
- Vielva Diego, Hector (2018), *İspanyol Kaynaklarında Osmanlı İmgesi (1580-1641)*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul
- Villanueva, Mario Agudo (2014), “Interview with Theodore G Antikas: The Female Cremated With Philip II Could Be The Daughter Of The Scythian King Ateas”, (E.T.18.08.2018)
<http://amphipolis.gr/tr/interview-with-theodore-g-antikas-the-female-cremated-with-philip-ii-could-be-the-daughter-of-the-scythian-king-ateas/>

ЖЕТІШАҺАР МЕМЛЕКЕТІ МЕН ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАРЫ ТАРИХЫНАН

аға оқытушы Г.О. ЧАРГЫНОВА^{29*}
аға оқытушы Г.Е. БАКАЕВА^{**}

Түйіндеме:

Мұрағат құжаттарының және жарияланған материалдар негізінде Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясының өзара байланыстарына қатысты мәселерді тұтастай қарастыру зерттеудің басты мақсаты болып табылады. Зерттеудің методологиясы қоғамдық құбылыстағы даму мен өзгерісті өзара байланыс пен ықпалдастықта әрі оны барынша фактілерді барынша толық жинастыра қарастыру мен талдауды талап ететін тарихилық, шынайылық және жанжақтылық принциптеріне негізделеді. Зерттеу барысында мәліметтерді жинастыру және оларды сұрыптау мен талдау әдістері қолданылады. Қашғария өзінің географиялық орналасуы жағынан оңтүстік-батыс Азиядағы елдермен және Қоқан хандығымен сауда жүргізуге тиімділігімен ерекшеленетін Зерттеу нәтижесінде ХІХ ғасырдың 70 жылдары Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасында тығыз байланыс орнағаны дәлелденді. Зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарының студенттері мен магистранттарына арналған «Түркі халықтары тарихы пәні» бойынша оқу құралдарында нәтижелі түрде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: Кашғария, Жетішаһар, Осман империясы, елшілік.

FROM THE HISTORY OF RELATIONS BETWEEN THE STATE OF JETTICHAR AND THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract:

The purpose of the study. Objective a comprehensive study, relying on archival and literary sources of the relationship between the state of Jettichar and the Ottoman empire. Methodology and method of scientific research is based on the principles of historicism, objectivity and universality, which require specific study of the development and changes of social phenomena, their interrelations and interactions, as well as identify and analyze the most complete set of facts needed to solve a particular historical problem. The study proved that in the 70-ies of the XIX century, close contacts have been established between the state of Jettichar and the Ottoman empire. The results of the study can be effectively used in the preparation of textbooks for students and postgraduate students on courses of "History of Turkic peoples".

Key words: Kashar, Jettichar, Ottoman empire, Embassy.

КІРІСПЕ

Шығыс Түркістан тарихының күрделі кезеңдерінің бірін ХІХ ғасырдың 60-70 жылдары құрайды. Бұл тарихи кезеңде Цин империясында орын алған көтерілістер нәтижесінде Шығыс Түркістан аумағындағы Қашғарда Жетішаһар мемлекеті, Үрімшіде Дүнген хандығы және Құлжада Іле сұлтандығы бой көтерді. Олардың ішінде негізі 1864 жылы қаланған Жетішаһар мемлекеті өміршеңдік танытып, сыртқы елдермен, соның ішінде Ресей империясымен, Ұлыбританиямен және Осман империясымен байланыс орнатып, өзін тәуелсіз ел екенін танытуға күш салды. Жетішаһар мемлекетінің сыртқы елдермен өзара байланыстары мәселесін зерттеу сол тұстағы алып империялардың Орталық Азия аумағына байланысты ұстанған саясатының астарларын тереңірек түсінуге өз септігін тигізеді. Осыған орай Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен әлеуметтік-саяси байланыстарының ерекшеліктеріне де назар аударған абзал.

Жетішаһар мемлекетінің құрылуы патшалық Ресейдің қол астына қараған қазақтар мен қырғыздар секілді өзге де түркі тілдес халықтарға өз әсерін тигізбей қоймады. Патшалық Ресейдің отарлық саясатына наразылық танытқан Түркістан өлкесі халықтарының арасында Жетішаһар мемлекеті аумағына өтіп кеткендер де бой көрсетті. Бұған мысал ретінде азаттық жолында күрескен қазақ халқының өкілі Сыздық Кенесарыұлы мен қырғыз халқының өкілі Осман Тайлақтың Жетішаһар мемлекетіне қызмет етуін көрсетуге болады. Бұл қайраткерлер де Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен байланыс орнатқанының куәсі болды әрі мұндай үдеріске қолдау-

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, charginova.gulza@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, bakaeva.gauhar@mail.ru

шылық та танытты. Сондықтан да Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстарды зерттеу XIX ғасырдың 70-ші жылдарындағы түркі тілдес халықтар тарихының қыр-сырын тереңірек түсінуге игі ықпалын тигізеді деп санауға болады.

Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстарды зерттеуде өркениеттілік ұстанымның басшылыққа алынғаны орынды. Тарихи зерттеулердің теориялық-методологиялық мәселелеріне байланысты еңбек жазған ғалым Л.Р. Хут қазіргі кезде өркениетті әлеуметтік-мәдени құрылым ретінде пайымдаушылық белең алғанын, өркениет теориясының аясында тарихи жадты түлету, тарихи үдерісті гуманды тұрғыда әрі эволюциялық сабақтастықта қарастыру жүзеге астындығын алға тартып, тарихи ой-пікір тарихында әлемдік-тарихи және мәдени-тарихи тұжырымдамалар өміршеңдік танытып отырғанын атап көрсетеді. Оның пікірінше, әлемдік-тарихи тұжырымдамада халықтар тарихын арогрестік дамудың бірегей үрдісі ретінде қарастырылады, ал мәдени-тарихи тұжырымдамада еуропалық емес халықтардың артта қалушылығы немесе тоқыраушылығы дегенді қолдамай, әр бір мәдени аймаққа өзіндік даму жолы тән екені негізделеді [1, 54-б.].

XIX ғасырдың 70-ші жылдары Жетішаһар мен Осман империясы арасындағы байланыста орын алған оқиғалар мен тарихи құбылыстардың астарын терең түсініп, дұрыс пайымдауда мәдени-тарихи тұжырымдамасының орны ерекше. Бұл тұжырымдамаға сәйкес әлеуметтік-мәдени, психологиялық, этникалық факторлардың өзара ықпалдастығына, олардың қоғамдық дамудағы орнына және Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстардың өрбуіне әсері деңгейіне назар аударылады. Сонымен қатар бұл тұжырымдамада Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясындағы халықтың басым көпшілігін түркі тілдес мұсылман халықтар құрайтындығы да ескеріледі. Бірақ бұл әлемдік-тарихи тұжырымдамасының екі ел арасындағы байланыстарды ашып көрсетуде дәрменсіз дегенді білдірмейді. Әлемдік-тарихи тұжырымдамасының негізінде Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстар желісін әлемдік тарихтың, Шығыс әлемі, Ислам әлемі тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға жол ашыла түсетіндігін де назарда ұстаған дұрыс. Сондай-ақ аталмыш тұжырымдама екі елдің өзара байланысының сипаты мен өрбу қарқынына әсер еткен сыртқы факторларды бағамдауға мүмкіндік береді. Осы себепті Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясының өзара байланыстарын қарастыруда мәдени-тарихи және әлемдік-тарихи тұжырымдамалары ескеріледі.

Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясының өзара байланыстары мәселесі арнайы зерттеу объектісі ретіне осы уақытқа дейін қарастырылмаған. Дегенмен оның кейбір тұстары жайлы бірақат еңбектерде пікір білдіріледі. Бұл жөнінде алғаш пікір білдірушілер қатарына А.Н. Куропаткинді жатқызуға болады. Ол армиясының полковник шеніндегі офицері ретінде патша өкіметінің арнайы тапсырмасы бойынша 1876 жылы Жетішаһар мемлекетінің билеушісімен арнайы келіссөз жүргізуге жіберілген болатын. Ол осы елшілігі кезінде Жетішаһарда бірқатар түрік офицерлерін кездестіріп, олар жөнінде өз еңбегінде мәліметтер келтіреді. [2, 197-б.]. Бірақ ол Қашғария тарихына арналған еңбегінде Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланысқа терең тоқталмайды, тек түрік офицерлерінің Жетішаһар әскерлеріне нұсқаушы ретінде қызмет етуіне патша өкіметі мүддесі тұрғысынан алаңдаушылық танытады.

XIX ғасырдың 70-ші жылдары Жетішаһар мемлекетіне барған ағылшын елшілігінің мәліметтері негізінде Жетішаһар билеушісі Жақыпбек (Якуб-бек) Бадаулет жайлы жазған Д.С. Боулгердің еңбегінде Осман империясының Қашғармен жасаған байланыс жасауға ниет танытқаны жайлы айтылады [3, 65-б.].

Шығыс Түркістанның XIX ғасырдың 60-70 жылдарындағы саяси өміріне арналған еңбектердің көпшілігінде Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен байланыс жасағаны жайлы айтыла қоймайды. Ондай еңбектерде бұл мәселе айтыла қалған жағдайдың өзінде қысқаша мәлімет берумен шектелінеді. Бұған Жетішаһар мемлекетіне арналған Д.А. Исиевтің еңбегін мысал ретінде келтіруге болады [4, 42-б.].

Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстардың орнауы мәселесі түркиялық ғалым М. Сарайдың еңбегінде біршама талданып, екі елдің арасындағы байланысқа патшалық Ресейдің Түркістан өлкесін жаулауы елеулі әсерін тигізді деген мазмұндағы пікір білдірілген [5, 103-б.]. Ресейлік зерттеуші А.Д. Васильев өз еңбегінде Осман империясының Жетішаһар мемлекетіне байланысты ұстанымына арнайы тоқталып, екі елдің байланысының қарқын алуына патшалық Ресейдің Орталық Азия аумағындағы әскери қимылдарымен қатар этникалық факторлардың әсері болғанын атап көрсетеді [6, 217-б.].

Жетішаһар мемлекеті билеушісінің Осман империясымен байланыс орнатуында азаттыққа қол жеткізу жолындағы талпынысы, мемлекеттілігін мойындату бағытындағы әрекеті де елеулі рөл атқарды. Адайда бұл фактордың орны қытайлық авторлардың еңбектерінде қолдаушылыққа ие бола қоймайтындығы аңғарылады. Мәселен, қытайлық тарихшы-ғалым Фань Вэнь-лань бұл байланыстың нәтижесінде Жетішаһар билеушісі «түрік сұлтанының қызметшісіне айналды» деп бағалайды [7, 332-б.]. Мұндай бағам Шыңжаң тарихына арналған оқу құралдарында да орын алған [8, 469-б.].

Мәселенің ғылыми әдебиеттерде баяндалуына жасалған шолу Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланысты тың мәліметтер негізінде зерттеле түсу қажеттігін аңғартады. Мұндай деректік мәліметтердің дені Түркия Республикасының Ыстамбұл қаласындағы Бас мұрағатында жинақталған. Ол құжаттардың көпшілігі Түркиядағы Мемлекеттік мұрағаттар басқармасының Бас директоры Г. Саринейдің жетекшілік етуімен «Османлы – Түркістан байланыстарының құжаттары (XVI – XX ғасырлар)» деген атпен 2004 жылы жарық көрді. Аталмыш жинақтың алғы сөзінде Г. Сариней бұл кітапқа енген құжаттар Орталық Азия мен Шығыс Түркістан халықтарының Осман империясымен байланыстарының ерекшеліктерін дұрыс бағамдауға өзіндік игі ықпалын тигізетіндігін атап көрсеткен [9, 7-б.].

2011 жылы Самарқан қаласында Орталық Азияны зерттеу жөніндегі халықаралық институт пен Түркияның мұрағатшылар қоғамы бірлесіп «Орталық Азия тарихы османдық құжаттарда» деген атпен үш томнан тұратын құжаттар жинағын бастырып шығарды. Басылымның алғы сөзінде бірінші томға Осман империясымен Түркістан халықтарының саяси және дипломатиялық байланыстарына қатысты құжаттар қамтылғаны, бұл құжаттардың көпшілігі Түркияның Бас мұрағатынан алынып, алғаш рет жарық көріп отырғандығы айтылған [10, 16-б.].

Аталған құжаттар жинағындағы мәліметтер Жетішаһар мемлекеті мен осман империясы арасындағы байланыстардың беймәлім беттерін ашып көрсетуде ерекше маңызға ие екені даусыз. Зерттеу барысында Түркия мұрағаттарынан алынған бұл құжаттарды Қазақстан мен Өзбекстандағы мұрағаттық құжаттармен салыстыра талдау қажеттігі де ескерілді. Осыған орай Өзбекстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағатындағы «Түркістан тарихына қатысты Г. Серебриников жинастырған материалдар» атты И-715-ші қордың және Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағатындағы «Жетісу облысы әскери губернаторының Құлжа ісі жөніндегі кеңсесі» деген 21-ші қордың, сондай-ақ «Колпаковский – Дала өлкесінің генерал-губернаторы» атты 825-қордың материалдары ғылыми айналымға тартылып, олардан Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен жасаған байланыстары жайлы мәліметтер алынды.

Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен байланыс жасауының алғышарты.

Қокан хандығының аумағында маңызды қызметтер атқарған атқарған Жақыпбек (Якуб-бек) Бадаулеттің Қашғарға келіп, 1865 жылы ондағы билікті өз қолына алғаннан кейінгі кезеңде Жетішаһар мемлекетінің тұрғындарының саны 12 миллионға жуықтаған еді [11, 97-п.]. Сол тұста Жетішаһар мемлекетінің негізі саналаған жеті қаладағы (Қашғар, Хотан, Яркенд, Ақсу, Үштүрпан, Янгишаһар, Куча) тұрғындардың санының өзі бір миллиондай болған [12, 3-п.]. Жақыпбек Бадаулет 1870 жылы Дүнген хандығын аумағын жаулап алып, Үрімшіні өз мемлекетіне қосуына байланысты Жетішаһар мемлекетіндегі қала тұрғындарының саны арта түсті. Қала тұрғындарының негізгі бөлігін ұйғырлар құрады. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қытайлық тарихшы Вей Юань Қашғария халқының басым көпшілігі мұсылмандар болғанымен олар өздерінің өмір салты жағынан отырықшы және көшпелі халық болып бөлінеді, отырықшыларды көшпелілер патшалық Ресейдің иеліктеріне дейін айналдыра қоршап жатты дейді [13, 163-п.]. Осыншама көп халық қоныстанған Жетішаһар мемлекетін әлемдік алып державалар өз уысынан шығарып алмай, оны өз елдерінің тауарларын өткізетін рынок көзіне айналдыруға тырысты. Сонымен қатар Жетішаһар билеушісі Жақыпбек Бадаулет те алып державалармен байланыс жасау арқылы оларға Жетішаһар мемлекетін тәуелсіз ел ретінде мойындатуға тырысты.

Қашғария өзінің географиялық орналасуы жағынан оңтүстік-батыс Азиядағы елдермен және Қокан хандығымен сауда жүргізуге тиімділігімен ерекшеленетін. Мұндай жағдайды Жетішаһар мемлекетіне іргелес орналасқан Үндістандағы ағылшын билігі мен патшалық Ресейдің Түркістандағы отарлық билік орындары өз пайдаларына шешкісі келді. Бұл өз кезегінде Жетішаһарға ықпалын жүргізу бағытындағы Ұлыбритания мен Ресей империясы арасындағы текетіреске ұласты.

Қалыптасқан осындай жағдайда Ұлыбритания Жетішаһар мемлекетін мойындап, Жақыпбек Бадаулетті оның билеушісі ретінде таныды. Ал Ресей империясы болса, Цин өкіметі Шығыс Түркістанда жуық арада өз билігін қайта орнатуы ықтимал деп санап, Жетішаһармен тек сауда байланыстарын ғана жүргізуді қолға алды.

Ағылшындар Жетішаһардағы патшалық Ресей ықпалын әлсірете түсуге Осман империясын тартуға әрекеттеніп, османдық түріктер мен Жетішаһардың жергілікті халықтары арасында этникалық, тілдік жақындық бар екенін және олардың бір дінде екендігін ескерусіз қалдырмады. Өз кезегінде Жақыпбек Бадаулетте Осман империясымен байланыс орнатып, оның қамқорлығына ие болуды жөн санайтын. Өйткені, ол Орта Азиядағы Бұқар әмірлігінің және Хиуа мен Қоқан хандықтарының Осман империясы сұлтанын барлық мұсылмандардың халифі ретінде мойындап, сұлтанның ықыласына бөленгендігінен жақсы хабардар еді. Жақыпбек Бадаулет бұрын өзі қызмет еткен Қоқан ханы Мәделінің және оның әкесі Омар ханның Осман империясы сұлтанына арнайы елшіліктер жіберіп, сұлтанды барлық мұсылмандардың билеушісі деп танитындығын білдіріп, олардың сұлтанның қолдауына ие болғандығының белгісі ретінде түрлі сый-құрметке ие болғанын ескерусіз қалдырмады [14, 167-б.]. Осылайша Жетішаһар мемлекетінің сыртқы байланыстарында Осман империясы ерекше маңызға ие болды. Жақыпбек Бадаулет Осман империясын ең беделді мұсылман мемлекеті ретінде санап, онымен барынша тығыз байланыс жасауға талпыныс танытты.

Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстың қарқын алуы.

Осман империясының елшілігінен кейін Жақыпбек Бадаулет өз мемлекетінің шет елдер тарапынан мойындала бастағандай әсер де болды. Осыған байланысты ол Абдулазиз сұлтан бейнеленген теңге соқтырып, оның біраз данасын Ыстамбұлға елшілік арқылы беріп жіберді. Сондай-ақ оның әмірімен мешіттерде оқылатын намаздарда Абдулазиз есімі аталатын болды. Жақыпбек Бадаулет өзін түрік сұлтанының боданымын, сыртқы байланыстарда тек соның нұсқауын ^{басшылыққа} аламын, Жетішаһардағы мұрагерлік мәселені де сол шешеді деп мәлімдеді [15, 2-п.]. Осыған байланысты Шыңжаңның тарихына арналған оқулықта Осман империясымен Жетішаһар мемлекеті арасындағы байланыс жөнінде мынандай пікір білдірілген: «Жақыпбек Османның «жеті қаладағы» метрополиялық құқын мойындаумен бірге оңтүстік Шыңжаңда Османның мемлекет туын асып, сұлтанның бас суреті мен аты басылған ақша таратты» [8, 469-б.].

Жақыпбек Бадаулеттің Осман империясымен байланыс орнатқаны жайлы жаңалықты сол тұста түрік мерзімді басылымдарында жариялауға баса мән берді. Түрік басылымдарында Жақыпбек Бадаулеттің әрекеттері және Қашғарда орын алып жатқан оқиғалар жайлы көптеген мақалалар жарық көріп, Ыстамбұлдағы түрік зиялы қауым өкілдері арасында Орталық Азиядағы жағдайға деген қызығушылық арта түсті [16, 62-б.]. Мұндай жағдайды патшалық Ресейдің Ыстамбұлдағы елшісі генерал-адъютант Игнатъев Түркістан өлкесіндегі жергілікті халықтың патша өкіметіне деген қарсылықтарына Ыстамбұлда үлкен саяси мән бере бастады деп жоғары билік орындарына дабыл қаға бастады. Осыған байланысты Нарын бекетіндегі орыс әскерінің басшысына бекет арқылы өткен көпестер мен басқа да адамдар арқылы османдық түріктердің Жетішаһар мемлекетіндегі әрекеттері туралы мәлімет жинастыру тапсырылды. Өз кезегінде Нарын бекетінің бастығы жинастырылған мәліметтер негізінде 1874 жылы 5 ақпан күні Жетісу облыстық әскери-губернаторы атына мынандай мазмұндағы мәлімдеме жіберді: «Қашғарлық дін басылар біздің бұратана тұрғындардың наразылықтарын туғызуда деген мазмұндағы Оттомон портосы тарапынан таратылған хабар негісіз. Ол Түркияның өзінің Қашғарға қамқорлық танытуын әрі осы мемлекет арқылы бізге әсер етуге деген ниетін бүркемелеуден туындаған. Қашғардың діни жағынан емес, саяси тұрғыда Түркияның ресми қамқорлығында екені мәлім. Маған келіп түскен сенімді деректер бойынша, Қашғардың қазіргі билеушісі түрік сұлтанын өзінің қорғаушысы санап, оған мойынсұнғаны соншалықты, тіпті ол өлгеннен кейін де мұрагерді түрік сұлтаны белгілейді, сондай-ақ Жетішаһар мен біздің үкімет арасында орын алған кикілжіңдерге де соның қатысы бар. Бұл фактінің дұрыс екенін, меніңше, Орта Азиядағы елдерде кездеспейтін жайттан, яғни Қашғарда соғылған теңгеге Абдулазиз сұлтан есімінің жазылуынан да байқауға болады. Осы себепті қашғарлықтар түрік падишахын өз сұлтаны санайды, ал Жақыпбекті Түркия үкіметінің қазіргі кезде қойған уәкілі деп есептейді» [17, 132-п.].

Мұсылмандардың қасиетті жері Меккенің Осман империясы аумағында болуы да Жақыпбек Бадаулеттің түрік сұлтанына құрметпен қарауына өз ықпалын тигізді. Ол Абдулазиз сұлтанның ұсынысымен Меккеге қажылыққа барушыларға арнап текке (тұрақ жай) салуға ұйғарым жасады. Жетішаһар мен Осман империясы арасында жақсы байланыстың орнауына байланысты 1874 жылы маусымда Жақыпбек Бадаулеттің анасы қажылыққа сапары кезінде Ыстамбұлға келді. Оған түрік үкіметі қамқорлық танытып, оның еліне жақсы жетуін қамтамасыз ету үшін деп арнайы қаржы бөлді [10, 259-б.].

Жақыпбек Бадаулеттің Либібі есімді қарындасы Ыстамбұлға қыдырып келегенде де оған түрік билігі тарапынан зор ілтипат білдірілді. Сол тұста Ыстамбұлдағы орыс елшілігіне Либібі түрік сұлтанының анасымен жолығыпты, оған сый-құрмет көрсетіпті деген ақпарат та түсіп, Жетішаһар

мен Осман империясы арасындағы байланыстың артуынан секем алған елшілік қызметкерлері бұл ақпараттың шындығына көз жеткізу бағытында жұмыстар жүргізуді қолға ала бастаған еді. Жетішар билеушісінің қарындасы еліне қайтарда оның қасындағы серіктерімен қоса Хаджибей портына (Одессаға) дейін жеткізіп салуды түрік үкіметі өз мойнына алды [10, 261-б.].

1876 жылы маусым айында Осман империясында Әбдулазиз сұлтанның қайтыс болуына байланысты жаңа таққа отырған Абдулхамид II сұлтанмен де Жақыпбек Бадаулет жақсы қарым-қатынас орнатуға тырысты. Осыған орай ол Абдулхамид II сұлтанға хат жолдады. Ол бұл хатында Абдулхамид II сұлтанның билікке келуін зор қуанышпен қабылдағанын, оған өз халқымен бірге бас иетінін білдірді. Сонымен қатар Жақыпбек Бадаулет осы жылдың желтоқсан айында Ыстамбұлға өз елшілігін жіберіп, оған жаңа түрік сұлтанына Жетішар халқының ізгіниетте екенін білдіруді тапсырды [10, 273-б.].

Осылайша Жетішар мен Осман империясы арасындағы байланыс нығая түскенімен араға көп уақыт өтпей бұл байланыстың дами түсуіне кедергі келтіретін факторлар да туындай бастаған еді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы қорыта айтқанда, Жетішар мемлекеті сыртқы байланысында Осман империясымен қарым-қатынас жасауға ерекше мән берді. Бұл қарым-қатынаста Жетішар мемлекеті Осман империясы халқының басым көпшілігі бір дінде, тілдес екеніне айрықша көңіл бөлді. Оның үстіне Осман империясы патшалық Ресейдің Орталық Азияда жаулаушылық әрекеттеріне тосқауыл қою мақсатында Жетішар мемлекетімен байланыс жасауға мүдделілік танытты.

Жетішар мемлекеті Осман империясымен байланыс жасауы арқылы:

Жетішар билеушісі Жақыпбек Түркиядадан біршама көмек алды;

Жақыпбек өзін Әбділазиз сұлтанның вассалы екенін мойындап, одан киелі саналатын қымбат сыйлықтар алды әрі өзін Портаға (түрік үкіметіне) тәуесіз билеуші ретінде мойындатуға қол жеткізді.

Жетішар мемлекетінің Осман империясымен байланысын дамытуға Жақыпбек Бадаулеттің қазасынан кейін ел ішінде орын алған бейберекеттік және осындай қалыптасқан жағдайда Цин империясының Шығыс Түркістанда өз билігін қалпына келтіру жолындағы іс-шараны жүзеге асыруы кедергі келтірді. Оның үстіне Осман империясы да орыс-түрік соғысы басталуынан кейін Жетішар мемлекетіне көңіл бөлуге мұршасы келмей қалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Хут Л.Р. (2003). Новистика: вопросы теории. Москва: Издательство Московского педагогического университета.
2. Куропаткин А.Н. (1879). Кашгария. Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля. Санкт-Петербург: Типография С. Балашева.
3. Boulger D.C. (1878). The life of Yakoob-Beg: Athalik Ghazi and Badaulet Ameer of Kashar. London: VI.
4. Исиев Д.А. Уйгурское государство Йеттишар (1864-1877). Москва: «Наука».
5. Saray M. (1994). Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan halıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775 – 1875). Ankara: Türk tarih kurumu basımevi.
6. Васильев А.Д. (2014). Знамя и меч от падишаха. Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI – начало XX века). Москва: «Пробел – 2000».
7. Фань Вэнь-лань. (1955). Новая история Китая. 1840-1901. Москва: «Иностранная литература».
8. Шыңжаңның (1999). Шыңжаңның жергілікті тарихы. Үрімші: Шыңжаң Шинхуа баспасы.
9. Belgelerle (2004). Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar). Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2004.
10. История (2011). История Центральной Азии в османских документах. Политические и дипломатические отношения. Самарканд: МИЦА-ТОА.
11. ОР ОММ. И-715-қ., 1-т., 39 (а)-іс.
12. ҚР ОММ. 825-қ., 1-т., 36-іс.
13. ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 5007-іс.
14. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио-Ташкент: TIAS.
15. ҚР ОММ. 825-қ., 1-т., 40-іс.
16. Акçура Ү. (1978) Türkçülük. Türkçülüğün tarihi gelişimi. Istanbul: Özdemir basımevi.
17. ОР ОММ. И-715-қ., 1-т., 62-іс.

MODERN PROBLEMS OF MUSIC EDUCATION IN KAZAKHSTAN

* Doctor of philology T.KONGYRATBAY

Abstract:

The article raises the actual problems of musical education in Kazakhstan, which arose in connection with the entry into the Bologna process. In a comparative aspect, the cognitive possibilities of music education programs are considered: in Kazakhstan - the development of aesthetic taste, abroad - the development of a musical ear of schoolchildren.

The peculiarities of the discipline of "music" in different countries are considered. In Western European countries, for example, music education develops vocational skills, music literacy, hearing, and memory skills of schoolchildren, and there is noticed this direction from educational programs of Eastern countries (Japan, etc.) too. In the article are said that the content of music lessons in the former Soviet Union is still based on aesthetic education, and the importance of adapting this old system to the western direction.

Key words: *Music textbooks, cognitive possibilities, program requirements, aesthetic education, musical ear training*

ҚАЗАҚСТАНДА МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме:

Мақалада Қазақстандағы музыкалық білім беру жүйесіне Болон үдерісінің талаптарын енгізуге байланысты туындап отырған өзекті мәселелері қарастырылады. Түрлі музыкалық бағдарламалардың танымдық мүмкіндіктері сарапталып, айырмашылықтары көрсетіледі. Шет елдердегі музыка бағдарламаларының мақсаты – оқушылардың музыкалық есіту қабілеттерін дамыту болса, біздегі бағдарламалардың нысаны – эстетикалық тәрбие екендігі айтылады.

«Музыка» пәнінің түрлі елдерде оқытылу ерекшеліктері қарастылады. Мысалы, Батыс Еуропа елдерінде музыка пәнінің аясында оқушылар кәсіби сипаттағы білім алып, нота сауаты, есіту, есте сақтау қабілеттерін дамытса, бірқатар шығыс елдерінің (жапон., т.б.) оқу бағдарламаларынан да осы бағыт байқалады. Ал кешегі КСРО құрамындағы елдердегі музыка сабағының мазмұны бұрынғыша эстетикалық тәрбиеге негізделіп келе жатқаны айтылып, осы ескі жүйені батыстық бағытқа бейімдеудің маңыздылығы айтылады.

Тірек сөздер: *музыка оқулығы, танымдық мүмкіндіктер, бағдарламалық талаптар, эстетикалық тәрбие, музыкалық есіту қабілеті*

INTRODUCTION

Training of teaching staff in the Republic of Kazakhstan enters on qualitatively new phase which has to correspond to the level of the advanced higher education institutions of the developed countries. Requirements of the strategic “Kazakhstan-2050” program which is put forward by the head of state N.A.Nazarbayev[1] are that.

Many understand perfectly that from now on the training of specialists should be carried out in the light of new requirements, although there is still no common understanding on this issue. It is necessary to tell that in Soviet period we had no stable textbooks on music. Generally, we used the textbooks created in Moscow for school students with Russian-language training. In Kazakhstan, however, textbooks on music were published occasionally on the initiative of the authors themselves [2].

During the years of independence music textbooks for students of the first and sixth grades have finally been created, which to a certain extent fulfilled their educational mission. Now that we are closely involved in the system of the Bologna Process, moreover, our republic is trying to become one of the advanced 30 countries of the world, towards the educational system new tasks arise that relate to the process of teaching music.

Experimental methods

At the present time we adhere to the curricula of the leading foreign higher education institutions and focus on European educational programs in music. We are on the way to adapting the Cambridge University

* Kazakh state women's teacher training university, tynysbek55@mail.ru.

program for our schools. In the process of studying, it became clear that the program requirements covered in the textbooks are very complex and focused on the formation of professional knowledge and skills of schoolchildren.

A comparative study of the two programs reveals significant programmatic discrepancies. First of all, this concerns the subject «Music», which has different functions: we have an upbringing, and abroad an educational one. Therefore, in our textbooks on music, singing and listening to music dominate, which basically represent an upbringing process. While the study of the musical alphabet, solo singing, the mastering of a musical instrument from a school, is an educational process aimed at forming the professional skills of students.

It is well known that every school subject must consist of a compulsory educational material. Just as the initial stage of the educational process begins with the study of the alphabet - "ABCs", music lessons must begin with the mastering of musical literacy. In other words, the subject must begin with the study of the musical alphabet, rather than musical terminology, substituting a musical dictionary.

Unfortunately, our school textbooks on music have contained very general information about music for many years. So, in the textbooks of the 1-3 grades we find brief biographical information about the life and creativity of individual folk or professional composers, scant materials on musical literacy and the most elementary concepts about music in general. Some materials, for example, about Korkut, are based on very controversial, scientifically unconfirmed

reports. School textbooks should contain only tested, time-tested cognitive materials. While the current textbooks include previously unreleased musical and poetic materials about the artistic level of which one has to judge in the educational process.

There is no answer to the question in the methodological recommendations to all textbooks for 1-4 grades on music: what knowledge and skills should pupils master at the end of the 6th grade, i.e. after the completion of the subject «Music»?

Having studied training programs on music of a number of the European countries we were convinced that musical education begins with actually musical and professional problems there, i.e. with development of ear for music and musical notation. What has dictated similar statement of a problem? On the second place of musical training there should be a consistent development of a musical ear. Even ancient musicians used singing on notes. Later, European educators began to use the relational, fret and rhythmic varieties of solmization, which are practiced in many Western schools, including individual republics of the post-Soviet space [3]. So, for the purpose of developing musical ear for students in schools in Latvia, Belarus, Russia, certain sequences of fret steps were developed, based on the peculiarities of folk songs of these peoples [4]. In other words, they give paramount importance to the education of musical ear in music lessons.

These facts are an indicator of how far we are from the actual music education in music lessons. At us the musical basics are as though a minor material, there is no solfeggio at all, and there is cannot be speech about studying musical instrument. The question arises: why did our previous textbooks silently bypass these professional and informative aspects that occupy a dominant place in the foreign system of music education?

Hence, there is a kind of substitution of the educational process proper for the educational process. As a result, we deal with different understandings of the meaning and role of music at the comprehensive school.

"ABC" - the basis of all the foundations. Without the alphabet and knowledge of the literary alphabet, for example, it is impossible to continue learning at all. The same should happen in the process of learning music. However, contrary to the aforesaid, in our textbooks the study of the musical alphabet is given secondary importance. So, during the first two primary classes, students listen and sing songs, as if developing their aesthetic taste. But to this day the supporters of this direction do not have a convincing mechanism for the growth of the aesthetic taste of schoolchildren and the influence of learned or heard songs on the musical and aesthetic development of students.

In any textbook on music created in Kazakhstan, there is no information on the artistic nature of the songs being learned [5]. The language of the literature is much better. Thus, in literature lessons, each poem of a poet is subjected to a thorough content-structural analysis with the identification of artistic identities. What happens in music classes? Even in methodological recommendations there is no analysis of the school music repertoire for teachers [6]. In our opinion, the reason is the lack of professional music education of teachers who are unable to conduct such analyzes. And again, the question: on the basis of what musical repertoire are we trying to bring up the aesthetic taste of schoolchildren? Why are there no elements of musical and artistic analysis of learned songs in methodological recommendations?

We perfectly know that the subject «Music» at comprehensive school like physics, the geography and biology, is studied in the secondary school for 6 years. However, in the above subjects, graduates of schools have a Unified National Testing (UNT), whereas music does not have such requirements. And why the school subject on music has fallen into such collateral situation? For this reason, «Music» was nearly at an elimination stage – associations with objects drawing and labor.

In the existing school textbooks on music, there is very little compulsory for learning cognitive material. First of all, we mean very meager materials on musical literacy. On the basis of general aesthetic information, it is difficult to put forward any educational requirements. There is no feedback – return, scientific and methodical criteria of determination of level of musical readiness of students have not been developed. Unlike European schools of general education, the effectiveness is zero, because at music lessons schoolchildren do not learn anything. The obsolete triad - listening to music, singing and aesthetic education - did not lead to anything. Elements of Soviet ideology, which were in the forefront and in music programs, have not given the expected results. This is confirmed by the half-century practice of music education, including the Soviet epoch.

There are more materials on the history of music in our textbooks. But there are also a lot of very controversial topics that have not been studied from the standpoint of musicology, which, without critical selection, are included in the textbooks on music by compilers. This applies to the musical heritage of Korkut, which is presented by our music teachers as a composer and performer of instrumental pieces for the *Kylkobuz* [7]. Many foreign musicologists [8] spoke on this subject, articles were published in republican [9], post-Soviet [10] and foreign [11] editions. The question of hermeneutic study of this scientific problem was raised [12]. However, our music teachers involved in the compilation of school textbooks, for unknown reasons, completely ignore these scientific studies. All the sources which have reached us demonstrate that Korkut is the prophetic singer, the epic storyteller who accompanied the singing with *kobyz*. He lived in the era of the early Middle Ages, when among Turkic-speaking nomads there was still no instrumental music - a gradually later phenomenon.

All this speaks about weak training of music teachers in Kazakhstan. In our opinion the main reason lies in the inconsistency of program requirements and remote from the cognitive process of all sorts of scientific and methodological recommendations. A modern music teacher in Kazakhstan is not a musician in the full sense of the word, but a specialist with a musical bias. For music textbooks do not contain significant cognitive materials. How many scientific papers are written on this topic, and the results are still not felt?

In view of the lack of prestige of the specialty, the role of the music teacher falls every year. Since recently, in the general education schools in Kazakhstan, music is not graded. In this regard, there is an outflow of people who wish to study in this specialty, the contingent of students is decreasing every year. And nevertheless we continue to train music teachers according to the old scheme. The paradox is that graduates of schools, who had 6 years of school music education, we call applicants without musical training.

And again a completely natural question arises: what do schoolchildren learn in music lessons for 6 years? Of course, it is possible to justify itself and refer to a small number of hours. But such situation happens to all objects, including to geography, biology and physics.

Why the system of music education did not give proper results and led to this situation in Kazakhstan? Isn't it because it was oriented towards the aesthetic education of schoolchildren? In addition, studying obsolete both in content and in musical intonation of low-quality songs is an exhausting work for children who listen to masterpieces of world music on the Internet daily. It turns out school students develop the musical and aesthetic taste on the basis of world classics for many years advancing very mediocre school song repertoire in the art relation.

There was not material to develop an ear for music, readings of the musical text from the sheet in our textbooks. In the cognitive aspect, music lessons differed little from artistic amateur performance. Unfortunately, when it comes to teaching music on a professional basis, individual specialists often resort to excuses as if it were the prerogative of conservative education, thereby recognizing the secondary role of the subject of music and even school teachers.

Yes, music education in foreign countries is carried out in conservatories and the universities. If you do not take into account the insignificant superiority of historical and musical disciplines in universities and the performing direction in conservatories, they are not much different: they train professional musicians in the full sense of the word. The same occurs in the comprehensive school divided into three steps: initial, middle and high school. Almost in all foreign countries, music education is perceived as learning the music itself, and not as the education of aesthetic taste or patriotic feelings of schoolchildren.

Question of possession of a musical instrument we will leave alone because this process doesn't shine even in the universities where there is a mechanical learning of the concert and musical repertoire.

Yes, to some extent this approach leads to an increase in the performing technique. But it is worthwhile for our specialists to be at the comprehensive school, where the music teacher should catch everything on the fly, be able to select and accompany practically any previously unknown song, they immediately become vulnerable. It's no secret that many of our music teachers do not possess a musical instrument on a professional level.

In order to get out of the current stagnation, we must focus on European musical education. If we want our pedagogical universities to become competitive, students to be visiting and can use the system of academic mobility, then they must make significant changes in the system of training musical and pedagogical staff.

We have to thoroughly study the system of higher education at the Pedagogical Faculty of Cambridge University, where training is conducted strictly on a professional-cognitive level, there is no place for materials of general explanatory and aesthetic sense. Pay attention to the fact that in foreign schools, music education begins with the study of musical literacy. If we are dominated by singing - learning the school repertoire, then they are dominated by solfeggio - purposeful development of musical ear.

All this is a confirmation of the fact that the system of training music teachers needs improvement in our republic. Now that we are creating music textbooks on the basis of the adapted Cambridge program, it is necessary to take into account our previous shortcomings.

CONCLUSION

After acquaintance with the educational program on music, created on the initiative of the Nazarbayev Intellectual School (NIS) on the basis of the adapted program of the Faculty of Education of Cambridge University, we came to the conclusion that it generally meets European standards. However, it should be noted that it has been adapted with essential changes towards simplification of program requirements.

Of course, the adapted program is the first step towards the perception of the foreign system of music education and, nevertheless, there is something to ponder on. It remains to be hoped that given cognitive specificity of music, this program will be improved every year.

We believe that all the components of music lessons should be present in the new generation textbooks: the artistic analysis of musical works, the training of musical literacy, the development of musical ear, including the creative process of musical improvisation, which were absent in our previous textbooks on music. Because musical work is a holistic artistic phenomenon that cannot be perceived without knowledge of the foundations of musical literacy.

Thanks

We express our huge gratitude to the NIS team in Almaty for providing educational materials on the music of Cambridge University.

REFERENCES:

1. Message of the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the nation N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy Kazakhstan - 2050: a new political course for the state". - Astana, December 14, 2012
2. Gizatov B. Music. 2nd grade. - Almaty: Mektep, 1964; Baidildaev O. Music. 7th grade. - Almaty: "Oner", 1986.
3. Konyratbai T.A. Musical education of Kazakhstan in the conditions of the Bologna process // Scientific discussion: the issues of pedagogy and psychology. Collection of articles on the materials of the XLV International Scientific and Practical Conference. - Moscow, 2015. - № 12 (45). - Part I. - P. 55-55.
4. Yezhova E.B. The development of musical ear for students. Author's abstract. diss. Ph.D. - Moscow, 2007. - 193 p.
5. Sadovaya I.A., Urazalieva M.A., Pleshakova T.B. Music. 1st grade. Basic textbook. - Almaty: "Almatykitap", 2016. - 96 p.
6. Pleshakova T.B. Music 1st grade. Methodical guide to the basic textbook on Music. - Almaty: "Almatykitap". - 120 p.
7. Music. 3rd grade (project). - Almaty: "Almatykitap", 2018. - 92 p.
8. Bayramova Alla. In interpreting the civilian heritage of the Turks/ Dede Korkut is the spiritual treasure of the heritage of the Turkic peoples. International scientific-theoretical conference notification. - Almaty: Arna, 2014. - 3.151-154.

9. Konyratbai T.A. On the critical development of the musical heritage of Korkut // Fundamental and applied research of music in the XXI century. Materials of the international scientific and practical conference dedicated to the 25th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan. - Almaty on 15.12.2016. - P.35-39.

10.Konyratbai T.A. Korkut is in the folklore of the Turkic-speaking peoples (on the critical development of the musical heritage of Korkut) // Scientific discussion: questions of philology, art criticism and cultural studies. Collection of articles on the materials of the LIV International Scientific and Practical Conference. - Moscow, 2016. - No. 11 (50). - P. 8-16.

11.Konyratbay T., Sultanova M.S., Bekmoldinov, N.Z., Ospanov B.Z., Kongyratbay K.T. Study of the Heritage of Korkut in the Turkic World / Asian social science. – Vol.116 №21 September 2015. – P.55-62.

12.Konyratbay, T., Konyratbay, K. Hermeneutical aspects of Kazakh heroic epic stuly / Middle East journal of Scientific Research. 2013, 18(9), p.1330-1334.

AQRAR SAHƏDƏ MALİYYƏ-KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİDos. Dr. **Hicran MİRZƏYEVA*****Xülasə:**

Məqalədə aqrar sahədə iqtisadi səmərəliliyin perspektiv qiymətləndirilməsi zamanı maliyyə - kredit imkanlarının nəzərə alınmasından bəhs edilir. Həmçinin aqrar sahədə müasir elmi imkanlardan istifadə edərək bu sahəyə investisiya qoyan investorların maraqlarını təmin etmək və burada risk səviyyəsini aşağı salmaq məsələləri öz əksini tapmışdır.

Açar Sözlər: *Maliyyə - kredit, büdcə siyasəti, aqrar sahə, dövlət tənzimlənməsi, alıcılıq qabiliyyəti.*

THE STATE REGULATIONS OF FINANCIAL CREDIT RELATIONS IN AGRARIAN**Abstract:**

The article is talk about the consideration of financial opportunities in perspective valuation of economic effectiveness in the field of agriculture. As well as the investors interest investing in this field using modern scientific capacities in agrarian, where the risk level has been analyzed.

Keywords: *Agrarian sector, financial credit, budget policy, state regulations, purchasing ability.*

GİRİŞ

Bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin tərəfdarları və əleyhidarlarının arqumentlərinin araşdırmadan onu qeyd edək ki, bir çox hallarda olduğu kimi, burada da rəşional olan orta mövqedir. Başqa sözlə, bazarın özünü tənzimləmə mexanizminin və sosial yönümün dəstəklənməsi üçün dövlət sistemli və təkmilləşən təsir proqramına malik olmalıdır. Bununla belə iqtisadi tənzimlənmədə dövlətin səlahiyyətləri imkanlarına uyğun olmalıdır. Eyni zamanda, tənzimlənmənin iqtisadi və inzibati resurslarını cəmləyərək prioritet istiqamətlərə yönəltməklə xüsusi imkanların reallaşdırılması özünü doğurur. Məqsədli proqramlar buna əyani misal ola bilər.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və dövlətin iqtisadi siyasətinin mənaca eyniləşməsi doğru deyildir. Xalis bazar ideyasına, daha doğrusu onun səmərəli reallaşmasına etinaszılıqla əlaqədar olan belə yanaşma əsassızdır. Əlbəttə nəzəri baxımdan dövlətin iqtisadi siyasəti daha əhatəli anlayışdır. Sosial tələblərlə reqlamentləşdirilən iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin əhatə dairəsi genişləndikcə iqtisadi siyasət və iqtisadi tənzimləmə arasındakı fərqlərin azaldılması müşahidə olunur.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi insan cəmiyyəti üçün həyati əhəmiyyət kəşb edən sosial dayanıqlığı təmin etmək, hümanitar tədbirlərin reallaşması mühitini formalaşdırmaq məqsədinə xidmət etməli, məhiyyət etibarilə səmərəli iqtisadi artımın sosial nəticələrini gücləndirməyə yönəldilməlidir. Aqrar sahədə tənzimlənmənin hüquqi normativ bazasının vəziyyəti milli iqtisadiyyatın bu aparıcı sahəsinin dinamik inkişafının mühüm şərtidir. Müvafiq islahatlar keçid dövründə tənzimlənmənin qanunverici bazasına cevik münasibət tələb edir.

Bazar təsərrüfatçılıq sisteminin normal, səmərəli və kompleks inkişafının təmin edilməsi məqsədilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin aşağıdakı aspektlərinə üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur: iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin perspektiv imkanlarının dövlət tənzimlənməsi; pul tədavülünə fəal müdaxiləsini özündə əks etdirən pul-kredit tənzimlənməsi; dövlət büdcəsindəki vəsaitin müxtəlif sahələrə yönəldilməsi və sosial iqtisadi proseslərə fəal büdcə müdaxiləsini nəzərdə tutan büdcə tənzimlənməsi; dövlət proqramları və dövlət sifarişlərinin formalaşması vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi; əmək şəraitinin, əmək münasibətlərinin və əmək haqqının tənzimlənməsi.

AQRAR SAHƏDƏ MALİYYƏ-KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ METODLARI

Keçid iqtisadiyyatı maliyyə-kredit münasibətlərini, proseslərinin təkmilləşdirilməsini, müvafiq mexanizmin, forma və üsullarının çevikliyin artırılmasını tələb edir. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan bazar münasibətlərinə keçid dövrünün dinamik dəyişən iqtisadi-təsərrüfatçılıq şəraitinin tənzimlənməsi forma və üsullarının seçilməsi daha geniş araşdırmalar sayəsində mümkündür.

Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolaylı üsullarının tətbiqinə manevr imkanları aşkar edilməli, konkret məkan və zamanın tələblərinə uyğun həmin imkanların reallaşması mühiti

* Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, akademiya_sm@mail.ru

dəstəklənməlidir. İqtisadi tənzimlənmənin birbaşa formaları adətən inzibati resursların formalaşdırılmasının nəzərdə tuturki burada aşağıdakıları aid etmək olar: qanunvericilik bazasında dəyişikliklər; əməyin (istehsalın) təşkili, lisenziyaləşdırma; proqramların tərtibi və reallaşdırılması və i.a

Əlbəttə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin dolayı üsulları daha müxtəlif və zəngindir. Pul-kredit, büdcə vergi, planlaşdırma, valyuta, sosial siyasət və xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar tənimsəyici üsullar bu üsulların natamam siyahısı sayılır. Qeyd olunan iqtisadi və inzibati tənzimləmə üsulları bir-birinə alternativ olmayıb dolayı və birbaşa təsir vasitələrinin vəhdəti şəklində reallaşdırılmalıdır. (Alyev, 2003: 224)

Aqrarsahədə iqtisadi tənzimlənmənin səmərəliliyinin perspektiv qiymətləndirilməsi proqnozlar sayəsində mümkün olur. Kənd təsərrüfatının inkişaf proqnozlarında maliyyə-kredit imkanları ilk növbədə nəzərə alınmalıdır. Kənd təsərrüfatında bazar münasibətləri təşəkkül tapdıqca pul-kredit mexanizmi ən təsirli vasitələrdən biri kimi artan imkanlara malik olur. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimlənmənin pul kredit vasitələrinin tətbiqi üsullarının təsirini mahiyyətinə görə birbaşa və dolayı kimi fərqləndirmək mümkündür. İqtisadi ədəbiyyatda pul-kredit mexanizminin birbaşa təsir elementləri kimi (xüsusilə kredit üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənəşdirilməsinə) birbaşa nəzarət və məqsədli kreditləşdirmə aid edilir. Zənnimizcə belə yanaşmamüəyyən qeyd şərtlərlə məqbuldur.

Qiymətli kağızların dövlət tərəfindən alqı-satqısı, faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi, milli valyutanın məzənnəsindəki dəyişikliklər kimi makroiqtisadi proseslər, pul emmissiyası, aqrar sahəyə təsir imkanlara görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "Pul-kredit siyasətinin dövlət tənzimlənməsinin amillərindən biridə hesablama tədiyyə sisteminin qurulmasıdır. Ümumi götürükdə hesablama tədiyyə sistemi önündə dövlət, qeyri-dövlət maliyyə-bank təşkilatları olmaqla, iqtisadi agentlər arasında nağd və qeyri-nağd pulun hərəkətini əks etdirir. Əgər tədiyyə hesablama sistemi (bura onun ayrı-ayrı bölmələri tədiyyə, pul-kredit, büdcə-vergi sistemi daxildir) səmərəli fəaliyyət göstərsə bu vaxt tədiyyələr vaxtli-vaxtında yerinə yetiriləcəkdir". (Mirzəyeva, 2015: 182.) İqtisadi tənzimlənmənin maliyyə-kredit mexanizmi dövlətin iqtisadiyyata müaxiləsinin səmərəli və geniş əhatə dairəsinə malik büdcə sistemi elementləri ilə bilavasitə əlaqədar olub, artan imkanlara malikdir.

Cəmiyyətin iqtisadi-siyasi və sosial strukturunun formalaşmasının və inkişafının hər bir mərhələsində həyata keçirilən dövlət tənzimlənməsinin böyük rolu vardır. Dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas mexanizm, maliyyə sistemi və onun tərkib hissəsi olan büdcə sistemidir. Dövlət büdcəsi vasitəsilə ölkənin sosial sahələrinin maliyyələşdirilməsi təmin edilir, iqtisadi rayonların və ayrı-ayrı sahələrin inkişafı tənzimlənir. Dövlət iqtisadi münasibətlərini bu cür tənzimlənmə vasitəsilə məhsuldar qüvvələrin inkişafını tənzimləyir". Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi proseslərə təsir imkanları gəlirlərin həcmi və onlardan istifadənin səmərəliliyindən asılıdır.

Özəlləşdirmə proseslərini əhatə edən transformasiya heç də bir sıra tədqiqatların qeyd etdiyi kimi planlaşdırmanın, o cümlədən büdcə planlaşdırmasının rolunu azaltmır. Daha doğrusu bazar münasibətlərinin tənzimlənməsi sisteminə yeni baxış formalaşdırır.

Mərkəzləşdirilmiş sistemdə olduğu kimi nə qədər və necə planlaşdırmaq deyil, nəyi və nəyə planlaşdırmaq ilkin vəzifə kimi qarşıda durur. Transformasiya iqtisadiyyatının uğurları başlıca olaraq səmərəli tənzimləmələr hesabına əldə edilir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsində bu mülahizəni təsdiqləyən əsaslı nümunələrə rast gəlmək olar.

Aqrar iqtisadiyyatın tənzimlənməyə ehtiyacı daha böyükdür. Postsovet ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu sahədə dövlət himayəsi, fəal dövlət müdaxiləsi hesabına böyük irəliləyişlər əldə etmək mümkündür. Total nəzarətin liberallaşması kənddə xüsusilə sosial sistemi zəiflətdiyinə görə, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, yerli sənayenin kənd təsərrüfatı xammalı ilə təchiz etmək üçün milli istehsal və resurs potensialı fəallaşdırılır. Odur ki, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində dövlət kənd təsərrüfatını müntəzəm himayə edir.

AQRAR SAHƏNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ Müxtəlif ölkələriniqtisadiyyatının ayrı - ayrı sahələrinin gəlirlik səviyyəsinin təhlili göstərir ki, kənd təsərrüfatında istehsalçının birbaşa(müstəqim) qazancı daha aşağıdır. Belə vəziyyət iqtisadi sosial, siyasi, aqrobioloji, demoqrafik və s. amillərin təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Kənd təsərrüfatı qurumlarının digər müəssisələrə nisbətən daha aşağı mənfəət əldə etməsi, bu qurumların öz aralarında güclü rəqabət aparması (aqrar qurumlar konkret ərazidə çox zaman eyni məhsul istehsal edərək, eyni bazara çıxarırlar) ilə əlaqədardır. Digər səbəblər kimi fermerlərin, zəif təşkilatlanması, qiymət disparitetini və digər amilləri göstərmək olar. Dövlət tərəfindən tələbli qiymət elastikliyinə təmin olunmasını (kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin qeyri-elastikliyi), resursların səfərbər edilməsi imkanlarının məhdudluğu xüsusi qeyd olunmalıdır.

Aqrar sahədə istehsalçıların gəlirlərinin müdafiəsinin, başqa sözlə digər sahələrlə paritetin gözlənilməsinin aktuallığı şübhə doğurmur. Odur ki, qabaqcıl xarici ölkələrdə bu istiqamətdə tədbirlər

kompleks xarakter daşıyır. Həmin tədbirlərə, fermerlərə yardımlar (bibaşa və dolayı), resurs qoruyucu texnologiyalara güzəştlər, qiymətlərin tənzimlənməsi, infrastrukturun inkişafı, aqrar bazarın inkişaf proqramlarının reallaşdırılması, vergi təvilləri və i.a. aid edilir.

Kənd təsərrüfatında dövlət tənzimlənməsinin başqa istiqamətləri kimi ilk növbədə mülkiyyət münasibətləri, təsərrüfatlar və dövlət arasında münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi, təsərrüfatçılığın yeni təşkilati-iqtisadi formalarının yaranması və fəaliyyətinin hüquqi-iqtisadi-insitutsional mühitinin formalaşması qeyd olunmalıdır. (Hüseynov, 2006: 157)

İslahatlar dövründə aqrar sahənin səmərəliliyi dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Daxili bazarın səmərəli mühafizəsi, yerli istehsalçılar üçün əlverişli fəaliyyət mühiti yaradılması, idxalla mübarizədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçısının rəqabət qabiliyyətinin dəstəklənməsi və s kimi mühüm əhəmiyyətli məsələlərin həlli məhz xarici əlaqələrin tənzimləyici təsiri sayəsində mümkün olur.

AQRAR SAHƏYƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN ZƏRURİLİYİ

Kənddə məşğulluğun və sosial problemlərin aktuallığı məsələnin dövlət səviyyəsində həllini zəruri etmiş, bu və bir sıra səbəblərdən “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər) 14 fevral 2014-cü ildə ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Ölkə əhalisinin (o cümlədən kənd əhalisinin) alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi məsələsi ilə birgə həll olunmalıdır. Normal bazar münasibətləri formalaşdıqca aqrar ərzaq bazarına dövlətin birbaşa müdaxiləsi imkanları bir qədər məhdudlaşır. Get-gedə aqrar sahədə qiymətlər sisteminin tənzimlənməsində iqtisadi vasitələrdən daha geniş və daha çevik tətbiq olunmasına ehtiyac yaranır. Araşdırmalar göstərir ki, bazar infrastrukturunun bütün aqrar regionlarda lazımı temp və miqyasda inkişaf etdirilməsi, strateji ərazi planlaşdırmasının tərkib hissəsi kimi tənzimləyici tədbirlərin sistem halında reallaşdırılması sayəsində əldə edilə bilər. Qeyd edək ki, tənzimləmə bütün hallarda sistemli yanaşma tələb edir. Bunun nəticəsidir ki, tədbirlər sistemi kimi qəbul edilən tənzimləyici təsirlər aqrar iqtisadiyyatın aşağıdakı məsələlərinin həllinə yönəldilir: ilk növbədə kənd əhalisinin alıcılıq qabiliyyətli tələbi stimullaşdırır, kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq yüksəldilir, aqrar bazar infrastrukturunun formalaşdırılmasına əsaslı dəstək göstərilir. Aqrar bazar konyukturu qismən sabitləşdirilir, kəndin sosial inkişafının dəstəklənməsi tarazlı regional inkişaf səviyyəsinə yüksəldilir.

Məlumdur ki, aqrar sahədə istehsal kapital dövryyəsinin sürəti xeyli aşağı olur. Qeyd olunan vəziyyət amortizasiya prosesini ləngitməklə aqrar sahədə əsas fondların bərpası üçün vasitələrdən istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır, kredit resurslarına tələbatı artırır. Sadalanan amillər aqrar sahənin investisiya cəlbediciliyinə bilavasitə mənfi təsir göstərir. Əlbətdə bu amillər aqrar sahəyə kreditor marağını azaldan yeganə səbəblər deyildir. Yəni qeyd edildiyi kimi bir sıra hallarda başlıca səbəb kənd təsərrüfatında gəlirliliyin sənayeyə və ya ticarətə nisbətən xeyli aşağı olmasından irəli gəlir.

Kreditorların (bankların və bank olmayan kredit təşkilatlarının) kənd təsərrüfatına marağını azaldan digər amil, aqrar sahənin təbii-iqlim şəraitindən daha çox asılı olması, burada risk səviyyəsinin nisbətən yüksək olmasıdır. Müasir elmi riyazitexnologiyalar riskli sahələrə bankların nüfuz etməsi imkanlarını daha ətraflı öyrənməyə şərait yaradır. Belə ki, riskli, natamam informasiyalı mühitdə idarəetmə metodologiyasının kənd təsərrüfatında tətbiqi, müasir riyazi aparatın imkanlarından (oyunlar nəzəriyyəsi; imitasiya modelləri və.s) istifadə etməklə tənzimləyici tədbirlərin təsirinin həlledici dərəcədə artırmaq mümkündür. (Hüseynov, 2006: 107)

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA EKOLOJİ TƏNZİMLƏNMƏNİN ROLU

Kənd təsərrüfatında dövlət tənzimlənməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də ekoloji tənzimləmə, yəni təbii resurslardan istifadənin reqlamentləşdirilməsidir. Aqrar istehsalçı ekoloji problemlərin həllində öz-özlüyündə maraqlı olmaya bilər. Buna görə də, ekoloji-iqtisadi problemlərin həllinə aqrar istehsalçı üçün stimullaşdırıcı mühitin formalaşdırılması və onun çevikliyinin təmin olunması mühüm məsələdir. İnsanların sağlamlığı onların qidalanmasından bilavasitə asılı olması kənd təsərrüfatının tənzimlənməsinin zəruriliyini bir daha təsdiq edir. Kənd təsərrüfatının tənzimlənməsinin zəruriliyini şərtləndirən digər amil urbanizasiya prosesidir. Hazırda davam edən və keçid dövründə ciddi kənarlaşmalarla müşayiət olunan urbanizasiya prosesləri get-gedə daha çox torpaq sahəsini kənd təsərrüfat dövryyəsinə çıxmasına səbəb olur. Bu proses şəhərsalma və kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadə maraqlarının tənzimlənməsində xüsusi diqqət tələb edir.

Araşdırmalar göstərir ki, torpağa münasibətdə tənzimləyici təsirlər xüsusi yanaşma tələb edir. Keçmiş sovet respublikalarından fərqli olaraq torpaq üzərində mülkiyyətdə dəyişikliklər bir sıra Şərqi Avropa ölkələrində daha ehtiyatlı aparılır. Bu əsasda inkişaf etmiş ölkələrin demək olar ki, hamısında torpağa ümumillə sərəvətə layiq münasibət göstərilir.

Artıq qeyd olunduğı kimi təbii-iqlim şəraitindən asılılıq kənd təsərrüfatı istehsalının riskli xarakterini müəyyən etməklə ona ehtimallı münasibətin formalaşdırılmasını tələb edir. Belə ki, adətən istehsalın ahəngdarlığına qoyulan tələblərə kifayət qədər ciddi riayət olunmur. Belə vəziyyət sahənin investisiya cəlbədiciliyini azaltmaqla yanaşı tənziqləmə imkanlarını da məhdudlaşdırır. Nəticədə belə bir reallıq ortaya çıxır ki, kənd təsərrüfatının kredit qabiliyyəti və bu sahəyə investorların maraq səviyyəsi arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və bu əlaqə mütləq istənilən səviyyələrdə nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Bu kontekstdə qeyd edək ki, yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində istənilən sahəyə yönəldilən kapitalın səmərəliliyi kredit faizinə nisbətən müəyyənləşdirilir. Bununla belə, faiz dərəcəsi istehsala investisiyaların faktiki səmərəliliyini dolayı əks etdirir, başqa sözlə, bu səviyyə investisiyaların potensial səmərəliliyinin aşağı həddini özündə ifadə edir. (Alyev, 2003: 215)

NƏTİCƏ

Məlumdur ki, aqrar sahə zəif inhisarlaşan sahədir və bu da nəticədə, ilk baxışda qəribə görünsə də, onu bəzi cəhətlərdən əlverişsiz vəziyyətə salır. Belə ki, sərbəst rəqabət şəraitində daha çox inhisarlaşmış sahələrdə qiymətlər daha sürətlə dəyişir, əsasən artır və nəticədə aqrar sahə sənayenin qiymət məngəsində sıxılaraq tədiyyə qabiliyyətini itirir. Beləliklə, kənd təsərrüfatı ona sərbəst və çox vaxt əlverişsiz mühitdə fəaliyyət göstərməli olur, mütəmadi olaraq sənaye, ticarət və bank inhisarları tərəfindən istismar obyektinə çevrilir.

Kənd təsərrüfatının tənziqlənməsi təcrübəsinin yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyi bir çox ölkələrin təcrübəsində sübut olunmuşdur. Bununla belə, bəzən bazarın və dövlət strukturlarının nisbətinin optimallaşdırılması zərurəti nəzərdən qaçırılır. Bu nisbət sahələrarası münasibətlərlə sinxron şəkildə tənziqlənməlidir.

Bu sahədə maliyyə-kredit münasibətlərinin tənziqlənməsinin mövcud təcrübəsində normativ xarakterli göstəricilər sırasına: hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının səlahiyyətlərini səciyyələndirən parametrlər, əsas kapitalın amortizasiya norması (müddəti), vergi qoyma qaydaları və vergi dərəcələri, büdcədən maliyyələşdirmə parametrləri aid olunmalıdır. Bilavasitə tənziqləmə məruz qalan göstəricilərə isə istehsalın gəlirləri, büdcədən ayrılan, vergiyə cəlb olunan, kredit verilən kəmiyyətlər, qiymətlər və tariflər və s. misal ola bilər.

İnkişaf etmiş keçid iqtisadiyyatlı ölkələr arasında aqrar sahənin tənziqlənməsinin istiqamətlərinə münasibətdə oxşar cəhətlər az deyildir. Eyni zamanda belə yanaşmanın sırf praqmatik yönümdə aparılmasının qeyri mümkünlüyüdə qəbul edilməlidir. Tənziqləmə prosesinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istənilən mərhələdə yalnız paraqmatik nöqtəyi-nəzərlə kifayətlənmək çətindir. Belə ki, aqrar sahədə maliyyə-kredit münasibətlərinin tənziqlənməsi sosial-iqtisadi proseslərin vəhdətinə yönəldilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Aqrar islahatın əsasları” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 18 fevral 1995.
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında 14 fevral 2014-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı.
3. Alyev, İ. (2003), Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı
4. Hüseynov, M. (2006), Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri. Bakı, Nurlar
5. Mirzəyeva, H. (2015), İqtisadiyyatın tənziqlənməsi. Bakı

ABILAY HAN HÜKMÜ SIRASINDA KAZAKISTAN TARİHİNİN ALTIN ÇAĞLARI

Karlygash ZHYLKYSHYBAYEVA^{30*}
Ayjan KONUROVA^{**}

Özet:

Bu çalışma Kazak Hanı - Abılay hanın hayatı, yaptığı iç ve dış diplomatik siyaseti, ilke lideri yolundaki meseleler hakkında. Abılay han ihtidarı elle geçirdiği süreç Kazak halkları için önemli bir dönem olarak sayılmıştır hemde Kazak Hanlığının iyi teşkilatlanlandığı göz önüne çıkmıştır. Abılay han kendi üzerinde Kazakları iyi bir yöntem altına alarak onların birliğini küvvetlendirmişti. Abılay han bütün Kazak halklarının topraklarını içererek bağımsız ve güçlü devlet olmasını sağlamıştır. ‘El Bolsa er tudırmay tura almaıdı’ dediği gibi kazak halkını dünyaya tanıtan değerli isimler çoktur. Abılay han Kazak ülkesini korumak için tüm gücünü, aklını kullanarak ülkenin bağımsızlığını korumak ve saklamak için, Kazak hanlığının kendi başına ülke olmasında önemli rol oyanayan.

Anahtar Kelimeler: Abılay Han, diplomat, politikacı, askeri lider.

GOLDEN AGE DURING THE REIGN OF ABYLAI KHAN

Abstract:

This paper is written about Kazakh Khan - Abılay Khan, his life, internal and external diplomatic policy, and the established principles of ethical leader. Administration held by Abılay Khan was counted as an important period in the Kazakh history, and during it the Kazakh Khanate was well organized. Abılay Khan took over the Cossacks in a good way and raised their associations. Abılay Khan has made the entire Kazakh people's land an independent and powerful state. As Kazakh proverb says “El Bolsa er tudırmay tura almaıdı”, there are many examples of famous and important people in the history of every nation, as well as in Kazakh history. Abılay Khan played an important role in protecting the independence of the country. By using all his power, mind and skills he helped the Kazakh Khanate to revive as an independent and a powerful state.

Key Words: Abılay Khan, diplomat, politician, military ruler.

GİRİŞ

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 20 Ocak 1999'da yaptığı konuşmasında: “Şanlı geçmişimizden, güç alarak, yeni yüzyıla sağlam adım atacağız” [1] dedi.

Bu kelime ne anlama geliyor? Şanlı geçmişimiz nasıl, o hangi tarihten başlıyor?

Kazak halkı – üç bin yılı aşkın tarihe ve kültüre sahip ulus, V. VI. yüzyıllarda tarihe "Türkler" adı altında giren bugünkü Kazaklar, Gun, Kangılar'ın varisleri.

On beşinci yüzyılın ortalarından itibaren, yerel bir etnik kimlik temelli kabileler tarafından Kazak ulusal devleti kuruldu. Kazakistan Ülkesinin bağımsızlığını savunan isimlerden büyük saygı ile bahsedilir: Cenibek ve Kerey Hanları, Kasım Han, Haknazar Han, Tavke Han, Esim Han, Tavekel Han, Cengir Han, Ebulhayır Han, Abılay ve Kenesarı Hanlar paha biçilemez eşsiz liderlik deneyimine sahiptirler.

Onlar, vatanlarını korumak için yetenekleriyle cesaretleriyle kişisel kahramanlıklarıyla halk nazarında unutulmaz şahsiyetler olarak, Kazak Hanlığı'nın gelişimine büyük katkılar sağlamışlardır.

Kazak Hanlığı'nın özel bir ülke olarak yavaş yavaş tamamlanmasında kararlı bir rol oynamış olan ve Kazakistan topraklarını korumak için var gücüyle çabalayan ülkenin zeki beyni milletinin, Kazak vatanının özgürlüğünü ve bağımsızlığını, uyrukluğunu, entelektüel sermayesini korumak için çalışan Abılay Han idi.

“Vatan var ise kahraman da doğacaktır” sözü gibi, Kazak halkında da, böyle dünyaya adını yazdırmaya layık pek çok lider bulunmaktadır.

Özellikle bağımsız olduktan sonra onlar üzerine, çok yazı kaleme alıyoruz.

Bununla birlikte, ünlü büyüklerimiz arasında da adını zirveye taşımış özel insanlar vardır. Abılay onlardan bir tanesidir.

İnsanı zaman şekillendirir. "Eğer ben dünyaya 20 yıl önce gelmiş olsaydım, kesinlikle farklı olurum" diyor bir bilim adamı, herhangi bir kişinin yetenek ve haysiyetinin keşfedilmesi için olağanüstü koşullara

* Kazak Devlet Kızlar Pedogoloji Üniversitesi, karluwa_70@mail.ru.

** Al Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi doktora öğrencisi, konyrova1981@mail.ru.

ihtiyaç duyulmaktadır. Abılay' a o yönüyle de benzemektedir. Şokan Velihanov'a göre, "Abılay, devri Kazakların kahramanlığı ile cesaretinin yüzyılıdır". On sekizinci yüzyılda Kazak halkı için trajik bir zaman idi [2].

Abılay, yaşadığı zamandaki halkı gibi zor zamanda kendisine yüklenen tarihi misyonun dileğini gerçekleştireceğini biliyordu. Yani, Abılay Han'ın, müstesna beyi, örgütsel, komuta edici nitelikleri ve yürüttüğü diplomatik iç ve dış siyasetin bazı meseleleri bilimde çalışma gerektiren bu ana alt başlığa ayrılmıştır.

Makalede eski ve çağdaş yazmalarını, tarih kroniklerini, efsaneleri, Kazak ülkesindeki araştırmaları ve Kazakça-Rusça yayınlarını kullandım.

İlk çalışmaların biri İ.İ.Kraft tarafından yapılan kitap (1898), «*Sbornik Uzakoneniye o Kirgizah Stepnih oblastey*»; F.N.Kireyev, T.J.Şoyınbayev tarafından *Kazahsko-Russkiye otnoshenye 16-19 vekah*; Özellikle, I.Y. Zlatkin tarafından *Gungar Hanlığı'nın tarihi*; S.G Klyashtorny, G.I. Sultanov tarafından *Kazakistan: Üç bin yıllık*; B. Rahmankul tarafından *Abılay han*; V.Moiseyev tarafından *Abılay han kişilik ve devlet aktörü*; Muratkhan Kani tarafından *Kazakistan'ın Antik Tarihi*; Kurbangali Halid tarafından *Tawarikh Hamba (Beş Tarih)*; B.Ayaganov tarafından *Abılay'nın Yeniden Doğuşu* ve diğer bilimsel eserler.

Ana bölüm

Abılay han ihtidarı elle geçirdiği süreç Kazak halkları için önemli bir dönem olarak sayılmıştır hemde Kazak Hanlığının iyi teşkilatlanlandığı göz önüne çıkmıştır. Abılay han kendi üzerinde Kazakları iyi bir yöntem altına alarak onların birliğini kuvvetlendirmişti. Abılay han bütün Kazak halklarının topraklarını içererek bağımsız ve güçlü devlet olmasını sağlamıştır. Abılay çocukluğundan itibaren Cungar istilasının verdiği acıları görekerek büyümüştür. Abılay han Cengiz Hanın torunu ve Coşı soyunundandır .

Cungarlar kazaklara daha önce hiç yaşanılmayan şiddetli bir saldırı yapmıştır. Saldırı ülkeyi sallamıştır. Kazakların parçalandıkları bu dönemi fırsat bilen Kalmuklar, 1723 yılı baharında aniden saldırıya geçerler. Hazırlıksız yakalanan Kazaklar, Kalmuklar karşısında çıkamadılar. Cungarlar kısa bir süre içerisinde uzaktaki Cetusuyu geçerek Taşkent'i elle geçirmiştir. Cungarlar Kazakları Sır boyuna ve Aral denizine kadar uzaklaşmıştır. Üç yıl süren bu saldırılarda çok büyük can ve mal kaybettiler. Kazak tarihinde bu faleket “aktaban şubırındı” (Ayak tabanları bembeyaz oluncaya kadar kafileler halinde göç) denir. Bir başka adı “Alaköl sulama” (Alakölün etrafında serilip kalma dir. Ancak mücadileyi bırakmazlar. 1728 ve 1729 yılları yapılan Anrakay ve Bulantı savaşlarında Kalmuk ordusunu yener ve Kazak topraklarının büyük bir kısmını kurtarılar.

Abılay'ın adı ilk olarak 1731'de Ulytau Savaşı'nda yayınlanmıştır. Yirmi yaşındaki Abylmansur (Abılayın gerçek adı) aynı zamanda Cungar kahramanı Şarş'ı savaşta öldürmüştür, Kazak ordusunun Abılay! Abılay!" diye yönetmiştir. O günden itibaren Abılay isimi oluşturulmuştur. Genç kahramanın görkemi Kazak topraklarına yaygınlanmıştır. O zamandan itibaren Abılay'ya Abulmambet Han, Töle bi ve Kahraman Bogenba tarafından destek görmüştür. Ünlü tarihçi P.Rumyansev, Kazak boylarının Kazak toplumundaki ayrı bir yerde olduğunu tespit etmiştir. Rumyansev «Kırgız halkı tarihi» kitabında : “Kazak topraklarının tüm ekonomik ve sosyal hali, onların kardeşiyle birlikte hareket etmesi, hayvanları ortak beslendirmesi, birlikte savaşa katılması, düğünlerin bile birlikte kutlanması boylara bağlıdır. Boylardan ayrılırsa kazakların günü zordur” [3].

Abılay isimi Rus yıllıklarında Sibiryaya Prinsi olarak geçmiştir. Abılay XVIII. yüzyılda yaşayan orta cüz kazakların hanıdır.

Abılay Han 1711yılı doğdu. Kazakların lideri Orta Cüz Hanı. Asıl adı Abilmansur'dur. Babası Uali Han bölgedeki ayaklanma sırasında Yese ilinde öldürülmüş. Babası öldükten sonra Abılay Abulmambet Hanın yanına götürüldü. Abulmambet Hanın dış işlerine bakmıştır. Onun veziri ve ordu komutanı oldu. Abulmambet Han 1771 yılı vefat etti. Sonra Abulmambet Hanın öldükten sonra yapılan büyük Kurultayda Abılay Orta Cüz kazakları Hanı olarak seçilmiştir. Abılay Han [Rusya](#) ve [Çin](#) arasında denge ve diplomatik siyasetin izlemiştir. [Rusya](#) ve [Çin](#) Orta Cüz devletine tehdit ediyordu. Birçok güçle karşılaştı. [Rusya](#) ve [Çin](#) Orta Cüz devletine karşı tehditler oldu. Abılay Han siyasi yapısı güçlülere karşı gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Orta Cüz kazakların çok iyi yönetti. Cungar-Kalmuk devletini Çinliler ortadan kaldırmalarından sonra Abılay Han Çinlilerle anlaşabilmesi kendisi için başarı oldu. Devlete ulusa refah ve barış sağladı. [Kalmuk](#)'lara karşı yaptığı cesurca ve kahramanca savaşlardan dolayı Abılay Han Kaniçer diye de anılır. Ünlü halk kahramanı Abylay'ın Torunu [Kenasari Kasımoğlu](#)'dur [4].

Orta Cüz'ün hanları Küşik Han ve Semeke Han 1730'daki han seçiminden sonra Oyrat saldırısı karşısında 1733 yılında yeni bir kendilerine birlikte Rusya sınırına çekildiler. Abilkayır Han gibi Semeke Han, Rusya'ya tâbi oldu. Ancak Orta Cüz Barak Han bölgesinde hakimiyet kurmuştur.

Abılay Han, hanlığı müddetince Kazak hanlığını tekrar idare altında toplamak ve Kazakların ellerinden çıkan toprakları Aktaban Şubırındı yıllarında geri almak için uğraştı. Bu gayelerine ulaşmada başarılı da oldu. Nitekim Ulu Cüz ve Orta Cüz'ün tamamı ile Küçük Cüz'ün halkı onun idaresine girdi. Böylece Kazakları tek bir idare altında Abılay Han elinin altında toplanmış oldu. Abılay Han Aktaban Şubırındı yıllarında Derya boyundaki Kazakların ellerinden çıkan yerleri Sayram, Şımkent, Sır Türkistan şehirlerini geri aldı. Taşkent'i geri alamadı, ama onu vergiye bağladı. 1746'da Kaldan Çereng'in ölmesinden sonra Oyratlar iç mücadelelerden arasında çıkan faydalanarak Kazakların yerlerin geri aldı. Oyratlar'ın Kazak hanlığına yaptığı saldırıları durdurdu[5].

Çinlilerin yaptıkları 1757'de büyük bir saldırıda Oyratlar ezildiler ve Türkistan'ı tehdit eden güç olmaktan çıktılar. Ancak Oyratlar'ı yenen Çinliler sonra büyük bir güç haline geldiler. Onlar tekrar Türkistan ülkesinde etkili olmaya başladılar Abılay Han. bu durum karşısında, Ruslarını da göz önüne alarak Çinlilerin yüksek hakimiyetine girdi. Abılay Hanın Çinlilerin himâyesine girmesi Ruslar baskılarını dengelemek içindi. Yoksa Kazakları Çinliler idareleri altına almış değillerdi. Abılay Han Kazakları yine idare ediyordu.

1759'da Abılay, Rus sarayına kendi kabilesinden bir Jolbarıs Sultan'ı göndererek, hediye armağan sundu. Daha sonra resmi belge gönderip, yılda 300 som maaş tayin ederek, 200 lira un olarak belirlendi. Bu arada, Orta Asya'daki Abılay kariyer yolundaki uygulanmasına yardımcı olan olaylar yaşanmıştır. Onun halk önündeki değeri arttı. 1745 yılında Kazaklar'a korkunç Kaldan-Seren hayata gözlerini yummasıyla Çungarya'nın devlet yetkililerinde şiddetli bir anlaşmazlık başladı. Kalmuk kabileleri o zamanlar Abılay Han'dan yardım beklediler. Abılay sultan, eskiden yapılanları unutmuyarak Cungarlara olan kini sebebiyle onların birbirini yemesinden de faydalanarak bazen birinin yanına, bazen diğerinin yanına gidip dövüşü kızdırıyordu[6].

Çungaryayı tarihte benzeri görülmeyen bir hızlilikle çok kolay alan İmparator Tsan- Lun'in yenilmez ordusunun, Çungar toprağına gelmesi Abılay Han'ın politikasını büyük ölçüde etkiliyor. Çungarya ve Küçük Buhara bölgesini çok kolaylıkla istila etmesi ile Çinlilerin savaş ruhunu güçlendirip saldırganlık hevesliliğini arttırıyordu. İmparator Tsan-Lun Han'ın Tan devletinin ihtişamlı zamanını yeniden yenilemek istemesine benziyordu.

1756, 1758 ve 1760'da, Çin askerleri Orta Cüz Kazaklarının toprağına girdi. Kazak hükümdarları, Küçük Cüzün Han'ı Nuralı, Orta Cüzün Han'ı Ebulmambet ile Abılay, Gökyüzü İmparatorluğu ile anlaşmaya varmaya karardır. 1756 yılında Abılay, kendisini Böğdi Han'ın beyi olarak tanınan, prens ünvanı aldı. Nuralı Pekin'e elçi gönderdi. Hokand İmparatoru Erdeke Bey, 1758 yılında, sonrasında mirasçısı Nurbota Bey Gökyüzü İmparatoru'nun oğlunun egemenliğini kabul etti.

Güçlü Çungarya çökmüş, Küçük Buhara'nın işgali Kazak halkını korkutmuştu. Dahası, dindar, Müslümanlar ahir zaman yaklaştığında yeryüzünü kara Çin kaplayacak denilen efsaneye çok inanmış durumdaydı.

1762 yılı Orta Cüzün yeni Hanı Ebulmambet ve Abılay, sultana yaklaşık 130 kişilik bir Çin elçisi geldi. İmparatorun emîri boyunca baharda Türkistan'a ve Semerkant'a asker göndereceği duyuruldu. Oraya yapılacak olan askeri sefere destek insan, binek atı ve öküz, etlik koyun sürüsü istedi.

Orta Asya Hanlıkları geçici olarak birbirleriyle çatışmaya ara vererek bir ittifak kurdu ve Nadir Şah'ın komutanı ve Duracı hanedanının kurucusu Ahmedî'yi ordusunun başına komutan olarak atadı. Abılay, gıyaben ittifaka girmiş gibi görünse de, gerçek anlamda Çin hükümeti ile alakasını kesmemiş, gittikçe onunla yakınlaşmıştı. Hatta oğlu Adil'i Pekin'e gönderip Çin'e emanet bıraktı. Ancak Böğdi Han, Abılay'ın inceliklerinden memnun olup Adil'in eline vekalet belgesi verip, birçok hediye armağan ile babasına tekrar uğurladı. Abılayın kendisi ise Sayramkol kıyısında Tsan Tszun (general Gubernator) valisi ile görüşerek onunla bir ticaret anlaşması yaptı. Anlaşmaya göre, Tarbagatay ve İle'de döviz piyasası açılarak orada Kazakların çiftlik hayvanları ile Çin malları takas edilecekti [7].

Çinliler ile ilişki pekiştikçe Abılay, Rusya ile olan ilişkilerinden kaçınmaya başladı. 1771 yılında Han seçildiğinde de o Rus sınırına giderek ant vermek istemedi. Kendisinin Han olmasını halk istediğini ve han derecesini çok önceden aldığını Rus İmparatoruna bildirdi. O yüzden Rus İmparatoru elçi gönderip Abılay'a ant içmesini yaptırmıştır.

Abılay, öz çocuklarına nasihat ettiğinde Çin ile yakınlaşmayı tavsiye ederek, Rusya ile anlaşmayı korumak gerektiğini öğütledi. Ona göre, Çinliler han yönetimi için hiçbir zaman tehlikeli değildir ve Rus hükümeti ise, yerel makamların en güçlü rakibidir. Bununla birlikte, gidişatta Kazakların Rus yardımına ihtiyacının az olduğunu netleştiriyor. Abılay'ın bozkır yönetimi hepten güçlendi. Ulu cüzde (belli bir bölgenin idarecileri) onun hâkimiyetini kabul etti. Cungarlar Çinliler tarafından yok edildi. Kazaklar, bilhassa Abılay'ın kendisi Torgauvtlar'ı (bir Kalmuk kabilesinin adı) İle nehrine kadar kovaladı sonra onları, Çinlilerin hileli tuzağına düşürdü.

Kazakların yeni düşmanı Türkistan, Suzak, Sayram, Şu ve Taşkent'tin arasındaki ve diğer şehirlerin Kazak sultanlarından korkan Kırgızlar ve Orta Asya hükümdarları. 1770 yılında Abılay, Şat geçiti de aşyp, Turo Nehri üzerindeki Kırgızlara saldırı düzenledi. Dağlıkların peşlerinden giderek uzaklaştırarak, Şu tarafına kadar sürdü. Şu'ya katılan Kızılsu ve Şamsi ırmakları boyunca Kırgızlar Abılay'a karşı ittifak kurup gündüzden geceye kadar savaştılar Bunun hakkında "Otlak Kırgını" adlı efsane günü, bugüne değin ulaşan Kırgızların kırılması şöyle, Sultan kaviminin Talkan adlı dedesinin kabilesinden sadece kırk adam diri kalmıştı. Ondan sonra Abılay, ganimetinin yüklenererek Sibiryaya Hattı yakınındaki sevdiği toprağı, Kokshetau'ya geri döndü Yanında getirdiğı tutsakları daha çoktu ve şimdi onların torunları Yeni ve zengin Kırgız adlı iki ülke (halk) olmuş durumdadır.

Abılay'ın Taşkent ve Hocaev savaşı Jizak'a kadar yedi şehri alması ile son buldu.. Bunların arasında Azret Sultan Sayram, Şimkent, Suzak ve diğer şehirler var. Taşkent ise vergi ödemek zorunda kaldı. 1774 yılında Abılay, Üysin kabilesi büyüklerinin isteğı üzerine onları yönetmek için oğlu Adil'i göndererek, ona Talas Nehri boyunca bir kasaba verdi. Kente sadece çalışan Karakalpaklar yerleşti. Abılay'ın yetmiş bir çocuğuna Orta Cüz, Ulu Cüz kabilelerini paylaştırdı. Kendisi ise hanedanın başı olarak kabilelerinin topluluğı boyunca ömür sürmek için Türkistan'da kaldı.

Kazak hanları arasında Abılay gibi sınırsız gücüne sahip olan hiç kimse yoktu. O, yetkilerini kuvvetlendirerek, ilk ölüm cezasını uygulamaya koydu. Daha önce, böyle bir karar sadece genel kurul temelinde yapılmıştır. Böylece Han'ın gücünü kolektif konsey aracılığıyla sınırlandırıp, kabileler ile sultanların kibirli egemenliğini durdurdu. Başlangıçta böyle bir haber sultanlar ve beyler, baş kaldırdı da, 1781'e gelindiğinde Dayır Sultan Orenburg valisine bir dilekçe sunarak Abılay'ı gerekli olmayan beyliğı basıp alıcı diye söyledi. Kabilenin başı, Eski gelenekte, Polonyadaki krala karşı düzenlenen saldırıda olduğu gibi hana karşı da böyle bir istek peyda oldu. Bununla birlikte, Abılay'ın Tölengit'leri (özel askerleri) onları mahfetti de hepsi hanın demir ayağının önünde baş eğmeye mecbur oldular.

Abılay kendi çalışmalarını yasalastırdı, sonra nesilleri Abılay'ı evliya sanarak ismini sloganlaştırdı. Çocuklarına bıraktığı vasiyeti, Aksak Timur'in politikasına bağlı olduğunu göstermektedir. Çocuklarına, Kazak kabileleri arasında çıkan çatışma hiçb doğru olmayacağını kabilelerin birlikte yaşaması gerektiğini nasihat etti. Kazak efsanelerinde Abılay, müstesna niteliklere sahip kutsal, ihtişamlı bir güç olarak düşünülür.

Abılay devri, Kazakların cesaret ve kahramanlığının asrıdır. Onun askeri seferleri ve kahramanlığı şiirler ve destanların temelini oluşturdu. Dombıra ve kopuzda icra edilen bazı nameler onun asrında dünyaya gelmiş ve çoğu o devri betimliyordu. Halk küyü, "Tozlu Saldırı" şiddetli bir O, "Korjın Kakpay" Edil Kalmuklar, karşısında çıkarılan küy Bu küylerin hepsi, bugüne kadar Abılay neslinin görkemli anılarını temsil ediyor.

Bir yandan kanlı Cungarlar, öte yandan Rus imparatorluğunun politikası Kazak halkının birlik olarak merkezi bir güç sistemi oluşturulmasını gerekli kıldı. Bununla birlikte bunu bir kabile yapısı biçiminde yapmak gerekiyordu. O, zor bir işti. Abılay'ın önünde değerli Tavke önce de aynısını yaptı. Halkımızca "ata" olarak adlandırılan aziz iki adamdan biri, geleneksel step yasasının önceki beş tüzüğünü yenileyerek, onu iki yeni tüzük ile takviye etmeye başlayıp, feodal devletin yasal temelini başlattı. Bunu ben böyle açıklıyorum Tavke'ye kadar da kalıplaşarak gelen "Yedi Tüzüğe" kadar da böyle step içindeki hukuk kavramının bunun için sağlam bir temel oluşturmadığını unutmamalıyız. Tavke Han'ın ölümünden sonra, Kazak halkının zor zamanında Ordabası'nda Cungaralara karşı asker kurulması kabul edilip Küçük Cüz Han'ı Ebulhayır'ın başı yapıldığı açıktır. Onun özellikle Cungarlar'a karşı mücadelede ayrı bir yeri vardır. Bununla birlikte, baba düşmanı ile uzaklaştığı zaman yardım edip etmeyeceğı konusunda Rusya'dan yardım isteyen Ebulhayır'ın çok geçmeden Kazak sultanlarının bakışlarına takılıp, göze batacağı da ortadaydı. Yavaş yavaş, Ebulhayır'ın, Kazakların başına geçecek bir kişi olamayacağını fark edildi. Kazak ülkesinin doğu komşularından da, batı komşularından da korunmak için yeni bir siyasetin gerekliliğı belirginleşti.

Böyle bir politika beş on yıllık sürede gerçekleşmez. Bu amaçla, öncelikle, düşünce sistemi, eylemin doğası, nitelikleriyle farklı, güçlü bir kişi gerekli idi. Abılay, öyle üstün biri olabildi. Abılay, Kazak toplumunun bu zor durumunda hiç elden gelmeyi başardı. Göçebe kabilenin ana köklerini kurulumunu koruyup merkezi devletin esas temelini attı. Bir taraftan Çin İmparatorluğu ve Rusya'nın birbirlerinin çıkarlarını birbirine bağlarken, diğer taraftan hanlar, sultanlar, idareciler ve kahramanlar arasındaki ince çelişkileri yeri ile kullanarak usturanın yüzünden geçmesi gibi bir durumda ömrü geçti.

1731'de Kazak topraklarını devralmaya başlamış olan Rusya, Küçük Cüz ile yetinmedi. Ayrıca, Rusya'ya geçişi Kazak vatanının o tarafındaki çok sayıda itibarlı insanların da desteklediğini de unutmamak gerekir.

Yüce Allah, bir bazı insanları doğuştan lider olarak yaratmıştır. Onların değeri halk tarafından çok değerlidir. Ağustos ayında Orsk'u (Kazaklar Jamankala diye adlandırıyor) şehrine gelen General

Leytenant Abulmambet ve Abılay'a büyük bir otağ diktirmişti. Abılay kurduđu taraftan kendisine ayrı otağ diktirerek, han ile aynı saygıyı görmeyi talep etmişti. 1776 yılında “kadin sultan” İkinci Ekaterniağa “Beni üç Cüzün hanı yaparak onaylayınız” diye kısaca betimleyen bir mektup yazmıştır. Abılay'ın deđerini arttırmayı istemeyen Sank-Peterburg hükümdarı halkı oyalayarak, ancak bundan iki yıldan sonra 24 Mayıs 1778'de Abılay'ı Orta Jüzün Hanı yapıp onayladığını dünyaya duyurdu. Hakkındaki belgeyi Orenburg'da vermek istedi. Ancak Abılay oraya gitmedi.

Açıkçası, Abılay'ın Rusya'ya yemin etti ancak, ölümüne dek bu yüzden kendisini rahatsız hissetti. Örneğin, 1771'de kıymetli Türkistan'da, Hoca Ahmet Yesevi meclisinde bir han olarak seçildikten sonra, Sankt Petersburg'dan gelen emir boyunca Sibiryaya yönetimi ve Genel Valiliđi, Abılay'ın Omsk'a veya Orenburg'a gelerek, Rusya'ya bađlılıđına yemin etmesinin gerekliliđinden bahsedildi. Ama, Abılay, oraya gitmeyeceđini söylemişti. İmparator, belgesini Orenburg Valisinin katılımıyla sadece Petropavlovsk'u kabul edeceđini bunun sebebinin de kendisinin o civara yerleşeceđini, Han sarayını oraya dikeceđini bildirmişti. Diplomatik görüşmeler birkaç yıl sürdü. Son olarak, Orenburg'da görüşecek olup, tam vaktinde geldiğinde Abılay'ın oraya da gitmeyeceđi biraz önce bildirildi.

Abılay'ın tutsak düşmesi ise şu şekilde gerçekleşti. 1741 yılına gelindiğinde, 30 bin Cungar Kazak topraklarına girmiş ve Tobol ve Esil'e kadar ulaşmıştır. Bu defa saldırganların Rus kontrolündeki sınırlı bölgeye aniden girmesi ücretsiz değildi. Cungarlar, Kazakların Rusya'ya yaklaşarak güçlenir mi diye korkuyordu Gerçekten de, ülkeye endişelenmezseniz, Kazak tarafındaki insan zaiyatı bu defa azdı ve köylerin hepsi Rus birliklerinin bulunduğu siperlere ulaşmıştı. Abılay küçük bir birlikle sınırı geçtiğinde düşman arasına girmiş de, atı ölüp, kendisi ellerine geçmişti. Tutsaklığı iki yıldan fazla oldu. Yakın zamanda yayımlanan “Kazakistan” Ansiklopedisinin birinci cildindeki “Abılay” adlı makalede, “Kazak'ın üç cüzünden Tölebi'nin yönettiđi 90 kişi elçi gidip, diplomatik görüşme yaptı ve 5 Eylül 1743'te Abılay serbest bırakıldı” diye yazılmıştı. Buna ek olarak, Rusya'nın diplomatik misyonlarının bu tarihi adalete dahil olduđu da belirtilmelidir. Vatanına geldikten sonra Abılay Rus yetkililerine şükranlarını dile getirerek şunları söyledi: Kaldan Seren'den kurtardığı için imparatora şükranlarını salık vermesi bunun bir delilidir. Rusya'nın bu konuyla ilgilenmesinin elbette başka bir amacı vardır. Ancak, yakınlıkları da apacık bellidir. Aslında Abılay tutsaklıktan kendi kendini kurtardı [8].

Hikayenin başında Şokan'ın “Abılay devri Kazakların kahramanlık ile mertliđinin asrı” adlı sözler ifade edildi. Kahramanlık da mertlik de nereden çıkmaktadır? İmanımdan çıkmaktadır. Abılay'ın en büyük hizmeti Kazak'ın kendi kendine güvenini arttırmasıdır. Aynı inancı Kazaklar tarihin çok zor dönemlerinde de asla kaybetmedi. Onun neticesi bugünkü bađımsız Kazak ulusunun torunlarıdır.. Abılay bizi geçitten geçite, yüksekte yükseğe davet ediyor, davet ediyor.

Tarihsel temalar Kazak edebiyatında bir heves değildir. Abış Kekilbayulı'nın eserlerinde bu konunun ađırlıklı hakim olduđu iyi bilinmektedir. Fakat çağdaş tecrübeli yazın edebiyatımızda o vakte kadar Abılay Han hakkında, ayrı eşsiz bir bütün kaleme alınmamıştır. Bir vakitlerde Muhtar Avezov'un “Abılay hakkında yazabilir miyim?” diye Çifte standartlarından dolayı yaşlılarımızın anılarının farkındayız. Tabii ki, zalim sömürge hâkimiyeti kurulduđu vakitler hiçbir korkusuz yazar bu konuda çalışamazdı, önemi görülmeyen çalışması hiç olmuştu. Abılay devri şimdi başladı [9].

Demek ki, yazarın Abulkhayr'dan sonra Abılay'a varması bugün de deđişmez kurallara uygunluk sırasında kabul edilmelidir. Ve hepimizin tanımaya başladığı Abılay Han'ın hayatı, tarihi ve kaderinin dipsiz derin bir okyanus, sonsuz ve sınırsız bir boşluk olduđunun farkına varmaya başladık. Literatürde daha zor bir konunun bulunması ve daha ciddi bir sorumluluk taşımaması kolay değildir.

Ancak, Abış bey daha da Abışlıđını tanıttı. Yirminci yüzyılın sonunda, Kazakistan tartışmalarına daha önemli, harika bir dünya eklendi. O “Abılay Han” diye adlandırılır. “Halk Kahramanlık Destanı” adlı bir giriş bulunmuştur. Basitçe anlatırsak, esasında beyaz şiirle nüshasıyla yazılan dört boyutlu bir oyundur [10].

Bu kez, “Abılay Han'ın” sahne nüshasına girmeden, onun saf edebi saf edebi yeteneđinden ve sanatsal kompozisyonundan bahsedeceđiz.

Yazar öncelikle “Abılay Han'ın” yapısal sistemini (besteciler, aşamalar, çarpışma çarpışmaları) açıkça tanımladı. Büyük hükümdarın tüm tarihini ve kaderini kapsamaması nedeniyle yalnızca devirleri ayırdı ve onları tüm olaya götürdü. Sonuç olarak, bu makalede Abılay tek yönlü deđil, bütün yönleriyle ışıldayan, geçmiş XVIII. asırda Kazak halkının başına düşen parlak epik bir ışıltısı haline geldi.

Sonuç

Dışarıdan bakıldığında, dramada bir paralel olay, kat kat mücadele vermiyordu. Genç yetenekli kahraman Abılay'ın Kalmuk başı Kaldan Seren'in şiddetlenen, kibirlenen çocuđu Şarış'ı düelloyla öldürmesi, ondan sonra kapıdaki Kalmuk'ın eline tutsaklığa düşmesi, babası- Çin, annesi Kazak olan Kulpaş'ın güzelliđiyle dikkat çekmesi, ikisinin arasındaki samimi sevgiden dünyaya gelen Amir Sana'nın belirsiz

kaderi...Hepsi işte böyle. Abılay ve Kaldan Seren'in, Abılay ve Topış'm, Abılay ve Kazak sultanları Botakan ve Jakay'in – kendi aralarında hikaye kahramanlarının çekişmeleri ne kadar güzel! Birbirine çok yaklaşan Karatauv'un çakmak taşları gibi ateş püskürtüyordu. Birbirine dilekdaş, niyettaş Abılay ve Kömey Avliya'nın (Aşık Bukar'ın) aksi Divanan'ın (Oraz babalığın) düşünce yarışları ve söz yarışları olgunlukla, gerilimle doluyordu.Kalmuk'ın liderinin kardeşi Emir Sana'yı kaçıp gizlenerek Abılay'ın yanına geldi. Abılay kendisine sığınan Emir Sana'yı düşmana teslim edip etmeme konusunda tereddüte düşmüştü. Ancak bunun Kazak

İle Kalmuk'un arasını açarak tehlikeli çarpışmaya uygunluğun mümkün olduğunu bilse de bilmek istemeyen Abılay Han'ın çare bulamayan huzursuzluğu bu kompozisyonda dramatik tiyatronun doruk noktasına ulaştı. : Politikacı Abılay'ın, bilge Abılay'ın, kahramanı Abılay'ın, büyük Abılay'ın:

Sık bir orman gibi halka sığınak olmak istiyorum,
Boz doğan gibi sana serin bir yer bulmadım.
İnsan serin olamaz!

Nereye gidersen, sağlıkla yürüyüver, yavrum!- diye gövdesi sökülerek, yüreği cız edip ezildiği anı göreceğiz.

Üç yıl Cungar, Kalmuk ile savaşıp azap çeken avam halkı özgürlüğe ulaştıran Abılay Han, lider Abılay sanki o, o zamana kadar nesillerin hafızasında kalması tesadüf değildir. Geçmişte halkın başını çeken yiğitlerin adını, yaptığı icraatları unutmayan milletin geleceğinin her zaman parlak ve aydınlık olacağına hiç kuşcumuz yoktur. Kazakistan tarihindeki iki Şamşırak Abılay ve Abılay'ın ruhu yeniden özgürlüğü gerçekleştirerek, yeni ülkü, iyi ümitlere sahip büyümeye başlayan dönemlerde, birbirine eklenerek, dili ile dinini koruyan halkımıza güzellikler başlatıyor.

Abılay'ın ölümünden üç yüz yıl geçti. Kazakistan'da birçok siyasi kahramanlar yaşıyordu. Biri tarihte iz bırakmadan hayatta kaldı, diğeri tanınmış bir kişi olarak. Üçüncüsü ise Kazak halkının ünlü insanlarıdır. Abılay kesinlikle son insanlardan biridir. Kazak halkının tarihinde Abılay benzersiz bir kişi olarak bilinir; çünkü cesur hareketi ile akıllı ulusun çıkarları için ülkesini bir yanda tutabildi.

Çoğu tarihçi bu insana “tam bir Ünlü insan” diyor. Onun büyüklüğü nedir? Gelecekteki Han, Cungaria, Çin, Rusya'nın iç kabilesi bölünmelerine hükmetti ve güçlü komşular arasındaki güçlü çelişkileri kullanmıştır.

Abılay han, insanların hayatının zor zamanlarında, yüzyıllarca göçte belirleyici bir rol oynamıştır. Yetenekli kişisel asistan Abılay, ünlü bir politikacı, atalarından miras alınan toprakları korumak için tüm teknikleri kullanmıştır.

Cungarian Hanedanının halefi Şarşı'yı savaşta Abılay cinayetine öfkelenen Cungar Hanı Kaldan-Zeren, onu yakalamıştır ve şu soruyu sormuştur: "Oğlumu nerede öldürdün?". Abılay, "Halk onu öldürdü, fakat ben halkın arzularını yerine getiren tek kişiyim" diye cevap vermiştir.

Abılay'ı halk, insanların büyük şeyler yapabilecek tek "mucize" olduğunu gördü. Halk Abılay'ı , aziz insanlar arasında, Kazak topraklarının kurtarıcı, birleştirici, efsanevi insanı olduğunu hatırlamıştır. Ünlü Sultan Abılay, Rusya ve Çin ile diplomatik iki yönlü bir politika izlemiştir. Kendisine Kazak halkının oluşumunu sağlamak amacıyla, özel olarak bilgilendirilmiş ve bağımsız bir devlet yapısının oluşturulması amacını koymuştur. Bu hedeflere ulaşmak için nadiren siyasi ve insani niteliklere ihtiyaç duymuştur. Bu özellikler bilgelik, vahşilik ve harika Abılaydır.

Beyaz katını kaldırdıktan sonra Abılay'ın ünü arttı. Abılay'ın 12 eşinden tarayan 40 kızı ve 30 oğlu ile bütün ülkeyi kontrolünde tutmuştur. Üç ordunun valileri gönüllü olarak emirine girdidir. Orenburg ve Sibirya'nın askeri-sömürge yönetimindeki güçlü baskısına rağmen Abılay, politikasını değiştirmeden komşu Asya devletleri için güçlü bir güç gibi görünüyordu.

Abılay, Buhar Cırau ve ünlü Kazybek Bi desteğini destekledi. İşgalcilere ve iç siyasete karşı mücadelede Abılay'ın ünlü şahsiyetleri Canibek Şakşakoğly, Bogenbay batyr, Kabanbay Batyr'un yardımını kullanmıştır. Ş.Valihanov'un eserlerinde ve Rus belgelerinde, Küçük Yüzler, Kolsary, Kureke, Kocahmet, Ötegen, Eset, Bogenbay, Tereuke, Karakalpak Kulesşbek ve Nauryzbay batyrları isimleri de Rus belgelerinde belirtilmiştir. Han'ın çocukları Uali, Togum, Rüstem, Cengiz, Adil, Kasim ve Suik çok önemli bir rol oynamıştır. Kazak devletinin güçlenmesine katkıda bulunanların listesi, Han'ın benzersiz kurumsal yeteneği hakkında bir fikir vermekteydi.

Hayatta olan Abılay Han'ın adı, halkta birlik ve birlik işareti olarak korunmuştur. Abılay han 23 Mayıs 1781 yılında öldü ve Koca Ahmet Yassayi camisine gömülmüştür.

Dev Kazak siyasi hayatının çizgisi budur. Kişilik, bilgelik ve ihtişamlarının genişlemesi konusunda ulusal haysiyet kazanmıştır. Ebulmambet'in ölümünden sonra, halk onun sloganına en çok hak verendi, böylece halk hemen onayı onaylamıştır. Ve Kazak geleneğine ek olarak, diğer Ebulmambet çocukları

arasında meşru mirasçılar da vardır. Ama Abılay han oldudur. Halkın atasözü "Zengin sürülerinden kurtardı ve bir kahraman halkını kurtarıyordur". Abılay döneminde halkın sosyal statüsü iyidi. Abılay'ın egemenliği Kazakistan tarihinin altın çağı olarak tanımlanmıştır.

КАЙНАҚÇA:

- 1.Kazak SSR Tarihi. (1983), Almatı, Cilt 2, s. 257.
- 2.Sovyet Kazak Ansiklopedisi. (1989), Almatı, Cilt 2, s.368.
- 3.Sovyet Kazak Ansiklopedisi. (1989), Almatı, Cilt 2, s.368.
- 4.Berdıbay, A. R.(1993), Abılay Han, Almatı, s. 416.
- 5.Yorulmaz, O. (2013), Kazak türkleri ile Çarlık Rusyası arasındaki siyasi ilişkiler,Ankara, *Türk tarih kurumu*..s. 335.
- 6.Tarakov, E.M. (2004), Kazak edebiyetinde tarihsel insanlık problemi (Abılay Han'ın imgesinde sanat sunumu), Almatı, *Kazakistan Üniversitesi*, s. 341.
- 7.Cumadilov, K. K. (1994), Daraboz: Tarihsel roman, İlk kitap, Almatı, *İlham*, s. 416.
- 8.XVII-XVIII. Yüzyıllardaki Kazak-Rus ilişkileri. (1971), Belgeler ve malzemeler, Almatı, s. 31.
- 9.Ualıhanov, Ş.Ş. (1985), Rel. koleksiyon, Cilt 4, Almatı.
- 10.Sovyet Kazak Ansiklopedisi. (1989), Almatı, Cilt 2, s.368.

DANA ATA ve DANA ATA OĞUZNAMESİ

Prof. Dr. Necati DEMİR*

Özet:

Oğuzname, Türk tarihi ve kültürü açısından en önemli eserlerden birisidir. Eser tam anlamıyla bir Türk tarihi, Türk dili, Türk edebiyatı, Türk kültürü, Türk sosyolojisi, Türk siyasî tarihi, Türk hukuk tarihi, ... kitabıdır. Türk - Moğol tarih birliğinden itibaren Türk tarihini gözler önüne sermektedir. Oğuzname; Türk dünyası, Türk'e akraba olan toplumlar, Türkün dostu ve düşmanı hakkında değerli bilgiler vermektedir. Daha başka bir ifade ile Bütün Türk dünyası, Türk'e akraba olan toplumlar, Türkün dostu ve düşmanı kendilerini bu eserde bulabilirler. Oğuzname'nin pek çok nüshası vardır. Bunlardan birisi de XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında yaşadığı tahmin edilen Türkmen şairi Dana Ata'nın kaleme aldığı kısa Oğuzname'dir. Bu çalışmamızda Dana Ata ve Dana Ata Oğuznamesi hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca eserin metni ve tıpkıbasımına yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Oğuzname, Dana Ata, Dana Ata Oğuznamesi.

DANA ATA and OGHUZNAME OF DANA ATA

Abstract:

Oghuzname is one of the most important works with regards to Turkish history and culture. The work is entirely a book of Turkish history, Turkish language, Turkish literature, Turkish culture, Turkish sociology, Turkish political history, Turkish legal history etc. It unrolls Turkish history from the Turkish – Mongol history unity. Oghuzname gives valuable informations about Turkish world, societies related Turks, friends and enemies of Turks. There is a great deal of transcripts of Oghuzname. One of them is the short one that written by Dana Ata who is predicted to lived between the end of 16th century and beggining of 17th century. In this work informations about Dana Ata and Oghuzname of Dana Ata will be given. Besides, the text and facsimile of the work will be given place to.

Key Words: Oghuzname, Dana Ata, Oghuzname of Dana Ata.

GİRİŞ

Türk milletinin pek çok ortak değeri bulunmaktadır. Dil birliği, tarih birliği, kültür birliği Türk milletinin en önemli ortak değerlerindedir. Dil birliği, tarih birliği, kültür birliğinin en önemli unsurlarından birisi ise Oğuzname adlı eserdir.

Oğuzname; yazarı belli olmayan / bilinmeyen Uygur yazılı Oğuzname; Reşidüdin'in *Camii't-Tevârih*, Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime ve Şecere-i Türk* adlı eserlerin ortak adıdır. Zira bu eserler, Oğuz Kağan'ın doğmasını, çocukluğunu, faaliyetlerini, savaşlarını, fetihlerini, devlet oluşturmasını, Oğuzları teşkilatlandırmasını anlatmak için yazılmıştır. Diğer Oğuzname nüshaları bahsedilen nüshalar esas alınarak çeşitli şekillerde oluşturulmuştur. Bunlardan bir tanesi de *Dana Ata Oğuznamesi*'dir.

1.Dana Ata Kimdir?

Türkmen şairidir. Dana Ata'nın XVI. asrın sonları ile XVII. asrın başlarında yaşadığı tahmin edilmektedir. Dana Ata'nın ismi farklı kaynaklarda *İhsan Şeyh* veya *İhsan Baba Ebulhani*, *Dana Ata İhsanî*, *Dana Ata İhsanî*, ... olarak geçmektedir. Dana Ata; Balkan vilayetinde, Ala aşireti bölgesindedir. Ahmet Yesevî'nin yüzlerce yıl sonraki müritlerindedir ve onun hayat görüşünü benimsemiştir (İllyev, 2010: s. 135). Batı Türkistan'ın Mangışlak bölgesinde yaşamıştır. Türkmenistan'da evliya olarak kabul edilen, mezarı, evliya olarak ziyaret edilen Hoca Ahmed Yesevî'nin takipçisi bir ediptir.

2.Dana Ata Oğuznamesi

Türkmen şairi Dana Ata tarafından kaleme alınan "Oğuzname", kısa bir nesir ve 24 dördlükten ibaret küçük bir manzum eserdir³¹. Eser, kısa bir nesir giriş ile başlamaktadır. Diğer kısım, 8'li hece ölçüsü ile manzum olarak kaleme alınmıştır. Dili son derece sadedir. Kafiye düzeni abab cccb dddb, ... biçimindedir.

Dana Ata Oğuznamesi konusunda ilk çalışma galiba A.N. Samovloviç aittir. Samovloviç'e, Oğuzname hakkında, ilk defa 1910 yılında "Orta ziya-Türk Edebiyatı Boyunça Materyallar" adlı

* Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi-Ankara / necatidemir522@gmail.com / www.drnecatidemir.com

³¹ Bizim ulaşarak esas aldığımız *Petersburg nüshasında* 17 dördlük yer almaktadır. Dolayısıyla biz ancak 3 dördlüğü başka kaynaklardan aldık.

çalışmasında bahsetmiştir (Akgül, 1999: s. 47-64). Diğer çalışma Türkmenistan'ın Millî Golyazmaları İnstitutisindeki nüshalarla ilgilidir. Bu yazmaların karşılaştırmalı metnini Türkmen bilim adamı Ahmet Bekmuradov hazırlamıştır (Bekmuradov, 1992). Son çalışma ise Türkmen bilim adamı Muratgeldi Sogoyev'e aittir. O çalışmasını "Eski Türkmençe Şiir Olarak İki 'Oğuzname" Metni ve Yazarları", başlığı ile 2014 yılında İstanbul ve Bağdat'ta bir makale olarak yayımlamıştır (Sogoyev, 2014- Sogoyev 2012).

3. Dana Ata Oğuznamesi'nin Nüshaları

Eserin şimdiye kadar üç elyazma nüshası tespit edilebilmiştir. Bunlardan iki tanesi Türkmenistan'da, bir tanesi ise Rusya'dadır.

1. *Türkmenistan nüshası A*: Türkmenistan Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan'ın Millî Golyazmaları İnstitüsü, No: 2/1927'de bulunmaktadır (Bekmuradov, 1986: 183-188- Bekmuradov, 1987).

2. *Türkmenistan nüshası B*: Türkmenistan Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan'ın Millî Golyazmaları İnstitüsü, No 1771'de kayıtlıdır (Sogoyev, 2014- Sogoyev 2012).

3. *Petersburg nüshası*: Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimler Enstitüsü (Moskova Akademiya Navk Naradov Azii Enstitüsü) Türkçe yazmaları 45 A.895 numarada kayıtlıdır. (180x110 mm ölçülerindedir. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Şecere-i Terakime metni, 11b-65a arasında yer almaktadır. Girişinde 10 yaprak farklı konular kaydedilmiştir. Bu bölümde 5a-6b sayfaları arası 4 sayfada *Dana Ata Oğuzname*'si yer almaktadır. Eser 65b sayfasında bitmektedir. Yine bundan sonra iki yaprak (66-67. yaprak) yani dört sayfa başka konular kaydedilmiştir.

4. Dana Ata Oğuznamesi'nin Metni

[*Bismi'llāhi'r-rahmāni'r-rahīm*]³²

[1] Bilgil kim Oğuz Hān Kara Hān oğludur. Oğuz Hān'ing altı oğlu buldur: İlk oğlu Kün Hān, andın küçük Ay Hān, andın küçük Yıldız Hān, andın küçük Kök Hān, andın küçük Dağ Hān, andın küçük Tengiz Hān durur.

Yine bilgil kim İhsān Şeyh ya'nı Dāna Ata -*rahmetu'llah-ı 'aleyhga* - İlhām-ı Rabbāni bolup cemī' ilge Söyün Hān ilge Oğuz-nāme aytıp turur:

1 Oğuz Hān'dan ayrılmışam
Kel Söyün Hān bolanımız
Bir atadın ayrılmışam
Yoktur sözde yalanımız

2 Safalıg ak öyün kurdu
Kırk oğlıga orun berdi
Uzun nāme andın kaldı
Yol koyup ötdi hānımız

3 Kün oğlu Kayı ilbaşı
Bayat'kidir degre daşı
[2] Alkaöyli birür çaşı
Karaöyli tarhānımız

4 Ay Hān oğlu Yazır Yafir³³
Duturğa Töger bahādır
İslāmga keldi köp kāfir
Karadaşlı kardaşımız

5 Yıldız oğlu Ğarkın Avşar
Begdil Kızık hazret aşar
Kāfirler zulmündin çaşır
Hazretleri Hān ilimiz

6 Hızır ili 'Ali ili
Törelere hizmet kulı
Hive Hazarasp'ing³⁴ güli
Hān aldige yörgenimiz

7 Kök Hān oğlu bil Bayındur
İli baynı ileri Çavındur
Bahādır hem Peçen Çepni'dür
Çevirür bilen uranımız

8 Dağ Hān oğlu Salur Eymür
Atı Düldül kuşu alğur
Üregir bir kat berür bolğur
İRse yol soranımız³⁵

9 Teniz oğlu İgdir Bükdüz
[3] Uva³⁶ Kınık hökmi yalduz
Sāhipkıran kice kündüz

10 Hesen ili eli sazlıg
Dal bedevlig til-bāzlıg
Yügrük at boynı kotazlıg

³² Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla (başlarım).

³³ Doğrusu "Yaparlı" olmalıdır. Yazmada: "يفير" Yafir.

³⁴ Hazarasp: Özbekistan'ın Harezmi iline bağlı ilçe.

³⁵ Dağ Han oğlu *Alayundlu*'ya yer verilmemiştir.

³⁶ Doğrusu "Yiva / Yuva" olmalıdır. Yazmada "اوه" Uva.

Hesen ili'dür ilimiz

11 Altun'asā 'asma (عصمه) ki asar
Kat kat ise ol yov basar
İşge çalarsa baş keser
'Asarım 'asma (عصمه) serkeş miz

13 Külli Özbek Çengiznāme
Ġalmak Ġazak ĠırĠıznāme
Kasdımıza kilse heme
Yokdur anda duranımız

*Özün kaldın yaman adġa³⁸
Ömrüñni berdın berbadġa
Töhmət kıldın Hoca Ahmed'e
Sensen yamān görgenimiz*

17 Firdir derler Babamızni
Nāme içre rāst der sözni
İhsān Baba derler bizni
Abūlhān'dır öz uranımız³⁹
20 *Sufileri asıl zātlig⁴⁰
Pīrleri bar kerāmatlig
Hocası 'izzet hurmetlig
İlge du'a kılġanımız*

Bile kuşlar çobanımız

12 Ülüş adın aldı ikisi
Aymak bolsaġa kazāsi
Minge çıkar her birisi
Her biri Rüstem Žalı'mız

15 Akman Karaman uruşı³⁷
Közünge ne kurtlar keçti
[4] Oġuz ili zordan köçti
Ol sözge dil bolanımız

16 Tılak mucādur bu namazlıġ
Dal bodlıġ tabl bāzlıġ
Bu kerek atı ili sazlıġ
Ala kuşlar cüvānımız

18 *Mahbubları kaz bozaġlig⁴¹
Yügrük atlıġ eli sazlıġ
Dal Bedevilig tebil bazlıġ
Bile kuşlar salġanımına*

5. Dana Ata Oġuznamesi'nin Tıpkıbasımı

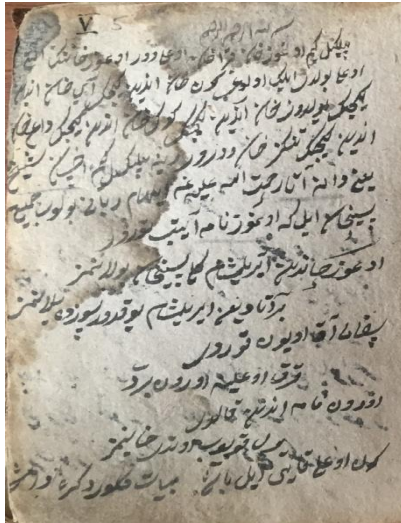
³⁷ Bu dörtlüklerde Akman-Karaman Türkmenleriyle Hoca Ahmed arasında yaşanan (ortaya çıkan) üzücü bir olaydan bahsedilmektedir. Anlaşılan bu üzücü olaydan sonra bir göç konusu gerçekleşmiştir. Bu göç olayına değinen Dānā Ata, bu Türkmen boyunun Hoca Ahmed'e haksızlık ettiğini söylemektedir.

³⁸ Petersburg nüshasında olmayan bu dörtlük, Sogoyev, agm., s. 14'ten alınmıştır.

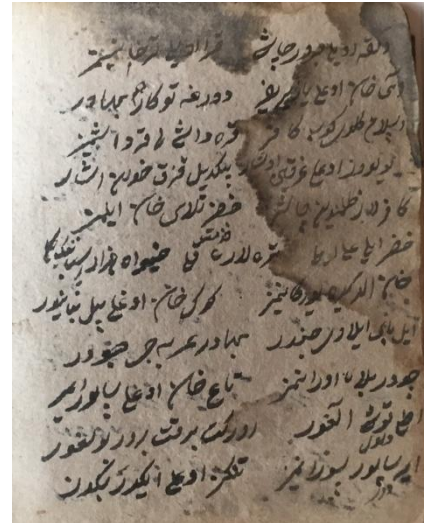
³⁹ Ahmet Bekmuradov, *Andalip Hem Oġuznamecilik Dabi*, Aşgabat 1987, s. 20'den naklen; Yusuf Akgül, "Hoca Ahmet Yesevi'nin Hazar Ötesi Türkmenlerine Tesiri ve Bu Çerçevde Bazı Tesbitler", *Bilig*, S. 8 Kış 1999, s. 47-64'den naklen.

⁴⁰ Petersburg nüshasında olmayan bu dörtlük, Sogoyev, agm., s. 14'ten alınmıştır.

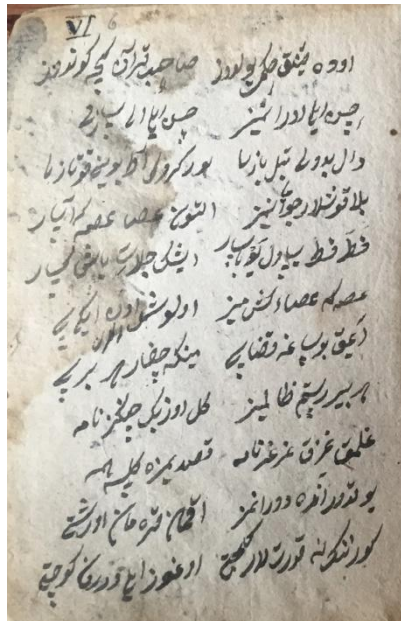
⁴¹ Petersburg nüshasında olmayan bu dörtlük, Muratgeldi Sogoyev, "Eski Türkmençe Şiir Olarak İki 'Oġuzname' Metni ve Yazarları", *TDAD*, S. 40, Şubat 2014, s. 13'ten alınmıştır. Sogoyev, bu dörtlüğü Türkmenistan Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan'ın Millî Golyazmaları İnstitutu, No 1771'de kayıtlı nüshadan almıştır.

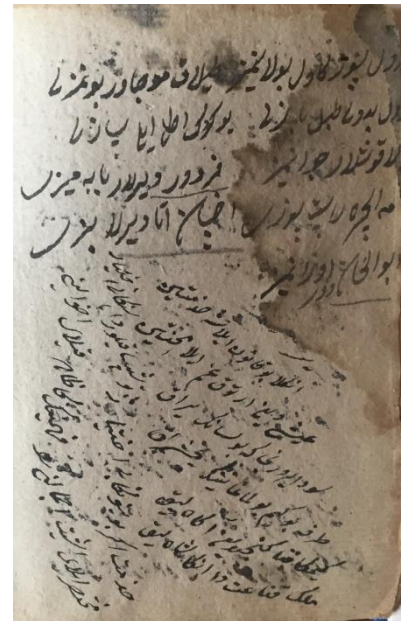
1

2

3

4

KAYNAKÇA:

1. Akgül, Yusuf (1999), “Hoca Ahmet Yesevi'nin Hazar Ötesi Türkmenlerine Tesiri ve Bu Çerçevde Bazı Tesbitler”, *Bilig*, S. 8 Kış 1999, s. 47-64.
 2. Bekmiradov, Ahmet (1986), “Dana Ata'nın ‘Oğuzname’ Poeması”, *Sovyet Edebiyatı Dergisi*, S. 6, s. 183–188;
 3. Bekmiradov, Ahmet (1987), *Andalib ve Oğuznamecilik däbi*, Aşgabat 1987.
 4. Bekmuradov, Ahmet (1992), *Edebi Miras-Edebi Miras*, Aşgabat.
 İliyev, Murat (2010), *Türk Tarihinde Şecere Geleneği: Türkmen Şecereleri Örneği*, (Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara. s.135.
 5. Sogoyev, Muratgeldi (2014), Eski Türkmençe Şiir Olarak İki ‘Oğuzname’ Metni ve Yazarları”, *TDAD*, S. 40, s.2-15;
 6. Sogoyev, Muratgeldi (2012), “Türkmen Şair Dana Ata İhsanî'den Çağatayca Bir Şiir Olarak Oğuzname”, *Kardeşlik Dergisi*, S. 275 – 276 Eylül – Ekim, Bağdat.

LIFE OF TURKIC PEOPLE IN THE TERRITORY OF TASSR IN THE YEARS OF THE SOVIET POWER

Cand. of hist. sc. associate professor **K.D. SAIPOVA***

Abstract:

in this article, the life of Turkic peoples on the territory of Turkestan is revealed on the basis of archival sources. The socio-economic and political issues of this problem have been widely analyzed. The author reveals the existing economic difficulties, the aggravation of the situation after the February coup of 1917 and the mass famine that could not but affect the lives of the entire population of Turkestan.

Key words: *Turkestan, consequences, nation, Soviet power.*

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ КЕҢЕС БИЛІГІ ЖЫЛДАРЫНДА ТАССР ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ӨМІРІ

Түйіндеме:

Бұл мақалада Түркістан аумағында түркі халықтарының өмірі мұрағаттық дереккөздер негізінде анықталды. Әлеуметтік-экономикалық және саяси мәселелері кеңінен талданды. Автор 1917 жылғы ақпандағы төңкерістен кейінгі экономикалық қиындықтарды, ахуалдың нашарлауын және бүкіл Түркістан халқының өміріне әсер етпей қоймайтындығын, жаппай аштықты ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: *Түркістан, салдары, ұлт, кеңестік билік.*

The new draft of the Provisions on the People's Commissariat for National Affairs of the Turkestan Republic, prepared after the Extraordinary Seventh Congress of Soviets of the TASSR, provided for the organization of 10 national departments: Uzbek, Turkmen, Kyrgyz (Kazakh), Tatar, Azerbaijani (Turkic), Persian, Ukrainian, Jewish, Armenian and local Jewish. The functions of these departments were to implement the principles of Soviet power, a certain role was performed by some national departments for the translation and dissemination of literature.

It should be noted that Turkmencom himself contributed to the negative attitude towards the national bureau. On June 27, 1918, Ashurkhodjajev, the national affairs commissioner, sent a report to Turkmencom, pointing out the extreme diversity of forms of power in the localities, as he believed that the creation of new institutions and the development of basic rules for their activities were left to the people themselves. The Musburo's friction with the New City Councils, according to the Commissioner, led to the fact that the indigenous "population was completely lost, it absolutely did not know whom to turn to for help and protection." "It scarcely needs proof," he wrote, "that such protection can not in any way help to consolidate any kind of power, and in particular, the Soviet one. The masses of the people only then go after power, when the latter is able to satisfy the needs for bread and order." But often received countless telegrams from Tashkent and Fergana testified that the Narkomprod of the RSFSR, issued at different times, did not fulfill grain orders for the Turk Republic - Turknarkomprod. Indeed, the absence of a unified system of Soviet bodies during this period led to the growth of local tendencies.

In the government's appeal "To all working Muslims of Russia and the East", published on November 20 (December 3), 1917, the beliefs and customs, national and cultural institutions of working Muslims were inviolable and free. "Arrange your national life," the document said, "freely and without hindrance. You have the right to it. Know that your rights, like the rights of all the peoples of Russia, are preserved ...", but all these principles remained only on paper, the facts described below [1].

The current economic difficulties exacerbated the position of the Republic of Turkestan. As early as 1916, the yield in the Turkestan region declined sharply, and after the February 1917 coup, the situation worsened. In April, the whole of Turkestan was seized by famine. In August 1917 local committees send a telegram to the center, informing them that "we give you cotton, give us grain ..." and "there are no forces to fight against hunger". Reduction of crops and poor harvest of bread with a simultaneous reduction in the import of bread from Russia, caused a sharp increase in prices for this product. The situation of the local population of Turkestan was aggravated, with the drought that had begun. In the Chashmaob volost of the Samarkand Uyezd, for example, there were traced such tendencies that the population for survival ate the

* National University of Uzbekistan. Faculty of History, Department of History of Uzbekistan

grass (misfortune), the living ones reached the eating of dead meat. Dekhkans were forced to sow a variety of cereals without the permission of local committees and the government: corn, rice, wheat [2].

The scale of the famine in Turkestan has been increasingly expanded. Thus, the Fergana local department of the NKVD reported that in 1917-1918, in the region "... a strong famine develops. To prevent this, very little was done by the Soviet authorities and many people died out. "" ... Orenburg and Trans-Caspian fronts stopped completely importing grain to Fergana. " From the Samarkand region in the spring of 1918 local authorities reported that "the state of the food region is catastrophic In Djizak County, there are no grain products at all The delivery of bread products is in the most abnormal position. With a minimum consumption of bread in the area of 416 cars a month, only 20-30 wagons are imported at the very best. ", " ... the absence of seed grain caused a 10-fold decrease in the area of crops "[3].

The entire population of the Turkestan Territory, as well as workers, soldiers and citizens, sent their appeal, stating that "... one hundred thousand Muslims in particular - women, the elderly and children are doomed to death ... will we continue to look at irresponsible Russians" . Despite all the appeals and telegrams, the Soviet authorities did not take concrete measures.

On January 10-14, 1918, the Turkestan Regional Food Congress was held with the participation of representatives of the Tashkent Council and other public organizations. At the congress it was noted that "hunger has reached its limit. In the near future, hunger will spread and in urban areas and then it will be useless to think about the withdrawal of their situation. " Representatives of various regions argued that "the patience of the local population has dried up. Growing discontent of the local population, which will lead to a difficult situation. "

Indeed, those funds that stood out as a "center" to help the hungry did not always fall for them or did not suffice. There were cases of abuse and speculation. Most of the local leaders were guilty of this, there were even cases when the central bodies of the TASSR were compelled to engage in the work of local commissions to combat hunger and to remove the worthless people from the ranks.

Turkmencom sends a telegram in which they asked "to help the Turkestan region, having selected the trains for transportation of harvested grain from the Caucasus." On January 20, 1918, the regional production informed the Turkmenbashi TASSR that "from Krasnovodsk to the Turkestan Territory there were sent to 4 cars in Skobelev and Tashkent, in Samarkand, Turkestan, Arys and Chust - 1 carload of grain cargo harvested in the North Caucasus ". For the republic in April 1918 150 thousand poods of flour arrived, in June - 115 wagons of bread, in Fergana region 13 flour wagons arrived to Tashkent via Krasnovodsk. The transfer of bread from the "center" was not a way out, it was a temporary, but not an ongoing measure [4].

In the following years, the deficit of bread began to increase noticeably. In 1918 T. Ryskulov telegraphed the chairman of the SNK Turkestan F. Kolesov: "... send the bread to Tashkent urgently. If necessary, act as a detachment of 100 people. " By 1919, he was almost 100 million. poods. This was caused by a forecasted impoverishment of grain supplies from Russia. So, if in 1916, 22 million poods of grain were exported from the center of Russia to Turkestan, in 1918 - 1.9 million, then in 1919 - almost nothing. In the very same republic, in 1919, only 5.2 million poods of grain were harvested or a few kilograms per capita per year. As a result, mass hunger engulfed broad sections of the population of cities and villages.

There were shortcomings in the legislation itself, which began to be noticed in the course of work, to correct decrees, and even during a hasty production company, it was impossible. For example, the decree of the RSFSR "On the grain tax" published on March 28, 1921, was considered late for the agricultural year, in the Republic of Turkestan, a similar decree was adopted in August, considering that the ripening of breads occurs much earlier than in other parts of the federation.

Many government orders were not implemented by local authorities. For example, all 16-year-old children were enrolled in a special free-of-charge paddle, but in the Transcaspian and a number of other areas the daily bread was not arranged, and meat was not released at all. This caused a massive outrage in the families of the poor. Not seeing the way out, the feeling of utter helplessness, the regional food committee (obcomprod) was forced to issue a normal monthly value of the put products to the children. The commissioner for foodstuffs - Shirotsky in the reports pointed out the impossibility of work due to the lack of experienced workers, the inability to cope with reporting, the backwardness and neglect of the accounts department.

By order of the Turkmachus TASSR of May 13, 1918, under No. 9 under the People's Commissariat of Labor, a social security department was established, and then its networks: 4 provincial, 8 county, 24 county-urban and 12 city, in which more than 100 shelters, orphans and widows, houses for disabled people and so on. Both local councils and national bureaus dealt with these issues. Thus, the Ferghana Oblast

Council suggested that all county social services departments "immediately start opening houses of charity and shelters, and henceforth provide material assistance to disabled people or orphans".

Shortly after the creation of the People's Commissariat for Labor, it was transformed into the People's Commissariat of Labor and Social Security (CNT and SD). The regulations on the CNT and the SB were adopted by the TurkCIC on May 27, 1919. A certain amount was allocated to the local authorities. For example, in 1919, in the Fergana region, through the Turkestan People's Bank, 600,000 rubles were transferred to the social security budget. - 200 thousand rubles. For the departments of labor and social security of the three districts of the region - Namangan, Skobelev and Andijan. At the beginning of June 1919, the People's Commissariat of Labor transferred the Skobelevsky Soviet to 20,000 rubles. for the issuance of benefits for war invalids. In turn, the Department of Labor and Social Security of Skobelevsky uyezd-city Sovdep issued in May a grant to the families of servicemen of the city and the county for a total of 5520 rubles.

To carry out the necessary measures among the indigenous nationalities of the province, by the decision of the Territorial Conference of the Communist Party of Turkestan of March 30, 1919, under Kraykom, a bureau of a Muslim organization was established. It was announced that "... the Muslim Bureau (Musbuuro) is the highest state, active body of Muslim organizations of the RCP in the province with all the rights of the Central Organ of the Party."

The chauvinistic attitude of the Bolsheviks to the native population of Turkestan is evidenced by the following data: on May 24, 1919, at the First Regional Conference of Muslims, one of the leaders of the TASSR, A. A. Kazakov openly stated that "in the Turkestan Republic 95% of Muslims, only 5% of Russians , now the power is actually concentrated in the hands of the latter. "

Many active, patriotic-minded representatives of the national intelligentsia, despite the omnipotence of the authorities, protested against the fact that officials, expressing the interests of the non-indigenous population, were in charge of governing bodies, in particular people's education and culture, and also opposed the application of a number of decrees of the Council of People's Commissars of the RSFSR in Turkestan. The fact is that in April 1923 representatives of local nationalities made up 13% of the total number of regular workers in the People's Commissariat for Education, in the regional departments - 10%, in the city and uyezd departments - 16%. The protests of the intelligentsia were soon taken into account. In July 1924, these indicators were Narkompros - 26.5%, in the regional departments - 57%, in urban and uyezd departments - 72% [5].

Thus, the minority continues to dominate the majority. Member of the Council of People's Commissars Pavlechenko said: "... we consider ourselves to be the advanced detachment of the revolution, conscious and sincere fighters. Therefore, it is our duty to be the leader of politically immature Muslims. Therefore, we do not think to give something to the Muslims. " The commissioner for special affairs of the Turkmenkats on the Kurultai of the Soviets brazenly declared: "... Muslims! You should know well that we are your elder brother, we are older and clear that you must obey us. "

After visiting in 1919 in Fergana, FI Goloshchekin noted that "the mood of the people is extremely depressed. The reason for this is mainly the criminal policy of the responsible bodies. The flag of the Soviet regime was often ruled by arbitrariness and the desire to use its position in personal interests. Views of Muslims as a low race, intertwined with a general hostile policy, on the whole created an atmosphere of extremely tense and gave birth to dissatisfaction among the Muslim masses "[6].

As the foreign researcher A.Park notes "for Muslims of Turkestan it is quite clear that the change of persons in government did not change Russian policy towards Turkestan", there was "political discrimination against the Muslim population". All these manifestations provoked a protest by the local population against Soviet power. Any aspirations of the Republic of Turkestan to independence caused discontent and protest of the Soviet authorities, which applied all the necessary measures to isolate these states from the outside world.

Resolution of the Turkestan Central Executive Committee of Soviets of April 11, 1922 "On Natural Tax" the size of the food tax for 1922-1923. in the transfer to wheat was determined at 11,250 thousand pounds, about 10% of the total gross profitability of agriculture. The food tax began to be expressed in one grain unit. In 1922, 66 million poods of grain were due for payment of the tax. Such a change led to a general decline in the development of the entire Turkestan region. The situation remained unchanged. The government, the decline of the economy of Turkestan, saw, first of all, from the fact that during the period from 1914 to 1920gg. The population of Turkestan has decreased from 7.1 million to 5.2 million. person, i.e. by 1.9 million people less. But in fact, a sharp decrease in the number, was due to the extinction of the local population from hunger.

The Kyrgyz population was particularly hard hit, and they also sent their representatives to the Regional Council with a request for food aid. Nomadic population in the conditions of the collapse of cattle breeding, mass death of livestock from cold and fodder, also found itself in a difficult situation. Epizootics began (massive diseases of cattle). In addition, more than 70 thousand horses and 13 thousand camels were taken from the dekhan for the needs of the government. All this led to a reduction in livestock in the province. So, from 1916 to 1919 years. the number of livestock decreased by 42%. The volume of field crop production and livestock numbers in 1920 in comparison with 1913. decreased by 75.2 and 56.3% [7].

Some of these nomads rushed to populated areas, hoping here to alms by chance or by chance possible work, and the other part continued to wander along the nomadic grounds, eating all sorts of substitutes: green leaves of plant shrubs, turtles, green grass, roots of various plants that were indigestible and harmful to human health. On the basis of famine, epidemics broke out, intestinal, ocular, and gastric diseases developed, and epidemiological diseases began to spread.

In Turkestan, an organization for strengthening the fight against hunger was assigned to the Commissariat of Public Health. To this end, he was granted a loan of 5 million rubles. However, these funds were sufficient only to open several nutritional items for the hungry. On March 27, 1918, the chief of the militia of the old city informed the Executive Committee of the Tashkent Council that "in the old town there were organized nutritious points in the Beshagachsky district, in the Kalandarkhan area, in the makhalla "Chigatai ", in the Sheikhtaur mahalla" Sheikhtaur ", in the Sibzarskaya - in the mahalla "Khazrat-Imam and Khanaki", i.e. in five points. " Such nutritional points were created only in some central cities, and in the surrounding places were completely absent. According to experts' estimates, it was necessary to allocate 1 billion rubles to fight against hunger, to provide the necessary quantity of food, as well as footwear, clothing and other goods of daily consumption.

Individual officials and bodies of Soviet power abused their powers. For example, due to the fault of the chairman of the Central Executive Committee AA Kazanov and the commission to combat hunger, the food distribution between the city and the village was uneven, standards for the local population were lowered. Archival materials indicate that in some other districts of the Turkestan Republic, unemployed members of trade unions were given products on a national basis: if Russian, they gave $\frac{1}{2}$ p. (200 grams) of bread for 80 kopecks, and Muslims - $\frac{1}{4}$ of a pound. (100 gr.) Bread for 1 rub.70 kopecks. " Such phenomena could not but cause discontent among the indigenous peoples [7].

The seizures of the Arb. As the archival documents indicate, June 23, 1920, 7 arb. In response, the mandate was presented to the Syrdarya Regional Commissariat for the number 1179, according to which "the Red Army man is entitled to requisition any ambulance without a cargo for the trip. We ask you to issue an appropriate order confirmed by the highest military authority in the person of the Revolutionary Military Council about the termination of anarchist seizures by various organizations and individuals ... "[8].

From September 2, 1920, Andijan district and city revolutionary committee. "Order No. 155", on the basis of which "bread and fodder and other items from the local population on returning home from the saddle points, are forbidden from the military units or representatives of the police to take away bread and fodder, arbas, horses and other items. Dehkanin handed over the products, receive acceptance receipts. " But, despite the adopted decrees and decrees, the open robbery of civilians on the part of workers of the bodies of Soviet power and units of the Red Army continued. And this was a common occurrence. The main objectives of the creation of the food armies were: "the struggle against grain speculators, the kulaks, the rabbits, the disorganizers, the bribe-takers ...", but often, as one of the leaders of the Turkestan ASSR, NA Paskutsky, reported in November 1920, "representatives of Soviet power in the localities behave unworthily, are engaged in drunkenness, open robbery of the rural population "[9].

In the summary report of the political department of the Turkestan Front of July 15, 1921 on the state of discipline in the Red Army, it was noted that "discipline in parts is completely absent, all parts are imbued with guerrilla spirit. ... Looting and violence are commonplace Supplying parts with all things and foodstuffs is the most lamentable, and in the future one should expect even worse. Parts have to self-supply. The population of the nearest villages voluntarily does not give food or fodder; having procured owes the population about 100 million. Thus, it is necessary to take by force, as a result of which armed insurrections sometimes occur. " As Vanstein noted, if the Red Army "is large, it will include not only a dubious, but also a criminal element", and on the basis of the Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR "On the Formation of the Red Army" its membership was constantly replenished, by enlisting the masses in the Red Army . From January 1918 to December 1919, up to 20 national units of the Red Army were formed in Turkestan.

Even more sad picture was observed directly in the village. The village was poor, the peasant farms were ruined. The population of the city and the village could not provide themselves with a "subsistence minimum". The population of the whole of Turkestan, especially the inhabitants of the Fergana region, was in deep crisis. On the tension of the situation it is possible to judge the note of the Fergana regional commission on combating the consequences of famine. In it, in particular, it was noted that "in the famine of 1921-1923. most of the hungry fed on different surrogates, grass, which increased the disease and mortality, especially children. ... The cities were overcrowded with starving people, who were partly in mosques and in cemeteries, and also lay on the streets. All this was a fleeing population from famine and ruin ... the indigenous population. " "Tens of millions of working peasants, thousands of working people of the earth flee, leaving their native places, leaving graves of the deceased from exhaustion and epidemics in the way, hoping to find bread, to save their own lives." The newspaper *Izvestia* (organ of the All-Russian Central Executive Committee) wrote in October 1921 that the number of starving children in the country as a whole had reached 4,701,000.

The Fergana regional commission also reported that "in the ruined villages and hungry areas, dozens of corpses of people who died of starvation were lying on the streets and along the roads every day. There were cases that in some villages there was nobody to clean them. " "The death of the starving," was noted further in the cited report, "was so great that even on some days the corpses gathered in several hundred ... They could not be buried", and they decomposed, spreading the stench. The famine dampened the consciousness of people, led to the fact that there were non-trivial cases when "for a piece of bread they sold children to other, more prosperous areas," "hungry and disabled people walk around and are disassembled and represent the appearance of some tramps."

As a result, the only organization that provided assistance to the hungry in varying degrees was September 13, 1923. The Central Commission for Combating the Aftermath of Hunger and its local bodies were liquidated, on October 7, 1923, the People's Commissariat for Food was disbanded.

Necessary assistance, as emphasized about the above materials, in 1921-1922. practically was not rendered. As a result, in many villages, "the whole population died out, and the buildings collapsed and made themselves equal to ... the land, the streets were overgrown with reeds". These facts, for example, were observed in the Kokand and Margilan districts. As W. Foster stated: "In no other country did the campaign of anti-Soviet slander go so far as it was conducted with such malice and did not bring its authors such material benefits."

Thus, only in the Kokand and Margilan districts for 1917-1923. More than half a million people died, in the Fergana Valley - 1 million. people, in Djizak district of Samarkand region - 70% of the population died out, in Samarkand district - 70 thousand people. As noted by T. Ryskulov "as a result of the famine half of the residents of the Turkestan Republic perished, 2.5 million people died out ...". It can be argued that for 1918-1924. died of hunger in the Ferghana Valley 1 million. man, and less than 50 thousand people were exterminated by the Red Army. If the population of the Fergana region in 1915. was 2.2 million. man, by the end of 1924 it numbered 500 thousand people. Thus, here for 10 years, approximately 1.7 million people died. The person [11].

By the beginning of 1921 the output of agriculture was only a third of the pre-war. Crops were reduced almost half. If in 1915 the the sown area in the province was 3 million dessiatines, then in 1920, it declined to 1 million 678 thousand dessiatines. Reduction of crops, crop failure, and the cessation of grain imports from central Russia caused a sharp rise in food prices, and especially for bread. On average, food products for October 1919 rose by 40%, in November - 22%, in December - 39% (prices from Tashkent bazaars are quoted).

The Sixth Congress of the Communist Party of China, held in August 1921, noted in its resolutions that "the current moment ... is characterized by extreme ruin and impoverishment of the country and, above all, by the acute food crisis burdened by crop failures of 1920-1921." The province's agriculture turned out to be "in desperate conditions", all of its branches experienced a "severe crisis". In general, according to the survey of the Extraordinary Commission of TurkCIC, in September and October 1921 in the Fergana region, 80029 farms were devastated, the number of hungry people was 2,270,59, 64,336 people died from starvation, 1,599,59 people died. were threatened with hunger.

The situation began to recover only from the middle of 1922. During this period, on the basis of the Extraordinary Commission of TurkCIC to Combat Hunger, the Fergana Regional Commission for Combating the Aftermath of Hunger (Feroblposlegol) was established. 20 units of the Russian Red Cross were sent to Fergana. They created dispensers, nutritious and paramedical posts, 2 infant homes were organized. However, such points, as a rule, were formed in large cities and regional centers. As for remote

rural areas, before them, almost no medical assistance, and among the hungry continued to rage the disease. Taking into account the victims of the national liberation movements for the period 1917-1923. The death rate of the population was more than one million people.

Thus, the whole Turkestan was affected by the famine, which led to a catastrophic fall in the country's economy. This is the consequence of the civil war, and the disruption of transport, the crop failure in Turkestan and Russia, and the isolation of the republic from the central regions of the RSFSR. At the same time, the economic life of the republic was affected by failures in economic policy, the detachment of hundreds of thousands of people from creative work. A heavy burden on the shoulders of the dehkans made it necessary to maintain a "swollen army". Only in the Fergana region there were up to 40 thousand Red Army men, whose products were delivered to the dehkans.

The rapid growth of crisis phenomena, the aggravation of the food situation, famine, devastation, the pernicious consequences of the civil war caused further growth of social tension. The broad strata of the rural population expressed their discontent more and more actively, and were drawn into the armed struggle. But being in the captivity of utopian views, illusions of the possibility of a "leap into communism" with the help of total violence, the leadership in the first years of postrevolutionary development could not draw the necessary conclusions from the current situation. Meanwhile, if an economic approach was implemented, many difficulties of 1918-1920. could have been beaten. Often, the Soviet authorities stated that "it is impossible to avoid compromises with those classes and groups that make up this multi-structure." But in practice, as we have seen more than once, the line of violence prevailed. In real life, any compromises were discarded. The new government relied only on military force.

The atrocities committed by the Red Army in the process of establishing Soviet power on the ground and the implementation of its activities, knew no bounds. This is evidenced by the following: T. Ryskulov wrote in his letter to the chairman of the CEC of Turkestan that "not only in the uyezds, but even in cities there is no Soviet power", there were "... speculation, lack of proper control and accounting in any production and institution, robbery Red Army men, murder of innocent people, violence of women, drunkenness, "... bribery among officers and party workers is commonplace" [12].

In a statement by the representatives of the Semirechye region who participated in the conference of Muslim communists, in the name of the Turkestan Commission of January 30, 1920, it was noted that "in the Vernensky uyezd the Red Army men killed 14,000 innocent people. In August 1920, 70 thousand Kyrgyz civilians were killed in the Semirechenskaya region. "

Speaking at the congress of the Communist Party of Turkestan in 1920 N. Turakulov stressed that as a result of the actions of the Red Army in Soviet Turkestan 200 thousand people were killed and maimed. As the Chairman of the Revolutionary Tribunal of the Turkfront, IRFonstein, telegraphed (April 6, 1920), "such a horror as we found here was nowhere to be seen An open, organized military robbery, led by an active organizer, is the headquarters of the commanders of men who openly distribute the loot with the lion's share left. The evasion of women, their maintenance as captives, slaves, sale from auction bargaining in the marketplace of Petra Aleksandrovsk and Khiva, the destruction of the Khiva palaces, the shooting of the first counter-soldiers by the Red Army soldiers as a precondition for the robbery of property. "

Particularly in a difficult situation, the population of Ferghana turned out to be, as. "For the undisciplined Red Army men, the population of Fergana has become a constant target of violence, robbery and extermination." A direct witness of the atrocities of the Red Army soldiers Yuri Paprov writes that "... the commander of the Fergana front, Konovalov, having received information about the location of the Basmachi, went with his detachment towards Bazarkhurgan and his detachment, along the way, completely exterminated the Uzbeks, suspecting them of communicating with the Basmachi, were killed for sympathizing with the Basmachi, and they killed children that they would not become basmachi in the future. " To fight them, on June 18, 1921, a camp was set up on the territory of Ferghana "for Basmachi and persons who sympathize with them."

In the course of our research, we came to the following conclusions: 1917-1924. were for the people of Turkestan a period of unprecedented social upheavals caused by the October coup, the civil war in Russia, the military actions in the territory, the extremist economic and social policies of the Bolshevik leadership of the country that developed through the Bolsheviks. The Bolsheviks of Turkestan, who came to power as a result of the October revolution, guided by the Marxist-Leninist doctrine and the directives of the government of the RSFSR, essentially continued the colonial policy of the tsarist government in the province, completely ignoring the local realities and interests of the peoples of Turkestan. The economic policy pursued by them, "military communism", was aimed at eradicating by the "assault methods" of the socio-economic structure of the peoples of the region that existed for centuries, for an accelerated creation of

the "foundations of a socialist economy." The socioeconomic policy of the Turkestan leadership was at the same time of a purely class character and a great-power chauvinistic orientation. It led to the undermining of the region's productive forces, unprecedented economic ruin, starvation that claimed hundreds of thousands of human lives, and a sharp aggravation of the military-political situation in Turkestan. Proceeding from the analysis of numerous materials relating to the policy and practice of Soviet power in 1918-1920, in the social sphere, we can conclude that, in addition to the egocentric goals of keeping the potentially rich Uzbekistan, other regions of Central Asia subordinate to Russia, their Sovietization and Bolshevisation, the new government had no clearly defined economic and social policy until the mid-1920s. Therefore, almost all socio-economic problems were solved by violent means, through alienation, expropriation, confiscation and nationalization of private property, mainly of the indigenous population.

USED LITERATURE:

1. TSGA RUz., F.R. 36, op.1, d.17, p.527.
2. TSGA RUz., FR.17, op.1, d.700, l.83.
3. A new way. - Samarkand, 1918. - №10.
4. TSGA RUz., FR.17, op.1, d.227, p.45.
5. TSGA RUz., FR.25, op. 1, d. 106, p. 94.
6. The Voice of Samarkand. - Samarkand, 1918. - № 13.
7. The dispute between cotton and bread // Economic Review. - Moscow, 1923. - № 2. - P.12.
8. Ryskulov T.R Selected works. – Alma Ata: Kazakhstan, 1984. - P.14.
9. On the new tax legislation // Bulletin of the Turkestan People's Commissariat of Food. - Tashkent, 1922. - №1. - C.3.
10. TSGA RUz., FP.25, op.1, d.353, l.61.
11. Bosmachilik: khayyat va Uydirma // Sharj Yulduzi. - Toshkent, 1991. - No. 3. - B.176.
12. Central Executive Committee of Turkestan. - Tashkent, 1919. - № 182. - P.12.

ТАБИҒАТ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ МЕН ХАЛЫҚТЫҚ-МУЗЫКАЛЫҚ ДӘСТҮРДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

ф.ғ.к., проф. Э.С.СҰЛТАНҒАЛИЕВА*
магистр, аға оқытушы Ә.Б.ДАРКЕМБАЕВА**

Түйіндеме:

Халық дәстүрінде өнер шебері - ұстаз, кесек тұлға болып саналған. Ол өз шәкірттерін тәрбиелеу барысында өнердің поэтикалық, бейнелеу, сахналық, т. б. салаларымен қоса, көркемдік шығармашылықтың барлық түрлерін кеңінен пайдаланған. Ұстаз музыкалық білім беру процесінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі әрбір заттың өзінің қызметінен басқа да семантикалық мағынасы бар екендігін шәкірттеріне ұғындырып, түсіндіріп отырған.

Тірек сөздер: халық дәстүрі, өнер шебері, ұстаз, шәкірт, музыкалық тәрбиелеу

SYNTHESIS OF REGULARITIES OF THE NATURE AND NATIONAL AND MUSICAL TRADITIONS

Abstract:

It was considered in the population - the mentor, bars the person the master of art. During education, graphic, which in the pupils poetic arts scenic, t. b. Widely use of all types, including spheres of art creativity. The Kazakh people, having devoted to explain to them that from the activity, each subject in housing life the mentor music education in the course of granting others semantic matter a kazatok.

Key words: Tradition of the population, master of art, Mentor, Pupil, Musical education

КІРІСПЕ

Халқымыздың рухани өмірінің асыл да қомақты саласы - дәстүрлі мәдениет. Дәстүрлі мәдениет тамырлары тереңдеген сайын қазақ халқының көркем ой-санасы да қалыптасып отырған. Оның табиғат заңдылықтарына тәуелділігі дүниетануының айрықша бір жүйесінің қалыптасуына ықпал жасаған.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде өзінің аудиторияға тікелей әсер ету және дүниеге деген жеке көзқарасты қалыптастыру ерекшелігімен музыка өнері елеулі орынға ие болған. Дүние туралы музыкалық-эстетикалық ұғым кез келген дәстүрлі мәдениет менталитетінің тұрақты инварианты болып табылады.

Қазақ халқының музыкаға деген өшпес ынтасы оның тұрмыс тіршілігі және табиғи жағдайларымен тығыз байланысты болды. В. И. Дальдің айтуынша, «шексіз дала мен ашық аспан, самсаған сан жұлдыздар және алыстан жылтылдап көрінетін ауыл оттары адам жанын музыкалық әуенге бөлейді» [1, 185-б.]. Этнографтар: «қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі қазақ әйелінің жан-дүниесін «ақынжандылыққа» жеткізді... бүкіл өмірін ашық аспан астында өткізген қазақ әйелі кең даланың төрінде еркін көш сапында болды; жасыл желең мен алқызыл гүлдердің жұпар иісін құмарлана жұтып, күні бойы шексіз де шетсіз қасиетті қазақ даласының қадірін түсінді... өзін қоршаған табиғаттың әсемділігін сезінді; желдің ызыңын, шегірткенің шырылын, шағала мен бозторғай үндерін естіп есейді; табиғаттың сұлу да сырлы сазы өлең-жыр болып ағытылды; осындай сұлулық пен әсемділік онсыз да дарынды қазақ әйелін әнші-ақын етті» деген пікір айтады [2, 16-б.].

Қазақтың музыкалық-көркемдік образдар арқылы бейнеленген өмірлік көзқарасы, әсіресе, туған жердің табиғатына арналған шығармалардан тамаша көрініс тапқан.

Біз қазақ халқының арасында суырып салма өнердің кеңінен тарағанын өте жақсы білеміз. Халқымыздың бұл ерекшелігін көптеген тарихшылар мен этнографтар таңдана отырып жазған: «Барлық қырғыздар (қазақтар), жас баладан еңкейген кәріге дейін, табиғатынан өлеңді суырып салып айтуға дағдыланған. Олар кез келген тақырыпқа байланысты өлеңдерді дем арасында шығара салады. Қазақ халқының осы ұлттық қасиетіне байланысты мынадай мәтел де бар: «киргизец по горам идет - о горах поет, по лесам идет - о лесе и т. д. [3, 70-б.]. Екінші бір еңбекте бұл жөнінде былай деп жазылған: «Әрбір қырғыз - суырып салма ақын. Тіпті табиғаттың күнделікті өмірдің қарапайым құбылысы мен көріністерінің өзі әрбір қазақтың шабытын оятып, өз сезімін еркін түрде, асқан

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, asia_81-04@mail.ru

батылдығымен еш дайындықсыз тез арада білдіруіне, жыр шумақтарын түйдектетіп шығаруына үлкен әсер етеді» [3, 70-б.].

«Қазақтардың барлығы да поэзияны өте жақсы көреді, көбінесе өздері өлең, мәтелдер, өткір нақыл сөздер шығарады..., тұтқиыл шығарылған текстер мен суырып салма ақындарда есеп жоқ». [4, 135-б.]. Тіпті қазақтардың күнделікті қарым-қатынаста қолданылатын сөздерінің өзі дыбыс әсемділігімен, сөз тіркестерінің әдемілігімен, ырғағымен де ерекшеленеді [5, 6-б.; 1, 184-б.]. Әрбір сөзіне ерекше эстетикалық өң беріп, аспай-саспай сөйлеу көшпелілерді моральдық және көркемдік қанағаттану сезіміне бөледі. Айтылатын әрбір сөз мағыналығымен, бейнелілігімен және шынайылығымен ерекшеленді. Былай болу себебі, отырықшы елдерге қарағанда көшпелілердің көркемдік қызметпен айналысуға, ән-күй, айтыс тыңдауға бейімділігі басым болды [1, 185-186-б.].

Мұнда табиғатты тек қоныстану құралы деп түсінудің жоқтың қасы, керісінше, табиғатпен музыкалық-көркемдік қарым-қатынас жасау - дүниені қабылдаудың құралы ретінде қарастырылған.

Ғалымдардың айтуынша, табиғат құбылыстары тудырған халықтың мәдени-музыкалық санасында орныққан сансыз көркем бейнелер - ұлттық көркем ойдың, халық көзқарасының басты сипаттары болып табылады.

Жазба мәдениеті туа қоймаған дала жағдайында нағыз көркем, тыңдаушысына терең әсер ететін әуезді саз ғана ел аузына ілігіп, ұзақ мерзім өмір сүре алған. Мысалы, ән өнерін жай ғана ән салу, көңіл көтеру деп түсінуге болмайды. Оның толып жатқан өзге қасиеттері де бар. Ең алдымен, ән - өнер. Ән - адамның көңіл-күйі, тебіренісі мен толғанысы, қуанышы мен жұбанышы. Ән - табиғат суреттемесі. Ән - халықтың көркем ой-санасы, көркем тарихы. Ән - өмір айнасы. Әннің келесі бір қасиеті - әуезділігі, әсерлілігі, көркемділігі. Бұл уақыт сынынан мүдірместен өтіп, біздің заманымызға келіп жеткен халық шығармаларының барлығына дерлік тән белгі [6, 7, 5-б.].

Қазақ халқының ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов суырып салма өнерді өте жоғары бағалап, тарихи және мәдени тұрғыдан оны көркем шығармашылықтың бір саласы деп қарастырған. Осы орайда ғалым былай деп жазған-ды: «Тарихи жағынан халықтың поэтикалық рухы керемет. Олай болатын себебі -біріншіден, суырып салма ақындардың тамаша есте сақтау қабілетінің арқасында көне заманның барлық поэмалары... күні бүгінгі заманға еш өзгеріссіз келіп жетті; екіншіден, әр кезеңде өмір сүрген суырып салма ақындардың бәрі де өз дәуірінің қилы-қилы оқиғаларын халық санасына берік орнықтырды; үшіншіден, олар халқымыздың өткен тарихи және рухани өмірінің толық бейнесін жасай отырып, тарихи оқиғалар туралы мағлұматтарымызды толықтыруға, оларға басқаша көзқараспен қарауға, мүмкіндік берді»[8, 39-б.]. Шоқан Уәлиханов суырып салма ақындардың туындыларын «барлық халықтың болашағы мен өміріне, сана-сезіміне әсер ететін таза халықтық шығармалар деп және ұрпақтан-ұрпаққа тараған бұл шығармалардың тарихи да, психологиялық сипаты бар туындылар» деп қарастырған [8, 391-б.].

Қоршаған орта, ондағы геобиологиялық жағдайлар, ұзақ жылдардағы әлеуметтік экономикалық құрылым - әдет-ғұрып, салт-дәстүр ерекшеліктерін қалыптастыра отырып, халықтың жүріс-тұрысы мен мінез-құлқына ықпал жасайды.

Қазақтар тілек-баталарды, адамдардың бойындағы қасиеттерді, мінез-құлқын малға теңеген. Мысалы, ер жігіттің мынадай көзге түсер қадір-қасиеттері болуға тиісті деп есептелген: жылқыдай мінезді, нардай төзімді, құландай сүйекті, т. с. с. Халқымыздың қыз сұлулығы туралы ежелден қалыптасқан талғам-түсінігі «Қыз Жібек» жырында былайша жырланады:

«Қыз Жібектің ақтығы,
Наурыздың ақша арындай.
Ақ бетінің қызылы,
Ақ тауықтың қанындай.

Екі беттің ажары,
Жазғы түскен сағымдай.
Төсінде бар қос анар,
Нар бураның санындай...»

Қазақтар ақылды әйелдерді аруанаға теңейді. Өз балаларына деген ата-ананың сүйіспеншілігін ерке құлынға, сүйкімді ботаға, қоңыр қозыға салыстыра теңейді [9, 12-б.; 10, 52-б.].

Өзін қоршаған табиғаттың құпия сырлары сан сұрақтар туғызып қана қоймай, сол жұмбақ сырдың жауабын табуға талпындырды. Ол жауаптар өмір тәжірибесіне, адамның қоршаған ортаны көркемдік-эстетикалық тұрғыдан қабылдауына тікелей байланысты болды. Оған дәлел-қазақ халқының мифтері.

Қазақ философиясының ғарыштық табиғатын, ондағы мифологиялық және реалистік көзқарастардың ерекше бір ұштасуын зерттеушілер атап өтеді (Бейсенов Қ., Қасабеков А., Орынбеков М., Хасанов М.). Көшпелі қазақ дүниетанымында тәңір дінінің, ата-бабалар аруағының,

Ұмай ананың, оттың, жердің, судың, ғарыш әлемінің, т. б. киелі қасиеті болғанын айтуымыз керек. От, күн, ай, су, т. б. киелі саналған. Қазақтар жер бетіндегі өмірге жұлдыздардың әсер ететініне сенеді. Оған қалыптасқан салт-жоралар мен тілек-баталар мысал бола алады: «тәңір жарылқасын», «күнің ашық болсын», «жұлдызың жансын» [9, 10, 14-б.].

Қазақтардың ғарыш, әлем моделі туралы түсініктері архитектуралық формаларда, қазақтың ою-өрнектерінде тамаша берілген. Мұндай көзқарастың белгілері үй жиһаздарының түрлерінен, кілем, киіз, сырмақ, ыдыс-аяқтың әлемі ою-өрнектерінен айқын байқалады. Дүниетаным жүйесінің ерекше белгілері киім кию, әсіресе, бас киім дәстүрлерінен айқын көрінеді. Мұндай жағдайда оларды біртұтас форма бірлігі принципі біріктіреді («қарақоңыр, сабалақ, шетінің дөңгелек болып келуі, ортасынан бастап доғал тәріздес, тігіс арқылы төрт бөлікке бөлінген, ең соңында «өмір бәйтерегі», «қошқар мүйіз» оюларымен немесе шашақпен аяқталады» [11, 44-б.].

Егер музыкалық және көркем қолөнердің өзара байланысы туралы сөз қозғайтын болсақ, онда музыкалық аспаптардың түрі мен құрылымының қазақтардың космогониялық көзқарасына сәйкес келгендігін айтуға болады. Мысалы, ғалым-этнографтардың көрсетуінше, аты аңызға айналған Қорқыт-ата үлгісімен, қазақ бақсылары рухтарын қобыз арқылы шақыратын болған. Оны мына мысалдан анығырақ көреміз: «Рухтар шығатын ыдыс тәріздес резонатордың (қуыс) төменгі жағы үй жануарларының терісімен қапталады. Резонатордың түбіне орналастырылған айна - екі әлемнің шекарасы тәріздес, ал құс және қошқар мүйіз бейнелері салынған қоңырау, алқамен безендірілген гриф - бұл аспаптың бүкіл композициясының қорытындысы болып табылады» [11, 41-б.].

Көшпелілердің Жаратылыс құрылымы жөніндегі түсінігі тұрмыстық заттарда, әшекей бұйымдарында, сәулеттік құрылыстарда көрініс тапты.

Жеткіншек ұрпаққа этнос тыныс-тіршілігінің негізгі формалары туралы мәліметтерді жеткізу қажеттілігі дәстүрлі мәдениет шеңберінде білім беру мен тәрбиенің ұстаздан шәкіртке берілетін ерекше түрлерін тудырды.

Мәдени-әлеуметтік мағлұмат берудің өзі музыка өнерінің табиғатында мол ақпараттық мүмкіндіктердің бар екендігін байқатады. Бұл мәселеге бүгінде көптеген ғалымдар да баса назар аударып отыр. Халықтық-музыкалық дәстүр аға буынның бай рухани байлығын жас ұрпаққа мирас етіп, белгілі бір қоғам деңгейінде туған мәдениетті атадан балаға жеткізіп отырды. Мұны халық тәжірибесіндегі дәстүр жалғастығы дейміз.

О баста адамзат баласының өзін қоршаған ортамен қарым-қатынасы дәстүрлі дүниетаным жүйесінің қалыптасуына әкелді. Халықтық ұғымда туған жерден қасиетті, одан киелі еш нәрсе болған емес. Ата-бабамыздың түсінігінде: «Жер - қазына, су - алтын, мал - байлық».

Ұлтарактай болса да,

Ата қоныс жер қымбат.

Ат төбеліндей болса да,

Туып өскен ел қымбат, -

деп, олар туған жерін қорғауды қасиетті борыш санаған [10, 182-б.].

Көшпелі өмір жағдайында қалыптасқан айтушылық өнер музыкалық хабар, білім және орындаушылық шеберлікті ұстаздан шәкіртке жеткізуге негізделді. Халық дәстүрінде өнер шебері - ұстаз, кесек тұлға болып саналған. Ол өз шәкірттерін тәрбиелеу барысында өнердің поэтикалық, бейнелеу, сахналық, т. б. салаларымен қоса, көркемдік шығармашылықтың барлық түрлерін кеңінен пайдаланған. Ұстаз музыкалық білім беру процесінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі әрбір заттың өзінің қызметінен басқа да семантикалық мағынасы бар екендігін шәкірттеріне ұғындырып, түсіндіріп отырған. Біртұтас әлем құрылымында әрбір затқа өзіндік орын берілген. Демек, халықтық-музыкалық дәстүр жас орындаушылардың көзқарасын қалыптастырады, ал кеңірек айтсақ, музыкалық шебер орындаушылық арқылы бүкіл тыңдаушыларын қамтиды.

Қоғам алдындағы келелі міндеттерді жүзеге асыруға бағыттау мақсатының іске асырылуы халық дүниетанымының жетістіктерін қайтадан ой елегінен өткізіп, бүгінгі заманға сай қолдануға тікелей байланысты болып отыр.

Халқымыздың өткенін қадірлеп, бүгінін бағалап, қымбат көретін, ертеңіне үміт артып, нық сенетін ғажап қасиеті бар. Ел тәуелсіздігіне қол жеткізгенімізге жеңісті де жемісті жиырма жыл толып, бірлік пен бейбітшілік, береке арқасында тарихи мерейлі жылымыз табыстан табысқа ұласып, «Қазақстан-2030», «Мәңгілік ел» стратегиялық бағдарламаларымыз аясында жарқын болашаққа айқын бағдарлы нық сеніммен өрлеп келеміз. Бұл жиырма жылда қазақ мемлекетінің күш-қуатын әлем таныған мәртебелі елге айналып, дамыған, көркейген елу ел қатарына қосылуға бағыт алды. Жиырма жылдық дамуымыз жетістіктерінің экономикалық, саяси-әлеуметтік, құқықтық, мәдени негіздері берік қаланды.

Жиырма жылда жаңа қоғам құрудағы, оны нығайтып дамытуда Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тікелей басшылығымен атқарылып жатқан ұлы істер, тарихи ілгерілеулер халқымыз тарапынан қолдау тауып, ізгі ниетті әлем қауымдастығының зор бағасына ие болды.

Қазіргі замандағы әлеуметтік идеалдардың және білім беру жүйесінің мазмұнының өзгеруі қазақ халқының көркемдік мәдениет мәселелерін тереңірек зерттеу қажеттілігін, халықтық-музыкалық дәстүрдің негізгі бағыттары мен принциптерін анықтау керектігін көрсетуде. Қоғам алдындағы келелі міндеттерді жүзеге асыруға, бағыттау мақсатының іске асырылуы халық дүниетанымының жетістіктерін қайтадан ой елегінен өткізіп, бүгінгі заманға сай қолдануға тікелей байланысты болып отыр.

Еуропалық философия мен мәдениеттануда дәстүрлі мәдениетке деген селқос көзқарастың қағидаға айналып кеткені бар. Халықтарды «тарихи» және «тарихтан шет қалған» этностарға бөлу, дәстүрлі мәдениетті өркениетке қарсы қою, мәдени өркендеуде Еуропадан іздеу сияқты пікірлер И.Гердер, А.Герцен, Г.Гегель, Н.Данилевский т.б. барлығына дерлік тән. Шын мәнісінде, мәдениеттің өзегі, оның қалыптастыратын және сақтайтын негізгі механизмі – салт-дәстүр. Әдет-ғұрып, салт-дәстүр халықтың рухани әлемін, адамгершілік қасиетін жандандырып, оның дүниетанымын кеңейтеді. Дәстүр – қатып-семіп қалған қалып емес, ұлттық мәдениет нәр алатын тоқтаусыз ағым.

Халықтық мұрасының тамырына балта шапқанда, алдымен оны дәстүрлі мәдениеттен бастайды. Мысалы, 20-30 жылдары жүргізілген тоталитарлық геноцидті еске алайықшы. Алайда қаншама қоғамдық өмірдің шет шағына ығыстырылса да қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті ата-бабаларынан мұра болып қалған өз құндылықтарын кезіргі ұрпаққа жеткізе білді.

Соңғы жылдары қазақтың рухани мәдениеті жөнінде көптеген еңбектер мен мақалалар, диссертациялар жазылып, көпшілік назарына ұсынылуда. Алайда бізде мәдениетті тек дәстүр мен фольклор маңайына тоғыстырып қою әдетке айналып кеткен. Ал жоғарыда аталған ұғымдар терең теориялық-философиялық талдауды қажет етеді.

Қоғам және адам философиясының аумақты мәселелерінің бірі – тұлғаның қалыптасу факторларын зерттеумен байланысты. Шығыс менталитетінде тұлғаның басты қасиеті оның ішкі, виртуалдық әлеміне тығыз қатынаста қарастырылады. Егер еуропалық мәдениет сыртқы ортаны меңгеруге бағытталған белсенділік пен оның басты құралы – білімді дәріптесе, Шығыста таза білімнен, тәрбие мен сол білімді жүзеге асыратын адам жоғары қойылады.

Әрбір халық зиялылары сияқты қазақтың озық ойлы ағартушылары да тәлімдік жүйенің тарихи-әлеуметтік негіздерін іздестірумен болды. Оның бір жағы жастарға халықтық-эстетикалық тәрбие ұрығын егу ісімен байланысып жатты. Бері келе жастардың мәдени-рухани өсу сатыларын анықтау ісі өз алдына мәселе ретінде қойылды. Осылайша халық дүниетанымын ғылыми тұрғыдан бағалау және игеру ісіне жол салынды.

Мәдени дамудың құрамдас бір бөлігі болып табылатын халықтық-музыкалық дәстүр рухани идеалдар мен көзқарасты, адам бойындағы асыл қасиеттерді өз бойына сіңіріп, әсем де әсерлі әуен-саздар, мазмұнды да мағыналы поэзия, ғибрат сөздер арқылы әлеуметтік ой-санаға әсер етіп, оның дамуына жол ашып отырады. Олай болса халық дүниетанымы мен тәлімгерлік тәжірибесінде музыка өнерінің үлкен әлеуметтік маңызы болды. Ол тәрбиенің әлеуметтік әрі ағартушылық қызметтерін атқарып, халықтың көркем тарихына айналды.

Осыған байланысты қазақ халқының музыкалық фольклорын әлеуметтік және эстетикалық категориялар ретінде де қарастыруға болады. Қазақ фольклоры мен тәлімгерлік тәжірибесі оның тұрмыс-тіршілігі мен де тығыз байланысты болатыны белгілі. Олай болса музыкалық фольклорда адам санасында қалыптасқан әлеуметтік ой-сана, одан қалды белгілі бір білім бағыттары – тарих, этнография, әдеп, мораль, құқық, педагогика өзінің синкреттік түрінде кездеседі. Сондықтан да қазақ халқының зор рухани және әлеуметтік байлығы музыка өнері арқылы беріліп отырған.

Сансыз әдеби және ғылыми деректерге сүйене отырып, термеші мен жыршылардың ғасырлар бойғы дәстүрлі дамуы барысында олардың өте маңызды қоғамдық функциялар атқарғандығын байқаймыз. Мысалы, Т.Ә.Қоңыратбаевтың айтуынша, жыраулар мен жыршылардың сан-салалы қоғамдық қызметінің ауқымды болғандығын қазақтардың тарихи деректері мен мифтік аңыздарындағы жырау аттарының көптеп кездесуінен-ақ байқауға болады (Тонькөк, Қорқыт, Асан-қайғы). Олар халықтың дана да көреген ақылшылары бола білген [7, 44 б.].

Қазақтардың музыкалық-көркемдік ой-санасының табиғат жағдайларына тәуелділігі дәстүрлі дүниетаным жүйесінің қалыптасуына әкелді. Өзін қоршаған табиғаттың құпия сырлары сан сұрақтар туғызып қана қоймай, сол жұмбақтардың жауабын табуға талпындырды. Ол жауаптар өмір тәжірибесіне, адамның қоршаған ортаны көркемдік-эстетикалық тұрғыдан қабылдауына тікелей

байланысты болды. Оған қазақ халқының мифтері дәлел бола алады (космогониялық, этиологиялық, генеалогиялық). Дәстүрлі мәдениет шеңберінде қалыптасқан «күй-аңыз» жанры осы мифтік жүйемен сабақтасып жатады.

Халық дәстүрінде өнер шебері – ұстаз кесек тұлға болып саналған. Ол өз шәкірттерін тәрбиелеу барысында өнердің поэтикалық, бейнелеу, сахналық, т.б. салаларымен қоса, көркемдік шығармашылықтың барлық түрлерін кеңінен пайдаланған. Демек, халықтық-музыкалық дәстүр жас орындаушылардың көзқарасын қалыптастырады, ал кеңірек айтсақ, музыкалық шебер орындаушылық арқылы бүкіл тыңдаушыларын қамтиды. Оған дәлел ретінде халық арасында кең тараған Қорқыт-Ата туралы аңыздарды айтуға болады. С.А.Қасқабасов, Т.Ә.Қоңыратбаев сияқты халық фольклорын зерттеушілердің көрсетуінше, бұл шығармалар музыкалық аспапты өмірге келтіріп, музыканы халық арасында таратқан ең бірінші бақсы туралы көне мифтің жұрнағы іспеттес. Қорқыт-Ата туралы аңыз ғасырлар бойғы өзгерістерден кейін адамзат баласының өлімге қарсы күресу қажеттігі туралы идеясын бейнелей бастаса керек. Бұл аңызда халық өнерді «жауыз» күштерге қарсы күрестегі басты тосқауыл ретінде қарастырады [13, 44-б.].

Музыкалық тартыстардың, ерекшеліктерімен кеңірек танысу мұндай дүрмекті өнер сайысына қатысу үшін тек музыкалық-орындаушылық шеберліктің жеткіліксіз екендігін көрсетеді. Музыка шеберінің бұл өнер жарысындағы жеңісі қазақтың ру тарихы мен олардың қарым-қатынастарын, халық өмірі мен тұрмысындағы, салт-дәстүріндегі белгілі оқиғаларды терең білуіне және оларды қалың көпшілікке жеткізу қабілетіне тікелей байланысты болды.

Салтанатты жиындарға қатысқан атақты музыка өнерпазы сол отырыстың ең құрметті қонақтарының қатарына қосылады. М.В.Готовицкий бұл жайында былай деп жазады: «...арабтар өз әнші-шабандоздарын қалай құрметтесе, орта ғасырларда миннезингерлер мен менестрелдерді қалай дәріптесе, қырғыздар (қазақтар) да өз әншілерін алақанына салып аялап, ерекше сый-сияпат көрсеткен».

Дәстүрлі мәдениет пен халық тәжірибесі қазақтарда адам мен адамды байланыстыратын дәнекер бола отырып, «осындай қандас туыстықты музыкалық-поэтикалық образдардың, салт-дәстүр және адамгершілік-этикалық ақыл-кеңестердің күрделі жүйесімен бекіткен». Дәл осы дәстүрді мәдениет шеңберінде ғасырлар бойғы дүниеге көзқарас жиынтығының біртұтас жүйесі жасалып, онда адам тудырған музыкалық бейне әлемінде өзін-өзі сыртынан байқады. Ал мұның өзі қазақ халқының тұрмысы-көркемдік және музыкалық шығармашылық ошағы деген сөз. Оған дәлел қазақтың музыкалық-поэтикалық сарынға толы салт-дәстүрлері.

Қазақ халқының тұрмыс-салт өлеңдері далалық қоғамның «моральдық кодексі» ролін атқарған. Мысалы, үйлену тойында орындалатын тойбастар әні ақындар мен әншілердің орындауында той иелерінің мырзалығы мен кеңпейілділігін паш етуге бағышталған.

Қайғыру және көңіл айту («естірту», «жоқтау») – адамның қайғы-қасіретін білдірді. Бұлардың барлығы да «жарық өмірмен қоштасу» тақырыбына байланысты болғандықтан, олар философиялық толғанысқа толды. Мұның өзі қазақ қоғамының адамгершілік және эстетикалық идеалдары туралы халықтық түсініктің көркем бейнесі болды. Жоқтау қазақтарда еш уақытта мелодрамалық дәрежеге жетіп көрген емес. Зерттеушілердің көрсетуінше, қандай оқиғалар болса да жоқтау өлеңдеріне тән қасиет – ерекше ұстамдылық болып табылады. Ойды түйіндей келе айтарымыз, қазақтың музыкалық фольклоры негізінен қазақ қоғамының нақты өмір құбылыстарына бейімделді. Бірақ әлеуметтік мәселелерді көркемдік жағынан сипаттауын алсақ, адамдардың бір-бірімен қатынас формасы болып табылатын музыкалық шығармалар ұжымдық көзқараспен түсініктерді белгілі дәрежеде талдап, қорыта алатын, «семиотикалық формулаларды» қамтиды. Шындығында әрбір күй халық өнерпазының әлеуметтік тәжірибені дәл қалпында беруі мен көркемдік дәстүрлерді тамаша білуінің нәтижесі болып табылатындығына шек қоюға болмайды. Қазақ халқында ән мен күйдің қалыптасқан өзіндік мектебі болды. Дәстүрлі көркемдік құралдар күйдің музыкалық арқауына берік орнығып, халықтық түсініктер мен ұғымдар жүйесінің музыкалық сәнінен айналды. Соның бәрін ғылыми негізде игеріп, жастардың санасына жеткізген ләзім.

Қазақ халқының музыкалық фольклоры мен өмірлік тәжірибесінің функцияларын тарихи тұрғыдан талдаудың нәтижесінде, жас өнерпаздарды тәрбиелеу, ең бірінші кезекте, олардың көркем-эстетикалық көзқарасын қалыптастыру негізінде жүргізілді деген пікір туады. Жеке адамды тәрбиелеу – бүкіл халықтық-музыкалық дәстүрдің негізгі мақсаты болып табылды.

Әрине, мұны музыкалық мәдениеттің ауызекі дәстүріне қайта оралу деп түсінбеу қажет. Өткен дәстүрді жалғастыра отырып, алдыңғы қатарлы мәдениеттің музыкалық хабарды дамыту құралдарынан да бас тартпауымыз керек. Демек, өнер бұлағынан сусындаған ата-бабаларымыздың

ғасырлар бойғы жинаған бай тәжірибесінің арнасын одан әрі кеңейтіп, дамытқанымыз жөн. Дүниежүзілік ғылыми қауымның ескі мәдени мұралар мен дәстүрлері жоғалмай тұрып, оны сақтап қалу және одан әрі дамыту мәселесін алға қоюы тегін емес. Оның қазақ музыкасын оқыту мәселелеріне де қатысы бар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кшибеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. - Алматы. 1984. - 238 с.
2. Ерзакович Б. Г. У истоков казахского музыкознания. - Алматы, 1987. -176 с.
3. Казахский фольклор. - Алматы. 1968. - Т. 1.
4. Дореволюционная казахская литература. – Алматы, 1979. – 158 с.
5. Елеманова С. А. Казахская музыкальная литература. – Алматы, 1993. - 208 с.
6. Алибакиева Т. М. Уйгурский мукам. Исторические и теоретические проблемы: Автореф. дис. доктора искусствоведения. - Киев. 1991. - 39 с.
7. Қоңыратбаев Т. Ә. Халық әндерінің шығарушысы кім? // Қазақ музыкасының мәселелері. -Алматы. 1994.
8. Валиханов Ч. Собрание сочинений. - Алматы. 1961. - Т. 1. - 777 с.
9. Байжігітов Б. К. Қазақ өнерінің эстетикалық табиғаты. - Алматы. 1994.
10. Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер. Құрастырған М. Қазбеков. – Алматы, 1991. - 256-б
11. Ибраев Б. Космогонические представления наших предков// Декоративное искусство СССР. - 1980, №8. - С. 40-44.
12. Каскабасов С.А. Колыбель искусства. – Алматы, 1992. – С.53, 102-108.

ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ НЕГІЗІ – РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Т.ғ.д., профессор м.а. **Л.Т.ҚОЖАКЕЕВА**^{42*}
Т.ғ.к., доцент **Ж.Б.АШИРБЕКОВА**^{**}

Түйіндеме:

Мақалада жастарды патриотизмге тәрбиелеудің негізі – рухани құндылықтар мәселелері қарастырылады. Қазір әлемдік жаһандану үрдісі қарқын алған сайын дүние жүзі халықтары өздерінің ұлттық төлтумалығын сақтап қалуға, отаншылдық сезімдерді, жастарды патриоттық рухта тәрбиелеуге айрықша көңіл бөлуде. Қазіргі кезде жоғары оқу орындарында тәрбие беру мәселесіне жаңаша көқарас тұрғысынан қарауды және студенттердің патриоттық сана-сезімін, сапаларын, мінез-құлқын қалыптастыруды көздейтін тәрбиенің формалары мен әдістерін жетілдіруді талап етеді. Бұл Қазақстанның жоғарғы оқу орындарында студенттерге қазақ халқының этностық ерекшеліктерін, тарихы мен мәдениетін, сондай-ақ халықтың батыр ұл-қыздарының ерлік істерін дәріптеу жастарға патриоттық тәрбие берудің және оны қазіргі жағдайда зерттеудің қажеттілігін арттыра түседі.

Тірек сөздер: *Отан, патриотизм, мемлекет, интернационализм, туған жер, табиғат, жастар.*

THE BASIS FOR EDUCATING YOUTH FOR PATRIOTISM IS SPIRITUAL VALUES**Abstract:**

The article deals with issues of spiritual values as the basis for educating young people in patriotism. Nowadays, as the world tendency to globalize, the peoples of the world pay special attention to preserving their national identity, patriotic feelings, patriotic education of young people. Nowadays it requires a new look at the issues of education in higher education institutions and improvement of forms and methods of education, which envisages patriotic consciousness, quality, and behavior of students. It promotes the students' patriotic education of young people and encourages them to explore the ethnic features, history and culture of the Kazakh people, as well as heroic deeds of the heroic sons and daughters of Kazakhstan.

Key words: *Homeland, patriotism, state, internationalism, native land, nature, youth.*

КІРІСПЕ

Қазір әлемдік жаһандану үрдісі қарқын алған сайын дүние жүзі халықтары өздерінің ұлттық төлтумалығын сақтап қалуға, отаншылдық сезімдерді, жастарды патриоттық рухта тәрбиелеуге айрықша көңіл бөлуде.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің халыққа Жолдауында: «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз», - деп атап өткен болатын [1].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасының негізгі міндеттерінің бірі Қазақстандық патриотизмге, биік мәдениетке, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге тәрбиелеу болып табылады. Адам- қоғамның тұлғасы. Ол қоғамда өмір сүреді, сондықтан қоғамның басқа мүшелерімен қарым-қатынаста болады [2].

Патриотизм - (грек, *patris* - отан, атамекен) - өзінің жеке және топтық мүдделерін жалпы елдің мүдделеріне бағындыратын, оған адал қызмет етіп, қорғауды мақсат тұтатын өз Отанына, атамекеніне деген терең сүйіспеншілік сезімі. Патриотизм мәселелері жаңа мемлекеттердің құрылуы, ұлттың қалыптасуы, ұлт - азаттық қозғалыстар мен соғыстар кезінде ерекше өзектілікке, саяси мәнге ие болады. Бүгінгі күні патриотизм мәселесі жаһандану, интернационализация, мемлекетаралық, аймақтық және жершарылық ықпалдастық жағдайында өрши түсуде. Шынайы патриотизмді интернационализм мен космополитизмге қарсы қоюға болмайды. Өз халқын басқа ұлттар мен этностарға қарсы қоюға бағытталған патриотизм шынайы емес, ол ұлтшылдыққа және шовинизмге ұласып кетуі оңай. Ал, ұлттық және ұлттық - мемлекеттік нигилизмге негізделген интернационализм мен космополитизм жалпыадамзаттық мүдделер мен құндылықтарға қайшы келеді. Н.Г.Чернышевский айтқандай: «Өз Отанына салқын адам бүкіл адамзатқа да опа бермейді» [3].

Патриотизм ұғымы кең: ұлттық патриотизм, мемлекеттік патриотизм, т.б. Патриоттық тәрбиені ойға алғанда бірінші санаға Отан түсінігі келеді. Отанға құрмет көрсету тұрғысындағы патриоттық сезім жалпы адам баласына тән туған түйсік-қасиет, оның еліне, туған жеріне, өз тілі мен мәдени-

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Lyzzat-@bk.ru.

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Zhamal.ashirbekova@mail.ru

етіне, ұлттық құндылықтарына жеке қатынасын, өзіндік бағасын, қуаттап-қолдауын пайымдайтын сезім көрсеткіші болып табылады. Патриоттық сезімнің нысаны мен қайнар көзіне Отан, туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі ұлттық құндылықтар жатады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ұлттық рух пен ұлттық патриотизм – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті, өз халқына деген шексіз сүйіспеншілігі, адам өз халқымен қан жағынан да және шыққан тегі, аумағы, тілі, тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, психологиялық және этностық ерекшеліктері, қалыптасқан тарихи дәстүрлері жағынан да, әбден айқын әрі дербес басқа қасиеттері және ерекшеліктерімен де байланысты. Ел болу үшін ұлттық рух, ұлттық қасиет және ұлтқа деген сенім болуы керек. М.Шоқай 1931 жылы “Яш Түркістан” журналына былай деп жазыпты: “Ұлттық мәдениеттен жұрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды... “Түрі ұлттық, мазмұны пролетарлық болсын” деген формула халықтық рухқа сай келмейді. Халықтың рухани дүниесі (мәдениеті) біртұтас құбылыс. Оны “мазмұнға” және “формаға” бөлуге болмайды. Кез келген рухани мәдениет өзінің формасымен де, мазмұнымен де айқындалады” [4].

Азаматтық - патриоттық, құқықтық және полимәдениеттік тәрбие гуманизмге, қазақ халқының тарихы мен салтын, тілін сүю және құрметтеуге, оның таңдаулы дәстүрлерін сақтауға және оны дамытуға, азаматтық ұстанымды және патриоттық сананы, қалыптасқан ұлттық өзіндік сананы, ұлтаралық мәдени қарым-қатынасты қалыптастыруы тиіс. Балалар мен жастардың азаматтық патриоттық білім беру ұйымдарында азаматтық-құқықтық, патриоттық тәрбие беруде мазмұны мен әдіс тәсілдер мен оқу тәрбие құрылымының өзара іс әрекеттестік негізінде деңгейін көтеру белгіленген.

Ондай әрекеттестікті біздің ұлы ойшылдарымыз ертеден -ақ ескеріп, өз ойларын қосқан. Осындай адамның еркін әрекеттесетін мінез-құлқын тәрбиелеуде Әл-Фараби: «Әдеттенудің арқасында бізді жақсы мінез - құлыққа жеткізетін әрекеттер жақсы әрекеттер болып табылады. Ол адамның жетілуі оның мінез-құлқының жетілуіне сайма-сай келеді» [5] деген ойы арқылы қазіргі кезде тұлғаның жеке қасиетін, мінез-құлқын қалыптастыруда жақсы әрекеттер қалыптастыру керектігі туралы ой айтады.

Бүгінгі күндегі еліміздің егемендікке жетуі халықтардың ұлттық дүние танымының өсуіне жағдай жасады.

Қазіргі кезде жоғары оқу орындарында тәрбие беру мәселесіне жаңаша көқарас тұрғысынан қарауды және студенттердің патриоттық сана-сезімін, сапаларын, мінез-құлқын қалыптастыруды көздейтін тәрбиенің формалары мен әдістерін жетілдіруді талап етеді. Бұл бүгінде байсалдылық, табандылық, батылдылық, батырлық, қайсарлық туралы білім ғана емес, өнегелік, тәрбиелік көрсету қажет болып отырған уақытта аса маңызды.

Бұл Қазақстанның жоғарғы оқу орындарында студенттерге қазақ халқының этностық ерекшеліктерін, тарихы мен мәдениетін, сондай-ақ халықтың батыр ұл-қыздарының ерлік істерін дәріптеу жастарға патриоттық тәрбие берудің және оны қазіргі жағдайда зерттеудің қажеттілігін арттыра түседі.

Жалпы Қазақстанда тұратын халықтардың қазақ халқының ұлттық тарихына деген қызығушылығын дамыту, ұлттық сана-сезімді қалыптастыру оның патриоттық сезімін тәрбиелеуде негізгі бағдар болады.

Ал Қазақстандық патриотизм Қазақстан азаматының өзін осы елдің төл баласы, нағыз азаматы ретінде сезінгенде, Қазақстанды өзінің туған елі, Отаны деп есептеген жағдайда ғана қалыптасады.

Қазақстанның патриоты дегеніміз:

1. Қазақстанда тұратын барлық ұлт өкілдері, Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздеріне ерекше құрметпен қарап, шын ниетімен қадірлеуі;
2. Қазақстанда тұратын барлық халықтардың ұлтына қарамай, Отанды қорғауға дайын болуы;
3. Қазақстан Республикасының қарулы күштерінің әскер қатарында болатынына ұлттық патриоттық мақтаныш сезімінің болуы;
4. Қазақ халқының тарихы мен салтын, тілін сүю және құрметтеуге, оның таңдаулы дәстүрлерін сақтауға және оны дамытуға ынталы болуы т.т.

Қазақ халқы ежелден басқа халықтардай Отанын, ұлтын сүйген. Батырларымыз бастаған қазақ халқы Отанын, жерін, ұлтын жаудан қорғаған.

Оны Қазыбек би өз сөзінде былай келтіреді: «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай, жай жатқан елміз. Елімізден құт береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз; ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөзді асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәмі-тұзын ақтай білген елміз; асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды» [6] дей отырып, Қазақ халқының өз елін, жерін қорғаудағы қажырлығын, жанын аямайтын патриоттығын, тәкаппарлығын көрсетеді.

Олай болса, біз жастарға осындай ұлағатты сөздерді санасына сіңіру арқылы, оның өз ата-тегін, ұлтын, халқын сыйлауға, Отанын сүйуге, өз еліне деген мақтаныш сезімін оятуға бағыт береміз.

Жастардың азаматтық тұлғасы мен отаншылдық асқақ сезімдері тек қана білім мен тәрбие барысында қалыптасады. Бұл ретте, Отан, ел-жұрт, төлтума мәдениет, салт-дәстүр, моральдық-этикалық нормалар туралы білім мен біліктің қайнар көзі қоғамдық ғылым пәндерінде екені, әсіресе, сол пәндердің қазақ тілді мәтіндерінде екені басы ашық ақиқат. Өкінішке орай, пәндерді саралау мен білім мазмұнын айқындауда осы мәселелерге ойдағыдай мән берілмей келеді. Рас, отаншылдық сияқты асыл қасиетті ұрпақ бойына қалыптастыру тек қана білім жүйесінің мойнындағы міндет емес. Отаншылдық кез келген ұлттық-мемлекеттік жаралымның өмір салтына, өмір сүру нормасына айналуға тиіс. Яғни, жас ұрпақты отаншыл етіп тәрбиелеу мемлекеттік маңызды да жауапты істердің бірі болып табылады.

Білім мен тәрбие тетіктерін ұрымтал іске қосу арқылы ұрпақ бойына отаншыл болатындай асыл қасиеттерді дарыту, түптеп келгенде, Отан әлеуетін нығайтудың ең сенімді кепілі. Бұл мәселені Президент Н.Ә.Назарбаев бір сәт қаперден тыс қалдырмай, тіптен жеке басының қадір-қасиетімен отаншылдықтың, елжандылықтың тамаша үлгісін көрсетіп келе жатқанына куәміз. Тәуелсіздік жылдарында Елбасының қаламынан туған “Ғасырлар тоғысында”, “Тарих толқынында”, “Қазақстан-2030”, “Сындарлы он жыл” сияқты терең мазмұнға толы еңбектерінде шын мәнінде Отанын шексіз сүйген, сол жолда қажыр-қайраты мен білім-білігін жан-тәнімен жұмсай білген жанның отаншылдық рухы айқын аңғарылады. Содан да болу керек, Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан Республикасы Президентінің лауазымына ресми кірісу рәсімінде сөйлеген сөзінде айтқан мына ойлары біздің әрқайсымыздың жан-жүрегімізді отаншыл болуға үндеген өсиеттей баурады: “Біз Отанымыздың қасиетті байтақ даласын қантөгісті шайқастарда қорғаған батыр бабаларымыздың рухына лайық болуымыз керек. Олар тәуелсіздікті аңсады, біртұтас, қуатты мемлекет құруды армандады. Осы ұлы мұратты жүзеге асырудың асқақ абыройы біздің ұрпақтың пешенесіне жазылды. Біздің тарихи міндетіміз елімізді әлемнің дамыған мемлекеттерінің қатарына қосу, сөйтіп келер ұрпаққа өркенді де өршіл Қазақстанды табыстау.

Жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін оқу орындарына қойылатын талап – тәуелсіз еліміздің азаматын тәрбиелеу, жастардың ұлттық сана-сезімін ояту, ұлттық мәдениетке деген сүйіспеншілік көзқарастарын қалыптастыру. Ал ұлттық тәрбие берудің ең басты жолы – ұлттық қадір қасиетті дәріптеп, ана тілімізді сақтап, мәдениетімізді дамыту. Егемен еліміздің өзінің экономикалық және саяси дербестігін алғанына 27 жыл толады. Тәуелсіздік еліміздің алдына жаңа мақсаттар мен талаптар қойып отыр. Солардың бірі – азаматтардың бойына патриотизмді қалыптастыру.

Халқымыздың патриоттық үлгісін Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Ақтамберді, Бұқар жырау және XX ғасырдың басында қалыптасқан Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мағжан Жұмабаев сынды қазақ қайраткерлері жасап берді деуге негіз бар.

Әйтеке би: «Өмірім халықтікі, өлімім ғана өзімдікі» деп, халыққа қызмет етудің, патриотизмнің айнасы бола білді. Тәуке хан заманынан бері қазақ қоғамында патриотизм байлықтан да жоғары бағаланады [7].

Жастарды патриотизмге тәрбиелеудің негізі – рухани құндылықтар. Атап айтсақ, ұлы құндылық, рухани-мәдени байлығымыздың бірі- тарихи мазмұндылығы мен әдеби көркемдігі жағынан ерекше көзге түсетін, түркі әлемінің жазбаша ескерткіштерінің ішіндегі ең көлемдісі, адамзат мәдениетінің даму тарихындағы ең елеулі мұраларының бірі болып саналатын Орхон- Енисей жазбалары [8].

Орхон-Енисей жәдігерлерінің мазмұн байлығы, ой тереңдігі және таза көркемдік қасиеттері көне түркі тайпаларының арасында патриоттық мәні жоғарғы өрге жеткендігін айғақтайды. Құлпытастарға қашалған жазулардағы көптеген көркем бейнелер, қанатты сөздер бүгінгі күнге дейін қолданылып, ұрпақтарын патриоттық рухта тәрбиелеудегі маңызы зор.

Орхон, Селенгі және Енисей өзендері бойынан табылған және өзара көп ұқсастығына байланысты “Орхон-Енисей жазба ескерткіштері” деген ортақ атпен атала бастаған бұл жазбалар алғаш рет ХҮІІ ғ. 20-шы жылдарынан белгілі бола бастады. “Рун (Құпия) жазуы” деп аталатын алфавитпен (оңнан солға қарай, жоғарыдан төмен қарай) жазылған ескерткіштердің жиынтығы. Олар тілі, баяндалатын уақиғаларының мерзімі, жазылу стилі жағынан ҮІІІ ғ. жатады. Дүниежүзілік Түркологияда кеңінен зерттеліп жүр. Түркі халықтарының жазу, әдебиет, тіл тарихын әдетте осы Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастап өрбітеді. Құпия жазудың алғаш кілтін тауып, сырын ашқан дат ғалымы В.Томсен болса, орыс ғалымы В.В.Радлов бұл жазбаларды орыс тіліне аударып, латын әрпімен бір ізбен жазып шықты.

Түркі елінің көш бастаған қағандарымен батыр қолбасшысына арналып тұрғызылған құлпытастардағы бұл жазбалар шын мәнінде өз кезеңінің тарихи шежіресі болып табылады. Осы жазбалардың ішіндегі аса көрнектілері- Білге қаған мен Күлтегіннің, Тоныкөктің құрметіне жазылған руналық ең үлкен мәтіндер.

Тарих атаулының өткен өмірді сөз ететіні белгілі. Алайда, тарихтың тағлымы бүгін мен болашаққа қызмет етеді. Осыдан мың жарым жылдай бұрын тас ұстынға өшпестей болып қашалған Күлтегін жазбаларындағы тұжырымды ойларды қазіргі Қазақстан жұршылығының да арман-мұраттарымен үндес естілетіні қайран қалдырады. Күлтегін ел мүддесінің тұтастығын, мемлекеттің қауіпсіздігін, туған жердің бөлшектенбеуін, ұрпақтардың жарастықта өмір сүруін өсиет етеді.

Ерлікті, батылдықты, отаншылдық сезімді сипаттаған мазмұнына байланысты ҮІІІ ғасырда тасқа қашалған бұл жазбалар мен қазақ ауыз әдебиетінің бір саласы- батырлар жыры, жыраулар шығармашылығы арасына түзу сызық түсіруге болады.

“Тәңірідей тәңіріден жаралған

Түрк Білге қаған

Бұл шақта отырдым
Сөзімді түгел естіңдер
Бүкіл жеткіншегім, ұланым
Біріккен әулетім, халқым
Бұл сөзімді мұқият тыңда
Терең ұқ”,-

деп Білге қаған түркі елінің тарихын кейінгі ұрпаққа паш етті [9]. Бүкіл ортағасырлық түркі халықтарының әдебиетінде шешендік өнер мен батырдың ерлігі жайындағы ауызша хикаялардың дәстүрлі түрлерін сақтаған саяси прозаның ерекше үлгісі болып саналатын бұл жырлар ең алдымен бірінші Түрік қағанатының құрылуы тарихынан басталады:

“Биікте көк тәңірі
Төменде қара жер жаратылғанда
Екеуінің арасында адам баласы жаратылған
Адам баласы үстіне ата тегім
Бумын қаған, Істеми қаған отырған
Отырып, түркі халқының ел жұртын
қалыптастырған, ел еткен”- деп немесе:

“Түркі халқы үшін
Түн ұйықтамадым
Күндіз отырмадым
Інім Күлтегінмен бірге
Өліп-тіріліп жерді ұлғайттым”,-

деген жолдар жас ұрпақтың жүрегінде арғы тегіміз- көк түріктерге деген мақтаныш сезімін туғызады және сол жолдардың жазылуының өзі келешек ұрпаққа мұра болып қалдырылған кең байтақ Тұран жерін, Отанды сүйіп, қадірлеуге үгіттеген өсиет тәрізді қабылданады.

“Кедей халықты бай қылып,
Аз халықты көп қылу”

жолында қалай күрескенін, түркі халқының өзінің қандай дұшпандары бар екенін білу, есінде ұстауы үшін

“Түрк бектер халқы, бұны тыңдаңдар
Түркі халқын жиып

Ел болғандарыңызды мұнда бастым жаңылып,
Кешкендеріңізді де мұнда бастым
Барлық сөзімді айтар
Мәңгі тасқа бастым”,-

деген Білге қағанның “жүрек-жарды” сөздері тасқа қашалып, кейінгі ұрпақты отансүйгіштікке үйретеді [10].

Елдің елдігі, халықтың бақыты жарастық пен ғұмыр кеше білуде екенін ұрпаққа өсиет етеді. Әлеуметтік үйлесімділікті халықаралық ахуалмен шендестіре зерделейді. Ел ішінде тәртіп пен заңдылық сақталса, яғни ата-баба салтына адалдық болса-ұрпақтың бақытты өмір сүруіне кепіл болар өнеге сол дейді. Осы өсиет Қазақстандықтар үшін бүгін де үлгі -өнеге. Ел ішіндегі бірліктің, татулықтың болмауының неге әкеліп соқтыратындығын кейінгі ұрпаққа ескертеді(9).

Отаншылдық сана-сезімнің ерекше бір көрінісі- азаматтардың ел қорғауға дайын болуы. Түркі елі жойылудың алдында тұрғанда

“ Түркі халқы жойылмасын
Ел болсын
Әкем қағанға он жеті ер еріпті
Шетте жортып жүр дегенді естіп
Қаладағылар өрлепті
Таудағылар індепті
Жиылып жетпіс ер болып
Түркі иелігінен айырылған халықты
Ата-баба мекеніне қайта орнатты”,-

деген жыр жолдар түркі елі азаматтарының азаттығы үшін күресін көрсетіп, “ түркі әлемінің мұрагер ұрпақтарына” рухани бай ұлтқа адал, Отанға берілген болулары үшін үлгі болады [11].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, түркі әлемінің көне жазба ескерткіштерінде айтылған отансүйгіштікке, елдің азаттығы үшін күресуге шақырған жыр жолдары қазіргі жастарымызды өз Отанып сүйіп, оны қорғап-қадірлеуі үшін үлгі бола алады деп айтқымыз келеді. Тәуелсіздігімізді баянды етіп, әлемдік қауымдастықта өз орнымызда орнықтырудың, сөйтіп баянды бақытпен қауышудың кепілі ауызбірлікте екенін бүгінгі өміріміз көрсетіп беріп отыр. Тарихтың тағлымы, Тәуелсіздігіміздің тағылымы дегеніміз осы болса керек.

Өз тарихын білу - ұлттық сана-сезімнің ажырамас бөлігі, ол этникалық тұтастықтың сақталуы мен оның келесі буындарда жалғасын табуда маңызды. Қазіргі ұрпақтың өз халқымен бірлігін сезінушілігі және өзін оның күллі тарихи жетістіктерінің тікелей мирасқоры мен нақты сақтаушысы, әрі жалғастырушысы ретінде сезінуінің мәні зор болмақ.

Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизм қашанда ұлттық сипатқа ие, өйткені, патриоттық сезім мен көзқарастар қашанда белгілі бір ұлтқа, ұлысқа жатады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев, Н.Ә. (1998), Қазақстан – 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы, Алматы, *Білім*, 37 бет.
2. Тер Минасова, Светлана.(2000), «Тіл және мәдениетаралық коммуникация», Москва, 146 стр.
3. Саяси түсіндірме сөздік. (2007), Алматы, 189 бет.
4. Ақылбай, Д. Б. (2011), Жеке тұлғаны тәрбиелеудің этнопедагогикалық және этнопсихологиялық аспектілері, Астана, 201 бет
5. Кенембаева, Ш.К. (2011), Жастарды патриотизмге тәрбиелеудің негізі – этнопедагогикалық тәрбие, Павлодар, 245 бет.
6. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. (1994), Алматы, *Рауан*, 243 бет.
7. Назарбаев, Н.Ә. (1999), Тарих толқынында, Алматы.
8. Қазақ совет энциклопедиясы (1976), Алматы, 8-том.
9. Кляшторный, С.Г., Султанов, Г.И. (1992), Казахстан: Летопись трех тысячелетий, Алматы, 187 стр.
10. Ежелгі дәуір әдебиеті (2000), Хрестоматия, Алматы, 296 бет.
11. Аманжолов, К.Р. (2002), Түркі халықтарының тарихы, Алматы, 245 бет.

ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХ АЙТУ ДӘСТҮРІНДЕ ИСАТАЙДЫҢ ӨМІРІНЕ ҚАТЫСТЫ ОҚИҒАЛАРДЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

Т.Ғ.К., доцент **Р.Т. АЙТБАЙ***

Түйіндеме:

Мақала тарих айту дәстүрін дерек ретінде пайдалана отырып, тарихи-этнографиялық мәліметтерді алудың ғылыми әдістерін зерттеуге арналған. Бүгінгі күні тарих айту дәстүрі туындыларын пайдалану ұлттық тарихымызға басқа деректермен қатар өте құнды мәліметтерді бере алады. Сондықтан тарих айту дәстүрі туындыларын дерек ретінде пайдаланудың әдіснамасын зерттеп, зерделеу өзектілігі жағынан маңызды болып есептеледі. Тарихи дастанда кездесетін Исатай туралы мәліметтердің маңызы зор. Мақалада Исатайдың өміріне қатысты тарихи дәстүрдегі мәліметтер берілген. Исатайдың батырлық мінезі сипатталған. Оның батыр тұлға екендігі айтылған. Халық Исатайды шешен ретінде де білген. Мақалада Бөкей Ордасының билеушісі Жәңгір туралы да айтылады. Автор тарихи дастан мен ғылыми зерттеулерді салыстырып, Бөкей Ордасының халқының саны мен құрамын анықтауға тырысқан.

Тірек сөздер: тарих айту, эпос, тарихи жыр, салт-дәстүр, дерек, аңыздар, ұлт-азаттық қозғалысы. Исатайнұлы Тайманұлы.

REFLECTIONS FROM THE LIFESTYLE OF ISATAI IN THE HISTORIC TRADITION OF THE KAZAKHS

Abstract:

The article is devoted to the development of a scientifically verified method of investigating the oral historical tradition, given oral historical sources, methods of extracting historical and ethnographic data from them. Today, the involvement of materials of the historical tradition in parallel with other types of historical sources can give a more reliable interpretation of national history and seems relevant and scientifically important. The significance of data on Isatai occurring in historical dastane is of great importance. In this article was considered some periods of Isatai's life by historical materials of tradition. In dastan is given a characterization of his heroic image. Narrated by his heroic personality. The people knew Isatai as an orator. The statue is told of the Bokeyev's Orda Jangir government. The author has been accustomed to comparing the historical dastane and scientific research to determine the number and composition of the Bokeyev's Orda.

Key words: historical tradition, epic, historical songs, tradition, source, legends, national liberation movement, Isatai Taimanuly.

КІРІСПЕ

XIX ғасырдағы Кіші жүздегі Бөкей ордасында болған Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтерілісінің әр алуан мәселелері ғылыми әдебиетте жан-жақты қарастырылды. Оны зерттеп, зерделеуге тарихшылар, әдебиетшілер мен фольклортанушылар, қоғамдық қауым да өз үлестерін қосты.

Екі батырдың да халықтың мұндай құрметі мен назарына ілінуіне Исатай мен Махамбеттің тұлға ретіндегі жеке бастарының қадір-қасиетіне, халық үшін жасаған ерлік істеріне байланысты болса керек. Ел аузында Исатай мен Махамбеттің өмір тарихына, ұрпақтарына, өздері басқарған көтерілістің оқиғаларына байланысты тарихи жыр-дастандар, әңгімелер баршылық. Солардың ішінде көлемі, тарихи оқиғаларды қамтуы жағынан ауқымдысы, әрі көркем жазылғаны ақын Ығылман Шөрековтің «Исатай – Махамбет» дастаны. Бұл туынды 1925 жылдан бері қарай бірнеше рет басылған.

«Исатай-Махамбет» дастанында Ығылман Шөреков Исатайдың халық үшін қызмет жасаған тұлға екендігін жырлайды:

Ағайынның арына
Қарындастың қамына
Қысқа күнде қырық шапқан,
Қысылғанның панасы

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, roza.aitbai@mail.ru

Асыл едің, Исатай,

Ер Тайманның баласы... (Шөреков, 1976: 22).

Ғылыми әдебиеттерде де Исатайға осындай баға берілген. А.Рязановтың 1927 жылы Орынборда жарық көрген «Исатай Тайманов көтерілісі» деп аталатын кітабында (бұл кітап 1996 ж. қазақ тіліне аударылды): «...Жастығына қарамастан старшын ретінде Исатай өз туыстары арасында үлкен беделге ие болып, Ордаға белгілі дәрежеде ықпалы жүрді. Өктем де ауыр мінезді, әрі еш адамға тәуелді емес, өзіндік ой-пікірі бар старшын Исатайдың қызмет мансабы әр қашан түзу бағытта болғанын көреміз.

Исатай батыр тек ғажайып ұйымдастырушы ғана емес, сондай-ақ ол ерекше ерліктің де символы! ...Исатай батыр секілді өзінің ерік-күшін соншалықты бағындыра алатын, жеңіске деген құштарлығын әмбеге аян еткен және сол үшін де өз басын құрбандыққа шалған қайсар – Арыстан айбатты, Жолбарыс жүректі адамды ешқашан көрген емеспіз. Исатай батыр өзін нақ осы қасиетімен танытты!»- деп оған жоғары баға берді (Рязанов, 1996:169-170).

Дастанда Исатайдың туған жері айқын аталған:

Туған жерін сұрасаң-

Жайықтың шығыс күн жағы.

Жаз жайлауын сұрасаң-

Өлеңті менен Шідерті,

Үшаңқаты, Борбастау-

Күз күзеуін сұрасаң-

Бұлдырты менен Жымпиты,

Қалдығайты Жақсыбай-

Балқашты сала мұндағы .

Қыс қыстауын сұрасаң-

Ойылда Қиыл, Жем, Сағыз,

Үйшіктен бергі қалың сор,

Қаракөл менен Қарабау,

Тайсойған, Бүйрек құмдағы (Шөреков, 1976: 23-24).

Исатай 1791 жылы туды. Туған жері Тайсойған құмы, кешегі Жанкелдин атындағы совхозға қарасты Тайман жалы бұйраты. Әкесі-Тайман, шешесінің есімі-Нағибала (қасқартып Нағима деп те атайды, руы Есентемір)...

Беріш тайпасының Жайық руына жататын бұл әулет Ағатай батырдан бастап өздерін Жайықтың бетке ұстар бір атасы санайды. Шежіресі :Жайықтан-Наурыз, Наурыздан-Тілеуке, Тілеукеден-Ағатай, Ағатайдан-Боқай, Боқайдан-Бегәлі, Бегәліден-Тайман, Тайманнан-Исатай (Сарай, 2004: 5,8). Исатайдың өмір тарихын жазған зерттеушілердің барлығы дерлік, оның туған жерін атағанда Ығылман ақынның дастанының жоғарыда келтірген үзіндісіне жүгінеді. Бұл дастанда берілген жер аттарының туралығын дәлелдейді.

Исатайдың жеке басының қасиеттері дастанда былай баяндалған:

Әділдігін сұрасаң-

Қастаспаған момынға

Жәбір-жапа қылмады.

Қайсарлығын сұрасаң-

Бөксе бұрып орнынан,

Хан келсе де қыңбады.

Сабырлығын сұрасаң-

Өз айтқанда аз сөйлеп,

Кісінің сөзін тыңдады.

Батырлығын сұрасаң

Қатерін тіккен дұшпанмен

Қан төгіспей тынбады (Шөреков, 1976: 23-24).

Халел Досмұхамедұлының «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат» деген еңбегінде, «Халықтың аузындағы сөздерге қарағанда Исатайдың өз басының көпті ертетін қасиеттері болған.

Жауда жанын аямады. Жауласса қолдың алдында, қашса артында болды.

Исатай-нағыз батыр. Орынсыз мақтанның батыры емес, керек орынды батыр.

Исатай-би. Би ішінде көп сөйлемейтін сабырлы адам. Керек орында сөзге шешен. Исатайдың сөзіне ешкім шыдай алмайды.

Ораза, намазын тастамайтын Исатай –тақуа адам. Заманындағы көптің көзінде бұ да үлкен қасиет.

Алдау, арбау, қулық-сұмдықты Исатай білмейді. Ісінің бәрі әділдік, туралық»-деп батырдың қадір-қасиетін сипаттаған (Досмұхамедов, 1998: 54-55).

Дастанда бұдан әрі беріш руының белді адамдары, Исатай мен Махамбетпен қатар жүрген достары жайында айтылған.

Исатай мен Махамбет,
Тастемір, Дәрі, Балқы би,
Жайылған Қабыл, Жақсымбет
Өзі бүтін тұрғанда
Аздары көпке теңелген;
Қасына ерген қарашы-
Алашада Ырсалды,
Есенғұл, Үбі, Танатар,
Жау дегенде даяр боп,
Атганып қосы жөнелген;
Есенгелді, Қосқара
Қолына ұстап көк найза,
Көкірегіне жел енген;.. (Шөреков, 1976: 25).

Исатай Бөкей ордасында Жәңгір ханның тұсында өмір сүрген.:

Исатайдың тұсында
Бөкейден соң сайланған
Жәңгір деген ханы бар;
Хан деп айта тұрсам да
Білгендерге мәні бар;
Лауазымға керек Романға
Төлейтін тұрба басы даны бар; (Шөреков, 1976: 25).

Тарихнамада Жәңгір ханға тұлға ретінде әр түрлі баға берілген. Халал Досмұхамедұлының жазбасына сүйенсек, «Жәңгірдің заманында да ел мен ханның арасы айтқандай болып бөлінді.

Жәңгір Аштархан губернаторы Андреевский дегеннің қолында өсті. Орысша, арабша, парсыша заманынша жақсы тәрбие алды.

Өткен замандағы арабтың, қызылбастың, салтанатты «падишалар», орыстың Романынан шыққан айбарлы патшалары Жәңгірге үлгі болды. Қазақтың салты, қазақтың тұрмысы, әдеті, заңы туралы Жәңгірге тәрбиешілер, әрине, бір ауыз да сөз айтқан жоқ.

Жәңгір өзімшіл, патшашыл, орысшыл, діншіл болып, ел билеу туралы еш нәрсеге үйренбей, қазақтың жайында дым білмейтін болып шықты.

1824-ші жылы кәмлет жасқа жетіп хандықты қолына алған соң, Жәңгір ұяда көргенін іске асыра бастады. 1806-ншы жылы патшаның қазақтікі деп айтқан жерін Жәңгір өзімнің жерім деп түсінді. Қара халықтың жері ханның мүлкі деген пікірді жүргізді. 1806-ншы жылы патшаның қазақтікі деген жерінен төрт жүз мың десетине жақсы жерді ханның үлесі деп жарияланды. Қалған жерден бірқатар жақсы жерлерді айналасындағы туғандарына, төрелерге, жақындарына үлестірді. Өзіне жақпаған ауылдың, рудың жерін тартып алатын болды.», -деп жазды (Досмұхамедов, 1998: 36).

Академик М.Қозыбаев: «Хан тағына 1823-1824 жылы отырған Бөкейдің баласы Жәңгір хан өте күрделі тұлға. Оның өмірі ғажайып трагедиялық сыры бар қайшылықтарға толы. Ол біріншіден, патша әкімшілігінің толық қолдауына сүйене отырып, көшпенділерді отырықшыландырды, хуторла салдырды, қырда пішен шабу, ағаш отырғызу, мал тұқымын асылдандыру, мектептер мен мешіттер ашып, өзен шөбі бойында, Жайық бойында Кулагин қамалынан Гурьевке дейін Каспий теңізі бойында, Эльтон маңында көлемді сауда операцияларын жүргізді. Бұл жағынан алғанда ол өз заманынан озып туды. Екінші жағынан, Ішкі Ордада XIX ғ. екінші ширегінен бастап жер шонжарлар мен ауқатты шаруалар меншігіне берілді. ...Ханның туыскандары, сұлтандар, билер, ру басылары су мен құдықтары бар ірі өңірлерге ие болды. Қазақ жерін патшаға, оның шонжарларына үлестірді. Жер иелерінің иерархиясы қалыптасты. Жер сауданың, қиянат жасау мен жаулы істердің объектісіне айналды. Халықтың 1/3 бөлігі жерсіз қалды. Олардың көбі жерді көршілес орыс губернияларынан, Каспий балық кәсіпшілігі иелерінен арендаға алуға мәжбүр болды.

...Үшіншіден, Жәңгір ханның тұсында финанс, салық саясаты, жер басқару ханның қолына тиді. Россияның әскери отрядтарына сүйене отырып, Жәңгір хан жергілікті феодалдық-автономияларды жойды, дала демократиясы шектелді. Бүкіл билік түгелдей дерлік орталықта шоғырландырылды. Жергілікті феодалдардың сот праволары шектелді. Жәңгірдің аристократтық цивилизаторлық реформалары хандықты күшейтті, орталық бюрократиялық билік үлгісін орнатты. Отаршылдық күшейе түсті, Жәңгір дүре соғу жазасын, мемлекеттік алымдардың қатаң жүйесін енгізді, халыққа алым салу жүйесін қалыптастырды», - деп көрсеткен (Қозыбаев, 1994: 116-118).

Міне осылайша билік құрған Жәңгірдің кезі туралы ақын былай деп жырлайды:

Хан қаруы қазақтың;

Отыз мың үй саны бар.

Ересек болған есепте

Сексен мыңдай жаны бар; (Шөреков, 1976: 27).

«Исатай-Махамбет» жырының түсіндірмесінде, ақын Бөкей хандығының тұрғындарының санын асыра көрсеткен, саны жетпіс мыңнан аспайды делінген. А.Ф.Рязановтың еңбегінде: «1825 жылы Бөкей ордасындағы халықтың 10,5 мың киіз үйі болған да, оларда еркек – әйелін қосқанда 51 мың адам тұрған. Олар 5 млн. 600 мың десятина жайылымдық жерді иеленіп, қолдарына 51 мың бас түйе, 491 мың жылқы, 105 мың мүйізді ірі қара, 1 924 мың қой – ешкі, барлығы 2 572 мың бас мал ұстаған.

Сол есептің дерегі бойынша 1850 жылы халықтың 21 мың киіз үйі болған да, оларда екі жыныстан 100 мың адам тұрған, яғни бұл адам саны екі есе деген сөз. Жер өзгеріссіз қалды. Малдың саны: түйе – 60 мың, жылқы – 230 мың, сиыр – 250, ұсақ мал – 1 200 мың, барлығы 1825 жылғы 2 572 мың бастың орнына 1.960 мың ғана болды. Сөйтіп, халық саны 100 процентке өсті де, мал саны 27 процентке кеміп кетті» (Рязанов, 1996. 20-21). Кейінгі зерттеулерде, атап айтсақ И.Кенжалиннің еңбегінде құжат деректері негізінде мынадай мәлімет келтірген: «Ішкі хандықтың 1834 жылғы халқының санын Жәңгір хан ру бойынша ...Байұлы рулары: 1. Алаша -1700 шаңырақ; 2. Адай-700; 3. Байбақты - 1980; 4. Беріш - 3600; 5. Жаппас -850; 6. Есентемір- 350; 7. Масқар - 320; 8. Шеркеш - 2000; Қызылқұрт- 650; 10. Таз - 200; 11. Ысық - 600; 12. Тана-850.

Жеті ру, т.б. 13. Кете- 400; 14. Табын-350; 15. Тама -400; 16. Кердері -400. Сұлтан, қожалар 200; ноғай-қазақ 620; Төлеңгіт -400. Барлығы - 16570 шаңырақ немесе әрқайсысында 6 жаннан бар деп есептеп -99 420 адам болды» (Кенжалиев, 1991: 32-33).

Ендеше Ығылман Шөрековтің «сексен мыңдай жаны бар» деген мәліметін дұрыс деп есептеуге де болады.

Үй басына мал санап,

Зекет түгел алынар;

Хан салығы сол болып,

Қазынаға салынар;

Он екі уәзір орнына

Әр руға би қойған.

Әдет-ғұрпы,

Заңы бар.

Дін ықтияр берілген

Мекемелі, муфтилі

Шарғымен жанған шамы бар (Шөреков, 1976: 27-26).

Жәңгір хан қалың шаруаларға алым – салықтың да неше бір түрін шығарып, жалпы санын 20-ға жеткізді делінеді. Соның ішінде бастылары : соғым, зекет, пітір, құшыр, т.б. Соғым ханға, оның қонақтарына қарауындағы әр үйден берілетін үлесі, ол соғым сұлтандарға да төленеді. Оның мөлшері әр кезде әр түрлі. Мысалы, 15 үйден 1 сиыр, не 40 сом ақша, сөйтіп бір жылда 10 000 сом ақша жинаған. Салық жинаушы өз құлқына да керегін алып қалады. Сонымен бірге соғым салығынан би, старшина, сұлтан, хан – әрқайсысы өз үлестерін алатын болды. Ал зекет, Жәңгірдің мәлімдеуінше 40 қойдан – 1 қой. Бірақ бұл да әр түрлі. Байлардан 100 – 120 қойдан 1 қой алған. Бес түйеден 1 қой, отыз сиырдан – бір өгіз, не қашар, 60 сиырдан екеу, т.б. Сөйтіп, 1836 жылы Хан елден зекет деп 18 000 қой, 800 өгіз, 1 000 жылқы, 700 түйе жинап алған [Кенжалиев, 1991: 40).

Жәңгір хан 1828 жылы Орданың 12 ақсақалынан өз жанына Хан Кеңесін (Алқа) құрды. Оған он екі ата Байұлының әр руынан 12 би сайланды. Осы орайда ұзақ жылдар Хан Кеңесінің мүшесі болғандарды атап өткеннің артығы жоқ: Алтай Досмұхамедұлы (Алаша), Құдайберген Кенжібайұлы (Тана), Бос Боздақұлы (Кете), Құлжан Мойнақұлы (Жаппас), Мүсіреп Айдаболұлы (Шеркеш), 1839

жылдан Шолтыр Бекмұхамедұлы, Шор Қидайұлы (Масқар), Жантөре Ақтанұлы(Ысык), Жұбаныш Айтуғанұлы (Қызылқұрт), Балқы Құдайбергенұлы (Беріш). Осы сыязда Хан Кеңесі жанында ханның жарлығымен бекітілген 12 старшын қызмет атқаратын болып келісілді. Сөйтіп, билік бөлісілді (Сарай, 2004: 29-30).

Жәңгір хан өзінің 12 биін ұстауға, хатшыларын, молдаларын, атшабарларын, тілмаштарын асырау үшін елден алым – салық жинаған. Сонымен қатар, ханның Петербургке баратын кезінде бар шығыны елден болды. Сондай-ақ шаруалардан әр қашан көлік жинап немесе түрлі жұмыстарды тегін істеуге зорлаған. Елден түрлі сылтаумен киіз, жүн, былғары, пішен жинау да болған. 1836 жылы хан 500 киіз жинап алған. Каспий жағалауындағы әр шаруадан 5 пұттан жабағы жүн жинаған. Сол секілді әрбір шаруа бір жаққа бару үшін рұқсат қағаз – билетке 15 тиын күмістей төлеуі тиіс. Ол ақшалар көлік, арбаны, пішенді сол почтаға жақын ауылдар беруге міндетті болды. Мұның үстіне сұлтандар, байлар, старшиналар күш көрсетіп шаруалардан өздеріне ұнаған көлігін, дүниесін тартып әкетулері жиі болған (Кенжалиев, 1991: 40-41).

Сонымен Жәңгір «Елді ноғай мүфтиіне, ноғайдың мекеме шарғиясына бағындырды. Әдет орнына шарифат жүрді». «Указ» деген молдалар шықты. Садақа, підия, ғұшыр, пітір, тағы басқа түрлі елге дін салығы түсті. Жесір дауы, жер дауы секілді қазақтың нағыз әдетпен шешілетін өз ара істері шарифат бойынша тергеле бастады. Молдалар да дегендей әділ бола алмады, арасында жемқорлары, бұзықтары болды. Жаңа да молдалардың көбі, әсіресе әуелгі уақытта қазақтың әдет – ғұрпын білмейтін ноғай, естек, мешер, тептер, сарт секілді келімсектерден болды» (Досмұхамедов, 1998: 40). Исатай Жәңгірдің халық арасында жүргізген осындай әрекеттеріне қарсы бола бастайды. Тарихтан белгілі, Жәңгірдің қайын атасы Қарауылқожаның халыққа қарсы саясаты да Исатайдың ашу-ызасын тудырып, Жәңгірмен арасын суытады. Хан Исатайды кемсіту үшін беріш руынан халық қалаған Исатайдың орнына Балқы биді сайлайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, қазақтың тарих айту дәстүрінің туындыларының бірі тарихи дастанда қазақтың өткен тарихы жайлы мәліметтер көптеп кездеседі. Соның ішінде ХІХ ғасырдағы ұлт-азаттық көтерілісінің көрнекті өкілі Исатай Тайманұлының өміріне қатысты мағлұматтар кездеседі. Бұл шығармаларда қарапайым халықтың ұлы атанған Исатай батыр өзінің бүкіл қасиетті өмірін осынау шаруа халықтың бостандығы жолына құрбан еткен, ешқандай сынақта, ешқандай жеке басының қайғы-қасіреті де оның болаттай берік, мұқалмас күш-жігерін жасыта алмағанын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шөреков Ығылман. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1976.
2. Рязанов А. Исатай Тайманов көтерілісі. – Алматы, 1996.
3. Сарай Ә. Исатай Тайманұлы //Исатай Тайманұлы. - Алматы, 2004.
4. Досмұхамедов Х. Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат// Таңдамалы шығармалары. –Алматы, 1998.
5. Қозыбаев М. Исатай туралы сөз// Жауды шаптым ту байлап. Алматы, 1994.
6. Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. - Алматы, 1991.

ORTA ASYA'DA ÇİN'İN İPEK YOLU PROJESİNİN ÖNEMİ: BÖLGE EKONOMİSİNİN GELİŞMESİNDEKİ ZORLUKLAR VE FIRSATLAR

Kasimu MAIMAITIAILI*

Özet:

Çin'i Avrasya'nın geniş piyasasına bağlamayı amaçlayan İpek Yolu projesi 21. Yüzyıldaki dünyanın en büyük projelerindendir. Özel coğrafik konumuyla Doğu ve Batı arasında köprü konumunda olan ve İpek Yolunun merkezinde yer alan Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dan oluşan Orta Asya stratejik öneme sahiptir. Bu çalışmanın amacı sayısal ve nitel veriler analizi yaparak asırlardır sömürge altında kapalı ve geride bırakılmış, kara ile çevrili, Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsızlığı elde etmiş Orta Asya ülkeleri yeni asırda Çin'in ileri sürdüğü İpek Yolu projesiyle dünya piyasasına açılma ve kendini geliştirme fırsatlarını değerlendirmektir. Diğer yandan, Rusya, Çin, Amerika vb. büyük güçlerin bölgeye olan rekabetinin ve ilgisinin artmış olması, bölgede mevcut olan siyasi, iktisadi ve yasama kurumlarının güvenli olmaması, dolayısıyla beraberinde bölge ülkeleri için stratejik riskleri de getirebileceği açıklanmıştır. İpek Yolu projesinin Orta Asya bölgesi için önemi ve onun bölge için nasıl sonuçlar getireceği bölge ülkelerinin mevcut durumu iyi değerlendirilerek zorlukların üstesinden gelebilmesi, fırsatları kendi çıkarlarına göre değerlendirebilme ve kendi geleceğine yön verebilme yeteneğine bağlı olabileceği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, İpek Yolu Ekonomik Kuşağı, Çin, iktisadi gelişme.

CHINESE LED SILK ROAD PROJECT AND ITS IMPORTANCE TO CENTRAL ASIA: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES ON THE DEVELOPMENTS OF THE REGIONAL ECONOMY

Abstract:

The Silk Road project, which aims to link China to the wider markets of Eurasia, is the world's largest project in the 21st century. Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan and Turkmenistan are located in Central Asia, which are positioned at the center of the Silk Road as a bridge between East and West due to its special geographical location. In this paper using quantitative and qualitative analysis to evaluate Central Asian countries, which were closed and economically backward for centuries under the colonies of Moscow. These landlocked countries became independent after the dissolution of the Soviet Union and soon gained an opportunity to open up to the world market and improve themselves in the 21st century with the Silk Road project which China has put forward. On the one hand, Russia, China, America and other great powers are began to increase their interest and competition to the region. On the other hand the lack of perfect political, economic and legislative institutions in the region have also brought strategic risks for the countries of the region. At the end, to evaluate its significance of the Silk Road project for the Central Asian region mostly depend on how these countries are able to evaluate current situations, overcome difficulties and transform opportunities to their advantages of future developments.

Keywords: Central Asia, Silk Road Economic Belt, China, Economic Development.

GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyılda Rusya egemenliğine tabii olan, sonra Sovyet yönetiminde kalmış Orta Asya ülkeleri asırlar siyasi, iktisadi ve güvenlik açıdan Moskova etkisinde kalmıştır. Orta Asya ülkeleri 1991'de Sovyetlerin parçalanmasıyla bağımsızlıklarını kazandıkça, Çin'i içine alan yabancı ülkelerle karşılıklı olarak avantajlı ekonomik işbirliği yapabilmesi için bir kez daha büyük fırsatlar ortaya çıkmıştır (Vladimir Paranov, 2005: 2). Çin'in kara ve deniz yollarından oluşan stratejik konuma sahip İpek Yolu projesini 2013 yılında ortaya koyması, Orta Asya ile Çin ilişkilerinde yeni bir dönüşüm noktası olmuştur. Projeye Çin kendi piyasasını Batı ve Avrasya'yı içeren geniş dünyaya bağlamakla enerji güvenliğini garanti etmek ve enerji kaynağını çeşitlendirmek istemiştir (Wei Zongyou, 2018: 114). Bol enerji kaynaklarına ve stratejik coğrafi konuma sahip olan Orta Asya ise, Çin'in projesinin gerçekleşmesi açısından hayati önem taşıyacaktır.

Orta Asya'nın bol enerji kaynakları ile Çin'in hızlı gelişmekte olan iktisadına gerekli enerji ihtiyacı, bölgenin geride kalmış altyapı, ulaşım ve iktisadi ile Çin'in sahip olduğu finansal, teknoloji avantajları

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora öğrencisi, kashgar16@gmail.com

arasında birbirini bütünüleyici özelliklere sahip olması ilişkilerin gelişmesine avantaj sağlamıştır. Ama bölgedeki geleneksel etki sahibi olan Rusya ile başka dış ülkelerden Amerika, Avrupa ve Hindistan gibi büyük güçlerin Orta Asya'ya olan ilgisi de artmaktadır ve onların bölgeye stratejik yaklaşımlarında farklılıklar mevcuttur. Bu bölge için geniş dünya piyasasına açılma, ikili ilişkilerini ve ekonomilerini geliştirme fırsatı tatmin etmek gibi avantaj getirmiştir. Lakin büyük güçlerle olan arasındaki menfaat ilişkilerini çözerek kendi çıkarlarını korumasında bölgedeki zayıf ülkelere zorlukları da bünyesinde getirmiştir. Bu çalışmada, ilk olarak bağımsızlık sonrası Orta Asya ülkelerinin iktisadi durumu, izlediği ekonomik politikaları ve onun etkileri, gelişme süreçleri ele alınacaktır. Sonra, Çin'in ortaya koyduğu İpek Yolu projesi ve Orta Asya'nın bu projede nasıl bir konuma sahip olduğu; en sonunda Orta Asya ülkelerinin açısından Çin'in projesinin ne anlama geldiği, onun bölge ülkelerine getirebileceği olumlu ve olumsuz ekonomik vb. sonuçların nasıl değerlendirilebilmesi tartışılır.

1. BAĞIMSIZLIK SONRASI ORTA ASYA EKONOMİK GELİŞİMİ

Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan Orta Asya devletleridir. Orta Asya, birçok değerli kaynaklara sahip olmasına rağmen aynı zamanda gelişmesinde birçok zorluklarla karşı karşıya olan bir bölgedir (Roman Mogilevskii, 2012:6). Orta Asya devletlerinin yerleşim alanı Hindistan'dan büyük olmasına rağmen nüfusu öyle büyük değildir ve 2018 yılındaki toplam nüfusu sadece 71,8 milyondur (worldpopulationreview:2018). Orta Asya'daki devletler topraklarının genişliğine karşılık nüfus oranlarının düşük olması gibi demografik olumsuz etkenlerle karşı karşıya kalmakla beraber altyapı ve ulaşımın yetersiz olması, düşük iktisadi performans düzeyi, yönetimin mükemmel olmaması bölge iktisadının kalkınmasını olumsuz etkileyici nedenlerden sayılır.

Coğrafi konumunun kara ile çevrili denizden uzak olması Orta Asya devletlerinin iktisadını geniş dünya piyasasına açmalarını zorlaştırmıştır. İktisadi, siyasi ve güvenlik durumlarının zayıf olmasına karşılık çok kalabalık nüfusa sahip büyük ve güçlü devletlerle komşu olması bu devletlerin geleceğiyle ilgili güvenlik tehdidini de beraber taşımıştır. Bu onların 1991 yılında Sovyetlerin parçalanmasıyla bağımsızlıklarını elde etmesinden önce, İngiltere ve Rusya gibi güçlü devletlerin etki alanlarını genişletmek amacıyla Asya'da yaptığı büyük oyunun kurbanları olması ve buna benzer senaryoların bölgede tekrar yapılma korkusundan doğmuştur. Asırlar devam eden Rusya sömürgeciliğinde Orta Asya cumhuriyetleri Moskova'nın ham madde üretim alanına dönüştürülmüştür. Modern iktisat kurumlarını ve sanayisini geliştirme imkânına sahip olamamış, sınırları suni bir şekilde ayarlanmış ve bu cumhuriyetlere Sovyet'ten geribırakılmış iktisat, fakirlik ve istikrarsızlık miras kalmıştır.

Sovyet yönetiminde bölge iktisadı, tarımsal ürünler ve doğal kaynaklar gibi Sovyet sanayisine gerekli ham madde üretimine dayalı olmuştur. İktisadi faaliyetler hükümet kontrolünde olarak özel sektör kısıtlanmıştır. Tarımsal alanda pamuk üretimi önem kazanmıştır. Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Orta Asya devletlerinin tarımsal üretime yönelik politikaları farklı olmuştur. Bölgedeki en büyük pamuk üretici ülke olan Özbekistan bağımsızlıktan sonra Sovyet tarzı kolektif üretimi ortadan kaldırmaya yönelik politikalar izlemişse de pamuk tedarikinde devlet kontrolünü elinde tutmuştur. Türkmenistan da Özbekistan'a benzer politika takip etmiştir, Tacikistan ise dalgalı devlet kontrolü uygulamıştır. Kazakistan ve Kırgızistan pamuk üretimindeki devlet kontrolünü ortadan kaldırmıştır (Deniz Kandiyoti, 2007:2).

Bağımsızlık sonrası Orta Asya devletleri için komünist planlama iktisadından piyasa iktisadına geçiş yapmayı gerçekleştirmek en büyük sorunlarından biri olmuştur. Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde ortaya çıkan iktisadi kriz bağımsızlık sonrası Orta Asya devletlerini etkilemeye devam etmiştir. Enflasyonun yükselmesi halkın gerçek gelir düzeyini azaltmıştır. Sovyet döneminde yerli hükümet harcamalarını Merkezi hükümetten alma desteği Sovyet Birliğinin dağılmasıyla yok olmuş ve bu yeni bağımsız olan hükümetlerin iktisadi durumunu daha da zorlaştırmıştır. Kara ile çevrili olması, bağımsızlık öncesi ulaşım ağlarının, iktisadi faaliyetlerinin Moskova'ya bağımlı olması bağımsızlıktan sonraki ülke iktisadının sağlam gelişmesi için büyük sorunlar getirmiştir.

Bölge iktisadının Moskova'ya bağımlı olması siyasi bağımsızlığını elde etmiş yeni cumhuriyetlere iktisadi bağımsızlık bahşetmede zayıf düşmüştür. Moskova yönetiminin Sovyet Birliğine üye cumhuriyetlerin iktisadi faaliyetlerini birbirine bağımlı olarak düzenlemesi, dış ticaretlerin merkezi yönetim tarafından tek elden yapılması Orta Asya cumhuriyetlerinin dış dünya ile olan ticari ve ulaşım ağlarının gelişmesini ilkel düzeyde bırakmıştır. Bunun gibi nedenlerden dolayı bağımsız olduktan sonra iktisadını geliştirmede zorluklar yaşamış ve yaşam standartlarını yükseltmede çok başarılı olamamıştır.

Türkmenistan	84
Özbekistan	103
Kazakistan	78
Kırgızistan	69
Tacikistan	52

Tablo 1.1. Bağımsız Orta Asya devletlerinin 2001'deki Gerçek GSYİH''nin 1989 yılındaki Sovyetler Birliği döneminin yüzdesi (Spoorv.d.,2005:4).

Tablada görüldüğü gibi Özbekistan hariç tüm Orta Asya ülkelerinin gelir düzeyi Sovyet Birliğinin son dönemlerindeki yani 1989 yılındaki gelir düzeyinden aşağıdır. Bağımsızlık elde ettikten sonra bu cumhuriyetlerin ekonomileri gelişmekten ziyade gerilemiştir. Bunun nedenleri Sovyet döneminde uygulanan iktisat politikalarının bağımsızlıktan sonra bu devletleriniktisadındaolumsuz etkilerinin devam etmesi, Orta Asya'nın denize kıyısı olmaması ve bu bölgenin demografik konumu sebep olarak gösterilebilir. Ama bunların hiç biri bu devletlerde yaşanan gerilim ve gelişmedeki başarısızlığacevap verebilmek için yeterli değildir.

Bağımsızlıktan sonra Orta Asya devletlerinde Sovyet modeli planlı iktisattan piyasa iktisadına geçiş için farklı stratejiler kullanılmıştır ve ülkelerin uyguladığı siyasetler de değişik düzeyde seyretmiştir. Ama bölgedeki hiçbir ülke iktisadi kurumlarında kökten reform yapmada başarılı olamamıştır. Sovyetlerin dağılması aniden olması ve Orta Asya ülkelerinin tesadüfen elde ettiği bağımsız devletin inşası ve onun geleceğine yön verme konusunda hazırlıkları yetersiz acil hükümetler teşkil edilmiştir. Yöneticiler normalde eski Sovyet kadrolarından olduğundan sahip olduğu zihniyet modern kapitalizm ve piyasa iktisadına yabancıdır.Liderlerin bilgi ve yetenek açısından yetersizlikleri ülkelerinin geleceği için doğru ve etkileyici politikalar üreterek mevcut olduğu zor durumdan ülkeyi hızlı kurtarmaya ortam hazırlayamamıştır.

Orta Asya liderleri bağımsızlık sonrası ilk yıllarda kişisel iktidarlarını pekiştirmek ve süper başkanlık rejimlerini yaratmak için uğraşmış ve kendilerini yasanın üzerinde koymuştur. Bunlardan sadece Tacikistan'da iç savaşın patlak vermesi yüzünden lider değişikliği yaşanmıştır(Richard Pomfret,2009:2).Hükümetin etkileyici politikalar uygulayarak sosyal düzeni koruyamaması ve iktidar mücadeleleri Tacikistan'da iç savaşın patlak vermesine neden olup bu ülkede iktisadi reformun yapılmasına olumsuz etki yapmıştır. Bu yüzden Tacikistan'ın gelir düzeyi Orta Asya ülkeleri arasında en düşük seviyede kalmıştır.

Diğer devletlerde yönetim değişikliği olmasa bile liderlerin şahsi çıkarlarını ön plana çıkarmaları ile otokrasiye meyilli siyaset yapmaları toplumda adaleti, eşitliği ve normları gözetmede yetersiz kalmalarına sebep olmuştur. Kendi yakınlarına ve taraftarlarına öncelik tanınması, kapsayıcı politikalar üreterek ülkedeki farklı toplumlar arasında barış ve dayanışmayı korumak yerine ülkede yerel kabilecilikten millet yaratma gibi gerçekçi olmayan eğilimlerin yaşanması toplumlar arasında huzuru bozmaya yol açmıştır.Yöneticilerin devletin güvenliğini, iktisadın kalkınması, yönetim, yasama ve iktisadi kurumların iyileştirilmesi, bilgi üretimi vb. hayati öneme sahip işlerle ilgilenmek yerine kendi mevkiine münasip olmayan boş işlerle uğraşması devlet içinde yeteneklerin israfına ve petrolden daha değerli olan beyin güçlerinin dışarıya akmasına yol açması yanında bölgesel işbirliği ve bütünleşmeyi gerçekleştirmeye engel oluşturmuştur.

Ülkelerdeki etnik farklılıkların üst kurumlar tarafından alevlendirilmesiKırgızistan'da Kırgız ve Özbek halkı arasında yaşandığı gibi toplumlar arasındaki çatışmalara neden olmuştur. Böyle olaylar sadece ülkenin güvenliği ve gelişmesini olumsuz etkilemekle kalmamış bölgedeki diğer ülkeler ile olan ilişkileri de zedelemiştir. Bölge iktisadının gelişmesi ülkeler arasındaki dayanışmayı gerektirdiğinden onlar arasında yaşanan herhangi bir diplomatik arıza ya da çatışma diğerlerini de etkilemiştir. Halbuki ülkeler arasındaki ortak çıkarları iyi gözetmek herkesin yararına.

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Kazakistan	-2.9	-9.2	-12.6	-8.2	0.5	1.7	-1.9	2.7	9.6	13.2
Özbekistan	-11.1	-2.3	-4.2	-0.9	1.6	2.5	4.4	4.1	4.0	4.5
Kırgızistan	-19.0	-16.0	-20.1	-5.4	7.1	9.9	2.1	3.7	8.3	10.2
Tacikistan	-29.0	-11.0	-18.9	-12.5	-4.4	1.7	5.3	3.7	8.3	10.2
Türkmenistan	-5.3	-10.0	-17.3	-7.2	-6.7	-11.3	5.0	16.0	17.2	12.0
Orta Asya	-17.3	-12.7	-14.1	-5.0	-3.4	1.0	-3.7	4.5	7.9	5.9

Tablo 1.2. Orta Asya'daki beş ülkenin 1991-2001 arasında milli gelirindeki değişme ve ortalaması (Sporv.d.,2005:6).

Orta Asya ülkelerinin iktisadi bağımsızlık sonrası ilk on yılında gerilimler yaşanmıştır ve yeni asrın arifesinde toparlanmaya başlamıştır. Bağımsızlığın önceki yıllarında hükümetlerin iktisattan daha fazla sosyal düzeni ve kendi emniyetini korumayı ön plana çıkarması ve Sovyet'in parçalanmasının bölgeye getirdiği şokların olumsuz etkisinin iktisadın gerilemesinde belirli etkisi olmuştur. 1997 yılında Tacikistan iç savaşının sona ermesi ve ülkede barışın sağlanması, diğer devletlerde de yönetim kurumlarının belli düzeyde pekiştirilmesi bölge iktisadının krizden kurtulmasına kolaylık sağlamıştır. 1999 yılındaki Amerika, Çin ve Avrupa Birliğinin pamuk sübvansiyonların ortadan kaldırılması pamuğun dünya piyasasındaki fiyatını yüzde 18 artırmıştır(Deniz Kandiyoti,2007:41). Bu pamuk üretici ve ihracat edici Orta Asya ülkelerinin milli gelirlerinin artmasına katkı sağlamıştır. Diğer yandan Çin ve Hindistan gibi Asya ülkelerinin hızlı gelişmesiyle ortaya çıkan enerji ihtiyaçlarındaki artış ve petrol fiyatlarındaki yükselme bol enerji kaynaklarına sahip olan bu bölge iktisadına olumlu etkiler yapmıştır.

Ülke	İhracat (Milli Gelirin %) 2008 2009	Önemli İhracat Ürünleri
Kazakistan	5742	Petrol ve petrol ürünleri% 59, demir içeren metaller% 19, kimyasallar% 5, makineler% 3, tahıl, yün, kömür, et...
Özbekistan	4436	Enerji ürünleri, pamuk, altın, mineral gübreler, demir ve demir dışı metaller, tekstil ürünleri, gıda ürünleri, makineler, otomobiller
Kırgızistan	5650	Pamuk, yün, et, tütün; altın, cıva, uranyum, doğal gaz, hidroelektrik; makine; ayakkabı
Türkmenistan	7376	Gaz, ham petrol, petrokimya, tekstil, pamuk
Tacikistan	1713	Alüminyum, elektrik, pamuk, meyve, bitkisel yağ, tekstil

Tablo 1.3. Orta Asya ülkelerinin 2008 ve 2009 yıllarında ihraç ettiği önemli ürünler (The Library of Congress,2014)

Orta Asya ülkelerinin 2008 ve 2009 yıllarında ihraç ettiği önemli ürünler Tablo 1.3'te gösterildiği gibi olup maden, doğal kaynak ve tarımsal ürünler ağırlıklıdır. Tacikistan'dan başka ülkelerde ihracatın milli gelirdeki oranı yüksektir. Türkmenistan'da bu oran %76'ya bile ulaşmış durumdadır. İktisadi strateji geliştirmekle yetkili olan ülke yöneticileri iktisat politika uygulamada büyük yanlışlıklar yapmıştır. Kanada ve Norveç gibi büyük enerji üretici ülkelerin enerjiden elde ettiği karları ülkenin geleceğine yatırım yaparak sanayileşmiş ve modern iktisat düzeyine ulaşmış başarılı iktisatları örnek alınmamıştır. Aksine, petrol ve doğal gaz zengini Körfez ülkelerinin izlediği modern sanayi ve iktisat yapısına öncülük etmek yerine enerji ihracatına dayalı olarak geliştirilmiş iktisat modelini takip etmiştir. Doğal kaynakları, ülke zenginliğinin artırılmasındaki avantaj ya da araç değil zenginliğin kendisi olarak tanımlamıştır. Bu nedenle petrol zengini

Arap devletlerinde olduğu gibi ülke modern sanayiden yoksun ve milli geliri doğal kaynakların uluslararası piyasadaki arz ve talebine bağlı, fiyatların da belirsiz olduğu bir güvensiz iktisat yapısı ortaya çıkmıştır.

2013 yılında Kazakistan'ın milli geliri 243.7 milyar dolara ulaşmış ve 2015 yılında ise petrol fiyatının düşmesiyle 184.4 milyar dolara gerilemiş, 2016'da daha da gerilerek 133.7 milyar olmuştur; Türkmenistan ve Özbekistan iktisadi büyümeye devam etmiştir. Bu daonların Kazakistan'ın petrol üretimine daha çok bağımlı olmasına karşılık diğer doğal kaynaklara dayalı olmasındandır(TaiheZhiku, 2018:4).Petrol sektörü Kazakistan milli gelirinin yaklaşık yüzde otuzunu ve ihracattaki kazancının yarısından fazlasını oluşturur(Michael P. Barry,2009:44).Bölgedeki en zayıf iktisada sahip olan Kırgızistan ve Tacikistan diğerleri gibi petrol ve doğal gaz zengini değildir. Onların iktisadi petrol ve doğal gaz dışı diğer madenler, tarımsal üretim ve işçi ihracatına dayalı iktisat yapısına sahiptir ve onlar da bölgedeki diğer ülkelerle yirmi birinci yüzyılda olmasına rağmen yirminci yılın bilgi, teknoloji ve sanayisinden bile yoksun kaderi paylaşmıştır.

Petrol ve doğalgaza sahibi bu ülkelerde, zenginliğin asıl kalıcı kaynağı olan insan gücüne ve toprakların işlenmesine; fertlerin bilgi, ustalık kabiliyetlerinin yükselmesine yatırım yaparak üretimin çeşitlenmesi ve üretim şekillerinin modernleşmesine yeterince ilgi gösterilmemiştir. Bu da yakın dönemlerde petrol fiyatların düşmesiyle körfez ülkeleri başta olmak üzere Orta Asya ülkelerinin milli gelirlerinin belli derecede gerileyip iktisadi zorluklarla baş başa kalmasına sebep olmuştur. Bu zorluklar, onların takip ettiği yanlış iktisat politikalarından ortaya çıkan bir sonuçtur. Geleneksel üretim şeklinin çağdaş üretim güçleri karşısındaki yenilgisinin de bir göstergesidir.

2. ORTA ASYA'NIN ÇİN'İN İPEK YOLU PROJESİNDEKİ KONUMU

Orta Asya asırlardır Rusya etkisi altında kalmış ve bu bölgedeki iktisadi ve güvenlik açısından söz sahibi Moskova olarak devam etmiştir. 1991 yılında Sovyetlerin parçalanması ve bu bölgedeki eski Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlığını elde etmesi yeni bir dönüşüm noktası olmuştur. Orta Asya devletleri başka devletlerle siyasi, iktisadi ilişkilerini geliştirme şansı elde etmiştir. Çin, Avrupa, Amerika ve Hindistan gibi dünyanın çeşitli ülkelerinin bölgeyle irtibatlarının artması ve ilişkilerinin gelişmesiyle Rusya artık bu bölgede tek başına söz sahibi olmaktan gitgide uzaklaşmaya başlamıştır.

Çin geçen asrın son çeyreğinde DengXiaoping'in başlattığı ekonomik reformun etkisiyle iktisadi büyümede olağanüstü başarılar elde etmiştir. Birkaç on yıl içinde geride kalmış üçüncü dünya ülkesi olmaktan çıkmış modern bir sanayi yapısına sahip olmuş dünyanın ikinci büyük ekonomisi durumuna yükselmiştir.Çin'in yükselmesi onun dünya genelindeki etkisini de artırmıştır. Komşu bölge Orta Asya ise yakın dönemlerde Çin için öneminin gitgide arttığı ve iktisadi ilişkilerinin hızlı yükselmekte olduğu alanlardandır. Çin başkanı XiJinping 2013 yılında, ilk olarak Kazakistan'daki konuşmasında Avrasya bölgesinde daha yakın ekonomik bağlar kurmak, işbirliğini derinleştirmek ve gelişmeyi sürdürme fikrini içeren“İpek Yolu Ekonomik Kuşağı” vizyonunu dile getirmiştir(Thomas Zimmerman,2015: 6). Projenin ilk olarak Kazakistan'da dile getirilmesi Çin'in batıya açılmasındaki kapı konumunda olan Orta Asya bölgesinin çok hayati öneme sahip olmasındandır.

İpek Yolu projesi kara ve deniz yolundan oluşmuş altmıştan fazla devleti kapsayan Çin ile Avrasya bölgeleri arasındaki yeni ulaşım ve altyapıyı geliştirmek için bir trilyon yatırım vaat edilen Çin'in şimdiye kadar ileri sürdüğü en pahalı ve geniş kapsamlı inisiyatiftir; onun başarısında Orta Asya anahtar rol üstlenecektir(International CrisisGroup, 2017:2).Orta Asya bölgesi sadece Çin'in ihtiyaçlı olduğu petrol ve doğal gaz gibi bol doğal kaynaklar açısından değil, aynı zamanda Çin'in batıya açılmasındaki kilit ve Çin'i Avrupa'ya bağlayacak köprü olmasındandır. Bölge Pakistan Çin iktisat koridoru ile birlikte Çin'in batıya açılmasını sağlayacaktır.

Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi ve bu bölge piyasasının açılması Çin için stratejik öneme sahiptir. Çin'in batıya açılması, orta ve batı bölgelerinin iktisadının gelişmesi ve bölge istikrarının korunması bunların başında gelir. Ama bölgedeki ülkelerin durumlarında farklılıklar olduğundan ve genel olarak bölgeye yatırım yapmada ülkelerin siyasi ve yasama kurumlarının sağlıklı olmaması gibi sorunları dikkate almak gerekir.Yurt içi yatırım yapma ortamında birçok problemlerin mevcut olması üstesinden gelinmesi gereken diğer bir sorundur. Yatırım yapmaya kolaylık sağlamak ve yatırıma elverişli ortam hazırlamak için İpek Yolu projesinin gerçekleştirilmesi derin bir anlama sahiptir(Ding Zhigang ve PanXingyu,2017:53-54).

Çin ve Orta Asya ülkeleri arasındaki birbirini tamamlayıcı özelliklerin mevcut olması ikili ilişkilerin geliştirilmesine kolaylık sağlar. Çin büyük ve hızlı gelişmeye devam eden iktisadi, kalabalık demografik yapısı ve bir de geniş alanlara sahip olmasıyla dev bir piyasa yapısına sahiptir.Orta Asya ise geniş toprak alanına sahip olmasına rağmen nüfusu az ve piyasası sınırlıdır.Bölgenin gelişmişlik düzeyi kısıtlı olup,iktisadi kurulmasında doğal kaynak, tarımsal ürün gibi işlenmemiş ürünleri ihraç ederek hazır sanayi ürünlerinin ithal etmeye dayalı yapıya sahiptir. Bu açıdan Çin, Orta Asya ülkeleriyle ikili ilişkilerini

geliřtirmede çok avantaja sahiptir. Kendi sanayisine gerekli olan petrol, dođal gaz ve bařka madenlerle tarımsal ürünleri ithal ederek Orta Asya ülkelerinin piyasasını tatmin etmekle beraber onların ihtiyaçlı olduđu sanayi ürünleri satın alabilecekleri bir seçenektir.Çin'in çok kalabalık nüfusa sahip olması ve Orta Asya'nın geniş tarım alanına sahip olması, Çin'in ileri tarım teknolojisi ve gelişmiş üretim şekli, bundan bařka iki bölge arasındaki tarımsal ürünlerin çeřitlerindeki farklılıklar da birbirini tamamlayıcı özellik taşıır(YuShuang,2017:112).

Bađımsız Orta Asya ülkeleriyle Çin, ilişkilerini geliřtirmeye önem vermiştir. Büyük yollar, demiryolları, hava taşımacılıđı, iletişim, petrol ve gaz boru hatlarından oluşan iletişim ađları iki bölgeyi birbirine bađlamıştır. 2012 yılında, Çin'in beř Orta Asya ülkesiyle ticareti 46 milyar ABD dolarına ulařarak 1992 yılındakinden 100 kat artmıştır(BernardoMariani,2013:1). İpek Yolu projesiyle bölgeye yönelik Çin'in yaptıđı yatırım ve ilgi daha artmıştır. Çin günümüzde Orta Asya'daki en önemli yabancı kredi kaynađı, ekonomik aktör ve yabancı yatırım kaynađı durumundadır. 2015 yılında Rusya bařta olmak üzere eski Sovyetler Birliđi cumhuriyetlerinden Ermenistan, Belarus, Kazakistan ve Kırgızistan'dan oluşan Avrasya Ekonomik Birliđi ile Çin'in İpek Yolu Ekonomik Kuřađı arasında ticari ve altyapı işbirliđi yapmak için anlaşmıştır(MeinePietervanDijk ve PatrickMartens,2016:5).Çin ve Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik stratejileri farklı olmasına rağmenonlar, hem ortak iktisadi ve siyasi çıkarları için, hem řangay İşbirliđi Örgütü aracılıđıyla güvenlik konusunda da işbirliđi yapmaktadır.Bölge hem Çin'in İpek Yolu projesinde hem de Rusya önderliđindeki Avrasya Ekonomik Birliđinde her iki süper gücün önemli ilgi alanlarındandır.

3. ORTA ASYA AÇISINDAN İPEK YOLU PROJESİNİN ÖNEMİ

İpek Yolu projesi, Çin açısından etki alanını genişletmenin ve iktisadi menfaat kazanmanın aracıdır. O öncelikle Çin'in mevcut durumu ve gelecek çıkarlarını düşünerek geliřtirilmiştir. Ama projenin gerçekteřtirilme sürecinde bařka devletlerin de ortak çıkarları nazara alınarak işbirliđi yapılabilecektir. Kimin ne kadar çıkar elde edeceđine ya da neyi kayıp edeceđi hakkında bir şey söylemek zor olacaktır. Bu çođu zaman tarafların çıkarlarını gözetebilme kapasitesi ve yeteneklerine bađlı olabilir.

Çin yirmi birinci asırda yeniden yükselmiş küresel güç olarak devlet menfaatini dünyanın tüm bölgelerinde aramaya başlamıştır ve etkisi dünyanın her yerine ulaşmıştır.Japonya ve Rusya'nın sahip olduđu ekonomik ya da askeri açıdan süper güç deđil, aksine hem askeri ve iktisadi, hem siyasi ve kültürel olarak evrensel süper güç konumundadır. Birde kalabalık nüfusu ve geliřmekte olan teknolojik avantajı dikkate alındıđında Çin'in dünyada ikinci bir güçle karşılaştırılması zordur. Orta Asya ülkeleri için böyle büyük bir komşusunun bařlattıđı devasa projede kilit konumda olmasının anlamı onun için belirsizdir; bu hem avantaj hem de dezavantaj olabilir diye tanımlanabilir. Olumlu yönü ise bölge kendi iktisadi ihtiyaç olan yatırım, tecrübe, bilgi ve teknolojiye, birde ürünleri için geniş piyasaya kolayca ulaşabilir. Olumsuz etkisi ise bölge, zayıf ve az gelişmiş ülkelerden oluřtuđundan ve güçlü dev komşusu karşısında diđerlerinin çok etkisiz kalmasıdır.

Orta Asya'ya önemli devletler ve uluslararası kurumların ilgisi artmıştır.Büyük güçlerin rekabeti ve etnik sorunlar bölgenin siyasi zayıflıđına bölge güvenliđine ek olumsuz etki oluřturmuřtur. Orta Asya ülkelerinin řu anki yapabildikleri, bađımsız bir geliřmeyi sürdürmek için büyük güçleri dengeleme dıř politikası izleyerek kendi güvenliđini garanti etmeye çabasındır(Ding Zhigang ve PanXingyu,2017:58). Rusya, Çin, Amerika, Avrupa ve yakın zamanlarda Hindistan bölgedeki önemli etki sahibi ya da etki sahibi olmaya çabalayan güçlerdir. Ama bunların konuları birbirinden farklıdır. Avrupa siyasi ve güvenlik alanında Rusya ve Çin'e göre bölgede çok etkileyici deđildir. Ama petrol ve dođal gaz sektöründe oldukça başarılıdır; buda onun teknolojik üstünlüđünden kaynaklanmaktadır(Vladimir Baramanov,2014:9). Çin'in bölgedeki etkisinin sürekli artmasınakarşılık, geleneksel etki sahibi, dil, kültürel bađı olan, hem güvenlik hem de siyasi ve iktisadi nüfuzu güçlü olan Rusya'nın konumu gerilemektedir. Amerika ve Hindistan ise bölgede fazla etki sahibi deđilsede yakın dönemlerde Orta Asya'ya olan ilgisini artırmaya başlamıştır. Büyük güçlerden bařka İran, Pakistan ve Türkiye gibi orta düzeydeki devletler bile belli düzeyde Orta Asya'da kendi mevcudiyetini sürdürmek için uğrařmaktadır.

Rusya ve Çin kendi aralarında rakip olsa da ortak çıkarları için son zamanlarda yakın işbirliđi yapmaktadır. Stratejik ortak iki ülke her iki devlet mevcut Amerika liderliđindeki tek gücün dünyaya hegemon olmasından mutlu deđildir. Ortak komřuları olan bölgede istikrarsız durum ve aşırılıđın ortaya çıkmasından endişeli, Batılı ülkelerin egemen devletlerin iç işlerine müdahale yapmasına karşıdır(AlexandrosPetersen ve KatinkaBarysch,2011: 14). Amerika ise Rusya'nın Avrasya Ekonomik Birliđi ve Çin'in İpek Yolu Kuřađım kendisinin Afganistan ve Orta Asya merkezli Yeni İpek Yolu projesine rekabetçi olarak görmektedir. Amerika'nın endişesi, Çin'in İpek Yolu projesiyle ve bununla beraber artan ekonomik etkisiyle Orta Asya'nın Çin'in ekonomik etki alanına tabi olması ve Beyaz Saray'ın bölgedeki menfaatlerini olumsuz etkilemesidir. Bundan bařka, Bölge Çin'den yatırım çekebilir, yeni iş fırsatları elde

edebilir ve gelişmemiş alt yapısını iyileştirme imkânına sahip olabilir,ama yatırımlar Çin'in kamusal şirketlerine yeni ticaret fırsatları sağlayacaktır ve Çin'in şirketleri en kazançlı taraf olacaktır düşüncesidir(WeiZongyou,2018:113).

Diğer taraftan Amerika Afganistan'ı komşularına bağlama çabası içindedir ve bu Çin'in hedefleriyle örtüşmektedir(Thomas Zimmerman,2015:19). Amerika'nın bölgedeki stratejisi diğer güçlerden farklı olsa bile onun mevcudiyeti Rusya ile Çin gibi önemli aktörlerle işbirliği yapmayı de gerektirir. Orta Asya ülkeleri için Rusya, Amerika, Çin, Avrupa, Hindistan vb. büyük güçler ve dünyanın çeşitli bölgeleriyle ilişkilerinin gelişmesi kalkınmaya yeni fırsatlar getirebilecektir. Bölge ülkeleri yabancı yatırım ve teknolojisini kendine çekerek geride kalmış iktisadını ve alt yapısını geliştirme imkânı elde edebilir.

Kazakistan enerjiye dayalı iktisat modelinden petrol fiyatındaki şok inişlerden sonra dönüş yapmak istemiştir.Ekonomik altyapısını dönüştürmek ve yenilikçi sanayileşmeyi hızlandırmak, bilgi yoğun, yüksek teknolojiye dayalı küresel rekabet kapasitesine sahip ürünler yaratmayı amaçlayan yeni iktisadi stratejisi yabancı yatırımı ve teknolojik yardımından yararlanmayı gerektirmiştir. Beş yıl devam edilmesi gereken projeye 100'den fazla yabancı yatırım şirketi katılmış olup planlanan 330 milyar dolar yatırımın %15'i devlet tarafından finans edilmesi beklenmiştir. 2014 yılında Çin başkanı LiKeqiang Kazakistan ziyaretinde Yeni İpek yolu projesiyle Kazakistan'ın yeni iktisadi stratejisi arasında ortaklık ve geniş çaplı işbirliği yapma konusunda anlaşmıştır(He Lili, 2018:23).

Özbekistan gibi diğer Orta Asya ülkeleri de Kazakistan'a benzer kendi ekonomik stratejilerini geliştirmektedir. Sanayi şehirleri inşa ederek, ulaşım ve alt yapısını geliştirerek kalkınmayı gerçekleştirmek istemektedir ve bunda yabancı yatırımı ve işbirliğine ihtiyaç duymaktadırlar. İpek Yolu Ekonomik Kuşağı Orta Asya ülkelerine bu fırsatı sunmuştur. Çin'i Orta Asya'ya ve Batıyı bağlayacak yol, tren ve limanlardan oluşan ulaşım geliştirilmektedir. Bu Orta Asya ülkelerine dünya ticaret pazarına uyum sağlamak ve kendini tanıtmak, ülkelerin açılmasını artırmak ve ekonomik döngü mekanizmalarının oluşturulması için platform sunmuştur(Yan Yan ve WangXiongdong,2016: 70).

Bölgede en fazla yabancı yatırıma ev sahipliği yapan ülke Kazakistan'dır. Yabancı yatırım 2016 yılında eskisinden iki kat yükselerek dokuz milyar dolar olmuştur. Türkmenistan'a yabancı yatırım aynı yılda yükselerek Güney Kore'nin demir üretim tesisinin inşaatına yatırımı ile beraber dört buçuk milyar dolar olmuştur (United Nations, 2017:66-67). Tacikistan ve Kırgızistan'a yapılan yabancı yatırım Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'a göre çok düşüktür. Bu iki devlet iktisadının belli bir oranı Rusya ve Kazakistan gibi yabancı ülkelere çalışan işçilerinin gönderdiği paraya bağımlıdır.

Orta Asya ülkelerinin birbirinden farklı olsa da hayata geçirmeyi amaçladığı modernleşmiş sanayi üretimine dayalı piyasa iktisadi inşa etme stratejileri vardır.Ama bölgeye yatırılan yabancı yatırımlar ağırlıklı olarak petrol, doğal gaz, altın ve demir madenleri gibi enerji sektörüne, boru hatlarıyla ulaşımaya yoğunlaşmıştır. Sanayi, bilgi ve teknoloji alanına yapılan yatırımlar beklenen düzeyde değildir ve bu onların stratejileri ile gerçekler arasında tezat oluşturmaktadır.Ülkelerin gelecek stratejilerinin gerçekleşebilmesinde şüpheler uyandırmıştır. Bölge Yeni İpek yolu projesinin sunduğu imkânlardan önemli ölçüde yararlanarak üretimini çeşitlendirme, yapılmış ve yapılmakta olan ulaşım ağlarıyla kapalı durumdan kurtularak dünya piyasasına açılma, ihracat ve ithalat ortaklarını, yabancı yatırım kaynaklarını çeşitlendirme fırsatına kavuşmuştur. Ama bölgede mevcut olan siyasi, iktisadi ve yasama kurumlarının mükemmel olmaması, rüşvetin yaygınlığı fırsatları bölgenin yararına değerlendirmeye engel olmaktadır. Eğer bunların üstesinden gelinbilirse bölgenin ve bölgenin sahip olduğu insan gücü, doğal kaynaklar ile coğrafik özelliklerinden maksimum derecede yararlanabildiği durumda bölge yeni bir iktisadi gelişme sürecine kavuşabilecektir. Sadece Batı ile Doğu arasındaki transit bölge değil önemli modern sanayi ve gelişmiş iktisadi merkezlerden birine dönüşebilir. Aksi takdirde,bölgede geçmişte yaşananolumsuz senaryoların benzerinin tekrar yaşanmayacağı belli değildir.

SONUÇ

Bağımsızlık sonrası Orta Asya ülkeleri kendine özgü iktisat politikaları geliştirmek imkânına sahip olmuştur. Bölgenin kara ile çevrili olması, ulaşım, siyasi, iktisadi ve yasama kurumlarının asırlardır Moskova'ya bağlı olması yeni bağımsız ülkelerin bağımsız politikalar izlemesine engel oluşturmıştır. Geri kalmışlık gerçeği ve bol kaynaklarına sahip olmasını göz önünde bulundurarak bölge ülkeleri enerjiye dayalı iktisat politikalarını izlemiştir. Ama fazla başarılı olamamış ve günümüze kadar modern sanayi ve iktisat yapısını inşa edememiştir. Yakın birkaç sene içerisinde petrol fiyatlarının düşmesi Kazakistan gibi bölgedeki büyük ekonomilerde şok yaratmıştır ve bu onları kendi iktisadi politikalarını tekrar düşünmeye sürüklemiştir. Birbirinden farklı olsa da Orta Asya ülkeleri iktisadi faaliyetlerini ve üretim şeklini çeşitlendirmeye yönelik politikalar üretmeye başlamıştır.

2013 yılında Çin'in İpek Yolu projesini ortaya koyması, Orta Asya'nın önemli konuma sahip olması bölgeye yeni iktisadi gelişme fırsatı getirmiştir. Çin'in Batı'ya açılmasını sağlayacak petrol, doğal gaz bor hatlarından oluşan enerji hatları; kara yolu, tren yolu ve limanlardan oluşan ulaşım ile altyapı kuruluşlarında Orta Asya ile yakın işbirliğini gerektirmiştir. Bölge bununla geride kalmış ulaşım ve altyapısını geliştirmek imkânına kavuşmuş, kapalı olduğu coğrafik engelinden kurtularak dünyanın geniş piyasasına açılma şansını elde etmiştir. Sadece Çin değil dünyanın çeşitli bölgelerindeki büyük güçler ve devletlerin Orta Asya'ya olan ilgisi yakın dönemlerde artmıştır. Bu bölge ekonomisinin gelişmesi için gerekli finansal, teknolojik kaynakları elde etmeyi mümkün kılmıştır. Ama yabancı güçlerin etkisinin artmasından kaynaklanan bölge geleceğinin dış ülkeler etkisi altında kalma korkusu, bölgede mevcut olan siyasal, iktisadi ve yasama kurumlarının yeterli derecede etkili olmaması, rüşvetin yaygın olması bölgenin yabancı yatırımları, mevcut insan ve maddi imkânlarından ülke çıkarına verimli biçimde yararlanmayı zorlaştırmıştır.

KAYNAKÇA:

Alexandros Petersen and Katinka Barysch, (2011), Èluósī, zhōngguó Hé Zhōng Yà De Néngyuán Diyuán Zhèngzhì, *Ouzhōu Gǎigé Zhōngxīn*, London.

Bernardo Mariani, (2013), Zhōngguó zài zhōng yà de juésè yǔ liyì, *Saferworld The Grayston Centre*, London.

Deniz Kandiyoti, (2007), The Cotton Sector in Central Asia Economic Policy and Development Challenges, *SOAS, University of London*, United Kingdom.

Ding Zhigang and Pan Xingyu, (2017), “Sīchóu Zhī Lù Jīngjì Dài Bèijīng Xià Zhōng Yà Wǔ Guó Tóuzī Huánjīng Pínggū Yǔ Jiànyì”, *Ou yà jīngjì*, No,2, Lan Zhou.

He Lili, (2018), Hāsàkè Sītǎn Jīchū Shèshī Xiànzhuàng Hé Fāzhǎn Qiánli Fēnxī, *Xinhua Silu*.

International Crisis Group, (2017), “Central Asia’s Silk Road Rivalries”, *Europe and Central Asia Report*, No.245, Brussels.

Max Spoor, David Kotz, Zavikhulla Nasritdinkhodjayev, Aktam Khaitov and Arthur Tukhtarov, (2005), Linking Macroeconomic Policy to Poverty Reduction in Uzbekistan, *Center for Economic Research*, Tashkent.

Meine Pieter van Dijk and Patrick Martens (2016), “The Silk Road and Chinese interests in Central Asia and the Caucasus: the case of Georgia”, *Maastricht School of Management*, Working Paper No. 2016/12.

Michael P. Barry, (2009), “Foreign Direct Investments in Central Asian Energy: A CGE Model, *Eurasian Journal of Business and Economics*”, N. 2 (3) p . 35-54.

Richard Pomfret, (2009), “Central Asia after Two Decades of Independence”, *The University of Adelaide*, School of Economics Working Paper Series No: 0091 (2009-31).

Roman Mogilevskii, (2012), “Trends and Patterns in Foreign Trade of Central Asian Countries”, *University of Central Asia*, Working Paper, NO.1, 2012, Kyrgyz Republic.

Taihe Zhiku, (2018), Zhōngguó Zhōng Yà Shēngtài Huánbǎo Hézuò Wèntí Yánjiū, *Bèijīng Shīfàn Dàxué Zhōngguó Shīchǎng Jīngjì Yánjiū Zhōngxīn*, Beijing.

The Library of Congress, (2014), ‘Profile: Central Asian Countries’, Erişim Adresi: www.loc.gov/rr/business/asia/CentralAsia/centralasian.html, Erişim Tarihi 08, 08, 2018.

Thomas Zimmerman, (2015), The New Silk Roads: China, the U.S., and the Future of Central Asia, *New York University*, New York .

United Nations, (2017), World Investment Report 2017: Investment and The Digital Economy, *UNCTAD*, Geneva.

Vladimir Baramanov, (2014), “Wèidà De Sīchóu Zhī lù: Èluósī, Zhōngguó Hé Ouzhōu Zài Zhōng Yà Dìqū Zhèngzhì, Jīngjì Hé Anquán Lǐngyù De Hùdòng”, *Chong Yang Yanjiu Dongtai*, N. 70. P.1-11. Bei Jing.

Vladimir Paramonov, (2005), “China & Central Asia: Present & Future of Economic Relations”, *Conflict Studies Research Centre*, Central Asian Series, N. 05/25(E).

Wei Zongyou, (2018), “Měiguó Méitǐ Duì Yīdài Yīlù Chàngyì De Rèn Zhī”, *Guójì Guānchá*, No.1. P.112-126.

Worldpopulationreview, (2018), ‘Central Asia Population’, Erişim Adresi,<http://worldpopulationreview.com/continents/central-asia-population/>, Erişim Tarihi 06.08.2018.

Yan Yan ve Wang Xiondong, (2016), “Yīdài Jīlù Bèijīng Xià Wǒguó Yǔ Zhōng Yà Wǔ Guó Nóngyè Qūyù Hézuò De Zhòngdiǎn Lǐngyù”, *Jīngjì Zònghéng*, 2016 Nián, No.12. p. 67-72.

Yu Shuang, (2017), Yīdài Yīlù Zhànlüè Xià Zhōngguó Yǔ Zhōng Yà Wǔ Guó Nóngyè Mào yì Hézuò De Hùbǔ Xìng, *Nongye Jingji*, Hebei.

ҚАСИЕТТІ ҚАРАХАН КЕСЕНЕСІ ЕСКЕРТКІШНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ (РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА)

Т.ғ.к., аға оқытушы **Ж.К. АХМЕТОВА**^{43*}
Магистрант **А.А. СИСЕНОВА**

Түйіндемe:

Қазақ жеріндегі тарихи-сәулет мұралары, әсіресе орта ғасырлық Қарахан кесенесі ескінің көне заттай дерек көзі ретінде ерекше маңызға ие. Тарихи-сәулет мұралары ең алдымен материалдық өндірістің орналасуы мен сол дәуірдің экономикалық дамуының, мәдени және әлеуметтік қатынастардың көрсеткіші болып та есептеледі. Қазақстан жеріндегі ортағасырлық тарихи-сәулет ескерткіштері заман талабына сай, әр тарихи оқиғалардың тәуелділігіне орайланып өзгеріп отырған. Оның бір дәлелі рухани білім беру мақсатында салынған діни мешіттерінің бой көтеруі болып табылады.

Қазіргі таңда сәулет өнерінің бірегейі Қарахан кесенесі Тараз қаласының қасиетті орындарына жататын сәулет өнері қатарында. Қасиетті бұл жердің ерекшелігі сонда, көптеген жандар жан-жақтан келіп, осы жерден ерекше күш-қуат алатынын айтады. Бұл кесенеге келген адамдар ем алып, сауығып қайтады.

Тірек сөздер: *кесене, Қарахан кесенесі, Рухани жаңғыру, Айша-Бибі, «Ислам тарихы», «Авеста», Афрасияб әулеті.*

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE KARAKHAN MAUSOLEUM IN RECONCILIATION OF LIFE)

Abstract:

This article is about historical and architectural heritage of the Kazakh land, especially the medieval Mausoleum of Karakhan, is of great importance as an ancient source of ancient history. Historical and architectural first of all, an indicator of the location of material production and economic development of that era, cultural and social relations. Medieval historical and architectural monuments on the land of Kazakhstan have changed in accordance with modern requirements and depend on the dependence of each historical event. One of the proofs of this is the erection of religious mosques built for spiritual education.

One of the greatest works of architectural art is the Karakhan mausoleum located in the city of Taraz. The peculiarity of this sacred place is that visitors from different countries and cities claim that they receive special energy from this place. Guests of the mausoleum after the visit receive healing of the sickness and comfort of the soul.

Keywords: Mausoleum, Karakhan Mausoleum, Spiritual Renaissance, Aisha-Bibi, "Islamic History", "Avesta", dynasty Afrasiab.

КІРІСПЕ

Қарахан кесенесі Қазақстандағы XI ғасырдан сақталған сәулет өнерінің бірегей ескерткіші. Қазіргі Тараз қаласының батыс шетінде [1] орналасқан. Бұл кесене Қарахан әулетінен шыққан әйгілі хан Ша-Махмуд Боғра Қарахан қабірінің басына орнатылған. Өкінішке орай бастапқы кесене сақталған жоқ, XIX ғасырдың 90-жылдарына шейін бұл кесененің құлаған төрт қабырғасы мен жылтыр кірпішпен өрнектелген қос мұнарасы сақталып, оның орнына 1906 жылы бір үлкен және үш шағын ғимараттың ішкі қабырғасы бұрынғы кірпіштен, ал сыртқы кірпіші жаңадан салынған. Соңғы салынған кесене өзгешелеу, қас беті Айша бибі кесенесіне ұқсас болғанымен, кірпіштерінің өрнектеліп қалануы жағынан Бұқарадағы ортағасырлық Исмаил күмбезіне еліктеушілік байқалады. Қарахан кесенесі төрт бұрышты, ортаңғы кең бөлмеден және үш кіші бөліктен тұрады. Орталық бөлменің төбесі киіз үйге ұқсатылып жабылған. Артқы жағында екі мұнарасы бар. Кесененің қас беті оңтүстікке қараған, ал оның ішіндегі қабір оңтүстіктен солтүстікке қаратыла қойылған. Кіреп есігі аркалы қуыспен безендірілген. Төбесі киіз үй пішіндес күмбез болып келеді.

Аңызға қарағанда бұл кесенені Жүніс Қали салып бітірген. Ол сол кездегі қаладағы алғашқы меценаттың бірі екен. Өз қаржысына осы кесенені, өзге екі мавзолей, екі мешіт, сондай-ақ, ортағасырлық монша салдырған. Оның біреуі бүгінге дейін сақталған. Қайта құруға дейін бұл

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, akhmetova.zhanat@list.ru

ғимараттың қандай күй кешкенін бірнеше фотосурет пен тарихшы-этнографтардың әңгімесінен білуге болады. Тегіс жылтыр бағана мен төрт қабырғаны сәулетшілер жиырмасыншы ғасырдың айтулы туындысы деп санайды. Сырт көзге қарапайым болып көрінгенімен, кесене 30 түрлі пішіндегі кірпішпен және саз балшықтан күйдірілген плиткалармен безенген. Салу барысында түрлі оюмен безенген кірпіштер қолданған. Алайда, мұнда кім жерленгені ғалымдар мен сәулетшілерге әлі күнге дейін жұмбақ. Кең тараған нұсқаларға жүгінетін болсақ, бұл –Қараханидтер әулетінің негізін қалаушының бейіті делінген.

Аңыз бойынша, Қарахан Айша деген қызға ғашық болыпты. Бірақ жаугершілік заман екеуінің қосылуына кедергі болған көрінеді. Ақыры, екеуі қосылуға серттесіп, қыз Қараханның ауылына қарай жол тартады. Жолда Айша бибі суға шомылып шығып, киімін киіп жатқанда сәукеле ішіне кіріп кеткен жылан қызды шағады. Қарахан есінен танып, әлсірей бастаған Айшаны молдаға апарып, некесін қидырады. Айша бибі осы жерде батырдың қолында көз жұмады. Сөйтіп, Айша бибінің қайтыс болған жеріне мазар тұрғызады. Қасынан Қарахан өзіне де мазар салғызады. Қарахан есімі ел арасында беделді, әулие кісі ретінде танылған. Содан оның мазары ел ішінде «Әулие ата күмбезі» аталған және шамамен ХІХ ғасырдың ортасынан ХХ ғасырдың басына дейін қазіргі Тараз қаласы Әулиеата атанған [2, 508].

Қарахан әулетінің шығу тегіне тоқталатын болсақ, оның атауы туралы бірнеше ғасырдан бері пікірлер қалыптасқан. Мәселен, қытай ғалымдары Гын Шымин Қарахандар тарихына қысқаша шолу жасаса, Вэй Лянтао Қарахан әулетінің шығу тегі мен оның атауы туралы жазған, ал сол мақалаларды қазақстандық зерттеуші Қойшығара Салғараұлы «Таным тармақтары» атты жинақта жариялаған еді [3, 45]. Вэй Лянтао «Қарахан әулеті біздің жыл санауымыз бойынша 840-1240 жылдар аралығында билік құрды» деп жаза келе әулеттің шығу тегі туралы әлем зерттеушілерінің еңбектеріне тоқталады. Ал, Гын Шымин «Ислам тарихы» деген еңбегіндегі материалдары (жергілікті тарихи материалдарды камтиды) бұл әулетті «қаған әулеті» немесе «хан әулеті», яғни «Афрасияб әулеті» деп атайды. Кейінгі атаудың тегі парсының әйгілі дастаны «Шахнаманың» аңызындағы Тұранның батырының аты деп айтылады. Сөйтіп Афрасияб атын түрік тіліндегі Алып Ер Тоңамен сәйкестендіреді. Осындағы «тоңа» атауы қарахандар әулетінің билігі белгісі ретінде үнемі қолданылатын атауы «табғашпен» қатысты. «Табғаш» деген атау - (күшті, пәрменді мағынасында) Қытайдың Солтүстік Вэй патшалығын құрған алтай тіл жүйесінде сөйлейтін «жыба» деген ұлттың аты. Кейін келе бұл атты түріктер мен дунху адамдары «қытай» деген атты білдіруге қолданған. Қарахандар әулеті билеушілерінің бұл атты қолдануы олардың шығыстағы отанын әсте ұмытпағанын білдіретіндігімен қатысты» [4, 399], - дейді.

Қытай тарихшыларының бұл еңбектерінен келтірілген үзіндіден пайымдап қараған адамға талай жай аңғарылады, әлбетте, сөзсіз сауал да туындайды. Қарахан әулеті қытайлықтар ғана емес, бүкіл дүние жүзі, оның ішінде Қазақстан ғалымдары да жазып жүргеніндей, ІХ ғасырдан бастап билік құрған болса, Афрасияб бұл дәуірден әлдеқайда бұрын – қазіргі жыл санауымыздан жеті ғасыр бұрын өмір сүргендігі белгілі.

Мекемтас Мырзахметұлы «Тұранның ұлы қағаны» атты мақаласында сол Афрасияб туралы зороастризм дінінің қасиетті кітабы «Авестада» да баяндалғандығын жазған еді. Сондай-ақ парсының ұлы ақыны Фердоусидің «Шахнамасында» да Афрасияб – басты кейіпкер, бірақ парсы жұртының жауы ретінде суреттелетіндігі белгілі. Түрлі барлаушылардың, жатжұрттықтардың, отарлаушылардың халқымыздың мәдени жәдігерлерін ғасырлар бойы өртеп жоюы салдарынан ұлы бабамыз Алып Ер Тоңаны Афрасияб есімімен мифологиялық кейіпкер ретінде көрсетілуінен жете танымай, мәңгүрт болғанымызды енді баласағұндық ақын Жүсіптің хас Хажиптің «Құтты білігін», қашқарлық ғұлама Махмұдтың «Түрік сөздігін» қазақша аударып басқаннан кейін ғана біліп отырмыз. Қарахандықтар әулетінің сол Афрасиябтан, яғни Алып Ер Тоңадан бастау алатындығын үлкен жаңалық ретінде кеш те болса қабылдап отырғанымызға да шүкіршілік. Егер Қарахан әулетінің тарихын сол Афрасияб – Алып Ер Тоңадан бастасақ, қазақ, түрік халқының тарихы кемінде 2800 жылдан асады екен.

Сонымен Алып Ер Тоңа қағанымыз – ұлы Тұран мемлекетінің билеушісі туралы не білеміз? Профессор Мекемтас Мырзахметовтың және оның шәкірті, Иранда туып өсіп, Тегеран университетін бітірген, қазір Алматыда тұрып жатқан қандасымыз Ислам Жеменейдің зерттеулеріне қарағанда Алып Ер Тоңаның әке-шешесі қойған есімі Мадай екен. Тұран, яғни түрік мемлекетін билеген Алып Ер Тоңа бабамыз Иранмен талай соғыстарда жеңіп шығып, тізе бүктіргені үшін парсылар оны Афрасияб, яғни құбыжық, қорқынышты адам деп атап кеткен көрінеді. Афрасиябтың ата-тегін ғұлама бабамыз Дулат Мұхаммед Хайдар Мырза да өзінің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде жазған. Мадай – Алып Ер Тоңаның өз әкесі – Пиш, атасы – Дад Нишин, бабасы – Тұр, ал арғы бабасы – Афридун. Осы төрт

ұрпақтың өмір сүру жылдарын қосса, жүз жылдан ары кетеді ғой. Олай болса, Қарахандар әулетінің тарихы да 2800 жылдан асады.

«Авеста» мен «Шахнама» кітаптарында «Иран шахы Кейхауыстың баласы Сыяуыш әкесіне өкпелеп, Тұранға кетеді. Сонда түріктің сұлу қызына үйленіп, одан Кейқысрау деген ұл туады. Сыяуыш Алып Ер Тоңаның қолынан қаза тапқан соң парсылар Кейқысрауды ұрлап әкетеді. Ер жеткен соң Иранның тағына отырғызған осы Кейқысрау әкесінің кегін алу үшін Алып Ер Тоңаны қонаққа шақырып, күтім үстінде у беріп өлтіреді» [5, 45 б], - деп көрсетеді профессор Мекемтас Мырзахметов. Қарахан әулетінің негізін салушы ұлы бабамыз Мадай – Алып Ер Тоңа біздің дәуірімізге дейінгі 626 жылы осылай мерт болыпты.

Міне, қазіргі жыл санауымызға дейінгі 626 жылдан бергі 840 жыл аралығында да, яғни 1466 жыл бойы Афрасияб әулеті түркі халқына билік жүргізіп келді деуге толық негіз бар. Атақты Күлтегін, Тоныкөк, Білге қағандар Мадай – Алып Ер Тоңа бабамыздың ұрпақтары деп топшыласақ, шындықтан аулақ кетпейміз...

Қарахан атауының шығуы жөнінде қытай ғалымы Гын Шымин «Зерттеушілер кейінгі кезде: «қара» деген сөз байырғы түрік тілінде «солтүстік жақ» деген мағнаны білдіретін, кейін «басқыш», «ең жоғарғы» деген ауыспалы мағынаға ие болған деген пікірді көбірек айтып, соған қорыған тәрізді», - деп жазады.

Сонымен, Афрасияб әулеті біздің Тараз жеріне қалай келді? Бұл жөнінде австриялық ғалым Отто Прицак қарахандар әулетін қарлықтардан шықты деп санайды. Қарлықтар шығыл және яғма болып екі тайпаға бөлінген. Қарлықтар қытайлықтар мен арабтар арасындағы соғыста мұсылмандардың жеңуін пайдаланып, Жетісудағы түркеш жерлерін, түркештерге қарасты Шу бойындағы Суяб, сондай-ақ Талас қаласын жаулап алғаны тарихтан белгілі. Қарлықтар қытайлық Таң патшалығы мен оның одақтасы ұйғырлардың Тибетке қарсы күресін пайдаланып, YIII ғасырдың екінші жартысында Қашқар аймағын басып алды. Мұнда қарлықтар 840 жылға дейін ұйғырлар қағанатына қарап келгендігін айта кету керек. Дәп сол жылы қырғыздар Күлтегін, Тоныкөк жазуларында айтатын Өткен тауын орталық еткен ұйғыр қағанатын тас-талқан етті. Бірақ қырғыздар ұйғырларды батысқа жер аударғанымен олардың мекенін иемденбей, өздерінің жұртына қайтып кетті. Шаман дініндегі қарлық билеушісі қаған лауазымына ие болып, Баласағұнды астана етті. Баласағұн Күзорда аталды. Күзорданы арыстан қара қаған лауазымды билеуші қоныстанса, оның орынбасары сияқты бура қара қаған әуелі Таразға, кейін Қашқарға жайғасты. Арыстан деген қарлықтардың атағын яғмалар иеленді. Зерттеулерде жазылғанындай, «яғма» деген сөз парсыша көшпелі деген мағынаны білдіреді, шынтуайтына келгенде академик В.В. Бартольд көрсеткеніндей, яғмалардың мұрагерлері кейін жалайырлар атанғанын «Қазақ совет энциклопедиясының» 12-томында таратылып көрсетіледі.

Қазіргі ұйғыр, өзбек ұлттары түркі тілінің қарлық тобында сөйлейді. Қазақ халқы құрамындағы жалайырлар да сол қарлықтардан келіп қосылған.

Қазақ халқы әртүрлі той болып, жол-жораға көшкенде жалайырларға тек ұлы жүз ғана емес, бүкіл қазақ халқы нокта ағасы ретінде ең бірінші үлесті, сыйды беретіндігі әуелі осы Афрасияб – Қарахан әулетін құрметтегендіктен болуы әбден мүмкін. Жалайыр Мұхали, кейбір деректер бойынша Майқы уәли - атақты Майқы би Шыңғыс ханның Қытайды, оның астанасы Пекинді жаулап апып берген бас қолбасшысы болғандығы тарихтан белгілі. Майқы бидің қолбасшы ұлы Бактыяр есімі ұлы жүздің жауынгерлік ұранына айналғаны мағлұм. Жалайырлар Шыңғыс хан ұрпақтары 1258 жылы Бағдатқа дейінгі мұсылман елдерін күшпен бағындырғанда Иран да осы билеушілердің қол астына көшкен еді. Міне, сол кезден бастап Иранда жаугершілікпен барған Қарахан әулетінің адамдары Жалайыр мемлекетін құрғаны да мәлім. Қазір сол жалайырлардың саны миллионға жетіп, өздерін бақтыяр тайпасы деп атайды. Аятолла Хомейни тақтан құлатқан соңғы шахиншах Мұхаммед Реза Пехлевидің жұбайы Сурея патшайым осы бақтыяр тайпасы көсемінің қызы еді. Алайда екіарада бала болмаған соң иран шахы бұл жұбайынан ажырасып, Сурея Европада басқа ерге шыққан соң ұл-қыз көргені, өзі киноактриса болып кеткенін де айта кетуге болады. Сол Қарахан яғмалардың Ирандағы ұрпақтары жалайырлар ғасырлар өте келе өздерінің баяғы ана түркі тілін ұмытып, парсыша сөйлеп кетті. Осы арада Иран шахы Кейқысырау улап өлтірген Мадай – Алып Ер Тоңа – Афрасияб бабамыз туралы жоқтау жырының үзінділері әуел баста түркі тілінде шығарылғандығын өзінің тегі жөнінен Қарахан әулетінен шыққан, яғни жалайыр қашқарлық Махмұд ғұлама «Түрік сөздігінде» келтірген еді. Көне түрік тілінен қазіргі қазақшаға филология ғылымдарының докторы, ақын Асқар Егеубаев аударған сол жоқтау жырындағы:

Тырнақтай меңі солған соң,
Тарлан тартып оңған соң,

Түгіне кір қонған соң,
Мінсіз, жеңсіз, кіршіксіз
Шаңқан болмай қылаң ба?
Ту ұстап тұлпар жаратпай,
Алдыңнан топ таратпай,
Елді аузына қаратпай,
Жай оғындай оқ атпай,
Анадаң тудым дегенмен,

Бастамаса ел ұлан ба? [6, 138 б],- деген сөздері қазақ халқының ежелгі жоқтау және батырлар жырларындай қазір де құлаққа жылы естіледі.

Осыған байланысты Қарахан қожалар ұрпақтарының Тараздың қақ ортасында тұрған Әулиеата Қараханның мазарын өз бабамыздікі деген ниеті осындай тарихи деректерге сәйкес келе қояр ма екен? Орта Азия жеріне 714-715, ал Талас алқабына 751 жылдары ғана келген мұсылман араб әскерлерінен кемінде 1300 жыл бұрын өмір сүрген Афридун, Дад Нишин, Пиш, Мадай, яғни Афрасияб бабаларымызды қалайша қожа деп айта аламыз? Рас, Талас қаласының Тараз аталуына жол ашқан, түркі халқының мұсылмандықты жаппай қабылдауына себеп болған бұқаралық тажик шахы Исмаил бен Ахмед 893 жылғы наурыз, сәуір айларында біздің көне қаламызды қамап, бура қаған Ұғылшақтың 15 мың адамын тұтқындап, мыңдаған адамын қырып, мал-мүлкін талан-таражға салғаны мәлім. Ұғылшақ Тараздан айырылған соң өз мемлекетінің астанасын Қашқарға көшіреді. Сол Ұғылшақ қағанның інісінің ұлы Сатұқ көп ұзамай билік басына келіп, бурахан лауазымымен мәлім болады. Ол өзіне бағынышты түріктерді ислам дініне кіргізеді. Тіпті мұсылманша Әбділкәрім атанып, түрік халқының батыстағы бөлігін де ислам дініне енгізеді. Оның ұрпақтары ислам дінін ту етіп Самарқанд, Бұқараға дейін билік жүргізеді. Әбділкәрім атанған Сатук бурахан (Сатұқ Боғрахан) 955 жылы қайтыс болған соң сүйегі Қашқар қаласының солтүстік іргесіндегі Атуш мекеніне қойылады. Тараздың ортасындағы Әулие ата атанған Қараханның мазарындай (Қарахан мазары) мазар Атуш қыстағында әлі күнге дейін қалың жұрт зиярат ететін қасиетті орын болып келеді.

Осы орайда Әулие ата атанған Қарахан кім деген сауал өзінен өзі туындайды. Қытай ғалымы Гын Шымин Қарахандар әулеті шамамен 1041/42 жылдары бақталастық салдарынан екіге бөлініп, Шығыс, Батыс тараптардағы түріктерге билік жүргізе бастады дейді. Шығыс Қарахан әулеті Қашқарды Ордакент деп атап, Баласағұнды астана еткен. Қашқарлық Махмұд ғұлама да, атақты «Құтты білік» дастанын жазған баласағұндық Жүсіп хас хажиб те осы шығыс қарахан әулетінен шыққандығы белгілі. Ал, батыс қарахандар әулетінің орталығы Самарқанд болды.

Тараз қаласы шығыс қарахандар әулетінің билігінде еді. Сатук бураханның (Сатұқ Боғрахан) ұрпағы Махмұд бен Жүсіп қытай деректеріне қарағанда 1059 жылдан 1075 жылдар аралығында билік жүргізген. Ол Тоғрул Қарахан деп аталынған. Оның бір лақап аты – мемлекеттің заң түзілімі. Дәл осы Махмұдтың Ша-Махмұд деген есіммен 1059 жылдан бастап күміс теңге шығарғандығын австриялық ғалым Отто Прицак жазса, ресейлік зерттеуші, академик В.В. Бартольд оның отқа табынушы қара қытайларға қарсы соғыста үлкен жеңістерге жеткендігін, бірде өзі қырған сол моңғол тұқымдас қара қытайлардың өліктері Талас өзенінде қойша тоғытылғанын көргенде, жүрегі айныған соң тағын тастап, сопылық жолға түскендігін, жер астынан үңгір қазып алып, мінәжет етумен өмірден өткендігін жазған еді. Сондықтан да ол Әулиеата атанған. Он алты жыл бойы Таразды астана етіп, қалың елді билеген Ша-Махмұд бабамыз қайтыс болған соң оның ұлы Омар екі айдай ғана билік жүргізеді. Өйткені хан тағын осы Омардан қарахан әулетінен Сүлейменнің баласы Хасан тартып алған еді. Баласағұндық Жүсіп ақын өзінің әйгілі дастаны «Құтты білікті» осы Хасан қараханға тарту еткендігі тарихтан белгілі. Міне, осы қараханның ұрпағы Мұхаммед бен Жүсіптің түбіне сайып келгенде жоғарыда айтылған қара қытайлардың гөрханы жетті. Қытайлық ғалымдардың Жамал Қаршидің тарихына сүйене отырып келтірген мәліметтеріне қарағанда соңғы Қарахан Мұхаммедтің әкесі Жүсіп 1205 жылы Қашқарда қайтыс болған көрінеді.

«Осы аралықта, оның баласы Мұхаммед бен Жүсіпті гөрхан барымтаға ұстап тұрады. Чуй Шупуй соңғы гөрханды тұтқындағанда, ол Мұхаммед бен Жүсіпті босатып, оны Қашқарға апарып, соның билеушісі етіп қояды. Осының алдында қашқарлық ақсүйектер көтеріліс жасап, олар соңғы шығыс қара қағанын өлтірген болатын. Осыған байланысты Чуй Шупуй Қашқарға жазалау жорығын жасап, бұл қаланы басып алып, ақсүйектерді қырғынға ұшыратады. Осымен шығыс қарахандар әулеті жойылады» [3, 45 б], - деп жазады қытай ғалымы Гын Шымин. Бұған қоса айтарымыз – қара қытайлықтарды найман ханы Күшлік, ал батыс қарахандар әулетін Хорезм шахы Мұхаммед қырып салған. Міне, ең соңғы қарахан Мұхаммед бен Жүсіп атақты Айша бибінің жұбайы болғандығын

басқа деректер арқылы дәлелдеуге болады. Қазақстан сәулетшілері атақты архитектор Н. Бәсеновтың бастауымен Айша бибі күмбесін зерттегенде осы кесенені соққызған Мұхаммед деген жазуды тапқан. Ал, Айша бибінің өмір сүрген кезеңі шамамен 1185 жылдан кейінгі уақыт екендігін ескерсек, қарахандар әулеті ішінде Жүсіптің ұлы Мұхаммедтен басқа Таразды билеген дәл осы аттас ешкім болмағандығы тағы мәлім.

Рух пен сәулет өнері, Қарахан кесенесі қазіргі таңда Тараз қаласының қасиетті орындарына жататын сәулет өнері болып табылады. Қасиетті адам жерленген діни орын ерекшелігі осында, көптеген жандар осы жерден ерекше күш-қуат алатынын айтады. Мұнда бас сұққан жандар ем-дом алып, сауығып қайтады. Осы аймақта жерленген қасиетті жандардың басына тәу еткендер кіші қажылыққа барғандай күй кешеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, парсы, түркі және қытай деректерін өзіміздің ата-бабаларымыз Дулат Мұхаммед Хайдар Мырзаның, қашқарлық Махмұд ғұламаның (Махмұд Қашқари), баласағұндық ақын Жүсіптің (Жүсіп Баласағұн) қазір қазақша аударылған еңбектерімен салыстыра пайымдағанда қазақ халқының тарихы оның құрамындағы қарахандар әулеті арқылы тарихтың кемінде 2800 жыл тереңіне кететіндігіне кез жеткіземіз. Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы аясының негізінде өткен тарихымызды, әсіресе қасиетті Қарахан кесенесінің тарихын дәріптеу арқылы болашақ жастарымызға Отанын сүйуге, құрметтеуге, тарихи ескерткіштердің мәні мен мағынасын түсінуге бағдар береміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тараз. Жамбыл облысы: энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2003.
2. «Сен білесің бе?» энциклопедиясы / Құраст.: Қ.Ж. Райымбеков, Қ.Т. Байғабылов. – Алматы: Аруна, 2011.
3. Салғараұлы Қ. Таным тармақтары. – Алматы: Санат, 1998
4. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – 1-том. – Алматы: Атамұра, 2010.
5. Мырзахметұлы М. Тұранның ұлы қағаны // Қазақ тарихы, 1998.
6. Махмұд Қашқари. Құтты білік / Қазақ тіліне аударған А. Егеубаев. – Алматы: Арыс, 1986.

**ЖЕТІСУ ТҮРКІЛЕРІНІҢ ОТАРШЫЛДЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ РУХАНИ-МӘДЕНИ
ӨМІРІ (XIX ҒАС. ІІ ЖАРТ.-XX ҒАС. БАСЫ)**аға оқытушы **Л.А. БИСЕМБАЕВА*****Түйіндеме:**

Мақалада патша үкіметінің Жетісу облысында жүргізген отаршылдық саясатының жергілікті түркі тектес мұсылман халықтарының өміріне әсері ұлттық ұстаным тұрғысынан баяндалған. Патша үкіметі үшін облысты саяси-экономикалық жағынан ғана емес, рухани жағынан да отарлаудың саяси мәні мен маңызы, осы бағытта атқарылған іс-шаралардың астары ашып көрсетілді. Сонымен бірге империялық билік жүргізген орыстандыру саясатының Жетісудың жергілікті түркі тектес мұсылман тұрғындарының рухани әлеміне әсері, оның күнделікті өмірдегі көрінісі бейнеленген. Орыс мәдениеті мен дәстүрін жат санаған жергілікті мұсылмандардың өздерінің рухани-мәдени бірегейлігін сақтау жолындағы амал-әрекеттері жаңа көзқарастар тұрғысынан баяндалады. Мақаланы жазып шығуда осы мәселемен тікелей айналысатын ғалымдардың еңбектері, архив құжаттары мен революцияға дейінгі баспасөз материалдары қолданылды.

Тірек сөздер: *орыстандыру, ағартушылық, дін, мешіт, шіркеу, мектеп, медресе.*

**SPIRITUAL AND CULTURAL LIFE OF ZHETYSU TURKS DURING THE PERIOD OF
COLONIZATION (II half of the XIX and early XX centuries)****Abstract:**

In the paper, the influence of the colonial policy pursued by the tsarist government in the Zhetysu region in the life of the local Turkic-speaking Muslim peoples is reflected in the national point of view. For the tsarist government, the political meaning and significance of the colonization of the region were revealed, not only politically and economically, but also spiritual aspects of the region, as well as the steps taken in this direction. At the same time, the policy of imperial power reflects the influence of Zhetysu on the spiritual world of local Turkic-speaking Muslims and its manifestation in everyday life. The attitude of local Muslims, belonging to Russian culture and traditions, to the preservation of their spiritual and cultural identity is described in terms of new perspectives. At the time of writing the article, the work of scientists, archival documents and pre-revolutionary press materials were directly used.

Key word: *Russification, enlightenment, Religion, Mosque, Church, School, Madrassa.*

КІРІСПЕ

XIX ғас. ІІ жартысы мен XX ғас. басындағы қазақ халқының отаршылдыққа ұшыраған кезеңі тәуелсіздік алғаннан кейін тарихнаманың аса маңызды зерттеу нысандарының біріне айнала бастады. Зерттеушілер өлкенің ұлттық, аймақтық ерекшеліктерін ескере отырып, кеңес заманында біржақты баяндалған отаршылдық кезеңін ұлттық ұстаным тұрғысынан қайта қарастыра бастады.

Патша үкіметі қазақ халқын саяси-экономикалық және әлеуметтік жағынан қанау арқылы отаршылдыққа ұшыратып, ұлттық бірегейлігіне сызат түсірді. Қазақ қоғамының ішкі өміріне ене отырып, халықтың салт-санасын өзгеріске ұшырата, оны ұлттық болмысынан айырды. Сондықтан отаршылдық кезеңнің тарихын ұлттық мүдде тұрғысынан қайта зерделеп, тың тұжырымдар жасау – халықтың санасын жаңғыртып, оның тарихи жадын қалпына келтірудің, ұлттық бірегейлікті сақтап, жастарды патриоттық рухта тәрбиелеудің бірден-бір маңызды факторы болып табылады. Ол сонымен бірге жаһандану заманында еліміздің өзінің дербестігін, ұлттық ерекшелігін сақтап қалуына да ықпал етпек. Н.Ә.Назарбаев: «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырларынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [1, 1-2 бб.] деген болатын. Жетісу облысының отаршылдық заманындағы тарихын ұлттық мүдде тұрғысынан зерделеп, тың тұжырымдар берген авторлар қатарында М.Қ.Қойгелдиевті, М.К.Төлекованы, Н.Д.Нұртазинаны, З.Т.Садвокасованы, З.Абдирашидовты, т.б. айтуымызға болады. Бұл авторлардың еңбектерінде патша үкіметінің Жетісу облысындағы саясаты әр қырынан көрініс беріп, өңірдің рухани-мәдени жағдайы бойынша да мол мәлімет беріледі. Дегенмен, Жетісу облысының түркі тектес мұсылман халықтарының рухани-мәдени өмірі отаршылдық кезеңінің тарихнамасында әлі де болса барынша зерттеуді қажет ететін тақырып.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті. L_6969@mail.ru

Мақаланы жазып шығуда патша үкіметі жүргізген отаршылдық саясатының Жетісу облысының түркітөктес мұсылман халықтарына әсерін және оның рухани-мәдени өмірдегі көрінісін анықтау мақсат етілді.

Біз қарастырып отырған кезеңдегі Жетісу облысының жергілікті түркі төктес мұсылман тұрғындарының рухани-мәдени өмірі патша үкіметінің отаршылдық саясатымен тығыз байланысты болды. Патша билігі ислам дінін өмірінің өзегіне айналдырған жергілікті қазақ, қырғыз халықтарының рухани дербестігін жоймайынша бұл өңірдің толық қожасы бола алмайтынын түсінді. Сондықтан саяси-экономикалық саламен бірге тұрғындардың ішкі өміріне ене отырып, ислам дінін әлсірету арқылы олардың арасындағы рухани байланысты үзіп, ішкі бірегейлігін ыдыратуды да мақсат етті. Осылайша, халықтың санасынан исламдық құндылықтарды жойып, оны мұсылмандықтың ықпалынан шығару – патша үкіметінің Жетісу облысын отарлау бағытындағы ең өзекті мемлекеттік маңызы бар шараларының біріне айналды.

Рухани-мәдени өмірді отарлау миссионерлер арқылы жүзеге асырылды. Француз ғалымы Ш.Е.Уйфальвидің деректері бойынша Жетісу облысында 1871 жылы басқа діндегілерді айтпағанда 31810 православиялық, 495779 мұсылман дініндегі халықтар тұрған [2, 133 б.]. Ал 1897 ж. санақ материалдары бойынша Жетісу облысындағы мұсылмандардың пайыздық көрсеткіші – 90,12%, православиялықтар – 9,79%, қалған діндегілер – 0,09% болған [3, 368-371 бб.]. Саны жағынан көп, әрі салт-дәстүрді берік ұстанып, өздерінің рухани-мәдени дербестігін сақтап отырған халықтың ішкі бірегейлігін өзге діндегі халықтарды қонысаудару арқылы шешу мүмкін емес-тін. Өйткені адамгершілігі төмен, әрі сауатсыз казактар мен шаруалардың оған өрелері жетпейтін. Сондықтан бұл жұмыстармен арнайы құрылған қоғамдық ұйымдар айналысуы тиіс болды.

XIX ғас. II жартысы мен XX ғас. басында Жетісу облысында қоғамдық өмірдің әр саласына байланысты шараларды жүзеге асырған бірнеше қайырымдылық қоғамдары болды. Оларды: 1) жалпыимпериялық қайырымдылық қоғамдарының бөлімшелері, 2) облыстық, 3) уездік және қалалық деп үш топқа бөлуге болады.

Жалпыимпериялық қайырымдылық қоғамдарының бөлімшелеріне: Ресей Қызыл Крест Қоғамының жергілікті бөлімшесі, Жетім балаларға арналған Қамқорлық Қоғамы және Императрица Мария Александровнаның соқырларға Қамқорлық Қоғамы кірді.

Облыста құрылған қоғамдарды ерекше Комитет басқарып отырды. Комитеттің құрамында Жетісу облысының Әскери Губернаторы (бас қамқоршы), Комитет төрағасы (құрметі қамқоршы) және 8 тұрақты мүшесі мен 8 қайырымдылық көрсетуші мүшесі болды. Оларға атақтар қорға қаншалықты қаржы салып, қамқорлық көрсеткеніне қарай берілді. Бір рет 300 сом салғандар мен жыл сайын 100 сом салып тұратындар қоғамның тұрақты мүшелері болды. Сонымен бірге бір рет немесе аз-аздан үнемі ақша салып қайырымдылық көрсететіндер де болды [4, 242-243 бб.].

Орыстандыру саясаты қоғамның барлық саласында, әсіресе, православия шіркеуі арқылы кеңінен жүргізілді. Сондықтан орыс селолары құрылғанда бірден шіркеу үшін де жер бөлініп берілді. Бастапқыда шіркеу қызметін арнайы тұрғызылған үйлер мен тұрғын үйлер атқарған. Шіркеудің негізгі міндеті – жергілікті мұсылмандарды орыс мәдениетіне тарту арқылы өз тілі мен дінінен безіндіру болды.

Түркістан өлкесінде алғашқы шіркеулер 1864 ж. Ташкентте, Іледе және Лепсіде ашылған. Ол кезде Ташкент Орынбор епархиясына, ал Іле мен Лепсі Томск епархиясына қарайтын еді. 1967 ж. Түркістан Генерал-губернаторлығы құрылған соң Жетісу епархиясы құрылып, оның орталығы Верный қаласы болады. Орыс Православия шіркеуінің Жетісу жеріндегі ресми қызметі осы кезден басталады. Кейінірек, 1871 жылы құрылған Түркістан және Ташкент епархиясының орталығы да өлкенің бас қаласы Ташкент емес, Верный қаласы болып бекітіледі. Себебі, бүкіл Түркістан генерал-губернаторлығындағы православия дінін ұстанатындардың төрттен үш бөлігі осы Жетісу облысында тұрды.

XIX ғас. 80 жж. бастап Жетісу облысына қонысаударушылардың көбеюіне байланысты шіркеу құрылысы қарқын алды. Бірақ, шіркеулер көп салынғанымен діни қызметкерлер жетіспеді. Орыстар тұрақтаған жерлерді шіркеумен және діни қызметкерлермен қамтамасыз ету орыс мемлекеті үшін кезек күттірмейтін маңызды мәселелердің бірі еді. Сондықтан 1882 ж. Ыстықкөлде Свято-Троицкий ерлер монастыры мен 1908 ж. Верныйда Иверско-Серафим әйелдер монастыры ашылды. Сонымен бірге әскерилер санының артуына байланысты бөлімшелерде әскери дінбасыларының да қатары өсті [5, 12-13 бб.].

XIX ғас. ортасынан бастап қонысаударушылар санының артуына байланысты бұрын Айт және Наурыз мерекелері ғана тойланған Жетісу жерінде Рождество және Пасха мерекелері де аталып өтіле бастады. Жергілікті билік жаңа мерекелерге облыстың мұсылман тұрғындарының көңілін аудару

үшін оларды кең көлемде, салтанатты жағдайда атап өтуге баса назар аударды. Мысалы, пасха мерекесімен құттықтау ресми түрде ұйымдастырылып, соңы мерекелік көңіл көтерулерге ұласып отырған. Мерекелерге орай қоғамдық орындарда өткізілетін мәдени шаралар туралы алдын-ала хабарланып отырған [6, 4 б.]. Бұндай шаралардың бәрі жоғарыда аталған қоғамдардың тікелей атсалысуымен, ұйымдастыруымен жүйелі түрде өткізіліп тұрды.

Пасха басты мереке ретінде православия мерекелерінің ішінде алдыңғы орында тұрды. Одан кейін православия шіркеуінің «дванадесятые» деп аталатын 12 маңызды мерекесі кеңінен атала бастады. Оған қоса маңызды мерекелердің қатарына патшаның таққа отырған күні, тәж киген күні және патшаның, оның отбасы мүшелерінің туған күндері [7, 20-21бб.] мен шоқынған күндері де еніп, ерекше аталып өтіле бастаған. Ол күндер күнтізбеде «патша күндері» деп белгіленген. Мысалы, Николай патшаның құрметіне бір жылда 4 күнді, ал оның анасына, әйеліне және ұлына әрқайсысына туған және шоқынған күндеріне байланысты екі күннен мереке күнін арнаған. Сонымен бірге 25 желтоқсанда Рождество мерекесі, 1 қаңтарда Жаңа жыл тойланған [8, 2-27 бб.].

Жетісу облысы бойынша 1898 жылға арналған күнтізбені қарасақ, мұсылмандар Мұхаммед пайғамбардың өміріне қатысты мерекелермен қоса Ораза Айт және Құрбан Айт, Ораза айы, Қадір түні сияқты мерекелерді атап өткен. Ал христиандар болса, жылдың барлық күнінде дерлік қандай да бір діни мерекелерді атап өткенін байқаймыз. Мерекелер күнделікті қайталанып отыратын әрекеттер қатарына жатпайды. Бірақ өлкені орыстар билеген кезде дәстүрге жат мерекелерді жиі, әрі салтанатты түрде атап өту арқылы жергілікті халықтың санасына әсер етуге күш салынды.

Діни мерекелер барлық рәсімдерімен облыс түрмелеріндегі шіркеулерде, ауруханалар мен лазареттерде, Верный ерлер гимназиясында және балалар үйлерінде жүйелі түрде өткізіліп тұрды. Осылайша тұтқындармен, науқастармен және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалармен тығыз қарым-қатынас орната отырып, олардың ішіндегі өзге дін өкілдерін шоқындырып, православия дініне тартты.

Жетісу облысында «патша күндерінен» басқа да саяси мерекелердің түрі өте көп болған. Мысалы, басқа мерекелерді есептемегеннің өзінде облыс көлемінде бір жылда 30 шақты әскери мерекелер тойланған [4, 80-88 бб.].

Жетісу қазақтарының санасына жат мерекелерді сіңіріп, оларды орыс мәдениетіне жақындата түсу жолында әртүрлі Қоғамдармен бірге көпестер белсене әрекет етті. Олар діни мерекелерді насихаттай отырып, газеттерге өздерінің тауарлары мен қызметін де жарнамалады. Мысалы, көпестер Пасха мерекесі қарсаңында тауарларын арзанға сататынын, ал Жетісу ауылшаруашылық Қоғамы көрме ұйымдастыратынын және мерекеге байланысты көрмеге өнімдерді қою тегін екенін жарнамалайды. Келесі бір сондай қоғамдық ұйым мереке қарсаңында лотерея ойнатылатынын, сонынан жалпыхалықтық көңіл көтеру болатынын хабарлайды [9, 5-6 бб.].

XX ғас. басында Жетісу жерінде саяси-экономикалық жағдай ушығып, қазақтар ата-бабаларының жерін қонысаударушыларға беруге ашық қарсылық таныта бастаған болатын. Сондықтан, бір жағынан, халықтың көңілін басқа жаққа аударуды, екіншіден, оларды өзінің қол астына бұрынғыдан да тығыз топтастыра түсуді мақсат тұтқан билік идеологиялық жұмысты күшейте түсті. Бастапқыда жаңа саяси мерекелерге тікелей қатыстырылмаған жергілікті халық, енді ел ішіндегі қоғамдық-идеологиялық шараларға кеңінен тартыла басталды. Мысалы, 1910 жылы Ұзынағаш шайқасының 50 жылдығына қатысты жиынға отыз мыңға жуық жергілікті тұрғын: оның ішінде Пішпек, Пржевальск, тіпті шалғайдағы Жаркент уезінің қазақтары да қатысқан. Мереке үш күн қатарынан тойланған. Мерекеге сонымен бірге барлық Түркістан және Ташкент епископы бастаған Верный уезі мен Ұзынағаш селосына жақын орналасқан шіркеу қызметкерлері, Верный гарнизонының әскері, казактар, сонымен бірге Верный қаласы мен оның төңірегіндегі тұрғындары қатысқан. Мерекеге жиналған барлық халық ерекше көңілді болды [10, 104^{арты}-107^{арты} тп.]. - деп көрсетеді.

Өйткені мерекелер әлеуметтік тұрмыстың қажетті шарттарының бірі. Ол – адамды өзі өмір сүріп отырған қоғамның иіріміне қосатын және оларды өзара біріктіретін механизм болып табылады [11, 215-226 бб.].

Жергілікті патша әкімшілігі де тұрғындарды өз қол астына тығыз топтастыру үшін жаңа мерекелердің кең көлемде аталып өтілуіне және оған мұсылман тұрғындардың көңілін неғұрлым көбірек аударуға аса мүдделі болды. Осылайша, саяси және православия мерекелерін кеңінен насихаттау арқылы патша үкіметі мерекелерді де орыстандыру саясатының құралына айналдырылды.

Жергілікті халықтардың рухани әлеміне тереңірек енуді мақсат еткен миссионерлер барлық жерде белсенді қызмет етті. Олардың қызметінің аясы мектептерден бастап түрмелерге дейінгі барлық жерді, ауруханаларды да қамтыды. Жергілікті халықтың рухани-мәдени өмірінде маңызды

рөл атқарып отырған ислам дінінің ықпалын әлсіретуді ойластырған патша үкіметі Жетісу облысында ислам дініне төзімділік таныта отырып, мұсылмандарға қамқорлық жасайтындай болып көрінуге тырысты. Миссионерлер жергілікті халықтың ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайын өз мүдделеріне пайдаланып, жан ашырлық танытқандай бола отырып, оларды шоқындыра бастады. Билік жаңадан шоқынғандарға ерекше қамқорлық танытты. Оларға тез арада кірпіштен үй салып беріп, олар орналасқан жерлерге шіркеу, мектеп салу жедел қолға алынды. Христиандықты қабылдағандарға берілетін бір реттік жәрдемақының көлемі үнемі өсіп отырды. Осы кезден бастап православия дінінің өкіліне тұрмысқа шыққандардың христиандықты қабылдауы дәстүрге айнала бастады.

Бірақ мемлекеттен жер беріліп, қаржылық көмек көрсетіліп, барлық жағдай жасалып жатқанына қарамастан қазақтар христиандықты қабылдай қоймаған. Оған қазақтардың дәстүрлі рулық негіздегі шаруашылық жүргізу әдісі де ықпал етті. Бастапқыда қазақтар мен отырықшылар арасында ешқандай байланыс болмады, оның үстіне ру басшылары да миссионерлерді қазақтар арасына жақындатпады. Себебі, шоқынғандар отырықшыға айналып, нәтижесінде қазақ қоғамындағы әлеуметтік тәртіп бұзылып, шаруашылық жүргізу әдісіне нұсқан келетін еді. XIX ғас. 80 жж. Жетісу облысы бойынша шамамен 1000 адам, негізінен Қытай эмигранттары, христиандықты қабылдаған [5, 12-14 бб.].

Христиан дініне шіркеу, монастыр салу үшін жер бөліп, қаржы жинап ерекше қамқорлық көрсеткен отарлық билік ислам дінін ондай қамқорлықтардан шет қалдырды. Бірақ бұл ислам дінін назардан тыс қалдырды деген сөз емес еді. XIX ғас. 80 жж. бастап мұсылмандық мекемелер үстінен бақылау қойыла бастаған болатын. Патша үкіметі отар аймақтардағы ислам дінін елемеген сыңай танытып, шеттету арқылы оның жергілікті халық арасындағы ықпалын әлсіретуді көздеді. Сонымен бірге мұсылмандарды материалдық тұрғыдан қызықтыра отырып, православие дініне көбірек тартуды жалғастыра берді. Бұл әдіс зая кетпеді де. Нәтижесінде көп ұзамай Жетісу облысындағы орыстандыру, шоқындыру саясаты өз нәтижесін көрсете бастады. Қазақтардың бұрынғы материалдық пайданы өзінің еркіндігінен жоғары қоймаған көшпендіге тән менталитеті өзгеріске ұшырай бастады. Оған дәстүрлі шаруашылықтың дағдарысқа ұшырауы және одан туындаған тұрмыстағы қиындықтар да ықпал етті.

1897ж. облыста 75 қазақ, 32 татар, 3 ұйғыр шоқынған. Олар негізінен орыс қалаларындағы қазақ жұмыскерлері, әлеуметтік жағдайы төмен, әбден ауру меңдеген жандар және бірен-саран рудан шеттетілген ғашықтар болған [12, 138 б.]. Христиандықты қабылдағандар өздерінің азан шақырылып қойылған атын орысшаға өзгертуі тиіс болған. Мысалы, Верный түрмесінің тұтқыны Түрген болыстығының қазағы Алпысбай Мергенбаев христиандықты қабылдап, атын Александр деп өзгерткен [13, 82 б.].

Аталған уақыттар аралығында Жетісу облысында православия дініндегі қыздардың қазақ жігіттеріне тұрмысқа шығу фактілері де жиі орын алған. Қазақ жігіттері олардан мұсылман дінін қабылдауларын талап еткен. Мәселен, қазақ жігітіне тұрмысқа шығу үшін Қапал станицасының тұрғыны, казак Мария Серебрякова мұсылман дініне өтуге өтініш білдірген. Ол шешесінің қазақ қызы екенін, казакка тұрмысқа шыққаннан кейін христиандықты қабылдағанын жазады. Сонымен бірге өзінің орыстардың емес, шешесінің туыстарының, яғни қазақтардың ортасында көбірек болып, казакша тәрбиеленгендіктен орыс тілін білмейтіндігін айтады. Ал қазақ жігіті оған мұсылман дініне өтсе ғана әйелдікке алатынын айтқан [14, 3 п.].

Отбасын құруға бел буған қазақ жігіттері болашақ жарларының ұлтына емес, олардың мұсылман дінінде болуына аса мән берген. Бұдан біз қарастырып отырған кезеңде Жетісу қазақтарының күнделікті өмірінде ұлттық бірегейліктен гөрі, діни бірегейліктің басым болғанын көреміз.

Мұсылмандыққа өтуге көбіне қазақ жігітіне тұрмысқа шыққысы келетін христиан дініндегі қыз-келіншектердің өтінішін жергілікті өкілетті орындар 2 руб. герб салығын төлегеннен кейін қанағаттандырып отырған [15, 1 п.].

Қазақтар осылайша өзге ұлт өкілдерімен отбасылық-туыстық негізде тығыз қарым-қатынасқа түсе бастады. Уақыт өткен сайын олардың діни айырмашылықтарға да еті үйреніп, күнделікті тұрмыста ол қалыпты жағдай ретінде қабылдана бастаған.

Орыстандырудың келесі бір маңызды бағыты – білім саласы болды. Білім саласын орыстандыру «ағартушылық» ұранымен православия шіркеуі және орыс мектептері арқылы кеңінен жүргізілді. Патша үкіметі жергілікті мұсылмандардың санасынан ислам дінін ығыстырып шығару үшін орыс білім ошақтарын ашып, оған жергілікті түркі мұсылмандарының балаларын тарта бастады.

Қонысаударушылар орналасқан жерлерде Түркістан генерал-губернаторлығы құрылмастан бұрын-ақ, еш кедергісіз шіркеу үшін жер бөлініп, бір мезетте орыс мектептері де ашыла бастаған болатын. Мысалы, София, Үржар, Сергиополь, Қапал сияқты казактар қоныстанған жерлерде 1861 ж. 15 наурыздағы «Сібір казак әскері» туралы ереже негізінде «станицалық мектептер» ашыла бастады. Ал, Кіші Алматы станицасында ондай мектеп аталған ереже шықпай тұрып, 1859 ж. ашылған болатын. 1867 ж. 15 наурызда Верный бекінісінде ер және қыз балаларға арналған 2 кластық приход училищесі және осы жылдың 20 наурызында Үлкен Алматы тұрағында станицалық мектеп ашылды [16, 6 п.].

Жетісудағы ең алғашқы орыс мектебі бұлардың бәрінен бұрынырақ, 1850 жылы Қапал қаласында ашылған. Осылайша, өлкеде орыс тілі мен діні барынша насихаттала бастайды. Облыс құрылмай тұрып Жетісу жерінде барлығы 12 училище болды, оның 10 ұлдарға, 2 қыз балаларға арналған болатын [17, 37 б.].

Облыс құрылған соң орыстар мекендеген жерлерде мектеп ашу бұрынғыдан да қарқын ала бастайды. 1867 ж. Лепсіде 2 мектеп: біреуі тек ер балаларға, екіншісі ер және қыз балаларға арналған; ал Көксу, Надеждинск, Любовинск селоларының әрқайсысында бір мектептен; 1868 ж. Қапалда 1 мектеп; Сарқанда 2 мектеп: біреуі ер және қыз балаларға арналған, екіншісі қытай эмигранттарына арналған; Арасанда 1 мектеп; 1869 ж. Сергиопольде қыздарға арналған 1 мектеп ашылған [18, 7 п.]. Екі жылдың ішінде жаңадан 10 мектеп ашылған.

Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Кауфман 1867ж. Жетісу облысының, ал 1868 ж. Сырдария облысының Әскери губернаторларына облыстағы мұсылман балаларын православия дініндегі балалармен қосып оқытуды ұсынады. Осы әрекеті арқылы мұсылмандық оқу орындарын бірте-бірте жойып жіберуге бағыт алды. Кауфманның ойынша, болашақта орыс-түзем оқу орындарының санын көбейту көшпенді мұсылмандарды отырықшы мұсылмандардың ықпалынан шығарып алуды қамтамасыз етуі тиіс болды. 1968-1969 жж. Жетісу облысындағы училищелердің көпшілігінде оқу ісі христиандық бағытта жүргізіліп, оқушыларға христиандық діни тәрбие беруге басымдылық берілді [17, 37-38 бб.].

Орыс-түзем мектептерінде оқу-тәрбие ісі христиан дінінің аясында жүргізілгендіктен жергілікті халық ол мектептерге балаларын беруден бас тартты. Ислам дінін ежелден салт-дәстүрінің, ұлттық тәрбиесінің өзегі санап келген казактар мен қырғыздар ондай мектептерге күдікпен қарады. Олар патша үкіметінің ағартушылық саласындағы саясатын өздерінің этностық және діни бірегейлігіне төнген қауіп деп қабылдады. Ұлттық салт-дәстүрді сақтап қалуға тырысқан жергілікті халық балаларының тек мұсылманша білім алуына мүдделі болды.

Қазақтар мен қырғыздардың балаларын орыс мектептеріне оқуға бермеуі патша әкімшілігін алаңдата бастайды. Оның үстіне Жетісу облысындағы тілі мен шығу тегі әртүрлі ұлттардың бір дінді, яғни мұсылман дінін ұстанатыны да оларды қауіптендірді. Әртүрлі халықтардың діни бірегейлігі болашақта патша үкіметінің өңірдегі саясатына кедергі келтіруі мүмкін еді.

Сондықтан патша үкіметі 1870 жылдан бастап мұсылмандық оқу орындарында орыс тілін оқытуды міндеттеді. Орыс тілі мұғалімі болмаса, мұсылмандық оқу орындарын ашуға рұқсат етілмеді. Түркиядан, Бұхарадан және басқа елдерден мұсылмандық білім алып келгендерге бала оқытуға тиым салды. Балаларын мұсылманша оқытқысы келетін тұрғындар оқу орнының басшыларынан құны 50 коп. тұратын рұқсат куәлігін алуы тиіс болды. Оған мойынсұнбай балаларын куәліксіз оқыта берген мұсылмандар алғашқыда 10 руб., екінші жолы -30 руб. айыппұл төлесе, үшінші жолы-5 тәуліктен 15 тәулікке дейін абақтыға қамалды және балаларының бұдан бұлай мұсылмандық білім ошақтарында білім алуына тиым салынды [12, 142- 143 бб.].

Сонымен бірге Жетісу облысының Әскери губернаторы 1877 ж. бастап облыстағы қазақ балаларының өзбек және татар балаларымен бір мектепте оқуына тиым салды [19, 45 б.]. Патшалық билік, осылайша, өзінің қол астындағы мұсылмандардың өзара рухани байланысын жоюды мақсат тұтты. Мұсылмандық білім ошақтарына қысым жасай отырып, православиялық мектептер ашуды, олардың жұмысын жетілдіруді жалғастыра берді.

Ислам дініне негізделген жергілікті тұрғындардың білімі мен дүниетанымы патша үкіметі үшін үлкен кедергіге айналды. Билік мұсылмандықтың отаршылдық жүйеге қарсы мықты рухани күш екенін түсінді. Сондықтан жергілікті халықтың оқу орындары – мектептер мен медреселерді мақсатты түрде елеусіз қалдырып отырды. Оларды кез-келген қамқорлықтан тыс қалдырып, қаржы бөлуді қажет деп таппады. Үкіметтің қолдауынсыз қалған мұсылмандық білім ошақтары ақырында күйреуге ұшырап, жергілікті халық арасындағы өзінің маңызын жоғалтады деп есептеді.

Кауфман ұсынған орыс-түзем мектептерінің жобасы жергілікті мұсылман дініндегі халықтар арасынан қолдау таппаған болатын. Сондықтан Н.О.Розенбах тұсында (1884-1889) жаңа жоба бойынша Түркістан генерал-губернаторлығының барлық облыстарында ерекше орыс-түзем бастауыш мектептері ашылды. Бұдан былай оқушыларды екі мұғалім оқытатын болды: бірі орыс, екіншісі жергілікті халық өкілінен. Бұл мектептердің міндеті – жергілікті тұрғындардың орысша сауатын ашу, жазуға және арифметиканың алғашқы төрт ережесіне үйрету болды. Мұндай алғашқы орыс-түзем мектебі Түркістан өлкесінде алғаш 1884 ж. Ташкентте ашылды.

Сонымен бірге бұрын еленбей келген жергілікті мұсылмандық мекемелер мен оқу орындары бақылауға алына бастады. Бұдан былай оларды ерекше инспекторлар бақылауда ұстап отыратын болды [17, 49 б.].

Патша үкіметінің бұған дейінгі мұсылмандық мекемелер мен оқу орындарын елемеу саясаты олардың белгілі бір дәрежеде бірігуіне және облыста мұсылмандық оқу ісінің дамуына мүмкіндік берген болатын. Қазақ ауылында тұрақты жұмыс істейтін мұсылмандық мектептер болмаған. Сондықтан қазақтар балаларын оқыту үшін татарлар мен сарттардың қызметін пайдаланды. Олар ауыл-ауылды аралап, қазақ балаларының мұсылманша сауатын ашуға үлес қосты. Молдалар ұзақ уақытқа келген болса, мектептер де тұрақты сипатқа ие болды. Бай қазақтар балаларын оқыту үшін молдаларды арнайы шақыртып алып отырған және көшкенде өздерімен бірге алып жүрген [20, 72 б.].

XIX ғас. соңындағы осындай көшпелі молдалар мен олардан білім алған мұсылман балалары туралы мәлімет:

Жылы	Оқушылар саны	Молдалар саны
1882	4608	281
1886	7909 (6157 ұл; 1752 қыз)	361
1888	8856 (6792 ұл; 2064-қыз)	- (мәлімет жоқ)

1888 ж. облыстағы осындай «көшпелі молдалардан» білім алып жатқан 8856 мұсылман оқушыларының 4247 қазақ балалары болған. Оның 3774 ер балалар, 573 қыз балалар болды [21, 43,51пп.].

Облыс бойынша 1882 және 1886 жылдардағы мәліметтер нақты болмағанымен мұсылманша білім алушылар мен көшпелі молдаларға деген сұраныстың жыл санап артып отырғанына куә боламыз. Нәтижесінде XX ғ. басында Лепсі уезінде әрбір мың ер адамның 63 мұсылманша сауатты болған. Ал, Қапал уезіндегі мұсылманша сауаттылардың саны 6265 адам болған [12, 141-143 бб.].

Ал В.З.Галиев 1884 ж. өзінде Верный, Қапал, Сергиополь уездерінде 47,5 мың ұл бала және 17,3 мың қыз бала мұсылманша білім алғанын [22,10 б.] айтады. Сонымен бірге мұсылмандық оқу орындары мен оларда білім алып жатқан шәкірттер туралы мәліметтер әртүрлі, нақты емес. Оның себебі: ресми орындарға ақпарат бергенде болыс басқармаларының бір тобы молдалардың ықпалымен мұсылмандық оқу орындары туралы нақты ақпаратты жасырып қалып отырса, ағартушылық бағытын жақтаушы екенін көрсетіп, көзге түскісі келген келесі бір тобы олардың санын асырып көрсетіп отырған [22, 11 б.] дейді.

Тұрақты мұсылмандық мектептер туралы мәлімет:

Жылы	Оқушылар саны	Молдалар саны	Оқу орындарының саны
1898	4397	268	164
1910	6287	214	248

Тұрақты мұсылмандық мектептер (медреселер) қалалардағы мешіттерде, тараншы және дүнген селоларында орналасты. 1898 ж. Жетісу облысындағы 164 мұсылмандық оқу орнының Верный уезінде -72, Жаркент уезінде -39, Қапал уезінде-9, Лепсі уезінде-3 орналасты [12, 145 б.].

1897 ж. облыстағы мұсылмандық оқу орындарының саны 88 болатын. Мұсылмандық білім ошақтары мешіттердің жанынан ашылғандықтан, олардың санының өсіп отыруы өз кезегінде мешіттердің санының артқанынан да хабар береді. XIX ғ. Семей, Торғай, Павлодар, Ақмола және Орал облыстарымен бірге Жетісу облысында да көптеген мешіттер бой көтерген [23, 19-20 бб.].

Ал 1910 ж. облыстағы мектеп пен медреселерде білім алып жатқан 6287 оқушының 5417 ұл бала және 870 қыз балалар болған [20, 72 б.].

Көріп отырғанымыздай, Жетісу облысының түркі тектес мұсылман халықтары патша үкіметінің орыстандыру саясатына қарсы болып, балаларын барынша мұсылманша оқытуға тырысып баққан. Бірақ, біз қарастырып отырған кезеңде, билік тарапынан ешқандай қамқорлық көрмеген мұсылмандық оқу орындары дағдарысты жағдайда болатын. Олардағы берілетін білім сапасы сын көтермейтін. Араб әліппесінің 29 дыбысы 232-261 әріп болып шығады. Әріптердің қай кезде жінішкеріп, қай кезде жуандап кететінін балалар түсінбей қалады, молданың өзі де ұғындырып бере алмайды. Осындай әдіспен оқыған кей балалар жыл бойы оқи да, хат танымай да қала берген [24, 79 б.].

Мұсылмандар Құранды өздерін Құдаймен байланыстыратын қасиетті кітап деп қабылдады. Құранды дауыстап оқитын болса, онда олар Құдайдың дауысын естігендей болады. Құран сонымен бірге Алланың үнемі адамдардың қасында болатындығының да куәсі еді: Алланың сөздері Құранның қасиетті сөзін қайталаушылардың ауыздары арқылы шығып, таралады және мұсылмандар Құранды қолына алғанда Алланың бар екенін сезінеді [25, 184 б.].

Патша билігіне қарсы тұрар дәрмені жоқ қарапайым халықтың ішкі наразылығы олардың мұсылман дінінің төңірегіне бұрынғыдан да тығыз топтаса бастағанынан көрінді. Жат дәстүр мен дінді қабылдай алмаған халық өзінің түсінігі мен табиғатына қарама-қарсы мәдениеттің таралуын ұлттық бірегейліктен, еркіндіктен айырылу деп қабылдап, оған шошына қарады. Сондықтан орыстанудан сақтанудың жолы – дін жолы деп түсінді. Елдегі саяси-экономикалық қыспақты айтпағанда, рухани жағынан да тонауға түсе бастаған халық іштей күйзеліске түсті. Патша үкіметінің өздеріне жаны ашымайтынын түсініп, басындағы ауыр халіне бір Алладан ғана медет сұрады. Сондықтан жол азабына қарамастан қажылыққа барушылардың легі жыл сайын артып отырды. Бұл туралы Ә.Бөкейхан: «оның басты сыры – орыстандыру саясатына қарсы тұрудың бір амалы болды» [26, 186.] деп көрсетті.

Осы кезде қоғамды рухани жағынан жаңғыртып, Еуропа мәдениетімен жақындастыру арқылы феодалдық тәртіпке және патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы күресу идеяларын уағыздаған жәдиттік қозғалыс кең өріс алды. Жәдитшілдер мұсылмандардың бірлігі мен азаттыққа жетуін мақсат ете отырып, еуропалық білімді алдыңғы орынға қойды. Олар: «мемлекет шектеулі топтардың ғана емес, ең алдымен халық пен қоғамның әл-ауқатын арттырып, олардың жетістікке жетуіне мүдделі болуы керек» [27, 53 б.]-деді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Патша үкіметінің XIX ғас. II жарт. - XX ғас. басындағы Жетісу түркілерінің рухани-мәдени өмірі орыстандыру саясатының әсерінен терең дағдарысты жағдайды басынан кешірді. XIX ғ. соңына таман орыс империясының ықпалының күшті екенін сезінген қазақ және қырғыз халықтары заман ағымынан қалмауға тырысып, орыс білімі мен мәдениетін меңгеруге ден қойды. Отаршылдық жағдайында өздерінің ұлттық болмысы мен дәстүрін сақтап қалу үшін сол заманның білімі мен мәдениетін меңгерудің маңыздылығын түсіне бастады. Халықтың санасын оятып, оларды заман ағымынан қалмауға жұмылдыруда жәдитшілдік идеясы және сол кезде шығып тұрған «Дала уалаятының газеті», «Қазақ» және «Айқап» сияқты қазақ басылымдарының маңызы зор болды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Егемен Қазақстан. №70 (29051) 12 сәуір. 2017 ж. 1-26б.
2. Письменные источники по истории и культуре Алматы (VIII – начало XXв.). Сост.: М.Х.Абусейтова, А.К.Муминов. Институт востоковедения им. Р.Б.Сулейменова. -Алматы: Дайк Пресс. 2008. -275с.
3. Төлекова М.К. Жетісу өңіріндегі діни наным-сенімдер (1897 жылғы халық санағы деректері бойынша). «Дүниежүзі тарихы: зерттеу және оқыту мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы. 2010ж. 368-371бб.
4. Памятная книжка и Адрес-Календарь Семиреченской области на 1905 год. Составил действительный член-секретарь Комитета В.Е.Недзвецкий. Верный: Типография Семиреченской областной Правления, 1905. III, 394+42+44 с.
5. Тимофеева Л.В. История Русской Православной церкви на территории Семиречья (вторая половина XIX века-XX век). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы, 2007. 30 с.
6. Семиреченские областные ведомости. №78. 8 апреля. 1911. С.4.

7. Белов А. Когда звонят колокола. Москва: «Советская Россия». 1988. 256 с.
8. Памятная книжка и Адрес-Календарь Семиреченской области на 1898 год. Т.І. Верный: Типография Семиреченского областного правления. 1898. -I, 188с.
9. Семиреченские областные ведомости. №74. 3 апреля. 1911. С.5-6.
10. ӨР ОМА. Қ.1. Т.12. Іс 1717. 104^{арты}-107^{арты}пп.
11. Литягина А.В. Праздничная культура горожан Западной Сибири во второй половине XIX - начале XX в. Города Сибири XVII-начала XX в. Выпуск 2. История повседневности: Сборник научных статей/Под ред. В.А.Скубневского, Ю.М.Гончарова. Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2004. С.215-226.
12. Қойгелдиев М. Қазақ елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ.-XXI ғ.басы). Алматы: «Дәстүр», 2014. 432б.
13. Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX-начало XX веков). Алматы, 2005. 277с.
14. ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. Іс 3303. 3п..
15. ҚР ОМА. 44 қор. 1 т. Іс 4936. 1,1^{арты}п.
16. ҚР АОМА. Қ.177. Т.1. Іс 1017. 6п.
17. Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние. Ташкент: «Akademnashr», 2011. 384с.
18. ҚР АОМА. Қ.177. Т.1. Іс 1017. 7п.
19. Нуртазина Н. Народы Туркестана: Проблемы ислама, интеграции, модернизации и деколонизации на рубеже XIX-XX веков. Алматы: «Қазақ университеті», 2008. 166с.
20. Тулекова М.К. Жетісу халқының әлеуметтік дамуы (1897-1999 жж.). Алматы: «Ценные бумаги», 2004. 169б.
21. ҚР ОМА. Қ.64. Т.1. Іс 395. 43,51пп.
22. Галиев В.З. Тюркская библиотека в Верном. Алматы: Национальная библиотека Республики Казахстан, 2001. 112с.
23. Мустафина Р.М. Бытовой ислам у казахов (XIX-XX вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Алматы, 2006. 59с.
24. Исабай Қ., Байжан-Ата С. Қажыға барған қазақтар. Дерекнамалық баян. Алматы: «Ана тілі», 1996. 192 б.
25. Армстронг К. История Бога: 400 лет исканий в иудизме, христианстве и исламе. Перевод с английского. 3- издание. Москва: Альпина нон фикшн, 2011. 500с.
26. Бөкейхан Ә. Шығармаларының толық жинағы. Т.1. Монографиялар, ғылыми ізденістер, мақалалар, әдеби аудармалар. 1889-1903 (Омбы-Қарқаралы,-С.-Петербор-Омбы). Астана: «Сарыарқа», 2009. 563б.
27. Петр Кокайсл (Petr Kokaisl), Амирбек Усманов (Amirbek Usmanov). История Кыргызстана глазами очевидцев (начало XX в.). Praha: Nostalgie, 2012. 280с.

ТҮРІК-МҰСЫЛМАН ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ СЫЗДЫҚ СҰЛТАННЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Т.ғ.к., аға оқытушы **Б.Т. ЖҰБАНЫШОВ**⁴⁴
*

Түйіндеме:

Мақалада Сыздық төре Кенесарыұлының түрік-мұсылман мемлекеттерімен тізе қосып, патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы азаттық күресі баяндалған. Яғни Сыздық төренің Бұхар, Хиуа, Қашқардағы Жақыпбек Бадаулет мемлекеттерімен одақ құрып, ол мемлекеттерде лауазымды қызметтер атқарып, патша үкіметінің жазалаушы отрядтарымен қиян-кескі соғыстар жүргізеді. Кенесары хан қаза тапқаннан кейін оның баласы Сыздық сұлтанның азаттық қозғалыстағы рөлі ерекше болды. Оның азаттық күрестегі алғашқы соғысы 1860 жылы 18-21 қазанда өткен Ұзынағаш шайқасынан бастау алады. Бұл шайқаста Сыздық негізінен қазақ пен қырғыздардан құралған қоқандықтардың жасағын бастап Қастек бекінісінің түбінде орыс әскерімен үш күн соғысады. Сыздық бастаған жасақ мылтықпен қаруланған орыстарға еш жасқанбастан шабуылдарға шығып, тіпті атпен шауып барып солдаттардың мылтықтарын тартып алып кетіп отырған. Жалпы Ұзынағаш түбіндегі шайқаста қоқандықтар орыстардың зеңбіректерінен атылған оғынан ауыр шығынға ұшырап жеңіліс табады. Осы шайқастан кейін Сыздық сұлтан өз жасағымен Түркістанға қайтады. Түркістан қаласына оралған соң Сыздықтың бауырлары Тайшық пен Ахмет орыстардың жағына шығады да, ал Сыздық сұлтан бауырларына «Ата-бабаларымыздың жолын тастап, орыс жағына шықпаймын. Олар Қоқанды алса, Бұхарға барамын, Егер Бұхарды да алса, онда, басқа да мұсылман мемлекеттері бар ғой, солардың біріне барамын. Қалай да ата-баба жолынан таймаймын»-деп өзінің азаттық күресін жалғастыруға шешім қабылдайды.

Тірек сөздер: *Сыздық сұлтан, орыс әскерлері, Бұхар әмірлігі, Хиуа хандығы, Жақыпбек Бадаулет мемлекеті, Сыр бойы.*

PLACE AND ROLE OF SYZDYK SULTANS IN TURKISH MASS MEDIA

Abstract:

The article deals with the fight against the colonial policy of the royal government by combining with the Turkish-Muslim states of the Linear Judge Kenesaryuly. That is, the Unitary Born with Bukhar, Khiva, and Kashkara, Zhakipbek Badaulet, has been a member of the alliance, holds offices in these countries, and is engaged in brutal wars with the rebels of the royal government. After the death of Kenesary Khan the role of his son Syzdyk Sultans in the liberation movement was remarkable. His first liberation struggle began with the Battle of Uzynagash on October 18th, 1860. In this battle, the linear bases of the Kokand, consisting of Kazakh and Kyrgyz, fought for three days at the foot of the Kastek fortress. The criminals rushed to the Russians with guns, attacked them, and even rattled their rifles. In the Battle of Uzynagash, the Kokandans suffer heavy losses from Russian gunfire. After this battle Syzdyk Sultan returned to Turkestan with his crew. After returning to Turkestan, Syzdyk's brothers Taychik and Akhmet rushed to the Russians, and the Syzdyk Sultan's brothers said, "I will not leave our ancestors and go to the Russian side. If they take Kokand, I will go to Bukhara and if you take Bukhar then there are other Muslim countries, I will go to one of them. No matter how much the ancestor follows, "he decides to continue his liberation struggle

Key words: *Syed sultan, Russian troops, Bukhara Emirate, Khiva khanate, Zhakipbek Badaulet state, Syr-Darya.*

КІРІСПЕ

Орыс әскерлері Ташкентті алғаннан кейін Сыздық сұлтан өз жақтастарымен Сырдариядан Шыназ маңынан өтіп Бұхар әмірлігіне қарайтын Жызак қаласына барады. Осы қалада ол өзінің әйелі мен бала-шағаларын қалдырып, қасына жиырма бес жігітін ертіп Бұхар әмірі Мұзаффарға кездесуге барады. Кездесу кезінде әмір Сыздық сұлтан мен Арсланбекке және қасындағы жігіттерге сыйлықтар беріп, Жызактың бегі Якуббекке Сыздық сұлтан мен оның жігіттеріне қазынадан жалақы төлеп тұруға жарлық шығарады. Сыздық сұлтан Жызакқа қайтқан кезде қалаға Черняевтың әскері басып кіреді. Орыстардың зеңбіректері мен мылтықтарына Бұхар әскері төтеп бере алмай жан-жаққа

⁴⁴ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті mr.berik1973@mail.ru

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

бытырай қашады. Орыстың әскері бұхарлықтарды қуалап бақтан өтеді де базарға жақындаған тұста сырттарынан бақылап тұрған Сыздық сұлтан алпыс жігітімен бақты тасаланып келіп, дуалдың сыртынан қалың топталып кетіп бара жатқан орыс әскерлеріне алпыс мылтықтан оқ жаудырып, басым көпшілігін қырып салады. Тосқауылдан атылған атысқа шыдай алмаған орыстар кернейлетіп кейін қарай қаша жөнеледі. Сыздықтың жігіттері болса оларды бақтан шыққанға дейін қуалап жүріп атқылайды. Сол уақытта орыстардың қашқанын көрген бұхарлықтар да қайтадан естерін жинап, орыстарға қарай шабуылға шығады. Алайда Черняев та өз әскерін жөнге келтіріп, бұхарлықтардың шабуылын тойтарады. Осы кезде Жызакқа әмірдің өзі мол әскермен келе жатыр деген хабарды алған Черняев әскерін бастап Сырдариядан қайта өтіп, Шыназдың тұсына бекініс дуал тұрғызуға кіріседі. Орыстарға шабуыл жасауға бекінген әмір Сыздық сұлтанды Қышкөпір жақтағы әскерге көмекке жібереді. Қышкөпірге қарай аттанған Сыздық сұлтан жолда орыстың жүз әскерімен бетпе-бет келіп қалып шайқасқа түседі. Бір сағатқа созылған ұрыстан кейін орыстар жиырма әскерінен өлідей айрылып, шегінеді. Жиырма бес адамы қазаға ұшырап, қырық адамы жараланған Сыздық сұлтан оларды қууға күші жетпейтінін түсініп, шайқас болған жерде қалады. Келесі күні ол бұхарлықтардың орыстардан жеңіліп шегініп кеткенін естіп, әмірмен жолығу үшін Бұқар қаласына барады. Сыздық сұлтанның ерлігін естіген әмір Сыздық сұлтанды құшақ жая қарсы алып, мол сыйлықтар береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Осыдан кейін де Сыздық төре патша өкіметіне қарсылығын ашық түрде жалғастыра береді. Мәселен, 1866 жылы 28 сәуірдегі №1 форттың бастығының Сырдария облысының әскери губернаторына жіберген мәліметі бойынша Сыр өңірінде келген Сыздық төре орыс әскерлерімен бірнеше рет қақтығыстарға түскен. Алайда күші тең емес шайқастардан кейін Сыздық төре құмдардың арасына шегініп кетеді. Сол кезде Алпар Бұларбай және Мырзабай бастаған қазақтар қиын жағдайда қалған Сыздықты жігіттермен және азық -түлікпен жабдықтап отырған. Сол үшін патша әкімшілігі оларды Сыздыққа көмек бергені үшін ауыр жазалаған. Дегенмен жергілікті қазақтардан күш алған Сыздық төре 1867 жылы мамыр айында № 1 фортқа шабуыл жасайды. Үш күнге созылған шайқастан кейін Сыздық бастаған қазақтарға төтеп бере алмаған казактар фортқа бекініп алады. Ал Сыздық бастаған қазақтар болса, қорғанысы мықты фортты басып алатын күші болмағандықтан Сырдариядан өтеді де Ақжар станциясына шабуылын жалғастырады [1. 42].

Сыздық төре бастаған қазақтардың соғысы қауіпті бола бастағасын патша әкімшілігі оған қарсы есаул Ончиков бастаған 2 зеңбірегі бар 100 казакты Жаңадарияға аттандырса, казактардың келесі бір тобын пошта трактысынан Бұқабай көлі станциясына дейінгі аралықты шолып келуге жібереді. Егерде ол аймақта Сыздық болмаса онда әскер бұхарлық керуен жолындағы Жаман шығанақ сайына барып, №1 форттан шыққан әскерге қосылу жүктеледі. Бұл әскер Сыздықты таппағасын Перовск фортына қайтып кетеді.

1867 жылы 6 мамырда орыс әскерлерінің бір-бірімен қосылмағанын пайдаланған Сыздық сұлтан мен шөмекейлердің биі Пірәлі бастаған мыңға жуық қазақтар Жаңадарияның сол жағалауына келіп, патша әкімшілігі аттандырған Ончиков бастаған жазалаушылармен шайқасқа түседі. Бұл кезде №1 форттан шыққан есаул Ончиков бастаған казактардың жүздігі керуен жолымен жүріп, Сары бұлақ сайына жеткен еді.

Осы аралықта Сыздық төреге Бикей, Самен және тағы басқа да билер бастаған қазақтар көмекке келеді. Қазақтардың қоршауында қалған есаул Ончиков өлген аттар мен топырақтан қорғаныс жасап, атысуға мәжбүр болады. Тіке шабуылмен зеңбірегі бар орыс әскерлерін жоя алмайтынын түсінген Сыздық төре әскери қулыққа барып, сарбаздарына шегінуге бұйрық береді. Ал Сыздықтың шегінгенін көрген есаул Ончиков мүлдем сақтықты ұмытады. Өйткені он күн бойы қоршауда болған казактар шөлден әбден қысылған болатын. Есаул Ончиковтың казактарға құдық қаздырмақ болған әрекеті де сәтсіз аяқталып, су көзін таба алмайды.

Сондықтан олар қазақтар біржола кетті деген оймен қорғаныстарынан шығып, жақын жердегі суы бар құдыққа қарай бей-берекет жүгіреді. Сол кезде орыс әскерлерінің тобырға айналғанын көрген Сыздық төре бастаған сарбаздар казактарға тұтқиылдан бас салады. Шабуыл кезінде орыс әскерлерінің 20-і өледі, 5-і жараланады. Осы шайқастан кейін Сыздық төре орыс әскерлерімен ашық шайқасқа түспей, өзінің партизандық соғыстарына қайтадан көшеді [2. 78].

Топ-топ шағын жасақтарға бөлінген Сыздықтың адамдары Сыр өңіріндегі патша әкімшілігінің мазасын кетіреді. Мысалы, 1867 жылы жазға қарай Сыздықтың құрамына кіретін 50-ге жуық қазақтар Елшібай станциясының түбінде орынборлық саудагерлерге шабуыл жасаған. Дегенмен патша әкімшілігінің жан-жақтан жасаған қысымы Сыздық төрені Бұхара хандығына қарай өтуіне

мәжбүрлейді [3. 55]. 1868 жылы Түркістан генерал-губернаторы Кауфман бастаған орыс әскері Бұхар әмірлігіне басып кірген кезде Сыздық сұлтан бастаған қазақтар басқыншыларға қарсы тағы да соғысқа араласады. Бұхар әмірі Сыздық сұлтанға әмірліктегі қазақтардан мың адам жинап алып, Самарқанға қарай баруға әмір етеді. Мұзаффар әмірдің бұйрығын орындаған Сыздық сұлтан өзі жинаған жасақпен Самарқанға жеткен кезде орыстар қаланы басып алып, Қаттықорғанды шабуылдап жатқаны жөнінде хабар алады. Сыздық сұлтан да сол жаққа қарай аттанып әмірдің әскерін барып қосылады. Қарттықорған түбіндегі шайқаста да Сыздық төре нағыз ерліктің өнегесін көрсетеді. Екі жақтың әскері ашық алаңда кездесіп бір-біріне шабуыл жасаған кезде орыстар зеңбіректерден жаппай оқ жаудырып бұқарлықтарды қуған кезде Сыздық сұлтан бастаған қазақтар орыс әскерінің бір бүйіріне тиісіп, олардың орта тұсынан тап береді. Орыстардың жаяу әскері ат боратқан шаңнан бірін-бірі көре алмай қырыла бастаған кезде, кейін негізгі күштеріне қарай қашады. Сыздықтың осы шабуылынан орыстар жетпіс адамынан айрылса, қазақтардың жүз адамы оққа ұшады. Осылайша Сыздық төре бұқарлықтардың толық талқандалуынан аман алып қалады. Дегенмен бұқарлықтар қайтадан соғысудан бас тартып Бұхараға қашып барып тығылады. Осы шайқастан кейін орыстар да соғысты тоқтатып Бұхар әмірімен бітімге келеді. Сыздық сұлтанға риза болған Бұхар әмірі оны мемлекеттегі бүкіл көшпелі халықтардың басшысы етіп тағайындайды [4. 181].

Алайда Сыздық төренің тыныш өмірі ұзаққа созылмайды. Бұхар әмірінің орыстармен келісімге келгенін құптамаған Шаһрисәбіз бектері Бабабек пен Жорабек оған бағынбай қарсы шығады да, оның баласы Әбдүмәлікті билеуші деп мойындап, әмірдің әскерімен соғысу үшін Гиссар, Күләбі, Қаршы атраптарынан әскер жинайды. Олар Сыздық сұлтанға елші жіберіп әмірге қарсы шығуға үгіттейді. Мұзаффар әмірдің орыстардың ыңғайына көнгеніне наразы болған Сыздық сұлтан бектердің бүлігіне қосылып, қазақтардың арасынан әскер жинайды да Нұратаны басып алады. Осы уақытта әмірді қолдаған әскер бүлік шығарған қалалардың бәрін басып алып, Шәһрисәбізді қоршауға алған еді. Сыздықтың Нұратаны алғаны туралы хабар әмірге жеткен кезде ол қазақтарға қарсы он бес мың әскерін аттандырады. Сыздық сұлтанның әмірдің әскерімен болған шешуші шайқасы Кермене түбінде өтеді. Шайқас кезінде Сыздық сұлтанның кенеттен берген соққысына төтеп бере алмаған әмірдің әскері жеңіліс тауып, он үш мыңы беріледі. Сыздыққа жіберген әскердің жеңіліп қалғанын естіген Мұзаффар оған қарсы тағы да оң мың әскерін жөнелтеді. Бұл әскер де Сыздықтан жеңіліс тауып, басым бөлігі Сыздықтың жағына шығып кетеді. Өзінің негізгі күштерінен айрылып Сыздықтың күшейгенінен қорыққан Мұзаффар әмір қиын жағдайда қалғандықтан орыстардан көмекке әскер сұрайды. Ресей империясының нағыз қас жауы Сыздық сұлтан сияқты күрескерлердің Бұхар сияқты мұсылман мемлекетінде билік құруы орыстар басқыншылық саясатына көп нұқсан келтіретін. Сондықтан Түркістанның генерал-губернаторы Кауфман патша үкіметімен келісе отырып, әмірге көмек беру туралы шешім қабылдайды. Кауфман бастаған орыстардың үш мың әскері Бұхарға келгеннен кейін бүлікшілердің әскерін тас-талқан етіп жеңеді. Әмірдің баласы Әбдүмәлік болса Ауғанстанға қарай қашады. Әбдүмәліктің қашуы Сыздықтың әскеріне әсер етіп, оның қарамағындағы бұқарлықтар жаппай үйлеріне тарап кетеді де, сұлтанның жанында тек мыңға жуық қазақтар ғана қалады. Осыдан кейін өзінің азаттық қозғалысын Бұхармен байланыстырған үміті ақталмаған Сыздық сұлтан амалсыздан Хиуа хандығына өтіп кетеді [5. 5].

Хиуа ханы Сыздық сұлтанды өте жақсы қарсы алып, оны Сырдарияның шығыс жағынан бастап Боқан тауларына дейінгі аймақты мекендеген қазақтар мен қарақалпақтарға басшы етіп тағайындайды. Хиуа жерінде де Сыздық сұлтан азаттық қозғалысын жалғастыра береді. Ол қасына қазақтардан жасақ жинап Қазалы уезіндегі Жаңадарияны паналай отырып, жергілікті халықты Хиуаның билігіне өтуді үгіттейді.

Сыздық төренің іс-әрекеттері Сыр өңіріндегі Ресей билігіне қауіп төне бастағасын Қазалы уезінің бастығы подполковник Голов екі зеңбірегі бар 8 түркістандық шептік батальонының 180 жаяу әскерін және 25 казакты бастап, №1 форттан шығады да, Ақша теңіз көліне қарай жылжиды. Сонымен қатар Перовск фортынан Қазалы аймағына қарай көмек ретінде бір рота жаяу әскер аттанады [6. 841-872].

Сыздық сұлтан бастаған қазақтардың Сыр өңіріне қауіп төндіргені соншалықты Сырдария облысындағы әскердің бас қолбасшысы генерал-майор Головачевтың өзі 8 наурызда Ташкенттен облыстың оң қанатына келеді де, тікелей өзі Перовск фортынан Сыр өңірінде қалыптасқан жағдайды бақылауға көшеді. Сыр өңіріндегі орыс әскерлерінің мол күші Жаманбай сайына келіп, Хиуадан келген қазақтарды қоршауға ала бастағанын көрген Сыздық төре бастап келген жасақты кейін алып кетуді жөн көреді. Хиуа иелігінде төрт жылдай тұрған Сыздық сұлтан патша өкіметінің иелігінде жатқан қазақ даласына қайта-қайта жорықтар жасап, мүмкіндігінше қазақтарды отаршылдарға қарсы

көтеруге тырысқан. Өз мақсатына қол жеткізуде ол патша өкіметі басып алған иеліктен қашып, Хиуадан тапқан қазақ сұлтандары мен билері Ұтым, Өзберген, Арыстан, Хатым сияқты азаттық қозғалыстың басшыларымен байланысқа түсіп, тізе қосып қимыл көрсеткен. Жорықтар 1873 жылға дейін жыл сайын, мамырдан қарашаға дейін жүргізілді. Олардың басты ұйымдастырушысы ханның өзі болды. Тоқтаусыз жүргізілген жорықтың нәтижесінде Хиуа хандығының Ресеймен сауда қатынасы кеміп кетті, керуен қозғалысы тоқтатылды. 1869 жылы Қазалыда барлық хиуа сауда орындары жабылып, саудагерлер Хиуаға шақыртылып алынды. Хиуа хандығы тұрғанда қазақ даласының Орынбор өлкесі мен Сыр бойындағы «тыныштық» пен «тәртіп» орнамайтынын түсінген патша өкіметі оның тәуелсіздігін жоюға тырысып, хандыққа қарсы жорық бастайды [7. 496]. 1873 жылы көктемде Түркістан генерал-губернаторы Кауфман бастаған орыс әскері Хиуаға басып кірген кезде, Астрахан жақтан Самараның әскери губернаторы генерал Веревкин орыс әскерінің келесі бір тобын бастап Торғайдан басып кіреді. Хиуа ханы Сыздық бастаған қазақтарды және оған түрікмендерді қосып орыс әскерлеріне қарсы аттандырады. Кейін артынша Хиуа ханы Сыздық төреге көмек ретінде Мәднияз және Мәдмұрат бастаған хиуалықтарды жібереді [8. 270].

Олардың бәрі де дарияның жағасындағы Үшошақ деген жерде тоқтап, Кауфман бастаған орыс әскерлерін күтіп алады. Сыздық сұлтанның құрамында жеті жүз қазақ, бес жүз түрікмен, жалпы саны бір мың екі жүз адам болатын. Ол осы әскермен құм ішіндегі жолмен жүре отырып, Адамқырылған, Алтықұдық деген жерге жетіп, таңға жақын генерал Кауфманның әскеріне шабуыл жасайды. Алайда зеңбіректері мен мылтықтары күшті орыс әскерлері оларға оқ жаудырып, жақындатпай қояды. Шабуыл кезінде Сыздық әскеріндегі үш адамға оқ тиіп, қаза табады. Осыдан кейін Сыздық сұлтан шегінуге мәжбүр болып, Үшошақта тұрған Мәднияздың әскеріне барып қосылады.

Сыздықтың шабуылына тойтарыс берген генерал Кауфман болса дарияға қарай бағыт ұстайды. Сыздық сұлтан, Мәднияз және Мәдмұрат бастаған әскерде Үшошақтан шығып, генерал Кауфманды Қызылқұмда кездестіреді. Таңға жақын екі жақтан әскерлер майдан даласына шығып, шайқасқа кіріседі. Шайқастың өте қызу жүргені соншалықты, тек келесі күні түсте тоқтайды. Зеңбіректерден оқтарды атқылай жүріп генерал Кауфман әскерін Үшошақтың маңына жеткізеді.

Бұл жағдай хиуалықтардың шайқасты доғарып Хиуаға қарай шегіндіруге мәжбүрлейді. Яғни, Мәднияз пен Мәдмұрат әскерін алып, Хиуаның қорғанысын күшейтуге қайтып оралса, Сыздық төре өз ауылын қырғыннан аман сақтап қалу үшін, Чаржоуға қарай көшіріп жіберудің қамына кіріседі. Бұл кезде Торғай жақтан келген генерал Веревкиннің әскері соғыстың тағдырын шешіп береді. Нәтижесінде екі жақтан қыспаққа алған орыс әскерлеріне төтеп бере алмасын білген Хиуа ханы патша өкіметімен келіссөзге келеді. Өйткені, Хиуа ханының әскері мұндай әскерге саны жағынан да, техникалық қамтамасыз етілуі жағынан да төтеп бере алмайтын еді. Хиуа хандығының жеңіліс табуы Сыздық сұлтанды түрікмендердің жері арқылы Қашқардағы Жақыпбек Бадаулеттің мемлекетіне қарай өтуіне мәжбүрлейді [9. 272].

1875 жылы Қашқардағы қазақ Жақыпбек әскерінің қатарына Сыздық төре Кенесарыұлы келіп қосылады. Сыздық төреге Жақыпбектің жергілікті әкімшілік қызметінде Ташкенттің бұрынғы хәкімі Мырзахмет паруанашыдан кейін екінші орын беріледі. Сыздық төре 1877 жылы маусымда Жақыпбек өлгеннен кейін оның үлкен ұлы Бекқұлибек жағында Қытай әскерлерімен соғысып, қолына оқ тиіп, жарақат алады [10. 247].

ҚОРЫТЫНДЫ

«Мен орыс патшасына қарсы қаншама жыл соғыстым, орыстардан қашып, талай елге бардым. ... Маған тыныш отыратын қауіпсіз жер табылатын түрі жоқ. Сондықтан амалсыз орыс қоластына баруым ғана қалды. Ұсынған мойынды қылыш шаппайды» деп Сыздық төре Бекқұлибек Жақыпбекұлымен бірге қырғыздың жеріне, Ошқа өтіп, сол жерден орыстардың қоластына өтетінін мәлімдейді. Бекқұлибек әкесі Жақыпбектің туылған жері Пскентте тұруды, ал Сыздық төре Шымкент жақтағы өзінің бауыры – Ахмет төренің қасына баруды қалайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. – Алматы: Жалын, 1992.
2. Асылбеков М.Х., Шалекенов М.У., Ерофеева И.В. Қазақстан тарихы. (Көне заманнан бүгінге дейін): 5 томдық. – Алматы: Атамұра, 2002.
3. Григорьев В. Русская политика в отношении к Средней Азии. Исторический очерк. - Спб.
4. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы / Құжаттар мен материалдар жинағы. Көп томдық. – Алматы: Ел-шежіре, 2001.

5. Серебренников А.Г. Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края. – Ташкент: Тип. штаба Туркестанского военного округа. 1966.
6. М.Г.Черняев Средней Азии // ИВ.
7. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т.3. СПб.: 2002.
8. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. – СПб.: 1998.
9. Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). - Москва: Восточная литература
10. Сулейменов Б.С., Басин В.П. Казахстан в составе России в XVIII – нач. XX в.- Алматы: Наука.

SSCB'NİN THAW (YUMUŞAMA) DÖNEMİNDE KAZAKİSTAN SİNEMASININ GELİŞİMİ*

Dr. Öğr. Üyesi **Lokman ZOR******Özet:**

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde Stalin'in uzun süreli insanlık dışı, baskıcı yönetiminin ardından 1953 yılındaki ölümü üzerine başa geçen Kruşçev'le birlikte her anlamda belirgin bir yumuşama süreci söz konusu olmuş, dış dünyayla çeşitli temasların kurulduğu bir dışa açılma dönemi yaşanmaya başlanmıştır. "Thaw" adı verilen bu süreçte Stalin'in baskıcı yönetim anlayışına dayalı uygulamalara son verilmiş; sürgün ve ölüm cezaları kaldırılmış; ekonomide, bilim ve teknolojide önemli adımlar atılmış; özellikle bilimsel, teknolojik ve sanatsal çalışmaların önü açılarak destek sağlanmıştır. Bu bağlamda sinema alanında da gözle görülür bir değişiklik söz konusu olmuştur. Stalin döneminin baskıcı ve müdahaleci bürokratik sisteminin sona ermesi, bürokratik işleyişin yumuşamaya başlaması, SSCB bünyesindeki bütün cumhuriyetlerin sinemalarında batıyla kültürel temasların doğmasını sağlamış, sinema dilinde belirgin bir tema ve biçim çeşitliliği ortaya çıkarmıştır. Bu sayede üretim artmış, nitelik yükselmiştir. Söz konusu durumdan doğrudan etkilenen Kazakistan sineması da Thaw döneminde önemli boyutta değişim ve gelişim sürecine girmiştir. Genel tarama modeliyle hazırlanan betimsel bir araştırma niteliğindeki bu çalışma, Kazakistan sinemasının Thaw döneminde kaydettiği gelişmeyi ve günümüz Kazakistan sinemasına etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kazakistan Sineması, Thaw Dönemi, SSCB, Kazakistan, Kazak Sinemasının Gelişimi*

THE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN CINEMA IN THE THAW PERIOD OF USSR

Abstract:

After the long inhuman and oppressive rule of Stalin in the Union of Soviet Socialist Republics, with Khrushchev, who overturned his death in 1953, there was a significant softening process in every sense, and an external opening period in which various contacts were established with the outside world started to take place. In this process called "Thaw", the practice based on Stalin's oppressive management mentality was terminated; exile and death sentences were removed; important steps were taken in the economy, science and technology; especially scientific, technological and artistic activities were supported. In this context, there had been a visible change in the field of cinema. The ending of the repressive and intrusive bureaucratic system of the Stalin era and the softening of the bureaucratic process resulted in the emergence of subtle cultural contacts in the cinemas of all the republics of the USSR and the emergence of a distinctive theme and a variety of forms in cinema language. Therefore, production increased and quality increased. Kazakhstan's cinema, which was directly affected by the situation, also entered into a period of change and development at significant scale during the Thaw period. This study, which is a descriptive study prepared by the general screening model, aims to reveal the development of Kazakhstani cinema during the Thaw period and its effects on today's Kazakhstani cinema.

Keywords: *Kazakhstan Cinema, Thaw Period, USSR, Kazakhstan, The Development of Kazakhstan Cinema*

GİRİŞ

SSCB iktidarını ele geçirdiği andan itibaren kitlesel tutuklamalar, kitlesel zorunlu göçler, göstermelik mahkemelerde verilen ölüm cezaları, uzun süreli mahkûmiyetlerle örülü acımasız, baskıcı ve müdahaleci bürokratik bir sistem oluşturan Stalin, milyonlarca insanın ölmesine, sürgün edilmesine ve kaybolmasına sebep olan totaliter bir devlet terörü yaratmış ölümüne kadar da bunu sürdürmüştür.

Stalin'in 1953 yılındaki ölümünden sonra Kruşçev'in başa geçmesiyle, yumuşama ve dışa açılma sürecinin söz konusu olduğu "Thaw" adı verilen geçiş süreci yaşanmaya başlamıştır. Bu dönemde Stalin'in izleri süratle silinmiş, baskı ve cinayetler son bulmuş, birçok alanda dışa açılım söz konusu olmuştur. Dış politikada kapitalist devletler ile iletişim ve uzlaşma oluşturulmaya çalışılsa da NATO ittifakına karşı 1955'te sosyalist devletlerle birlikte Varşova Paktı kurulmuştur. Bu süreçte ekonomide, bilim ve teknolojide sağlanan büyük başarılarla SSCB dünyadaki iki süper güçten biri haline gelmiştir. Özellikle bilimsel ve

* Bu çalışma, yazarın "SSCB Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Orta Asya Türk Devletlerinde Sinemanın İdeolojik Söylemi: Kazakistan Örneği" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi, lokman_zor@hotmail.com

teknolojik çalışmalara verilen önem sonucunda 1957 yılında Sputnik isimli ilk uydu uzaya gönderilerek dünyanın yörüngesine yerleştirilmiş, 1961 yılında uzay araştırmalarında bir dönüm noktası gerçekleştirilerek uzaya ilk insan gönderilmiştir.

Kruşçev döneminde söz konusu olan bilimsel, teknik ve ekonomik ilerlemelere rağmen ciddi birtakım siyasi sorunlar da yaşanmıştır. ABD ile girişilen Soğuk Savaş dolayısıyla komünist sistemi tehlikeye sokacak nitelikte birtakım uygulamalar ve özellikle dış dünyadaki anti-komünist saldırganlığa verilen tavizler içte önemli siyasi krizlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunların dışında hızlı nüfus artışı tarımsal üretimin yükselmesine rağmen ihtiyacı karşılayamadığı için tarımsal alanda da bazı problemleri ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda “Bakır Topraklar” ismi verilen projeye özellikle Kazakistan’daki çok geniş toprakların tarım arazisi olarak kullanılmaya başlanması beraberinde yeni sorunlar doğurmuştur.

1. THAW DÖNEMİNDE SİNEMA

Thaw döneminde Stalin’in başlattığı baskıcı ve müdahaleci bürokratik sistemin yumuşamaya başlaması, diğer bütün alanlarda ve sanatlarda olduğu gibi sinemada da batıyla kültürel bir temasın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sinematografik dilde görülen batı etkisi zengin bir tema ve biçim çeşitliliğini de beraberinde getirmiş ulusal geleneklerin temel unsurları yansıtılmaya çalışılmıştır (Radvanyı, 2003:735).

Uzun zamandan beri bürokrasinin ve sıkı bir denetimin güdümünde savaş filmlerine, biyografi filmlerine ve sosyalist yaşam biçimini öven filmlere öncelik vermiş olan Sovyet sineması, farklı ve özgün konulara da eğilebilme fırsatı bulunca üretim artmış, nitelik yükselmiştir. Bu süreçte devlet desteği anlamında genç yönetmenlere daha fazla imkân tanınması da söz konusu olmuştur (Teksoy, 2005:381). Kısa sürede film üretiminin artmasının yanı sıra, yetenekli yeni ve genç yönetmenler ortaya çıkmış, geçmişte ilginç eserler veren yönetmenler çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Sinemacılar sahici konulara yönelip imgelerini tutkuyla ifade etmişler bu sayede sinema heterojen bir yapıya kavuşmuştur. Dünyayı ve yaşamı az çok gerçekçi bir biçimde betimleyen ve dolayısıyla sorunlara işaret eden filmler yapılmaya başlanmıştır. Sovyet sinemasının 1920’lerde dünya genelinde sahip olduğu itibar bu dönemde yeniden yakalanamamış olsa da üretilen filmler seyredilmeye değer niteliklere sahip olmuştur (Kenez, 2008:455). Birçok cumhuriyetin sanatçısı kendine özgü üslubu da ürettiği filmlerle geliştirmiştir. Filmler çoğunlukla vatanseverlik, dostluk, sadakat, mertlik, sevgi gibi emekçi sınıfın soylu hislerini konu almıştır. Sovyet hayatı, canlı ve iyimser bir yaklaşım içinde, bütün güzelliğiyle renkli ve hoş sahnelerle tasvir edilmiştir. Filmler sade anlatımlı olmakla birlikte estetik yönden olgun, fikri yapısı sağlam, anlam yüklü ve etkileyicidir. Anlatılan her şey, gerçek ve somut karakterler yoluyla canlandırılmıştır (İsmailov, 2001:44).

2. KAZAKİSTAN SİNEMASININ GELİŞİMİ

Thaw döneminde, Stalin döneminin zorunlu sanat anlayışı olan sosyalist gerçekçi anlayış ciddi oranda değişime uğramış bu doğrultuda evrilensinema anlayışı tüm Sovyet Cumhuriyetleri’nde olduğu gibi Kazakistan sinemasında da kendini kısa sürede göstermiştir.

Bu bağlamda, 1954 yılında, eski bir Kazak efsanesi “*PoemaboutLove / Aşk Destanı*” adıyla sinemaya uyarlanmıştır. Kazakistan Devlet Akademik Tiyatrosu’nda oyun olarak sahnelenen KozyKorpesh (KoziKörpeş) ile Baian Sulu (Bayan Sulu) arasındaki efsanevi aşk hikâyesini tiyatro oyununun da yazarı olan GabitMakhmutuliMusirepov senaryoya çevirmiştir. Film, tiyatro oyuncusu ve yönetmen olarak birçok yapımda görev alan, Reyhan isimli filmdeki dikkate değer rolüyle adım attığı sinemada Jambıl filminde sergilediği oyunculukla büyük başarı yakalayan ünlü aktör ShakenAimanov ve Karl Gakkel beraber yönetmişlerdir. Aşk Destanı’yla film yönetmeni olarak halkın karşısına ilk defa çıkan Kazak Drama Tiyatrosu mezunu ve oyuncusu ShakenAimanov, bu filmle özgün Kazak sinemasının kurucusu olarak kabul edilmiştir (Abikeyeva, 2013a:239).

“Thaw”, Sovyetler Birliği’ndeki tüm film stüdyoları için de bir yeniden doğumun işareti olmuştur. Bu yeniden doğum, sadece belgesel filmlerle Stalinci şaheserlerin üretilmesine izin verilen kısıtlama döneminden sonra sinemacılığa fark edilir bir geri dönüşü başlatmıştır. Thaw’a kadar ki süreç, küçük ve güçsüz cumhuriyetlerdeki stüdyolar için karanlık bir dönem olmuş, bu dönemin sona ermesiyle birlikte 1950’lerin sonu bir yatırım sürecine dönüşmüştür (Radvanyı, 2003:734).

Kazakistan sinemasında da üretkenliğin yanı sıra nitelik bakımında dabelirgin bir yükseliş söz konusu olmuştur. Almatı’daki film stüdyosunda 1954’ten itibaren düzenli olarak yılda birkaç film çekilmeye başlanmıştır. Filmlerde çoğunlukla ekilmemiş topraklar ve bu toprakları fethedenler, Kazak köylüsünün yaşamı, kolhoz kuruculuğu adına verilen mücadele, II. Dünya Savaşı yılları ve çağdaş yaşamın oluşumu ele alınmıştır (İsmailov, 2001:31).

Bu süreçte 1954 yılında çekilmeye başlanan ve 1955’te tamamlanan “*Djigit (Dzhigit) Girl / Yiğit Kız (Atlı Gelin)*” ile “*Daughter of the Steppes / Bozkırın Kızı*” adlı filmler dikkat çekicidir. Çobanlık yapan Kazak genci Aidar ile Rus kızı Galiya’nın aşkını konu alan müzikal komedi tarzındaki Yiğit Kız’ın yönetmenliğini,

PavelBogolyubov yapmıştır. Senaryosunu Vladimir Abyzov ve ShakhmetKhusainov'un birlikte yazdığı filmde LolaAbdulkarimova, KenenbaiKozhabekov, MulyukSurtubayev gibi oyuncular rol almıştır. Kazakistan sinema seyircisi, konuşmadan ziyade melodi, şarkı ve danslarla aksiyonun ilerletildiği filme büyük ilgi göstermiştir. Aynı yıl çekilen ve senaryosunu Roman Fatuev'in yazdığı Bozkırın Kızı isimli filmi ise ShakenAimanov ve Karl Gakkel beraber yönetmişlerdir. Bozkırın Kızı, Ekim Devrimi sonrasında Kazak sosyal yaşamı içerisinde kadının toplumsal konumunda meydana gelen olumlu değişimi ele almaktadır. Ekim Devrimi'nin öncesindeki durumu da gözler önüne seren film, devrimden sonra ülke genelinde ortaya çıkan gelişmelerin kadına kazandırdığı hakları, bunun için verilen mücadeleyi ve kadının toplum içindeki yeni konumunu anlatmaktadır.

Kazakistan tarihinde toplumsal açıdan en derin iz bırakan olaylardan biri Khrushchev (Kruşçev) döneminde kuzeydeki toprakların tarıma açılmasıdır. Khrushchev (Kruşçev)'in "Bakir Topraklar" adı verilen projesi kapsamında 1954–1959 yılları arasında Kazakistan'ın kuzeyinde yer alan 25,5 milyon hektar bozkır arazi tarım arazisine dönüştürülmüştür. Bakir Topraklar Projesini gerçekleştirebilmek için bu bölgeye 600 bin Rus çiftçisi ile 6 bin asker yerleştirilmiş, tarihi Kazak şehri Akmolla (bugünkü Astana)'nın adı Tselinograd olarak değiştirilerek Bakir toprakların merkezi durumuna getirilmiştir. Böylece bir hayvancılık ülkesi olan Kazakistan tarım ülkesi halini almıştır (Yiğit 2000, 106). Kazak komünistlerin direnmesine rağmen uygulanan bu proje sonucunda Kazakistan, Sovyetlerin buğday ambarı olarak kabul edilen Ukrayna ile yarışır düzeye gelmiş, diğer yandan da Kazak Türkleri kendi ülkelerinde üçte birlik bir azınlık haline dönüşmüşlerdir (Andican, 2009:497).

Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarihinde baş gösteren en önemli olaylardan biri olan bakir toprakların ekilmesi sürecinde yaşanan durumları konu alan birçok film çekilmiştir. Filmlerin çekilmesindeki temel amaç, sadece Kazakistan'da değil Sovyetler Birliği'nin birçok yerinde etkisi hissedilen oldukça kapsamlı bu sosyal hadisenin toplumsal etkilerini hafifletmek ve süreci hızlandırmaktır. Bu doğrultuda Kazakistan sinemasında çekilen ilk film, yönetmenliğini Sultan AkhmetKhodzhikov'un yaptığı "Motherand Son / Ana ve Oğul" (1955) isimli filmidir. Bakir topraklarda çalışmaya giden bir Kazak genci ile onu geri getirmeye çalışan annesinin öyküsünü anlatan 39 dakikalık filmin senaryosunu Sultan AkhmetKhodzhikov, SergeiMartianov ve Vladimir FedorovichShreiberg birlikte yazmışlardır.

Kısa sürede ilgi çekici bir konuya dönüşen bakir topraklar teması Kazak olmayan yönetmenler tarafından da ele alınmış, diğer Sovyet cumhuriyetlerinden yönetmenler de bakir topraklarla ilgili film yapmak üzere Almatı'ya gelmişlerdir. AleksandrMedvedkin "Restless Spring / Huzursuz Bahar (1956)" adlı bakir topraklar temalı bir komedi filmi çekmiştir. ShakenAimanov ile MatthewVolodarsky'nin beraber yönettikleri, "We Live Here / Biz Burada Yaşarız (1957)", Emir (İbrahimovic) Fayk (Faik)'ın yönettiği "OneNight / Bir Gece (1959)" ve "My Son / Benim Oğlum (1962)" adlı filmler ekilmemiş topraklar konusunu ele alan filmlerden bazılarıdır.

Filmlerin hem nicelik hem nitelik bakımından ciddi değişim geçirdiği 50'li yılların ortası ve sonu, Kazakistan sineması açısından önemli örneklerin de ortaya konulduğu bir dönem olmuştur. Bu yıllarda, "A WingedGift / Kanatlı Hediye (1956- filmin gösterimi 1957 yılında yapılmıştır)" isimli Kazakistan'ın ilk çocuk filmi çekilmiştir. MaximZverev ile Vladimir FedorovichShreiberg'in yazdığı doğa ve hayvan sevgisini konu alan senaryoya sahip filmi A.Slobodnik ve Emir (İbrahimovic) Fayk (Faik) birlikte yönetmişlerdir.

Aynı yıllarda, Sovyet dönemi Kazakistan sinemasında önemli bir yeri olan "Botagoz / Botagöz(1957)" isimli film de çekilmiştir. Ünlü Kazak yazar Sabit Mukanov'un aynı adlı eserinden sinemaya uyarlanan filmi YefimAron yönetmiştir. Genç bir Kazak kızının sosyal adaletsizlik karşısında verdiği mücadeleyi ele alan Botagöz, Orta Asya'da kadının özgürleşmesi üzerine odaklanan önemli filmlerden biridir. Thawdöneminde Kazakistan sinemasında dikkat çeken bir başka yapıım da MazhitBegalın'in yönetmenliğini yaptığı tarihi biyografik bir film olan "His Time willCome / Onun da Zamanı Gelecek (1958)" adlı filmidir. Nurmukhan Zhanturin, KalibekKuanyshepaev, KurmanbekDzhandarbekov gibi ünlü oyuncuların rol aldığı film, Kazak halkının yetiştirdiği 19. Yüzyıl bilim adamlarından ShoqanShynghysulyWalikhanov (ŞokanVelihanov)'un 30 yıllık yaşamının son yıllarını ele almaktadır. Filmde, bir aydın olarak, Kazak halkının eğitimi için yaptığı çalışmaların yanı sıra haksızlık ve adaletsizliğe karşı duruşuyla da topluma örnek teşkil eden Velihanov'un mücadelesi anlatılmaktadır.

Sinemanın bu dönemdeki gelişimi sadece yapılan filmlerle sınırlı kalmamıştır. Batı dünyasında Sovyet filmlerine bir vitrin sağlayıp, Stalin döneminde kopmuş olan bağları yeniden kurmak için 1959 yılında (Thaw döneminin bir ürünü olan) Moskova Uluslararası Film Festivali organize edilmiştir. Sinemacılar, sinema öğrencileri ve özellikle aydın kesim için Thaw dönemi, tüm sanatlarda batıyla heyecan verici bir kültürel alışveriş süreci olmuştur. Yeni ve daha doğru bir gerçekçilik arayışı içinde olan yönetmenler,

1920'lerin Sovyet sinemacılarının yanı sıra İtalyan yeni gerçekçileri, Fransız Yeni Dalga'sını, Bergman'ı ve Kurosawa'yı örnek almışlardır (Johnson, 2008:726).

Bu süreçte sinema adına atılan adımların Kazakistan sinemasına yansımaları da olumlu olmuştur. Sovyetler Birliği bünyesinde bulunan bütün cumhuriyetleri kapsayacak şekilde çıkarılan bir karar doğrultusunda Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından 1960 yılının Ocak ayında Almatı Film Stüdyosu'nun adı Kazakfilm olarak değiştirilmiş, üç yıl sonra da (1963 yılında) ShakenAimanov'un ilk başkan olarak seçildiği Kazakistan Sinemacılar (Yönetmenler) Birliği kurulmuştur (Mowell, 2014:77).

Kazakistan sinemasında özellikle 60'lı yıllarda belirgin bir hareketlenme ve ilerleme söz konusu olmuştur. Filmlerde her açıdan bariz şekilde kendini gösteren bu hareketlenme, Kazakistan sinemasındaki kısa süreli "Birinci Yeni Dalga" hareketi olarak nitelendirilebilir. Bu yıllarda çekilen filmler, gerek Sovyetler Birliği içerisinde gerekse uluslararası festivallerde önemli başarılar yakalayıp büyük ilgi görmüştür. Uzun süre Kazakfilm stüdyosunda çalışan Beyaz Rus yönetmen AleksandrKarpov'un 1963 yılında yönettiği "Mother'sTale / Annenin Öyküsü" adlı filminin 1964 yılında Karlovy Vary Film Festivali'nde aldığı ödülle başlayan yükselme grafiği sonraki birkaç yıl devam etmiştir.

Kazakistan sinemasının en parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilen bu yıllarda, Sovyetler Birliği Devlet Sinematografi Enstitüsü (VGIK)'nden çok sayıda Kazak genci eğitim alarak mezun olmuş, yaptıkları çalışmalarla Kazakistan sinemasının gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu doğrultuda en önemli rolü, Kazakistan milli sinemasının kurucusu kabul edilen ShakenAimanov üstlenmiştir. Oyuncu, senarist ve yönetmen olarak 30 yıllık sinema yaşamında imzasını attığı çok sayıda filmle Kazakistan sinemasına büyük emekleri geçmiş, komediden müzikale, melodramdan maceraya kadar her türde film yaparak kendinden sonraki kuşaklar için en önemli yol gösterici olmuştur. ShakenAimanov'un 60'lı yıllarda çektiği bazı filmler, Kazakistan sinemasının, tüm Sovyet ülkelerinde tanınmasını hatta uluslararası gösterimlerle ülke dışına taşınmasını sağlamıştır. Psikolojik bir dram olan "TheCrossroads / Kavşak" (1963), Kazak folklorunun en önemli karakteristik portrelerinden biri, fakirlerin dostu ve yardımcısı, iyiliksever bir haydut olan Aldar Köse'yi anlatan komedi filmi "TheBeardlessDeceiver (AldarKose) / Sakalsız Düzenbaz (Aldar Köse)" (1964) ve müzikal bir film olan "Angel in a Skullcap / Takkeli Melek" (1969) sinema seyircisinden büyük beğeni toplamıştır. Özellikle, savaşta öldürülen oğlunun Leningrad yakınlarındaki mezarını bulup kendi köyüne getirmek için torunuyla birlikte Sovyetler Birliği'ni bir uçtan diğer uca dolaşan bir Kazak köylüsünün dramını anlatan ve Kazak sinemasında özel bir yer işgal eden "The Land of theFathers (Atameken) / Ataların Toprağı" (1966) ile bir iç savaş hikâyesi olan ve Ataman Dutov'un gerçeğe dayalı hikayesini anlatan macera türü "TheEnd of the Ataman / Ataman'ın Sonu" (1970) filmleri tüm Sovyet cumhuriyetlerinde ve yurtdışında Kazak sineması adına büyük bir başarı elde etmiştir.

Kazakistan sineması açısından kısa süren bu gelişim dönemi her açıdan yeni ve başarılı örneklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kazakistan sinemasının ilk animasyon film örneği de bu dönemde, 1967 yılında yapılmıştır. Yönetmenliğini ve yapımcılığını AmenKhaydarov'un yaptığı "WhytheSwallow Has theTailwithLittleHorns / Kırlangıcın Kuyruğu Neden Ayrılır" isimli 10 dakikalık animasyon film, aynı adlı bir Kazak masalına dayanmaktadır. Almatı Sanat Okulu'ndan yeni mezun olmuş, animasyon deneyimi bulunmayan bir sanat grubu tarafından çizilen ve renk, kompozisyon ve çizgileriyle Kazak süsleme sanatının izlerini taşıyan film, hem seyirciler hem de Sovyet profesyonel animasyon sanatçıları tarafından beğeniyle karşılanmış, çeşitli festivallerde gösterilmiş ve ödül almıştır.

Thaw döneminde, Sovyet ideolojinin tahrip edici rolüne rağmen genel olarak tüm Sovyet cumhuriyetlerinin filmlerinde kültürel varlıkları ve ulusal kimlikleri yansıtmaya imkânı söz konusu olmuştur. Milli konulu ve kültürel unsurlar üzerine kurulu sinema yapıtları az sayıda da olsa bu yıllarda yapılabilmemiş, çekilen filmlerin hem Sovyetler Birliği bünyesinde hem de yurt dışında gösterimleri mümkün olmuştur. Kazakistan sinemasında da AbdullaKarsakbaev'in "My Name is Kozha / Benim Adım Koja (1963)", MazhitBegalın'ın "TracesGo Beyond theHorizon / İzler Ufkun Ötesine Gider (1964)", ShakenAimanov'un "TheBeardlessDeceiver (AldarKose) / Sakalsız Düzenbaz (Aldar Köse)" (1964), ve "The Land of theFathers (Atameken) / Ataların Toprağı" (1966), Sultan Khodjikov'un "KyzZhibek (The Silk Maiden) / Kız Jibek (İpek Kız)" (1970) ve KanymbekKasymbekov'un çocuk filmi "ShokandSher / Şok ve Şer" (1972) gibi filmler ulusal sinemanın ilk örnekleri ve Sovyet döneminde, modern ulus-inşa sürecinin temelini oluşturmuştur. Aynı zamanda Aimanov, Begalin, Karsakbaev ve Khodjikov sinemada ilk defa geleneksel Kazak yaşam biçimini temsil edip göstermişlerdir (Abikeyeva, 2013b:164).

Sovyetler Birliği'nin Thaw dönemi 1967 yılında sona ermiş, bu süreçten sonra sinema, tüm Sovyet cumhuriyetlerinde belirgin bir durgunluk aşamasına girmiştir. Parti ve endüstri bürokrasisinin sanatçılar üzerindeki kontrolü artmış, farklı şekillerde belirgin sansür uygulamaları (Andrei Tarkovsky'nin *Andrei*

Roublev, Alexander Askoldov'un *Commissar*, Andrei Konchalovsky'nin *The Story of Asya Klyachina* gibi filmlere) söz konusu olmaya başlamıştır. Thaw döneminin sona ermesinden 1980'lerin başına kadar devam eden durgunluk döneminde çok sayıda uzun metraj film yasaklanmıştır. Thaw'ın sağladığı rahatlığın bir sonucu olarak sinemacıların geliştirdiği eleştirel yeni gerçekçilik yaşayamamış, onun yerine 1970'li yıllarda bir tür pedagojik gerçekçilik hâkim olmuştur (Johnson 2008, 727).

SONUÇ

SSCB'de Stalin'in ölümünden sonra iktidara gelen Kruşçev'le birlikte yaşanmaya başlayan Thaw döneminde yumuşayan ve değişen siyasi anlayış sosyal hayatın her alanına yansımış bu yansıma sonucunda tüm Sovyet cumhuriyetlerinin sinemalarında belirgin bir yeniden doğuş dönemi söz konusu olmuştur. Thaw dönemi Kazakistan sinemasının da ciddi boyutta gelişme sürecine girmesini sağlamıştır. Almatı'daki film stüdyosunda 1954'ten itibaren düzenli olarak yılda birkaç film çekilmeye başlamış, stüdyonun adı Kazakfilm Stüdyosu olarak değiştirilmiş, ShakenAimanov'un ilk başkanı olduğu Kazak Sinemacılar Birliği kurulmuştur.

Kazak halkına ait ulusal geleneklerin temel unsurları ve Kazak yaşam biçimi temsil edilmiş, bazı halk destanları filmlerde yansıtılmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği Devlet Sinematografi Enstitüsü (VGİK)'nden eğitim alan çok sayıda Kazak genci, yaptıkları çalışmalarla Kazakistan sinemasının gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu sayede Kazakistan sinemasında "Birinci Yeni Dalga" hareketi olarak nitelendirilen süreç başlamış, çekilen filmlerle hem Sovyetler Birliği'nde hem de uluslararası festivallerde önemli başarılar yakalanmıştır. Özellikle Kazakistan milli sinemasının kurucusu ShakenAimanov'un çektiği bazı filmler, Kazakistan sinemasının, tüm Sovyet ülkelerinde tanınmasını hatta uluslararası gösterimlerle ülke dışına taşınmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra Kazakistan sinemasının ilk çocuk filmi çekilmiş, ilk animasyon filmi bu dönemde yapılmıştır.

Thaw döneminin sağladığı imkânlar, Kazakistan sinemasının önemli boyutta gelişmesini sağlamıştır. Bu dönemde yakalanan başarı grafiği, uzun süreli durgunluk sürecinden sonra glastnos ve perestroyka döneminde yeniden yükselişe geçmiş günümüz Kazakistan sineması bir anlamda Thaw döneminde kaydedilen gelişmeler ve bu gelişmelerin devamı niteliğindeki ikinci yeni dalga hareketi üzerine inşa edilmiştir.

KAYNAKÇA:

Abikeyeva, Gulnara (2013a), "Film-makers' Biographies" *Cinema in Central Asia: Rewriting Cultural Histories*, (Ed. Michael Roulant, Gulnara Abikeyeva, Birgit Beumers), I. B. Tauris, London, U.K.

Abikeyeva, Gulnara (2013b), "Cinematiknation-building Kazakhstan" *Cinema in Central Asia: Rewriting Cultural Histories*, (Ed. Michael Roulant, Gulnara Abikeyeva, Birgit Beumers), I. B. Tauris, London, U.K.

Andican, A. Ahat (2009), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul.

İsmailov, Tofik (2001), *Türk Cumhuriyetleri Sinema Tarihi Cilt: 1-2-3*, Türk Güzel Sanatlar Vakfı Yayınları, İstanbul.

Johnson, Vida (2008). "Thaw'dan Sonra Rusya", *Dünya Sinema Tarihi* (Çev: Ahmet Fethi), Kabcacı Yayınları, İstanbul.

Kenez, Peter (2008). "Stalin Dönemi Sovyet Sineması", (Çev: Ahmet Fethi), *Dünya Sinema Tarihi* (446-455), (Ed. Geoffrey Nowell-Smith), Kabcacı Yayınevi, İstanbul.

Mowell, Barry (2013), *Political, Economic and Historical Foundations of Central Asian Cinema, Social and Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*, (Ed. Sevet Akyildiz, Richard Carlson), Routledge, New York, USA.

Radyavni, Jean (2003). "Sovyet Cumhuriyetlerinde Sinema", *Dünya Sinema Tarihi* (Çev: Ahmet Fethi), Kabcacı Yayınları, İstanbul.

Teksoy, Rekin (2005). *Dünya Sinema Tarihi*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul.

Yiğit, Ali (2000). "Kazakistan'ın Değişen Etnik Yapısı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 2, Sayfa 99-114, Elazığ.

ӘНУАР ПАШАНЫҢ ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ РӨЛІ

PhD докторы А. ӘБІКЕЙ^{45*}
магистрант М. ҚЫЗАЙБАЙ^{**}

Түйіндеме:

Түркістан өлкесінде жергілікті халықтардың патшалық Ресейдің орынын басқан кеңестік билікке қарсы күрес жүргізуі тарихқа басмашылық қозғалыс деген атпен енді. Қазақстан тарихының кеңестік кезеңінде Басмаш қозғалысын сол қоғамның ауқатты қауымы мен дін өкілдері ұйымдастырған деп, таптық идеологияның ыңғайына жығып бергенімен, шынайы тарих ол қозғалыстың табиғаты әлдеқайда күрделі болғандығын соңғы жылдардағы зерттеулер көрсетіп берді. Басмашылық ұлт-азаттық қозғалыстың барысына тек Түркістан өлкесінің халықтары ғана емес, сонымен қатар сыртқы күштердің ықпал еткенін көреміз. Басмашылық ұлт-азаттық қозғалысындағы сыртқы ықпал етуші күштердің жарқын өкілі ретінде әлбетте Энвер Паша тұлғасы аталады. Түркі дүниесінің даңқын қайта жаңғыртуға, кеңестік түркі халықтарының бодандықтан бірігіп шығуын арман еткен соңғы асқақ түрік рухының соңғы өкілі ретінде есте қалды. Мақалада Түркістанда басмашылық қозғалыс аталып келген Түркістан ұлт-азаттық қозғалысын басқарушылар қатарындағы Әнуар пашаның кеңестік билікке қарсы күллі түркі жұртын біріктіру әрекеттері қарастырылады.

Тірек сөздер: Мұстафа Шоқай, Энвер Паша, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы, басмашылық, Шығыс Бұхара.

ROLE OF ENVER PASHA IN THE TURKESTAN PEOPLE'S LIBERATION MOVEMENT

Abstract:

In the Turkestan region, the struggle of the indigenous peoples against the Soviet rule by Russia was replaced by a basmach movement in history. In the Soviet era history, research shows that the basmach movement was organized by the wealthy community and clergymen, but it was a true history that the nature of the movement was much more complicated. We see that the process of national liberation movement was influenced not only by Turkestan people, but also by external forces. As a prominent representative of the external influential forces in the national liberation movement, it is the face of Enver Pasha. He was remembered as the last representative of the ultimate Turkish spirit of the Turkic world, who regained the glory of the Turkic world and dreamed of the unity of the Soviet Turkic peoples. The article considers Anwar Pasha, the leader of the Turkestan national liberation movement, who has been promoting Turkestan's popular movement, to unite all Turkic people against the Soviet power.

Keywords: Mustafa Shokai, Enver Pasha, Turkestan National Liberation Movement, Basmachism, East Bukhara.

КІРІСПЕ

Тарих ғылымында әлі күнге дейін жан-жақты зерттеле қоймаған Орта Азияның саяси тарихындағы түйткүлді мәселелердің бірі ретінде – басмашылық қозғалысты атауға болады. Аталмыш қозғалыс тарихындағы маңызды да бірегей тұлға – Әнуар паша. Ол басмаштардың өз алдына дербес әрекет еткен топтарын белгілі бір уақыт ұйыстырып, кеңестерге қарсы басқара алған қайраткер. Оның есімі жастүріктер қозғалысы көсемдерінің бірі ретінде аталып, бірінші Дүниежүзілік соғыста Осман империясының әскери министрі болғандығымен де белгілі.

Оның Бұхараға келуі үкімет құрамының қарама-қарсы жікке бөлінуіне ықпал жасады. Жалпыбұхара революциялық комитетінің төрағасы Мырза Мұхитдиновтың кеңеске қарсы позиция ұстанып, ашықтан-ашық Энвер Паша жағына шығуы мәселені одан бетер ушықтырып жіберген. Осы кезде Бұхара мәселесімен тікелей айналысқан Түрккомиссия мүшесі Цукерман РКФСР-дың Ауғанстандағы елшісі Ф.Ф.Раскольниковке жазған хатында былай дейді: «Энвер үлкен қиындықтармен қорқыта отырып бізге Орта Азияны тастап шығуды және түркістандықтар мен бұхаралықтардың өз тағдырын өздері шешуіне мүмкіндік беруді ұсынады... Бұл таңқаларлық тарих. Біз бұл түрік арыстанын өз мақсаттарымыз үшін қолға үйрете алмадық. Мүмкін біздің тарапымыздан

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, abikey.arm@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, moldirnurgali03@mail.ru

жасалған ұқыпсыздық Бұхара апанына тығылған осы бүлікшіл тұлғаның психологиялық драмасын тереңдетіп жіберген болар, енді келіп ол осы ұқыпсыздығымыз үшін кек қайтаруға әрекет жасауда» [1]. Бұл бағамен толығымен келісуге болады.

1921 ж. қазанында Әнуар паша жанында түрік армиясының полковнигі Қожа Сами-бей мен артиллериялық әскерлер капитаны Абдол Қадыр Мұхитдин-бей сынды түрік офицерлерімен Бұқар Халықтық Кеңестік республикасының астанасы Бұқараға келеді. Өз елінен аластатылған Әнуар паша республикалық Түркиядағы ағылшын империализмімен күресу үшін Кеңестік Ресейдің әскери көмегіне сенім артады. Дегенмен Ресей тарапынан ол нақты қолдау таппай, тек құрғақ уәдемен қанағаттанды. Кейіннен мұндай екіұдай жағдай оның Кеңес үкіметіне көмек ретінде Орта Азияда ағылшын империализмімен күресу үшін «Мұсылман одағы» жобасын ұсынады.

Бұған дейін бір жыл бұрын Үндістан мұсылмандарын ағылшын империализміне қарсы көтеру үшін, жастүріктердің келесі мүшесі, Осман империясының бұрынғы теңіз флоты министрі Жамал паша Орта Азия арқылы Ауғанстан бағытында сапарға шыққан еді. Осыған байланысты Әнуар паша өз тарапынан Кеңес үкіметіне көмегі ретінде ағылшын империализммен күресу үшін Орта Азия басмаштарын кеңестер жағына шығуына көндіруге ұсыныс білдіреді.

Большевиктер Энвер пашаның дүние жүзі мұсылман халықтарының арасында танымал болуын есепке ала отырып, оны шығыс халықтарын большевизм идеясына тартуға, Англияның отарларында азаттық қозғалыстар ұйымдастыру арқылы коммунистік идеяларын бүкіл әлемге жаюды көздеді.

Алайда, большевиктердің ағылшындармен жақындаса бастауы Энвер пашаның Кеңес өкіметіне сенімсіздік танытуына әкеп соғып, оның Ресей құрамындағы мұсылман түркі халықтарының көсемдерімен саяси одақ құру жолына итермелеген еді [2]. Орта Азияға барған Әнуар паша 1921 жылдың қарашасында құпия жағдайда құрамында түрік әскерилері бар 90 адаммен бірге БХКР- нан Шығыс Бұқараға өтіп кетеді.

Әнуар паша Шығыс Бұқарадағы өріс алып келе жатқан басмаштар қозғалысын өзінің жеке жоспарларына пайдаланып қалуға әрекет етеді. Пантүркизм идеяларына берік ол, басмаштардың әскери күштерін пайдалана отырып пантүркистік идеяларды үгіттеп және мүмкін болатын Ауғанстандағы Жамал пашаның көмегі арқылы құрамына Бұқара, Хиуа және Шығыс пен Батыс Түркістан кіретін және болашақта Түркия да қосылатын Біртұтас Түрік мемлекетін құруды жоспарлайды. Өзінің бұл жоспарларын іске асыру үшін Әнуар паша кеңес үкіметімен барлық қарым-қатынастарын үзіп, олардың қарсыласына айналды.

Орта Азияда Түрік ислам мемлекетін құру жөніндегі жоспарын іске асыру жөнінде шешім қабылдағанымен, кейінгі оқиғалар Әнуар пашаның аймақтағы нақты саяси жағдай байыбына қанық болмағанын көрсетті. Бастапқыда ол қандай саяси күштерге сүйену керектігін білмеді. Өйткені оған мүмкін болатын саяси одақтастарының арасында (Шығыс Бұқара басмаштары, жергілікті бұқар жәдиттері, кеңестерден тәуелсіз буржуазиялық Бұқар республикасын құруды қолдаушылар) бірлік болмады. Аталған басмаштық топтардың әрқайсысының кеңестерге қарсы күресудің өзіндік себептері болды.

Зәки Валидовтың естеліктері бойынша, Әнуар пашаның Орта Азиядағы ахуал жөнінде жалған түсініктердің қалыптасу себептері, ертеректе сонда болған барлаушы түрік офицерлерінің ақпараттарына негізделген. Оның ішінде бірінші Дүниежүзілік соғыс кезінде Орта Азияда жасырын түрде болған Қожа Сами-бейдің де әсіре ақпараттары негіз болған. Осындай себептерге байланысты Әнуар паша мен бұқар жәдиттерінің арасындағы қарым-қатынастар оңайға түскен жоқ.

Зәки Валидов большевиктермен ымыраға келе алмай, оларға қарсы әрекет етуге бел буып, 1920 жылы Бұқараға келгеннен кейін, тәуелсіз Түркістан республикасын құруды мақсат еткен біртұтас ортаазиялық мұсылман қоғамын басқаруды қолға алады. Аталмыш ұйым – «Исламды құтқару» қоғамы, «Түркістанның ұлттық бірлігі» қоғамы деп те аталды. «Түркістанның ұлттық бірлігі» бағдарламасында социалистік баптарымен қатар ашық түрде пантүріктік: «Ұлт тілдің бірлігіне, дінге, дәстүрге, әдебиетке және әдет-ғұрыпқа сүйенеді ...», «... Түрік емес халықтардың да азаматтық құқықтар бар. Олар түріктермен бірге Түркістан мәдениетіндегі түркі элементін күшейтуге үлес қосуда» тезистер де бар еді.

Большевиктердің ойынша, «пантүркизм» бірінші кезекте шетелдік, Түркия сынды елден мықты қолдауының арқасында басмаштық қарсылық идеологиясына айналуы қарқын алып бара жатты. Большевиктер сыртқы жауларының бірігіп кетуімен қатар, өз қатарындағы қызметкерлердің де сатып кетуінен қауіптенді. Бұл негізсіз емес еді. 1921 ж. басмаштар жағына Бұқар республикасының бірқатар жоғары лауазымды қызметкерлері шығып кеткен. Олар ОАК төрағасы У.Полатқожаев, әскери министр Ә.Әріпов, 1-ші бұқар әскерінің қолбасшысы М.Құлмұхаметов және т.б.. Зәки

Валидовпен 1920 ж. басында Түркістан мен Бұқарада жоғары қызметте болған А.Мұхитдинов, Ф.Қожаев, Т.Рысқұлов, М.Тынышбаев, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсыновастырын байланыс орнатты. Большевиктер барлық әскери күштерін Әнуар пашамен күресу үшін жұмылдыруға мәжбүр болды. Орта Азияға жаңа әскери құрамалар мен Л.Троцкий, С.Каменев, М.Буденный сынды Ресейдің әскери басшылығы келіп, басмаштарға қарсы кең көлемде әскери қимылдар ұйымдастырылды [3].

Кеңестік Бұқара үкіметіне қарсы тактикалық күреске қатысты идеялық одақтастардың арасында айтарлықтай келіспеушіліктер болғанмен, Әнуар паша «уақытты ысырап қылмай, басмаштарды Шығыс Бұқараға дереу бастап баруды» ұсынды. Ал Зәки Валидов болса, мұндай әрекетке қарсы болып, бар ынтаны біртұтас ортаазиялық мұсылман қоғамын жетілдіру жұмыстарына аудару керектігін алға тартып, Әнуар пашаға Ауғанстан асып, сонда Түркістан Қоғамына көмек көрсету жұмыстарын іске асыруды ұсынады. Демек, жергілікті ұлтшылдар Әнуар пашаны большевиктерге қарсы ортақ күрес басшысыретінде көргісі келмегенімен, біртұтас ортаазиялық мұсылман қоғамының мақсаттарын іске асыруға пайдаланғысы келді.

Сол кезеңнің оқиғалар желісі көрсетіп бергендей, Әнуар паша тікелей Шығыс Бұқараға баруды дұрыс деп табады. Ал Шығыс Бұқарада Әнуар пашаның сүйенетін нақты әскери және саяси күшті тек басмаш құрамалары ұсына алатын еді. Жергілікті бектер мен тайпа көсемдері басқарған басмаштар болса, биліктен қуылған Бұқар әмірін қайтару үшін күрес жүргізді. Басмаштардың идеологиялық демеушілері консервативті ниеттегі дінбасылары, бұқаралық жәдиттерді большевиктер секілді «исламның жаулары» деп есептеді. Осындай жағдайда Әнуар пашаға идеялық тұрғыдан жәдиттер жақын болғанымен, ол панисламдық ұрандарды қолдауға мәжбүр болды.

Әнуар пашаның түрік сұлтаны Абдол-Хамит Екіншінің туысына үйленіп, бүкіл мұсылман жұртының халифі саналған сұлтанның «күйеу баласы» деген атағы болғандықтан, Шығыс Бұқара жамағатының арасында үлкен абыройға ие болған еді. Өңірдегі бүкіл мұсылман жұрты үшін бұл маңызды жәйт болатын. Жергілікті халық Әнуар пашаны «әділ әмір» ретінде қолдауға дайын еді. Соңғы жылдары өз беделінен айрылған бұрынғы әмір Сейіт Әлім-хан билігінен гөрі «барлық мұсылмандардың халифі» күйеу баласының билігін тәуір көрді. Оның үстіне Әнуар пашаның өзі «... Түркістан маған жат жер емес, менің бабаларым – Түркістан топырағынан. Түркістандықтардың бойларындағы бүлкілдеген қан – менің де қаным ...» деп түркістандықтарға жазылған ажзүрек сөздері де белгілі еді.

Кеңестік Бұқара үкіметіне қарсы тактикалық күреске қатысты идеялық одақтастардың арасында айтарлықтай келіспеушіліктер болғанмен, Әнуар паша «уақытты ысырап қылмай, басмаштарды Шығыс Бұқараға дереу бастап баруды» ұсынды. Ал Зәки Валидов болса, мұндай әрекетке қарсы болып, бар ынтаны біртұтас ортаазиялық мұсылман қоғамын жетілдіру жұмыстарына аудару керектігін алға тартып, Әнуар пашаға Ауғанстан асып, сонда Түркістан Қоғамына көмек көрсету жұмыстарын іске асыруды ұсынады. Демек, жергілікті ұлтшылдар Әнуар пашаны большевиктерге қарсы ортақ күрес басшысыретінде көргісі келмегенімен, біртұтас ортаазиялық мұсылман қоғамының мақсаттарын іске асыруға пайдаланғысы келді.

Сол кезеңнің оқиғалар желісі көрсетіп бергендей, Әнуар паша тікелей Шығыс Бұқараға баруды дұрыс деп табады. Ал Шығыс Бұқарада Әнуар пашаның сүйенетін нақты әскери және саяси күшті тек басмаш құрамалары ұсына алатын еді. Жергілікті бектер мен тайпа көсемдері басқарған басмаштар болса, биліктен қуылған Бұқар әмірін қайтару үшін күрес жүргізді. Басмаштардың идеологиялық демеушілері консервативті ниеттегі дінбасылары, бұқаралық жәдиттерді большевиктер секілді «исламның жаулары» деп есептеді. Осындай жағдайда Әнуар пашаға идеялық тұрғыдан жәдиттер жақын болғанымен, ол панисламдық ұрандарды қолдауға мәжбүр болды.

Әнуар пашаның түрік сұлтаны Абдол-Хамит Екіншінің туысына үйленіп, бүкіл мұсылман жұртының халифі саналған сұлтанның «күйеу баласы» деген атағы болғандықтан, Шығыс Бұқара жамағатының арасында үлкен абыройға ие болған еді. Өңірдегі бүкіл мұсылман жұрты үшін бұл маңызды жәйт болатын. Жергілікті халық Әнуар пашаны «әділ әмір» ретінде қолдауға дайын еді. Соңғы жылдары өз беделінен айрылған бұрынғы әмір Сейіт Әлім-хан билігінен гөрі «барлық мұсылмандардың халифі» күйеу баласының билігін тәуір көрді. Оның үстіне Әнуар пашаның өзі «... Түркістан маған жат жер емес, менің бабаларым – Түркістан топырағынан. Түркістандықтардың бойларындағы бүлкілдеген қан – менің де қаным ...» деп түркістандықтарға жазылған ажзүрек сөздері де белгілі еді.

Дегенмен жергілікті феодал аксүйектер басмаш құрамаларының басшылары секілді Әнуар пашаның қараша халық арасындағы беделінің артып кетуінен сескенді. Олар Әнуар пашаны жәдиттердің, тіпті большевиктердің қатарынан көргісі келді. Басмаштардың жетекшілері негізінен

жергілікті феодалдар мен тайпа аксүйектері өкілдерінен тұрды. Сонымен қатар, Шығыс Бұқараның аумағы түпкілікті түрде Бұқар әмірлігіне ХІХ ғасырдың 70 жылдары, көп жағдайда орыс әскерлерінің көмегімен жүзеге асқандығын айта кету керек. Шығыс Бұқара аймағында әмірлердің билігі қашанда әлсіз болып, жергілікті бектердің ықпалы мықты болды. Олар үшін «жәдиттердің адамы» көрінетін Әнуар паша емес, қауқарсыз әмірдің билігін қанағанат тұтуды дұрыс көрді. Осыған байланысты Ибрахим-бек бастаған басмаш жетекшілері Әнуар пашаға сенімсіздік танытқандай салқын қабылдайды. Мұндай жағдай Әнуар пашаның адамдары қарусыздандырылып, өзін қамауға алумен тынады.

Ауғанстан жеріне бас сауғалаған бұрынғы әмір Сейіт Әлім-хан, басмаштардың көмегі арқылы, оларды қару-жарақпен, адамдармен қамтамасыз ете отырып, Шығыс Бұқара билігін қайтарып алуға тырысты. Осыған байланысты ол Әнуар пашаның беделін, оның әскери тәжірибесін пайдаланғысы келді. Дәл осы мақсатты іске асыру үшін Сейіт Әлім-хан әмір Әнуар пашаны босату жөнінде бұйрық беріп, оны өзінің орынбасары және жоғарғы бас қолбасшы етіп тағайындайды.

Алайда Әнуар пашаға Қызыл әскермен тыңғылықты күрес жүргізу үшін, тақтан тайдырылған жалғыз ғана Бұқар әмірінің көмегі жеткіліксіз еді. «Қызыл империализмге» қарсы күресуді ұран еткен Әнуар паша, шетел көмегіне зәру болды. Әнуар паша ағылшындармен байланыс орнатуға тырысады. Бірақ оның жазбаларына сәйкес, ол ағылшындардан қандай да бір көмекке қол жеткізе алмайды.

Әнуар пашаның Орта Азияда біртұтас мұсылман-түріктік мемлекетін құру жоспары және оның болашақта Ауғанстан мен Үндістандағы мұсылман халықтарына ықпал ету мүмкіндігі, Ұлыбритания мүдделерімен қабыспады. Әнуар паша Ауғанстаннан қару-жарақпен, азық-түлікпен болмашы көмек алады. Бұдан кейін ресми Ауғанстан Кеңестік Ресеймен қарым-қатынастарын бұзып алмау үшін, Әнуар пашамен және оның әскерімен байланысты тоқтатып, Шығыс Бұқарамен арадағы шегараны жабады. Нәтижесінде оқшау жағдайда қалған Әнуар пашаның әскері қызылдардың әскерімен талқандалады. Әнуар пашаның өзі болса, 1922 жылдың 4 тамызында Куляб аймағының Обдар қышлағы маңайында қаза табады.

Әскери басшылық түрік Селим паша қолына өтеді. 1923 ж. Қызыл әскер мен басмаштардың арасында соғыс қарқын алады. Қызыл әскер жеңіске жетіп, Селим паша Ауғанстанға өтуге мәжбүр болғанмен, большевиктер алаңдаулы еді. 1923 ж. жазында Мәскеуде бірқатар кеңестер өтіп, онда Сталин басмаштардың белсенділік танытуын Т.Рысқұлов, Ф.Қожаев, С.Қожанов сынды жетекші қызметкерлердің құпия байланыста болуымен түсіндіреді [3].

Бұқара үкіметін тазарту нәтижесінде көрнекті жәдит қайраткерлері – ағарту министрі Фитрат, шетелдер министрі А.Полатқожаев, қаржы министрі С.Қожаев және т.б. өз орындарынан босатылады. Бұқараға орталықтан «тәжірибелі кеңестік қызметкерлер» жіберіліп, «күшейтіледі».

ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық қызметі арқылы Қазақстанның еркіндігі жолында күрескен, бірақ Кеңес үкіметіндегі қызыл террордың нәтижесінде шетелге кеткен ұлт зиялысы Мұстафа Шоқай «Марқұм Энвер паша һақында есте қалғандардан үзінділер» деген естелік мақаласын Энвер пашаның қаза болғанының он жылдығына орай жазды. Энвер паша есімі тек түркі жерінде ғана емес, қазақ жұрты арасында кең таралғандығын: «Түркістандағы халық бұқарасының басым көпшілігі Әнуарға сенетін, оны өзінің ең жақын адамы санайтын. ... Ал Әнуар пашаны білмейтіндер жоқ десе де болатын», - деп жаза отырып, оның есімі Түркістан өлкесінде аңыз ретінде айтылатындығын келтірген [4].

Тағдыр тәлкегі М.Шоқайды Грузияда Әнуар, Жамал, Нұри пашалармен жолықтырып, арада болған сұхбатта ол түрік қайраткерлеріне Шығыстағы кеңестердің саясатына қатысты олардың ұстанымдарына байланысты өзінің ойын білдіреді. Түркияның осы айтулы мемлекеттік қайраткерлерінің көзқарастарын бірнеше қабат талдай отырып, М.Шоқай большевиктердің саясатын үгіттеуші құралы ретінде қараған Кеңестік Ресеймен олардың орнатқан сенімді қатынастарының қателігін көрсетсе, екінші жағынан осы түрік қайраткерлерін түркістандықтардың зор сүйінішпен, үмітпен қарсы алғандықтарын айтады.

М.Шоқай большевиктердің Әнуар мен Жамал пашаларға да ешқашан сенбегендіктерін, ерте ме, кеш пе олардың көзін жоятындығы күмәнсізболғандығын айтады [5]. Тіл мен дінді, бауырластықты ту етіп, жаңа кейіпке енген орыс отаршылдығына қарсы басмашылар қатарында тікелей шайқасып, өз өмірін түркі жұрты үшін құрбандық еткен Әнуар-пашаның жеке тұлғасы мен қызметі бүгінгі тәуелсіз Орта Азия елдерінің азаттық жолындағы күрестерінің жарқын беттері ретінде әлі де толыға түсуде.

Ғ.Бірімжановтың көпшілікке белгісіз болып келген қызметтерінің бірі – С.Қожановтың тапсырмасымен 1921 ж. Бұхараға Энвер Пашамен кездесуге баруы [6]. Бұл кездесудің барысы,

қандай нәтиже бергендігі жөнінде нақты деректер кездеспегендіктен оны тек болжауға болады. Сірә, Түркістандағы кеңестік билікке араласқан ұлт коммунистерінің С.Қожанов өзіне белгілі мақсатпен большевиктік биліктен қол үзіп, Бұхарада кеңеске қарсы кең ауқымды қарулы күрес жүргізуге кіріскен Энвер Пашамен байланыс орнатуды жоспарлаған болар. Бұндай әрекет мемлекеттік билік құрылымдарындағы кейбір өзбек қайраткерлерінің де тарапынан жасалған болатын.

Өзбекстандық тарихшылардың да Энверге қатысты бағасы әртүрлі сипат алған. Соған байланысты Д.А.Алимова «Энвер Пашаның күйреуі – сәтсіз саясаттың күйреуі... Сонымен бірге ол біздің тарих, оны таңдамаймыз, бірақ оған шынайылықпен қарауымыз керек, өйткені тарих дегеніміз – ештеңесін де өзгерте алмайтын буырқанған өзен» [7] деген тұжырым да энвертану ғылыми бағытына жол сілтейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Айналымға ұсынылған тың архивтік деректер Орта Азиядағы ұлт-азаттық қозғалысқа қуатты серпін берген Энвер Пашаның қызметін жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына XX ғасыр басындағы жастүріктер қозғалысының ықпалы кеңес өкіметіне қарсы қарулы күрес жағдайында Энвер Пашаның қызметі арқылы жалғасын тапқандығына көз жеткіземіз. Тіл мен дінді, бауырластықты ту етіп, жаңа кейіпке енген орыс отаршылдығына қарсы басмашылар қатарында тікелей шайқасып, өз өмірін түркі жұрты үшін құрбан еткен Энвер Пашаның жеке тұлғасы мен қызметі бүгінгі тәуелсіз Орта Азия елдерінің азаттық жолындағы күресінің құрамды бөлігі ретінде қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. РГАСПИ. Ф.85. Оп.23, Д.106
2. Баймаханов, К (2012) Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. №3-4.
3. Абашин, С.Н (2009) История зарождения и современное состояние среднеазиатских национализмов. Вестник Российской нации. № 3.
4. Смағұлова, Светлана (2013) Қазақ баспа сөзіндегі Энвер паша және түрікшілдік қозғалыс барысы. // Отан тарихы, № 1.
5. Есмағамбетов, Көшім (2012) Мустафа Чокай о Турции 20-30-х годов прошлого века.// Вестник КазНПУ
6. РГАСПИ. Ф.17. оп.85, д.77, Л.197
7. Алимова Дилором (2008) История как история, история как наука. В 2-х томах. Т.1. 278 с.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ НЕКЕЛЕСУ РӘСІМІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІТ.ғ.к., қауымдастырылған профессор **А.И. ИСАЕВА**^{46*}*Түйіндеме:*

Бұл мақалада XIX ғасырда Жетісу қазақтарының киіз үйде өткізген неке қию рәсімі жайлы жазылған. Мақаланың негізгі дерек көзі Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатының (ҚРОММ) 64-қоры «Дала генерал-губернаторлығының канцеляриясындағы» № 4236 іс-қағаз болып табылады.

Киіз үй – қазақ халқының мәдениетінің маңызды бір компоненттерінің бірі болып табылады. Ал отбасы болса үлкен әлеуметтік институт болып саналады, отбасы мен киіз үй бір бірімен тығыз байланысты категория. Сондықтан қазақтың көптеген дәстүрлі рәсімдері киіз үйде өткізілген. Киіз үйге байланысты қазақ тұрмысында қолданылатын салттар, ғұрыптар мен ырым-тыйымдар аз болмаған. Олар қазақ халқының менталитетінен сыр шертетін ақпараттар көзі. Қазақ дәстүрінде отау құру мәселесі де жоғары мәнге ие болған.

Киіз үйдің төрінде түрлі-түсті жібек жіптермен кестеленген тұскиіз, төселген оюлы сырмақ, текемет, кілемдермен қатар ерекше көзге түсетін басқа да жабдықтар бар. Ұлттық ұғымда киіз үй және оның әрбір құрамдас бөлшегі қасиетті деп саналады. Соған орай ата-бабаларымыз әрбір затқа лайық ұлықтау, теңеу, бейнелеу сияқты ойлы ұғымдармен бірге тәрбиелік мәні бар қағидалы, қанатты сөздер де шығарған.

***Тірек сөздер:** киіз үй, отбасылық әдет-ғұрып, ырымдар мен тыйымдар, неке қию.*

FEATURES OF WEDDING REMAINING KAZAKHOV OF THE XIX CENTURY*Abstract:*

This article is devoted to the study of the ritual features of marriage in the yurt of Kazakhs Zhetysu of the XIX century. The basis of the article was the sources stored in Inventory No. 4236 from 64 Funds of the Office of the Steppe Governor-General of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (Central Archive of the Republic of Kazakhstan).

Yurt is one of the most important components of the culture of the Kazakh people. And the family is a big social institution, family and yurts are closely linked. That is why many traditional Kazakh rituals were held in yurts. Due to the yurt there were few customs, traditions and rituals used in the Kazakh language. They are a source of information about the mentality of the Kazakh people. In Kazakh tradition, the issue of marriage was also of great importance.

At the top of the yurt there is a pale-colored silk-colored silk thread, a saddle-made carpets, a carpet and other carpets. In the national concept, the yurta and its every component are considered sacred. In this connection, our ancestors, along with such notable concepts as inertia, equality, and imagination, have produced a principal, meaningful, meaningful expression of education.

***Keywords:** yurta, family rites and customs, representations and prohibitions, brikosochetanie*

КІРІСПЕ

Киіз үй көшіп қонуға ыңғайлы болу үшін ағаштан құрастырылып, сырт киізбен жабылатын баспана. Киіз үй – Орталық Азия көшпелі халықтарының негізгі тұрғын үйі болып табылады. Қазақ халқының өмірінде ежелден бері ағаштан жасалатын үй бұйымдарының алатын орны ерекше. Көшпелі мал шаруашылығының немесе жартылай отырықшылыққа ауысып, егіншілікпен айналысқан қазақ қауымының күнделікті тұрмысына қажетті ағаштан жасалатын бұйымдардың түрі сан алуан. Ағаш өңдеуді кәсіп еткен шеберлерді халық олардың өндіретін бұйымдарына қарай «үйші», «ерші», «арбашы», «ұста» деп даралады. Ал, бұл шеберлердің әрқайсысы өзінің негізгі кәсібінен басқа да уақ – түйек бұйымдар түрлерін жасай білді. Әсіресе, «ұста» атанған шеберлер үй бұйымдарының көптеген түрлерін жасаумен бірге, әр түрлі металл және сүйек өңдеу ісімен де айналысты [1,56].

Ағаш өңдеу өнерінің ішіндегі аса іскерлік пен қыруар еңбекті, шынайы талғамды керек ететін түрі – киіз үй сүйегін жасайтын үйшілер ісі. Мұны халық тілінде «үй басу» деп те атайды.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, aliyaisaeva77@mail.ru

Ағаш өңдеу өнерінің ішіндегі аса іскерлік пен қыруар еңбекті, шынайы талғамды керек ететін түрі – киіз үй сүйегін жасайтын үйшілер ісі. Мұны халық тілінде «үй басу» деп те атайды.

Киіз үй сүйегі, яғни керегесі мен уықтары, көбінесе, өзен жағасында өсетін әр түрлі талдан жасалады. Мәселен, оған Қазақстанның әр өңірлерінде өсетін сәмбі тал, көк тал, қара тал, боз тал, құба тал сияқты түрлері пайдаланды. Тал, халық тәжірбиесі бойынша, киіз үй сүйегін жасауға ең қолайлы ағаш түрі деп танылған. Біріншіден, жиі өсетін тал тоғай ішінен кереге мен уыққа жарайтындарын таңдап алу қиынға түспейді, екіншіден, өңдеуге өте қолайлы және одан бабымен кептіріліп жасалған уық - керегелер өте жеңіл және берік болады. Сән-салтанат құруды көксеген ірі байлар, төрелер мен билер үйшілерге киіз үй сүйегін түгелдей қайыңнан жасатады. Әдетте, қайыңнан жасалатын үйлердің көлемі үлкен болумен бірге, оның сүйегі де салмақты және өте берік. Қайыңнан жасалған кереге-уықтарды мұқият өңдеген соң, оны боямайды. Өйткені, ағаштың жылтырата өңделген табиғи түсі үй ішіне аса ұнамды рең беріп тұрады.

Киіз сүйегіне жарайтын ағашты, көбенесе үйшілердің өздері ерте көктемнен бастап әзірлеп, кемінде бес-алты ай, кейде, тіпті жыл бойы көлеңкеде кептіреді. Киіз үй сүйегіне арналып дайындалатын ағаштың ұзындығы мен жуандағы кереге-уық жасауға жарамды болуы қажет, ал олардың қисықтығына онша мән берілмейді. Шаңырақ үшін дайындалатын қайың мүмкіндігінше түзу, бұтақсыз болуы қажет. Кейде, мұндай ағаштар тым жуан болса, оларды кесіп, ұзынынан жарып, ыңғайлап шауып қояды. Үй ағашын кесіп, бұтақтап, қабығын сыдырады. Бұлай етудің өзіндік себептері бар. Біріншіден, жаңа кесілген жас тал мен қайыңның қабығы оңай сыдырылады, көп еңбекті қажет етпейді; екіншіден, қабығы алынбаған ағашты көлеңкеге жиып қойса, ол жуырманда кеппей, қабық астында құрт пайда болып, ағаш борсып, шірі бастауы ықтимал. Сондықтан, кесілген ағашты жылдам аршып, бас-аяғын тегістеп отап, кереге дарайтындарын бір бөлек, уыққа арналған әлдіктерін бір бөлек 20-30 ағаштан бір-бір бума жасап, көлеңкеге бірінің үстіне бірін жинай береді. Мұндай бумаларды, әдетте, сыдырылған тал қабығының өзімен-ақ буады. Үй ағашын бұлайша бумалап кептірудің де өзіндік себебі бар. Біріншіден, тасымалдауға ыңғайлы, екіншіден, көлеңкеге жиналған көп бумалардың бәрін дұрыс, біркелкі кептіру үшін оларды әлсін-әлсін аудаптырып, астын үстіне, ортасындағысын шетіне шығарып қозғап отырады. Ал, барлық бумаларды бір шамада жел қақтырып отыруға немесе шыжыған ыстықтарда ағаш тез қурап, жарылып кетпеу үшін оларға су бүркетіндей етіп бумалап жинау тым қолайлы болады. Осындай әдіспен әбден кепкен үй ағашын үйшілер: «Қақасал кепкен ағаш», - дейді және ол жоғары бағаланады [2, 108-139].

Үйшіге қажетті жабдықтар: *тез, сықырауын, жонғы, қуыс жонғы, тісті жонғы (сызғы, ыруыш), тесе шот, шапашот, балта, қашау, қол ара, ою пышақ, үскі* сияқты саймандармен бірге кереге, уық және шаңырақ жасауға арналған әр түрлі қарапайым қалыптар мен кепкен ағашты жібітуге арналған қоз, мор, обын атанатын ыстық «пештердің» де болуы аса қажет. Осы айтылған саймандар мен жабдықтардың барлығын да тәжірбиелі шебер үйшілер, көбінесе, талғамдарына сай етіп, өздері жасап алады [2, 33].

Тез – үйшінің ең басты, негізгі құралдарының бірі. Тезді, көбінесе, сүйегі ауыр, тығыз және жарыла қоймайтын мықты қарағаш, қайың және жиде ағаштарының (ұзындығы 80-100 см) жуан кесінділерден жасайды. Тез жасау үшін мүмкіндігінше ағаштың қатар өскен екі мықты бұтағы бар тұсын таңдайды. Өйткені, бір метрдей жерінен кесілген екі бұтақ сүйірлеу ұштарымен жерге кіре тездің бір басындағы екі аяғынан рөлін атқарады. Ал, екінші басын қолдан жасалған, жерге мықтап орнатылған арнайы аша ағашқа жатқызады. Жерге бұлайша орнатылған тез оның үстінен қанша күш түссе де, мызғымайтын берік болады және үйшінің жұмыс істеуіне жағдай туғызады.

Сықырауын – міндетті түрде әбден кепкен, жуандығы білектей, ұзындығы 1,5 метр шамасындағы қайыңнан жасалады. Сықырауынның бір жақ тегістелген жуан басын «алақан», үйшінің жамбасына дәл келетін орта тұсын «жамбастық», ал, жіңішке ұшын «тұтқалық» деп атайды. Қандай қисық ағаш болмасын оны оқтай етіп түзететін немесе түзу ағашты көңілдегідей етіп ию арқылы оған жаңа мүсін беретін аты шулы тездің қарапайым көрінісі мен құрамы осындай ғана. «Қисық ағаш жатпайды тез қасында» деген халық мақалы да киіз үй сүйегін жасаудағы қарапайым қазақ тезінің орны бөлек екенін аңғартқандай [1,20].

Әбден кепкен үй ағашын тезге салып түзету үшін, ең алдымен, оларды от қызуына қақтап, балқытып алу керек. Ол үшін үй ағаштарын арнайы жасалатын «мор», «обын», «қоз» сияқты «пештерге» салады.

Үйші жұмысқа кіріспес бұрын неше қанат үйдің сүйегін жасайтынын біліп, соған қарай дайындалған ағаштарының қажеттерін іріктеп, ыңғайлайды. Жұмыс орнын, саймандарын жөнге келтіріп алып, көбінесе, таң сәріден іске кіріседі. Әрине, шебер үйшілердің бос отыратын уақыты

болмайды, негізі күнкөріс осы кәсіппен байланысты болғандықтан, олар әдетте, бір үй сүйегін бітсе, екіншісін бастай береді. Соның өзінде үй сүйегін әркімнің тапсыруы, алдын ала келісімі бойынша жасайтындықтан оның әрқайсысын әркімге арнап, іске кіріседі. Өйткені, әркімнің қалауы әр түрлі болады. Айталық, біреуге – төрт, енді біреуге алты немесе сегіз қанат не одан да үлкен үй керек болады. Бүреулерге тым сәнді, әшекейлі үй қажет болса, енді біреулерге қарапайым баспана болса болғаны. Осы жағдайлардың бәрі үйші еңбегіне айтарлықтай әсерін тигізеді [1, 20].

Киіз үй сүйегінің ең күрделісі де, қыруар еңбекті қажет ететін де кереге болғандықтан, үйші ең алдымен *кереге* сағаналарын дайындауға кіріседі. Ол үшін алдын ала дайындалған қозға немесе мор мен обынға, керегеге арналған ағаштардың он шақтысын салып, әбден жұмсартады. Жақсы кепкен ағашты қозға салар алдында суға малып алсы, ол тез жұмсарып, бабында балқиды, ағаштың сыртты күймейді. Қозда жатқан ағаштарды біртіндеп алып өңдеуге кіріседі. Одан соң ағаштың жуан басының екі жағын түзу жонғымен тегістейді, тісті жонғымен ыру сызықтарын жүргізеді. Кереге сағаналарының қалған ұзына бойын түгелдей қуыс не ойыс жонғымен жұмырлай жонады. Жону, түзеу жұмысы біткен соң тезге салу арқылы кереге сағаналарына арнайы мүсін бере, әр жерінен белгілі мөлшерде иіндер жасайды. Осының нәтижесінде кереге сағанасының басы сәл шалқақтау болады, мойын тұсы ішке еніңкі, бүйірі сыртқа теуіп шығыңқы келеді. Ал, бір жағы біртіндеп ішке тартып, төменгі ұшы тіп-тік келуі қажет. Кереге сағанасын тігінен қойғанда оның басы мен етегінің ең төменгі ұшы бір түзу бойында болуы шарт. Мұның өзі киіз үй сүйегінің орнықты және берік, әсіресе, киіз үйдің салмағына керегенің шыдамды болуының басты шарты. Кереге сағанасының осылайша мүсінделуі бүкіл қанатының әдемі болуына айтарлықтай әсерін тигізеді.

Ғылыми деректерде киіз үйдің нақты пайда болған уақыты белгісіз. Киіз үйдің қазіргі прототипі С.И. Вайнштейннің пікірі бойынша б.з.д. I мың жылдықтың ортасында дүниеге келген. Ол өзінің құрылымдық жағынан бұрынғы ғұндардың жылжымалы баспанасымен байланысты қалыптасқан көне түркі типіндегі киіз үйлер болған.

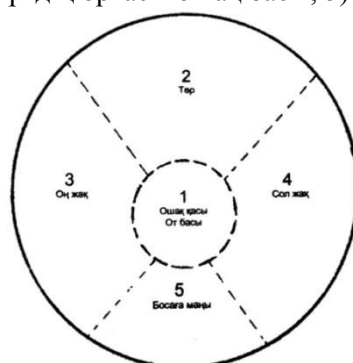
Негізінен киіз үйді қазақ жерін ерте заманнан бері мекендеген тайпалардың барлығы пайдаланған. Оған мысал ретінде, ежелгі үйсін және қаңлы тайпаларын айтсақ болады. Ортағасырлық араб географтары Әл-Якуби мен Ибн Фадлан өз еңбектерінде киіз үй туралы өз таңданыстарын жазып қалдырған. Алайда, қазақ киіз үйін зерттеушілер оны тек материалдық жағынан қарастырып, оның қазақ халқының рухани мәдениетімен байланыстылығы талданбайды. [2, 106-110].

Көшпелілердің дүниетанымында киіз үй – кіші ғарыш ретінде түсіндіріледі. Шынында да, киіз үйдің ішкі жағынан шаңырақ пен уықтар аспан күмбесін құрайды [3, 108-139]. Құрылымдық жағынан қазақтың киіз үйі осы уақытқа дейін көшпелі халықтардың бірде біреуі асып түсе алмаған, құрастырмалы, көшіп қонуға ыңғайлы баспананың жетілдірілген түрі болып табылады. Жетісу қазақтарының киіз үйлерінің күмбезі өзінің формасы жағынан бірден өзгешеленеді. Киіз үйдің күмбезін шығарушы уықтардың керегеге бекітілетін төменгі жағы тек жай ғана иілген түрде келетіндіктен, сол себепті күмбезі шошақ және биік болып келеді. Бұл шошақ күмбезді түрі Орталық және Батыс Қазақстанда таралған уықтары қатты иіліп келген жартылай жалпақ (күмбезі) түріне қарағанда Жетісудың экологиялық ерекшеліктеріне – жауын-шашынның көп болуына байланысты судың тез ағып түсуіне және т.б. жағдайларға бейімделген. Көзге түсетін өзгешеліктер Жетісу қазақтарының дәстүрлі мәдениетінің басқа да түрлерінен (қоныстану жүйесі, тағам, киім, жабдықтар мен ыдыс-аяқ) аңғарылады. Ол өз кезегінде рухани мәдениеті аясына да әсерін тигізеді [4, 177]. Қазақтағы үйшілер өнері сонау көне замандардағы көшпелілік өмір салтына байланысты қалыптасып ғасырлар бойы даму, жақсару процесінің нәтижесінде шынайы халықтық өнер дәрежесіне жеткен. Үйші өнері XIX ғ. II жартысымен XX ғ. басында нағыз үй кәсібіне айналды. Онда еңбек бөлінісінің нышаны да бой көрсете бастады. Э.А. Масановтың зерттеулеріне қарағанда, XIX ғ. соңында жәрмеңкесі жақын немесе қалалар төңірегіндегі ел арасында, әсіресе, ағашы мол жерлерде киіз үй сүйегін жасаудың өзі – «керегеші», «уықшы» және «шаңырақшы» сияқты мамандықтарға бөлінген. Киіз үйдің жоғарыда көрсетілген негізгі құрамдарын жасауда көп өзгешеліктер болаған. Ал, мұндай еңбек бөлінісінің бой көрсетуі оның өте сәнді екі ашпалы есік ағаш есіктерін (сықырлауық) жасауда бой көрсеткен. Әрине, бұл пікірден Қазақстанның барлық өңірінде үйшілер кәсібінде түгелдей еңбек бөлінісі үзілді-кесілді жеңді деген ұғым тумаса керек. Өйткені, XX ғ. басында ел арасындағы үйшілердің басым көпшілігі үй сүйегінің барлық құрамдарын түгелдей өздері жасай білді. Әр үйшінің шеберлік мүмкіндігі, көркемдік талғамы әртүрлі болғандықтан, олардың қолынан шыққан үй сүйектерінің сапасы бірдей емес-ті. Нағыз өнер иесінің жасаған кейбір үй сүйектерінің ешбір ою-өрнегі, күрделі нақышы, қымбат әшекейлері болмаса да, ісінің жатықтығымен, бөлшектерінің үйлесімділігімен ақ көздің жауын алады [5, 106-107].

Киіз үйге байланысты қазақ тұрмысында қолданылатын салттар, ғұрыптар мен ырым-тыйымдар аз болмаған. Олар қазақ халқының менталитетінен сыр шертетін ақпараттар көзі. Қазақ дәстүрінде отау құру мәселесі де жоғары мәнге ие болған. Х.Арғынбаевтың айтуы бойынша, отау үйге берілетін енші мөлшері әкенің байлығына, бала санына байланысты болатын. Бөлек шығатын отаудың басында жазғы, қысқы үйі, алдында малы және т.б. үй мүліктері болуы керек. Киіз үй мен оның жабдығы көбінесе әйелінің жасауымен келіп, ал келмеген жағдайда әкесі отау көтеріп беретін [1, 16].

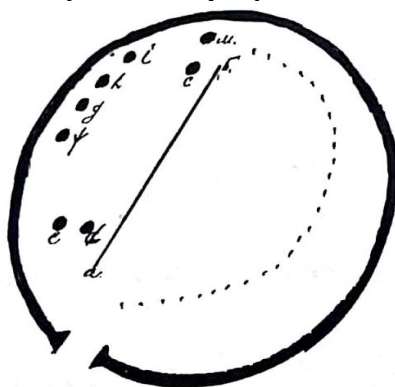
Қазақтардың отбасылық рәсімдерді өткізу барысында баспана маңызды роль атқарған. Себебі, келген қонақтар, үй қожайыны мен т.б. адамдар киіз үйдің арнайы бір бөлігіне жайғастырылатын болған. Соған байланысты киіз үйдің ішкі бөлігін айтқан жөн.

Киіз үйдің ішкі бөлігі М.С. Мұқановтың айтуы бойынша киіз үйдің ішкі бөлігі домалақ және салыстырмалы түрде көлемінің кіші болуына байланысты, киіз үйдің әр бөлікке бөлінбеудің себебі болған. Алайда, бөлменің әрбір бөлігі дәстүр бойынша тұрмыстың мәнге ие екендігін айтқан [6, 44-45]. Сан алуан тарихи-этнографиялық деректер киіз үй бес сегменттен тұратындығын айғақтайды: 1) қонақтар орналасқан төр; 2) оң жақ отағасының күнделікті пайдаланылатын мүліктер мен жататын орын (есіктен сол жақ); 3) есікке жақын сол жақ орын әйелдің жеке ас тағамына қажетті бұйымдар орналасатын орын (есіктен оң жақ); 4) үйдің ортасы ошақ басы; 5) босағаның маңы;

Киіз үй кеңістігінің тиісті сегменттеріне жіктелу схемасы. Д.Қатыранның «Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті» атты еңбегі бойынша

Неке қию дәстүрінде, некелесушілер де осы киіз үйдің ішкі сегменттеріне сай орналасады. Жетісу қазақтарының неке қияр ғұрпы ерекше өткізілетіндігі жайлы Ресей шенеунігі полковник Н.М. Изразцов өз еңбегінде жазып қалдырған. Ол аталған дәстүрді Қапал уезінің қазақтарын өткізген кезде куәгер болған. Ресей үкіметіне бұл рәсім түсінікті болуы үшін оның сызбасын қағазға түсіріп алған.

a, b – шымылдық;

d, e – күйеу жігіт пен қалыңдық молдаға қарсы бетте отырады;

f, g, h, i – келіншектің құрбысы, екі әйел, келіншектік анасы;

c – куәгер ер адам, ол отырмайды, түрегеп тұрады

m – молда

... – рәсімге қатысушы ер адамдар [7, 91-99 pp].

Сызба бойынша «a, b» – шымылдық үйдің ішкі бөлігін толық жаппайды. Орыс этнографы неке қиюға дейінгі болатын дәстүрді жазбаған. Негізінен ұзату тойы болады деген күні, бесін ауған шақта күйеу жігітті қыз жеңгелері мен қыз әкесінің үйіне ертіп келеді. Босағадан аттай бере күйеу жігіт қолының ұшы етігінің басына жеткенше шаңыраққа, қыз әкесіне, қыз анасына үш мәрте иіліп тәжім

етеді. Бұл рәсім әулетті, қыздың ата-анасының құрмет тұтуды білдіреді. Неке қиылмас бұрын міндетті түрде отқа май құю жоралғысы жасалады: егделеу әйел күйеу жігітті ошақтың қасына алып келіп, қолына май құйылған бақырашты ұстатып, білегінен сүйемелдеп отқа май құйғызады. Оттың алауына алақанын қақтап, күйеу жігіт маңдайына, жүзіне сипай тигізіп, «От ана, Май ана өзін жарылқай гөр!» деп, отқа тәу ету ырымын жасайды.

Күйеу жігіт пен қалыңдық – «d», «e». Н.М. Изразцов бұл жерде неке қиярға қатысушылардың орналасқан орындарына түсініктеме бермеген. Бұл орыс этнографының бұл мәселеге мән бермеді дегенге келмейді. Мәселе, Николай Михайловичтің қазақ тілін білмеуінен шығады. Сол себепті, неке қияр рәсімінің кейбір жақтары ол үшін қызықты да, түсініксіз болып келген.

Дәстүр бойынша күйеу жігіт оң босаға жақтағы бірінші кереге мен екінші кереге жапсарына отырғызылады. Бұл жосын «екі елдің дәнекері болдың» дегенді білдіреді. Күйеу жігіт орнынан отырғызылғаннан кейін, қыз жеңгелері қалыңдықты үйге алып кіреді.

Келіншектің құрбысы, екі әйел, келіншектің анасы – «f», «g», «h», «i». Н.М. Изразцов рәсімге қалыңдықтың анасы, қалыңдықтың құрбысы нақты қасатындығын айтқан. Ал қалған екі әйелге қатысты еш нақты мәлімет бермеген. Бұл екі әйелдің бірі күйеу жігіттің анасы (егер неке қиюға келетін болса) немесе жеңгелері мен туыстары болуы мүмкін. Шамасы бұл әйелдер рәсімге куәгер ретінде қатысады.

Куәгер ер адам – «c». Некеге қатысушылар адамдардың барлығы орындарында отырса, тек куәгер ер адам орнынан түрегеп тұрады. Жалпы дәстүр бойынша куәгер бір ер адамға екі әйел болуы керек. Олардың барлығы рәсім өткізілгенде, «ант суын» ішеді. Ал, Н.М. Изразцовтың берген материалына куәлік беруші адамның түрегеп тұруы жайлы бірде бір деректерге кездеспейді. Бұл жайлы орыс этнографы ешқандай ақпарат бермеген. Шамасы куәгер ер адамның түрегеп тұруы оның неке рәсімінің өткізілуін жоғарыдан қарауы, дәрежесінің үлкен болуынан көрінсе керек.

Н.М. Изразцов бізге дейін жетпеген неке қиюдың ерекше дәстүрін жазып қалдырған. Алайда, орыс этнографының жергілікті тілді түсінбегендіктен Қапал уезі қазақтарының бұл рәсімін толықтай сипаттап жаза алмаған. Ол өз материалдарында мұндай дәстүрдің Құлжа округінің қазақтарында ұшыраспайтындығын жазған. Оның айтуынша шымалдықты неке қиюда пайдаланбаған. Ал некелесуші ер адам мен қалыңдық киіз үйдің ортасында молдаға қарсы отырған.

Киіз үй – қазақ халқының мәдениетінің маңызды бір компоненттерінің бірі болып табылады. Ал отбасы болса үлкен әлеуметтік институт болып саналады. Соған байланысты, отбасы мен киіз үй бір бірімен тығыз байланысты категория. Сондықтан қазақтың көптеген дәстүрлі рәсімдері киіз үйде өткізілген.

Киіз үйдің төрінде түрлі-түсті жібек жіптермен кестеленген тұскиіз, төселген оюлы сырмақ, текемет, кілемдермен қатар ерекше көзге түсетін басқа да жабдықтар бар. «Кен асылы жерде, сөз асылы елде» дегендей, өнер түрі елде мол. Халықпен бірге жасап келеді және жасай береді.

Ұлттық ұғымда киіз үй және оның әрбір құрамдас бөлшегі қасиетті деп саналады. Соған орай ата-бабаларымыз әрбір затқа лайық ұлықтау, теңеу, бейнелеу сияқты ойлы ұғымдармен бірге тәрбиелік мәні бар қағидалы, қанатты сөздер де шығарған.

Ол қанатты сөздер шаңырақтан басталады. *Шаңырақ* – киелі мүлік. Атадан балаға мұра болып келе жатқан үйді қара шаңырақ деп құрметтейді. Қара шаңыраққа сәлем беру, одан дәм тату-ежелгі халық жоралғысы. Шаңырақ деген сөз «үй, отбасы» деген тұтас ұғымды да бейнелейді. Жаңа үйленгендерді «шаңырақ көтерді» дейді. «Шаңырағың биік болсын!» деген батаның ең үлкені болса, «Шаңырағың ортасына түссін!» деген қарғыстың ең ауыры болып саналады. Шаңырақты аттамайды, көшкенде жеке түйеге артып, ол көш басында жүреді. Қыз ұзатылғанда мініп келген көлікті «шаңырақ түйе» дейді. Бұл көлікке ұзатылатын қыздың шешесі, жеңгесі, сіңлілері ғана ортырады. Тыныш отыр, шаманды біл дегенді білдіру үшін: «Шаңыраққа қара!» – деп, ескерту жасайды. Мысалы, үлкен іске үлес қосты, қала, зауыт салысты дегісі келсе «Шаңырағын көтеріп, уығын қадасты», – дейді.

Керегеге байланысты сөздер де көп. «Керегең кең болсын» деген бата – үйің кең, қонағың көп, берекелі үй бол деген сөз. Біреу ақталу үшін: «Керегенің көгін жейін», – деп қарғанады. Біреу масқараға ұшырап, ұятқа қалса, ол туралы: «Керегеге таңылды», дейді. Ештеңе бермеймін дегенді сеспен айтқысы келген адам: «Керегесін итіне қомдасын», – деп зіл тайтайды. Күш көрсететіндер: «Керегесін кертемін», – дейді.

Тілге тиек етіп айтылатын сөздер туырлыққа да орай айтылады. Мал семіз болса, «Іш майы туырлықтай туырылып түсті», – деп мақтайды. Аяқ-қолы балғадай әйелді туырлықтай ту қатын деп,

бейнелей айтады. Махамбет батырдың: «Туырлығын тілгілеп, тоқым етсем деп едім. Керегесін кескілеп, отын етсем деп едім», – дегені – кегімді алсам, дұшпанымды жеңсем дегені.

Бақан арқылы қазақ мықтылықты меңзейді. «Бақандай бес жігіт» дегені қарулы мықтылықты ұқтырса, «барымды киіп, бақанымды таянып» дегені әзірленіп, күтініп отырмын дегенін білдіреді.

Қазақ түндік арқылы көп жайды аңғартады. «Түндігің түтінді болсын» деген ақ батада ырыс, береке деген мағына бар. Жас әйел түндігін ерте ашса, оның шаруақор, пысық екендігі, басқа үлкен үйлердің түндігін ашса, әдептілігі көрінеді. Салақ, жалқау әйелдерді «түндігі кеш ашылатын келін» деп теңейді. Ал «Түндігі ашылмай қалды» деген сөз сол үйдің адамдарының барлығының қайтыс болып кеткендігін білдіреді.

Киіз үйдің есігіне байланысты айтылатын ұғымдар өте көп. Әркім өз үйін алтын босағам деп дәріптейді. «Есік көрген» деген ұғым күйеуден қайтып келген әйел дегенді білдіреді. Күйеудің алғаш келуін «есік көре келді» дейді. Оның «босаға аттар» деген ырымы да бар. «Табалдырық аттады» деген өте жақсы сөз «келін болып түсті» дегенді сыпайылап, құрметтеп айтқаны. Босағаны керме, табалдырықты баспа деген тыйымдар әдептілікке шақырады. Бөтен үй деудің орнына жат босаға деген ұғымды қолданады. Ұзатылатын қыздар оң жақтан аттанарда: «Алтын да менің босағам, аттап та шығам деп пе едім», – деп қоштасады. Кіріп келе жатқан бала табалдырыққа сүрініп жығылса, оны жақсы ырым деп жориды.

Ши де астарлы сөздің бір айғағы ретінде қолданылады. «Ши жүгіртті» – «түртпектеді», «құтырта түсті», «одан әрі ұшындырды» дегенді білдірсе, «шыққан қыз шиден тысқары» деп, тұрмысқа кеткен қыздың өз үйіне көп келе бермегені жөн екенін ескертеді.

Қазақта үй сабау – жаман ырым, жаман әдет. Өші кеткендер үй сабайды. Бұл өш алудың немесе дауға, ұрысқа шақырудың белгісі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Халықтық мұрасыз кез-келген салада материалдық және рухани мәдениеттің, тарихтың дамуы, алға жылжуы мүмкін емес. Егер ол болмаған жағдайда жаңа ұрпақтың әрқайсысы өзінің мәдениетін жаңадан бастауына тура келген болар еді. «Тек ата – бабамыздың мол тәжірбиесі, білімі мен ой қиялынан туған, ұрпақтан-ұрпаққа сан ғасырлар бойы келе жатқан халықтың тұрмыстық және рухани мәдениеті оның өшпес өнеге, сарқылмас мұра екенін көрсетеді», - деп М.С. Мұқанов халық өнерінің дәстүрлігін, сарқылмайтынын түсіндіреді.

Халықта ақ үй аманат деген маңызды салт бар, яғни ақ үй сыйға тартылады. Бұл – жауласушы екі елдің татуласқандығының куәсі. Дәулетті адамдар ұлы үйленгенде немесе қызын ұзатқанда ақ отау тігіп шығарады. Бұл – құрмет әрі сый белгісі. Қалыңдықты алғаш күйеуінің қасына жатқызуды халқымыз «отауға салды» деп, үйленген жігітті «отау көтерді» деп, сыпайылап айтады. Сол сияқты от басында, ошақ қасында, үй орнындай, кереге бойындай, есік пен төрдей, от орнындай, іргесін бөлек салды деген өлшемдер мен теңеулер – осы киіз үйге байланысты айтылған сөз тіркестері.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Арғынбаев Х.А. Қазақ қолөнері. – Алматы, 1987. - 128 б.
2. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: РПК «СЛОН», 2011. – 106-139 б.
3. Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-начало XX в.). – Алматы: Ғылым, 1991. – 214 с.
4. Әжіғали С., Байғабатова Н. Жетісу қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Алматы: Арыс, 2005. – 175-199 б.
5. Масанов Э.А. Из истории ремесла казахов (вторая половина XIX – нач. XX вв.) // СЭ. – 1958. - №5. – С31-49(38).
6. Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата, 1979. -120 с.
7. ҚРОММ 64-қор, 1 тізімдеме, 4236 іс, 91-99 пп.

MEDENİYETLERİN YAŞATILDIĞI ŞEHİR -NİĞDE'DEN ALAEDDİN CAMİİ**Malika MUSSUROVA*****Özet:**

Bu çalışmada, Türkiye memleketi Niğde ilinin çıkış tarihine dokunularak, uşbu şehirin tarihsel mimari yapılarından biri XII yüzyıla ait, memleketin hiçbir şehrinde eşi benzeri bulunmayan Alaeddin Camii incelenmiştir.Çalışmada Alaeddin camii yapısının doğu, kuzey,batı ve güney cephelerininincelenerek kullanılan bazı mimari terminlerÖzbek türkçesine çevirilerek yazılmıştır: Her cephenin mimari özellikleri hakkında ve günümüze kadar gelen inşa, usta ve ayet kitabeleri konularında bilgi verilmiştir. Ayrıca, diğer şehirlerde bulunan Alaeddin camilerinde görülmeyenplan,mimar, malzeme ve bezemeleri değerlendirilmiştir.Bu mimari eser, bol çizim ve fotoğraflarla desteklenerek tanıtılmıştır. Sonuç olarak Niğdedeki Türk mimari eserinde görülen önemli özellikler vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler:*Alaeddin Camii, Tarih, Kültür, Süs ve Bezeme, Yapı, Mimar*

THE ALAEDDİN MOSQUE FROM NİĞDE- THE CITY OF LİVİNG CİVİLİZATIÖNS**Abstract:**

In this study, concerning the history of the province of Turkey in Nigde were examined one of the historical architecture of the XII century, about Alaeddin Mosque without analogous in any city in the country, the unique one. In study,by investigating the eastern, northern, western and southern facades of Alaeddin mosque some of the architectural terminologies have been translated into Uzbek. There were given information about architectural features of every facade: build. master and verse's inscriptions which came up nowadays. In addition, the plans, architects, materials and decorations were appraised which not seen in Alaeddin Mosque's from other cities. This architectural work was introduced with plenty of drawings and photographs. As a result, it was emphasized the significant features of the Turkish architectural work in Nigde.

Keywords:*Alaeddin Mosque, History, Culture, Ornament and Decoration, Building, Architect.*

Niğde ili, İç Anadolu'nun Orta Kızılırmak bölümünden güneydoğu'da Akdeniz bölgesinin Anadolu bölümüne taşarak, batıda Konya, güneyde İçel ve Adana, doğuda Kayseri, kuzeyde Nevşehir ve Kırşehir, kuzeybatıda Ankara illeriyle çevrilidir.Şehrin adı Ortaçağ kaynaklarında Nakide veya Nekide olarak geçmektedir. Yeni türk alfabesinin kullanılmaya başlamasından sonra şehrin adının imlası Niğde şeklini aldı.Niğde, Frig, Pers, Büyük İskender, Roma, Bizans egemenliklerinde kalarak daha sonra Selçukluların, Moğolların, Karamanoğullarının eline geçmiş, 1471 yılında ise Osmanlı topraklarına katılmıştır. XIII.yy.daAnadolu Selçuklu Sultanlığını ele geçiren İzzeddin Keykavus, imrahoru Zeyneddin Başarı'yı Niğde'ye tayin ettikten sonra, burası türk eserleriyle süslenmeye başlanmıştır. Zeyneddin, Alaeddin Keykubad'ın sultanlığı sırasında Niğde'nin türk eserleri arasında en eski ve büyüğü olan Alaeddin Keykubat camiiini yaptırmıştır(1224)(ML, 1986: 342-343).

XIII. Yüzyılın sonuna kadar Anadolu Türk mimarisinin büyük bir kısmı deęişiklere uğramış ve belki de özgün biçimlerinden uzaklaşmıştır. Düz toprak damları, çok az pencere, sağır duvarları ve genellikle sonradan eklenmiş olan minberleri, süslü taçkapılarıdır. Camilerin çoğunun içinde taş, alçıoyma mihrapları, titiz bir teknikle işlenmiş minberleri ve günümüzde örnekleri hemen hemen kalmayan yapılardan biri Niğde ilinde bulunmaktadır.Niğde'de Anadolu Selçuklu dönemine ait Alaeddin Camii,Sultan Alaeddin Kekubad I. Devrinde Beşara bin Abdullah tarafından 1224 tarihinde yaptırılmış, 20.90X25,90 m'lik bir alanı kaplayan cami dıştan, doğu cephede esas taçkapı, kuzeyde (sonradan pencere haline getirilmiş) küçük taçkapı, cephenin kuzey köşesinde tek şerefeli minare ve kible duvarının çatısı üç kubbe ile örtülen bir mimari yapıya sahiptir(Aslanapa, 2003: 123).

Resim 1. Niğde Alaeddin Camii genel görünüm

Doğu cephede güneydoğu köşeye yakın taçkapımında dikdörtgen formlu bir pencere bulunmaktadır. Cephede, biri duvarın güney ucuna yakın olacak şekilde diğer ikisi taçkapımın iki yanında olmak üzere üç payanda (parvaz) yapılmıştır. Cephenin kuzeydoğu köşesinde tek şerefeli, camiye bitişik minare bulunmaktadır. Caminin zengin ve muayyen bezemeli dekoru geleneksel Selçuklu dönemi örneklerine göre yapılmış cümle kapısıdır. İslam sanatının en çok kullanılan bezeme tekniklerinden biri, mukarnasın yoğun olarak taç kapılarda ve mihrapta kullanılan (stalaktit) (muqarnas) adı verilen üç boyutlu süslemesidir. İlk örneklerine küçük alçı nişler halinde Nişapur (Horasan) yapılarında rastlanan mukarnas, sütun başlıklarında, tonoz ve kubbelerin bezemesinde, duvarlarda kullanılmıştır. Mukarnas, Anadolu'da, daha çok nişlerin içlerini bezemek için, XII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Gelişmiş örnekleri ise, XIII. yüzyılın yapılarında taçkapı içlerinde rastlanmıştır (Kuban, 2004: 120-121). Selçuklu cephe tasarımının vazgeçilmez bir unsuru olan taç kapıları, biçimlerine göre üç gruba: birinci grup kemerli yada kemersiz, kapı kurgusunun basit şeklini oluşturan, ikinci grup kemerli yada dikdörtgen çerçeveler içerisinde yerleştirilmiş, beden duvarlarından taşkın ve yüksek olamayan "yüzeysel taçkapılar"lardır, üçüncü grup ise, beden duvarından taşkın ve yüksek kurgular ile bir niş şeklini alan tonoz yada yarım kubbe kavsaralı olarak bölünmektedir (Gündüz Küskü, 2014: 196,197,198).

Cümle kapı bina ortasından biraz kuzeye kaydırılarak yerleştirilmiştir. Aydınlık fenerinin aksında yer alan portal, düşey dikdörtgen formlu, genişliği 6.93 m ve dışı yaklaşık 1 m. kadar çıkıntı yapan bir kuruluşa sahiptir (Ekiz, 2005:36). Sivri kemerli olan kapıda iç içe iki kemer yapılarak, inşa ve usta kitabesine de bu sivri kemerin içinden yer verilmiştir. Taçkapıyı, çeşitli süslemelerle bezenmiş bordürler dıştan içe doğru çerçeveler. En dışta sade bir silme, ikincisi yarım yıldız biçimi girintileri arasında ayrıca üçgen şeklini oluşturan bordür, üçüncü ise yarım daire (yarım ay) kesitli girintiler ve aynı bordürdür ki bunun yukarısında, kuzey köşeye denk gelen taşa bir basit bir kuş motifine yer verilmiştir. Ana bordür üzeri yivli kollarla ortadaki sekiz uçlu bir yıldız etrafında gelişmiş ve diğerlerine göre daha geniş bir yüzeye sahiptir. Sonra takip eden silmede üçgen ve yarım dörtgen geometrik şekiller birer sıra atlamak suretiyle yerleştirilmiş ve bunların dış konturları dört sıra yivle dekore edilmiştir. Süslemeler düzgün kesme blok taşların yontulması suretiyle yapılmıştır. Bu süslemeler karşılıklı olarak bakıldığında iki tarafta paralel olması gereken bazı süslemelerin aynı eksende olmadığı görülmektedir. Sivri kemerin köşelerinde paralel olan birer geometrik rozet yer alır. Sivri kemer birbirini takip eden sıra ile önce ikili saç örgüsü, zencirek, dörtlü saç örgüsü ve tekrar zencirek motiflerinden oluşan dört şeritli bir geniş süsleme işlenmiştir. Bu zencirek oluşturan geçmeli halkalar bir motifin karakteri olarak, saadet ve mutluluk sembolünü temsil etmektedir (Keskiner, 1989: 126).

Kemer içinde en üstte "T" formu bir çerçeve içerisinde mermere üç satır halinde inşa kitabesi yerleştirilmiştir. Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz türkçesi şöyledir:

1- *Emerebi-imareti haze'l-cami'i fi eyyamı devleti's-sultani'l-mu'azzamşahenşahi'l-'azam meliki*

2- *Mülüki'l-âlem seyyidi's-selatin el-arabve'l-acem 'alai'd-dünya ve'd-din giyasi'l-İslam ve'l-müslimin*

3- *Keykubad bin Keyhüsrev ve 'azzenasrehu el-abdu'z-zaif el-muhtac ila rahmeti'l-lahi Beşare bin Abdullah inşaehu Müstenire'd-din bi-tarih 'ışrin ve sitte mi'e*

[İslam'ın ve müslümanların yardımcısı, dinin ve dünyanın gelişmesinin yardımcısı Arap ve Acem sultanlarının efendisi, meliklerin meliki, şahların şahı, büyük Sultan Keyhüsrev'in oğlu Keykubad'ın Sultanlığı zamanında. Allah'ın rahmetine ve yardımına muhtac zayıf kul Abdullah'ın oğlu Beşare bu caminin inşasını Müstenireddin'e 620(hicri) yılında emretti.]

İkinci kemer daha altta olup, diğerlerinden daha değişik birbirlerine çapraz bağlanmış haç kollar yada düğümlü geçme motifiyle kuşatılmıştır (Ekiz, 2005: 34). Sivri kemerin iki köşesinde dikkat çeken kabartma figürler, iki tarafından sarkan örgülü saçlı birer insan başıdır. Mehmet Özkarcı'ya göre, bu kabartmalar I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası'nın ana eyvanındaki gibi kadın ve erkek figürleri olduğunu ortaya koymaktadır (Özkarcı, 2001: 40). Bu figürlerin hemen altında simetrik şekilde harap olmuş vaziyette iki kabara ve onların ortasında da usta kitabesi yer almaktadır.

1-Amel-i üstadsıddıkbiradereş Gazi

2-bin Mahmud

(Sıddık bin Mahmud ile kardeşi Gazi 'nin eseridir)

Hiçber yer boş bırakılmadan itinalı taş işçiliğini görebilmek mümkündür. En üstteki mukarnasın içi balık sırtı şeklinde diğerleri ise bir birinden farklı biçim ve boyutlarda yelpaze şeklinde hareketlenmiş ve alt sıradaki mukarnasların aralarına etrafi ikili saç örgüsüyle çevriliyerek biri sekiz diğeri dokuz uçtan oluşan yıldızlı rozet bazıları ise oldukça sade rozetlerle unsurlanmıştır.

Esas giriş kapı basık kemerli olarak kemerin cephesi zencirek ve ikili saç örgü motifiyle zigzag dalgalı yivleri, en altta ise ortada üçgen iki yanında da hilal kesitli girintilerin üzeri üç katlı yivlerle geçirilmiştir.

Portalın giriş açıklığının iki yanında birer mukarnaslıkavsaralı 0.30x 070x150 m. boyutlarında mihrabiyeler işlenmiştir. Mihrabiyenişleribeş kenarlı olarak kavsaraları yüzeysel üç sıra mukarnasladolgulanmış ve köşelerinde birer simetrik gülbezeker bulunmaktadır. Mukarnas, ortada ikili örgü kenarlarında zencirekliüç şeritli basit geçmeyle sınırlendirilmiştir. Mihrabiyelerin tahrip olan kısımları son onarımlarda sade aynı sarımtırak renkli taşlarla yenilenmiştir.

Usta, kemer içindeki mukarnasları farklı biçimlerde yerleştirilerek, sabahın erken saatlerinde vuran güneş ışığının etkisiyle mukarnasların gölgeleriyle, saç örgüleribaşının iki yanından sarkan birkızısiluetinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Rivayetlere göre, Niğde sancakbeyi ZeyneddinBeşare Selçuklu hükümdarı I. Alaaddin Keykubat adına, bir cami yapılması için emir vermiştir. Camiyi yapan taş ustası, sancakbeyinin kızına aşiktir ve aşkını dile getirecek imkanlardan yoksundur. Neticede o bir taş ustası, sevdiği ise bir beyin kızıdır. O aşkını aşikar etmek ister fakat her seferinde gerçeklerin taş gibi soğuk yüzüyle karşılaşmaya devam eder. Fakat usta ne yapıp edip aşkını bir şekilde ortaya koymaya bir kere karar vermişti artık. Bunu en iyi sanatıyla anlatabilirdi. Bir aşkın varlığını kanıtlayacak yegane şey, yaptıklarının yarattığı etki olacaktır. Nasıl doğa zihnimize sızmak için çabalayan madde ise, sanat ta madde halinde kendini dışa vuran zihin demektir (Wilde, 2008: 95). Dolayısıyla usta sevdiği kızın yüzünü güneşle birlikte aydınlansın diye caminin giriş kapısına nakşetmiş. Artık o büyük aşkını ancak doğan güneş dillendirebilirdi. Bu hikâye halk arasında da anlatılan ve efsaneleşen bir hikâyedir. Buradaki hikayenin kahramanı taş ustası biraşıktır ki imkansız aşkını kalbine, sevdiğinin cemalini ise taşlara yansıtmış aşkıyla taşı bile yumuşatmayı başarmıştır. Dünyada benzeri olmayan bu eşsiz sanat eseri Niğde şehrinde tüm dünyaya aşkın büyüklüğünü, sevginin yüceliğini ve temizliğini yansıtmaya devam ediyor.

Resim 2. Niğde Alaeddin Camii genel görünüm

Selçuklu Camilerinde minareler, cami beden duvarlarından ayrı olarak inşa edilmişlerdir (Turani, 1992: 227). Caminin kuzey köşesindeki kalın silindirik taş minarenin kaidesi ve pabuçluğu iki ayrı renk taşla bir sıra külrengi bir sıra sarı olmak üzere atlamalı olarak örülmüştür. Gövde kısmı da aynı şekilde bir

atlamalı olarak iki renk taşla örülmüş ve minarenin tekdüze görüntüsüne böylece hareket kazandırılmaya çalışılmıştır. Pabuçluk caminin düz çatı ekseninden bir metre yukarısına kadar sekizgen bir planla yükselir ve üç katlı (sıralı) silme ile sınırlandırılarak, ondan yukarısı silindirik bir planla yükselir. Sekizgen pabuçluğun her yüzüne de bir sağır (yalancı) kemer hareketlendirilerek, üzeri yivlenmiş dördü örgü ile süslenmiştir. Bu sekizgen sağır kemerlerden birinin içine kemer alını taşkın bir kapı yapılarak cami damına çıkış sağlanmıştır. Minarenin kalın silindirik gövdesinde süsleme elemanı bulunmamaktadır. Tek şerefeli olan minarenin şerife kısmının altı üç sıra mukarnaslandırılmıştır. Minarenin, şerefeden sonrası tamirler sırasında yenilenmiştir. Kuzey cephe zemininden külah başlangıcına kadar yüksekliği 21.80 m. dir. Minareye caminin içindeki bir kapıdan çıkılmaktadır. Sivri kemerli giriş kapısına üç dilimli bir alınlık yapılarak köşeleri ikişer rozetle doldurulmuştur.

Resim 3. Caminin minaresinden görünüm

Kuzey cephede, hünkar mahfiline girişi sağlayan minarenin hemen yanında bugün pencereye dönüştürülen küçük bir taçkapı, kuzeybatı köşesinde dikdörtgen bir pencere ve üç payanda (parvaz) bulunmaktadı. Payandalar, toplam onaltı adet olarak binanın bütün cephelerinde camiye dıştan destekler. Tonoz ve kubbelerin yüklerini taşıyan kemerleri desteklemekle kalmayıp yapının cephesine bir hareketlilik kazandırmaktadır. Bu cephedeki payandalar zeminden itibaren yaklaşık 1.40 ile 2.10 metreye kadar yüksekliktedir. Yine bu cephede yer alan kornişin altında daha özenli bir taş işçiliğine sahip çörtlenler (turnau) düzenlenmiştir. Burada olduğu gibi, doğu, batı cephelerin dış tarafında, zeminden yaklaşık 3 metre yukarıda yer alır ve ikişer adettir. Bu çörtlenlerin önceden aslan başlı olduğu varsayılmaktadır (Özkarı, 2001: 34-35). Caminin kuzey taçkapısı, geometrik bezemeye süsleme konusunda anıtsal taçkapıdan da farklı olarak kalmayıp, sadece boyut olarak biraz küçük minarenin hemen yanında bey mahfiline geçişi sağlayan (bey kapısı) sonradan pencereye dönüştürülmüş bir açıklıktır. Dıştaki süsleme kuşağında anıtsal taçkapıda gördüğümüz gibi sırayla gelen üçgen ve yarım dörtgen geometrik şekiller yapılmıştır, sıradaki bordür ve yüksek kemer geniş dokuz kollu yıldızlardan gelişen bir geometrik süsleme kuşağı ile kuşatılmıştır. Mukarnaslı kavsaranın yanında simetrik olarak gülbezeler ve kavsaranın bittiği yerde onaltı kollu bir yıldız ile dolgulanmış bir rozete yer verilmiştir.

Batı cephede, güneybatı köşedeki mazgal pencere hariç herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Cephenin ortasında bir birine yakın mesafede, yine kornişin altında harap halde iki taş çörtlen ve binanın eğimi dolayısıyla farklı ölçülerde altı payanda yer almaktadır.

Güney cephede, mihrap ekseninden kaymış şekilde 3.00 m. genişliğinde 0.25 m. derinliğinde ve zeminden 4.85 m. yükseklikte bir mihrap payandası yer alır. İçeride mihrap nişinin duvarda meydana getirdiği incelmeye sebebiyle meydana gelen zayıflığı desteklemek için düşünülmüş ve yapılmıştır. Bunun iki yanında dörtgen formlu birer pencere delinmiştir. Her iki pencerenin iki tarafında yüksekliği 4.40 m olan ikişer, adet payanda yerleştirilmiştir.

Caminin içi üç koridor haline bölünerek sekiz sütun direnmiştir. Kibleye paralel olarak bölünen bölümler birer kubbe ile örtülmüştür. Bu kubbelerde küçük pencereler delinerek, ortadaki kubbe duvarına da mihrap, minber yüzünden biraz sola kaydırılarak yapılmıştır (Gabriel, 1931:28). Binanın ortasına, cümle kapının aksinde dikdörtgen tavan açıklığıyla ahşap, yanları pencereli aydınlık feneri getirilmiştir. Mekan içerisinde görsel algılamaya sağlanabilmesi için güneş ışığına ihtiyaç vardır. Böylece, yapıyı aydınlatmak maksadıyla uygun teknikler kullanarak, mekana özen katmaya çalışılmıştır. Dini yapılarda ışığın görevi,

insanları biraraya getirmek, onalrın duygu ve düşüncelerini ibadete yönlendirmekse, diğer taraftan yapıların mimari yapıların özelliğini vurgulamaktır (Halifeoğlu, Dalkılıç, Murt, 2005 : 219).

Resim 4. Caminin içinden genel görünüm

Selçuklu dönemi camilerinde en süslü bölümler taç kapılar ve mihraplardır. Bu sebeple Niğde Alaeddin Camiinin taç kapısı gibi, 4.50x5.40 boyutlarındaki mihrabı da oldukça süslü yapılmıştır. Mukarnas sistemi taçkapılarda ilk 1195'te, mihraplarda 1179 senesinde yapılan örnekleriyle rastlanmaktadır. Büyük Selçukluların mukarnas tasarımları ve deneylerinden yararlanan Anadolu Selçuklu çağının sanatçıları mukarnas bezemeyi yaygın bir biçimde kullanarak aynı zamanda Osmanlı dönemine aktarmıştır (Kuban, 2002: 344). Bölgeye ait bazalt taşından yapılan mihrap alçak kabartma tekniği olarak adlandırılan bir taş oyma tekniği ile yapılmıştır. Bu bölümde yer alan süslemeleri en dıştan içe doğru sıralamak gerekirse ilki 0.15 m. genişliğe sahip iç bükey bir silme ve ardı sıra gelen 0.05 m. genişlikteki düzikinci silmeye yer verilmiştir. Bu silmeyi 0.12 m. lik yayvan bir kaval silmetakip eder, bu her üç silme mihrabı çerçeveler. Mihrap nişini kuşatan ve süslemeli olan ilk bordür alçak kabartma tekniğinde sepet dokuma tarzında bir süslemeye sahiptir. Bu süslemeyi takip eden beşinci bordür 0.12 m. genişliktedir. Burada ikili zencir motifi ile ve uçlarına yakın bölümlerinden birbirine eklenmiş hilal biçimli süslemelerin meydana getirdiği yan yanaiki farklı bezemeçeşidikullanılmıştır. Bu bordür hilallerin uç kısımlarından temas ederek sınırlayan 0.03 m. genişlikte düz bir şerit ile tamamlanmıştır. Bu süslemeleri takip eden bordürde ise yaklaşık 0.15 m. genişliğe ve 0.08 m. kadar derinliğe sahip iç bükey bir silmeye yer verilmiştir. Yedinci sırada yer alan silme yaklaşık 0.40 m. genişliktedir ve mihrabın en geniş bordürünü oluşturmaktadır. Merkezdeki dokuz kollu bir yıldızdan gelişen geometrik forma sahip bu bordür dördüncü sıradaki süslemeden ilham alınarak uygulanmıştır. Bu süslemeden sonra iç içe ana-yavru şeklinde iki ayrı nişyerleştirilmiştir. Birinci nişin köşeleri simetrik olarak iki geometrik rozet ve onların hemen altında bir boy küçük biri bitki motifli, diğeri de çark-ı felek (çarhpalak, varrak) rozetiyle süslenmiştir. Bu iki rozetlerin ortasında küçük (yavru) nişin kavsarasınıtamamlandığı kısımda:

'1- La ilahe illallah MuhammedünResulu'l-lah

2- El mülki'llillahahad

Allah'tan başka ilah yoktur Muhammed onun elçisidir ve mülk tek olan Allah'ındır'' (Özkarıcı, 2001: 19) ayet kitabesi bulunmaktadır. Rozetler altındaki boşlukta karşılıklı birer çiçek motifli (mayçiçek) rozetler yerleştirilmiştir. Büyük nişin kavsarası yelpaze biçimli dört sıra mukarnaslarladolgulandırılarakoluşturulmuştur. Her iki yanına da birer mihrabiye yerleştirilmek suretiyle mihraba Selçuklu taçkapılarının anıtsal görüntüsünü hatırlatan bir biçim kazandırılmıştır. Büyük nişin mukarnaslarının başladığı kısmın hemen altında üzeri yivli üçlü bir örgü motifi küçük nişin bulunduğu alanı üç tarafından kuşatacak şekilde yapılmış ve küçük nişin kavsaraköşelikleri ile bu örgülü süsleme arasında kalan bölümlere, ortalarında onbir kollu bir yıldız bulunan yine onbir yapraklı birer bitkisel motif yerleştirilmiştir. Bu örgü motifinin mihrabın batı tarafındaki başlangıcı ikili bir örgü iken daha sonra yukarı kısımda üçlü bür örgüye dönüştürülmüştür. Küçük nişin yüksekliği 2.95 m, genişliği 1.95 m vederinliği ise yaklaşık 0.50 m dir. Küçük nişin kavsarası beş sıra yelpaze (yelpiğiç) dilimli mukarnaslarladolgulanmıştır. Bu mukarnasa zeminden yukarı bakılırsa beş veya altı uçlu yıldız desenlerini görebilmek mümkündür.

Mihrabın hemen soluna yerleştirilen taş minber oldukça sade yapılmış olmakla birlikte korkuluklarında bir birini kesen ve üzeri yivlenmiş altıgenlerin meydana getirdiği ve merkezde altı

kolluyıldızların yer aldığı oniki kenarlı bir geometrik bezeme ile süslenecek bazı bölümleri kırmızı kök boya ile boyanmıştır. Son onarımlarda, taht kısmına ahşaptan külah basit, süssüz ve sade yapılmıştır.

Caminin mihrap duvarına paralel uzanan bölümünün üzeri bir birinden farklı ölçülere sahip kubbelerle örtülmüş ve trompları mukarnaslarla dolgulanmıştır. Güney doğu tromp mukarnası: dilimli, geometrik, bazıları sekiz köşeli yıldız motifli rozetlerle zenginleştirilmiştir. Orta kubbede minberin yukarısındaki trompta kırmızı mavi (kızıl, kök) boya kullanılmıştır. Mihrabın üst kısmına trompların arasına yerleştirilmiş iki satırlık ayet kitabesi bulunmaktadır:

“1- Küllü men aleyhafânveyebka

2- Vechü rabbikezü'l-celalive'l- ikram.

Yeryüzünde olan her canlı yok olacak. Yalnız azamet ve ikram sahibi Rabbinin zatı bakılacak”.

Orta sahnındaki batı kemerinde de usta kitabesine yer verilmiştir.

“1- 'Amel-iSiddık bin Mahmud.

2- Rahmet-ullahi 'aleyhi 'ammere

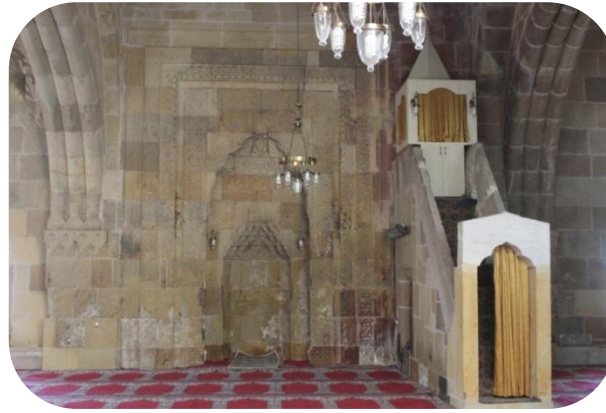
3- Heze'l-mescide'lmubarekesene..... sittemi'e

Mahmud'un oğlu Siddık'ineseri, Allah'ın rahmeti

(onun) üzerine olsun.

Bu

mübarek mescidialtıyüz.....senesinde yaptı” (Özkarıcı, 2001: 22)

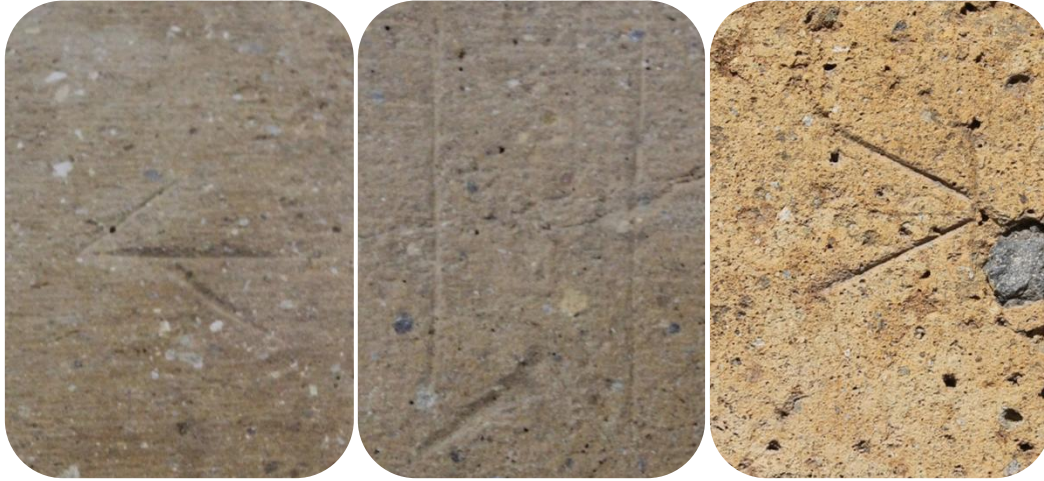

Resim 5. Kible duvarında mihrap ve minber

Yapının kuzeyi, orta sahnın son bölümü kornişinde dört tarafı da dört sıralı mukarnasla hareketlendirilmiştir. Eserin örtü sistemi kible tarafında üç kubbe ve diğer bölümlerde sivri beşik tonoz sadece, bey mahfiline girişi sağlayan çapraz tonoz ile örtülmüş ve bunlar ayaklar üzerine oturmuştur. Bu sekiz ayağın bazıları oldukça sade, bazılarında ise taçkapı ve mukarnaslardaki kullanılan desenlerin örneklerini görebilmek mümkündür. Ayrıca, kible tarafında yer alan sivri kemer karınları üçer silmeyle dilimlenerek, kible kısmının ayrıcalığı vurgulanmıştır.

Alaaddin Camii cephelerinin iç ve dış duvarlarında çeşitli işaretler bulunmaktadır

Resim 6. Caminin duvarlarında bulunmuş işaretler

Sonuç olarak, Alaeddin Keykubad'ın planı ve şekli bozulmayan Niğde'deki camii, klasik Selçuklu camii mimarisinin bütün unsurlarının nasıl hali biraraya getirilmesi, önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu Selçuklu dönemine mütedair Alaeddin camii Türkiye'de eş örneği bulunmayan ve günümüze kadar gelen emsalsiz eser, sadece tarihsel yapı olarak değil aynı zamanda yerel ahalinin ibadet etmesini de sağlamaktadır.

KAYNAKÇA:

- Aslanapa, O., (2003), *Türk Sanatı*, İstanbul, Remzi Kitabevi, C-6
- Ekiz, Mehmet., (2005), *Niğde Tarihi Üzerine*, Ed. Musa Şaşmaz, Niğde Alaeddin Camii, İstanbul, Kitabevi.
- Gabriel, Albert., (1931), *Niğde Türk Anıtları*, Çev. Ahmed Akif Tütenk, Kayseri- Niğde, Anadolu Türk Anıtları, C-1.
- Gündüz Küskü, Sema., (2014), *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği*, Ankara : Türk Tarihi Kurumu, C-1
- Halifeoğlu, Fatma Meral., Dalkılıç, Neslihan., Murt, Özgür., *III. Ulusal Aydınlatma Sempozyumu ve Sergisi*, Tarihi Diyarbakır Cami'lerinde Aydınlatma, s-219.
- Keskiner, Cahide., (1989), *Turkish Motifs- Chain patterns*, İstanbul: Turkish Touring and Automobile association, C-3
- Kuban, D., (2004), *Çağlar Boyunca Türk Sanatının Anahtarları*. İstanbul: YKY. C-4.
- Kuban, Doğan., (2002), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul : Yapı Kredi Yayınları. C-1
- Claude Dubois (genel yayın müdürü), Meydan- Larousse, (1986), *Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, İstanbul: Meydan Yayınevi, C-9.
- Özkarıcı, Mehmet., (2001), *Niğde'de Türk Mimarisini*, Ankara : Türk Tarihi Kurumu Basımevi.
- Turani, Adnan., (1992), *Dünya Sanat Tarihi*, İstanbul, Remzi Kitabevi. C-4
- Wilde, Oscar., (2008), *Sanatçı: eleştirmen, yalancı, katil*, (çev.E. Soğancılar, G. Kayı, F. Özgüven ve T. Armener). İstanbul : İletişim yayıncılık , C-2 (eserin orijinali 1969'de yayımlandı)

СОЦИАЛИСТІК ҚҰРЫЛЫСТЫҢ ТҮРЛІ КЕЗЕҢДЕРІНДЕГІ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНІМДЕРІНІҢ БАҒАЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ РОЛІ

э.ғ.д., доцент **П.Ж. АБДИКУЛОВА***

Түйіндеме:

Қазақстан территориясындағы ертедегі мемлекеттердің алғашқысы сақтар болды. Сақтардан соңғы Қазақстан аумағында және көрші аймақтарда үлкен мемлекет құрып дәуірлеген халық ғұндар еді. Ғұндарда мемлекеттіліктің негізі б.з.д. III ғасырлардан бастады. Қазақ мемлекеттігінің тағы бір қайнар көзі үйсіндер мемлекеті болып есептеледі. Этникалық ортаның өзгеруіне байланысты біздің заманның 1-ші ғасырында Еуроазия далаларында басымдық түркі тілдес тайпаларға ауысты. Бірінші түрік қағанаты мемлекетінің құрылуымен Қазақстанның орта ғасырлық тарихы басталады. «Түрік» деген ат алғаш рет 542 жылы қытай деректерінде аталады. 552 жылы Түрік елі қалыптасады. Бірінші түрік қағанаты мемлекетінің құрылуымен Қазақстанның орта ғасырлық тарихы басталды. Дала империясы – түркі қағанатының тууы - түркі әлемі туралы ұғым туғызды. «Бүгінгі күнді түсініп түйсіну үшін, болашақтың дидарын көзге елестету үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек» деп Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев саммитте жасаған баяндамаларында әркезде қадап айтып жүр. Қазақстан даму кезеңдерінде патшалық Ресейдің боданында, одан кейін Кеңес өкіметінің құрамында тәуелсіздік алғанға дейін өмір сүргені барлығымызға аян. Аталған мақалада Қазақстанның Социалистік құрылыстың түрлі кезеңдеріндегі ауыл шаруашылығы өнімдері бағаларын қалыптастырудағы мемлекеттің саясаты баяндалады.

***Тірек сөздер:** мемлекет, баға, рынок, құн заңы, тауар-ақша қатынасы, өнім.*

THE ROLE OF THE STATE IN THE FORMATION OF PRICES FOR AGRICULTURAL PRODUCTS AT DIFFERENT STAGES OF SOCIALIST CONSTRUCTION

Abstract:

The first in the territory of Kazakhstan was Saks. From the Saks to the latter part of Kazakhstan and to the surrounding regions, the peoples of the former Soviet Union were created. The basis of statehood in Huns was BC. Starting from the III century. Another source of Kazakh statehood is the state of the country. Due to the change of the ethnic environment in the 1st century BC, the priority was given to the Turkic tribes in the steppes of Eurasia. With the creation of the first Turkic Khanate state, medieval history of Kazakhstan begins. The name "Turkish" was first mentioned in 542 Chinese data. In 552 the Turkish nation is formed. The history of the Middle Ages of Kazakhstan began with the creation of the first Turkic Kaganate. The steppe empire - the birth of the Turkic Khanate - has given rise to the concept of the Turkic world. "We need to look into the past, too, to understand the future of the future, to understand and understand today," Nursultan Nazarbayev, the President of Kazakhstan, has said in his speeches at the summit. It is well-known that at the stages of Kazakhstan's development, until the kingdom of Russia, then the sovereignty of the Soviet Union, gained independence. This article describes the state's policy of formulating prices for agricultural products at various stages of Kazakhstan's socialist construction.

***Keywords:** state, price, market, value law, commodity-money ratio, product.*

Социалистік құрылыстың түрлі кезеңдеріндегі ауыл шаруашылығы өнімдері бағаларын қалыптастырудағы саясаты әр нақты жағдайында шешілетін экономикалық және саяси жағдайларға байланысты анықталды.

Қиын жағдайда тұрақты бағаларды жоспарлаумен елдегі рыноктық ұйымдастырушылық әрекеті шектеліп, қоғамдық өнімді бөлу реттелді. Бұл кезде ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау көлемін жоспарлау шаруалардың ішкі қажеттіліктерін (тамақ өнімдері, мал жемі, егіс материалдары) есепке алумен іске асырылды. Шетелдік басқыншылық, азамат соғысы тудырған қираулар, ауыл шаруашылығы өнімдеріне алмастыруға қажетті өнеркәсіп тауарларының болмауы және нанның негізгі иелері – кулактардың нанды мемлекетке тапсырғысы келмеген әрекеттерінің белсендірілуі елдегі тауар-ақша қатынастарының дамуын тежеді. Осы кезеңде өндірілген ауыл шаруашылық өнімнің бөлігін сатып алмай және қала мен ауыл тауарларын сатпай күшпен тартып алу азық-түлік салғырты саясатын іске асыру мемлекетті нан және шикізатпен қамтамасыз етудің жалғыз дұрыс

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, fabdikulova@mail.ru

шарасы болды, себебі, бұл халықтың қол жеткізген революциялық жетістіктерін сақтап қалуға және шетелдік құлдықтар аман қалуға мүмкіндік берді. Әскери коммунизм кезеңіндегі уақытша сипаттағы шаралар құн заңын мойындауға әкелді. Шаруашылық құрылыстың барлық нысандарын ұстанған негізгі принцип экономикадан құндық категорияларымен рынок категориясын шығарып тастауға әкелді. Өндірістің жекелеген агенттері арасындағы байланыс бүкіл қоғамдық өнімді тікелей бөлу арқылы іске асырылды. Соғыс аяқалғаннан кейін азық-түлік салғырты саясаты елдің, әсіресе ауыл шаруашылығындағы өндіріс күштерінің дамуына тежеу болды, себебі шаруалар мүддесіне қарама-қайшы келді. Жаңа экономикалық саясат (ЖЭС) жұмысшы табы мен шаруалар одағының экономикалық негізгі нығайтқан қала мен ауыл арасындағы тауар ақшасын қатынасын дамытуға бастама болды[1]. Оны енгізу еркін рыноктық сауда жағдайында өнеркәсіптік және ауыл шаруашылық тауарлар бағалары арасындағы зиянды сәйкессіздікке жол бермейтін икемді саясатты талап етті. Мемлекет сатып алу және сату жүргізілгенімен капиталистік тауарлық қатынастарды көрсетпейтін бағалардың еркін ойынын жоққа шығаратын ерекше рынок түрін жасай отырып, негізінен нан мен тауарлардың бағаларын анықтады. Мемлекет өзі орнатқан және реттейтін бағалар бойынша іске асыратын тауар айналымы жоспарлы түрде, өз табиғаты бойынша социалистік болды. Жаппай ұжымдандыру жағдайында алдын ала дайындалған белгіленген шартты бағаларға негізделген техникалық және астық тұқымдарына келісімшарттар құру жүйесі кең тарады. Бірақ тұтынушылық бағыттағы өнеркәсіптік тауарлардың бөлшек бағалары ауыл шаруашылық өнімдерінің тұрақты бағаларымен салыстырғанда өсу тенденциясына ие болып, балама айырбасқа кедергі болды. Кеңшарлар мен кеңшаршылар табысын арттыру үшін, еңбекшілерді тамақ өнімдерімен жабдықтауды жақсарту үшін үкімет жергілікті рыноктардағы кеңшар саудасын күшейтуге арналған бірқатар шаралар қабылдады. 1932 жылдан орталықтандырылған азық-түлік қорларын құрудың қатаң кепілдерін қамтамасыз ету үшін мал шаруашылығы мен жер шаруашылығы өнімдерін міндетті жеткізу жүйесі енгізілді. 1941 жылға дейін ауыл шаруашылығы өнімдерінің дайындау бағаларының қозғалысы мемлекеттік сауданың тұтыну тауарларының бөлшек бағаларының өзгеруіне сәйкес келмеді. Ұлы Отан соғысы кезінде (1941-1945 жж.) кеңшарлардың мемлекетпен ара қатынасында натуралды байланыстар басым болды. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің соғысқа дейін деңгейде қалған дайындау бағалары негізінен қайта бөлу қызметтерін орындады, себебі жаулаушылармен шоғырландыруы осыған байланысты болды. Соғыстан кейінгі жылдары (1945-1953 жж.) ауыл шаруашылығы өнімдері мен өнеркәсіптік тауарлары бағаларының деңгейі мен ара-қатынасын жоспарлы реттеу тұтыну тауарларының мемлекеттік бөлшек бағаларын бірізділікпен төмендетумен сипатталады. Себебі соғыс жылдары олар бірнеше рет өсіп отырды [2]. Осы кезеңдегі сатып алу және өткізу бағаларының жүйелері өзгеріссіз қалды да мақсаты құрылатын қосымша өнімді максималды шоғырландыру мен оны соғыс кезінде қираған ел шаруашылығын қалпына келтіруде қатал мақсаттылықпен пайдалануда болатын қайта бөлу қызметтерін орындауды жалғастырды. Сонымен социалистік қоғам үшін тауар-ақша қатынастарын пайдалану зор теориялық және практикалық қиыншылықтарға кездесті. Шаруашылықтың тауар өндірісі, рынок дамуымен сәйкессіздігі туралы қате түсінікті жеңе отырып, тауар-ақша қатынастарының негізгі принциптері мен нақты нысандарын даярлады. Бірақ елді индустрияландыру мен ауыл шаруашылығын ұжымдандыру міндеттерін шешу барысында қалыптасқан объективті жағдайлар құн заңын пайдалануына белгілі шектеулерге әкелді. Техниканы игерудің тарихи қажетті қатары өндіріс рентабельділігі үшін күресті әлсіретіп, шаруашылық есеп, пайда, өзіндік құн сияқты құн категорияларына формалды сипат берді. Себебі, өндіріс зияны мемлекеттік бюджет дотация есебінен жабылып отырды. Ұзақ уақыт бойы елді индустрияландыру мұқтаждықтары үшін ауыл шаруашылығында жасалған қосымша өнім бөлігін тарту мақсатына қызмет еткен тауар-ақша қатынастарын жоспарлы пайдалану (баға мен салық саясаты) құн заңы талаптарынан сәл шегінуге мәжбүр етті. Мәселен, алғашқы бесжылдық жылдарында ауыр өнеркәсіп тауарларын сату бағасы өнімнің өзіндік құны өніміне қарамастан мөлшерленіп отырды. Қаражаттарды жұмылдырудағы шешуші роль мемлекеттік бюджетке тиесілі болды. Ауыр өнеркәсіп салаларындағы тапшылық халық шаруашылығының басқа салаларында, оның ішінде ауыл шаруашылығында жасалған қосымша өнім есебінен толтырылды. Тек 30-жылдардың аяғына қарай техниканы игеру процесі негізінен аяқталып, ауыр өнеркәсіптің бірқатар салаларында дотациядан бас тарту және шаруашылық есеп, пайда және басқа құн категорияларын қалпына келтіруге мүмкіндік туды. Бірақ 30-жылдардың екінші жартысында шиеленіскен халықаралық жағдай мен төніп келе жатқан екінші дүниежүзілік соғысқа байланысты шаруашылықты қайта құру қажеттілігі туды. Бұл да өндірісті басқару мен ынталандыруда экономикалық әдістерді қолдану шеңберін тарылтуға әкелді. Сонымен, тауар өндірісі мен айналым заңдары ұзақ уақыт бойы

экономикалық теорияда жеткілікті дамытылмады және практикада нақты қолданыс таппады. Осының нәтижесінде ауыл шаруашылығының теориялық проблемаларын дайындау мен қала мен ауылдың экономикалық өзара қатынастарының шаруашылық есеп нысандарын іске асыруда үлкен қателер жіберілді. Құн категорияларын әрекетінің сферасын кеңейткен шаралар арасында колхоздар мен кеншарлардың экономикасын нығайтуға, лениндік материалдық қызығушылық принципін ауыл шаруашылығы өндірісін жылдамдату факторларының бірі ретінде дамытуға бағытталған КСКП ОҚ қыркүйек пленумы (1953 ж.) алады. Пленум мемлекеттің астық, картоп, қант қызылшасы, көкөніс, ет, сүт, жүн, тері шикізаты және бірқатар басқа өнімдерді сатып алу бағасын арттыру арқылы ауыл шаруашылық өнімдерін өткізу жағдайын жақсарту қажеттілігін көрсетті.

Бірақ әлі біраз уақыт бірдей өнімді экономикалық деңгейі әртүрлі және өндірістің түрлі мамандандырылған шаруашылықтар үшін өткізудің түрлі бағалары сақталды. Сондықтан экономиканың саясат аспабы ретіндегі баға ролін арттыру және бағаны еңбектің қоғамдық қажетті шығындарына жақындату қажет болды. Маусым пленумы (1958 ж.) коммунистік құрылыс теориясы мен практикасына ірі үлес қосты

Ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындауға жаңа тәртіппен жаңа баға орната отырып, пленум тауар-ақша қатынастары дамуы жағдайында халық шаруашылығын ары қарай көтеру мүддесін көздеді. Оның шешімдерінде мемлекеттің колхоздармен есеп айырысуын қиындататын, дайындаушы ұйымдар қызметіне үлкен ыңғайсыздық тудыратын ауыл шаруашылық өнімдерінің көптеген жүйесінің кемшіліктеріне талдау жасалынды.

Бұл жүйенің жетіспеушілігі дайындаудың әр нысанының өнімнің ерекше бағасы болуына байланысты көрінді. Шаруашылық мемлекетке бірдей өнімді түрлі бағамен сатты. МТС жұмысы үшін төленетін натуралды ақы ғана өзгермеді. Себебі, ол мемлекетке ақшасыз есеп айырысу түрінде түсіп, колхоздардағы орындалған техникаландырылған жұмыстар шығынын өтеуге жіберілді. Бірдей өнімнің баға деңгейінің әртүрлі болуы кейде үлкен көлемде болды. Мәселен, бағасы елде тауар астығын өндіретін барлық аудандарды қамтитын төрт белбеу бойынша орнатылған астық Қазақстанда мемлекет орнатқан бірінші және екінші белбеу бағаларымен дайындалды.

Жеткізу нормасының жеткіліксіз дифференциясы кезіндегі бағаның мұндай жүйесі 100 га жерден түрлі деңгейлі өнім алатын колхоздар арасындағы экономикалық теңсіздікті күшейтті. Бұл деңгей жоғары болғандар деңгей төмен болғандарға қарағанда міндетті жеткізу тәртібімен мемлекетке өз өнімнің аз бөлігін тапсырды. Нәтижесінде, бір өнім бағаларының түрлі деңгейінен көрінетін әлсіздер есебінен шаруашылықтың экономикалық күшті топтары пайдасына табыстарды қайта бөлу жүрді. Өз өнімдерін сатып алу желісі бойынша сатқан колхоздар өнімді көп қана емес, арзанырақ төмен өзіндік құнмен өндірді. Бұл шаруашылықта өнім көбірек және арзанырақ өндірілген сайын, ол мемлекетке соншалықты қымбат түсіп отыратын дұрыс емес жағдай қалыптасты.

Міне сондықтан КСКП ОҚ маусым пленумы (1958 ж.) дайындау мен бағаның көптеген нысандары орнына ел аймақтары бойынша дифференцияланған бірегей мемлекеттік бағасы бар дайындаудың бірегей нысаны орнатылды. Бұл ауылшаруашылығы өрлеуінің жаңа жағдайлары, колхоздар экономикасын, әсіресе МТС таратылуына байланысты нығайту тудырған объективті қажеттілік болды. Бұрын бірдей өнімге түрлі бағалар болған кезде кейбір колхоздарда колхоз рыноктарында көбірек өнім сатуға деген ұмтылыс болды. Бірегей бағаларды енгізу колхоздарға жоғары тұрақты табыстар алуға және өнімді мемлекетке көбірек сатуға мүмкіндік берді. Осының негізінде ауыл шаруашылық өнімдерін мемлекеттік дайындау көлемі елеулі өсті.

1958 жылы орнатылған жылжымалы бағалар шаруашылық шығындары орнын толтырып қана қоймай жинақтауды қамтамасыз етіп, өндірісті арықарай кеңейтуге жағдай жасауы керек еді. Белгілі бір аймақта өндірістің қалыптасқан жағдайына байланысты оларды жоғарылату және төмендету мүмкіндігі көзделді. Практикада баға жылжымалылығы принципі дұрыс қолданылмады. Қандай да бір аудандарға жыл жағдайы ескеріліп, 15-20-% шеңберінде төмендетілуі немесе жоғарылатылуы керек нормалардың іс-жүзінде сақталмауы кемшілік болды. Жағымсыз жағдай орнаған аудандарда жоғарылатылмастан, бір аудандарда баға жиі төмендетіліп отырды. Тіпті астық өнімі жоғары болмаған жылдары бидай бағасын төмендеткен кездер де болды.

Сонымен бірге бидай мен ауылшаруашылығының басқа өнімдеріне баға орнақан кезде ауыл шаруашылығында тұтынылатын өнеркәсіптің өнімдерінің (машина, қосалқы бөлшектер, резина, жанар-май және т.б.) бағалары тұрақты болады деп болжанып еді. Бірақ тракторлар, автомашиналар мен қосалқы бөлшектер бағалары жоғарылатылды. Сонымен шаруашылық табысы, бір жағынан, өздері өндіретін өнім бағасы төмендеуі салдарынан басқа жағынан шаруашылық тұтынатын

өнеркәсіптік өнім бағасы өсуі нәтижесінде азайды. Осының бәрі ауыл шаруашылығы дамуы қарқынын төмендетпей қоймады.

Осыған байланысты 1962 жылы мал шаруашылығы өнімдерін дайындау бағасы жоғарылатылды, ал 1963-1964 жылдары колхоздар мен кеңшарлар үшін картоп пен қант қызылшасының бірегей бағасы енгізіліп, бұршақ пен сүтті дайындау бағасы қайта қарастырылды.

Ауыл шаруашылығы өнімдеріндегі баға белгілеудің келесі кезеңі 1965 жылғы КСКП ОК наурыз пленумынан кейін басталды. 1965 жылғы астықтан бастап бидай және жарма тұқымдары, сүт бағалары жоғарылатылып, ірі қара мал, шошқа мен қой еттері бағаларына ақшалай үстемелер енгізілді. Колхоздар мен кеңшарлардың мемлекетке жоспардан тыс өнімді сатқанын ынталандыру үшін бидай мен қара бидайдың негізгі сатып алу бағасына 50% көлемінде үстеме орнатылды. Қатаң және күшті сортты ең құнды бидайлар өндірісі жұмсақ бидай бағасына 40%-дың үстеме кою арқылы ынталандырылды. Ал 1968 жылдан үстемелер белок құрамы санына байланысты дифференцияланды: 20%-дан 65%-ға дейін қалған бидайлар үшін, 30%-дан 50%-ға дейін күшті бидайлар үшін (жұмсақ бидай бағасына). Сонымен бірге жекелеген ауыл шаруашылық өнімдерінің бағасы мен олардың аймақтық дифференциясының арақатынасы жақсарды және бұл рентабельділіктерін елеулі арттыру арқылы колхоздар мен кеңшарларға қосымша экономикалық пайда әкелді[3].

1967 жылы сұлы, жүгері, жүн және кейбір басқа өнімдердің сатып алу бағасы жоғарылатылды. КСКП ОК қазан пленумы (1968ж.) ауылшаруашылығы өнімдерін дайындау бағасына үлкен көңіл бөлді және ол жекелеген өнімдер бойынша бағаларды аймақтық дифференциялауды жақсарту қажет деп атап өтті. Бұл мәселенің маңызы әсіресе кеңшарларды толық шаруашылық есепке аударуға байланысты өсе бастады.

1965 жылдан Қазақстан бойынша қолданылатын ауыл шаруашылық өнімдерінің дайындау бағасы келесідей: біріншіден, өндірістік аймақтық жағдайы ескерілген бағалардың жеткіліксіз дифференциясы; екіншіден, баға деңгейлерінің толық емес экономикалық дәлелі; үшіншіден, жекелеген ауыл шаруашылық өнімдері бағаларының арақатынасының әлсіз экономикалық дәлелі. Осының бәрі өндірістің салалық және жиынтық рентабельділігі деңгейіндегі күрт ауытқуларға және бір салалардың шығындарын басқа салалар табыстары немесе мемлекеттік бюджет қаражаттары есебінен дәлелсіз өтеуге әкелді. Нәтижесінде елеулі дәрежеде шаруашылық есеп қатынастырын ендіру мүмкіндігі шектелді (толық шаруашылық есепке көшірілген кеңшарлар өз өнімдерін сататын бағалар сондай кемшіліктерден арылмаған).

Мал шаруашылығы өнімдері мен бидай бағаларының арақатынасы туралы мәселе жедел проблема болды. Бағалар мен шығындар арасында қалыптасқан арақатынас бидай өндірісі мен мал шаруашылығы өнімі бірдей ынталандырылмауына әкелді. Мәселен, Солтүстік Қазақстан облысында қой етін өткізу бағасы бидай бағасынан 9 есеге, ал шығындар 15 есеге артық болды. Орал облысында бидай өндірісінің рентабельділік деңгейі, бұл облыста бидай өндірісі мен мал шаруашылығының маңызы бірдей болғанына қарамастан мал шаруашылығы өнімінен жоғары болды. Осыған байланысты мал шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлерінің аймақтары бойынша дифференцияланған сатып алу бағалары жасалынды. [4-5].

Мемлекеттің колхоздар мен кеңшарлардан сатып алатын бірдей ауыл шаруашылық өнімдеріне түрлі бағалардың қолданылуы жоспарлы баға белгілеуді жетілдіру жұмыстарын күрделендіріп, өнім үшін есеп айырысуда қиыншылық тудырды, кәсіпорындар мен ұйымдар арасындағы экономикалық байланыстың дамуына кедергі болды. Барлық кемшіліктеріне қарамастан сатып алу бағасының тапсыру бағалары мен шаруашылық байланыстың басқа нысандарымен салыстырғанда өміршендігін көрсетті.

Қазіргі кезеңде Қазақстан экономикасы дамуында қоғамдағы бүкіл негізгі әлеуметтік-экономикалық қатынастар қосылатын маңызды экономикалық категория болып табылатындықтан баға барлық шаруашылықты жүргізуші субъектілер үшін өте маңызды. Баға белгілеуді мемлекеттік реттеудің роліне тереңірек қарау бағаны либерализациялау мемлекеттің баға белгілеу саясатын іске асырудағы ролін әлсіретпейді, керісінше арттырады.

Баға белгілеу облысындағы мемлекеттік реттеу мемлекеттің экономикаға әсер етуінің басқа механизмдері сияқты, керісінше байланыс эффектісіне ие болады. Мәселен бағаға әсер ете отырып, мемлекет экономиканы мемлекеттік реттеудің глобалды (ауқымды) мақсаттарына, конъюнктуралық және құрылымдық саясат мақсаттарына, әлемдік рыноктағы ұлттық бәсеке қабілетінің күшеюіне, әлеуметтік шиеленісті жұмсартуға көмектеседі. Керісінше, реттеудің басқа сфераларындағы мемлекеттік экономикалық саясатты іске асыру өз кезегінде бағаны қалыптастыру процестерінен көрініс табады.

Дамыған елдердің әлемдік тәжірибесі мемлекеттік органдардың бағаларды реттеуі барлық тауар өндірушілер үшін жағдайларды теңестіруге сонымен қатар ықтимал бағалық диспропорция мен монополистік баға диктатын жоюға бағытталғанын көрсетеді. Осы елдердің мемлекеттік реттеуінің құқықтық негізі заңдар, жарлықтар, қаулылар болып табылады.

Бағаның бүкіл желісінің негізінде орналасқан базалық өнімдер, тауарлардың ішкі бағасын дағдарыстан шығару және экономиканы тұрақтандыру үшін мемлекет реттеу керек деген тұжырым шығады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. . История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). Изд. Наука. Каз.ССР, 1977 г. С. 256-276, 425-440
2. История Казахской ССР. Том 2. Алматы: академия наук КазССР, 1959. Стр 512-573
3. Народное Казахстана в 1985. Статистический ежегодник. Алматы. Казахстан. стр 71-82
4. Народное Казахстана за 70 лет. Алматы. Казахстан. 1990 г. стр 212-229
5. Народное хозяйство Каз.ССР. Статистический ежегодник. Алматы. Казахстан. 1987 г. стр 91-

БОЛАШАҚ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДАҒЫ СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

⁴⁷ п.ғ.к., доцент **Р.А. ДАРМЕНОВА***
магистрант **П. ДҮЙСЕНБАЕВА**
магистрант **Г. АСАН**

Түйіндеме:

Бұл мақалада жоғары оқу орындарының алдында тұрған маңызды міндеттер жоғары талаптарға сай мұғалімдер дайындау –деп қарастырылған. Нәтижеге бағдарланған жаңа білім беру жүйесіне көшу - педагогикалық кадрларды кәсіби дайындаудың мақсатын, мазмұнын және ұйымдастыру технологиясын жаңа белеске көтеріп, одан әрі жақсартуды талап етіп отыр. «Көркем еңбек» - пәнін жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасы оқу мақсаттары жүйесі арқылы ұзақ мерзімді жоспарына сәйкес жүзеге асырылады. Оқу бағдарламасының мақсаты – өнер және еңбек технологиясы саласында функционалды сауаттылықты қалыптастыру, шындыққа шығармашылықпен қарайтын тұлға дамыту. Қазіргі заманғы көркем еңбек пәні мұғалімін кәсіби дайындау деп мұғалім бойына уақыт талабына сәйкес технологиялық, психологиялық – педагогикалық және әдістемелік білім мен біліктер жиынтығы қалыптастыру деп түсінеміз.

Тірек сөздер: көркем еңбек, сәндік-қолданбалы өнер, шығармашылық, шеберлік, эскиз, технология.

THE ROLE OF ARTS AND CRAFTS IN THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS OF THE DISCIPLINE «ARTISTIC WORK»

Abstract:

This article is about examines the training of teachers with high standards - an important task standing in the way of higher education institutions. Focused on the result of transition to a new education system - vocational training, the purpose, content and technology of the organization of pedagogical personnel for the transition to a new level require further improvement. The subject "Art work" with the updated content of the curriculum is carried out in accordance with long-term plans through a system of educational objectives. The purpose of the curriculum - in the field of technology and art is the formation of a functionally literate, creatively developed personality. The professional training of modern teachers of "Artistic work" in accordance with the requirements of time is understood as the improvement of a set of technological, psychological, pedagogical and methodological knowledge and skills.

Key words: artistic work, arts and crafts, creativity, craftsmanship, sketch, technology.

Бүгінгі таңдағы қоғам өмірінің барлық саласындағы өзгерістер, қандай саладағы болсын атқарылар істің нәтижеге бағдарлануы еліміздегі білім беру саласына өз әсерін тигізуде. Мектептегі білім беру ісі заман талабына сай болу үшін педагогикалық ғылымдардың жетістіктерін өз тәжірибелерінде қолдана білетін, шығармашылықпен ойлайтын, өзінің кәсіби қызметіне талдау жасап, дамыта алатын мұғалімдер қажет. Жоғары оқу орындарының алдында тұрған маңызды міндет осы талаптарға сай мұғалімдер дайындау болып отыр. Нәтижеге бағдарланған жаңа білім беру жүйесіне көшу – педагогикалық кадрларды кәсіби дайындаудың мақсатын, мазмұнын және ұйымдастыру технологиясын жаңа белеске көтеріп, одан әрі жақсартуды талап етіп отыр.

«Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы.» [1].

⁴⁷ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, rahiya1961@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

*** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, rahiya1961@mail.ru

«Көркем еңбек» - пәнінен жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасы оқу мақсаттары жүйесі арқылы ұзақ мерзімді жоспарына сәйкес жүзеге асырылады. Оқу бағдарламасының мақсаты- өнер және еңбек технологиясы саласында функционалды сауаттылықты қалыптастыру, шындыққа шығармашылықпен қарайтын тұлға дамыту.

Қазіргі заманғы көркем еңбек пәні мұғалімін кәсіби дайындау деп мұғалім бойына уақыт талабына сәйкес технологиялық, психологиялық – педагогикалық және әдістемелік білім мен біліктер жиынтығын қалыптастыру деп түсінеміз.

Жаңа білім беру бағдарламасы бойынша білім берудің құрылымы, әдістері біршама өзгерді, оның ерекшелігі – болашақ мамандардың өз бетінше ізденуіне, білімдерін түрлі білім көздерімен толықтыруларына, ақпараттық технологияны жиі пайдалануларына, қарым – қатынас құзыреттіліктерін қалыптастыруға негіз болып отыр. Сондықтан, қазіргі қоғамдық өзгерістерге сай даму қарқыны болашақ мамандарды даярлау барысында рухани, ұлттық болмысты қалыптастыруда білім беру моделін жаңаша құруды қажет етуде.

Заман талабына сай туындаған қажеттіліктер болашақ ел иелерін ұлттың рухани қазынасымен, өнеге-өнерімен сусындатуды талап етеді. Осыған байланысты болашақ мамандық иелерінің іс-әрекетінің, бейнесінің заман талабына сай өзгеруі, олардың бойында кәсіби мәнді сапалар қалыптасып, тұлғаның дамуы көзделеді. Әсіресе, жас ұрпақты сәндік – қолданбалы өнерге баулу мәселесінің өзектілігі артады. Кейінгі жылдары қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде оқушылар мен студенттердің тәрбиесін (адамгершілік, еңбек, эстетикалық т.б.) жетілдіру мақсатында өнер түрлерін пайдалану жолдары қарастырылып, педагогикалық мүмкіндіктері ашып көрсетілген. Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнерін оқушыларға үйрету бойынша, Б.Алмұхамбетов, С.А.Жолдасбекова, Ф.Жұмабекова, А.Д.Райымқұлованың еңбектерінде сәндік-қолданбалы өнердің оқушыларға көркемдік, әсемдік, эмоционалды сезімін дамытуға эстетикалық тәрбие берудегі мүмкіндіктері қарастырылады. Е.Асылханов қазақтың қолданбалы өнерінде көрініс алған ұлттық мәдениеттің, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер арқылы эстетикалық тәрбие, оқушылардың адамгершілік сапаларын қалыптастыру факторына тоқталса, М. Мырзақанов сәндік-қолданбалы өнердің жасалу техникасы мен технологиялары арқылы оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамытуды қарастырады.М.Ж.Қозыбақовтың еңбегінде болса сәндік-қолданбалы өнер түрлерін студенттерді көркем еңбекке баулудың дидактикалық бағыттарын зерделейді. Балалар мен жастардың қолөнер бұйымдарын жасаудағы іскерліктерін қалыптастырып қабілеттерін жетілдіруге, шеберліктерін шыңдауға аса мән береді. Қ.Ералин, Қ.Ижанов, Р.Қанапиянова, А.Манабаева, Ұ.Әбдіғапбарова зерттеулерінде қазақтардың осы өнер түріне балалар мен жастарды үйретудің жолдарын саралап көрсетуге талпынады.

Сәндік-қолданбалы өнер түрлерінің мазмұнын, ерекшеліктерін, функцияларын, принциптерін айқындайды, мүмкіндіктеріне тоқталады. Халқымыздың қолөнері арқылы студенттер мен мектеп оқушыларын оқыту, тәрбиелеу мәселесіне еңбектер арналғанымен, олар халық қолөнерін үйрету және сол арқылы өмірге даярлау мәселелерін шешуді ғана зерттеу нысаны етіп алған. Біздің ойымызша, жоғарыда аталған авторлардың еңбектеріне талдау жасау барысында болашақ мұғалімдердің оқушыларды сәндік-қолданбалы өнерге үйрету қажеттілігі туып тұр. Осыған орай, жоғары оқу орындарының аса маңызды міндеттерінің бірі студенттерді халқымыздың ұлттық қолөнерінің бір түрі – сәндік-қолданбалы өнерге үйрету [2].

Оқушыларды сәндік-қолданбалы өнеріне үйрету іс-әрекетіне болашақ мұғалімді сапалы даярлау үшін, нормативтік-құқықтық негіздердің жеткіліксіз екендігін айқындауға мүмкіндік берді. Мұның өзі мамандық бойынша негізгі білім бағдарламаларын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін тиісті құжаттар жиынтығын құрауды талап етеді, сонымен қатар педагогикалық іс-әрекеттің көрсетілген аспектісінде болашақ мұғалімдері кәсіби даярлаудың сапалы нәтижелеріне кепілдік береді. Бұл құжаттарды атап көрсететін болсақ:

- болашақ мұғалімнің кәсіби сипаттамасы, оған оқушыларды сәндік-қолданбалы өнеріне үйрету саласында маман ретінде қойылатын талаптар енеді;

- көрсетілген аспектіде болашақ сәндік-қолданбалы өнері мұғалімін кәсіби даярлау моделі, яғни күтілетін нәтижені сипаттаушы негізгі параметрлерді анықтайтын әрі негіздейтін, сонымен қатар осы нәтижеге педагогикалық білімнің түрлі деңгейі мен сатыларына жету жолдарын суреттейтін модель;

- оқу жоспарының моделі, мұның құрылымында студенттердің қалауына қарай оқу пәндері мен курстардың арнайы дамытушы блогы өзіндік ерекшелікке ие;

- оқушыларды сәндік-қолданбалы өнеріне үйретуде маман ретінде болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау мен шығармашылығын қалыптастыруға қолдау көрсететін, мамандық бойынша негізгі кәсіптік білім беру бағдарламасын кешенді оқу-бағдарламалық және оқу-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету (оқу пәндері, аттестаттау үдерістері, іс-тәжірибенің барлық түрлері);

– студенттердің кәсіби және шығармашылық даму мониторингінің технологиялық моделі, ол оқушыларды сәндік-қолданбалы өнеріне баулу аспектісінде олардың кәсіби қасиеттерін қалыптастыру деңгейінің жағдайын қадағалау мен түзетудің критерийлері мен көрсеткіштерін және бақылау-бағалау шараларының жүйесін суреттейді. Жалпы білім беретін мектепте мұғалімнің оқушыларды сәндік-қолданбалы өнеріне үйретуге даярлығын технологиялық қамтамасыз ету бойынша көрсетілген мәселелер келесі іс-әрекет бағыттарының маңыздылығын анықтап берді:

-оқушыларды сәндік-қолданбалы өнеріне үйретуге болашақ мұғалімдерді даярлаудың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес, мұғалімдердің педагогикалық білім мазмұнын, әдістерін, құралдарын және формаларын түзетуге мүмкіндік беретін тұжырымдамалық негізгі және базалық педагогикалық технологияларды таңдау;

-болашақ маманды даярлаудың мақсаттары мен міндеттерін ескере отырып, мамандық бойынша оқу пәндерін дидактикалық және әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету;

-көрсетілген аспектіде болашақ мұғалімнің кәсіптік және шығармашылық бағалау критерийлерін әзірлеу;

-болашақ мамандарды жоғары оқу орындарында кәсіби даярлау барысында бақылау-бағалау шараларын жүзеге асыру құралын әзірлеу.

Болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін кәсіби даярлау барысында жоғары оқу орындары педагогтарының рөлі зор маңызға ие. Сондықтан педагогтардың кәсіби-мәдени, интеллектуалды және кәсіби-шығармашылық әлеует деңгейі оқушыларды сәндік-қолданбалы өнеріне эскиз жасай отырып үйрету іс-әрекетіне студенттердің кәсіби даярлығын қалыптастыруда шешілетін педагогикалық міндеттердің күрделілік деңгейіне сәйкес келуі керек.

Болашақ мұғалімдерді сәндік-қолданбалы өнерді оқушыларға сурет салдырта отырып үйрету, бір жағынан, қазіргі кездегі әлеуметтік-экономикалық үдерістер және оқытуды соған бейімдеу мәселесімен астарласып жатса, тағы бір жағынан, жастар арасындағы сәндік-қолданбалы өнерге көзқарастағы ауытқулар өнерге деген талап пен талғамның өзгеруіне байланысты туындап отыр. Осыған орай, болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін сәндік-қолданбалы өнерді оқушыларға үйрету қажеттілігі мен оны іске асырудың педагогикалық шарттарының әлі де толық анықталмауы, тарихи қалыптасқан сәндік-қолданбалы өнер материалдарының жеткілікті болуына қарамастан жеткілікті дәрежеде ескерілмеуі осы мәселе әлі де зерттеуді талап етеді.

Жас мамандарды ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтардың, рухани мәдени мұралардың сабақтастығын сақтай отырып, ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеуге жан-жақты даярлау қажет. Бұл орайда мамандардың ұлттық сана сезімін қалыптастыру, туған халқына құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, тарихи мұраларды қастерлеуге тәрбиелеу, білім мен біліктерін шыңдау - басты міндет [3].

Болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін ырымдамалық бағыты болып білім, ғылым, өнер, өндіріс және өнеркәсіптің байланысы саналады. Бұл бағыттың жүзеге асуын ғалымдар қазіргі кезде технологиялық білім беру тұжырымдамасында: мамандарды қоғамдық өндірістегі қайта құрылған іске даярлау, олардың танымында ұлттық колөнердің әлемдік көріністерін қалыптастыру, ой-өрісі мен кәсіби- шығармашылық қабілеттерін жетілдіру, білім және еңбек қабілеттерінің бірнеше түріне қатысу үрдісінде мамандарды даярлауға жағдайлар жасау мақсаттары қойылып отыр. Мұның бәрі жалпы кәсіби шеберлік және дизайнерлік білім беруде жоғары мазмұнды даярлықты талап етеді. Бұл міндетті шешу жоғары оқу орындарына тапсырылады, өйткені жоғары педагогикалық оқу орындары қай кезде де қоғамға тірек болған және бола да береді.

Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнері арқылы оқушылардың технологиялық іскерлігі мен дағдысын қалыптастыру «Технология» оқу бағдарламасының «Сәндік-қолданбалы өнер элементтерін. «Тігін бұйымдарының сән үлгілері» тарауы бойынша жасалған бағдарлама мазмұндама қарастырады. Балаларды жастайынан сәндік-қолданбалы өнерге үйрету бүгінгі күнге дейін өзінің маңызын жоғалтпаған өнердің бір түрі *кілем тоқу, киіз басу, киім тігу, ши тоқу, сырмақ сыру өнері*. Қазақстанда кілем және кілем бұйымдары көшпенді қазақтың тұрмысында ерекше орын алды, әсіресе, киіз үй жиһазы ретінде ағаш бұйымдары маңызды болды. Жасалу әдістеріне байланысты киіз үйдің жылулығы және сәнділігі үшін кілемдердің түрлері, *киіз үйдің алаша мен киізін тартып*

бекітуге арналған бау, басқұрлар; үй-ішілік сәндік бұйымдар: есік шымылдықты. кереге басына ілінетін бұйымдар, сандыққап, теңқап, қоржын, түрлі тоқыма дорбалар мен заттар салып сақтау үшін қажетті бұйымдар, атқа салатын қоржындар және тағы басқа тоқыма бұйымдары дайындалды. Осы аталған сәндік-колданбалы өнер түрлерін бағдарламаға сай оқушыларды сәндік қолөнер бұйымдарын технологиялық өндеуге үйрету көзделген. Көркем еңбек пәні мұғалімінің кәсіби даярлығын кәсіби іскерлігін қалыптастыру мәселесінің құрамында қарастырған жөн.

"Көркем еңбек" пәнінен бағдарламада материалдарды өндеудің барлық түрлері және олардың технологиясы, көркемдеп құрастырылуының, сәндік-колданбалы шығармашылықтың негіздері берілген. Олардың пайымдауынша, адамды іс-әрекеттің қайсы бір түріне болса да баулу тұлғаның шығармашылық қасиетінің қалыптасу үрдісіне мақсатты түрде ықпал етеді. Ғалымдардың зерттеулері колөнерге бағытталған іс-әрекеттегі білімнің кіріктірілген сипатын кенейтеді. Бүгінгі ғылыми әдебиеттерге және педагогикалық тәжірибеге жасалған талдау болашақ мамандарды ұлттық колөнерлік іс-әрекетке кәсіби даярлау мәселесінің әлі де болса теория мен өмірде өз шешімін таппай отыр.

Жоғары оқу орындарында болашақ Көркем еңбек пәні мұғалімін даярлау барысындағы білім беру моделінің жаңа бағыттарының бірі - болашақ мұғалімдердің кәсіби білімін жетілдіру.

Бүгінгі оқушы, студент - ертеңгі болашақ маман иелеріне колөнердің сырын, бейнелілік тілін меңгерту және олардың өнер салаларындағы шығармашылық іс-әрекеттерін дамыту арқылы халқымыздың ғасырлар бойы жинақтаған эстетикалық, көркемдік мәдени бай мұраларын игерту, туған халқының өнеріндегі парасатты дәстүрлеріне танымдық көзқарастарын қалыптастыру, колөнерге қызығуларын ояту, қазіргі кезеңдегі мектептен бастап жоғары оқу орындарының, білім беру жүйесінің барлық саласындағы имандылық тәрбиенің негізгі басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазіргі кезде елімізде ұлттық құндылықтардың қайта өркендеуіне жол ашылды. Н.Назарбаевтың "Қазақстанның болашағы қоғамның идеялық бірлігінде" еңбегіндегі "Мәдени дәстүрлер қашанда әлеуметтік қайта түлеудің қайнар көзі болып келді. Қазақстанда ұлттық өнерді, мәдениетті дамытуға барынша қолдау жасалып отыр"-деген сөзі нақты айғақ болады.

Адамзат қоғамының рухани және мәдени қорының қымбат қазыналарының бірі - халықтың колөнері мен әдет-ғұрпы, қай халықтың болсын бітім тұлғасы, психологиялық, этникалық жан сезім белгілері оның колөнер мен әдет-ғұрып, салт-санасынан көрінеді. Өткен ел тарихын, тұрмыс-тіршілігін ой елегінен өткізер болсақ, халық өміріндегі әдет-ғұрып, салт-санасының дамуы тарихи оқиғалардан кейін заманның өзгеруіне байланысты болғаны айқын.

Ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ата дәстүрі халықтық өнер желісін үзбей, халқымыздың асыл мұрасы ретінде бағалап, оларды көздерінің қарашағындай сақтап, ілгері дамытып өркендету - өнегелі іс. Адам өміріндегі қоғамдық салт-дәстүр, әдет-ғұрып қашан да адам қиялынан туындап, заман ағымына қарай байып, мазмұны тереңдеп келе жатқан тәрбиелік мәні өте зор тағылым. Мұны ұрпақ тәрбиелеу ісіндегі халықтық тәжірибе белгісінен көруге болады.

"Қазіргі білім беру жүйесіндегі парадигмалар жағдайында кәсіби білімін жетілдіру маңызды болып отыр. Жаңа буын оқулықтары, оған байланысты жетілдірілген бағдарламалар енгізіліп, жалпы білім берудің мемлекеттік стандартына сәйкес оқушы білімін бағалау талаптары қойылуда. "Оқытудың жаңа технологиясы" тәжірибиесі таратылуда. Жоғары оқу орнын бітіруші жастардың мұғалімдік мамандығы бойынша кәсіби қалыптасуындағы қоғамдық, психологиялық-педагогикалық және кәсіби мамандық білімдерімен қатар болашақ мұғалімдік жұмысында педагогикалық тәжірибені жоғары деңгейде саналы өткізуі маңызды қажеттілік.

Қазіргі заманға бейім, экономика талаптарына жауап беретін жан-жақты дайындығы бар білікті, іскер маман даярлау орта және арнаулы, жоғары оқу орындарына үлкен жауапкершілік жүктейді.

Экономикалық өзгерістер кәсіптік білімді дамытуды түпкілікті өзгертті. Кәсіптік білім еңбек нарығының сұранысын, жұмыс берушілердің нақты талабын қанағаттандыру жағдайларына қарай бейімделді. Оқу барысында тандаған мамандықтарына сай әрбір кәсіпорында экскурсия өткізу, іскерлік ойын, дебат, пікірталас сайысы түрінде оқыту әдістерін қолдану оқушылардың кәсіби іскерлік дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Мамандардың кәсіби білімдерін арттыруда мұғалімдердің шығармашылықпен жұмыс істеуіне, жаңа технологияның ғылыми негіздерін үйреніп, насихаттауына кең жол ашылды. Болашақ

мамандардың кәсіби білімдерін жүзеге асыруда мұғалім тиімді нәтижеге жеткізетін жоспарлы жұмыс атқаруы тиіс. Атап айтқанда, диагностика жасайды, жаңа технологияны қолданады, нәтижені тексереді, сараптап баға қояды.

Оқушылардың кәсіби шеберліктерін жетілдіре отырып жаңа технологиялық әдістерді қолдану, жас ұрпаққа сапалы да терең білім беру арқылы оқу-тәрбие үрдісінде жоғары нәтижеге жету - біздің басты міндетіміз. Осы міндеттердің бірі - жасөспірімдердің шынайы өмірге, өнерге кәсіби шеберліктерін қалыптастыру. Ал бұл шығармашылық тұрғыдан ізденімпаз тұлғаны дамытудың факторы болып саналады. Адамның шындыққа, өнерге көзқарасы қабылдаудан басталады және онсыз қалыптасуы да мүмкін емес. Осыған байланысты балалардың эстетикалық тұрғыдан қабылдау және бақылау қабілеттерін дамытудың қажеттілігі артады. Осы қабілеттердің дамуы өмір мен өнердегі әсемдікті, ұлылықты, шынайылықты түсінуге және оларды талғамсыздықтап ажырата білуге мүмкіндіктер жасайды. Эстетикалық қарым-қатынастар эмоционалдық сипатқа ие болғандықтан, өмір мен өнердің эстетикасын тану эстетикалық күй кешу, сезіну арқылы жүзеге асырылады. Әсемдікті, ұлылықты қабылдау адамды алуан түрлі сезімге бөлеп, жағымды әсер қалдырады [4].

Кәсіби шеберлік адамның туа біткен қабілеті болып табылмайды. Ол белгілі бір мәдениеттіліктен, даярлықтан, эстетикалық білімділіктен талап етіледі. Бұл кәсіби шеберлік қажеттілік, қабілет, талғам, бағалау және т.б. сапаларды қамтитын жеке тұлғаның шеберлік қызығушылығын қалыптастырудың қажеттілігін арттыра түседі.

Өнерде талғам ізденіп ойын дамытуда қиял, елес және көркемдік ой үлкен мәнге ие болады. Жасөспірімдердің осы салаларының дамуына тарихы мен мазмұны терең сәндік-қолданбалы өнер саласындағы жан-жақты білімдер, аталған өнер түрлерінің туындыларын жасау барысындағы шығармашылық тапсырмаларды орындауға ықпал етеді.

Кәсіби шеберлік логикалық тұрғыдан ойлау, талдау, деректерді салыстыру және қорытындылау қабілеттеріне негізделеді. Ол үздіксіз өзгеріске түседі, молаяды, жаңа мазмұнмен толықтырылады, адам өмірінің барлық саласында жетілдіріледі.

Мектеп оқушыларының кәсіби шеберліктерін қалыптастыруда адамның қажеттіліктерінен, күнделікті ақпараттардың сапасынан, көркемдік білімділігінен, оның "сұлулық заңы" бойынша іс-әрекеттерінің сипатынан талап етіледі. Өнерді үйрету барлық саладағы іс-әрекеттерді қамтиды. Ұлттық сәндік қолданбалы өнер арқылы мектеп оқушыларының кәсіби шеберлігін қалыптастыру қажеттіліктердің дамуы адамның ұлттық мәдениетінің жоғары деңгейін көрсетеді және рухани тұрғыдан дамуына ықпал етеді.

Мектеп оқушыларының кәсіби шеберлігін қалыптастыруда қажеттілік көркемдік көзқарастарда, идеалдарда, талғамда, шығармашылықта пайда болады және адамның іс-әрекеті мен өмірлік мақсаттарына әлеуметтік мінез-құлқына ықпал етеді. Бұл әлеуметтік топтардың көркемдік құндылықтарға (өнер, табиғат, еңбек, т.б.) негізделген шындыққа қарым-қатынасы болып табылады.

Талғампаздық пен шеберлік бір-біріне тәуелді және бірін-бірі толықтыра түсіп, бірлікті құрайды, қажеттіліктің дамуы қабілеттің дамуына әсер етеді. Мәселен, сәндік-қолданбалы өнер туындыларын қабылдау қабілетін дамыту үшін оның көркемдік тілін түсіну, образдарын, спецификасын, көркемдік шындығын, шарттылығын және т. б. жете ұғыну қажет.

Мектеп оқушыларының кәсіби шеберлігін қалыптастыруда сәндік-қолданбалы өнерді меңгеру үрдісінде кәсіби шеберлігін қалыптастыру оның адам өміріндегі рөлін жетік түсіндіруден, оның маңыздылығы мен мәнін және спецификалық заңдылықтарын толық ашып көрсетуден де талап етіледі. Бұл жағдай сабақтарда халық өнерін қазіргі мәдениеттің ажырамас бөлігі тұрғысынан, кәсіби өнермен өзара әрекеттестігі, ерекше типтегі шығармашылық тұрғысынан қарастырғанда ғана мүмкін болады.

Мектеп оқушыларының кәсіби шеберлігін қалыптастыруда ұлттық қол өнер дәстүрін меңгеруін, сақтауы мен жалғастыруын қамтамасыз етеді, еңбекке баулу мазмұнын кеңейтуге, халық өнерінің негізгі түрлері туралы білімдерін (сәндік-бейнелеу, салттық-ойындық, сөздік-поэтикалық) пәнаралық деңгейде қорытындылауға мүмкіндіктер береді. Қысқасы, сәндік-қолданбалы өнер туындыларын бейнелеу өнері, технология пәндерінде тиімді пайдалану, пәнаралық байланыста жүзеге асыру, мектеп мұражайын ұйымдастыру, қоршаған ортасын безендіру жұмыстарына қатысу, халық шеберлерімен кездесулер ұйымдастыру, олармен бірлесіп бұйымдар жасау және т.б. жұмыс формалары оқушының сәндік іс-әрекетіне ықпал ете отырып оған жаңа мүмкіндіктер береді, сәндік-қолданбалы өнер саласынан білімдерін кеңейтеді, кәсіби шеберлігінің жетілуіне септігін тигізеді. Әрбір баланың шығармашылық мүмкіндіктерін ашуға, қиялын, фантазиясын оятуға, мәдени тарихи ескерткіштерді білу, сақтау, насихаттауға байланысты қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық іс-

әрекеттерге белсенді араласуына ықпал етеді. Мектеп оқушылары ұлттық сәндік-қолданбалы өнерін оқу мен меңгеру барысында еңбек үрдісіндегі өздерінің іс-әрекеттерін басқаруға, оны жоспарлауға, мақсаттар мен міндеттер қоюға, оңтайландыру мүмкіндіктерін табуға, еңбек мақсатына қол жеткізуге үйренеді, жаңа білімдер, іскерліктер мен дағдыларды меңгереді [5].

Сәндік-қолданбалы өнерге негізделген көркем-шығармашылық сабақтар мектеп оқушыларына белсенділік береді, бейнелі ойлауын, қиялдауын дамытуға ықпал етеді. Мәселен, халықтың сәндік-қолданбалы өнер туындыларындағы бейнелер мен ою-өрнектерде берілген оюлар, түйсіктер мен түсініктер, тұжырымдар, халықтың дүниетанымы жеке тұлғаның эстетикалық сапаларын жетілдіре түседі. Бояу түстері мен материалдың, бұйым формасы мен нақыштарының үйлесімділігі, олардың әсемдігі мен жарасымдылығы адамның ой ұшқырына әсер етіп, оның рухани жан дүниесін байытады. Саналуан, киын да күрделі өрнектерді жүзеге асыру шығармашылықты шыңдайды, сәндік-қолданбалы өнер сабақтарында ырғақ, бояу түстері, сызбалардың икемділігі туралы негізгі ұғымдарды меңгереді. Олардың әртүрлі материалдар мен құралдарды пайдалану тәсілдері туралы түсініктері қалыптасады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру Жолдау Қазақстанның үшінші жаңғыруы Толығырақ: <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>
2. Мырзаханов М. Развитие творческой активности учащихся 5-7 классов в процессе формирования художественных умений и навыков средствами народного декоративно-прикладного искусства. – Омск, 2000.
- 3.Қозыбаков М.Ж. Особенности развития казахского декоративно-прикладного искусства //В кн: Проблемы профессионально – методической подготовки учителей художественного труда.- Алматы: Рауан, 1996.
- 4.Овечкин В.П. Технологическое образование школьников: основания реформирования, сущность, подходы к реализации: монография. – Ижевск: УдГУ, 1998.
5. Асылханов Е. Қазақтың сәндік-қолданбалы өнерін республика орта мектептерінде және педагогикалық институттарда оқып үйрену. –Алматы, 1986.

ТҮРКІ ДӘУІРІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ФОРМАЛАРЫ: СИПАТЫ МЕН ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

магистр, аға оқытушы **М.Д. РАХИМЖАНОВА**^{48*}

магистр, аға оқытушы **Т.Т. ТЛЕНОВА**^{**}

Түйіндеме:

Ерте және дамыған ортағасырлардағы түркі мемлекеттері дамыған қоғамдық-саяси ерекшеліктері бар күрделі құрылым ретінде өмір сүрді. Осы ерте және дамыған ортағасырлық кезеңде түркілердің бірнеше мемлекеттері болғандығы белгілі. Ішкі саяси құрылысы мен мемлекеттік қалпы, тұрмысы мен шаруашылығы өте ұқсас болды және тілдері мен мәдениетінде ортақтық белгілер көп кездесті. Түркі мемлекеттерінде бүгінгі мемлекеттің барлық белгілері болды. Ерте және дамыған ортағасырлық кезеңдерде түркі қағанаттарының өзіндік мемлекет басқару жүйесі қалыптасып, мемлекеттің құрылымдық ерекшеліктері бірнеше ғасырға қазақ жерінде сақталып келеді. Бүгінгі Қазақстан территориясын қамтыған түркілердің құрған империясы ұйымдасқан мемлекеттік басқару жүйесімен өз заманына лайықты мемлекеттік құрылымға – қазақ жеріндегі мемлекеттіліктің қалыптасып, дамуының заңды бір кезеңі болғандығын дәлелдейді.

Тірек сөздер: түркі дәуірі, түркі қағанаттары, билік.

GOVERNMENTAL ADMINISTRATIONS IN TURKISH ERA : FEATURES AND FUNCTIONS

Abstract:

Early and advanced Turkic states of the middle Ages lived as a complex structure with developed social and political characteristics. It is known that in this early and developed medieval period the Turks had several states. Internal political structure and statehood, housing and economy were very similar and common in languages and cultures. The Turkic states have all the signs of the present state. Early and advanced medieval times, the Turkic Khaganates have a unique system of state administration and structural features of the state that have been preserved on Kazakh soil for several centuries. The empire, the present territory of which covers the territory of Kazakhstan, proves that this was the legal stage of the formation and development of the statehood of the Kazakh land - the state of a modern state with an established system of state administration.

Key word: Turkish era, Turkish Khaganate, Power.

Ерте және дамыған ортағасырлардағы түркі мемлекеттері дамыған қоғамдық-саяси ерекшеліктері бар күрделі құрылым ретінде өмір сүрді. Осы ерте және дамыған ортағасырлық кезеңде түркілердің бірнеше мемлекеттері болғандығы белгілі. Дегенмен олардың ішкі саяси құрылысы мен мемлекеттік қалпы, тұрмысы мен шаруашылығы өте ұқсас болды және тілдері мен мәдениетінде ортақтық белгілер көп кездесті. Сонымен қатар осы аралықтағы түркі мемлекеттерінде бүгінгі мемлекеттің барлық белгілері болды. Демек өзіне сай мемлекеттік басқарудың түрлері мен саяси-әкімшілік бөлінісінің өзіне тән ерекшеліктері болды.

Түркі мемлекеттерінде ең жоғарғы билік иесі – Тәңір текті Ұлы Қаған саналды. Ел басқару ісіне қатысты, сыртқы саясаттағы басым бағыттарды анықтаушы да үкім шығарып, шешімін қабылдаушы бірінші адам да – қаған болатын. Ең бастысы қаған мемлекеттік өзге де лауазым иелерін, нақтырақ айтқанда әскер басылар, ұлыстарды билейтін бектер, шадтар мен елтеберлер, сонымен қатар жабғуларды қызметке тағайындап, оларды босату ісі де қағанның қалауымен жүргізілді [1, 43 б.].

Кез-келген түркі қоғамында жоғары сот қызметі тек қағандарға ғана тиесілі болып отырған. Демек қағандар мемлекеттегі жоғарғы сот билігін жүргізушісі ретінде танылды. Бұл өз кезегінде қағандардың елдегі құқықтық тәртіптің ережелерді де бекіткендігінің бір көрсеткіші болып табылады. Түркі дәуірінде де қағандар Ашина әулетінен тараған ұрпақтар ғана осы лауазымға тағайындалып отырған. Қытай жылнамаларындағы мәліметтерге сай, қағанды сайлау мен оларды басшы ретінде ұлықтаудың өзіндік ерекшелігі болғандығына көз жеткізуге болады. Мысалы қағанды ұлықтау барысында түркі қоғамының беделді адамдары қағанды ақ киізге отырғызып, қалың жұртпен

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, manarrd@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, tolkyn_tlenova@mail.ru

шеңберді тоғыз рет айналған. Осыдан кейін жібек материалмен мойнына бұғау салып, оны босатқаннан кейін одан қанша уақыт аралығында ел билейтіндігін сұраған [2. с. 211]. Бір атап өтетін жайт қағандардың билікке ие болуы алдымен оның шығу тегі яғни, ашина руына тиістілігі мәселесі шешуші болса, екіншіден ол қалың бұқара халық арасында түрлі аңыз немесе қандай да бір идеология негізінде оның билікке ие болуының заңдылығы туралы сенім таратылды. Соның бірі ретіндегі ашина аңызының кеңінен таралуы сөзсіз орталықтанған билікті нығайтуға бағытталған саяси астары мол әрекет болды деп есептейміз. Сөзсіз жекелеген руға артықшылықтар беру ісі тек түркі дәуіріндегі билікке тән құбылыс емес және бұл өз кезегінде орталық биліктің күшеюіне әкелетін маңызды факторлардың бірі саналды. Сонымен қатар тарихи тәжірибе көрсеткендей өзіне жүктелген міндетті сәтті атқарған идеологиялық құрал болды.

Түркі қағандары үнемі Өтукен тауларында болып, елінің орталығында сол аймаққа бекітіп отырған. Жалпы түркі мемлекеттілігі мәселесіне келгенде біз көбінесе осы мәселеге қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың «ел» терминін жиі пайдаланғандығына көз жеткізуімізге болады. Әрине бұл сөз түркі тілінен аударғанда «мемлекет» ұғымын білдіреді. Ол турасында В.В. Радлов тұжырымды ойларын да білдірген болатын. Мысалы ғалым «ел» сөзінің баламасы ретінде «тайпалық бірлестік» ұғымын да пайдалануға болатындығына қатысты пікір білдіреді. Алайда бұл сөз тайпалық бірлестік немесе тайпалық одақ ұғымынан гөрі «мемлекет» сөзінің мағынасын анағұрлым жақын деп санаймыз. Ал түркі тілінің құпиясын ашқан В. Томсен болса, «ел» сөзі империя ұғымын білдіретіндігіне қатысты тұжырым жасайды [3. б. 15-26]. Біздің пікірімізше дәл осы сөз, яғни империя ұғымы «ел» сөзінің толық мағынасын аша түсуі мүмкін деп санаймыз.

Түркі мемлекеттерінің басқару формасын шартты түрде негізгі үш сатылы жүйеде қарастыруға болады. Оларды қаған билігі, қағанның жергілікті жердегі билігінің өкілдері және халық немесе бұдұндар деп қарастыруға болады. Әрине бұл ретте халықтың немесе бұдұндардың билікке, саяси үдерістерге қатыстылығы бар ма деген заңды сұрақ туындауы мүмкін. Әрине халық мемлекеттің ішкі саяси өміріне белсенді қатысушылар. Дегенмен олардың басқару құрылымындағы орны тек жанама сипатқа ие болып отырған. Алайда олардың қоғамдағы, саяси өмірдегі орны да жоғары болған. Өйткені қағанның билігі, мемлекеттің сыртқы саясатындағы басым бағыттар халық игілігі үшін жүргізілді және халық биліктің қайнар көзі саналды.

Бүгінгі таңда қалыптасқан пікірге сай, мемлекет саяси басқару жүйесі дамыған адамдар қауымынан тұратындығы белгілі. Түркі елі немесе мемлекеті – саяси ұйымдасқан адамдар тобын құрады. Ең бастысы түркі саяси қоғамы егемендік пен тәуелсіздік ұғымына берік негізделді.

Жоғарыда атап өткеніміздей түркі мемлекеттерінің басшысы – қаған болды. Қаған билігі өз кезегінде өзге мемлекеттердегі сияқты тым шексіз әрі бір адамның қолына шоғырланған дара билік ретінде бола қоймады деп санаймыз. Өйткені қағанның билігі немесе оның шешімдері белгілі дәрежеде қосымша кеңестік сипатқа мемлекеттік лауазым немесе органдардың ықпалында болған. Қағанның билігіне әсер етіп отырған факторлардың қатарында мынандай басты элементтерді атап өтуге болады:

1. Халық. Түркі мемлекеттерінде халық тек бағынышты қауым өкілдері болып қана қойған жоқ. Халық мемлекетті басқару үдерісіне тікелей атсалысатын басты күш қызметін атқарды. Сондықтан қағандардың да басты қызметтері – халық игілігіне жұмыс жасау болып табылды деп санаймыз.

2. Қаған билігінің аймақтардағы өкілі және олар мүше болатын қаған кеңестері.

3. Дәстүрлі заң. Қаған билігі қалыптасқан белгілі заң шеңберінде жүргізіліп отырды.

Сөзсіз түркі қағандары өздерінің сыртқы және ішкі саяси басым бағыттарын анықтау барысында халықтың қалауымен де санасып отырған. Мысалы Бумын қағанның тұсында мемлекетте халық және оның арасында елге танымал, беделді болған адамдар қатысатын құрылтай немесе жиналыстардың болғандығын қытай жылнамалары дәлелдеп отыр. Ол жылнамаларда «түркілер бір жылдың сегізінші айының бесінші күні құрылтай шақырып, құрбандық шалып отырған» деген мәлімттер кездеседі [2. б. 226]. Сонымен қатар руна жазуындағы

Тәңірідей, тәңіріден жаралған

Түрк Білге қаған

Бұл шақта отырдым.

Сөзімді түгел естіндер:

Бүкіл жеткіншегім, ұланым,

Біріккен әулегім, халқым,

Оңымда шад, апа, бектер,

Солымда тархан, бұйрық бектер, – деген жыр жолдарының мазмұны да белгілі бір жиналыс барысында айтылған сөздерге ұқсас [4, 7 б.]. Сондықтан түркі мемлекеттерінде бүгінгі заң шығарушы биліктің көрінісіне айналған парламенттің бір нұсқасына айнала алған түркі азаматтарының арасындағы беделді адамдары мен халық өкілдерінің басын құраған құрылтай немесе жиналыс болып тұрған. Сөзсіз бұл құрылтай өткен жылдың жетістіктерін халыққа жеткізу және болашаққа жаңа бағдардың негізгі бағыттарын халыққа таныстыру болған. Осы халық та қағанның билігіне өзіндік бағасын беріп, саяси қадамдардың түркі мүддесіне сай орайластырғандығына көз жеткізіп отырған. Сонымен қатар түркі мемлекеттеріндегі биліктің осылайша тармақталуы сөз жоқ бұқаралық биліктің бір көрінісі болып табылады. Түркі қоғамында құрылтайдың немесе ақсақалдар кеңесінің де өзіндік орны болған. Ақсақалдар кеңесі – мемлекеттік биліктің ашықтығын көрсететін маңызды құрал. Алайда уақыт өте билікке әсер етуші бұл органның қызметі мен беделі төмендей бастаған. Ол алдымен қаған билігінің күшеюі және әскери істің маңызы жоғарылауымен байланысты. Өйткені түркілердің көршілерді бағындыру ісі сөзсіз әскерилердің қоғамдағы орнын жоғарылатқан болатын. Ал әскери құрылымның да рулық қауым шеңберінде іске асқанын негізге алсақ, ол ақсақалдар кеңесін алмастырған деп есептеуге болады [1, 44 б.].

Түркі мемлекеттінің басшысы ретінде қағанның атқарған жұмыстарының негізгі белгілерін атап өтуге болар еді. Біздің пікірімізше олардың алғашқысы әрине қаған – мемлекет басшысы және биліктің бірінші өкілі болды. Ал екіншісі белгісі ретінде айтарымыз, қаған – иерархиялық билік сатысының ең жоғарысы саналды. Сонымен қатар қаған мемлекеттегі тыныштық пен бейбіт өмірдің өміршендігінің басты кепілі болып табылды. Бейбіт заманда қағандар елбасшысы қызметін атқарса, соғыс уақытында бас қолбасшысы қызметі тиесілі болып отырған. Осындай қызметтерді атқару арқылы қағанның негізгі міндеті мемлекеттік тұтастықты сақтап, кеңейту, халықтың әлеуметтік-экономикалық әлеуетін көтеру болған. Ол турасында Күлтегін «аз халықты көп еттім» дей келе,

Жоқ, кедей халықты көп көтердім,

Кедей халықты бай қылдым,

Аз халықты көп қылдым.

Осы сөзімде өтірік барма?

– деген болатын [4, 11 б.]. Бұл сөзсіз түркі қағандарының әлеуметтік-экономикалық міндетінен мағлұмат береді.

Әрине қаған атану үшін тұлғаның осыған дейін де ел басқаруға қабілеттілігі мен халыққа жақындығы барынша ескеріліп отырған. Жоғары тарауларда көрсеткеніміздей Бумын қағанның ел басқаруға тағайындалуына дейін ол саяси әрі экономикалық міндеттерді дұрыс шеше алатын тұлға ретінде таныта алған. Оған дәлел теле тайпалық одағын шығынсыз өз құрамына қосып ала алғандығын айтсақ та жеткілікті.

Бұл ретте атап өтетін маңызды жайт, «қаған» сөзінің қолданылуында болып отыр. Зерттеушілер арасында дәл осы лауазымның «хан» лауазымына ұқсастығы немесе бөлектігі турасында еді. Әрине екеуі де мемлекет басшысы лауазымы екендігінде дау жоқ. Дегенмен X ғасырда өмір сүрген Абу-Абдаллах әл-Хорезми: «түркілердің қаған сөзі хандардың ханы деген мағынан білдіреді» деп айтуы сөзсіз, түркі басшыларына қатысты тек «қаған» сөзін пайдаланудың дұрыс екендігін білдірсе керек [5, 218 б.]. Сонымен қатар автор түркі мемлекеттеріндегі лауазымдардың өзіндік қызметтеріне баға береді. Мысалы мемлекеттің басшысы Ұлы қаған болды. Оның билігін жүзеге асыратын лауазымды қызмет иесі жабғу немесе жабғу қағандар болған. Дәл осы жабғу қағандарды автор хандар ретінде санайды. Түркі мемлекетіндегі шадтар – әскери істерді ұйымдастырушы және басқарушы қызметтерін атқарып отырған. Ал елтеберлер болса аймақтардағы билік өкілдері саналды. «Елтебер» лауазымы жужандардың лауазымынан алынған. Жалпы бұл лауазы Тон жабғу-қаған тұсында енгізілген. Оған дәлел алғаш осы жабғу-қаған тұсында шығыс Түркістан мен Орта Азия жерлерін басқару мақсатында елтеберлердің қызметін кеңінен пайдаланандығы туралы мәліметтер бар [6, 283 б.].

Өз міндетін ұзақ ғасырлар бойына дұрыс әрі сәтті атқарып келген қағандар басқарған түркі мемлекеттері өзіндік басқару құрылымы қалыптасқан ел ретінде өздерін орнықтыра алды. Қытай жылнамаларына сай, түркі мемлекеттерінде басқару лауазымдарының 28-ге жуық қызмет түрлері болған. Оларды өз кезегінде жоғары және төменгі лауазым иелері ретінде бөліп қарастыруға болады. Мысалы жоғары лауазым иелеріне:

Жабғу

Шад

Тегін

Алпағу

Тудундар [2, 211 б.]

Бұл ретте тағы бір атап өтілуі тиіс лауазым иесі – тегіндер болып табылады. Тегіндер – қағанның аймақтардағы билігінің өкідері болды. Сөзсіз тағайындалған жаңа қағандар билік етудің алғашқы кезеңінен-ақ осы лауазымдарға өзінің жақындарын тағайындап отырған. Ал өз кезегінде қағандарды билікке келуінің де өзіндік талаптарды орындауы тиіс болды. Мысалы қаған міндетті түрде ашина руының өкілі болуы тиіс саналды. Сонымен қатар қағандар қағандар түркілер үшін қасиетті саналған Өтукен жерінде сайлануы тиіс саналды. Қағандардың жарлары да түркілер үшін ерекше саналған ашидэ руының өкілі болуы тиіс саналса, ең бастысы жаңа қаған өзінің реттік кезегімен билікке келуі маңызды саналды [7, 23-25 б.]. Көп жағдайда «тегіндер» деген ұғым ханзадаларға ғана тиесілі болып отырды.

Біз жоғарыда келтірген жоғары лауазым иелерінің ішінде алпағудың да өзіндік қызметтері бар. Зерттеушілер арасында дәл осы алпағуды түркі қоғамындағы «сулипат» немесе «киелифатпен» шатастырушылық байқалады. Әрине «сулипат» немесе «киелифат» лауазымдарының аты қытай жылнамаларында кездеседі. Олардың негізгі атқарған жұмысы – тайпалық одақтарға үстемдік ететін жоғары бектер еді. Ал тұдындар болса жекелеген қағандар тұсында тоғыз оғыз сынды тайпалардың басшылары қызметтерін атқарып отырған.

Әрине ұлан-ғайыр атырапта өзіндік мемлекетін құрған түркілердің сыртқы саясаты – жаулап алу ісімен тығыз байланысты екендігі даусыз. Өз кезегінде түркілердің бақылауына өткен иеліктер түркілерге қарсы наразылығын да білдіріп отырса керек. Өйткені түркі мемлекеттік басқару құрылымындағы тұтықтардың негізгі қызметі – билікке қарсы ұйымдастырылған көтерілстерді басу ісі болған. Демек түркі мемлекеті күштеу аппараты ерекше дамыған ортағасырлық саяси құрылымдардың алдыңғы қатарына жатты деп атауға болады.

Алғашқы түркі мемлекеттеріндегі биліктің тармақталуына мән берсек, жоғары билік көп жағдайда дуальды сипатқа ие болған. С.Г. Кляшторныйдың пікірінше, батыс және шығыс бөліктегі билік еткен қағандардың беделінде бір деңгейлік байқалады [8, 48-57 б.]. Біздің пікірімізше ұлы қағандар мен жабғулардың беделіндегі бір деңгейлік алдымен олардың жақын туысқандығымен тығыз байланысты болды. Әрине ұлы қаған міндетті түрде жабғу ретінде өзінің туған бауыры немесе ағасын тағайындап отырған. Сондықтан олардың арасындағы туыстық байланыс қызметтегі өзара сенімділікпен ұласып жатқан деп санаймыз.

Әрине түркілердің жауынгерлік қасиеттері олардың ұлан-ғайыр территорияларға иелік етуіне жалғасқан болатын. Өз кезегінде бұл территориялар басқару ісін жеңілдету мақсатында өзара әкімшілік-саяси бөліністерге жіктелді. Әкімшілік-саяси бөлініс мемлекеттіліктің қалыптасқандығын білдіретін басты факторлардың бірі болып табылады. Түркі мемлекеттері әкімшілік бөлінісінің маңызды түрі – «оқ» ұғымы болды санаймыз. Бұл бөлініс өзара ру арасында жүзеге асып, өзіндік жайылымдық және ең бастысы шекаралық шектеуі болды. Бұл әкімшілік бөліністегі басқару лауазымдары жалпы түркі мемлекеттік басқару формасының құрамдас бөлігі саналды. Осындай әкімшілік бөліністегі биліктің тармақталуының өзіндік аймақтық ерекшелігі бар. Бұл аймақтардағы билік бектерге тиесілі саналды. Өз кезегінде биліктегі атқаратын қызметтеріне қарай бектердің де бірнеше категорияларын жіктеп көрсетуге әбден болады. Мысалы: сайланбалы бектер, ру басшылары қызметтерін атқарғандар, ашина руына жатпайтын бектер. Олар қаған тарапынан тағайындалып, оқтар арасындағы әкімшілік байланыстарды қадағалап тұрды. Оларды көп жағдайда шадауыттар деп те атаған.

Қағанның отбасынан шыққан бектер. Олар көп жағдайда рулардың бірлестігін басқарып отырған. Оларды еркіндер немесе алпағу деп те атап отырған [2, 223 б.].

Түркі мемлекеттерінің әкімшілік-саяси бөлініске бөлінуі сөзсіз орталық биліктің қатаң бақылауында болды. Өйткені түркі қағандарының маңызды саяси қадамдарының бірі – жаңа территорияларды бағындыру болса, екіншіден маңызды саналған істердің бірі – сол аймақтардағы халықты бодандықты ұстап тұру болды. Сондықтан көтеріліске шығуға ниеттенген халықтардың басу ісі де жаңа жерлерді бағындыру сынды маңызды саналып тұрды. Өйткені түркі мемлекетіне бағынғанымен әлі де болса өзіндік дербестікке ұмтылған бағынышты халықтарда көп болды. Олардың қатарында тоғыз оғыз тайпалары, қырғыздар, түргештер мен қарлұқтарды атап өтуге болады. Тоғыз оғыз тайпалары ежелден ашина түркілеріне қарсы саясат ұстанған тайпалардың қатарына жатқан десек қате болмас. Өйткені олардың қытай императорымен түркілерге қарсы біріккендігі туралы мәліметтер де көптеп кездеседі.

Түркі қағанатының ішкі әкімшілік бөлінісінде әскери ондық жүйе қалыптасты. Ондық жүйе қағанат ішіндегі тыныштықпен қатар, мемлекеттік басқару ісінің дұрыс жүргізілуін қамтамасыз етсе, құқықты қорғау жұмыстарын жүргізуге өте тиімді болды. Осылайша ондық жүйе әкімшілік және екіншіден әскер функциясын да қатар атқарып отырған. Мұндай жүйе тайпалық құрылымға өзінің кері әсерін бермеді. Демек түркі қағанатының әкімшілік-саяси бөлінісі сан ғасырар бойы ел басқару сабақтастығы үзілмеген, саяси билік жүйесі қалыптасқан мемлекет ретінде сақталып, одан кейінгі халықтар мен мемлекеттердің ішкі саяси құрылымдарына сәтті сіңісіп, беріліп отырды. Ең бастысы түркі қағанаттарының саяси жүйесі негізгі қайнар көзі - әдет ғұрып болды және барлық қоғамдық қарым-қатынастар салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа берік негізделді.

Саяси-әкімшілік бөліністегі жалпы халықтың әлеуметтік құрамы да бір текті бола қойған жоқ. Жалпы халықтың немесе бұданның құрамы негізгі үш әлеуметтік топтарға жіктелді. Олар:

1. Жоғары лауазымды тұлғалар
2. Еркін адамдар. Бұлардың қатарына құқықтық және саяси артықшылықтарға ие болмағандар жатты.
3. Төменгі тап өкілдері. Олардың қатарын құлдар немесе жеңіліс тапқан елдердің азаматтары құрады.

Сөзсіз аймақтардағы мұндай басқару түрі алдымен шаруашылық түрі мен иеліктерін қорғау идеясынан туындаған. Ұжымдық қорғаныс сөзсіз аймақтардағы қағанның өкіліне бағыну принципінен бастау алып отырды. Егер де қаған олардың тыныштығы мен бейбіт өмір сүруінің кепілі саналса, жергілікті биліктегі қағанның өкілдері соның бір белгісі болып табылды. Ал өз кезегінде аймақтағы және ұлы қағанға бағынатын рулар мен олардың мүшелері бірігіп, сол түркі мемлекеттерінің азаматтары саналды. Т.С. Жумағанбетовтың пікірінше, түркі мемлекеттеріндегі азаматтық мәселесі өзіндік ерекшелігі бар жағдайда шешілген. Мысалы азаматтықты сол елдің азаматына тұрмысқа шығу немесе үйлену арқылы беріліп отырса, азаматтық өте ауыр қылмыс жасағандар үшін алынып тасталып отырды. Ондай қылмыстардың қатарында: толқу ұйымдастыру, басшыға қарсы астыртын сөз байласу, сонымен қатар жергілікті елтебер, тұтық мен шадқа қарсы төңкеріс ұйымдастыру да азаматтықтан айыруға әкеледі. Мемлекеттегі азаматтық ісі ерекше жолға қойылған. Мысалы азаматтардың руластарына немесе өзге де жақын адамдарына қарсы қылмыстық іс-әрекетке баруы да елден аластатын жолдардың бірі болып табылады. Тіпті кей жағдайларда тек азаматтық қана емес, өмірінен айыру, яғни өлім жазасы да кесіліп отырған [7, 26 б.].

Біздің пікірімізше түркі мемлекетінің империя дәрежесіне жете алуы да дәл осы мемлекеттік басқару формасының дұрыс шешілуі және төмендегі факторлардың тікелей әсеріне қатысты болды:

1. Қағанның билігінің күшті болуы және оның билігі мемлекеттің барлық аймақтарына бірдей таралуы;
2. Мемлекетті басқару ісін тиімді ету мақсатындағы саяси-әкімшілік бөліністің сәтті жүруі;
3. Мемлекетті басқару ісінің салыстырмалы түрде алғанда кәсібиліне түсуі;
4. Қоғамдық-саяси жағдайдың тұрақтылығы – деп тұжырымдаймыз.

Демек біз келтірген осы тарихи жайттарды алға тарта отырып түркі тайпалары өзіндік мемлекеттік құрылым ретінде өмір сүре алғандығына көз жеткізуге болады. Бүгінгі таңдағы көшпелілерді жабайы немесе жартылай жабайы ретінде суреттеп, пікір білдіріп жүрген зерттеушілердің пікірлері орынсыз екендігін өзімізше дәлелдедік. Осы біз келтірген фактілердің негізінде түркілердің мемлекеттілігінің болғандығын дәлелдейтін мынандай тұжырымдар жасауға болады:

- Бұқаралық биліктің болуы.
- Қаған басқаратын мемлекеттің ішкі және сыртқы тәуелсіз саясатының болуы
- Қағанаттың әкімшілік-территориялық негізде бөлінуі
- Орталық және аймақтық басқару құрылымдарының қалыптасуы
- Қағанат ішінде заңдық қарым-қатынастардың үстемдік етуі
- Мемлекеттің ішіндегі қағанның билігін нығайтатын идеологияның болуы

Міне осындай факторлар біздің пікірімізше түркілердің мемлекеттілігін, оның басқару формаларының дұрыс шешілгендігін дәлелдейтін негізгі көрсеткіштер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Амрахов Маис Исраил оглу. Возникновение государственности и формы землевладения у тюрков. – Баку: Мутарджим, 2011. – 120 с.
2. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. - Казань: Фэн, 2002. – 412 с.
3. Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. Выпуск 2. - СПб: Императорская Академия Наук, 1893. – 35 с.
4. Ежелгі дәуір әдебиеті. Жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне арналған хрестоматиялық оқу құралы / Құрастырған және өмірбаяндық деректерді жазған Алма Қыраубаева. Алматы, 2013. – 374 б.
5. Материалы по истории туркмен и Туркмении. - Москва-Ленинград: АН СССР, 1939. – Т1. – 647 с.
6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. - М., 1950. – 382 с.
7. Жумаганбетов Т.С. Становление и развитие государственности древних тюрков (VI-VIII вв.). Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Караганда, 2008. – 41 стр.
8. Кляшторный С.Г., Лившин В.А. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии // Археология и этнография Монголии. – Новосибирск: Наука, 1978. – 526 с.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТЕАТРЫНЫҢ ЕУРОПАЛЫҚ САХНА МӘДЕНИЕТІМЕН ӨЗАРА САБАҚТАСТЫҒЫ

PhD докторы Ж. СҰЛТАНОВА*

Түйіндеме:

Мақалада Қазақстан театрларының еуропалық сахна мәдениетімен өзара әрекет контексіндегі дамуы барысында қалыптасқан байланыстың тәуелсіздік жылдарында жаңаша сипатта өзінің жалғасын тапқаны туралы сөз болады. Автор мұнда сол байланыстың арқасында республика театрларының әлемнің қазіргі заманғы озық қойылымдарынан үлгі алып, дамудың жаңа жолына түсе бастағанын нақтылы деректермен жан-жақты талдап көрсетеді. Бұл жылдарда республикада Ресей және Орталық Азия елдерінің әлемге танымал жаңашыл режиссерлері заманауи спектакльдер қойды. Мұндай бірлескен жұмыстар сахнадағы көркем бейнені, пластикалық тәсілдерді, безендірудің жаңаша ренкін іздестіруге мүмкіндік әперді. Өткен дәуірлердің классикалық туындыларын қайта дайындаған режиссерлер олардың мазмұндарын барынша өзгертіп, бүгінгі күннің мәселелеріне қарай бейімдеп шығарды. Зерттеушінің пікірінше, бұл қойылымдар республика театр өнерінің замана көшіне ілесіп, өзінің даму жолында бір саты жоғары көтерілуіне айтарлықтай серпін берген.

Тірек сөздер: театр, режиссура, сахна, спектакль, қойылым, классика, пьеса, кейіпкерлер, трактовка, актерлер, репертуар, метаморфоза, сабақтастық, жаңашылдық.

INTERACTION OF THE MODERN KAZAKH THEATER WITH THE EUROPEAN STAGE CULTURE

Abstract:

The article talks about the continuation of the relationship between the theaters in Kazakhstan in the context of interaction with the European stage culture, which has been continuing in the years of independence. The author is thoroughly analyzing the fact that thanks to that link the republican theaters have got the best examples of modern world performances and have come to a new way of development. Over the years, world-renowned stage directors from Russia and Central Asia have made contemporary performances in the country. Such collaborative work allowed to search for a new scene on the stage, artistic images, plastic techniques. The directors have changed the classic works of the past epoch adapting them to today's problems. According to the researcher, these performances gave a significant impetus to the rise of the Republic of Kazakhstan in the world of theater art and opening a new stage of its development.

Key words: theater, direction, stage, performance, classics, plays, characters, tracts, actors, repertoire, metamorphosis, continuity, novelty.

КІРІСПЕ

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бастап елдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік салалардағы жағдай түбірінен өзгерді. Театр бастапқы жылдары өзінің осы кезге дейін жинаған репертуары мен қорларының арқасында ғана тіршілік етті. Бірақ уақыт өте келе, елдің мәдениеті мен өнерінің алдына көркемдік үдерісті жаңарту міндеті қойыла бастады. Бұл ең алдымен ұлттық сәйкестілікті іздестіруге арналды.

Осы кезде ұлттық сана-сезімнің күрт өсуі халықтың өткеніне, әсіресе, бұрын тарихтың жабылып қалған парақтарына деген жаппай қызығушылығын оятты. Драма театрларының репертуарында айрықша орын ала бастаған тарихи драма жанры бірінші планға шығарылды. Сөйтіп, ұлт тарихында сан жылдар бойы ақтаңдақ болып келген тақырыптар қолға алынып, көркем шындықпен көмкерілген спектакль болып көрермен назарына ұсыныла бастады. «Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бергі өткен тарихымызбен бүгінгі танымымызды таразылап, ұзақ жылдар бойы қол үзіп қалған ата-бабаларымыздың дәстүріне берік үңіліп, рухани сабақтастықты жалғастыруға ден қойылды, – деп жазды театртанушы Б. Нұрпейіс. – Қоғамымызда болып жатқан қайта түлеулерге өнердің барлық саласы тәрізді театр өнері де қызу кірісіп, өз үлесін қосты» [1, 374 б.].

«Кез келген кемелденген өркениетті мемлекет өз тарихын қастерлеп, оны келер ұрпақтың санасына сіңіруге күш жұмсайды, – деп тұжырымдайды осыған орай театр сыншысы А. Еркебай. – Еліміздің тәуелсіздік алуына байланысты мәдени өмірде көптеген оң өзгерістер болды». [2, 9 б.].

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, zhanagul_sultan@list.ru

Аталған оң өзгерістер өз кезегінде Қазақстан тәуелсіздік туын желбіреткеннен кейін бұған дейін айтуға жол, жариялауға мүмкіндік берілмей келген алуан түрлі тарихи кезеңдер, ұлттың мақтанышы болған ұлы қайраткерлердің өмірі мен қызметі туралы драматургиялық шығармалардың сахна төрінен орын ала бастауына жол ашты.

Бұл жылдары Қазақстан театрларында Орталық Азия елдерінің белгілі режиссерлері К. Аширов (Түрікменстан), В. Умаров, О. Салимов (Өзбекстан), Б. Абдуразаков, С. Усмонов (Тәжікстан), Н. Асанбеков (Қырғызстан), түрікменнің еркін суреткері О. Ходжакули жемісті еңбек етті. Республикадағы орыс театрларына ресейлік мамандар келіп, жұмыс жасау практикасын қайта жалғастырды. Мұндай бірлескен жұмыстар сахнадағы көркем бейнені, пластикалық тәсілдерді, безендірудің жаңаша реңкін іздестіруге мүмкіндік әперді.

Осындай ізденіс үрдістері негізінде 2016 жылғы ақпан айында Астанадағы Қ.Қуанышбаев атындағы мемлекеттік академиялық қазақ музыкалық драма театрында «Жұт» атты деректі драмасы премьерасының тұсауы кесілді. Спектакльді Башқұртстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, М. Ғафури атындағы Башқұрт мемлекеттік академиялық драма театрының режиссері Айрат Абушахманов дайындады. Қойылымға Мәскеуде тұратын жас қазақ драматургы Олжас Жанайдаровтың спектакль аттас пьесасы негіз болды. Ол жазушы Алмас Алтайдың аудармасы бойынша қойылды.

Драма – жұттың құрбандары мен олардың ұрпақтарының тағдырлары туралы. «Жұт» қазақ даласын жайлаған ашаршылық кезеңін суреттейді. Қазақ тарихындағы осы кезең туралы ой толғаған театртанушы М. Жақсылықова: «1930 жылы Ф. Голощекин жүргізгін «Кіші Қазан» саясаты мен қолдан жасалған геноцидтің нәтижесінде елімізді аштық пен қорқыныш жайлады. Этномәдени экспанцияны да Кеңес үкіметі қолдап отырған» [3,62 б.], – деп жаза келіп, жаппай ашаршылық жылдарының саяси астарына назар аударды. Жас драматург өз шығармасына бұл қаралы нәубат жылдарын бір ғана қазақ отбасысының мысалында көрсетпек болған. Сондықтан басты кейіпкерлер – Ахмет (Жанат Оспанов) пен Сәуленің (Айман Қарпсейітова) шаңырағын шырғаған трагедия сол тұстағы барлық қазақ отбасыларының басына түскен ортақ ахуал санаған жөн. Мұнда қазақ әйелінің бейнесі тамаша көрсетілген. Ет пен сүйектен жаралғанымен, ерік-жігері күшті, дәті берік Сәулені сол замандағы қазақтың қайсар әйелдерінің жиынтық бейнесі іспеттес. Екі бірдей перзентінен, артынша жарынан айырылып, қан жұтқан Ахметтің шарасыз халі сол тұстағы бүкіл халықтың есеңгіреген күйіне ұқсайды. Аштықта олардың үш жасар ұлдары қайтыс болып, тек емшектегі балалары ғана аман қалады. Бірақ анасы қауқары жоқтықтан, оны емізе алмайды.

Кейін Ахметтің жолы оңғарылып, жұмысқа тұрады. Осының арқасында паек алып тұруға қол жетті. Сол кезде барып, ол мұның қолдан жасалған ашаршылық екенін біле бастайды. Оны мемлекет өзінің қитұрқы мүддесі үшін қолдан ұйымдастырған болып шықты. Қойылымда актер Жанат Оспанов рольді жеткізу барысында халықты қыру мақсатында жасалған ашаршылықтың астарын түсінгеннен кейін түңілушілікпен астасқан сезім күйін өте сенімді береді. Оның сәтті ойыны режиссердің арамза биліктен қысым көрген халықтың күйзелісі мен азабын танытуға бағытталған трактовкасы шешімінің де көңілден шығуына жетелейді.

Бірақ байдың қызына үйленгені әшкере болған Ахмет ұзамай жан бағып отырған қызметінен босап қалады. Сондықтан күн көру үшін ақшасы аз болса да, бейнеті көп жұмысқа барып жегілуіне тура келеді. Басында Сәуле күйеуін бұл жұмысқа жібергісі келмейді. Себебі, ондағы адамдарды көрген, олардың көздеріне қарап шошыған. Ол аштықтан көздері қарауытып жүрген осы адамдар күйеуін өлтіріп, жеп қояды деп қорқады. Сосын кішкентай баласын алып, күйеуімен бірге жұмысқа бармақшы болады. Өкінішке қарай, бірінші күні-ақ суық тиіп ауырып қалған баласы көп ұзамай шегінеп кетеді. Аш адамдардың бейітті қазып, баласының етін жеп қоюлары мүмкін екенін ойлап, жаны қатты күйзелген Ахмет ақырында сәбидің денесіне тас байлап, ойықтағы суға ағызып жіберуге бел байлайды. Режиссер осы шешімі арқылы-ақ елдегі жағдайдың барынша ауыр, ахуалдың қатты асқынып кеткенін байқатады.

Көрермен бұл оқиғаның бүге-шігесіне атасы Ахметтің ескі күнделігін тауып алып оқыған немересі Ерболдың (Сырым Қашқабаяев, Асылбек Қапаев) мәскеулік журналист қазақ қызы Ленаға (Айнұр Бермұхамбетова, Ақмарал Танабаева) берген сұхбаты арқылы қанығады. Жас жігіт өзінің сөзінде тілшіден қазақ халқының жартысына жуығын жалмаған алапат аштық жайлы шындықты сол қалпында жазуды өтінеді. Премьера туралы «Казахстанская правда» газетінде рецензия жариялаған Бектур Кадыров: «Новый спектакль тяжело смотреть, но зрители понимают, что «Жұт» не только о голодоморе, но и о личности человека, попадающего в разные обстоятельства, о силе духа, о самоотверженности. О мудрости, наконец. Постановка – дань памяти, и она – как предупреждение: не

допустить больше ничего подобного» [4], деп түйіндеп, жұттың аштық жайынан бөлек рухани жұтандықты да білдіретініне назар аудара кетеді.

Спектакльдегі оқиғалар барысында ашаршылық кезінде екі баласынан өлідей, әйелінен тірідей айырылған Ахмет Ақмола жерінен оңтүстікке қарай кетіп, жан сақтайды. Сол жақтан Ұлы Отан соғысына аттанып кетіп, одан оралғасын екінші рет отбасын құрады. Оны біз оқиғаның хроникасы арқылы білеміз. Қойылым уақыт пен кеңістікті (хронотоп) қатар қойып, шебер үйлестіру арқылы да ұтып шыққан. Бұл ретте сахнаның безендірілуі сол хронотопқа қатысты көріністерді тұспалдап жақсы жеткізеді. Осы оқиғалар тізбегі Ерболдың тілшіге берген жоғарыдағы сұхбаты арқылы толық белгілі болады.

Автордың тағы бір айтпағы, жаман халық жоқ, ал жаман адамдар барлық халықта да кездеседі, дегенге саяды. Бойында ар-намысымен қатар пасықтығы да бірге жүретін адам баласы келер күннен үмітін үзбесе, қанша қасірет шеккенімен, өзін жоғалтпай, адамдық қасиеттерін сақтап қала алады. Қойылым барысында қиын-қыстау заманды бастан кешкен қиындықтан қайыспас адамның өз келбетін қаншалықты сақтағанын аңғарып, тағдыр сынағына қалай төтеп берген төзімділігіне тәнті боласыз. Ал қазақ даласында бір кездері осындай қолдан жасалған алапат апат – ашаршылықтың орын алғанын, оның жергілікті халықтың тең жартысына жуығын алып кеткенін білмейтін жұрт бұрын да аз емес еді, одан хабары жоқ ұрпақ бүгінде одан да көп.

Қырғызстан мәдениетінің еңбек сіңірген қайраткері Нұрлан Асанбеков 2013 жылы Астанадағы М. Горький атындағы орыс драма театрында Уильям Шекспирдің «Ромео және Джульетта» трагедиясын қойды. Театр сыншылары оны сол бойда театрдың бұл маусымдағы ең ерекше қойылымдарының бірі қатарында атап өтті.

Әдетте қандай бір театр үшін де классикалық туындыларды сахналау айтарлықтай сынақ болып есептеледі. Мұны театртанушы З. Исламбаева: «Негізінен қай театрға болмасын (әсіресе жас театрларға) классикалық дүниелерді меңгеру өте қиын әрі оның шығармашылық жауапкершілігі үлкен болып келеді. Мұндай туындылар өзіндік ой-идеясының, көркемдік мақсаты мен эстетикалық деңгейінің қоғамдық-дәуірлік өзгерістерге бағытталып отырғандығымен маңызды. Егемендік жылдарында театрлардың шығармашылық тәжірибесі өткенді қайталамай, кейіпкерлер характерінің өзге қырларын ашуға, режиссерлік интерпретациялар уақыт талабына жауап беруге бағытталды» [5, 58-59 б.], – деп орынды атап көрсетеді. Сондықтан ағылшынның ұлы драматургінің бұл шығармасын сахнаға дайындау елорда театры үшін де кезекті емтихан болғаны анық.

Бірақ қырғыз режиссері көрермен талқысына туындының бұрыннан қойылып келе жатқан үйреншікті нұсқасын ұсына салмады. Ол өзінің тұжырымында Шекспир пьесасының байырғы «шынайы» кескінін өзгертіп жіберген. Қоюшы бұдан гөрі сюжеттің бүгінгі күннің оқиғаларына көбірек ұқсас тұстарына салмақ салған. Соның бірден-бір белгісі, қойылымда дайындықсыз көрермен бірден жете түсініп кете бермейтін алуан түрлі символдар тым көп.

Шыны керек, шығармалардың барлығынан дерлік бастапқы қағидаттар мен ережелердің бәрі алынып тасталып жатқан қазіргі заманда бұған таң қалуға да болмайды. Осымен бірге, театрдың жабдық-жарақтары, сценограф, режиссура, актер, суретші қызметтері қатты өзгеріп кеткен. Мұның орнына көп дауыстылық, полифония секілді бүгінгі күнге тән жаңалықтар енген. Бірақ бұл ежелден бар салт-дәстүрлерді біржола сызып тастауды меңземейді. Керісінше ойды әсірелеп, күшейтіп беру құралдарының ауқымы біраз кеңейе түскенін көрсетеді. Бұдан Н. Асанбековтің кеңестік белгілі режиссер Георгий Товстоноговтың классикалық тарихи пьесаны тарихи материалдар негізінде бүгінгі күннің тақырыбы сияқты етіп қою жөніндегі нұсқауын дәл орындауға бағыт ұстағаны көрінеді. Мұның өзі бір жағынан қазіргі заманғы көрерменді қызықтыру үшін жасалған ниет болса, екінші жағынан тарихи тақырыптың өзектілігі жоғалмауын қамтамасыз етеді.

Режиссер спектакльдің бас жағында он минуттан астам уақыт өзінің қиялынан өрбіген түрлі ойындарды көрсетті. Онда трагедияның мәтінінен туған бірде-бір сюжет болған жоқ. Бұл кезде сахнада жүріп жатқан әрбір қимыл-әрекетті мұқият қадағалап, оның қандай мағынаны меңзейтінін және астарында не жатқанын ұғып қалуға ден қою керек. Сонда ғана қойылымның тұтас мазмұны айқындала түседі. Ақырында бұдан төрт ғасыр бұрын болған оқиғалардың бүгінгі күнге жетіп отырған көрініс-елестері мен жаңғырығы біртіндеп көз алдына келеді. Қоюшының кәсіби шеберлігі мен жаңашылдық қабілеті осы сахналардан айқын көрінеді. Ол осындай ала-құла желілердің жүйесін бір арнаға топтай келіп, олардан біртұтас ансамбль түзіп шығарады.

Спектакльді дайындау кезінде түрлі метаморфозаға барған Нұрлан Асанбеков оның жанрына да өзгеріс енгізген. Режиссер спектакльдің афиша-анықтамасына сондықтан «трагедия емес» («не трагедия») деп жаздырған. Осыған сәйкес сахнадағы әрекеттер де халықтың көп бөлігінің қатысуымен өтетін «карнавал» көріністері секілді болып өріледі. Біздіңше, қойылымның басты ерекшелігі де осында.

Қоюшы өзінің режиссерлік трактовкасында кейіпкерлердің ішкі жан-дүниелері кеңірек ашылуына көп көңіл бөліп, шығарманың психологиялық бағытта шешілуіне күш салған. Бұл ретте қойылымның көңілдегідей болып шығуына қаладағы шеберлерді, қызметшілерді, тұрғындарды, періштелер мен көмекшілерді сомдайтын актерлер Лариса Лебедева, Мария Бандышева және Анастасия Воронцова қосқан үлес те аз емес. Олар бір бейнеден екінші бейнеге оңай көшіп жүре береді. Соның ішінде Ромео мен Джульетта оңаша кездесіп тұрған сахнада бұлар керемет әдемі «шырағдан-шамдар» кейпіне еніп кетеді. Ал Капулетти мырзаның асүйінде музыкалық ырғақпен берілген композицияларды орындайтын аспаздар кастрюльдерге айнала салады. Осы әмбебаптық қасиеттер спектакльдің көптеген символдарының динамикалық сипатын ашады.

Спектакльде, тұтастай алғанда, өткен уақыттың да, бүгінгі күннің де көріністері бар. Оның бір жағында жауласушы Монтекки мырза (Денис Анников), Монтекки ханым (Ирина Наумова), екінші жағында олармен дұшпан Капулетти мырза (Роман Чехонадский), Капулетти ханым (Нина Дроботова) тұр. Режиссер Лоренцо бауырға Владимир Иваненко) ерекше міндет артыпты. Ол басты кейіпкерлердің бірі ретінде екі дәуірде – XVI ғасырдағы Верона мен бүгінгі күннің оқиғалары ішінде жүріп, көрерменді басталар тұсына дейін ертіп апарып тұрады. Оның ақылдылығы, астарлы әзілге байлығы, адамдардың әлсіздігіне түсіністікпен қарауы мен көнбістік кейіп ұстануы қойылымдағы барлық әрекеттердің қозғаушы күші секілді қызмет етеді. Ол осы ретте жауласушы екі жақты ымыраға келтірудің жолдарын да ойластырып көреді. Бірақ бәрібір бұл оның қолынан келмейді. Қойылымның соңында Лоренцо кенет туристер тобының ортасында оянып кетеді. Бұл мұның бәрін түсінде көргенін аңғартады.

«Режиссер спектакля Нурлан Асанбеков решает новаторски подойти к постановке на современной сцене классической шекспировской драмы, – деп түйіндейді сыншы Олеся Филиппова – Действие в театре происходит в ирреальной обстановке полусна, в который постепенно погружаются актеры, а вместе с ними и зрители. Жанр спектакля сам режиссер определил как «не трагедия», поэтому не стоит удивляться, что финал, вопреки шекспировской истории, оказывается счастливым» [6]. Автордың айтуынша, спектакльдің өне бойы фантазия мен шынайы өмір көріністерінің жаппай ауысып жатуына құрылған. Мұнда әрекет, декорация үздіксіз ауысып тұрады. Кейде тіпті бұл алмасулар ойға сыйымсыз сикты болып көрініп кетеді. Мәселен, ішкі жағында қызу құрылыс жұмыстары жүріп жатқан қазіргі заманғы музей үйі кенет аяқ астынан Верона қаласының бас алаңына айналып шыға келеді. Сөйтіп, драма сюжеті өрілетін орта ғасырдағы ескі шаһардың үйлері қайтадан көз алдында тұра қалады. Бір жағы мұның бәрі түс сияқты. Мұны ондағы Ромео мен Джульеттаның орнына ең соңынан осы кездегі бір-бірін ешбір кедергісіз сүйіп, қол ұстасып келе жатқан бақытты жасөспірім жігіт пен қыздың сахнада орын ала салуы одан әрі аңғарта түседі.

Қойылымда сахнадағы оқиғалар мен көріністер өзгерген сайын декорация да алмасып тұрады. Бұл оған айтарлықтай динамика береді. Осының арқасында XVI ғасырдың көріністері сәт сайын айналып көз алдына қайта-қайта келеді. Олардың қатарында сол кезгі англикан шіркеулері, көне қаланың жер үйлері мен алаңдар бар. Суретші мұнда бірде алтарьға қарай бастайтын, енді бірде мейрамда киетін маскарад жамылғысы бола қалатын, тағы бірде бейкүнә жастардың жандарын алу үшін көктен жерге түсетін Әзірейіл періштенің қанаты міндетін атқаратын полиэтиленді өте тиімді пайдалана білген.

Қ.Қуанышбаев атындағы мемлекеттік академиялық музыкалық-драма театрында 2017 жылдың наурыз айында А. Чеховтың «Шие бағы» пьесасын жаңа нұсқада қойылды. Оны Ресейдің Саха республикасының еңбек сіңірген қайраткері, «Алтын маска» театр сыйлығының лауреаты Сергей Потапов сахналады.

«Шие бағы» – жалғыз Ресейдің ғана емес, бүкіл әлемнің театр мәдениетінде, Уильям Шекспирдің «Гамлеті» сияқты, символдық белгісі бар кеңінен танымал туынды. Сондықтан оның интерпретациясы, режиссердің кейіпкерлер қарым-қатынасын құру сипаты, Раневскаяның қандай кейіпте көрсетілетіні, бақтың өзі қалай суреттелуі мәселелері қашанда театр мамандарын айрықша қызықтырады.

Чеховтың пьесалары бұған дейін тап осы жолғыдай деңгейде заманауи кейіпке түсіп көрмеген шығар. Спектакльдің атауын «Шие» деп өзгертіп, кейіпкерлер аттарын қазақ есімдеріне ауыстырып, негізгі салмақты Шие ханымға салған саха режиссері ондағы нәзік лиризмді, характерлердің тереңдігін сақтай білді. Мұның өрісінде жалғыздықтың, адами азғындықтың, жалған бостандықтың элеуметтік жағынан көкейкесті мәселелері көтеріледі. Туындыдағы Раневскаяның, яғни спектакльдегі Шие ханымның роліндегі жас актриса Ақмарал Танабаева өзіне жүктелген міндетті өте жоғары деңгейде көтеріп шыққан.

Чеховтың басқа да кейінгі көптеген туындылары секілді, «Шие бағы» пьесасы да ішкі үйлесімнің жоқтығынан, мақсатсыз босқа сенделгеннен сарылған кейіпкерлердің жан дүниелеріне терең үңіледі. «Шиеде» режиссер кейіпкерлердің сондай көңіл күйі мен психологиялық терең толғаныстарын жан-жақты ашып көрсете білген.

Сол кезде комедияның өзінде адам жанын ауыртатын жақтардың бар екені байқалып қалады. Олай болатыны, тұтастай алғанда, комедия болып келетін өмірдің жолдарында әрдайым трагедияның элементтері мен-мұндалап көрініп тұрады. Режиссер Сергей Потапов пен Астана театрының артистері «Шие бағын» басқа қырынан келіп, оны мүлдем басқа дүние етіп шығарды. Спектакль бұрынғыға қарағанда, позициясы айқын, ойы анық, баяндау тәсілі қатқыл болып шықты. Соның салдарынан мұнда бұрынғы жап-жақсы санаттағы кейіпкерлердің бәрі мүлдем басқа санаттағы адамдар болып шығып, олардың нашар, пендешілік жақтары көбірек көрініс тапты.

Режиссер қойылымдағы патшалық Ресей заманындағы ахуалды бүгінгі күнгі Қазақстанға сол қалпында аударып әкеле салатын өте дәлме-дәл тәсілді ойлап тапты. Айтатыны жоқ, Сергей Потапов бір кездергі Чехов заманынан қазіргі таңдағы Қазақстан өміріне қарай өтіп кетудің өте керемет тәсілі мен жолын тапқан. Сондықтан оның Шарлоттадан басқа кейіпкерлерінің бәрінің есімдерін қазақша етіп алған. Сол сияқты олардың киген киімдері де бір қарағанда, Чехов заманындағы адамдардың кейіпін байқатқанымен, бұларда қазақтың ұлттық ою-өрнектері де аз кездеспейді. Бұлардың бәрі домбырада ойнап, қобызды күңіреніп алады. Режиссер осы үшін литван композиторы Фаустас Латенасқа арнайы музыка жаздырған.

Бір кейіпкердің сан алуандығы, оның бірнеше қызмет пен бейнені алып жүре берушілігі бұл қойылымда да бар. Айталық, актриса Ақмарал Танабаеваның бейнелеуіндегі Раневская – Шие ханым күтпеген жерден жап-жас қыз болып та шыға келеді. Ол бұл жерде нақты бір помещик әйелдің ролін ойнамайды, ол – қойнауында шие шешек атып, жеміс беретін қара жердің символы, ал Вишня ханым болса, мәңгі жас, жасыл, көркем, жұрттың бәрі үшін қалаулы кейіпкер болып танылады. Жұрттың бәрі оның келуін асыға күтеді, келген кезінде аяғына жығылды. Бірақ ешкімде де бұған қатысты әлдеқандай бір мүдделілік не бақай есеп жоқ.

Спектакльде құстың бейнесін көзге елестетіндей кейіпкерлер көп. Олар актрисаның пластикасында, олардың шаңқылында, қанаттың қағысында байқалып қалады. Режиссер С. Потапов осының бәрін «кәдуілгі Чеховтың дәстүрін жалғастыру үшін» жасағанын бізбен сұхбаттасу барысында айтып берді. Сонымен қатар, қойылымдағы көптеген протагонистер өздерінің түпнұсқадағы характерлеріне ұқсамайтын болып кеткен. Мәселен, Нұркен Өтеуілов сомдаған Балташтың бейнесі – жаңа заман көпесі Лопухин барынша дөрекі болып шыққан. Мұның бір айғағы көпестің Дуняшаны еденге итеріп жіберіп, Ериходовты аяғынан шалып қалғанынан аңғарылады. Бақты сатып алып жатқанда Раневскаяның үстінен аттап өтіп, Петя мен Яшаны ашықтан-ашық қорлайтыны сондықтан. Қазір оның ханымға бұрынғыдай құштарлық сезімі де жоқ. Осыны ол әйелге әдеттегідей сыпайылығын көрсете бермейтіні арқылы білдіріп қояды. Оның соңғы уақыттары шамадан тыс байып кеткені өзін өзі тежеуіне мүмкіндік бермей тұр. Байлық мастандырған көпес бақыт құсын да қолынан баяғыда ұшырып алған. Бұған ол өзінің зұлым әрекетінің салдарынан жеткен. Өзгелерді таптап өтіп барып, байлыққа қол жеткізіп келе жатқан Лопухиннің тұрпатынан әбден жерінген Петяның оны «жыртқыш аң сияқты екен» деуі бекер емес.

Спектакльде адамды көңіл күйдің қашуы тез өзгертіп, жедел қартайтып жіберетіні нақты айғақты мысалмен келтіріледі. Режиссер мұны ойынның басынан соңына дейін бір қалыпты жас күйінде келген Шие ханымның кенет соңында, финалда үйден, махаббаттан, алдағы күн үмітінен айрылған кемпір болып шығуы арқылы көрсетеді. Қапелімде бәрін жоғалтып алған әйелдің енді барар жер, басар тауы қалмады. Себебі, баяғы шие бағы құрып бітті. Шие бағының құруы бір адамның шаңырағын ортасына түсіріп қана тұрған жоқ, ол сонымен бірге Ресейдің деревнядағы өміріне де елеулі өзгерістердің еніп жатқанын танытады. Ал мұндай хәлге жетпес үшін бір күн тойынғанына мәз болып, екі елдің арасын жол қылып жүре бермей, бақытты болашақты баянды ететін әлеуетті әрекеттерді жасап үлгеру керек еді. Қоюшы ойының түпкі астарында мұндай да тұжырым жатыр.

Спектакльдегі Раневская – Шие ханым көрермен күткендегідей шау тартқан жастағы адам емес, керісінше үлбіреген жас болып шықты. Оны сомдаған актриса Ақмарал Танабаева – іс жүзінде Аня (Жұлдыз Ысқакова) қазақша есімі Алма мен Варяның (Айшолпан Ыбыраева) Банудың құрдасы. Басында мұның неге олай етіп алғанын түсініксіздеу көрінеді. Содан кейін ғана мәселенің мәнін ұға бастайсың. Мұндағы Раневская – помещик деген аты бар нақты бір әйел ғана емес, ол сонымен бірге шие бағы гүлдеп тұрған жердің символы.

Бірақ қаншалықты символдық тұлға, поэтикалық бейне етіп алынса да, тіпті финалда Жер-ананың кейпінде көрінсе де, Раневская Отан-ананың идеалы болатындай тұлға емес. Бірнеше адамның бейнесін бойына жинаған ол бірде дөрекі, қатал жан болып көрінсе, енді бірде баласын өліп-өшіп жақсы көретін ана, жұрттың бәріне бей-жай қарайтын өгей ана да болып кете береді. Спектакль соңында Шиелі ханым үлбіреген жастағы кейіпкер кейпінен кетіп, қойылымның мифологиялық табиғатын танытып, кенет Раневскаяға айналып, қарт әйел болып шыға келеді. Ал бәрі ұмытып, үйде қалдырып кеткен Фирс сол сәтте еңбектеп есікке келеді. Өткен уақыт аяғынан айырған ол кетіп бара жатқан Шиелі ханымның соңынан жан ұшырып айқайлайды. Өзін құтқаруды сұрап жалбарынады. Бірақ ханым қайта қайрылмайды. Бұл келіп жатқан жаңа өмірдің, жаңа заман қағидаттарының аяусыз, қатыгез екенін көрсетеді. Келіп жатқан өмір біреулер үшін «құрдым» болса, енді біреулер үшін одан өткен «керемет» жоқ.

Спектакльдің басты идеясы да осы – туған жердің әр пұшпағын құрметтеу, жердің қадірін білу, ондағы жылдар бойы жасалған байлықты сақтап қалу, ертеңгі келешек үшін күресте белсенділік таныту. Ал режиссер Сергей Потапов осы қойылым арқылы өзінің қазақ әріптестеріне кез келген классикалық-тарихи туындыны «қайта оқудың» нәтижесінде оны қазіргі заманның тақырыбына қарай бұрып әкелуге болатынын, оған бүгінгі күннің мәселелерін қалай және қай жерлерде қосу керектігін түсіндіріп беріп, бүгінгі күнгі көрерменге жақындай түсудің жолдарын үйретеді.

Қорыта айтқанда, қазіргі заманғы Қазақстан театры сахна мәдениетінің өзара әрекет контекстінде әлемдегі театр қозғалысынан жырақ қала алмайтынын көрсетті. Қазақ театрлары сахнасына осы кездегі постдрамалық театр үлгілерін Ресей және Орта Азия мемлекеттерінің үздік режиссерлері алып келді. Олар соңғы жылдары Қазақстанның әртүрлі театрларында осы заманның талабына жауап бере алатын бірнеше спектакль қойып, театр мамандары мен көрерменнің жоғары бағаларына ие болды. Бұл қойылымдар ең алдымен бүгінгі көрерменнің сұранысы мен талғамы деңгейінен табылуды, оларды бұрынғы құндылықтар мен тарихи деректерге осы заманғы қағидат пен мораль тұрғысынан қарап, талқылауға үйретуді алға мақсат етіп қойды.

Қазіргі еуропалық театрға тән сахна кеңістігін пайдаланудағы озық режиссерлік ізденіс қолтаңбасының қазақ театрынан көрініс тауып жатуы, осы бағытты ұстанған ұлттық режиссурадағы суреткерлерге ой салуы заңдылық. Қазақ театрының еуропалық сахна мәдениетімен өзара тығыз шығармашылық сабақтастығы қоғамның рухани және саяси-экономикалық дамуының, мәдениетаралық коммуникация мен технология дамуының жетістіктерінің бір бағытта екендігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нұрпейіс Б. К. Қазақ театр режиссурасының қалыптасуы мен даму кезеңдері (1915–2005). - Алматы: «Дәстүр», 2014. – 520 б.
2. Еркебай А.С. Қазіргі қазақ театры: тарихи спектакльдер. – Алматы: Т. Жүргенов атындағы қазақ ұлттық өнер академиясы, 2015. – 212 б.
3. Жақсылықова М. Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму ерекшеліктері. - Алматы: «Дәстүр», 2014. – 384 б.
4. Кадыров Б. Это страшнее войны // Казахстанская правда – 2016, 10 февраль.
5. Исламбаева З. Терістік және шығыс өңірлердегі қазақ театрларының дамуы. - Алматы: «Тарих тағылымы», 2015. – 248 б.
6. Филиппова О. Шекспировская трагедия со счастливым концом // Около. – 2015, 12 апрель

АМИР ТЕМУР ОБРАЗИ XIII-XX АСР МУСИҚИЙ-САХНАВИЙ АСАРЛАР МАРКАЗИДА

катта ўқитувчи Р.ТУРСУНОВА*

Аннотация:

Амир Темур образи ҳамиша жаҳон тадқиқотчилар диққат марказида турган. Амир Темур образига бағишлаб XIII-XX аср кўплаб таниқли композиторлари: А. Скарлатти, Ф. Гаспарини, Л. Лео, Г. Телеман, Ф. Гендель, Н. Порпора, Дж. Порта, А. Вивальди, Дж. Джиэ, Э. Дуни, Дж. Кучи, Дж. Сколари, А. Саккини, Й. Мисливечек, И. Райхарт, П. Винтер, С. Майр, Н. Ваккаи, А. Сапиенца, П. Гуглиелми, Г. Бишоп, Дж. Холбрук, С. Ник ўз асарларини бағишлаганлар.

Мақолада Амир Темур образига нисбатан асрлар давомида Европа композиторлик ижодиётида сўнмай келган эътибор қайд этилиб, бугунда чет элнинг давлат ва нодавлат, хусусий кутубхоналарида Амир Темур бош асар қаҳрамони сифатида изланишлар асосида аниқланган ва рўйхатни тўлдирган сахнавий ва мусиқий асарларнинг нота қўллэмалари хусусида фикр юритилади. Амир Темур образини талқин қилишда дастлабки асарларнинг ўрни ва аҳамияти катта эди, зеро, айнан уларни заминда кейинчалик турли хил бадиий ёндашувлар келтириб чиқарган ўзига хосликнинг қарама-қарши ва баъзан ноаниқ томонлар ўз ифодасини топди.

Калитли сўзлар: Амир Темур, қаҳрамон, интерпретация, тарихий сиймо, либретто.

THE IMAGE OF AMIR TEMUR IN THE MUSIC-THEATRICAL WORKS OF THE 13TH-20TH CENTURY

Abstract:

Personality of Amir Temur always was in the highlight of European scholars. Amir Temur was a central personages of music works outstanding composers of the 13th-20th centuries, such as A. Scarlatti F. Gasparini, L. Leo, G. Telemann, F. Gendel, N. Porpora, G. Port, A. Vivaldi, G. Geez, E. Duni, G. Kuchi, G. Scollari, A. Sakkin, J. Mislivechek, I. Raihardt, P. Vinter, S. Mayr, N. Vakkai, A. Sapientza, P. Guglielmi, G. Bishop, G. Holbrooke and S. Nik.

The article examines the role and significance of the image of Amir Temur in the composer's work of Europe throughout the centuries. New information about musical and stage works and music manuscripts stored in foreign state, non-state libraries as well as in private collections that in turn make up the announced list of works about Amir Temur are presented. Importance of early works in interpretation of Amir Temur's personality was great as they showed opposite and sometimes ambiguous characteristics of his individuality what later caused a variety of artistic approaches and versions.

Key words: Amir Temur, hero, interpretation, historical person, libretto.

Ўзбекистон Республикаси Мустақилликни қўлга киритган дастлабки босқичидаёқ етук аждодлар ва буюк алломаларнинг тарих саҳифаларидаги ўрнини муносиб баҳолаш борасида кўплаб хайрли ишлар амалга оширилди.

Улуғ ватандошларимизнинг ҳаёти ва ижоди, серкирра фаолиятлари, бизга қолдирган бой маънавий битикларини теран ўрганиш ва тадқиқ этиш – бугунги кун долзарб вазифалардан бирига айланди. Бу борада беназир саркарда, илму – фан ва санъат хомийси Соҳибқирон Амир Темурнинг ёрқин сиймоси, серкирра фаолияти – ана шу изланишлар марказида алоҳида ўрин тутди.

Соҳибқирон Амир Темур шахсининг жаҳон тарихида тутган ўрнини тиклаш, тарихий адолатни ўрнатиш борасида ўтказилган жаҳонда ўтказилган Халқаро симпозиумлар ва илмий анжуманларни мавқеи ва ўрни ниҳоят катта бўлди.

Маълумки, Амир Темур шахсига нисбатан асрлар давомида Европада сўнмай келган эътибор, кўплаб илғор драматург ва ёзувчилари, композитор ва либретточиларни диққатини жалб этиб, буюк шарқ қаҳрамони мавзуга бағишланган асарлар яратилишига замин яратди. Хусусан, бугунда чет элнинг давлат ва нодавлат, хусусий кутубхоналарида Амир Темур бош асар қаҳрамони сифатида эълон қилинган бир қатор бадиий, сахнавий ва мусиқий асарлар маълум бўлган. Бирорта асар, Европа ва Шарқ мусиқашунослигида шу кунга қадар атрофлича таҳлил этилмаганлиги бизнинг

* Ўзбекистон Давлат Консерваторияси.

этиборимизни ўзига тортиб камина хозирда олиб бораётган илмий тадқиоқт ишининг мавзуини белгилаб берди. Шунни қайд этиш лозимки, Амир Темур ҳақида қолдирилган ва бизгача етиб келган кўлэзма равишдаги тарихий ёдгорликлар, бадиий асар дурдоналари ва илмий тадқиқотлар қийматини инкор қилиб бўлмайди. Дастлабки ва ягона манбалар ўрнида улар Ғарбий-Европада Амир Темур сиймосига нисбатан шаклланган ҳилма ҳил қарашлар тизими, айнан, тарихда бирбирига қарама-қарши, баъзан чалқаш бадиий талқинлар шаклланишига замин яратдилар.

Амир Темур шахси ва салтанати узок асрлар давомида Ғарбий европалықлар учун мусулмон Шарқ оламининг машхур ва ягона объектларидан бирига айланганини белгилаш жоиз. Ул зот ҳақида катта тарихий даврлар масофасида турли муаллифлар – тарихчи ва ёзувчилар, шоир ва олимлар ёзиб қолдирган асарлар (XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб то XX асрга қадар) ва уларни сон хажми далолат беради.

Шунни қайд этиш зарурки, ҳар бир янги аср қахрамон талқинига янги қирралар ва ўзгаришларни киритиб борди. Жумладан, Ренессанс даврида "тақдир" ва "имконият" масалалари кўндаланг бўлиб турган бўлса, Уйғониш даврида – «етук шахс» масаласи кўтарилган. Шу боис, Ғарбий Европа ижодиётида, айнан XVIII асрдан этиборан, Амир Темур шахсига бўлган қизиқиш янада ўсиб бориши кузатилади.

XVIII – асрнинг сахна асарлари қаторида машхурлиги буйича Шекспир дурдоналари билан тенг топилган ва ўз даврининг таниқли асарларидан бирига айланган инглиз драматурги Николас Роу (1674-1718) тамонидан 1701 йили яратилган «Темур» («Tamerlane») трагедияси алоҳида ўрин тутди. Николас Роу асарини 27 ёшлик чоғида яратган бўлиб, бисотидаги асарлар қаторида драматургнинг ўзи ҳам унга юксак баҳо берган. Асар юз йил мобайнида инглиз театрлари репертуарларидан тушмай, бир мавсумда саккиз гоҳида ўн маротаба сахналаштирилган. Асар 1702 йили декабр ойида Линкольн майдонида биринчи бор сахналиштирилган бўлим бир театр мавсумида ўн маротаба сахнага қўйилган. Н. Роунинг мазкур асари XVIII – асрда энг кўп чоп этилган асарлардан бирига айланган.

Н. Роу асари инглиз драма тарихида Драйден ва унинг замондошлари билан яратган қахрамонона фожиа намуналаридан тубдан фарқ қилади. У стеритиплардан йироқлашиб, тарихда сентиментал фожиа турига ўтиш йўлини белгилаб берди. 1701 йилда яратилган мазкур асарда Н. Роу ўз даврининг сиёсий аллегориялар сифатида Ульям III ва Луис XIV шунингдек, Буюк Британиянинг демократ ва либераллар партиялари ўртасидаги тафовутни кўрсатишга мақсад қилган. «Tamerlan» Девоншир герцоги Ульям Маркуисга бағишланган бўлиб, Амир Темур образини талқини борасида янги қирралари билан қизиқиш уйғотади.

Н Роунинг «Темур» асари тарихий ва эстетик нуқтаи назаридан этиборга молик. Муаллифни Амир Темур шахсига бўлган муносабати асар сарлавҳасида Девоншир герцогига йўллаган ҳати матнида ёрқин ифодасини топган. Хусусан, Роу ёзади: «Унинг (Амир Темур) Жасорати, унинг Саҳийлиги, унинг сабр-тоқати, халқига бўлган Оталик қайғуриши ва биринчи навбатида Зулм ва Жаҳолатга бўлган нафрати, инсоният манфаатини ўйлаб қилган ғамхўрлиги худди Сизга ўхшайди, Хазратим...» («His Courage, his Piety, his Moderation, his Justice, and his Fatherly Love of his People, but above all, his Hate of Tyranny and Oppression, and his zealous Care for the common Good of Mankind, carry a large Resemblance of him»)⁴⁹

Дарҳақиқат, Николас Роу Амир Темур шахси ва жаҳоншумул фаолиятини юкори баҳолаб ул зот ҳақида ёзишга ижозат этганидан камтарингина баён этади: «Қахрамон шоир фикридан устун» («Hero has transcended the Poet's Thought»). Яъни, муаллиф Темур каби олий зотнинг қиёфасини яратишга шоир қалами ожизлик қилади деб таъкидлайди.

Асарни пролог қисмида Роу тингловчиларга мурожаат қилиб, Амир Темур шахси ҳақида: «Ўз Давлати манфаатлари учун қайғурган... бу художўй ҳуқумдор, тинчлик учун керак бўлса жанг майдонида ўз қонини тўқишга тайёр эди» («Had fought, and suffer'd for his Country's Good. Yet sought not Fame, but Peace, in Fields of Blood».) деган сатрларни ёзади.

Амир Темурнинг ёрқин феномени Ғарбий Европа илмий ва тарихий асарлари билан бир қаторда бадиий ва мусиқий адабиёти намуналарида ҳам муҳирланиб қолган. Профессинал композиторлик ижодиётида мазкур тарихий образ асрлар давомида машхур бўлиб, оммалашиб

⁴⁹ TAMERLANE. A TRAGEDY. Written by N. ROWE, Esq; – Magnus ad altum Fulminat Euphraten bello, Victorque volentes Per Populos dat jura, viamque affectat LONDON: Printed for Jacob Tonson at Shakespear's Head over-against Catherine-Street in the Strand. I.D3 – 1714.

кетганини эътироф этиш лозим. Жахон мусика тарихи хақида фундаментал тадқиқот ва монографиялар ёзиб қолдирган йирик олимлар-М.Друскин, Р.Груббер, Б.Левик,Т.Ливанова, В.Конен,А.Альшванг, Р. Роллан ишларида бу масалага эътибор деярли қаратилмаган. Мавжуд маълумотлар парчаланган холда, қисман чет-эллик библиографлар, мусикашунос ва композиторлар ёзишмаларида сақланиб қолган (М.Дегенхард, Э.Бининг, О.Интзе, Э.Виллес, Б.Басел ва б.).

Европа операсида Амир Темур ўрни, мавкеи, унинг қиёфаси талқинларини аниқлашга илк бор эътибор қаратган ўзбек олими – санъатшунослик фанлари доктори, профессор Т.Ғофурбеков бўлади. Муаллиф келтирган маълумотларга кўра Амир Темур образини Европада дастлаб гавдалантирган композиторлардан бири, Неаполь опера мактабининг асосчиси – Алессандро Скарлатти ва бир қатор италиялик композиторлар – Леонардо Лео, Никколо Порпора, Аттонио Вивальди, Антонио Саккини, Антонио Сапиенца (ўғил) номлари қайд этилади.

Чет эл композиторларининг бирорта асари Ғарб мусикашунослигида шу кунга қадар атрофлича таҳлил этилмаганлиги бизнинг эътиборимизни ўзига торттиб, имкон қадар мазкур масала бўйича илмий изланишлар олиб боришга туртки бўлди. Афсус, Амир Темур бош қахрамон ўрнида эълон қилинган мусиқий ва сахнавий асарларни салмоқли қисми бугунги кунга қадар етиб келмаган. Уларнинг айримлари тарих саҳифаларида қолиб, мавжуд бўлганлари эса қўллёзма нусхасида чет-элнинг шахсий ва давлат кутубхоналарда сақланмоқда. Г.Ф.Гендель, Ф.Гаспарини сахнавий асарлари билан бир қаторда яқин кунларда Неаполь мактабининг ёрқин вакили Антонио Саккинининг “Tamerlano” асарини топиш ва муҳими уни тадқиқ қилиш учун қўлга киритишга муваффақ бўлдик.

Хусусан, Италияда Амир Темур хақида машхур бўлган сюжетлардан бири таниқли либретточилар Августино Пиовене, Джулио Чезаре Корради, Бернардо Саддумене қаламига мансуб эди. Августино Пиовене «Темур» («Tamerlano») либреттосини ёзишдан даставвал бир неча тарихий манбалар ва адабиётларга таянган, жумладан Николас Прадоннинг «Темур ёки Боязид вафоти» («Tamerlan ou la mort de Bajazet») асарини либретто учун сюжет маркази қилиб олган. Либреттода Соҳибқирон ва турк султони Боязид ўртасидаги бўлиб ўтган жанг ҳамда икки қахрамон муносабатлари ёритилиб, опера- серия («opera-seria») либреттолари қонуниятларига мувоффиқ «севги-мухаббат» мажораси ортида ривожланади. Мазкур асарга қатор таниқли италиян ва немис композиторлари – Марк Антонио Зиани (1653-1715), Алессандро Скарлатти (1660-1725), Франческо Гаспарини (1668-1727), Фортунатто Челлери (1680(90)-1757), Георг Фридрих Гендель (1685-1759), Леонардо Лео (1694-1744), Николо Порпора (1686-1766), Джузеппе Сколари (1720-1774), Антонио Саккини (1730-1786), Джузеппе Николини (1763-1824), Джованни Тадолини (1789-1872) операларни яратдилар.

Сермахсул ижодий мерос қолдирган италиян драматург Джулио Чезаре Корради (16..-1700) бисотидаги 22 либреттолар қаторида 1690 йили Венициан театрларида сахналаштириш мақсадида яратилган «Буюк Темур» («Il Gran Tamerlano») либреттоси ўрин олган. Афсус, асар бизгача сақланиб қолмаган. Европа театршунослари ишларида унинг ижодига баҳо берилар экан, хусусан, яратган либреттолари тарихий сюжетга асосланган ва хаётий кечинмаларга бой бўлгани билан бошқа замондош либретточилар асарларидан фарқ қилгани хақида қайд этилади.

Хажвий опера жанрида сермахсул ижод қилган италиян либретточи ва композитор Бернардо Саддумене (1721-1754) эса илк асарлари қаторида «Боязид Туркия императори» («Bajazete Imperador de' Turchi») 1722) номли операсини яратиб, уни Неаполь театрларида сахналаштирган.

XVIII аср охирида XIX аср бошларида Италия мактабининг бир қатор композиторлари – Джованни Порта (1675-1755), Франческо Киампи(1690-1764), Джованни Антонио Джаи (1690-1764), Джовани Батиста Пессети (1704-1766), Джовани Батиста Лампугнани (1708-1788), Даниель Дель Барба (1715-1801), Джиочино Кучи (1720-1801), Петро Казелла (1769-1845), Петро Гуглиельми (1728-1804), Джузеппе Сарти (1729-1802), Фердинанто Пайер (1771-1839), Симон Майер (1763-1845), Микаэль Карафа (1787-1872) ўз операларида Амир Темурни бош қахрамон ўрнида гавдалаидилар.

Бугунда Жахон опера сахналарида, машхур ва таниқли опера хонандалари томонидан концерт репертуарига киритилган асарлар қаторида буюк италиян композитори Антонио Вивальдининг асари ҳам муносиб ўрин олиб келмоқда. Унинг ижодида Шарқ мавзуси «Баязет» (II Tamerlano, II Bajazet, Bajazet) асарида намоён бўлди.

"Баязет" асарининг ариялари ва дуэтлари ўз вақтида машхур бўлган италиян композиторлари – Риккардо Броски ("Qual guerriero il campo armato..." "Idaspe"), Фаринелли акаси, Иоганна Адольф Гассе (Хассе) (жами 6-ария), Джеминьяно Джакомелли (жами 3-ария) яратганлар ва мазкур пастиччода Вивальдининг янги қайта ишлови билан сахнавий кўринишда намоён этилди. Антонио

Вивальди қаламига мансуб ариялар ("Giustino", "Farnace", "Semiramide", "Montezuma", "Orlando Furioso") хам ўзининг куйчанг жозибалиги ва мафтункор оҳанглари билан пастиччо таркибида муносиб ўрин эгаллади. Муаллиф речитативдаги барча сўз матнларини шахсан ўзи ёзиб яратгани маълум. Мазкур пастиччо "барокко" опера анъаналарида бажарилган бўлиб мураккаб сюжет асосида ривож топган.

Немис мусиқа маданиятида Амир Темур образи буюк композиторлари- Георг Филипп Телеманнинг(1681-1767) ва Георг Фридрих Гендель(1685-1759)ларнинг бир хил ном билан аталган «Tamerlan» операларида аксини топди. Г.Ф. Телеманнинг мазкур операси 1721 ва 1729 йиллар орасида Гамбургда яратилган ўнсаккизта опералари қаторида алоҳида ўрин эгаллайди. Г.Ф.Гендельнинг асари эса композиторнинг опера ижодини етуклик палласида яратилган ёрқин намуналари қаторида қайд этилади. «Opera seria» ва «катта мусиқали драма» (Р.Роллан атамаси) хусусиятларини ўзида мужассам этган бу опера 1724 йили Киол Консерваториясини олтинчи очилиш мавсумини очиб берган. Гамбургда XVIII асрда ушбу мавзуда яратилиб саҳналаштирилган опералар қаторида Йохан Филипп Фортч (1652-1732) 1690 йили яратган «Боязид ва Темур» («Bajazeth und Tamerlan») операси, Джохан Фридрих Ричардс (1752-1814)нинг бир актли хажвий опералари маълум. Охириги композитор ижодида итальян андозадаги опералар салмоқли қисмини ташкил этган. Илк босқичидаги операларда Д.Ф. Ричардс немис опера ва мелодрама орасида синтез йўлларини топиш борасида тажрибалар олиб борган. Бироқ, композиторни жанр ривожига қўшган муҳим улуши унинг «жиддий» операларида намоён бўлди («Пантик» («Panthic»1780) ва «Темур» («Tamerlan» 1786)). Мазкур саҳна асарларида муаллиф К. В. Глюкнинг мусиқий тили ва услубига яқинлаштиришга интилган кўринади. Питер фон Винтер (1754-1825)хам ижодининг етуклик палласида «Темур» («Tamerlan»1802) операсини яратган.

Гамбургда XVIII асрда ушбу мавзуда яратилиб саҳналаштирилган опералар қаторида Йохан Филипп Фортч (1652-1732) 1690 йили яратган «Боязид ва Темур» («Bajazeth und Tamerlan») операси, Джохан Фридрих Ричардс (1752-1814)нинг бир актли хажвий опералари маълум. Охириги композитор ижодида итальян андозадаги опералар салмоқли қисмини ташкил этган. Илк босқичидаги операларда Д. Ф. Ричардс немис опера ва мелодрама орасида синтез йўлларини топиш борасида тажрибалар олиб борган. Бироқ, композиторни жанр ривожига қўшган муҳим улуши унинг «жиддий» операларида намоён бўлди («Пантик» («Panthic»1780) ва «Темур» («Tamerlan» 1786)). Мазкур саҳна асарларида муаллиф К. В. Глюкнинг мусиқий тили ва услубига яқинлаштиришга интилган кўринади. Питер фон Винтер (1754-1825) хам ижодининг етуклик палласида «Темур» («Tamerlan»1802) операсини яратган.

Англияда ҳам Амир Темур образига бағишланган саҳна ва бадий асарлар ниҳоят машҳур бўлган. Хусусан, XVIII – XIX асрга қадар йилнинг ҳар мавсумида ўтказилган драматург Николас Роу кечаларида, Амир Темур шахсига қиёсан Девоншир герцоги Ульям Маркуис III тенглаштирилган холда илтифот ва ҳурмат рамзи сифатида қайд этилган.⁵⁰ Бироқ мазкур давр мобайнида Англия композиторлик мактаби Италия каби жаддал ривожланмагани боис, Шарқ мавзуга мурожат қилган композиторларнинг сони саноклидир (Джонатан Мартин (1715-1737), Джон Лентон (1657-1719)).

Италияда Амир Темур ва Боязид ҳақида баён қиливчи мусиқий саҳна ва театр асарларини машҳур бўлиб кетишига яна бир сабаб, давлатнинг сиёсий майдонида рўй бераётган ўзгаришларига ҳамоҳанг бўлганида кўринади.

Олиб борган изланишларимиз асосида XVII-XIX аср композиторлик ижодиётида Амир Темур образига бағишланган яна бир қатор муаллифлар аниқланди. Муаллифларни сони, асарларни Ғарбий Европа театрларнинг мавсумларида йиллар давомида мувофақият билан қўйилиши, чет эл саҳнавий-мусиқий асарлар репертуарида ушбу асарларнинг эгаллаган ўрни ва мавқеини белгилаб беради:

1. Алессандро Скарлатти (1660-1725) «Буюк Темур» («Il Gran Tamerlano») опера 1706 й.
2. Леонардо Лео (1694-1744) «Боязид-Туркия императори» («Bajazete Imperador de' Turchi») опера 1722 й.
3. Никколо Порпора (1686-1766) «Темур» («Tamerlano») опера 1730 й.
4. Атнонио Вивальди (1675-1741) «Темур» («Tamerlano») опера 1735 й.
5. Антонио Саккини (1730-1786) «Темур» («Tamerlano») опера 1773 й.
6. Антонио Сапиенца ўғил (1794-1855) «Темур» («Tamerlano») опера 1828 й.
7. Агостине Пьовене (1671-1721) «Tamerlano» либретто 1709 й.

⁵⁰ Ўша манба.

8. Франческо Гаспарини (1668-1727) «Темур»(IL Tamerlano) опера 1717 й.
9. Джованни Тадолини (1789-1872) «Темур»(«Tamerlano») опера 1815-1827 й.
10. Джузеппе Сколари (1720-1774) «Темур»(«IL Tamerlan») опера 1763 й.
11. Фортунатто Челлери (1690-1757) «Темур»(«Tamerlano») опера 1721 й.
12. Марк Антонио Зиани (1653-1715) «Буюк Темур» («IL Gran Tamerlano») опера 1689 й.
13. Джулио Чезаре Корради (...-1700) «Буюк Темур» («IL Gran Tamerlano») либретто 1690 й.
14. Франческо Киампи (1690-1764) «Темур» («Tamerlano») опера 1716 й.
15. Джованни Антонио Джаи (1690-1764) «Темур» («ILTamerlano») опера 1724 й.
16. Бернардо Саддумене (1721-1754) «Боязид Туркия императори» («Vajazete Imperador de Turchi») опера 1722 й.
17. Джованни Порта (1675-1755) «Буюк Темур» («IL Gran Tamerlano») опера 1730 й.
18. Антонио Нини «Темур» («Tamerlano») опера 1728 й.
19. Эдиджио Дуни «Темур» («Tamerlano») опера 1743 й.
20. Джиочино Кучи «Темур» («Tamerlano») опера 1746 й.
21. Джовани Батиста Лампугнани «Темур» («Tamerlano») опера 1746 й.
22. Даниель Дель Барба (1715-1801) «Буюк Темур» («IL Gran Tamerlano») сахнавий асар-пародия 1746 й.
23. Джовани Батиста Пессети (1704-1766) «Темур» («Tamerlano») опера 1754 й.
24. Бернасскони «Темур» («Tamerlano») опера 1754 й.
25. Петро Гуглиельми «Темур» («Tamerlano») опера 1764 й.
26. Джузеппе Сарти «Темур» («Tamerlano») опера 1764 й.
27. Фердинанто Пайер «Темур» («Tamerlano») опера 1796 й.
28. Симон Майер «Темур» («Tamerlano») опера 1812 й.
29. Микаэль Карафа (1787-1872) «Темур»(«Tamerlano») опера 1824 й.
30. Джузеппе Николини (1763-1824) «Темур»(«Tamerlano»).
31. Петро Казелла (1769-1845) «Темур» («IL Tamerlano») опера 1840 й.
32. Георг Филипп Телеманнин (1681-1767) «Темур»(«Tamerlano») опера 1729 й
33. Йохан Филипп Фортч (11652-1732) «Боязид ва Темур» («Vajazeth und Tamerlan») операси 1690 й.
34. Йохан Кристоф Петц (1664-1716) «Темур» («Tamerlanes») опера 1706 й.
35. Джохан Фридрих Ричардс (1752-1814) «Темур» («Tamerlan») опера 1786 й.
36. Этьенн Морель де Чедевиле (1747-1814) «Темур» («Tamerlan») либретто.
37. Питер фон Винтер (1754-1825) «Темур» («Tamerlan») опера 1802 й.
38. Джозеф Мисливечек (1737-1781) «Буюк Темур» («IL Gran Tamerlano») опера 1771 й.

Бугунда эгаллаган маълумотларимиз кўйидаги сон билан чекланса ушбу рўйхатни янада кенгайши эхтимол мавжуд.

Юқорида келтирилган муаллифларнинг асарлари Европада Амир Темур қиёфасига бағишланган мусиқий асарларни бир кичик қисмини ташкил этади. Мусиқий сахна асарлари қонуниятларидан келиб чиққан холда Амир Темур образи солиштириш ва таққослаш усуллари ёрдамида (Боязид ва Темур мисолида), севги-мухаббат, ички кечинмалар ва хиссиётларини ёритиб бериш орқали ошқора этилади (Темур – Астерия – Ирен ва б). Ўз навбатида мусиқада қўлланилган бу усуллар, жумладан «опера-серия» андозаларида тақдим қилиб берилиши мумкин бўлган бирдан-бир муқобил йўл бўлганини ҳам таъкидлаш жоиз.

Агарда XVIII асрга қадар композиторлик ижодиётида Амир Темур-сахна асарларининг бош қахрамони сифатида танланган бўлсада, XIX-XX асрлар бошига келиб Англия композиторлик ижодини бошқа жанрларида Шарқ мавзусига бўлган қизиқиш чандон кучаиши кузатилади. Хусусан, 1806 йили инглиз композитори Сер Генри Бишоп(1786-1855) тамонидан яратилган «Темур ва Боязид» («Tamerlane and Vajazet») номли катта балети қиролл театри сахнасида ижро этилган эди. Иккинчи жаҳон уруши арафасида – 1939 йили инглиз композитори, пианист Джозеф Холбрук(187..-1958) «Темур» («Tamerlane») номли жуфтланган концертини ёзиб қолдирган. Яна бир йирик инглиз композитори, композиторлик уюшмасининг раиси – Адриан Френсис Круфт(1921-1987) 1962 йили оркестр учун «Темур» («Tamburlaine») симфоник асарини яратади.

Тахлилларимиз асосида шуниси аён бўлдики, XVII асрдан эътиборан то XX асрга қадар Амир Темур бош қахрамон сифатида танлаб яратилган асарлар, бевосита сахна жанрлари тақдири билан боғлиқ бўлган. Хусусан, улар турли тарихий, бадиий манбаларга таянган бўлсада Амир Темур образини талқин қилиш борасида принципиал янги қирраларни ёритишни мақсад қилинган. Бу

борада қахрамон образининг талқинида ижобий тоифадан салбийгача ва аксинча, салбий қахрамон тоифасидан ижобийгача ўзгарилиши; шунингдек, асарни бошидан то охиригача салбий образ доирасида намоён бўлиши ва ниҳоят, асарнинг илк ва сўнгги кўринишигача ижобий образ доирасида колиши кузатилади.

Амир Темур қахрамон сифатида мусикий-сахнавий асарларда иккинчи даражали, баъзиларида эса эпизодик лавхаларда учраса ҳам бироқ, унинг номи асарнинг бутун номланишини белгилаб беришга туртки бўлганини кўрамиз. Бу эса ўз навбатида «Темур» сахна асарларини мавкеи Европа мусика ихлосмандлари ва томошабинларида баланд ва машхур бўлганини исботлайди. Мусулмон Шарқ қахрамонлари Шотландия, Чехия, Словакия, Аргентина мамлакатларнинг композиторлик ижодиётида ўрин олгани, мазкур мавзунинг харитаси кенглиги ўз навбатида унга бўлган қизиқиш ва эътибори катта бўлганидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Амир Темур (Амир Темур 660 йиллигига бағишланган Халқаро симпозиум материаллари. Самарқанд, 1996, 27-29 сентябрь) – Т.: 1997.
2. Амир Темур: шахсининг замондошлари томонидан баҳоланиши ва фаолиятининг мустақил Ўзбекистон учун ахамияти – Т.: 1997.
3. Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз – Т.: Ўзбекистон, 1998.
4. Амир Темур жаҳон тарихида – Париж.: 1996.
5. Ливанова Т. История Западно-европейской музыки до 1789 г. I-II тома. – М.: 1982-1983.
6. Franchesco Gassparini “Il Bajazet” dramma per musica (reggio 1719) liberto von Agostino Piovene, Ippolito Zanelli .1981 G. Henle Verlagmünchen -Buchdruckerei von E.Th. Jakob.
7. Handel G. Tamerlan (Herman Roth. Klavieravszug vom Bearbeiter) – Leipzig, 1925.
8. Tamerlan. A Tragediy. Written by Nicholas Rowe.1966 by the Trustees of the University of Pennsylvania Library of Congress Catalogue Card Number:65.2454.

AVRASYA BÖLGESİ EKONOMİK GELİŞİM SÜREÇLERİ VE KAZAKİSTAN'IN ROLÜ

Doç. Dr. Zübeyir TURAN*
Merve LEVENT**

Özet:

Günümüzde Avrasya sözcüğünün tanımı yapılırken hem tarih bakımından hem de coğrafi olarak bir tanım yapılması gerekmektedir. En geniş kapsamla Avrasya, Türk, Moğol, Slav ve Çinlilerin yüzyıllar boyunca yaşadığı Ural Dağlarının doğusuna ve batısına uzanan bölge olarak tanımlanmaktadır. Coğrafi olarak Sovyet ülkelerine olan yakınlığı hem geçmişteki hem de gelecekteki ilişkilerini şekillendirmiştir. Bugün ise Kazakistan ekonomisi, Orta Asya'nın ekonomisini elinde barındıran ülkeler arasındadır. Mineraller, metaller ve petrol kaynaklarıyla gelişmiş ülkeler tarafında cazibeli bir ülke konumundadır. Ayrıca geniş bozkır arazileri ile tarım ticaretine de elverişlidir. Türkiye ile olan ilişkilerinde ise son zamanlarda azalma görülse de her daim belli bir potansiyele sahiptir. Bu potansiyel ise iki ülke arasında karşılıklı yapılacak olan yatırımlar ile gelişme gösterecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan Ekonomisi, Entegrasyon, Rusya, Enerji Kaynakları

ECONOMIC DEVELOPMENT PROCESSES AND THE ROLE OF KAZAKHSTAN**Abstract:**

Nowadays, while defining the word of Eurasia, a definition should be made both in terms of history and geographically. It is defined as the region extending to the east and west of the Ural Mountains where the Eurasian, Turkish, Mongolian, Slavic and Chinese people lived for centuries. Geographically, the proximity to the Soviet countries has shaped both past and future relations. Today, the Kazakh economy is among the countries that hold the economy of Central Asia. Minerals, metals and petroleum resources are attractive countries on the developed countries side. It is also suitable for agricultural trade with its wide steppe settlement. Although their relations with Turkey also recently decreased, it always has a certain potential. This potential will improve with mutual investments between the two countries.

Keywords: Kazakhstan Economy, Integration, Russia, Energy Resources

GİRİŞ

Avrasya hem tarih boyunca hem de günümüzde kültür bilimcilerinin ve uzmanların kullandığı bir terimdir. Bölge olarak Atlantik okyanusundan Pasifik okyanusuna uzanan ve Avrupa ve Asya'yı içine alan bir yapı olarak düşünülmelidir. Avrasya bölgesinin coğrafi olarak kesin bir tanımı yapılmamakla birlikte sınırlar, Avrupa ve Asya kıtalarından hangi bakış açısı ile bakıldığı ile netleşebilmektedir. Bu sınırlardaki ortak kültür, gelenek, görenek, din ve etnik açıdan benzerlikleri Avrasya'yı sınırlarından daha geniş bir bölge olarak bizlere sunmaktadır. Türkiye'de ise Avrasya ile ilgili çalışmalar son zamanlarda dinamik bir göstergeye sahiptir. Bu çalışmalar sadece politika anlamında olmamakla birlikte, bölgenin sosyo-kültürel özelliklerini de içinde barındırmaktadır. Kazakistan ise bu konumda daha önemli bir yere sahiptir. Kazakistan'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine seçilmesi ve bu kurumun başkanlığını yürütmesi, uluslararası arenada da etkisinin arttığını göstergesidir. ABD, Rusya ve Çin ile etkili ilişkiler barındıran Kazakistan sadece Türk dünyası ile değil İslam dünyasında da sözü geçen ülkelerden biridir. Ayrıca Kazakistan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatına başkanlık eden ilk Orta Asya devletidir. Şanghay İşbirliği Örgütüne de ekonomik anlamda etkisi olan bu ülke, uluslararası arena tarafından güvenilir ülke konumundadır. Bu da gelecek yıllarda Kazakistan'ın konumunu arttıracaktır.

AVRASYA BÖLGESİ

Soğuk savaşın bitiminden sonra hem siyasi hem de ekonomik özgürlüğe kuşan Avrasya bölgeleri, son yüzyıllarda küresel siyaset için oldukça önemli bir konuma sahiptir. Kelime anlamı olarak ise Avrasya; Avrupa ve Asya kıtalarının birleşiminden meydana gelmiştir (Özder, 2013: 66).

Avrasya bölgeleri ülkeleri ise şu şekildedir: Azerbaycan, Ermenistan, Afganistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dır. Türkiye bu ülkeler arasında köprü bir ülke görevindedir. Halen Türkiye'de yapıla çalışmalar içerisinde Avrasya kelimesi önemli bir yer tutmaktadır.

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, Niğde, z_turan63@hotmail.com

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Öğrencisi, Niğde, mervee.levent@hotmail.com

Avrasya kavramı ilk olarak 20.yy başlarında Rus bilim insanlarının yapmış olduğu çalışmalarında görülmektedir. ÇarlıkRusya zamanındaki düşünce akımları, zaman içerisinde Avrupa topraklarına yayılmış, orda da Osmanlı devletinin kültüründe kendini bulmuştur. Hatta D.E. Yeremeev bir çalışmasında önceleri Orta Asya'danAnadolu'ya göç eden toplulukların kendi dilini konuştuğunu fakat daha sonra tüm grupların ayrı ayrı tarımsal ve hayvansal ürünleri üretip, aynı dili konuşmaya başladıklarını açıklamıştır (Yeremeev, 2015: 208).

Avrasya'nın bir bölge olarak yeniden doğmasına katkı sağlayan ilk devlet adamı Kazakistan devlet başkanı N.Nazarbayev'dir. Nazarbayev, Bağımsız Devlet Topluluklarına üye olan devletlerin komşular ile ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini, böylece bölge olarak hem ekonomik hem de siyasi bir getiri kazanılacağını belirtmiştir (Nazarbayeva, 2007: 50).

Avrasya Ekonomik Birliği Anlaşması, Rusya, Belarusya ve Kazakistan arasında imzalanan anlaşma olup, 2000 yılında Kırgızistan ve Tacikistan'ın da katılımıyla Avrasya Ekonomik Topluluğu adını almıştır. 2010 yılında gümrük birliğinin kurulmasıyla birlikte 1 sene sonra bu birlik üyeleri yerini gümrük kontrollerini tamamen kaldırılmasına bırakmıştır.

AVRASYA'NIN YILDIZI KAZAKİSTAN

Rusya Federasyonundan sonra gelen ikinci Sovyet kökenli ülke Kazakistan'dır. 1990 yılından sonra Kazakistan da diğer tüm devletler gibi yeniden yapılanmasını zor bir dönem geçirerek oluşturmuştur. Dönemin devlet başkanı Nazarbayev, Kazakistan 2030 programı ile hedeflerini sıralayarak serbest piyasa ekonomisine geçişin kalkınan ekonomi için gerekli olduğunu vurgulamıştır (Rısbayulı, 1999: 292).

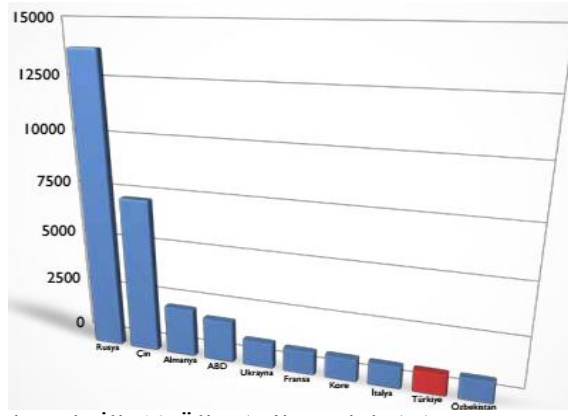
Kazakistan, bölge olarak enerji kaynakları bakımından oldukça zengindir. ABD Enerji Bölge İdaresinin verilerine göre Kazakistan ham petrol ve gaz rezervi bakımından dünyada 9. Sıradadır. Doğalgazda ise bu durum 12.sıralara kadar başarılı bir dereceye gelmiştir (Ercan, Gökdeniz, 2009: 49). Bu yönden madencilik ve metalürji ülke ekonomisinde oldukça geniş yer tutmaktadır. Altın, kömür, demir gibi madenler ülkenin başlıca doğal kaynaklarıdır. Uranyum ve kromda dünya ikincisi olan Kazakistan, bakırda beşinci sıradadır. Bu yönüyle Kazakistan Avrasya'nın adeta parlayan bir yıldızı konumundadır. Ülkenin güneyi daha çok pirinç, tahıl, meyvecilik gibi alanlarla uğraşmaktadır. Kuzeyinde maden sanayi ve petrol ürünlerinin rezerv oranı ciddi bir orandadır. Batı tarafında ise petrolün en fazla çıkarıldığı yerdir. Doğu Kazakistan ise demirden farklı diğer metallerin çıkarıldığı yerdir. Böylece ülkenin yarısından çoğu hizmet sektöründe ilerlerken, ülkeni %16'sı ise sanayi sektöründedir.

KAZAKİSTAN- TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

Kazakistan'daTürkiye'nin yapılanması uzun yıllar boyunca süregelmektedir. Şu anıçinde Kazakistan'da 500 adet Türk ortaklıklar ile kurulmuş şirketler bulunmaktadır. Türkiye bu aktiflik dışında Kazakistan'a yapmış olduğu ihracat maddeleri olan seramik eşya, elektrikli ev aletleri vs. Kazakistan ekonomisine katkı sunmaktadır. Hayvansal ürünler, deri, buğday gibi Kazakistan'ınTürkiye'den ithal ettiği ürünler Türkiye Kazakistan ticaretini önemli bir seviyeye çıkarmıştır. Bu ticaret haddi, Kazakistan ile Türkiye'nin aynı coğrafyadolarlarında bulunduğu ile yakından ilgilidir. Arıca TürkiyeKazakistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan devlettir.

Kazakistan'ın sahip olduğu petrol kaynakları, Türkiye yolu ile diğer ülkelere taşınmaktadır. Bakü-Ceyhan-Tiflis boru hattı ile Kazakistan petrolü Avrupa ve Türkiye'ye gelmektedir. İki ülke ticaret hacmi bakımından da yıllar arttıkça bir gelişim göstermektedir. 2006-2013 yılları arasında düzenli bir artış görülen dış ticarete, 2014-2017 yılları arasında bir düşüş görülmüştür. TÜİK verilerine göre 2013'te ihracat hacmi 4.145,5 milyon dolar iken 2017 Ocak-Eylül döneminde 1.751,2 milyon dolara düşmüştür (<https://www.ekonomi.gov.tr>, 2018).Kazakistan ticaretinde Rusya ve Çin'in önemi büyüktür. 2014 sonunda iki ülkeden yaptığı toplam ithalat %50'nin üzerindedir. Bu durum 2010'dan sonra Türkiye ile mukayese edildiğinde aralarında ciddi bir fark olduğu görülmektedir.

2010 yılında imzalanmış olan gümrük birliği anlaşması ile ticaretini artıran Rusya ve Çin, ABD ve Ukrayna'nın katılımıyla Kazakistan'ın dış ticaretini şekillendirmiştir. Böylece rakamsal olarak Kazakistan ile ticaretini geliştiriyor olarak görülse de oran olarak Türkiye Kazakistan'a olan yatırımlarını artırması gerekmektedir. Şöyle ki Kazakistan'daki toplam 69 milyar dolar yatırımın 40 milyar doları ABD'ye aittir. Türkiye'nin bu yatırımlar içerisindeki payı sadece 75 milyon dolar kadar cüzi bir miktarla sınırlandırılmıştır. (<http://www.kazakistan.kz>, 24.04.2018).

Grafik 1. Kazakistan İthalatında İlk 10 Ülke (milyon dolar) (<http://www.kazakistan.kz/kazakistan-turkiye-dis-ticareti-analiz/>, 2018)

SONUÇ

Kazakistan'ın Avrasya'daki jeopolitik ve ekonomik önemi Sovyet rejimi dönemlerinden kalan ülkelerle oluşturduğu bağlar ile sağlanmıştır. Bu yüzden Orta Asya'nın ekonomisinde büyük bir yer tutmaktadır. Hem tarımsal anlamda hem de doğal kaynaklar bakımından gelişmiş ülkelerin ticaretinin odak noktası haline gelmiştir. Bugün ABD dâhil olmak üzere Rusya, Çin ve Türkiye ile ticari ortaklıkları bulunan Kazakistan, yıllar geçtikçe bu konumunu daha da arttıracaktır. Fakat Türkiye ile olan ilişkilerinde son yıllarda önemli bir düşüş görülmektedir. Bu düşüş Türkiye ekonomisi için de ciddi bir kayıptır. Orta Asya'yı Türkiye'ye ve Avrupa'ya bağlayan ülke olan Kazakistan ile ekonomik ilişkiler ve yatırım olanakları arttıkça her iki ülke de birbirinden daha fazla fayda sağlayacak; belki de yeni ekonomik oluşumların içinde kendilerine yer bulabileceklerdir.

Bölgesel olarak Orta Asya'nın kalbi olarak nitelendirilen Kazakistan, 2018 yılı içerisinde Donald Trump ile görüşmelerini sıklaştırmıştır. Bu ise Trump'ın Kazakistan'ı olası Rusya ve Çin empozesinden kurtararak kendi tarafına çekmeyi hedefleme amaçlı yapılmış bir harekettir. Rusya Orta Asya'ya, Çin ise Avrasya'ya doğru adımlar atarken Kazakistan'ın kilit bir ülke olduğunu bilip, ilişkilerini o yönde şekillendirmektedir.

KAYNAKÇA:

Özder, Adem, (2013). Avrasya Kavramı ve Önemi, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/2, s. 65-88.

Rısbayulı, Kökiş, (1999). Kazakistan Respublikasının Tarihi, Almatı.

Nazarbayeva, Nursultan, (2007). Kazakistan Jolu, Almatı.

Ercan, Salih, Gökdeniz, İsmail, (2009). Girişimciliğin Gelişim Süreci ve Girişimcilik Açısından Kazakistan, *Bilig*, 49, 59-82.

Yeremeyev, D. Y. (2015). Turki. İstoriko-etnografıçeskiyoçerk [Türkler: Tarihi Etnografya Denemesi], Kvadriga, Moskova.

https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kazakistan/html-viewer-ulkeler;jsessionid=DN_E8KkwQ0J-p6bJsNArm-zYs8ZrMsyy2IVssQ9JwxR8G7UA1k0G!2015584970?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160336&contentTitle=T%C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afLoop=27260683327567750&_afWindowMode=0&_afWindowId=null&_adf.ctrl-state=107jujolpp_1#!%40%40%3F_afWindowId%3Dnull%26_afLoop%3D27260683327567750%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160336%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D107jujolpp_5 erişim tarihi 05.05.2018

<http://www.kazakistan.kz/kazakistan-turkiye-dis-ticareti-analiz/> erişim tarihi 24.04.2018

ҚЫТАЙДАҒЫ БАЛБАЛДАР МЕН СЫНТАСТАР ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЖАУҒАРЫМагистр, оқытушы **Б.ЫРЫСТАНҰЛЫ** ***Түйіндеме:**

Қазіргі Қытай территориясы болып саналатын түркілердің байырғы атамекені, өркениет пен мәдениеттің тал бесігі болған Шығыс Түркістан мен Хан балыққа /Бейжиң, Пекин, 北京/ дейінгі аумақта көшпенді халықтың тіршіліктегі философиялық ойлау жүйесі мен еңбегі, көркемдік талғамы және рухани құндылығын әйгілеп, салт-дәстүр, табиғатпен үндескен наным-сенімдерінің ақауында, образы айқын, өресі биік мүсін өнерінің айшықты туындысы, ойлау жүйесі, философиялық көзқарастары негізінде дәстүрлі өнер туындысынан өрбіп дамыған мәдениет жауһарының бірі болған балбалдар мен сынтастар болмақ. Осы мәдени құндылығымызды салыстыра сараптай отырып, даму кезеңдері мен дизайндық архитектурасына, бейнелеу образына, пішімдік стиліне, философиялық мәніне ой жүгірте отырып, осы тақырып аясында зерттеген ғалымдардың ғылыми еңбегіне сүйене талдау жасап баяндау.

Тірек сөздер: балбал, сынтас, дәстүрлі өнер, дизайн, мәдениет.

BALBALS AND FIGURED STONES IN CHINA TREASURE OF TURKIC CULTURE**Abstract:**

Traditions and spiritual values of nomadic people living in East Turkestan and China / Beijing 北京 /, which are the main components of modern Turkic-speaking peoples is the cradle of civilizations and cultures. One of the masterpieces of traditional art, based on contemporary art and having their own beliefs of a clear image of the high art of sculpture, philosophical views are balbals and figured stones. Comparing these cultural values, we analyzed the stages of development and architecture of design, image, style, philosophical essence and analyzed the scientific work of scientists who studied this topic.

Keywords: balbal, figured stones, traditional art, design, culture.

Тарихтың толғаулары мен өткен сүрлеуіне қарай отырып, ата-бабаларымыз Сақ, Ғұн, Түркілердің әлемді дүрілдеткен дәуірінен бастап, бізге жеткен көшпенділер мәдениеті мен өшпес құндылықтары осы күнде соның айғағы болса керек. Тарихи руханият, дәстүрлі өнеріміздің өрнегі, хандық құрып ұйысқан елдігіміз бен ұлы байтақ жеріміздің белгісі болған, тархи ескерткіштер мен балбал, сынтастар бүгінгі біздің өшпес құндылығымыз болып, оның сол заманға қатпарлы тарихтан сыр шерту мен сол дәуірдегі түркілер мәдениетінің айшықты көрінісін, ұлттық дәстүрлі өнердің биік шыңын, тұрмыс-тіршілігі мен табиғаты үндесе біте қайнасып, философиялық ой тұжырымдарын алғы шарт ете отырып, түркі тарихы мен мәдениетінің сорабын көруге болады.

Қытай территориясындағы түркі тарихи ескерткіштері өте көп. Өз дәуірінде ата-бабаларымыздың атамекені Шығыс Түркістаннан Хан балыққа /Бейжиң, Пекин, /北京/ дейінгі атырапта тарих шындығы мен айғағы спетті ежелгі тарихи ескерткіштер менмұндалап тұр. Соның ішіндегі біз тілге тиек еткен көне тарихи ескерткіштердің құрамдас бір бөлігі, ол - балбалдар мен сынтастар. Тарихқа көз салар болсақ: орта Азияны мекендеген түркілердің байырғы V-IV ғасырға дейінгі түркі тайпаларында кеңінен өріс ала бастаған көне тарихи ескерткіш тас мүсіндер, міне біздің дәуірімізге жетіп отыр. Ал, осы тарихи мұралардың Қытай деректері мен сол кезеңдерге көз тастайтын болсақ: VI – IX ғасырлардағы түркі ескерткіштері Қытайдың Сүй /隋朝/ патшалығына /581-618 ж./, Таң /唐朝/ дәуіріне /618-907 ж./ тура келеді [1, 3].

Қытайдағы байырғы түркі ескерткіштерін зерттеу мен ғылыми түрғыда саралап, сараптай отырып, бұл туралы зерттеулер жасаған Қытайдағы қандастарымыздан ғалым Сұлтан Жанболатов, Жақып Мырзақанұлы, Әуелхан Қали, Шакен Оңалбаев, Асқар Татанайұлы, Мағаз Разданұлы, Нығымет Мыңжан, Көбен Асқарұлы, Байахмет Жұмабайұлы, Көбенұлы Қуандық т.б зерттеуші - ғалымдар бар. Осы зерттеуші-ғалымдардың еңбегінде адамзаттың ең алғаш өркениет пен мәдениетке бет алған ұлы көштің алдыңғы дүбірі, яғни, адам санасының дамуға деген дабылы –балбалдар мен сынтастар. Құнды жәдігерлерімізді түркілердің сайн даладағы қасқайып тұрған, сахара серілері болып, зерттеу объектісінің темірқазығы ретінде «Сахара мәдениеті», «Көшпенділердің мәдениет ізі», «Халықтың еңбек әмәлияты мен жауһары», «Түркі рухы мен халық тұрмысының куәгері», «Түркі

* Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, jasalash.kz@mail.ru

жауынгерлері» т.б. деген нақтылы пікір мен тұжырымға шоғырланған. *Балбал* – тастан қашалып жасалған адам бейнесіндегі ескерткіш. Яғни, соғу, қағу, ұру дегенді білдірген қос сөзден тұрады. Түркологтардың пікірінше, балбал сөзі «тасты тіп-тік етіп қадап орнатқан белгілер» деген мағынаны білдіреді. Мұның тек ғылыми көзқарастан басқа да танымдық, рухани мағынасы бар. Әрі балбалдар өнер туындысы болып, таста адам бейнеленіп, сол кездегі тұлғалардың мінездерін сомдап, бірде айбынды рухта, ал енді бірде трагедиялық кейіпте пішімдеп жеткізе білген. Халықтың рухани мәдениетіне тән ерекшеліктерінің бірі – олардың этникалық ортасында әр кезеңдегі наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптардан жинақталған балбалдарға табыну еді [2, 8]. Демек, балбалдар мен сынтастардың мүсіндік өнерден туындаған көркемдік шығарма ғана емес, оның «қаһарман, жеңімпаз, баһадүр немесе киелі, шапағат, қасиет иесі бар» деп сезінген аруақтарға құрмет ету, оларды мәңгілікке ұлықтау, есте сақтау мақсатында қойғандығын аңғарып, осы тұрғыдан-ақ түркі мәдениетінің ізін аңғара аламыз.

Енді, біз Қытай деректерінде көптеп жазылған, қазіргі Қытай аумағындағы балбалдар мен сынтастар туралы зерттеген қытай ғалымдардың пайымдаулары мен деректеріне тоқталар болсақ: Балбал тастар - Солтүстік Шинжияң, Тянь-Шань тауларында, көпшілігі Алтай және Оңтүстік Сахара жайлауларында көптеп кездеседі. Қытайда балбал тас алғаш байқалғаннан бастап археологтардың назарын аударған соң, жарты ғасырдан астам уақыт зерттеу жұмыстарынан кейін, балбал тастың қалыптасу кезеңін *Юан /元/* патшалығынан бастап, *Суй және Таң әулеті /隋唐时期/* кезіне жатқызады. Осы кездері Солтүстік жайлаулы сахарда мекен еткен түркілердің мұрағаты деп тұжырымдама жасаған.

Қытайлардың «балбал тас» атауы туралы түсініктемесінде: тарихта көптеген атаулары бар, мысалы: Түркі жауынгері, Баба тас, балбал тас, қаза болған адам тас, т.б. түрлі формадағы ұқсамайтын тастар мен атаулар әр түрлі түсініктер мен ұғымдарды білдіреді. Қытайлар балбал және сын тас – *Жайлау тас адамы /草原石人/* деп аталса, балбал тас Еуразия атырабындағы «тас адам» - деп түсініктеме берсе, Хан /汉/ дәуірі әдебиетіндегі құжаттарда «балба 巴力巴力» түркілердің «Өлген адам тасы 杀人石» деп түсініктеме айтылып, «Солтүстік тарих.түркілер» және «Суй кітабы.түркілер» жазбаларында, балбал тас - түркі жауынгерлерінің қайтыс болғанынан кейінгі қабырының ескерткіш тасы, оның соғыстағы ерліктері үшін қойылған деп тұжырымдама жасаған. Ал, Шығыс Түркістан аумағындағы сын тасты алғашқылардың бірі болып, кейінгі *Цин /Шин Шао/ әулетінің /清朝末年/* саяхатшысы Шу Сун /徐松/ байқаған еді. Оның «Батыс су жолдары естелігі» жазбасында Шинжияңның Іле дариясының батыс жағында сын тастарды */Тас адам,石人/* байқағанын, онда жергілікті жерлеу салты бойынша ежелгі жауынгерлер мен бұйымдар болғандығын естеліктерінде жазып қалдырған [3].

Деректемелерге сүйене отырып, Шығыс Түркістанда мекен еткен түркілердің жеріне Қытай саяхатшылары мен тарихшылардың ерте дәуірден назар аударып келе бастағанын, ол жердегі түркілер қалыптастырған мәдениет ошақтарын зерттеп-зерделеп, қағаз бетіне түсіргенін. Әрі Қытайдың саяхатшы-зерттеуші ғалымдарының осы тарихи ескерткіштерді түркілердің өркениеті деп танығандығын көре аламыз.

Қытайдың әйгілі архелогі Хуан Уен Би /*黄文弼*/ мырза өткен ғасырдың 50 жылдары Шинжияңның Іле аймағына зерттеу жүргізген кезде, ол бірнеше *Тас адамды* (балбал тас, сынтас) байқап қалады. Ол балбал тастарды зерттеуден кейін, мынандай пікірді ортаға қояды: Шинжияңдағы тас адамдар түркі сынтасының шоғыры. Түркілер VI ғасырдан бастап мемлекет құрып, 280 жыл билеп, IX ғасырда күйреді. Орталық Азия, Қазақстан, Қырғызстан, Түркіменстан, және Моңғолия мен Шығыс Түркістанда түркі жауынгер сын тастар түркілердің кең байтақ сахарға қалдырған мемлекеттік тарихи куәсінің айғағы. Ал, зерттеуші Көбенұлы Қуандықтың еңбегінде: «Балбал» - ескі түркі жазумен таңбалануынша «балбал» мен «болбық» деген сөз тіркесі болса, дұрысына үнілсек, бұл екі сөз қазақ тілінде әлі күнге дейін бар. Қазақ «балбақ», «балпаң» деп көзге өрескел көрінетін еңгезердей кісіні, затты айтады. Мұның бәрі тас мүсін сияқты кісі денесінің болпиган түрін көрсетуден шыққан. VI ғасырдағы Түрік қағанаты кезінде қайтыс болған адамның басына балбал тұрғызған. Атақты ойшыл әрі шешен Иоллығ тегін әкесі Білге қағанға құлпытас орнатқанда былай деп жазған: «Әкем қағанға балық тіктім». Түркілердің адамды жерлеген соң оған төртбұрыш тастан мәңгі тас орнатып, сол адамның қадыр құрметіне арнаған, әрі оны «балбал» деп атаған. Осымен қатар сынтастарда Шығыс Түркістан жерінде көптеп байқалған. Оны қытай және қазақ ғалымдары зерттеп, орнын тұрақтандырып, даму кезеңдері мен бейнелік пішімдерін, өрнектері және танымдық мәніне қарай отырып талдау жасаған. ШинЖияң да сынтастардың жалпы саны 279 болып, оның 269

байырғы қабыр басынан, 10 зиратқа көмілген кішкентай сынтастар. Ата-бабаларымыз Сақ, Ғұн, Үйсіндерден бері түркілер дәуіріне дейінгі аралықтағы Шығыс Түркістандағы сынтастарды 4 кезеңге бөлуге болады:

1 кезең: б.з.д. 1200 жылдан б.з.д. 700 жылға дейін.

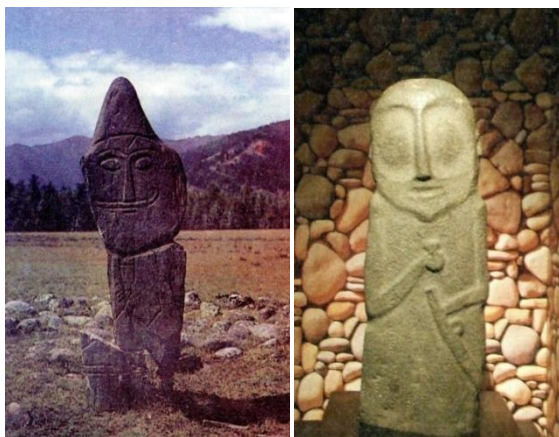
2 кезең: б.з.д. 700 жылдан б.з. 600 жылға дейін.

3 кезең: б.з. 600 жылдан б.з. 900 жылға дейін.

4 кезең: б.з. 900 жылдан б.з. 1100 жылға дейінгі аралық есептеліп, сынтастарды жекелей зерттеу жүргізіп, 17 түрге бөліп көрсеткен. Түркі мәдениеті мен тарихының куәсі болған балбалдар мен сынтастар ата-бабаларымыз мекен еткен Шығыс Түркістан даласының әр аймақтары мен аудандары, жалпы байтақ даладан кездестіріп, тауып алуға болады. Бұл көне жәдігерлер байырғы түркілердің тұрмыс-тіршілігі мен салт-санасын, діни сенімін, қаһармандық рухтарын және көркем шығармашылықты бейнелейтін үлкен бір белгі. Қас шеберлердің қолынан шыққан осы бір обырарды көркем туынды тектен тек орнатылмағаны мәлім. Қазақ даласындағы бір сынтасқа ескі түркі жазуымен «Бізде сіздей болғанбыз, сізде біздей боларсыз» - деп жазылған. Осы екі ауыз сөздің өзінен баһадүр бабаларымыз: «Бабаларымыздың кең даласын біздей қорғандар, болашақта сіздер де біздей болыңдар» - деп өсиет айтып тұрғандығы меңзеледі [1, 10]. Демек, Қытайдағы барлық сырға толы қадау-қадау балбалдар мен сынтастар ғасырлар бойы қилы-қилы тарихтың куәсі болып, атадан қалған сол бір аманатты мәңгілікке қорғап бізге жеткізуге, әліде болса сол бір асқақ рухын аласартып алмау үшін жерге қадалсада айбынды бейнемен тарихтан сыр шертіп, өз құндылықтары мен мәдениетінің куәгері ретінде тұрғандай.

Балбалдар мен сынтастар әр дәуірдің даму кезеңдері мен этникалық көзқарастары, философиялық ойлау, сенім-нанымдары және діни тұрғыда көркемдік жасампаздықтарын бейнелеп, сол дәуірдің қоғамдық көрінісін, халықтық әдет-ғұрпын, ерік жігерін сомдап көрсетіп, өзіндік сахарадағы көшпенділер мәдениетін қалыптастыра білген. Біздің қазіргі Ислам діні көзқарасымен қарағанда тас мүсіндердің қарама-қайшылықтары болғанымен бізге Ислам діні келмей тұрғандағы Шаманизм дәуіріндегі түркілердің наным сенімінен туған көркем қол өнер шығармасы екендігі анық. Осы пікірдің негізінде: Қытай археологтары Шығыс Түркістандағы балбалдар б.з.д. 1200 жылдары, XIV ғасырда Ислам діні сахараға келерден бұрын, сахарадағы тайпалар ежелгі мистикалық дінге яғни Шаманизмге сенді. *Шаманизм* – бұл ата-бабаларға табынуға негізделген қарабайыр политеизм. Шаманизмге Қытай, Ғұндар, Түркілер, Моңғолдар және басқа да ежелгі халықтардың сыйынатын діні болды. Шаманизм барлық нәрселердің бар екеніне сену және табиғатқа құлшылық ету, ең бастысы - ата-бабаларына ғибадат ету. Олар «адамның жаны өлмес, өзі қайтыс болып, жаны әрқашан бізбен бірге» - деп ойлаған. Балбал таста сарбаз-жауынгерлердің жалаңбас, мұртты, сақалды болып, жағалы киім, сауыт-сайман асынған, оң қолында ыдыс немесе құс, сол қолында қанжар ұстап тұрған бейнесі мүсіндеп, ойылып көрсетілгенін Алтай балбал тастарынан көре аламыз (сурет-1) [4, 13].

Шығыс Түркістандағы балбал тас және бұғы тас, сын тастар - Шаманизмнің бір түрі болып қана қоймай, қаһармандардың ғана емес, ата-бабалардың да құрметінің айғағы болып есептелінеді. Осы айғақ мұралардың ата-бабаларымыздың, ел басқарған абыздар мен ұлы тұлғаларға және батыр жауынгерлер мен қатар қарапайым халық немесе малшы т.б. құрметіне тең дәрежеде қойылғандығын Шонжы ауданы Жанбұлақ жайлауынан табылған сынтастан байқауға болады (сурет-2) [1, 97]. Сонымен бірге, олардың сол мекенде туып өсіп, қазіргі Украинадан Қытайдың шығыс жағалауына дейінгі ұлан-ғайыр атырапқа иелік етіп үстемдіктерін жүргізгені айдан анық.

Сурет - 1: Алтай балбал тастары Сурет - 2: Шолақсай сынтасы

Түркі мәдениеті мен ұлттық дәстүрлі өнерде өзіндік орны бөлек танымдық тұрғыдан да, дизайндық ерекшеліктері мен архитектуралық көріністерінде бір-бірімен өте тығыз байланыстағы, жан-жағынан мазмұндас, үндестігі себебінен бірі-бірінен енді бірінің сыры ашылмайтындығы, олардың бәрі ежелгі діни салт бойынша адам жерленген орын немесе тасаттық беру майдандары болмақ. Ескерткіштер қойылған орын бәрі адам жерленген орын деуге келмейді. Өйткені, «Күлтегің», «Білге қаған», «Таспар қаған» т.б. кешендер адам мүрдесі көмілген жер емес, киелі тасаттық кешендері. Сол дәуірдегі адамдардың аруақты құрметтеу идеясы мен қайтыс болған адам мейлі кім болса да, оларды аруақтау арқылы адам жерленген орыннан оңаша ыңғайлы жерлерге апарып тасаттық беру орындарын әзірлеген. Міне, осы орынды «киелі орын» деп санаған.

Осындай киелі орындар төртбұрыш және дөңгелек сияқты түрлі бейнеде кездеседі. Төртбұрышты бейнемен кездесетін киелі орындар «Ежелгі көшпенділер әлемді төртбұрыш деп біліп, төрт бағыттың символикасын жасап, онымен қатынасу формаларын қатаң белгілеп отырғандықтан», «Жан әлемнің төртбұрышында, сегіз қырына қонақтайды. Жан тәңірден жіберіледі, ерлік адамды о дүниеге әкеткенде жан ұшып кетеді, тән жерде көміліп қалады» - деген сенім арқылы төртбұрыш әлемнің иесі болған өздерінің бұл дүниеде осынау төрткүл дүниенің иесі, төрт төңірегі толық, төрт түлігі мыңғырған бақытын ол дүниеге барғанда ала кету, ондағы төрткүл дүниенің бақытына кенелу үшін киелі орындарды, сандық тастарды, ескерткіш бұйымдарды төртбұрыштап орнату арқылы, өздері сенген әлемнің кішірейтілген моделі саналады [5, 173]. Міне, осыған қарай отырып, түркілердің дүниетанымы мен табиғаттың үндестігін, олардың астрономиялық, философиялық ойларының, діни нанымдары мен байланысып жатқандығын, өздеріне тән бөгенайы бөлек мәдениет қалыптасып дамығанын біле аламыз. Біз осы зерттеу жұмыстары мен ғалымдардың ғылыми негіздемелеріне сүйене отырып, түркі тарихи ескерткіштері болған балбалдар мен сынтастарды жасөспірім және жастарға жеткізе білуіміз керек. Сонымен қатар, осы тақырып бойынша оқушыларға сабақтан тыс формаларда немесе сабақ үрдісіне сәйкес ежелгі тарихи ескерткіштерге саяхат жасау арқылы рухани құндылықтарымызды арттырып эстетикалық тәрбие бере аламыз. Ескерткіштерді зерттеу, талдау жасау арқылы болашақ ұрпаққа, жастарға, оқушыларға эстетикалық тәрбие негізінде қоршаған ортаны, әсемдікпен сұлулықты, көркемдікті көре, сезіне білуге, мейлінше оны терең сезінуге үйретеді. Шын мәнінде, көркем шығарманы қадірлеуге, айналадағы жамандықтан, не бір сорақылықтан жиренуге үйретеді. Көркем өнер туындылары адамға ықпал етіп, жақсылыққа жетелейді, оған ұмтылыспен құлшыныс туғызады. Эстетикалық тәрбие жүктелетін осындай күрделі міндеттің бір бұтағы эстетикалық сезіну мен дүниені эстетикалық жолмен қабылдау, оны қалыптастыру болып табылады [6. 18].

Балбалдар мен сынтастар түркі мәдениеті мен өнерінің түп қазығы болып бізге жеткен мирастық мұра. Қазақ халқының дәстүрлі өнеріндегі ежелгі тарихи ескерткіштерінің жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларында алатын негізгі бағытына шолу жасағаннан кейін, әрине, біз осы арқылы студенттердің көркемдік қызығушылықтарын, қабылдауларын, көзқарастарын дамыту барысында көркем-педагогикалық шарттарын анықтағанымыз жөн.

Көркем-педагогикалық және психологиялық шарттар төмендегі міндеттермен байланысты:

- біріншіден, студенттердің көркемдік қызығушылықтарын, қабылдауларын, көзқарастарын дамыту барысында Қазақ халқының дәстүрлі өнеріндегі ежелгі тарихи ескерткіштері жөнінде жеке өзінің рухани жетілуіндегі ұмтылысты қалыптастыратын ішкі қажеттілікке түрткі болу, ояту және жетілдіру;

- екіншіден, қазақ халқының дәстүрлі өнеріндегі ежелгі тарихи ескеріткіштері меңгеру барысындағы көркемдік, эстетикалық қабылдаумен байланысты психологиялық-педагогикалық шарттар;

- үшіншіден, студенттердің көркем шығармашылықпен ойлау қабілетін жетілдіру. Ол қазақ халқының дәстүрлі өнеріндегі ежелгі тарихи ескеріткіштері мұраларына деген өзіндік қатынас орната білумен байланысты;

- төртіншіден, осының бәрі педагогикалық процесті қамтитын біліктілік, іскерлік және дағдыны дамумен ұштасып жатады. Яғни мұның негізінде студенттер игерген білімдерін іс-тәжірибеде асыра білу дағдысы жатыр;

Оқу міндеттері студенттердің білімін кеңейтіп, машықтылығын жетілдіріп, қазақ халқының дәстүрлі өнеріндегі ежелгі тарихи ескеріткіштерін білуге деген дағдысын қалыптастыруға бағытталған. Жалпы алғанда қазақ халқының дәстүрлі өнеріндегі ежелгі тарихи ескеріткіштерін білу мен шығармашылық арасында үлкен айырмашылық бар екендігін өнертанушылар мен өнер сыншылары да айтады. Яғни мұндай жағдайда қазақ халқының дәстүрлі өнеріндегі ежелгі тарихи ескеріткіштерін танып білу көркем шығармашылыққа жетелейтін жол, құрал-тәсіл ғана болып табылады.

Жалпы жоғары оқу орнында мүсін өнеріне бөлінген сағат саны өте аз. Әрине, дегенмен бұл сабақта студенттер қазақ халқының дәстүрлі өнеріндегі қайнар көзі болған балбалдар мен сынтастар т.б. ежелгі монументті мүсін өнерімен танысады. Ол дегеніміз алғашында кісітас түрлері балбал, сынтас, т.б болса, кейінен олар бүкіл қазақ даласында бой көтерген ежелгі тарихи ескерткіштердің барлық дерлік түрлерімен, тарихымен таныса алатыны қуантады. Жоғарыда баяндалғандай түркі мәдениеті мен өнерінің жауһары болып саналатын балбалдар мен сынтастарды оқу үрдісі мен сабақтастыра отырып, осы негізде жалпы адамзаттық құндылығының ұлттық ежелгі өнер құндылықтарымен тығыз байланысын және де одан туындап қалыптасатын дүниенің модельдік үлгісі: вертикалді үштік; кеңістік; көлбеу төрттік кеңістік, әлеуметтік таным түрлері: тұрмыс-салт; ырым-жоралар; әдет-ғұрып, діни мифологиялық таным: мифтік, діни, фольклорлық болып қарастырылып оған қатысты түркі ежелгі тарихи ескерткіштерінің өзіндік мүмкіндіктеріне ежелгі сәулет өнері, ежелгі мүсін өнері, киіз үй т.б. қарастырды. Студенттердің көркемдік қабылдау, түйсіну, көзқарастарын қалыптастыруда көне тарихи ескерткіштерінің көркемдік мүмкіндігі негізінде көркем теориялық білім беру мен көркемдік тілді меңгеру, көркемдік қабылдау, түйсіну болып табылады. Ал, осы түркі тарихи ескерткіштері өзіндік мәдениеті мен тарихи сырынан бөлек, ғылыми тұрғыда зерттелетін әрі өнердің көркемдік биік шыңы ретінде бәрі бірге біте қабысып жатқанын аңғара аламыз.

Мақаламызды қортындылай айтар болсақ: Қытайдағы ежелгі тарихи ескерткіштер, балбалдар мен сынтастар түркі мәдениетінің көріністерін өз бойларына ғасырлар бойына сақтап келді. Ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, біз тарихи жәдігерлерімізді салыстырып сараптай, талдау жасап, даму кезеңдері мен, мүсін өнерінің көркем образын ашып көрсету арқылы өскелең ұрпаққа, ізгілік пен ерліктің, дәстүрлі өнердің таңғажайып қиал мен жасампаздығын арқау еткен шеберліктің шынайы іздерін көрсету. Әрі ЖОО–да көркемдік білім беру және мүсін т.б сабақ үрдісіне енгізе отырып, тарихи және көркемдік, дизайндық шешімдері және еркешеліктерін қамтып, мүсіннің образдық бейне-пішімін байланыстыра баяндау, қазақ дәстүрлі өнеріндегі түркі көне ескерткіштердің ішінде мүсін өнерінің негізі болып саналатын осы балбалдар мен сынтастар екендігін білімгерге тарихи, мәдени, өнер саласымен байланыстара отырып, көркемдік білім беру үрдісін қалыптастыру. Сонымен бірге, түркі мәдениетінің жауһары болған балбалдар мен сынтастар арқылы біз қазіргі Қытайдың жер көлеміне еніп жатқан Шығыс Түркістаннан бастап Хан балық (Бейжиң, 北京) дейінгі дала ата-бабаларымыз мирас ретінде тастап кеткен біздің байырғы мекеніміз екендігін, ол жерде көнеден келе жатқан айбынды жауынгерлер (Балбал, сынтас т.б) қорғап тұрғандығы, бұл жердің асты мен үсті, зеңгір көк аспаны да біздікі деп тұрғандығының бұлтартпас айғағы. Сайын даласындағы көшпенді ата-бабаларымыз ежелгі ұлы дала мәдениеті мен өркениетінің асыл мұрасын қалдырды. Балбалдар мен сынтастар түркі мәдениетінен сыр шертіп, тарихи жәдігер, тарихи шындық, көнеден жалғасып келе жатқан өшпес мәдениет. Бүгінде сол балбал тас, сынтас т.б. Сахара мәдениетінің құндылықтары болып, түркі өркениеті мен мәдениетінің қалыптасып дамыған қара шаңырағы, болашақта да мәңгілікке өшпес түркі мәдениетінің жауһары болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Көбенұлы Қуандық (2013), Сырлы сынтастар, Үрімжі. – 146 б.
2. Жүзбаева, Таңшолпан (2017), Балбал тастар құпиясы, Ақжол, №106.
3. <https://baike.baidu.com/item/%E8%8D%89%E5%8E%9F%E7%9F%B3%E4%BA%BA/9159630>
(2017).
4. Тойшанұлы Ақеділ. Сынтастар сыры. / Парасат (1997),.
5. Байахметұлы Жұмабай (2015), Қазақ даласындағы жартас суреттер мен балбалдар, Үрімжі. – 454 б.
6. Жеделов Қ. О. Бастауыш класс оқушыларының бейнелеу өнері сабағында көркемдік қабылдауын қалыптастырудың педагогикалық негізі (1994), Алматы. – 137 б.

«ШАЛҚЫМА» БИ АНСАМБЛІНІҢ РЕПЕРТУАРЫНДАҒЫ ТҮРКІ ЖӘНЕ СЛАВЯН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БИЛЕРІ

өнертану ғылымдарының магистрі **А.Е.КУСАНОВА***

Түйіндеме:

Мақалада, Астана қаласы әкімдігінің Мемлекеттік, академиялық филармониясы жанынан құрылған «Шалқыма» халық би ансамблінің шығармашылығы қарастырылған. Көпұлтты хореография өнерінің жетістіктері әр халықтың би мәдениетінің дамуына байланысты. Халық биі ерекше шығармашылық түрі, сондықтан ол әр халықтың өзіне ғана тән ерекшеліктерін сақтайды. Дегенмен, ұлттық дәстүрге бай әр түрлі би мәдениетінің байланысы белгілі. Дәстүрлі би өнері әр ұлтпен бірлестікте даму үстінде көрінеді. Ұлттық би өнерінің мақсаты мен мүддесі – басқа ұлт өнеріне кірігіп кету немесе арасындағы ерекшеліктерін өшіру емес, өз бет бейнесін сақтай отырып, саласын арттырып, өзара байыту.

Ансамбль репертуарында көптеген халықтардың билері биленіп, насихаттауда. Шығармашылық ұжымның репертуарын қалыптастыруда Қазақстан балетмейстерлері өз билерін қойып, концерттік бағдарламалар ауқымын кеңейтті. Осы бағытта еңбек еткен ұжым жетекшісі А.Н.Есекеевтің көрегенділік танытқаны белгілі.

Кілт сөздер: би өнері, мәдениет, ынтымақтастық, шығармашылық байланыс, салт-дәстүр, би ансамблі

DANCES OF THE TURKIC AND SLAVIC PEOPLES IN THE REPERTOIRE OF DANCE ENSEMBLE "SHALMAKMA"

Abstract:

The article considers creativity of the folk dancing ensemble "Shalkyma", created at the State Academic Philharmonic of Astana akimat. The achievements of multicultural choreographic art depends on the development of dance culture of every nation. Folk dance is a unique creature, so it preserves unique features of every nation. However, it is known that the diversity of the dance culture is rich in national traditions. Traditional dance art is evolving in cooperation with each nation. The purpose and interest of national dance art is not to break the peculiarities of other nationalities, but to enrich their spheres and preserve their identity.

The repertoire consists of and outreaches dancing performances of various nations. Choreographers of Kazakhstan, which staged performances, participated in the formation and expansion of the repertoire of the creative team. In this regard it should be noted strong and tireless work of the team leader Esekееv A.

Key words: art of dance, culture, concord, creative connection, tradition, dancing ensemble.

Ұлт пен ұлыстың татулығы бүгінде елдегі қоғамдық ынтымақтастықты сақтап отыр. Ұлтына және діни сенімдеріне қарамастан, достық пен сенім, ынтымақтастық пен ауызбіршілік біздің отандастарымыздың барлығына тән. Бұл біздің бірлігіміздің негізі, біздің тұрақтылығымыз бен рухани күшіміздің қайнар көзі, ертеңгі күнге деген сеніміміз. Еліміздің тарихына терең үңіліп, ұлттық дәстүр мен мәдениетті, ана тілімізді сақтау, дамыту және ұлтаралық ынтымақтастық пен сабақтастықты өркендету. Ұлтаралық қатынастың жақсы жолға қойылуы, халықтар достығының нығаюы, біздің Қазақстан сияқты көп ұлттың өкілі тұратын, демократиялық жолмен дамып келе жатқан республика үшін өте қажет. Бір шаңырақ астында ұлт пен ұлыстар достығы белгісінің айғағы ретінде, 2015 жыл – Қазақстан халқы Ассамблеясының жылы деп жарияланды. Өнер арқылы Қазақстан халқы бір-бірінің салт-дәстүріне, әдет-ғұрыпына, тарихына құрметпен қарауға тәрбиеленеді. Осы орайда ынтымақтастықты қалыптастыру барысында өнердің алатын орны ерекше. Соның ішінде Қазақстанда еңбек етіп жатқан би ұжымдарының да алар орны бар.

Егеменді еліміздің бас қаласы Астанамен бірге өсіп, өнерімен халық мұрасын насихаттап келе жатқан мәдени ұжымдардың бірі «Шалқыма» би ансамблі. Ансамбль қазақ ұлттық би өнерін дамытуда, еліміздің рухани мәдениетін өркендетуде өзіндік үлес қосып келе жатқан, ең жас шығармашылық ұжымдардың бірі. Соған қарамастан ансамбльдің репертуары жылдан-жылға байып, халықты өз өнерімен тамсандырып, ұлттық өнерді жан-жақты дамытуда. Бұл ансамбльдің құрамында

* Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясының докторанты

А.Селезнев атындағы хореография училищесінің, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің және Алматы қаласындағы Ж.Елебеков атындағы эстрада-цирк колледжінің түлектері өнер көрсетті. Олар: С.Есекешова, М.Тойбазарова, Л.Менева, Ж.Касенова, С.Ботабекова, Г.Муатафина, С.Абенова ансамбльдің алғашқы бишілері. «Шалқыма» би ансамблінің көркемдік жетекшісі Ә.Есекеев өзінің сұхбатында: «Ашылғаннан кейін екі айдан соң, Германиядағы Қазақстан елшілігінің шақыруымен сол елдің бес қаласына гастрольдік сапармен барып қайттық. Кейін Ауғанистанның Кандагарында, Мәскеуде болдық. Еліміздің Ақтөбе, Алматы, Қызылорда, Тараз, Шымкент, Қарағанды, Көкшетау, Степногорск қалаларында концерт бердік» - деп әңгімелеп берді. Бірыңғай қыздардан құралған аталмыш би ансамблі 2007 жылы халықаралық «Шабыт» шығармашылық фестиваліне қатысып, «Шара Жиенқұлова» атындағы арнайы сыйлығына ие болды. Өзінің шығармашылық жұмысын сәтті бастаған ансамбль 2009 жылы Президенттік Мәдениет орталығында тұсау кесер рәсімін өткізді. Бұл ашылу салтанатына арналған концертіне ҚР халық артисі, мемлекеттік және тәуелсіз «Тарлан» сыйлығының иегері Б.Ғ.Аюханов, ҚР еңбек сіңірген артисі, өнертану кандидаты, профессор Т.О.Ізім, қазақ биінің дамуына өз үлесін қосқан Ү.Қ.Мақан, «Наз» мемлекеттік би театрының көркемдік жетекшісі, ҚР еңбек сіңірген қайраткері Қ.Е.Ағымбаева, ҚР мәдениет қайраткері, педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.К.Кульбекова, А.Тоқмағамбетов атындағы Қызылорда облыстық филормониясының жанынан ашылған «Томирис» би ансамблінің көркемдік жетекшісі Г.Е.Мурзабаева мен Оңтүстік Қазақстан облыстық филормониясының «Қазына» би ансамблінің көркемдік жетекшісі З.Б.Ажибекова келіп, концерттің құрметті қонақтары болды. Осы аталған балетмейстерлердің ансамбльдің репертуарына енгізген би қойылымдары да сахна төрінде орындалып, көрерменнің қошеметіне бөленді. Концертте сахнаның сәнін келтірген А.Жаймовтың музыкасын қойылған Т.Ізімнің «Шалқыма» биімен ашылып, Г.Е.Мурзабаеваның Ықыластың күйіне қойылған «Керім-ай» биі М.Тойбазарова мен С.Есекешованың орындауында, С.Еркимбековтың музыкасына З.Райбаевтың «Шолпы» биі, А.Есекеевтің Дәулеткерейдің күйіне «Қос алқа» биі, Т.Ізімнің халық сазы «Дайыдауға» қойылған «Аққу қыздар» билері қазақ би өнерінің сыры мен сымбатын көрсетсе, өзге халықтың ұлттық нақышын суреттеген А.Есекеевтің Д.Ивановтың «Русский хоровод» әуеніне қойылған «Орыс биі», башқұрт халық әуені «Зарифаға» қойылған башқұрт биі, Ж.Касенованың жеке орындауда «Парсы биін», Л.Кимнің «Корей биі» көрермен назарына ұсынылып, Т.Ізтайдың әуеніне қойылған А.Есекеевтің «Шаттық» биімен концерт өз мәресіне жетті. Концерттен соң ҚР халық артисі, мемлекеттік және тәуелсіз «Тарлан» сыйлығының иегері Б.Ғ.Аюханов «Шалқыма би ансамблінің репертуарынан қазіргі мәдени көрініс пен академиялық мәнерлі байланысты көресіз. Мынадай талантымен ансамбль әлі де ғажап дүниелерді тудырады» - деп өзінің тілегін айтты. Сондай-ақ көп ұзамай ансамбль шет елдерде өтетін байқаулармен фестивальдерге қатысып, жүлделерге ие болды. Атап айтқанда: 2009 жылы Башқұрстан елінің Уфа қаласындағы халықаралық «Достық» фестивалінде бас жүлдені, 2010 жылы Астана қаласында жыл сайын өтетін халықаралық шығармашылық «Шабыт» фестивалінде бас жүлдені иеленді. Сонымен қатар Германия, Ауғанстан, Қытай, Сауд Арабия елдеріне гастрольдік сапармен болып, халықтың ұлттық өнерін шет елдіктерге таныстырып қайтты. Өнер әлемінде енді ғана қадам басқан жас би ансамблінің бүгінгі таңдағы көңіл қуантарлық бұл жетістіктері еңбек етіп жүрген мамандардың біліктілігі мен еңбекқорлығының арқасы. Жаңаша келбетте әлемдік өнер сахналарынан көріне бастаған қазақ биінің кәсіби тұрғыдан дамып, жетіліп, өзге елдердің қызығушылықтарын арттырып, қазақ елінің нақты болмысын танытуына қосар үлесі осы өнер ұжымдардың шығармашылығы арқылы іске асатыны да баршамызға мәлім.

«Шалқыма» би ансамблінің іргетасын қалаған ҚР мәдениет қайраткері А.Н.Есекеев. Бүгінде осы ансамбльдің көркемдік жетекшісі әрі бас балетмейстері. А.Н.Есекеев Ақтөбе облысы, Шалқар ауданының тумасы. Орынбордағы би училищесін, 2000 жылы М.Әуезов атындағы ОҚМУ-нің өнер факультетін бітірген. 1990-1997 жылдар аралығында «Салтанат» би ансамблінің жеке бишісі, 2006-2007 жылдары «Наз» халық би ансамблінің құрамында өнер көрсетеді. 2007 жылы «Шалқыма» би ансамблінің негізін қалады. Ансамбльдің атын Өзбекәлі Жәнібековтің шәкірті, қазақ биінің дамуына зор үлес қосқан Ү.Қ.Мақанмен ансамбльдің көркемдік жетекшісінің ақылдасып «Шалқыма» деп атауының өзі қазақ даласын, салт-дәстүрін сипаттап тұрғандай. Халық өнерін алыс жақын шет елдерде насихатталуына өзіндік үлесін қосып жүрген, талантты биші, қазіргі таңда өзінің тәжірибесі мол кәсіби маман екендігін дәлелдеп келе жатқан іскер басшылардың бірі.

Қазақ биі дегенде бірінші ойға оралар есім Шара. Шара Жиенқұлова ХХ ғасырдың басында өмірге келіп, өзінің бар өмірін осы би өнерінің өсіп-өркендеуіне жұмсаған жан. Ол өз өнері арқылы

халықтың биші қызына, ерке қызына айналды. Шара апамыз 50 жасына дейін сахнада билеген. Шара апамыз тек орындаушы болып қана қойған жоқ, ол өзі билер де қойған. Соның бірі Тәттімбеттің «Былықылдақ» күйіне қойылған биін ансамбльдің жеке бишісі С.Есекешова орындады. 1934 жылы «Қыз Жібек» операсында сахнаға шыққан «Айжан қыз» биі осы жылдар аралығында ұмыт болмай ұрпақтан-ұрпаққа үйретіліп келеді. Осы «Айжан қыз» биі жайлы зерттеуші ғалым Т.О.Ізім мемелкеттік «Алтынай» би ансамблі атты кітабында: «Ш.Жиенқұлованың «Алтынай» би ансамблінде бұл биді екі орындаушыға қойды. «Айжан қыз» биін алғаш сахнаға шығарған қос қыз, бүгінгі күні ҚР еңбек сіңірген артисі Ғазиза Әбдиева мен мәдениет қайраткері Дана Мырзабековалар болатын» деп жазған [1,10бет]. Ал қазіргі таңда бұл биді «Шалқыма» би ансамблінің артистері Сандұғаш Есекешова мен Әсемгүл Нұрғалиеваның орындауында тал бойындағы ерекше әсем қимыл қозғалыстары күймен сәтті үндесіп, орындаушылардың шеберлігін шырдап, 2012 жылы Астана қаласында өткен IV Республикалық Ш.Жиенқұлова атындағы қазақ биі байқауында жеке орындаушылар номинациясы бойынша лауреат атанды.

«Шалқыма» би ансамблі 2015 жылы 15 мамыр күні «Достық поэзиясы» атты концерттік бағдарламасын берді. Бағдарламада ұлттық биімізбен қатар, жүзі басқа болғанмен жүрегі бір, тілі басқа болғанмен тілегі бір, мақсат мүддеміз ортақ, бірлігі мықты, достығы берік өзге ұлттардың билері биленді. А.Кульшинаның орындауындағы башқұрт биі «Білезік» - қурай аспабының әуеніне қойылған. Биді қоюшы – Э.Даутова. Сахнаның сол жақ бұрышынан шыққан қыз көрерменді бірден башқұрт еліне алып кеткендей, қыздың көздерін төмен салып жүріп, жасаған қимылдары дененің иіліп майысуы, аса бір шеберлікпен өзіндік қимылдар үйлесімін тапқан әдемі би. Бидің тағы бір ерекшелігі, бұл орындаушының тақаларын соғып, белгілі бірырғақ беріп билегені. Биде иық қимылдары мен саусақ шыртылдату жиі кездеседі. Шаштарын майлап, ортасынан айырып, қос бұрымға күміс әшекейлер, білезік, сырға таққан қыздың әсемдігі мен бидегі қимылдар башқұрт қалқының әшекей бұйымдарын суреттейді. Бұл биде барлық башқұрт халқының қыздарының әсемдігі, ұяндығы, нәзіктігі көрсетіледі.

Орыс халық билерінің ең ежелгі үлгісі – хоровод. Хоровод ең кең таралған және ең көне би болып саналады. Хороводтың ең негізгі суреттемесінің шеңбер болуы – күнді суреттеуі және күннің құдіретті құдайы – Ярилеге бас ию. Адамдар шеңберді бойлай тұрып, ойын ойнап, билеп, ән айтқан. Уақыт өте келе бұл рәсім мәдени-тұрмыстық мәнер алып, жаңа әндерге билеп, халықтың тұрмыстық биі ретінде саналып, мерекелік кештердің сәнін келтірген. Хороводты билеу арқылы халықты достыққа, бірлікке шақырған. Бидің қимылдары музыканың ырғағына байланысты туған. Хороводтың екі түрі бар: ойын және өрнекті. Шалқыма би ансамблінің репертуарындағы би – өрнекті хоровод. Биді ансамбльдің жетекшісі А.Н.Есекеев қойған. Сахнаның оң жақ бұрышында «ұлу» (улитка) тәрізді суреттеме жасап, шыққан қыздар майда қадамдар арқылы жұп-жұбымен екі қатар түзейді, қыздардың әуеннің ырғағына сай қойылған бірдей қол қимылдары орыс халқының тұрмыстық қимылдарынан алынған. Қойылымда орыстың хоровод биіне тән «тақтай» (дошечка), «жылан» (змейка), т.б. суреттемелер кездеседі.

Сақа халқының би өнері өткен өмірімен байланысты. Сібір халықтарының би өнерінде әр түрлі жануарлар мен құстарға еліктеп орындалатын пантомималар айрықша орын алады. Бұл халықтардың билерін салттық билер, имитациялық бейнелеу, еліктеуден пайда болған билер және пантомимикалық билер, ойын түрінде биленетін билер деп бөлуге болады.

Аңға, әсіресе аю мен қасқыр аулауға шығып, сәтті оралғанда аңшылар жаңағы билерін билеп, өздерінің жындарға сыйынып халқының жақсы, тоқ өмірін тілеп, соған тілек қылып, билеген. Мысалы, ансамбль репертуарындағы тағы бір өзіндік ерекшелігі бар би - З.Әжібекованың қойған «Сақа» биі. Би ойнақы жылдам ырғақты әуенге қойылған. Бұл би басты жанына кезек-кезек созумен, иықты көтеріп, түсірумен, денені дірілдетіп, ал қолдарын екі жандарына созып, шынтақтарын бүкпей, құс қанатын қаққандай әр түрлі қимылдар жасайды. Сонымен қатар орындарында айналу, тізелерін бүгіп, аяқтарын сүйрете жүру сияқты жүріс турлері кездеседі.

Әрбір халықтың би өнерінен – ұлттық киімін көріп, музыкасын тыңдап, халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін ұғынуға болады. Ансамбльдің репертуарындағы барлық өзге ұлттардың билері елімізге танымал балетмейстерлердің туындылары. Сондықтан да әрбір балетмейстердің өзіндік қолтаңбасы, біріне-бірі ұқсамайтын ерекшелігі бар.

Тағы бір керемет туынды Л.В.Кимнің «Кәріс» биі. Жалпы кәріс халық биі 3 түрге бөлінеді: Салпури, Пуче-чум, Сам-бук. Ансамбльдің репертуарындағы кәріс биі өте танымал, кең таралған би - Пуче-чум. Бұл биді билеуде желпуіш (веер) қолданылады. Желпуішті қол қимылдарымен үйлестіре отырып, сермеу арқылы табиғатты, тауды, толқынды, құстарды, бейбітшілікті, таңғы тылсым тыныштықты бейнелейді. Орындаушылардың жәй ырғақта жасалынған әсем қимылдары, көрерменге керемет көңіл күй сыйлап, демалдырады.

Таулы аймақта немесе теңіз жағасында тұрақ еткен адамдардың билері кәсіптеріне, тұрмыстық әдеттеріне байланысты өзіндік ерекшеліктерімен дамыған. Таулы аймақта орналасқан армян халқының билері де – армения мәдениетінің сан алуандығын, армян рухын, жауынгерлікті, өр мінезділікті көрсетеді. Ансамбль репертуарындағы армян биін А.Т.Алишева қойды. Әуен жай ырғақта басталып, кейін жылдам ойналады. Армян қыздарының биінің ерекшелігі – аяқ ұшынан жүріп, әдемілікті, паңдықты, нәзіктікті, сабырлылықты, көрсете білуде. Көйлектерінің етегі қозғалмастан қалқи жүріп, тәкәппар кейіпте денелерін тіп-тік ұстап, қолдарын кезек көтеріп немесе екі жанына сәл көтере бос жібере жүріп, би суреттемелерін көрсетеді.

«Шығыс билерінде қыздар мен жігіттер биіне тән ортақ қалып – дененің тік ұсталуы. Әйелдер билеріне дененің қатты артқа шалқайып, шаштың ұшы жерге тигенше майысу тән. Билердің орындалуы өте күрделі, әсіресе дене, бас, қол қимылдары. Бұл билерді үйрену үшін әрдайым жаттығу, дененің серпімділігін дамытып және бас қимылдары мен «чархи» сияқты айналма қимылдарын меңгеру керек», - деп Қ.Д.Айтқалиева өзінің еңбегінде жазса [2,3бет], Шығыс билерінде қолданылатын заттар (аттрибуттар) туралы «өзбек, тәжік, ұйғыр халық билерінде кездесетін шайтабақ, қасық, қайрақ, кош-таш секілді заттар биге сюжет үшін емес, өзінше ұрмалы аспап ретінде қолданылған», - деп Г.Ю.Саитова өз еңбегінде көрсеткен [3,11бет]. Өзіндік би мектебі қалыптасқан ұйғырлардың халық би өнері стилі жағынан басқа шығыс билеріне ұқсайды, әйтседе өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтары да бар. Ұйғыр халқының билері аймақтық ерекшелігіне қарай Хотан, Қашғар, Или, Долан атты төрт топқа бөліп қаратырылған. Қазақстандағы шығыс билерінің зерттеушісі, өнертану кандидаты Г.Саитова «Шалқыма» би ансамбліне «Ұйғыр биін» қойған. Қыздар сахнаның сол жағынан, етектерін ұстап, майда жүріспен, бір сызықты бойлай шығып, қиғаш сызық бойымен алдыға жүріп, қайтадан бір сызықтың бойына келеді. Биді шайтабақты саусаққа киген оймақпен соғу арқылы әуен ырғағынбере жүріп орындайды. Міне, осындай өзге ұлттардың болмысын ашатын, үлкен талғаммен қойылған билер халықты интернационалдық рухта тәрбиелейді.

«Шалқыма» би ансамблінің шығармашылық жолы мен би қойылымдарын зерделеу барысында қазақ би өнерінің тамаша туындыларын және Қазақстан жерін мекендеген өзге ұлттардың билерін тамашалап, достық пен бірлікті көре отырып, ұжым репертуарының өзіндік ерекшелігін, кәсіби деңгейін көреміз. Көпұлтты хореография өнерінің жетістіктері әр халықтың би мәдениетінің дамуына байланысты. Халық биі ерекше шығармашылық түрі, сондықтан ол әр халықтың өзіне ғана тән ерекшеліктерін сақтайды. Дегенмен, ұлттық дәстүрге бай әр түрлі би мәдениетінің байланысы белгілі. Дәстүрлі би өнері әр ұлтпен бірлестікте даму үстінде көрінеді. Ұлттық би өнерінің мақсаты мен мүддесі – басқа ұлт өнеріне кірігіп кету немесе арасындағы ерекшеліктерін өшіру емес, өз бет бейнесін сақтай отырып, саласын арттырып, өзара байыту. Би өнері – рухани өмірдің үлгісі. Би өнерін – әсем қимылдардың көркемдік бейнелеу құралдары ретінде ала отырып, осы өнер арқылы тұтас бір халықтың өнері мен мәдениетін суреттеп беруге болады.

Қоғамның өзгеруіне байланысты, халықтың өмірі мен дәстүрі де өзгеріп отыратыны белгілі. Міне осыған орай өнердің де өзгеріске ұшырайтыны сөзсіз. Оның тақырыптық идеясы, мазмұны да өзгеріске ұшырап отырады. Халық шығармашылығынан нәр алған би өнеріде осылай өсіп-өркендеуде.

Би өнері сөзден тыс, бірінші кезекте бишілік мәнерлі тәсілдерден, тілдік ойдан туған нәтиже. Бейнелі түрмен өрілген би мазмұны, оның мән-мағынасы ешбір тілге аударылмайтын және басқа ешқандай мәнерлі қатынас құралымен алмастырылмайтын ежелден келе жатқан адамның өзін-өзі танытатын өнер. Жер бетіндегі қандай халықта болмасын өзінің өскен ортасы, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрі бойынша дамыған өнердің бір саласы осы би өнері. Осы өнер түріне ғасырлар бойы өзек болған халық күйлері екені сөзсіз. Жалпы музыка әр халықтың сезім байлығы мен ішкі жаратылыс қалпын білдіретін болса, би сол сезімдерді дене қимылының әсем ырғақтық пластикасымен аша түсетіні мәлім.

Халық биі – бишінің қозғалысы мен дене қимылы арқылы көркем образды бейнелейтін, ұлттық сахна өнері. Халық би өнері ерте заманнан қалыптасқан, әр халықтың әдебиетімен, музыкасымен, дәстүрлі салтымен біте қайнасып келе жатқан әр ұлттың мұрасы. Халықтың көркемдік ойының бір көрінісі ретінде би өнері өзінің эстетикалық болмысында қазақ жұртының жалпы дүниетанымына сай арман-мұраттарын бейнелейтін қимылдар жүйесін қалыптастырған. Халық би өнері ежелгі би өнерінің дәстүрі мен өрнегін сақтап, өзінің рухани қазынасымен ұштастыра отырып ғасырлар бойы дамыған. Халық биі жаңа қиялмен жаңа мазмұнмен дамып отыратындықтан, әрдайым ғылыми зерттеу жұмыстарын қажет етеді.

Халықтың шығармашылық мәдениеті адамның сана-сезімімен бірге адамгершілік болмысын тәрбиелеп іске асырады. Қандай халық болмасын ұлттық мәдениетке мән бермей өзін ұлт ретінде көрсете алмайды. Сондықтан суретші, композитор, балетмейстер өзінің туындысын жазарда халық мәдениетін оқып білуге талпынады. Әр халықтың өзіндік ерекшелігі би өнерінде өз ізін қалдыратыны осыдан болса керек. Би – адамның көңіл күйіне негізделген, музыкалық ырғаққа бағынышты, түрлі қимылдар тізбегімен бейнеленетін өнер. Адам баласына тән әсемдік пен әдемілік, өмірге деген көзқарасы мен көңіл күйі көрініс табады. Тек сол көңіл-күйді білдіретін қимыл-қозғалысты дұрыс тауып, нақтылы қолдана білу қажет. Ырғақ адамның жан дүниесінің көзге көрінбейтін тербелістерін айқын білдіреді. Ал, халық билерінің тууына әр халықтың өзіне тән мінез құлқы, тұрмыс-салты, мәдениеті әсер етеді. Би өнерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп, ансамбльдің көркемдік жетекшілерімен сұхбат жүргізіп, бейнематериалдарды саралай отырып, еліміздегі кәсіби хореографиялық ансамбльдердің тек қана қазақ би өнерін дамытып қана қоймай, әлем би мәдениетіне өзіндік үлесін қосып отырғанын көреміз. Сонымен қатар ансамбльдердің әрбір концерттік бағдарламалары елімізде өмір сүретін ұлттардың өзара байланысын арттыруда, бейбітшілікті сақтауда, ынтымақтастықты дамытуда алатын орны ерекше.

Би өнері сонау ықылым заманнан атадан-балаға жалғасын тауып келе жатқан өнер түрі. Ұлттық би өнеріміздің даму тарихы салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілік пен даму кездегі өзгерістерге байланысты дамып отырған. Би өнерін сөзбен суреттеу мүмкін емес. Ол, адамның ішкі дүниесі мен ой түйсігінен үйлесім тапқан ерекше сезім. Бір қарағанда ол бар болғаны түрлі іс-қимылдардың үйлесім таба білген қосындысы болуы мүмкін. Әлбетте, түсінген жанға эстетикалық сұлулықты жиған өнер туындысы екенін түсіну қиын емес.

Ұлттар мен ұлыстардың өзіндік талғамы, өзін-өзі таныту, көрсету жолдары бір-біріне ұқсамайды. Халықтар арасындағы ерекшеліктер біздің рухани мәдениетіміздің байытуға жол ашады. Әлемде өмір сүріп жатқан алуан түрлі ұлттардың салт-дәстүріне, тарихына, тіліне, дініне, өнеріне деген құрмет сақталмаса, халықтар арасында достық өзіндік күшін жояды. Сондықтанда ұлттар бір-біріне деген түсіністікпен қарап, әр халықтың өзіндік құндылығына құрметпен қарауы қажет. Ешқандай мемлекет әлемнен тыс өмір сүре алмасы айқын. Барлық мемлекеттер бір-біріне тәуелді, бір-бірімен ынтымақтастықта өмір сүру, ортақ қиындықтарға төтеп беруге жол ашады. Әрбір ұлт – әлемнің маңызды бір бөлшегі. Халық бір-бірімен татулықта өмір сүре отырып, ортақ қоғамымыздың өркендеп өсуіне өз үлестерін қосады. Міне, осы орайда халықтардың асыл мұрасы өнердің алатын орны ерекше. Халықтар өз өнері арқылы әлемдік мәдениетті бағындырады. Өзінің дәстүрін, салтын, мәдениетін, тарихын, өнерін біліп, өркендетіп отырған ел ғана өзге ұлттардың мәдениетіне құрметпен қарай алады. Рухани құндылықтарын сақтап, дамыта алған ұлттар ғана қалыпты өмір сүре алады. Сондықтан да әрбір мемлекеттің бүкіл саясаты ұлттық құндылықтарға, халықтың асқақ армандарына негізделген. Би – өнеріміздің бөлінбес бір бөлшегі, өміріміздің көркем өрнегі, халықтың тұрмыс-тіршілігі мен рухани мәдениетінен толық хабар беретін ұлы өнердің бірі әрі бірегейі. Ұлттық бидей қазынаның ортаймауына, сонымен қатар Қазақстанды мекен еткен ұлт пен ұлыстардың өнеріне, салт-дәстүріне құрметпен қарап, ортақ мәдениеттің байи түсуіне өзіндік үлестерін қосатын жаңа буын бишілеріміз баршылық. Олардың көнеден келе жатқан халық жәдігерін көздің қарашығындай сақтай отырып, жаңаша бағытта, заман талабына сай әрі ұлттық мазмұнын жоғалтпай дамытуға сол мамандардың, өнер жанашырларының ықпал етері сөзсіз. Ансамбльдердің өзге ұлт билерін саралай келе, еліміздің би өнерін өркендетуде, мүмкіндігі мен өрісі өте зор екендігіне көз жеткіздік. Әрбір ұлттың өмірін би тілімен баяндап, мың бұралған әсем қимылдармен көрерменге жеткізген балетмейстерлердің ұлтаралық шығармашылық байланысты дамытуда атқарған еңбектері жеміссіз емес. Би ансамблінің болмысы, оның шығармашылық жұмысы балетмейстер өнерінің деңгейіне тікелей байланысты екені белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ізім Т. Мемлекеттік Алтынай би ансамблі. - Алматы: «Өнер», 2010ж.
2. Айтқалиева Қ. Танцы народов Средней Азии. – Уральск 2002 г.
3. Саитова Г. Теория и методика преподавания восточного танца.– Алматы: «Goodprint», 2013

Г.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE DOĞU VE NİĞDE'DE İKİ CAMİ

Doç. Dr. **Mehmet EKİZ***

Özet:

Dini eserlerin inşası sırasında, yer seçimi yapılırken ve planlamada, konumlandırmada öne çıkan unsur din ile toplum için kutsal olanla o eser arasında kurulan bağıdır. Toplumsal kültür içinde de bu bağın bir ağırlık noktası vardır çünkü kültür; din ve onu besleyen kutsal algısının etkisine maruzdur.

Mabetler kendilerini meydana getiren toplumların birbiriyle ve yakın çevresiyle olan ilişkilerinin, doğa ve doğaüstü unsurlarla olan münasebetlerinin ve onu algılamalarının da birer ürünüdürler. Ayrıca söz konusu yapılar bireyler arası sosyal etkileşimin ve iletişimin yoğunlaştığı mekânlar olmasının yanı sıra mensubu oldukları kültür ve medeniyetin tezahür ettiği ve bünyesinde o toplumun kültürel mirasının bir nesilden bir diğerine iletildiği yapılar olma özelliğini de gösterebilirler. Bu açıdan bakıldığında her eser kendine özgü bir yöne sahiptir ancak mabetlerde bu daha belirgin bir biçimde öne çıkabilir ve bu durum yapının kimliğini oluşturmada etkin bir rol üstlenebilir. Toplumun mensup olduğu kültür ile yapının kazandığı ve ortaya koyduğu kimlik arasında sıkı bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Ayrıca mabetler zaman zaman inananları için geçmişten bazı izler de taşır ve inancın zaman ile mekânın ötesine geçen bir boyutunu da ifade edebilir. Niğde İlinde yer alan Niğde Alaeddin ve Sungur Ağa Camilerinde bu duruma birer örnek teşkil ettiğini düşünmekteyiz

Anahtar Kelimeler: Niğde Alaeddin Camii Sungur Ağa Cami Doğu Türk Kültürü

EAST IN TURKISH CULTURE AND TWO MOSQUES IN NİĞDE

Abstract:

During the construction of religious works, when choosing the place and in planning, the prominent element that stands out in positioning is the link between sacred one with that work for religion and society. In social culture, this link has a point of weight, because culture is subject to influence of religion and sacred perception that feeds it. Temples are also result of the relations of societies that created themselves with one another and with its immediate surroundings, their relationship with nature and supernatural elements and their perceptions of it. Also, these structures may show the social interaction between individuals and places where communication is concentrated, as well as the culture and civilization they belong to and the structure in which the cultural heritage of that community is transmitted from one generation to another. From this point of view each work has its own specific direction, but this can be more pronounced in the temples and this can play an active role in creating identity of building. It can be said that there is close relation between culture and identity of building. In addition, temples carries some traces of the past for believers from time to time and it can also express dimension of belief that goes beyond time with space. We believe that mosques of Sungur Aga and NigdeAlaaddin in Nigde province are examples of this situation.

Keywords: *NigdeAlaeddin Mosque, Sungur Aga Mosque, East, Turkish Culture*

GİRİŞ

Bir bina malzeme ve teknik bakımdan ele alınarak incelemenin yanı sıra tarihi, dini, kültürel, sosyal, yönleriyle de ele alınabilir.

Dini eserlerin inşası söz konusu olduğu zaman, yer seçimi yapılırken ve planlamada, konumlandırmada öne çıkan unsurların başında mensup olunan din ile toplum için kutsal kabul edilenler ile eser arasında kurulan bağ gelir. Toplumsal kültür içinde de bu bağın bir ağırlık noktası vardır çünkü kültür; din ve onu besleyen kutsal algısının etkisine maruzdur.

İbadet mekanları kendilerini meydana getiren toplumların birbiriyle ve yakın çevresiyle olan ilişkilerinin, doğa ve doğaüstü unsurlarla olan münasebetlerinin ve onu algılamalarının birer ürünüdürler. Ayrıca söz konusu yapılar bireyler arası sosyal etkileşimin ve iletişimin yoğunlaştığı mekânlar olmasının yanı sıra mensubu oldukları kültür ve medeniyetin tezahür ettiği ve bünyesinde o toplumun kültürel mirasının bir nesilden bir diğerine iletildiği yapılar olma özelliğini de gösterebilirler. Bu açıdan bakıldığında her eser kendine özgü bir yöne sahiptir ancak mabetlerde bu daha belirgin bir biçimde öne çıkabilir ve bu durum yapının kimliğini oluşturmada etkin bir rol üstlenebilir. Toplumun kültürü ile yapının kazandığı ve ortaya koyduğu kimlik arasında sıkı bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Ayrıca mabetler zaman zaman

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, FEF, Sanat Tarihi Bölümü, mekiz38@yahoo.com

inanınları için geçmişten bazı izler de taşır ve inancın zaman ile mekânın ötesine geçen bir boyutunu da ifade edebilir.

1. ТҮРКЛЕРİN İNANÇ СІSTEMİ ІÇİNDE DOĞUNUN EHEMMİYETİ

Kadim Түркер İslam dini өнцесі қешітлі inanç ve dinлерle temas etmişлер ancak bunlar іçінде өзелікпе Көк Түркерден ітібарен бір temel oluşturmak sureтіyle etkіsіnі arttıran “Kök Tengri”dini ve inanç sitemi olmuştur(Gömeç, 1998:39). Bilinen en eski zamanlardan бері Түркер bulunduғу coğrafyayı tanımlарken veya kendi coğраfi konumunu белірлерken қешітлі yöntemлерle yönлері de белірлеміш ve adlandıрmışlardır. Bu durumu gerçекleşтірлерken temel aldıkları unsur ise güneştir.Түркер yüzлеріnі güneşіn doğduғу yöне dönerek önem sıрасına göre en башта doğuyu sonra sıрасıyla güney, баты ve kuzeyi белірлерлерді(Ögel, 1991:427). Doğunun önemіне vurgu her daim yapılır çevре өлкелер sayılırken yine doğudakіnden башланırды(Ögel, 1991:427). Түркерде doğу hem en önemli hem de en kutlu yön olarak kabul edіlmіştir(Ögel, 1991:431). Örneğіn Göktүркер bu yöне “İlgerü” ілері demek sureтіyle sonsuzluға vurgu yapарларды. Hatta bazı çіn kaynaklarında Hunları ve Göktүркеріn doğuya dönerek bu kutlu yöне selam verdіклеріне dair kayıтların mevcut olduғу білінmektedir(Ögel, 1991:431). Ögel’e göre “*Gün doğusu, Түркеріn törenlerinde ve ibadetlerinde büyük rol oynadı. Bu sebeple sabah, Түркер іçін önemli ve kutlu bir çağ olmuştur.*” Ayrıca Ögel yine Yakut Түркеріnіn атlarını tanrıya sunmak іçін güneşіn doğduғу tarafa сүрдүклеріnі, шаманların çadıрlarının kapılarının doğу yönüne бaktıғını, өlüлеріn башlarının doğу yönüne döndürölerek göмүлдүğүнү ifade eder(Ögel, 1991:432). Aynı yazar Түркерде devlet teşкілатının da kutsal doğuya göre şekіl aldıғını hatta cennetіn bile bu yönde olduғuna inanıldıғını ifade eder(Ögel, 1991:432). Ayrıca O. C. Tuncer Göktүрк Devletіnіn баты bölümlері daha verімлі topraklardan meydana geldiğі halde güneşіn doğduғу yöндеki topraklar daha önemli olduғу іçін башкент bu topraklar üzerine kurulduғunu беліртір (Tuncer, 1981:915), Yіne J. P. Roux бір çalıшmasında “*T’u-küelere göre, dünya doğan —»Güneşe göre düzenlenmiştir. Doğу her zaman "ön" olarak adlandırılmaktadır. Arka ise batıdır, yani batan güneş. Sağda, güneyde Çin ve solda, kuzeyde ise orman bulunmaktadır. Çin metinlerine göre, hükümdar oturduğunda sürekli doğuya yönelir, çadırın girişi ise doğan güneş yönündedir*” demektedir(Roux, 2011:66-67).İslam өнцесі durum böyle ікен “*İslamiyet’in kabulünden sonra da öне çıkan kozmolojik temelli düşünce akımlарında, doğу yönünün cennetіn ve ışığın yeri olarak kabul edіліşіnіn büyük payı bulunmaktadır*”(Parla, 2017:153).

2. NİĞDE ALAEDDİN CAMİİNDE DOĞUNUN EHEMMİYETİ

Түркер Müslüman olduktan sonra бір süre daha doğу yönü önemіnі сүрдürmüş ve hatta bazı mimari eserlerde bu önem vurgulanarak uygulanmıştır. Niğде Alâeddin Camisi ve Niğде SungurBey Camisi bunlar arasında ki önemli örneklerdendir.

Eserlerden іlki olan ve Niğде Alaeddin Camisi olarak білінен eser Niğде Іç Kalesіnіn güneyінде yer alan Niğде’nin Ulu Camisidir. Doğу cepheде таç kapıda yer alan mermer kitabeye göre camі, H.620/M.1223 yılında Niğде valisi Emir-i Ahur (Atlar Emiri) ZeyneddinBeşare bin Abdullah tarafından yaptırılmıştır. Yіne eserin таç kapısında kemer kovanını kuşatan tezyini kemer köşelіклерінде yer alan dekoratif kitabede camіnіn mimarlarının Sıddık ve Gazi adlı ікі kardeş oldukları kaydedіlmіştir. Eserіn таç kapısı alışılmışın dısında olarak kible aksında değıл camіnіn aydınlık fenerіnіn aksında ve doğу cepheдеdir (Ekiz, 2005:36).

İnce yonu kesme taş ile yapılan camі, doğу yönünde eksenden kuzeye kaydırılarak yerleştirіlmіш таç kapısıyla dikkatі çeker. Yapının yüksekліğіnі aşan ve çoğunluғunu geometrik motiflerin oluşturduғу süslemelere sahip bu kapıdan башка kuzey yönünde, minarenіn alt köşесіне bitіştirілerek yapılmış іkinci бір kapı daha bulunmaktadır. “Sultan veya Bey Kapısı” olarak adlandırılan bu kapının, günümüzde mevcut olmayan ahşap hatıllar üzerine yerleşmiş özel бір bölüme açıldıғı düşünölmektedir. Bu bölüm Anadolu Түрк mimarisinde camіlerde görölen söz konusu özel bölümlerіn erken örneklerі arasındaır(Ekiz, 2005:34).

Doғу cepheдеki basık kemerлі, kapıdan girіlen camіnіn harim kısmı plan olarak mihraba dik üç sahna ayrılmıştır ve haçvarfı planlı ayakların taşıdıғı бір örtü sistemіне sahiptir (Plan-1, Foto-1). Camіde sahnalar hem mihrap duvarına dik hem de paralel бір görüntü arz etmektedir. Fakat dik görüntü veren sahnaların kemer yüksekліğі paralel olan sahnalara göre daha yüksek olduğundan sahnın akışının mihraba dik olarak verdiğі görüntü daha kuvvetle vurgulanmıştır. Ancak, bu yapıда sahnalar mihrap duvarına dik değıлdır ve dolayısıyla derinlemesine бір yönelіш söz konusu değıлdır. Büyük Selçuklulardan gelen plan anlayışını taşıyan бір planlama ile enine gelişen mihrap önü kubbeli camі plan tipіnіn birlikte ele alınarak tasarlandıғı ve geçіш sürecіндеki бір deneme olmalıdır. Bu durum, yapının Anadolu Түрк mimarisіnіn gelişme çizgisi іçіндеki önemіnі arttıran бір özellik olarak öне çıkmaktadır. Eserіn Minaresinde yer alan şerefe kapısı da kible yönünü göstermesi gerekirken(genel uygulama bu şekілдеdir) doğу yönünün göstermektedir.

3. NİĞDE SUNGUR AĞA CAMİİNDE DOĞUNUN EHEMMİYETİ

İkinci eser ise Niğде’de XIV. yüzyılın іlk yarısında inşa edilen Sungur Ağa Camisidir.İlhanlılar’ın Niğде valisi Sungur Ağa (Sungur Eke) tarafından yaptırılan binanın inşa tarіhi kesin olarak білінmiyor ancak

minare kaidelerinden kuzeydekinde yer alan vergi kitâbesindeki 1335 tarihi binanın inşaatının bitirildiği yıl kabul edilmektedir(Özkarıcı, 2001:67). Diğer taraftan yapının minberindeki başka bir kitâbede Sungur Eke ile Ebû Said Bahadır Han'ın adı geçmektedir(Özkarıcı, 2001:69-70). Ebû Said Bahadır Han babası Olcaytu Han'ın ölümü üzerine (1316) Emîr Sevinç tarafından başşehir Sultâniye'ye götürülerek 1317 yılında hükümdar ilân edildi yaklaşık 18 yıl iktidarda kalan Han 1335 yılında Karabağ'da öldü;bundan dolayı yapının 1317-1335 yılları arasında inşa edilmiş olabileceği değerlendirilmektedir(Yuvalı, 1994:218).

Caminin asli hali mihraba dik üç sahından meydana gelen bir plan esas alınarak yapılmıştır. Çeşitli onarımlar geçiren ve asli hali kısmen değişen eser mihraba paralel yedi sahından meydana gelen bir planla günümüze ulaşmıştır (Plan-2, Foto-2).

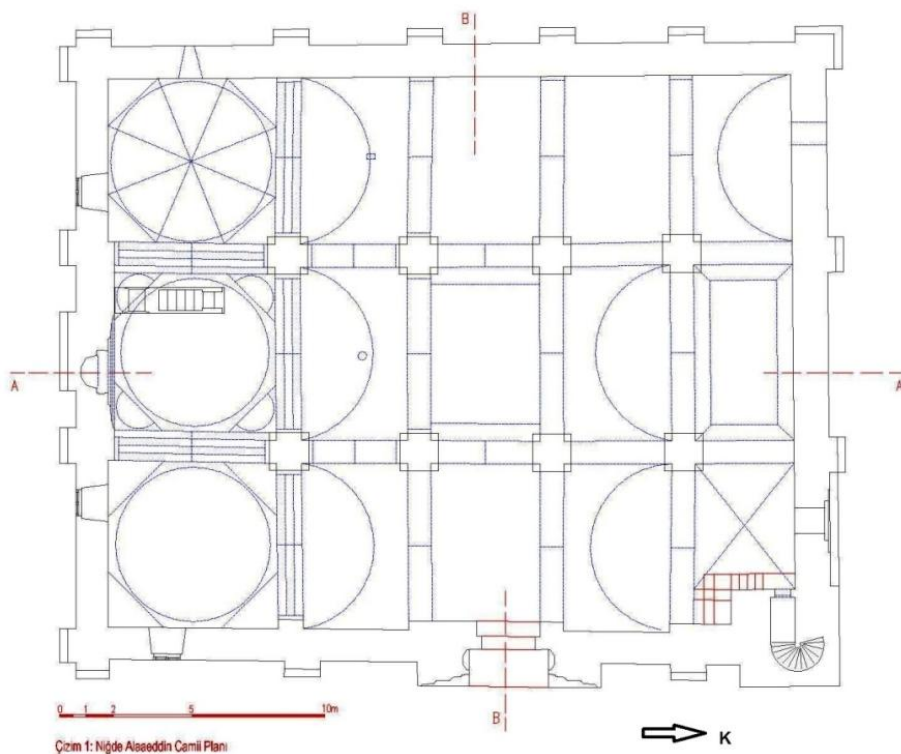
Sungur Ağa Camisinin ana girişi de doğu cephededir. Eyvan biçimli bir girişe sahip olan taçkapı cephe aksından kuzeye doğru bir miktar kaydırılarak yerleştirilmiştir ve her iki tarafta yer alan minare kaideleriyle birlikte düzenlenmiştir. Kuzey cephedeki ise tam cephe aksındadır. Her iki kapıda harime açılır. Harimdeki taşıyıcı sistemi üzerleri sıva ile kaplanmış ağaç sütunlar meydana getirmektedir ve dam ahşap örtülüdür. Harimin kuzeyine doğu-batı doğrultusunda bu yönü tamamen kat eden ve üç bölümden meydana gelen bey mahfili yapılmıştır. Mahfile kuzey cephenin doğu ucundaki fevkanî kapıdan ve harimin doğu duvarının kuzey tarafına yakın bir konumla yerleşen açıklıktan geçilerek girilebilmektedir. Güvenlik sebebiyle bey kapısı burada konumlandırılmıştır ve bu durumdan dolayı söz konusu cephenin ikincil bir önemi olduğu değerlendirilebilir.

SONUÇ

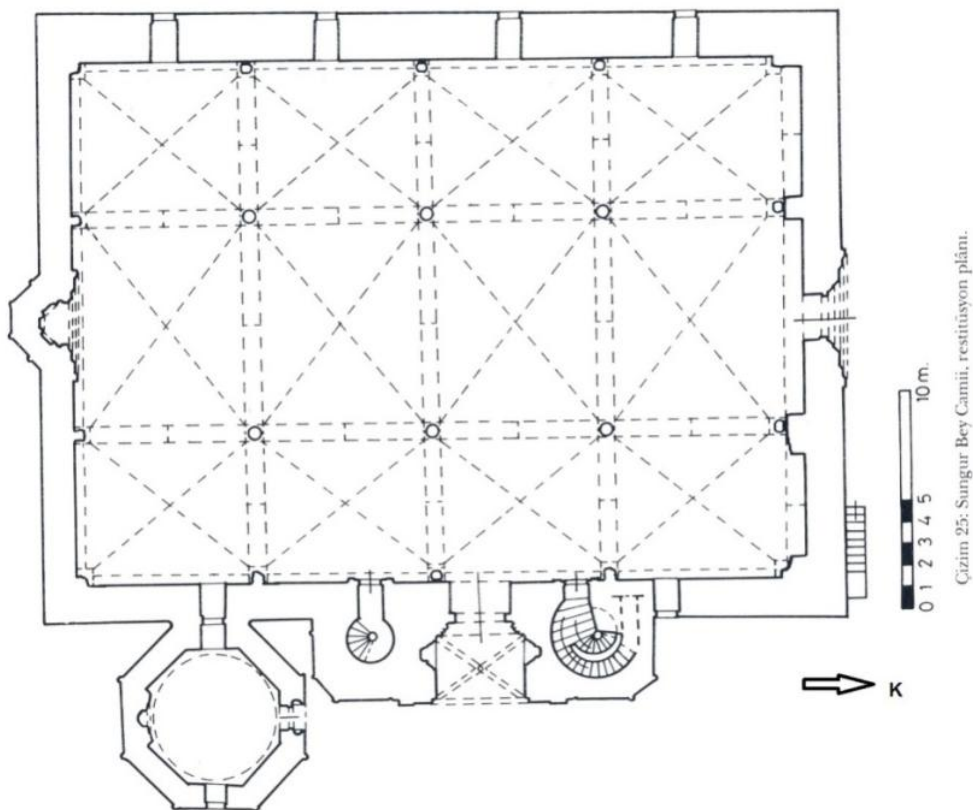
Kuzey yarım kürede yer alan İslam ülkelerinde camilerin girişi genellikle kuzey cepheden açılır bunun sebebi camiye sonradan gelen mü'minlerin daha önce gelenlerin arkalarındaki bölümde yer almalarını sağlamak ve namaz kılan bir kimsenin önünden geçmelerine engel olmaktır çünkü namaz anında namaz kılan kimsenin önünden geçmek günahdır ve namazın bozulmasına sebep olabilir(Bilmen 2003:172).Bu durum bilindiği halde her iki mescitte de asıl giriş kısmının doğu cepheye açılması bazı başka yapılarda eserlerin konumu ve yer darlığı sebebiyle söz konusu olabilir ancak söz konusu yapılarda böyle bir durumun mevzu bahis olmadığı ve kuzey cephelere açılan beylere mahsus kapılarında bu cephelerin ikinci plana alındığını daha az sayıda insanın bu cephelere açılan kapıları kullandığını göstermektedir. İslam dinini seçmiş olmakla beraber Selçuklu Türklerinin hayatında eski dinlerinin kültürel etkilerinin sürdüğünü gösteren karinelere birisi olarak ve bu durumun bir rastlantıdan çok tercih sebebi olduğu doğu yönüne olan hürmetin devam ettiği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA:

- Bilmen, Ö.N. (2003) Büyük İslam İlmihali, İstanbul.
Ekiz, M. (2005). "Niğde Alâeddin Camii", Niğde Tarihi Üzerine, s.33–50, İstanbul
Ögel, B. (1991) Türk Kültür Tarihine Giriş I. Ankara.
Özkarıcı, M.(2001) Niğde'de Türk Mimarisi, Ankara
Parla, C. (2017) "Melike Hüdavend Hatun ve Türbesi" IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, C.3, s.149-164
Roux, J.P. (2011) Eski Türk Mitolojisi. Ankara.
Tuncer, O.C. (1981). "Doğu Yönünün Türk Kültüründeki Yeri ve Mezar Mimarimize Etkisi", VIII.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, s. 915-919.
Yuvalı, A. (1994) " EBÜ SAİD BAHADIR HAN ", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 10, s.218-219. İstanbul

Plan 1. Niğde Alaeddin Camii Planı

Plan 1. Niğde Sungur Ağa Camii Planı

Foto 1. Niğde Alaeddin Camii Genel Görünüş

Foto 2. Niğde Alaeddin Camii Genel Görünüş

ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ – ЖАС ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Т.Ф.К., доцент **А.Д. КОЖАБЕКОВА***
П.Ф.К. қауымд. проф. м.а. **В.С. НУРЛАНОВА****

Түйіндеме:

Мақала қазақ қоғамының әдет-ғұрып құқығын құрайтын, әдет-ғұрып нормалары - жас ұрпақ тәрбиесіне тікелей әсер ететін элементтердің ерекшелігімен, реттеуші нормалары арқылы іске асқан жолдарын тілге тиек етеді.

Қазақ әдет-ғұрып құқығы қазақ даласындағы сотты ұйымдастыру сияқты өтпелі институттардың сақталуын қамтамасыз етумен қатар, қазақ қоғамында, құқық жүйесінде ерекше орын алатын әдет-ғұрып құқығының тәрбиелік мәнін Атадан балаға мұра ретінде қалдырған, бүгінгі күнге дейін жеткізген жолдарын айтады. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып құқығының басқару үлгісіндегі Мемлекет басшысы Ханмен қатар би, сұлтандардың рөлін көрсете отырып, әділ шешім қабылдағандығы туралы мағлұмат береді. Ханның сайланып қойылуы; халық жиналыстарының шақырылып, онда аса маңызды мемлекеттік мәселелердің талқыланып тұруы; билер сотында екі жақтың ашық тыңдалуы; құлдықтың болмауы; ру мүшесінің туыстық қатынаста болмауына қатаң тыйым салынуы; қазақтың қыздарының еркін болып, пәренже тақпауы, соғыстарға қатысуы осының бәрі негізгі белгісі ретінде танылады.

Тірек сөздер: бабалар мұрасы, жаһандану, гуманизациялау, рухани байлық.

THE PRIVACY OF HUMAN RIGHTS - THE KAUNAR PAPER OF THE YOUNG GENERATION

Abstract:

The article highlights the ways in which the customary traditions of the Kazakh society are based on the specificity of the elements directly affecting the upbringing of the younger generation and the way they are implemented through regulatory norms.

The Kazakh tradition, along with ensuring the preservation of transitional institutions such as the arbitration courts in the Kazakh steppe, tells the ways in which the Kazakh society has inherited the educational meaning of the customary law, which has a special place in the legal system, inherited from the father. The main purpose of the article is to show that, along with the Head of State in the form of the customary law of the Kazakh society, the dance plays a fair decision, reflecting the role of the sultans. Khan's election; public meetings were convened, where the most important state issues were discussed; open hearings of the parties in the binary court; absence of slavery; The prohibition of non-affiliated members is strictly prohibited; The freedom of the Kazakh girls to be free, to be dishonored, to participate in wars is acknowledged as a sign of this.

Key words: Ancestral heritage, globalization, humanization, spiritual wealth.

Қазақ халқы - «қазақ» деп бертінде аталғанына қарамай, өзінің көне дәуірлерге барып тірелетін тарихы, адамгершілік пен ұлағатты тағылымдарға толы рухани-мәдени қазыналары бар халық. Әлемдегі өзге халықтар мен ұлттар алғашқы тобырлық тіршілікті басынан өткеріп, бірін-бірі аяусыз құл етіп қанап, бірі-бірінің құқықтарын аяққа езіп, теңдікті, әділдікті, еркінділікті, бостандықты әдіра қалдырып жатқан кездің өзінде-ақ ата-бабаларымыз ақ пен қараны ажыратып, обал мен сауапты терең түсініп, еркіндік, бостандық, егемендік, әділеттік, адамгершілік категорияларын ту етіп көтеріп, нағыз демократиялық сипаттарға толы қағида-ережелерін жасап, тұрмыс-тіршіліктерін осы қағидаларға сүйеніп алып барып, өмір сүріп жатты. Бұл – мақтағандық емес, шындық. Бабаларымыз өмір сүруінің бастаулары пәк, таза, мөлдір, иірімі терең де тұңғыық, өн бойы толы дүниеауилық өнеге мен үлгі. Өкінішке орай, әлем жұртшылығын таңдандыратын осынау алтын қазыналар әр түрлі себеп-салдарлар нәтижесінде, тарих сахнасына шығарылмай елеусіз қалып келді. Еліміз өз тәуелсіздігін алып, егеменді мемлекет болғаннан кейін елеусіз қалып келген асыл мұраларымызды өгейсітпей, өз ұрпақтарына қайта қайтаруға мүмкіндік туды. Өркениетті елдердің бәрі дүр сілкініп, жаһандасу

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, dabirtai67@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, vinara.nurlanova@mail.ru

процесінде көлеңкеде қалып қоймай, бүгінгісі мен болашағының мызғымас қажеттілігін алдын ала ойлап, өздерінің өткендерін қазіргі күнмен сабақтастыра отырып, алтын қазыналарын сол іс-әрекеттеріне арқау етуде. Жаһандану процесі барлық халықтардың өзара тіл табысуын жеңілдету, қағида-ережелерін демократияландыру, ақпараттар ағынын жиілету жолында реформалар жүргізіп жатыр. Бұл реформалардың негізі гуманизациялау. Әсіресе, халықаралық құқықты гуманизациялау қазірдің өзінде басталып кетті. Осы үрдіске қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесінің де қосар үлесі мол болмақ.

Сондықтан ата-бабаларымыздың асыл мұраларын терең зерттеп, талдаулар жасап қана қоймай, оны әлемге таныстыру, өзіміздің құқықтық-мемлекеттік жүйемізде қолдану – бүгінгі күннің мәселесі.

Үлкен ғалымымыз С.Зимановтың: «Бір кездері ежелгі қазақ даласындағы ұрпақтар мұрасы болып табылатын заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасыры» қайтадан біздің тарихымыздың алтын бетіне айналуда және болашақта жалпы өркениеттік мұрасына да айналар деген үміт бар» деген сөзі қазақ құқығының салмағы ауыр, мәні зор екенін ғана көрсетіп қоймай, алдағы уақытта әлемдік құқықтық жүйелердің ішінен өзіне лайықты орын ала алатынын меңзейді. Сол себепті қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесін зерттеп, оқып-үйрену өте өзекті де маңызды болып табылады.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі шындап тек 1990 жылдан, яғни тәуелсіздігімізге ие болғалы зерттеп-зерделене бастады. Ресей және кеңес империя тұсында бірлі-жарым жүрек жұтқандар бұл тақырыпқа қалам ұрып, зерттеулер жүргізді. Ол зерттеулердің кейбірі болмаса, көпшілігі биліктің идеологиясынан аса алмай, көп жайттарды теріс ұғындырды. Бұл арада біз С.Зимановтың батылдығын, оның жетекшілігімен өткен ғасырдың алпысыншы жылдарының аяғында жазылған «Тәуке ханның «Жеті жарғысы жайлы зерттеу» жұмысын ерекше айтып кетеміз. Өйткені, Қызыл империя қылышынан қан тамып тұрған кезде құқықтық ескерткішімізді әңгіме етпек түгіл, оның маңыздылығын, сол дәуірде әділеттікке, адамгершілікке, имандылыққа шақырып қана қоймай, оны негіз етіп алып, қоғамды әділ түрде ретке салғанын жұртшылыққа паш етті. Кейін 90-жылдардың ішінде тағы да Н.Өсерұлы «Шариаттың қазақ әдет-ғұрыпына әсерін зерттеу», З.Кенжалиев «Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет», С.Өзбекұлы «XVII ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі Қазақстандағы қоғамдық-саяси және құқықтық ой-пікірлер» атты тақырыптарда С.Зиманов жетекшілігімен докторлық диссертациялар қорғады.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесіне отаршылдық-экономикалық мүддені көзде тұтқан Ресей империясы тарапынан қызығушылығы XIX ғасырдың басында басталған, сөйтіп олар бодандық камытын кигізер алдын қазақтардың әдет-ғұрып құқығын экспедициялар жіберіп, жинақтады. Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесін үйреніп біліп алып, оның өмірде қолдануына тосқауыл жасауға, сөйтіп, империялық заңдарды енгізе түсуге ұмтылды. А.И.Левшин, И.А.Козлов, Я.Гавердовский, Г.Шангин, Н.Г.Гродеков, А.И.Добрамыслов, П.И.Рычков, А.Алекторов, Л.Ф.Баллюзек, А.М.Леонтьев, Д'Андре, А.И.Краханев, И.Крафт, т.б қазақ әдет-ғұрып құқығына қатысты материалдарды жинап, еңбектер жазды. Бұл материалдар Мәскеу, Петербор, Омбы, Қазан Орынбор т.б жерлерде жатыр. Сол секілді көптеген қазақ әдет-ғұрып құқығына байланысты материалдар Еуропа қалаларында, Түркияда, Ташкентте сақтауда. Тек жоғарыда айтқанымыздай академик С.Зиманов басшылығымен 80-жылдардың ішінде, қайта құру реформалары кезінде өз өрісін тапты. Қазір 10 томдық «Қазақтың Ата Заңдары» баспадан шыға бастады. Мемлекетіміз де «Мәдени мұра» атты мемлекеттік бағдарлама жасап, бұл мәселені жандандыра түсті.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі қоғамды реттеуде құқықтық-нормативтік жүйе ретінде ежелден құрылып, бірте-бірте құрылымы кенейіп, дами түсті.

Бастапқыда отбасынан таралған құқықтық-әділеттік, әлеуметтік-экономикалық, саяси-рухани тарапынан кеңі түсіп, бүкіл қоғамдық мәселеге арналды. Ол өзара тең көп меншілікті қамтамасыз етіп, тұтастықты баянды ететін бірлікке шақыратын идеялардан барып туындады. Қоғамның әрбір мүшесі өз қоғамын, оның құрылымын, ондағы қарым-қатынастарды, әлеуметтік бірлікті, өз өмірі мен еңбегінің мәні неде екенін жақсы білуі тиіс болды. Кез келген қоғамдық ортада адам өмір сүреді. Ол – қоғамның субъектісі, қоғамдық құрылымда, оның бірлігінде, институттарында әрекет ететін шешуші тұлға. Сондықтан адам мен оның мәртебесі және құқығына, адамгершілігі мен өмір сүру мәніне ежелден-ақ ата-бабаларымыз ерекше мән берген.

Көне грек философтары Платон мен Аристотель де қоғам туралы көзқарастарында «Алтын ғасыр» идеясын негіз етіп алады. Платон (б.з.д V-IV ғғ.) адамдар теңсіздігінің, әділетсіздігінің себептерін қоғамдық өмірді ұйымдастырудан іздеген. Қоғамдық бірлік («мемлекет») өздерін дұшпандарынан қорғануға, ел ішінде тәртіп орнатуға біріктіреді. Қоғам әділетті болуы үшін не істеу керек? Платон ондай бірігулерден тұратын мемлекетті әдет-ғұрыпты, әділеттік принципті терең

білетін адамдар басқаруы тиіс деп шешеді. Аристотель де осы идеяны қолдап, қуаттайды. Алайда, олар айтқан бұл идеялар Еуропада жүзеге аспай, Ұлы Дала деп аталатын кең сахарда жүзеге асқан. Өйткені, қоғамды (мемлекет) басқару көшпелілерде сот әділдігін іске асыру әділдік, халықтық және адамгершілік идеясына негізделді. Оны халықтың өз ішінен суырылып шыққан, іштен туған талант иелері – билер жүзеге асырды. Өз кезегінде бұл билер «Дала Заңын» бүге-шігесіне дейін білген, әрі өздері заң шығарушылық дәстүрді жалғастырған, бұл заңдар халықтың көкейіндегі мақсат-мүддесін қамти отырып, бірнеше қызметтерді атқарған: реттеушілік, басқарушылық, біріктірушілік, қорғаушылық және адамгершілік. Біз бұл арада билер лауазымдық билікті иеленген деген ойдан аулақпыз.

Қазақ әдет-ғұрып құқығы жүйесінде бидің мәні мен мәртебесін анықтайтын бірқатар қағидалар мен нормалар бар. Олар халық санасынан берік орын алып, көбінесе оның дәстүрлі менталитетінің мазмұнын құрады. Олар қысқа да, мәнді нақыл сөздерден көрінді: «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», «Туғанына бұрғаны – биді құдай ұрғаны», «Таста тамыр жоқ, биде бауыр жоқ».

Шындық пен әділдікке жету қазақ құқығының оған негізделген билердің соттық шешімдерінің түпкі негізі, түпкі мақсаты саналған. Оған мына төмендегі әрі моральдық, әрі құқықтық күші бар ереже-мәтелдер дәлел: «Атаңның құлы айтса да, әділдікке бас и», «Әдет – әдет емес, жөн – әдет», «Тіл жүйрік емес, шын жүйрік», «Әділсіз болса би оңбас, әйелсіз болса үй оңбас», «Би төрттің құлы: адал еңбек, таза ниет, терең ой, әділдік», «Елге бай құт емес, би құт», «Батыр дегенді екі қатынның бірі табады, би дегенді ілуде біреуі табады».

Дауды қарастырудағы қарапайымдылық, сот әділдігі мен дәлелдеу бостандығының қамтамасыз етілуі, тараптардың және процеске қатысушылардың әрқайсысының өкілдерінің іске қатысу мүмкіндігінің шектелмеуі, тараптарды татуластыруға тырысу және соттық шешімдердің тіпті кінәлі тарапқа қатаң жаза тағайындалған кезде де қоғамның алдындағы әділеттігі мен логика заңдарына сай болуын қамтамасыз ету билер сотының формасы мен мазмұнын құрады.

Егер би әрі атақты, әрі дана, әрі әділетті болса, оның шешіміне құлдық ұрған және оның алдына алыс рулардан жүгініске келушілер легі бір мезет те толастамаған. Қандай мемлекет басшысы болмасын елінде әділдік, теңдік, адамгершілік, еркіндік принциптері сақталмаса, оның дәурені ұзаққа бармайды (Махамбеттің Жәңгір ханға айтқаны мысал). Сондықтан билер «от ауызды, орақ тілді» болған.

Қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып құқықтық жүйесі биліктің ноктасы саналып, оған хан да, қара да бас иді. Оның бірінші ерекшелігі - олар көшпелі өркениеттің шаруашылық-тұрмыстық дүниетанымдық негізін құрады, әр халықтың өзіне жақын, мақсат-мүддесіне сай жатты. Ал оны жүзеге асырушылар билер болғандықтан, өзгелерден гөрі билер халыққа жақын тұрды. Бұл құқықтық жүйені жүзеге асырудағы өзге құқықтық жүйелерден өзгеше бір ерекшелігі болды. Екінші бір ерекшелігі – құқықтық жүйе көшпелі өркениет шеңберінде пайда болып, әр дәуірде де қоғамның ең құнды сипатын иеленуі. Үшінші бір ерекшелігі, сот шешімін шығарудағы еріктілік. Оны қатысып, көзімен көріп тұрғандардың арасынан мейлі бала болсын, жөн, әділ шешім айтам десе ерік берілуі (Бала Төле бидің айтқаны). «Ата тұрып ұл сөйлегеннен без, ана тұрып қыз сөйлегеннен без» деуші еді. Мына бала кім өзі? - дейді төрде отырған би. Осы айтылған сөз жас ұрпаққа тәрбиесіне айтылған еді.

Сол секілді қазақ әдет-ғұрып құқықтық жүйесінің төртінші бір ерекшелігі тек жазалау емес реттеушілік, бітістірушілік рөлдерді де ойнады. Бесінші ерекшелігі әрдайым әділдік пен адамгершілік принциптерінен аттамады. Алтыншы ерекшелігі – қағаз жазбасыз өтуі. Жетінші ерекшелігі – процеске қатысушылардың әрқайсысының өкілдерінің және көрермендердің іске қатысу мүмкіндігінің шектелмеуі. Сегізінші бір ерекшелігі – тағайындалған жаза қатаң болғанына қарамай, екі тараптың ала жіп кесіп, татуласуы. Тоғызыншы ерекшелігі – құқықтық жүйені түзушілердің басқарушылық қызмет атқаруы (билер ең болмаса өз руын басқарған, соғыс кезінде жауынгерлеріне қолбасшылық жасаған). Оныншы ерекшелігі – құқықтық жүйенің қорғаушылық қызметінің адамгершілік, демократиялық сипатта жүргізілуі.

Жас ұрпақ тәрбиесіне қосқан ата-бабамыздың аманатының бірі - адам және қоғам, адамның адамдық сапасы, бостандығы, мінез-құлқы, адамдық қасиеттері, өзара қатынасы қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі дүниетанымының басты компоненттері. Табиғат және адам танымымен тығыз байланыстылығымен ерекшеленеді. Табиғат – көшпелілер үшін аса маңызды объект, өмірлік серігі. Табиғаттың астарында жаратушы Тәңір жатыр. Кез келген көшпелі ұлан-асыр далада табиғатты көре, сезіне отырып, оған оны жасаушы Тәңіріне сенді. Сөйтіп, табиғатты терең түсіну көшпелілерді өзге халықтардан өн бойы алға оздырды. Бұл тағы бір ерекшелігі. Осыдан барып қоғам, адам, бостандық, теңдік, адамгершілік түсініктері өрбіп дамыды. Ол – адамның табиғи құқығы. Сондықтан адам

баласы азат, еркін, басы бос. Еркіндікпен айырылу құлдық күн кешу деп ұғылып, құқықтық жүйе осы сарын аясында қалыптасты. Бостандық, теңдік идеялары ынтымақ, ел бірлігі, тату-тәттілікпен астарласып, оны ешқандай құқықтық заң жолымен жүзеге асыруға болмайтынын, ол тек адамдардың адамдық қасиеттерінен туындайтынын терең түсінген қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі алдымен қоғам ішінде адамдық қасиеттерге өз жолын беріп отырды. Ар-ұяттан кету – адамдық қасиетін жоғалтады. Ондай адам құқық бұзушылықты жасайды. Сондықтан ондайлар сенімсіз, күнәхар, есуас, жыңды деп саналған.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесін «әдет-ғұрып», «ата-баба жолы», «ата салты», «жол жоба», «жөн-жосық», «ата-баба реттері» деп жалпылама айта берді. Ал, «жарғы» деген ұғым тереңірек, оны мемлекеттің ең жоғары органы (билер кеңесі) бекіткен, үш жүз «халық жиналысы» қабылдаған нормалар жатқызылған.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі кең шеңберді қамтиды. Олардың бәрінде де ел бірлігі, ынтымағы, адамгершілік, теңдік, еркіндік секілді демократиялық идеялар бастауларын өз ішіне алады. Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі жазба құқық емес. Бірақ, жазба құқықтарға қарағанда күдіретті де, өміршең.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесін талдап, саралаған ғұлама ғалымымыз С.Зиманов оның ерешеліктерін төмендігінше тұжырымдайды:

а) бірқатар ережелерде феодалдық қоғамның қалыптасуының ежелгі сатыларының - қауымдық-рулық құрылымының элементтері сақталған ерте феодалдық қатынастардың көрініс табуы;

ә) әлемге белгілі әдет-ғұрып құқық жүйелерінің көпшілігіне қарағанда қазақ Дала заңдарында «халықтық» демократиялық институттар мен қағидалардың басым сақталуы;

б) қазақ ата заңдарының құрамындағы хандар мен әйгілі билердің атымен енген ережелердің орын алуы;

в) қазақ Дала заңдары бойынша дау-дамайлар азаматтық, қылмыстық істер болып бөлінбеуінің тарихы мен себептері;

г) басқа елдерде қолданатын бас бостандығынан айыру, түрмеге, зынданға жабу, дене мүшелерін жаракаттау сияқты қатаң жазалардан қазақ Дала заңының бейхабар болуы.

Міне, осының бәрі ежелгі қазақ әдет-ғұрып құқығының демократиялық ерекшеліктерінің көрінісі болғандықтан, жас ұрпақ тәрбиесіндегі ойып тұрып орнын алған, бүгінгі күнге дейін сақталып келген дәстүрлі әдет-ғұрып құқығының ерекшелігі.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі далалық демократия негізінде сомдалған құқықтық жүйенің шымыр да өміршең болуына сөз өнерінің әсері де аз болмаған. Сөз өнері озат ойлы, шебер тілді, көріп-түйгені мол адамдардан басталып, қанат жайған. Әрине, тілге шешен, көмекейінен жыр секілді мақал-мәтелдер төгілген адамдар көне дәуірлерден болғаны даусыз. Бірақ олар жайлы деректер бізге келіп жетпеген. Біз сөз атасы Майқы, Аяз билерден ғана шешендік сөз сөйлеу өнерін бастап жүрміз. Одан кейінгі Асан қайғы, Жиренше шешен, Едіге би, Жиенбет би, Әнет би, Бұқар жыраудан бастап олардың бірлі-жарым айтқандары үлгі-өсиет, нақыл сөздер түрінде, жыр түрінде келіп жеткен. Бұлардың бәрі де-қазақ әдет-ғұрып жүйесіне өшпес ізін қалдырғандар. Қазақ халқының тілі, ойлау санасы, мінез-құлқы, тәртібі осы адамдар жасаған дүниемен, құндылықтармен, оны игерудің мәдениетімен тікелей жанасуы, қалыптасуы, араласуы арқылы пайда болып, сомдала түскен. Міне осыдан келіп жеке дара адамның ешбір қайталанбайтын, өзіндік сапасы жетілген. Өзіндік жеке дара сана деп отырғанымыз өзгелерден ерекше қазақи сана. Сондықтан да, қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі өзге құқық жүйелерінен дараланып, ерекшеленеді.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі пәк, таза, адамгершілік қасиеттері бойына сіңіргендіктен, халықтық сипатқа ие болды. Бұл да бір ерекшелігін құрайды. Сондықтан да ел билеушісі хан да құқық жүйесіне басын иіп, оған қарсы шықпаған.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесінің өзге халықтар жасаған құқық жүйелерінен тағы бір ерекшелігі – мұрагерлік құқығын өте әдемі үйлестіре білуінде. Әлем халқының сот істеріндегі ең бір күрделі де жиі ұшырасатын мұрагерлік даулар қазақ қоғамында тіпті болмауы, ұшыраспауы қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесінің әмбенің көңілінен шығатын механизмдерін құра алғанында жатыр. Қазақтардың ұлына ержетіп, үйленгеннен соң енші беріп, өз алдына бөлек отау тігуі, қызын ұзатарда жасау беруі, кейін төркіндеп келгенде қал-қадірі жеткенше сыйластық көрсетуі, қара шаңырақ институтының күштілігі дау-дамайлардан, мұраға таласушылықтан құтқарған. Тіпті асырап алған өгей балалары да мұрагерлік құқыққа ие болып, дер кезінде өзіне тиісті мал-мүлікке ие бола алған. Билер сотында мұра үшін талас-тартыс некен-саяқ болмаса кездеспеуі оның қорғаушы, реттеуші

механизмдерінің мықтылығын көрсетеді. Бұл ел ішіндегі, қоғамдағы алауыздықты, жікшілдікті болдырмай, ағайынгершілікті, ынтымақты күшейтуге жәрдемдескен.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесінің тағы бір ерекшелігі – **құзырлық** қуатының, реттегіштік икемінің күштілігі нәтижесінде орындаушылық кепілдігінің мықтылығы, шығарылған билік шешімнің тез орындалуы. Мұндай қуат сол жүйенің көптің қолдауында жатқандығын, оның көптің көкейкесті мәселелерімен үндесіп жатқандығынан деп білеміз.

Қорытындылай келе, қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесінің өзге құқық жүйелерінен ерекшелігін атай отырып, тәуелді және жартылай тәуелді әлеуметтік институттармен арақатынасының демократиялық сипатта болуы мен қатар қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі баяу дамып, аса көп өзгерістерге ұшырай қоймаған әрі қазақ қоғамындағы барлық өмір саласының реттеушісі рөлін атқаруында. Құқықтық жүйеде ел бірлігін, адамгершілікті сақтауға бейімделген ережелер басым болып, атадан балаға бүгінгі күнге дейін сақтала отырып, мұра ретінде жеткенінде болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Албани Байұзақ Қожабекұлы. Тарихи таным. – Алматы, «Ататек», 2014 ж.
2. Общественный строй казахов первой половины XIX в., Алматы, 1958
3. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы. Ғ. Маймақов. - Алматы: «Ғылым» 2000.
4. Энтони Кеннидің «Батыс философиясының жаңа тарихы. Антика философиясы» I-т. Алматы, 2014.
5. <https://100kitap.kz/kz>
6. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

SİBİRYA TÜRKLERİNİN DİLLERİNİ KORUMASINDA MÜZİĞİN ROLÜ

Doç. Dr. **Timur VURAL***
Prof. Dr. **Feyzan GÖHER VURAL****

Özet:

Dil yaşayan bir organizmadır. Toplumun kimlik, kültür ve geleneklerinin ilk elden sunumunda büyük önem taşımaktadır. Dilin beslendiği, yaygınlaştığı ve nesilden nesile kalıcılığını sağladığı kanallardan biri ise müzik ile etkileşimidir. Toplumun yaşanmışlıkları kimi zaman türkülerde kimi zaman ise destanlarda müzik ile aktarılmıştır. Bu araştırma kapsamında, 2017 yılında Rusya Federasyonu'na bağlı üç özerk cumhuriyette (Saha Özerk Cumhuriyeti, Tuva Özerk Cumhuriyeti, Hakasya Özerk Cumhuriyeti) gerçekleştirilen alan taraması verilerine dayalı olarak bölgelerdeki Türki toplulukların ana dillerine bakışları, halk şarkılarının popülerliği ile anadilde popüler müzik yapıma durumu, destanların yaşatılması ve toplum ve devlet olarak destanlara verilen önem vurgulanmaya çalışılacaktır. Çalışma örneklemini oluşturan toplulukların demografik yapılarındaki farklılıklar, coğrafi konumun getirdiği güçlükler ve ekonominin etkileri göz önüne alınarak elde edilen veriler yorumlanıp, Saha, Tuva ve Hakasya dillerinin yaşatılmasındaki müziğin rolü sergilenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Türkçe Lehçeleri, Yaşayan Dil, Müzik ve Dil

ROLE OF MUSIC IN THE SIBERIAN TURKS LANGUAGE PROTECTION**Abstract:**

Language is a living organism. Language is of great importance in the presentation of the identity, culture and traditions of the society. One of the channels that the language feeds, spreads and provides generational sustainability from generation to generation is the interaction with music. Social life is sometimes transmitted through music in Turkish and sometimes in epics. Within the scope of this research, based on field research data carried out in three autonomous republics (Autonomous Republic of Yakutia (Sakha), Tuva Autonomous Republic, Khakassia Autonomous Republic) connected to Russian Federation in 2017, the main perspectives of Turkic communities in the regions, popularity of popular songs, the emphasis on the legacy of the epics and the importance given to epics as society and the state will be tried to be emphasized. Differences in the demographic structures of the communities that constituted the study sample, the difficulties brought about by geographical location and interpretation of the data obtained by considering the effects of the economy were tried to show the role of music in the survival of Saha, Tuva and Khakassian languages.

Keywords: Central Asian Turkic Republics, Turkish Dialects, Living Language, Music and Language.

GİRİŞ

Sibirya Bölgesi Türk topluluklarının toplam nüfusları dört milyonu geçmemektedir. Türk kültürünün kaynağı olarak anılan bu topraklar, bin yıllarca atalarımızın vatanları olmuştur. Günümüze kadar gelen Türk kültürel unsurların temelleri bu topraklarda atılmıştır demek yanlış olmayacaktır. Bir toplumun en önemli karakter parçalarından biride bilindiği üzere onun dilidir. Dil yaşayan bir organizmadır. Toplumun kimlik, kültür ve geleneklerinin ilk elden sunumunda büyük önem taşımaktadır. Dilin beslendiği, yaygınlaştığı ve nesilden nesile kalıcılığını sağladığı birçok kanal mevcuttur. Bu kanallardan biri ise müzik ile etkileşimidir. Toplumun yaşanmışlıkları kimi zaman türkülerde kimi zaman ise destanlarda müzik ile aktarılmıştır. Bu sayede dil ve dile ait olan tüm öğeler yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

SİBİRYA TÜRKLERİ KISA TARİHİ

Ruslar, Türk hanlıklarının kendi içlerindeki ve Çinliler ile olan savaşlarından faydalanarak 16. yy dan itibaren birer birer Sibirya Türk topraklarının hakimi olmuşlardır. 18. yy'a gelindiğinde ise Doğu Türkistan hariç tüm Sibirya artık Rusların egemenliğine girmiştir. Dolayısıyla Sibirya Türkleri yüzyıllarca sürecek olan bir Rus asimilasyon siyasetinin içinde kalmışlardır. Ruslar bu toplulukları Türkistan kimliğinden arındırarak

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı, Türk Müziği Bölümü Öğretim Üyesi, trvural@yahoo.com

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı, Müzikoloji Bölümü Öğretim Üyesi, feyzan_goher@yahoo.com

Türkmenlik, Kazaklık, Kırgızlık terimleri ile parçalara ayırmıştır. Özellikle Sibiryа Türklerinin ana dillerinden uzaklaşmaları ve Rus diline mahkûm edilmeleri yönünde ciddi çalışmalar yapılmıştır. Sonuç itibariyle bazı bölgelerde kendi siyasetleri açısından ciddi başarılar sağladıkları görülmektedir.

1991 yılı sonrasında özerk cumhuriyet kimliğini kazanan Saha (Yakut) Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti ve Hakas Cumhuriyeti vatandaşları dilleri ile ilgili yaşadıkları erozyonun farkındadırlar. Lakin özerk cumhuriyet olmanın getirdiği çeşitli zorluklar nedeniyle dillerini korumak konusunda bu coğrafyalarda halen yeterli düzeyde çalışmalar yapılamamaktadır.

Bu araştırma kapsamında Kuzey ve Güney Sibiryа bölgesinde 2017 yılı Temmuz ve Ağustos ayları dâhilinde gerçekleştirdiğimiz alan araştırması verilerine dayalı olarak, bu coğrafyadaki toplulukların dillerini, müziklerinde ne gibi uygulamalar ile canlandırıldığı sergilenmiştir. Bu konuyu yönelik gerçekleştirdiğimiz görüşmeler ile ulaştığımız veriler ve ana dillerinde popüler, rap, hip-pop, etnik rock müzik örnekleri ile çalışma desteklenmiştir. Bu tür popüler örneklerin medya yoluyla hızla yayılabilir ve kolay ulaşılabilir olması üzerinde durulmuştur.

MÜZİK VE DİL İLİŞKİSİ

Dil yaşayan bir organizmadır. Dillin ilk aktarımı aile içinde başlar, arkadaş çevresi, okullardaki eğitim süreci içinde bazen planlı bazen de gelişi güzel bir şekilde devam eder. Dilin aktarımında müzik her daim söz ögesinin bütünleyicisi olduğundan ötürü kıymetli bir görev üstlenmiştir. Günümüzde gelişen teknolojinin de yardımıyla müziğe ulaşım oldukça kolay bir hal almıştır. Yapılan bir çok araştırma da öğrencilerin dil öğrenimine, yeni medya aracılığıyla maruz kalmasıyla dil yeterlikleri arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit edilmiştir(Vassiliou and Şemeta 2012 :104). Günümüz gençliği cep telefonu ve tabletler ile hızla internet erişimine sahip olmaktadır. Bu sayede facebook, insagram, youtube gibi günümüz yeni medya araçlarıyla müziğe kolaylıkla ulaşmaktadırlar. Bu sebep ile dil öğreniminde müziğin rolü daha da kuvvetlenmiştir diyebiliriz. Demirel’de bu konuya ilişkin olarak “İşitsel araçlar doğru dil alışkanlıklarının kazandırılmasında etkili olmaktadır”(1993 :97) diye aktarmıştır.

Müzik, işitme duyusunu en hızlı harekete geçiren işitsel araçlardan biridir. Öğrenciler beğendikleri bir müziği dinledikleri zaman o müziğin sözlerini tekrarlamaya çalışacaklardır. Bu şekilde öğrencilerin dinleme becerilerinin yanında konuşma becerileri de gelişecektir. Müzik parçalarının nakaratlarında bazı sözcükler sıklıkla söylenmektedir. Tekrar edilen bu sözcüklerin telaffuzları öğrenciler tarafından kolayca söylenecek ve bu sözcüklerin ezberlenmesi daha kolay olacaktır.(Güllülü ve Berberoğlu, 2015:210) Görüldüğü üzere dil öğreniminde müziğin kullanımı stratejik planlamaların yapılması gereken bir konudur.

Boothe’a göre “Şarkı sözleri dil öğreniminin karmaşık bilişsel süreçlerin işleyişlerini kolaylaştırmaktadır(2015 :3). Birçok dil öğretmenine göre, popüler şarkıların dil eğitiminde bir araç olarak kullanımıyla, ergen ve yetişkinlerde oldukça olumlu sonuçlar alınabilmektedir(Tegge, 2015: 1).

SİBİRYA BÖLGESİ TÜRK TOPLUMUNA AİT DİL GÖZLEMLERİ

a. Saha (Yakutistan) Özerk Cumhuriyeti

26 Temmuz 2017 günü ulaştığımız Saha Cumhuriyeti bizi oldukça güzel ve sıcak bir hava ile karşılamıştır. Bize rehberlik etme nezaketini gösteren Ludmilla Efimova, Anatoliy Burnaşev ve Robert Orgeyev ile 5 Ağustos 2017 tarihine kadar verimli bir alan çalışması gerçekleştirdik. Saha Cumhuriyeti’nin başkenti Yakutks’ta 2010 nüfus sayımına göre 269.601 kişi yaşamaktadır. Şehirdeki nüfusun büyük kısmını Saha Türkleri teşkil etmektedir. Saha dili halk arasında büyük oranda bilinmek ile birlikte resmi kuruluşlarda saha dili kullanımı çok hoş karşılanmamaktadır. Rus dilinin yaygın kullanımı şehirde kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Bize rehberlik eden Saha Halk Edebiyatı Uzmanı Ludmila Efimova on bir günlük araştırmalarımız sürecinde herkes ile Saha Dili ile konuşmuştur.

Ludmilla hanım ve Anatoliy beyin ifadelerine göre okullarda Saha Cumhuriyeti genelinde Saha Dili eğitimi verilmemektedir. Aile içinde bu dilin eğitimi gerçekleştirilebilmektedir. Lakin son dönemde aileler çocuklarının akıcı bir Ruscası olabilmesi için Saha dilini öğretmekten kaçınılmaktadırlar. Bu kadar köklü bir dilin okullarda örgün eğitiminin olmaması ise çok acı verici bir durumdur.

Yakutks ilinde yaptığımız çalışmalar sırasında Rusya Federal Üniversitesi’nde çeşitli görüşmeler gerçekleştirdik. Bu üniversite bünyesinde Saha destan geleneğinin yaşatılması için kurulmuş olan “Olonho Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü”nün varlığı çok keyif verici bir tespit olmuştur.

Resim1. Federal Üniversite Olonho Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü (Kişisel Fotoğraf Arşivi)

Resim 2. Olonho Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü Müdürü Vasily N.Ivanov (Kişisel Fotoğraf Arşivi)

Burada enstitü müdürü Vasily N.Ivanov ve diğer çalışanlar bize Olonho destanı okumaları yaptılar, yayımlarını ve faaliyetlerini aktardılar. Bu gördüklerimiz bizi Saha Türklerinin gelecekleri için çok ümitlendirdi. Bu enstitü içindeki bir odaya kurulmuş olan geleneksel Saha evi ise oldukça güzel bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmıştır.

Ayrıca görüşmelerimiz esnasında gençler arasında yoğunlukla Rusça sözlü popüler müziğin dinlendiğini tespit ettik. Lakin son beş yıl zarfında, Saha Dilinde yayımlanan popüler müzik, hip-pop, rap ve rock müziği albümleri ve video kliplerin çok ilgi gördüğünü aktarmışlardır. Buna örnek olarak Resim 3. de Aina Efimova'ya ait "Yeni bir gün" isimli video klibin görseli yer almaktadır. Yakutks ilinde çekilen klipte birçok sahnede şehrin önemli yerlerine ait kareler göze çarpmaktadır.

Resim 3. de Aina Efimova'ya ait "Yeni bir gün" İsimli Video Klip Lena Nehri Kıyısı

Bu tarz popüler müzik örneklerine ek olarak, Saha dilinde Rap söyleyen "Kokraş Saas Ustar" grubu da saha gençlerinin hayranlıklarını toplamaktadır. Kliplerinde standart rap alt yapısı üzerine oldukça hızlı bir şekilde sıraladıkları Saha dili sözler ile aslında bir köprü görevini yerine getirmektedirler.

Resim 4. Kokraş Saas Ustar Grubunun Video Klibinden Bir Sahne Lena Nehri Önünde

Yine araştırmalarımız sırasında bize rehberlik eden Anatoliy Burnaşev Saha Cumhuriyeti'nin en meşhur şarkıcılarından biridir. Kendisi hem halk müziği hem de popüler tarzda yaptığı albümler ile saha dilinin yaşatılması ve benimsenmesinde önemli bir rolü üstlenmektedir. Resim 5. de Burnaşev alan araştırmamız esnasında gelen yoğun istek üzerine bir halk şarkısını söylerken görülmektedir.

Resim 5. Burnaşev Bir Halk Şarkısı Söylerken, 01 Ağustos 2017 (Kişisel Fotoğraf Arşivi)

Geleneksel müzik uygulamaları yaparak Saha Müziği ve dilini tüm dünyaya duyuran bir diğer önemli grup Khatylaev ailesidir. Resim 6. da görülen German Khatylaev ve Klavdia Khatylaeva ailesi görüşmelerimiz esnasında Saha dilinin yaşatılmasında müziğin önemini özellikle vurguladılar. Özellikle gençlerden oluşturdukları geniş müzik topluluklar ile yeni nesil için hem dillerinin hem de geleneksel müziklerinin korunmasına yönelik önemli hizmetler vermektedirler.

Resim 6. German Khatylaev ve Klavdia Khatylaeva Ailesi (Kişisel Fotoğraf Arşivi)

Görüldüğü üzere Saha insanı günlük yaşantısında büyük oranda kendi dilini kullanmak ile beraber kamusal yaşamdan Saha Dili silinmiştir demek yanlış olmayacaktır. Ayrıca okullarda örgün eğitim

kapsamında Saha Dilinin eğitiminin olmaması diğer bir üzücü unsurdur. Saha dilinin yaşatılmasında müzisyenlerin ciddi bir katkısı bulunduğu görülmektedir. Özellikle genç nesiller yaygınlaşan teknoloji ve yeni medya araçları ile popüler olan Saha dilindeki müziklere kolaylıkla erişebilmektedirler. Bu yaygın erişim ile gençler arasında Saha dilindeki popüler müziğin yaygınlaşması bir diğer sevindirici husustur.

b. Tuva Özerk Cumhuriyeti

06 Ağustos 2017 günü zorlu bir yolculuk sonrasında Tuva'nın başkenti Kızıl'a ulaştık. Burada bizi Tuva Halk Edebiyatı Doçenti Margarita Kuunga karşıladı. Kızıl, çadaana ve Turan illerinde dokuz gün süren çalışmalarımız sırasında Tuva dilinin kullanımına yönelik gözlemlerimiz şöyledir. Bütçesi büyük oranda merkezi hükümetin katkısına bağlı olan bu ülkede nüfusun %77'si (235.313) Tuva Türküdür. Tuva Cumhuriyeti Türk nüfusu yoğunluğu açısından tüm Sibiry Türk toplulukları arasında ilk sıradadır. Tuva dili tüm ülkede çok yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Hem kamusal alanlarda hem halkın içinde ilk tercih edilen dil Tuva dilidir. Duyuluş olarak Anadolu Türkçesine yakın olan bu dil gezimiz sırasında güzel anekdotların oluşmasına sebep olmuştur.

Tuva Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı olmasına rağmen Rus dilinin en zayıf kullanımının olduğu bölgedir. Çok sayıdaki Tuvalı çocuğun okul dönemine kadar Rus dilini bilmemesi ya da çok zayıf düzeyde bilmesi, Rus hükümeti tarafından çok eleştirilen bir durum olarak karşımıza çıkmıştır. Hatta bu gezimiz sırasında birçok Rus asıllı Tuva vatandaşının, Tuvalılaştıklarına şahitlik ettik. Bu Rus asıllı Tuvalılar, Tuva diline çok hâkimler ve aynı bir Tuva Türkü gibi günlük yaşantıya uyum sağlamaktadırlar.

Rus asimilasyon siyasetinden uzak kalan Tuva Cumhuriyeti, kendi geleneksel kültür ve dilini korumak konusunda başarılı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Lakin Tuva'da okullardaki örgün eğitim, Rus dili olarak verilmektedir. Bu husus tüm Sibiry Türk Dünyasının bir sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kızıl'da karşılaştığımız bazı aileler, özellikle de iyi eğitilmiş olanlar, Saha Bölgesindeki aileler gibi çocuklarının iyi bir Rusçalarının olması için Tuva Dilini evlerinde kullanmadıklarını ve çocuklarının sadece Rusça bildiklerini aktarmışlardır. Bize göre bu düşünce tarzı oldukça sıkıntılı bir yaklaşımdır. Yakutks ilinde rehberliğimizi yapan Anatoliy Bey'in sözlerine kulak verelim: "Biz Saha Türküyüz. Sırf aksansız Rusça konuşunlar diye etrafımızdaki aileler çocuklarına Saha Dilini öğretmiyorlar. Bu aslında çocukların kimlik sorunu yaşamalarına sebep olmaktadır. Çünkü o çocuğun Rusçayı aksanlı veya aksansız olarak konuşması onun her zaman bir Saha Türkü olacağı gerçeğini değiştirmeyecektir. Bir insanın başarılı olmasının sırrı kendi kültürü ile yoğrulması, kendi anadilini kullanması ve özünden uzaklaşmamasında saklıdır. Eğer kimlik sıkıntısına düşerse çocuklarımız ne Rus olabilirler ne de Saha Türkü."

Tuva genelinde dünya çapında ilgi ve saygı duyulan geleneksel bir müzik tarzı hâkimdir. Bu tarzda iki önemli hususiyet vardır bunlar "hömey söyleme" ve "geleneksel icradır". İki gelenekte de Tuva dili vazgeçilmezdir. Tuva Cumhuriyeti'nin diğer Sibiry Türk toplumlarından bir diğer farkı ise geleneksel icra tarzını modern müzik alt yapısı ve söyleyiş tarzı ile harmanlamalarıdır. Bu sayede geleneksel Tuva müzikleri hem gençler arasında hem de yetişkinler arasında her daim sevgi ve saygıyla takip edilmektedir. Tabii ki bu geleneksel müzik vazgeçilmez olarak Tuva dilinde zihinlere nakşedilmektedir.

Resim 7. Tuva'nın En Ünlü Erkek Şarkıcılarından Saydaş Monguş (Kişisel Fotoğraf Arşivi)

11 Ağustos 2017 günü katılmış olduğumuz Naadım bayramı etkinlikleri kapsamında düzenlenen açılış konserinde Tuva'nın en ünlü üç şarkıcısı sahne almışlardır. Söyledikleri eserlerin tamamı Tuva dilinde ve modern alt yapılar üzerine şekillendirilmiştir. Ayrıca üç şarkıcı da geleneksel Hömey tekniğini eserlerinin belirli bir kısmında kullanmıştır.

Resim 8. Saylık Ommun (Kişisel Fotoğraf Arşivi)

Resim 9. Saylık Ommun, Golose Yarışmasında Ünlü Olan Tuvalı Solist (Kişisel Fotoğraf Arşivi)

Tuva Cumhuriyeti'nde Saha'dan farklı olarak kendi dilleri halk arasında ve kamusal alanlarda yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Okullarda örgün eğitim düzeyinde Tuva dili eğitimi verilemese de Tuva Türkleri öz dillerini etkin olarak yaşamaktadır. Popülerleştirdikleri geleneksel müziklerini yaygın olarak genç ve yetişkinler arasında kullanmaktadırlar. Tuva Cumhuriyeti ile ilgili son söz olarak, bir hatıra paylaşabiliriz; Kızıl ilinde aldığımız kitapları taşımak için büyük bir valize ihtiyacımız oldu. Uygun fiyata ve çok çeşit arasından alışveriş yapabilmek için Pazar yerine gittik. Beğendiğimiz bir valiz ile ilgili olarak kendi aramızda “Bunun askısı var mı?” diye konuştuğumuzu duyan satıcı “Askısı bar bar” diye bize yanıt verdi. Bu olay üzerine Sibirya Bölgesi Türk dilinin daha çok araştırmayı hak ettiğini bir kere daha fark ettik.

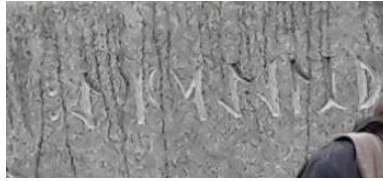
c. Hakas Özerk Cumhuriyeti

14 Ağustos 2017 tarihinde yine zorlu bir taşıt yolculuğu sonrasında Hakas Cumhuriyeti'nin başkenti Abakan'a ulaştık. Burada bizi Aila Tyundesheva rehberlik etti. Dokuz gün süren alan araştırmalarımız sürecinde Abakan ve Minusinsk illeri ile çevre ilçe ve köylerde görüşmeler gerçekleştirdik. 2002 yılı Hakasya nüfus sayımı verilerine göre 687.000 kişilik ülkenin sadece %11 lik kısmı (75.622) Hakas Türklerinden oluşmaktadır. Özellikle araştırmamız sırasında dikkatimizi çeken ilk husus Abakan ilinde Hakas Türkü nüfusunun azlığı olmuştur. Nerdeyse hiçbir yerde Hakas Dili ile iletişim kurulamamaktadır. Şehir sokaklarında az sayıda karşılaştığımız Hakas Türklerinin büyük bir kısmı ise Hakas dilini bilmemektedir.

Hakas toprakları, bilindiği üzere Kırgızların ana vatanıdır. Bu coğrafya çok kanlı savaşlara tanıklık etmiştir. Hakasların ataları bugünkü Kırgızistan'a göçmek zorunda kalmışlardır. 1729 yılında Rusya ve Çin'in anlaşması sonucunda Rusya'ya bağlanan Hakaslar, 1992 yılında özerk bir cumhuriyet olmuştur. Rusların hâkimiyetini kabullenmeyen Hakaslar büyük bir direniş göstermişlerdir. Ortaya çıkan çatışmalar sonunda birçok Hakas erkeği öldürülmüş ve zaman içinde asimile olmaları için devlet eliyle programlar uygulanmıştır.

Hakaslar, özerkliklerini kazandıktan sonra hızla Hakas kimliği üzerine araştırmalar yapmaya başlamışlardır. Birçok unutulmuş geleneklerine Rus ve diğer ülkelerin bilim insanlarının eserlerinden ulaşmışlardır. 1992 yılında geleneksel çalgıları, müzikleri, destanları ve dilleri ile ilgili çalışmalar yok denilecek kadar azdır. Bu nesil yeniden bir Hakas kimliği inşa edilmesi üzerine önemli çalışmalar yapmışlardır.

Bu çalışmaların önder ismi olarak Vladislav Kuçenov (Abakan-1969) gösterilmektedir. Yaptığı destan ve tahbak dedikleri halk şarkıları derlemeleri ile Hakas kültürü ve diline yönelik önemli kısımları kayıt altına almıştır. Aynı zamanda Hakas onur sanatçısı olan Kuçenov kurduğu gruplar ile Hakas müzik, dans ve destan geleneğinin canlanmasına hizmet etmiştir. Her yaptığı sanat faaliyetinde Hakas kimlik ve dilini ön planda tutan Kuçenov, kurduğu tüm gruplarda Hakas dilini ve runik yazının kullanımını zorunlu tutmuştur. Aynı zamanda dünya çapında bir heykeltıraş olan Kuçenov Hakas Türk tarihinin önemli figürlerini heykellerinde işlemiş ve çeşitli açıklamalarını da runik harfler ile yapmıştır. Resim 10. da buna örnek olan “Haycı” yani çatagan eşliğinde destan okuyan sanatçı heykeli görülmektedir. Bu resmin alt kısmında runik harflerin kullanımı dikkat çekmektedir.

Resim 10. Kuçenov'a Ait Haycı heykeli Abakan İli Filarmoniyada (Kişisel Fotoğraf Arşivi)

Resim 11. Haycı Heykelinde Yer Alan Runik Yazı Detayı (Kişisel Fotoğraf Arşivi)

Kuçenov, yapılan bir bilimsel araştırmanın sonucuna göre son Hakas Destan okuyucusudur. Okuduğu destanların büyük bir kısmını köylerden derleyen büyük usta 19 Ağustos 2017 günü gerçekleştirdiğimiz görüşmede bize yarım saatlik bir destan okumuştur. Tamamıyla Hakas dilinde olan bu destanların Hakas dilinin kızıl tadar lehçesinde olduğunu bize aktarmıştır. Hakas dilinin bu lehçesinin çok nadir olarak kullanılmakta olduğunu, görüşme yaptığımız akademisyenlerden de öğrenmiş bulunmaktayız. Resim 12. de Kuçenov destan okurken görülmektedir. Kuçenov'un destan derlemelerinin dışında, kendisi tarafından yayımlanmış olan destanları da mevcuttur.

Resim 12. Kuçenov Destan Okurken (Kişisel Fotoğraf Arşivi)

Ayrıca Rehberimiz Aila hanımın başkanlığını yürüttüğü (ACХЫР) “Hakas Gençliği Kültürü Kulübü” Hakas dilinin gençler arasında yaşatılması ve runik yazının kullanılmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirmektedir. Ayrıca bu kulübün düzenlediği partiler ile Hakas gençliğinin eğlenceleri esnasında Hakas dilini kullanarak, kendi dillerini müzik ve eğlence ile özdeşleştirmelerine çaba sarf edilmektedir. Resim 13. de bu kulübün gerçekleştirdiği partilere bir örnek yer almaktadır. Tadar parti diyerek Kızıl Hakas Türklerinin eğlencesi olduğu vurgulanmaktadır.

Resim 13. Асхып Tarafından Düzenlenen Hakas Eğlence Afіші

Bir diđer örnek ise geleneksel müzik enstrümanları ile renklendirilen etnik rock tarzında karşımıza çıkmaktadır. Etnik öğelerin kullanıldığı ve Hakas dilindeki bu örnek eserin sözlerinde, Hakas tarihinin önemli bir kahramanı olan İrenek Han işlenmektedir.

Resim 14. Hakasya Etnik Rock, Hanođlu Grubu, İrenek Han İsimli Eser

Yaptığımız görüşmelerde Hakas kültürü ve dili üzerine yapılan çalışmaların genel itibariyle Özerk Devlet tarafından desteklenmediđi aktarılmıştır. Sınırlı sayıda kiři tarafından yapılan Hakas dil ve kültürünün sanat vasıtasıyla canlandırılması girişimi takdire şayandır. Ama Hakas dili çok sınırlı bir topluluk içinde yaşamaktadır. Bu topraklardaki Hakas dilinin ayakta kalmasında, müzik ve destan geleneđi gerçekten önemli görevler üstlenmektedir. Okullarda Hakas dili eğitimi örgün şekilde yer almamaktadır. Kamusal ve halkın yaşam alanlarında büyük oranda Hakas dili kullanımı kaybetmiştir.

SONUÇ

Bu araştırma kapsamında, Saha, Tuva ve Hakas Özerk Cumhuriyetlerindeki dilin yaşayan koşulları sergilenmiş olup, müziksel uygulamaların bu dillerin ayakta kalmasında ne gibi etkileri olduđu vurgulanmıştır.

Rusya Federasyonuna bađlı Sibirya Türk topluluklarının kendi dillerinde örgün bir eğitim alamadıkları tespit edilmiştir. Hakasya Cumhuriyeti hariç bu coğrafyalarda Türk toplulukları çođunluktur. Dolayısıyla ana dilleri de bu orantıda yođunlukla kullanılmaktadır. Tuva dili çok yaygın, Saha dili yaygın, Hakas dilinin ise seyrek bir şekilde toplum içinde yaşamakta olduđu sonucuna varılmıştır.

Her üç özerk cumhuriyette de güncel popüler müzik uygulamalarının kendi dillerinde yaygınlaşarak uygulanması, gençlerin ana dillerine olan bađlarını perçinlemektedir. Araştırma kapsamında özellikle Tuva bölgesinde geleneksel müzik örneklerinin modern alt yapılar ile gençler ve yetişkinler arasında yer bulduđu görülmüştür. Diđer Türk toplulukların da ise geleneksel müzik haliyle popülerleşmeye rastlanmamıştır. Daha çok pop, rap, hi-pop, etnik rock gibi türlerde gençler arasında ilgi duyulmuştur.

Tüm Sibirya Türk toplumlarında gençlerin müzik ve eğlence ortamları içinde ana dillerini tercih etmeleri gelecek nesiller için umut vermektedir. Müziğin dil ile olan kuvvetli münasebetinin tüm toplumlarda daha detaylı olarak çalışılması gereken bir husus olduğu unutulmamalıdır.

KAYNAKLAR:

Androulla Vassiliou & Algirdas Šemeta (2012) “*Avrupa’da Okullarda Dil Öğretimi Üzerine Temel Veriler*”, Brüksel.

Meral Güllülü ve Gulnaz Berberoğlu (2015) “3 Sözcük Öğretiminde Web’in Katkısı”, *International Journal of Languages’ Education and Teaching*, Germany, ss.203-221

Demirel, Ozcan (1993) “*Yabancı Dil Öğretimi İlkeler Yöntemler Teknikler*”, Usem Yayınları, Ankara

Diane Boothe, Jeff West (no date) English Language Learning through Music and Song Lyrics—*The Performance of a Lifetime, International Conference The Future of Education*, Italy

Friederike Anna Gerda Tegge (2015) “Investigating Song-Based Language Teaching And Its Effect On Lexical Learning”, Doctor Thesis *Victoria University of Wellington*, USA

Video Kaynakları

Aina Efimova - Sana Kyn-Yakutks Pop, <https://www.youtube.com/watch?v=hooDpvR1cHg>

Kokraş Saas Ustar, Yakutks Hippop group, <https://www.youtube.com/watch?v=tSc6rMEyuTI>

Tuva Pop Müziği - Ishkin oğlu - Kuchuten mohe- <https://www.youtube.com/watch?v=90lj0syMD18>

Hakasya Etnik Rock, İrenek Han, Hanoğulu adlı eser
<https://www.youtube.com/watch?v=Mj54nJSvJRI>

ТҮРКІЛЕРДІҢ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ - САЯСИ МАНИФЕСТ

Т.Ф.Д.проф. С.М.СЫЗДЫКОВ*

Түйіндеме:

Түркілердің «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясы Түрік қағанатының Күлтегін жазба ескерткішінде саяси манифест ретінде жария етілген. Кейін идеяның саяси-философиясын Әл-Фараби, ал саяси-құқықтық негізін Жүсіп Баласағұн «Құтты Билік» дидактикалық шығармасында жасады. «Мәңгілік Ел» идеясы ортағасырлық Түркі қағанатының мемлекеттік идеологиясына айналды. Қазіргі кезеңде «Мәңгілік Ел» - бүкіл Түркі дүниесін біріктіретін ортақ идеяға айналуы тиіс.

Тірек Сөздер: «Мәңгілік Ел», манифест, идея, мемлекет, ескерткіш.

THREEKEY ISSUES OF THE“ETERNAL EL”: A MANIFESTO-A POLITICAL ACT

Abstract:

Threekey issues of the“Eternal El”: a manifesto-a political act, written on Kultegin monument of Turkic states, Al-Farabi’sphilosophical and politicaltreatises and Zhusup Balasaguni’sstate and legalcode of rulesare considered in the article. The socio-cultural and political backgroundof the idea“Eternal El”, formedas a result ofthe development ofphilosophy and the state ideologyof the ancient Turksare identified.

Keywords: “Eternal El”, manifest, idea, state, monument.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев **2014 жылғы** «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мен қоғамда «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік Ел идеясы [Назарбаев, 2012] деген еді. Ал, 2016 жылдың 26 сәуірінде өткен Қазақстан халқы Ассамблеясының ХХІҮ сессиясында «Мәңгілік Ел» *Патриоттық* Актісі қабылданды.

«Идея» (грек. идея – түсінік, елес, бейне) –теориялық жүйенің, логикалық құрылымның, соның ішінде дүниетанымның негізінде жатқан анықтаушы түсінік мағынасында қолданылатын философиялық термин. ХVІІІ – ғасырдағы немістің классикалық философиясының өкілі И. Канттың тілімен айтсақ: «**Адам білімінің қайсы бірі болмасын, түйсіктен басталып, түсінікке ұласып, идеямен аяқталады**» [Кант,1963:24] Қоғамдағы әрбір адамның өмірге деген көзқарастары, идеалдары мен құндылықтар жүйесі бар. Бұлар жиналып келіп, адамның рухани жан дүниесін құрайды. Сонымен, идея – бар нәрсені емес, басқа ұғымдардан өзгеше әлі жоқ нәрсені, жасалуға тиіс дүниелерді білдіреді. Идея – тарихи дамудың нәтижесі бола тұрып, даму барысында өзінің көптеген қырлары мен мазмұнын айқындаған, толыққан ұғым. Ол бүкіл даму тарихындағы жасалған рухани байлықтарды бойына сіңірген жүйе болып табылады.

Ұлттық идея - ұлттың сол тарихи кезеңде өзін-өзі тануынан көрініс табатын ұлттық санада басымдыққа ие әлеуметтік - саяси көзқарастардың жүйесі. Зерттеушілер бұл ұғымның екі қырына баса маңыз береді. Бір жағынан, қауымдастықтың өзін-өзі ұлт деп танып, түйсінуі, екінші жағынан оның ерекше тарихи адамдар қауымдастығы ретіндегі өз көзқарастары, ұстанымдары мен құндылықтарының әлемге танылуы.

Ұлттық идеяны кездейсоқ ойлап табу мүмкін емес. Оның қалыптасуы тарихи кезеңдердің сабақтастығы арқылы белгілі бір әлеуметтік-саяси, мәдени кеңістікте күрделі құбылыс ретінде жүзеге асады. «Мәңгілік Ел» идеясының қалыптасуы да осындай күрделі де ұзақ жолдан өтті.

Қандай да бір идея болмасын оның қалыптасу алғышарттары болады. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – дүниетаным. Дүниетаным - адамдар мен табиғатқа, жалпы құндылықтарға, моральдық ережелерге жеке тұлғаның жалпы қатынасын білдіретін негізгі сенім, таным немесе қоғам мүшелерімен ортақ көзқарас қалыптастырып, қоршаған ортамен қатынасты реттеудегі негізгі өлшем [3,616.]. Ұлттық рухани байлықтың басқа да элементтері осы дүниетаным тұғырының айналасында өрбиді.

Қазақ халқының дүниетанымы көне замандағы сақ-ғұн және түркілердің тайпалық-мемлекеттік құрылымдарының қарапайым түрлерінен бастап, Қазақ хандығының дәуірлеу кезеңіне дейін қалыптасты және одан әрі заман талабына сәйкес жетілу, толысу процестерін бастан кешірді. Осындай күрделі дүниетаным «Мәңгілік Ел» идеясы қалыптасуының басты алғышарты болды.

* Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, satay14@mail.ru

Ұлттық болмыстың кескінін бейнелейтін ұлттық өзіндік санада генетикалық код ретінде жасырынған және дәстүрлі қазақ қоғамындағы осындай халықты біріктіруші идеяның ізін халқымыздың арасынан шыққан тұлғалардың әлеуметтік-саяси ойлары мен философиялық көзқарастарынан табуға болады. Бұл көзқарастар әдетте мемлекетшілдік, ел тағдыры, тәуелсіздік, жер және т.б. қоғамның сол кездегі күрделі де маңызды саяси-әлеуметтік мәселелерін қамтыды.

Түркілердің «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясы. Көне түркі жазба ескерткішінде «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясының жариялануы. Ежелгі сақ-ғұндар мен олардың ұрпақтары – түркілердің дүниетанымындағы «мәңгілік» туралы түсініктері («ел», «жер», «еркіндік» туралы) кейін б.з. Ү- ғасырының екінші жартысында түркілер өз қағанатын, яғни мемлекеттігін құрғанда «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясына айналды. Алғаш рет «Мәңгі ел» мемлекеттік идеология ретінде Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы Күлтегінге арнап қойылған бітіктаста түркі еліне жария етілген. Күлтегін ескерткішіндегі жазудың сол жақ бетінде:

«Өтүкен-жерде керуен аттандырып қойып отырсаң елде мұң болмас. Өтүкен жыныста отырсаң мәңгі ел тұтып отырарсың сен. [4,2007:190]. Тура осы сөздер Білге қаған ескерткішінің оң жақ [4,2007:262] бетінде қайталанған. «Мәңгі» сөзі айтылмаса да, оның мағынасы Тоныкөк ескерткішінің екінші ұстынының сол жақ бетінде «ел» сөзінің бір сөйлемде екі рет қайталануы арқылы берілген: «ел де ел болды» [4,2007:319].

Тоныкөк ескерткішінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырамауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйтқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Түркі халқының елдігінен айрылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» паш етіледі. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар, бұл жерде «Мәңгі ел» ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр.

Л.Н.Гумилев те өзінің орхон-енисей ескерткіштеріне талдау жасағанда руникалық жазулар эпиграфиялық емес, публицистикалық сипатта деп жаңа бір пікірді білдірген болатын: «үш жазудың мәтіндері де түркілердің барлық қоғам мүшелеріне үндеу тұрғысында айтылған, оның өзінде ештеңемен бүркемелемей, халықты сендіргісі келеді. Ендеше жазу – үндеу, ондағы берілген материал таңдап алынған. Мұндай жанрдың болуының өзі сөздің түркі қоғамында нақты күш екендігін көрсетеді. Олай болса, дамыған қоғам және қоғамдық пікір де бар». О.Сүлейменов те публицистиканы әлемдік тарихқа ескерткіштің кірігуінің кезеңі ретінде, сонымен қатар, бұқаралық санаға кеңінен тартылуы тұрғысынан қарастырады Ендеше, бұдан шығатын қорытынды: «Мәңгілік ел» - көне түркі жазба ескерткіштерінде Ұлы Түркі қағанатының мемлекеттік идеологиясы екендігі саяси манифест тұрғысын да жария етілген.

Әл-Фарабидің «Мәңгілік» философиясы. X ғасырдың аяғында бұл идеологияның саяси - философиялық негізін түркілер өздерінің ортағасырлық өркениетті Қарахандар мемлекетін құрғанда шығыстың көрнекті ойшылы, философ Әл-Фараби жасады.

Ортағасырлық Шығыс философтары пікірталастарының ортақ бір проблемасы – «мәңгілік» мәселесі еді. Бұл сол кездегі ортағасырлық араб әдебиеттерінде «захириттер» ағымындағы ойшылдар деп аталды. Әл-Фараби ортағасырлық түркі - мұсылман елінің тарихи шындығы мен өзіне дейінгі іргелі философтар Платон мен Аристотель ілімдеріне сүйене отырып, мәңгіліктің философиясын жасады. Ол әлемнің мәңгілігін тұрақты түрде және жүйелі дәлелдеуге тырысты. Әл-Фарабидің ойынша әлем өзінің мәні тұрғысынан құдайдың творчестволық әрекетіне қарағанда екінші, бірақ бұл тұжырым уақыт жағынан сәйкеспейді. Сондықтан әлем құдаймен мәңгі бірлікте. Аристотель сияқты ол қозғалысты мүмкіндіктен шындыққа өту, яғни мәңгілік құбылыс ретінде саналады. Уақыт қозғалыспен мәңгілік бірлікте дей отырып, ғалым уақытты Аристотельдің пайымынан басқаша, қозғалыстың сипаты ретінде қарастырады. Ғалымның мәңгілік теориясы әлемнің жаратылысы туралы діни ағымдарға қарсы бағытталды. Әл-Фарабидің екінші бір принциптік қағидасы – ақыл - ойдың бір мәнді болуы адамдарды мәңгілікке бастайтындығы. Бұл жерде жеке адамның мәңгілігі туралы емес, адамдар құрған қоғамның мәңгілігі туралы сөз болып отырғанын түсіну қиын емес.

Сонымен қазіргі заманда қазақ елінің құрып отырған мемлекетінің ұлттық идеясы «Мәңгілік Ел» болуының түп төркіні осы ортағасырлық түркілердің «Мәңгі Ел» мемлекеттік идеологиясын саяси-философиялық тұрғыда негіздеген әл-Фарабидің «мәңгілік» философиясында жатыр десек қателеспейміз. Өйткені әл-Фараби бұл теориясын түркілердің тарихи өмір шындығынан алды. Елбасының Ортағасырлық түркілер өздерінің мемлекетін құрғанда да оны «Мәңгі Ел» деп жариялағаны мәлім.

Сөйтіп, өз заманында Әл-Фараби осы мәселерді ғылыми жүйеге келтіріп, өзіне дейінгі және өз замандастарынан ілгері, озық ілім қалыптастыра алды. Нәтижесінде «Мәңгілік ел» жай ұғым емес, саяси философиялық маңызды тұжырымға айналды.

Ұлы Дала елінде (Алтын Орда және Қазақ хандығы) «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи сабақтастығы. Ұлы Даланың кіндігі – Ұлытау ежелгі түркілер империясының ел апарып қондырған мекені болғаны Моңғолиядағы Тес өзені бойындағы бітіктаста ойылып жазылған. Онда түргеш халқының «Кеңгереске» қоныстанғаны айтылған. Кеңгерестің қай жер екендігін зерттеген ғалымдар Ұлытаудағы Сарыкеңгір мен Қаракеңгір аттарында сақталғандығы туралы қортындыға келген. Бұл туралы ежелгі түркілердің «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясын саяси манифест ретінде жария еткен «Күлтегін бітіктасының батыс жақ бетіндегі 39-шы жолынан да көруге болады. Онда қара түргештерге бару үшін «Кеңгереске» бет алғаны айтылған. Бұдан Мәңгілік Ел идеологиясының жария етілген кезінде қазақ халқының қалыптасуында маңызды рөл атқарған түргештердің Ұлытау өңірінде ел болып отырғанына көз жеткізу қиын емес. Ұлытау төрінде Елбасының айтқан ұлағатты пікірі тағлымы мол тарихты зерделеген, қазақтың патриоттық сезімін оятатын, зерделі сұхбатында «тарихтың куәгері – Ұлытау» деп қадап айтқан еді.

Дамыған ортағасыр заманында түркілердің «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясын одан әрі жалғастыра отырып, Ұлы Даланың иесі – Алтын Орда өзінің қол астындағы елдер мен халықтарды біріктіру мақсатында қолданған. Оны «Мәңгі Көк Тәңірі» сөз тіркестерінде «мәңгі» сөзі мен «тәңірі» сөзінің Шыңғыс ханның ресми құжаттарында жиі кездесуінен көрінеді. «Тәңірінің өзі қолдайтын, қамқорлығына алатын ел боламыз!» деген Шыңғыс ханның жарлығынан осыны байқауға болады. Алтын Орда дәуірінде «Мәңгілік Ел» құру идеясы «Мәңгі Тәңірінің күші» тұрғысында кездеседі. Сондықтан оқырмандар бұл тарихи кезеңге сәйкес деректерді «Мәңгі Тәңірінің күші» сөздерімен басталған: Күйік ханның мөрінен, Арғұн ханның француз королі Филиппке жазған хатынан және Алтын Орда ханы Өзбектің елшісін растаған құжаттардан кездестіре алады. Мысалы төмендегі Арғұн ханның хаты «Мәңгі Тәңірінің күші» сөздерімен басталған. Тағы да бір мысал: 1246 жылы Күйік ханның хатын саяхатшы Плано Карпини Рим папасына жеткізген. Бұл хатты 1920 жылы поляк ғалымы Кирилл Каралевский Ватикан мұрағатынан тапқан. Хатқа «Мәңгі Тәңірінің күші» деген сөздері бар. Күйік ханның мөрі басылған және ондағы жазудың түрік тілінде екенін Францияның ірі монғолтанушысы Поль Пелльо зерттеу жүргізіп дәлелдеген.

Қазақ хандығы тұсында «Мәңгілік ел» идеясының сабақтастығы. «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясы болған Түркі мемлекеттерінің сабақтастығын хандықтар мемлекеті тұрғысында жалғастырған тұлғалар: Жәнібек пен Керей, Қасым хан, Есім хан, Тәуке хан, Абылай хан соңғы Кенесары хан еді. Мысалы: «Есім ханның ескі жолы, Қасымханның қасқа жолы» деп айтылатын осы бір қысқа ғана ауызекі нақыл сөздердің мағынасында бүкіл сол Қазақ хандығы құрған мемлекеттің «Мәңгілік Ел» мұратына жетудің жолын айшықтайды. Тәуке хан тұсында үш бидің қатысуымен «Жеті Жарғы» жинағының шығуы да сол тарихи кезеңде заңға негізделген тұрақты мемлекет құрудың амалы болатын. Қай хан болмасын өз заманында қазақ мемлекетінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету және оны күшейту үшін бар күш жігерлерін аямағаны белгілі. Мысалы, Абылай хан ел мен елді жақындастыру, көрші алпауыт елдермен қарым-қатынаста көрегендігімен дипломатиялық саясатты шебер жүргізе білген. Абылай басқа мемлекеттермен, әсіресе Хиуа, Жоңғар хандықтарымен қарым – қатынастары қазақ жұртының негізгі этносаяси мүддесіне сай жүргізілді. Чиң империясы тарапынан Орта Азия елдерін жаулап алу қаупі төнген кезде, Абылай Ауғанстан билеушісі Ахметшахпен байланыс орнатты. Абылай алыстағы Түркия билеушілерімен де қарым – қатынас жасауға әрекет еткен. Абылай іс жүзінде Қазақ мемлекеттігін қалпына келтіруге, тәуелсіз ел етуге күшін салды.

Алаш зиялыларының «Мәңгілік Ел» мұраты жолындағы күресі және іс-қызметі. Қоғамды құратын адамдардың дүниетанымы сол қоғамның идеясының алғышарты болып табылады. Ал адамның танымы жөніндегі ілімдері ежелгі дүние философтарынан басталса да, оны өз заманында ғылыми жүйеге түсіріп, қалыптастырған Әл-Фараби екені жоғарыда айтылды. Таным жөніндегі Фарабидің ілімдерін қазақ елінде жалғастырған және қазақ шындығымен терең байланыстырған Абай болды. Абай өлеңдері мен қарасөздерінен таным жөніндегі ілімнің тарихымен таныстығы анық байқалады. Танымда маңызды рөл атқаратын «жан қуаты» жөнінде Фараби қолданған философиялық терминдер Абайдың Он жетінші, Жиырма жетінші, Отыз сегізінші, Қырық үшінші қарасөздерінде қазақ тіліндегі балама сөздермен берілген. Ақынның Он төртінші, Он жетінші қарасөзі мен «Көзінен басқа ойы жоқ...», «Әуелде бір суық мұз ақыл зерек...», «Малға достың мұны жоқ малдан басқа...», «Жүрек - теңіз, қызықтың бәрі асыл тас...» өлеңдеріндегі ақыл, қайрат, жүрек жайлы философиялық мағынадағы ойларының қайнар көзі әл-Фараби шығармаларында жатыр.

Әл-Фараби дәстүрінің жалғасы Абайдың «толық адам» жөніндегі ой-пікірінен айқын сезіледі. Абайда жиі сөз болатын «толық адам», «жарым адам», «адам болу», «инсаниаттың кәмәләттығы», «бенделіктің кәмәләттығы», «толық инсаниат», «адамшылық», «адамның адамдығы», «адам болу» т. б. атаулық мәні бар ұғымдар, сөздер тобы, ол жайлы пікірлердің шығар көзі Фараби еңбектеріндегі ой желісінен туындайды.

Ұлытау – Мәңгілік Елдің мәңгі мекені Ұлытау төрінде Елбасының айтқан ұлағатты пікірі тағлымы мол тарихты зерделеген, қазақтың патриоттық сезімін оятатын, зерделі сұхбатында «тарихтың куәгері – Ұлытау» деп қадап айтқан еді. Шын мәнісінде көпшілік Ұлытаудың Жошы хан билеген тұсындағы үздік-үздік оқиғалары болмаса оған дейінгі қазақтың ата-бабаларының тарихына қатысты жерлерін біртұтастықта біле бермейді. Ал, осы мәселе бойынша қалам тартушылар осы күнге дейін Алтын Орда тұсындағы Жошы хан билігі кезінен әрі тереңге қарай бара алмай жүргені шындық. Сондықтан, осы бір олқылықтың орнын толықтыруда өз үлесін қосады деген ниетпен төменде Күлтегін сыйлығының иегері, түрколог-тарихшы, профессор С.Сыздықовтың Елбасы, Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың Ұлытауға сапарындағы ой толғанысына орай «Ұлытау – Мәңгілік Елдің мәңгі мекені» атты мақаласын беріп отырмыз.

Ғұн дәуірі. Ұлытаудың тарихы қазақ тарихының ежелгі дәуірімен бірге басталатыны және әр тарихи кезеңдерде жалғасып, сабақтасып отыратын-дығы Елбасының Ұлытауға барған сапарында: «бұл жерді ғұндардың да, көк түріктердің де, Алтын Орданың да орталығы болған жер» деген сөздерімен толық үндеседі. Орталық Қазақстан, яғни Сарыарқаның қола дәуірінен бастап зерттеген аяулы ғалым Ә. Марғұлан ол жердің материалдық мәдениетін археологиялық тұрғыда, ал рухани мәдениетін ауыз екі жыр – аңыздары арқылы зерделеп, бүгінгі және келешек ұрпаққа өзінің тамаша еңбектерін қалдырып кеткені белгілі. Ол Ұлытау ауданындағы Арғанаты тауының Мық, Домбауыл, Айыршоқы қыраттарындағы тас мүсіндерді зерттеп жүріп, ішінде қазақтар «қос алып», «қос батыр» деп атайтын алып мүсіндерге ерекше көңіл аударады. Олардың ежелгі заманның алыбын, батырын кескіндейтінін, сол қолындағы ұзын тік семсердің ғұндар заманына жататынын айтқан. Сонымен қатар, Ұлытау өңіріндегі ғұндар қорғандарының да көптігін тілге тиек еткені белгілі.

Қазақ даласындағы неғұрлым ертедегі тарихи ескерткіштер – Авестада, Махабхаратада, Пехлевиердің бундахишні және Фирдоусидің Шахнамасында аңызға айналған «Қанха» осы түркі дәуіріндегі Ұлытаудағы Кеңгір (түркі дәуірінде «Кеңгерес») алқабы екендігі кейінгі зерттеулерде кеңінен қарастырылып, негізге алынғаны белгілі. Бұл мәселені дәлелдеуде А.Н.Бернштам, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Б.А. Литвинский, С.Г.Кляшторный, Л.М.Левина және Ю.Ф. Буряков сияқты ғалымдардың көп еңбек сіңіргендерін айтқан абзал.

Сырдарияның орта ағысынан төменгі сағасына және солтүстік-шығысына қарай Ұлытау өңірі жартылай көшпелі және отырықшы жер өңдеумен айналысқан ежелгі ғұндар мен сақтар мемлекетімен тұстас және аралас өмір сүрген кангюйлер мемлекетінің ежелгі мекені болған. Сонымен қатар, қазақ шежіресіндегі қаңлылылардың ішінде үш жүздің де басты руларының аттарының кездесуі, ал, қаңлының өзі әу баста екіге: қарақаңлы және сарықаңлы деп бөлінуі басында аталған «сарыкеңгір» мен «қаракеңгір» немесе сары түргеш пен қара түргеш атауларына сәйкес келуі де кездейсоқ емес. Оның бер жағында қазақта «қаңлысыз хан сайлаймайды» деген сөздің өзі қаңлыларсыз мемлекет құрудың мүмкін еместігін де байқатқандай.

Қаңлы тарихын зерттеушілердің көпшілігі Қытай жылнамалары мен Авеста шығармаларынан белгілі біздің заманымыздан бұрынғы III-I ғасырларда Сыр бойы мен Қаратау алқабын, ал жайлаулары қазіргі Орталық Қазақстан, яғни Ұлытау өңірі болып, өзінің дербес мемлекеті қаңға тайпалар бірлестігінен тұрғанын және одан кейінгі дәуірлерде де сол өлкені қоныстанып, біртұтас этностық қауымның негізі екенін мойындаған. Мысалы, Қытайдың «Шицзи» жылнамасының «Давань туралы хикая» түсініктемесінде Кангюй мемлекетінің орналасқан жерін «қазақтың Ұлы жүзі мен Орта жүзі көшіп жүрген Сырдарияның солтүстік жағындағы далаларды алып жатыр» делінген. Қытай ғалымы Уи Иуан, одан кейін Чи Иұншы: «Үш ордаға бөлінген қазақтар ежелгі қаңлы елі» дейді. Жапон ғалымы Сиратори: «Ежелгі қаңлылар тұрмысы, ғұрып-әдет және тіл жағынан қазіргі қазақтар еді» деп ашық жазады. Ол осы «қаңғыр (қаңлы) деген сөзге «қарулы, жақсы-жайсаң» деген мағына береді. Қарахандар мемлекетінің мәшһүр ғалымы Маһмұд Қашғари де өзінің атақты сөздігінде «қыпшақ тайпасының жақсы-жайсаң ұлықтары қаңлылар еді. Сонымен бірге, Сираторидің қаңлылардың түркі тілдес ұлыс болғандығын және оның басқарушысының би болғандығын дәлелдегенін де айта кеткен орынды. Бұл жерде ол қазіргі кездегі Еренқабырға (ТяньШань) өңірінде тұратын қазақтардың да өздерінің басшыларына «би» лауазымын қолданатынын келтірген. Ал біздің қазақ мемлекеттілігін айтқанда тұтас билер институтының қалыптасқандығын еске алсақ жеткілікті.

Әрине, қазақ халқының толыққанды қалыптасуының аяқталуы ежелгі қаңлылар мемлеке-тінен кейін ондаған ғасырлар өткеннен соң жүзеге асса да, олардың осы процеске өзекті ұйтқы болғандығын теріске шығару мүмкін емес.

Түркі дәуірі. Бізге белгілі, бабаларымыздың тарихы өз бастауын эпикалық дәстүр жанрындағы шығарма – «Қорқыт Ата» кітабынан алады. Кітаптағы 12 бөлімнің бірі –«Доқа Қожаұлы Дели Домрул» әңгімесіне арналған.Осы жырды кезінде Домбауыл атымен Ұлытау, Сарысу қазақтары жатқа айтып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған. Ал, жырдың ауызша түрін 19-ғасырдың соңында Г.Н. Потанин Сырымбетте болғанда Махмуд Уәлихановтан жазып алған. Осы күнге дейін Ұлытаудағы Жошы хан кесенесінен үш километрдей қашықтықта тастан қаланған «Домбауыл дыңы» күмбезі тұр. Күмбездің салыну уақыты 8-9 ғасырларға, яғни оғыз-қыпшақ-қарлық ру-тайпаларының аралас жүрген кезіне сәйкес келеді.Жалпы бұл жыр тәңірілік наным-сенімдегі түркілердің оңтүстіктен кіріп келе жатқан исламмен кездесуіне байланысты туындаған тамаша аңыздық, бірақ тарихи- деректік проекциясы бар туынды.

Ұлытаудағы қариядан жазып алған Шоқан Уәлихановтың жинақтарындағы «Қорқыт сарыны» қобыз күйін де осы Қият тайпасынан шыққан ер Домбауыл өзі мерген, өзі қобызшы асқан шеберлікпен тартқан.Ұлытаудың батыс төңірегіндегі «Сарын шоқысы» Домбауылдың күй тартатын және шығаратын орны ретінде ел аузында қалған.

Ұлытауда Қорқытты ұстазы, сиынатын қорғаушысы ретінде санаған бағаналы Қойлыбай бақсы болған. Қорқыт Ата кітабындағы сюжетте Салор Қазанның ордасына жау шауып, қойшыдан басқа ешкім қалмайды.Осы кезде ауа райы бұзылып, аспанды кара бұлт торлап, қатты дауыл соғады. Сонда ағашта ілулі тұрған қобыздан үн шығып, күй тартылады.Осы бір сәт қазақ эпсаналарында тамаша суреттеліп, «Қойлыбайдың қобызы» атты көлемді дастан тұрғысында жырланған. Бұл жырдың келесі бір нұсқасында Қойлыбай қобызын ат бәйгесіне қоспақ болады.Ұзын саны 300-дей сәйгүлік тұлпарлар бәйгеге қосылғанда жарысты ұйымдастырушылар Қойлыбайдың қобызын бәйгеге қатыстырмау мақсатында бір жуан терекке арқанмен байлап қойған екен.Сонда Қойлыбай қобызы туралы сарын айтқанда дауыл соғып, күн бұзылып, боран соғады.Сөйтіп қобыз ағаштан босанып ат жарысында бәрінен озып бірінші келеді.Қазақ аңыз-жырларында Қойлыбайға күш беріп, піріне (Қорқыт) сиындыратын қобыз.Шоқанның айтуынша да қазақ бақсы-жыраулардың ішіндегі ең ірісі және күштісі Қойлыбай қобызшы болған.

Қорқыт Ата кітабында Ұлытау, Кішітау, Ортау(Ортағ), Кертау, Құтты қия (Ортаудың биік шыңы) т.с.с. таулар мен жер-су аттары жиі кездеседі.Бұлардың барлығы Түркі қағанаттары дәуірінде қазақ халқының құрылуына негіз болған төскейде малы бір, төсекте жаны бір - түргеш, оғыз-қыпшақ- қарлық ру-тайпаларының көшіп-қонып жүрген жерлері болған. Бұланты, Дулығалы, Кеңгір өзендерінің бойы, Арғанаты, Терісаққан аймақтары да Ұлытау өңіріне кірігеді.

Ұлытау және «Кеңгерес». Ұлытау - ежелгі түркілер империясы-ның ел апарып қондырған мекені болғаны Моңғолиядағы Тес өзені бойында-ғы бітіктаста ойылып жазылған.Онда түргеш халқының «Кеңгереске» қоныстанғаны айтылған. С.Е.Малов пен С. Кляшторныйдың бұл жазуды қате оқығанын, алғаш оқыған В. Томсен нұсқасының дұрыс екендігін дәлелдеген аяулы ғалым – түрколог Алтай Аманжолов болатын. Ол:«Ғылыми зерттеулер мен сөздің сөйлемдегі мәндік мағынасына зер салсақ, «Кеңгерес» халық атауы емес, жер атауы. Бұл жөнінде В. Томсеннің пікірін 1968 жылы түрік ғалымы Т. Текин және қазақ ғалымы Ғ. Мұсабаев қызу қолдаған» - дейді.Сонымен бірге ол Кеңгерестің қай жер екендігіне баса назар аударып, оның Сарысу мен Кеңгір алқабының бір кездегі аты, ол Сыр мен Шу бойына жалғасады. Бұл «Ұлытаудағы Сарыкеңгір мен Қаракеңгір аттарында сақталған» деп, өзінің «Түркі филологиясы және жазу тарихы» (Алматы,1996) деп аталатын кітабында жазып қалдырған еді. Бұл туралы жазу ежелгі түркілердің«Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясын саяси манифест ретінде жария еткен «Күлтегін бітіктасының батыс жақ бетіндегі 39 жолынан да көруге болады. Онда кара түргештерге бару үшін Кеңгереске бет алғаны айтылған.Бұдан Мәңгілік Ел идеологиясының жария етілген кезінде қазақ халқының қалыптасуында маңызды рөл атқарған түргештердің Ұлытау өңірінде ел болып отырғанына көз жеткізу қиын емес. Қазақ халқының құрылуы тақырыбына алғаш қалам тартқан ғалымдардың бірі тарихшы М. Ақынжанов: «Қазақ халқына негізінен алғаш ұйтқы болған Түргеш пен Қарлық одағы болды» деп пайымдады. Мұны моңғолдық қазақ ғалымы Ислам Қабышұлы да қолдағаны белгілі. Ендеше ежелгі түркі дәуірінде ақ қазақ халқының негізін құраған түркі ру- тайпалық бірлестіктерінің мемлекеті Ұлытау өңірінде өмір сүрген деп анық айта аламыз.

Алтын Орда тұсындағы Жошы хан билігінің кезі Ұлытау тарихының әйгілі бір кезеңі болып табылады. Алайда бұл кезеңді айтқанда мынаны ескерген жөн. Жошының өзі Шыңғыс шапқыншылығының нәтижесінде келіп хан болғанымен, сол Дешті қыпшақ даласындағы жергілікті

кейін қазақ халқының қалыптасуында негізгі рөл ойнаған оғыз-қыпшақ-қарлық-ру-тайпаларының арасына сіңіп, биліктегілермен бірге өздері соларға ұқсап кетті деп көрсетеді ортағасырлық деректер көзі. Мысалы ортағасырлық араб әдебиетшісі, энциклопедист-ғалым Әл-Омари: «Ертеректе бұл жер қыпшақтар елі болып аталған еді. Сосын татарлар (моңғол-татарлар) жаулап алғанда қыпшақтар оларға тәуелді болды. Содан кейін татарлар олармен араласып, туыстасып кетті де, жергілікті халық татарлардан табиғи және нәсілдік тұрғыдан да басымдыққа ие болды. Татарлар жергілікті халыққа айнымай ұқсайтын халге жетіп, бір - бірімен құдандас болды және сол жерде қалды» деп жазады. Ұлытау қазақ тарихының ежелгі кезеңдері мен дәуірлерінде өзіндік орны бар, халқымыздың күнделікті өмірі мен маңызды тарихи оқиғаларының куәгері болған киелі мекен. Олай болса, Елбасы айтқандай, «Мәңгілік Елдің жолы» да осы Ұлытаудан басталатыны анық.

Ұлт зиялылары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Патшалық Ресейдің отарлық езгісіне қарсы күресе отырып, қазақ халқының болашақта алдыңғы қатарлы ел болып қалыптасуының жолдарын іздестірді және халықты білім мен ғылымға, озық шаруашылық ұйымдастыруға шақырды. Алаш зиялылары: Ә.Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Смағұл Садуақасов, Міржақып Дулатов және т.б. шығармаларынан оқырмандар қазақ жері мен елінің тәуелсіздігі туралы ұстанымдары мен көзқарастары туралы материалдарды табуына болады. *Мұстафа Шоқайдың «Бір тұтас Түркістан идеясы» осы «Мәңгілік Ел» идеясының түркі әлеміндегі бір көрінісі болды.* Сонымен қатар, Кеңес дәуірінде қазақ жерінің бүтіндігін сақтауда Ә.Ермеков пен Ж. Ташеновтің азаматтық ұстанымдары да олар туралы шыққан еңбектермен оқырмандардың танысуларына мүмкіндік бар. Осы жерде Елбасының: «Мемлекеттік тәуелсіздік — тарихтың сыйы немесе тек қазіргі ұрпақтың ғана меншігі емес. Ол өткеннің алдындағы борыш және келешектің алдындағы жауапкершілік» [5,203:26] - деген сөздерін еске алған орынды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Нұрсұлтан. 2012 «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. kazembassy.ru/kz/posolkz/.../5773-visgoslic
2. Кант Иммануил (1963) Сочинения в 6 томах, 4-том.
3. Саяси түсіндірме сөздік. (2007) Алматы, 2007.
4. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. (2007) Астана. «Күлтегін».
5. Назарбаев Нұрсұлтан (2013) Жылдар мен ойлар. Алматы «Кітап баспасы»..

TÜRK XALQLARININ MUSIQISINDƏ BƏNZƏRLİKLƏR HAQQINDA

professor FƏTTAH XALIQZADƏ*

Xülasə:

Məlum səbələrdən bütün dünyada qəbul edilmiş Türkoloji araşdırmaların sırf musiqi qolu yalnız son zamanlarda etnomusiqişünasların diqqətini özünə cəlb etməyə başlamışdır. Bu istiqamətin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri qohum xalqların musiqi ənənələrini əhatə edən metodoloji yanaşmalardan ibarətdir. Məruzənin müəllifi sözügedən xalq musiqi mədəniyyətlərində müəyyən paralelləri nəzərdən keçirərək tapmaq məqsədi ilə uzun illər boyu Ankara, Almaty, Qızılorda, Moskva, Ulan-Ude, Urumçi şəhərlərində təşkil olunmuş beynəlxalq festival və konfranslarda, etnoqrafik konsertlərdə diqqətə layiq müşahidələr aparmışdır. Nəticədə Qazax, Qırğız, Anadolu, Türkmən, Azərbaycan, Uyğur türklərinin musiqisində müəyyən bənzərliklər aşkar edilmişdir. Məruzədə şərh olunan faktların xüsusi şəkildə tədqiq olunması ümumi Türkologiyanın yeni sahəsinin təsdiqinə təkan verə bilər.

Açar sözlər: Türk xalqları, türkologiya, etnomüzikologiya, musiqi, müqayisəli metod

ON THE SIMILARITIES IN MUSIC OF TURKIC OF PEOPLES

Abstract:

By some obvious reasons musical branch of the widely known Turcological studies has only recently attracted scholarly attention of ethnomusicologists. One of the primary tasks of investigators would be connected to the methodological approach comprising all diversities of the relative peoples and ethnicities. In search for some parallels in the folk and traditional musics of the Turkic peoples author of this paper during many years had attempted to make an observations on the matter, while visiting international festivals and conferences, ethnographical concerts organized in such cities as Ankara, Almaty, Kyzylorda, Moscow, Ulan-Ude, Urumchi. He had accomplished to find a valuable similarities among Kazakhs, Kyrgyzs, Anatolian Turks, Turkmenians, Uyghurs and others. The findings discussed in the paper can serve as a vehicle in the establishment of the subfield of the general Turcology.

Key words: Turkic peoples, Turcology, ethnomusicology, music, comparative methods.

GİRİŞ

Məlum səbələrdən bütün dünyada qəbul edilmiş Türkoloji araşdırmaların sırf musiqi qolu yalnız son zamanlarda etnomusiqişünasların diqqətini özünə cəlb etməyə başlamışdır. Görkəmli Qazaxıstan alimi akademik yazırdı: "Türki xalqlarının sonğı bir neşə ғasır köleminde ıdırap küşti memleketterdin otarına arnalğandığına baylanıstı мәдени мұраны кенinen зерттеуге мүмкіндік болағаны белгилі" (1;5) Eyni zamanda sabiq ittifaqın 70 illik tarixi ərzində qardaş türk xalqları ilə musiqi əlaqələrimiz çox zəif olmuşdur. Buna görə də həmin mədəniyyətlərin milli musiqimizdən uzaq olduğunu zənn edərək onların tədqiqinə girişməmişdik. Bu musiqi mədəniyyətləri barədə müəyyən elmi ədəbiyyat mövcud olsa da, təbii ki, onlardan yetərinə faydalanmağı da öz qarşımıza bir məqsəd qoymamışdıq.

Müstəqillik dövründə isə müxtəlif türk xalqlarının musiqisi ilə sıx və canlı təmaslarımızdan başlayaraq, onların Azərbaycan musiqisi ilə dərin və qırılmaz əlaqələri bəyan oldu və elmi maraqlarımızı da özünə cəlb etməyə başladı. Ayrı-ayrı dil və musiqi ünsürlərinin yavaş-yavaş sızması "sualtı axınlar" əmələ gətirir, folklor musiqi əlaqələrinin qarşılıqlı şəkildə araşdırmasını hazırlayırdı.

1. Türkmən folklorunun əks-sədaları. Bu ölkədə hələlik heç bir araşdırma hələ mənə nəsisə olmamışdır. Lakin bəzi Türkmən xalq nümunələrinin konsert ifalarında (Moskva 1988, Ankara 1996, Bakı 2009) və ya konfrans iclaslarında dinləyə bilmişdim. Bu folklor mədəniyyəti ilə tanışlığım mənə parlaq təəssüratlar oyatdı və onun Azərbaycan xalq yaradıcılığı barədə əvvəlki təəssürlərimi xeyli dərəcədə dəyişdi.

Moskva, 1988, dekabr. Dinlədiyim folklor konserti Moskvada, SSRİ Bəstəkarlar İttifaqı nəzdindəki Ümumittifaq Xalq Yaradıcılığı Komissiyasının təşkil etdiyi Elmi-praktiki seminarın açılış gecəsində baş tutmuşdu. Konsertdə keçmiş müttəfiq respublikalardan ikisinin – Belarusun və Türkmənistanın elçiləri iştirak edirdi. Təbii ki, oğuz türklərinin çıxışları daha güclü və davamlı təsir buraxdı. İndiyə qədər "Lələ" və Dəvə sağımı nəğmələrini, "Qodu-qodu" və "Ay derek" mövsüm mərasim oyunlarını yaxşı xatırlayıram.

* Azərbaycan Milli Konservatoriyası, halikzade@mail.ru

Mərasim oyunlarının Azərbaycan folkloruna bu qədər yaxın və doğma olduğunu o vaxta qədər heç ağıma da gətirə bilməzdim:

Ay derek, gök derek

Bizden size kim gerek?

Bu nümunə Azərbaycan uşaqlarının “Bənövşə” oyunu ilə bir başa assosiasiya yaradır. Sadəcə, bənövşə sözü ilə qafiyə yaratmaq naminə ikinci misrada “derek” sözü “düşə” sözü ilə əvəz olunmuşdur.

Bənövşə, bəndə düşə

Bizdən sizə kim düşə?

O zaman ilk beyti sırf türkmən folklor nümunəsi kimi qəbul etmişdimsə, Abdulla Şaiqin uşaqlara həsr etdiyi bir şeirində onun, yəqin ki, Azərbaycan variantına rast gəldikdə bir az düşüncələrə daldım. Ehtimal ki, hansısa Azərbaycan folkloru mühitində onun şifahi variantı da var imiş. Aradan 14 il keçmiş Abdulla Şaiqin şeiri ilə görkəmli yazıçı və şairin 120 illik yubileyi ərəfəsində tanış oldumsa (2002), daha doqquz il sonra, yəni 2011-ci ildə qazax variantını qeyri-adi şəraitdə özüm üçün üzə çıxardım. Bir kitabda isə onun özbəklər arasında yayılması barədə qısa məlumat əldə etdim.

Almatı 1991. Festival zamanı konsert proqramları öz mündəricatı baxımından çox zəngin idi. Bundan başqa, yaşadığımız mehmanxanada keçirilən görüşlər diqqətin eyni bir nöqtəyə yönəlməsi səbəbindən daha yaxşı yadda qalır. Belə görüşlərdən biri türkmən musiqiçilərin yaşadığı otaqda baş tutmuşdu. Mən Süleyman Şenel ilə birlikdə onları ayrıca olaraq dinləyib söhbət etmək imkanı əldə etdim.

O zaman orqanoloji fərqlərə vara bilmədimsə də, dütər alətinin bəzərsiz və zənnimcə, daha yumşaq tembrri yaddaşımda möhkəm iz buraxdı. Bu özəlliyn texnoloji səbəbləri barədə də heç bir şey deyə bilmərəm. Sadəcə, tembr -dinamik keyfiyyətlərin ifa mühitinə uyğunlaşa bildiyini fərz edirəm.

Mukamlar özlərinin bədii-estetik mahiyyəti etibarilə, muğamlarla deyil, epik dastan sənətkarları olan Azərbaycan aşıqlarının saz havalarına uyğundur. Bu qənaətim bilvasitə canlı musiqi ifalarında doğduğu üçün beynimə həmişəlik həkk oldu.

Azərbaycan aşıqları ilə Türkmən baxışlarının musiqi yaradıcılığı arasında oxşar cəhətlər tarixi genetik əlaqələrlə izah olunur. Bu sahədə aparılmalı olan müqayisəli təhlillər musiqi paralellərini daha dərindən və müfəssəl şəkildə üzə çıxara bilər. Oğuzların epik musiqi yaradıcılığı ilə elə əyani tanışlıq da məsələni aydınlaşdırmağa yetər.

2. Ankara, 1996, iyun. IV. Uluslararası Türk halk Kütürü Kongresini (Ankara 1996) məruzələri ilə yanaşı müəyyən musiqi təəssüratları həm keyfiyyət, həm də keyfiyyətə olduqca önəmli oldu. Ayrıntılarına varmadan ən parlaq ifalar sırasında *Mehtər musiqisini, Zeybək oyununu, Seymenlər rəqsini, Cürə bağlamada “Çömlək kırıdın” havasını, Urfa divanisini, İraq türkman Qarabağı havasını, Bolqarıstandan türküləri* qeyd etmək istərdim. Bəzi məruzələr canlı musiqi ifaları və ya səsyazıları ilə müşayiət olunaraq böyük maraq oyatmış və indiyə qədər yaddaşımda silinməz iz qoymuşdur.

Onların arasında Türkmənistanlı tədqiqatçı Çağrılar Cumeyevin dütər və dilli tüydük alətlərində çaldığı musiqi nümunələri xüsusi yer tuturdu. Dütərdə səsləndirilmiş və epik sənətkarlar- baxışlara məxsus bir nümunə Azərbaycan aşıqlarının “Qaraçı” (və ya “El havası”) adlı məşhur melodiyasına çox yaxınlığı ilə diqqətimi özünə cəlb etdi.

Həmkarım Çağrılar həmin nümunələrin əski zamanlardan bəri sırf türkmən ənənəsinə bağlı olduğunu söylədi. Deməli, aşıqlarla baxışların arasında janr, üslub, bədii ənənə yaxınlığından başqa müştərək havalar da var imiş və belə nümunələri yəqin ki, özbək və qazax musiqisində də tapmaq olardı.

Elə “Qaraçı”ya bənzəyən türkmən havasının Manqışlaq qazaxlarında başqa versiyası da məlumdur. Müharibə və savaqlar zamanı Manqışlaq yarımadası əldən-ələ keçmiş: qazaxlar yerli türkmənləri sıxışdırıb çıxarmış, sonra isə özləri də kalmıqlar tərəfindən məğlub edilmiş, beləliklə də oğuz və qıpçaqlar miqrasiyalar yolu ilə bir-birinə qaynayıb-qarıymışdır. Nəticədə qazax akınlarında “türkmən küyləri” adlı bütöv bir silsilə yaranmış, onlara qazax rəngləri qatılmışdır. silsilənin arasında aşıqlarımızın “Qaraçı” havasına bənzəyən küylər də vardır.

Çağrıların dilli tüydük ifaları da ümumi etnogenetik kökdən gələn müştərək cəhətlərə malik olub. mənə nənələrimizin oxuduqları layla və bayatıları çox xatırladırdı. Dilli tüydük melodiylarının vokal varinatı vardırımı? – deyə ondan soruşdum. Aldığım müsbət cavab məim öz qənaətləimdə yanılmadığımı təsdiq etdi.

Ç. Cumayevin daha bir məlumatını indiyə qədər yadımda saxlamışam. Azərbaycan “Yar-yar” toy mərasim mahnılarının böyük əksəriyyəti 6/8 ölçüsündə olduğu halda V. Belyayevin “Oçerklərində” eyni janrın Orta Asiya nümunələri (qazax, özbək, türkmən) iki çərəkli xanədə verilmişdi. Fəqət, türkmən həmkarım öz vətəninə, səhv etməməsə cənub regionunda rəqs xarakterli 8/6 nümunələrinin də var olduğunu söylədi və fikrini öz zümzüməsi ilə açıqladı.

Eyni konqresin ərəfəsində mən də Azərbaycan musiqisində 2/4 ölçülü çox nadir və hələlik yeganə saydığım bir toy mərasim mahnısını tapmışdım. Fəqət məruzəmin mətni təhvil verildiyi üçün bu faktı qeyd etmək imkan olmadı. Azərbaycan və türkmən mərasim nümunələrinin təkcə ölçüsü eyni deyildi. Hər ikisi eyni melodiyanın çox yaxın variantları olmaqla daha böyük təəccüb və marağıma səbəb oldu.

Kongresin digər iştirakçısı Mahir Nakibi (Türkiyə) düşündürən bir məsələ ilə əvvəlcə Bakıda tanış olmuşdum. İraq türkmanlarında “Qarabağı” havası, Azərbaycan muğamlarında isə “Kərküki” şöbəsi mövcuddur. Bu faktlar qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsinə tələb edir. Mahir bəyin şifahi təqdimatı lent yazısı ilə müşayiət edilirdi. Konfransın materialları isə təəssüf ki, not misalı olmadan nəşr olundu (2). Təxminən bir il sonra bənzəri melodiyanı Axıska türklərinin epik ney ezgisində və aşıq havasında da eşitdim.

3.Qazax musiqi təssüratları Qırçaq qrupuna aid olan qazax türkləri dil, musiqi və məsafə baxımından Azərbaycandan və onun mədəni dəyərlərindən daha uzaq olsalar da, mən onların vətəninə bir neçə dəfə ziyarət etmiş, xalq və peşəkar musiqiçiləri ilə yaxından tanış olmuşam. Bir müddət (1991-2011) əlaqələrimiz məlum səbəblər üzündən tamamilə kəsilsə də, son illərdə onlar yeni səviyyədə bərpa edildi.

1988-ci ildə SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının Ümum İttifaq Xalq musiqi yaradıcılığı komissiyası Moskva yaxınlığında yerləşən Ruza şəhərində Elmi-praktiki seminar keçirdi. Həmin seminarda iştirak etmiş qazaxstanlı həmkarımız P.Şegebayev *konur və qıyğacı* kimi terminlərdən bəhs edərkən xalqlarımız arasında ümumiyyətlə mədəni əlaqələrin nə qədər dərin olduğuna heyran oldum. Axı, həmin leksik vahidlər hər bir azərbaycanlı tərəfindən asanlıqla başa düşülən söz inciləridir. Qazax musiqisində həmin terminlərdən birincisi tembri, ikincisi isə melodik hərəkətin istiqaməti mənasını bildirir.

Bir haşiyə Musiqi əlaqələrinin açıqlanmasında qohum dillərin söz vahidləri bir yol göstəricisi kimi mühüm rol oynayır. Əsrlərin, hətta qərinələrin sınağına sinə gərmiş söz abidələrindən çıxış edərək əsaslı musiqi-tarixi tədqiqatlar aparmaq necə də gözəl olardı. Fikrimi bir-birilə sıx bağlı olan aşağıdakı cüt istilahlər vasitəsilə aydınlaşdırmaq istəyirəm.

Möhtəşəm Türk Dünyasının üç bir bucağında və ya Volqaboyu, Altaylar və Anadolunun əhatə etdiyi böyük bir üçbucaqda oxşar ritmik üslublara uyğun oxşar terminlər mövcuddur: Bir-birindən çox-çox uzaq olan həmin qardaş ellərdə *ozın küy kiska küy* (tatar və basqırd dillərində) *ozın jir-kiska jir* (tuvalılarda), *uzun hava-qırıq hava* (Anadolu türkçəsində) kimi önəmli musiqi terminləri istifadə olunur. Bəs, görəsən Anadolu ilə Altaylar arasında qalan Azərbaycan, İran, Qafqazlar, Orta Asiya və Qazaxıstanda niyə buna bənzər terminlər olmasın? Bu sual əslində 2010-cu ildə Ulan-Ude şəhərində keçirilmiş “Avrasiya sədalari” adlı Beynəlxalq musiqi Festivalı zamanı tanınmış Tuva etnomusiqişünası V.Suzukey tərəfindən verilmişdi. Düşünürəm, müvafiq üslublar varsa, onlar dil vasitəsilə bu və ya başqa şəkildə öz əksini tapmalı idi. Tanınmış bəstəkar, musiqişünas və türkoloq, professor Aydın Əzimov məsələyə özəl bir mövqedən yanaşaraq Azərbaycan musiqisi timsalında aydınlıq gətirir.

Bəstəkarın fikrincə xalqımızın uzun hava növü olan bayatı oxumalarına *boyatı* deməsi heç də təsadüfi deyildir. Onun etimoloji kökünü təşkil edən *boy atmaq* feili *uzanmaq* və ya sadəcə *uzun* mənasını verir. Bayatı-boyatı musiqi və şeirdən yoğrulmuş qədim folklor sinkretizminin bir nişanəsi olduğundan ikinci bir anlam da qazanmışdır – (qədim, əski və ya köhnə).

Boyatılarda zamanın axarı müəyyən vahidlərə bölünmədən sərbəst şəkildə uzanıb gedər. Eyni medalın ikinci üzü isə zaman prosesinin xırdalanması ilə bağlıdır. Onun qırılmasından *qırıq hava*, qısalmasından *kıska küy*, kəsilməsindən isə *kəsmə* kimi xalq terminləri yaranır (məsələn: *Kəsmə şikəstə*).

Heca vəzinin bir şeir ölçüsü kimidə işlənən bayatılara qardaş Türk xalqlarının folklorunda rast gəlirik (məsələn: *mani, aydım, koşuk* və s.) Bu şeir formasının mənşəyini və təşəkkülünü araşdırmağa gələndə tədqiqatçılar eyni qanunauyğunluqlarla qarşılaşırlar.

Oxşar sözlərin ardınca yavaş-yavaş musiqi paralellərinin də ortaya çıxması özünü çox gözəltmədi. Lakin oxşarlıqlar hələ dəryada bir damla qədər az idi.

1991-ci ildə Kurmankazı adına Almatı Milli Konservatoriyasında Ümumittifaq elmi-praktik konfransa dəvət almışdım. Açıqlıq mərasimində musiqişünas və musiqiçilərlə birlikdə səhnəyə çıxmışdıq. Təqdim olunan *dombıra küylərindən* biri həmişə olduğu kimi, natural minor üzərində qurulsay da, bu dəfə melodiyanın VI pillə ətrafında gəzişən bir bölümü diqqətimi cəlb etdi. Subyektiv fikirlərimə görə, həmin pərdədə bir bayatı oxuması gəlməliydi. Axı, aşıq sazının da bayatı pərdəsi açıq simdən seksta qədər yuxarıdır. Aşıqlar müəyyən havaların lad əsasında asılı olmayaraq, bayatı avazlarını həmin pərdə üstündə oxuyurlar! Mən adət etdiyim vərdişə görə bayatıya bənzər bir oxumanın gələcəyini gözləsəm də, elə onun intizarında qaldım. Buna baxmayaraq, qazax və Azərbaycan musiqisinin lad ahəngində tapdığım bir rəng çaları gələcək təhlillərə və bəlkə tədqiqatlara bir ipucu verə bilər. Sonralar öyrəndim ki, sazın bayatı pərdəsinə uyğun olan dombra pərdəsinə qazaxlar “Sarı Arka pernesi” deyirlərmiş.

Kıl-kobız ifaçısı, şaman ruhani ənənələrini nəsillikcə davam etdirən bir musiqiçi ilə görüşümüz də çox maraqlı oldu. Alət özü olduqca xoş məlahətli tembri ilə seçilir. Əvvəllər kıl-kobızda küləyin səsini, akkunun (qu quşunun) cikkiltisini, qurdun ulmasını təqlid edən musiqi nümunələri haqqında oxumuşdumsa da, onların bədii təsir gücünə şübhələrlə baxırdım. Canlı ifalar mənim təsəvvürlərimi alt-üst etdi – musiqi səslənərkən eşikdə küləyin əsdiyini, qurdun dolaşdığını və ya Qu quşunun lap yaxınlıqda olduğunu hiss etməmək qeyri-mümkün idi!

1991-ci ildə Almatıda mənə hədiyyə edilən qazax musiqisinin qrammofon valları içərisində “Korkit Atanın küyləri” müəyyən mənada heyratımə səbəb oldu. Oğuzların qəhrəmanlıq dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud” təxminən min il bundan qabaq yazıya köçürülmüş, müəyyən versiyaları Vatikan və Drezden kitabxanalarına gedib çıxmış, iafhi ənənələri isə musiqi ilə birlikdə yurdumuzda tamamilə unudulmuşdur..

Qazaxıstan isə, xüsusilə Sır-Dərya çayının ətrafındakı Sır elində Korkit Atanın küyləri də, onun haqqında epik mətnlər də vanlı şəkildə saxlanılmışdır.

Nə isə, vala yazılmış dastanın mətnini yaxşı başa düşmədimsə, ilk anlarda Korkit Atanın küylərini də uzaq bir miras kimi qəbul etdim. Kamanla çalınan Kıl kobız alətində ifa edilən küylər Azərbaycan aşıqlarının saz havalarından dərhal fərqlənirdi. Onlar arasında hər hansı bir paralelləri axtarmaq əbəs idi. Lakin musiqi ünsürlərindən lad-melodik xüsusiyyətlər yavaş-yavaş diqqətimi cəlb etməyə başladı. Həmin uyğunluqlar, qəribə də olsa, küylərlə Azərbaycan muğamlarının ayrı-ayrı şöbələri arasında özünü göstərirdi. Başqa sözlə, oxşar lad təfəkkürü hər bir xalqın dominant musiqi janrında formalaşmış inkişaf etmişdi.

Bir fonograf kolleksiyasında Qərbi Azərbaycandan toplanmış xalq musiqi nümunələri özünə yer almışdı. Onların arasında laylaları, ağıları, el mahnılarını, aşıq havalarını əmək nəğmələri qəbilindən olan holavaları göstərmək olar.

Həm saz müşayiəti ilə, həm də sazsız olaraq lentə köçürülmüş aşıq havaları bir cəhəti ilə xüsusi diqqətə layiqdir. Reçitativ tərzli oxumalar türkmən baxışlarının, bəlkə də qazax akınları və başqalarının epik musiqi üslubu ilə heyratımız dərəcədə bənzər xüsusiyyətlərə malikdir. Doğrudur, səsyazılarının köhnəliyi və bəsit texniki vasitələr havaların söz mətnini aydın eşitməyə imkan vermir. Lakin bu nöqsanın bəlkə də bir müsbət cəhəti ola bilər: sözlər aydın eşidilsəydi, nümunələrin Azərbaycan aşıqlarının ənənəsinə sıx bağlılığı daha qabarıq şəkildə təzahür edərdi. Halbuki Orta Asiyanın qohum xalqlarının ortaq mədəni dəyərləri arasında musiqi bənzərlikləri də böyük əhəmiyyətə malikdir.

...İmperyanın dağıldığı 1991-ci ilin əvvəllərində Almatıya etdiyim ilk səfərimdə vəziyyət hələ dəyişməmişdi (bəlkə də mən bunu hiss edə bilməmişdim). Düz 20 il sonra (2011) ölkəni ziyarət etdiyim ikinci səfərimdə isə alimlərinin əksəriyyəti elmi məruzələrini doğma qazax dilində təqdim edirdilər. Xalqın öz doğma dilinə və milli mədəniyyətinə, yəni qədim terk köklərinə qayıtması, o cümlədən Azərbaycana yaxınlaşması demək idi.

Almatı 20 il sonra. Ənənəvi və yeni laylar. 2012-ci ildə Almatı şəhərinə ezam olunduğum zaman bir mehmanxanada yaşamağa başladım. Mehmanxananın bitirdiyində orta boyda bir restoran var idi. Qaldığım iki həftə ərzində ən azı iki gündən bir həmin restoran evlənənlərin ixtiyarına verilir, qohumlar və dost-taşıqlar onları təbrik etmək üçün şən toy məclisinə yığışır, müxtəlif növ rəqslərə oynayırdılar.

Həmin günlərdə bir neçə qazax toyu keçirilmişdi. Əlbəttə, restoran toyları ənənəvi folklorla tanışlıq üçün ideal bir məkan olmasa da, xalqın musiqi zövqünü və tələbatını öyrənmək üçün yaxşı bir fürsət idi. Bir etnomusiqişünas kimi Azərbaycan toylarında musiqi tərtibatını tez-tez müşahidə etmişəm. Təbii ki, Qazax toylarına da kənardan baxmaq mənə maraqlı idi.

Restoranın qapısına yaxınlaşarkən toy şənliyinin sədaları arasında altı səkkizlik ölçüsündəki şux mahnı-rəqsləri təəccübümə səbəb oldu. Çünki qazaxlarda və Orta Asiyanın digər köçəri xalqlarında ümumiyyətlə rəqs sənətinin olmaması yaxşı məlumdur. Bir ara toyun digər millətlər tərəfindən (özbək, uyuğur və ya türklər) keçirilməsi də ağılımdan keçdi.

Qərib bir yerdə tanımadığım adamların məclisinə dəvətsiz-filansız daxil olmaqdan çəkindim. Otelin işçiləri isə xidməti vəzifələri ilə məşğul olduqları üçün mənə cavab verməkdən boyun qaçırdılar. Buna baxmayaraq, şux oynaq mahnının qazax dilində oxuduğunu öyrənə bildim. Deməli, cənub hissəsi üçün səciyyəvi olan yeni rəqs üslubu xalqın müasir mədəniyyətində özünə yer almışdı.

Yeri gəlmişkən bir gün Saida xanım öz sinfinə Koroğlu janrlarının gözəl ifaçısı Gülnar Baybosınovanı dəvət etmişdi. Onun vətəni Qızılorda və ya Sır eli (Sır Dərya çayının hövzəsində yerləşdiyi üçün belə adlanır) Korkit Ata küyləri ilə tanındığı kimi, Koroğlu epik janrlarının da yayıldığı region hesab olunur. Maraqlıdır ki, Qazaxlarda Koroğlu havaları həm kişilər, həm də qadınlar tərəfindən ifa olunur və rəğbətlə qarşılanır.

Sonra diqqətimi yenə də ritmik xüsusiyyətlərə yetirdim. Jırların bölmələrində müəyyən bir ölçünü tutmaq çox çətin idi. Xanələr və ya formullar elə tez-tez dəyişirdi ki, sırası musiqiçilər onları yazıya almağı

imkansız hesab edirdilər (yəqin ki, təcübəli musiqiçilər həmin sirləri açmış və mürəkkəb ritm axıcılığını notlaşdırmaq metodikasını işləyib hazırlamışlar).

Bu anda mənim yadıma bəzi aşiq havalarının eynilə giriş bölməsinə məxsus ölçü dəyişkənliyi düşdü. Bu cəhətlər-Azərbaycan və Qazax epik havalarının bənzərliyi bəlkə də həmin müqəddimə hissəsinin ritmik quruluşu ilə bağlı imiş. Bir mədəniyyətin ritm qanunları aşkar edilsə, digərinə də şamil oluna biləcəkdə. Bu məsələ Qazax və Azərbaycan musiqiçilərinin səylərini eyni bir məcraya yönəldə bilər.

Mənə elə gəlir ki, ritmik prosessualıq müxtəlif quruluşu ritmik fiqurların sərbəst qaydada düzülməsindən ibarətdir. Fərziyyəm hələ sonuna qədər isbat olunmamışdır. Hər halda həmin qanunlar orjinala yaxın olan quruluşları meydana gətirir. Hər iki tərəfin mütəxəssislərini bu xüsusiyyətə cəlb edə bilsəydim, fərziyyəni sınamaq olardı.

Kiçik bir haşiyə. Axarınıc olsun, axarınıc olmasın. 2016-cı ildə Çin Xalq Respublikasının Urumçi şəhərində keçirilmiş Beynəlxalq Elmi Festivalda uyğur musiqiçiləri ilə görüşlər də nəticəsiz qalmadı. Uyğur musiqisində də bütün Türk xalqları üçün səciyyəvi olan axsaq ritmik üsullar (ölçülər) mövcuddur. Anadolu musiqisində olduğu kimi, musiqi risalələrinin təsiri və rəşional yanaşmaların tətbiqi sayəsində bu mədəniyyət daxilində də axsaq ölçülər zənginliyi və nisbətən mürəkkəbliyi ilə seçilirlər. Bundan başqa 12 uyğur mukamının *Dastan* və *Məşrəp* hissələrinin aşiq və sufi musiqisi ilə səsleşməsi də diqqəti çəkir. Musiqi tarixi mövqeyindən isə uyğur musiqisində Nağara-xana hərbi musiqi ansambllarının olması İran və Azərbaycanın musiqi ənənələrini xatırladır.

Yekun. Təəssüratlarım, düşüncələrim və yozumlarım dəryada bir damla qədər az olsa da, musiqi türkologiyası araşdırmaları aparmaq və hətta gələcəkdə yüksək inkişafly linqvistik türkologiya səviyyəsinə doğru irəliləmək üçün bir başlanğıc rolunu oynaya bilər. Bu ideyanı qəbul etməyənlərə və ya qəbul etmək istəməyənlərə ittifaqın dağılmasından sonra da rast gəlmək olur. Onlar “Dil münasibətləri ilə musiqi münasibətlərini eyniləşdirmək olmaz” şüarını rəhbər tuturlar.

Lakin xalqlarımızın musiqisi arasındakı danılmaz paralellərə və onları meydana gətirmiş tarixi-mədəni səbəblərə göz yummaq da olmaz. Buna görə də daha vacib məsələ musiqi türkologiyası elminə nüfuz qazandırmaqdan ibarətdir. Elə həmin Qərb dünyasında meydana gəlib çiçəklənmə dövrünü yaşayan etnomusiqişünaslıq (etnomüzikologiya) bütün dünya xalqlarının musiqisindən də vaz keçməyəcək və bu zəngin mirasa bəşər mədəniyyətinin bir parçası kimi qəbul edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Berdibay R. "Dede Korkut Kitabı" jəne kazak eposı. // Korkıt Ata Kitabı. Alqı söz. Almatı, "Foliant" baspası, 2008, ss. 5-10.
2. V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri. Halk müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence seksion bildirileri. Ankara, 1997.
3. Öztuna, Yılmaz. Türk musikisi. Teknik ve Tarih. İstanbul, 1997.
4. Музыка тюркских народов. (Материалы научно-практического симпозиума -1994). - Алматы, 2009.

КАЗАХСТАН ТАТАРЛАРЫНЫҢ ХӘЗЕРГЕ ЖЫРЛАР ҺӘМ КӨЙЛӘР ТӨРЛӘРЕ

Өнертану кандидаты Р.Н.ВӘЛИУЛЛИНА*

Түйіндеме:

Мәкәлә Қазақстан татарлары музыка сәнгате һәм халық жырлар төрләрәнә бағышланған. Мәкәлә авторы – музыка фольклорчы, этномузыка белгече, Қазақстанда яшәгән татарларының халық көйләре, жырлары, такмақлары «Иң яратқан көйләрем...» дип аталған жьентығын чыгарылған. Татар жырлары әле XX ғасырның 30-шы елларында ук танылған музыкант-этнограф А.В. Затаевичның игътибарын жәлеп иттеләр. Күренекле композитор Латыйф Хәмиди дә Қазақстандағы татар музыкасы буенча тикшеренү үткәргән иде. «Қазақстан татарларның халық музыкасы» дигән мәкәләсендә Л.А.Хәмиди Қазақстан шәһәрләрәндә татар музыка коллективларының ижади эшләрән тасвирланған, киң таралған жырларның башқару вариантларын тикшергән. Хәзерге вақытларда Қазақстан татарларының яңа буыны яңа жырлар чығара. Алар арасында бар қазақ иленә һәм Қазақстан шәһәрләрәнә бағышланған әсәрләр.

Тірек сөздер: этномузыка, Қазақстан татарлары, халық жыры, фольклор

THE GENRE VARIETIES OF SONGS AND TUNES OF KAZAKHSTAN TATARS

Abstract:

The article is devoted to musical creativity and folk songs of the Kazakhstan Tatars. The author of the article is a music folklorist, ethnomusicologist, author of a collection of Tatar folk tunes, songs, verses, named «My most favorite songs». Tatar songs in the 30s of the XX century attracted the attention of the famous musician-ethnographer A. Zataevich. Tatar music was studied and the famous composer Latif Hamidi. Hamidi's article on the creativity of the Kazakhstan Tatars cites contains facts creative activity of the Tatar musical collectives in the cities of Kazakhstan, analyzes the variants of performing well-known songs. At present, a new generation of Kazakh Tatars creates new songs. Among them there are works devoted to native Kazakhstan land and Kazakhstan cities.

Key words: ethnomusicology, Kazakhstan Tatars, Tatar folk tunes, music 553olklore.

Қазақстанда борынғыдан күп төрле милләтләр яши. Қазақ иле күпләргә ватан булды. Без барыбыз да омтылабыз туган жирнең бәхетенә һәм байлықка. Яңа «Рухани жаңғыру» дәүләт стратегиясы халық һыялларына туры килә.

«Патриотизм кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туган жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады. Сол себепті, мен «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынамын. Оның ауқымы ізінше оп-оңай кеңейіп, «Туған елге» ұласады. Мәселен, «Ауылым – әнім» атты әнді айтқанда, «Туған жерін сүйе алмаған, сүйе алар ма туған елін» деп шырқайтын едік қой. Бажайлап қарасақ, бұл – мағынасы өте терең сөздер. Бағдарлама неге «Туған жер» деп аталады? Адам баласы – шексіз зерденің ғана емес, ғажайып сезімнің иесі. Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекені, талай жанның өмір-бақи тұратын өлкесі. Оны қайда жүрсе де жүрегiнiң түбiнде әлдилеп өтпейтiн жан баласы болмайды. Туған жерге, оның мәдениетi мен салт-дәстүрлерiне айрықша iңкәрлiкпен атсалысу – шынайы патриотизмнiң маңызды көрiнiстерiнiң бiрi. Бұл кез келген халықты әншейiн бiрiге салған қауым емес, шын мәнiндегi ұлт ететiн мәдени- генетикалық кодының негiзi», - язған Қазақстан президентi Нурсултан Әбiшулы Назарбаев үзенең мәкәләсендә «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [1].

Қазақстан татарларның музыка ижаты – республикабызның тарихы һәм мәдәниятенә аерып алғысыз өлеше. Татар жырлары әле XX ғасырның 30-шы елларында ук танылған музыкант-этнограф Александр Викторович Затаевичның игътибарын жәлеп иттеләр. Қазақ фольклорын жыеп йөргән вақытта ул Қазақстанда яшәүче төрле халықларның көйләрән язып барған. А.В.Затаевич татар жырларын төрле милләт вәкилләрәнәң, шул исәптән татар, қазақ, башқортларның башқаруы буенча язып алған. 1933 елны Мәскәүдә «Қазақстан татарларының 50 жыры» дигән китабы басылып чықты. [2,3] Китапның эчендә хәзерге заманда да халық мәхәббәтенә ия булған «Алсу», «Галиябану»,

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ramziav@mail.ru

«Салкын чишмә», «Баламишкин» һ.б. халық жырлары бар. Китапның кереш сүзендә автор болай язган: «Башкаручылар төркемендә бик матру тавышлары һәм туган жыр әдәбиятеннән хәбәрдар кешеләр аз түгел булып чыкты. Алар үзләренәң көйләреняздыру өчен сизерлек мәхәббәт белән жырлапбиргәннәр иде. Күбесенчә пентатоникага нигезләнеп язылган көйләр башкаручыдан нефислекне, зур осталыкны таләп итәләр.

А.В.Затаевич

Күренекле композитор Латыф Хәмиди дә Қазақстандағы татар музыкасы буенча тикшеренү үткәргән иде. «Қазақстан татарларның халық музыкасы» дигән мәкәләсендә Л.А. Хәмиди Қазақстан шәһәрләрендә татар музыка коллективларының ижади эшләрен тасвирланган, киң таралган жырларның башқару вариантларын тикшергән. Композитор шактый күп татар жырларын жыйган иде, ләкин, қызғанычка қаршы, шул материаллар басылып чыкмый қалғаннар. Юғарыда әйтелгән мәкәләгә Л.А.Хәмиди жыйган көйләренәң икесе генә («Алматы» һәм

Л.А.Хамиди

«Әминә») кергән.[4, 54]

Қызғанычка қаршы, А.В.Затаевич һәм Л.А.Хәмиди жыйган қыйммәтле материаллар тулы түгел, мәсәлән, жырларның текстлары китерелмәгән. Бу, әлбәттә, татар музыка мәдәнияте дигән чиксез зур күренешнең кечкенә өлеше генә. Шулай бқлса да, милли мәдәниәт традицияләрен, халық жырларын бәялибелүчеләр табылып, татар жыры музыкаль агымнары бик күп булган безнең заманда да күп миллиәтле Қазақстан мәдәниәтенәң бер әһәмиятле өлеше булып қалыр дигән өмет күңелне жылытып, алқынландырып тора.

Фольклорчылардан «туған туфрағыннан өзеп башқа жиргә утыртылған яшәүгә сәләте булмый, халық ижаты, сәнгәте, горәфәгадәтләре тик шул халықның борынөборыннан гомер иткән жирдә генә алға бара алалар, башқа илләргә күчкән халықның ижаты сүреләп, сүнеп қалырға мәжбүр», - дигән фикерне еш қына ишәтергә туры қилә. Қазақ илендә тамыр жәйгән қардәшләребез милли мәдәниәтнең матурлығын һәм үзенчәлеген сақлау белән генә чикләнеп қалмастан, үзләре дә татар музыкасының традицияләрен алға сөрәп, баетып қиләләр. Фәнни тикшеренүләр нәтижәсендә Қазақстан татарларының музыка мәдәнияте һәм ижатының бик зур байлықтары ачылды. Халық жырчылары жыр классикасының борыңғы үрнәкләрен буыннан буынға күчәрәп, күз қарасы кебек сақлап қиләләр. Көйне орнаментлау, интонация яғыннан бизәкләу, ижекләренә төрләндрәп көйләу – татар халық жырларын башқару һөнәренәң аерылғысыз үзенчәлекләре. Төрләндрәп көйләр алымы бигрәк тә борыңғы озынкөйләренә башқарғанда қирәкле һәм урынлы. Қазақстан татарларының яратқан жырлары арасында зур ихтирамға ия булған озын көйләр аз түгел. «Зиләйлүк», «Қара урман», «Салкын чишмә», «Уел» кебек озын көйләр орнаментациянәң төрле дәрәжәләре белән башқарылалар.

Халық арасында киң таралған қайбер көйләренәң үзенчә язылғаны музыка һәм жыр белгечләрен гажәпкә қалдырмасын, чөнки жыр башқару формаларының күптөрлеләге - қазақстан татарларының музыка ижатына хас һәм аның тартып алғысыз хасияте. Күп миллиәтле дәулеттә яшәгән халықның һәрқайсысы да илдәш халықларның горәф-гадәтләрен, ижади алымнарын үзләштерәп қилә, һәм бу табиғый дә. Татар жырчыларының күбесе қазақ телен, қазақ вокалының традицияләрен бик яхшы беләләр, аларның репертуарларында қазақ жырлары аз түгел. Бу жырчылар татар жырларын башқарғанда да қайвақыт қазақ, рус музыкасына хас элементларны қулланалар.

Қазақстанда яшәүче халықларның хәтерендә сақланвп қалған татар фольклорының иң борыңғы төре – бәетләр: билгеле бер көйгә салып жырлана торған риваятьляр, хикәяләр, тарихы вакыйғалар турындағы истәлекләр. Борынғыдан күчәп қилгән бәетләренәң қайберләре бүген дә тыңлаушыларның мәхәббәтенә ия булып, төрлечә башқарылып қиләләр. Шуларның иң элек телгә алынырға тиешлеләре: ана қарғышы төшеп сихри қошларға әйләнгән ике бала турындағы «Сак-Сок» бәете, [5, 26] «Суга батқан Гайшә», «Янып үлгән ике егет» бәетләре.

Сак-Сок бәете

Мәд - рә - сә - ләр - дә _____ ки - тап__ киш - тә - се.

Сак бе - лән__ Сок - ның__ бә - е - тен__ иш - тә - се.

Бәетлەرғә яқын, ләкин әчтәлеге дингә бәйле булганга аерылып торған үзенчәлекле жанр – мөнәжәтләр. «Мөнәжәт» сүзе гарәп теленнән чыккан, мәгънәсе – «Аллага ялвару», «Алла белән сөйләшу». Сәнгать күзлегеннән караганда, мөнәжәт – шигъри нәфислек белән бизәлгән көй-монолог формасындагы дини тезмә әсәр.

Қазақстанда таралған татар көйләренең бик еш очрый торған төре – салмак көй. «Сарман», «Арча», «Минзәлә» кебек арасында үзебезнең сәләтле музыкантлар һәм жырчыларыбыз ижат иткәннәре аз түгел. Бу көйләр стилистика яғыннан типик халық көйләренә яқын булсалар, ижади үләштерүләр аркасында традицион татар музыка теленнән аерылып торалар («Чугачак көе», «Сагыш жыры», «Яңа тәфтиләу»).

Салмак көйләр белән бергә қысқа көйләр дә (такмак, бию көйләре, кунақлар белән дусларның хөрмәтенә жырлана торған жырлар, диалог-көйләр, теләк көйләре, шаян куплетлар) Қазақстан татарлары арасында қиң таралған. Қысқа көй жанрында башқарушыларның поэтик һәм музыкаль ижаты ачық күренеп тора. Бер үк жыр төрле жырчыларның башқаруында төрлечә яңгырый. Бер жырчы аны салмак қына, көен орнаментика белән бизәкләп башқарса, икенчәсе шул ук жырны тиз, қызу дәрт белән жырлай. Һәркемгә таныш жырларның текстлары да күптөрле булып қилә («Баламишкин көе», «Ғалиябану», «Қаз қанаты» һ.б.).

Қаз қанаты қаләм бу - ла__ я - зу__ бел - гән__ ке - ше - гә.

Ни - ләр ки - леп__ ни - ләр қит - ми__ дөнь - я__ көт - қән__ ке - ше - гә.

Әйтергә қирәк: атаклы Қазақстан композитор Ғазиза Жубанова үзенә фортепиано белән симфоник оркестр өчен язылған концертының өченчә өлешендә «Қаз қанаты» көен қуллана.

Мелодика яғыннан тәкъдим ителгән барлық жырларны өч төркемгә бүләрғә була. Шушы бүлү Земфира Сәйдәшеваның хәзерге заман татар жырларын фәнни яқтан тикшереп тәкъдим иткән классификациясенә туры қилә: «Беренчә төркемгә татар халқының лирик жыр традицияләрен теге яки бу дәрежәдә дәвам итүче жырлар керә. Көйләре белән алар нигездә халықның «авыл көйләре», «салмак көйләр», «қысқа көйләр» дип аталған музыкаль жанрларына яқын торалар».[6, 246]

Хәзерге вақытларда Қазақстан татарларының яңа буыны яңа жырлар чығара. Алар арасында бар қазақ иленә һәм Қазақстан шәһәрләренә бағышланған әсәрләр. Мәселән, Алматыда яши торған күп яңа жырлыр авторы Шәмил Саһаутдинов. Оның көйләре татар халық традициясында язылған. Болай дип тә әйтергә ярыйдыр: беренчә төркем жырлары – традицион («қиста») пентатоникада ижат ителгән жырлар; икенчә төркемне пентатоникаға нигезләнәп, ләкин шулай ук партитураға хроматика элементларын һәм альтерациянең очрақлы билгеләрен кертәп язылған жырлар тәшқил итәләр; өченчә төркем – пентатоника булмаған жырлар. Арасында бар матур жыр, Алматы шәһәренә бағышланған.

Ш.Саһаутдинов «Алматы турында жыр»

Allegretto ♩ = 150

Як-ты йол-дыз-лар же - мел - ди Ал-ма-ты-ның кү - ген - дә.
 Мәң-ге-лек-кә сак-ла - ныр - сың йө-рә-гем-нең тү-рен - дә. Сан-ду-гач-ла-рың да
 си - нең моң-лы и-теп сай рый - лар. Кү-бә-лэк-ләр, ка-нат ка - гып,
Кушымта:
 ма-тур гөл-ләр сай-луй- лар. Бик са-гын-дым Ал-ма-тым-ның ка - ен - на-рын,
 тал - ла - рын, бик са-гын-дым Ал - ма-тым-ның сыз-лып ат - кан таң - на - рын.
 Са-гын-дым га - зиз ән-кәй- не, бик са-гын-дым сең-лем- не! Са-гын-дым бар
 ту-ган-нар ны, са-гын-дым дус - ла-рым- ны! Эх, са-гын-дым Ал-ма-тым- ны!

Алматы татарларының арасында бар зур белемле ғалимнәр, жәмәгать эшлеклеләре. Аларның берсе – педагогика фәннәре докторы, Қазақстан татарлар-башқортлар Ассоциациянең президенте Гриф Тимурзагитович Хайруллин. Аның қаләм астыннан чықты күп фәнни хезмәтләр: «Татарлар тарихы», «Қазақстандағы татарлар» энциклопедиясы һ.б. Гриф Хайруллин үзе жырлар да ижат итә. Башқортстанда туып, ул бик яхшы белә милләт көйләренең стилистик үзенчәлекләрен. Аның көйләре нәфислек, әчкерсеңлек, милләтле орнаментикалык булып чағыла.

Г.Хайруллин. «Борылып қарарға онытма»

Andante

Ту-ган як - ны таш-лап, кит кән-дә юл баш-лап, а-шы-гып, ат лар-ны
 а - рыт - ма. Са-гы-ныр - сың ә - ле, сау-бул лаш - кан мөл- не
 бо-ры-лып ка- рар-га о - ныт - ма. Са-гы-ныр - сың ә - ле,
 сау-бул- лаш-кан мөл-не бо-ры-лып ка-рар-га о - ныт - ма.

«Халық жырларының шулай жәуһәр вә якутларған да қыйммәтле бернәрсә булғаны өчен дә, аларға әһәмият бирергә кирәк. Аларны югалтмаска ижтиһат итәргә кирәк. Беләргә кирәк ки, халық жырлары – халқыбыз күңеленең һич тә туйықмас вә күгәрмәс саф вә рәушан көзгеседер. Бу –

бертөрле сихерле көзгедер. Чөнки халыкның бер генә жыруын тотып нечкәләсәң, шөбһәсез, аның халәте рухиясен, нәрсә уйлаганың вә ни хакыеда нинди фикердә икәнен белеп буладыр», - язган татар әдәбияты классигы Габдулла Тукай [7]. Шул сүзләр дәрәс уй-фикерләргә һәм фәнни эшләргә чакыра.

ӘДӘБИЯТ:

1. Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». // Қазақстан республикасының президентінің ресми сайты. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
2. Затаевич А.В. Песни разных народов. – Алма-Ата: Жазушы, 1971.
3. Затаевич А.В. Песни казахстанских татар.- Москва, 1932.
4. Хамиди Л.А. Народная музыка казахстанских татар//Народная музыка в Казахстане. – Алма-Ата: Казахстан, 1967.
5. Вәлиуллина Р.Н. Иң яраткан көйләрем.- Алматы: Дайк-Пресс, 1994.
6. Сәйдәшева З.Н. Хәзерге заман татар жырлары. – Казан: Казан дәүләт консерваториясе, 1997.
7. Габдулла Тукай. Әсәрләр. – Казан: Тат.кит.нәшр., 1986. 76 б.

БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ КІТАПХАНАЛЫҚ-АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Оқытушы А.БАЙДАРОВА*

Түйіндеме:

Кітапхана ісінде ақпараттық технологияларды қолдану – замана талабы. Бүгінгі орталықтардырылған кітап базаларының жұмысын онсыз елестету мүмкін емес. Мақалада қазіргі таңдағы білім беру үдерісіндегі кітапханалық-ақпараттық технологиялар мен заманауи электронды технологиялардың түрлері, мүмкіндіктері қарастырылады. Сонымен бірге заманауи электронды технологиялардың маңызы мен ерекшелігі айтылып, сарапталады.

Тірек Сөздер: *ақпараттық технологиялар, электронды кітапхана, кітапханалық технологиялар, Web-РАБИС*

THE ROLE OF LIBRARY AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract:

Use in library work information technologies - the requirement of time. For segodneyashny day it is impossible to imagine work of the centralized libraries without similar technologies. The article highlights the importance and particularity of library-information technologies and modern electronic technologies in today's educational process.

Key words: *information technology, electronic library, library technology, Web-RABIS*

XXI ғасырдағы ақпараттық-технологиялық түбегейлі өзгерістер білім мекемелері мен әрбір тұлғаға деген талапты арттыра түседі. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында еңбек нарқының қажеттілігін қанағаттандыратын жоғары білім деңгейіне жету жолдары мен мамандардың ақпараттық танымын арттырып, технологияны жетілдіретін елдің өркендеуінің индустриялық-инновациялық міндеттері белгіленген. «Қазақстан – 2030» стратегиялық даму бағдарламасында мамандардың ақпараттық танымының басты өркендеу жолдары анықталып, Қазақстанның заманауи білім үлгісі дүние жүзілік стандартқа сай жүйе екені көрсетілген.

Ғылым мен білімнің бұлағы кітап атаулының шоғырланған мекемесі кітапхана-адамзат баласының рухани тыныс-тіршілігінің айнасы ретінде танылып, жаңа дәуірде жаңаша дәстүрмен, жаңаша келбетімен танылып, бүгінгі қоғамға өзінің қажеттілігін мойындатып отыр.

Қазіргі ақпараттандыру технологиясы дамыған заманда мемлекетіміздің болашағы – жас ұрпаққа заман талабына сай білім беруде оқытудың озық технологияларын меңгеру қажеттілігі туып отыр. Кітапханалар сол оқу орындарындағы білімге ұмтылатын жас ұрпақтың, сондай-ақ ұстаздардың табылар жері. Осы заманғы ақпарат құралдары дамыған, жаңа технологиялар заманында да кітап адамның ішкі дүниесіне, ой-өрісіне ықпал жасап, мұқтажын қанағаттандыратын рухани азығы болып қала бермек.

Жаңа ғасыр, яғни XXI ғасыр – ақпарат және жаңа технологиялар ғасыры. Сондықтан кез-келген оқырман, кез-келген тұлға жаңа ақпараттық технологияларды меңгеріп, кең көлемде ақпаратты тұтынуға құқылы. Ақпараттық қоғамдағы жаңа технологиялар кітапхана саласын дамытатын бірден-бір жол болып отыр. Қоғамға жаңа технологиялар ене бастауы кітапхана саласының одан әрі дамып, жетілуіне зор үлесін тигізетіні сөзсіз. Кітапханада ақпараттық білім беру шаралары оқырмандардың қажеттілігінен туындаған көптеген күрделі тақырыптарға қол жеткізуге маңызды рөл атқарады.

Кітапханаларда ақпараттық білім беру жұмыстары автоматтандырылған жаңа технологияларды енгізу, оқырмандарға көрсетілетін қызмет аясын кеңейтіп, оның сапасын жақсартуға кітапханалық ресурстарды пайдалану, сондай-ақ техникалық үрдістерді жетілдіріп, оларды басқаруға мол мүмкіндіктер береді.

Ақпараттық мәдениет – адамзаттың ақпараттық кеңістікпен бірігуі, оған еркін қолжетімділігі және игеруі үшін құрылған баршаға ортақ ережелердің, талаптардың, заңдылықтардың, қағидалардың жүйеленген жиынтығы.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті lady_bai@mail.ru

Ақпараттың таратылу деңгейі:

а) ақпараттық ресурстар және ақпараттық коммуникация құралдарын тиімді пайдалану;

ә) алдыңғы қатарлы ақпараттандыру құралдары мен ақпараттық технологиялар жетістіктерін пайдалану.

Ақпараттық мәдениет кітапханалық-библиографиялық сауаттылықты және оқу мәдениетін, сонымен қатар, адамның кешенді білім негіздерін, дағдыларын, іскерлігін ұштастыруды қарастырады, соның ішінде:

- ақпараттандыру үдерісі, ақпараттық қоғамның өзіндік ерекшеліктері және оның адам өміріне әсері;

- ақпаратты тарату және оны пайдалану, қолжетімділікті қамтамасыз ету, жеке зияткерлік меншік құқығын сақтау, сонымен бірге авторлық құқық, ақпараттық қауіпсіздік және т.б. үшін құқықтық нормаларды бағдарлау;

- дәстүрлі және электронды ақпараттық ресурстар (қорлар, анықтамалық іздеу аппараты, мұражайлар, библиографиялық, фактографиялық, толықмәтінді дерекқорлар және т.б.) хабардар болу;

- жеке іздестіру жүйесін қалыптастыра білу;

- қажетті ақпараттарды алуда формалды және формалды емес ақпарат жеткізу арналарын пайдалана білу. Жаңа білімді таратуда белсенді түрде кеңесші рөлін атқаруға дайын болу.

Жеке адамның ақпараттық мәдениетінің дәрежесі бірқатар келісілген көрсеткіштерге қатысты:

- ақпараттық ресурстарды пайдалана білу (анықтамалық іздеу аппараты, Интернет жүйесі, библиографиялық және рефераттық басылымдардың анықтамалық аппараттары және т.б.);

- оқуға арналған деректемелер іріктеудің ерекшеліктері;

- оқудың тиімділігі.

- Кітапханалар оқырмандарының ақпараттық мәдениетін қалыптастыру мақсатында;

- библиографиялық іздестіру мен әдебиеттермен жұмыс жасау әдістері бойынша жеке кеңестер беру;

- өзіндік ақпараттық мәдениетті дамыту және жетілдіру үшін әлемдік ақпарат жүйелерін пайдалану туралы дәрістер, топтық кеңестер, әңгімелер өткізу;

- дәстүрлі және электрондық ақпарат ресурстарын пайдалану туралы тәжірибе сабақтарын өткізу.

- әртүрлі әдебиеттердің ұсыныстық көрсеткіштерін шығару (оқу жоспары, жадынама, кітапханалық-ақпараттық қызмет туралы сілтемелер, нұсқаулар, әдістемелік ұсыныстар т.б.).

Заманауи кітапханалар одан әрі қоғам өмірімен етене байланысты болды. Себебі, білімі мен кәсіби біліктілігін жоғарылатушы оқырмандар көбейді. Ал олардың білім алатын, біліктілігін жетілдіретін негізгі ақпарат, білім мен ғылым ордасы – кітапханалар болып табылады. Сондықтан, заман ағымына ілесе отырып, кітапханалар да заманауи оқырмандарының қалауы мен талабын орындауға мәжбүр. Ол – жаңа ақпараттық технологиялар.

Қазіргі уақытта ғаламтордағы ең бір қажетті ресурстардың бірі кітапхана болып отыр, оларды электронды, сандық, виртуальды деп атайды. Мұндай кітапханалардың ерекшелігі ақпараттың қордың белгілі бөлігін немесе толық нұсқасын сандық өңдеуден кейін желі арқылы, CD немесе DVD арқылы оқуға болады. Қазіргі заманғы ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың көмегімен қажетті ақпарат сандық өңдеуден өтеді де, электронды поштамен жіберіледі. Мұндай кітапханалардың оқытушының кәсіби қызметінде пайдасы мол, каталогтар, электронды материалдар: сандық тұрғыда өңделген (оцифрованном) баспа өнімдері (кітаптар, журналдар, иллюстрациялар, карталар, диаграммалар, сызбалар), фотография, кино и видеофильмдер, картиналар, үш өлшемді модельдер, анимация, аудиофайлдар т.б. сабақ жүргізуде қосымша көрнекі материал болады. Оның үстіне қазір ғаламторда көптеген электронды материалдар еркін (тегін) ұсынылады.

Біріншіден, нормативті, оқу, әдістемелік ақпаратты Интернет жүйесінің технологиясын қолдана отырып тарату, пайдалану оңтайлы әрі тиімді болады. Қазіргі уақытта көптеген материалдарды басып шығарудың, тасымалдап, таратудың қажеті жоқ. Электронды басылымдар авторлардың мүмкіндігін кеңейте түседі. Тиражы аз болғандықтан, пайдасы да аз басылымдар да өз оқырманан тауып, практикалық тұрғыдан тиімді болады. Екіншіден, студенттерге, магистранттарға, ата-аналарға т.б. тұтынушыларға қажетті ақпараттың жету мерзімі де елеулі түрде қысқарады. Үшіншіден, ақпаратты сақтауға қажет алаңдар, құрал-жабдықтар дайындаудың қажеті жоқ. Төртіншіден, сандық өңдеуден өтуіне байланысты сирек кездесетін әдебиеттерге де қол жетеді. Қағазда, кино немесе аудио,

видеоопенка тәрізді уақытша құралдарда сақталған материалдар жойылып кетуден аман қалады. Бесіншіден, инновациялық ақпарат, алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибенің таралуы, жеткізілуі жылдамдай түседі. Ірі мемлекеттік, аймақтық және университеттік кітапханалардың каталогымен танысы, қажетті жарияланымдарды іздеп, тауып отыруға мүмкіндік туады. Кітаптардың, энциклопедия, журналдардың газет және басқа да басылымдардың электронды версиялары инновацияның таралуы мен дамуына ықпал етеді. Алтыншыдан, әлемдегі кез келген ақпаратқа жылдам қол жеткізу мүмкіндігі кеңейеді, тұтынушылар тәуліктің кез келген сәтінде, кез келген қолайлы орында ақпаратты пайдалана алады.

Электронды кітапханалардың дами түсетіні, жетілдіріле түсетіні даусыз, баспа өнімдерін көшіру және сандық өңдеуден өткен материалдар қорын жасаудан да күрделірек жұмыстарға көшіп, электронды кітапхана кеңес беруші, ақпарат таратушы функция ғана емес, оқытушы, үйретуші қызмет те атқарады. Бұған қоса, болашақта электронды кітапханалар «ақпараттық қоғамның қоғамдық орталығына» айналады. Ірі ұлттық электронды кітапханалардың жасалуы ақпаратты барынша тиімді қолдануға ықпал етеді, бұл ғылым мен техниканың, мәдениеттің даму деңгейіне оң әсер етіп, білім беру жүйесін жақсартады. Қазіргі заманғы электронды білім беру ресурстарымен еркін режимде жұмыс істеу мүмкіндігін беретін электронды кітапханалар оқытушының кәсіби қызметінің сапасы мен тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Мемлекеттік электронды кітапханалар авторлық құқықты қатаң сақтайды, электронды көшірмені құрал-жабдық сатып алуға, маманға айлық төлеуге қажетті ақша табудың қосымша жолы ретінде қолданады. Жеке меншіктегі электронды қорда материал еркін жеткізілгенімен интеллектуалық меншік құқығы бұзылып, көшірме түпнұсқаға сәйкес келе бермейді, плагиаттан қорғалмайды. Сондықтан, оқытушы ғылыми орталықтармен байланысы бар, статусы жоғары кітапханаларды пайдаланғаны жөн.

Қазіргі заманғы Қазақстан әдебиетінің электрондық кітапханасы он-лайн режимінде заманауи Қазақстан әдебиеті қорына қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Кітапхананың ең басты міндеттерінің бірі – тұрғындардың оқуға құштарлығын арттыру арқылы мемлекетімізде кітап оқудың беделін көтеру, жас ұрпақты оқуға тарту және төлтума мәдениетімізді сақтап қалу.

Бүгінгі заман, уақыт талабы еліміздің білімді кәсіби мамандармен қамтамасыз етіп отырған оқу орындарының қазіргі заман талабына сай жастарға сапалы білім мен саналы тәрбиенің жоғары деңгейде берілуін талап етеді. Оқуға ұмтылған әрбір жас-ұрпақтың санасын, дүние-танымын ақпарат арқылы кеңейтіп, жан-жақты білім алуына және белгілі бір мамандық иесі болып шығуын көмектесетін бірден-бір оқу орталығының қайнар көзі- кітапхана.

Қазақстанның жоғары оқу орындары – жоғары білікті маман дайындауда ХХІ ғасыр талаптарына толық жауап беретін, инновациялық технологияларын ендіру, халықаралық деңгейде танылатын жоғары білікті мамандар даярлау, оқыту сапасын арттырудың бірден-бір жолы озық білім беру мен оқытудың инновациялық технологияларын ендіру, шетелдермен интеграциялық байланыста болу және т.б. бағыттарда атқарып жатқан жұмыстары көп.

Осындай міндеттерді жүзеге асыруда ЖОО-ның жетекші құрылымдық бөлімі ретінде - ғылыми кітапхана өзінің әмбебап, көп салалы, дәстүрлі кітаптар және электронды ресурстарымен тұтынушылардың оқу-тәрбие үрдістері мен ғылыми ізденістерін қамтамасыз етуші, ақпараттық білім беру орталығы ретінде зор үлес қосуда.

Қазіргі заман талабы - білім беру жүйесін ақпараттандыру болғандықтан, жоғары оқу орындары кітапханалары өз қызметіне жаңа ақпараттық технологияларды ендіру арқылы өзіндік электрондық ресурстарын толықтырып қана қоймай, басқа да отандық, әлемдік ақпараттар ресурстарына кіру мүмкіндігін қарастыруда. Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындары қауымдастығымен *Республикалық жоғары оқу орындары аралық электронды кітапхана* (РЖОЭК) және Қазақстандық ұлттық электронды кітапханаларымен (ҚазҰЭК) келісім шарттар жасалып, оқу үрдісіне қажетті ақпараттарды алмасады. Барлық жоғары оқу орындары кітапханалары оқырмандары Web сайт арқылы кітапханаларының электронды каталогтар дерекқорына кіріп, ақпараттық ресурстарын және РЖОЭК (<http://www.rmeb.kz>), ҚазҰЭК (<http://www.kazneb.kz>) сайттарын пайдалануға мүмкіндіктері бар.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің «Мемлекеттік электронды кітапханалық қорды құру» жобасы «2007-2009 жылдарға арналған ақпараттық теңсіздікті төмендету» мемлекеттік бағдарламасы аясында жүзеге асырылуда. Жобаны жүзеге асыратын база – Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы (ҚРҰАК).

Мақсаты: Жобаны жүзеге асыру барысында МЭҚ-ҚазҰЭК автоматтандырылған ақпараттық кітапханалық жаңа жүйесі әрі қолжеткізу нүктесі ретіндегі порталдың, электронды сақтау

қоймасының технологиялық платформасы әзірленеді. Ақпараттық жүйе әлемдік кітапханалық каталогке ықпалдасу мен өзара іс-қимыл есебіне, халықаралық кітапханалық стандарттарға сәйкес, сондай-ақ келешектегі Қазақстандық бірегей ақпараттық кітапханалық желіге арналған база ретінде қолдану үшін әзірленеді. Мемлекеттік электронды кітапханалық қор каталогы мен депозитарлық әрі пайдаланушылар қоры арқылы кітаптардың электронды көшірмелерінің Бірегей электронды сақтау қоймасын құру. Электронды сақтау қоймасына ену ҚазҰЭК порталы арқылы келесі мекен-жай бойынша жүзеге асырылады www.kazneb.kz. Портал әр түрлі режимдегі Интернет арналарының электронды каталогы арқылы электронды сақтау қоймасына ену мен электронды тапсырыс не толық мәтін бойынша электронды құжаттардың көшірмелеріне қол жеткізу мүмкіндігімен қамтамасыз етуі тиіс.

Жоғары оқу орындары кітапханалары осындай мол тәжірибе, бай ақпараттық шығармашылығы арқасында кітапхана қызметі келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

- Ақпараттық-кітапханалық процестерді компьютерлеу;
- Жоғары оқу орнының профиліне сәйкес электрондық басылымдар қорын қалыптастыру;
- Электронды ақпаратқа еркін қол жеткізуді қамтамасыз ету;
- Оқырмандарға кітапхананың қазіргі ресурстарын қолдану әдісін үйрету.

- Жоғары оқу орындарына қойылатын басты талап - білім алушылардың оқулықтар мен электрондық басылымдармен нормативке сай (гуманитарлық бағытта - соңғы 5 жыл, техникалық – 10 жыл) қамтамасыз етілуі болып табылатын болса, оқу орны әкімшілігі кітапхана қорының сапалы және толық жабдықталуына аса зор көңіл бөледі.

Жоғары оқу орындары кітапханаларының барлығы дерлік *Республикалық жоғары оқу орындары аралық электронды кітапхана* жүйесіне енген. Электрондық мәліметтерді қабылдай отырып РЖОЭК жүйесіне енген кітапханалар мынандай мүмкіндіктерге ие болады:

1) Интернет желісі арқылы «е-Білімгер» порталынан барлық ЖОО ресурстарын қарап, ақпарат алуға;

2) ЖОО өзара оқу әдебиеттерімен, пәндердің оқу-әдістемелік кешенімен, ғылыми мақалаларымен алмасуға;

3) РЖОЭК жүйесін интернет желісі негізінде ЖОО кітап қорымен танысқаннан кейін, қажет оқулықтарын оқуына мүмкіндіктің болуына;

4) Магистранттар мен студенттердің ғылыммен айналысуына, диссертация, дипломдық жұмыс жазған уақытта электрондық кітапхана қорымен пайдалануына.

2010 жылдан бастап Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының электронды білім беру мен ғылыми ресурстарын біріктіретін *Республикалық жоғары оқу орындары аралық электронды кітапханаға* мүмкіндік берілді. Республикалық жоғары оқу орындарына арналған электронды кітапхананы құрудағы басты мақсат – еліміздегі барлық жоғары оқу орындарының электронды оқыту ресурстарын бір ақпараттық жүйеге енгізу арқылы ондағы профессор, оқытушылар мен студенттерді кең әрі озық ақпарат қорымен қамту.

Бұл электронды кітапхана – жоғары оқу орындарының электронды кітапханаларын біріктіру арқылы құрылған біртұтас деректер қоры. Нәтижесінде кез келген студент немесе оқытушы тек өзі оқып жатқан университеттің ғана емес, басқа да оқу орындарының кітапхана қорын пайдалануға мүмкіндік алады, яғни университеттер арасындағы өзара байланыс нығайып, ақпарат алмасу күшейеді.

Тағы айта кетер жаңалық, **2015 жылғы 22 желтоқсанда** Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасымен жасалған Республикалық автоматтандырылған кітапханалық-ақпараттық жүйе Web-РАБИС – жаңа отандық бағдарламалық өнімнің тұсаукесері өтті.

Ондаған жылдар бойы қалыптасқан қазақстандық кітапханалар жүйесі тәуелсіздік жылдарында оң нәтижеге қол жеткізді. Кітапханалар Қазақстандағы экономиканың, әлеуметтік жүйе мен саясаттың бұлжымас өркендеуінің маңызды факторы болып табылатын мәдени орта құруға және қоғамның ақпараттық ресурстарын қалыптастыруға белсенді атсалысады. Елдің кітапханалық жүйесін дамытудың келешектегі бағыты – жаңа технологиялар мен бағдарламаларды енгізу, бұл кітапханалық үдерістерді автоматтандыру, өзінің ғылыми және білім беру мақсатындағы жеке цифрлық ресурстарын жасау, электрондық топтамаларды, өзінің жеке генерациясының мәліметтер қорын жасау, желілік ресурстарды пайдалану, сирек басылымдарды цифрлау болып табылады.

1989 жылы Ұлттық кітапхана автоматтандырылған кітапханалық-ақпараттық жүйесін (АБИС) жасап, қолданысқа енгізді. 1992 жылдан Ұлттық кітапхана қазақстандық кітапханалар технологияларының ерекшеліктеріне бағдарланған және ұлттық стандарттардың, дәстүрлердің,

сондай-ақ тілдің талаптарына негізделген республикалық автоматтандырылған кітапханалық-ақпараттық жүйесін (РАБИС) енгізді. Бүгінгі таңда, РАБИС бағдарламасы 723 кітапхананы бірыңғай компьютерлік желіге біріктірді. Қолданыстағы көпжылғы тәжірибе РАБИС-тың осыған ұқсас кітапханалық бағдарламалардан ешқандай кем түспейтінін, лайықты жүйе екенін көрсетті. Осы уақыт ішінде ҚР Ұлттық кітапханасының өзінде 3 млн. астам библиографиялық сипаттаманың мәліметтер қоры жасалды. Бұдан өзге, кітапханада толықмәтінді ақпараттың 516 Гбайтта толықмәтінді контенті құрылды.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың: «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында көрсетілген мәдениет саясатын жүзеге асыру аясында ҚР Ұлттық кітапханасы 2015 жылы Web-РАБИС жаңа бағдарламасын қолданысқа жіберді. Web-РАБИС жаңа бағдарламалық өнімінің мүмкіндіктері кең, бұл авторитеттік файлдарды құру және жүргізу, берілген сызба бойынша және қажетті көмекші көрсеткіштердің бар болуымен библиографиялық көрсеткіштерді автоматты түрде қалыптастыру. Web-РАБИС пайдаланушыға құжаттардың толық мәтінімен және жер шарының кез-келген нүктесінен олардың аудио-бейне-Интернет қосымшаларымен жұмыс істеуге, мобильді құрылғы арқылы электрондық каталогтарды қарауға мүмкіндік беретін толықмәтінді және гипермәтінді мәліметтер қорын құруды қолдайды. Оқырмандарға ақпаратты шығару үшін компьютермен жұмыс істеуге машықтануды аса талап етпейтін қарапайым әрі ыңғайлы интерфейс жасалған. Қажет ақпаратты жылдам және ауқымды іздеу барлық электрондық каталогтар және библиографиялық сипаттама элементтері мен олардың үйлесуі бойынша жүргізіледі.

Web-РАБИС бағдарламасына бес модуль кіреді, олар: «Кітап қорын толықтыру», «Каталогизатор», «Іздеу және тапсырыс беру», «Кітап беру» және «Оқырмандарды тіркеу». Бағдарламаға Java технологиясын пайдалана отырып, MySQL-дан бастап Oaсl-ға дейін Мәліметтер Қорын Басқару Жүйесі демеу көрсетеді. Web-РАБИС бағдарламасын жасаған Ұлттық кітапхананың инженер-программистері **Е.Б.Сапарғалиев пен Ш.Р.Айсаров**.

Web-РАБИС бағдарламасы қолданысқа енгізілгені бері оқырмандар тарапынан және кітапханашылар тарапынан жоғары бағаланып, жұмыстар нәтижелі атқарылуда.

Қорыта айтқанда, қазіргі заман талабы - білім беру жүйесін ақпараттандыру болғандықтан, жоғары оқу орындары кітапханалары өз қызметіне жаңа ақпараттық технологияларды ендіру арқылы өзіндік электрондық ресурстарын толықтырып қана қоймай, басқа да отандық, әлемдік ақпараттар ресурстарына кіру мүмкіндігін қарастыруда. Барлық жоғары оқу орындары кітапханалары оқырмандары Web-сайт арқылы кітапханаларының электронды каталогтар дерекқорына кіріп, ақпараттық ресурстарын, Республикалық Жоғары оқу орындары аралық электронды кітапханасы және Қазақстандық ұлттық электронды кітапханасын пайдалануға мүмкіндіктері бар. Ендеше, қазіргі таңда ақпарат кеңістігі мен оның мүмкіндігі қандай шексіз болса, оған деген сұраныстың да еселей түскендігі осының дәлелі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кітапхана қоры. – Алматы, 1983. – 64 б.
2. Оқырман және кітап. – Алматы, 1994. – 88 б.

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ МАТРИЦАСЫ

Қазақ философиясы қалыптасуының әлеуметтік алғышарттары

Г.З. АБДРАСИЛОВА*

Түйіндеме:

Мақалада қазақ халқының дүниетанымындағы толеранттылықтың әлеуметтік-философиялық негіздері зерттеліп, қазақтардың әлеуметтік-мәдени, когнитивті коммуникациясының алғышарттары герменевтикалық қатынас тұрғысынан талданды. Қазақтардың көшпелі тарихындағы толеранттылық матрицасы ретінде рулық-тайпалық, «жүз» жүйесінің философиялық маңыздылығы мен оң рөлі анықталды.

Бүгінгі ұрпақ өміріне трансформацияланып, әрбір тұлғаны жетілдіруге қызмет ететін, қазақ тарихында ұлағат рөлін атқарған құбылыстар мен идеялардың толеранттылықтың бастауы, идеялық сабақтастық пен философиялық антропологиялық концепциясы, әрі рухани рөлі анықталды.

Кеңестік идеологияның жалған сипаттамасы мен құлдық санадағы үрей-қорқынышты ескермесек, «рулық-тайпалық жүйе» көшпелі қазақ тіршілігінде көпсалалы қызмет атқарған мәні терең маңызды рухани құбылыс болғаны тұжырымдалды.

Тірек сөздер: көшпенділік, толеранттылық, жүз, рулық-тайпалық жүйе, ұлттық дүниетаным.

THE MATRIX OF TOLERANCE

Abstract:

The article analyzes the social and philosophical foundations of tolerance in the outlook of the Kazakh people and the hermeneutic approach as a prerequisite for socio-cultural, cognitive communication of Kazakhs. Revealed the philosophical significance and the positive role of tribal zhuzovskoy system as a matrix of tolerance in the history of the nomadic Kazakhs.

Just like any organism has its own protective immune system, the health of the national spirit is manifested through the skepticism and antidogmatism of the people. When these protective mechanisms are slumbering, the people are going through the most dangerous periods of their history. For the Kazakhs this period was the last three hundred years, when all the inherent ethnos was presented as "savagery" and "remnants of the past" with a stamp of barbarism. This is the period when pride in the original national attitude was fraught with dangerous consequences.

Independence of the country and freedom of modern scientific and philosophical thinking revived national patriotism. As N.Nazarbayev says, "in our history there is nothing to be ashamed of."

If you push aside the false ideology and fears of slavish consciousness, the tribal system of nomads is the most important spiritual phenomenon that played many functions in the life of nomads.

Keywords: nomadism, tolerance, zhuz, tribal system, national outlook

Ұлттың ұлылығы жалпыадамзаттық мұрат-мүдделерге жауап бере алуымен өлшенеді. Қазақ тарихында рухани ұлағат рөлін атқарған жәдігер құбылыстар мен идеялар жеткілікті. Бүгінгі ұрпақ өміріне трансформацияланып, әрбір тұлғаны жетілдіруге қызмет ететін, идеялық сабақтастық пен философиялық антропологиялық концепция, әрі толеранттылықтың матрицасы рөлін атқарған ондай құбылыс – ғалым Л.Гумилевтің далалықтарға тән құрылымдық институттары ретінде баяндайтын, ал зерттеуші этнолог Ақселеу Сейдімбек «Далалық Аңыз Тарихнамасы» (ДАТ) деп атаған рулық-тайпалық жүйе болып табылады.

Көшпелі қазақ тіршілігінде рулық-тайпалық жүйе көпсалалы қызмет атқарған мәні терең маңызды рухани құбылыс болды. Атап айтқанда, көшпенді үшін ол жүйе:

- онтологиялық мән;
- өзіндік барабарлықтың (самоидентификация) қалыптасуының фундаменті;
- позитивті эмоционалдық қуат көзі;
- экзистенциалды қауіпсіздік сезімі қалыптасуының тетігі;
- генофонд тазалығының сақшысы;
- дінге индифференттіліктің себепшісі;

* Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, gauhar_abdrasilova@mail.ru

- отаншылдықтың бастауы;
- коммуникация, дипломатия үлгісі;
- толеранттылықтың қайнары болды.

Рулық жүйенің онтологиялық қызметі

Адамнан адам қалыптасу процесінде, өзін-өзі сақтау мәселесінен кейінгі орында онтологиялық түсінік тұр. Болмыстық кеңістіктегі өз орнын білу – адам үшін басты қажеттілік. «Мен кімін?» сұрағы «Мен қалай жаралдым?», «Дүние деген не?» сұрағын қамтиды. Бұл - тіршілік мағынасы, адамның жаратылысы мәселесін құрайды. Бұл сұраққа адам өзі өмір сүріп жатқан дүние болмысын тұтас қарастырғанда ғана жауап ала алады.

Көшпелінің танымында көктегі Құдірет пен жердегі әлеуметтік құрылым ешбір жанжалсыз, қайшылықсыз еркін астасып, номадтық дүниенің түпнегізін құрады. Дүние жаратылыстағы және көшпелі тұрмыстағы өзгерістерге негіз болған дәстүрлі дүниетанымдық тірегі – Аспан, Көк Тәңірі. Рухани-әлеуметтік өмірінің негізі – әрбір көшпелінің жанына жақын да қымбат, тіршілігіне мән, рухына қолдау беріп, бұл дүниеден тысқары қалмағандық сезімін қалыптастыратын – рулық-тайпалық жүйе болды.

Көшпелі қазақ метафизиканы ығыстырып тастаған жоқ, оны қабылдады және өз қазынасына айналдырды. Мұсылмандық кең таралғаннан кейін де көшпелінің образды мифологиялық санасында архаикалық сенімдер сақталды (бақсылық, тәңіршілдік, зороастризм). Соның ішінен ол өзіне керектісін алып, діни синтез құрап, синкретті танымды ұстанды. Номадтық танымда ұшқарылық, фанатизм деген атымен жоқ – ол Құдайға да, өзіне де байыпты, индифферентті қатынаста. Тұрмыс қажеті мен ішкі қолдауды, «басқа – бәлені» де осы дүниеден, өз айналасынан тапқан көшпелі өз көңілін көкке, Құдіретке емес, жердегі ағайынға тігеді. «Елің, тегің кім?» деген сұраққа тұтас дүниенің мағынасын сыйдырады. Бүкіл адамзатты бір-ақ сәтте үш жұрттың (өз жұрты, нағашы жұрт, қайын жұрт) біріне жатқызып ағайын-туыс-жекжатқа айналдыратын және толассыз коммуникацияға ұласатын «халықтанудың» (термин М. Қозыбаевтікі) ерекше түрін қолданады. Өйткені көшпендінің дүниені тұтас қабылдау ерекшелігі сондай, қауымдық одақ ынтымағы қоршаған дүниемен үйлесе білу кепілі ретінде қарастырылады. Бірлік пен ынтымақтың ыдырауы жалпы гармонияның бүлінуі деп түсініледі.

Өзіндік барабарлықтың (самоидентификация) қалыптасуының фундаменті

Онтологиялық мәселеден заңды түрде өзіндік барабарлық (самоидентификация) сұрағы туындайды. Әлеуметтік кеңістіктегі өз орнын анықтау, қандай мәдени әлеуметтік топқа тиесілілігін ұғыну, – әрбір адам үшін келесі маңызды қажеттілік. «Мен кімін?» «Мен кімдерді бейнелеймін? Кімдердің өкілімін?» сұрағын қамтиды (әрине, мұнымен шектелмейді).

«Барабарлық» – қосмәнді ұғым. Біріншіден, «idem» – (лат. «то же самое») «өз-өзіне немесе өзгеге ұқсастық». Бұл мағынада «өзгермейтін», сондықтан «өз-өзіне ұқсас» дегенді білдіреді. Бұл «өзгергіш», «ұқсас емес» ұғымына кері мағынада. Екіншіден, («тот же» – «басқа емес, дәл соның өзі») («ipse» – лат. «сам») дәл өзі». Рикер пікірінше, бұл – «өзгерместік» мағынасындағы барабарлықты емес, «үздіксіздікті», өзгерістер барысында «өздікті» сақтап қалу дегенді білдіреді. «Үздіксіздік» ұғымы бұл жерде «сабақтастық», өз өмірін өзіне мұралау деген мағынада қолданылуға.

Идентификациялық дағдарыс туралы айтқанда адамның өз образына («Мен қандай болуға тиіспін?») өзінің сәйкес келмеуі, өз өмірінде өзінің жоқтығы, дүниедегі өз орнының белгісіздігінен, түсініксіздігінен туатын уайым-сезімдерін айтады. Хесле «барабарлық дағдарысын» адамның өз-өзімен түсіністігінің, келісімінің жоқтығы деп түсіндіреді.

Идентификация және идентификацияның мағыналық жағы тығыз байланысты. «Ұлтты руға, тайпаға, жүзге жіктеу дәстүрі (шежірешілдік) өз ішінде бөліну-жауласу үшін емес, әрбір адамның ортақ тілі, ділі, ортақ Отаны, елі, жұрты бар екеніне, тірлік-бірлікке, ұлттық сананы қалыптастыруға, бір адамның шығу тегі арқылы сол буынды бүкіл қауымға, халыққа таныстыру арқылы ұлтпен таныстыруға бағытталған».[2]

Көшпенді қауым үшін рулық-тайпалық құрылым мәндік мазмұн емес. Ежелгі Грецияда, Римде «эллин» немесе «Рим азаматы» болу, ал ортағасырларда белгілі діни сенімді ұстану, белгілі корольдыққа адалдық мәселесі – өз мәнін анықтаудың мазмұндық көрсеткіші болғаны белгілі. Ал көшпенді үшін жүзге бөліну, «Ұлы» немесе «Кіші» жүздің өкілі болу мазмұндық белгі емес. Сондықтан ол саяси-әлеуметтік билік күшіне ие емес. Жүздік, рулық белгі өмір мәні деңгейіне көтерілмейді. Көшпелі қазақ айналадағыларды «өзім» мен «өзгеге» бөлмейді. Әрбір қазақтың белгілі ру-тайпаға, жүзге жатқызылуы өзіндік барабарлыққа қызмет ететін сілтеме-көрсеткіш рөлін ғана атқарады.

Қауымдастықпен барабарлық – қоғамды консолидациялау факторы, толеранттылық императиві қызметін атқарады. Сондықтан әңгіме «рушылдық», «жершілдік» немесе жеке адамды мәнсіздендіріп, жеке дауыс мүмкіндігінен айыратын коллективизм туралы емес, адамның адам ретінде қалыптасуы, индивидуализациясы, оның рефлексиялау қабілетінің дамуы және тұлға ретіндегі жауапкершілігінің артуы, басқалармен қауымдасуындағы уақыт пен кеңістіктің маңыздылығын мойындауы, бағалауы туралы болуға тиіс.

Британдық әлеуметтанушы Э.Гидденстің пікірінше, өз барабарлығының дәстүрлі формаларынан қол үзген индивид әр жолы түрлі әлеуметтік жағдайларда өзін ұғыну, өз тәртібінің түрін таңдау мәселесіне тірелумен болады. Мұндай қажеттілік таңдау жасауға көмек беретін арнайы рефлексиялау институттарының пайда болуына (әлеуметтік білім, моральдық-психологиялық білім) ықпал етті. Әйтсе де ондай рефлексиялардың салыстырмалылығы, әрі адам өмірінің астарларының көптүрлілігі адамды экзистенциалды қауіпсіздік пен басқаларға сенім мәселесінің алдына қоюмен болады, көмекші білімнің дерексіздігі (абстрактілігі) адамды тәртіп бағалаудың дәстүрлі үрдісінен алыстатады. Адамға өмірді прагматикалық тұрғыдан бағалап қана қоймай, радикалды адамгершілік-тік принциптерді айқындау қажеттілігі тән. Экзистенциалды сенімсіздік, онтологиялық қауіп сезімі осы принциптердің жоқтығынан, қарастырылмауынан туады.

Өз өмірін адам жауапкершілігі негізделетін принциптерді зерттеуге арнаған Ч.Тэйлор рефлексияның құндылықтарға сүйенетіндігін, утилитарлы құндылықтардың үстемдігі, дұрысы – рахаттану, ләззат алу құндылықтарымен алмастырылуы адамның өз-өзіне беретін бағасын төмендететіндігін тұжырымдады. Адам жасайтын таңдау: сәт сайын борышты ұстану немесе оны елемеу арасында іске асады. Таңдау арқылы адам үшін ненің мәнді-мәнсіз екендігі көрінеді. Ол өз болмысының тереңіндегі кім екендігіне сүйене отырып шешім қабылдайды. Бұл – аса терең, әркім өзі іске асыратын рефлексия. Құндылықтарға бағдар жасай отырып қана адам өзін-өзі таңдап, өз болмысы туралы сұрақты шешеді.

Рулық жүйенің интеграциялық функциясы. Рулық жүйе – далалық мемлекеттің баламасы ретінде

Адам қоғамда өмір сүреді. Оның дамуы қоршаған дүниеге, қоғамдық өмірге енуінен басталады. Сондықтан әлеуметтік интеграциялану адам өміріндегі маңызды фактор болып табылады. Көшпелі тіршілік (отырықшылық мәдениет пен тұрмыс атрибуттарының болмауы, мал шаруашылығынан өзге кәсіппен шұғылданбау, елдімекендер арасындағы жер алшақтығы салдарынан туатын коммуникация қиындығы, діннің алғашқы формаларының насихатталуы, мемлекеттіліктің әлсіздігі және полигамиялық семья) жағдайында күн кешкен халық өмірінде аса күшті интеграциялық мотив рөлін атқарған рулық-тайпалық жүйе – көшпелі мемлекеттің субстанциясы міндетін атқарды. Далалық аймақтағы мемлекеттіліктің ең ыңғайлы, дұрыс, бірегей баламасы болды.

Рулық-тайпалық жүйе арқылы әлеуметтік ортаға еніп, инкультурацияға ұшырап, индивид өз ортасының тәртібін, үлгі, дағды, құндылықтарын игереді. Рудың әрбір мүшесі өзін шетсіз-шексіз ұланғайыр жер бетіндегі кездейсоқ жел айдаған қаңбақ, тексіз құл емес, елі мен жері, елтаңбасы, дәстүрі, тұрмыстық тәртіпті қадағалау, әкімшілік басқару, жазалау тетіктері бар мини-мемлекеттің, бүтіннің бөлшегі екендігін, ал ол қауымдастық өз кезегінде одан да кең құрылымға (тайпаға, тайпа – жүзге, жүз – ұлтқа) енетінін аңдайды. «Туыстас немесе көршілес бірнеше отбасы бір қоныста отырса – «ауыл», «ауылдас», «көрші», іргесі алшақтау болса «жерлес», «қандас», жеті атадан құралғандар (бір атаның кіндігінен тараған), бір ата 13 атадан асса – «ру». Бірнеше ру қандастықпен, я бір мүддемен біріксе – «тайпа». Бірнеше тайпа «жүз» болып қауымдасады. Тайпадан ірілесе «халық» немесе «ел», оның мемлекет ішінде өзге ұлт, ұлыстармен саяси теңдігі болса «ұлыс», дербес шекара, саяси-экономикалық тәуелсіздікке қолы жетсе «мемлекет», тілі мен дәстүрі, мәдениеті, өзіндік мекен жері, әлеуметтік рух-жігері, этникалық ерекшелігі ортақтасып, дараланса, «ұлт» болады. [4]

«Жүз – тарихи әлеуметтік категория. Ол байтақ қазақ сахарасында ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі шаруашылықтың жер ыңғайына қарай орналасуына байланысты экономикалық мұқтаждықтан туған. Әр тайпалық одақ қыс қонысын, жаз жайлауын көшпелі тіршіліктің өзіндік ерекшелігіне қарай құрған. Екінші фактор, ел қорғау, жер қорғау мүддесінен туындаған, Үшіншіден, жеті атаға дейін қан араластырмай, тұқым тазалығын сақтау арқылы этностың генетикалық қорын аман алып қалуға бағытталған. Бұл белгілі бір географиялық шеңберде, белгілі бір ортада ортақ бүкілхалықтық бақылауға алынған. Үш жүз бола отырып, қазақ елінің тәуелсіздігін, қазақ жерінің тұтастығын қорғаған. Ортақ тіл, діл, атамекен халықтық бірлікке, мүдде бірлігіне қызмет еткен.

Жүз мемлекеттік функцияны да орындаған. Жүз ішінде дау-дамай, көші-қон маршруты, рулар арасындағы қарым-қатынас регионалдық дәрежеде шешілген. Жүзаралық проблемалар жер, қоныс,

ел қорғау, қазақ жерінің тұтастығы, әскери жасақ, ортақ қолбасшы, хандар сайлауы т.б. ел, халық дәрежесіндегі проблемалар келісіліп отырған. Сонымен бірге үш жүз көрші мемлекеттермен қарым-қатынасты бірігіп, ұлттық биіктіктен барлай шешкен».

Рулық жүйенің позитивтілік мәні

Рулық-тайпалық жүйе – дүниеге деген базалық қатынас, әрі адам психикасының фундаменти болып табылатын маңызды сезімді, өмірдің позитивтілігі туралы сенімді қалыптастырушы. Рулық-тайпалық жүйе – дүниеге ашылған терезе. Бізді қоршаған дүниенің бояуының қандайлығы – ашық-жарқын немесе қара-қошқыл түстерге малынуы – дүниенің нағыз өз түсі емес. Ол – біздің ішкі күйіміздің түсі. Жан дүниемізді тыныштық пен қуаныш жайласа, дүние де жарық, ішкі дүние аласапыран болғанда айнала да күңгірттене, көмескілене түседі. Ал өмір – сәт сайынғы көңіл-күйіміздің жиынтығы. Адамның қандай дүниеде (өзін қолдап қуаттайтын дүниеде немесе тығырық пен күйініш, қаскөйлік жайлаған өмірде) тіршілік кешерін анықтайтын – оның әлеуметтік ортасы. Индивидуализм идеясымен шегінен шыға әуейленген Батыстық әлем ХХ ғасырда жеке-дара-жалпы категорияларының арақатынасын әлеуметтік тұрғыдан қайта қарап «индивидті» өз-өзіне тұйықталған монада ретінде қарастыруға болмайтындығын, «біз» категориясы «мен» және «сеннің» алдында жүретін фундаменталды ұғым екендігін сенімді түрде тұжырымдады. [6]

Коммуникация – өз-өзіне тұйықталған екі индивидтің жәй, қатар тіршілігі емес. Олардың экзистенциялары – бір-біріне өзара еніп жататын, шын көңілден туатын қатынастары. Қоршаған дүниені ешкімге, ешнәрсеге сенуге болмайтын, сыртқы дүниеден тек жаманшылық күтілетін жағымсыз орта деп санайтын адам болмай қоймайтын байланыстарды амалсыздықпен, мәжбүрлікпен, үлкен күдікпен, өзгелерге қатысты әрдайым қайшы пікір-сезімдермен атқарады. «Айнала-жау» ұстанымымен өмір сүру – ауыр. Мұндай ой адам дүниесінің әрдайым ширығып, оқыс оқиғаға дайын жүруін талап етеді. Бұл жүйкеге жүк түсіреді, нәтижесінде адам іштей тозады. Іште жатқан үрей-қорқыныш түбінде бір қопарылып сыртқа шығатыны анық. Бірақ қандай көріністе: жүйке ауруы (көпсөзділік, ашушаңдық, депрессиялар, өзіне-өзі қол салулар), моральдық ауытқулар (даңғойлық, екіжүзділік, дүниеқоңыздық), тән ауытқулары (тәнге таңба салу – «ішке бағытталған қарсылық» (Хайдеггер), садизм, мазохизм, қызтекелік) – бұл енді индивидуалды мәселе.

Дүниеге позитивті қатынаста қалыптасқан адам келешекте де бейбіт көршілестікті дамытады. Ондай адам үшін дүние тартымды да қызық. «Әркім – өзі үшін» қағидасы жұмыс істемейтін көшпелі тұрмыстың қазағы үшін әркімді өз ерекшелігімен қоса қабылдап, әрі өзін жоғалтып алмау – табиғи дағды.

Рулық жүйе – эмоционалдық қуат ретінде

Рахат-ләззаттың ешқайсысы, мамандар пікірінше, адамның адаммен тілдесу рахатын алмастыра алмайды. Коммуникация – адам «менінің» өз-өзін іске асырылу саласы болғандықтан, дүниедегі қатынастардың барлығынан жоғары тұр. Адам болмысы Ясперс «шекаралық жағдай» деп атаған күйлерде және қарым-қатынас барысында ашылады. Коммуникацияның негізгі құралы сөз, ал сөздің таситыны – ақпарат пен эмоция. Біз бір-бірімізбен сөз емес, эмоциялар деңгейінде қатынас жасаймыз. Сөз – әшекей, ал нағыз қатынас сезімдер деңгейінде іске асады. Адам үшін эмоциялық байланыс – биологиялық қажеттілік. Ол суды, азық пен ауаны қалай қажет етсе, эмоционалды байланысты соншалықты қажетсінеді. Толыққанды эмоционалды байланыс жоқ жерде адамда базалық қауіпсіздік сезімі қалыптаспайды. Адам үшін өзінің қалаулы да сыйлы екенін, әрі қорған-тірегі барын сезіну – өмірлік мәселе, тәндік саулық пен толыққанды тұлғаға айналуының басты алғышарты. Психологиялық қорғансыздықты, жапа-жалғыздықты сезінбес үшін адамға тұрақты эмоционалдық байланыс қажет. Ал ол «Саламатсыз?», «Қош болыңызбен» емес, шын пейілмен айтылатын сөзбен немесе әбден сыралғы болған кезде сөзсіз де туатын жан жылуы арқылы беріледі. Түрлі себептермен эмоционалды байланыс үзілгенде олардың орнын құрғақ сөз бен мағынасыз ритуалдар басады. «Жүректен шықпаған жүрекке жетпейді» дейді Абай. «Адамға адам қонақ болмайды, көңілге көңіл қонақ болады» дейді қазақ. Нағыз, шынайы, эмоционалды-психологиялық қауіпсіздікті сезіну күйіне жетпеген адам өз өмірінің барлық саласына толассыз еніп жататын үрей-қорқыныштың құшағында күн кешеді. Тұрақты эмоционалды байланыс сезімін отырықшылық мәдениетте отбасы, ұжым, ал азаматтық қоғамда мемлекет және ежелден, адамзат тарихында дін қалыптастырып келді. Өмірсалты көшпелі, мемлекеттік құрылымы әлсіз, діні архаикалық, семьясы полигамды, қоғамы патриархалды заманда маңызы өмірлік бұл сезімді беруге рулық-тайпалық жүйе ғана қабілетті еді.

Адамның рухани саулығының негізін қалайтын, өзіндік сенім мен тұлғалық харизманың, ұлттық барабарлықтың базасы болып табылатын аса маңызды құбылыс психологияда «шартсыз махаббат» деп аталады. Қарапайым тілде – «өзін бақытты сезіне білу» қабілеті. Біреу алтын толы

сандықтың үстінде отырса да – бақытсыздығы, енді біреудің ішерге асы, киерге киімі болмаса да – мойымауы. Мамандардың пікірінше, ондай сезім сәбилік кезеңде эмоционалдық өгейлік көрмеген балада қалыптасады. Түрлі себептерге байланысты ана мейірімінен мақрұм қалған адамның кейінгі, ересек өмірдегі серігі іштарлық, қызғаныш, алауыздық сияқты сезімдер болып, бүкіл өмірлік әрекеттерінің негізінде жатады.

Көшпелі отбасының әрбір мүшесінің өз орны, жалпы әдет бойынша қалыптасқан өз құқықтары бар. Жоспарланбаған бала деген жоқ – «әрбір сәби өз несібесімен». Тағдыр жазып жетім қалғандар жат жұртта емес, сол елде, өз ағайынының ортасында өседі.

Әрбір қадамын есепке алып, шектеулі кеңістік шеңберіндегі тәртіп пен қолдан жасалған жасанды жүйені ұстанатын отырықшылық мәдениет өкілінен өзге дүниеге батыл еніп, оңай ашылатын, басқаның жетістігіне шын қуанып, жан жауһарын жомарттықпен бөлісетін номадты ерекшелендіретін қасиет – осы. [7]

Физиологиялық саулық, генофонд тазалығы

Жапондықтар аза тұтатын және азапты зардабы әліге дейін көрініп келе жатқан 1949 жылғы атом бомбасынан Қазақстанда өткізілген сынақтарда 500 рет жарылған әрбір бомбаның күштілігі 100 есе. Соған қарамастан Халықаралық Олимпиадаларда бас жүлделер иемденіп жүрген қазақ оқушы балаларының алғырлығы, ой қуаттылығы, интеллект көрсеткіштерінің жоғарылығы және талай саяси-тарихи-экологиялық нәубеттерге төтеп берген қазақ ұлтының қан тазалығы, генофонд беріктігі тек қазақ ұлтына тән дәстүр «Жеті ата» қағидасының арқасында. Қан араластыруға заң немесе дін, дәстүр қарсы келмейтін елдерде мүгедектіктің, тұқым қуалайтын дерттердің көп болатынын өмір де, ғылым да дәлелдеуде. Бір биеден туған құлынның ұрпақтары өзара шағылысқанда дүниеге келетін төлдің әлжуаз, әрі тіршілігі қысқа болатынын көріп жүріп мұның табиғатқа қайшы құбылыс екеніне көзі жеткен малшы қазақ кейінірек Шарифат әкелген немере, бөле ағайындардың қыз алысуы санкциясынан бас тартып, сындарлы талғампаздық қана қоймай, ұлт көлемінде кең тарап, ұрпақ азғындамауы үшін қазақ ортасында сирек кездесетін мұндай құбылысты қатаң жазалап отырған (Шәкәрім. «Қалқаман-Мамыр»).

Өз әулетінің екі ғасырлық «жеті ата» шежіресін жатқа білу көшпелі санасында ұрпақ жалғастылығы, өзінің уақыт тізбегіндегі, кеше мен ертең арасын байланыстыратын звено екендігі, өз тарихы – бабалар тарихының тізбегі және оның тоқтаусыз, динамикалық процесс екені, сондықтан ел мен жер, бабалар рухы алдындағы борышты абыроймен орындау туралы ұстанымдары қалыптасады. Бұл оған қолдау мен сенім, ішкі дүниесіне қуат беріп, бақытқа жетелейтін мотивациялық факторға айналады. Мұндай сезім адамды ең ауыр торығу мен күйініш немесе мұқтаждық жағдайында да орынсыз қылық пен оқыс оқиғаға бармаудан сақтайды.

Рулық жүйе – отаншылдықтың бастауы

Саяхатшы Марко Поло туралы кинофильмде атақты итальяндықтың көшпелілерге кез болатыны туралы эпизод бар. «Жателдік қонаққа қатты қуанған далалықтар ұлан-асыр той өткізеді: қонақжай халық бәйгеге шауып, балуандары күресіп маз-мейрам болады. Бәрі аяқталғанда қонағының көңіл-күйін білмек болған ел көсемі: – Қалай? Ұнады ма? – деп сұрайды әйгілі венециандықтан. – Иә. Бірақ өмірлеріңіз азапқа толы екен, – деп жауап береді жиһангез. Көш иесі тұнжырап төмен қарайды». Материалды игілікті жоғары бағалайтын отырықшылық мәдениеттің көшпенді тұрмыс алдындағы менмендігін бейнелейтін батыстық фильмді қоюшылар үшін олардың отанына «Құдайдың қамшысы» болып қырғидай тиген Атилла жерлестерінің рахаты жоқ өмірсалтының және олар үшін түсініксіз номадтық отаншылдықтың сыры рулық-тайпалық жүйеде жатыр. Құлазыған кеңістікті ғана көріп, жердің бетіндегі өз «жұмағына» асығатын, экзистенциясы белгілі аймақта және нақты жағдайларда ғана айқындалатын отырықшыдан ерекшелігі – көшпелінің «жұмағы» қашанда өз бойында. «Ынтымақ, бірлік, толеранттылық» ұғымдарымен сипатталатын гуманистік түсінігі мен дүниеге адамсүйгіштік қатынасында. Нағыз қуаныш сыйлайтын және ешбір материалды молшылықпен салыстыруға келмейтін жан жомарттығының уақыт, жағдай, күй мен адам таңдамайтындығында. Өркениеттіліктің басты белгісі де – осы.

Рулық-тайпалық жүйе – толеранттылық матрицасы ретінде

Полигамиялық семья туралы дәстүрлі ұғым көпшіліктің түсінігінде (әсіресе Батыста) жеңілтекстік немесе әлеуметтік озбырлық деген пікір қалыптастырды. Бұл олай емес. Полигамиялық семья көшпелі өмірсалт жағдайындағы оптималды жанұя моделі болды.

Үлкен үй, кіші үйдің балалары болып бірге туып, бірдей тіршілік кешу отбасы мүшелерін психологиялық төзімділік пен байыпты ұстамдылыққа баулыды. Үлкен отбасыларда жағымды компромисс рухы қалыптасып, бүкіладамзат қауымын «мен» және «өзге» (демек – жау!) деп емес, бір

атаның балалары ретінде қабылдаудың – толеранттылықтың негізі қалыптасты. Әрине, ондай отбасыларда да үлкен жанжалдар туып, соны драмаларға ұласып жатқан кездері болғаны сөзсіз. Сөйтсе де ертедегі және кейінгі әдеби дереккөздерін (билер Кеңесінің шешімі, Шешендік сөздер, «Абай жолы») зерттеу ондай мәселелердің барлығы адамаралық қатынастардың алуан түрлі қырлары мен күрделіліктері, ең бастысы, өзара диалогтың тоқталмауы көздеде отырып шешілгені туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кез келген философиялық ілім өзінің күнделікті өмірдің тереңіндегі астарын ашуымен, түсіндіруімен – практикалық, этикалық қырларымен құнды. Дүниенің пайда болуы, құрылымы, ондағы адам орны туралы түсініктер – түптеп келгенде күнделікті адам тәртібімен байланысты. Күнделікті тәртіп тарихты жасайды. Сондықтан барлық идеяларды бір ғана өлшеммен тексеруге, сынауға болады: ол идея коммуникацияның дамуына жол аша ма, жоқ па? Жауап: ойшыл К.Ясперс тілімен айтқанда, адамдар байланысын нығайтатынның бәрі – ақиқат. Ал өз халқының рухани құндылықтарын бағаламау, бұрмалау, мәнін елемеу әрекеттері өзінің нағыз болмысына деген адам ұмтылысының құлдырау шежіресіне бастау береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қозыбаев М. Қазақ шежіресі А., 2005
2. Қозыбаев М. Қазақ шежіресі А., 2005
3. Рахметұлы Ш. Монғолия қазақтарының ата-тек шежіресі. Өлгий, 1977, 3-бет.

EMİN ONGAN VE EMİN ONGAN ŞARKILARINDA FORM YAPISI

Öğr. Gör. Selçuk TİMUR*

Özet:

Bu çalışmada Türk müziğinin 20. yüzyıl bestecilerinden Emin ONGAN'ın hayatı ve eserlerindeki form yapısı ele alınacak, Emin ONGAN'ın eserlerindeki şarkılar üzerinde formsal açıdan analizler yapılacaktır. Türk müziğinde şarkı formunun Hacı Arif Bey ile günümüze ulaştığı ve sonrasında şarkı formuna pek çok bestecinin yön verdiği göz önüne alındığında, bu besteciler arasında Emin ONGAN'ın eserlerinin önemli bir yeri olduğu düşünülebilir. Bu varsayımdan hareketle, bu çalışmada Emin ONGAN'IN eserleri içerisinden seçilmiş şarkıların formsal yapıları göz önüne alınarak bazı analizler yapılması sonrasında bu analizlerden ortaya çıkacak verilerin şarkılarda kullanılan yapılar itibariyle değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Müziği, Emin Ongan, Şarkı.

FORM IN SURE ONGAN AND EMİN ONGAN SONGS

Abstract:

In this study, Turkish music 20. the life and form structure of Emin Ongan, one of the century composers, will be studied and formalized analysis will be made on the songs in Emin Ongan's works. Given that the form of the song in Turkish music has reached today with Hacı Arif Bey and that many composers follow the form of the song, Emin Ongan can be considered as an important part of his works. Based on this assumption, it was aimed to evaluate the data that will emerge from these analyses in terms of the structures used in the songs by taking into account the formal structures of the songs selected from Emin Ongan's works into consideration.

Keywords: Turkish Music, Emin Ongan, Song.

GİRİŞ

Türk müziğinde saz eserlerinin yanı sıra sözlü eserlerin sayısı daha fazladır. Formsal olarak bakıldığında şarkı formunun daha fazla tercih edildiği görülmektedir. Şarkı formuna olan rağbetin bu kadar çok olması söz-nağme etkileşiminin Türk müziğinde çok fazla kullanılmış olması olarak düşünülebilir. Edebiyat ve müzik kavramlarının bir arada kullanıldığı zamanlarda aruz ve vezin kavramlarını da duymak bilhassa çokça tanık olduğumuz bir durumdur. O kadar ki Türk müziği bestecilerinin eserlerini bu kavramların kurallarıyla bestelediğini görmek mümkündür. Beste, yürük semâi, ağır semâi gibi eser örnekleriyle bu kullanımları Türk müziğinin klâsik öncesi, klâsik ve az da olsa neo-klâsik ve romantik dönemlerde rastlanmaktadır.

Türk müziğinde şarkı formu Hacı Ârif Bey ile tanınmış, günümüze ulaşmıştır. Gayri ihtiyârî bu form, farklı bestecilerin yorumlamalarıyla değişik şekillerde kullanılmıştır. Türk müziğinde 19 ve 20. yüzyıllarda pek çok bestecinin bolca eser bestelediği dönemlerden biri olarak görülmektedir. Hacı Arif bey ile başlayan verimlilik dönemi Sadeddin Kaynak, Selahaddin Pınar gibi bestecilerle daha da parlak bir döneme geçişin sinyallerini vermiştir. Bu dönemlerde göze çarpan bestelediği şarkılarda formsal yapı itibariyle bir nevi kuralların dışına çıkarak kendi form yapısını oluşturan Sadeddin Kaynak'ın (bestelediği şarkılardaki söz-beste uyumu, aranağmeler ve usûl değişimleri ile) dikkat çekmesinin yanında Emin Ongan isminin ve bestelerinin de kayda değer olduğu düşünülebilir.

Çalışmamızda yer verdiğimiz Emin Ongan ve şarkılarındaki form yapısını incelemeyden önce bestecinin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgiler vermekte fayda görmekteyiz.

1. EMİN ONGAN'IN HAYATI

Emin ONGAN, 1906 yılında Edirne'de doğmuştur. Cerrah Kolağası Ahmet Bey ile Çaplıoğulları'ndan Zehra Hanım'ın oğludur. Ailesi Balkan Savaşını takiben İstanbul'a gelerek Üsküdar'a yerleşti. İlköğrenimini Ravza-i Terakki Mektebi'nde tamamladıktan sonra geri Edirne'ye dönmüşlerdir. Ortaokulu ve liseyi Edirne'de okuyan Ongan, daha sonra yeniden ailesiyle beraber İstanbul Üsküdar'a yerleşmiştir (Özalp, 2000: 309).

Üsküdar Mûsikî Cemiyeti'ni 1938'den başlayarak 50 yıla yakın bir süre yöneten ve sayısız öğrenci yetiştiren Emin Ongan, ilk müzik derslerini ağabeyi Nedim Ongan'dan almış, 14 yaşında İstanbul'a gelerek

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, TMDK, Türk Müziği Bölümü, selcuk.timur@ohu.edu.tr

Mızıkalı Celâl Bey'den nota, Bestenigâr Ziya Bey'den makam, usûl ve repertuar dersleri almış, Hanende Arap Cemâl ve Edip Nâzım Bey'den yararlanmasının yanında keman çalmayı ilerleterek 1927'de Üsküdar Mûsikî Cemiyeti'ne keman sanatçısı olarak katılmıştır. (Say, 2005: 605). O yıllarda cemiyette Necati Tokyay, Selahattin Pınar ve Şükrü Tunar gibi dönemin usta mûsikîşinas isimleri bulunmaktaydı. Emin Ongan, onlardan eser meşk etme fırsatı bulmuş, bu vesileyle makam ve usûl bilgisini daha da ileri seviyelere ulaştırmıştır (Sözer, 1986: 555).

2 Şubat 1985 yılında aramızdan ayrılan Emin Ongan, yüzyılımızın Türk mûsikîsi bestekârları arasında müstesna bir yer tutmaktadır. Eserlerinde geleneksel şarkı bestekârlığının kurallarına bağlı oluşu ile dikkat çeken besteci, hoca ve keman sanatkârı Ongan, makamlarımızın seyir ve hareketini bilmesi yönünden kusursuz gibidir. Bilinen eserleri 3 saz semâisi ve 90 kadar şarkısıdır (Ak, 2004: 200).

EMİN ONGAN BESTELERİ (Öztuna, 2006: 153,154)			
<i>S</i>	<i>Eserin Adı</i>	<i>Eserin Makâmı</i>	<i>Eserin Güftecisi</i>
<i>N</i>			
1.	Saz Semâisi	Acemaşîran	-----
2.	Saz Semâisi	Sûz-i Dil	-----
3.	Saz Semâisi	Bûselik	-----
4.	Gül kokan, sünbül kokan	Nihâvent	Rıza Savaşkan
5.	Bin gül açan bağından	Nihâvent	-----
6.	Bir alev bir ışık senin bakışın	Nihâvent	Hilmi Soykut
7.	Sen benim gönlümde	Nihâvent	-----
8.	Bahçemdeki güller gibi	Nihâvent	-----
9.	Yıllarca gönül	Nihâvent	-----
10.	Bir pembe incisin sen	Nihâvent	-----
11.	Hiç sorma sakın sen bana	Nihâvent	-----
12.	Nasıl olurmuş sabah	Nihâvent	-----
13.	Gamdan âzâd olmuyor gönlüm	Nihâvent	Mustafa Nafiz Irmak
14.	Pârepâre eyledi gamzen	Nihâvent	Sâfi Bey
15.	Bugün yine gönlümün	Nihâvent	Emriye Gürdal
16.	Gittin bıraktın beni	Kürdîli	Nursen Bayrak
17.	Nihân oldun olalı	Hicazkâr Kürdîli	-----
18.	Neş'e umdum bâdeden	Kürdîli Hicazkâr	Hilmi Soykut
19.	Nâzında senin özlediğim	Kürdîli Hicazkâr	Fuat Edip Baksı
20.	Bunca cevrinle gönül	Kürdîli Hicazkâr	Muzaffer Akalın
21.	Nedendir sevdiğim	Kürdîli Hicazkâr	-----
22.	Bitse de hicrânlı ömrüm	Kürdîli Hicazkâr	-----
23.	Yüzünden okunur	Kürdîli Hicazkâr	-----
24.	Bir aldaniştan ibaret	Kürdîli Hicazkâr	Nigar Hanım
25.	Sevmez seni hiç kimse	Hicaz	-----
26.	Leblerinde kıvrılan	Hicaz	-----
27.	Sen hırâm ettikçe	Hicaz	Eşref Efendi
28.	Ömrüm güle bülbül gibi	Hicaz	-----
29.	Mest iken âgûşa gelmez	Hicaz	-----
30.	Durmadan kalbim gibi	Hicazkâr	-----
31.	Gonca açmaz, gül olmaz	Hicazkâr	Osman Nihat Akın
32.	Ben esîr-i dâm-ı aşk-ı zülf-i yârim	Hicazkâr	-----

33. Nihâl-i gülşen-i hüsn-i ezelsin	Sûzinâk	-----
34. Hicrân olsa da yoldaş	Sûzinâk	-----
35. Hasretle yanan kalbime	Sûzinâk	Hilmi Soykut
36. Feryâd ederim	Sûzinâk	-----
37. Âteş-i aşkınla	Acemaşîran	Rıza Savaşkan
38. Goncasından gülşenin	Acemaşîran	-----
39. Deli gönlüm bilmem ki neden	Acemkürdî	Sıdkı Sazbilen
40. Sevdâmı o hülyalı gözün rengi	Acemkürdî	Nâhit Hilmi Özeren
41. Beni öldür fakat aldatma	Bayâtî	-----
42. Birlikte geçen günleri	Bayâtî	-----
43. Sürünen ardından	Bûselik	-----
44. Ömrümün güzel çağı	Bûselik	MecdinevinTanrıkorur
45. Anılsın yâr ile	Hüzzam	-----
46. İnleyen kalbim	Hüzzam	-----
47. Âkıbet oldum esîrin	Muhayyer	-----
48. Saçların ne hoş dağılmış	Muhayyer	-----
49. Zülfünün zincirine bend eyledi	Rast	-----
50. Gittin bırakıp	Rast	-----
51. Yâ Rab belây-ı aşk ile	Segâh	Fuzûlî
52. Bahârı okşuyor ellerim	Segâh	Hilmi Soykut
53. Dildârına gamzenle	Bayâtî Araban	-----
54. Perîşân hâlin oldum	Bestenigâr	Fuzûlî
55. Terk-i cân et	Canfezâ	-----
56. Çevrilir başıma cihan	Evç	-----
57. Arz etmediğim yâre meğer	Hüseynî	Rüşdî
58. Sun sâgarısâkıy	Isfahan	Yahyâ
59. Neyse Mecnûn'una Leylâ	Karcıgar	-----
60. Aşkınla harab gönlümü	Mâhur	-----
61. Sen gül dalında gonca	Muhayyer	Orhan Seyfi Orhon
	Kürdî	
62. Titrer yüreğim ismini ansam	Nişâburek	-----
63. O güzel saçlarına	Nikriz	Hilmi Soykut
64. Can verme gam-ı aşka	Sabâ	Fuzûlî
65. Peymâneme mehtap süzülüp	Sultân-ı Yegâh	-----
66. Kiminle hasb-ı hâl eyler	Sûz-i Dil	Suat Bey
67. Al sazımı sevdiceğim (ilk eseri)	Şed Araban	-----
68. Bilmem ne zaman	Tâhir Bûselik	-----
69. Gönlümün bir hâli var ki	Uşşâk	Ahmet Rasim
70. Bülbül gibi her şâm ü seher	Muhayyer	-----
	Kürdî	
71. Âşıkım aklım perîşân	Bayâtî	Necdet Atılğan
72. Hicr-i cânan kan getirdi	Kürdîli	-----
	Hicazkâr	
73. Bin gülle bahar etmedesin	Muhayyer	-----
	Kürdî	
74. Kalbimde sönen bir ateşi	Nihâvent	-----
75. Âzâd-ı gam olmak	Uşşâk	-----
76. Bahar meltemidir başımda esen	Nihâvent	Kamuran Özbir
77. Yalnızım, yalnız şu gurbet elde	Uşşâk	-----

Tablo 1. Emin Ongan Besteleri

2. TÜRK MÜZİĞİNDE ŞARKI FORMU

Halk tarzı fasıllarda Ağırsemâi ile Yürük Semâi arasında okunur. Özelliği, XVIII. yüzyıldan sonra yaygınlaşan edebî şekline uygun olarak aa-ba kafîye düzeninde dört (nadiren beş veya daha fazla) mısralı ve çoğunlukla aruzun hezec, remel veya recez bahirlerine ait vezinlerle yazılmış güftelerin başta Aksak (9/8) ve Curcuna (10/16) olmak üzere hemen bütün küçük usûllerle, âdetenterennümsüz ve

melodik olarak abcb şemasında (yani 2. ve 4. mısraların hem söz, hem melodi olarak aynen) bestelenmesi ve mısraların normal olarak ikişer defa okunmasıdır. 4. mısra (nakarat) güftesi 2. den farklı olan şarkılar olduğu gibi, küçük terennüm bölümleri olan şarkılar da vardır (Tanrıkorur, 2005: 50).

3. EMİN ONGAN ŞARKILARINDA FORM YAPILARI

Emin Ongan eserlerine TRT nota arşivinden ulaşılmış, bu eserler içerisinde rastgele seçilen 20 şarkıda bestecinin şu form yapılarını kullandığı tespit edilmiştir:

1. Giriş bölümü 2 tekrarlı aynı nağmeden oluşanlar,
2. Giriş bölümü 2 tekrarlı farklı nağmeden oluşanlar,
3. Nakarat bölümü 2 tekrarlı aynı nağmeden oluşanlar,
4. Nakarat bölümü 2 tekrarlı farklı nağmeden oluşanlar,
5. Meyan bölümü tekrarsız tek nağmeden oluşanlar,
6. Meyan bölümü 2 tekrarlı farklı nağmeden oluşanlar,
7. Giriş, nakarat ve meyan bölümleri 2 tekrarlı farklı nağmeli ve bölümlerinde bazı kelimelerin farklı nağmelerle tekrarlanmış olanlar.

3.1. Giriş Bölümü 2 Tekrarlı Aynı Nağmeden Oluşanlar

Bestecinin eserlerinden seçilen 20 eserde TRT arşivinde kayıtlı giriş bölümü 2 tekrarlı aynı nağmeyle kullanılmış 12 eser tespit edilmiştir. Bu eserler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

SN	Eserin Adı	Eserin Makâmı	Eserin Güftecisi
1.	Gönlümün bir hâli var ki	Uşşâk	Ahmet Rasim
2.	Leblerinde kıvrılan	Hicaz	-----
3.	Ömrümün güzel çağı	Bûselik	MecdinevinTanrıkorur
4.	Âteş-i aşkınla	Acemaşîran	Rıza Savaşkan
5.	Perişân hâlin oldum	Bestenigâr	Fuzûlî
6.	İnleyen kalbim	Hüzzam	-----
7.	Nedendir sevdiğim	Kürdîli Hicazkâr	-----
8.	Aşkınla harab gönlüme	Mâhur	-----
9.	Bin gülle bahar etmedesin	Muhayyer Kürdî	-----
10.	Gül kokan, sünbül kokan	Nihâvent	Rıza Savaşkan
11.	Bugün yine gönlümün	Nihâvent	Emriye Gürdal
12.	Sen benim gönlümde	Nihâvent	-----

Tablo 2. Giriş Bölümü 2 Tekrarlı Aynı Nağmeden Oluşan Eserler

3.2. Giriş Bölümü 2 Tekrarlı Farklı Nağmeden Oluşanlar:

Bestecinin eserlerinden seçilen 20 eserde TRT arşivinde kayıtlı giriş bölümü 2 tekrarlı farklı nağmeyle kullanılmış 1 eser tespit edilmiştir. Bu eser aşağıdaki tabloda verilmiştir:

S N	Eserin Adı	Eserin Makâmı	Eserin Güftecisi
1.	Bahar meltemidir	Nihâvent	Kamuran Özbir

Tablo 3. Giriş Bölümü 2 Tekrarlı Farklı Nağmeden Oluşan Eserler

3.3. Nakarat bölümü 2 tekrarlı aynı nağmeden oluşanlar:

Bestecinin eserlerinden seçilen 20 eserde TRT arşivinde kayıtlı nakarat bölümü 2 tekrarlı aynı nağmeyle kullanılmış 3 eser tespit edilmiştir. Bu eserler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

S N	Eserin Adı	Eserin Makâmı	Eserin Güftecisi
1.	İnleyen kalbim	Hüzzam	-----
2.	Nedendir sevdiğim	Kürdîli Hicazkâr	-----
3.	Âteş-i aşkınla	Acemaşîran	Rıza Savaşkan

Tablo 4. Nakarat Bölümü 2 Tekrarlı Aynı Nağmeden Oluşan Eserler

3.4. Nakarat bölümü 2 tekrarlı farklı nağmeden oluşanlar:

Bestecinin eserlerinden seçilen 20 eserde TRT arşivinde kayıtlı nakarat bölümü 2 tekrarlı farklı nağmeyle kullanılmış 11 eser tespit edilmiştir. Bu eserler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

S N	Eserin Adı	Eserin Makâmı	Eserin Güftecisi
1.	Gönlümün bir hâli var ki	Uşşâk	Ahmet Rasim
2.	Leblerinde kıvrılan	Hicaz	-----
3.	Ömrümün güzel çağı	Bûselik	MecdinevinTanrı orur
4.	Bahar meltemidir	Nihâvent	Kamuran Özbir
5.	Perîşân hâlin oldum	Bestenigâr	Fuzûlî
6.	Âşıkım aklım	Bayâtî	Necdet Atılgan
7.	perîşân Aşkınla harab gönlüme	Mâhur	-----
8.	Bin gülle bahar etmedesin	Muhayyer Kürdî	-----
9.	Gül kokan, sünbül kokan	Nihâvent	Rıza Savaşkan
10.	Bugün yine gönlümün	Nihâvent	Emriye Gürdal
11.	Sen benim gönlümde	Nihâvent	-----

Tablo 5. Nakarat Bölümü 2 Tekrarlı Farklı Nağmeden Oluşan Eserler**3.5. Meyan bölümü tekrarsız tek nağmeden oluşanlar:**

Bestecinin eserlerinden seçilen 20 eserde TRT arşivinde kayıtlı meyan bölümü tekrarsız nağmeyle kullanılmış 4 eser tespit edilmiştir. Bu eserler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

S N	Eserin Adı	Eserin Makâmı	Eserin Güftecisi
1.	Âteş-i aşkınla	Acemaşîran	Rıza Savaşkan
2.	Leblerinde kıvrılan	Hicaz	-----
3.	Gül kokan, sünbül kokan	Nihâvent	Rıza Savaşkan
4.	İnleyen kalbim	Hüzzam	-----

Tablo 6. Meyan Bölümü Tekrarsız Nağmeden Oluşan Eserler**3.6. Meyan bölümü 2 tekrarlı farklı nağmeden oluşanlar:**

Bestecinin eserlerinden seçilen 20 eserde TRT arşivinde kayıtlı meyan bölümü 2 tekrarlı farklı nağmeyle kullanılmış 5 eser tespit edilmiştir. Bu eserler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

S N	Eserin Adı	Eserin Makâmı	Eserin Güftecisi
1.	Gönlümün bir hâli var ki	Uşşâk	Ahmet Rasim
2.	Sen benim gönlümde	Nihâvent	-----
3.	Bin gülle bahar etmedesin	Muhayyer Kürdî	-----
4.	Bahar meltemidir	Nihâvent	Kamuran Özbir
5.	Perîşân hâlin oldum	Bestenigâr	Fuzûlî

Tablo 7. Meyan Bölümü 2 Tekrarlı Farklı Nağmeden Oluşan Eserler

3.7. Giriş, nakarat ve meyan bölümleri 2 tekrarlı, farklı nağmeli ve bölümlerinde bazı kelimeleri farklı nağmelerle tekrarlanmış olanlar:

Bestecinin eserlerinden seçilen 20 eserde TRT arşivinde kayıtlı, giriş, nakarat ve meyan bölümleri 2 tekrarlı, farklı nağmelive bölümlerinde bazı kelimeleri farklı nağmelerle tekrarlanmış 8 eser tespit edilmiştir. Bu eserler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

S N	Eserin Adı	Eserin Makâmı	Eserin Güftecisi
1.	Bunca cevrinle gönül	Kürdîli Hicazkâr	Muzaffer Akalin
2.	Gittin bıraktın beni	Kürdîli Hicazkâr	Nursen Bayrak
3.	Hasretle yanan kalbime	Sûzinâk	Hilmi Soykut
4.	Sevdâmı o hülyalı gözün rengi	Acemkürdî	Nâhit Hilmi Özeren
5.	Âşıkım aklım perîşân	Bayâtî	Necdet Atılgan
6.	Sevmez seni hiç kimse	Hicaz	-----
7.	O menekşe gözlerin	Hicazkâr	Kâmuran Eroğlu
8.	Aşkınla harab gönlüme	Mâhur	-----

Tablo 8. Giriş, Nakarat ve Meyan Bölümleri 2 Tekrarlı, Farklı Nağmeli ve Bölümlerinde Bazı Kelimeleri Farklı Nağmelerle Tekrarlanmış Olan Eserler

Yukarıdaki tabloda numaralanmış eserlerin giriş, nakarat ve meyan bölümlerinde bazı kelimeler farklı nağmelerle tekrarlanmıştır. Emin Ongan tarafından Kürdîli Hicazkâr makâmında bestelenmiş olan “Bunca cevrinle gönül ülkesi vîrâne olur” güfteli şarkının giriş kısmında son 2 kelime, nakarat kısmında son 3 kelime, meyan kısmında son 2 kelime 2 kez tekrarlanmış, yine aynı makamda bestelenmiş olan “Gittin bıraktın beni gurbet ellerde” güfteli şarkının giriş kısmında 2. ve 3. kelimeler 2 kez, 4. 5. ve 6. kelimeler 2 kez, nakarat kısmında 2. ve 5. kelimeler 2 kez, meyan kısmında 1. ve 2. kelime 2 kez, 3. 4. ve 5. kelimeler 2 kez tekrarlanmış, Sûzinâkmakâmında bestelenmiş olan “Hasretle yanan kalbime yetmez gibi derdim” güfteli şarkının giriş kısmında 4. 5. ve 6. kelimeler 2 kez, nakarat kısmında 5. 6. ve 7. kelimeler 2 kez, meyan kısmında 4. 5. ve 6. kelimeler 2 kez tekrarlanmış, Hicazkâr makâmında bestelenmiş olan “O menekşe gözlerin gönlümde ağlar gibi” güfteli şarkının giriş kısmında 5. kelime 4 kez, nakarat kısmında 4. kelime 4 kez, meyan kısmında 4. 5. ve 6. kelimeler 4 kez tekrarlanmış, Hicaz makâmında bestelenmiş olan “Sevmez seni hiç kimse bilmiş ol” güfteli şarkının giriş kısmında 5. ve 6. kelimeler 3 kez, nakarat kısmında 4. kelime 3 kez, meyan kısmında 4. kelime 3 kez tekrarlanmış, Acemkürdî makâmında bestelenmiş olan “Sevdâmı o hülyalı gözün rengi yarattı” güfteli şarkının giriş kısmında 5. ve 6. kelimeler 2 kez, nakarat kısmında 5. ve 6. kelimeler 2 kez, meyan kısmında 5. ve 6. kelimeler 2 kez tekrarlanmış, Mâhurmakâmında bestelenmiş olan “Aşkınla harab gönlüme gel” mısralı şarkının meyan kısmında 4. 5. ve 6. kelimeler 2 kez tekrarlanmış ve Bayâtîmakâmında bestelenmiş olan “Âşıkım aklım perîşân” güfteli şarkının giriş kısmında 4. ve 5. kelimeler 2 kez, meyan kısmında 5. 6. ve 7. kelimeler 2 kez tekrarlanmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada Emin Ongan’ın eserleri içerisinden seçilmiş şarkıların formsal yapıları göz önüne alınarak bazı analizler yapılması sonrasında bu analizlerden ortaya çıkacak verilerin şarkılarda kullanılan yapılar itibariyle değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçtan hareketle yaptığımız çalışmada;

Emin Ongan’ın bestelediği eserlerden seçilen 20 şarkıda Türk müziğinde kullanılan şarkı formundaki özellikler dışında kullanımlar bulunduğu,

Emin Ongan’ın bestelediği eserlerden seçilen 20 şarkının giriş bölümlerinde bazı şarkılarda tekrarların aynı nağmeyle bestelendiği, bazı şarkıların farklı nağmeyle bestelendiği,

Emin Ongan’ın bestelediği eserlerden seçilen 20 şarkının nakarat bölümlerinde bazı şarkılarda tekrarların aynı nağmeyle bestelendiği, bazı şarkıların farklı nağmeyle bestelendiği,

Emin Ongan’ın bestelediği eserlerden seçilen 20 şarkının meyan bölümlerinde bazı şarkılarda tekrarsız nağmeyle bestelendiği, bazı şarkıların 2 tekrarlı farklı nağmeyle bestelendiği,

Emin Ongan'ın bestelediği eserlerden seçilen 20 şarkının bazılarında ise, giriş, nakarat ve meyan bölümleri 2 tekrarlı, farklı nağmeli ve bölümlerinde bazı kelimeleri farklı nağmelerle tekrarlanarak bestelendiği

Sonuçlarına varılmıştır.

KAYNAKÇA:

- Ak, Ahmet Şahin (2009), Türk Müsiki Tarihi, Akçağ Basım Yayım, Ankara
Özalp, M. Nazmi (2000), Türk Müsiki Tarihi I-II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul
Öztuna, Yılmaz (2006), Türk Müsiki Akademik Klâsik Türk Sanat Müsikişinin Ansiklopedik Sözlüğü 1–2, Orient Yayınları, Ankara
Say, Ahmet (2005), Müzik Ansiklopedisi, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara
Sözer, Vural (1986), Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi, Remzi Kitabevi, İstanbul
Tanrıkorur, Cinuçen (2005), Osmanlı Dönemi Türk Müsikişini, Dergâh Yayınları, İstanbul
TRT Nota Arşivi

«АҚТҰМАР» МУЗЕЙІНІҢ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ БАҒЫТТАРЫ МЕН КӘСІБИ-ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ӘЛЕУЕТІ ЖОҒАРЫ ПЕДАГОГТЕРДІ ДАЙЫНДАУ ІСІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

«Ақтұмар» музейінің меңгерушісі Ж.Д.НУРСЕЙТОВА*

Түйіндеме:

Мақалада «Ақтұмар» музейінің қазіргі деңгейі мен оның жалпы бағытын айқындауда, ең алдымен, жалпы әлемдік музейлер тарихына шағын ғана шолу жасалынған. Музей тарихы, мұрағаттар мен сирек бейне-суреттер туралы, университеттің алғаш іргетасы қаланған 1944 жылдан бергі шежіресі баяндалады. Университет Орта Азия мен ТМД аймағындағы қыздарға арналған ерекше оқу орны болғандықтан, музей экспозициясында қазақ мемлекетінің қалыптасуындағы қазақ әйелінің рөлі – көне заманнан қазіргі заманға дейінгі тыныс тіршілігін көрсетуге басымдық беріледі.

Музей экспозициясы университеттің даңқты жолының қалыптасуын, дамуын, университетті құрған мемлекет қайраткерлерінің, алғашқы ректорлардың оқу орнына сіңірген еңбектерін, ел таныған тұлғалардың ғылымға, білімге қосқан үлестерін баяндауды мақсат етеді.

Тірек сөздер: музей, экспозиция, қазақ әйелінің ролі, университет тарихы, зергерлік бұйымдар.

CONTINUITY OF TRAINING OF HIGHLY EDUCATED TEACHERS WITH HIGH PROFESSIONAL AND INTELLECTUAL POTENTIAL AND CULTURAL AND COGNITIVE DIRECTIONS OF "AKTUMAR" MUSEUM

Abstract:

The article focuses on the brief overview of the history of the world museums in order to determine the current level and the general directions of the museum "Aktumar".

In the article the author reports the historical archives, rare pictures and the history of the museum since 1944. The University is a unique educational institution for girls in Central Asia and the CIS, The role of the Kazakh women in the formation of the Kazakh state is reflected in the museum exposition - from the ancient times to the present.

The exposition of the Museum is designed to tell about the formation and development of the glorious path of the University, the contribution of the graduates to the science and education of the graduates, the first rectors, scientists who made an outstanding contribution to science and education.

Key words: museum, exposition, role of the Kazakh woman, history of University, jewelry.

Кіріспе

Өзінің бастау көздерін сонай көне дәуірлерден алатын мұражай мәдениеті – адамзаттық өркениеттің кепілі. Онда халықтың өткені ғана емес, дәл осы кезеңге дейін жалғасып жатқан ұрпақтар сабақтастығы, әрбір ұлттың даму жолында аға буынның жасаған өмірлік, тәрбиелік маңызы зор мәдени-тағылымдық, ғылыми- танымдық тұрғыдағы өнегелі істерінің көркем шежіресі, деректік құны жоғары қазыналық қоры жинақталады. Сол себепті өркениетті елдер өзінің тарихын қастерлеп, оны жас ұрпақтың санасына сіңіруде мұражай мәдениетін қалыптастыруға ерекше мән береді. Музей мәдениетінің дамуына ықпал еткен ірі-ірі халықаралық шаралардың шешім табуы бұл бағыттағы ізденістердің жылдан жылға кеңейіп, өркендеп отырғанын көрсетеді. Мысалы, «1889 жылы 20 маусымда халықаралық “Музейлер ассоциациясы” құрылған болатын. Ал, 1918 жылы Халықаралық музейлер Бюросы құрылып, “Музеон” журналы шығарыла бастады. Бұл ЮНЕСКО-ның “Музеум” журналының шығуына негіз болды. 1946 жылы Луврда (Париж) ЮНЕСКО-ның құрамына енген Халықаралық Мұражайлар Кеңесі құрылды. ИСОМ-ға 1948 жылы 29 мемлекет, 1950 жылы 43 мемлекет, 1977 жылы 109 мемлекет, 1999 жылы 135 мемлекет мұражайлары мүше болды. 1977 ж. Халықаралық музейлер Кеңесінің 11-конференциясында 18 мамыр “Халықаралық мұражай күні” болып белгіленді. Қазіргі таңда мұражай қызметі қоғамдық институт ретінде әлеуметтік қоғамдық-экономикалық жағдайға сай жүргізілуде» [1].

Олай болса, мұражай мәдениетінің ұлттық топырағымызда одан әрі өркендеп қанат жаюына дәл қазіргі таңда, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында айтылғандай, ұлттық кодты сақтау мәселесі алға шығарылып,

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, zhanat_nurseytova@mail.ru

халқымыздың өткен дәуірлерде жасаған рухани мұраларын дәріптеуге, насихаттауға, оны жаңазаман биігінен қайта парықтап, тарих қойнауында жатқан ізгі дүниелерді түгендеу міндеті өткір қойылып отырған кезеңде ерекше мәнге ие болып отыруы кездейсоқ емес. Әрине, бұл байлам тарихты тану бағытындағы осыған дейін жасалған сандаған ізденістерді жоққа шығармайды.

Керісінше, тәуелсіздік алғаннан бастап-ақ Президенттің зор қолдауы нәтижесінде арнайы әзірленген «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени

ескерткіштер мен нысандардың жаңғыртылуы, «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинақталып, халық игілігіне айналуы – соның дәлелі.

«Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасак, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек...

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды,»-деген Елбасы сөзінің тереңінде жатқан бір үлкен сабақ – халық қай заманда да өзінің даму жолында тарихын бағалай алғанда оның болашағы да баянды болатыны туралы тұжырым [2]. Олай болса, әр ұлт, әр аймақ, әрбір мекеме деңгейінде бұл мәселеге атсалысу – келешек ұрпақ үшін жасалып жатқан заманауи үрдіс, ертеңгіге жол көрсетер үлгі. Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университетінің де бұл бағытта ауыз толтырып айтар жетістігі мол. Осы орайда университеттің «Ақтұмар» тарихи-этнографиялық музейінің орны ерекше.

«Мұражай, музей, (грек тілінде *museion* – муза сарайы) – тарихи-ғылыми дерек ретіндегі ескерткіштерді, өнер туындыларын, мәдени құндылықтарды, т.б. мұраларды сақтап, жинақтап, ғылыми-танымдық қызмет атқаратын мекеме. Мұражай заттық және рухани құндылықтарды танытуда, ғылыми тұрғыда зерттеп, оның нәтижелерін насихаттауда, осы негізде тәлім-тәрбие беруде маңызды рөл атқарады. Мұражай ғылымның, білімнің, мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін ғылыми мекеме ретінде өскелең ұрпақтың тәрбиесіне, тарихи сананың қалыптасуына ықпал етеді» [3]. Адамзат өркениетінің алғашқы қадамдары көне Рим дәстүрлерінен бастау алады. Дәл осы жерде бұл мәселенің қолға алынуы кездейсоқ жайт емес. Халықтың мәдени-материалдық қазынасының қоры саналатын бағалы бұйымдар мен заттарды жәдігер деп санап, оны арнайы жинақтау бағытындағы ізденістердің басында көне Рим патшасы Юлий Цезарьдың тұрғанын біріміз білсек, біріміз біле бермеуіміз мүмкін. Осылайша адамзаттың даму тарихында мұражай мәдениетінің іргетасының қалануы, оның арнайы жүйе ретінде қалыптасуы ұлттық сана-сезімді оятуда, мәдени-саяси идеяларды (ой-сезімді) насихаттауда іргелі зерттеу көзіне айналды. Сондықтан «Ақтұмар» мұражайының қазіргі деңгейі мен оның жалпы бағытын айқындауда, ең алдымен, жалпы әлемдік мұражайлар тарихына шағын ғана шолу жасауды жөн көрдік.

Зерттеушілер Еуропада тарихи мұражайлар 16-18 ғасырларда пайда болғанын айтады. 1820 жылы Германияда өнер мұражайлары құрылса, 1811 жылы Ресейде – Феодосияда, 1825 жылы Одессада, 1828 жылы Керчьте археологиялық бағыттағы және әскери-тарихи мұражайлар бой көтерген. 19 ғасырда этнографиялық зерттеулердің дамуы нәтижесінде этнографиялық мұражайлар құрылып, олар ғылыми-зерттеу орталықтарына айналды. Олар: Будапешт (1872), Стокгольм (1874), Париж (халықтану мұражайы, 1877), Роттердам (1883) қалаларында құрылған этнографиялық мұражайлар. Ашық аспан астындағы алғашқы этнографиялық мұражайлар Скансенде (Стокгольм, 1891), қасиетті Мартинде (Словакия, 1893), Софияда (1893) Брюссельде (1897), Краковта (1910), Арнхемде (Нидерланд, 1912) құрылып, ірі ғылыми ізденістермен айналысқан» [4].

Ал, отандық мұражайлар тарихына қарасақ, оның да даму жолы екі жүз жылдан асып отыр. Қазақстандағы тұңғыш мұражай деп аталып отырған Неплюев әскери училищесі жанынан губерниялық мұражай 1831 жылы ашылған болатын. Орынборда жергілікті халықтың тарихы мен этнографиясын сипаттайтын мұраларды жинақтау мақсатында ашылған бұл ұйымның жәдігерлері кейін келе Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұражайының негізгі қорын құрады. Міне, содан бері отандық мұражай ісі дамып, өркендеп келеді. Мысалы, Қазақстанда 1970 жылға дейінгі кезеңде 29 мұражай болса, қазіргі таңда мұндай мәдени мекемелердің саны 154-ке жетті. Оңтүстік мемлекеттік мұражай (1830), Ә.Қастеев атындағы республикалық өнер мұражайы

(1935) Президенттік мәдени орталық (2000), Мемлекеттік алтын және асыл металдар мұражайы (1994), ҚР ҰҒА Археология музейі (1973), Ұлттық валюта музейі (1993), Кітап музейі (1978) Ықылас атындағы Республикалық халық саз аспаптар музейі (1980), “М. Әуезов үйі” ғылыми орталық музейі (1962), т.б. мемориалдық музейлер: Абайдың мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, Д.Қонаевтың, Қ.И.Сәтбаевтың, Ж.Жабаевтың, С.Мұқанов пен Ф.Мүсіреповтің, Ғазиза және Ахмет Жұбановтардың, Ш.Уәлихановтың (Алтын Емел), т.б. мемориалдық музейлері де Қазақстанның тарихи-мәдени рухани өмірінде маңызды рөл атқарып отыр.

Осындай іргелі істердің қатарында Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің «Ақтұмар» тарихи-этнографиялық музейі де заман талабына сай өз қызметін жалғастырып келеді. Бұл музей Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасына сай дәстүрлі-мәдени рухани құндылықтар арқылы студент жастарға өз мемлекетінің тілін, көп ұлтты Қазақстанның тарихын құрметтеу қасиеттерін қалыптастыру мақсатында 2002 жылдың қараша айының 8 жұлдызында ұйымдастырылған болатын және музейдің этнографиялық бөлімінің авторы белгілі ғалым, этнограф- Дәркембай Шоқпарұлы мен сол кісінің отбасы.

Музей, тарихи мұрағаттар мен сирек бейне-суреттер арқылы ғылыми-зерттеулер жұмыстарын жүргізіп, университеттің алғаш іргетасы қаланған 1944 жылдан бергі шежіресін баяндауды көздейді. Университет Орта Азия мен ТМД аймағындағы қыздарға арналған ерекше оқу орны болғандықтан, музей экспозициясында қазақ мемлекетінің қалыптасуындағы қазақ әйелінің рөлі – көне заманнан қазіргі заманға дейінгі тыныс тіршілігін көрсетуге басымдық беріледі.

Музей экспозициясы 5 бөлімнен құралады: 1. Аналар ұлағаты- елге аманат. 2. Университет тарихы. 3. «Әйел әлемі»- этноколлекция. 4. Әйелдер шығармашылығы. 5. Әйелдердің қоғамдағы рөлі.

Мұражайлардың негізгі қызмет бағыты тұрғысынан *тарихи мұражайлар* (жалпы тарих, археологиялық, антропологиялық, этнографиялық, нумисматикалық, т.б.), *көркемөнер мұражайы* (көркемөнер, мүсін, қолөнер, қолданбалы өнер, театр, музыка кино, т.б. музейлер), “жаратылыстану мұражайы” (биологиялық, зоологиялық, геологиялық, минералдық, палеонтологиялық, т.б.), *техникалық мұражайлар* (авиация, автокөлік, кеме жасау, тау-кен ісі, өнеркәсіп, өндіріс өнімдері, т.б.), “кешенді мұражай” (тарих, шаруашылық, жаратылыстану, т.б. бағыттарды біріктіріп, жұмыс істейтін кең профильді өлкетану мұражайы), *мемориалдық мұражай* (мемлекетке, өнерге, әдебиетке ғылымға еңбегі сіңген белгілі адамдардың жеке өмірі мен қызметіне арналған мемориалдық болып бөлінетіні белгілі. Ал, «Ақтұмар» тарихи-этнографиялық музейінің жанрлық сипаты музейлік педагогикаға негізделген. Сондықтан мұражайдың алдына мынандай міндеттер қойылған:

а) ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі-мәдени рухани құндылықтар арқылы студенттерді Отанын сүйуге, тілін, өз елінің және Қазақстанның өзге ұлттарының тарихын құрметтеу, ұлттық мұралар негізінде еліне деген сүйіспеншілігін қалыптастыру;

б) музей экскурсияларында университеттің тарихи даңқты даму жолын, тарихи мұрағаттар мен суреттер арқылы тұрақты насихаттау;

в) студенттердің ғылыми-зерттеу ізденістерін және шығармашылық жұмыстарын ұйымдастыруда музейлік мұрағаттар арқылы ынтасын дамыту;

г) музейлік әлем құндылықтарын студенттерге музейлік педагогика арқылы танымдық ізденіс қалыптастыру;

д) тарихи мұрағаттар арқылы музейлік педагогиканың негізінде жан-жақты білікті мамандар дайындауға ықпал жасау.

Музей экспозициясы университеттің даңқты жолының қалыптасуын, дамуын, университетті құрған мемлекет қайраткерлерінің, алғашқы ректорлардың оқу орнына сіңірген еңбектерін, ел таныған түлектердің ғылымға, білімге қосқан үлестерін баяндауды мақсат етеді. Сондықтан музей концепциясында төмендегідей екі бағытта жұмыс жүргізуге ерекше мән беріледі:

1) Университеттің 1944 жылдан бергі даму тарихына зерттеулер жүргізіп, тарихи мұрағаттар мен сирек суреттер арқылы университет тарихын айқындап-насихаттау. Қазақ қыздарының заманауи сапалы білім алып бәсекеге қабілетті маман дайындаудағы ғалым ұстаздардың ғылыми-педагогикалық еңбектерін көрсету. Музейлік педагогика негізінде, тарихи мұрағаттар арқылы, студенттердің бәсекеге қабілетті маман болуына ықпал жасап, рухани ізденпаздығын арттыру.

2) Университет Орта Азия мен ТМД аймағындағы қыздарға арналған ерекше оқу орны болғандықтан, музей экспозициясында Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасына қазақ мемлекетінің қалыптасуындағы – қазақ әйелінің ролін, көне заманнан қазіргі заманға дейін тыныс тіршілігін көрсету. Ұлы қазақ даласында өткен тарихи дара тұлға - арулардың жерін қорғаудағы тарихи

тағлымын, ел басқару ісін, ел намысын биік ету өнегелерін көрсету. Қазақ қыздарына ұрпағының болашағын ойлаған Аналарымыздың өмірі мен жеке дара адами қасиеттерін бойларына қалыптастыру жұмыстарын жүргізіп, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі-мәдени рухани құндылықтар негізінде Еліне және Қазақстанның өзге ұлттарының тарихын құрметтеу қасиеттерін қалыптастыру.

Экспозициялардың тақырыптық құрылымы оқу-ағарту саласының тарихы мен бүгінгі өркениетке ұмтылып отырған еліміздің білім жүйесінің ортақ арналарын сақтай отырып түзілген. Залдың сол жағында бес бөлімнен тұратын мұражай экспозициясы ертедегі түркі мәдениетінде әкешеше құдіретін дәріптеген жас ұрпаққа тәрбиелік үлкен мәні бар, Күлтегін сөздерімен ашылады.

I-бөлім «Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстандағы оқу-ағарту ісі Қазақ қыздары оқыған алғашқы оқу орындары» деп аталады. Осы бөлімдегі жәдігерлер екі тақырып аясына топтастырылған. I-тақырып: «Аналар ұлағаты-елге аманат» деп белгіленген. Оның мақсаты: аналар ұлылығын дәріптеу. Сол себепті бұл жерде қазақтан шыққан алғашқы сауатты, ел басқарған ханымдар туралы деректі құжаттар, суреттер, қойылған кітаптар арқылы беріледі. Тарихта қазақтың батыр қыздарының аттарымен бірге, белгілі хандардың ханымдары да өз білімдерімен әйгілі болған. Әбілхайырдың Бопайы, Уәли ханның Айғанымы, Жәңгір ханның Фатимасы, Шерғазы Айшуақұлының жесірі Анай ханым Нәдірқызы, Бегімхан Шамина Бөкейхановалар және т.б. хаттары, деректі құжаттар осыны айғақтайды.

Бірінші бөлімнің 2-тақырыбы “Қазақстандағы алғашқы оқу орындарының дамуына” арналған. Тақырыптың мақсаты: Болашақ ұстаздарға қазақ мектептерінің шығу тарихын, алғашқы ағартушы ғалымдар туралы мәлімет беру. Қазақ даласындағы алғашқы білім, оқу-ағарту ісі, алғашқы ағартушылар: Ы.Алтынсарин, оның ізбасарлары туралы тарихи құжаттар, қыздар оқыған алғашқы оқу орындары туралы құжаттар қойылған. Ол құжаттар 1870 жылдан бастап, 1914 жылдар аралығын камтиды. Қазақстанда әйелдерге арналған оқу орындары, әйелдер гимназиялары олардың даму жолдары, Хан ставкасындағы әйелдерге арналған оқу орындары (1890-1914жж) туралы құжаттар, суреттер тарихтан сыр шертіп, студенттерді қазақ даласындағы ғылым мен білімнің даму жолдарымен таныстырады.

II-бөлім «Университет тарихы.Қазақ қыздарының парасат мектебі» деген атаумен айықталған. Тақырыптың мақсаты: университеттің даму жолының қалыптасуын, университетті құрған мемлекет қайраткерлерінің, алғашқы ректорлардың оқу орнына сіңірген еңбектерін, ел таныған түлектердің ғылымға, білімге қосқан үлестерін таныту. Онда университеттің іргетасы қаланған күннен бергі кезеңде осы оқу орнын басқарған ректорлар жөнінде біртұтас тарих жазылған. Атап айтқанда:Оспанов Құрманғалидан бастап, Мырзабекова Тұрсын Мырзабекқызы, Ыбыраева Ажар Хакімқызы, Сармурзина Масура Ғайсаққызы, Құнантаева Күләш Құнантайқызы, Елемесова Жәмила Тоқтарбекқызы, Исаев Сейілбек Мұхамеджарұлы, Пірәлиев Серік Жайлауұлы, Беркімбаева Шәмша Көпбайқызы, Нөкетаева Динар Жүсіпәліқызы, Алдамбергенова Гаухар Төремұратқызына дейінгі аралықта ұжымды басқарған тұлғалар жайлы мағлұматтар бар.

Бұл бөлімге орналастырылған экспозицияларда университеттің даму тарихының жетістіктері деректі құжаттармен және ұлағатты ұстаздардың еңбектері, даңқты түлектердің білім, ғылым, мәдениет салаларына қосқан үлестері көрсетілген. Олардың өзі де іштей сараланып, «Қыздарға қамқор көңілмен», «Өзін-өзі тану – адамның үйлесімді даму бағдарламасы» экспозициясы деп аталған. “Егер әлемде жас өспірімдерге ешкім қамқорлық жасамаса, бұл жауапкершілікті мемлекет пен қоғам өз қамқорлығына алуы керек” деген «Бөбек» қорының президенті С.А.Назарбаеваның сөзі экспозиция мазмұнын толық танытып тұр.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің алдында тұрған басты міндеттерінің бірі ұлағатты ұстаздардың еліміздің ғылымын дамытудағы өнегелі істерін жалғастыра алатын жас ғалымдарды тәрбиелеу болғандықтан, бұл бөлімде қазақ қыздарына үлгі болатын, отандық ғылымды дамытуға бар саналы ғұмырын арнаған тұлғалар жайында құнды мәліметтер қамтылған. Бұл университеттің алдағы мақсаты 2020 жылдарға дейінгі стратегиялық жоспарында көрсетілгендей, білімді ұрпақ тәрбиелеу міндеттерімен тығыз ұштасып жатыр. Сондықтан бұл тақырып аясындағы экспозицияда қазақ қыздарының киелі білім ордасының білімнің биігінен көрінуіне, беделді білім мекемесіне айналуына қосқан өлшеусіз үлесі мен сіңірген қызметтерін көрсетуді көздей отырып жасақталған. Ал, дәл бүгінгі таңда университеттің халықаралық білім кеңістігіндегі орны мен рөлін көрсету үшін оның дүние жүзіндегі оқу орындарымен қатынастары сызба түрінде бедерленген.

Музей залының дәл ортасында орналасқан III бөлімнің беташары “Жер ана” картинасынан басталады. Картинада Ұлы Дала фонында ұрпағына ақ батасын беріп тұрған мифологиялық символ – Жер-Ана “Ұмай” бейнесі. Бұл композицияда ұрпақтан ұрпаққа сақталып келе жатқан халық дәстүрі,

мәдениеті, тарихы, елін, жерін қорғаған батырлары, сайын даладағы мәдени өмірінің мәңгілік көші, уақыттың ағымы, ұрпақ өркениеті жалғастығы бейнеленген.

Ал, «Әйел әлемі» атты этнопедагогикалық сипаттағы тақырыптың мақсаты: ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі-мәдени рухани құндылықтар негізінде, қазақ қыздарының бойына халқына тән қасиеттерін қалыптастыру. Бұл бөлімде этнографиялық заттардан: ұлттық киімдер, зергерлік бұйымдар, әйел қол өнері, әйел тұтынған заттар, музыкалық саз аспаптары шоғырланған. Жас ерекшеліктеріне қарай ұлттық киімдегі мүсіндер композициясында қазақ халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын баяндау масаты көзделген.

Қазақтың ұлттық киімі ғасырлар бойы қалыптасқан халық мұрасының құрамдас бөлігі болып саналатындықтан, «Ұлттық киімдер» деп аталатын бөлімде қазақтың киім үлгілерінен халықтың өткен өмірінің деңгейін, заманының даму дәрежесін болжау, ал оның сан-алуан дәстүрлі түрлерінен ғасырлап қалыптасқан ерекшеліктерін, халықтың шыққан тегін, сәні мен салтанатын, көркемдігі мен эстетикалық талғамын, танымын философиялық тұрғыдан таныстыруға мән берілген.

«Зергерлік бұйымдарда» осындай мақсатты көздей отырып жүйеленген экспозициялардан құралған. Өйткені қазақтардың зергерлік өнері – көркем шығармашылықтың ең ертедегі түрлерінің бірі. Бұл өнер түрі халық тұрмысында қолданатын барлық дәстүрлі заттарда кездеседі. Олар: әйел әшекейлері, киім-кешекке тағатын түрлі сәндік бұйымдар, ас-су жабдықтары, жиһаздық заттар, ағаш ыдыс-аяқ, тері-торсық, музыкалық аспаптар, қару-жарақтар, ер-тұрман әбзелдері және басқада заттар. Әсіресе, зергерлік өнер туындыларының ерекше дамыған түрі көп жасайтын бұйымдары – әйел әшекейлері. Әшекейлердің тек қана сән-салтанат үшін ғана емес, әдет-ғұрып, наным-сенімге де қатысты жасалатыны белгілі. Сондықта бұл бөлімдегі экспозициялардың да танымдық-эстетикалық маңызы зор.

«Әйел тұтынған заттарда» тарихи-этнографиялық сипаты ғана ерекше емес, әрбір заттың практикалық-әмбебаптық мәні де тереңдікпен ашылған. Қазақ халқы күнделікті тұрмыс-тіршілігінде ас сақталатын, ас дайындайтын, асты тарататын ыдыс –аяқ мәселесіне де эстетикалық тұрғыдан айрықша мән берген. Қазақтың "Шешесін көріп -қызын ал, аяғын көріп асын іш" деген мақалында үлкен философиялық байлам бар. Ата- бабаларымыз ыдысты көбіне ағаштан, жылқы, ешкі терісінен, мыс, жез сияқты металл бұйымдардан жасаған. Олардың басым бөлігі ұлттық ою-өрнектермен көмкерілген.

«Әйел қол өнерінде» де қазақ әйелінің талғамы мен танымы қатар көрініс тапқан. Әйел киімдерін тіккенде халық шеберлері әйелдердің талғамын, жас ерекшелігін, дене бітімін, бет әлпетін ескерген. Әйелдер киімінде барлығына тән түр ұқсастығын, пішімін бояу нақышын сақтап, оның қыздар, келіншектер, әйелдер, кейуаналар қиетіндерін ажыратып тұратын белгілерді де сақтай білген. Әлемді таң қалдырған Қазақ үйінің 50 жуық әсем бұйымдары, қазақ әйелінің қолынан шыққан баға жетпес халықтың мұрасы болса, олардың да осы музей жәдігерлері қатарында тұруы заңды.

«Музыкалық саз аспаптары» тақырыбы аясында топтастырылған келесі экспозициялар қазақтың ұлттық саз аспаптарының шығу тарихымен бірлікте берілген. Көне ғасырлардан бастау алатын қазақтардың ұлттық аспаптарының қалыптасу тарихы осыны танытады. Бұған қазір археологиялық қазба жұмыстары негізінде, жазба мұралары сол сияқты зерттеу материалдары арқылы расталған батырлар жырлары мен көне аңыз әңгімелер, ертегілер дәлел бола алады.

Залдың оң жағына орналасқан IV бөлім «Әйелдер шығармашылығына» арналған. Онда қазіргі кезеңге дейінгі ақын қыздардың шығармашылық туындылары, ғылым, білім, өнер саласындағы жетістіктері жазылған кітаптардан тұратын бұл бөлімнің тарихи-танымдық маңызы үлкен. Қазақ қыздарының батырлығы мен адамгершілік қасиеттері бейнеленген аңыз-әңгімелер, эпостық, лиро-эпостық жырлар, айтыстағы алғашқы ақын қыздар туралы сыр шертетін шығармалар қойылған.

«Әйелдер қозғалысы» деп аталтын V бөлімнің мақсаты: ежелден елдің біртұтастығымен тыныштығын сақтауда өмірлерін сарп еткен, тарихқа өшпестей із қалдырған Аналар ұлағаты жастарға аманат ретінде жеткізіледі. Олар хронологиялық жүйені сақтай отырып, 1920-1930жж. (өнер, білім, ғылым, өндіріс); 1930-1960жж (өнер, білім, ғылым, өндіріс); 1960-1991жж. (өнер, білім, ғылым, өндіріс) деп жіктеліп қойылған.

«Тәуелсіз Қазақстан және Гендерлік саясат» деп аталатын картада да көп мәліметтер қамтылған. Гендерлік тақырыптың мақсаты: жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар, рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып, қазақ отбасы тәрбиесінің мәдени құндылықтары негізінде тәрбие беру деп саналады.

«Ақтұмар» музейінің тұғырнамалық негіздері жасалып, оның арнайы білім беру, ғылыми-ағартушылық қызметінің бағдарламасы да жасалған. Бұл бағдарлама екі білім беру жобасынан тұрады:

- 1.«Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің тарихы мен даму жолы»;
- 2.«Ұлттық салт- дәстүрдегі – қыз бала тәрбиесі».

Бағдарлама мақсаты ұлтжандылық пен азаматтықты қалыптастыруда студент қыздардың санасы мен мәдениетін тәрбиелеу жөніндегі мәселелерді музеймен, факультеттермен және білім беру мекемелерімен бірігіп атқару көздей отырып айқындалғанды талап етеді. Білім беру бағдарламасын жүзеге асыру барысында мынадай міндеттерді шешу көзделіп отыр:

1. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің мемлекеттік және қоғамдық қызметіне қатысты музей жинақтарын, архив материалдарын насихаттау.

2. Жоғары және орта оқу орындарының оқытушыларына, музей сабақтарының авторларына әдістемелік көмек көрсету.

3. Музейдің мәдени-білім беру қызметі бойынша әріптестерімен, жалпы білім беретін және мамандандырылған мектептермен, колледждермен, ЖОО-мен, музейлермен және қоғамдық ұйымдармен, ардагерлер кеңесімен өзара әрекет жасаудың оңтайлы формаларын орнату. Осы бағыттар бойынша мұражай жүйелі жұмыс жүргізіп келеді.

Қорыта айтқанда, отандық үздіксіз білім беру жүйесін құрайтын білім ошақтары – қазақ қоғамының болашақ тұлғаларын сомдайтын тәрбие көрігі. Кемел елдің ертеңгі буынын қалыптастыратын зиялы мұғалімдер кәсіби маман ретінде осы ұжымда қалыптасады. Ал, «Ақтұмар» бұдан былай да заманауи талаптарға толық жауап беретін, кәсіби-интеллектуалдық әлеуеті жоғары педагогтер дайындауға өз мүмкіндігі мен үлесін қоса береді деп сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. "Қазақстан" ұлттық энциклопедиясы, Қазақ энциклопедиясының редакциясы, 1998 жыл, 10 томдық.
2. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 21 сәуір 2017.
3. Музейное дело в Казахстане (2-пол. XIX – нач. XX вв.), А., 1979
4. Музееведение//под ред. профессор К.Г. Левыкина и др., Музей, 1988

ANADOLU'DA KOPUZDAN BAĞLAMAYA

Öğr. Gör. Mesut ARSLAN*

Özet:

Bu çalışmada Türklerin tarihi derinliği tam olarak bilinmeyen en eski dönemlerden başlayarak geliştirdiği ve bir bayrak gibi elden ele dilden gönüle taşıdığı Kopuz ve kopuzun Anadolu ve oradan Avrupa'ya olan yayılış serüveni üzerinde durulacaktır. Buna ilaveten söz konusu sazların Türk insanı üzerindeki etkisi ve teknik bir takım özelliklerinden bahsedilecektir. Kopuz-Bağlama ve türevlerinin dünyanın pek çok coğrafyasına yayılmış üç önemli sazından biri olma konumunda olması bu çalışmanın önemini artırmaktadır. Bu yayılışın temel sebeplerinden biri insanların sosyo-ekonomik vb. amaçlı göç ve yaşam arayışları belki de bu sebeple Türk olmayan kimselerin Kopuz-Bağlama ve türevlerine olan merak ve ilgileri sebep olmuştur denilebilir. Dünyadaki pekçoktezeneli sazların atası olduğu akademik ve sanat çevrelerince kabul edilen ve bu kadar çok türevleri ve derin geçmişi olan söz konusu sazların gerek ulusumuz gerekse dünya ulusları içerisinde hak ettiği ilgi ve alakaya sahip olabilmesi bu ve benzeri ortamlarda dile getirilmesi sonucu olacaktır. Bu doğrultuda Türk kültürünün en temel sazı olan Kopuz/Bağlama gerek eğitim öğretimin tüm aşamalarında gerekse günlük yaşamımızda önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle müzik kültürümüzün yarınlara aktarılmasında Kopuz/Bağlama göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir yere sahiptir. Dünyada teknolojik gelişimin yanı sıra kültürlerini koruyup geliştirebilen toplumların yarınları daha güçlü temeller üzerinde sürüp yaşayacaktır. Bu doğrultuda söz konusu sazlarımız hakkında bilinenler tekrar hatırlatılacak bilinmeyenler ise bu tür bilimsel toplantılarda dile getirilerek değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Kopuz, Bağlama, Tarihi Süreç, Yayılış, Orta Asya, Türkiye, İşlevleri.*

FROM KOPUZ TO BAĞLAMA IN ANATOLIA

Abstract:

In this study, the historical depth of the Turks was developed from the earliest periods of unknown origin and carried out from the tongue, such as a flag, the Kopuz and the Kopuz will focus on the spreading adventure of Anatolia and from there to Europe. In addition, the effect of these instruments on Turkish people and the technical characteristics of a team will be mentioned It increases the importance of this study to be one of the three important reals of Kopuz-baglama and its derivatives spread across many regions of the world. One of the main reasons for this spread is that people are seeking immigration and life for socio-economic purposes, and perhaps that is why they have caused their curiosity and interest in the Kopuz-baglama and derivatives of non-Turks. It is accepted by academician and art circles, where many of the world's instruments are the ancestor, and that the instruments with so many derivatives and profound backgrounds have the right to have the attention and interest in both the nation and the world. In similar environments. In this direction, the most fundamental instrument of Turkish culture, Kopuz/Baglama has an important place in all phases of education teaching and in our daily life. For this reason, in the transfer of our music culture to tomorrow, the Kopuz/baglama has an important place beyond consideration. In addition to technological development in the world, societies that can preserve and develop their cultures will live on more powerful foundations tomorrow. In this respect, those who are known about our instruments will be reminded again and the unknown is expressed in such scientific meetings.

Keywords: *Lute, the Turkish folklore music instrument (Bağlama), Historic Process, Distribution, Central Asia, Turkey, Functions.*

GİRİŞ

Bilindiği gibi *Kopuz* ilk Türklerden günümüze Anadolu'da ise *Bağlama* olduktan sonra ozan âşık hatta her Türk insanının çalmayı arzuladığı çeşitli şekillerde yapıldığı görülen, ellerden düşmeyen, duvarları süsleyen çoğu yerde kutsal sayılan, alırken asarken öpüp başlara koyulan dünyadaki en önemli sazlardan birisidirler.

Kopuz, Oğuz Türklerinde *Ozan* diye anılan saz şairlerinin telli çalgısı. Mızrapla çalınan kopuz, bağlama ve çeşitlerinin atası sayılır. Dede Korkut Kitabı'nda adı sıkça geçen bu çalgının uzun saplısına *kolca kopuz* deniyordu. 17. yüzyıldan sonra Anadolu'da gelişkin biçimiyle *bağlama*'ya dönüşen kopuz Asya'nın ve

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı. mesutarslan@ohu.edu.tr

Doğu Avrupa'nın bir çok kavminde *Kupuz*, *Kubuz*, *Kavuz*, *Kobus*, *Koboz* gibi adlar altında kullanılmıştır. Yöresine göre iki telli, üç telli ve beş telli olan çeşitleri bilinmektedir (Say, 2005b: 298).

Kopuz adı çok çeşitli çalgılara isim olmuşsa da Orta Asya'nın her yerinde kopuz ismiyle anılan tek bir çalgı var ki o da ağız kopuz'udur. *Saha-Yakut dilinde khomus*, *Tuva çevresinde demir khomus*, *kuluzunkhomus* ve *çartikhomus*, *Kazaklarda*, *şankobuz*, *Kırgızlarda ooz(ağız) komuz*, *Başkırt ve Tatarlarda kubuz*, *Türkmenlerde gopuz*, *Özbeklerde şangkobuz* adıyla bilinen ağız tamburası ya da batılıların *jew's harp* dedikleri çalgıdır. En eski kopuz bu çalgı mı idi bilinmiyor ancak kopuz adıyla en yaygın olan çalgı olduğunu görüyoruz. Kopuz adı daha sonraları çalgı anlamında kullanılmaya başlamış ve genellikle önüne bir sözcük eklenerek özel bir çalgı adı almıştır. (*Kilkopuz*, *simkopuz*, *demirkopuz*, *narkopuz*, *yığaşkomuz*, *kuluzunkhomus* vs.) (<http://www.musikidergisi.net/?p=869>).

Biz Türkler ilk yıllarda çalgılarını adlandırırken, yaygın olarak tel sayısından yola çıkıyorlar, iki+kıl=igil, ikili, çifttelli, ikitelli, üçtelli gibi Türkçe adların yanı sıra dutar, setar, şeştar gibi Farsça isimler de kullanıyorlardı. Bu çalgı adlandırma geleneği de ıklığ sözünün iki kılı kökünden gelmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Anadolu'da kemençelerin tel sayıları üçe çıktıktan sonra ıklığ adı da kullanılmaz olmuştur.

Yukarıda yapılan alıntıdan düzeltmeler ve tamamlamalar yaparak söze başlamak gerekirse 'Kopuz' sadece Oğuz Türklerinde değil bütün Türk topluluklarında kullanıla ve sevile gelmiştir. Bu gün Anadolu'da *Saz* terimi *Bağlama* ile özdeşleşmiş vaziyettedir.

Ahmet Say, saz maddesinde;

(1) Çalgı; Müzik aleti, enstrüman. Farsça kökenli bu sözcük dilimizde "çalgi" anlamında kullanılmıştır.

(2) Halk müziğimizde bağlama ailesi çalgılarını niteleyen terim . Daha çok *bağlama*'yı nitelemek için kullanılır (Say, 2005b: 243) demektedir.

Bu gün Anadolu'da bağlama ve ailesini nitelemek için saz dediğimiz gibi ilk başlarda da bir çok saza Kopuz dendiği anlaşılmaktadır. Yaylı Kopuz, ağız kopuzu, kıl kopuzvb. gibi. En sık şekilde Dede Korkut Kitabı'nda karşımıza çıkar. Hemen hemen her ortamda her konuda çalabilen ozan aşık ve ya icracı kimse ifadelerine kopuzu kömek koşar, başka bir deyişle kopuzun Türk toplumlarında ki kutsaliyetine sığınır erişir diyebiliriz. Fakat bunun yanında kopuz kadar kopuzu *çalan* da kutsal insan kimliğine sahipti, denilebilir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Destanı'nda kopuzdan şu şekilde bahsedilmektedir; "*Oğlan sıçradı kalktı. Kılıcının sapına yapıştı ki bunu vursun. Gördü ki elinde kopuz var. Der: Bre kafır Dedem Korkut kopuzu hürmetine çalmadım dedi, eğer elinde kopuz olmasaydı ağabeyimin başı için seni iki parça kılardım dedi.*" (Ergin, 2003: 129)

Uygurlar günlük yaşantılarında, müzik ve sazlardan ayrılamazlardı: Uygurların saza benzer iki türlü çalgı aletleri vardı. Uygurlar kırlarda gezintiler yapıp uzak yerlere giderlerdi. Fakat hiç bir zaman müzik aletlerini yanlarından eksik etmezlerdi. Uygur kağanı, Çin elçisinin onuruna, Beş- Balıg yakınlarındaki bir gölde kayık gezileri düzenlemişti. Elçiye göre: Bir müzik konseri verilmiş ve bir de sahne oyunu şeklinde bir komedi oynanmıştı... Gölde kayıkla gezinirken de her taraftan müzik nağmeleri yükseliyordu (Ögel, 1997: 90)

Türk Organum bilimcisi çalgı yapımcısı Cafer Açın'ın ifade ettiği gibi; "Kopuz ve bağlama dünyada tezene yardımıyla çalınabilirliğinin yanı sıra, aynı zamanda on parmağın onuyla çalınabilen tek müzik aletidir. Günümüzde bağlama gibi şelpe çalınan dombıra veya kopuz iki telli kısa ve orta uzunlukta ince saplı uda, lavtaya, gitara, tambura ve bağlamaya benzer bir çok şekilde yapılmaktadır (Açın, 1994: 89).

Bir çok değişik üslup ve tellere vuruş özelliği bulunan kopuzda tremolo, çekme, çırpma, çekme, tarama ve vibrato için vuruşlar gelişmiştir. Çoğu kere göğsünde bir delik bulunurken zaman zaman bu delikler üç küçük delik olarak ta görülmektedir. Kırgızlarda "Komus", Kazaklarda "Domrıra" da denmektedir.

ANADOLU'DA BAĞLAMA

17. yüzyılın başlarına kadar kullanıldığı bilinen Kopuz adı bu yüz yılla birlikte yerini yavaş yavaş bağlama-saz adına terketmiştir (Açın, 1994: 87) diyebiliriz. Bilindiği kadarıyla ilk zamanlardan 20. yüzyıla kadar kısa saplı bir bağlama örneği yoktu. Ama kısa saplı bağlamaya çekilen düzen alt teller re, orta teller sol, üst teller la, olarak bilinen bağlama düzeni vardı. Düzenin adının *Bağlama Düzeni* olmasından dolayı bu gün dahi Anadolu'da uzun saplı bağlamalar "Saz" kısa saplı bağlamalar *Bağlama* sanılmaktadır. Oysa sap boyu ne olursa olsun bu tür sazların hepsinin genel adı *Bağlama*'dır denmektedir. Bu sazlarda adlar akorda göre değil ölçülere ve işlevlerine göre ad alırlar.

Anadolu tezeneli Türk sazlarında teller ikişerli halde takılmıştır. Alt teller 2 ve 3, orta ve üst teller ise 2 sıra halindedir ve her sıra sesdestir, yani ünison seslerdir. 9-12 telli sazlar sadece sazlarda volümü artırmak duyulabilir hale getirmek içindir. Bu sazlarda teller kendi sıra gurubu içinde sestestir. Gitarda yada Ud'da olduğu gibi 6 yada 7 sıralı değil çoğunlukla 2 yada 3 sıralıdır. Fakat tel çokluğu durumunda sap (klavye) genişliği ise gözle görülür zorluklar ortaya çıkartırken düzen (akort) sağlamlığıda gerektirir. Kopuz ve bağlamada ezgi üreten parmaklardan 5. parmak kullanımı zora düşür. Unutulmamalıdır ki kopuz ve bağlamayı önemli kılan unsurların başında yukarıda değindiğimiz gibi on parmağın onunun kullanılabilirdiğ dünyanın tek ve ender sazı olmasıdır. Bu gün bağlama düzeni ve diğer bazı düzenlerde mecburiyetten ezgi üretmek amaçlı kullanılan 5. parmak Bozuk yada Bozok düzeni dediğimiz düzende hem ezgi üretmek hemde bağlamadan uyumlu inilti armonikçikler elde etmek içinde kullanılmaktadır. Ayrıca Anadolu'datezeneli sazların tellerinin ünison seslerden ikişerli sıra halde takılması bazı icra gelişiminedeimkan tanımış, aynı ünison teller icra esnasında parmakların telleri bir birinden ayırarak bazen hafifçe bazen sıkıca dokunarak bir iki seslilik elde edilmiştir. Buna diğer parmaklarında diğer tellere teması ile bir çok seslilik oluşmuştur.

Bilinen gerçekler arasında Türkün topyekunherşeyinin yok edilmesi amacıyla yapılan saldırıların başında kültür sanat ve bunların başında da müziğine yapılan saldırılar gelir. Yoğun olarak 15. ve 16. yüzyıllarda saz çalmanın haram olduğu dinen çok büyük günah olduğu doğrultusunda yapılan saldırı ve propagandalar Türkler arasında etkili olmuş bir çok birey bağlama çalmaktan çekinmiş hatta bu sazın içinde; şeytan var ve insanı çarparak dinden imandan ettiği inancı hakim olmuştur. Fakat tüm bunlara rağmen özellikle Anadolu'da kimi çevreler Türkmen Abdallar ve Alevi (Al-Evi)-Bektaşileri bu tür asılsız ve kötü amaçlı saldırıları umursamayarak bağlamayı günümüze kadar taşıyanlar olmuşlardır. Günümüzde ise Anadolu'da yaşayan Türk ve ya başka etnik kökenli herkes bağlama çalmaya ve dinlemeye büyük önem vermektedirler. Bağlama çalabilmek büyük küçük herkesin arzusu durumundadır. Bir çok kimse bağlama çalsa da Anadolu insanı daha çok Ozan-Âşık diye bilinen kimselerin elindeki bağlamalara ve bu kimselere saygı ve sevgi duymaktadırlar. Hatta kimi Alevi- Bektaşi toplumlarında bağlamaya *Sesli Kur'an*, *Telli Kur'an* dahi denildiğine rastlanmaktadır. Buradan hareketle insanlıkla ilgili evrensel ve Türk toplumuna has bilgi ve öğretiler bağlama ile yakılarak veya havalandırılarak anlatılmaktadır.

Bu ve buna benzer bir çok sebeplerden bağlama halk şiiri ayrılmaz bir ikili oluşturmuştur. Âşıklar ozanlar çalıp söyleme geleneğini sürdürmüşlerdir. Takdir edilir ki çalıp söylemek özel bir yetidir. Çalıp söyleyen âşık veya ozanın ya da insanın aynı anda iki müzik enstrümanı vardır diyebiliriz. Bunlardan biri çaldığı bağlaması diğeri ise sesidir. Cafer Açın derslerinde çalıp söyleme konusunda sazımızın dünyadaki binlerce saz arasında ilk üçe girebilen bir yapıya sahip olduğunu ve tek başına çalıp zevkle dinlenebilen üç sazdan (piyano, gitar, bağlama) biri olduğunu bu satırların yazarı bizzat şahit olmuştur. Gerçektende bu 3 sazın tutuş oturuş özellikleri bakımından aynı zamanda şan için en uygunu olduğu düşüncesibir çok müzik adamı tarafından bilinir ve kabul edilir.

Anadolu türkü icrasında en önemli iki unsur *Üslup* ve *Tavır*'dır. Üslup ve tavır aynı zamanda insan sesi ve çalgı (bağlama) kullanımı için birlikte gelişmiştir. Her yöre türküsünün icrasının kendine has yöresel üslup ve tavır vardır, bu tavırlar özellikle bağlama icrasında daha çok ön plana çıkmaktadır. Diğer tezeneli sazların bir çoğunda bu özel ve yöresel tavırları sergilemek imkansızdır ama üslup uygulanabilir. Çünkü tavır, bağlamayla uygulanabilen tezene vuruşları (yönleri ve kullanımı) ile ilgilidir ve bağlamayı bağlama kılan en önemli unsurdur. Bağlama günümüzdeperdelerinin sabit olmayışından dolayı (ileri-geri hareket ettirilebilir) bir dünya sazı olmuş ve dünyanın her tür müziğinde kullanılabilir durumdadır. Fakat Anadolu'da bağlama en çok bir tavır sazıdır. Bu tavırların bağlamada uygulanması yörelerin olmazsa olmazdır denilebilir.

Belli başlı bağlama tavırları şunlardır: Zeybek Tavır, Konya Tavır, Silifke Tavır, Yozgat Tavır, Kayseri Tavır, Karadeniz Tavır, Karşılama Tavır, Teke Zortlatması Tavır.

Bir Kayseri türküsünü tamamen zeybek tavrında çalamazsınız ve çalmamalısınız. Çünkü her yörenin kendine mahsus tezene tavrı ve üslubu vardır. Türkünün yöresinin anlaşılabilmesi bu tavır ve üsluba bağlıdır. Ayrıca bağlamanın akordu ezginin makamı ne olursa olsun söz konusu üslup ve tavır aynen uygulanmalıdır. Hatta bağlamanın türü divan, tanbura, bağlama, cura, vb. ne olursa olsun tavır ve üslup asla değişmez. Zeybek ezgisi, zeybek üslup ve tavrıyla, Konya ezgisi Konya üslup ve tavrıyla çalınır ve söylenir. Diğer yöre üslup ve tavırları içinde elbette aynı kural geçerlidir.

Günümüzde resmi kayıt altına alınmış bilinen 6000 civarında Türk halk ezgisi bulunmaktadır ve gün geçtikçe bu sayı artarak çoğalmaktadır. Çünkü gözlemlendiği kadarıyla Türk insanı bağlama çalmaktan ve türkü söylemekten asla vazgeçmemektedir. Bu sebeple yeni türküler yeni ezgiler üretilmektedir. Geçmişten günümüze bu ezgiler kendi üslup ve tavırları içerisinde;

1)Uzun Hava;(serbest) ölçsüz ritimsiz ezgiler.

2) **Kırık Havalalar**; hızı ne olursa olsun usullü ölçülü ezgiler.

3) **Uzun Hava-Kırık Hava**; ezgilerinden bütün oluşan ezgiler diyebileceğimiz bu 3 ezgisel yapıda gelişmiş bulunmaktadır. Bu ezgi yapısı böyle kalmayıp çok daha önemli bir gelişme göstererek kendi yöresel söyleyiş ve çalış ezgi yapısı, icra üslup ve tavrı bakımından gelişerek her ezgi yapısında farklı, yöresel üslup ve tavır kaybolmamak koşuluyla formlar ve biçimler ortaya çıkartmışlardır. Zeybek yöresinde insanlar sadece zeybek çalıp söyleyip oynamamaktadır. İnsan yaşantısına ait her konu türkülerde işlenebilmektedir. Ama zeybek, zeybek yöresinin hakim ezgisi, üslup ve tavır karakteridir. Örneğin ağıt ve deyiş gibi formlar dünya Türklüğünün en yaygın sözlü ve sözsüz ezgileridir. Bu ve benzeri formlara her yörede rastlanmaktadır. Fakat bu ve benzeri formlar çoğu zaman usul (ritim) yapısı ve ezgi yapısıyla karakter kazanmış ve biçimlere dönüşmüştür.

2 zamanlı türkü formları; Kaşık Havaları, Kol Havaları, Duvazı İmam Havaları, Kadın Zeybek Havaları.az sayıda deyişlerde vb. görünse de 9 zamanlı ezgiler karşımıza; Zeybek Havası, Mengi-Bengi Havası, Karşılama Havası; Semah Havası, Bar Havası olarak çıkmaktadır. Elazığ-Diyarbakır, Şanlıurfa, Kerkük Türkmen eli bölgesinde 10 zamanlı usul ve düzümlerinden oluşmuş ezgiler karşımıza çıkar. Yani; her yörenin yaygın olarak kullandıkları ritim ve düzümleri vardır. Bu ritimler ve düzümleri her yörede farklı türkü form ve biçimlerini oluşturmuştur diyebiliriz. Mesela 9 zamanlı usul, 2+2+2+3 düzüm şeklinde oluşmuşsa icrada kullanılan yöresel üslup ve tavır da bu doğrultuda kullanılmış ise bu ezgi çok yüksek ihtimalle Batı Ege, Marmara ve Trakya'dan Avrupa'ya doğru "Karşılama" diye adlandırdığımız sözlü sözsüz oyunlu oyunsuz bir Türk halk ezgisidir. Çünkü karşılama olarak adlandırdığımız bu ezgiler genellikle 9 zamanlı usulün 2+2+2+3 düzümü içerisinde kalıplandırılmıştır. Bir türkünün ve ezgisinin hangi yöreye ait olduğunun kesin ifadeleri üslup, tavır, ritmik yapısıyla anlaşılır.

Enteresan olan şey, Türk dünyasının gerek dini gerek din dışı müzikal ifadelerde hala "Bağlama" sazını ilk planda kullanmasıdır. Bağlama Türklük için tüm insani yaşantıların ifadesinde yeterli ve öncü olmuştur. Bu yüzden bir bayrak niteliğindedir denilebilir. Buradan hareketle Türk halk ezgileri özellikle sözlü ve enstrumantal olanların büyük çoğunluğu en çok bağlama, üfleli ve yaylı sazlarıyla yakılmış ve havalandırılmıştır. Elde sesli ve nota anlamında mevcut TRT repertuarı incelendiğinde bağlamanın bu konuda aktif rol aldığı gözlenmektedir. Bunun yanında zurna, kaval, çığırta ve çifte gibi nefesli sazlar ile kabakkemane gibi yaylı sazların da zengin otantik ezgilerden oluşan repertuarının bulunduğunu söylemek doğru olsa gerek. Tüm bu formlar ve biçimleri bağlama sazının icrasının gelişip büyümesine yol açmıştır. Bu bilgilere uzun hava diye adlandırdığımız ezgilerin form ve biçimleri de eklenince bağlama uçsuz bucaksız icra yapısına, üslup ve tavır açısından oldukça zengin bir tezene kullanıma bürünmektedir.

Kırık havaların, uzun havalardan ayrılan yönlerini daha iyi anlatabilmek için iki uzun hava formu ile ilgili açıklama vermek yararlı olacaktır.

Barak Havaları: Barak havaları başta Güney Doğu Anadolu'nun en batı şehri olan Gaziantep'ten başlayarak Akdeniz'in Adana dahil doğu kesimlerinde yer alan bölgede doğup gelişmiştir. Barak Havalarını üslup ve tavır anlamında yöresel icra olarak ele alırsak bütün barak havaları aynı üslup ve tavırda icra edilselerde bütün barak havaları aynı ezgisel makamsal yapıda değillerdir. Bey Veled Barak Havaları; eksik Nişabur ezgisinde iken, Şeftali Barak Havaları; Saba makamındadır. Ülke genelinde en yaygın en bilinen Klasik Barak Havaları; Hicaz makamındadır. Hösin Ağam Barak Havaları; İnici Hüseyini ve Muhayyer makamı çeşnileri ile seyir yapmaktadır. İlaveten her biçimin edebi şiirsel yapısı da farklılıklar gösterir.

Bozlak Havaları: Bozlak Havaları günümüzde merkezi Kırşehir, Kırıkkale-Keskin, Aksaray, Niğde, Kayseri başta olmak üzere bütün Orta Anadolu ile beraber Barak yöresinde de yoğun olarak icra edilen ses ve saz açısından oldukça zor olan bir formdur. Bu formun yazılı ifadelerle göre en önemli icracısı Avşar ozanı Dadaloğlu adında bir kahramandır. Dadaoğlu'nun iyi Bozlak icracısı olduğunu şiirlerinden anlıyoruz. Fakat video ve ses kaydı olarak ilk ve en büyük bozlak ustası Muharrem Ertaş ve onun oğlu Neşet Ertaş ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda onları Hacı Taşan, Çekiç Ali, Bahri Altaş ve yörede yaşayan diğer Abdal Türkmen sanatçıları takip etmektedirler. Bozlak Havaları başta büyük ozan bağlama ve ses ustası Muharrem Ertaş öncülüğünde dünya klasiklerinden sayılabilecek eserlerle ön plana çıkmaktadır. Bunlardan en önemlileri **Aydost** sözleri ile başlayan biçimlerdir. Şu ana kadar oluşan repertuar incelendiğinde 5 çeşit **Aydost Bozlağı** biçimi vardır. Bunun yanında Aydost sözleri ile başlamayan Avşar Bozlakları, Turna Bozlağı ve bozlak yöresinde çalınıp söylenen ağıt maya formlarında türküler vardır ki bu formların icrasında esas olan bağlamayı ustalıkla kullanabilmektir.

Bilhassa Orta Anadolu'da bozlak gibi uzun havaların icrasında gelenek Uzun havayı çalıp söyleyen kişinin aynı olmasıdır Yani kişi aynı zamanda çalıp söylemelidir. Çünkü sazla bütünleşmek nuans ve yorum gönül birlikteliğini sağlaması gerekmektedir. Bu da sanatçıda doğaçlama yaratma (improvize) gücünü geliştirmektedir. Anadolu'da bir ata sözü der ki; Çocuk oyundan Abdal düğünden usanmaz. Sanat kariyeri ne

olursa olsun Abdallar mutlaka düğün çalmayı severler. Bunda insanların en önemli anlarında yanlarında iç içe bulunmak ve daha önemlisi sanatlarını en fazla özgürce ifade edebilecekleri müzikal yaşantı ortamlarında bulunma gayesi yatar. Bu ortamların Bozlak sanatçılarının yetişmesinde usta çırak ilişkisi açısından önemli mekanlar olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Kanaatimiz Barak ve Bozlak Havaları en çok Abdal Türkmen türküleri olduğu yönündedir. Yukarıda zikredilen ustalar da Anadolu Abdal müziğinin önde gelenleridir. Bu iki uzun hava formu en çok ve en iyi Abdal Türkmenler tarafından yakılır, havalandırılır, çalınır ve söylenir. Burada amacımız tek tek uzun hava formlarını anlatmaktan ziyade uzun hava form ve biçimleri serbest ölçüsüz olması sebebiyle ritimsiz daha çok uzayan seslerden oluşurlar. Bu yüzden uzun hava açış icraları yaylı ve üfleli sazlar için daha elverişlidir. Uzayan sesler yay çekme ve nefes tutma teknikleri ile rahatça seslendirilir. Buna rağmen uzun hava açışlarında *Bağlama* çok aktif rol oynar, özellikle bağlama ile *Bozlak* açışları büyük ustalık ve saza hakimiyet gerektirir. Çünkü bozlaklar geniş ses aralıklarına sahiptir ve dizilerinde birden fazla Türk müziği makam 4'lü ve 5'lileri barındırırlar. Türkiye'de bağlama icrasında virtüöz olan ve şöhret sahibi sanatçılar ölçülü ritimli ezgiler çalanların yanı sıra çok iyi bozlak açış icrası yapabilen kişilerdir. Daha önce zikredildiği gibi Türk insanı müzikal ifadelerinin hemen hemen tamamında önceliği bağlamaya vermiş ve hep bağlamayı ön planda tutmuştur.

Ülkemizin ulusal ve folklorumuzun temek sazı olan bağlama büyüklü küçüklü çok değişik ebatlarda yapılması nedeniyle oldukça geniş bir aile teşkil etmektedir.

Bağlama ailesi şu sazlardan oluşmaktadır; Meydan sazı, Divan sazı, Çöğür, Bağlama, Aşık sazı, KaradüzenTanbura, Cura bağlama, Bulgari, Irızva, Bağlama Curacı, Tambura curası vs. (Açın,1994:89).

Bağlama genellikle insana benzetilmiş sap ucuna *baş*, burgularına *kulak*, yüz kısmına (*ses tablosuna*)*göğüs*, *ses* kutusuna ise *gövde* denilmiştir.(Açın,1994:89)

Saz yapımında çeşitli ağaç türleri kullanılmaktadır. Bunlardan başlıcaları;

1-Dut Ağacı

2-Ardıç Ağacı

3-Kestane Ağacı

4-Gürgen Ağacı (Sakarya,1975:126)

En çok tercih edilen dut ağacıdır. Ses tahtası *Ladin*, saz sapı *Gürgen*, *Kuru Ardiç* veya *Akça Ağaç* gibi türlerden yapılır.

Bağlamanın teknesi armudumsu biçimde yukarıda bahsedilen ağaçlardan oyularak yapıldığı gibi dilimler halinde de yapılmaktadır. Sap üzerinde kirişten veya misinadan 13 ila 30 arasında perde bağlanır.Bu perdeler Türk Halk Müziğinde kullanılan seslerin çıkarılmasını sağlar .Ayrıca perdelerin ileri geri kaydırılma imkanına sahip olması ise bağlama ile her tür müziğin çalınabilmesini sağlamaktadır (Açın,1994:89).

Bağlamanın telleri önceleri kirişten idi (bağırsak tel) bugün ise çelikten, pirinçten ve çelik üzerine bakır sarılarak yapılmaktadır. Teller üç gurup halinde ikişerli veya üçerli olarak takılır. Tezene denilen kiraz ağacı kabuğu, mızrapla veya kucakta parmaklarla vurularak çalınır. Bağlama tellerinin on dokuz ayrı düzenle akortlanarak çalındığı tespit edilmiştir (Açın,1994:89).

Bağlamanın 2.5 oktav ses sahası vardır. Ses tablosu üzerine yapıştırılacak ilave perdeler ile ses sahası 3 oktava kadar çıkarılabilir (Açın, 1994: 90).

Normal bir bağlamanın ölçüleri şu şekildedir:

1-Form Boyu:41 cm

2-Form Genişliği:21 cm

3-Oyma derinliği:21 cm

4-Sap Boyu:84 cm

5- Tam Boyu:125 cm

6-Tel Boyu:86 cm

Tel Boyu: İki eşik arasında kalan ve tellerin titreşim yapan boyudur. Bu ölçüler sazın büyüklüğüne ve küçüklüğüne saz ölçülerine göre değişir (Sakarya, 1975:121).

Bağlama ailesinin büyükten küçüğe doğru şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Meydan Sazı: Meydanlarda çalınmasından dolayı bu adı almıştır. On iki teli vardır. Bu sebeple bazı yörelerde on iki telli sazda denilmektedir.(Açın,1994:90)La sesine akort edilir, bağlama ailesinin en büyük sazıdır. Form boyu 52.5, sap boyu 75cm, tel boyu 112 cm, form eni ve derinliği 31.5 cm dir(Açın,1994:94).

2-Divan Sazı: Üçerden dokuz teli vardır. Bazı icracılar altta üç orta ve üstte ikişerli olmak üzere yedi telde takılmaktadırlar.(Açın,1994:91)Re sesine akort edilir. Meydan sazından dört ses tizdir. Form boyu 49 cm, sap boyu 65cm, tel boyu 104 cm, form eni ve derinliği 29,5 cm dir(Açın,1994:94).

3-Çөгür:Divan Sazına yakın büyüklükte 9 ila 6 tel takılır ve 15 perdesi bulunur. La-Re-Sol seslerine akort edilir. Çөгür ile çoğunlukla nefes, ayin, deyiş ve semai havaları çalınır (Açın,1994:91).

4-Bağlama: Adı alan ailenin temel sazıdır.17-24 perdesi vardır. Meydan sazından 1 oktav, divan sazından ise 5 ses tizdir. (Açın,1994:91) La sesine akort edilir. Form boyu 42 cm, sap boyu 55 cm, tel boyu 88 cm, form eni ve derinliği 25 cm'dir(Açın,1994:94).

5-Bozuk: Bağlamanın ikinci bir adına da bozuk denir.15-18 perdesi vardır (Açın,1994:91).

6-Aşık Sazı: Daha çok aşıklar tarafından kullanıldığı için bu ad verilmiştir. Sap boyu normalden daha kısadır(Açın,1994:92).

7-Tanbura: Bağlamadan daha küçüktür. Divan sazından 1 oktav tizdir.Divan sazının curası olarak bilinir.Bağlamadan ise 4 ses tizdir. Alttan yukarıya doğru Re-Sol-Do seslerine akort edilir (Açın,1994:92).

8-Cura Bağlama: Bağlama ve Tanburanın küçüğüdür.6 telli, seri ve oynak çalınması gereken melodiler için çok kullanışlı bir sazdır. Bağlamadan 1 oktav tamburadan ise 5 ses tizdir. Form boyu 26.5 cm, sap boyu 35cm, tel boyu 56 cm, form eni ve derinliği 15.5 cm dir(Açın,1994:92).

9-İki Telli Saz: Anadolu'nun en eski saz örneklerinden biridir. Cura bağlama büyüklüğündedir. İki teli vardır. Çifte telli havaları bu sazla çalındığı için bu adı almıştır(Açın,1994:92).

10-Bulgari: 4 telli olduğu 2 tellilerine de rastlanır.16 perdeli güneyde ve kayseri yöresinde görülür, Curaya yakındır (Açın,1994:92).

11-İrızva: 3 tek telli 13 perdelidir. Cura bağlama büyüklüğünde tekne kısmı yanlardan tabana doğru konik olarak iner. Arka kesitinde bir üçgeni andırır. Parmak uçları ile çalınır (Açın,1994:93).

12-Karadüzen: Gaziantep dolaylarında ırızvadan biraz daha büyük bir sazdır. Parmak uçlarıyla çalınır(Açın,1994:93).

13-Cura (Tanbura Curası): Bağlam ailesinin en küçük sazlarından. 7-16 perdesi, 3-6 teli bulunmaktadır. Bağlama ve bozuk düzenlerine akort edilir (Açın,1994:93).

Bağlama ile çalınamayacak hiçbir müzik yoktur. Perdelerin hareketli oluşu buna imkan sağlamaktadır. Çok çeşitli mızrap (tezene) atma (*çırpma, tarama, düz silkme, kazıma,fırıldak,burma, çekme,okşama ve parmakla*) şekilleri sazımızın ne kadar esnek ve zengin icra tarzına sahip olduğunu göstermektedir.Tespit edilmiş 19 ayrı düzende akort edilebilmekte ve geniş bir aileden oluşması sonucu 6 oktava yakın ses sahasına yükselmekte, istenildiğinde binlerce bağlama aynı anda aynı mızrabı vurma tekniğine de sahip olmaktadır(Açın,1994: 88).

SONUÇ

Türk dünyası için kopuz kutsal sayılan en önemli ve en eski çalgı aletinden biridir. Türk insanı Türkistan'dan kopuzla yola çıkmış, bağlamayla Anadolu'yu mesken tutmuştur.

Kopuz günümüzde bütün sazların atası olarak kabul edilmektedir. Türkistan'da adı kopuz olan telli çalgı 17. yüzyıldan itibaren Anadolu'da bağlama adını almıştır.

Türkler tarih boyunca sevinçlerini, üzüntülerini, sevdalarını, sıla hasretlerini hep bağlamayla dile getirmişlerdir. Bağlamanın türkülerini seslendirmede önemli bir rolü vardır. Zira ozanlar ve âşıklar söyleyeceklerini bağlama eşliğinde söylemişlerdir. Bu türküler yeri gelmiş deyiş oluş, yeri gelmiş ağıt olmuş, yeri gelmiş bozlak olmuş, yeri gelmiş barak olmuş. Özellikle Orta Anadolu Bölgesinde Muharrem Ertaş'la yöresel başlayan bozlak, oğlu Neşet Ertaş'la evrensel hale dönüşmüştür. Neşet Ertaş'ın bozlakların icrası sırasında bağlama onun en büyük yardımcısı olmuştur.

Bağlamanın Anadolu'da en çok Dut, Ardiç, Kestane ve Gürgen Ağacından yapıldığı bilinmektedir. Bu ağaçlar içerisinde bağlama yapımında en çok tercih edilen Dut ağacıdır. Bağlama ailesi Meydan sazından başlayıp cura bağlamaya kadar pek çok çeşitliliğe sahiptir.

Sonuç olarak bağlama, Türkistan'dan kopuzla Anadolu'ya taşınmış önemli bir milli çalgımızdır. Türk milleti var oldukça bağlama çalınacak, Türkün sesi olarak gök kubbeden bütün dünyaya yayılacaktır.

KAYNAKÇA:

Açın, Cafer (1994), *Enstruman Bilimi (Organoloji)*, İstanbul.

Ergin, Muharrem (2003), *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul.

Gürdal, İrfan, "Kopuz ve Türk Dünyası Halk Çalgıları", <http://www.musikidergisi.net/?p=869> Erişim Tarihi: 27.08.2018.

Ögel, Bahaeddin (1997), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, İstanbul.

Sakarya, İbrahim(1975), *Çalgı Yapım ve Onarım Bilgisi*, Ankara.

Say, Ahmet (2005a), *Müzik Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul.

Say, Ahmet (2005b), *Müzik Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul.

ОҚУШЫЛАРДЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫ АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ

п.ғ.д., профессор **Ш.Б. КУЛЬМАНОВА***

Түйіндеме:

Мақала қазақ халық музыкасы арқылы оқушыларды тәрбиелеу мәселесіне арналған. Онда ғылыми-педагогикалық әдебиетке, отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне тарихи-теориялық аспекті тұрғысында талдау жасалған. Халық музыкасы негізінде оқушыларды тәрбиелеу мәселесі әрқашан өзекті болып қала бермек. Халық музыкасы әр ұрпақтың рухани мәдениетті, білімді, сонымен қатар қоршаған ортаға, адамдарға, мәдени құндылықтарға, мінез-құлық үлгілеріне қатысты дағдыларды меңгеруі арқылы әлеуметтік тәжірибені насихаттаудың құралының бірі болып табылады. Әр халықтың музыкасы сансыз ұрпақ жинақтаған әлеуметтік тәжірибені реттей отырып, тұрақты көркемдік және танымдық қарым-қатынасты, әсемдік туралы ұғымды, ұлттық ерекшелік арқылы қоршаған ортаны танып-білуді қалыптастыруға, ұлттық сана-сезімді көтеруге қабілетті.

Тірек сөздер: тәрбие, оқушылар, қазақ халық музыкасы

HISTORICAL AND THEORETICAL JUSTIFICATION OF THE PROBLEM EDUCATION OF PUPILS MEANS OF THE KAZAKH FOLK MUSIC

Abstract:

Article of a povyashchen to a problem of education of pupils means of the Kazakh music. In her in historical and theoretical aspect the analysis of scientific and pedagogical literature and researches of domestic and foreign scientists is given. The problem of education of children means of folk music always remains relevant. The folk music represents one of means of broadcast of social experience through development by each generation of spiritual culture, knowledge and skills of the relation to the environment, people, cultural values, examples of behavior. Music of each people, regulating the social experience accumulated by many generations it is capable to form the steady art and informative relations, representations about fine, vision of the world around in all his national peculiarities, to increase national consciousness.

Key words: upbringing, pupils, kazakh folk music

КІРІСПЕ

Еліміздің Президенті Н.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту» мақаласында қазақстандық қоғамның дамуының қазіргі кезеңінде өтіп жатқан саяси және экономикалық жаңғырту мәселесін көтеріп, «қоғамды сананы озық жаңғырту» қажеттігін атап өтті. «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай» [1]. Осы мақаланың негізіндегі идеяны жүзеге асырудың дәлелі – 2004 және 2013 жылдары қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы болып табылады [2], аталмыш бағдарлама аясында Қазақстанның мәдени мұрасын сақтау бойынша ауқымды іс-шаралар жүзеге асырылып жатыр, мемлекеттік тілдегі гуманитарлық білім беретін толыққанды қорлар құрылауда, ұлттық әдебиеттің, жазудың және т.б. сан ғасырлық тәжірибесі жинақталуда, сондай-ақ еліміздің халқының мәдени мұрасы елімізде де және шетелде де кеңінен насихатталуда.

Тәжірибе көрсеткендей, адамның мәдени мұраға қарым-қатынасы оның қатынасқа деген рухани қажеттілігіне байланысты екенін көрсетеді. Оның халық шығармашылығының үздік үлгілерін тануға деген ниеті қаншалықты жоғары болған сайын, оның негізіндегі идеялық мәнін түсіну қажеттілігі туралы айтуға, эстетикалық және өнегелілік тұрғыда баюға соншалықты көп негіз болады. Бұл тұрғыда адам өмір сүретін және тәрбие алатын ортаға, қоғамға маңызды рөл беріледі. «Өз азаматтарының рухани-өнегелілік бет-бейнесін ойлайтын қоғамның болашағы бар және прогресс пен өркениетке қарай ілгерілеуге қабілетті», -деп атап өткен Р.Г. Әбдулатипов, А.К. Уледов және т.б [3,4].

Бұл мәселені шешуді жалпы білім беретін мектептен бастау керек деп ойлаймыз. Заманауи педагогикалық технологияға және педагогикалық ғылымның бай тәжірибесіне сүйеніп, зерттелетін пәндердің мазмұнына қазіргі кезде өзекті болып отырған, өткен ұрпақтың прогрессивтік идеяларын

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kulman_sholpan@mail.ru

енгізе отырып, мектептің жас ұрпақтың өнегелік, эстетикалық баюы мен дамуы үшін барлық жағдайды жасауға мүмкіндігі бар. Атап айтқанда, біз оқушыларға тәрбие мен білім беруде қазақ халқының үздік үлгілерін пайдалану қазіргі кезде қоғам алдында тұрған көптеген әлеуметтік және педагогикалық мәселелерді шешуге қолайлы жағдай жасай алады деп санаймыз.

Қазақ халық музыкасы, өзінің әсерлілігінің, эстетикалығы мен мазмұндылығының, сондай-ақ бұқаралығының арқасында ол адамдардың ақыл-ойына әсер етіп, жүрегінен орын алатын қуатты құрал болып табылады. Тәрбиенің бірегей көзі ретінде ол әлеуметтік мәдени және педагогикалық міндетін нақтылауды қажет етеді. Бұл проблема бүгінгі күні өзекті. Ол балалардың тәрбиесінде, білімінде және дамуында қазақ халық музыкасының кең мүмкіндіктерін анықтауда жаңа ғылыми-теориялық және тәжірибелік тәсілдерді анықтауға, олардың санасын, руханилығын, өнегелілігін, эстетикалық талғамдарын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Халық музыкасы әлеуметтік құбылыс ретінде адамның өзі өмір сүріп отырған белгілі бір қоғамға этникалық және мәдени тиістілігінің басты сипаттамаларының бірі. Адам бұл – әлеуметтік тіршілік иесі болғандықтан, оның өмірі көбіне осы қоғамда қалыптасқан ұлттық дәстүрлермен тығыз байланысты. Халық музыкасы оның мазмұнының негізіне қаланған идеяның арқасында қоғамда қалыптасқан, дәстүрмен құрметтелетін, осы этнос өкілдері мен оның түрлі әлеуметтік топтары үшін міндетті нормалар мен мінез-құлық үлгілерінің қарым-қатынас деңгейін көрсетіп ғана қоймай, сонымен қатар бала тәрбиелеудің құралы ретінде де қызмет етеді.

Қазақ халық музыкасының ерекшелігі, оның эстетикалық құндылығы мен әлеуметтік маңызы негізінен оның балалардың танымдық мүмкіндіктерін кеңейту мен оларды тәрбиелеуді жетілдіру саласындағы қызметімен анықталады. Музыкалық туынды айналадағы шындықты қаншалықты шынайы бейнелеп, оның идеясы мен көркемдік бейнесі терең болған сайын, ол баланың санасы мен рухани әлеміне соншалықты әсер етеді, оны тәрбиелеу әлеуеті да нәтижелі болады.

Халық музыкасын әр ұрпақтың рухани мәдениетті, білімді және қоршаған ортаға, адамдарға, мәдени құндылықтарға, мінез-құлық үлгілеріне деген қатынас дағдыларын меңгеруі арқылы әлеуметтік тәжірибені насихаттау (беру) түрі ретінде көрсетуге болады. Бұл ретте әр халықтың музыкасы көптеген ұрпақтар жинақтаған әлеуметтік тәжірибені реттей отырып, тұрақты көркемдік және танымдық қарым-қатынасты, әсемдік туралы ұғымды, ұлттық ерекшелік арқылы қоршаған ортаны танып-білуді қалыптастыруға, ұлттық сана-сезімді көтеруге қабілетті. Ол құндылықтарды, адамның бағдар тәсілдерін, сондай-ақ оның талғамдары мен өмірлік идеалдарын қалыптастыруға қабілетті. Бұл мәдени іргетас адамның қызметін, оның мақсатын, құралын және нәтижесін анықтайды.

Мәдениетке және білімге деген талап ұдайы өсіп отыратын, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының кеңінен тарап отырған қазіргі заманғы қоғамды дамыту, халық музыкасының өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі рөлі мен маңызының артуына әкеледі.

Халық музыкасының әлеуметтік мәдени және педагогикалық маңызы оған тәрбиенің маңызды көзі ретінде қарауға мүмкіндік береді. Орасан зор эмоционалдық толыққандылығы мен эстетикалық әсер күші, сондай-ақ бұқаралығы оны балалардың өнегелік және рухани қасиеттерін қалыптастыруда ақыл-ойлары мен жандарына идеялық әсер етудің айрықша күшті құралы етеді.

Халықтың бай тәжірибесін, оның шығармашылығын бала тәрбиесінде пайдалану мәселесін кеңестік кезеңнің ғалым-педагогтары – П.П. Блонский, Н.К. Крупская, А.В. Луначарский, А.С. Макаренко өз еңбектерінде пайдалана бастады [5]. Олар біріншіден, халық өнерін зерттеуге таптық тәсіл қажеттігін көрсетсе, екіншіден, оның табиғаты мен сипаттамалық ерекшеліктерін қоғам тарихымен тығыз байланыста зерттеу қажеттігін дәлелдеген.

Сол заманда білім беру жүйесін ұлттық мәдениет, этностың психологиясы ескерілмеген, орташаландырылған, бірыңғайландырылған тұлға қалыптастыруға бағдарлау өтіп жатқандықтан, халық педагогикасының тәжірибесі, белгілі бір этностың мәдениеті еленбеді. Мұндай ахуал мектепте білім алу жүйесінде ұрпақтар тәжірибесінің, халық сан ғасырлар жинақтаған ұлттық мәдениет жетістіктерінің пайдаланылмауына алып келді. Ұрпақтар арасында, мектеп пен өмір арасында алшақтық пайда болды.

Бұл музыкалық тәрбиеде де өз жемісін көрсетті. Оқушылар музыка пәні бойынша барлық республикаға арналған, ұлттық ерекшелік ескерілмеген, бірегейлендірілген, стандартты бағдарлама бойынша оқыды. Мұндай жағдай 90-жылдарға дейін сақталды және барлық одақтық республика, оның ішінде Қазақстан үшін де сипатты болды.

Қазақ тілінде білім беретін мектептерде қиын жағдай байқалды, музыка бойынша бағдарламада қазақ халық музыкасы болмады. Мәселен, бастауыш сыныптарға арналған репертуардағы әндер мен

күйлер саны жаттауға және тыңдауға арналған шығармалардың жалпы санының 10% кемін құраған, бұл болашақта балаларды төл мәдениетінен, тарихынан, өз ұлтының дәстүрінен шеттетуді түспалдаған.

Музыканың қазақ халқының өміріндегі бағалы орнын түсіне отырып, сол кезеңдегі музыкалық тәрбие жүйесі балалардың ұлттық мәдениет рухындағы тәрбиесі мен біліміне, оның әдет-ғұрпы мен дәстүрлеріне, жалпы адамзаттық құндылықтарға ие, қазақ халық музыкасының үздік үлгілеріне сәйкес болмады деп санаймыз.

Халық музыкасын оқушылар тәрбиесінде пайдалану маңызды әлеуметтік-педагогикалық проблема болып табылады. Ұлттық ерекшелігі, саздылық, тақырыптар мен мазмұнның әр алуандығы, тамаша поэзиялық форма, халық шығармашылығы туындыларының астарлылығы – осы қасиеттердің барлығы бала бойында сұлулық сезімін қалыптастыруға, айналадағы шындыққа эстетикалық және шығармашылық қарым-қатынас дағдыларын тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Халық музыкасы белгілі бір қоғамдық-мәдени жағдайларда қалыптасқан әлеуметтік-тарихи құбылыс ретінде маңызды тәрбиелік функция атқарады.

Кеңестік мектептің бұқаралық музыка тәрбиесінің негізін қалаушылар Б.В. Асафьев, О.А. Апраксина, Н.Г. Гродзенская, М.Я. Брюсова, М.А. Румер, В.Н. Шацкая, Б.Л. Яворский [5] және басқалары халық музыка шығармашылығын оқушыларды музыкалық тәрбиелеудің қажетті және қол жетімді құралы ретінде оқу бағдарламасына енгізуді ұсынды.

Атап айтқанда, Б.В. Асафьев оқушылардың музыкалық-эстетикалық тәрбиесінде фольклорлық мұраны мойындауға және зерттеуге назар аудартып, оның орасан зор тәрбиелік рөлін атап көрсетті. Сондай-ақ ол халық әндерін балалардың әншілік қабілетін дамытудың тиімді құралы ретінде білім берудің бастапқы кезеңінде енгізудің орындылығы туралы айтты [6, 116 с.; 7, 23с].

Халық музыкасын музыкалық тәрбиенің бастапқы кезеңінде пайдалану қажеттігін белгілі орыс педагогы және зерттеушісі С. Миропольский атап өткен. «Біз неліктен мектепте де, үйде де және жалпы тәрбиеде халық музыкасын қолдаймыз? Өйткені, біз бала табиғатын бұзғымыз келмейді, себебі өзінің халық әнінен артық тәрбие жоқ» [8, 73с].

Қазақ халқының көрнекті өкілдері Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, М. Жұмабаев, М. Әуезов, А. Жұбанов және т.б. басқалары [5] мәдени мұраны және оның бала тәрбиесіндегі рөлін жоғары бағалады. Атап айтқанда, Ы. Алтынсарин хрестоматияға музыкалық тақырыптағы жұмбақтар енгізді. Ол мектеп бағдарламасына халық аспаптарын, әсіресе домбыраны пайдаланып ән айту сабақтарын енгізу міндеттілігін баса айтты. Ол әсіресе балалардың әуенді жылдам игеру және оны аспапта қатесіз орындау, есту-еліктеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін, музыкалық қабілеттерін дамытудың тиімді құралының біріне айрықша назар аударды. А. Жұбанов әрдайым халық музыкасы арқылы балаларды эстетикалық тәрбиелеуді қолдаған. Ол әсіресе қазақ халқының музыкалық жанры – күйді менсінбей, жоғарыдан қарайтын «ұлттық нигилистердің» адасататындықтарын айтатын.

Ұрпақтар сабақтастығы проблемасы, сондай-ақ халық өнерінің мектептегі бала тәрбиесі мен білім берудегі маңызы біздің еліміздің көптеген жетекші ғалымдарын толғандырған және толғандырыпта жүр. Осы тұрғыда А.А. Нұғманованың, С.А. Ұзақбаеваның, М.Х. Балтабаевтың, С.К. Қалиевтың, К.Б. Жарықбаевтың, Р.К. Дүйсембинованың және көптеген ғалым-педагогтардың зерттеулері музыкалық білім беру саласындағы отандық ғылымның дамуына зор үлес қосты.

Қазақстанда қазақ мектептерінде балалардың музыкалық және эстетикалық тәрбиесі саласындағы педагогикалық ғылым үшін бетбұрысты болған 70-жылдардың басында-ақ, А.А. Нұғманова қазақ халық әндерін барлық жастағы балалар үшін пайдаланудың орындылығын негіздеген. Бұл ретте «оқушылардың эстетикалық талғамын дамытатын, олардың жалпы дүниетанымын кеңейтіп, музыкаға деген сүйіспеншілікті дарытатын» музыка пәнінің мұғаліміне, оның кәсіби педагогикалық дайындығына басты рөлді береді [9, 11с.].

Алғаш рет оқушылардың жан-жақты дамуында прогрессивті дәстүрлерді пайдалану мақсатында С.А. Ұзақбаеваның докторлық диссертациясы ұсынылды. Ол өзінің зерттеуімен қазақ халқының сан ғасырлық жинақталған тарихындағы тәрбиенің эмпирикалық тәжірибесі, оның салт-дәстүрлерден, өнерден көрініс тапқан шындыққа деген эстетикалық қатынасы қазіргі заманғы мектептердегі балалардың эстетикалық тәрбиесінің деңгейін көтеруге оң әсерін көрсету мүмкіндігі бар. Қазақ халық шығармашылығының барлық түрлерінің және жанрларының маңызын және эстетикалық мүмкіндігін аша отырып, ол өскелең ұрпақты тәрбиелеуде қазақ халық музыкасына айрықша рөл береді. Қазақ халық музыкасы балаларды эстетикалық тәрбиелеуде, олардың шығармашылық мәдениетін қалыптастыруда баға жетпес құрал болып табылады, сондықтан С.А. Ұзақбаева халық музыкасының жақсы үлгілері бала бойында өмірдегі және өнердегі сұлулықты сезіну мен бағалау, «сұлулық заңы бойынша» өмір сүру және туындылар жасау қажеттілігіне тәрбиелеуге қабілетті деп атап өткен.

Балаларды ұлттық музыкамен тәрбиелеу оларға туған тілінде фольклорлық үлгілерді меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар қазақ халқының тұрмысын, дәстүрін, тарихын түсінуіне мүмкіндік береді деп атап өткен А. Мұхамбетова.

М.Х. Балтабаев пікірінше, біздің уақытымыздың ең өзекті талаптарының бірі – бұл білім беру мен тәрбиенің дәстүрлі жүйесін сапалы жаңа деңгейге жеткізетін механизмдерді іздеу, бұл ретте, дәстүрлі көркем мәдениеттің бай әлеуеті музыкалық-эстетикалық жүйені құруға қатыса алатын еді. Осыған орай, өз зерттеуінде халық аспаптар музыкасын, халық әншілік мәдениетін, сәндік қолданбалы мәдениетін, халық биі мәдениетін, халықтың шешендік өнерін дәстүрлі көркем мәдениеттің жүйе қалыптастырушы компоненті ретінде қарастыра отырып, ол оқушылардың музыкалық-эстетикалық тәрбиесіндегі жаңа тәсілді көрсеткен.

Өскелең ұрпақ тәрбиесін түбегейлі өзгертудің әлеуметтік қажеттілігінен туындайтын біздің мемлекетіміздің білім беру саласындағы саясаты өзекті. Ол халық педагогикасын, ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты негізге ала отырып, өткен ұрпақтың тәжірибелерін ескеру қажеттігіне назар аударады. Және де біз мұндай тәсілді тереңнен негізделген деп санаймыз. Қазақ халқының музыкалық мұрасына қазіргі және болашаққа арналған үлгі ретінде қарау тәсілі, сондай-ақ оған тек өткенге ғана емес, сонымен қатар қазіргіге де қатысы бар мағыналы құндылық ретінде назар аудару, оқушылардың жаңа өмірлік позицияларының қалыптасуына мүмкіндік жасайды.

Қазақ музыка өнерін еліміздің өскелең ұрпағына пайдалану көптеген қазақстандық ғалымдардың мақсатты және жан-жақты зерттеу нысаны мұқият назар аударатын нысаны болып қалып отыр. Бұл уақыттың арнайы тапсырысымен, әсіресе, қазіргі замағы қоғамды үздік ұлттық дәстүрде қайта құруға ұмтылатын, қазақ халқының әлеуметтік қажеттілігімен түсіндіріледі. Бірақ, ғылыми зерттеулерді шолу көрсеткендей, қазақ халық музыкасы оны педагогикалық ұстаным тұрғысынан да, оның функционалдық мүмкіндіктері тұрғысынан да оқушыларды тәрбиелеуде, білім беруде және дамытуда әле де болса мақсатты және жан-жақты зерттеудің нысанына айнала алмағандығын көрсетті. Біздің пікірімізше, бұл мәселе барынша негізді және жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Біздің республикамызда нарықтық қатынастарды дамыту мектепті тіршілік етудің жаңа жағдайына әкелді. Тәрбиенің ескі жүйесі бұзылды, бірақ жаңасы әлі жасалған жоқ. Осыған орай, мектептен тыс ғана емес, сонымен қатар мектепте де балаларға ықпал ету айтарлықтай әлсіреді.

Бүгінде педагогикалық жұртшылықты жас ұрпақтың белгілі бір бөлігінің рухани өресіздігінің жаһандық проблемасы алаңдатып отыр. Әдетте мұндай жастар оқуға ұмтылмайды, білім алғысы келмейді. Балалардың оқығысы келмеуінің негізгі себебі – эмоционалдық керендік, өнегелік-эстетикалық сезімдерінің дамымауы екендігі ешкімге құпия емес. Кейде бізге жат идеологияны және моральды насихаттайтын адамдар мұндай балалардың өнегелілік идеясына айналуы мүмкін, бұл қалыптаспаған бала санасына және психологиясына әсер етеді.

Мектептің музыкалық-эстетикалық цикл пәндері алдында адамның рухани әлемінің қалыптасуының, оның эстетикалық сезімдерінің, өнегелік бағдарларының дамуының, оны өз елінің азаматы етіп тәрбиелеудің маңызды міндеті тұр. Бұл жерде отандық және шетелдік этнопедагогика мен музыкалық педагогика саласындағы ғылыми зерттеулер нәтижелері айрықша маңызға ие, бірақ біздің пікірімізше, олар қазіргі мектеп алдында тұрған мәселені шешуге әлі қауқарсыз.

Біз бұған бастауыш мектепте мектеп пәндерін оқытуды, сыныптан тыс жұмыстың мазмұны мен түрін бақылау мен талдау нәтижесінде көз жеткіздік. Өкінішке орай, ол сабақтарда және сабақтардан тыс іс-шараларда қолданылатын халық дәстүрі мен музыкалық шығармашылығының эстетикалық, этикалық, патриоттық мазмұнын мұғалімдер толық көлемде пайдаланбайтындығын көрсетіп отыр. Сақталғанның ең үздігін зерттей және тандай отырып, тәжірибешіл мұғалімдер мектептерге қазақ халқының прогрессивтік дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын және музыкалық мәдениетін енгізуде, бірақ көбіне бұл бейресми, таныстыру сипатында ғана болып отыр және олардың алдында тұрған міндеттерді орындамайды. Қазақ мектептерінің оқу-тәрбиелеу процестерінде халық педагогикасының элементтерін пайдаланудың белгілі тәжірибесі жинақталғанына қарамастан, бұл бағытта жемісті нәтижелерге жету үшін бұл әлі де болса жеткіліксіз. Бүгінде ғылыми негізделген ұсынымдардың болмауына байланысты мұғалімдердің барлығы бұл проблеманың оң шешімін таба алмайды деп алаңдаған профессор С.А.Ұзақбаевамен келісеміз. Мұндай ұсынымдардың қажеттігі өзекті болып отыр. Бұл кездейсоқ та емес, өйткені қоғамның дамуының жаңа әлеуметтік-саяси жағдайында жалпы білім беретін мектеп оқушыларын қазақ халқының рухани құндылықтарымен, оның ұлттық мәдениетімен, салт-дәстүрлерімен барынша терең таныстыру қажеттігі туындап отыр [5]. Біз мұғалімдерге арналған негізделген ұсынымдар мен әдістемелік құралдар ғана емес, сонымен қатар

оқу әдебиеті, оның ішінде оқушыларды өз халқының ұлттық қазынасына өздігінен шығармашылық жақындауына мүмкіндік беретін, музыка пәні бойынша оқулықтар қажет екендігін де атап өткіміз келеді.

Бүгінде бастауыш сынып оқушыларынан бастап қазақ халық музыкасы арқылы музыкалық тәрбиелеуді жетілдіру мәселесі өзекті болып отыр. Егер ол халықтың кең бұқарасы үшін жат және түсініксіз болса, музыкалық өнер саласындағы ең жоғарғы жетістіктің тиімділігі аз болатындығына сенімдіміз. Қоғамның музыкалық талғамы мен қажеттіліктерін есепке алудың, халық музыкасының балалардың тәрбиесі мен дамуына ықпалының көлемі мен тәсілін анықтаудың болмауы, біздің республика жағдайында оқушыларды музыкалық тәрбиелеу жүйесінің жеткілікті түрде жасалмауы, біздің ойымызша, қоғамның өзіне регрессивтік әсер етіп, теріс ықпалы болуы мүмкін. Сондықтан оқушылардың қазақ музыка өнерінің үздік жетістіктерін түсінуіне бағытталған тәрбие жалпы білім беретін мектепте іске асуы тиіс.

Сонымен, қазақ халық музыкасы арқылы тәрбиелеуді оқушыларды шығармалардың үздік үлгілерімен мақсатты тәрбиелеу және оқыту, музыкалық қабілеттерін және шығармашылық белсенділіктерін дамыту, айналадағы шындықты көрсететін құбылыс ретіндегі халық музыкасы туралы өнегелік және эстетикалық ұғым деп түсінуге болады.

Біз қазақ халық музыкасын білімнің сарқылмас көзі, оқушыларды өнегелік және эстетикалық тәрбиелеу құралы болып табылатын, қазақ халқының ерекшелігі ретінде түсінеміз. Әлеуметтік құбылыс ретінде ол қоғамның рухани өмірінің органикалық бөлігі, сондай-ақ ұрпақтарға арналған мәдени мұраның бір бөлігі болып табылады. Оның тәрбиелік, білім берушілік әлеуетін ескере отырып, ол еліміздің оқушыларын музыкалық тәрбиелеудегі бірқатар мәселелерді сәтті шешілуіне ықпалдастық көрсетеді деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 12.04.2017. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Қазақстанның «Мәдени мұрасы» Мемлекеттік бағдарламасы. 06.08.2013 http://e-history.kz/kz/contents/view/gosudarstvennaya_programma_kazahstana_madeni_mura_kulturnoe_nasledie__446
3. Абдулатипов Р.Г. Человек. Нация. Общество. – М.: Политиздат, 1991. – 224 с.
4. Уледов А.К. Духовная жизнь общества. – М., 1980. – С.189.
5. Кульманова Ш.Б. Теория и практика воспитания младших школьников средствами казахской народной музыки. Алматы: Ғылым. 1999.- С.99 - 112.
6. Асафьев Б.В. Русская народная песня и ее место в школьном музыкальном воспитании и образовании /Музыкальное просвещение и образование. – М.-Л., 1965. – С. 114-120.
7. Асафьев Б.В. Музыка в школе. – М., 1921. – 101 с.
8. Миропольский С. Народная песня и воспитание – М., 1972. /Беседа. — № 10. – С. 73.
9. Нугманова А.А. Вокальное воспитание детей и подростков в казахских общеобразовательных школах. Автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. М., 1970 – 18 с.

TÜRK DÜNYASINDA KÜY (KÜĞ)'DEN TÜRKÜ'YE KÖROĞLU ÇEŞİTLEMELERİ

Dr. Öğr. Üyesi **Resul BAĞI***

Özet:

Müzik toplulukları üzerinde geleneğin sürekliliği ve kültürün yaygınlaşması açısından önemli bir görev üstlenir. Türk toplulukları Anadolu'ya göç etmeden önce yaşamış olduğu Orta Asya topraklarında çaldıkları ya da söyledikleri ezgileri 'Küğ' olarak isimlendirmiş ve bu ezgiler Anadolu'ya geldikleri zamanda devam etmiş zaman içerisinde bu ezgiler 'Türkü' olarak isimlendirilmeye başlanmıştır. Sözlü gelenek ürünlerinde kahramana güzelliği yansıtmak amacıyla epitet yoluyla estetik kazandırılır ve bu kahraman toplumun önemli bir simgesi durumuna gelir. Anadolu'da ve Orta Asya'da Türk dünyasının ortak destanı olarak kabul gören kahramanlardan bir tanesi de Köroğlu'dur. Köroğlu destanlarının Anadolu sahasında pek çok varyantı bulunmaktadır. Bu Köroğlu çeşitlemeleri her ne kadar Anadolu'da 'Bolu' ve civarı bölgeye has bir anlatı olarak düşünülse de Türk kültürünün halen hâkimiyetini sürdürdüğü Orta Asya topraklarında da farklı hikâyeler, ana temanın aynı olduğu konularda devam etmekte ve bu konu üzerine pek çok ezgi (Küğ/Türkü) çalınmakta ve söylenmektedir. Köroğlu Türk dünyasının ortak destanı olma niteliğinin yanı sıra yine Türk dünyasında bu destanlar üzerine söylenen ezgiler açısından da büyük bir öneme sahiptir. Çalışmamızda Anadolu'da –özellikle Bolu ve civarında- yaygın olarak anlatılan Köroğlu hikâyeleri odaklı ezgilerin tespiti ile kökende Orta Asya Türklerindeki örneklerinden de bahsedilerek, Köroğlu çeşitlemelerinin sadece Anadolu'ya özgü değil Türk topluluklarına has anlatı ve ezgiler olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Küy, Türkü, Köroğlu.

FROMKÜĞTO TÜRKÜ, A TURKISH FOLK MUSIC FORM, KÖROĞLU'SVARIETIES IN THE TURKISH WORLD

Abstract:

Music ensemble play an important role in terms of tradition's sustainability, continuity and the spread of cultures. Old Turkic societies used to say "Küğ" to the music they played and performed on the lands of Central Asia they lived before migrating to Anatolia. These melodies continued after the migration to Anatolia, and over time these melodies were called 'Türkü'. In the oral tradition, the hero is esthetized through the epithelium in order to reflect beauty, and this hero is an important symbol of the society. In Anatolia and Central Asia, one of these heroes, who are accepted as the common legend of the Turkish world, is Köroğlu. The epics written by Köroğlu have many variations on the Anatolian scene. Although these Köroğlu epics continue to be told in Bolu and its surroundings in Anatolia until today, different narratives in the Central Asian lands, where Turkish culture still dominates, continue with the same theme as the main theme, and many melody (Küğ / Türkü) is performed and sung. In addition to being a common epic of the Turkish world, Köroğlu also has a great emphasis on the music of these epics in the Turkish world. In this work, in Anatolia, especially in the vicinity of Bolu, we will try to find out that Köroğlu varieties are not only Anatolian but also narrative and melodies which are unique to the Turkish communities, by mentioning the examples of the Central Asian Turks as well as the melodies focused on the Köroğlu stories.

Keywords: Turkish World, Küy, Türkü, Köroğlu.

GİRİŞ

Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası olan müzik, tarihten günümüze kadar önemli izler bırakarak günümüze kadar gelmiştir. Türklerin ataları hakkındaki kaynaklarda, Türklerin birbirleriyle karşılıklı türküler söyleyerek at üstünde savaşa gittiklerinden söz edilir. Günümüzde âşık, eskiden ozanlar bu türkülerini, hamasi şiirleri, ağıtları söylemişlerdir. Ozanlar manzum ifadeye dayalı toy, ayin vb. törenleri yöneten şiirler söyleyen kişilerdir. Kam, baksı, oyun, ozan gibi adlarla anılmakta idiler. Köroğlu dairesi destanlarının ortaya çıkışı ile onların yazılarak analiz edilmesi arasında uzun bir tarihî süreç bulunmaktadır. Köroğlu, usta-çırak geleneğine göre sözlü şekilde ağızdanağıza dolaşarak gelişmiştir. 17.yüzyılın sonlarına doğru yazılmaya başlanmıştır. Her ne kadar Köroğlu dairesi destanlarının 18.yüzyılda birçok taş basma, el yazma nüshalarının var olduğubilinse de, Köroğlu destanlarının Özbek ozanlarından derlenip yazıya geçirilme faaliyeti, halkbilimci Töre Mirzayev'e göre, 1920'li yıllarda başlamıştır. Usta-çırak geleneğine göre sözlü şekilde ağızdan ağıza dolaşarak gelen Köroğlu destanlarının ortaya çıkışı ile yazılı hale gelmesi arasında önemli bir

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı.

tarihi süreç vardır. 18. Yüzyılda birçok taş basma, el yazma nüshalarının var olduğu bilirse de, 17. Yüzyılın sonlarına doğru yazılmaya başlanmıştır. Köroğlu destanlarının 366, 700, 777 hatta Azerbaycan âşıklarına göre 7777 kolunun rivayet edildiği bilinmektedir (Özkan 1997: 224). Fikret Türkmen ise Anadolu sahasında Köroğlu kollarının sayısının 32'nin üzerinde olduğunu belirtmektedir (Türkmen, 1985: 9-19).

İlk varyantları yaklaşık yüzaltmış yıldan daha eski olan Köroğlu destanında ayrı ayrı kol ve epizotları, hikâye ve rivayetleri içeren sözlü ve yazılı anlatım şeklinde uzun bir süreçte oluşmuştur. 17- 18. yüzyıllara ait Azerbaycan cönklerinde, aynı formada komşu ülkelerde toplanmış el yazmalarında, şiir mecmualarında, örneğin “Nağmeler kitabı”nda (Tebriz, 25 Ocak, 1721), Andelib Karacadağ'ın “Şiirler mecmuası”nda (1804) Köroğlu'nun ismiyle bağlı örnekler bulunur. Köroğlu'nun en eski yazıya alınmaları İran, Azerbaycan özellikle Tebriz kentine aittir (Türk, 2017: 11).

Köroğlu anlatıları Anadolu'da otorite, baskı ve zulme karşı adalet savaşının bir kahramanı niteliğindedir. Bu bağlamda Eric J. Hobsbawm'ın ortaya koyduğu sosyal isyancılık olgusu, otoritenin baskı ve zulmüne karşı gelerek adalet için savaşan halk kahramanlarının anlatılarını kapsar. Dadaloğlu ve Pir Sultan Abdal gibi sosyal isyancı rolündeki kahramanların anlatılarıyla Köroğlu anlatıları önemli ölçüde örtüşmektedir. Çalışmamızda Türk Dünyasında Köroğlu anlatılarının ışığında söylenen ezgilerin tespiti yapılmaya çalışılmıştır.

1. KÜY (KÜĞ)'DEN TÜRKÜ'YE

Grek mitlerinde bellekle ilgili beceri ve bilgilerin simgesi Mus adlı dokuz tanrıçaya bağlanan ve dolayısıyla Mus'lar becerisi anlamına gelen musike terimi Türkçeye Süryanice-Arapça üzerinden musiki biçiminde girmeden önce Türkler bu kavram için Küğ terimini kullanmaktaydı (Oransay, 1985: 5). Duygulu (2014)'ya göre küy (kü, küğ, kö, kök, köy) şu şekilde tanımlanmıştır: şarkı, ezgi. Kalıplaşmış müzik eseri. Anadolu'da, Asya'dan göç eden bazı Türk toplulukları tarafından kullanılmıştır. Bunun dışında Türkiye'deki halk müziklerinde bilinmez. Günümüzde Asya'da yaşayan bazı Türk toplulukları arasında da hâlâ kullanılmaktadır. DîvanüLûgat'it-Türk'te “Kög: şiirin vezni, uruzu, ırın ölçüsü, arlamakta sesin yükselip alçalması” açıklamasının yanında, “Köglemek: ırlamak, teganni etmek; köglenmek, şarkı söylemek ırlamak, teganni etmek, sesi yükselte alçalta şarkı çağırmaq” biçimleri ile veriliyor. Türkiye'de bazı müzikologlar tarafından şarkı, ezgi, türkü hatta müzik yerine önerilip kullanıldıysa da yaygınlaştırılmamıştır (312). ‘Küy’ kelimesi ‘Kök’ olarak da ifade edilmekte ve ‘Gök’ anlamına gelmektedir. İslamiyet öncesi Türklerin inancı olan ‘Gök Tanrı’ inancı ile de bağlantılı olduğunu düşünebiliriz. Müziğin de gökten gelen Tanrısal bir olgu olduğu düşünülmüş olabilir. Fakat müziğin dünyanın sesi olduğu hem ‘Tasavvufta’ hem de İslamiyet öncesi inanışlarda geçmektedir. Her ne kadar Türklere ait her şeyi Şaman kültürüne bağlamak doğru olmasa da Küy'lerin temelini inanç kökenli olduğunu düşünmekteyiz. Kökeninde ayine dayalı müzik kültürüne zaman içerisinde tabiat, doğa ve oyun girmesiyle birlikte değişikliklere maruz kalmıştır. Bu metinlerden de anladığımız kadarıyla Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar Türk topraklarında söylenen sözle ya da sözsüz eserlerin tümü küğ olarak tanımlanmakta idi. Zaman içerisinde ‘Türklere ait Küy’den ‘Türküy-Türkü’nün türediğini düşünmekteyiz.

Çokanlamlı bir terim olan ‘küğ’, Asya'nın her yerinde Türk dilleri konuşan halklarca ‘çalgısal musiki’, ‘ırsal musiki’, ‘ezgi’, ‘tartım’, ‘türkü’, ‘besteleme’, vb. gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Türk dünyasının musikibilim yazınında sıkça rastlanan bu terim, Kazakçave Kırgızca'da çalgısal musiki anlamında kullanılır. Çoğunlukla doğaçlama bölümlere yer veren küğler genellikle tek bir çalgıyla yalın olarak seslendirilir (Tansuğ, 2017: 62). ‘Küy’ genel anlamıyla sözsüz ezgiye verilen addır. Söz ve ezgi etle kemik gibi birbirinden ayrılmaz ikili konumundadır. Fakat ‘küy’lerde önce ezgi (melodi) mi vardı yoksa söz mü vardı konusu uzun yıllardır tartışılmalıdır. Müzikte önce ‘söz’ vardı diyebiliriz. Türkçülük üzerine önemli çalışmaları bulunan Ziya Gökalp'in Türk Küğ'ü üzerine düşünceleri şu şekildedir; “Ülkemizde yaşayan iki küğ vardır. Bunlardan birisi halk arasında kendi kendine doğmuş olan Türk Küğ'ü, öteki Farabi'ce Bizans'tan çevrilip aktarılan Osmanlı Küğü'dür. Türk ‘Küğ'ü esin ile oluşmuş, benzetlenerek dışardan alınmamıştır. Osmanlı Küğ'ü ise benzetleme yoluyla dışardan alınmış ve ancak yöntemle sürdürülmüştür (Oransay, 1985: 17)”.

Günümüzde Anadolu'daki bütün ezgileri ‘Türkü’ olarak tanımlamış olsak da müzikal özellik ve yapı açısından Orta Asya (merkez Asya) bölgesinde özellikle de ‘Tuva Hakas’ bölgesi de dahil olmak üzere aynı yapının değişik formlarında ‘Küy/Küğ’ ezgilerine Anadolu'da rastlamak mümkündür. Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse; Elazığ'da ‘ağırlamalar’ Gaziantep'deki Kabalar (Şamanların ruh uçurma ya da ruhlarda bulunma ayinlerine benzerlik göstermektedir) ve Mesesler özellikle adım yapısı ve müzikal özellik açısından büyük benzerlikler göstermektedir. Bunların aslında adları değişmiş olarak oyun havası formuna gelmiştir diyebiliriz. Bunların dışında oyun formuna dönüştürülmemiş sadece ezgi olarak çalınan örneklerde mevcuttur. Bunlar; Elazığlı klarnet sanatçısı Mehmet Şerif Çeçen'e ait ‘Ağırlama’, Ramazan Güngör'ün

çaldığı ‘çömlek kırdırım’, Anadolu’nun farklı yörelerinde bilinen ‘Koyunu suya indirme havası’⁵¹, Türker Eroğlu’nun Elazığlı bir ustadan derlediği ‘Dağ Hüseyini’⁵² havası, tüm bunlar tipik küy örnekleridir. Bu ezgiler ortaya çıktığı topraklarda yaşanmış olayları anlatan ezgilerdir. Tabii ki bunlar ile ilgili daha geniş ve ciddi bir çalışma yapılmalıdır. Orta Asya ‘Küy’leri de buna benzer olaylar anlatır. Örneğin “*Tor corganınbögelek kabuğu (doru atı döverek ve kyuruğunu sallayarak sinği kovmasını anlatın bir ezgi)*” adındaki ‘küy’. Küy’lerde olayların müzikle anlatımı çok yaygındır ve yukarıda verdiğimiz örnekler bunları doğrular niteliktedir. Karacaoğlan anlatmaları da ‘küy’ler ile renklendirilerek gerek Orta Asya’da gerekse Anadolu’da yaygınlaşmıştır. Kazaklarda bu ezgilere ‘en’ adı verilmektedir. Kazak atlıları "PolyushkaPolyePlaineMaPlaine " Kazakça ağıttır ve “küy” dür.

2. TÜRK DÜNYASINDA MÜZİK KÜLTÜRÜ

Orta Asya’da zaman içerisinde değişikliğe uğrayan fakat özünde inanç özelliği taşıyan müzikler bulunmaktadır. Bu topraklarda ülkemizde de olduğu gibi İslamiyet öncesi motifler İslamlaştırılarak değişikliklere uğramıştır. Fakat Türk topluluklarının en büyük özelliği geleneği bırakmadan geçmişteki ezgiye biraz değişiklik yapıp anlamlandırılmasında bazı değişiklikler ile birlikte geçmiş ile günümüz arasında bir bağ oluşturabilmesidir. Bu değişiklikler müzikal değişime de öncülük etmektedir. Örneğin Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan ‘Kamber’ ya da Orta Asya’daki tanımlaması ile ‘Kambar Batır-Kambar Ata’ musikinin icad edicisi bir ruh bir at koruyucusudur. Yakutlarda Dayahogoy, Sayan Altay halklarında Suyla Han ve Kırgızlarda ise Kambar Ata’dır (Orazbekova 1996: 20-21, Aktaran, Karadavut, 2010). Kamber-Ata veya Kamber-Kan, söylentilere göre Kırgız Türk halk musikisi ile kopuzun babası ve atası idi. “At kültürü”, bu eski inanışlarda yine kendisini göstermektedir. Çünkü bir evliya olarak sayılan “Kamber-Ata, atlar ile at sürülerinin bir koruyucusu” olarak kabul ediliyor veya öyle inanılıyordu. İnanışlara göre, “Kamber-Ata, bir eşek bağırsağını germiş ve bu barsağı, parmağı ile veya bir mızrapla çarpmış, bir çalgı çalıyormuş gibi yapmış, böylece komuz icad edilmiş (Ögel, 1987: 26).Koroğlu (Goroğlu) Destanı’nda Goroğlu’nu bütünleştiren ve önemini çok arttıran bir olay da onun dine bakış açısidir. Goroğlu’nun inancı Hz. Muhammed’dir, piri ise Hz. Ali’dir.Alevî inanç sistemi, kamberlik geleneğini, Hz. Ali ile ona kamber olduğuna inanılan Selmân-ı Fârîsî’ye götürür. Selmân-ı Fârîsî’nin ölene kadar Hz. Ali’ye Kamberlik⁵³ ettiğine, onun sırrını taşıdığına ve ona hizmet ettiğine inanılmaktadır (Yakıcı ve Özdemir, 2012: 249). Türkmen geleneğinde Kamber Hz. Alinin at çobanı olur, düldülü otlatırken ‘dutar’ı icad eder. Dutar çaldığı için düldül otlanmayı bırakır, bunu görenler kambere ceza verir kamber zührevi bir şekilde yer yarılr yerin içerisine girer ve kendisini kovalayanlardan kurtulur. Böylece bir efsaneye dönüşür.

Ali'nin çırağı Babaî Kamber,

Ali ile yoldaş Malikî Ejder, ...Kurbanın olayım imam, pirlar,

Acıyıp yardım edin naçar kullara.Dünyayı terk etti On İki İmam.

...Mekânın Meşhed'de İmamRıza... ” (Yoldaşoğlu 2000: 342-343/Aktaran, Akın, Bülent 2012: 26).

3. ORTA ASYA’DA KÖROĞLU ANLATILARI

Türk dünyasının ortak kültür ürünlerinden biri olan "Koroğlu" Türk dehasının yarattığı bir halk kahramanıdır. Türk kahramanlık destanları içinde Oğuznâme, Manas gibi "dairesleşme" adı verilen özellikleri itibariyle "epos" seviyesine yükselmiş, sözlü ve yazılı kaynaklarla günümüze kadar ulaşmıştır. Kırgızistan’dan Türkmenistan’a Tuva’ya kadar Koroğlu’nun pek çok varyantına rastlamak mümkündür. Koroğlu destanları Kazakistan’ın özellikle eski oğuz yurdu (halen Türkmen kültürünün devam ettiği bir bölgedir) ve eski Türkmen kültürünün halen yoğun bir şekilde devam ettiği batı bölgelerinde meşhurdur. Türkmenistan’da ve Azerbaycan’da Koroğlu kültürü halen yaygın bir şekilde devam etmektedir. Bölgede en yaygın olan Koroğlu Küy’ü Devlet Kerey’e aittir. Bu Küy’e bazen Türkmen Küy’ü bazen Koroğlu denilmiştir. Devlet Kerey 18. yüzyıl Dombıra sanatçısı halk ozanıdır. Devlet Kerey’in Kazakistan’ın batı bölgesine ya da Türkmenistan tarafına bir seyahat yapmış ve oradaki izlenimlerini bu ‘küy’ ile aktardığını düşünmekteyiz. Küy’ün içerisinde Türkmen ezgileri de hissedilmektedir. Koroğlu Destanı, Kazak halkının kültürel zenginliğinin, yüzyıllarca süren değişim ve yaratıcılığının bir örneğidir. Koroğlu Destanının Kazak versiyon’unun bütün varyantlarında kahramanın (Koroğlu’nun) düşmanlarının sürekli olarak Kızılbaşlar (İranlılar) olması karakteristiktir. Bu özellik ayrıca Kazak, Özbek, Türkmen ve Karakalpakların epik hikâyelerinin de değişmez unsurudur (Şişman, 1999:52).

⁵¹ Yöresi: Ordu, Kaynak kişi: Ali Hanılçe

⁵² Makamı hüseyini olan ve dağ konulu bir ezgi’dir. Dağın tepesinden bir kaya parçasının köye doğru inişini ve inerken de başka bir kayaya çarparak parçalanması yavaş yavaş aşağıya doğru düze iner iken olan durumunu yansıtan bir ezgi geleneksel olarak günümüze gelen ‘ahenk’ sazı ile icra edilmektedir.

⁵³ Alevi Bektaşî Geleneğinde “Kamber” “Zakir” veya “Sazender” adı verilen ve cem ayininde dedenin yanında oturan, saz çalan kişilerin icra ettiği bu miraçlamalar, içerik açısından olduğu kadar icra edildikleri ortam açısından da kutsal sayılırlar.

Anadolu'da Köroğlu'nun nara attığı 'Çamlıbel' adı ile bilinen fakat Türkmenistan'da 'Cambılbil-ÇarsaklıÇambıl' olarak adlandırılan ve küçük değişiklikler ile rastlanılan bütün varyantları 'Köroğlu' ruhu ile aynıdır. Köroğlu'nu diğer destan kahramanlarından ayıran en büyük özelliği Herkül gibi Tanrısal güçlere sahip değil yaptığı yanlışları düzeltebilen, doğruluğu ile kazanan bir kahraman (bir insan) niteliğindedir. Derebeylik zamanlarında ezilen, hakkı elinden alınan, horlanan köle yerine tutulan, karın tokluğuna ömür boyu uşak edilen Türk halkının bir kesiminin düşüncesinde büyümüştür Köroğlu (Makal, 1987: 11). Bu nedenle diğer destan kahramanlarına göre ayrı bir yerde ve pekçok kişinin özendiği bir model tip konumdadır. Günümüzde Türkmenistan ve Özbekistan sınırları içinde kalan ve Ceyhun Nehri boyunca uzanan -İÖ 6-4. yüzyıllar arasında İran Ahameniş İmparatorluğu'nun parçası olan-Harezim⁵⁴ bölgesi Köroğlu kollarından birine ait olan ezgi şu şekildedir:

ŞEKİL 1. MEN KEÇİK MEN.

*Men keçik men bugün fani dünyadan
Yüreğimde yüzbin arman kalandır
Ümit üzdüm bütün malı mülkümden
Malı mülküm mebin talan olandır.*

Harezim bölgesi Köroğlu ezgilerinden bir tanesi'de şu şekildedir.

ŞEKİL 2. İNCİNME GÖNÜL.

Türk kültür coğrafyasının uçsuz bucaksız ufuklarında at koşuran bir kahramanın destanı Köroğlu Türkmen varyantında 'Göroğlu' olarak geçmektedir. Köroğlu Destanlarının Türkmen versiyonunda bu güne kadar tespit edilen otuz kolun, ilk defa birarada yayınlandığı belirtilen eser 8 cilttir ve eserin 6-7-8. ciltleri Türkmen Kiril alfabesiyle hazırlanmış nüshayı ihtiva eder. İlk beş ciltte ise, yeni Türkmen alfabesiyle hazırlanmış metinler, Türkiye Türkçesine aktarılmış metinlerle yanyana verilmiştir (Arslan, 1997: 276). Destan metni, "Göroğlunun Türeyişi", "Göroğmmını Evlenişi", "Araptan İntikam Alış", "Övezin Getirilişi", "Övezi Dara Çeken" (1.cilt), "Hoşgeldi", "Övez Evlenen". "Ayçemen", "Servican", "Övez ve Kırat", "Arap Bağlayan", "Kırk Binler", "Övez Küsen" (2.cilt), "Moruk Kadın", "Göroğlu ve Balı Bey", "Telli Hanım", "Erhasan", "Peri Küsen", Merdivenli" (3.cilt), "Harmandeli", "Sapar Mehrem", Handan Bahadır", "Bezirgan" (4.cilt), "Göroğlu Bey ve Davut Serdar", "Tebli Bahadır". "Belagerdan", "Gencim Bey ve Hıdırali Zengin", "Övezin Oğlu Nuralı", "Ahmet Beyin Evlenişi", "Göroğlunun Ölümü" (5.cilt) kollarından müteşekkildir (Arslan, 1997: 277).

Köroğlu Destanının Türkmen varyantında Kafkas coğrafyası ve Gürcistan şu şekilde anlatılmıştır: Köroğlu Destanı'nın Türk Dünyasında ve komşu halklarda çeşitli anlatımları mevcuttur. Bunlarda biri de zengin içeriğiyle Türkmen varyantıdır. Destanın Türkmen varyantında yer alan çeşitli kollarda Köroğlu ve yiğitleri Türkmenistan'ın dört bir tarafına seferler düzenler. Sefere çıkılan yerlerin başında Kafkas coğrafyası gelir. Köroğlu ve yiğitleri Gürcistan'a, Azerbaycan'a ve Revan'a gider (Gökçimen, 2014: 215). Köroğlu'nun Türkmen varyantında Kafkas ülkelerine ait en geniş bilgiler üç kolda yer alır. Birincisi "ÖvezÖylenen" (Övez Evlenmiş), ikincisi "Bezirgen" (Bezirgân) ve üçüncüsü "Göroğlulı Beg Bilen Davut Serdar" (Köroğlu Bey ile Davut Serdar)'dır. Bu kollardan ilkinde Köroğlu eşi Agayunus Peri'nin tavsiyesiyle oğlu Övez'i Gürcistan Padişahı Leke'nin ortanca kızı Gülrüh ile evlendirmeyi düşünür. Neticede Köroğlu yola çıkar. Beş gün sonunda büyük bir nehri geçer. Epey bir süre yol kat ettikten sonra Gürcistan'a ulaşır. Gülrüh'un yaşadığı saraya gelir. Köroğlu beş kıtalık "menzemez" redifli bir şiirle Gürcistan'ı şöyle anlatır:

"Yolum düştü Gürcistan'ın ilinden, Yolum düştü Gürcistan'ın eline,

⁵⁴Harezim (Arapça: خوارزم / Khwārizm, Farsça: خوارزم / Khwārazm), Ceyhun Nehri'nin (Amu Derya) suladığı ve deltalarının Aral Gölü'ne aktığı topraklardır. Orta Çağda sulama sistemi sayesinde bölgenin bayındır olduğu son 12 senede yapılan arkeoloji çalışmaları ile ortaya çıkarılmıştır.

*İlleri bar, bizim ile menzemez,
Seyran etsem, bakcasının gülünden,
Gülleriñ bar, bizim güle menzemez,
Gara gutnageyer, egindüvmeli,
Gözelleri bir-birinden övmeli,
Begleri bar, tarıpınıdiymeli,
Hanları bar, Övez Han'a menzemez.*
(Gökçimen, 2014: 219⁵⁵)

*Elleri var, bizim ele benzemez.
Seyran etsem bahçesinin gülünü,
Gülleri var, bizim güle benzemez.
Kara başlık takar, sırtı düğmeli,
Güzelleri bir birinden [ayrı] övmeli,
Beyleri var tarifini yapmalı,
Hanları var, Övez Han'a benzemez.*

Anadolu ve Azerbaycanda pek bilinmese de Köroğlu'nun Türkmen varyantında Harman Deli peri motifi de çok yaygındır. Harezim bölgesi aşıklık Harman Deli&Köroğlu hakkında pek çok şiir yazmıştır. Rivayete göre Türkmen versiyonunda; buna benzer, "Gülayim ve Yiğit Hasan" (Hasan, bir demircinin oğludur. Köroğlu O'nu evlat edinmiştir. Hasan'ın Gülayim'le evlenmesi anlatılır.), "Yaşlı Kadın" (Köroğlu'nun atı Gıyrat'ın çalınması hakkında), "Harman Dalı" (0, tüccar Bezergen'in kardeşi Köroğlu ile söz yarıştıp Köroğlu'yu yener. Köroğlu aşıklardan söz atışma hünerini öğrenir ve ikinci kere yarıştığında onu yener.) (Gumarova, 2015: 54). Türk Dünyası müzikleri üzerine önemli çalışmaları olan İrfan Gürdal, Anadolu'da çalınan 'Harmandalı' ezgisinin de buradan geldiğine dair çalışmaları bulunmaktadır. Orta Asya'dan Anadolu'ya getirilen pekçok kültürel kalıntı bulunmaktadır ve yaşanılan hiçbir şeyin tesadüf eseri ortaya çıkmamıştır, pek çok kültürel kalıntının olması bu savı doğrular niteliktedir.

Kaşkaylar İran'ın Fars eyaletinde yaşayan bir Türk 'Sünni Türkmen' topluluğudur. İran kaynaklarında Kaşkal şeklinde geçen bu adın nereden geldiği ve anlamı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kelimenin Doğu Türkçesi'nde at, sığır ve koyun gibi hayvanların alınlarındaki akıtmaya karşılık kullanılan kaşka ile (Batı Türkçesi'nde sakat) alakası olduğu düşünülebilir. Bu ad ayrıca Çağatay Türkçesi'nde "parlak" ve "yiğit" gibi mecazi manalar da taşımaktadır (Sümer, 2002: 21). Kaşkaylar'da (Sünni Türkmenler) da Köroğlu anlatmaları içerenküylerde bulunmaktadır. Kaşkay Türkçesi Oğuz Türkçesinin bir şivesidir ve Türkiye Türkçesine çok yakındır. Aşık denilen saz şairleri kahramanlık ve aşk türküleri söyler, Köroğlu destanı herkes tarafından bilinir ve sevilir. Bu muhitin âşıklarının sanatlarını icra edişleri Türkmen ve Horasan âşıklarına çok benzer. 50'den fazla âşığın faaliyet göstermekte olduğu bu muhitte âşıklar tek saz ile, oturmak ya da bir yere yaslanmak suretiyle sanatlarını icra ederler. Kaşkaylar arasında âşıklardan başka 'Çençiler' ve 'Sarbanlar' adı verilen müzisyenlerde vardır (Uzun, 2007:28). Âşık denilen saz şairleri aşk ve kahramanlık türküleri söyler, Köroğlu destanı herkes tarafından bilinir ve sevilir. Hatta Kaşkay halkının derin sevgisi dolayısıyla Köroğlu destanı Fars eyaletindeki Türk asıllı olmayan oymaklar ve köylüler arasında da yayılmıştır. Kaşkayların Köroğlu anlatmaları da vardır (Sümer, 2002: 21). Kaşkay Köroğlu anlatmaları Gürcistan seferi, Erivan ve Ayvaz'ın oradan kaybolup Köroğlu'nun onu araması gibi anlatmaları içerir. Anadolu'da da varyantları bulunan bu ezgide Kaşkay'a ait olanının ezgi ve şiirsel bütünlüğü uzun yıllar önceye ait olduğunu gösterir niteliktedir. Ezgi şu şekildedir;

ŞEKİL 3. GÖĞDE UÇAN ÜÇ DURNALAR.

*Göğde uçan üç durnalar beş durnalar
Göğ telli serhoş turnalar
Bak gör ayvaz görünürmü*

Azerbaycan'da Köroğlu Anlatıları: Köroğlu ezgileri genellikle hikâyeli Türkü anlatıcılarının topluma kazandırdığı ve yaygınlaştırdığı kültürel bir özelliktir. Hikâyeli türkü anlatıcısı âşık bir hikaye anlatırken o hikayenin aralarında manzum destanlar, mensur olupta arada manzum bölümleri olan destanlarda nafi ozan ya da âşık oraları müziksel olarak seslendirir. Anadolu'daki âşıklık geleneğimizde bu musan (Ozanların musannif olma özelliklerinin yanında anlatıcılık vasıfları da vardı) eşlikli hikaye Mevlüt İhsani Baba ile bitti diyebiliriz. Karacoğlan ezgileri genellikle Hikâyeli Türkü anlatıcılarının topluma kazandırdığı ve yaygınlaştırdığı kültürel bir özelliktir. Azerbaycan'da da âşıklar Köroğlu destanlarını hem hikayelerini anlatarak hem ezgilerini söyleyerek Musaneşşlikli hikâye anlatımı geleneği sürdürmeye çalışmaktadırlar.

⁵⁵ Türkmen kolunda Gürcistan'ı anlatan 5 kıtalık bir şiirdir.

Azerbaycan Türkleri arasında Köroğlu ve atıyla ilgili olarak anlatılan efsaneler (Köroğlu Bulağı, Köroğlu Kalesi, O Kür, Men kür, Min-ge-çiver ve Kür, vb.) ise onun Azerbaycan coğrafyasında yaşadığı düşüncesini uyandırmaktadır (Alptekin 1991: 9-12-Aktaran, Alptekin ve İçel, 2011: 44). Azerbaycan Köroğlu varyantları Türk varyantları ile birbirine çok yakındır. Azerbaycan anlatılarına göre “Köroğlu aslen Osmanlı toprağındandır. İran’ı, Turan’ı dolaşmış, talan etmiş, nereye giderse orda kale yapmış bir kahramandır. Babasının ismi Yusuf, kendisinininki Ruşen’dir. Babasının efendisi ise Hasan Paşa’dır.” (Boratav 1984: 34). Azerbaycan Köroğlu anlatısında Keçel (Geçel) Hemze (Hamza)’nın Kıratı kaçırması ve bunun akabinde gelişen olayların anlatıldığı bir epizotun sonunda Köroğlu’nun Hemze’ye söylediği ezgi şu şekildedir ⁵⁶.

ŞEKİL 4. HEMZE'NİN KIRAT'I KAÇIRMASI.

*Canım Hemze gözüm Hemze & Hemze incitme Kıratı
Budur sene sözüm hemze & Hemze incitme kıratı.*

Azerbaycan bizim önemli bir akrabalık bağımızın olduğu oğuz boyu ve Türkmen biraz Özbekistan’da aynı kültür dairesindedir. En çok müşterekimiz Azerbaycandır. Oradan Anadolu’ya aktarılmış olan Köroğlu kollarının ya da tam tersi Anadolu’dan Azerbaycana aktarılan Köroğlu kollarının olduğunu düşünmekteyiz. Bazı küçük farklılıklar olsa da büyük benzerlikler göstermektedir. Anadolu’da Bolu beyi odaklı anlatılan Köroğlu Bolu’ya maledilmiş bir öge konumundadır. Azerbaycan ve Türkmenistan Köroğulları incelendiğinde olay bu şekilde değildir. Bu bölgelerde de Bolu beyi var fakat ‘Balı Beyi’ şeklinde geçmektedir. Balı ismi Anadolu’da çok yaygın değildir. Anadoluda âşıklar Balı beyini Bolu beyine dönüştürmüş olabilirler. Bir Azerbaycan anlatmasında Bolubey (Türkmenlerde Balı Bey) Erzincan Paşası’dır. Meselenin Bolu ili ile ilgisi yok, şahıslar ile ilişkisi vardır. Örneğin Kiziroğlu Azerbaycan da da bilinmektedir. Köroğlu Bağdat seferine gittiğinde Kiziroğlu ile karşılaşır. Köroğlu ile düşman olmasına rağmen mert bir düşmandır. Bağdat paşası ile köroğlunun mücadelesinde ortaya bir şeyşber atar ve Köroğlu ile birlikte 3 yiğidin kurtulmasında büyük yararlılık gösterir. Yiğitlerini kurtarıp Köroğlu dönerken (Anadolu’daki anlatımdan farklıdır) arkadaşlarına derki siz şu yoldan gidin ben başka bir yoldan geleceğim der, amacı Kiziroğlu ile karşılaşmaktır. Özbekistan’ın Harezim bölgesinde kalender Bahşi adında bir Köroğlu anlatıcısından derlenen Bahşi’den alınan Gürcistan Köroğlu anlatmasının ezgisi şu şekildedir.

ŞEKL 5. KÖROĞLU GÜRCİSTAN SEFERİ TÜRKÜSÜ⁵⁷.

*Çamlıbel’den Gürcistana bir göç olsa & Elime alıp behr-i bazımı (yırtıcı kuş/doğan)
Koç yiğitler koça döner koç olsa & Düşman eli görsün meydan tozunu
İrfan Gürdal’ın derleyip düzenlediği diğer bir Köroğlu ezgisi şu şekildedir.*

ŞEKİL 6. SEFER DÜŞTÜ GÜRCİSTAN'A.

4. ANADOLU'DA KÖROĞLU ANLATILARI

Köroğlu’nun Anadolu’daki metin toplama çalışmaları şu şekildedir; Anadolu’daki Köroğlu anlatmalarının eski yayımları taşbasması olarak tek bir kolun yer aldığı popüler mahiyetteki yayımlardır.

⁵⁶ Daha geniş bilgi için bkz. <https://www.azadliq.org/a/24178120.html>

⁵⁷ Kaynak Kişi: İrfan Gürdal <https://www.youtube.com/watch?v=nvjN7Uw8lvU>

Bunları takiben Pertev Naili Boratav'ın 'Köroğlu Destanı' adlı incelemesi ve "Halk Hikâyeleri ve Halk Hikayeciliği" adlı çalışması, daha sonra Ferruh Arsuna'nın "Köroğlu" adlı derleme, düzenleme yayını yer almıştır. Metin derleme çalışmaları içinde şüphesiz en zengin olanı Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın ve Muhan Bali tarafından Behçet Mahir'den derlenen "Köroğlu Destanı" adlı derlemedir. Bunu takiben Ümit Kaftancıoğlu'nun derleyip, düzenlediği "Köroğlu Kol Destanları" ve Hüseyin Bayaz'ın derleyip, düzenlediği "Köroğlu, Antep Rivayeti" adlı çalışmalar yapılmıştır (Ekici, 1997: 235-236). Tarihsel kaynaklarda sıradan bir Celali isyancısı olarak adı geçen Köroğlu, Anadolu'da sözlü kültürde halk kahramanı konumuna yükselmiştir. TRT Repertuarında Eser Sahibi & Kaynak: Köroğlu olan toplam 104 eser bulunmaktadır.

SONUÇ

Köroğlu anlatılarının coğrafi yayılma alanlarını Anadolu sınırları dışına taşıyan etkileşim ve etkileşimin sınırlarıyla orantılı olarak en belirgin özelliğinin Türk kültürünün Orta Asya kökenli bağlantısı olduğunun altını çizmek gerekir. Köroğlu, Türk boyları arasında en geniş yayılma sahasına sahip destanlardan biridir. Bugün Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar Türk dünyasında ve komşu halklar arasında tanınan Köroğlu ile ilgili çok farklı anlatımlarla karşılaşmaktayız. Bu anlatımlarda, Köroğlu'nun hayatı, kişiliği, ailesi, mücadeleleri gibi hususlarla ilgili olarak farklı bilgiler yer almaktadır. Köroğlu ister mahlasta çalınıp söylenen bir âşık olsun, isterse destan kahramanı olsun Türk dünyasının ve Anadolu'nun ortak kahramanı olarak geçmişten günümüze kalan bir değer olarak yaşamaya devam edecektir.

Türk topluluklarının çok sevdiği destanlardan birisi de 'Köroğlu' destanıdır. Bu destan, Kafkasya kavimlerinden; Azeriler, Ermeniler, Gürcüler, Abhazha'lar, Kumuklar ve Balkanlarda yaşamakta olan halklar, Orta Asya kavimlerinden Türkmenler, Özbekler, Tacikler, Karakalpaklar ve Kazaklar arasında ayrıca Araplar ve Anadolu Türkleri tarafından da bilinmektedir. Bu toplulukların her birinde anlatılan bu destanlara bağlı olarak da kendilerine özgü ezgileri de bulunmaktadır. Bu çalışmada Türk yurdu olan topraklarda, topluluklardan bazılarına ait olan hikâyeler ve bu hikâyeler içerisinde geçen ezgiler tespit edilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA:

- Akın, Bülent (2012). Alpamiş Destanında Hz. Ali Tasavvuru. Milli Folklor Dergisi, Yıl: 24 Sayı 96.
- Alptekin, Ali Berat ve İçel, Hatice (2011). Batı Versiyonlarında Köroğlu. Milli Folklor Dergisi Yıl: 23 Sayı: 91.
- Arslan, Mustafa (1997). Göroğlu-Türkmen Halk Destanı. Türk Dünyası incelemeleri Dergisi Sayı II, İzmir 1997, ss. 275-278;
- Boratav, Pertev Naili (1984). Köroğlu Destanı. Adam Yayınları, İstanbul.
- Ekici, Metin (1997). Anadolu Sahası Köroğlu Kollarının İsim ve Tasnif İncelemesi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, İzmir.
- Gumarova, Melike (2015). Köroğlu Destanı. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi/3 Aktaran Metin Arıkan.
- Karadavut, Zekeriya (2010). Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar. Milli Folklor Dergisi, Yıl: 22, Sayı 85.
- Makal, Tahir Kutsi (1987). Köroğlu. Toker Yayınları, İstanbul.
- Oransay, Gültekin (1985). Atatürk İle Küğ Belgeler ve Veriler. Çağ Basımevi Ankara.
- Özkan, İsa (1997). Köroğlu Destanı'nda Kahramanlık Ve Atının Doğuşu İle İlgili Motiflerin Tahlili, Türk Dili, S:549, S.230.
- Sümer, Faruk (2002). Kaşkay. TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 25
- Şişman, Bekir (1999). Köroğlu Destanı'nın Kazak Varyantındaki Tarihi, Sosyo-Kültürel Unsurlar, Milli Folklor Dergisi Yıl: 12 Sayı: 45.
- Tansuğ, Feza (2017) Türk Dünyasında Çalgısal Musiki ve Küğ'ler. Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/Edebiyat Dergisi cilt: 23 sayı 89ç
- Türk, Ali Bazarandeh (2017). Geçmişten Günümüze İran'da Köroğlu. Bolu'dan Türk Dünyasına Köroğlu Çalışmalarının Dünü, Bugünü, Yarını Uluslararası Çalıştayı, Bolu.
- Türkmen, Fikret (1985). Köroğlu Hikâyelerinin Yayılma Sahaları ve Menge Meselesi. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, İzmir IV. Cilt.
- Yakıcı, Ali ve Özdemir, Nazife (2012). Çorum Alevilerinde Kamberlik Geleneği. Türk Kültür ve Hacıbektaş Veli Araştırma Dergisi. 2012/64.

КІТАПХАНА ІСІ МАМАНДАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

П.ғ.к. Г.И.НҮРЖАНОВА*

Түйіндеме:

Ғылыми рухани кеңістік пен білім беру аймағында өзін еркін сезінетін кез келген тұлға ғылыми-ақпараттық мәдениетті игеруі тиіс. Бұл кітапхана мамандарына да қажет ұстаным. Мәселен, ғылыммен шұғылданушылармен қарым-қатынас, олардың қажеттіліктерін өтеу, т.б. осы саладағы маманның сапалық қасиеті екендігі даусыз. Ғылымның өркендеуі ғылыми білімдермен тікелей байланысты. Жоғары ку орнының студенті «білім туралы білім феноменін» толық меңгеруі тиіс. Яғни, ғылыми-ақпараттық негізде қалыптасқан жалпы білім қорларының жүйесі туралы мағлұматтарды толықтай игерудің өзі белгілі бір дәрежедегі білімді қажет етеді. Бұл – жоғары оқу орнының студенттеріне (оның ішінде кітапхана ісі мамандығы бойынша білім алушыларға) қажетті білімділік деңгейі ретінде әлеуметтік қарым-қатынас құндылығын құрайды.

Тірек сөздер: ақпараттық қоғам, ақпараттық мәдениет, ғылыми ақпараттық мәдениет, студент.

FUNDAMENTALS OF FORMATION OF SCIENTIFIC AND INFORMATION CULTURE OF LIBRARIANS

Abstract:

Scientific and spiritual space for itself in the field of education and any other person, feel free to have a culture of scientific information. This should also position of library experts. For example, the science шұғылданушылармен relationship, their needs, etc. qualitative properties of a specialist in this area is undeniable. Science is directly related to the growth of scientific knowledge. High school student "phenomenon of knowledge about education" to learn. In other words, scientific information about the current system of general education funds on the basis of full development requires a certain level of education. This is high school students (including students majoring in library science) is the value of the required level of education as a social relationship. In this regard, one of the main sectors of the axiological landmarks in our research problem.

Key Words: Information society, information culture, the culture of scientific information, the student.

Жалпыадамзаттық даму эволюциясы мен өркендеуінің табиғи-биологиялық, мәдени-әлеуметтік қырларына негіз болған маңызды сала ақпараттар көзі болып табылады. Мұны тарихқа дейінгі уақыт пен тарихи үдеріске келіп жалғасқан тұтас рухани кеңістік айғақтап отыр. Алғашқы қауымдық дәуірдегі ақпараттардың ымдасу, ишара түріндегі бастапқы көріністерінен бастау алған қарапайым хабар алмасудың түрі, адамзат өркениетінің өн бойында тұтастай сақталып, белгілі бір даму, сұрыпталу, жетілу кезеңдерінен өтіп, бүгінгі заманға дейін сабақтасып келіп отырған дамудың қажетті мәдени құрылымы болып отырғандығы шындық.

Адамзат мәдениеті ақпараттық бірліктерсіз өмір сүре алмайтындығын, өздігінен қалыптасып, тасымалданып отыратын ақпараттық көздер арқылы өрлейтіндігін дәлелдеп, онсыз әлеуметтік прогрестің де қамтамасыз етілуі мүмкін еместігін айғақтап берді. Ақпарат қоғамның мәдени-әлеуметтік, рухани-саяси өрлеуінің негізгі құралы екендігі тарихи дамудың басты қағидасы ретінде айқындалды. Сондықтан, ақпараттар қоғамдық-тарихи үдерістің тұтас өн бойында сақталған, бүгінгі күнге дейін жалғасқан және болашақта бола беретін әлеуметтік уақыттық-кеңістіктің өлшемнің басты парадигмасы екендігі сөзсіз.

Осыған орай, ақпарат қоғамның мәдени, рухани, саяси, әлеуметтік саласын тұтас қамтып жатқан қарым-қатынас пен байланыстың негізгі құралы болып табылады. Демек, ақпарат осы салалардың орнығуы мен жетілуінің шарты екендігін түйсінген адамзат өзінің ақпараттық кеңістігін ұлғайта түсуді мақсат етті де бүгінгі өркениеттің өркендеуінің ақпараттық негіздерін қалыптастыруға бет бұрды. Қоғам дамуы мен ілгерілеуін зерттеуші әлеуметтанушы ғалымдар қоғамдық-экономикалық тұрпаттардың қазіргі таңдағы соңғы буыны ақпараттық қоғам екендігін алға тартып отыр.

Дүниежүзілік ақпараттық кеңістіктің қалыптасуы мен орнығуы жаһандану үдерісінің негізгі бағыттарының бірі ретінде өзінің өміршеңдігін айқындап берді. Сондықтан, ақпараттық кеңістікке

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті nurzhanova_24@mail.ru

ену мемлекеттік деңгейде ресми және бұқаралық аймақта ресми емес түрде қолға алынып, қоғамдық өмірдің барлық салаларының оңды талабына айналды.

Олай болса, рухани мәдениеттің өзекті бөлігі білім беру мен ағарту да заманның өркениеттік шарттарынан қалыс қалмақ емес. Себебі, мәдени-әлеуметтік өмірде ақпараттар тасқыны енбейтін саланың болуы да мүмкін емес. Осыған орай, білім беру мен ағартудағы ақпараттардың орнығып, арнайы сала ретінде қалыптасу қажеттілігі ақпараттық қоғамның объективті, заңды мүмкіндігі болып табылады.

Қазіргі әлемді бүкіл дүниежүзілік ынтымақтастық пен бірлікке ұмтылуға алып келіп отырған жаһандану үдерісі оған енетін субъектілердің, яғни, әрбір мемлекеттің өзіндік этнодербестігі мен ұлттық мәдениетінің жалпыадамзаттық нұсқамен ұштасқан түрде сақталуын басшылыққа алуы тиіс. Бірінші бағыт бойынша, әрбір мемлекет пен ұлттар өзіндік рухани-мәдени негіздерін қайта сараптап, төлтума айрықша белгілерін сақтаған, өзіндік дүниетанымы қалыптасқан, этникалық рухани дүниесі анық орныққан түрде ғана әлемдік өркениеттер ынтымақтастығына және мәдениеттер диалогына қатыса алатын болса, екінші бағыт бойынша дүниежүзілік өркениет талаптарын қанағаттандыра алатын, әлемдік даму деңгеймен үндесе білетін өзіміздің этносыяси үлгімізді жасау қолға алынып отыр. Соның бірі - мемлекетіміздегі білім беру мен ағарту жүйесінің әлемдік деңгейде дамуын қамтамасыз ету үшін қажетті ұстанымдар мен шарттарды орындау.

Елімізде білім беру жүйесіндегі білім мазмұны сапасын арттыруға, оны ақпараттандыру мен тұлғаның ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға және дамыта түсуге, ғылым мен білім беруді ұштастыруға ықыласы жоғары. Ақпараттық қоғам жағдайында экономика, техника, ғылым, саясат, т.б. қоғамдық өмірдің барлық салалары ақпараттық кеңістікке еркін енуді қажет етеді. Бұл тұрғыда білім беру ісіне үлкен жауапкершіліктер мен міндеттер жүктелгендігі, үздіксіз білім беру жүйесіндегі ақпараттарға деген сұраныстардың артқандығын, білім беру жүйесі субъектілерінің жыл сайын өтетін ғылыми жобалар сайысына белсенді қатысуы ғылым кеңістігінде ақпараттық мүмкіндікті мәдениет деңгейінде игерудің түрлі педагогикалық тетіктерін туындатып отыр.

Қоғамның осы салаларының дамуы ғылымның өркендеуінсіз мүмкін емес екендігі белгілі жайт. Олай болса, білім беру үдерісіндегі басты талаптардың бірі – ғылыми-ақпараттық мәдениетті қалыптастыруды қолға алу және оны практикалық деңгейге сай қолдануды негіздеу болмақшы. Ғылыми-ақпараттық мәдениеттің толыққанды деңгейі жоғары оқу орны студенттері үшін аса қажетті біліктілік дәрежесі екендігін осы тұста атап өту керек. Жалпы ақпараттық мәдениеттің қалыптасу үдерісінің кеңеюі, ғылым мен білімге ұмтылудың жаңаша талпынысының қанағаттандырылуы көп жағдайда кітапханалар қызметімен тығыз байланысты.

Бүгінгі таңда еліміздің әлемдік білім кеңістігіне кіріуі оны халықаралық деңгейге сай құруды, әлемдік ақпараттар ағымына ілесуді, өркениеттік талаптарға сай құрылған нормаларды мойындап, оны ұлттық және жалпы адамзаттық негізде жетілдіруді қажет етеді. Бұл мемлекетіміздің бәсекелестік қабілетті дамыту стратегиясына, алдағы уақытта экономикасы дамыған алдыңғы қатарлы елдің біріне ену жоспарына, біртұтас экономикалық және ақпараттық кеңістік құруға ұмтылу жүйесін қамтамасыз етудің мүмкіндіктерінің басты көзі болып табылады [1].

Біріншіден, ғаламдық ақпарат ғасырында өмір сүріп отырған қоғам дамуында адамзат білімінің құндылығы басты орын алады. Олай болса, әлемдік аймақтағы мемлекетіміздің орны, оның білімі мен ғылымның дамуының бағыт-бағдарына, негізгі өркениеттік ұстанымдарды игеруіне және нақты жетістіктеріне тікелей байланысты.

Екіншіден, білім беру қазіргі қоғамдағы басты құндылық адам ресурсының толыққандылығын ұсыну мен оның сол мемлекеттің әлемдік деңгейде дамуына мүмкіндіктер ашатын интеллектуалдық, саяси т.б. элита қалыптастыруының алғашқы баспалдағы болып табылады. жалпыадамзаттық даму үрдісіне сай ақпараттық қоғам талаптарын, бүгінгі Қазақстанның ақпараттық қоғам кеңістігіне бойлай енуін қамтамасыз ету үшін қажетті теориялық-практикалық әлеуетке ие бола алады. Жалпы ғалымдар мен педагогтардың ғылыми түсіндірмелерін сараптай келе, ғылыми-ақпарат туралы төмендегідей анықтаманы ұсынамыз:

Ғылыми ақпарат – жаңашылдық, шығармашылдық, танымдық, білімділік, зияткерлік, ашықтық, жүйелілік, сабақтастық, құндылықты, практикалық, т.б. сапалармен айқындалатын белгілері арқылы рухани кеңістіктің теориялық деңгейдегі маңызды бірі саласы. Ақпараттық мәдениет ақпараттық кеңістікке енудің арнайы заңдылықтарын іске асырады, ақпараттық кеңістіктің ғылыми саладағы мазмұнының мәдениеттілік дәрежесі ғылыми-ақпараттық мәдениетке айналады [2]. Ғылыми-ақпараттық мәдениет дегеніміз – ақпараттардың ғылыми аймағына жалпылай енуге сәйкес келетін білімдер мен сол саладағы жан-жақты қарым-қатынас деңгейін қамтамасыз ете алатын іс-

әрекеттердің жиынтығы. Зерттеу тақырыбы барлық қоғамдық ғылымдар саласына тікелей байланысты болғандықтан және ақпараттық қоғам аясынан тыс қалмағандықтан, ғылыми ақпараттар негізінде дамып, сабақтастық арнасын сақтағандықтан, ғылыми-ақпараттық мәдениетті қалыптастыру мәселесі оның жалпылама теориялық-әдіснамалық бағдарын анықтап алуды қажет етеді [3].

Қазіргі ғылымның даму заңдылықтары арасында бүкіләлемдік тұтастықтан туындайтын ғылыми білімді біріктіру мен жинақтау ерекше орын алады. Ғылыми бағыттар теориялық және практикалық тұрғыдан өзара тоғыса келіп, жаңа пәнаралық ғылыми ұғымдарға негіз болатыны белгілі. Білім кеңістігіндегі ғылыми-ақпараттық мәдениетті қалыптастырушылық әлеуеті бар бірнеше ғылымның бірігуі аясында «ғылыми-ақпараттық мәдениет» пайда болады және оның осы кеңістіктегі бейнесі айқын көрініс береді.

Еліміз ұстанып отырған әлемдік өркениет көшіне ілесу мен алдыңғы қатардан орын алудың маңызды бір қыры, шындығында, ақпараттық қоғам кеңістігіне еркін ену екендігі сөзсіз. Жаһандану үдерісінің шарттары да ақпараттық мәдениеттің жетілген деңгейін талап етеді. Осыған орай, мемлекетіміз де осы салаға арнайы бет бұрып, оның тетіктері мен алғышарттарын ұсынып отыр. Ал интеллектуалды ұлт қалыптастыру саясаты да әрбір қоғам мүшесінің зияттылық (зияткерлік) жағынан жетілуін қажет ететіндіктен, олар өзінің бастапқы білімдерін ғылыми-ақпараттардың көзі болып есептелетін кітапханалардан алады. Ал, ЖОО студенттері (кітапханатану және библиография мамандығы бойынша білім алушылар) сол ғылыми-ақпараттарды беру үшін, ғылыми-ақпараттық мәдениеті қалыптасқан тұлға болуды қажет етеді. Сондықтан, бүгінгі таңдағы Қазақстанда ғылым мен білім беруге арнайы маңыз беріліп, заң жобалары да қабылданып жатыр. Жастарға ғылыми білімдерді меңгерту біз қарастырып отырған мәселе ЖОО студенттерінің ғылыми-ақпараттық мәдениетіне тікелей байланысты. Осыған орай, оның саясаттанулық негіздерін де басшылыққа аламыз.

Ғылыми-ақпараттық мәдениетті қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздерінің бірі – лингвистикалық: ақпарат – мәтін ретінде, мәтінді интерпретациялау, терминология – ғылыми-ақпараттардың негізі, ғылыми стиль – ғылыми-ақпараттық мәдениеттің тұғыры, т.б.

Мәтіннің барлығы ақпараттық негізде құрылады, ақпараттың өмір сүруі мен айқындалау тәсілі – мәтін. Мәтін кең мағынасында таңбалар мен белгілер туралы (семиотикалық) ілімдерден бастап, ауызша-жазбаша және виртуальдік формада (теледидар, бейнетаспа, дискілерден, интернеттен қарау,) көріне алатын тілдік мазмұнға дейінгілердің барлығын қамтиды. Осыған орай, ғылыми-ақпараттар да ғылыми мәтін ретінде арнайы айрықшаланады. Ақпараттық мәдениет әрекетінің негізі болып табылатын оларды жинақтау, сұрыптау, өңдеу жұмыстары мәтінмен істелетін түсіндіру (герменевтикалық), талдау (интерпретациялау), мазмұнын ашып көрсету (экспликациялау) және мәтіннің ішкі мәнін қысқаша ашу үшін қолданылатын түйін (резюме), аннотация, тезис т.б. лингвистикалық мәселе ретінде ғылыми-ақпараттық білімдерді қалыптастырудың бір саласы екендігі сөзсіз. Сонымен қатар, лингвистиканың терминология саласы және оны еркін меңгеру де ғылыми-ақпараттық мәдениеттің бастапқы құралдары мен мүмкіндіктері ретінде айшықталады [4].

Лексикадағы стильдер, оның ішіндегі ғылыми стиль – ғылыми ойлау мен ғылыми мәтіннің басты формалық құралы. Олай болса, ғылыми-ақпараттық мәдениет бұл саладан да тыс қалмақ емес. Осы орайда, тілге қатысты «сөйлеу мәдениеті», «тіл мәдениеті», «тілдік қарым-қатынас мәдениеті» сияқты салалар «ғылыми ақпараттық мәдениет» түсінігімен жанасады. Демек, ғылыми-ақпараттық мәдениетті қалыптастыру үдерісінде оның лингвистикалық қыры да маңызды тұғыр болып табылады.

Ғылыми рухани кеңістік пен білім беру аймағында өзін еркін сезінетін кез келген тұлға ғылыми-ақпараттық мәдениетті игеруі тиіс. Бұл кітапхана мамандарына да қажет ұстаным. Мәселен, ғылыммен шұғылданушылармен қарым-қатынас, олардың қажеттіліктерін өтеу, т.б. осы саладағы маманның сапалық қасиеті екендігі даусыз. Ғылымның өркендеуі ғылыми білімдермен тікелей байланысты. ЖОО студенті «білім туралы білім феноменін» толық меңгеруі тиіс. Яғни, ғылыми-ақпараттық негізде қалыптасқан жалпы білім қорларының жүйесі туралы мағлұматтарды толықтай игерудің өзі белгілі бір дәрежедегі білімді қажет етеді. Бұл – ЖОО студенттеріне (оның ішінде кітапхана ісі мамандығы бойынша білім алушыларға) қажетті білімділік деңгейі ретінде әлеуметтік қарым-қатынас құндылығын құрайды. Осыған орай, аксиологиялық бағдарлар біздің зерттеу мәселеміздің негізгі салаларының бірі [5].

Соңғы жылдары ақпараттық мәдениет проблемасына деген қызығушылықтың күн сайын өскеніне куә болып отырсақ та, ақпараттық мәдениетті қалыптастырудың арнайы нысанын көре алмай отырмыз. Мазмұны және көлемі жағынан әртүрлі жаңа жұмыс түрлері пайда болуына

қарамастан ақпараттық мәдениетті іс жүзінде білім беру жүйесінде, соның ішінде кітапханаларда қалыптастыруда өзара бірізділік жоқтың қасы. Ақпараттық мәдениетті дамытуда дәстүрлі және инновациялық бағыттар арасында алшақтық байқалады. Мысалы, білім беру мекемелерінде компьютерлік сауаттылыққа оқытумен кітапхана қызметіндегі ақпараттық ресурстар арасында және ақпараттық мәдениетті құру қызметінде байланыс жоқ.

Бүгінгі таңда кез-келген жас ұрпақ өкілі компьютерлік сауаттылықты меңгерген, бос уақыттарын Интернет-кафелерде, Интернет - клубтарда өткізу арқылы әртүрлі ақпараттарға еркін қол жеткізе алады. Ал керісінше, кітап оқуға машықтанбағандықтан өзіне қажетті кітапты таңдау, қажетті ақпаратты іздестіру барынысында бірқатар қиыншылықтарға ұшырайды. Бұл балалар оқуында орын алып отырған күрделі проблеманы айқындайды. Әсіресе, түрлі ақпарат құралдары арқылы зорлық пен қатыгездікті ашық насихаттауға, шытырман оқиғаларға негізделген «жеңіл оқу» – фэнтези кеңінен таралып отырған кезде отандық әдебиетке, классикалық шығармаларға, сондай-ақ қазіргі заман үлгісіндегі әдебиеттерге деген ынтасы жоқ тұтас бір буынның қалыптасып үлгіргенін көрсетеді. Бұл баршаға ортақ қоғамдық проблема.

Осындайда бұрынырақта айтылған: «Маған кітапхана беріңіз, мен оның айналасына университет құрамын», - деген мағыналы терең ой еске түседі. Жаңалыққа жаны құмар жас буын бойына ақпарат айыдынында адастырмайтын ақпараттық мәдениетті сіңіру, дарыту үшін оның айналасына арнайы дағды, білім, машық дәнін себетін ақпараттық ортаны құратын университет осы мектеп кітапханасы. Мектептегі ақпараттық мәдениет – бұл кітапқа, кітап оқуға деген ынтаны, сүйіспеншілікті оята білудің, түрлі ақпараттық дерек көздерді іздестіруге және оларды тиімді пайдалануға машықтандыра білудің, өз бетімен білім алуға үйретудің алғашқы қадамы. Сондықтан да оқушыларды өзіне қажетті ақпаратты дұрыс анықтауына, анықталған ақпараттарды талдай отырып ең қажеттісін іріктеуіне және оған тиімді, әрі жылдам тәсілмен қол жеткізу мүмкіндіктерінің әліп-биін үйрету мектеп кітапханасының еншісінде.

Білім беру үдерісінде оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың бастапқы сатысы ретіндегі маңызды роль кітапханалық-библиографиялық білімге (КББ) тиесілі. Бұл әрбір мектеп кітапханасы жұмысындағы дәстүрлі бағыттардың негізі ретінде тағы да ерекше назар аударуды талап етеді. Кешегі мектеп түлегі бүгінгі студенттің кітапханалық-библиографиялық білім негіздерінің әліппесін игермегендіктен көптеген қиыншылықтарға кездесетіндіктері тәжірибе жүзінде жиі көрінеді. Сонымен қатар, ақпараттық мәдениеттің төмендігінен кітапханалар қорында жинақталған ақпараттық ресурстардың белгілі бір бөлігі пайдаланылмай отырғанын да айтуға болады.

Әдіснамалық-теориялық шарттардың барлығы – негізгі мәселе «ғылыми-ақпараттық мәдениетті қалыптастырудың» жалпы педагогикалық негіздеріне келіп тоғысады: теориялық білімдер құрылымын түсіну, жалпы ғылыми идеялар мен принциптерді игеру, ғылыми таным әдістерін түсіну, ғылымдар классификациясы мен олардың әрқайсысының зерттеу пәнін ажырату т.б. Шындығында, бұл ғылым философиясы мен тарихы пәніндегі қарастырылатын негізгі мәселелер. Дегенмен, ол ғылыми-ақпараттық мәдениетті қалыптастыру үшін қажетті парадигмалар. Бұл ғылыми-ақпараттық мәдениеттің негізі болып табылатын «ғылыми-ақпараттық сауаттылық» ұғымының мазмұнымен үндеседі. Яғни, меңгеруге тиісті ғылым туралы білімдердің бастапқы нұсқасы ЖОО студенттері мәдениетінің теориялық негізі болмақ. Ғылым туралы бастапқы түсініктер теориялық білімдердің жалпы құрылымы туралы мағлұматтардан бастау алады. Одан соң ғылыми білімдердің нұсқасын меңгеру мен таным әдістерін білу, ғылымдар классификациясы мен зерттеу пәнін ажырату т.б. меңгеруге тікелей қатысты ұстанымдар.

Осы атап көрсетілген жалпы әдіснамалық-теориялық деңгейге сүйене отырып, келесі кезекте жоғары оқу орындарының білім беру үдерісінде студенттердің ғылыми-ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың мүмкіндіктерін, шарттарын немесе ұстанымдарын жүйелеп ұсыну қажет етеді.

Қазіргі өркениетті заманның халқын зияттылық деңгейге көтерудегі кітапхананың қызметіне жаңалықтар ендіру кітапхана қызметкерлерінің жаңа заман үлгісіндегі инновациялық қызметін жолға қояды. Бұл бір жағынан, заман талабына сай, ақпараттық технологияларды меңгеру болса, екінші жағынан кітапхана қызметкерлерінің зерде мәдениеті тұрғысынан ғылыми-ақпараттық мәдениетінің қалыптасқандығын көрсетеді.

Ғаламдастыру жағдайында өз білімімен, мәдениетімен, мүмкіндіктерімен ерекшеленетін ұлт қалыптастыру – еліміздің басты саясаттарының бірі. Зияттылығы жоғары ұлт ретінде халқымыздың мәдениет деңгейінің көтерілуі, дамыған елу елдің қатарынан табылуға стратегиялық жоспарлар жасап ұсынушы елбасымыздың идеяларын қуаттайды. Ақпараттар тасқынын таңдамай, талғамай игеру мүмкіндігі жастарымыздың өмірлік ұстанымдарына кері ықпалын да тигізуі мүмкін. Сондықтан, ғылыми мен техниканың жетістігін өркениет жемісі деп қарайтын ұлт болашағына барлық

ақпараттарды іріктеп, сұрыптайтын, өмірлік мұраттарымызға сай топтастыратын ғылыми-ақпараттық мәдениетке тәрбиелеу қажеттілігі айқын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Пругова И.В. Информационная культура как компонент педагогических способностей личности //Информационная культура специалиста: гуманитарные проблемы: Тез. докл. Междунар.науч.конф.Краснодар-Новороссийск, 23-25 сент. 1993г. - Краснодар, 1993. - С.118-120.
2. Андрианова Т.В. Методологические проблемы организации информации в области общественных наук - М.: Наука, 1980. - С.19.
3. Урсул А.Д. Информация //Философский энциклопедический словарь/ Гл. редакция: Ф56 Л.Ф.Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов — М.: Сов. Энциклопедия, 1983.—840 с. (с.216-217)
4. Таубаева Ш.Т. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования.-Алматы: Алем, 2000. -381 с.
5. Құсайынова А.Қ., Есеева М.Т. Салыстырмалы педагогика әдістемесі мен әдістері: Оқу құралы. - Алматы: Pont, 2014.

BİLİMSEL ARAŞTIRMA FAALİYETİ İÇİN GELECEĞE YÖNELİK ÖĞRETMEN EĞİTİMİ

⁵⁸PhD Омер ЗАЙМОҒЛЫ
Л.Б. ИМАНКУЛОВА

Özet:

Bu çalışma, mesleki eğitim öğretmen adaylarının bilimsel araştırma faaliyetlerindeki yeterliliklerini ve olanaklarını ele almakta, bilimsel araştırma faaliyetleri için mesleki eğitim öğretmenlerini yeterli düzeye ulaştırmayı hedefleyen öneriler içermektedir. Mesleki eğitim öğretmen adaylarına araştırma, pedagojik bilgi ve beceri, kendini geliştirme, alanında araştırmaya yönelik öneriler sunulmaktadır. Ayrıca araştırma, bilgi ve becerilerin öğretmen adaylarının eğitiminin temelini oluşturduğunu ve bireyin gelişimi için önemli olduğunu göstermektedir.

Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak Kazakistan'ın Pazar ekonomisine geçişi ile birlikte eğitim sisteminin de değişen sosyo-ekonomik yapıya uyumlu hâle getirilmesine değinilmiş ve bu konuda mesleki eğitimin önemi vurgulanmıştır. Bu doğrultuda çalışma boyunca mesleki eğitim öğretmen adaylarının araştırma ve geliştirmeye yönelik uygulamalar yapabilmesi için almaları gereken eğitim basamakları halinde gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: mesleki eğitim, araştırma faaliyeti, öğrencilerin araştırma faaliyetlerinin oluşumu.

FORMATION OF READINESS OF FUTURE TEACHERS OF PROFESSIONAL TRAINING FOR SCIENTIFIC-RESEARCH ACTIVITY**Abstract:**

This study discusses the qualifications and opportunities of prospective teachers in scientific research activities, and offers recommendations to improve vocational education teachers for scientific research activities. Vocational education teacher candidates are offered research, pedagogical knowledge and skills, self-improvement, research proposals in the field. It also shows that research, knowledge and skills form the basis of teacher candidates' education and are important for the development of the individual.

In this context, firstly, the transition of Kazakhstan to the market economy and the adaptation of the education system to the changing socio-economic structure were mentioned and the importance of vocational education was emphasized in this study. In this respect, vocational education teacher candidates are shown as the steps they need to take for research and development.

Keywords: professional education, research activities, the formation of research activities of students.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin pazar ilişkilerine geçişi ile birlikte eğitim kurumlarının temel amaçlarından biri de yeni modele uygun yüksek vasıflı uzmanların yetiştirilmesi olmuştur. Modern toplumun gelişimi, sosyo-ekonomik yapıdaki değişimler, toplumsal dinamizmin artışı, daha önce bilinmeyen ve niteliksel anlamda yeni faaliyet alanlarının ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu bağlamda eğitim ve bilim, yeni toplumsal koşullara uygun, uzun vadeli stratejilerin belirlenmesinde ve sürdürülmesinde en önemli önceliklerden biri olarak kabul edilmektedir. «Kazakistan -2030»[1].

Bu doğrultuda eğitim ve bilimin temel amacı sadece kalifiye uzmanlar yetiştirmek değil; sürekli olarak değişen bilgi akışında yetkin bir biçimde araştırma yapabilen, karşılaştırılabilen, analiz edebilen, genelleşirebilen, en iyi çözümleri bulabilen alanında uzman kişileri yetiştirebilmektir. Bunların yanı sıra üniversite düzeyindeki mesleki eğitim sisteminin en önemli bileşenlerinden biri de öğrencilerin yaratıcı potansiyelini ortaya çıkarma ve onları, büyüme ve gelişme yönündeki fırsatları ortaya çıkarabilecek şekilde araştırma ve geliştirme çalışmalarına hazır hale getirebilmektir.

Araştırma faaliyetlerindeki beceriler, yaratıcı yetenekler, bireyin mesleki eğitim öğretmenliği ve öğrencisi olarak kendini gerçekleştirme konusundaki hazırlıklarını tam olarak göstermesine olanak sağlar. Bu alandaki kapsamlı yasal düzenlemelerin yanı sıra birçok teorik çalışma olmasına rağmen henüz yeterli derecede olmadığı bilinmektedir. Öğrencilerin araştırma ve geliştirme için yeterli donanımına nasıl sahip

⁵⁸ Akdeniz Üniversitesi Öğretim Üyesi, Antalya, Türkiye

**Doktoraöğrencisi 2 kurslu Kazakistan

olacağı sorusunun tam anlamıyla bir cevabı yoktur. Araştırma süreci bireysel bir süreç olarak kabul edilmektedir fakat araştırmacıyı üretken hale getirmek için bu süreçte izleyeceği yolu bilmesi adına onu yetiştirmek kişisel ve eğitsel anlamda araştırmacı için önemlidir

Araştırma faaliyetinde bulunacak öğrenciler, genellikle araştırma metodolojisi konusundaki bilgi eksikliği nedeniyle araştırmacının uygulanması sorunuyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak araştırmacının, bilimsel araştırma yapabilecek düzeyde temel bilimler eğitimi alması, bunun yanı sıra akademik kaynakları tarama becerileri geliştirilmesi ve araştırmacıya hangi alanda bilimsel araştırma yapabileceğini tespit edebilme kabiliyetinin edindirilmesi gerekmektedir. İkincisi: öğrencilerin araştırma konularında bilgi sahibi ve çalışılacak disiplinin çeşitli yönlerine hakim olması, üçüncüsü: araştırılacak konuda öğrencinin bilişsel olarak yeterli ve alanda yaratıcı yeteneğe sahip olması gerekmektedir. Dördüncüsü: araştırmacıya alanında uzman eğitimcilerden destek alması konusunda kolaylıklar sağlanması ve son olarak da eğitim gördüğü kurumun bilimsel çalışmalarda belirli amaçlarına yönelik çalışmalar yapmasıdır.

Eğitim uzmanlığının zorunlu bir bileşeni olarak araştırma faaliyetlerinin uygulanması yükseköğretim psikolojisinin önemli sorunlarından biridir. Üniversitedeki eğitiminde yaratıcı düşünme ve bilimsel araştırma becerilerinin oluşturulması ile öğrencilerin yeteneklerini ortaya çıkarma ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Bilimsel araştırma konusunda metodoloji farklı tarih ve dönemlerde farklı okul ve bilim insanları tarafından geliştirilmiş ve geliştirilmektedir.

Öğrencilerin araştırma faaliyetlerinin psikolojik ve pedagojik esasları konusunda S.I. Arkhangelsky, V.I. Andreeva, Yu.K. Babansky, V.V. Davydov, S.I. Zinoviev, V.A. Krutstskogo, vb. EP. Elyutin, I.Ya. Lerner, L.I. Pidkasitiy, V.A. Slastenin vd. eserleri temel çalışmalar arasında kabul edilmektedir [2].

Araştırma sürecini tarih boyunca pedagojik faaliyetlerin içeriğine dahil etmenin önemi, birçok bilim insanı ve eğitmen tarafından dile getirilmiştir (IG Iestalozzi, Zh.Z. Rousseau, A. Disterweig, NI Novikov, KD Ushinsky, P.). F. Kapterev, ST Shatsky, I.Ya. Lerner, VA Kan-Kagshk, Kimlik Nikandrov vd.).

Sovyet pedagojisi ve yüksek öğrenim psikolojisi temsilcilerinden birçok bilim insanının çalışmaları, bu sorunların çözümüne yönelik araştırmalardan oluşmaktadır. GN Aleksandrov, BirAleksyuk, GS Altshuller, BG Ananiev, VI Andreev, V.P. Bepalko, P.YaGalperin, NK Goncharov, V. Davydov, V. I. Zagvyazinsky, M. M. Levinavediğerleri.

Kazakistan'da da mesleki eğitim pedagojisi alanında (ND Khmel, NN Khan, vb.) araştırma çalışmaları yürütülmektedir. Mühendislik alanında pedagojik ve teknik eğitim çalışmalarında (BAAbdykarimov, BKMomynbayev, IANabiev, VNEgorov, APseyteshev, vd), kültür ve sanat alanında uzmanların eğitimi konusunda (M.Kh.Baltabayev, R.R. Djerdamalieva, SAUzakbaeva, vd. önemli çalışmaları bulunmaktadır. Z.A Isayev (profesyonel ve araştırma kültürü) Taubaeva (öğretmenin araştırma kültürü), yönleri Tursynova ZH.ZH (öğrenci mesleki yeterliliğin oluşumu), Kenzhebekov B.T. (yüksek öğretim sistemindeki gelecekteki uzmanların mesleki yeterliliği) gibi birçok alanda pedagoji temelli çalışma bulunmaktadır. Fakat gelecekteki mesleki eğitim öğretmenlerinin araştırma ve geliştirme konusundaki yeterlilikleri hala dikkate alınmamıştır.

Araştırma faaliyetlerine hazırlanmanın başlıca bilinmesi gerekenler:

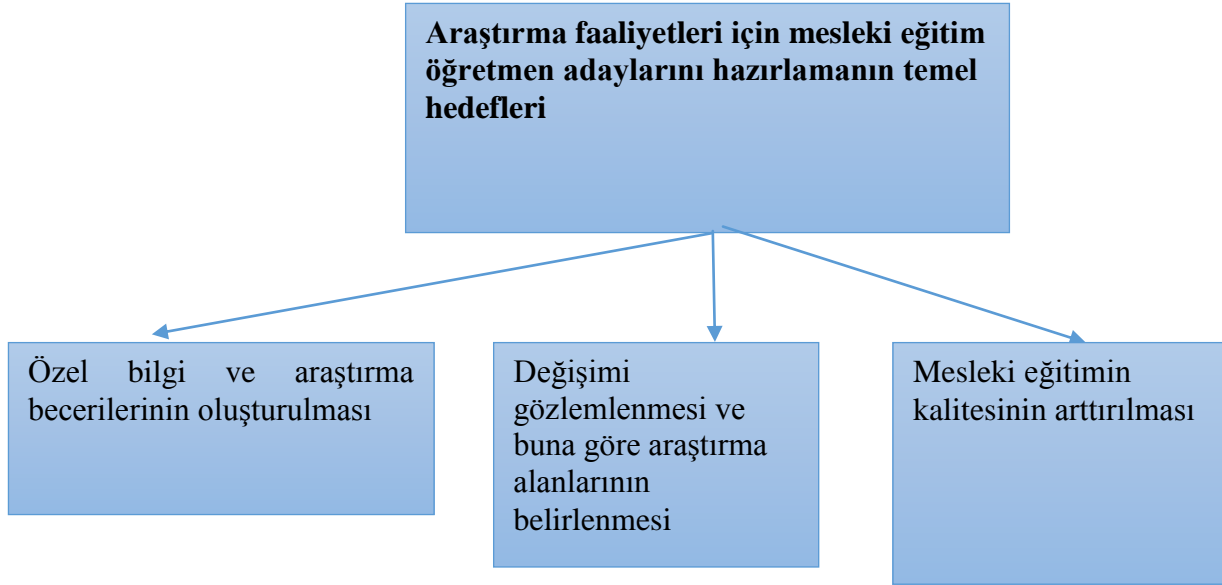
- Eğitim ve araştırma faaliyetlerinin birbiriyle bağlantılı olduğunun kavranması
- Araştırma faaliyetinin bilimsel olduğunun bilincinde olunması
- Gelişimin sürekli olduğu ve orataya çıkan yeniliklere yönelik araştırma yapılabilecek konu ve alanların tespiti

Bunlar, mesleki eğitim öğretmen adaylarını araştırma çalışmalarına hazırlama sürecinde başlıca bilinmesi gereken maddeler olarak görülmektedir. Bunların yanı sıra:

- Araştırma faaliyetleri için öğrencilerin hazırlanmasında alt sistemler oluşturulması:
- Eğitim faaliyetleri, ders dışı etkinlikler, adayların üretim yenilik faaliyetlerine dahil edilmeleri
- Mesleki eğitim öğretmen adaylarının araştırma faaliyetlerine yönelik amaç, içerik, yöntem ve araçları gibi konularda yeterli düzeyde eğitim alması
- Öğrencilerin araştırma faaliyetlerine hazırlık için bilimsel ve metodolojik desteğin geliştirilmesi.

Mesleki eğitim öğretmenlerini yetiştirme sürecinde amaca ulaştıracak hedefler oluşturulmalıdır.[4]. Bu hedefler gelecekteki araştırmacı öğretmenlerinin profesyonel eğitime hazırlanma sürecini belirlemektedir. Çalışma alanının belirlenmesi ve bu alana hakim olunması yeniliklerin ne yönde ortaya çıkacağını keşfedebilme adına önemlidir.

Araştırma faaliyetlerinin yanı sıra ekonomik gelişmeler, idari sistemler ve toplumda yenilikçi süreçlerin geliştirilmesine yönelik faaliyetlerde donanımlı olma, gelecekteki mesleki eğitim öğretmeni adaylarının araştırma faaliyetleri için hedeflerini belirlemeyi kolaylaştırmaktadır (1 - şekil).

Araştırma faaliyetleri için gelecekteki mesleki eğitim öğretmeni hazırlanmasının ilk hedefleri-1

Araştırma, mesleki eğitim öğretmen adaylarının yetiştirilmesine yönelik temel fikirleri belirleyen teorik yaklaşım ve ilkelere dayanmalıdır;

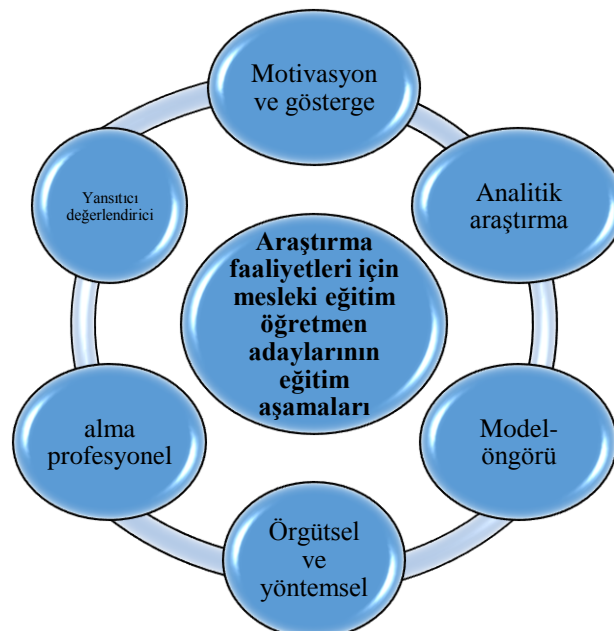
- Araştırma evrensel olmalı yani belirli sosyo-ekonomik, politik, pedagojik koşullardaki ve bilimsel ve teknolojik ilerlemenin belirli bir seviyesinde yenilikçi süreçlerin içeriğine bağlı kalmamalıdır, mesleki eğitim öğretmen adaylarının araştırma için hazırlanmasına yönelik genel bir fikir vermelidir.

-Araştırma teknolojik altyapı olarak sağlam olmalıdır, bu da teorinin pratikle birleştirilmesini zorunlu kılmaktadır.

- Araştırma, mesleki eğitim sürecinde psikolojik, pedagojik, mühendislik, teknolojik ve üretim bileşenlerinin karşılıklı ilişkilerine dayanmalı ve böylece mesleki eğitim öğretmen adaylarının faaliyetlerinin kalitesinin iyileştirilmesi sağlanmalıdır.

Mesleki eğitim öğretmen adaylarının hazırlıkları, amaç, içerik, teknolojik faaliyetler gibi bir dizi ilkeye dayanmaktadır. Tüm bu bileşenler araştırma konusunda ilgili fikirlere rehberlik etmektedir[5]. Mesleki ve pedagojik etkinlik sürecinin metodolojisi, pedagojik faaliyetler için öğrencilere yönelik mesleki eğitim öğretmen adaylarının hazırlanma sürecinin adım adım açıklamasını içerir. Bu da, önerilen eğitim sürecinin uygulanması için içerik, teknolojiler, araçlar, biçimler, gereklilikleri belirlemektedir.

Araştırma ve geliştirme için gelecekteki mesleki eğitim öğretmenlerinin eğitimi aşamaları (Şekil -2).

Araştırma faaliyetleri için mesleki eğitim öğretmen adaylarının eğitim aşamalarının sonucu 2

Араştırma faaliyetinin özel, özel bir özelliđi, bir zamanlar yeni bilgi (keşif) elde ettiđinde, bir kural olarak, yeni bilimsel bilginin gelişmesine yol açacak yeni nesil yeni neslin neslinin üretilip geliştirilebilmesidir. Yeni bilgi edinmenin böyle bir karakteri, genel olarak bilimsel bilginin dinamiđinin temelini oluşturur. Öğrencilerin araştırma faaliyetleri, öğrencilerin bağımsız teorik ve deneysel çalışma, modern bilimsel araştırma yöntemleri, deneysel teknikler ile öğrencilere hitap etmeyi amaçlayan bir tür yaratıcı, bilişsel etkinliktir. Öğrencilerin araştırma faaliyetleri aşığıdaki aşamaları içermektedir: problemin formülasyonu; bu problematiđe adanmış teorinin incelenmesi; araştırma yöntemlerinin seçimi ve bunların pratik ustalığı; kendi materyalinin toplanması, analizi ve genellemesi, kendi sonuçları.

Mesleki eğitimdeki araştırma faaliyetlerinin özellikleri, öncelikle, bütüncül özünde yer alan bu tür eğitimin özellikleri ile belirlenir. Mesleki eğitim öğretmeninin araştırma faaliyeti, yansıtan gerçekliđin bir çeşidi, bilişsel faaliyetin türü, amaçlı araştırmanın süreci, pedagojik gerçekliđin nesnelere incelenmesi ve pedagojik gerçeklik hakkındaki nesnel bilginin teorik sistematizasyonunu sađlayan yeni bilimsel bilginin geliştirilmesidir.

Mesleki eğitim öğretmeninin araştırma faaliyeti, mesleki eğitimin kalitesinin iyileştirilmesi, mesleki ve pedagojik eğitim sisteminin geliştirilmesi, bilim, üretim, sosyal ve kültürel alanların geliştirilmesi amacını taşımaktadır. Mesleki ve pedagojik eğitimde bilimsel ve araştırma faaliyeti, mesleki ve pedagojik eğitimde pratik yapılanmayı alır; amacı evrensel bir ahlaki olgun kişiliđe, gelişmiş bir metodolojik kültüre sahip uzman bir uzmana, mesleki eğitimde yenilikçi süreçleri yürüten bilimsel bir düşünce tarzına, bilimsel ve araştırma becerilerinin yardımıyla araştırma faaliyetlerine hazırlanmaktadır.

Öğrencilerin bilimsel araştırma için hazır bulunuşluklarının oluşumu, aşığıdaki alanlarda öğrencinin kişiliđi üzerinde anlamlı etkileşim ve etkilenme sürecinde sađlanır:

bilimsel araştırma faaliyetinin motivasyonlarının aktivasyonu;

araştırma etkinliklerinin koşulları ve içeriđi hakkında öğrencilerin bilgi ve sunum sistemlerinin oluşturulması;

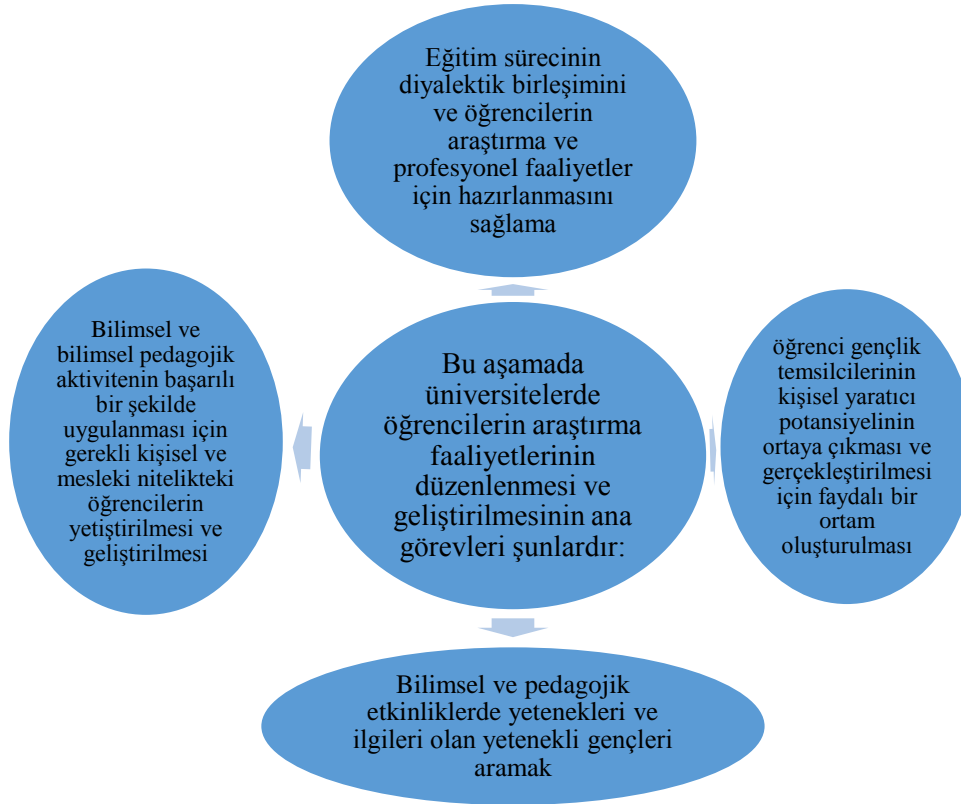
öğrenme sürecine dahil edilerek bilimsel araştırma etkinliklerinin gerekli becerilerinin oluşturulması.

Böylece yürütülen araştırma, bilimsel araştırma faaliyetinin aşığıdaki özelliklerini ayırt etmeyi mümkün kılmıştır:

- amaçlılık, yani hedefe ulaşmayı ve açıkça formüle edilmiş görevleri çözmeyi amaçlayan bir süreçtir;
- yeni bir arayış - bilinmeyen bir yöntemin keşfi, orijinal fikirlerin aday gösterilmesi ve gerekçelendirilmesi ve bunları uygulamaya koyma yolları, bilinen fenomen ve olayların yeni kapsamı;
- sıkı objektiflik, tekrarlanabilirlik, kanıt, genelleme ve sonuçların geçerliliđi.

Gelecekteki uzmanların araştırma faaliyeti, bir üniversitede eğitimde bütüncül bir faktörün rolüdür. Görevleri, pedagojik gerçekliđin standart yöntemlerinin kademeli olarak geliştirilmesi, güvenilir, kişisel olarak önemli teşhis bilgilerinin elde edilmesi, uzmanın diđer yazarların araştırma verileriyle birlikte eğitilmesi, pedagojik süreçte bilinçli hedef belirleme için bir temel oluşturması, kişinin aktivitesini düzeltme ve düşünmenin arama tarzını geliştirmesi ile bağlantılıdır.

Bu multidisipliner araştırmaların sonuçları, bizce, hesap trendleri dikkate alarak, mesleki ve eğitsel alanda tamamıyla uygulanabilir ve bize mesleki eğitim gelecekteki öğretmen, mesleki eğitim gelecekteki öğretmenlerin özellikle araştırma faaliyeti kaçırmamak gerekir doğa ve araştırma becerilerinin özgüllük için detaylı bir inceleme yapmak için izin mesleki eğitimin geliştirilmesi, geleceğin öğretmenlerinin araştırma faaliyeti için bir proses ve model hazırlığı geliştirmek rofessionalnogo eğitimi. Öğrencilerin araştırma aktiviteleri hem eğitim sürecinin organik bir parçasıdır ve hem de bağımsız bir bilimsel araştırma etkinliđi (bilimsel çalışmaların, olimpiyatların, konferansların yarışmaları) varsayılarak bunu tamamlayabilir. Araştırma faaliyetlerini yürüten öğrenci, profesyonel olarak kademeli olarak daha yüksek düzeyde bir öznel pozisyon alır, çünkü bu sadece bilimsel çalışmaya yakın deđildir, fakat bunun özüdür, aynı zamanda bağımsızlık derecesindeki artış ve bireyin nonsitüatif faaliyetinin tezahürü olasılıđı ile bağlantılı olarak . Eğitim sürecinin tamamlayıcısı ve ötesine geçenler de dahil olmak üzere, öğrencilerin araştırma faaliyetleri için tüm seçenekler birbiriyle ilişkilidir ve bir sistem olarak sunulmalıdır. Sadece bu durumda, grubun arka planı karşısında, öğrencilerin bireysel araştırma etkinlikleri gelişecek ve bilimsel bilginin hakimiyetinde bağımsızlıklarının derecesi artacaktır. Son on yılda Kazakistan'da bir piyasa ekonomisinin ortaya çıkması, yüksek mesleki eğitimin yapısının ve içeriđinin modernleştirilmesi, üniversitelerde eğitim uzmanlarının örgütlenmesi için temel olarak yeni gereklilikler yaratmıştır. Bu aşamada üniversitelerde öğrencilerin araştırma faaliyetlerinin düzenlenmesi ve geliştirilmesinin ana görevleri (Şekil -2).

Bu aşamada üniversitelerde öğrencilerin araştırma faaliyetlerinin düzenlenmesi ve geliştirilmesinin ana görevleri

Araştırma faaliyetleri ve eğitim-öğretim sürecinin sonucunda araştırma, profesyonel eğitim faaliyetleri sistemine dahil olur. Öğrencinin mesleki ve alandaki gelişiminin bir sonucu olarak görülür ve yeterliliğine göre bir uygulama biçimi olarak eğitim sisteminde yer alır. Bu noktada araştırmanın önemi, amacı, yöntemi, gibi konular ön plana çıkmaktadır.

Öğrencilerin eğitim süreci, araştırma faaliyetleri için yetiştirilen mesleki eğitim öğretmen adaylarının çalışmaları, mesleki eğitim öğrencilerin eğitim ve mesleki ihtiyaçlarını karşılamak için çok sayıda olanakları içerisinde barındırır. Bireysel ve mesleki gelişim anlamında öğrencilerinin çalışmaları için temel oluşturur.

Bu nedenle, mesleki eğitim öğretmen adaylarının araştırma faaliyetlerine yönelik hazırlık süreçleri, eğitimin belirlenen hedeflerine karşılık gelir. Bu süreç; tutarlılık, süreklilik, bütünlük, üretilebilirlik ile karakterize edilir. Modern mesleki eğitimin yenilikçi süreçlerinin özellikleri dikkate alınır. Son olarak tüm süreçlerin yukarıdan aşağıya birbiri ile bağlantılı olduğu göz önüne alınmalıdır. Belirlenen hedefler, bu hedeflere yönelik oluşturulan stratejiler; değişime bağlı ortaya çıkan sosyo-ekonomik, kültürel, teknolojik vb. yenilikler eğitim-öğretim faaliyetlerinde mutlak surette dikkate alınmalı ve mesleki eğitim öğretmen adaylarına bu vizyon kazandırılmalıdır.

Referanslar:

1. «Kazakistan-2030» stratejisi: onaylandı. Aralık 2001'de Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın kararı - Erişim şekli: <http://online.zakon.kz/>.
2. Koldina, M.I. Üniversitedeki gelecekteki mesleki eğitim öğretmenlerinin araştırma faaliyeti için hazırlık: dis. cand. ped. Bilimler: 13.00.08 / M.I. Koldina. - Nizhny Novgorod, 2009. - 189 ile.
3. S.A. Zholdasbekova., LB Imankulova Bilim ve eğitim gelişiminde yenilikçi yaklaşımlar BRATISLAVA 2017 (SLOVAKYA) 126-132 s.
4. Berulava, M.N. Eğitim içeriğinin entegrasyonu / M.N. Berulava. - Moskova: Mükemmellik, 1998. - 192 ile.
5. Taubaeva Ş.T. Araştırma kültürünün oluşumunun bilimsel temelleri ortaokul öğretmenleri: avtoref. ... doktora pedagojik bilimler, Almatı, 2001. - 46 s.

ӘН МЕН ӘНШІ – РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫМЫЗ

П.ғ.к. М.С.СУЛТАНОВА*

Түйіндеме:

Мақалада Елбасының жолдауларының мазмұнына тоқтала отырып, рухани құндылықтар ретіндегі ұлттық мәдениетіміз – ән өнерінің озық үлгілері, орындаушылардың шығармашылық жолдары мен өзіндік ерекшеліктері қарастырылған. Жастардың рухани құндылықтарын қалыптастыруда өнеге боларлық әнші, сазгер, ұстаз келбеті мен жастық жалынымен әлемге танымал болып келе жатқан жас әншінің шығармашылығы жан-жақты талданып ашылды. Шығармашылық жол мен орындалатын музыкалық туындылардың тарихы мен мән-мазмұнын меңгеру жастардың интеллектік, мәдени кәсіптік адамгершілік, рухани-азаматтық және де басқа көптеген тұлғалық келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамыту мен іс-әрекеттерін сенімділікпен, әрі тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Тірек сөздер: ұстаз, әнші, рухани құндылық.

SONG AND PERFORMER - SPIRITUAL VALUE

Abstract:

The article considers national culture as spiritual values including the best examples of singing art, their creative ways and the features of performers. The work of the singer, composer, teacher, also the world-famous young singer, which can be a model in the formation of the spiritual values of youth

Studying the history and essence of the creative path and accompanying musical creations will have a great influence on the formation of intellectual, cultural, professional, spiritual, civil and many other personal qualities of youth, helps them to be self-confident in the effective organization of their activities and in self-development

Key words: pedagogue, singer, spiritual value

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда рухани және білім беру саласын дамыту, елдің мәдени мұрасының сақталуы мен тиімді пайдалануын қамтамасыз ету мәселелері негізгі орында тұр. Қоғам талабы – білімді, елін, жерін сүйетін, Отаны үшін бәріне даяр, ұлттық рухы биік, елінің тағдырына үлес қоса алатын, жауапкершілігі жоғары, рухани құндылығы қалыптасқан мәдениетті азамат тәрбиелеу болып отыр. Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасында «рухани-адамгершілік құндылықтарды әсемдік, көркем мәдениет, халықтар мен дәуірдің әлемдік көркем құндылықтары, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарын зерделеу арқылы қалыптастыруды көздейді. Адам бойында қазіргі кезең дамуының маңызды міндеттері болып саналатын өнер құралдары арқылы сана-сезімі анағұрлым жоғары, тұжырымдамалы ойлауға қабілетті, әлемді тұтас бағамдай білетін, өзінің дербес шығармашылық қызметі мен әлемдік құндылықтар туралы танымын толық іске асыратын, ұжымда жұмыс істеуге бейімді, мәдениет әлемінде және адамдармен қарым-қатынасты жасай алатын тұлға қалыптастыру» [1], – деп атап көрсетілген. Ол жайында Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» тақырыбындағы жолдауында да «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы жасалған ерен еңбектерді атай отырып, «Біз ХХІ ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз. Әлем бізді қара алтынмен немесе сыртқы саясаттағы ірі бастамаларымызбен ғана емес, мәдени жетістіктерімізбен де тануы керек» [1], – деп біршама орындауға тиісті ауқымды және іргелі жұмыстарды, жобаларды бастау қажеттігін алға тартты. Солардың қатарындағы рухани құндылықтар ретіндегі ұлттық мәдениетіміздің озық үлгілерін бағалай білу, әлемге таныстыру және олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселесі маңызды орынға ие.

Құндылықтар мәселесі қай кезеңде де өзінің өзектілігін жоймай, философия, әлеуметтану, педагогика, психология ғылымдарының зерттеу нысаны болып келді. Ұлттық құндылықтарды танып-білу, меңгеру және ұлттық мәдениетін қалыптастыру негіздері қазақ ағартушылары Ш.Уалиханов,

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, m.sultanova6767@mail.ru

Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев еңбектерінде, сондай-ақ М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ш.Құдайбердиев сынды қазақ зиялыларының мұраларынан бастау алады. Қазақстанда білім мен тәрбие ісінің даму мәселелері, оның ішінде ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу мәселелері Б.Әлмұхамбетов, Қ.Бержанов, Ә.Сембаев, Ә.Сытдықов, Т.Тәжібаев және т.б. еңбектерінде баяндалған. Қазақстандық ғалымдар Г.Нұрғалиева, Б.Құдышева, М.Кикина, К.Найманбаева жеке тұлғаның әлеуметтік даму құндылықтарын айқындау және құндылық ретінде еңбекке баулу мәселелерін қарастырған. Сондай-ақ ұлттық құндылықтарға негіздеп тәрбиелеуді ғылыми әдістемелік тұрғыдан С.Мұханбетова, Ш.Қирабаева, А.Қаплиева, Г.Аңламасова саралап талдаған.

Әрине, адамзат тәрбиесінде құндылықтардың орны ерекше, ал қазақ халқының тәрбиетағылымы өнер арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырғаны белгілі ақиқат. Үшінші мыңжылдықтың басында жаңа қоғамдық құндылықтардың қалыптасуы – өткен дәуірлердегі мәдени, тарихи үдерістерге жаңаша көзқараспен қарау мүмкіншіліктерін дамытты. Соның ішінде, қазақ әндері тарихының шығармашылық мұраларын терең зерделеу – олардың адам тәрбиесіндегі маңызы мен мәнін анық көрсетеді. Олай болса, құндылық – алдымен, жеке адамның қасиеті, оның жан дүниесінің тазалығы, мәдениеті, екіншіден, эстетикалық талғамы, қажеттілігі, мақсат-мүддесі деп білеміз.

Жалпы, өнер туындыларының мәні – жас ұрпақтың барды бағалай білуге, оларды түсіне білуге, оны жетілдіруге үлес қосуды үйрету, азаматтық үлес қосқандарды біліп, құрметтей білуге тәрбиелеуде. Ұлттық өнер мен дәстүрге берік, қалыптасқан қасиеттеріне мұрат пен азаматтық ұстанымды қосып, өмір сүрудің тәжірибелерінен қуат алып, өзінің жеке басының мәдениетін, білімін кәдеге жаратып, өз әрекетін түсіндіріп, қорғай алатын адам ғана тұлға ретінде кемелденіп, абырой-құрмет тұғырынан берік орын алмақ.

Елбасы бағдарламалық мақаласында «Қазақстанның әрбір жетістігінің артында алуан түрлі тағдырлар тұр... Тәуелсіздік дәуірінде өзінің еңбегімен, білімімен, өнерімен озып шыққан қаншама замандастарымыз бар. Олардың жүріп өткен жолдары – кез келген статистикадан артық көрсеткіш. Сондықтан, оларды телевизиялық деректі туындылардың кейіпкеріне айналдыруымыз керек. Жастар өмірге шынайы көзбен қарап, өз тағдырларына өздері иелік ете алатын азаматтар болуы үшін оларға үлгі ұсынуымыз керек», - деген [1]. Кезінде Ж.Баласұғын құт дарыған елдің адамы қандай болмақ? деген сауалға: «Құт-бақытқа кенелсем деп тор құрушылар көп. Алайда ол қасиетті адамға ғана қонады. Құтты іздеген адам жібек мінезді, көңілі таза, өнерлі, тілі көркем де майда, жігерлі болып, үлкенге құрмет, кішіге мейірімін төгіп, араз көңілді тыйып ұстайды, осы қасиеттер – құтты ұстаудың құлып-кісені» деп жауап қайырған екен. Бүкіл тұлға бой-болмысы осы жоғарыда аталған қасиеттерге бай, ән өнеріндегі феномен, қазірде құт-бақытқа кенеліп жүрген, жүрегі ән деп соққан, өмір жолын әуенмен әрлеп, сазбен сәндеуді мұрат тұтқан ерекше өнер адамдары көп. Солардың қатарына Бибігүл Төлегенова, Ермек Серкебаев, Әлібек Дінішев, Роза Рымбаева, т.с.с. өнеге тұтар ән өнерінің озық саңлақтарын атауымызға болады. Осы тұста қыздар университетінің профессоры Исағұлова Ағайша Шермұхамедқызы мен жас та болса әнді орындаудағы өзіндік ерекшелігімен әлемді таңқалдырып жүрген Димаш Құдайберген жайында әңгіме өрбітпекпіз.

Білім беру мен өнерді өмірлік ұстанымы ретінде егіз негіздей қатар алып келе жатқан Исағұлова Ағима (Ағайша), азан шақырып қойылған аты Ақиман Шермұхамбетқызы 1945 жылдың 12-ші ақпанында Талдықорған облысы Басши-Нұрым, Жетісу-Екпінді ауылдарында туып-өсті. Ағайша Шермұхамбетқызының музыкалық бейнесін әншілік, сазгерлік, ұстаздық қырынан ашып көрсетелік.

А.Исағұлова 1967 жылы Қазақ мемлекеттік қыздар институтын бітіріп, қазірде осы қыздар университетінің профессоры ретінде ұстаздық қызмет атқарып келеді. Кәсіби музыкант, сырнайшы, танымал баяншы-педагог Константин Ошлаков мектебінің жалғастырушысы. Сырнайды бала кезінен қолына алған Ағайша Шермұхамедқызы ауылдың сырнайшы қызы атанып, барлық ән сүйер қауымның алдында еш мүдәрмей, өзін және өзгелерді еркін сүйемелдей отырып, шалқытып ән шырқаған, музыкалық туындыларды бір естігеннен тура ойнап, өрнектей де білген. Тәңір ықыласындағы кәсіби әнші-тума талантты қазақ елі өзгеше жүрек толқынысымен, аса құрмет-ықыласымен тыңдайды, әрі үлкен мақтанышпен дәріптеп келеді.

Жаралған өнер десе төзімдерден,
Жақсыға жаны құмар көзін көрген
Кеудесін ән құдырет кернеп тұрса,
Жүрегі тулап жатар сезімдерден.
Көп көрдім оза шапқан дүлділімді
Сыйлаған туған жерде қыр гүлімді

Тәңірдің ерекше бір жаратқаны-ай,

Көмейі күміс үнді, бұлбұл үнді, - деп әнші А.Исағұлованың 70-тен аса әндерінің өлең жолдарының авторы, ақын Сайлаубай Тойлыбаев тереңнен ой қозғайды [2, 260 б.].

А.Исағұлова, 1968 жылдары бүкіл әлемге танылған тұңғыш «Айгүл» қыздар квартетін, кейін вокалды-аспаптық ансамблін құру идеясын ұсынған, ең алғашқы қатысушылары мен ұйымдастырушыларының бірі. Ол 1978 жылы «Шаттық жыры» ансамблін, ал 1979 жылы Галина Қарамолдаевамен бірге «Қос қарлығаш» дуэтин (баянмен) құрады. Студенттердің «Өнер - жастан» опера театры (1992 ж.) қазіргі таңда өз жұмысын киелі мекенде жалғастырып келеді.

Қазақстанның музыкалық мәдениеті үшін маңызды оқиғалардың бірі – 2001, 2003 жылдары А.Исағұлованың ұйымдастыруымен өткізілген Майра Уалиқызы Шамсутдинова атындағы I-II халықаралық әншілер конкурсы болды. Ол баянмен ән салуда Майра Уәлиқызының мектебін жалғастырушысы болып табылады. Оның өткен жылдар әндерін жастарға үлгі, мұра ретінде қалдыру жолында еңбегі зор.

Сазгер бірнеше республикалық және халықаралық деңгейдегі әндер байқаулары мен музыкалық аспаптық фестивальдеріне қатысып, жүлделі орындарға ие болды («Алло, мы ищем таланты». «Татар әуендері»). Екі мәрте «Үздік музыка мұғалімі» Гран-При атағын алды. Бүкілодақтық конференцияларда үздік музыка мұғалімі ретінде шеберлік кластарын (Алматы, 1991 ж.) өткізді. Алматы қалалық, облыстық, республикалық мамандардың білім жетілдіру институтының тұрақты лекторы болды.

Осы ретте автордың баянмен ән айту шеберлігіне тәнті болған Дінмұхамед Қонаевтың сөздері оралымға келеді: «Мен қазақтың екі-ақ қызын білемін, біріншісі Хафиза Әбуғалиева, аккордеонмен ән салушы еді, екіншісі қарындасым Ағайша – баянда ойнап, ән айтады. Бұл қыздар – елімізге келген біртуар таланттар», - деді. Ресей ақыны Евгений Евтушенко де «таңғажайып баянист» деп теңеу берген екен.

Ағайша Исағұлованың дауысы әсем бояулы колоратуралық сопрано мен контральто. Философияға толы көптеген шығармаларды орындауда оның сырнай аспабының буындарын ерекше «сөйлетуі», ән айтудағы кең диапазоны, қою кеуде резонаторынан шарықтаған бас резонаторына еркін, тура ауысуы тындаушыны елітеді.

Жетеді армандарға талаптанған,
Көкейде гүлденді ме сарапты арман
Бүгінде бір өзіңнен тәлім алған

Қаншама шәкірттерің қанаттанған, - деп ақын С.Тойлыбаев жырлағандай, ғылым, білім және өнер саңлақтарын көріп, көп тыңдаған А.Исағұлова бүгінде жастардың кәсіби ұстаздық біліктілігінің шыңдалуына, өнер биігінен көрінуіне талмай еңбек етуде. Өнерлі шәкірттерінің бірі Рүстем Меруерт ардақты ұстазына мына өлең жолдарын арнайды:

Апа, сенің арманың, сірә, жоқ шығар,
Сырнайшы, сазгер дейді өзінді игі жақсылар.
Өлеңнен іздеп өмірдің өшпес сәулесін,
Болмадың ашкөз, тойымсыз, сараң, тақ құмар...
Турашыл болдың әділдік туын құлатпай,
Оныңды жүрді әлдебір жандар ұнатпай.
Бізге де жетті өміршең көкпар жырларың,
Шөлінді басар көлдегі кәусар бұлақтай...
Сазгердің жолы ауыр жол, білем, ұғынам,
Жаурасам, апа, сен жазған әнге жылынам.
Сиынып өтем, бас иіп өтем әніңе,
Айналдым сендей Алаштың қайсар қызынан [3, 86 б.].

А.Исағұлованың «Көкпар», «Шарықта елім», «Болдым ғашық өзіңе», «Отаным Қазақстан», «Талдықорған», «Тағдыр», «Рахат-ау» және т.б. әндері табиғатқа, махаббатқа, салт-дәстүрлерге, Отанға деген сүйіспеншіліктен туындаса, енді бірі парасы- «Аталарым», «Бекет Ата», «Жалайыр бабам» өмірлік философияға толы, тереңнен ой толғайтын аруақтарға бағышталған әндер. Жастарға жаны жақын сазгердің жастық шақтың жалынын бейнелейтін бірнеше әндер қатарындағы джаз ырғағындағы «Кел, биле» әнінің жігерлі екпіні мен белсенді музыкалық дыбысталулары әуенді түрлендіріп, тындарманды ырғағына еріксіз еліктіріп әкете барады. Әнші сазгердің туындылары музыкалық байлығымен, әсем де әсерлі ән-әуезімен ерекшеленеді.

Осындай керемет әндерді сахна майталмандары Н.Нүсіпжанов, М.Илиясова, С.Нұрмағамбетова, Ұ.Айнақұлова сияқты аға буын әншілермен қатар, ұстаздың шәкірттері ҚР еңбегі сіңірген қызметкері, опера әншісі Д.Хамзина, п.ғ.к., ҚР мәдениет қайраткері Г.Өмірбаева, әнші-сазгер А.Махамбетова, жас әншілер Ә.Құдайбергенова, Болат Жанна т.б. шалқыта орындауда.

Телебағдарламалар мен қазақ радиосының «Алтын қорында» сазгердің орындаған, шығарған, сүйемелдеген (дуэт, квартет, ансамбльдер) 250-дей музыкалық шығармалары бар. Қазақ қызының халық музыка, ән өнерін алыс, жақын шет елдерге таныстыру жолындағы еңбегі шексіз (Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Ресей және Волга бойымен жоғары-төмен орналасқан облыстарды аралап, Рыбинске дейін өнер көрсеткен, сонымен қатар Украина, Белоруссия, Литва, Германия, Югославия, Венгрия, Польша, Чехия, Словакия, Туркия, Болгария, Якутия). Жеке шығармашылығы жолында Қазақстанның барлық аймақтарында концерт, кездесулер өткізуде.

«Білім беру үздігі», ҚР білім беру ісінің құрметті қызметкері, ҚР тәуелсіздігіне 10 жыл толуына арналған медаль иегері, Ескелді ауданының Құрметті азаматы Ағайша Исағұлованың толассыз ерен еңбектерінің тағы бірі, ол: «Ақ әже», «Ақсұңқар», «Алатау» ардагерлер ансамбльдерінің жетекші-ұйымдастырушысы ретінде белгілі.

Бірде Елбасы Н.Назарбаев ел арасын аралауда өзінің сүйегін әндерін орындау кезінде А.Исағұлованың баян аспабымен шебер сүйемелдегеніне риза болып, жоғары баға берген еді. «Нұрын құйған санаға, Қайраттысың сән аға. Әнімізді қабыл ал, Жаны жайсаң жан аға», - деп Елбасына арнаған апайдың «Жан аға» әні жастарды елін, жерін сүйеге, ел ағасын құрметтеуге шақырса, рухтандыратын әндер қатарындағы «Шарықта елім» туындысы Қазақстанның болашағына деген сенімділікті арттыра түседі.

А.Исағұлованың жеке шығармашылық бейнесінің тереңдей ашылуына мүмкіндік берген, сазгерлік қызметінің шыңы болып есептелетін 2001 жылы «Жаңа ғасырға – жаңа ән» республикалық конкурсында Гран-при алуға жетелеген ақын Жұматай Жақыпбаевтың сөзіне жазылған аса жігерлі, экспрессияға толы әрі лирикаға бай «Көкпар» әні болды.

1800 әндер арасынан «Көкпар» әні әділқазылар алқасын елең еттірді. Конкурстың белді мүшесі композитор Еркеғали Рахмадиев: «Көкпар» - формасы жағынан күрделі, гармониясы бай, рухтандыратын ән», - деп жоғары баға берген болса, халық арасына тез таралып жатқан сазгердің әндері жайында қырғыз жазушысы, академик Шыңғыс Айтматов: «Ағайшаның ән айту шеберлігінде шаманизм сарыны жатқандай. Ол бізді, барлығымызды өзінің алақанында ұстап, әнімен кең тыныстатты», - деп ой бөліседі.

Ғажап туынды «Көкпар» әнінің рухы қазақ даласын дүбірлеткен тұлпарлардың тұяқты шабысына ілескендей, болмаса сол әлемге ала жөнелгендей, жұрттың бәрі құсқа айналып, ізіңнен дүркірей ұшып келе жатқандай, ал, сені сол құс әлемінің ханшайымындай күй кештіреді. Шіркін, ән! Саған жетер құдырет бар ма!

Адамның тіршілік әрекеттеріндегі басты өмірлік құндылықтарды жеке тұлғаның сана-сезімінің, парасаттылығының, жеке қасиеттерінің ізгілендіру негізінде қалыптасып, құндылық сипаттағы еңбегі, білім, тәжірибесі арқылы бағаланады. Бұл орайда Димаш Құдайбергenniң ән өнерін насихаттаудағы өзіндік жолдары рухани құндылықтарымызға мән беріп, оның салаларын зерделеп, іс жүзінде жүзеге асыруға әрекеттенуіне ықпал ететін маңызды баспалдақ болып табылмақ.

Қазақ халқының әндерін шарықтата шырқап, насихаттау, дәріптеуді ең басты мақсат тұтқан жезтаңдай жас әнші Димаштың өнерін әлем жоғары бағалап жатыр. Әлемді таң қалдырған, бірнеше октавалық диапазонды әншінің музыкалық талғамы мен орындаушылық деңгейі, музыканы іштей сезінуі мен жеткізудегі өзіндік шеберлігі ерекше әрі жоғары екендігін атап өту қажет. Тәңір ықыласындағы тума талантты ата-анасымен бірге қазақ елі де өзгеше жүрек толқынысымен, аса құрмет-ықыласымен тыңдайды, әрі үлкен мақтанышпен дәріптеуі тиіс.

Димаштың «Үлкен еңбектің артында үлкен адамдар, кәсіби мамандар тұрады» дей келе, қолдау көрсетіп отырған Елбасы, оқу орнының әкімшілігі, достары мен кәсіби мамандардың ерен еңбектерін атап өтіп, оларға өзінің ізгі ниет-алғыстарын білдіруін, көбіне кезіктіре бермейтін Димаштың жоғарыда аталған қасиеттерімен бірге қарапайымдылығы деп тани аламыз. Әнші бағының жануы орындалатын әнінде немесе әннің бағы әншінің құзырлығында дегендей, «I am a Singer-2017» байқауының әлемдік деңгейдегі атының мықтап көтерілуіне себепкер Димаштың ерекше өнері немесе Димашты әлемге танытуда «I am a Singer – 2017» байқауы маңызды орынға ие деп айтуға тұрарлық.

Көптеген байқаулардың жеңімпазы (Витебск қаласында өткен XXIV Халықаралық эстрадалық ән орындаушылар «Славян базары-2015» байқауында Гран-при, «Халық сүйіктісі» Ұлттық

сыйлығының лауреаты, «Қазақстан халқының бірлігін нығайтуға лайықты үлес қосқаны үшін» ҚР Құрмет грамотасымен марапатталған, «Top Chinese Music Awards» номинацияның жеңімпазы және т.б.) «Мен әлемнің жеті кереметі туралы естігем, бірақ, мына әншінің ғажайыбы бәрінен асып түсетін сияқты. Димаш дауысымен соғысты тоқтатуға болады» дегенді де қарапайым халық алға тартады.

Расында, көптеген әндерді орындауда Димаштың мөлдір бұлақтай таза дауысы, диапазоны барлығымызды толқытып, тебіrentіреді, ешбір адамды бей-жай қалдырмасы анық. Байқауда орындалған әндерінің барлығы дерлік (шоқтығы биік халық әні «Дайдидау», «Адажио» /Лара Фабиан/, «Күзгі мұң» /Джеки Чун/, «Ұмытылмас күн» /Д.Құдайберген, сөзі: О.Байсеңгір/, Майкл Джексонның әндерінен попури, «Махаббат бер маған» /А.Бажанова, М.Баймолда/ және т.б.) өзіндік интерпретацияға толы: музыкалық туындылардың тылсым әуенін жеткізудегі саздық әсемділік, әннің шарықтау шегіндегі күш-қуат, экспрессия, тура интонация, әуендік вокализдердің дәлдігі мен орындылығы жас әншінің музыкалық талғамының жоғарғы деңгейін айғақтайды.

Қай заман, қай қоғамда болсын даналықтың кілтін өлең, сөздің, өнердің бойынан таба білгенбіз. Әр ұлттың уақыт өрінде көрінетін биіктері мен игі жетістіктері ұлттың өнер туындылары бойынан танылған. Толық жетіліп қалыптасқан ұлттың сана-қабілетінде, түсінік-талғамында, мінез-құлқында, өзіне тән ерекшелік болатыны ғылыми тұрғыдан дәлелденгені ақиқат. Өткенге – салауат, мәдениет пен дәстүр – мұра, болашаққа – аманат, - дегендей, еліміздің ертеңгі мыңдаған ұрпағын ата-бабамыз салып кеткен сара жолмен тәрбиелеу, олардың бойында адамгершілік, ізгілік қасиеттері мен рухани құндылықтарын қалыптастырып, көзқарастарын дамыту келешекте жат келеңсіздіктерге жол бермесі анық.

Өнеге көрген, тәрбие алған, ой-өрісі қалыптасқан, өнерлі, мәдениетті азаматқа не жетсін! Парижде өткен ЭКСПО көрмесіне тұңғыш қазақ Әміре Қашаубаев қатысып, әлемге танылған болса, Димаш та өз елімізде Қазақстанда өткен ЭКСПО-ның жұлдызына айналды. «Елім дейтін бала болмаса, балам дейтін ел қайдан болсын», - дегендей, қашанда қазақ халқы ел мақтаған ерін қолдап, көтермелеп жүрген. Олай болса, Елім деп Қазақстанды таныта түскен, әлемді мойындатқан жас дарабоз дарын иесі Димаш Құдайбергенді елі, халқы әрдайым қолдап, қанаттандырып, қошеметтеп, дәріптей жүреді деп сенемін.

«Бұл ән бұрынғы әннен өзгереді» деп акын, философ, сазгер Шәкәрім Құдайбердіұлы айтқандай, бүгінгі ән мен әнші бейнелері басқа бейнелерден өзгереді. Ендеше, бүгінде тыңдармандармен жүздесетін, ән айдынында әсем саздармен аққу болып қалықтайтын, ұлтымыздың біртуар, дарынды, арқалы, адуынды әнші, саусақтарынан бал тамған сырнайшы, сазгер, дариялы асыл ана, әрі әже, қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры Исағұлова Ағайша Шермұхамедқызына және де жас та болса ән өнеріне өзіндік өрнек салып орындап, қазақ жерінің мәртебесін көтеруге ән арқылы тынымсыз еңбектеніп жатқан Димаш Құдайбергенге толағай табыс, шығармашылық қанаттылық тілей отырып, туған жерге, халқына, салт-дәстүрлеріне деген махаббаттан туындаған, болашаққа бағытталған, Қазақстанның музыкалық өнерінің «алтын қорын» құрайтын шығармалары тыңдармандардың делебесін қоздырып, рухтандыра берсін демекпіз.

Сонымен, біздер қай заман, қай қоғамда болсын даналықтың кілтін өлең сөздің, өнердің бойынан таба білген халықпыз. Әр ұлттың уақыт өрінде көрінетін биіктері мен игі жетістіктері ұлттың өнер туындылары бойынан танылған. Толық жетіліп қалыптасқан ұлттың сана-қабілетінде, түсінік-талғамында, мінез-құлқында, өзіне тән ерекшелік болатыны ғылыми тұрғыдан дәлелденгені де ақиқат. Олай болса, Елбасы айтқандай, ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, жалпы ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалып, жастардың рухани кемелденуіне азық болуы тиіс демекпіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру //Егемен Қазақстан. – 29 сәуір, 2017.
2. Тойлыбаев С. Өмірімнің бәрі өлең. – Алматы, 2014. – 296 б.
3. Рүстем М. Жүрегім жыр жазады мұң тілімен. – Алматы, 2017. – 128 б.

BİR KÜLTÜREL BELLEK MEKÂNI OLAN YÂRAN TEŞKİLATI VE YÂRAN RİTÜELLERİNİN SİMGESELLİĞİ

Doç. Dr. **Nezir TEMUR**
Rabia. AKSOY ARIKAN
Ankara. Gazi üniversitesi

Özet:

Ritüeller, kökeni kadim bir geleneğe dayanan ve kültürel tekâmülün tezahür ettiği tarihî tabakaları bünyesinde barındıran kültürel bellek mekânlarıdır. Söz konusu kültürel, bellek mekânları toplumsal onayı simgeselleştiren bir dizi eylemi gerçekleştirirken referanslarını içinde doğduğu toplumun farklı tarihî dönemlerindeki kabul görmüş değerler sisteminden alır. Topluma kabul edilmiş, onaylanmış değerleri anımsatma ve geleneği devam ettirme gibi iki temel işlevi olan ritüeller, aynı zamanda bireyde bir gruba mensubiyet veya aidiyet bilincinin teşekkülünde oldukça etkili rol oynar. Kökeni Ahilik Teşkilatı'na ve onun savunduğu değerler sistemine dayanan; günümüzde somut olmayan kültürel miras listesinin kapsamında olan Yâran teşkilatı, ozanların pirinden (Dede Korkut) âşıkların pirine (Köroğlu); Oğuz coğrafyasından Osmanlı coğrafyasına ve bu coğrafyada vücut bulan medeniyetin değerler ve kabuller sistemini bünyesinde barındıran önemli bir kurum olarak günümüzde varlığını devam ettirmektedir. Bu çalışmada kültürel bellek mekânı olarak ritüeller çerçevesinde kökeni Ahilik Teşkilatı'na dayanan ve Anadolu sahasında söz konusu teşkilatın değerler sisteminden neşet etmiş teşkilatlardan biri olan Yâranlık Teşkilatı'nın kökeni, ritüellerle simgeleşen savunduğu değerler çeşitli açılardan ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel bellek, ritüel, kültürel simge, ahilik, yâranlık

THE SYMBOLISM OF THE ORGANIZATION AND THE RITUALS OF THE YÂRAN AS A PLACE OF CULTURAL MEMORY

Abstract:

Rituals are cultural memory spaces, based on a tradition and based on a cultural manifestation, containing historical layers. The cultural, memory spaces carry out a series of actions that symbolize social approval, and their reference is taken from the system of accepted values in different historical periods of the society in which they are born. Rituals, which are two basic functions, such as recalling accepted values, reminding approved values and continuing tradition, play a very effective role in the formation of a group identity or belonging consciousness in the individual at the same time. It is based on the system of values and values argued by the Ancestral Archeology Organization. Today the organization of the Yâran, which is taken on the list of intangible cultural heritage, is one of the poets (Dede Korkut), the pirine of the lovers (Köroğlu); Oguz continues to exist as an important institution that continues to live up to the Ottoman geography and the system of values and acceptance of the civilization embodied within this geography. In this study, the values which the Yâranlık Organization, which is rooted in the frame of rituals as a place of cultural memory and based on the Organization of Ahilik, and which is one of the organizations that have published the organization system of values in Anatolia, symbolizes with its origins and rituals are considered from various angles.

Key words: Cultural memory, ritual, cultural symbol, ahilik, yâranlık.

0. Giriş: Kültürel Bellek ve Ritüel

Kültürün bireylere aidiyet kazandırma yönü yani *ben*'den ziyade *biz* bilincini kazandıran yönü, ortak bir belleğin oluşmasında oldukça etkin olan bir faktördür. Ortak dil, mekân, geçmiş gibi unsurlardan oluşan ve bu unsurların meydana getirdiği algılama biçiminin şekillendirdiği bu bağlayıcı yapı, formal ve informal kalıplarla geleceğe aktarılma kabiliyeti kazandığı için onu taşıyanlarla birlikte vardır ve gelişigüzel devredilemez. *Toplumsal hafıza* veya *sosyal bellek* toplumu meydana getiren, etkileyen birçok unsuru bünyesinde barındıran büyük bir hatırlama, varolma alanıdır. Bu büyük alan birçok katmandan oluşur ki bu katmanların en etkin olanı kültürel bellektir. 20. yüzyılın ilk yarısında, sosyolog Maurice Halbwachs ve sanat tarihçisi Aby Warburg birbirinden bağımsız olarak "kolektif" veya "toplumsal bellek" kavramı üzerine iki teori geliştirmiştir. Hem Warburg hem de Halbwachs bir kültür içerisinde biyolojik çerçeve dışında, kolektif bellek ile ilgili mevcut söylemi değiştirmiş ve farklı bir kültür veya topluma ait olmaktan kaynaklanan, bir kişiye ait özel karakterin filogenetik sebeplerle değil sosyalleşme ve geleneklerle nesiller boyunca kendini muhafaza ettiğini iddia etmişlerdir (Assmann, Czaplicka 1995:125). Kültürel bellek kavramı olarak ilk defa

arkeoloji disiplini çerçevesinde Alman bilim adamı Jan Assmann tarafından tanımlanmıştır. Assmann kültürel belleği *insan belleğinin dış boyutu* olarak tanımlamıştır. Assmann'a göre kültürel bellek bir toplumun kültürünü koruyarak ona süreklilik kazandırır. Bir önceki kuşaktan aktarılan kolektif bilgi, bir sonraki nesil için kültürel kimliği yeniden yapılandırır (Davies 1995:1). Kültürel belleğin zaman ve mekân kavramları, söz konusu grubun duygusal ve değerlerle yüklü yaşam bağlamı içindeki iletişim biçimleri ile oluşur. Bunlar toplumsal belleğin içinde bir grubun öz simgesi ve hedefleri için anlamlı ve duygu dolu bir vatan yaşam öyküsü olarak ortaya çıkar. Hatırlama figürleri, aynı zamanda modeller, örnekler, bir çeşit öğretici parçalarıdır. Onlar grubun genel tavrını ifade ederler, sadece geçmişi yeniden üretmekle kalmaz aynı zamanda varoluş biçimlerini, özelliklerini ve zayıflıklarını ifade ederler (Assmann 2001:43). Kendine özgü tanımıyla sadece geçmişe ait olan birtakım şeyleri hatırlatma işlevinin yanı sıra hatırlama eylemini meydana getirme ve kimliği sürdürme gibi işlevleri de üstlenmiştir. Böylece geçmişi yeniden yaratan belleğin etkisiyle kimliğin bugüne, içinde yaşanılan zamana doğru bir şekilde -aktarılması fonksiyonunu yerine getirir (Temur 2011:157-158). Belleğin Bu fonksiyonu işletirken kullandığı başvurduğu araçlardan biri de ritüellerdir. Assman, *Ritüel ve metne dayalı anımsama* olarak ikiye ayırdığı anımsama türlerinden ritüeli *kanonik metinler* şeklinde adlandırarak güncelliği aşan bir nesnellik taşıdığını ifade eder (Taburoğlu 2013:117) Bu çerçevede ritüeller, kültürel simgeciliğin yoğun göstergelerine ve çok katmanlı kültürel tabakalara ait göndergelere sahip olan bir kültürel bellek mekânlarıdır. Aynı zamanda ritüeller dil gibi bir göstergeler sistemidir. Arkaik olanla güncel olanı birleştiren ama kolektif bilincin üzerinde mutabık kaldığı göndergelerini koruyan bir sistemdir, demek çok da yanlış olmaz.

Antropolog Boby Alexander ritüeli bir sosyal değişim olarak günlük hayattan alternatif bir sistem içerisine her gün aktarılıp planlı veya doğaçlama yapılan uygulamalar şeklinde tanımlamıştır (Schirc 2005:16). Sosyolog Robert Bocoock, sanayi toplumlarında ritüeli sosyal bir durumu veya bir düşüncüyü açıkça ifade etmek için jestlerin ve bedensel hareketlerin sembolik kullanımları olarak değerlendirmiştir (Schirc 2005:16). Psikolog Erik Erikson ise ritüeli günlük davranışların özel bir formu olarak tanımlamıştır (Schirc 2005:16). Lisa Schirch daha geniş bir bakış açısıyla ritüeli sosyal bir alanda kalıplaşmış bir mesajı iletmek için kullanılan sembolik eylemler olarak tanımlamıştır (Schirc 2005:17). Sosyal antropolojide ve karşılaştırmalı dinlerde ise en önemli problem bütün tören ve geleneklerin ritüel kabul edilip edilmeyeceğidir. Sosyolojide tören ve ritüel arasında fark görülmektedir; tören birden fazla kişiden oluşan bir topluluk gerektirir, oysaki ritüel, kolektif olarak veya tek bir kişi ile meydana getirilebilir (Honko 2009:203). Ritüel kavramı yukarıdaki örnekler de görüldüğü üzere sosyal bilimlerin birçok alanında çeşitli bakış açılarıyla değerlendirilip tanımlanmıştır. Bu değerlendirmeler yapılırken *kalıplaşmış davranışlar*, *semboller dünyası* ve *toplumsal uzlaşma* temel hareket noktaları olarak dikkatleri çekmektedir. Halk biliminde ise ritüeller, içerisinde başta kadim inanç sistemleri olmak üzere birçok kültürel tabakayı barındıran ve toplumsal kabulleri, onayları simgeleyen uygulamalar bütünü olarak değerlendirilebilir. (Temur 2010:297-298)

Ritüellerle desteklenen ve güncelliğini sürdüren kolektif bellek alanları durağan bir yapıdan ziyade dinamik bir yapıya sahiptir. Bu kendisinin bağlı bir üst bilgi alanı olan kültür olgusuyla özdeş bir yapı olmasıyla ilgili bir durumdur. Esasta ve esaslı oluşturan unsurlarda bir değişiklik yoktur. Çünkü bunlar ritüellerin simgelediği değerleri oluşturan temel yapılardır. Sadece ikincil kültür unsurları diyebileceğimiz parametrelere özgü katmanlarda bir değişim ve güncellemeye rastlanabilir. Anadolu sahasında ritüelistik tören ve sözlü gelenek ürünleriyle topluma üzerinde mutabık kalınmış değerleri anımsatan yapılardan birisi de kökeni ahîlik geleneğine dayanan yâran teşkilatıdır.

1. Yâranlık İlkelerinin Kültürel Zemini Olarak Ahîlik Kavramı ve Değerleri

Ahî kelimesi Arapçada kardeş anlamına gelmektedir. Divan-i Lügat'i Türk'te *ahî* kelimesinin eli açık, cömert manasına *akî*'dan geldiği yazılıdır. Ahîlik Türkistan Türklerinin "akî" yani cömertlik felsefesinin İslamî fütüvvet anlayışıyla karşılaşması sonucu ortaya çıkan ve yaygınlaşan bir dünya görüşüne dayalı olarak gelişen bir kurumdur. Fütüvvet ise gençlik anlamında olup eski Arap geleneklerinde kahramanlık, misafirperverlik, cömertlik, mertlik, delikanlılık, yiğitlik, fedakârlık gibi anlamlar içeren İslamî bir kavramdır. Bu kavram eski Türklerdeki *akılık* ve *alplik*; Japonlardaki *samuarilik*; İran'daki *civanmertlik* değerleri gibi her toplumda görülebilen yiğit, asil, mert ve örnek alınan insan şahsiyetinin Arap kültüründeki karşılığıdır. Önceleri sadece misafirperverlik, cömertlik ve kahramanlık boyutlarına sahipken zamanla İslâmî ve tasavvufî bir derinlik kazanmıştır. Türklerin Müslümanlığı kabul etmeleriyle birlikte de ahîlik teşkilatının oluşumunda manevi ve fikrî tabanı oluşturmuştur. Ahî birliklerinin kuruluşu 8. veya 11. yüzyıllarda olduğu tahmin edilmektedir. Ahîlik kavramının ortaya çıkışı ve bilinçli bir şekilde kullanılmaya başlanması 13.yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Bu kelime daha çok 14. yüzyılın başlarında yazılan İbn Batuta Seyahatnamesi'nde geçmektedir. Daha önceki kaynaklarda daha çok *fütüvvet* terimi tercih edilmektedir.

Anadolu'ya gelişi ise Anadolu Selçuklu Sultanlarından itibaren, özellikle de I. İzzettin Keykavus döneminde *ahîlik* Anadolu fütüvvet akımının unvanı olmuş, disiplinli bir teşkilat hâline gelmeye başlamıştır. Kütüphanedelerde bulunan Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış çok sayıda fütüvvetname *Ahîliğin Anayasası* olarak nitelendirilmişse de bunların arasında birçok farklılık vardır. Bunlar dönemsel bir farklılık veya fütüvvetname yazarının mensup olduğu tarikatten gelen farklılıklar olsa da, sözünde durma, doğruluk, güven verme, eli açıklık, alçakgönüllülük, bağışlayıcılık, dindarlık, başkasının ayıbını görmemek gibi nitelikleri benimseten kuralları kapsayan fütüvvetnameler, ahîlikle birlikte Şiilik, Bektaşilik, Rufailik, Kalenderlik, Melamilik ve Yeniçeri sakaları gibi tarikat ve teşkilatlarca da benimsenmiştir. 13. yüzyılda Anadolu'ya göçebe Türkmenlerden başka doğudaki büyük şehir insanları da göç etmişti. Yeniden iş kurmak için dayanışma ve örgütlenme zorunda olan esnaf ve sanatkarlar yerleştikleri şehirlerde mesleklerine göre bir araya toplandı. Aynı zamandan bir tür misafirhane olan bu zaviyeler ahîlerin öğretmen, müderris, kadı, hatip, vaiz ve emir gibi şehrin ileri gelen kişileri ile beraber oldukları ve gençlerin onlardan yararlandıkları toplantı yerleriydi. Anadolu'da ahi zaviyeleri 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaygınlaşmıştır (Rıfat 2014: 4).

Mehmet Rıfat Anadolu'da yüzyıllar boyunca etkili olmuş bir kurum olan ahîliğin, çok yönlü bir teşkilat olarak farklı alanlarda çeşitli fonksiyonlara sahip olduğunu söyleyerek bu fonksiyonları şu şekilde sıralamıştır:

- İş Hayatı ile İlgili Fonksiyonlar,
- Ahlâki Fonksiyonlar,
- Eğitim ve Dayanışma Fonksiyonu,
- Sosyal Güvenlik ve Arabuluculuk Fonksiyonu,
- Gençlikle İlgili Fonksiyonlar,
- Siyasi ve Askerî Fonksiyonlardır (Rıfat 2014: 11).

Anadolu Ahîlerinin Piri Ahi Evran Mahmut Nurettin-Nimetullah Horasan'da doğmuştur. İlk ciddi teşkilatlanmayı Kayseri'de yapmıştır. Moğollar Kayseri'yi zapt edip büyük bir katliam gerçekleştirmişler, bunun üzerine Ahi Evran direniş hattını Kırşehir'e çekmiştir. 1262 yılında Kırşehir'de büyük bir Moğol istilası ve katliamı gerçekleşir ve Ahi Evran burada şehit olur. Bunun üzerine Ahi Evran şeyhleri Ankara ve Çankırı'ya çekilip dağılırlar. Moğol istilasının etkileri Çankırı'da fazla hissedilmediği için Ahilik çevresinde oluşan kültürel değerler Çankırı'da yâran meclislerinde yaşamaya, hayat bulmaya devam etmiştir. Türklerin Çankırı ve civarını Alparslan'ın komutanlarından Emir KARATEKİN Beyin 1082 yılında fethetmesinden bu güne kadar geçen süreçte bölge işgale uğramamış, etnik yapısının temelini oluşturan ağırlıklı Türk nüfusta hiçbir değişiklik olmamış, kökleri Orta Asya'ya uzanan birtakım âdet ve ananeleri yaşatmayı, gelecek kuşaklara bırakmayı başarabilmişlerdir (Metin 2001: 102). Kültürel bellek mekânı olarak hem muhafaza edici hem de kuşaklar arası değer aktarımı gibi bir işlev üstlenen yâran meclislerinde sözlü gelenek ürünlerinden, giyim-kuşama, yemek kültürüne değin birçok kültürel unsur kendisine yaşam alanı bulmuştur.

2. Bir Değer Olarak “Açık ve Kapalı”lığın Simgeselliği

Toplumun sahip olması gereken değerleri yani makro yapıdan beklenen ve istenen ahlâki normları, mikro yapıda gerçekleştirerek bunu bütüne yayma gayesini taşıyan yâran, temel ilke olarak *açık ve kapalı* ilkesini benimsemiştir. Açıklık ve kapalılık kelimelerinin güçlü çağrışım ve anlam dünyası, sembolize ettiği ahlâki normların bireyden gruba; gruptan topluma doğru hızlı bir şekilde yayılmasında amil güçlerdir. Açık olması gerekenler: *alın, kalp, kapı*; kapalı olması gerekenler ise *el, dil ve bel*'dir (Absarıoğlu 2003: 4). Edep sahibi bireyden beklenen başka bir ifadeyle toplumun bireyden beklediği ve onayladığı değerler siteminin temel yapı taşları söz konusu kelimelerin zengin çağrışım dünyasında gizlidir.

3. Oğuz Boyları ve Yâran Hiyerarşisi

Yâran Meclisi daha çok Çankırı yerli ailelerinin esnaf çocuklarından, birbirlerini her yönüyle tanıyan kişilerden seçilir. Daha sonra belirli bir yerde toplanılarak -günümüzde bu toplanma yeri “Çankırı Yâran” evidir- meclisin açılmasına ocağın yakılmasına karar verilir. Bu meclis Çankırı'da *çavuş* ve *çalgıcılar* hariç 24 kişiden oluşur. Bazı yorumlara göre eski Türklerdeki 24 Oğuz Boyunu temsilen *1 Büyük Başağa, 1 Küçük Başağa* ve *22 yârandan* oluşup çavuşla birlikte bu sayı 25'i bulmaktadır. (Çayır 2012: 84) Burada önemli olan husus; 24 sayısının temelinden Oğuz boylarında ve Oğuz devlet geleneğindeki 24 sayısının vurgulandığı, yine bazı yorumlara göre bunun da yine Oğuz devlet geleneğinden geldiği ifade edilmektedir. Bu nedenle, Anadolu'ya gelen Oğuz boylarından, boy ve oymakların yine belli bir bölümü birçok bölgeye olduğu gibi Çankırı yöresine de yerleştirilmiş olup yâran meclisleri de bu boyların Anadolu'ya göçlerinin öncesinde ve sonrasında var olan kültürün devamı niteliğindedir. Ayhan'a göre şu an Çankırı ve civarında çok sayıda Oğuz boyunun (Kayı, Bayındır, Çavundur, Dodurga, Salur, Büğdüz, Bayat...) ismini taşıyan köy vardır (Ayhan 1998:107).

Tezcan, seçilen Yâran Meclisi üyelerinin Oğuz geleneği içerisinde birer anlam ifade ettikleri ve bu geleneği şu şekilde açıklamıştır:

Büyükbaşağa: Hanlar Hanı ve Ahî Baba vekilidir. Maddi durumu iyi, idareciliği üstün seviyede yaşça yâranın hemen hemen en büyüğüdür ve yâranın da en büyük idarecisi ve söz sahibidir.

Küçükbaşağa: Büyükbaşağa'dan sonra söz sahibi ve ikinci büyük idarecisidir. Esnaf teşkilatının esnaf kâhyasıdır.

Yâran Reisi: Dede Korkut'un da boyu olan Oğuz Boyu' nu temsil eder. Esnaf teşkilatının yiğitbaşısıdır. Yiğitbaşı ise; esnaf loncalarının kararlarını yürüten kişi ve esnaf loncalarında şeyhlerden sonra gelen yöneticidir. Söz ve sohbetine itibar edilen yaşça büyük, Başağalar'dan sonra yâranda söz sahibi olan idarecilerdir.

Yâran: Her biri bir Oğuz beyi temsilcisi ve esnaf mütevellisidir.

Yâran Çavuşu: Yârana gönül vermiş fakat maddi imkânları sınırlı olduğu için ocak yakamayan becerikli ve çevik bir kişidir. Yâranın bütün hizmetlerini yerine getirir. Başağa izin vermedikçe Çavuş oyunlara katılmaz veya yârana tura bile vuramaz. Fakat sürekli yaranla iç içe olduğundan yârandan da ayrı tutulmaz. Yapmış olduğu bu hizmetler Başağalar tarafından ödüllendirilir, çavuş'un haklarının helâlligi istenir.

Sazendeler yâran değildir. Para karşılığında hizmet eder, kendilerine ayrılan bölümde (Şahnişi) sanatlarını icra ederler. Başağalar izin vermedikçe oyunlara katılmaz ve muhakeme sırasında odada bulunamazlar. Bütün yâran ve misafirler geldiğinde mahalli oyunları oynamak için Çavuş Küçük Başağa'nın talimatı ile oyun için yâranları kaldırır. Ocak ve oyunların düzeni Küçük Başağa'nın sorumluluğundadır.(Absarıoğlu 2013:7) Yâran Meclisinde sınıf yoktur; hiyerarşi'de sadece yaş sırası esas alınmaktadır. (Tezcan 1990: 338)

Yâran Odasında asılı olan, "*Kız anadan öğrenir sofrayı düzmeyi, oğlan babadan öğrenir sohbet etmeyi*" ifadesi kökleri **Dede Korkut**'a uzanan bir değerler silsilesinin açık kanıtı olarak gösterilebilir (Üçok: 2002)

4. Yâran Ritüelleri ve Kolektif Bellek

Çankırı'da 5, 6 yüzyıllık bir tarihi olan yâran sohbet ve ritüelleri ortak kabullerin simgesel olarak canlandırıldığı bir ortam olarak kabul edilmiştir (Tahsin 1969: 3). Yâranlık kurumu, Oğuzlardan günümüze kadar sadece yüzeysel birtakım değişiklikler yaşayarak günümüze kadar gelen, fakat özündeki temel ilke ve anlamları değişmeyen kültürel bir mirastır. Ayrıca Yâran, yaşayışları itibarı ile çok hareketli olan Oğuzların birbirlerine güç vermek, destek olmak ve sorunlarını çözmekle amacı ile belli zamanlarda belli boy beyliklerinde toplanarak meselelerini hallederek aynı zamanda yemekli eğlencelerde yaptıkları toplantıların günümüze yansımalarıdır Yâran. Daha sonraları Selçuklu ve Osmanlı döneminde bu dayanışma toplantıları şekil değiştirmiş, esnafın teşkilatlanmalarına da örnek ve öncü olmuşlardır. Koydukları kurullarla toplumda kanunen yasak olmadığı hâlde, yayılması ahlâk açısından sakıncalı birçok şey kötü söz söylemek, kin tutmak, yalan söylemek, hile yapmak gibi ahlâka aykırı tüm durumlar yasaklanmıştır. Ocak yakma ritüeli ile başlayan yâran sohbetleri içerdiği çok katmanlı kültürel yapı ve içerisinde sözlü geleneğe ait birçok unsurun da yer aldığı zincirleme ritüellerle icra edilir. Birlikteliği ve aile mefhumunu simgeleyen ocak yakma ritüelinin hemen ardından *Odaya Giriş, Selamlaşma, Oturma, Kahve İçme ve Fasil Ritüelleri* ile bir gün sürecek yâran toplantısı başlar. Toplumsal hiyerarşiyi simgeleyen bu ritüeller değişik kalıp sözler ve edebî türler eşliğinde (mani, selamlaşma kalıpları vb.) gerçekleşir. İlerleyen saatlerde *Koroğlu Koçaklaması, Arzu ile Kanber Türküleri* söylenir. Böylece türkülerle, orta oyunlarıyla devam eden gece de yaklaşık saat 01:00-02:00 gibi Küçük Başağa, Büyükbaşağa'ya "Başağam yemek hazırdır." der.

Yâran dağılmadan veya o günkü ocak sona ermeden evvel bir sonraki yâran ocağında ikramda bulunacak yâranlara devir de törenle olur. Bu törene yâran dilinde *Arap Verme* denir. Yâran ocaklarında zilli maşa ile tefin ismi *Arap*'tır. Arap verme usulünü bilen çalgıcılar ayağa kalkar, ocağın ortasında Başağa'nın karşısına geçerek eskiden hep bir ağızdan şimdilerde ise yâranlar yerine yalnızca sazende söyler, ocak eline kahveleri alır, ocak teslim edecek yâranlar iki taraflı yanına oturur ve **Arap Verme Türküsü**'nü söylerler:

Fakirin geldi divane
Elinde gül dane dane,
Başağam iznin kime,
İç ağam afiyet olsun.
Sohbetin mübarek olsun.

Yeniçeri yeniçeri,
Belinde gümüş hançeri,
Al arabı gir içeri,
İç ağam afiyet olsun.
Sohbetin mübarek olsun.

...

Bu dörtlüklerden sonra Arap (zilli maşa ve def) teslim alanlara, onu iyi korumaları için makamı değişen şu türkü söylenir:

Arap seni beslesinler bal ile,
Dört yanını donatsınlar gül ile,
Edebiyle, erkânıyla, yoluyla,
Et paşam sohbetin sıradan kalma.

...

Arap verme ritüelinden sonra sırasıyla, *Misafir Ağurlama*, *Misafir Uğurlama: "Kalk Git" Kahvesi*, *Oyunlardan Sonraki Ritüeller*, *Muhakeme*, *Başağaların Ocak Yakma* ve *Veda Ritüelleri* ile yâran sohbeti sona erer.

5. Sonuç

Kolektif bilincin inşa etmiş olduğu ve üzerinde mutabık kaldığı toplumsal değerler, kabuller kendini muhafaza edecek ve yaşatacak kültürel hafıza mekânlarına ihtiyaç duyarak bu yapıları oluşturur. Bu kültürel hafıza mekânları tarihî süreçler içerisinde etkileşime girdikleri medeniyet ve kültürlerden kendilerine uygun ve uyumlu yapıları alarak katmanlaşırlar. Her katman kendisine ideal değer olarak aldığı olguyu içselleştirerek uygulama alanı yani toplumsal alan için küçük modeller sunar. Türk kültür tarihinin önemli dönüm noktalarında vücuda getirilmiş manifesto niteliğindeki metinlerde yer alan ideal devlet ve toplum için önerilen davranış modelleri bugün Yâran Teşkilatı gibi kültürel platformlarda temsil edilmektedir. Orhun Kitabelerinden, Dede Korkut'a; Dede Korkut'tan günümüze "Aç görersen doyor; çıplak görersen giydir." gibi değerleri kadimleştiren sosyo-organizasyon kodları, Ahîlik ve Yâranlık gibi kurumların bünyesinde kimi yönleriyle işlevsel kimi yönleriyle simgesel olarak varlığını devam ettirir. Simgesel olandan kasıt bu tip kurumların kendi iç yapısına ait normlar ve ritüelleridir. Bu norm ve ritüeller, gruba ait her üyenin uyması ve yapması gereken davranışlardan ziyade toplumun genelinde gerçekleşmesi ve yaşatılması beklenen kolektif bilincin onayladığı değerler sistemidir. Grubun iç yapısındaki törensel süreçlerin her biri vücut bulduğu toplumun tarihî tabakalarından birer parçayı yeniden canlandırıp hatırlatarak toplumun tarihî dönemler içerisinde geçirdiği toplumsal zihniyet ve bu zihniyetin ürettiği değerler bütünü onaylar.

Yâranlık teşkilatının hiyerarşisi, bu hiyerarşinin her bir basamağına; ocak yakma ritüeliyle başlayan törensel bütünlüğü oluşturan her bir unsura kadar söz konusu yapıya ait bütün unsurlar kadim Türk devlet ve toplum yapısının ideallerinin ve değerlerinin simgesel bir tezahürüdür. Ancak bu yapı içe dönük kapalı bir grup bilinci sergilemez. Aksine önemli toplumsal işlevleri gerçekleştiren, değer üreten; toplumdaki sağlıklı yapıları besleyip bozuk yapıları onaran; ihmal edilen alanları ikmal eden; ikmal ederken de kapalılık temel ilkesini yani 'bir elin verdiğini diğer elin görmemesi' düsturuyula hareket eden değerleri ve ilkeleri kadim geleneklere dayanan bir kültürel yapıdır. Bu toplumsal kurumu oluşturan her bir unsur, Türk kültür tarihinin ve coğrafyasının yaşattığı toplumsal değerleri ritüellerle sembolleştirip giyim, yemek, sofrada, küçük büyük ilişkisi, sözlü geleneğe ait ürünler (maniler, koşmalar, türküler, kalıp ifadeler) ve bu ürünlerdeki dil içerikleri vb. gibi kültürel unsurların yüzyıllar boyu yaşamasını sağlayan dinamiklerle örüntülenmiştir.

Kökeni ahîlik geleneğine dayanan bu tip sosyal organizasyonlar günümüzde sadece Yâran Teşkilatı değil Urfa Sıra Gecesi geleneği, Elazığ Kürsübaşı geleneği gibi birçok yapıyla Anadolu sahasında önemli toplumsal işlevleri yerine getirmektedir. Gerek halk bilimi gerekse kültür tarihi ve dil çalışmaları için önemli veriler içermektedir. Somut Olmayan Kültürel Miras'ın bir parçası olan Yâranlık ve benzeri sosyo-kültürel yapılarla günümüzde sadece esnaf-zanaatkâr teşkilatları veya geleneksel eğlenme kültürünün birer unsurları bakış açısıyla yaklaşmak bu yapıların içerdiği zengin ve çok katmanlı kültürel tabakaları derinlikli bir bakış açısıyla incelenmesinde bir engel olarak söylenebilir. Anadolu sahasının kültürel yapısı ve değerlerini muhafaza eden; adeta yaşayan bir müze ve kültürel bellek mekânı olan bu yapılar bilim insanları tarafından disiplinlerarası çalışmalar ışığında yeni çalışmalar için bakir bir alan görünümündedir.

KAYNAKÇA:

- ABSARILIOĞLU, Ahmet (2003) “Çankırı'nın Milli Kültür Değeri Yâran” Çankırı: Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları:
- ABSARILIOĞLU, Ahmet (2003) “Gelenekten Evrensele Yâran” Çankırı: Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları.
- ABSARILIOĞLU, Ahmet “Çankırı Yâran Kültürü Tanıtım Projesi” Ahi Yâran Meclisi Gençlik, Eğitim, Kültür ve Dayanışma Derneği Kültür Yayınları Serisi:2.
- ASSMANN, Jan (2001) *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- ASSMANN, Jan; CZAPLICKA, John (1995) “Collective Memory and Cultural Identity”, *New German Critique*, No. 65, Cultural History/Cultural Studies, s. 125-133.
- AYHAN, Bahattin (1998) “Çankırı Tarihi” Ankara: Irmak Tan Matbaa ve Yayıncılık.
- ÇAYIR, Kadir, “Çankırı Yâran Meclisinde Bağlamanın Rolü”. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2(2):79-92.
- HONKO, Lauri (2009), “Mit-Ritüel Teori”, (Çev. Ruhi Ersoy), Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 3, Ankara: Geleneksel Yay.,
- METİN, Erhan (2004) “Tarih ve Kültür” Çankırı: Kayıkçı Matbaacılık.
- RIFAT, Mehmet (2012) “XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları” (5.baskı): İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- RIFAT, Mehmet (2013) “Açıklamalı Göstergibilim Sözlüğü” İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- RIFAT, Mehmet (2014) “Göstergibilim'in ABC'si” (4.baskı): İstanbul: Say Yayınları.
- RIFAT, Mehmet(2004) “Çeviri Seçkisi II, Çeviri(bilim)Nedir?”(2.baskı): İstanbul: Sel Yayınları.
- SCHIRCH, Lisa,(2005), *Ritual and Symbol in Peacebuilding*, United States of America by Kumarian Pres.
- TABUROĞLU, Özgür (2013), *Resim, Söz ve Yazı*, Ankara: Doğu Batı Yay.
- TEMUR, Nezir (2010), *Kırgız Folklorunda Ritüelistik Türler*, Ankara: Gazi Türkiyat Dergisi, S.6.
- TEMUR, Nezir (2011), *Kültürel Bellek Bağlamında Deve Oyunu*, Ankara: Millî Folklor Dergisi, S.90.
- TEZCAN, Mahmut(1990) “Bir Yaygın Eğitim Kurumu Olarak Çankırı Yâran Örgütü” 2. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresine sunulan bildiri.
- ÜÇÖK, Ahmet Kemal (2002) “Çankırı Coğrafyası” Ankara: Okuyan Adam Yayınları.
- ÜÇÖK, Ahmet Kemal (2002) “Görüp İşittiklerim” Ankara: Okuyan Adam Yayınları.
- ÜÇÖK, Hacışeyhoğlu Hasan (2002) “Çankırı Tarih ve Halkiyatı” Ankara: Okuyan Adam Yayınları.

ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫ ЖАҒДАЙЫНДА ДАЯРЛАНҒАН МУЗЫКА ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК КЕШЕНІНІҢ МАЗМҰНЫ

п.ғ.к., проф. м.а М.А. УРАЗАЛИЕВА*

Түйіндеме:

XXI ғасыр - білім мен технология дамыған, білім беру реформасы жүзеге асырылу кезеңі. Қазақстан Республикасы Білім туралы Заңында оқыту «Білім жүйесінің басты міндеті-ұлттық және жалпы адамзаттың құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттындыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу»- деп атап көрсеткен. Музыка пәні мұғалімі оқыту мен дамыту үрдісінде қабілеттері әр түрлі деңгейлердегі оқушылардың әр қайсысының өсуіне, дарындылық қабілеттерінің ашылуына жағдай жасауы тиіс. Мектеп бітірушіні музыкалық терең білімді, әлеуеттік деңгейін жоғары етіп қалыптастыру жолдарын іздестіру, инновациялық әрекеттің тиімділігі педагогикалық технологияларды қолдану арқылы «өзіндік дамуын» жүзеге асыру көздейді.

Тірек сөздер: музыка өнері, жаңартылған бағдарлама, тұжырымдама, музыка пәні сабағы.

THE CONTENT OF THE EDUCATIONAL AND METHODOLOGICAL COMPLEX ON THE SUBJECT OF MUSIC IN THE CONDITIONS OF THE RENEWED PROGRAM

Abstract:

The 21st century is the period of education reform and education reform. Education in the Law of the Republic of Kazakhstan "The main task of the education system is to create the necessary conditions for the formation of personality and professional development based on the values of national and universal values, achievements and achievements in science, the introduction of new teaching technologies, information about education, international global communication networks, "The teacher of music should create conditions for the discovery of talented talents in the teaching and development of each of the different levels of students. to find out how to create a musical education, a higher level of intellectual education, the effectiveness of innovation and the development of "self-development" using pedagogical technologies.

Key words: music, updated program, rationale, music lesson.

КІРІСПЕ

Музыка пәні мұғалімінің мақсаты - бәсекеге қабілетті, заман ағымына ілесе алатын, өмірге икемді жеке тұлғаны қалыптастыру. Өзінің шығармашылық жұмыстарында мұғалім жаңаша оқытудың әдіс-тәсілдерін іздестіру, музыка пәнінің аймағында игерілетін білім сапаларын арттыру, жалпы музыка мәдениетін қалыптастыру және олардың жеке ерекшеліктері мен болмысын ескере отырып музыкадан жан-жақты білім берудің арнайы ерекшеліктерін негізге алады. Қазақстан Республикасындағы жалпы орта білім беру тұжырымдамасы – жалпы орта білім беру жүйесінің мақсаты, міндеттері, ұйымдастыру ұстанымдары мен бағыттары бейнеленетін негізгі құжат болып табылады. Бұл тұжырымдама Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына; «Қазақстан Республикасын 2020 жылға дейін дамытудың стратегиялық жоспарына»; Қазақстан Республикасында білім беруді 2020 жылға дейін дамытудың мемлекеттік бағдарламасына; Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік, саяси жаңғырудың қарқынды жолында» атты жолдауына, Болоньдегі Еуропа елдері білім министрлерінің кеңесіне, ЮНЕСКО-ның үздіксіз білім беру туралы ұсыныстары басшылыққа алынып отыр.

Жоғары динамикалы жаһандану дәуірінде өмір сүру үрдісін, ойлау мен қарым-қатынасты түбегейлі өзгертетін байланыс құралының қарқынды дамуы, сондай-ақ адамның әлеуетіне, әлауқаттылығына, оның икемділігіне, жасампаздық іс-әрекетіне қол жеткізетін тәсілдер қоғамның негізгі жолы бола бастады. Қазақстан қоғамындағы мұндай жағдайдағы өзекті мәселелердің бірі — өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүруге дайын, айналасындағы шынайы өмірге белсенді қатынасын байқатып, оны жақсартуға ықпал ете алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Осыған байланысты жеке тұлғаға қойылатын мынадай

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, moldirorazaly@mail.ru

талаптар алдыңғы орынға шығады: креативтілік, белсенділік, әлеуметтік жауапкершілік, ой-өрісінің кеңдігі, жоғары кәсіби деңгейлі сауаттылық, танымдық әрекетке қызығушылығының басымдығы.

Қазақстандық жалпы орта білім мазмұны оқушының өмірдегі құзыреттілігі үшін жеткіліксіз болып отырған әрбір оқу пәні бойынша білімі, білігі және дағдысын алу тәртібімен ғана сипатталады. «Қазақстан - 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағытында Қазақстан Республикасының президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған Жолдауында: «Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек.

Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ, балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функциональдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделуі үшін бұл аса маңызды» [1].

Жаңартылған білім беруде балаларды оқытудағы музыка пәніне оқыту Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны негізге ала отырып жасалды. Білім беруді жаңарту, жетілдіру жағдайында жалпы білім беру ұйымдарындағы музыка мұғалімдеріне оқушы дамуын жобалау ісінде, жеке тұлғаға және оны дамыта оқытуға, тәрбиеленушілердің негізгі қызметін атқаруына жағдай жасауда негізгі рөлді береді.

Музыка бағдарламасының жаңашылдығы – бүгінгі жас буынды жаңа коммуникациялық технологиялармен жетілдіру бағыттары мен пәннің оқыту әдістемелері, қазіргі сабақтарды ұйымдастыру барыстарын қарастыруында. Мектеп оқушыларының құзыреттілігін қалыптастыру жағдайында және олардың ұлттық музыкаға деген қызығушылықтарын арттыру, олардың мүмкіндіктеріне, жас ерекшеліктеріне, әр оқушының ішкі қажеттілігін есепке ала отырып тұлғаға бағытталған құзырлы, белсенді оқытуына жол қоюы қажет. Сондықтан, ұлттық музыканы мектеп оқушыларының бойына сіңіру, ғылымға баулу, оқуға үйрету, ойлауға, жаңа шешімдер таба білу мен өзінің болашағын жасауға үйретеді. Қазіргі заманғы мұғалім тек білім негіздерін, дағды, біліктерді игеріп қана қоймай, тәрбиеленушілердің дамуына тиіс барлық түрлерін игеруге міндетті.

Музыка пән сабағының өзектілігі. Оқушыларға білім беру нәтижелілігін арттыру мақсатында жаңаша оқытудың түрлері мен әдістерін қалыптастыру жағдайында, білім беру үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Музыка пәнінде қолданбалы технологияны пайдалану тәжірибесі. Ғылым мен білім аясындағы қолданбалы технология ғарыштап дамып отырған ХХІ ғасырда жалпы музыкалық білім беру дамыған ақпараттық технологияларды, музыкалық-компьютерлік бағдармалар мен ноталық редакторларды қолданудың қажеттілігі, музыка маманының іскерлік қабілетіне, білімі мен кәсіби біліктілігіне деген талаптардың ұлғаюына байланысты сұранысты қажет етеді. Осы модуль негізінде оқушылар жаңа музыкалық-педагогикалық технологияларды қолдану барысында музыкалық шығармаларды талдау, сараптау, теориялық, гармониялық құрылымдарын айқындау жұмыстарымен танысады, музыкалық жанрлармен таныса отырып өз репертуарларын көбейте алады, тәрбие сағаттары мен мерекелік іс-шараларға, сабақтарға презентациялар мен слайд шоу жасауды үйренеді.

Нәтижеге бағытталған жаңа тұрпатты білім белесіне ену кезеңі - Қазақстан Республикасының әлемдік білім кеңістігіне басқан маңызды қадам болып табылады. Ұлттық ой-сана арқылы мемлекеттік бірегейліктің қалыптасуы жас ұрпақтың рухани-адамгершілігінің жаңашыл даму бағыттарын анықтайды. Осы тұста «Музыка» пәнінің орны ерекше.

Бастауыш білім беру деңгейіндегі пәндер жүйесінде «Музыка» оқу пәнінің маңызы төмендегідей анықталады:

- оқушылардың музыкалық мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін музыканың тәрбиелік, білімділік және дамытушылық мүмкіншіліктерімен;

- балалардың санасына әлемнің біртұтас бейнесін қалыптастыруда музыканың бірден-бір ерекше құралы екендігімен;

- оқушылардың денсаулығына ықпал ететін негізгі фактор ретінде вокалды-хор орындаушылық және музыкалық аспаптарда ойнау әрекеттерімен (дұрыс тыныс алуын жолға қою, жас ерекшелігіне сай кездесетін, сөйлеу кемістігін түзеу, қозғалыс координациясы және саусақтар жүрдектігін дамыту, жүйке және дене қызметіне түскен күшті сергіту).

Білімділік міндеттер:

- музыкалық даму мен бейнелі ой-түйсігі негізінде (музыкалық есте сақтау қабілеті, ырғақтық сезімі, ести білу қабілеті) оқушының музыканы тыңдай білу қабілетін қалыптастыру;

- оқушылардың музыканың бейнелілігі туралы және музыканың көркемдеуші құралдары жөнінде түсінігін қалыптастыру;

- қазақ халқының дәстүрлі музыкасы туралы және оның кәсіби-композиторлық музыкамен өзара байланысын, Қазақстан Республикасында мекендеген туысқан халықтар музыкасы туралы түсінігін кеңейту;

- оқушылардың музыкалық-орындаушылық білімі-дағдысы мен қажетті іс-тәжірибелер жинақтауын қадағалау.

Тәрбиелік міндеттер:

- оқушының қоршаған ортаға көркемдік ықыласы мен адами-эстетикалық қатынасын тәрбиелеу;

- музыка арқылы ұлттық әдет-ғұрыптарға, салт-дәстүрлерге құрметін тәрбиелеу;

- жоғары дәрежелі көркем музыкаға эстетикалық талғамын тәрбиелеу;

- өз Отаны мен халқына деген ыстық ықыласы мен сүйіспеншілігін тәрбиелеу;

- музыка өнері арқылы эстетикалық, ақыл-ойы мен рухани-адамшылығын, елжандылығы мен туған жер табиғатын сүйе білуге тәрбиелеу.

Дамытушылық міндеттер:

- оқушылардың музыкалық дамуына ықпал ету (музыкалық есте сақтауы, ырғақтық сезімі, ести білуі);

- оқушылардың музыкалық шығармаларды қарапайым түрде талдай білуін дамыту (салыстыру, сәйкестігін ажырата білуі, қорыту);

- қол жетімді шығармашылық тапсырмаларды орындай білуін дамыту;

- түрлі музыкалық іс-әрекеттерді орындау барысында оқушылардың белсенді

шығармашылығын дамыта түсу (музыка тыңдау, ән орындау, ырғақтық және пластикалық іс-қимылдар, ұсақ моторикасы және шулы музыкалық аспаптармен сүйемелдей білу, импровизация).

Оқу пәнінің мазмұнын саралау барысында төмендегідей *дидактикалық принциптер* басшылыққа алынды: оқу материалдарының білімділігі, тәрбиелігі және дамытушылығының өзара бірлігі; жүйелігі мен бірізділігі, оқушының музыкалық материалдарды ой-түйсігімен белсенді қабылдауы; білім беретін материалдардың өмірмен тығыз байланыстылығы, азаматтылық, патриоттық және көпұлттық, эстетикалық және этикалық бағыттардың бағдарлама мазмұнында болуы, бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігін ескеру.

Оқу пәнінің жалпы құрылымының мазмұны мынадай іс-әрекеттерден тұрады:

Музыкалық сауаттылық (теориялық даярлық) оқушыларда музыка, музыкалық құбылыстар, олардың ерекшеліктері, заңдылықтары, мәнерлеу тәсілдері, композиторлар туралы мәліметтер, нота сауатының негізі туралы алғашқы жүйеленген ұғымды және білімді қалыптастыруды жобалайды. Оқушыларда музыкалық тәжірибенің аздығын ескере отыра, білім алу жүйесі біртіндеп, музыкалық есту әсерлерінің жинақталу реттілігімен, оларды музыка тыңдау, ән орындау және шығармашылық тапсырманы орындау әрекетінде қолдану барысында өтеді.

Музыка тыңдау бастауыш деңгейдегі білім алушылардың музыканы сезіммен және саналы түрде қабылдауға үйрету міндетін іске асырады. Олар аспаптық, вокалды-хор, халықтық және кәсіби-композиторлық музыканы тыңдауда, жас ерекшеліктеріне сай берілген әр түрлі деңгейдегі күрделі әндерді орындау барысында, музыкалық бейнелерді өзінше түсіндіріп беруді үйренеді.

Ән орындау – балаларды музыкаға баулудың ең белсенді түрі ретінде олардың музыкалық дамуына ықпал етеді. Әнді жеке, ансамбль, хормен орындауы әр түрлі деңгейде жалпы және музыкалық дамыған оқушыларды ықыластылыққа, байқағыштыққа, тәртіптілікке тәрбиелейді, бірыңғай шығармашылық ұжымға топтасуға ықпал етеді. Ән орындау үдерісінде, мұғалім балаларды хормен дұрыс бағытта айтқызып жүргізетін болса, олардың дауыс диапазоны кеңейе түседі.

Шығармашылық әрекет музыкалық әрекеттердің барлық түрлерінде жүзеге асады және музыка тыңдау, ән орындау, би қимылдарымен таныс әндерді сүйемелдеу, аңыз-күйлер мен әндер сахналау, түрлі шығармашылық тапсырмалар орындау барысында баланың музыкаға деген сезімі мен қызығушылығы арқылы байқалады. Шығармашылық тапсырмалар арқылы оқушы музыкалық білімін пысықтайды.

Музыка пәнінің бағдарламасы ортақ тақырыптар айналасында шоғырланды. Оқу жылына 4 тоқсан берілсе, әрбір тоқсан екі бөлімшеден тұрады. Жалпы жыл бойына берілген 8 бөлім тақырыптары барлық пәнге ортақ. Музыка пәні сабақтары оқулықта төмендегідей тақырыпшаларға бөлініп ұсынылды.

I тоқсан**1-бөлім - «Өзім туралы»**

1. Өзіңді таны
2. Менің есімім
3. Менің дауысым
4. Мені тыңдаңыз
5. Менің сүйікті әндерім

2-бөлім - «Менің мектебім»

6. Мен және менің мектебім
7. Мен мектеппен танысамын
8. Мектептегі музыкалық дыбыстар
9. Мектептегі музыкалық дыбыстар

II тоқсан**3-бөлім - Менің отбасым және достарым**

10. Музыкалық іздер
11. Көңілді достар
12. Менің достарым – жануарлар
13. Бірғақты оқиғалар

4-бөлім - Бізді қоршаған әлем

14. Ауа райы
15. Су туралы әндер
16. Суретке арналған әндер

III тоқсан**5-бөлім - Саяхат**

17. Саяхат
18. Көңілді саяхат
19. Атпен серуендеу
20. Көңілді паровоз

6-бөлім - Салт- дәстүрлер және ауыз әдебиеті

21. Дәстүр
22. Дәстүр
23. Халық ертегілері
24. Халық биі
25. Әннің интерпретациясы

IV тоқсан**7-бөлім - Тағам және сусын**

26. Тағамдар музыка әлемінде
27. Әннің ырғақтары
28. Жемістер және көкөністер концерті
29. Жемістер маршы

8-бөлім - Дені саудың – жаны сау

30. Оянамыз, ән айтамыз
31. Денсаулық – зор байлық
32. Тазалық – денсаулық кепілі
33. Дені сау бала – Отан болашағы.

Музыкалық білім беру мазмұнының негізінде келесі ұстанымдар іріктелген.

Қолайлылық және бірізділік ұстанымдары жас және жеке-дара ерекшеліктерін ескере отыра, олардың музыкалық дамуына ықпал ететін, бастауыш сынып оқушыларына орындауға және тыңдауға қолайлы музыкалық материалды іріктеуге көмектеседі.

Эстетикалық және этикалық ұстанымдар бағыты негізінде іріктелген оқу материалы, балаларға бір жағынан музыканың көркемдігін танып білуге, екінші жағынан оның мазмұны арқылы біреуге жақсылық жасау, сүйіспеншілік және сыйластық сияқты ұғымдарды сезінуге мүмкіншілік береді.

Азаматтық және патриоттық бағыттар балаларды өз Отанына және халқына деген сүйіспеншілікке тәрбиелейтін музыкалық материалды іріктеуді реттеді.

Көркемдік және техникалық ұстанымдар, көркемдік және қызықтырғыш ұстанымдар бірлігі іріктелген музыкалық материалдың балаларға қызықты болуына, тәрбиелік, білімділік және дамытушылық сипатқа ие болуына бағытталған.

Оқытудың әдістемелік жүйесінің ерекшеліктері. Әдістеме жүйесі «Музыка» пәнінің ерекшеліктері мен оның құрылымын ескере отырып: музыка сауаты, музыка тыңдау, ән орындау және шығармашылық тапсырма, сонымен қатар балалардың жалпы және музыкалық дамуының қажеттілігі негізінде құрастырылған. Оқушылардың музыкалық әрекет түрлеріне және қойылған міндеттерге байланысты балалардың әрекетін ынталандыратын (дем беретін) әр түрлі дәстүрлі белсенді әдістер мен оқыту тәсілдері, инновациялық әдістер, жұмыс түрлері қолданылады. Атап айтқанда, сабақта балалардың вокалды-хор және шығармашылық дамуына ықпал ететін, ынтасын, есте сақтау, тапқырлық, өз бетімен дербес жұмыс жасау т.б. қабілетін дамытатын әдістер кең қолданылады.

Бірінші сынып оқушыларының негізгі әрекеті - ақпараттық және коммуникативтік әрекет болып табылады. Сондықтан берілген музыкалық тапсырмалар, әдістер мен тәсілдер негізінен осы әрекеттерге бағытталған. Балалардың музыкалық дамыту мақсатында мынандай әдіс-тәсілдер қолданады: дыбыс биіктігін қол қимылымен, «баспалдақ» түрінде көрсету, ырғақтық өрнектерді әсем графикамен бейнелеу, әуенді ырғақтық қозғалыстар орындау, музыкалық шулы аспаптарда сүйемелдеу, ойын сәттері, «Өзіңді таны», «Менің дауысым», тағы басқа дидактикалық ойындарды игеру, өз дауысын жазып, тыңдау, музыкаға сай ырғақты қозғалыстар жасау, музыка жайлы өз ойлары мен сезімдерін білдіру және т.б. Музыканың орындалуы мен сипатын анықтауда, бірінші сынып оқушыларының сөздік қорын кеңейтуде «Музыкалық сөздік» үлкен орын алады. Ал, «Менің мектебім» тақырыбында қысқа музыкалық үзіндіні тыңдау және осы тақырыптар бойынша қысқа жазба жасау; Достар туралы әндерге ырғақтық қозғалыстар қою; Дыбыстар мен белгілердің байланысын үйрену

Алты-жеті жастағы балаларда негізінен фальцеттік үн басым. Осыған орай балалардың дауыс аппаратын дамыту үшін, дұрыс тыныс алуын қалыптастыру, біркелкі жұмсақ, әдемі дыбыспен айту, мәнерлі орындауға баулу үшін әр-түрлі вокалды-хор жаттығулары, қысқа қайырымдар пайдаланылады.

Әндерді музыкалық шулы аспаптарымен сүйемелдеу және музыкаға сәйкес би мен пластикалық қимылдарды жасау оқушыға шығарманың жалпы көңіл күйін және екпіні мен бояу ерекшеліктерін сезінуге көмектеседі. Жұмыстардың бұл түрлері баланың музыкалық дамуына ықпал етеді, музыкаға деген эстетикалық сезімі мен ынтасын арттыра түседі. Алғашқы сабақтардан бастап оқушылар музыка сабағында мұғалімнің көмегімен Курвен (Cigwen) жүйесі бойынша қол белгілерін қолданады. Бұл әдіс ноталық жүйені меңгеруге бағытталған тиімді жолдардың бірі. Қол қимылымен дыбыс биіктігін көрсету арқылы балалар әннің, дауыс жаттығуларының негізгі әуенділігін меңгереді. Бұл әдіс осы жастағы баланың қызығушылығын оятып, оның іскерлігіне өз әсерін тигізеді. Соль, ми (G и E) ноталарында қарапайым әндерді үйрету мысалы, «Сәлемдесу» т.б.)

Балалардың музыкалық белсенділігін оятатын тақырыптардың бірі «Менің есімім». Оқушылар соль-ден ми-ге дейін өз есімдерін ноталарды қол қимылымен көрсету арқылы үйренеді (Solfege жүйесі бойынша Cigwen қол белгілерін қолданады). Сабақ құрылымының маңызды сәті болып, сабақтың барлық мазмұнын біртұтас қабылдауда балаларға көмектесетін оның музыкалық-көркемдік драматургиясы болып табылады.

Жалпы сабақта музыкалық сауаттылықты қолданудың ерекше түрлері ұсынылып отыр. Мысалы, оқушылардан динамикалық символдармен қоса динамикалық белгілер көрсетілген карточкаларға (p, f <, >) сүйене отырып әнді орындауды сұрай отырып, әннің қай бөлігінде музыка қатты, қай бөлігінде ақырын шығатынына назар аударту. Сонымен қатар сабақта төрттік және

сегіздік ұзақтықтағы ноталарды түрлі комбинацияда орналастыра меңгерту ойын түрінде өткізілуі оқушыға салмақ түсірмей отырып, оған білім беру көзделіп отыр.

Музыка пәнінің басқа пәндермен өзара байланыстылығы тақырыптар негізінде жалғасын тапқан. Мысалы, «Ауа райы», «Менің достарым - жануарлар», «Су туралы әндер» тақырыптары «Жаратылыстану» сабақтарымен тығыз байланыста ұйымдастырылса, «Атпен серуендеу», «Саяхат», «Қызықты саяхат» , «Көңілді паровоз» тақырыптары «Дүниетану» пәнімен бірге оқушыларды саяхатқа шақырады. Қазақтың салт-дәстүрлері мен ауыз әдебиеті, би өнері, музыкалық аспаптары т.б. екінші жартыжылдықта меңгертілу жоспарланған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстан – 2050» стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты: болашаққа бағдарланған даму бағыттары. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған Жолдауы baribar.kz/student/640/qazaqstan...
2. ҚР Білім стандартының тұжырымдамалары. ҚР Ғылым және білім министрлігі. - Астана, 2010.
3. 12 жылдық білім беру тұжырымдамалары, №4 (мерзімді басылым), 2009 жыл.
4. Жалпыға міндетті білім беру стандарты. Ы.Алтынсарин атындағы Білім академиясы. - Алматы, 1998.
5. Музыка. Оқу бағдарламасы (орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында). Бастауыш білім беру (1-4 сыныптар). – 2016, наурыз.

КІТАПХАНА ІСІ МАМАНДАРЫНЫҢ КӘСІБИ ЭТИКАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

аға оқытушы **Ш.М.УСЕНБАЕВА***
ф.ғ.к., доцент **Ж.К.СЕРАЛИЕВА****

Түйіндеме:

Жоғары білім беру жүйесінде тәрбиенің қыр-сырын әртүрлі жұмыс формалары мен әдіс – тәсілдері арқылы меңгертуде кітапханалардың маңызы зор. Біздің өміріміз сан-салалы қарым-қатынасқа толы. Сол себепті этиканы, этикетті, сөйлеу мәдениетін, әдепті, адамгершілік қағидаларын адамзат баласы кішкене күнінен бастап санасына сіңіруі керек. Болашақ кітапхана ісі мамандарына адамгершілік қағидаларын білу – басты парыз. Бұл мақалада кітапхана ісі мамандарының этикалық мінез-құлқы және кәсіби біліктілігі туралы жан-жақты қарастырылған. Бүгінгі күні кәсіби шеберлік, кәсіби құндылық – кез-келген маманның қоғамдағы сұранысы мен орнын анықтайтын басты принцип. Әсіресе, кітапхана саласы ақпараттық және білім орталығы ретінде ақпаратты беру мен табу, іздестіру жолдарын білуде кітапханашы мамандар бірінші кезекте жоғарғы ақпаратты біліммен қаруланған өз ісінің шебері болуы керек. Кәсіби этика жалпы этика сияқты жоспарлап ұйымдастырылмайды, ол адамның қызметімен байланысты күнделікті өмір сүру процесінде біртіндеп қалыптасады және күнделікті өмір сүретін қолданбалы адамгершілік теориясы ретінде де қарастырылуы мүмкін.

Тірек сөздер. Кітапхана, қарым-қатынас, мәдениет, кәсіби этика, библиограф, ақпарат, оқырман

PROBLEMS OF PROFESSIONAL ETHICS OF BUSINESS SPECIALISTS

Abstract:

In the higher education system, libraries play a vital role in learning the traits of the upbringing through different forms and methods. Our lives are full of diverse communication. That is why ethics, etiquette, culture of speech, ethics and moral principles must be embraced by the human race from the very beginning. Knowing the moral principles of the future library staff is a major responsibility. This article provides a comprehensive overview of ethical behavior and professionalism of library staff. Today, professionalism and professionalism are the main principles that define the place and place of any specialist in society. In particular, the librarian should be a master of his profession, equipped with the knowledge of information, first of all, librarians, who know how to find and find information and information as the information and educational center of the library industry. Professional ethics is not organized like general ethics, it can be gradually formed in the daily life process associated with human activities, and can be regarded as the theory of the daily moral life.

Key words. Library, communication, culture, professional ethics, bibliography, information, reader.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда еліміздің егеменді ел болғалы ғылым, мәдениет салаларында жасалып жатқан шаралардың барлығы жастарға жалпыадамзаттық және жеке ұлттық игіліктер негізінде тәрбие мен білім беру ісін неғұрлым жоғары деңгейге көтеруге ықпал етуде. Сондықтан ұлттық ерекшелігімізді айқындайтын рухани, қарым-қатынас мәдениетімізді жетілдіру көкейкесті мәселеге айналып отыр.

Елбасының биылғы Жолдауында өскелең ұрпақтың тәрбиесі, яғни білім алуы, қолынан келетін кәсіпті игеруі әр адамды, әр ата-ананы ойландыру қажет. Осы орайда Мемлекет басшысы педагогтар құрамының сапасын арттыру, білім беру үлгі қалыптарын, мектептер мен жобалар оқытушыларының біліктілігін арттыруға талаптарды күшейту қажеттігін айтты. Оқушылардың біліктілігін бекітудің тәуелсіз жүйесін құру жөнінде ұсыныс жасады. Осының бәрі айналып келгенде балалар мен жастарға білім және тәрбие берудің сапасын көтеруге бағытталған міндеттер деп түсінеміз [1].

Кітапханашының этикалық мінез-құлқы және кәсіби біліктілігі оқырмандардың ақпараттарды ұтымды, сапалы түрде қолданылуына ықпал жасайды. Кітапханашы мен оқырман арасындағы қарым-

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Shinar_8211@bk.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

қатынас сәйкестігі, бұл кітапханада қызмет көрсетудің сапалығы болып табылады. Оның кәсіби білімімен қатар ерекше жақтары да болуы қажет. Бүгінгі күні кәсіби шеберлік, кәсіби құндылық – кез-келген маманның қоғамдағы сұранысы мен орнын анықтайтын басты принцип. Әсіресе, кітапхана саласы ақпараттық және білім орталығы ретінде ақпаратты беру мен табу, іздестіру жолдарын білуде кітапханашы мамандар бірінші кезекте жоғарғы ақпаратты біліммен қаруланған өз ісінің шебері болуы керек.

Кәсіби этика жалпы этика сияқты жоспарлап ұйымдастырылмайды, ол адамның қызметімен байланысты күнделікті өмір сүру процесінде біртіндеп қалыптасады. Кәсіби этика белгілі бір қызмет түріне байланысты тарихи тәжірибе үрдісінде жинақталған білімді жүйеге келтіріп, толықтырады және белгілі бір қызметтің дамуына үлес қосады. Сондай-ақ ол кәсіби ортада күнделікті өмір сүретін қолданбалы адамгершілік теориясы ретінде де қарастырылуы мүмкін.

Отандық кітапхана ісін зерттеушілердің пікірінше, кітапханашылардың білімін жаңғырту олардың кәсіби шеберлігін ұдайы жетілдіріп отыру жолымен жүзеге асырылу тиіс. Кітапханашы өмір бойы оқуда, ізденісте болуы шарт, ол – оның кәсіби міндеті, себебі кітапханаға түсетін әрбір жаңа ақпарат маманнан белсенді қабылдауды және оны іс-тәжірибеде қолдана білуді талап етеді. Тарихи дамудың қай кезеңінде болмасын кітапханашы – білімді бойына жинап, таратушы адам ретінде танылып келеді, өйткені ол кітаптардың мазмұнымен, әртүрлі басылым түрлерімен белсенді жұмыс істейді, оқырмандарының жүрегіне жеткізеді.

Алайда бүгінгі ақпарат көлемінің ұлғая түсуіне байланысты, барлық кітапханашылар бірдей білімді оқырманмен жұмыс істеуге қабілетті деп сеніммен айта алмаймыз. Сондықтан кәсіби білімге деген мөлшердің өзіндік байсалды негізі бар. Кәсіби білімнің кітапхананың атқаратын қызметіне тікелей қатысы бар, өйткені кітапханашы әрқаз өз білімін көтеретін шараларға қатыспаса, ол өзінің кәсіби міндеттеріне этикалық тұрғыдан жауапкершілікпен қарамаса, өз айналасындағы болып жатқан құбылыстарға немқұрайлы қараса, бұның бәрі осы кітапхананың атқаратын қызметіне кері әсерін тигізеді. Осыған қарамастан қоғам өзгерісінде кітапхана рухани орталық ретіндегі статусын жоғалтпай келе жатқаны көңіл қуантады, ал кітапханашы мен оқырман арасындағы қарым - қатынасының проблемаларын жою, кітапханашының кәсіби деңгейін көтеріп, дамытып отыру кітапханалардағы әдістемелік орталықтардың міндеті.

Кітапханашылар үшін ең маңыздысы – жеке тұлғалық коммуникативті қасиет, оқырмандармен қарым - қатынас жасай білу. Кітапхана рухани – ақпараттық орта ретінде қалыптасуы үшін, онда мейірімді, жақсы тәрбиеленген, өз ісіне шексіз берілген кәсіби мамандар жұмыс істеуі тиіс. Қарым-қатынасты – білім мен біліктілік, дағды және адамның ішкі құндылықтарына негізделген мәдени сауаттылығы ретінде қарастыруға болады. Қарым-қатынас – білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адамзаттық дүниетанымы мен сана-сезімін жетілдірудің ерекше жолы [2].

Жалпы этика туралы сөз қозғағанда оның осы барлық кәсіби мамандықты игеру барысында ерекше мәнге ие екендігі мәлім. Қай қоғамның дамуына көз салсақ та мәдениет, білім, этика, ұлттық мінез-құлық дұрыс қалыптаспай жоғары дамыған өркениетті елдер қатарына қосылу мүмкін емес.

Білімділігімен, іскерлігімен және жаңашылдығымен ерекшеленіп тұратын кітапханашы-библиограф мамандығына сәйкес кәсіби этика қалыптасып, күнделікті жұмыс ырғағы барысында жолға қойылған. Бұл кәсіби этика оқырмандар кітапхананың ақпараттық ресурстары мен материалдарын кедергісіз алып, олар үшін жайлы қызмет көрсету жұмысын орнатуға, тең дәрежеде, жоғары сапалы қызмет көрсетуге бағытталған. Болашақ мамандардың өмірлік қызметі және тұлға ретіндегі қалыптасу үстінде қарым-қатынас рөлінің маңызы зор екендігі жөнінде көптеген еңбектерде ғылыми түрде дәлелденген. Қарым-қатынас дағдысы кәсіптік қызметке, қоғамдағы белсенділік деңгейіне тікелей байланысты және ол әркімнің жеке іс-әрекеті. Мұның бәрі жеке тұлғаны қалыптастыруда қарым-қатынас мәдениетінің маңыздылығын көрсетеді.

Кәсіби этика – бұл мінездің реттелген формасы, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау біліктілігі, маманның кәсіби қызметіндегі білім деңгейі, шеберлігі яғни өзін-өзі басқара білуі. Кәсіби этика – қандай да болсын кәсіптік қызметтің шығармашылық негізгі тірегі болып табылады. Адамның өзін-өзі ұстай білуі сол кәсіптің мән-мағынасын көрсетіп, жұмыс жасау процесінде байқалатын және олардың кәсіби қызметінің аясынан шығатын адамдар арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, кәсіби этика – бұл кәсіби топтың адамгершілік сана-сезімі, оның психологиясы мен идеологиясы.

Біздің өміріміз сан-салалы қарым-қатынасқа толы. Сол себепті этиканы, этикетті, сөйлеу мәдениетін, әдепті, адамгершілік қағидаларын адамзат баласы кішкене күнінен бастап санасына сіңіруі керек. Болашақ мамандарға адамгершілік қағидаларын білу – басты парыз. Қазіргі кезде

кәсіби этика нормаларын білуге деген ықылас күн өткен сайын артып отыр, себебі адамдардың тұрмыс дәрежесі жақсарды, бірімен-бірі қарым-қатынасқа түсудің мүмкіншіліктері артты.

Кәсіби этика ұғымына сондай-ақ кітапханашы-библиографтардың өз білімдерін ұдайы жетілдіріп отыруы да кіреді. Ол әр түрлі бағыттарда жүреді. Мысалы, кәсіби мерзімді басылымдарды әрдайым оқып отыру, өндірістік оқу- тәжірибе, басқа әріптес кітапханалармен кітапханашылармен кәсіби байланыс, іс-тәжірибе алмасу, конференция, семинарлар т.б. айтуға болады. Сондай-ақ кітапхана мен оның жұмысын жақсарту мақсатында қоғамдық қызметтерге араласып, кітапхананың қоғамдағы, адамзат өміріндегі ролін көтеріп отыруға мүдделі. Ол үшін барлық көмек қолын созған немесе көмектесе алатын мекемелер мен кәсіпорындардан, түрді спонсорлық қызмет пен меценаттармен байланысқа шығып, тығыз достық қарым- қатынас орнатады. Өз қызметінің құзіреттіліктерін пайдаланып, оқырмандар мен пайдаланушыларға оқу мәдениеті, оқырмандардың кітап оқу көрсеткіштерімен ақпараттық сауаттылықты ұсына алады. Ең бастысы кітапханашы-библиограф қоғам мен мемлекеттің, жалпы халықтың мүддесі үшін қызмет ететін мәдени ошақ ретінде ашық демократиялық қоғам құруға атсалысуы қажет[3]. Жоғарыда айтылған барлық мәселелерді талдай келе кітапхана ісі мамандарының кәсіби этикасына мынандай талаптарды жатқызамыз:

- Оқырмандардан келіп түскен сұраныстардың қиындығына, нақты еместігіне немесе толық еместігіне қарамастан оны орындау барысында табандылық пен жігерлілік;
- Оқырмандарға берілетін ақпараттың өте толық болуы, оны орындау барысында қолда бар мүмкіндіктерді мейлінше толық пайдалану;
- Қарапайымдылық пен нақтылық, оқырманмен байланыста жинақылық болуы, яғни өктем байланысқа жол бермеу;
- Оқырманға берілген қанағаттанарлықсыз жауаптың мәнін түсіндіру, оған сол тақырыптағы басқа әдебиеттерді ұсыну;
- Өз жұмысының сапасының өзінің жауапкершілігімен тығыз байланыста екенін терең түсіну, өзіндік білім алуға ұмтылу; т.б.

Бүгінгі күні кәсіби шеберлік, кәсіби құндылық – кез-келген маманның қоғамдағы сұранысы мен орнын анықтайтын басты принцип. Әсіресе, кітапхана саласы ақпараттық және білім орталығы ретінде ақпаратты беру мен табу, іздестіру жолдарын білуде кітапханашы мамандар бірінші кезекте жоғарғы ақпаратты біліммен қаруланған өз ісінің шебері болуы керек.

Отандық кітапхана ісін зерттеушілердің пікірінше, кітапханашылардың білімін жаңғырту олардың кәсіби шеберлігін ұдайы жетілдіріп отыру жолымен жүзеге асырылу тиіс. Кітапханашы өмір бойы оқуда, ізденісте болуы шарт, ол – оның кәсіби міндеті, себебі кітапханаға түсетін әрбір жаңа ақпарат маманнан белсенді қабылдауды және оны іс-тәжірибеде қолдана білуді талап етеді. Тарихи дамудың қай кезеңінде болмасын кітапханашы – білімді бойына жинап, таратушы адам ретінде танылып келеді, өйткені ол кітаптардың мазмұнымен, әртүрлі басылым түрлерімен белсенді жұмыс істейді, оқырмандарының жүрегіне жеткізеді. Алайда бүгінгі ақпарат көлемінің ұлғая түсуіне байланысты, барлық кітапханашылар бірдей білімді оқырманмен жұмыс істеуге қабілетті деп сеніммен айта алмаймыз. Сондықтан кәсіби білімге деген мөлшердің өзіндік байсалды негізі бар. Кәсіби білімнің кітапхананың атқаратын қызметіне тікелей қатысы бар, өйткені кітапханашы әркез өз білімін көтеретін шараларға қатыспаса, ол өзінің кәсіби міндеттеріне этикалық тұрғыдан жауапкершілікпен қарамаса, өз айналасындағы болып жатқан құбылыстарға немқұрайлы қараса, бұның бәрі осы кітапхананың атқаратын қызметіне кері әсерін тигізеді.

Кітапхана ақпараттық жұмыстардың жаңа тәсілдерін іздеу, автоматтандыру жүйелерімен жаңа ақпараттық технологияны енгізу, білікті маман кадрларын толықтырып, кітапханашы мен оқырман арасындағы қарым-қатынас мәселелерін жоғарғы деңгейде жетілдіруге мүмкіндік туғызады. Осындай кең көлемдегі қызмет кітапхананың жұмысын толығымен және оқырмандарға қызмет көрсету ортасындағы еңбектерін алдын ала жақсартып отырады. Оқырмандардың сұраныстары қанағаттандырылғаны кітапхана саясатының нәтижелік есебінде тексеріледі. Дегенмен, кітапхана саясатынан тыс шығатын, көптеген екі жақтылықтар да кездеседі, бұл кітапханашы мен оқырманның дайындығын анықтап және қарым-қатынас ынталығын бірлесе әрекет көрсеткіші. Кітапхана ісіндегі ең үлкен және күрделі мәселелердің бірі кітапхана мен оқырман арасындағы қарым-қатынас.

Оқырмандарға қызмет көрсетуді жақсарту үшін кітапханашыға жаңа білім мен жұмыс істеу ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі бағалау, яғни өзінің кәсіби мінез-құлқының ерекшеліктеріне сыни талдау және түсіне білу қажет. Сондықтан бұл жағдайда психология ұсынатын "Мен - концепциясы" және кітапханашының қызмет көрсету бөлімдеріндегі жұмыс істеуіне бірнеше жыл бақылау жүргізу

маңызды орын алады. Осы кезде анықталған индикаторлардың дәлдігі кез-келген практиканы, ғылыми негізделген кәсіби мінез-құлықтың төрт типтің біріне өзін жатқыза алуға көмектеседі. Бұл әрине сөзсіз өзін-өзі түстеуге және өзін-өзі жетілдіруге үлкен көмегін тигізеді.

Кітапханашының этикалық мінез-құлқы және кәсіби біліктілігі оқырмандардың ақпараттарды ұтымды, сапалы түрде қолданылуына ықпал жасайды. Кітапханашы мен оқырман арасындағы қарым-қатынас сәйкестігі, бұл кітапханада қызмет көрсетудің сапалығы болып табылады. Оның кәсіби білімімен қатар ерекше жақтары да болуы қажет. Оқырмандардың қарым-қатынас кезіндегі өскелең талап-тілектерін ойдағыдай орындау барысында, кітапхана қызмет көрсету жұмысы барған сайын биік белестерге көтерілу үстінде. Қазіргі кезеңде ақпаратты жедел түрде қамтамасыз етіп отырудың қиындап кеткені соншама, кітапханашы мамандарына деген талаптар да күшейтіле түсті. Кітапхана ортасында кітапханашы өзінің кәсіби мамандығын жоғары дәрежеде көтеріп қана қоймай, сонымен қатар оқырманның мінез-құлқын кітапханаға деген көзқарасын өзгеруіне ықпал жасау қажет. Кітапхана көпшілік ортасы болғандықтан, оқырмандар арасында кейбір келеңсіздіктер орын алып жатады [4]. Осындай келеңсіз жағдайларды болдырмау үшін кітапханашы кітапхана ортасына тиімді кәсіби шараларды қолданады. Кітапханашы кітапхана ортасына оқырманды тәрбиелеуде «Ақпараттық мәдениет», «Ақпараттық сауаттылық», «Кітапханалық-библиографиялық білімді насихаттау» және т.б. тақырыпта шаралар өткізуі қажет. Кітапханашының оқырманмен қарым-қатынас кезіндегі тұлғалық бейнесіне тоқталатын болсақ, кітапханашы мейірімді, сабырлы, мәдениетті салауатты білімдарлығымен өзінің кәсіби бейнесін көрсетеді. Кітапханашы оқырманмен қарым-қатынас барысында тіл табысу арқылы, оқырманның ой-пікіріне, жан-дүниесіне үлкен әсер тигізеді. Ақпараттың қайнар көзі кітапхана қорында болғандықтан емес, сол ақпаратты оқырманға мәдени қарым-қатынас арқылы өте тиімді етіп жеткізуде. Оқырман кітапханашымен тіл табысу арқылы өзіне қажетті ақпаратты толықтырып алады.

Кітапхана ісінде кәсіби этикалық қызмет процесінде қалыптасатын басты этикалық қарым-қатынастар «кітапханашы - оқырман» жүйесіне негізделеді. Бұл қарым-қатынастар ұжым мүшелері ретінде кітапханашылар арасында, оқырмандар арасында қалыптасады.

Мамандық оның жетекшілерінде тек қана кәсіби қабілеттерді қалыптастырып қоймай, сонымен қатар адамның нақты тұлғалық ерекшеліктерін және өзінің атқарып жатқан қызметіне қатынасын қалыптастырады. Кәсіби этика барлық кәсіби қызмет аспектілерінің негізінде жатыр, себебі кәсіби топтың моралы қоғам моралінің құрылымдық бөлімі болып табылады, ал мораль тәртіп пен іс-әрекеттердің, адамдардың қарым-қатынасының, т.б. ең ежелгі бақылаушыларының бірі болып табылады [5]. **Кәсіптік этика талаптарының сақталуы адамның ішкі қажеттілігіне айналған кезде, ол этикалық принциптерге негізделген өзінің барлық еріктік және эмоционалдық қасиеттерін ұйымдастырады, этикалық қиын проблемаларды адамгершілік тұғысынан шешуге күш салады. Бұл жағдайда кәсіптік этика талаптарын сақтау қажеттілігі тұлғаның тұрақты қасиетіне, оның өзінің іс-әрекеттері мен тәртібін ұйымдастыратын, ар-ұят пен намысының ісі қылдыратын қуаты күшті факторға айналады. Маман өзінің адамгершілік қажеттіліктерін басшылыққа ал отырып, оның жамандық пен жақсылық критерийлерін жауап бермейтін көзқарасына сәйкес келмейтін іс-әрекеттерге, бірақ жағдайлық қажеттілік болғанда, бармайды.**

Осыдан кітапханашының іс-әрекеті оның адамгершілік және тұлғалық қасиеттерімен анықталады. Әр маманның кәсіби құзыреттілігі кезіндегі қатынас мәдениеті - ол үзіліссіз білімнің дайындығын құрайды. Кітапханатануда кітапханашы мен оқырманның өзара әрекеттік этикалық мәселесіне назар кейінірек аударыла бастаған. Қазіргі кезде олардың өзара әрекеттестік мәдениетіне деген психологиялық-этикалық келіс туралы айтуға болады.

Әрбір кәсіби қызметтік ерекшеліктері мамандардың қатынас мәдениеті арқылы жүзеге асады. Берілген материалға кітапханашының мақсатты - жинақы қарауы, қатынас мәдениетіне жатқызылады. Кітапханалық қатынаста келушілер санының көбеюі кітапханашы мен тұтынушы арасындағы қатынас мәдениетінің деңгейін төмендетеді. Бірақта келетін тұтынушылардың саны төмендегенімен, ол кітапханашының қалғандарымен қарым - қатынасының жоғары деңгейге жетуіне кепілдік етпейді. Кітапханашының қатынас деңгейіне сай, оның кәсіби этикасының қаншалықты жан-жақты екенін білуімізгі болады. Ақпараттық қажеттілік – тұлғаның дамуын жылжытатын, тұтынушыны кітапханаға әкелетіні күш. Ол оны кітапхананың әр бөлімдеріне адвантты түрде келуін және басқа да кітапханаларға баруына әсер етеді. Кітапхананың көптеген кітапханалық – библиографиялық қызметтерін пайдалану және олароның мінез - құлқында, іс-әрекетінде, кітапханашылармен өзара әрекеттестік түрінде көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру// Егемен қазақстан. - 2017. - 26 сәуір. - Б.1-2.
2. Алтухова Г. А. Профессиональная этика библиотекаря : учебное пособие для высших и средних проф. учеб. заведений культуры и искусств / Г. А. Алтухова. – 2-е изд., испр. и доп.. - М.: Изд-во МГУКИ : Профиздат, 2002. – 101 с.
3. Езова С. А. Библиотекарь и читатель: типы поведения : научно-методическое пособие / С. А. Езова. - Москва :Либеря-Бибинформ, 2009. - 109 с.
4. Құдиярова А. Қарым-қатынас психологиясы. –Алматы: Рауан, 1996.- 64 б.
5. Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы: Шұғыла, 2006.- 64б.

«АҚТҰМАР» МУЗЕЙІНДЕ – ҰЛЫ ДАЛА ТАРИХЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНЫМДАРЫ, ОЛАРДЫҢ ҰЛАҒАТТЫ ІСТЕРІНІҢ ТАРИХИ ТАҒЛЫМЫ.

«Ақтұмар» тарихи-этнографиялық музейінің аға ғылыми қызметкері **Б.Ж.ИЛЕБАЕВА***

Түйіндеме:

Мақалада Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің «Ақтұмар» тарихи-этнографиялық музейінің «Аналар ұлағаты – елге аманат» атты экспозициясындағы қазақ даласындағы алғашқы білім ордалары, ел басқарған қазақ ханымдары мен білімді қыздары туралы айтылады. Олардың қазақ халқына жасаған ұлағатты істері мен оның тарихи тағлымы көрсетіледі.

Тірек сөз: «Ақтұмар» музейі, музей экспозициясы, қазақ ханымдары, сауатты қазақ қыздары, білім, оқу орындары.

Abstract:

The article describes the first educational institutions in the Kazakh steppe in the exposition "Mother's wisdom is the will to nation" of the historical and ethnographic Museum "Aktumar" of the Kazakh State Women's Pedagogical University, Kazakh khans and educated daughters of the Kazakh people. And taking into account the main directions, goals, common interests, the common future of the people of Kazakhstan.

Key words: Museum "Aktumar", museum exposition, Kazakh's women, literate girls of Kazakh, education, educational school.

Көне заманнан бері қарай, қазақтың ұлан-байтақ даласын ғасырлар бойы сырт көздердің сұғынан қорғауда, аттың жалында, атанның қомында күрескен ата-бабаларымыз, тарихымыздағы Абылай, Кенесары сынды хандарымыз бен көреген көш басшыларымыз өздерінің ақыл-парасаттары арқасында далалық дипломатияның қағидаларын шебер қолдана отырып, мәмілегерлік саясатымен де қорғай білді, еліміздің тәуелсіздігі, оның жарқын болашағы ұрпақтан-ұрпаққа аманат болып жалғасты. Хандары мен батыр ұлдарынан қалыспай ерлік көрсеткен, қапияда жол тапқан, қысылғанда ой шолған, ақылына көркі сай, әрі ержүрек, әрі батыр бейнелерінде халық санасында ғасырлар бойы сомдалып келе жатқан Тұмар, Бопай, Гаухар, Назым т.б. да батыр қазақтың арулары тарихта белгілі. Құртқа, Қарашаш, Гүлбаршын, Жібек, Баян сұлу, Ұлы Абайдың әжесі Зере мен анасы Ұлжан, Ғабит Мүсірепов бейнелеген Ұлпан, кешегі Ұлы Отан соғысында ғажайып ерлік үлгілерін көрсеткен Әлия, Мәншүк, Хиуаздарға дейін, басқа да көптеген аналардың, әйел-қыздарымыздың есімдері тарихымызда өшпестей болып жазылып қалған.

XVIII ғасырдың аласапыранында елдігімізді сақтаған қазақ халқына «ақтабан шұбырындыдан» соң тағы үлкен зауал Ресейге бодан болу басталды. Ел-жұртының қамы үшін жанкештілік қимыл көрсеткен дәстүрлі басқару жүйесі күйретілді, бұрынғы «көшпенділер рухымен» дала демократиясының пәрменімен ханы қарасының көңіліне қарап әрекет еткен кезеңдер келмеске кетіп, ханын да, сардарын да, төбе биін өзі сайлаған қазақ халқының, төре-сұлтандарының қадір-қасиеті төмендеп, би-батырлардан гөрі болыстың, старшын-тілмаштардың сөзі өтімді заман басталады. Қаншама ғасыр жарты дүниені «ашса алақанында, жұмса жұдырығында» ұстаған көшпелілердің дәурені өтіп, жоғалтқаны да көп болып, билігі мен байлығы жат қолында кетіп, *Ұлы қазақ хандығының* түбімен жойылуымен капиталистік қатынастар қазақ жеріне біртіндеп ене бастап, 1847 жылы қазақтың соңғы ханы Кенесарының өлтірілуімен аяқталады.

1991 жылғы 1 желтоқсанда халқымыз өздерінің тұңғыш Президентін сайлады, ал 16-желтоқсанда Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялап, бодандық бұғауынан біржола босап, дербес мемлекет болды. Тәуелсіз Қазақстанның тұғырғасын қалап, көк байрағын тіктеген тұңғыш президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың қоғамда өріс алған қайшылықтар мен қиындықтарды өзі ұстанған сара саясатымен, ақыл-парасатымен дер кезінде жеңе білуі арқасында еліміз бірқатар көршілес елдерден көш ілгері, бейбіт өмір сүрудеміз...

Егемендігімізді алып, есімізді жинаған шақта, халқымыздың рухани күшінің қайнар көздерін іздеп, тауып, мәдени мұрағаттардың сырын ашып, оның нәтижесін халық игілігіне айналдырып, халқына паш ету, ұлттық сана мен ұлтжандылықты бойына дарыту үшін, ұлы дала тарихын ұрпақ санасында тірілту қажеттігі туындайды.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

ҚР Президентінің 2004 жылғы 13 қаңтардағы «2004–2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы туралы № 1277 Жарлығымен», Үкіметінің 2004 жылғы 12 ақпандағы «2004–2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары туралы» № 171 қаулысымен елімізде тарихи-мәдени мұраларды зерттеу, сақтау және қалпына келтіру жөнінде шараларды жүзеге асырылуда, мәдени құндылықтарды сақтау, дамыту және ұтымды пайдалану мақсатына бағытталған көптеген істер жүргізілді. Көмескі тартып, аршылмай жатқан *Жауһар тарих* көздері аршылып, тарихындағы тұлғалардың өмірдеректері мен қайраткерлік, саясаткерлік ғұмырнамаларына түбегейлі, түбірлі зерттеу жұмыстары жүргіле бастады және болашақта зерттелетін, келер ұрпақтың алдына қояр үлкен мақсаттар мен міндеттер айқындап берді.

Халқымыздың ежелден жалғасып келе жатқан өзіне тән өнерін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, ұлттық рухани-мәдени мұраларымызды танып-білуде жастардың бойына ата-бабаларымыздан жеткен тарихи-мәдени мұраларға деген сүйіспеншілікті тәрбиелеуде, ғылыми, ағартушылық-біліми, мәдени мекеме ретінде *музейлердің* рөлі зор. Музей – ел тарихы, ұлттың көне менталитеті, дүние жүзі мәдениетінің қайнар көзі тоғысатын жер. Музей экспозициясындағы әрбір мұраның астарында сол жеке мұраның тарихы ғана емес, осыған байланысты болатын кез келген халықтың жүріп өткен ізі, тарихы жатыр.

Елбасының: «Егемен еліміздің мәдени өмірінде музейлердің орны айрықша. Тарихымызды терең зерттеп, оның тәжірибесінен тағлым алу – Қазақстанда патриотизмді қалыптастырудың, Отанның лайықты азаматтарын тәрбиелеудің басты шарттарының бірі...» – деген сөзін негізге алып, Орталық Азия мен ТМД аймағындағы қыздарға арналған жалғыз оқу орны саналатын *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде 2002 жылы тарихи-этнографиялық музейі дүниеге келіп, «Ақтұмар»* аталған еді.

Қазақстанда Аналар тарихына арналған тұңғыш музей концепциясы – Әлемдік өркениетте Ұлы Дала атанған даламыздағы Ұлы аналардың ғасырлар бойындағы қазақ халқының қалыптасуындағы үлкен ролін көрсетуге негізделген.

Музей экспозициясы негізінен бес бөлімнен тұрады: қазақ ханымдары мен алғашқы қазақ қыздары оқыған оқу орындары, университет тарихы, әйел әлемі, әйелдер шығармашылығы, әйелдердің қоғамдағы ролі.

Экспозицияға пайдаланған құжаттар, деректік материалдар ҚР Президенті, Орталық мемлекеттік мұрағат қорының Кеңес үкіметіне дейінгі және Кеңестік дәуірдегі мұрағат қорларынан және университет мұрағат қорларынан алынған. Әрбір сурет, әрбір құжат арқылы үлкен бір кезең жайлы тарих көрсетіліп, көрермендерге экскурсия мәтіні айтылады.

Музей экспозициясы түркі халқының мақтанышына айналған көне Күлтегін ескерткішіндегі Ұлы Түркі халқы туралы жазылған, *Отан, әке-шеше* құдыретін дәріптеген сөздерімен ашылған. VI-VIII ғасырда түркі көсемдері Білге қаған мен Күлтегін батырлар Ұлы Түркі қағанаты халықтарының тұрмыс-салтын, мәдениетін жаугершілік жортуылдары туралы айшықты да мәнерлі тілмен өсиет сөз үлгісінде (руно жазбалары) тасқа қашап, ескерткіш ретінде ұрпақтарына қалдырған.

Алғашқы экспозиция – аналар ұлылығын дәріптеген “*Аналар ұлағаты – елге аманат*” аталады, онда қазақ даласындағы ел басқарған ханымдар, алғашқы білім, ағартушы-ұстаздар, қазақтан шыққан алғашқы сауатты қазақ қыздары, оқыған оқу орындары туралы деректі құжаттар, суреттермен, қойылған кітаптар арқылы түсінік беріледі. Қай кезеңде болса да білімнің мәнін жоймайтындығын дәлелдейтін, білім саласына атсалысқан қазақ қыздарына қатысты көптеген деректер, материалдар музей қорында сақталған.

“*Қазақ тарихында аттары ұрпақтан-ұрпаққа таралған Ұмай ана, сақтардың ұлы патшайымы Томирис және қазақтың батыр қыздарының аттарымен бірге, белгілі хандардың ханымдары да өз білімдерімен әйгілі болған десек, Әбілхайырдың Бопайы, Уәли ханның Айғанымы, Жәңгір ханның Фатимасы, ерлері опат болғаннан кейін өз жерлерінде билік тізгінін қолға алып, басқа мемлекеттермен терезесі тең қарым-қатынас орнатып, балаларын ел басқару ісіне баули білген,*” деп басталған алғашқы экспозиция мәтіні, ары қарай қазақ ханымдары туралы, олардың ұлағатты істері, ағартушылық қызметтері туралы тарихи деректермен жалғасады.

Ғасырлардың аумалы-төкпелі қилы кезеңдерінде аузын айға білеген қарқарадай ханның сүйікті жары болуымен ғана емес, зерек зердесімен, қайраткерлік, мәмілегерлік қадір-қасиеттерімен абырой — беделі Алты Алаштан әрі асып, орыс билеушілерін, патша сарайы қызметкерлерін, ғалымдарын, тіпті, мұхит асып келген саяхатшылардың да айрықша назарын аударған ханымдар туралы жәйлі сөз қозғау – ол үлкен тарих. Шын мәніндегі халық жанашыры болған, ел, жер тұтастығы үшін күреске

бүкіл саналы ғұмырын арнаған, қайраткерлік, саясаткерлік, дипломатиялық қадір-қасиеттері бойында болған қазақтың асыл аналарының тұлғалық қасиеттерін ұрпақтан ұрпаққа аманаттап қалдыру бүгінгі ұрпаққа міндет. Олардың жасаған іс-әрекеттері әрбір жасқа өнеге үлгі. Қазір көптеген тарихи құжаттар соның ішінде қазақ ханымдарының халқымыздың игі жақсыларының, батырлар мен билердің арасында, Қазақ-Ресей қатынастарында орасан зор ықпалы болғандығын айғақтайтын құжаттар көне мұрағаттардан алынып, жарыққа шығып жатыр.

Осындай қазақтың абзал аналарының бірегейі, соңғы үш ғасыр көлеміндегі Қазақстандағы билікке араласқан қайраткер қазақ әйелдерінің арасында көшбастаушы болған ол — Бопай ханым.

Әбілхайыр хан (1693 — 12.08.1748) — хан, қолбасшы, 1718—1748 жылдары билік құрған Кіші жүз ханы.

Бопай, Бәтима (1690 — 31.5.1780) — ханым, Әбілқайыр ханның зайыбы, мәмілегер. (1736 жылы ағылшын суретшісі Джон Кэстль салған сурет).

XVIII ғасырда өмір сүрген, қазақтың айтулы әйелдерінің бірі Бопай туралы тарихи әдебиетте, орыс зерттеушілерінің естеліктерінде көбірек жазылады. Бопай ананы халық ішінде Бәтима атаған, Сүйіндікқызы, руы Адайдың Табынайы. Ол 1690-1780 жылдары Батыс Қазақстан облысы Елек өзені бойының ханымы - Әбілхайыр ханның зайыбы. Ел басқару ісіне ерлермен қатар тұрып, еліне қарсы келген жаулармен де мәмлеге береке – бірлікке келіп, халқына қамқоршы болған. Батыс Қазақстандағы Әбілхайыр хан тұсындағы кез-келген сыртқы, ішкі мемлекетаралық қимылдар Бопай ханымның қатысуынсыз іске асырылмаған. Өте саясаткер, күрескерлік қабілеті мықты, қайсар әйел болған. Ел тағдырына байланысты қиын-қыстау кезеңде ханның саяси шешімдер қабылдауына ерекше ықпал еткен.

Әбілхайырдың түпкі мақсаты—Жайық қазақтарының орыс бодандығындағы башқұрттар мен Еділ қалмақтарының шапқыншылықтарын тоқтату, жоңғарларды түпкілікті талқандау және ел тыныштығын орнату болса, Ресей империясының құрамына енбей, мұндай аса күрделі мәселелерді шешу мүмкін еместігін уақытша болса да Ресей империясына бодан болу арқылы шешуге тырысқан. Әбілхайырдың осы саяси қадамдарын терең сезінген ханым қолдау көрсетіп, 1731 жылы 22 қарашада орыс патшайымы Анна Иоанновнаға, 1748 жылы 5 қазанда Елизавета Петровнаға, әр уақытта Орынбор әкімшілігінің басшыларына хат жазып, орынсыз қантөгіске жол бермеуді, ел іргесінің сөгілмеуін қалады.

Тарихшылар зерттеулерінде анық дәлелденгені Әбілхайырдың Бопайдан өрбіген ұл перзенттері бесеу—Нұралы (1710/11-1790), Ералы, Айшуақ, Қожахмет, Әділ. Әбілхайыр хан дүниеден өткеннен кейін Елизавета патшайымның жарлығымен Нұралы Кіші орданың хан тағына отырады. Оның хандық дәуірі 1748 – 1786 жылдар аралығы. Ералы – (1720 – 1794) 1791 – 1794 жылдары, Айшуақ – (1723 – 1810) 1797 – 1805 жылдары Кіші жүз хандары болған.

Әбілхайыр ханның көзі тірісінде де, 1748 жылы бақталастарының қолынан қаза тапқаннан кейін де ұзақ жылдар ел басқару ісіне белсене араласып, Орта Орда мен Кіші Ордадағы рулық бірлестіктердің арасында ынтымақ, бірлік, түсіністік орнауына оң өзгерістер жасауға күш-жігері мен білік-қабілетін аямай жұсаған Бопай ханым сол бір алмағайып, дүрбелең кезеңде ел арасында жарқын тұлғаға айналған. Әсіресе Нұралы ханның билігіне көп ықпал етеді. Нұралы хан тағына тағайындалар кезеңде Бопай ханымның сұңғыла саясаткерлігі, қайраткерлігі, дипломатиялық өнері айрықша көзге түседі. Сол үшінде ол күйеуінің кегін алуға да ақылдықпен Барақ сұлтанды жазалауды ойластырады, орыс әкімшілігімен келісе отырып, Елек өзені бойында қала салдырады. Қайып хан мен Нұралы ханды татуластырып, келісімге келтіреді. Біраз уақыт болсын халықтың ауызбіршілігін тұрақты ұстап, өз ақылдылығымен ел билеген.

Құжаттар:1833 жылы сұлтан Б.Айшуақовтың (Әбілқайырдың немересі) Орынбор облысындағы Елек бойынан мектеп ашуға жер бөлуді сұраған өтініші (көшірмелері)

Айғаным ханша (1783-1853 ж.ж) Ұлы Абылай ханның тұңғыш ұлы, тақ мұрагері, орта жүзді 38 жыл басқарған Уәли ханның кіші ханымы. Уәли хан қайтыс болғаннан кейін, ханның орнын /1821-1822/ басып, хан сайланған. XIX ғасырда қазақ әйелдерінен шыққан қоғам қайраткері. Ұлы ғалым Ш.Уәлихановқа адамгершілікпен, ғылымның жолын ашуда өнеге болған әжесі. Есіл бойындағы Атығай – Қарауыл руларының Бас имамы Сарғалдақ қожаның баласы Қожахметтің қызы. Айғаным ханша– өз заманының алдыңғы қатарлы адамы болған. Бірнеше тілді еркін меңгерген.

Уалихан қайтыс болғанда Айғаным бар болғаны отыз жаста, алты ұл, екі қызбен жесір қалады, хан ордасында балаларын жақсы азамат етіп тәрбиелеп қанаттандырады, төрт жаста болған Шыңғыс Айғаным анасының тәрбиесінде өсіп, ержетті. Аға сұлтан, Ресей мемлекетінің полковнигі, белгілі қоғам қайраткері Шыңғыс тарихи тұлға – қазақтың ұлы ғалымы Шоқанның әкесі еді.

Аласапыранға толы кезеңде Айғаным ханша хан ордасындағы билікті өз қолына алып, Ресей патшалығымен жақсы қарым-қатынас орнатты. Сібір қазақтарының жарғысы қабылданғаннан кейін, Солтүстік Қазақстандағы көптеген мәселелерге ықпалы тиген.

Оқығаны, тоқығаны мол, жеті жұрттың тілін меңгерген, өзінің ақыл-парасатымен билікті өз қолына алған Айғаным ханша 1822 жылдың күзінде орталығы Тобыл қаласында тұрған Батыс Сібір өлкесінің Бас басқармасына хат жазып, өзінің қарамағындағы халықтың көші-қон жерлерін заңдастырып бөліп беруді, Сырымбеттегі қонысында жеке үй мен мешіт тұрғызуды өтінеді. Патша Айғаным ханшаның бұл өтінішіне 1824 жылғы 28 қаңтарда рұхсат беріп, жарлық шығарып, оған қол қояды. Осы Жарлық бойынша Сырымбеттен Есілге дейінгі аралықтағы жерді Айғаным ханшаның меншігіне бекітіп, үй салғызып, қонақ күту бөлмесімен, медіресемен, моншамен кеңейттіреді.

Батыс Сібірдің сол кездегі астанасы Тобыл қаласының генерал-губернаторы Айғаным ханымның өтінішімен қырда егін егуді қазақтардың кәсібіне айналдыру үшін көмекке, тұқым, құрал-сайман, үйінің қасынан жел диірменін салдыртып береді.

Сырымбетте өзі ашқан медіресеге Қызылжардан Құтмұхамет Иманқұлов деген молданы алдырып, балаларын, өзге де жақсы-жайсаңдардың ұлдарын оқытады. Сырымбет медресесінде қазақша сауаттанған Шыңғысты он төрт жасқа толғанында Омбы қаласындағы шекара училищесінің Азия мектебіне орналастырады.

12 жасар Шоқанды шешесі Зейнептің қарсы болғанына қарамай, Омбы қаласына оқуға жібереді. Немересі Шоқанның үлкен ғалым болып шығуына да Айғанымның ықпалы-үлесі көп болады.

Шыңғыс 1834 жылы оқуын ойдағыдай аяқтап, орысша білім алған, болашағынна зор үміт күттірген алғашқы қазақтардың бірі болды, ел басқарудың хандық жүйесі жойылғаннан кейін, халқына адал болған ханзада жиырма бес жасында аға сұлтандыққа сайланып, әскери майор атағы берілді. Аға сұлтандық қызметке кіріскен алғашқы күннен-ақ халқына жақсылық жасауды, салт-дәстүрін, мәдениеті мен өнерін Ресейге кеңінен танытуды, қазақ жастарын көптен оқытуды мақсат тұтқан. Өзіне бағынатын әскери гарнизоны бар Құсмұрын бекінісіне ауысып, «Ортабұлақтың» басына ақ боз үйлі ауыл қондырып, ауыл ортасына мешіт салғызып, мектеп ашады. Шоқан осы жерде дүниеге келді.

Айғанымның ізгі істерін көзімен көріп, қамқорлығын жан-дүниесімен жете сезініп, үйіне көп келетін зиялы жандармен араласқандықтан, ұрпақтары білім мен ғылымға, халқына жанашыр жандар болды. Айғаным ханым қазақ тарихында өз бетінше билікке қол жеткізе алған, еуропаша білім алған, бірнеше тіл меңгерген, саяси-қоғам қайраткері ретінде із қалдырған.

Экспозицияда: Айғаным ханша Уәлиеваның Көкшетау сыртқы өлкелігіне жазған хаттары;

Суреттер: Сырымбеттегі Айғаным ханшаның қонысы, мектептер үлгілері

Фатима ханша. 1841 жылы Бөкей ордасында Жәңгір ханның жеке қаржысына ашылған мектепке, оның жұбайы Фатима ханша сабақ береді. Фатима Еуропаның, Азияның бірнеше тілінде таза сөйлейтін білімді әйел болған.

Фатима ханшаның Пятигорск қаласына Е.И.Мерлинге, Орынбор әскери губернаторы В.А.Обручевқа хаттары; Орынбордың шекаралық мекемесінің басшысы генерал-майор М.В.Ладыженскийге хаттары.

Жәңгір хан. Ішкі (Бөкей) Ордасының Хан Ставкасын үлкен мәдени орталыққа айналдырып, алғашқы мектеп ашты, кейін бұл мектеп екі класты училище болды. Хан салдырған орта мектеп шағын да болса сәулет өнерінің бар мүмкіндігін пайдаланып салынған шанырақ болды. 1841 жылы мұнда 25 бала оқыған, шәкірттердің үлкенінің жасы 22-де болса, кішісі 9-да. 1879 жылы қалалық училищеге 1901 жылы мұғалімдер даярлайтын училищеге, ал төңкерістен кейін 1917 жылы 9 басқыштық мектепке, 1935 жылы орта мектепке айналған. Мұрағат құжаттарында, Жәңгір ханның өзі оқушылардың білім деңгейін әрбір тоқсан сайын тексеріп отырған, зеректерін Петербург, Мәскеу қалаларына оқуға жолдаған, ауқатты адамдардың балаларымен қоса кедейлердің де ұл-қыздары оқыған, халықты сауаттандырам деп ойлаған Жәңгір хан халқының болашағын ойлаған, мектеп ашып қана қоймаған, жаңаша үйлер салдырып, Нарын құмын бөгеу үшін құм ішіндегі қарағайлы орман еккен.

Жәңгір мектебінің үздік түлектері Ресейдің үлкен білім ошақтарында білім алған қазақтың біртуар ұлдары: жеті жұрттың тілін білген Ғ.Мұсағалиев, тұңғыш қазақ өлкетанушысы М.Бабажанов, шығыс тілдерін жетік білген, Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультеті түлегі Б.Құлманов, патшалық Ресейге танымал тұңғыш қазақ генералдары Ғ.Жәңгіров пен Р. Құрманалиев, Саратов университетінің медицина факультеті түлегі, алғаш қазақ дәрігері М.Шомбалов, сазгер

Д.Шығайев, қазақтың көрнекті ғалым-ағартушы-демократтары М.Бекмұхамедов, С.Жантөрин, М.Шолтыров, С.Меңдешев, А.Оразбаева, халқымыздың алғашқы инженер қызы М.Бегалиева.

Құжаттар: Жәңгір ханның мектеп ашу туралы жарлығы. Маусым, 1841 жыл. (Араб, орыс тілдерінде);

Жәңгір хан Ордасындағы оқушылардың саны, сабақ үлгерімі, тәртібі жайындағы ведомость; Орынбор Әскери губернаторы басқармасының Жәңгір ханның ұлы Зұлқарнайды Неплюев әскери училищесіне алу туралы өтінішіне берген жауабы. 1833 жыл, мамыр; Орынбор оқу аймағының Халық ағарту министрлігінен Бөкей Ордасындағы Торғын мектебіне ғимарат алуға қазынадан қаражат бөлуді сұраған хаты, Орынбор. 1887 ж. 12 қаңтар; Хан Ордасындағы Тал мектебі оқушылары Нұғман Нұрсейіт, Василий Рыкиннің көркем жазу үлгілері; хан Ордасындағы учаскелік мектеп, қыздар оқыған оқу орындары туралы құжаттар, кітабы қойылған.

Сурет: Хұсни Жамал мектепте оқушы қыздарымен. 1894 жыл.

Әбілқайыр ханның баласы Нұралы ханның немересі *Хұсни Жамал* Ордадағы училищеде дәріс алып, білімін көтерген, 1894 жылы Бөкей Ордасында қазақ қыздарына арнап тұңғыш мектеп—бір класты училище ашты. Оқушыларға қажетті оқулықтарды мектеп құрал-жабдықтарын өз қаражатына алдырып, оқытушылық қызметін тегін атқарған. Оның шәкірттері халқымыздың мақтан тұтарлық ардақты қыздары болып өсті. Мектептің түлектері: Рәзия Меңдешова, Алма Оразбаева Әмина Мәметова.

Нұралы ханның баласы Қаратай сұлтаннан тарайтын *Аронқызы Шахзада Шонанова* (1903-1938 ж.ж.) — 1922 жылдан Қазақ ССР Халық ағарту комиссариатында мектепке дейінгі тәрбие методисі, ғылыми хатшы, мектеп инспекторы болып қызмет атқарған. Орта Азия университеті медицина факультетінің екінші курсынан, Алматыдағы медицина институтының екінші курсынан тегіне байланысты шығарылған. 1937 жылы қуғын-сүргін құрбаны, «үштіктің» үкімімен атылған жалғыз қазақтың қызы күйеуі Телжан Шонановпен халық жауы деген жаламен атылады.

Сонымен бірге әнші Мұхит, күйші Дәлеткерей, 1934 жылы Мәскеуде өткен қазақ мәдениетінің онкүндігінде Сталиннің алдында «Ақсақ құлан» күйін орындаған Қамбар Медетов, Бақытжан Қаратаевтар Әбілхайыр-Бопай ұрпақтары, отаршылдық дәуірде ұлтымыздың мәдени-рухани өмірінде өшпес із қалдырған тұлғалар.

Ары қарай экспозицияны хат таныған қазақтың басқа да ханымдарының хаттары жалғастырады:

Айшуақұлының жесірі Анай ханым Нәдірқызынан хаты (араб және орыс тілінде); Семей губерниясынан Бегімхан Шамина Бөкейханованың Ресей Мемлекеттік Думасына жазған хаты;

Ыбырай Алтынсариннің жесірі Айғаным Шолаққызы Алтынсаринаның арызы: 1890 жылы Торғай облыстық мектебінің бұрынғы инспекторы, Торғай облыстық әскери губернаторына баласы Ғабдулланы Троицк гимназиясына кандидат және стипендиат ретінде қабылдауын өтінген.

XIX ғасыр Қазақстанның мәдени өміріндегі ағартушылық ғасыр деп аталады, орыс-қазақ мектептері мен кітапханалар ашылды. Қазақтар өз балаларына білім беруге ұмтылыс жасап, балаларын кадет корпустары бар Омбы мен Орынборға жіберу үшін мүмкіндік іздестірді. Білім алуға деген жаппай ұмтылыс пен ықылас жағдайында Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин бастаған қазақ ағартушыларының тобы қалыптасты. Олар оқыған оқу орындары туралы деректер экспозицияда көрсетілген.

Қазақ даласында ашылған алғашқы мектептердің саны аз да болса қазақ халқы мәдениетінің және оқу ағарту ісінің дамуында айтарлықтай ролі болды. Қазақстанның, қазақ ұлтының алғашқы болашақ дәрігерлері, мұғалімдері, жазушылары, алғашқы қазақ интеллигенциясы осы мектептерде білім алды. Алдыңғы қатарлы алғашқы мұғалімдер жастарға білім беруде зор еңбек сіңірді.

Қыздар оқыған оқу орындары. 1860 жылы 10 мамырдағы Патша үкіметі қаулысымен, 1870 жылдың 24 мамырында әйелдер гимназиясы және толық емес гимназиялар туралы ережесін (Свод законов Российской империи 14т., 701 бет) негізге ала отырып, Қазақстанда әйелдерге арналған оқу орындары ашыла бастады. 1904 жылы мұғалім қазақ қыздар гимназиясы ашылады.

Экспозицияда қазақ даласының губерниялардағы оқу орындары, оқушылар саны туралы статистикалық мәліметтер беретін құжаттар бар. Хан ставкасындағы әйелдерге арналған оқу орындары, Ақтөбе қаласындағы әйелдерге арналған орыс-қазақ училищесі, Шымкент қаласында да қыздар гимназиясы, Жаркент қаласында екі кластық әйелдер гимназиясы, Қостанай қыздар гимназиясын, Орынбор әйелдер гимназиясы, Верный әйелдер гимназияларын қыз балаларға арнап ашу туралы қаулы-шешімдері, үздік оқыған қазақ қыздары туралы көптеген құжаттар қойылған.

“Ақтұмар” музейі — “Мәдени мұра” бағдарламасына сай, этно-мәдени құндылықтар арқылы қазақ қыздарының ұлттық дүниетанымын қалыптастыру, елі мен жерін сүйетін, ана тілін құрметтейтін ұлттық кадрларды даярлауды басты мүдде санайтын педагогикалық мақсатта жұмыстар жүргізеді.

Әлемнің көптеген елдерінен келген түрлі делегация өкілдерінен, Қазақстандағы әр саладағы жеке тұлғалардың ықпал-алғысына бөленген, өзінің бағасын алған “Ақтұмар” музейі бүгінгі күнге дейін 10 000 аса көрермен көз айымына айналды. Қазіргі уақытта университет тарихы зерттеліп, өсіп-өрлеу кезеңдері айқындалып, шежіресі жазылды, даңқты тұлғаларының еңбектері ғана емес, бүкіл қазақ әйелінің білім саласындағы және қоғамдағы орнын зерттеп, оны насихаттауда маңызды орынға айналып отыр.

Болашақта білімі мен білігі жағынан шетелдердегі замандастарымен бәсекеде жеңілмейтін, сонымен қатар, бойында ұлттық ділі сақталған, отаншылдық рухы кемел қазақтың жаңа ұрпағын тәрбиелейтін ұстаздар дайындауда, қазақ даласындағы оқу – ағарту ісі тарихы мен ел билеген қайраткер, сауатты қазақ ханымдары, олардың халықтың әлеуметтік, білім саласындағы еңбектері мен қазақ даласындағы алғашқы білімінің дамуы кезеңдерін көрсетуде өз үлесін қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. 2004–2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы туралы № 1277 Жарлығы // ҚР Президенті мен ҚР Үкіметінің актілер жинағы. – 2004. – № 2 – 23-қ.
2. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. – Алматы, 1961
3. А.И.Левшин. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996.
4. Жұмабек Мұқанов. Бопай ханым ізімен.
5. Сыдыққызы, Р. Айғаным ханша Егемен Қазақстан. 1997ж
6. Т.Мақымов, Ө.Құспанов «Жәңгір мектебі - білім бастауы».
7. Музей қорындағы ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатынан:
4 қор – Орынбор қырғыздарының облыстық басқармасы; 15 қор – Семей, 44 қор – Жетісу, 369 қор – Ақмола облыстық басқармасы; 828 қор, 460 қор – Жетісу және Семей статистикалық комитеттері; 30 қор – Халық Комиссарлары Кеңесі; 81 қор – Халық Ағарту Комиссариаты бұйрықтары пайдаланылды.

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ КІТАПХАНАЛАРДА ӨЛКЕТАНУ ӘДЕБИЕТТЕРІН НАСИХАТТАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

аға оқытушы Д.Қ.ЕСТАЕВА*
ф.ғ.к., Г.Х.НУГЫБАЕВА**

Түйіндеме:

Кітапханада өлкетану әдебиеттерін насихаттау қазіргі уақытта кең орын алуда. Әр оқырман өзінің туған өлкесінің тарихын, экономикасын, табиғат байлықтарын, халқынан шыққан түрлі дарын иелерін, мақтан тұтар, ардақ етер ұл-қыздарын білуге, сыйлауға және осының бәрін кейінгі ұрпаққа аманаттауға бар күш-жігерімен ұмтылуы тиіс. Сонымен, өлкетану әдебиеттерін насихаттауда жеке оқырманды жан-жақты тәрбиелеу мен дамытудың табысты болуы кітапханашылардың оқырман психологиясын, жас ерекшелігін терең біліп, ескеруіне және ұлттық тәрбие мақсатына сай міндеттер қойып, өлкетану ғылымдарын насихаттау әдістерін дұрыс таңдап, тиімді пайдаланып, қызықты ұйымдастыра білуіне байланысты.

Тірек Сөздер: өлкетану, әдебиет, анықтамалық-библиографиялық аппарат, көпшілік шаралар, туған ел.

ACTUAL PROBLEMS OF PROPAGATION OF REGIONAL LITERATURE IN LIBRARIES

Abstract:

In the library, the propagation of regional literature is now widely accepted. Every reader should strive to find out, respect and honor all of his native land history, economy, natural wealth, talented people, proud, brave sons and daughters, and to keep all this in the next generation. Thus, the success of comprehensive education and development of individual readers in the study of local literature is related to the ability of librarians to better understand, read and understand readers' psychology, age, and to set goals according to national educational goals, to choose the best way to use local science.

Key words: local history, literature, reference-bibliographical apparatus, public events, native country.

Тәуелсіз еліміздің жарқын болашағы мен кемелді келешегінің қамын ойлаған Елбасы ұлтқа арналған маңызды құжат, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласын жариялады. Аталмыш мақалада Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» – ұлттық идеологиялық бағытымыздың қайнар көзі. Ұлттық дамуымыздың негізі болған аталмыш тұғырнама Елбасының ой әлемінде сан мәрте таразыға тартылып, сан жылдардан бері пісіп-жетіліп, парасаттылықпенен қорытындыланып, тағылыммен тұжырымдалған ойлы да жүйелі дүние.

Елбасы болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалатындығы жайында әрі әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керектігін тілге тиек етеді. Сондай-ақ компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлардың бәрі әрбір жеке тұлғаның алға басуына қажетті алғышарттар екендігін айшықтайды. «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс... Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек» деп түйін жасайды [1].

Өлкетану әдебиеттері – біздің үлкен тарихымыздың ажырамас бір бөлігі. Ол – ата-бабадан қалып, ұрпақтар үндестігінде жалғасын тауып келе жатқан әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің сақшысы. Өлкетану әдебиеттерін кітапханада насихаттау - қазіргі заманғы кітапханашыларының алдында тұрған келелі істердің бірі. Бұл орайда жас ұрпаққа өз елінің, туған өлкесінің тарихын, тілін, дінін, ділін, экономикасын, мәдениетін, табиғатын жан-жақты, кең түрде насихаттап, оны сүйюге, қастерлеуге шақыру негізгі міндет болмақ. Өлкетану әдебиеттерін насихаттау дегеніміз - бұл қазақ халқының қарапайым даналығын ашу, Жер-Ананы ерінбей мәпелеп, оның дархан байлығын ел игілігіне жарату үлгісін кейінгі ұрпаққа көрсетуісыныстарын, жобаларын дайындаған [2].

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Елбасы назарынан «Туған елге» ұласатын «Туған жер» бағдарламада қалыс қалмаған. Мақалада туған жер жайында, оны көркейту бағыттарына қатысты көптеген шешімдері мен

Қысқаша айтқанда, «Туған жер» бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналатынын айта келе, туған жерге деген сүйіспеншілік туған елге – Қазақстанға деген патриоттық сезімге ұласатындығын ерекше асқақ, терең сезіммен түйіндеген.

Қандай елде, қандай жерде болмасын туған тарихын, төл мәдениетін, салт-дәстүрін, туған өлкеден шыққан өнер, еңбек санлақтарын, елдік шежіресін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, мадақтап, асыл мұра етіп ардақтауында өлкетану әдебиеттерінің алар орны ерекше. «Ақыл-жастан» деген бабалар нақышындай, еліміздің сәулетті де түрлі болашағын жасаушы жастарға өлкетану әдебиеттерін насихаттау арқылы туған жерге, өскен өлкеге деген құрмет, өз Отанына деген мақтаныш әрі патриоттық сезімін оятып, қазақ елінің және қазақ елін мекен еткен басқа да халықтар өкілдерінің әдеби, мәдени мұраларын білуге тәрбиелеу - кітапхана ісінің негізгі міндеті.

Кітапханада өлкетану әдебиеттерін насихаттау қазіргі уақытта кең орын алуда. Әр оқырман өзінің туған өлкесінің тарихын, экономикасын, табиғат байлықтарын, халқынан шыққан түрлі дарын иелерін, мақтан тұтар, ардақ етер ұл-қыздарын білуге, сыйлауға және осының бәрін кейінгі ұрпаққа аманаттауға бар күш-жігерімен ұмтылуы тиіс. Сонымен, өлкетану әдебиеттерін насихаттауда жеке оқырманды жан-жақты тәрбиелеу мен дамытудың табысты болуы кітапханашылардың оқырман психологиясын, жас ерекшелігін терең біліп, ескеруіне және ұлттық тәрбие мақсатына сай міндеттер қойып, өлкетану ғылымдарын насихаттау әдістерін дұрыс таңдап, тиімді пайдаланып, қызықты ұйымдастыра білуіне байланысты.

Отанға деген сүйіспеншілік, туған өлкеге тағдырынды байланыстыру өздігінен пайда болмайды, оған тәрбие арқылы қол жеткізіледі. Осы тәрбиені кең түрде насихаттаушылардың алдыңғы қатарында әрдайым да кітапхана тұрмақ. Өлкетану әр адамға-ақ әлемді танытатын жақсы көмекші. Өзінің дәстүрлі түрдегі ағартушылық және тәрбиелік қызметтері арқылы өлкетану ғылыми және өнеркәсіптік ортада қашан да өз бағасын жоймақ емес. Өлкетану мазмұны бұрынғы және қазіргі қоғамның белгілі бір уақытының мақсаты мен мәнін анықтайды. Кітапханаларда өлкетану әдебиеттерін насихаттау ісі – кітапхана типіне, оқырмандар құрамына, қордың көлеміне қарамастан кітапханалардың барлығында сапалы жүргізіледі. Өлкетану әдебиеттерін насихаттау ісі - кітапханадағы жалпы насихат жұмысының құрамдас бір саласы, ол жалпы әдебиеттерді насихаттау ісімен тұтасып, бірге дамып, бірге өріліп жататын кітапханалық насихаттың мазмұнын кеңейтіп, маңызын көтеретін, оның барлық түрлерін толықтырып, байытып отыратын сала. Өлкетану әдебиеттері - кең салалы әдебиет. Оған белгілі бір аймақты жан-жақты зерттеуге бағытталғын немесе оның физикалық және экономикалық географиясына, геологиясына, тарихына, этнографиясына, жаратылысына, заңтану саласына арналып жазылған баспа шығармалары жатады. Сонымен қатар белгілі бір қала, облыс, аудан, ауыл туралы мәліметтер басылған арнайы ғылыми монографиялар, ғылыми-көпшілік өдебиеттер, анықтамалық басылымдар, осы өлкеге қатысы бар басқа да шығармалар кіреді. Өлкетану әдебиеті ұғымы мазмұны жағынан өлкеге қатысы бар баспа шығармаларының бәрін, олардың қай жерде, қай тілде басылғанына қарамастан түгел қамтиды [3].

Кітапханалық өлкетану – жалпы өлкетанудың негізгі бір бөлшегі. Оның мақсаты туған ел турасындағы жарық көрген баспа шығармаларының бәрін-бәрін жинақтап, сақтап, оқырман пайдаланымына ұсыну. Кітапханада өлкетану әдебиеттерін насихаттау қазіргі уақытта кең орын алуда. Әр оқырман өзінің туған өлкесінің тарихын, экономикасын, табиғат байлықтарын, халқынан шыққан түрлі дарын иелерін, мақтан тұтар, ардақ етер ұл-қыздарын білуге, сыйлауға және осының бәрін кейінгі ұрпаққа аманаттауға бар күш-жігерімен ұмтылуы тиіс. Оқырман кітап оқу процесі барысында оның рухани қайнарынан өз әлінше сусындап, тәрбие алады. Оқырмандардың кітап байлығына терең сүңги білуі оның кітап оқу мәдениетін қаншалықты меңгергеніне тікелей байланысты. Сондықтан да кітапханашылар қауымы оқырмандардың кітаппен жұмыс жасауына үнемі басшылық жасап, оқырмандар арасында кітапханалық-библиографиялық білімді үнемі насихаттауды жоспарлы әрі жүйелі түрде жүргізуді жетілдіре түскендері жөн болмақ.

Сонымен, өлкетану әдебиеттерін насихаттауда жеке оқырманды жан-жақты тәрбиелеу мен дамытудың табысты болуы кітапханашылардың оқырман психологиясын, жас ерекшелігін терең біліп, ескеруіне және ұлттық тәрбие мақсатына сай міндеттер қойып, өлкетану ғылымдарын насихаттау әдістерін дұрыс таңдап, тиімді пайдаланып, қызықты ұйымдастыра білуіне байланысты. Отанға деген сүйіспеншілік, туған өлкеге тағдырынды байланыстыру өздігінен пайда болмайды, оған тәрбие арқылы қол жеткізіледі. Осы тәрбиені кең түрде насихаттаушылардың алдыңғы қатарында

әрдайым да кітапхана тұрмақ. Өлкетану әр адамға-ақ әлемді танытатын жақсы көмекші. Өзінің дәстүрлі түрдегі ағартушылық және тәрбиелік қызметтері арқылы өлкетану ғылыми және өнеркәсіптік ортада қашан да өз бағасын жоймақ емес. Өлкетану мазмұны бұрынғы және қазіргі қоғамның белгілі бір уақытының мақсаты мен мәнін анықтайды. Кітапханалық өлкетану - бәрімізге де өз Отанымызды тануға, білуге және сүйуге үйретеді.

Өлкетану әдебиеттерін насихаттаудың алғы шарттарына кітапханада өлкетану әдебиеттерінің қорын ұйымдастыру мен анықтамалық-библиографиялық аппараттарды ұйымдастыру жатады. Қандай да бір кітапхана болса да ондағы өлкетанубасылымдарының насихатталуы оның өлкетану мазмұнындағы әдебиеттерінің қоры мен анықтамалық-библиографиялық аппаратының жақсы деңгейде, толық ұйымдастырылуына тікелей байланысты. Кітапханаларда өлкетану әдебиеттерін насихаттаудың көпшілік түрлері мен көрнекі әдістері болады. Олар-оқырмандармен жүргізілетін көпшілік шаралар-оқырман конференциялары, кітап көрмелері, шолулар, оқырманмен әңгімелесу кештері, тақырыптық кештер, оқырман бенефисі жатады. Кітапханаларда өлкетану әдебиеттерін насихаттау барысында өткізілер насихаттың әр әдісі пен түрі кітапханашыдан терең білімді, жан-жақтылықты талап етеді. Кітапханаларда өлкетану әдебиеттерін насихаттау барысында өткізілер әрбір шара оқырмандарды бірден үйіріп әкете аларлықтай дәрежеде қызықты, тартымды, жақсы ұйымдастырылуы тиіс [4]. Яғни басқаша айтқанда, кітапхана мен оқырман арасында ерекше бір байланыс туғызу керек. Одан оқырман өз керегін алумен қатар өзінің сол мақсаттағы ұсынысын, талап-тілегін ортаға сала алады.

Ал өлкетанулық қорды насихаттау барысындағы кітап көрмелерінің де оқырмандарға берер тағылымы мен көмегі аса зор. Олар белгілі бір тақырып бойынша іріктеліп немесе белгілі бір айтулы тұлғаның өмірі мен шығармашылығына арналып та ұйымдастырылуы мүмкін. Көрме тақырыбы тартымды, оқырманның назарына бірден ілігетіндей болуы, қысқа бейнеленуі шарт. Қандайда бір кітапханадағы насихат жұмыстары оқырманның қалыптасуына және оның білімінің тереңдей түсуіне көп септігін тигізеді.

Өлкетану әдебиеттерінің оқырмандары ұғымына негізінен жалпы оқырмандар да, балғын оқырмандар мен жасаөспірім оқырмандар да, өлке зерттеушілер де, насихаттаушылар да, өздігінен білім алушы оқырман топтары да кіре алады. Себебі әрбір азамат өз өлкесінің тарихын, мәдениетін т.б. рухани қайнарларынан қасиетті кітапханалар арқылы сусындай алады. Оқырмандарға сол өлке ұғымының мәнін, мазмұнының ашып, терең түсіндіруде кітапханаларда кітапханашылар үгіт-насихаттардың түрлі формаларын ойластырып, жүзеге асырады.

Өлкетану әдебиеттерінің оқырмандарының қатарында жас ерекшеліктері, білімдері жағынан әрқилы оқырмандардың болуы бұл саладағы атқарылар істердің жүгін ауырлата түседі. Оның мәні мынада, мысалы белгілі бір сала мамандарына арнап өткізілер шараның және мектеп оқушыларымен өткізілетін шараның шаралардың ұйымдастырылу құрылымы әртүрлі және бірін-бірі өзара қайталамайтындай болуы шарт. Яғни үгіт-насихат жұмыстарының барысында оқырмандардың білімі, жас ерекшеліктері қатаң түрде ескерілуі керек. Кітапханадағы барлық өлкетану жұмыстары өз өлкесі туралы білімді кеңейту мен насихаттауға арналады. Өзінің даму баспалдақтарымен өрлей келе өлкетанудың елдің өткені мен бүгінін танытуда, ұрпақ тәрбиесінде ерекше маңыз алады. Кітапханадағы өлкетану жұмыстары барлық кітапханалық процестің бөлігі болып саналады, ол әр ғылым салалары бойынша білімді насихаттауда, тәрбие жұмысында, кітап оқуға басшылық жасау проблемалары мен кітапхана ісіне басшылық жасаудағы ортақ мақсаттардағы әдістемелік жұмыстармен байланысып, түрлі елді мекендердегі кітапханалық қызмет көрсетудің ортақ деңгейіне әдістемелік көмек беру болатын, немесе кітапханалық жұмыстың формалары біріге келе әр оқырманға өз өлкесі туралы білімді жүйелі түрде насихаттау. Әр өлке сол өлкеде өткен тарихи оқиғалармен ерекшеленеді [5].

Жалпы алғанда, өлкетану әдебиеттерін насихаттаудағы барлық жұмыс бағыттары өлке тарихы мен оның даму деңгейлеріне байланысты болады. Кітапханаларда өлкетану әдебиеттерін насихаттау-қазіргі кітапханалар алдындағы келелі істердің бірі болып саналады. Кітапханада өлкетану әдебиеттерін ұйымдастыру неғұрлым жақсы болса, насихат жұмыстарының нәтижесі де соғұрлым оңды болады. Халқымыздың, елімізге, жерімізге, Отанымызға деген ыстық сүйіспеншілігін, мақтаныш сезімін арттыруда, ата дәстүрдің, баба тарихтың, төл мәдениет пен төл әдебиеттің желісін үзбей ұлтымыздың асыл мұрасы ретінде көздің қарашығындай сақтап, ілгері дамытып отыруда рухани отты үрлеп отырған кітапханалар мақсаты жалғыз-ақ. Ол халыққа қалың оқырман қауымға тарихты зерделеуге, мәдениет пен әдебиетті түсіндіруде, тектілігін ұғындыруда және ұлт шежіресін терең бағалап, ертеңгі ел иелері болатын азаматтар дайындауға өз тарапына көмегін аямай, шарапатын

тигізу. Кітапханаларда өлкетану әдебиеттерін насихаттаудың түрлі шараларын әлі де болса кеңейте, дамыта түскен жөн. Ол енді болашақ мамандар еншісіне тимек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру// «Егемен қазақстан». -2017, 26 сәуір.-1-2 б.
2. Ахметова С. Өлкетану библиографиясы.-Алматы, 1979.-61 б
3. Әбдіғұлов Б. Ұлттық дәстүрлерді қалыптастыру жөнінде// Қазақ тарихы, 1999, № 3, 65-69 б.
4. Краеведческая библиография. Учеб. для библ. факт-ов ин-тов культуры и пед. вузов. – М., 1978.-166 с
5. Краеведение. Пособ. для учителя. /Под.ред. А.В. Даринского/ -М., 1987.
6. Краеведческая работа библиотеки. Метод. пос. — Алматы, 1994.

НҮРҒИСА ТІЛЕНДИЕВ – ТҮРКІ ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ҰЛЫ ТҰЛҒА

Ө.Ғ.К., доцент **А.Т.АЙТУАРОВА***
П.Ғ.К. **Т.У.КАШАГАНОВА****

Түйіндеме:

Мақаланың мақсаты - қазақтың композиторы Нұрғиса Тілендиевтің ұлттық музыкалық мәдениетіндегі алатын орынын айшықтап ашып көрсету. Нұрғиса Тілендиевтің шығармашылығы қазіргі қазақ музыкасы тарихының жарқын беттерінің бірі болып саналады. Оның музыкасына деген халықтың қалтқысыз махаббаты, әндерінің, оркестрлік күйлерінің, киномузыкасының жаппай танымалдығы Нұрғисаның қазақ музыкалық мәдениетінің тарихында өшпес із қалдырған нағыз халық композиторы екендігінің анық айғағы.

Нұрғиса Тілендиев - әйгілі композитор, төлтума дирижер, кемел домбыраши. Ұсынылып отырған мақалада осы үш қасиеттің үйлесімі ғылыми тұрғыдан қарастырылып отыр. Н.Тілендиевтің «Ата толғауы», «Аңсау», «Аққу», «Махамбет», «Атадан мұра», «Қош керуен» т.б. оркестрлік шығармалары қазақ музыкасының халықтық аспаптық дәстүрлерін дамыта отырып, дәстүрлі күйдің жаңа үлгілері «халық аспаптар оркестріне арналған күйлер» болып табылады.

Н.Тілендиевтің аса танымал болған көптеген әндері шын мәніндегі халық әндеріне айналып кеткен. «Саржайлау», «Ауылдағы жеңеше-ай», «Біздің ағай тамаша», «Жан жарым», «Жан сәулем», «Құстар әні», «Әжеме» т.б. әндерінің айшықты, қарапайым кайырмалары адам жадында жылдам жатталып қалатындығымен қадірлі.

Тірек сөздер – дәстүрлі музыка, ана музыкалық тілі, халық эстетикасының жалғастырушы, еуропалық көпдауыстық, көне халық аспаптары, оркестрлік күй.

Abstract:

The purpose of the article is to reveal the place of the Kazakh composer Nurgisa Tlendiev in Turkic musical culture. Nurgisa Tlendiev's creative work is one of the brightest pages of modern Kazakh music history. The unshakable love of his people, his songs, orchestral kyu, cinematography musik are a clear indication that Nurgisa is a real folk composer who has left an indelible mark in the history of Kazakh musical culture.

Key words: traditional music, national musical language, continuation of folk aesthetic, European many voits, ancient folk instruments, orchestral kyu.

Кіріспе

Әлемдік мәдени кеңістіктегі жаһанданудың заманауи үдерістері оң өзгерістермен қатар (ғаламторға мүлдем барлық мәдени құбылыстар, өнер саласындағы жаңалықтар еңгізу, әлемдік білім беру мен ағарту ашықтығы) көптеген теріс аспектілер әкелді. Өкінішке орай, кейбір ұлттық мәдениеттерді бірте-бірте біріктіру үрдісі пайда болып, олардың бірегейлігі жоғалып кетті. Ғаламтор, кино, әдебиет, бұқаралық ақпарат құралдары - адамзат өркениетінің шын мәніндегі құнды жетістіктері ғана емес, сондай-ақ төменгі мәдени деңгейдегі феномендердің көбейту себеп болыпты.

Жаңғырту процесі міндетті түрде әр ұлттық мәдениетте сақталған рухани құндылықтарды көптеген ғасырлар бойы сақтауға және олардың идентификациясын және бірегейлігін сақтаудың тірегі мен кепілі болып табылады.

«Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай.

Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, жекегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды.

Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полностерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды.

* Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы», - жазады Қазақстан президенті Н.А.Назарбаев.

Нұрғиса Тілендиев - әйгілі композитор, төлтума дирижер, кемел домбырашы. Осы үш қасиеттің үйлесімі кәсіби халық музыкасы өкілінің бес аспаптығын дәлелдейді. Нұрғиса - шығармашылық болмысының ерекше еркіндігі мен өзгешелігі жалпылық шеңберіне симайтын жалқы дүниенің перзенті. Дәстүрлі дүниетанымнан әлемге деген жалпы көзқарастың тұтастығы, белгілі бір объективизм туындайды. Нұрғисаның үздік шығармашылығын әуезі өміршен, толыққанды, тылсым сырымен баурайды... Дүниенің баяндылығын жырлайтын, халқының аманшылығын аңсаған, ұлттық сенімді ұран еткен Нұрағаның музыкасы дәстүрлі қазақ музыкалық шығармаларының тілін қазіргі заман биігіне көтерді.

Сонымен қатар, Нұрғиса Тілендиев - жазба ұлттық кәсіби композиторлық мектебінің өкілі. Ол қазіргі заманның музыкалық білім алған, шығармашылық қоржыны опера, балеттер («Алтын таулар» операсы, «Ортеке», «Достық жолымен», «Аққулар» балеттері), киномузыка, мультфильмдер, драма спектакльдерге арналып жазылған шығармалар құраған композитор. Бір ғажабы, кемел композитордың ерекшелігі сол, оның музыкасы не кәсіби халық музыкасына, не еуропалық бағыттағы композиторлық ағымға жатқызуға келмейді. Тарихқа жүгінейік.

Нұрғиса Тілендиев шығармашылығы Қазақстанда 70-жылдардың аяғы 80-жылдардың басында кең таныла бастады. Бұл кезең дәстүрлі қазақ мәдениетіне, оның ішінде музыкалық мұра, ауыз әдебиеті, сәулеттік ескеркіштер, тарихи оқиғаларға жаппай қызығушылық белең алғанымен белгілі. Осы уақытта, қазақ халқының көне тарихи кезеңдерін, тарихи тұлғалардың өмірін сипаттайтын көне есімдерге толы Ильяс Есенберлиннің, Әнуар Әлімжановтің тарихи романдарын оқу кең етек ала бастады. Көркемдік қиял элементтерінің кейбірі шынайы оқиғаға сәйкес келмесе де, олар тудырған романтикалық көзқарас ұлттың үрдісін тануға ұмтылған қалың оқырманның көңілінен шықты.

Осындай жағдайларды музыкалық мәдениет те бастан кешірді. Шешуші рөл фольклорист-ғалым Болат Шамғалиұлы Сарыбаев қызметінің үлесіне тиді. Ғалымның қайта қалпына келтірген көне аспаптары қазақ музыкалық тарихының, оның ырғаққа бай мәдениетінің қайта туып, жандана дамуына мұрындық болды. Сарыбаев құрған көне аспаптар ансамблі халық музыкасының бұрыннан қалыптасқан формаларына жан бітірді. Музыкалық мәдениетке Уәли Бекеновтің орындаушылық шығармашылығы да септігін тигізді. Ол насихаттаған нәзік лирикаға толы, әуезді «шертпе» стилі дәстүрлі ұлттық дүниелердің сахнасын айқара ашты. Тындалманға жылдам «төкпе» күйлермен қатар айшықты, бай, лирикалық аспаптық стиль ұсынылды.

1981 жылы Нұрғиса Тілендиев құрған «Отырар сазы» фольклорлық-этнографиялық ансамбль (оркестр) көптен күткен мәдени құбылыстың көрінісі еді. Аталған ұжым республикада кең танымал болды. Мұның себебі неде? Оркестрдің «фольклорлық-этнографиялық» деп аталуының өзі межелі мақсат - көне қазақ музыкасын қайта жандандыру екендігін дәлелдеді. Орындаушылардың сәнді қызылды-жасылды ұлттық киімдері, романтикалық атауы (көне қаланың атауы), ең бастысы Болат Сарыбаев өмірге қайта әкелген көне қазақ аспаптары - *саз сырнай, шаңқобыз, сыбызғы, жетіген, қылқобыз, дауылпаздың* дауыстары ансамбльдің ұлы шығармашылық мұратын айғақтай түсті. Оркестрлік типте бұрыннан қалыптасқан құрамға абайлап енген бұл аспаптар кейіннен ғажайып нәтиже берді: аспаптардың басқа топтары бұлардың үнін баса алмады, керісінше оркестрге ерекше рең беріп, ұжымның ұтымды ырғағына айналды. Сонымен ансамбль бірден репертуарындағы шығармалардың «шертпе» мақамымен танымал болды.

Н.Тілендиев музыкасының дәл өз уақытында пайда болуы - оның өнерінің кең өркен жаюына, танымал болуына игі ықпал етті. Композитор концерттеріне бару озық үлгіге айналып өткен күн мен бүгінгі таңның музыкалық дәстүрлеріне бас ию - өзіндік дәстүр болып қалыптасты, Нұрғиса Тілендиев шығармашылығы дәстүрлі өнердің қайта дүниеге келуіне тікелей байланысты болды, оның музыкасы нағыз қазақ музыкасы деген жалпы ұғым қалыптасты.

«Отырар сазы» оркестрінің концерттері - халықтың шың ниетімен, ыждағатпен келетін мерейлі мерекесі еді. Бәлкім, бұл құбылыс Нұрағаның адамдық болмысымен байланысты болған шығар. Композитор тыңдармандарының алдында жан-жүрегін бүкпесіз ашып, музыкалық қарым-қатынастың дәстүрлі түрін тудырғандай болушы еді: сахналық орындау арасында шығармаларының шығу тарихынан қысқаша түсінік беріп, әзілге толы әдемі әңгімемен залды серпілтіп отыратын. Ал Нұрғиса қасиетті домбырасын қолына алғанда, маңайда айтып жеткізгісіз тыныштық орнап, ғажайып дүниемен кездесу, шынайы өнер құпиясын тану сезімін туатын...

Нұрағаның бойынан буырқана шыққан тасқын күш, оның ерекше мәнері, өзіндік пәлсапасы бар әнші-ақындардың, қазақ мәдениетінің кәсіби таратушылары - сал-серілердің халық мектебінің өкілі

болғандығынан шығар. Оның концерттеріндегі ақжарма атмосфера, емін-еркіндік - осының көрінісі. «Отырар сазының» концерттері ұлы композитордың дирижерлықты жасап, атақты «Құстар әнін» залмен қосылып, айтуымен аяқталушы еді.

Дәстүрлі қазақ мәдениетінен бастау алатын жоғары кәсібилік тек қызметтік аспектіден емес (тудырушы мен орындаушының синкретизмі

- тұтастығы, музыкалық қарым-қатынастың дәстүрлі формаларын тудыру), музыкалық тілдік тұрғыдан да аңғарылатын. Н.Тілендиев ана музыкалық тілінде ойлап, қазақ музыкасының дәстүрлі, бейнелік-жанрлық жүйесін жүзеге асырды. Ән шығармашылығында композитор Жетісудың ән дәстүрін жалғастырып, оркестрлік туындыларында «шертпе» стилін дамытады. Сонымен қоса, Нұрғиса Тілендиев дәстүрлі қазақ мәдениетінің құнды жақтарын еуропалық жүйенің техникалық, айшықты мүмкіндіктерімен (оркестрлік көпдауыстық, үйлесімді гармониялық байланыстар, ладотональді қосындылар, тембрлік драматургия секілді) музыкалық әдістерді асқан дарындылықпен қосады. Нәтижесінде, еуропалық сапалы көркемдік жүйенің жетістіктерімен қаруланғын, сонымен қоса қазақтың дәстүрлі музыкалық танымның тұтастығын бойында кәсіби музыка өнерінің өкілінің халықтық типі қалыптасты.

Композитор шығармашылық қуаты, жалпы музыкалық танымы арқасында музыка өнерінің барлық жанрларында жемісті еңбек етті. Қарапайым екпінді әуендердің ұғымдылығы Тілендиев музыкасының Қазақстанның қазіргі заманғы музыкалық мәдениетінде алдыңғы орынға шығып, қалың қауымға танымал болуына зор ықпалын тигізді.

Тілендиев музыкасының айқын әлеуметтік табиғаты да соның себебі. Өйткені көпшілікке арналған музыка көркемдік құбылыс емес, әлеуметтік құбылыс. Кеменгер композитордың өміршең өнері қалалық мәдениет аясында өркендеуі кездейсоқ емес еді: ол дәстүрлі музыкалық контекстен айырылып, авангардтық мәдениеттен халықтық музыкаға ұқсас коммуникативті формалар таппаған ұлттық аудиторияның көркемдік талаптарын қанағаттандыра алды. Тілендиев замандастарына дәстүрлі халық музыкасының өзіндік концепциясын ұсынып, тыңдармандарының құптауын алды, өйткені көпшілік ұғымында музыкалық танымда қазақ халқының көне мәдениет дәл осылай көрініс табуы заңдылық еді.

Нұрғиса Тілендиев 1925 жылдың 1 сәуірінде Алматы облысы, Іле ауданы, Шилікемер ауылында дүниеге келді. Талантты баланы тап басып таныған академик А.Қ.Жұбановтың көмегімен 12 жасар Нұрғиса қазақ халық аспаптары оркестріне (қазіргі Құрманғазы атындағы оркестр) орындаушы/домбырашы ретінде кіреді. Дирижерлік шеберліктің, орындаушылық өнердің бастапқы сабақтарын Тілендиев алғашқы ұстазы Ахмет Жұбановтан алған болатын. Сонымен қатар, Нұрғиса үшін халық аспаптар оркестріндегі қызмет Науша Бөкейханов, Қали Жантілеуов іспетті атақты халық домбырашыларының тұлғасындағы кәсіби өнерді зерттеу жөніндегі мектепке айналды.

Сұрапыл соғыс Нұрғисаның 18-дегі жасына жағаласа басталып кетті, 1943 жылы жас өз еркімен майданға аттанып, фашистік жендеттерімен аянбай соғысты, оған «Ұлы Отан соғысында Германияны алған үшін», «Берлинді алған үшін» медальдары сияқты жауынгерлің наградалары дәлел бола алады.

Соғыстан кейін Н.Тілендиев Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының халық аспаптары факультетінде оқи жүріп, Қазақ КСР радиокомитетінің халық аспаптары оркестрін басқарады. Бұл ретте, әлбетте, кәсіби дирижерліктің қажеттілігі туады да, Нұрғиса 1949 жылы Мәскеу мемлекеттік консерваториясының дирижерлік факультетіне (профессор Н.П.Аносовтың класын) оқуын жалғастыруға аттанды.

Оқуы тәмамдалғаннан кейін Нұрғиса Тілендиев 1952 жылдан бастап 1960 жылға дейін Абай атындағы опера және балет театрының симфониялық оркестрі бас дирижерінің орынбасары қызметін атқарады. Ал 1960 жылы Құрманғазы атындағы қазақ халық аспаптары оркестрінің бас дирижері болып, 1968 жылы «Қазақфильм» киностудиясының музыкалық редакциясын басқарады. Бірнеше жыл артқа тастап, Нұраған музыкалық этнографиямен әуестеніп, 1982 жылдан бастап, өмірінің соңына дейін бас дирижерлікпен қоса, оркестрдің көркемдік жетекшілігінің де тізгінін қатар ұстады. Күллі әлемге танымал «Отырар сазы» оркестрі азаматтығы мен өнерге адалдығының арқасында халық жүрегінен өзінің асқаралы орнын тапқан ұлы ғұламаның мәңгі өлмес, мәні кетпес шебер туындысы болып қала берді.

Нұрғиса Тілендиев Қаз КСР Мемлекеттік сыйлығының иегері 1978, КСРО халық әртісі 1984, ҚазКСР жоғары кеңесінің депутаты 1985, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері 1995, «Халық қаһарманы» алтын жұлдызының иесі.

Нұрғиса шығармашылығы жанрлық диапазон кеңдігімен ерекше: композитор ән жазумен қатар, хорға арналған туындылар, домбыраға арналған күйлер, эстрадалық оркестрге, халық аспаптары оркестріне лайықталған шығармалар жазды, кино және мультфильмдерге, хроникалық-деректі ленталарға, драмалық спектакльдерге арнап музыка жазды. Композитордың тегерунді таланты еуропалық дәстүрдегі опера мен балет жанрларын да бағындыра алды.

Н.Тілендиевтің аса танымал болған көптеген әндері шың мәніндегі халық әндеріне айналып кеткен. «Саржайлау», «Ауылдағы жеңеше-ай», «Біздің ағай тамаша», «Жан жарым», «Жан сәулем», «Құстар әні», «Әжеме» т.б. әндерінің айшықты, қарапайым қайырмалары адам жадында жылдам жатталып қалатындығымен қадірлі. Композитор үшін ән - сөзі мен әні астасқан, анық айтылатын әуен. Бұл ретте, композитор фольклордан иеленген ырғақ пен қайырмаларды қосып, ұтымды пайдаланып қана қоймайды - олар осы ырғақтық табиғатынан туындап, еркін түрде құрылады.

Атап кетерлік бір жайт, Нұрғиса әндерінің көпшілігінің тілі қазақ фольклорының әуен формулаларына сүйенумен қатар, кеңестік эстрадалық әндердің ырғақтарына негізделіп жазылған. Халықтық вокалдық элементтер кейде марштық және вальстік ырғақтардан құралған жат ұлттық әуенмен кіріге байланысса да, Тілендиев әуендері бейн-сезімдік реңін жоғалтпайды.

Нұрғиса шығармашылығының таңдай қақтырар тағы бір тұсы - қазақ халық аспаптары оркестріне, оның ішінде «Отырар сазы» фольклорлық-этнографиялық оркестріне арналып жазылған шығармалары болып табылады. Осы оркестрдің орындауына арналған Тілендиевтің барлық партитуралары қайталанбас реңде оркестрленуімен, әуендік тілінің, тембрлік-дыбыстық қатардың ерекшелігімен әйгілі. Соңғы қасиет Б.Сарыбаев өмірге қайта әкелген көне халық аспаптарының оркестр құрамына еңгізілуімен түсіндіріледі.

Бұрын қолданылмаған қазақ аспаптарының ырғағы дыбыстық палитраны едәуір байытып, оркестрдің мүмкіндіктерін біршама арттырды. Н.Тілендиевтің «Ата толғауы», «Аңсау», «Аққу», «Махамбет», «Атадан мұра», «Қош керуен» т.б. оркестрлік шығармалары қазақ музыкасының халықтық аспаптық дәстүрлерін дамыта отырып, дәстүрлі күйдің жаңа үлгілері *«халық аспаптар оркестріне арналған күйлер»* болып табылады. Тілендиев шығармашылығы көне дәстүрлердің жаңа қалыпқа түскен өмірімен тікелей байланысты деп атауға лайық.

Композитор тек «төкпе» стилінің ғана емес, сонымен қоса «шерптпе» стилін дамытты - еуропалық оркестрлік жазу заңдылықтары қазақы дәстүрлі күйдің екідауысты негізін бұзбастан, айырықша тембрлік табиғаты мен шеңберлік құрылымы бар көне жанрдың өзіндік ерекшелігі мен құндылығын аша түседі.

Н.Тілендиевтің сан қырлы өнерінің ауқымды аумағы оның кинофильмдер мен мультфильмдерге арнап жазған музыкасы болып табылады. Бұл тұста композитордың кемел таланты, тіпті, бір басқа - ассоциациялық-көрнекті қырынан көрініс табады. «Қазақфильм» студиясы шығарған бірқатар фильмдердің тағдыры Нұрғиса Тілендиев атымен байланысты. Қазіргі таңда қазақ халқының бірнеше буын өкілдеріне сүйікті болып, қазақ мультипликациясының классикасына айналған «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», «Ақсақ құлан», балаларға арналған «Менің атым Қожа» фильмдерін музыкалық сүйемелдеуінсіз елестету мүмкін емес, өйткені музыка аталған туындылардың ортақ бітімнің айырылмас бір бөлігіне айналып кеткен. Атақты композитордың жарқыраған табиғи талантыға толы музыкасы кадр мазмұнын тура беріп қана қоймай, толықтыра түседі, ал көп ретте фильм драматургиясында негізгі рөлге ие болады.

Сұлтан Ходжиковтың атақты киноклассика болып табылатын «Қыз Жібек» фильмінде көш кезін суреттейтін музыкасында көңіл-күйді асқан дәлдікпен беретіні соншалық, осы шығарманы жеке орындалуында да (кейіннен аталған фрагмент дара туындының мәртебесін алға) мерекелік думан, көпшіліктің тынымсыз тынысына толы даланың суретін көз алдына әкеледі.

«Қыз Жібек» фильмінде дәулескер домбырашыларға да қиындық тудыратын Дарабоз Аға домбырасының құдіретті қағыстарын естиміз. Бұл тұста композитордың тарлан талантының тағы бір тамаша қыры - кәсіби домбырашылық дарын бой көрсетеді. Нұрағаң қолындағы домбыра әуелей, әлдилей ән салады. Домбыралық штрихтің шебер техникасын еркін меңгерген қолмен шертілген шығармада нәзік ырғақтармен обертондар байқалып қалады. Ал Ыбырайдың «Гәккү» әніне жасалған вокалды аспаптық сөзсіз импровизацияны айтсаңызшы: терең философиялық лирикаға толы туындыда дүниенің баянсыздығының, қара бұлттай қаптап келе жатқан қасіретті қайтарудың мүмкін еместігінің сөз жеткізе алмас әсерін әуен жеткізген!

Нұрғиса Тілендиев шығармалары қазақ музыкасы тарихында қайталанбас із қалдырды. Композитор халық эстетикасынан еркелей аққан арда ағысты бүгінгі күннің музыкасының жаңа

арнасына бұрды. Оның шығармашылығындағы дәстүрлі танымның асып төгілген ғаламат рухани күш-қуаты бізге адамгершілік асуларының асқан биігін меңзейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». // Қазақстан республикасының президентінің ресми сайты. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
2. Тілендиев Н. Алатау. Әндер жинағы. – Алматы: Жазушы, 1972.
3. Измайлова Л., Мухамбетова А.И. Зрелость таланта // Композиторы Казахстана. Вып.2. – Алма-Ата: Өнер, 1982. - С.95-112
4. Айтуарова А.Т. Музыка құдіретін танытқан ұлы тұлға. Кіт.: Ғасыр сазын тербеген. Нұрғиса Тілендиев туралы естеліктер.Құрастырушылар: Әбдіраимов С., Шәкәрім Ж., Тілендікеліні Д., Иса Б. – Алматы: Білім, 2007. 280 бет. (205-218 б.).
5. Айтуарова А.Т. Нұрғиса Тілендиев – қазіргі қазақ музыкасының «салы». //Инновационные процессы: традиции и современное состояние культуры и искусства. Материалы республиканской научно-практической конференции (Алматы, 27 апреля 2015 г.). - Алматы, 2015.- С. 80-85.

III СЕКЦИЯ.

ЖАҒАНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРДІ
ЖАҒАША ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аты-жөні	Мақала атауы	
Б.М.Аташ, Б.И.Иманбекова	Инновациялық білім беру аясындағы қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулықтың маңызы	14
Cafer Uluç	Göktürklerde Eğitim	19
Н.Б.Рахметова Қ.Б.Ажыбаева	Көркем еңбек пәні мамандарының шығармашылық іс әрекетін жетілдіру	26
Mütəllim Rəhimov	Varlıq və Mövcudluq Anlayışları Haqqında	31
М.К.Бапаева	Тұлғаның ұлттық санасын қалыптастыруда психоэмоционалды жағдайлар механизмдерінің ықпалы	35
Neşet Güngör	Güzel Sanatlar Liseleri Başlangıç Düzeyi Bağlama Öğretimine Yönelik	42
Р.Т.Құсайынова, М.А.Қасымбекова	Қазақстан және түркі халықтарының мәдениетін сабақтастыра оқыту	48
Р.Ю. Балтиева	Қ.Қожамировтың музыкалық шығармашылық мұрасының ұрпақ тәрбиесіндегі маңызы	54
А.Ғұмырзақ, А.С.Аубәкір	Білім беру үрдісінің заманауи технологиялары негізінде психологиялық қызмет көрсетудің тиімділігі	58
Sərxan Cəfərov	Təhsil Sistemində Milli və Beynəlxalq Yanaşmalar	64
Б.М.Аташ, М.Джекебаева	Креативті және продуктивті ойлау негізінде философияны оқыту әдістемесінің негізгі бағдарлары	69
Б.Р.Қасқатаева	The use of interactive methods in the course methodology of teaching mathematics	74
Umsunay Zhumasheva	Sovyet Döneminin Kazakistan Eğitim Sistemi Üzerine Etkileri	81
С.И.Оспанов	The Oretical Issues of Substaniation “Autogogy” & “Autodidactics”	87
В.С.Ібраимова, А.І.Алдібекова, G.M.Soltanmuratova	Devilopping essential skills of young children is academic success in teching foreign languages	92
Ziyoda Artukmatova	Қазақ Тілін Оқытудағы Өздік Жұмыстардың Тиімді Әдіс Тәсілдері	97
М.А.Джекебаева, С.Ж.Иманбаева	Философия пәнін жаңаша оқыту әдістемесі (3. Фрейд көзқарасындағы адам психологиясы)	103
Е.Алкая, А.Молдабаева	Жалпы білім беретін мектептерде шағын көлемді эпикалық шығармаларды оқу/оқыту мәселелері	108
Nuralı Çələbiyev	Qloballaşma Şəraitində Ailə Həyat Tərzinin Modernləşməsi və Onun Psixoloji Xüsusiyyətləri	112

Omirebek Hanayi	Çin-Japonya İlişkilerindeki Son Gelişmeler	118
Sədaqət Əmmədova	Müasir Azərbaycan Cəmiyyətinin Sosial Qrupları və Onların Sosial - İqtisadi Vəziyyəti	123
Г.Б.Тоқтағұлова	Оқытудың жаңа педагогикалық технологиялары	132
Yücel Can,	Türkiye’de Aile Araştırmaları	138
Ayşe Kiliç Candan		
К.Д.Бисембаева	Қазіргі білім беру жүйесінде әлеуметтік педагогтарды даярлау ерекшеліктері	145
С.Қ.Қосдаулетова	Рухани жаңғырудың заманауи қазақ өркениетінің қалыптасуына ықпалы	150
А.И.Алинов	Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddetin Ekonomik ve Kültürel Nedenleri	154
Yücel Can,		
Özge Güvel		
Н.И. Ляпбаева	Суицид әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың негізгі проблемасы ретінде	160
Қ.Т.Анасова	Türk Düşüncesine Nasıl Bakılmalı?	164
Bayram Polat	Тұлғаның қалыптасуындағы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың рөлі	170
А.Б.Сарсенова		
А.Б.Сауырбаева		

IV СЕКЦИЯ.

ТҮРКОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аты-жөні	Мақала атауы	
Әлімхан Жүнісбек	Қазақ жазуының ұлттық үлгісін қалыптастыру	176
Ш.Құрманбайұлы	Шет тілдерінен енген терминдерді латын әліпбиімен жазу мәселесі	182
Т.Ермекова	Рухани жаңғыру жағдайындағы түркологияның өзекті мәселелері	188
Б.Қапалбек	Латын қарпін енгізу туралы (ұсыныс)	193
Қ.Ж.Айдарбек, Б.С. Жонкешов	Латын графикасы және кірме терминдерді формалды бейімдеу мәселелері	197
Р.С.Нурмөхәммәтова, Ф.Р.Нурмөхәммәтов	Татар теленен этномәдениет сүзлегі» турында	202
Б.Ж.Исхан, Б.Қ.Аққожина	Ұлттық әліпби: өткені мен бүгіні	207
Энже Хәнәфи кызы Кадирова	Казан ханлығы чоры татар язм әдәби телендә алмашлыкларның кулланылышы	211
Г.Салғараева	Латын графикасына көшудегі ақпараттық технологияның мүмкіндіктері	217
С.О.Серікова	Мектепалды балаларын жазуға үйретудің әдістері	222
Н.Ә.Аманжолова		
А.Н.Жақыбай		
Т. Ермекова, Ғ.Шойбекова	Латын графикасына өтудегі Түркия мен Түркменстан тәжірибесі	226
С. Оданова,	Көршілес түркітілдес мемлекеттердегі латын	232

Н.Жаңабаева	әліпбиіне байланысты жүргізілген тіл саясаты	
Р.Т.Құлабаева	Қазақ жазуы: өткені мен бүгіні	237
О.Жұбаева, Қ.Айдарбек, М.Таубалдиев	Терминдерді латын негізді жазумен таңбалауда басшылыққа алатын ұстанымдар	242
Mehmet Ölmez – Emin Oba	Eski türkçe – kazakça sözvarlığına ilişkin kısa notlar	249

V СЕКЦИЯ.

ТҮРКІ ҚАУЫМЫ: ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ

Аты-жөні	Мақала атауы	
Alpay ÜNSAL	Türkiye ve Azerbaycan Müziğinde Ortak Makamların Karşılaştırılması: Rast ve Nihavent Örneği	256
Н.А.Аманова	Ўзбек эстрада мусикасининг ривожланиш даврлари	264
С.М.Крыкбаева, К.С.Жұмабаева	Қазақ халқының ұлттық ою-өрнектерінің көркемдік сипаты және семаникалық мәні	269
Mehmet KAYA	XX. Yüzyıl Başlarında Kuzey Azerbaycan'da Siyasal Hayat	274
М.И.Амандосова Б.М.Тақабаева	Шығыс еңбекшілерінің коммунистік университетіндегі қазақ студенттерінің материалды-тұрмыстық жағдайы	278
Cihan Bayindirli, Mehmet Çelik	Türkiye'nin Küresel Rekabet Gücü ve Cari Açık Sorununa Yüksek Katma Değerli Yerli Otomobil Adımı	283
А.М.Сманова, А.Е.Абдиханова	Ұлттық саяси эмигранттарының күрескерлік әрекеті	289
Nevzat Topal	Kâtip Çelebi'ye Göre Niğde ve Çevresi	294
Е.Т.Берлібаев, Ж.М.Арынов, С.А.Семжанова	Ұлы даладағы ежелгі түркі өркениеті: тарихы мен тағлымы	303
Oghuz Mammadli	Çar I. Petro ve Güney Kafkasya	309
А.Т.Қаипбаева, С.Д.Сарқұлова	XX ғасыр басындағы «Түрікшілдік» қозғалыс және қазақ кітаптарының идеясы мен тағдыры	317
А.С.Сейсенбаева	Бесік - дәстүрлі мәдениетіміздің ажырамас бөлігі	323
Nurten AY	Milli Mücadele'de Şark Siyaseti ve Orta Asya Türk Devletleri İle İlişkiler	328
Б. Ботақараев	Ислам мазхаптары тарихының харижиттерді зерттеудегі методологиясы	335
С.Ә.Бәкірова	Түркі тілдес халықтардың салт-дәстүрлік билерінің дамуы	339

Asuman Şenel	Kazakistan'dan Anadolu'ya Koçboynuzu Motifi	346
Ш.А.Умирханова, М.М.Бурунчин	Музыка сабағында оқушыларды көркем өнерпаздыққа баулу	353
Talgat Zholdassuly	Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin Kurulması	359
Г.А.Турсунова	Муסיкий сулолар фаолияти - тадқиқот объекти сифатида	363
Н.Т.Айнабекова, Ж.Н.Айтжанова	Оқушыларының бойына өміршеңдік құндылықтарын қалыптастыру негіздері	367
Fatih Yücel	Kadim Turan Ekonomi Coğrafyasının İlkçağ Savaşçı Tüccarları İskitler	372
Г.О.Чаргынова, Г.Е.Бакаева	Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясының өзара байланыстары тарихынан	382
К.Тунусбек	Modern problems of music education in Kazakhstan	387
Hicran Mirzəyeva	Aqrar Sahədə Maliyyə-Kredit Mūnasibətlərinin Dövlət Tənzimlənməsi	392
К.Zhylykshybayeva, А.Конурова	Ablay han hükmü sirasında Kazakistan tarihinin altın çağları	396
Prof. Dr. Necati Demir	Dana ata ve dana ata oğuznamesi	403
K.D. Saipova	Life of turkic people in the territory of tassar in the years of the soviet power	407
Э.С.Сұлтанғалиева, Ә.Б.Даркембаева	Табиғат заңдылықтары мен халықтық-музыкалық дәстүрдің сабақтастығы	414
Л.Т.Қожакеева, Ж.Б.Аширбекова	«Жастарды патриотизмге тәрбиелеудің негізі – рухани құндылықтар	420
Р.Т.Айтбай	Қазақтың тарих айту дәстүрінде исатайдың өміріне қатысты оқиғалардың көрініс табуы	425
Kasimu Maimaitiaili	Orta Asya'da Çin'in İpek Yolu Projesinin Önemi: Bölge Ekonomisinin Gelişmesindeki Zorluklar ve Fırsatlar	430
Ж.Қ.Ахметова, А.А.Сисенова	«Қасиетті қарахан кесенесі ескерткішінің тарихи маңызы	439
Л.А.Бисембаева	«Жетісу түркілерінің отаршылдық жағдайындағы рухани-мәдени өмірі (XIX ғас. II жарт.-XX ғас. басы)»	444
Б.Т.Жұбанышов	«Түрік-мұсылман қозғалысындағы сыздық сұлтанның орны мен рөлі»	452
Lokman Zor	SSCB'nin Thaw (Yumuşama) Döneminde Kazakistan Sinemasının Gelişimi	457
А.Әбікей, М.Қызайбай	Әнуар пашаның түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы рөлі	462

А.И.Исаева	«XIX ғасырдағы қазақ халқының некелесу рәсімінің ерекшеліктері»	467
Malika Mussurova	Medeniyetlerin Yaşatıldığı Şehir -Niğde'den Alaeddin Camii	473
Ф.Ж.Абдикулова	Социалистік құрылыстың түркі кезеңдеріндегі ауылшаруашылығы өкілдерінің бағаларын қалыптастырудағы мемлекеттің рөлі	480
Р.А.Дарменова, П.Дүйсенбаева, Г.Асан	Болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін даярлаудағы сәндік қолданбалы өнердің қажеттілігі	485
М.Д.Рахимжанова, Т.Т.Тленова	Түркі дәуіріндегі мемлекеттік басқару формалары: сипаты мен өзіндік ерекшелігі	491
Ж. Сұлтанова	Қазіргі қазақ театрының еуропалық сахна мәдениетімен өзара сабақтастығы	497
Р.Турсунова	Амир Темур образы XIII-XX аср мусикей-сахнавий асарлар марказида	503
Zübeyir Turan, Merve Levent	Avrasya Bölgesi Ekonomik Gelişim Süreçleri ve Kazakistan'ın Rolü	509
Б.Ырыстанұлы	Қытайдағы балбалдар мен сынтастар түркі мәдениетінің жауһары	512
А.Е.Кусанова	«Шалқыма» би ансамблінің репертуарындағы түркі және славян халықтарының билері	518
Mehmet Ekiz	Türk Kültüründe Doğu ve Niğde'de İki Cami	523
А.Д.Кожобекова, В.С.Нурланова	Қазақ әдет-ғұрып құқығының ерекшелігі – жас ұрпақ тәрбиесінің қайнар көзі	528
Timur Vural, FeYZan Göher Vural	Sibirya Türklerinin Dillerini Korumasında Müziğın Rolü	533
С.М.Сыздықов	түркілердің «мәңгілік ел» идеясы - саяси манифест	542
Fəttah Xəlīqzadə	Türk xalqlarının musiqisində bənzərliklər haqqında	548
Р.Н.Вәлиуллина	Қазақстан татарларының хәзерге жырлар һәм көйләр төрләре	553
А.Байдарова	Білім беру үдерісіндегі кітапханалық-ақпараттық технологиялардың рөлі	558
Г.З. Абдрасилова	Толеранттылық матрицасы. Қазақ философиясы қалыптасуының әлеуметтік алғышарттары	563
Selçuk Timur	Emin Ongan ve Emin Ongan Şarkılarında Form Yapısı	569
Ж.Д.Нурсейтова	«Ақтұмар» музейінің мәдени-танымдық бағыттары мен кәсіби-интеллектуалдық әлеуеті жоғары педагогтерді дайындау ісінің сабақтастығы	576

Mesut ARSLAN	Anadolu'da Koruzdan Bağlamaya	582
Ш.Б.Кульманова	Оқушыларды қазақ халық музыкасы арқылы тәрбиелеу мәселесінің тарихи-теориялық негіздемесі	588
Resul BAĞI	Türk Dünyasında Küy (Küg)'den Türkü'ye Köroğlu Çeşitlemeleri	593
Г.И.Нұржанова	Кітапхана ісі мамандардың ғылыми-ақпараттық мәдениетін қалыптас-тырудың негіздері	600
Омер Займоғлы, Л.Б.Иманкулова	Bilimsel araştırma faaliyeti için geleceğe yönelik öğretmen eğitimi	605
М.С.Султанова	Ән мен әнші – рухани құндылықтарымыз	610
Nezir Temur, Rabia AksoyArıkan	Bir kültürel bellek mekânı olan yâran teşkilati ve yâran ritüellerinin simgeselliği	615
М.А.Уразалиева	Жанартылған оқу бағдарламасы жағдайында даярланған музыка оқу-әдістемелік кешенінің мазмұны	621
Ш.М.Усенбаева, Ж.К.Сералиева	Кітапхана ісі мамандарының кәсіби этикасын қалыптастыру мәселелері	627
Б.К.Илебаева	«Ақтұмар» музейінде – Ұлы дала тарихындағы қазақ ханымдары, олардың ұлағатты істерінің тарихи тағлымы	632
Д.Қ.Естаева, Г.Х.Нугыбаева	Қазіргі кезде кітапханаларда өлкетану әдебиеттерін насихаттаудың өзекті мәселелері	638
А.Т.Айтуарова, Т.У.Кашаганова	Нұрғиса Тілендиев – түрік тілдес халықтардың музыкалық мәдениетіндегі ұлы тұлға	642